एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥ १५

यया तिरुवाच ।

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।
ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥ १६
मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।
प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ १७
मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।
स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ १८
यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।
द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ १९
पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ।
मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ २०
शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।
पुत्रो यस्त्वानुवर्तेत स राजा पृथिवीपतिः ।
भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ २१

प्रकृतय ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभो ॥ २२
अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव । C. 1. 3530 B. 1. 85. 31 K. 1. 79. 37

°धर्ममनु°; B4 धर्मं स्वमनु°; Da Dn D1.4 धर्मं त्वं प्रति° Da3 D4 परि°); D5 धर्ममेवानु°; G2.4.5 त्वं धर्ममनु°. M °नुचिंतय. — After 15, K3 ins.:

843* धर्मं चोल्लङ्घ्य राजा प्रजानां दुःखमावहेत् ।

16 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) D2 द्विजातिप्र°. — ^{b}) M3 मद्वचः. — T2 om. 16^{c}–18^{b}.

17 T2 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{d}) G3 स हि; M6–8 न तु.

18 T2 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) G1 वचकृद्धि; K2 वचनाद्धि (for वचनकृत्). — ^{b}) K2 हितकर्मा च. T1 G हितस्य (T1 G2.4.6 °श्च) विभवस्य च. — ^{c}) K4 Ñ2 B (except B1) D2 तु (for च). — After 18, T1 G1.3 ins.:

844* अपुत्री तु नरः स्वर्गाद्दुःखं नरकमाविशेत् ।

D (marg.) T1 (om. line 1) G2.3 (om. line 1) ... M ins. after 18: G1, after 844* above:

845* पुदिति नरकस्याख्या दुःखं हि नरकं विदुः ।
पुतस्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र च ।
आत्मनः सदृशः पुत्रः पितृदेवर्षिपूजने ।
यो बहूनां गुणतरः स पुत्रो ज्येष्ठ उच्यते ।
ज्येष्ठांशहारो गुणकृदिह लोके परत्र च । [5]
श्रेयान्पुत्रगुणोपेतः स पुत्रो नेतरो वृथा ।
वदन्ति धर्मं धर्मज्ञाः पितृणां पुत्रकारणात् ।

[(L. 1) T2 G4–6 पुदित्या नर°; M पूतीति नर°. — (L. 2) D2 G1.3 पितुस्त्रा°; G3 अतस्त्रा°; G5 पुंदस्त्रा°; M °तित्रा°. — (L. 4) D4 भवेदेकः; G3 गुणत्तरः. — After line 4, G1.3 ins.:

846* मूकोऽन्धबधिरः श्वित्री स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
चोरः किल्बिषकः पुत्रो जेष्टो न ज्येष्ठ उच्यते ।

— (L. 5) T2 G4–6 ज्येष्ठांशभाक्स. — (L. 6) T2 G2.4–6 पुत्रो गुणो°.]

19 ^{b}) A few MSS. तुर्वशुना. S पुनः (for अपि च). — ^{c}) Ś1 K द्रुह्येन (K2.3 °ण); Da M6–8 द्रुह्युणा. G3 om. the first च. — ^{d}) B भृशं कृता (by transp.); D2 भृशं तथा. — After 19, K3 reads 21^{ab} (for the first time), followed by 848* (cf. v. l. 21), repeating 21^{ab} in its proper place.

20 ^{a}) B D (except D5) G3 तु (B1 च) (for मे). In Ś1, the portion of the text from 20^{b} up to the end of this adhy. is lost on the missing upper half of a fol. (62). — ^{b}) K1.2 B (except B5) D4 Dn D1.4 मानितं च; D5 °तं मे. — ^{d}) Ñ1.3 D (except D2.5) G3 transp. जरा and धृता. — After 20^{cd}, G5–6 ins.:

847* वेदोक्तं संभवं मह्यमनेन हृदयोद्भवम् ।
तस्य जातमिदं कृत्स्नमात्मा पुत्र इति श्रुतिः ।

— T2 G6 M om. 20^{e}–21^{d}. — ^{e}) B D2 स च कामो मम (by transp.). — ^{f}) K0.4 हितकांक्षिणा; Ñ2 B3 D (except D2.5) मित्ररूपिणा.

21 Ś1 missing. T2 G6 M om. 21^{abcd} (cf. v. l. 20). For K3 cf. v. l. 19. — ^{a}) D5 ममापि (for शुक्रेण). — ^{c}) K1 Dn1 G1–3.5 यस्त्वनु°. — T1 G (except G6) ins. after 21^{cd}: K3, after the first occurence of 21^{ab} (cf. v. l. 19):

848* यो वानुवर्ती पुत्राणां स पुत्रो दायभाग्भवेत् ।
[K3 योनुवर्ती पितृणां स पुत्रो दायादभाग्भवेत्.]

— ^{e}) G1 भवतो ह्यनुयाम्येवं; G5 °तो ह्यनुनया°. M एष (for एवं).

22 Ś1 missing (cf. v. l. 20). K3 प्रजाः; T2 G

C. 1. 3030 B. 1. 83. 31 K. 1. 79. 87 वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥ २४
दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ २५
यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।
द्रुह्योरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ २६
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।
एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १
उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।

(except G1 3) पौरा (for प्रकृ°) K1 S om ऊचु — c) K3 पुत्रो यो; T2 G स पुत्रो T1 G1 M गुणसयुक्तो, T2 G3-6 गुणयुक्तो द्वि — d) S हितकृत्सतत गुरो (M पितु) — d) K G3 स (I read सन्) प्रभो, B6 Dn D1 4 सत्तम , G1 य प्रभो — After 22, S ins

849* वेदधर्मार्थशास्त्रेषु मुनिभि कथित पुरा ।

[T1 वेदे धर्मपथा शास्त्रे, G3 वेदे धर्मार्थशास्त्रे च, M वेदे धर्मे (M3.5 धर्मे वेदे) चार्थशास्त्रे]

23 Ś1 missing (cf v 1 20) — b) K0 2 3.4 B1 6 D3 5 य° प्रिय°, K2 M य पुत्र , T1 स्वसुत — c) M5 वरदानाच्च — d) K0 D2 कर्तुमुत्तर

24 Ś1 missing (cf v 1 20) S om उवाच — c) K1 4 Dn3 D5 T1 G2 अभिषि° T G तथा, M तदा — d) K2 N1 B D (except D2 5) °मा°मन S ययातिर्द्विजपूर्वक Cf line 2 of 850* — After 24, D5 (marg) S ins

850* यदु च तुर्वसु चोभौ द्रुह्यु चैव सहानुजम् ।
अन्तेषु स विनिक्षिप्य नाहुष स्वा°मजा°सुतान् ।

[(L 1) D4 M6 8 तुर्वसु चैव — (L 2) T2 G5 अथ, G1 असौ (for स) G1 3 ययाति (for नाहुष°)]

25 Ś1 missing (cf v 1 20) — a) K0 3.4 स दत्त्वा, T1 G3 दत्त्वा तु — b) D5 °वास ततो गत — c) G1 3 पुरात्तु S तस्मात् (for राजा) — d) B D2 तापसैर्वृत — After 25 K0 4 D1 4 (marg) ins

851* देवयान्या च सहित शर्मिष्ठया च भारत ।
अकरो°स वने राजा सभार्यस्तप उत्तमम् ।

26 Ś1 missing (cf v 1 20) — a) K2 B5 राजन् G1 3 पुत्रा (for जाता) Ñ3 यदो सुतास्तु यदव , B1 4 6 यदोर्जातास्तु (B1 °श्च) यदव , T G2 4 6 M यदोर्जाता यादवास्तु (M3 5 °श्च) — b) K4 Ñ B D °ना स्मृता — c) K द्रुह्यस्य तु (K4 च) Ñ1 B3 Da द्रुह्योस्तु तनय भोजा, B1 4-6 Dn D1 4 द्रुह्यो सुतास्तु (B1 4-6 °श्च)वै भो°

27 Ś1 missing (cf v 1 20) — c) Ñ1 2 B3 D1 D1 4 °सहस्राणि — d) T1 कारय न प्रभो; T2 G कारयिता प्रभो, M3 5 कलियुगेभवत् D2 बली, M6 8 प्रभो (for वशी)

Colophon — *Major parvan* T2 G1 3-6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 Da2 T1 संभव; to it Ñ1 2 add ययात्युपाख्यान D2 G4 M (om sub-parvan name) mention only यायात Ś1 K0-3 Ñ3 B Da D1 4 5 indicate the end of the Yayāti episode by यायात समाप्त, Ñ1 2 Dn G1 4 by पूर्वयायात समाप्त — *Adhy name* G1 ययातेर्वनवास — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 illegible, B5 79, Da1 D4m 83 Dn3 84, T1 70, T2 20, G M 21 — *S'loka no* N3 Da1 28 Dn 35, M5 33 — *Aggregate s'loka no* Dn3 3506

81

☞ *This adhy is missing in* V1 (*cf* v 1 1 63 74), the MS is *wholly* ignored here

1 K1 3 D2 5 S om उवाच — a) G1 3 पुरुम् (for पुत्रम्) — c) = 10c

2 a) K3 4 T2 G2 4 6 तु M3 5 स (for च) — b) K0 3 4 तापसै K0 D5 सह संसित , K2 सह सस्तुत°, K1 D1 4 सह शसित , B Dn D5 सशित(Dn D5 शासित)व्रत (B1-4 D2 °तै); D3 सह सगतै (Da2 °त) — c) D6

फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ २
स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ३
नेपतन्प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४
तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ।
प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल संसदि ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ६
देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः ॥ ७
तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तरां कथाम् ।
दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १०
अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् ॥ ११
संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानतः ॥ १२
अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ।
शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ १३
पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंवृत्तिरभून्नृपः । C. 1. 3548 B. 1. 80. 15 K. 1. 80. 16

राजा; S भूत्वा (for दान्तो). — d) Ñ3 यदा; B1 (m as in text) D4 तदा; Dn S ततः (for यथा).

3 a) K3 स गत्वा; D2 संगतः. Ñ1 B3 Da Dn D1.4 स्वर्निवासं; Ñ3 स्वर्गं°; D2 सुख°. K2 B3 Da तु (for तं). Ñ2 स्वर्निवासित्वं; S स्वर्गं(T1 G1 M स्वं नि)वासार्थं. — b) Ñ1.2 B (except B6) D (except D2) सुखी. S (except T1 G1.3) सुखमुत्तमं (for मुदितः सु°). — c) K0.2.4 Ñ1.2 D (except D2) S कालेन नाति(K3 Dn1m चाति)महता. — After 3, D4 (marg.; om. lines 2–3) S ins.:

852* साधुभिः संगतिं लब्ध्वा पुनः स्वर्गमुपेयिवान् ।
जनमेजयः ।
स्वर्गतश्च पुनर्ब्रह्मन्निवसन्देववेश्मनि ।
कालेन नातिमहता शक्रेण च्यावितः कथम् ।

With the last line cf. 3cd and v. l.

4 a) K0.3.4 D5 विवशः; K1 नियतं; Ñ3 S (except M6–8) निवसन्. D5 पतितः (for प्रच्यु°). — b) G2 संप्राप्तो. — c) A few MSS. °रीक्षे. T1 G3 स्थितोंतरिक्षे दौहित्रैः. — d) Ñ3 G3 तथेति.

5 ab) T2 G2.4.5 एवं. K2 transp. पुनः and गतः. Ñ1.2 B3 Dn D4 T2 G श्रुतं (G2.4 °तः). — cd) S तदा सार्धं वसुमता श्रीमता चाष्टकेन च. — Ś1 om. 5ef.

6 Da1 जन्मे°. Ś1 K1 om. उवाच. S om. जनमे° उ° (cf. 852*). — ab) S कारणेन दिवं केन संप्राप्तो द्विजसत्तम. — Ś1 K1 om. 6e–7d. — 6ef = 1. 62. 2cd. — f) K0.3.4 Da1 M6–8 देवर्षि°.

7 Ś1 K1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) S (except T1 G1.3) राजा देवसमो. — c) Ñ1 B D2 M6–8 सोमवंश°. — d) T1 G1.3 °समप्रभः.

9 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — a) = 1. 53. 35a. — b) B3.5.6 Dn D1.4 (m as in text) °रुत्तमां. — c) T1 G1.3 नि(T1 अ)खिलेन (for दिवि चेह). Ś1 K1 पुण्यां तां; Da °रुयां. — d) Ś1 K1 °मोचिनीं; Ñ1.3 B1.3.4 D2 °मोच°; a few MSS. °णाश°.

10 b) T2 G (except G1.3) transp. पूरुं and पुत्रं. — c) = 1c. Ś1 K1 ततो (for राज्ये). — d) Ś1 पुनराजा (sic) and गतः (sup. lin. प्रव° and तदा as in text).

11 a) Ś1 K3 Ñ B1.4.5 Dn D4 G3 M3.5 अंत्येषु; B3 Da अन्येषु; D5 म्लेच्छेषु; Cd as in text. Ś1 K1.3.4 B5.6 च; T2 G (except G1.3) अथ (for स). D1 अमात्येषु वि°. — b) S पुत्रान्वै पूरुपूर्वजान्. — d) K1–3 B1 Dn2.n3 D4 T G5.6 M6–8 स न्य°.

12 a) K3.4 Ñ1.2 B3.4 Dn D1.4.5 शंसितात्मा; Ñ3 संश्रि°; T2 G (except G3) संयता°. — c) T G (except G3.4) अग्निं च. K1 हुत्वा; K3 B (except B3) Da1 जुह्वद्.

13 a) B1.4 D2 अतिथिं. Ś1 K Ñ3 Da D5 पूजयश्चित्यं. — b) S द्विजान् (for विभुः). — c) T1 G1.3 आसाद्य; T2 G4–6 °दाय; G2 °नाय. — d) M6–8 शेषान्ने.

14 a) K1 G1 पूर्णे. Ś1 K0–3 सहस्रं वर्षाणाम्; K4 D5

अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १४
ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ १५
एकपादस्थितश्चासीत्षण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।
स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसद्मनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।
यदा स पूरुस्तव रूपेण राज-
ञ्जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।

T G वर्षसहस्राणाम्. Ñ Dn च; Da तु (for स). — c) K2 T1 G1 M5 अभक्षः. T2 G6 शरदां; G2-5 च ततस्. — d) Da नियतसंयमः; D5 °मानसः.
15 a) S (except T2 G6) पुनः (for तपः). Ñ1.2 B D (except Da D5) तथा (B5 ततः) पंचाग्निमध्ये च (D2 तु). — d) K3 D5 नृप; Ñ3 T2 G3.6 पुनः; G1 ततः; G2.4.5 तपः; M मुनिः (for नृपः). Ñ1.2 B Dn D1.3.4 तपस्तेपे स वत्सरं.
16 a) Ś1 K1 Ñ B3 Dn2 D4.5 G3 °पादः. T2 G2.4.6 नियतव्रतः. — After 16ab, D5 (marg.) S ins.:
853* एवमेव तथाब्दानां पर्यायेण गतं तदा ।
— b) T1 G1.3 षण्मासं च. T2 G4-6 अभवत्तदा; M °श्चापि. — c) S महायोगी (for पुण्य°). T2 G गतः. Dn स्वर्गं. — d) D2 व्याप्य; G6 प्रेत्य; Cd आवृत्य (as in text). K (except K1) रोदसीं; Cd as in text.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan.* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K0-2 Ñ3 B Da Dn D1.4.5 T2 G1 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* K3 ययातिस्वर्गगमनं; K4 ययातितपश्चर्या; T2 G4 तपश्चर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 96; K0 83; B3 80; Da1 D3 m 84; Dn2 85; D5 81; T1 71; T2 21; G M 22. — *S'loka no.:* Ñ3 M3 19; Da1 Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3523.

82

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — a) K0.2.4 Ñ2 तु स (by transp.); T1 चाथ; G1.2 स च. D2 राजर्षिः. — b) K0.2 B1 m Da न्यवसद्. Ñ1 B3.4.5 D (except Da D5) S °वेश्मनि; Ñ3 °संनिधौ. — c) Ñ1 सर्वैर्; B3 सार्धं (for साध्यैर्). — d) Ś1 K1 B4 G1.2 M2.3 तदा; B5 सदा.
2 a) Dn D1.4 देवलोकं. T1 G2.4.5 पुण्य-; T2 पुनर् (for ब्रह्म-). — b) K0 संसरत्; K3 शशंस; K4 संस्मरन्. Ś1 K1 वली (for वशी). — After 2ab, T G (except G3) ins.:
854* पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्ययातिरतिधार्मिकः ।
— d) Da स्मृतिः; D3 श्रुतं; T G4-6 श्रुतः.
3 a) Ś1 transp. स and कदाचित्. — b) Ś1 K1 °मासदत्; G6 °मागतः. — After 3ab, M6-8 ins.:
855* कथयित्वा कथास्तात शक्रेण सह पौरवः ।
— In Ś1, 3cd-4ab (up to गृहीत्वा) is lost on a broken upper portion of a fol. (63). — d) Da D1.4.5 transp. पृष्टः and स.
4 K1 om. उवाच. S (T2 om.) इंद्रः (for शक्र उ°). — a) K0 च; — c) T1 G3 यथा. K0 G1.2.3 om. स. — c) Ñ1.2 K4 अथ; S वि- (for प्र-). — K1 om. 4c-5c. — c) Ñ1.2 B (except B3) D (except Da D5) तदा च शर्वं.

तदा राज्यं संप्रदायैव तस्मै
त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४

ययातिरुवाच ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥५

अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८

अरुंतुदं पुरुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९

सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।
सदासतामतिवादांस्तितिक्षे-
त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ १० C. 1. 3560 B. 1. 87. 10 K. 1. 81. 18

— ^{d}) K$_0$ D$_1$ किमुक्तं. Ñ$_3$ कथयस्व राजन्.

5 K$_1$ om. 5^{abc} (cf. v. l. 4). — Ś$_1$ S om. उवाच. — G$_2$ om. 5^{cd}. — ^{d}) Ś$_1$ illegible; K$_{0.2}$ D$_5$ °रोंतेधि°; K$_1$ भ्राततो (sic) नाधिप°; K$_4$ D$_2$ °रोंते नृ°; S (G$_2$ om.) °रोंताधि°. — D$_4$ (marg.; om. lines 14–15) S ins. after 5 (G$_2$, after 5^{ab}):

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्मयं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।
निर्गुणो गुणवन्तं च शक्रैतत्कलिलक्षणम् ।
विपरीतं च देवेन्द्र एतेषु कृतलक्षणम् ।
ब्राह्मणो वाथ राजा वा वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
प्रशस्तेषु प्रशस्तारः प्रशस्यन्ते यशस्विनः ।
तस्मात्प्रशस्ते देवेन्द्र नरः सक्तमना भवेत् ।
अलोकज्ञा ह्यप्रशस्ता भ्रातरस्ते ह्यबुद्धयः ।
अन्त्याधिपतयः सर्वे ह्यभवन्मम शासनात् ।
इन्द्रः ।
त्वं हि वै धर्मदो राजन्कथ्यसे धर्ममुत्तमम् ।
कथयस्व पुनर्मेऽद्य लोकवृत्तान्तमुत्तमम् ।

[(L. 1, 3) D$_4$ नृपो (for नरो) and ज्येष्ठं (for चैव). — (L. 4) T$_1$ G$_{1-3}$ राजेंद्र (for देवे°). — (L. 6) T$_2$ G$_{4-6}$ M सुजनं (for सज्ज°). — (L. 7) D$_4$ तपस्विनं चातपस्वी; M रूपस्विनमरूपस्वी. — (L. 8) D$_4$ T$_2$ G$_{1.3.6}$ च न (for चाप्य-). — (L. 10) T G राजेंद्र. — (L. 12) T G$_{3-6}$ प्रसक्ताश्चेत् (for प्रशस्तारः). D$_4$ प्रशस्तृभिः; M$_{6-8}$ प्रशस्तिभिः (for यश°). — (L. 13) G$_{1-3}$ राजेंद्र.]

6 ^{b}) K$_4$ वरिष्ठः (for विशि°). — ^{c}) T$_2$ G$_{4.5}$ अमानुषा मानुषेभ्यः प्र°. — ^{d}) K$_3$ विशिष्टः; K$_4$ [ऽ] वरिष्ठः; D$_2$ पुराणः; G$_3$ M$_5$ प्रधानाः.

7 ^{a}) Ś$_1$ नाक्रुश्ये; K$_1$ नाक्रचे (for नाक्रो°). — ^{d}) D$_2$ सुकीर्तिं. G$_3$ चैव.

8 Cf. Manu 2. 161 (s'loka!). — ^{b}) K$_3$ °दधीत. G$_3$ न हिंसकः परमर्मादवीतः (sic). — ^{c}) G$_{1-3}$ पुनरुद्विजेत. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ Arjp Nilp °द्रुपतीं; Ñ$_{2.3}$ B D$_n$ D$_1$ °द्रुप°; D$_a$ D$_{4.5}$ °दुश°; Cd as in text. Ñ$_1$ न तां वदेद्दोपवतीमधर्म्यां.

9 ^{a}) After °तुदं, Ñ$_1$ B D$_2$ ins. वै. K (except K$_2$) Ñ$_{2.3}$ D (except D$_{2.4.5}$) T G$_{3.4}$ M (except M$_3$) परुषं. B$_5$ °परुषं तीक्ष्णं. K$_{0.3.4}$ Ñ$_3$ B$_1$m.$_3$ D$_a$ D$_n$ D$_{1.4}$ तीक्ष्णवाचं; Ñ$_1$ *B$_{4.6}$ D$_2$* तु तीक्ष्णं; *B$_1$ (orig.)* सुतीक्ष्णं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ G (except G$_{1.3}$) मनुष्यं. — ^{c}) K$_2$ नराणां (for जना°). S क्षिप्रं ह्यलक्ष्मीर्भजते मनुष्यं (T$_2$ G$_{3.4-6}$ नरं तं). — ^{d}) K$_0$ S निकृतिं; Cd as in text. Ś$_1$ महांतम्; M$_{6-8}$ वदंतं.

10 ^{a}) K$_1$ B$_5$ D$_5$ अति-; Ñ$_1$ B$_3$ G$_6$ अथ; D$_{a1}$ G$_5$ अपि (for अभि). — ^{b}) S (except G$_3$) सदा (for तथा). T$_1$ G (except G$_{1.3}$) transp. पृष्ठ° and रक्षि°. — ^{d}) T$_2$ G$_{1.6}$ आर्यवृत्तिः.

11 Cf. v. l. 1. 74. 12. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ यैराचितः.

561 17 11 81 19 वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
येराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२
तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

इन्द्र उवाच ।
सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज-
न्गृहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।
तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र
केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १

ययातिरुवाच ।
नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कंचित्पश्यामि वासव ॥ २
इन्द्र उवाच ।
यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च

— c) K (except K1) Ñ B D M वा (Da1 तुद, Da2 D5 as in text) (for वा) K (except K1) Ñ B D (except Da D5) M ते (for ये) — d) G3 तान्वदितो K4 परेभ्य

12 a) Ñ1 2 नास्तीदृश, T1 G1, 3 5 नैताद°, T2 G2 4 5 न ताद° Ñ1 सचरण, B Da °वद°, D6 °वच°, T2 सुवचन, G2 3 °हन°, Cd as in text — c) Ś1 यया, K1 दद्या, Ñ1 2 B D G दया (Dn1 G2 यदा; G3 यथा as in text) Ko transp मैत्री and च K3 लोकेषु

13 a) M3 5 प्रिय Cd सात्व (as in text) — b) T1 G1 नो (for न) — c) G2 4 5 °पूज्य यो (for °पूजयेद्) B3 T1 G1 3 5 M4 3 नित्य, D2 देवान्, D5 वचात्, M3 5 चापि (for दद्यात्) — d) Ś1 Ko 1 2 Ñ3 D5 याचेत्तु न, K3 याचेत न, K4 न याचेत्तु, S न याचेच्च K4 कथचन

Colophon om in B1–6 — *Major parvan* T2 G1 3 5 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 संभव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात Ś1 K1–4 N2 B1 3 Da Dn D1 4 5 T2 G1–4 M3 5 (om the sub parvan name) mention only उत्तरयायात (B3 यायात) — *Adhy name* Ko 3 4 ययातिवाक्य, M इन्द्रययातिसवाद — *Adhy no* (figures words or both) Ko 84 Da1 D1 m 85, Dn3 86 T1 72 T2 22, G M 23 — *Śloka no* Ñ2 Dn 13, Da1 14, M2 22 — *Aggregate śloka no* Dn3 3536

83

☞ This adhy is missing in V1 (cf v l 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 शक्र, S इन्द्र (cf v l 3) — a) K2 B D2 कार्याणि (for कर्मा°) — b) Ñ1 2 D (except D5) M4 गृह — c) S त (T1 G2 ततस्; G3 तेन) त्वां

2 Ś1 K1 S om उवाच — b) Ñ B3 4 Dn D1 4 5 गधर्वेषु मह° — c) B (except B1) अन्य; D2 नान्य; a few MSS किंचित्

3 Ś1 K1 शक्र, S इन्द्र (cf v l 1) — a) Cf 5d B (except B3) M (except M3) यद्व°; G3 यथाव° T1 G3 M सदृशाच्छ्रेय°, T2 G1 3–5 सदृशान् श्रे° Cd cites सदृश (as in text) — b) K1 कनी°, B3 Dn D1 अल्पी T2 G2 वरी° Cd पापीयस (as in text) B1 °भाव; D1 °भाव, T2 °भावान्, M3 चाभ्युदित°, M5 °भावात् M3–5 चाप्युदितप्रभाव T1 G1 4–6 वरी(T1 पापी)यसश्चापि (G1 °स चैव) निजप्रभावात् — c) Ś1 K हात°, Ñ B3 Da Dn D1 4 त्वत°, D5 क्षीण°, S (except T1 G1 2) चात° (for अन्त°) T1 तदेह, G1 तथेह, G2 च एते, G3 तवह, G4–6 च ये ते (for तवेमे) — d) Ñ1, 2 T2 G (except G3) पतितोसिच (G3 °सीह)

4 Ś1 K1 S om उवाच — b) T G (except G3) गतो and लोक Ko 2 4 D2 5 G1–6 यदि मे (by transp.) — c) Ñ1 D (except D2 5) इच्छाम्यह सु° —

पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे
क्षीणे पुण्ये पतितास्यद्य राजन् ॥ ३

ययातिरुवाच ।

सुरर्षिगन्धर्वनरावमाना-
त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः
सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

सतां सकाशे पतितासि राजं-
श्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते
न तेऽवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहायामरराजजुष्टा-
न्पुण्याँल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त-
मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६

कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः
स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारा-
त्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ७

दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे
वितर्कयन्तः परिमोहिताः स्मः ॥ ८

दृष्ट्वा च त्वां विष्ठितं देवमार्गे
शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे
तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९

न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं
कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ १० C. 1. 3573 B. 1. 88. 10 K. 1. 82. 10

ल्रोके; T3 G2.4-6 समीपे; G1.3 M सकाशे (for मध्ये); cf. 5a.

5 Ś1 K1 शक्रः; Ñ1 देवराज उ°; S इंद्रः (cf. v. l. 3). — a) T2 G6 समीपे (for सकाशे). T2 G पतितोसि. — b) S1 यदि (for यत्र). B3m G (except G1.3) ऽब्धोसि. — c) B1 Dn D1.4 एतद्वि°. Ñ B D च (for तु). S नाहुष मा स्म सर्वान् (for तु पुनर्य°). — d) Cf. 3a. Ñ1 Da Dn D1.4 त्वं मावमंस्थाः; T1 G1.3.6 वाचावमंस्थाः; T2 G4.5 तथावमंस्थाः; G2 एवावमंस्थाः; M अवमंस्थाः (for न तेऽव°). S सदृशान् श्रेय° (cf. v. l. 3a).

6 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) T2 G3.4-6 प्रभूता°; G2 प्रभावो° (for प्रहाया°). Ś1 °गुप्तान्; K3 Dn2.n3 T2 G (except G1) °जुष्टात्. — b) B4.6 Dn1.n3 S (except M3.5) °ल्लोकात्पत°. — c) T2 G (except G1.3) °र्षिरथाष्ट°. K3 अथ (for तम्). — d) K2 तं धर्म°; Cd सद्धर्म° (as in text).

7 Before 7, all MSS. except Ś1 K1 ins. अष्टक उ° (S om. उ°). — a) K3 T1 तपसि; Ñ3 तमसि; G3 पतन् (for पतसि). K0 °धरप्रकाश. — d) K0 खे खेचरा°.

8 a) Ñ3 सूर्यपथः. — c) K0.2 B6 इह; G1 च; M3 हि (for इति). — G3 om. from पततीति up to °यन्तः (in d). — d) G3 °मोहितोस्मि. K2 B3.5.6 Dn1 D2.4 G1.4-6 M3.5 स्म.

9 a) K (except K1) D (except Da) T Cd धि(T1 दि)ष्ठितं; Ñ1.2 त्रिशिष्टं; B4 G3 °स्थितं. — b) B D2 शक्राग्नि°. — c) Ś1 K D5 प्रत्युद्गताः; Ñ3 अभ्युद्यताः. K0 स्मो (for त्वां). Ś1 K1-3 वयमेव. — d) Ñ3 यथातथ्ये; G3 तत्संहितं (for तत्त्वं पाते). K4 Ñ1.2 B (B3 marg.) Da D2 प्रपा(B3 orig.6 °या)ते; Dn D1.4 च पाते; D5 ययाते (for पाते). B4 तु त्रिजि°.

10 a) A few MSS. त्वा (for त्वां). Ś1 K2-4 Cd धृष्ण(Ś1 K3 °ष्णु)वः; D2 भूष्णवः. — b) T2 om. 10b. K2 न चापि त्वं पृ°. T1 G पृच्छसे (G1 °ते). K2.4 B1.3.5 Da Dn1.n3 D2 G (except G1) स्म; M6-8 च. M3.5 न त्वां पृच्छाम स्पृहणीयरूप (cf. c). — c) D2 तस्मात्त्वां; D4 S (except T2 G3) ते त्वां. Ś1 K1 Dn पृच्छामि. K0.2 Ñ3 B1 Dn D1.5 °रूप; S (except T2) कमनीयरूप (T1 G1.3 °पं). — d) G1 om. वा. T1 G2 कस्त्वं भवान्; T2 G4-6 कस्यासि त्वं; G3 कस्त्वं भर्ता; M6-8 कस्य त्वं वै. Ś1 K4 D2 T2 G2.4.5 M त्विहागाः; K1 इहागाः; G3 च्युतोसि;

भयं तु ते व्येतु विपादमोहौ
त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ११
सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां
सतां सदैवामरराजकल्प ।
ते संगताः स्थावरजङ्गमेशाः
प्रतिष्ठितस्त्वं सद्दशेषु सत्सु ॥ १२
प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

ययातिरुवाच ।
अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोका-
त्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १
अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्य-
स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्जे ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २
अष्टक उवाच ।
अवादीश्चेद्वयसा यः स वृद्ध
इति राजन्नाभ्यवदः कथंचित् ।
यो वै विद्वान्वयसा *सन्स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

G6 स्विहागतः.

11 a) K (except K4) Ñ3 B D2.5 T1 G3 M च (for तु). G3 M व्यैतु. — b) K2 त्यजस्व. Ñ B1.5 Da D4 चैवेंद्र°; B3.4 6 Dn D1.6 चैवेंद्रसमप्रभाव. — d) K0.3.4 विसोढुं. T1 G1.3 वृत्र(G1 बल)हा चापि शक्रः; T2 G3.4–6 बलवृत्रहंता.

12 a) S (except T2 G3) सुखाच्युतानां. — b) D2 G2.4.5 सदेवामर°; G3 सकाशेमर°. — c) T G ये (G2 सु-) (for ते). — d) Ś1 प्रतिष्ठितास्ते; K1 °ष्ठितं ते. T2 प्राप-यिष्यंति त्वां सद°. G3 तेषु प्रतीतश्च सतां च मान्यः.

13 a) T2 G2.4.5 विभुः. — c) T1 G1–3 सूर्यः प्रभुः (by transp.). K2 (sup. lin.) 3.4 T2 G1 5 प्रकाशत्वे; D5 °शे च; T1 G3 प्रताप°. — d) S सता(T1 स त्व)मभ्या°. Ś1 K1 °गतो गुरुः. Ñ3 B3 Da सतां साधुः सदा गतिः.

Colophon. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K0–3 Ñ3 B D M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. *Adhy. name:* K0.3.4 M1.3 ययातिपतनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): K0 85; B3 81; Da1 Dam 86; Da3 67; T1 73, T2 23; G M 24. — *Śloka no.:* Ñ3 Da1 Dn M3 13. — *Aggregate śloka no.* Da3 3549.

84

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 63. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1 om. ययातिरु°. S om. उवाच. — a) D5 प्रवासितः. D5 S सुरर्षिसिद्धलो° (by transp.). — d) S तत(G6 हृत)श्च्युतः. K4 पतितास्म्यल्प°. G1 (by corr) °पुण्यात्.

2 a) M वयसाभिवंद्यः. — b) D1 सेनाभि°; D1 तस्मोभि°; M °भिवाद्यं. Ś1 K1 D3 om. न. Ñ3 B3.4 om. प्र-. — c) D4.6 च (for वा). — d) M (except M1) °सीह द्वि° (cf. v. l. 3).

3 S1 K1 (hapl.) om. 3. T1 om. 3–4. D5 reads 3 in marg., after 10a. As पाठांतर, D1 repeats 3 (with v. l.) — S om. उवाच. — a) S अविद्वांश्चेद्. K3 Da D1 (first time).4 त्वं (for चेद्). K0.2.4 Ñ1.2 Da D2 (first time) 3.4 यः: प्र; K3 D4 G3 तेन; Ñ1 [ऽ]सौ प्र; D1 (second time) यः: का; T2 G1 न का; G3 पुन;

ययातिरुवाच ।

प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहु-
स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्यम् ।
सन्तोऽसतां नानुवर्तन्ति चैत-
द्यथा आत्मैषामनुकूलवादी ॥ ४

अभूद्धनं मे विपुलं महद्वै
विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि ।
एवं प्रधार्यात्महिते निविष्टो
यो वर्तते स विजानाति जीवन् ॥ ५

नानाभावा बहवो जीवलोके
दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः ।
तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो
दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ६

सुखं हि जन्तुर्यदि वापि दुःखं
दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या ।
तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्यमानो
न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ७

दुःखे न तप्येन्न सुखेन हृष्ये-
त्समेन वर्तेत सदैव धीरः ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमानो C 1 3565 B 1 88.9 K 1 83 9

---

for य स) — ^{b}) K3-4 Ñ1 2 B4 Dn D1 (both times). 2 4 स वै, Ñ3 B2 3 इति वै, T2 G1-6 इतीह, G1 3 M इतीव, G2 इत्येव (for इति) K (K1 om) Dn D1 (first time) 3 4 °ज्ञाभ्यधिक, Ñ1 राजन्तस्य वदेत्, Ñ3 ज्ञाभ्यवाद, S (T1 om) °ज्ञाभिवाद्य Ñ1 3 Da कथचन, Dn1 n3 कथ वै, Dn2 कथ्यते च — ^{c}) Ñ1 वृद्धो (for वेद्धान्) K (K1 om) D3 तपसा (for वय°) K0 3 स r, K3 4 संप्र°, Ñ1 य स, Ñ2 B Da D1 (second time) G r स्स, Ñ3 यश्च, D2 च प्र°; T2 साधु, M स स्स (for *सन्स्स) Dn D1 (first time) 4 5 यो विद्यया तपसा सप्रवृद्ध — ^{d}) Ñ1 सदा च पू°, T2 G1-6 M3 5 स वै पू° T2 G2 3 M भवतीह द्वि° (cf v 1 2)

4 T1 om 4 (cf v 1 3) Ś1 K1 om ययातिरु° S om उवाच — ^{b}) S (T1 om) तद्वर्तने (M3 5 °ते) प्रापणे Ś1 प्रवरे, K1 प्रव(sup lin व)र, Cd अप्रवणे (as in text) K0 M6-8 °लौक्ये, K2 4 G3 °लौक्य, B1 3 Da Cd °लोके — ^{c}) T2 G M5 तस्मात् (G3 एतत्) सतो (for सन्तोऽसता) G2 नाति° B3 4 6 वै तद्, G1 3 चैव, Cd वैतद् (as in text) — ^{d}) Ś1 K2 4 यथा चात्मैषा, K1 D5 यथात्मैषा Ñ B D (for D5 see above) यथा चैषामनु कूलास्तथासन् (Ñ3 °कूलवादी, B2 Da °कूलस्तथा°मा), S (T1 om) यदा मैषा (T2 G3 यथा चैषा) मप्यनुकूलवादी (G3 °वानपि) ꙰ Dev (corrupt) सतो नानुवतति चैतद्यथा । तथा एषा (sic) एषां सतामा°मा स्वभावोऽनुकूलवादीत्युप लक्षण । अनुकूलवादी वा । ꙰ — Arj mentions various readings and gives diff explanations but the MSS are corrupt and partly unintelligible

5 Before 5, T2 G ins अष्टक — ^{a}) Ñ2 B3 m 4 बल, Cd धन (as in text) Ś1 महन्मे, Ñ B3 6 Dn D1 4 गत तत्, B1 Da2 महद्भुत, Da1 महाहुत, D2 महत्तद् (for महद्वै) — ^{b}) Ś1 K om न — G3 om 5^{cd} — ^{c}) M धन (for एव) K0 3 4 विचार्य, G3 प्रदाय — ^{d}) Ñ3 न वि°, S (G5 om) नाव° (for स वि°) Ś1 K1 3 G1 M5 जीव, Ñ B Da D1 T2 G2 4 जीव, Dn D4 5 धीर, Arjp as in text — Dn S ins after 5 (G3, om lines 1 2 ins after 5^{ab})

857* महाधनो यो यजते सुयज्ञै-
र्यं सर्वविद्यासु विनीतबुद्धि ।
वेदानधीत्य तपसा योज्य देह
दिव समायात्पुरुषो वीतमोह ।
न जातु हृष्येन्महता धनेन
वेदानधीयीत नाहकृत स्यात् ॥

[(L 1) T2 G2 4 6 स्स, M स (for सु) — (L 2) T2 G1 3 4 6 दिव यायात्, M दिवमायात् — (L 3) Dn °यीतानह°]

6 D5 om 6 — ^{a}) A few MSS देवा° T1 °धीना दृष्टवेदाधिकार, M7 °धीनामेष चे° — ^{c}) K2 तास्तान्प्राप्य

7 ^{a}) Ś1 K0 1 4 D6 तु, K2 च (for हि) K0 मर्त्यो (for ज तुर्) — ^{b}) Ñ1 2 दैवातीत, D5 °धीनो B D (except D5) विंदते K1 °युक्त्या, G1 °बुध्या — ^{c}) K0.3 तस्माद्दैव — ^{d}) S (except G1 3 M3 5) अति (for अपि) B4 Dn D1 4 कथचित्, T1 G1 3 सदैव G2 तदैव

8 S reads 8 (with v 1) after 11 but in M3 5 the whole st recurs here, while T G read here only 8^{ab} (repeating it after 11) — Ś1 K1 D1.2 5 (? hapl) om 8 Da transp 8 and 9 — ^{a}) K3 4 Ñ1 2 B Da Dn D4 दु खैर्न Da G5 6 (both latter first time) तप्येत, T2 G (both second time) M5 8 खिद्येत्, M3 5

न संज्वरेनापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८
भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचि-
त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
धाता यथा मां विदधाति लोके
ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ९
संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च
सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः ।
तथाश्मानस्तृणकाष्ठं च सर्वं
दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ १०
अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा
कस्मात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये
तस्मात्संतापं वर्जयाम्यप्रमत्तः ॥ ११

अष्टक उवाच ।

ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना-
स्त्वया भुक्ता यं च कालं यथा च ।
तन्मे राजन्ब्रूहि सर्वं यथाव-
त्क्षेत्रज्ञवद्भाषसे त्वं हि धर्मान् ॥ १२

ययातिरुवाच ।

राजाहमासमिह सार्वभौम-
स्ततो लोकान्महतो *अजयं वै ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १३
ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां

(both second time) हृष्येत Ks 4 सुखे च हृ°, Ñ1 2 B Dn D4 सुखै प्रहृ°, Da सुखैर्न हृ° S (T G M3 5 all first time as in text) माद्येत् (for हृष्येत्) — ^{b}) G4 5 (both first time) सहैव — D4 om 8^{cd} — ^{c}) Cf 7^{c} Ko दैव (for दिष्ट) S (M3 5 first time entire line as in text) °लीय (M second time ins इति) समवेक्ष्य (M3 5 second time °त्य) बुध्वा — ^{d}) = 7^{d} G4 6 न सज्जते S (M3 5 first time as in text) चातिभ्रष्टा मनुष्य Dn कथचित् — After 8^{cd} (which these MSS read after the *repetition* of 8^{ab}) T G ins

858* दृष्टो हि मे परतश्चापि लोक
प्राप्ता भोगा सर्वतो नास्ति निष्ठा ।

[T1 दिष्टयापि मे, G1 2 दिष्टया मेय G5 6 परम चापि]

9 Before 9, T G ins ययाति D4 transp 8 and 9 — ^{b}) G5 वै (for मे) Ś1 K1 2 Ñ D2 4 G (except G3 4) M6-8 मनसो Ñ3 D5 किंचित् — ^{c}) B4 यथा यथा, G1-3 यथा धाता (by transp) A few MSS मा (for मां) Dn D4 विदधीत G3 विधाता ददाति (for विदधाति लोके)

10 ^{a}) Before अण्ड°, Ś1 Ko 1 3 M ins हि, K4 D2 च Before उद्भि°, Ś1 K (except K3) Ñ1 2 D (except Da D2) ins च T2 G4-6 transp अण्ड° and उद्भि°. MSS indiscriminately उद्भिज°, उद्भिद°, उद्भिजा° and उद्भिदा° — ^{b}) G3 जरायुजा (for सरी°) G4-6 कूर्म(G3 sup lin कृप)यो Ñ3 ये वसति (for ऽथाप्सु म°) Ś1 Da2 — ^{c}) S3 यथाश्म°; B1 अथा° T G °वाश्च S K3 S सर्वे — ^{d}) Ko कर्मक्षये; G1 दिन°; G3 विप यथा Ñ1 2 Dn D1 4 5 भजति

11 ^{a}) S मत्वा (for बुद्ध्वा) — ^{b}) S बुध्वा कस्माद् सतपेय — ^{c}) Ñ2 B3 6 M (except M3) कार्यं (for कुर्यां) Ś1 K D5 कुर्वन् (for कृत्वा) — ^{d}) Ś1 K1 वर्जयस्व Ko 3 4 °यतीह सत — For the transposition and repetition in S cf v 1 8 — After 11 N (except Ñ3) ins

859* वैशपायन उवाच ।
एव ब्रुवाण नृपतिं ययाति-
मथाष्टक पुनरेवान्वपृच्छत् ।

Ko 3 4 Ñ1 2 Dn D1 3 4 5 cont

860* मातामह सर्वगुणोपपन्न
तत्र स्थित स्वर्गलोके यथावत् ।

12 Ś1 K1. 3 Ñ1 2 B Da om अष्टक उ° (cf 859*) T1 G1 3 य S om उवाच — ^{b}) G6 स्वय (for त्वया) Ś1 तथा च; Ñ1 2 B4 Dn D1 4 S यथाव (for य च) Ś1 K1 D (except D2 5) T2 G1 3 M3 तान्मे — ^{c}) Ś1 K1 D (except D2 5) सर्वान् (for सर्वं) T2 G transp राजन् and सर्वं — ^{d}) Ñ1 2 S धर्मं (G1 3 सर्वं)

13 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) K2 पुरा (for राजा — ^{b}) Ś1 K1 महतो याजय वै (S1 च); Ko Ñ3 °तोऽज वै; K3 °तोऽह° जयन्वै; K4 D5 m °तोह जय वै; Ñ1 2 D1 °तथाजय वै, S °तोह (T1 G1 M2 °तोय) जयेय K2 ततो लोकान्महतोऽजय वै — 13^{cd} = (var) 14^{cd} and 15^{cd} Ś1 K — ^{c}) Ñ3 तत्रामय — ^{d}) = 14^{d} and 15^{d} लोकमपर वा(K1 वा)भ्यु°; K0. 4 D1 लोकानपरानभ्यु°

14 Ś1 K1. 3 G3 (hapl) om 14-15, K4 D1 (hapl.

सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १४
ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं
प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५
देवस्य देवस्य निवेशने च
विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै-
स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १६
तथावसं नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
न्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १७
तत्रस्थं मां देवसुखेषु सक्तं
कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः प्लुतेन स्वरेण ॥ १८
एतावन्मे विदितं राजसिंह
ततो भ्रष्टोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा-
मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ १९
अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः
पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
तानब्रुवं पतमानस्ततोऽहं
सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ २०
तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः
समीक्ष्य चैनां त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे-
र्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २१ C 1 3599 B 1 89. 23 K 1 83. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

om 14 — a) M पुण्या (for रम्या) — b) D5 शतद्वारा Ko 3 Ñ3 G4-6 °योजना ता, G2 °नान्तरा — T2 G5 om 14^{cd}, which = (var) 13^{cd} and 15^{cd}

15 Ś1 K1 2 G3 om 15 (cf v l 14) — a) Ko 4 °मपर, Ñ3 °ममर Ko चाह (for लोक) — b) K3 दुर्विगाह्य, G (G3 om) M6-8 लोकमन्यैर्, M3 5 दिव्यमन्यैर् (for लोकपतेर्) Ñ3 दुरासद — T2 om 15^{cd}, which = (var) 13^{cd} and 14^{cd}

16 a) Dn स देवदेवस्य, D1 4 देवाधिदेवस्य — b) B4 विचित्य, D (except D2 5) °हृत्य Ñ3 लोकान्निवस Ś1 K1 विशिष्ट (K1 °ष्टान्) — c) S (except T1 G1 3) समेतै — d) G3 °प्रभावस्तुतिर् Ñ3 °श्वर सन्

17 a) Ko तत्रावस, Ñ3 अथो°, D5 G1 अथा° — c) Ś1 K1 °गधी, K2 °गधीन् — d) Ś1 K1 °तांश्चाभिरू°, S °ताम्रान् सुरूपान् (G3 सुपार्श्वान्, G5 6 स्वरू°, M6 8 सुरम्यान्)

18 a) Dn D1 4 तत्र स्थित मा Ko 3 4 °सुखे प्र, B5 दिव्यसुखे°, D6 °मुख्येषु, G2 °सचेषु — c) T1 G1 3 °न्ग महाविदुग्र° — d) K4 ध्वंसेत्यु° G3 प्लुतो वै स्व°

19 b) D2 T1 G2 3 om अहं Ñ3 गगनात् — d) Ñ B D (except Da) सानुक्रोशा (Ñ1 B6 °श, B3m D5 °शात्), G5 आक्रोशता Ko 2 Ñ2 B (except B6) D (except D2) G3 M मा (Da M6 8 मा) नरेंद्र

20 a) G1 (by corr) हतो (for अहो) — b) G3 पुण्यवत् (for °कृत्) Ko पुण्यकीर्तिर्महात्मा T2 पुण्यमूर्ति (for °कीर्ति) — c) M अब्रुव S (except T1 G1 3 M3) तथाह — d) Ko 4 कथचित्

21 a) Ś1 °ख्यात, K1 G2 4-6 °ता, T1 G3 M8 5 °तो, G1 °न Ś1 K1 T1 G M3 5 °भूमि — b) Ś1 K1 Ñ B4 Dn D1 °क्ष्य चेमा, Ko 2-4 °क्ष्येमा, D5 G (except G1 3) °क्ष्यैनां T1 G2 3 °तमिहागतो — c) Ś1 K1 B3 Da2 Dn D1 Cd दैशिक, K2 Da1 देश°, K3 4 D5 दर्शित Ko हविर्गंधैर्दर्शिता यज्ञभूमि — d) D1 प्रतिपूज्य, S प्रतिगृह्णन् Ko प्रयात

Colophon — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 सभव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात Ś1 K Ñ3 B Da D1, 2 4 5 G4 M3 5 (om the sub parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* Ko 4 ययातिवाक्य, G1 ययात्यष्टकसवाद

८५

अष्टक उवाच ।
यदावसो नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
किं कारणं कार्तयुगप्रधान
हित्वा तत्त्वं वसुधामन्वपद्यः ॥ १
ययातिरुवाच ।
ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह
क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि ।
तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं
त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः ॥ २
अष्टक उवाच ।
कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति
संमुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।
किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति
तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ३
ययातिरुवाच ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।
ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं
क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ४
तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेण
दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।
आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेत-
द्भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५

— *Adhy. no.* (*figures, words or both*): Ko B6 86; Da1 D4m 87; Dn3 88; T1 74; T2 24; G M 25. — *S'loka no*. Ñ3 21 (as in text), Da1 22; Dn M3 23. — *Aggregate s'loka no.* Dn2 3572.

85

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is wholly ignored here.

1 Ś1 K1 S *om.* उवाच. — *After* अष्टक उ°, D2 (om 1) reads 3 (for the first time), and repeats it in its proper place. — a) Ś1 D5 यदा वासो; K3.4 Ñ1.3 Da1 यदा वसन्; S तथा (M3 कथं) वसन् (G3 वसंस्त्वं). Ñ1 B (except B3) G3 देवरूपी. — b) Ś1 शतानि. — c) M8 किं वा कृत्वा कार्त°. — d) K0.2.4 तद्वै; Ñ3 यं ते; Dn च त्वं; D4 तद्यत्; D5 त्वं वै (for तत्त्वं). S हित्वासि (T2 G2.4-6 °पि) तद्वे(G1 °स्ये; G3 M °स्के)न धरां प्रपन्नः.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 सुतः (for सुहृत्). K2-4 Ñ3 B1 Cd स्वजनीयो; Ñ1.2 B1.3.5.6 D (except D5) स्वजनो वा (D3m.5m as in K2-4 etc.). S संबंधिनो ज्ञातिसुहृज्जनाश्च. — b) S °स्ते संत्यजंतीह मर्त्यं. Ñ1 बांधवैर्हि. — c) Ś1 K D5 एवं तत्र (K1 तद्वत्; K3 ज्ञात्वा); T2 G (except G1.3) M3.5-8 तथा तस्मिन् (T2 G चैनं); M5 तथास्मिन्. — d) D6 संत्यजंते से°. Ś1 K1 संत (for सद्यः). K3 खेचरा. D4 सिद्धसंघाः.

3 Ś1 K1 S *om.* उवाच. For D2 cf. v. l. 1. — a) Ñ B Dn D1 transp. कथं and तस्मिन्. S तत्र (for तस्मिन्). — b) Ś1 K D5 विमुह्य(K0 °च्य)ते; Ñ1.3 Da T G1.3 व्यामु°. — c) K0.4 Ñ B5.6 D (except D2.4) किं वा; K3 किं ते; S के वा (for किं-). G1 दिष्टाः; M3 शिष्टाः (for -विशिष्टाः). K3 °स्य वासोप°; G3 °स्य धर्मोप°. — d) B4 तं वै; T2 G M तन्मे (G3 त्वमेव) (for तद्वै). D4 यद (for ब्रूहि). T1 G1.3 मे (for त्वं). B4 T1 G1.3 असि (for मे).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 भीमं (for भौमं). — b) Ñ1.3 Da ये. Ś1 K2.3 °बडाशनार्थं; K0 °बिडा°; K1 °बकाशनार्थं; K4 °बिडा°; Ñ Dn °शनार्थे; T2 °धना°; T1 G3 °पला°; G1.2.4-6 M6-8 °बला°; Cd as in text. — d) B4 Cd Arj. (comm.) क्षीणे; D5 क्षीणेः Da (erroneously) Arjp as in text. M8 क्षीणे विवृद्धिं. M6-8 °वृद्धौ बहुधा प्रव्रजंति. T G M3 क्षीणे पुण्ये बहुधा (T1 G1.3 M3 °धा) प्र(M3 om. प्र)व्रजंति. Cd cites बहुधा (as in text).

5 Before 5, D2 ins. ययातिरु°. — ab) K0.2.4 transp. वर्जं° and गर्ह°. K0 Ñ Da नरेंद्र (for नरेण). — c) Ñ D (except D2.4) G1 एव (for एतद्). — K1

अष्टक उवाच ।

यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि
तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६

ययातिरुवाच ।

ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा-
द्व्यक्तं पृथिव्यामनुसंचरन्ति ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७

षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि
तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।
तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८

अष्टक उवाच ।

यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९

ययातिरुवाच ।

अस्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-
मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
स वै तस्या रज आपद्यते वै
स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०

वनस्पतींश्चौषधीश्चाविशन्ति
अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व-
मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११   C. 1. 3610 B. 1. 90. 11 K. 1. 84. 11

---

repeats 5 (v. l. बहुधा व्रजंति for ते वदामि); cf. 4^{d}.

6 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^{ab}) S यदा (G1.4 यथा; G2 तथा) समंतात् पतितं (T1 M6-8 पततस्; G3 परिदस्) तुदंति वयांसि गृध्राः विशिताशनाश्च. — ^{c}) = 9^{c}. B1m व्रजंति. Ko.2.4 B5 Da1 (erroneously) G2.5.6 कथमाविर्भवंति; B1m.3m Cd Arj. (comm.) °माव-हंति; Da2 (erroneously) Arjp कथमाभवंति (as in text); G1 °मापतंति; G4 कथं मृतपा भवंति. — ^{d}) K1.2 G2-4 M न (G2 om. न) भौममंतर् (K1 °मेतं; M6-8 °मंतं); Ñ3 भौमं ह्यनंतं; T2 G1.5.6 न भौमं तं. B3m (erroneously) व्रजंति (for शृणोमि); cf. v. l. 6^{c}.

7 S om. उवाच. — ^{a}) G3 देवा (for देहात्). Ś1 K1.2 Ñ B1.3m.4.5 Da Dn कर्मणा; Ko.3.4 तत्क्षणं (Ko °णां; K4 °णात्); T1 ब्रह्मणा; T2 G Arjp ब्राह्मणा; M प्राणिनो; Cd as in text. Ś1 K2-4 Ñ3 B1 Da1 S (except G6) जृंभमाणा; Ko आजृंभमाणा; B3m.4 °माणं; D2 °माणां; Cd as in text. B1m ब्राह्मणं जृंभमानं and कर्मणो दृष्टमानात्. — ^{b}) Ko व्योम्नि; D4 ब्राह्मं (for व्यक्तं). S इह (T2 इव) (for अनु-). T1 संभवंति. — ^{c}) = 4^{a}. M6-8 पतंतो. — ^{d}) B3 °पूगाननंतान्.

8 ^{a}) Ś1 Da1 D1 षष्टि-; G2 षष्टिः; G3 दुष्टं; M8.3 षष्टिं वर्ष- (for षष्टिं). T G (except G2.3) व्योम्नः. — ^{b}) Da2 Dn D1.5 तथा अशीतिं as in text: Ñ2 तथाप्यशी°; the rest तथाशी°. Ś1 K1 °वत्सरांश्च; Ko.2.4 D5 परिसंव°; Ñ1.3 B Da1 D4 S च परि(G3.4-6 चोपरि)व°. — ^{c}) D1 G3 तुदतः; T1 G2 °दंती. Ś1 K4 Da2 G2.6 M3 प्रपतंतः (G6 °तं); K2 M5 प्रपतः; K3 Ñ1.2 B (B5 marg.) Da1 Dn D4 T2 G1 पततः (i. e. om. प्र-); D1 प्रमत्तः; D2.5 G4.5 प्रपतं; G3 पतमानं (for प्रप°). — ^{d}) = 9^{b}. Da1 भौमा भीमा (by transp.). D4 भीमदंष्ट्राः.

9 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) K2 M8.5 यदैन°; B5.6 D5 यदेनस्ते°; T2 G4-6 °नसा ते; G3 यदेनं पाते. — ^{b}) = 8^{d}. Da1 भौमा भीमा (by transp.). — ^{c}) = 6^{c}. B1m व्रजंति. Ko.2.4 B5 Da1 G (except G3) आविर्- (for आ). — ^{d}) Cf. 11^{d}.

10 Ś1 K1 (hapl.) om. 10-11. S om. उवाच (G6 om. the ref.). — ^{a}) Cf. 14^{b}. T G असौ (G1 पुष्पे); M असृग् (for अस्रं). T °रसानुपृक्तं; G °रसानुवृत्तं (G1 °त्तिं; G3 पुरुषेन प्रवृत्तं); M पुष्पकालानुपृक्तं (M3 °वृत्तं). — ^{b}) T2 G1.2.4-6 तावत्; M तद्वत् (for तद्वै). T2 G2.4-6 पुरुषेणाभि; G1 M3.5 °षेणेह (for पुरु°). T1 अन्वेति तत्पुरुषेणेह जुष्टं; G3 तमन्वेतत्पुरुषेणेह सृष्टं. — ^{c}) D4 स चैतस्या; D5 स तस्य चैतद्; T G तद्वै (G2.4.5m.6 °च्चै°) तस्यां (T1 °स्या); M तथैव तस्यां (M3.5 °स्या). Ñ2 तस्यां. Ko तस्य रजसा (for तस्या रज). — T1 (hapl.) om. from आपद्यते up to 12^{b}. Ko.3.4 ह; G1.3 अथ (for वै).

3611
○ 12
↓ 12

अष्टक उवाच ।
अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भ
उताहो स्वित्स्वेन कामेन याति ।
आपद्यमानो नरयोनिमेता-
माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ १२
शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च
चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।
एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः
क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्वे ॥ १३
ययातिरुवाच ।
वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-
मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः
क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४
स जायमानो विगृहीतगात्रः
षड्ज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।
स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं
सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५
घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसं च
त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।
इत्यष्टकेहोपचितिं च विद्धि
महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ १६
अष्टक उवाच ।
यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा
निखन्यते वापि निघृष्यते वा ।
अभावभूतः स विनाशमेत्य

11 Ś1 K1 T1 om 11 (cf v l 10) — a) K3 4 B G2–6 °स्पर्तीश्चो(K3 4 °तीश्चौ, B3 °तीं चो; G2 4 5 °तीश्चो, G3 °तिं चो)पधीश्चा°, Ñ Da Dn D1 4 स्पतीनोपधी(Da °नौपधीं)श्चा°, D5 T2 M3 5 °तीश्चोपधीश्चा°, G1 °तीश्चोपधयश्चा° — b) K2 B3 5 Dn1 n3 D1 2 4 G4 6 M3 आपो G (except G1 3) वायु G4–6 पृथिवी B Da D1 om च B (except B5) °रीक्ष — cd) Cf 9d K4 वापि, Ñ1 2 B (except B5) Dn चाग्नि (for चापि) G (except G1 3) चतुष्पदा द्विपदा सर्वमेव रसाभूता ग°

12 T1 om 12ab (cf v l 10) K1 om अष्टक उ° Ś1 S om उ° — a) M6 8 अन्यो Ś1 रूप, N3 B1 4 Arj (comm) वायु , B1m Da (erroneously) Arjp Cd वपुर् (as in text) Cd निदधाति S1 गर्भो, K1 3 Ñ B D (except Da2 D2 5) M6 8 गर्भे, M3 5 गार्भे, Cd cites गर्भे T2 G अन्यो हि वैन विदधाति (G2 5 6 °धातीह) गर्भे — b) K2 B (except B1) D (except D2 4 5) कायेन, Ñ1 कल्पे°, Cd as in text. — c) Da नरदेवमेता

13 a) K0 3 B1 3 5 D3 5 Cd Arj (comm.) °देहाति°, Ñ1 2 B6 °भेदाभि°, Ñ3 Da (erroneously) °देहाभि°; B4 °भेदाति°; Dn D4 G2 °भेदादि° — c) Ś1 K Da2 D5 त्व न (for तत्त्व) S (except M3 5 6) transp तत्त्व and सर्वम् G2 4 5 पृष्ट — d) =(var) 1 87 13d, 88 1d K0 3 4 सर्वज्ञ T1 G3 M6 8 °ज्ञ त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये

14 Ś1 K1 S om उवाच — b) Cf 10a K0 गर्भरसानु°; K3 फलपुष्पानु°, G M1 °रसानुवृत्त (cf 10a)

15 a) K2 4 T1 G3 स, Ñ3 प्र (for स) K4 S नि (T2 sup lin वि as in text) K0 3 4 Ñ B1 Da D1 T G (except G1 3) M7 Cd °तमात्र , K1 °त(गध)पात्र (sic) — b) K3 Arj (comm) षड्ज्ञाननिष्ठो यतते, K4 (corrupt) सज्ञायनियतनो Ñ B (B3 marg) Da (erroneously) Dn D1 2 4 सज्ञामधिष्ठाय ततो (B4 orig as in K3) T1 सज्ञात , T2 M3 6 प्रज्ञान°, G1 5 प्रज्ञाय°, G2,4 6 प्रज्ञात°, G3 स ज्ञान°, M6 8 सज्ञान° Dev appears to have read षड्ज्ञाननिष्ठो (see Arj comm above) — c) B6 षड्ज्ञाननिष्ठो यतते मनुष्य (cf b) — d) Ś1 N B D (except D5) स वै, S सम्यग् (for सर्वं) B1 4 5 पश्यते

16 a) S घ्रे (for अथो) — b) S (except T1 G1 3) वेद (G4 6 दय) भावान् — c) K1 °पचित; K4 °ष्टदेहोप°; Ñ B5 Dn D1 °पहित, D4 Arjp °ष्टकात्मोपहित Dev cites उपचिति (=समृद्धि) as in text K3 N B D हि (for च) S इत्यष्टकैतान्विहितांश्च (T1 G2 3 °तांश्चेह; M6–8 °ता स) विद्धि — d) Ś1 K1 Dn D1 4 °भूतां

17 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 °संस्थित — b) G1 निपिष्यते, K1 निष्पत (sic), Ñ2 निवेश°; G (except G1 3) निह° S वि (for अपि) K3 निपिष्यते; Ñ1 B1m D (except D2,5) T1 G3–6 निहृष्य° (D3 as in Cd) B4 5 निष्कृ°, Cd निगृह्य° (for निघृ°) — c) B (except B1) D2 4 °शमेति — d) K3 किमात्मानः Ñ1 3 B1 (m as in text), 4 5 नात्मानं वै (Ñ3 om वै); B2 नात्मात्मनः D0 न

केनात्मानं चेतयते पुरस्तात् ॥ १७

यया तिरुवाच ।

हित्वा सोऽसून्सुप्तवन्निष्टनित्वा
पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।
अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी
हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८

पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९

चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च
तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।
आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं
भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०

अष्टक उवाच ।

किं स्वित्कृत्वा लभते तात लोका-
न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा ।
तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव-
च्छुभाँल्लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ २१

ययातिरुवाच ।

तपश्च दानं च शमो दमश्च
ह्रीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।
नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः
पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३

चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४ C. 1. 3523 B. 1. 90. 24 K. 1. 84. 24

केनात्मना. Ñ3 D5 वेदयते. Ñ B3m D (except D1.2.5) T G1.3 M6-8 परस्तात्. B3 केनात्मनो वेत्ति चिता (m केनात्मानं वै चेतयते) पुर°.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) S °धाय स्वं सु°. Ñ1.2 Dn D5 T M6-8 वा (for च). — c) S पव(G1 °त)मानानु-(M °प्र)सारी(T1 पावमानोनु°). — d) G3 योनिं (for देहं). Ś1 K D5 विशते (for भज°).

19 G4 om. 19. — a) D4 T2 G1.3.5.6 M3.5 °तो भजंते (D4 °ति). — Dn1 om. 19b. — b) Ś1 K1 Ñ3 G3 भजंते; K2.4 B3 G1.2.5.6 भजंति. — K0 (hapl.) om. from भवन्ति up to 20d. — c) Ś1 K1 भजंति (for भवन्ति).

20 K0 om. 20a (cf. v. l. 19). — In K1 the द्वि of द्विपदाः (20a) is followed by हि वरो मयैप (1. 87. 7c). The text then runs on up to कौतु of कौतुकादिन्द्र° (1. 88. 20b), breaking off there suddenly and reverting to the first break in 1. 85. 20a, where it makes a fresh start with पदाः षट्पदाश्च and runs on smoothly up to शक्राच्च लब्धो (1. 87. 7c), supplying the portion of the text omitted at the first break: a transposition due undoubtedly to the ignorant copyist's mistaking the reverse of the fol. for the obverse and *vice versa*. — b) Cf. 9d, 11d. S तथा (G1 °दा) राजन्. — c) M6-8 °तमेवं निखिलानि. — d) B3.5 T1 M6.7 च (for तु).

21 Ś1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — b) Ś1 दारां (for मर्त्यः). — c) G4.5 इष्टं (for पृष्टः). — d) T1 गुह्यान् (for शुभान्).

22 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S यशो दमश्च (T G3 दमः क्षमा च; M5 यशो क्षमा दमश्च). Cd Arjp यशो (for शमो). — b) Ś1 श्रीर् (for ह्रीर्). — After 22ab, K0.3.4 B5 (marg.) D (except Da2) Cd (?) ins.:

861* स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो
द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुंसाम् ।

[= Matsyap. 39. 22cd. Dev. comments on some words of this line. — D2 सद्यो (for सन्तो). K0.3 Da2 B5 नित्यं; K4 सप्त (for पुंसाम्).]

— c) K1 तमोविभूताः; K3.4 B5 D2 तमो(K4 °पो)भि-भूतान्; Da1 तमोभूताः; T1 G तथाभि(T1 °दाभि-; G3 °मो हि; G5 °था हि)भूताः. — d) B1.5 सदैते प्र-; B5 D2.4 सदेति प्र-; D1 सदा वै प्र- (for सदैवेति).

23 B1.3.4 D2 read 23 after 26. — b) Ś1 K Ñ3 D5 T1 G1.3 परस्य.

न मान्यमानो मुदमाददीत
न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।
सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके
नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ २५
इति दद्यादिति यजेदित्यधीयीत मे व्रतम् ।
इत्यस्मिन्नभयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ २६
येनाश्रयं वेदयन्ते पुराणं
मनीषिणो मानसमानभक्तम् ।
तन्निःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य
परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

अष्टक उवाच ।
चरन्गृहस्थः कथमेति देवा-
न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।
वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो

---

24 K3 transp 24ab and 24cd — a) K3 एतानि चत्वार्यभय°

25 Ko om 25ab — a) S1 B5 Da D1.5 T1 न (Da2 स) मन्य°, Ñ B6 Dn न मान (B6 °न्य)मान्यो, M1 मानान्य मानो — c) S त साधव (G3 °धुरव) — d) After नासाधव, M6-8 repeat पूजयतीह लोके नासाधव । B4 साधुवृत्तिं D3.4 T1 G1.3 भजते

26 a) B D (except D5) दद्याम् (for दद्याद्) K3 वदेद्; Ñ2 B Da Dn D1 G3-5 यज (Da1 जय) (for यजेद्) Ñ1 इति ददामीति जय (sic) — b) Ś1 K1.2 D5 G1 इत्यधीयेत (K1 °यैह) K3 च (for मे) Ñ B Da Dn D2.4 इत्यधीय इति व्र° — c) Ś1 K1 °स्मिंस्तथा ह्याहुस्, Ñ B D (except D5) इत्येतान्नि अ°, T1 एतस्मिन्नीति यान्याहुस् T2 G3.4-6 इत्यस्मीति भ(G5.6 °ति ह, G5 °तीह)यान्याहुस् G1 इत्यस्मिन्निति भ, G2 एतस्मिन्नभ° — d) D4 वार्याणि, G1 यावयानि Ñ1 B Dn D1.2.4 सर्वदा (for नित्य) — After 26 B1.2.4 D2 read ...3

27 a) S1 Ko.2.3 Ñ3 B3 Da2 Dn D2.4 ये चा(B3 °त्रा)श्रय; B1 D1 ये चा(D1 वा)श्रम; D4 ये चाश्रय, S येनाश्रमान् (M °मा) B1.2 प्रमाण (B1 m as in text), S (except G6) पुराणा (T1 G1.2 °णां) — b) Ś1 K1-4 D Cd मानसमार्गेष्ट्द (Ś1 K2 °स्टुमार्गं); Ko °शुक, Ñ1.2 B1.2.4 नामसमान(Ñ2 °सनाम)भक्त; S मनसा सविभक्तान् (T2 M °क्ता) — c) Ko D1.4 ते नि(D4 °ति)श्रयस; K3 निश्रेयसस्; K4 न ते श्रेयस्, Ñ2.3 B1.2.4.6 Da तस्य श्रे(B4 श्रि)यस्, B4 Dn D1.4 G6 तद्वृ (G6 तारि°त) श्रेयस Ś1 K1 तेजस (K1 °से) रू°; K2 °स रूपमाप्ता; Ñ3 तेजसारूप्यमस्य; B D तेन सयोगमेत्य (D2 तेन सरूप°; D4 तेजसो रूपमीत्य); T G1.2 M °स योग(G2 °नि)मेत्य — d) T2 शान्तिं; G2 शान्तिं (for शान्तिं) B (except B6) S प्राप्नु(B3 °प्स्य; T1 G3 °प्य)ते G4-6 प्रत्यगेव

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub parvan* Ñ1.2 T1 संभव, to it Ñ1.2 add उत्तरयायात Ś1 K Ñ3 B D G1.4 M6.8 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* Ko.3.4 भवाभवविवेक ; T2 G4 M6.8 मानानिंदा, G1 माननिदान — *Adhy no* (figures words or both) Ko 87 K1 98 B5 83 Da1 D1m 88, Da2 8? T1 75 T2 25, G M 26 — *Sloka no* Da1 24, D 27, M2 26 — *Aggregate sloka no* Da1 3599

86

☞ This adhy is missing in V1 (cf v l 1 65 74), the MS is *wholly* ignored here

1 S1 K1 S om उवाच — a) M कथ (for चरन्) Ñ1.2 B D (except D2.4) धर्मान् (Dn धर्मात्); N3 लोकान् (for देवान्) — b) After कथं, Ñ1.3 B (except B6) ins च Ś1 कथ चार्यकर्मा; K1 Ñ1.2 B1m.4 कथमार्यकर्मा; G2 °वैराग्नि; Cd as in text Arjp आर्यकर्मा (as in Ś1 K1 etc) — c) G (except G1.2) वसुप तस्मिन् B2.4 D4 Cd द्व प्रति

2 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ko °स्मनोप; F1m °सु चास्म (s c).

3 a) Ś1 D1 धर्मो(D1 °र्थो)गम; K1 °गम तु K2 दृ° — b) G1.4.5 M (by ins अपि) सर्वेवाप्यपि° G1.4 दधाय देवानतिथी° Ś1 K1 भोजयेत; K2 °अधीत; T° पूजयेच्च — c) T1 G1.4.5 °रक्तां — d) D4 om तां

बहून्यस्मिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १

यथातिरुवाच ।

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः
पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः
स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २
धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत
दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
अनाददानश्च परैरदत्तं
सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ३
स्ववीर्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो
दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां
वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४
अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं
जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
अनोकसारी लघुरल्पचार-
श्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ५
रात्र्या यया चाभिजिताश्च लोका
भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।
तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा-
नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६
दशैव पूर्वान्दश चापरांस्तु
ज्ञातीन्सहात्मानमथैकविंशम् ।
अरण्यवासी सुकृते दधाति
विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७

अष्टक उवाच ।

कति स्विदेव मुनयो मौनानि कति चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८

ययातिरुवाच ।

अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९

अष्टक उवाच ।

कथं स्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः । C. 1. 3535 B. 1. 91. 10 K. 1. 85. 10

---

4 c) K4 पुण्यां; Da1 सत्यं; Da2 नित्यं (for मुख्यां). S मृगैः सचारी वनजाग्रभोजी (cf. d). — d) K0.3.4 चरन् (for वसन्). S तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैत्यरण्ये (cf. c).

5 a) D5 स्ववीर्यजीवी. Ś1 K0.1.3 Cd विगृहश्च; K2 अगृह°; K4 Ñ1 गुणवत्तं°; Ñ2 ह्यगृह°; Ñ3 ह्यगृह°; B D गुणवांश्चैव (D5 गृहसुश्च sic); S न गृहस्थश्च. Ñ3 राजन् (for नित्यं). — b) K0.1 Ñ B (except B1) °प्रयुक्तः. — c) T1 अनोकसारी (as in text): Ś1 अनोकशारी; K1 T2 G4.5 अनौक°; K2-4 Ñ B D अनो(K4 D5 °नौ)कशायी; G1-3 वनौकसारी (G2 °सानी; G3 °शायी); G6 M अनौकस्सारी. Ś1 K1 °रल्प(K1 om. रल्प)सारः; K0.3.4 D2 °रल्पचेष्टः; Ñ Dn D1 °रल्पप्रचारः (Ñ1 °रैः); T2 G °रल्पाशनश्च.

6 a) K3 B3 Dn1.n2 D1 वाभिजिता°. — b) K (except K1) Ñ B D कामाभिजिताः; T2 °मादिजिताः. G2 विहिताः; G3 निहि°. B1m च मुख्याः (for सुखाश्च). — d) S °नित्यो (for °संस्थो). K1 B4 यथात्मा; Ñ1 °ता°; Da महा°.

7 a) G6 तदैव (for दशै°). K3 Ñ B4.5 D (except D4.5) च (for तु). S दशैव पूर्वानपरान्दशैव (G3 °शैतत्; M3.5 °शैवं). — b) K0 G3 M (except M6) तथात्मा°; K2 Dn D1 अथात्मा°; Ñ B5 महात्मा°. Ñ2 इहैक° (for अथैक°). — c) T1 G1-3 M6-8 °शीलः; T2 G4-6 M3.5 °नित्यः (for °वासी). Ś1 K1.4 G3 ददाति. — d) K3.4 D2.5 मुक्त्वा त्वरण्ये. B5 °रण्येषु (om. स्व:) श°. K2 M3.5 °शरीरस्य धा°; B3.4 °धातुं; G3 °यातान्.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — M6 om. 8. — a) T2 G (except G1.3) कथं स्विद्वसतोरण्ये (=10a). — b) Ś1 K1.3 Da D5 वा (for च). Ñ B D (except Da D5) transp. मौना° and कति. — c) B D2.4 भवंतीह. — d) K0.1 °च्छामि ते वचः (K1 वयं).

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 वसतिर्यस्य. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9c-13d. — b)=10b and 11d. — d) T2 G (except G1.3) नराधिप.

10 Ś1 K1 om. 10 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — b)=9b and 11d. — cd) G (except G1.3) नि° (for वा). B5 कथं च वसतो ग्रामेरण्यं भवति पृष्ठतः (by transp.).

11 Ś1 K1 om. 11 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — c) K (K1 om.) Ñ3 B1 D2 M3 ग्राम्यानुप; Ñ1 D4

2636 91 10 85 10 ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १०

ययातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११
अनग्निरनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२
यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ।
तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३
यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।
आतिष्ठेत मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४
धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ।
असितं सितकर्मस्थं कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ १५
तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ।
यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः ।
अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
अथास्य लोकः पूर्वो यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

°म्याण्युप, B3.4 °मान्युप, B6 °म्यान्युप, D2 °मानुप, D6 °म्यानन्व Ñ2 B1 °भुञ्जीत — ^{b}) D5 यत्नार°, T1 G1.2 M (except M3) य आरण्ये — ^{d}) 9^{b} and 10^{a}

12 Ś1 K1 om 12 (cf v l 9) — ^{a}) D5 °केतस्थ — ^{b}) B fore अगोत्र, K (K1 om) Ñ B1-3 D (except D2.4) ins अपि — ^{c}) S °च्छादनी चीरी — ^{d}) D5 वासस (for चीव°) S सर्वस्वादु(T1 °द्वन्द्व)विवर्जित

13 Ś1 K1 om 13 (cf v l 9) — ^{a}) B5 प्राणेतिस°, Da क्षीणाति स°, M5 विश्राभि° — ^{b}) M8 (before corr) 8 °स्वभोज° — ^{cd}) M6-8 transp ग्रामे and [ऽ]रण्य

14 ^{a}) G3 काम परि — ^{b}) K2 न्यस्तकर्मा, Ñ3 D5 T2 G (except G3.5) त्यक्त्वा कर्म, M6.8 °कामा, M7 °कामो — ^{c}) K1 °तिष्ठते, B5 D (except D2.4.5) S (except T2 G1.3) °तिष्ठेच्च — ^{d}) K1 G3 लोके सिद्धिमवाप्नुयात्

15 ^{a}) G2 कृत्त शुद्ध (for कृत्त°) — ^{b}) N3 तथा (for सदा) T G दयापर (for अल°) — ^{c}) Ñ B (B1m sm as in text) Dn D1 Arj (comm) सितकर्माण, Da (erroneously) Arjp Cd as in text — ^{d}) K2 D4 °तुमिच्छति Ñ Dn D1 transp नार्चितु and अर्हति

16 ^{a}) Some N MSS कर्षित K2 M6.8 क्षांत — After 16^{ab}, K3 Dn D2 read 16^{ef} (for the first time) and repeat it (with v l) after 16^{cd} — Ś1 reads 16^{cd} in marg Dn1 om 16^{cdef} — ^{c}) Ñ3 B (except B3) Da D4 G1 सदा, T1 G3 M5 यथा (for यदा) — K2 om 16^{ef} — ^{e}) Dn D2 (both first time) स च — ^{f}) D1 यदा (for पर)

17 ^{a}) T G2.3 M3.8 तु य आहार; M6-8 स्वयमा° — ^{c}) K3.4 D5 तथास्य Ko.2 Ñ1.2 Da2 पूर्वोय, K3 Ñ3 B (except B3) Dn D1.2 सर्वोय, K4 D2 T1 सर्वो य — After 17, D4 (marg) S ins

862* सामान्यधर्म सर्वेषां क्रोधलोभौ द्रुहाक्षमे ।
विहाय मत्सर स्तैन्य दर्प दम्भ च पैशुनम् ।
क्रोध लोभ ममत्व च यस्य नास्ति स धर्मवित् ।
अष्टक· ।
नित्यस्नायी ब्रह्मचारी गृहस्थो वनगो मुनि· ।
नाधर्ममशनात्प्राप्येरन्थ मूहीह पृच्छत ।
ययाति ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या षोडशारण्यवासिन ।
द्वात्रिंशत गृहस्थस्य अमित ब्रह्मचारिण ।
इत्येव कारण ज्ञेयमष्टकैतच्छुभाशुभम् ।

[G1.2 read the above lines in the following sequence 4 1-3, अष्टक·, 5-8, while G3 reads अष्टक, 4-7, 1-3, 8 T1 here reads line 8 only, inserting 1-7 after 1 87 2 and with the sequence of G3 above — (L 2) D4 शाठ्य; G1 दैन्य (for स्तैन्य) — (L. 4) G1.2 नित्याध्यायी — (L. 5) D4 G1.2 प्राप्य G1-3 पृच्छते — (L 6) D4 प्रोक्ता, T2 भिक्षा (for भक्ष्या) — (L. 7) Only G1.2 D4 °स्य अमित (as in text), the rest °स्यापरिमित(!)]

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात Ś1 K Ñ3 B D G1.4 M2.4 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* Ko.2.4 चतुराश्रमवर्णन; T2 G4 आश्रमपर्व; Cr आश्रम· — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 99, Ko 88, Da1 D1m 89, Da2 90, T1 76, T2 241 G M 27 (G3 23) — *Śloka no* Da1 Dn 18, M1 22 — *Aggregate śloka no* Da2 3697.

८७

अष्टक उवाच ।

त्तरस्त्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।
भयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १

ययातिरुवाच ।

नानिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।
ाम एव वसन्भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २
प्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।
प्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्ततस्तपः ॥ ३

यद्वै नृशंसं तदपथ्यमाहु-
र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।
अस्वोऽप्यनीशश्च तथैव राजं-
स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ४

अष्टक उवाच ।

केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राज-
न्युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्चाः ।
कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व-
मुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ५

ययातिरुवाच ।

इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः
प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रकीर्णः ।
उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं
त्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ६ C. 1. 3651 B. 1. 92. 7 K. 1. 96. 7

87

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) Ñ1.2 Dn °स्त्वनयोः. Ś1 K0 Da2 पूर्वौ. — b) K1 सात्स्यतां (sic); K2–4 D2.5 T G M3.5 साम्यतां (G4.5 सत्व°). — d) D5 G3 सूर्यचंद्र°.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M6–8 गृहस्थश्च. Arj. mentions some *pāṭha*, but the comm. is corrupt and unintelligible. — b) T1 °वृत्ते तु. T2 G3–6 °वृत्तेष्व-संय(G3 °यु)तः. — c) Ś1 K1.2 चरन्; Ñ2 भवन् (for वसन्). — d) Ñ3 एकतरं; B1 पूर्वतरो (m as in text). — After 2, T1 ins. lines 1–7 of 862*, but in a diff. sequence (cf. v. l. 1. 86. 17).

3 a) K2 अप्राप्तो; T2 G2.4.5 अवाप्य; Cd as in text. K (except K1) Da च (for तु). — b) Ś1 प्राप्तो यो (by transp.); D2 यः प्राप्य. Cd cites प्राप्तो. M8 चरन्. — c) Ś1 Ñ B6 Dn D5 T2 G (except G1.3) M3.5 तप्यते. — d) K0.3 चरेत्सोऽमं; Ñ1 T1 °त्सत्यं; Ñ3 °दन्यं; D2 °त्सौम्यं. K1 °न्यस्तुतस्ततः (sic); Ñ1.2 B1.4 Da Dn D1.5 °न्यत्त(Ñ1 °त्यंत)पस्ततः (by transp.); B3 G3–6 °न्यस्ततस्ततः (G4–6 °स्तथा); G2 °न्यतरस्तथा; M3.5 °न्यस्त-तस्ततः. — After 3, Dn D4 (marg.) S ins.:

863* पापानां कर्मणां नित्यं बिभियाद्यस्तु मानवः ।
सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यन्तं सुखमेधते ।

[(L. 1) Dn T2 G4.5 बिभृयाद्यस्तु; G3 उद्वृत्तो यस्तु. — (L. 2) M3.5 शुभमप्या°. G3 न मोहात्प्रीतियुक्तश्च सो°.]

4 a) Ñ1.2 B6 Dn G2 तद्वै. Ñ B1.4.6 Da Dn S तदसत्य°. — b) B5 S (except T2) यत् (for यः). Ñ3 अनर्थरद्धं; Ñ3 अनर्थबुद्धं; G3 असत्य°; G4 अधर्मं°; Cd as in text. — c) K0 D5 ईशोऽप्यनीशश्च (D5 °स्य); Ñ1.2 अथोप्यनी°; Ñ3 Dn अर्थोप्यनीशस्य; B3 अस्वोप्यनीशस्य; B4 स्वे स्वाप्यमी°; B6 आत्माप्यनी°; D2 अर्थप्यनी°; S अस्वो(G1 °स्वा)प्यनाशी(T1 G1 M7 °शि; G2 °धी; G3 °शा)श्च. Dev. appears to have read अस्वाप्यनीशश्च. — d) K1 B1 °स्तदार्यं.

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 केनास्य; K0.3.4 B6 D5 °स्य; M7 °पि. K1 B6 D5 हूतः. G1.3 M8 दूतेन केन (for केनासि दूतः). Ś1 K B6 Dn D5 G3 M8 प्रहितोसि; G1 °तो हि. — b) Ñ2 युवा सुखी; B1 स्वरस्रग्वी. — c) K1 Ñ B4 Dn D1.5 आयातः. K2 Ñ1 कतरस्या दिशस्त्वं. — d) K1 D1.5 T2 G पार्थिव.

6 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T2 G1.2.6 M8 इदं. G1 भूमौ. G3 नरकात्तीक्ष्णपुण्यः. — b) Ñ B1.3.4.5m Dn D1 S (except M6–8) °प्रहीणः; B3m Cd as in text. — After 6^{ab}, S ins.:

864* विद्वांश्चैवं मतिमानार्यबुद्धि-

सतां सकाशे तु वृतः प्रपात-
स्ते संगता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष
पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ७

अष्टक उवाच ।

पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं
यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ८

ययातिरुवाच ।

यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं
सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ९

अष्टक उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रममित्रसाह ॥ १०

ययातिरुवाच ।

नास्मद्विधोऽब्राह्मणो ब्रह्मविच्च
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य-
स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ११

नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे-
द्या चापि स्याद्ब्राह्मणी वीरपत्नी ।
सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरेयं
विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १२

मेमाभवत्कर्मलोक्यं च सर्वम् ।
— c) Ñ1.2 B Da D4 उक्त्वैवं वः. Ś1 K (except K4) Ñ3 B Da D4 G3 °स्यनंतं; Ñ2 °स्यधस्तात्. D3 उक्तोहं वः प्रतिपत्स्याम्यनंतरं. — d) Ñ2.3 S (except G2.3) त्वरयंति; Cd as in text. Ś1 K1 ब्रह्मलोकप्रपा ये; Ko B4.5 G °णा लोकपा ये; Ñ1 लोकपा ब्रह्मणो ये; Ñ2 ब्रह्मणो लोक°; B1.3.6 D2 लोकपा ब्रा(B3 m D3 ब्र)ह्मणा ये; D4 ब्रह्मणो लोकपा ये. Cd Arjp ब्रह्मणा (explained with स्थापिताः understood).

7 b) G3 M3 संहिता; M4 °हता. Ko Ñ B4.5 Dn D1 तु; K1.4 Da स्थ (for च). — c) B4 T1 G3.6 M6-8 ममैष; T2 °मैव. — d) G3 M6-8 पतिष्यतो. K2.3 Ñ B (except B5) D भूमितलं.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Some MSS. त्वा (for त्वां). K4 T G प्रपतंतं (T1 °तंतः; G3 मा नृपते); M6 अत्र तव (for मा प्रपत). — b) Ñ3 संति सेंद्राः. T G1.2.4-8 ये मे लोकास्तत्र (T G1 °का दिवि) राजेंद्र संति; G3 M6-8 यदि लोका मे पार्थिव तत्र संति; M5.6 यदि मे लोकाः पार्थिव संति तत्र. — c) =10c, 13a and 15c. B (except B5) °रीक्षे. K1 दिवि वा यदि (by transp.). Ko-2 G5.6 दिवि श्रुताः; K3 B1 (m as in text).5 6 Dn D1 दिवि स्थिताः; D4 T1 G1 दिविष्ठाः. — d) =13d. G3 त्वां सर्वधर्मस्य. G3 reads 10d (for the first time) for 8d (v. l. °क्रमस्व).

9 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 (? hapl.) om. 9-10. — a) S (T1 om.) व्रीहियवं (for विहितं). — b) B (except B5) D (except D2.5) पार्वतैश्च. — c) Cf. 88. 2c. S (T1 om.) तावंतो लोका दिवि सं° (om. M6 ? ते; M8 चेत् (for वै). — d) Ñ3 ततो (for त… G3 नराधिनाथ (for नरेन्द्र°).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 9). Ś1 K1 S om. उव… — a) =15a (cf 8a), and 1. 88. 3. Ś1 K3 Ñ1.… (except B5) Da3 D3 ददानि. Ko.4 T2 G1 2.6 प्रप… — b) Ñ1 पार्थिवाः; B4 पार्थिव (for दिवि). Ñ1 B… संति राजन् (for राजेन्द्र स°). — c) =8c, 13a and 1… B (except B5) °रीक्षे. Ko.3 B (except B1) स्थि… — d) Cf. 15d. T2 G (except G1.3) °क्रमस्व (… °क्रम). Ko.4 D3 °ममित्रसिंह; B3 5.6 Dn D2.4 °मपेतमो… G3 °ममित्रहंतः; Cd as in text. — For G3 cf. v. l. 8…

11 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) … ब्रह्मवर्चः. Ko.3 S क्षत्रियवंशजातः (for अब्राह्मणो ब्र… — b) Ś1 K1 राजमुख्यः; Ko.2-4 °सिंह; S क्षत्रमुख्यः (… G1 M6-8 °ख्य). — c) B4 T2 G3 यदा. — d) D4 तथा… S तथाददां. S द्विजेभ्यः (for नरे°).

12 a) Ś1 M6-8 न ब्रा°; K1 अब्रा°. K3 S (exc… G3) कृपणं. — b) Ś1 Ko.4 Ñ3 Da या यापि; K1 या… D4 स्यात्क्षत्रिया वीर°. S दद्याद याचेदिति क्षत्र(T2 … राज)धर्मः. — c) Ko Ñ2.3 यदेवाकृत°; Ñ1 B D दै(D4 … दै)वाकृत°; T M8 यथाकृत°; G यदाकृत° (G3 यथापूर्वकृतं…

प्रतर्दन उवाच ।

पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप
प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १३

ययातिरुवाच ।

सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र
अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।
मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका-
स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १४

प्रतर्दन उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १५

ययातिरुवाच ।

न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत
योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।
दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वां-
श्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १६
धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं
कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।
न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान-
न्कुर्यादेवं कृपणं मा यथात्थ । C. 1 3662 B. 1 92. 18 K. 1 86. 18

M_3 तथाकृत° — ^{d})=17^f K_1 $G_{1.2}$ विवस्स°, K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ B D °धिस्स° (B_3m °धास्य°, D_1 °द्विस्स°), Nilp as in text K_1 G_3 किमसुत्र, T_2 $G_{5.6}$ $M_{3.5}$ किसुताऽत्र, G_4 कृतमात्र Ś$_1$ K G_3 M_3 साधु — Arj again mentions some *pathas*, but the comm is corrupt and partly unintelligible

13 Ś$_1$ K_1 S om उवाच ($G_{3.4}$ om the ref) — ^{a}) Some MSS त्वा (for त्वां) K_3 त्वामह S काशिराजोहमस्मि (for स्पृह°) — ^{b}) S (except M_3) om ऽहं K_0 Da_3 $D_{2.3}$ om मे — ^{c})=8^c, 10^c and 15^c B (except B_1) °रीक्षे K_3 $B_{1.5}$ स्थिता — Ś$_1$ K_1 (? hapl) om 13^d–15^c — ^{d})=(var) 1 85 13^d, 88 1^d B_4 repeats 10^d for 13^d

14 Ś$_1$ K_1 om 14 (cf v l 13) B_4 (? hapl) om 14–15 S om उवाच — ^{a}) T G ये सति (T_2 $G_{1.3}$ सत्येव) लोका — ^{b}) K_0 अस्त्येकैक, B_1 (m as in text) $_6$ अप्येकश, D_1 M अप्येकैकश, T_1 ह्यप्येकश, T_2 G ए(G_1 ह्ये)कैकश K_{2-4} $\tilde{N}_3$ Dn D_2 सप्तान्यहानि, $\tilde{N}_{1.2}$ B_1m $_{3}$m $_6$ सप्तस°, B_1 D_4 सप्त स्व°, S सप्तैव (T_2 °क) तानि (for सप्ता°) — ^{c}) K_0 ऋतवतो, K_{2-4} D_5 घृतपृष्ठा, B_1 (m as in text) $_3$ $D_{2.4}$ Cd घृत(D_4 ये घृत)कुल्या, B_5 घृताक्ता Da त्रिशोपास् — ^{d}) K (K_1 om) तेनतवत, S ते ता (M_{6-8} नांत)वतस्त्वा B_2 °पालयते

15 Ś$_1$ K_1 om 15^{abc}, B_4 om 15 (cf v l 13, 14) S om उवाच — ^{a})=10^a (cf 8^a) K_3 Ñ B (B_4 om) Da_2 Dn_{1}.n$_2$ D_4 ददानि K_0 D_5 पतमानस्य राजन्, K_{2-4} $\tilde{N}_{1.2}$ पत मा च राजन्, D_2 पत मा प्र°, T_2 $G_{1.2}$ मा प्रपत प्र° — ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ चैते (for ते वै) — ^{c})=8^c and 10^c $B_{1.3.6}$ °रीक्षे K_2 श्रुता, K_3 $B_{1.5}$ D_2 स्थिता — ^{d}) Cf 10^d Da T_1 $G_{1.3}$ °क्रम क्षिप्रममित्रसाह, T_2 $G_{2.4.6}$ M °क्रमस्व प्रददाम्यह त

16 Ś$_1$ K_1 S om उवाच — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 सतत (for सुकृ°) B_1 $_3$m $_{5.6}$ D_4 कामयीत — ^{b}) $K_{0.2.3}$ D_2 T_2 G_2 पार्थिवात् K_2 $\tilde{N}_2$ °व, K_4 T_1 $G_{1.6}$ °वे (for °व) — After 16^{ab}, T_1 repeats 12^{cd} (reading for the first half किं नु त्येत तत्कृत पूर्वमन्यैर्) — ^{d}) K_3 Da D_4 M हि न (by transp) $\tilde{N}_3$ नु न K_2 G_3 राजन्

17 ^{a}) G_3 धर्माहं वै चेत° B D यतमानो (D_2 चिंतयानो) — ^{b}) K_0 तपो (for नृपो) — ^{c}) G_3 न मे यत कर्मबुद्धि $G_{1.2.4.6}$ बुद्धिं Ś$_1$ प्रजान, K_1 °नात्, D_2 G_3 °ना — ^{d}) K_1 कुर्याच्चैव Da विपण Some MSS मा (for मा) $\tilde{N}_{1.2}$ यथान्यत्, T $G_{1.3}$ यदा थ — ^{e}) K_3 $\tilde{N}_3$ B_1 D_4 कुर्याच्च पूर्वं, $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{5.6}$ Da °र्यां च पूर्वं, $B_{3.4}$ Dn D_1 °र्यादपूर्वं, T_1 $M_{3.5}$ °र्यां चे(T_1 चि)देव, T_2 °र्यान्नेद, $G_{1.3}$ °र्या त(G_3 चे)देव, $G_{2.4-6}$ °र्यात्तथा वै, M_{6-8} °र्यां चैवेद् T_1 यत्तदन्यै Cd cites अपूर्वं — ^{f})=12^d $K_{3.4}$ विवसमान, $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5) विधि(D_1 °ध)स्स° K_0 G_3 किमसुत्र, B_6 किसुतात्र, $G_{2.4-6}$ किमिवात्र Ś$_1$ $K_{3.4}$ B_6 Da_2 M_6 साधु — After 17, D_4 (marg) S ins

865* धर्माधर्मौ सुविनिश्चित्य सम्य
क्कार्याकार्येष्वप्रमत्तश्चरेद्य ।

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै-
र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १७

ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं
नृपोत्तमो वसुमनाब्रवीत्तम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वसुमना उवाच ।
पृच्छामि त्वां वसुमना रौशदश्वि-
र्यद्यस्ति लोको दिवि मह्यं नरेन्द्र ।
यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म-
न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरुवाच ।
यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च
यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।
लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै
ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

स वै धीमान्सत्यसंधः कृतात्मा
राजा भवेल्लोकपालो महिम्ना ॥
यदा भवेत्संशयो धर्मकार्ये
कामार्थे वा यत्र विन्दन्ति सम्यक् ।
कार्यं तत्र प्रथमं धर्मकार्यं
यन्नो विरुध्यादर्थकामौ स धर्मः ॥

[(Stanza 1.) [a])D4 स वै देवः; M3.5 स वै धीरः. T1 स सत्यसंधः कृत एतत्कृतात्मा. — [d]) D4 राजा हि सन्; T1 राजा महान्. — (Stanza 2.) [a]) D4 G3 देवकार्ये. — [b]) D4 T1 कामार्थौ; G3 धर्मार्थौ; M3-8 कामेर्थे. — [c]) T2 G1-3 तत्र कार्यं; G3 तत्तत्र कार्यं. — [d]) T1 न तौ विरु°; G3 न तौ कुर्याद्; M5 न यद्विरु°; M6-8 यन्न विरु°.]

18 Before 18, D4 marg. ins. वैशं° उ°. — [a]) K4 T1 एवं ब्रुवाणं (by transp.); B (except B1) D3.4 ब्रुवंतमेवं. — [b]) T1 नृपात्मजो. Ñ B D G3 वसुमानम°; T1 M (except M6) वसुमनाश्चाब्र°. M6-8 इदं (for तम्).

· Colophon om. in K3 B6 D2. — *Major parvan:* T2 G M3.5 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.3 T1 संभव; to it Ñ1.3 add उत्तरयायात. Ś1 K (K3 om.) Ñ2 B (B6 om.) D (D2 om.) T2 G1.4 M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* K0.3 पुण्यप्रतिपादनं; K4 पुण्यप्रदानं. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*): Ś1 100; K0 80, Dn2 91; D1m 90; T1 77; T2 27; G M 28. — *S'loka no.:* Dn1 18; Dn 19; M3 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3636.

88

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 6 74); the MS. is *wholly ignored* here.

1 Ñ1.3 B D वसुमानुवाच; Ñ2 वसु° उ°; S वसुमन (G3 वसुमान्). — [a]) S1 K1.3 Ñ2 B3.5.6 D1.4.5 पृच्छेहं Ś1 K1 S (except G1-3) त्वा. Ś1 °मना रौशदश्विर्, K °मना हारिदश्विः; K1 °मना रौपदिश्वित्, Ñ B D °मानौप (D3 °मानसि राजन्); S °मनैक्ष्वाकवोस्मि. — [b]) Ñ B D (except D5) मे (for मह्यं). K0.3.4 संति लोका यदि मह्यं; K3 D5 ये संति लोका दिवि मह्यं (K3 चेन्); S यदि संति लोका दिवि (T3 ब्रूहि) मे स्युर् (M6-8 यदि लोका भुवि मे स्युर्). — [c]) B (here and in the foll. st.) °रीक्षे. K0.3.4 D5 T2 M3.6-8 यदि वा दिवि स्थिताः (cf. 8[c], 10[c] etc.); T1 G M3 च तथा (G1-3 यदि वा) पृथिव्यां (for प्रथितो महा°). B1 D3.4 महांश्च; B3.6 °हांस्तु. — [d])=1.87. 8[d], 13[d]; 88. 6[d].

2 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — [a]) Ś1 K1 Dn T2 G (except G3) M6-8 यदंत°. Ñ1.3 T1 °रिक्षे. B1.4 D5 T G1.2.3 पृथिवीं. Ś1 K1 G3 दिवश्च; T1 G1.2 दिवं च. — [c]) = (var.) 1. 87. 9[c]. B3 D4 °स्तावंतस्ते. T2 संस्थितास्ते. — [d]) = 1. 87. 14[d]. G3 एतावंतः (for ते नान्त°). After °वन्तः, Ś1 K0.1.4 Ñ2 G3 M3-8 ins. त्वां. Ś1 K1 प्रविचाल°; K0.3 परिपाल°.

3 Ñ1.3 B D वसुमानुवाच; Ñ2 वसु° उ°; S (G3 om. the ref.) वसुमनाः (G3 वसुमान्). — [a])=(var.) 1. 87 10[a] and 15[a]. Ś1 K1 Ñ1.3 D1m Dn Dn D1.4 इत्याहि.

वसुमना उवाच ।

तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
क्रीणीष्वैनांस्तृणकेनापि राज-
न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्यक्प्रदुष्टः ॥ ३

ययातिरुवाच ।

न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि
वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः ।
कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यै-
र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ४

वसुमना उवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र
सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५

शिबिरुवाच ।

पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं
ममापि लोका यदि सन्तीह तात ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व-
न्परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ।
तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते
विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः ॥ ७

शिबिरुवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
न चाहं तान्प्रतिपत्स्येह दत्त्वा
यत्र गत्वा त्वमुपास्से ह लोकान् ॥ ८ C 1 3571 B 1 93 8 K 1 87 8

Ñ2 3 B1m Da Dn D1 S मा प्रपत (T G1 2 3 6 °त) प्र° Ñ3 B D4 पुण्या पवित्रा स्व(B3-6 सु)तपोर्जिताश्च — ^{b})=1 87 15^{b} Cf 5^{d} K4 Ñ3 T1 G3 ये वै D1 ते मे, G3 वैते (for ते वै) — T1 om 3^{c}-4^{d} — ^{c}) K0 1 Ñ B D G1 3 °स्त्वैतांस्तु° T2 G1 2 4 6 तावत्, G3 M हृत (for राजन्) — ^{d}) K0 3 4 सप्रदु°, Ñ1 2 B D (except D2 4 5) धीमन्प्र°, T2 G1 2 4 5 वै न दृष्ट, G3 M6 8 नैव दु°, G6 वै तेन द°; M7 8 वै नैव द° (for सम्यक्प्र°)

4 T1 om 4 (cf v l 3) Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) B1 3 वै (for वि) B1 3 6 स, G3 M8 तु (for वै) B5 वै क्रयन स्म° — ^{b}) B1 D2 S (T1 om) यथा, D5 मृषा (for वृथा) S (T1 om) शिशुके शङ्क° — ^{d})=1 87 12^{d} and 17^{d} Ñ1 2 B D (except D5) Cd विधि स° B5 G4 6 किमुतात्र, G3 किमसुत्र Ś1 K2 4 B3 Da1 साधु, Cd as in text

5 Ñ1 2 B D (except D1 5) वसुमानु°, Ñ3 वसू उ°, S वसुमना (G3 वसुमान्) — ^{a}) K4 D2 5 तास्तान् T2 तान् स्व (sup lin स्व), G3 तान्वै, G2 5 तान्सु, G6 तान्सर्वं — ^{b}) Da दिष्टान् (for दत्तान्) — K1 om 5^{c}-8^{b} — ^{cd}) K2 नाहं (by transp) B5 om वै S न चाहं तान्प्रतिपद्ये च (T2 G1 M8 5 °द्येह) दत्त्वा यत्र गता त्वमप-हायास्मल्लोकान् — S reads 9 (for the first time) after 5 and repeats it in its proper place

6 K1 om 6 (cf v l 5), Ś1 om 6 7 — S om उवाच — ^{a}) A few MSS त्वा S °नरोऽस्मि — ^{b}) K Ñ3 D5 om इह S मम लोका वै (G2 4-6 ये) पार्थिव (G2 4-6 °वास्) तत्र सति — ^{c})=1 87 8^{c}, 10^{c}, 13^{c} and 15^{c} B1 5 स्थिता (for श्रिता) — ^{d}) -1 87 8^{d}, 13^{d}, 88 1^{d}

7 Ś1 K1 om 7 (cf v l 5 6) S om उवाच — ^{a}) Ñ B (except B1) D (except D2 5) यत्त्वं, T1 G1 6 नेमान् T2 M न त्वा G2 3 5 न मे, G4 यत्त्वा (for न त्वं) K3 येनापि न त्वं, Ñ1 B5 D2 T G M6 8 °येन चापि, Ñ3 B1 3 4 6 Da Dn D1 4 M7 5 °येनापि साधून् (M8 5 राजन्) — ^{b}) K2-4 Ñ B1m 3 5 D4 S परीप्समानो; Cd as in text K4 Ñ3 T2 M6 8 नावमन्ये, T1 तेवमन्ये, G तव मन्ये M8 5 ह्यवमन्ये K0 3 नावमतासि राजन् — G6 om 7^{cd} — ^{c}) S (G6 om) ते चानता K2 श्रुता वै, B1 स्थितास्ते — ^{d}) K3 ज्वलन्त, B3 4 Da महात्मन्, S (G6 om) नरेंद्र (for महान्त)

8 K1 om 8^{ab} (cf v l 5) — ^{a})=5^{a} D5 तांस्त्वंल्लो° — ^{c}) Ñ3 D5 अहं च (D5 न) तान्, B5 न तेह तान् D2 4 प्रतिगतेह — ^{d}) Only Ś1 as in text K0 4 यान्वै गता त्व(K4 स)मिहाक्रम्य लोकान्, K1 यत्र गता

यया‍तिरुवाच ।
यथा त्वमिन्द्रप्रतिमप्रभाव-
स्ते चाप्यनन्ता नरदेव लोकाः ।
तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते
तस्माच्छिवे नाभिनन्दामि दायम् ॥ ९
अष्टक उवाच ।
न चेदेकैकशो राजँल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि ।
सर्वे प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ १०
ययातिरुवाच ।
यदर्हाय ददध्वं तत्सन्तः सत्यानृशंस्यतः ।
अहं तु नाभिधृष्णोमि यत्कृतं न मया पुरा ॥ ११
अष्टक उवाच ।
कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १२
ययातिरुवाच ।
युष्मानेते हि वक्ष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १३
अष्टक उवाच ।
आतिष्ठस्व रथं राजन्विक्रमस्व विहायसा ।
वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ १४
ययातिरुवाच ।
सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सहस्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः ।
आक्रमन्तो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ १६

त्वमपास्येह लो°; K2 गंता यत्र त्वमुपाक्राम लो°; K3 Ñ1.2 यत्र गंता त्वमप(Ñ1.3 °व)हाय लो°; Ñ3 B D यत्र गत्वा नानुशोचंति धीराः (D5 तत्र गंता त्वद्युपहाय लो°). — For 8, S subst. 1. 87. 10, reading for the last pāda: तानाक्रमस्व प्रददाम्यहं ते.

9 In S, 9 occurs (for the first time) after 5 and is repeated here. Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K0 T1 G1 तवाप्य°; G2.3 तथाप्य°; G5 यदाप्य° (for ते चाप्य°). Ś1 K1 दिवि (for नर-). — c) T G transp. -द्य लोके and -न्यदत्ते. K0 परदत्तेन चाहं (for न रमेऽन्य°). — d) T2 विभे (for शिवे). Ñ1 B D (except D5) देयं.

10 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 om. the ref.). G3 om. 10. — b) B5 S (G3 om.) न (for नः). T G1 प्रतिपत्स्यसे; G2.4-6 M °गृण्हसि. — c) B1.3 m.5.6 सर्वं. K3.4 तान् लोकान्; D2 G2.4-6 M भवतो. — d) Ś1 K1.2 नरके; G1.2.5.6 नगरं.

11 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) N यदर्होहं (B6 Da °यं) तद्यतध्वं (K Ñ1.3 D5 तद्ददध्वं); T1 M तदर्हाय तद्ददध्वं. — b) S1 सत्का(sup lin. त्या)नुदर्शिनः; K0.3.4 Ñ B5 Da D5 सत्याभिदासिनः; K1 सत्कार्यदर्शिन; K2 सत्याभिदर्शिनः; B1.3.5.6 Dn D1.4 सत्याभिनंदिनः; D2 सत्योभिनंदितः. — c) Dn D2 तन् (for तु). K1 Ñ1.3 D3 नाभिनंदामि; K2 °धृष्टा°; K3 °स्पृशा°; K4 Ñ2 B D1 Dn D1.2.4 °जाना°; S °गृह्णा° (M6-8 नातिगृण्णोमि). — d) D5 यन्मया न कृतं पुरा (by transp.). — After 11, K (except K1) D5 ins.:

866* अलिप्समानस्य तु मे यदुक्तं
न तत्तथास्तीह नरेन्द्रसिंह ।
अस्य प्रदानस्य यदेतदुक्तं
तस्यैव दानस्य फलं भविष्यति ॥

12 K1 S om. उवाच. — a) Ñ3 संप्र-; G3 दिवि (for प्रति-). — cd) = 13cd. N यानारुह्य नरो लोकान्(Ś1 K1 Ñ1 D1.5 वाहान्)अभिवांछति (K2 Ñ3 B1 Da D5 नरा and °वांछंति) शाश्वतान् (B1.3.6 D2 °तं). — After 12, D1 S ins. a passage of 43 lines given in App. I (No. 52).

13 T2 om. 13. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3 त्रिवक्ष्यंति; Ñ B D (except D5) G (except G1.3) वक्ष्यंति° (B3.4 हि धास्यं°); M6-8 -भिवक्ष्यं°. — 13cd = 12cd. — c) Ś1 K1 Ñ B3.4.6 D5 °काशंते. — d) K0 ज्वलंतोग्नि°; Ñ3 ज्वलिताग्नि°; Cd as in text. Ś1 B1m D5 शिखया; K1 निशि°.

14 Ś1 K1 S om. उवाच. K4 om. अष्टक उ°. — B1.4 D (except D1.4.5) रथान्. B3.5.6 D1.4 तात (for राजन्). — b) K1-4 Ñ B D T G विहायसं. — c) K Ñ1.3 T G (except G3) M3.4 °मप्यत्र या°. — d) Ś1 K सदा(!); T1 G1-3 यदि (for यदा).

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) T2 इह; M6-8 दिव (for सह-). T1 G2.4 स्वर्गजितो. — c) K3.4 Ñ D5 विरजः. — d) K Ñ2.3 D5 °सद्मनः (K3 °संपदः); T1 G (except G3) °वर्त्मनः. — After 15, T G3 ins. 867*.

अष्टक उवाच ।

अहं मन्ये पूर्वमेकोऽसि गन्ता
सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा ।
कस्मादेवं शिबिरौशीनरोऽय-
मेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् ॥ १७

ययातिरुवाच ।

अददाद्देवयानाय यावद्वित्तमविन्दत ।
उशीनरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि नः शिबिः ॥१८

दानं तपः सत्यमथापि धर्मो
ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्य तथा तितिक्षा ।
राजन्नेतान्यप्रतिमस्य राज्ञः
शिबेः स्थितान्यनृशंसस्य बुद्ध्या ।
एवंवृत्तो ह्रीनिषेधश्च यस्मा-
त्तस्माच्छिबिरत्यगाद्वै रथेन ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छ-
न्मातामहं कौतुकादिन्द्रकल्पम् ।
पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं
कुतश्च कस्यासि सुतश्च कस्य ।
कृतं त्वया यद्धि न तस्य कर्ता
लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २०

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् ।
गुह्यमर्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि
मातामहोऽहं भवतां प्रकाशः ॥ २१　C 1 3634 B 1 93 22 K 1 87 44

---

16 S om उवाच (T G3 om the ref) D4 (marg) ins after वैश° उ° (T G2, after 15)

867* अष्टकश्च शिबिश्चैव काशेयश्च प्रतर्दन ।
ऐक्ष्वाकवो वसुमनाश्चत्वारो भूमिपास्तदा ।
सर्वे त्ववभृथस्नाता स्वर्गता साधव सह ।

[(L 1) D4 M6 8 काशिराज, T2 G3-6 कौशेयश्च — (L 3) D4 M सर्वे ह्यव°, T G3-6 सवप्यव° D4 साधुभि सह]

— a) Ś1 तेश्च रह्य, K1 ते हि र° — b) Ś1 K Ñ3 B4 D3 D5 नृपते नृपा — c) Ś1 K1 अश्वामतो, B3 5 G4 आक्रा°; D3 4 भासयतो — d) Ś1 चर्मणाच्छूत्य, K1 चर्मणाक्रम्य; K2 sup lin तजसा°, K3 कर्मणा°

17 Ś1 K1 S om उवाच — a) S °न्ये स्वर्गतानां वरिष्ठ — b) S (except T1 G1 2) चै (for मे) — c) S कस्मा(M6-8 तस्मा)देष (T1 °देक) — d) Ś1 K1 °तिगात्, B1 Da3 °त्तिगता, B3 6 Dn1 D2 4 °भिगता, T1 G3 °तिग (for ऽत्यगात्) Ś1 D2 सर्ववगेन वाह, K1 °वगेन वाहन, K4 °मेवासि गता; T1 G3 °वाहानतीत्य, T2 G1 2 वासानतीत्य; G4 6 °वासानपोह्य; M सर्वमेव (M7 8 सर्वानेव) व्यपोह्य

18 Ś1 K1 S om उवाच — a) K0 3 Ñ B D अ(D2 5 आ)ददत् K2 (sup lin) D2 देवयात्रायां, D4m S याचमानाय (M6 8 °नेभ्य) — b) Ñ1 B1 4 5 Da Dn2 4 D3 °मनिंदित, B6 °मारिंदम — d) B (except B3) D च (for न) G1 °च्छ्रेष्ठोभवच्छिबि

19 a) K3 °मथोपि, B4 °मथो हि, Da °मप्याहि — b) G3 च (for श्री) K2 श्रीरथो सौ° B D (except D2 5) सौम्य(D4 शौच)मथो विधि स्या (Da विविरसे), S सौम्य(G3 धर्म)भावस्तितिक्षा — c) K3 B4 5 D5 T1 G3-6 M3 5 राजन्येता° Ś1 K अथ सर्वाणि, Ñ2 B1 D (except D2 4 5) अप्रमेयाणि, T1 G (except G3) अप्रमत्तस्य T2 राजन्य कस्याप्रतिम° — d) Ś1 K Dn D1 अप्रतिमस्य, T1 G आनृशस्य च S बुद्धौ (T2 °द्धि) — e) T1 G6 एववृत्त, G1 3 °भूतो Ñ B (except B4) D (except D5) ह्रीनिषवश्च, G2 धमशीलश्च, B1m Cd as in text — f) G3 नोत्यगाद्वै, M (except M5) अत्यगाच्चो

20 Ś1 K3 S om वैश° उ°, K1 om उ° — a) T1 G1 °रेवाब्रवीत्त — b) Ñ1 2 B1 4 6 D (except D2 4 5) कौतुकेन K3 इन्द्रतुल्य — c) Ñ1 आपृच्छ Ś1 K1 T2 G1 6 M6 8 त्वा N3 G4-6 नरपते B6 तत्व (for सत्य) — d) K0 कुतोस्मि, K4 कुतोसि, D4m S पिता च (for कुतश्च) Ś1 Ñ B D (except Da D2) कश्चासि Ś1 K1 3 कथ त्वमद्य (for सुतश्च कस्य) — e) Ś1 K1 यत्त हि (by transp), T2 G1-6 यच्च न M6 8 यद्धिनयस्य कर्ता — f) B (except B1) D1 transp क्षत्रि° and ब्राह्म°

21 Cf 1 84 1 — Ś1 K1 S om उवाच (G3 om the ref) — b) Ś1 °स इहास, K1 °महिन्द्रहाह — c) K2 अर्थं गुह्य (by transp) K3 गुह्य मेथं, Ñ Da Dn D1 °ह्य चार्थं; B D4 °ह्य ह्यर्थं, T2 G °ह्य महार्थं G3 मानवेभ्यो, Cd as in text — d) K1 प्रसिद्ध, N2 3 B1 3 Dn D1.4

सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय
प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ।
मेध्यानश्वानेकशफान्सुरूपां-
स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२
अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः
पूर्णामिमामखिलां वाहनस्य ।
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यै-
स्तत्रासन्गाः शतमर्बुदानि ॥ २३
सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं
सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।
सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः
सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २४
यो नः स्वर्गजितः सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् ।
अनसूयुर्द्विजाग्र्येभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव
स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।
त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा
स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

(before corr.) S (except G3) प्रकाशं; Cd प्रकाशः (=प्रकटः) as in text.

22 a) T3 G4-6 M (except M3) सर्वामेतां. K1 B4.6 निर्जिता गाः; Da निर्जितां गां; T1 G1-3 संविजित्य; M3.5 रत्नपूर्णां. — b) G3 ह्यददां. Ñ1.2 Dn D1 प्रादामहं छादनं; Ñ3 दत्वा प्रतस्थे विपिनं; B3 Nilp प्रस्थे (B3 प्रतस्थे) दत्वा विपिनं; B1.6 प्रस्थवचाहमददं; B5 पुत्रेषु दत्वा विपिनं; T1 G1.2 कोशं बद्ध्वा ह्यददां; T3 G4-6 हस्ते लब्धामददां; M प्रस्थे कृत्वा (M3.5 बुध्वा) ह्यददां (for प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं). Cd cites प्रस्थे बद्ध्वा. Arjp प्रतस्थे वनाय (? for ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः). — c) K0 एकशलं; K2 Ñ B4 Dn D5 एकशतान्; B1.3.5.6 Da D1 2.4 G3 नैकशतान्. G2.5.6 स्वरू°. — d) T1 ततो; G3 यदा. D4 तुल्यभाजो; Cd as in text. D2 भजंते. S °वाः शतयज्वेत्यवोचन्.

23 a) T2 G3 M6-8 अददामहं; G1.2 गोभिर्धान्यैः; M3.5 तथाददां. K2 transp. पृथि° and ब्राह्म°. — b) T2 G4-6 अखिलैर्. K0 सर्वरत्नैः; K3.4 D2.5 S वाहनैश्च (T1 °कैश्च; M3.5 गोधनैश्च); Ñ Dn D1 °नेन; D4 ब्राह्मणस्य. — c) T1 G1 गावः; M3.5 अश्वैः. D3 S सुवर्णैश्च (G1 °वर्णं च). B4 Da धनस्य मु°; T2 G3 धनं च मुख्यं; G2 धनैः सुरक्ष्यैः. — d) Ś1 तत्रासंगाः; K0 तदा नागाः; K1 °संगः; K3.4 °सन्नागाः; K5 तत्रागतः; Ñ1.2 B D (except D2) तदा(Ñ1 B3 D5 तथा; B5 ततो)ददं गाः (Ñ2 गो-); T1 G1 तथैव नागाः; T2 G3 M तत्राश्वानां; G2.4 तत्राश्वनागान्; G5 तत्रापि नागान्; G6 तत्रासनानां. Ś1 K0 शतशश्चार्बु°; K1-4 D2.5 शतशस्त्वर्बु°; T1 G1 °दानां.

24 a) S वै द्यौश्च (G2.4-6 वेद्यां च). — b) G2 ज्वलनो; G3-6 °लितो. Ñ3 G1 मानवेषु. — c) K0.4 न मृषा; G3 M3.5 न मेनृतं. G2 °था वै वदतश्च वा°. — d) T1 G1 सत्यं हि सद्भिः प्रतिपूजितं च. — After 24cd, N ins.:

868* साश्वष्टक प्रब्रवीमीह सत्यं
प्रतर्दनं चौपदश्वि तथैव ।

[Ś1 K शैश(K1 °प)दश्वि (Ś1 °श्वं). D5 °र्दनं मौशीनरं शिविं च]

— e) Ñ3 सर्वेश्च; G4-6 सत्येन. Ñ B D (except D2) लोका (for देवा). Ñ3 B1.3.6 D4.5 मुनयोश्च; D2 मनुजाश्च Ñ B1 4.5 Da Dn D1.3 देवाः; B3.6 D4 दिव्याः; S संघा (T2 G2.3 सिद्धाः; M3.5 सर्वे) (for लोकाः).

25 a) G1 °स्थितान् (for °जितः). — b) Ś1 K (except K3) B4 D5 M6-8 °वृत्तान्निवेद°; M3.5 °वदनुकीर्त°. — c) Ñ3 द्विजातिभ्यः. — d) K0 स लभेत; B2.3.6 D1.4 लभते नः (D2 च); T G2.4 (by transp.) लभेन्नः स; G1 नरवपेयात्; M3.5 प्रामुयासः. D5 परां गतिं; T2 G4 लोकतां. G5.6 M6-8 लभेन्नः सर्वलोकतां.

26 D2 G2 om. वैशं° उ°. Ś1 K1.2 S om. उवाच — a) After एवं, T1 G3 M6-8 ins. स. D1 राजन्. K4 T1 सुमहा°. D2 यतस्ते; M3.5 ययातिः (for ह्यती°) — b) K0 तैर्दौ°. D2 transp. स्वैः and दौहित्र°. G (except G3.5) मातृवाक्यात् (for ऽमित्र°). — d) G1-3 नप्तृपेतः (for व्याप्य पृथ्वीं). B (except B4) Dn3 D1.4 लोकान्; G1.3 वृद्धिं (for पृथ्वीम्). — After 26, K0 D2.4 (marg.) ins.:

८९

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरान्नृपान् ।
यद्वीर्यान्यादृशांश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ १
न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः ।
प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ २
तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम् ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पूरोर्वंशधरान्वीराञ्शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ४
प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः ।
पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ५ C 1 3603 B 1 94 5 K 1 88 4

869* यत सर्वं विस्तरतो यथाव-
दाख्यात ते चरित नाहुषस्य ।
वशो यस्य प्रथित कौरवेयो
यस्मिञ्जातस्त्व मनुजेन्द्रकर्मा ॥
एतत्पुण्यतम राजन्ययातेश्चरित महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यातीह मानव ।

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 सभव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात B1, 3-5 Da Dn3 D1 T2 G2 4.6 M (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात The end of the episode is ind cated in the different MSS as follows S1 K1 2 Ñ3 B6 Dn1 n2 D3 4 6 G1 3 5 6 M3 उत्तरयायात समाप्त, K0 4 समाप्तमुत्तरयायात, K3 उत्तरयायात सपूर्णं, D1 यायात समाप्त, G3 इति ययाति चरित समाप्त — *Adhy name* K0 4 ययातिस्वर्गारोहण, T2 G1 4-6 M6-8 दौहित्रप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 90, Dn3 92, D3m 91, T1 78, T2 28, G M 29 — *S loka no* Da1 Dn2 27, M3 51 — *Aggregate s loka no* Dn2 3663

89

☞ This adhy is missing in V1 (cf v 1 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here — S divides this adhy into two sections, reading st 1–16 (made into a *separate* adhy between its Yayati and Śakuntalā episodes and interpolating the rest of the adhy (without colophon) between 1 69 48 and 49 (i e towards the end of the last adhy of the Śak episode) For M (which reads the adhy comprising *st 1–16 both before and after its Yayāti episode*), cf v 1 1 62 2

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच — b) K2 3 Ñ Da D3 वशधरान् (cf 4c). — c) Ś1 यत्वीरा, K0 3 4 Ñ1.2 B3 Dn D1.5 °द्वीर्यान्, K2 °द्वीरा K (except K1) D5 यादृशांश्चैव, Ñ1 2 Dn D1 °शाश्चापि B5 Da चापि (for चैव) — d) K2 3 Ñ1 2 B1 Dn D5 यावतो K (except K1) Ñ1 2 Dn D1 5 °क्रमान् — For 1–3, S (which displaces the earlier portion of the genealogy) subst

870* पुत्र ययाते प्रब्रूहि पूरु धर्मभृतां वरम् ।
आनुपूर्व्येण ये चान्ये पूरोर्वंशविवर्धना ।
विस्तरेण पुनर्ब्रूहि दौ षन्तेजनमेजयात् ।
सबभूव यथा राजा भरतो द्विजसत्तम ।

2 For S cf v 1 1 and 4 — a) K1 श्रीविहीनो, Ñ3 वीर्यं°, B5 °हीना — b) K Ñ1 2 B3 6 जना°, B5 जनाधिपा — c) B5 विरहिताश्चापि — d) B1 3 6 D2 4 श्रुत°, B5 श्रुतपूर्वा K0 Ñ3 B D (except D5) कथ°

3 For S cf v 1 1 and 4 — a) Ñ1 B3-6 D2 4 प्रथितकीर्तीना, B1 D1 वीर्याणा

4 Ś1 K1 S om उवाच — a)=1 53 35 etc K4 अह (for हन्त) — b) K1 यथा (for यन्मां) Ś1 यदि त्व श्रोतुमिच्छसि — c) Ś1 B1 D4 वशकरान् (cf 1b) B3 6 पुत्रान् — For 4, S subst (cf v 1 1)

871* पूरुर्नृपतिशार्दूलो यथैवास्य पिता नृप ।
धर्मनित्य स्थितो राज्ये शक्रवीर्यपराक्रम ।

[(L 1) T2 G3 4 6 पूरु, G1 2 पुनर् (for पूरुर्) G1-3 पितेवास्य यथा नृप]

मनस्युरभवत्तस्माच्छूरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ।
यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेपुर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ९
तेजेपुर्बलवान्धीमान्सत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।
धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ।
अनाधृष्टिसुतास्तात राजसूयाश्वमेधिनः ॥ १०

— After 4, K4 B3.5 D (except Da, D5 marg) ins

872* भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 a) K0.2.4 °रौ(K2 °रो)द्राश्वस्, K3 °रौद्राश्वास् S प्रवीर (M6.8 first time °र्य) शतरथ्यौ (T1 °रथ्यौद्, T2 G4(sup lin).5 °रथौद्, G1.3 °भ्रौ, M8 °ड्या) च — b) S महाबला — c) Ś1 B1 D2.4 पौरव्या°, K0 प्राह्या°; K1 पौल्या°, S पौष्या° — d) Ñ1.3 वशभूत, S °भाक् (G3 °वान्) B4 D (except D2.4.5) प्रवीरो वशकृत्तत

6 a) K2 T G4.6 M (except M7) नमस्युर्, G1.2 मनु°, G5 नभ° (cf. v. l. 7c) D5 मनस्योरभव-पुत्रा (=7c). — b) K0.4 Ñ B D (except D5) शूरसेनी, S शूर शैब्या (G3 °वो, M8 °ड्या) S (except M8) तत (for प्रभु) — With 6cd cf. 1. 69. 3cd — c) K4 पृथिव्याश् चतुरतायां, D5 °व्या सागरान्ताया, S °व्याः सागरान्तायां — d) B1 sm. 5.6 D2.4 S राजा राजी°.

7 ab) K4 शम्भु, B5 शम्भु, Dn D1 शक्त, D3 सिंह, G3 सुहृत् (for सुभ्रू) T2 सुभ्रुश्चाभयदो धा° Da T1 G1.2.4-6 M6.8 सौवीर° G3 सभ्रम सवनो वाग्मी सौवीर (sic) तन°, M8.5 सुभ्रुश्चाभयदो राजा वाग्मी सौवीरजा(M5 °का)स्त्रय — c) T1 G1.4-6 M6-8 नमस्योर् (G4 sup lin °न्योर्), G5 नभ°, M3.5 नमन्योर् (cf. v. l. 6a) — d) N3 °र्वे महाबला (cf. v. l. 5b) — After 7, N ins

873* अन्वग्भानुप्रमृतयो मिश्रकेश्यां मनस्विन ।

[K0.3.4 D5 अश्वभा°, K2 आसन्भा°, D1 D2 अन्वाग्भा°, D3 म(m अ)न्वग्भा°, D4 अन्तरभा° Ñ3 B (except B4) D3.5 यशस्विन]

— On the other hand, after 7, S ins

874* सुन्वन्त वसुनाभ च गर्भरम्यां यशस्विनौ ।
शूरानभयदान्राजा जनयामास वीर्यवान् ।
यवीयान्सुन्वत पुत्रो रथतर्याम जायत ।
शूरश्च दृढधन्वा च वपुष्मान्स नृपोत्तम ।
दृढाश्व पृषदश्व च रथाश्व च नय मनुम् ।
यवीयाञ्जनयामास गन्धर्व्यां भीमविक्रमान् ।

[(L. 1) T1 G6 M5.8 गर्भरम्यौ — (L. 2) T1 G1-3 M शूरानभयतो राजा (G3 °त सुभ्रू) — (L. 4) G1.2 M °श्माश्च, G3 वसुमांश्च T M8 शूर च दृढधन्वान वपुष्मत नृपोत्तम — (L. 5) G1-6 M6.8 रथदश्व (for रथाश्व च) — (L. 6) G3 गाधार्यां, G6 गधवान्]

8 a) K0.2.4 D5 रौद्राश्व°; S रुद्राश्व° (cf. v. l. 5 Ñ3 महोत्साहा, S महाबाहो (T2 G4-6 M8 °हो) — c) (except G3) पुत्रा (for शूरा°) — d) D5 M6.8 मनस्विन° T G M6-8 यशस्विन (for बहु°) — G1.3 M6-8 om. 8e — e) Ś1 K0.4 शास्त्राश्व°, K3 T G (G3 om.) °विदुष. M5.8 सर्वास्त्रविदुष सर्वे — f) G4-6 सत्यपरा°.

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten names in 9–10 with यु (for पु) ऋचेयु, कक्षेयु etc. — a) K0 चिरेयुर्, K1 रचेयुर्, K3 सचयुर्; K2 Ñ2.3 B Da3 Dn D5 ऋचेयुर्, K4 D1.3.4 रु(D3 रि)चेयुर्; Ñ1 ऋलेयुर्; Da1 रचेयुर्, G4-6 ऋतेपुर् K2.4 कुक्षेयु, K3 Ñ B D G3 °यु, T1 G1 कु° — b) K0.2.4 D5 कृपणेयुश्च; K1.3 Ñ B Da Dn D1.3.4 कृक(K1 °का)णेयु°, T G3.6 M कृपणेपु° G1 कृपणे प्रमुखान्सुतान् — c) K (except K1) Ñ B D G3 स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च, T2 G4-6 °लेपुर्जलेपुश्च — d) K0.2.4 Ñ3 B3.4.6 Da D1.3.4.5 G3 स्थलेयुश्च; K3 मूलेयु°; Ñ1.2 B1.5 Dn जलेयु°; T1 G1 M6-8 जले°. Ś1 K1.4 B6 महारथा°, Ñ1.2 B1.2.5.6 D (except D5) T2 °यशा; T2 G M6-8 °बल, M3.5 °बला

10 a) K0.2.4 Ñ B Da1 n3 D2.4 G3 तेजेयुर्; K1 °जयुर्, K3 °जेयुर्; Da Dn3 D1 °जोयुर्; D5 जनेयुर्; T1 स्वतेनो, G1 तेज°; G2.5.6 M3.4.5 तेजो° — b) N (Ś1) सत्येयु (K1 मत्यपु); S रथेपु (G3 °यु) only Ś1 in text; B5.6 चह°, G3 चारु° (for चेन्द्र°) — c) N G3 धर्मेयु (Ś1 K1 धर्मपु) K0.3 सततेयुश्च; K2.4 Ñ B Dn D1.3.4 G3 °युश्च, D5 T G1.2.4-6 M सतते°. — d) G3 भीमविक्रम — After 10cd, N ins

875* अनाधृष्टिरभूत्तेषां विद्वानभुरेकराट्° ।
ऋचेयुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासव ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चर्चेपुतोऽभवत् ।
मतिनारसुता राजश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥१३
रथंतर्यां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुःषन्तप्रभृतीन्नृप ॥ १४
दुःषन्तं शूरभीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःषन्तो जनमेजय ॥ १५
दुःषन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शाकुन्तलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥ १६
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् । C. 1 3710 B 1 94 20 K. 1 101 8

[(L 1) Ś1 K (except Ko) Ñ2 D4 अनावृष्टिर् Ś1 K1 विद्वानर्पपुरेक°, Ko विद्वान्सर्वेषु चैक°, K2 4 Ñ2 D2 5 विद्वानर्चे(K4 °र्थे, D2 °च्यां)युरेक°; K3 Ñ1 B3 4 Da ऋचेयुस्त्वथ (K3 °यु पुनर्) एक° (with hiatus!), Ñ3 विद्वान्वर्चेयुरेक°, B1 5 6 D4 विद्वानृचेयुरेक°, Dn D1 विद्वान्भुवि तथैक° With the posterior half of line 1 cf 11[b] — (L 2) Ś1 ऋशेयुर्, Ko रिचेयुर्, K1 दशेयुर्; K2 4 Ñ B D ऋ(B3 वि)चेयुर्, K3 ऋचेयोर् D2 इति (for अथ)]
— [e]) Ś1 K (except Ko) Ñ3 B4 D5 अनावृष्टि, Da °घृष्टे, S अनाधृष्या N सुतस्त्वा(Ko 3 B3 5 °श्चा)सीत् — [f]) N °मेधभाक् (Dn D1 °कृत्)

11 [a]) S अतिनार° N मति(D4 अति)नार इति ख्यातो — [b]) Cf the posterior half of line 1 of 875* N राजा परमधार्मिक, T G विद्वांश्चर्तेपुतो° (T1 °चैंसुतो°, G1 °चेंपुको°, G3 °त्सेयुको°) — S om 11[cd] (cf 876*) — [c]) Ko 3 4 °सुताश्चासन्, D1 °सुता राज्ञ — [d]) K3 देवविक्रमा — [e]) Ś1 K1 उत्सर्, Ko 2 3 D5 तंसुर् (for तसुर्) Ś1 K द्रुह्युश्चा° S त्रसु (T1 G2 M3 5 त्रसु, M5 त्रसर्) मोघ प्रतिरथ द्रुम चाप्रतिम युधि — After 11, S ins

876* एतान्वै सुषुवे साध्वी अग्नितनाराद्यशस्विनी ।

[Cf 11[cd] — G2 4-6 ह्यतिनाराद् T1 G1 3 सरस्वती (for यश°)]

12 [a]) Ś1 K1 उत्सुर्, Ko 3 4 Ñ3 D5 तंसुर्, K2 तसुर्, D4 त्रसुर्, S त्रसुर् (G1 om त्रसुर्)

13 [ab]) K3 Ñ B D (except D1 2) ईलिन (Ñ3 इडि°) Ś1 Ko D5 च (for तु) Ś1 K1 उत्सुर् Ko 2-4 D5 तंसुर्, D2 जग्मुर् (or जग्युर्), D4 त्रसुर् (cf v 1 12) S इलिल सुषुवे (T1 वै ततस्) त्रसो(G6 स्तो)र्यमुना वै तप(G2 M यशा)स्विनी — [c]) K3 उर्वी (for भूमिं)

14 [a]) Ś1 रथतर, K1 °तरी N3 तत, D4 सुत, S ऋषीन् (T1 G3 ऋषिं) (for सुतान्) — [b]) Ñ3 °पमा नृपा, S °पमांस्तथा — [c]) K3 Ñ1 2 B D (except D1 2) ईलिनो, Ñ3 °डिनो, S °लिलो — [d]) Ś1 K1 B1 3 6 दुष्वत, Ko 2-4 Da °ष्क°, B4 Dn D1 2 4 5 G3 M3 5 °ष्य° The variations of दुःषन्त will be ignored hereafter (cf v 1 1 62 3, 63 14, 16, 65 4 etc) Da -प्रभृतिर्; S प्रमुखान् K3 B4 Da नृप, Ñ3 S सुतान्

15 Ko (? hapl) om 15[abc] — [a]) K2 भीमसेनौ (sup lin शूरौ) च, G3 M अनघ शूर Ñ3 दुष्मतमथ सुष्मत(!) — [b]) Ñ2 B Dn D1 2 4 प्रवसु, Ñ3 °भूत, Da °वृषु, G1 °पृति, G3 °पूर (for प्रपूर्वं) D5 त्रसुतवंसुमेव च, G3 प्रश्रय रथपचम, M प्रशूर चाथ पचम — [c]) Ś1 Dn D5 श्रेष्ठो, K1 पूर्वो (for ज्येष्ठो) S महाराजा (G3 °भागो, G6 M6 8 °राज) K2 तेषां ज्येष्ठतमो राजा — [d]) S दुर्जयो युधि (for जन°)

16 For 16[ab], D4 (marg) S subst.

877* दुःषन्ताल्लक्ष्मणायां तु जज्ञे वै जनमेजय ।
शाकुन्तलायां भरतो दौःषन्तिरभवत्सुत ।
[(L 1) M6-8 °ह्लक्षणायां]

☞ After 16, S ins an (additional) colophon *Adhy no* T1 79, T2 G M3 5 (both MSS both times) 5 3 (all three second time) 30, M6-8 (all three first time) 10 — After the colophon, S (which transp the Yayati and Śakuntala episodes) reads the Śak episode interpolating the rest of the present adhy (with some additions and v l noted below) between 1 69 48 and 49

[*N B* In the long note appended to 1 62 2 (p 282) above the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19 therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, *for* 19 *read* 16]

मनस्युरभवत्तस्माच्छूरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ।
यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेपुर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ९
तेजेपुर्बलवान्धीमान्सत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।
धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ।
अनाधृष्टिसुतास्तात राजसूयाश्वमेधिनः ॥ १०

— After 4, K4 B3 5 D (except Da, D5 marg) ins
872* भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 a) K0 2 4 °रौ(K3 °रो)द्राश्वस्, K3 °रौद्याश्वास् S प्रवीर° (M6-8 first time °र्य) शतरुद्यौ (T1 °रुद्यौश्च, T2 G4(sup lin) 5 °रद्यौश्च, G2 5 °ध्रौ, M8 °ज्या) च — b) S महाबला — c) S1 B1 D2 4 पौव्या°; K0 प्राह्या°; K1 पौल्या°, S पौव्या°. — d) Ñ1 2 वशाभृत्, S °भाक् (G5 °वान्) B1 D (except D2 4 5) प्रवीरो वशकृत्तत

6 a) K2 T G4-6 M (except M7) नमस्युर्, G1 2 मनु°, G3 नभ° (cf v) 7a) D5 मनस्योरभव-पुत्रा (=7c). — b) K0 4 Ñ B D (except D5) शूरसेनी, S शूर शैब्या (G3 °बो, M8 °ब्या) S (except M8) सुत (for प्रभु) — With 6cd cf 1 62 3cd. — c) K4 पृथिव्यां चतुरतायां, D5 °व्या सागरान्ताया ; S °व्या सागरान्ताया — d) B1 sm 5 6 D3 4 S राजा राजी°.

7 ab) K4 शम्भु , B5 शत्रु , Dn D1 शक्र°; D2 सिंह°; G2 सुहृत् (for सुभ्रू) T2 सुभ्रुश्चाभयदो वा°. Da T1 G1 2 4-6 M6 8 सौवीर° G3 सभ्रम सवनो वाग्मी सौवीर (sic) तन°, M7 8 सुभ्रुश्चाभयदो राजा वाग्मी सौवीरजा(M8 °का)स्त्रय — c) T1 G1 4-6 M6-8 नमस्योर् (G4 sup lin °न्योर्), G3 नभ°; M8 5 नमन्योर् (cf v 1 6a) — d) Ñ2 °र्वे महाबला (cf v 1 5b) — After 7, N ins
873* अन्वरभानुप्रभृतयो मिश्रकेश्या मनस्विन ।
[K0 3 4 D5 अश्वभा°, K3 आसन्भा°, Dn3 D1 अन्वारभा°, D2 स(m अ)न्तरभा°, D4 अन्तरभा°. Ñ2 B (except B1) D5 4 यशस्विन]

— On the other hand, after 7, S ins
874* सुन्वन्त वसुनाभ च गर्भरम्यौ यशस्विनौ ।
शूरानभयदान्राजा जनयामास वीर्यवान् ।
यवीयान्सुन्वत पुत्रो रथतर्यामजायत ।
शूरश्च दृढधन्वा च वसुमान्स नृपोत्तम ।
रुद्राश्च पृषदश्व च रथाश्व च गय मनुम् ।
यवीयाञ्जनयामास गन्धर्व्यां भीमविक्रमान् ।
[(L 1) T1 G3 M8 5 गर्भरम्यौ — (L 2) T1 G1-3 M शूरानुभयतो राजा (G3 °त सुभ्रू) — (L 4) G1 2 M °मांश्च, G3 वसुमाश्च T M8 शूर च दृढधन्वान वसुमन्तं नृपोत्तम — (L 5) G4-6 M6-8 रथदृश्च (for रथाश्व च) — (L 6) G3 गाधार्यां, G6 गधवान्]

8 a) K0 3 4 D5 रौभ्राश्व°; S रुद्राश्व° (cf v. 1 5) Ñ3 महोत्साहा , S महाबाहो (T2 G4-6 M8 °हो) — c) S (except G3) पुत्रा (for शूरा) — d) D5 M8 5 मनस्विन°; T G M8 5 यशस्विन (for बहु°) — G2 3 M6-8 om 8ef — e) Ś1 K0.4 शास्त्राख°, K3 T G (G3 3 om) °विदुष. M8 5 सर्वास्त्रविदुष सर्वे — f) G4-6 सत्यपरा°.

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten names in 9–10 with यु (for पु)· ऋचेयु, कक्षेयु etc — a) K0 चिरेयुर्; K1 रचेयुर्; K2 सचेयुर्, K3 Ñ2 3 B Da2 Dn D5 ऋचेयुर्; K4 D1.3 4 रु(D3 रि)चेयुर्; Ñ ऋतेयुर्, Da1 रचेयुर्, G4-6 ऋतेपुर् K3 4 कुक्षेयु ; K3 Ñ B D G3 °यु , T1 G1 कु°. — b) K0 3 4 D5 कृपणेयुश्च ; K1 2 Ñ B Da Dn D1 2.4 कृक(K1 °का)णेयु°; T G1-6 M कृपणेपु°. G1 कृपणे प्रभुस्तान्सुतान् — c) K (except K1) Ñ B D G3 स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च, T2 G4-6 °लेपुर्जलेपुश्च — d) K0 2 4 Ñ3 B3 4 6 Da D1 3 4 5 G3 स्थलेयुश्च; K3 मूलेयु°; Ñ1.2 B1 2 Dn अलेयु°; T1 G1 M6-8 जले°. Ś1 K1 4 B4 महारथा , Ñ1 2 B1 3.5 6 D (except D5) T1 °यशा ; T2 M6-8 °बल ; M8 5 °बला

10 a) K0 2 4 Ñ B Dn1 n3 D2 4 G3 तेजेयुर् °जयुर्, K3 °जेयुर्; Da Dn2 D1 °जोयुर्; D5 जनेयुर् स्वतेजो, G1 तेज°; G2 5 6 M6 7 8 तेजो°. — b) N (except Ś1) सत्येयु° (K2 सत्ययु); S रथेयु (G3 °यु) only Ś1 in text ! B1 2 षड्°; G1 चार° (for चेन्द्र°) — c) N G3 धर्मेयु (Ś1 K1 धर्मयु) K0 2 सततेयुश्च; K1.3 Ñ B D5 Dn D1 2 4 G3 °युश्च; D5 T G1 2 4-6 M सततं°. — d) K3 G1 भीमविक्रम — After 10ab, N ins
875* अनाधृष्टिरभूत्तेषां विद्वानर्चेयुरेकराट् ।
ऋचेयुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासव ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चर्चेपुतोऽभवत् ।
मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥१३
रथंतर्यां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुःपन्तप्रभृतीन्नृप ॥ १४
दुःपन्तं शूरमीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ।
तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःपन्तो जनमेजय ॥ १५
दुःपन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शाकुन्तलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥ १६
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् । C. 1. 3710 B. 1. 94. 20 K. 1. 101. 8

[(L. 1) Ś1 K (except Ko) Ñ2 B1 अनावृष्टिर्. Ś1 K1 विद्वानर्षेपुरेक°; Ko विद्वान्सर्वेषु चैक°; K2.4 Ñ2 D2.4 विद्वानर्चे(K4 °र्थे; D2 °र्च्या)युरेक°; K3 Ñ1 B3.4 Da ऋचेयुस्त्वथ (K3 °युः पुनर्) एक° (with hiatus!); Ñ3 विद्वान्वर्चेयुरेक°; B1.5.6 D4 विद्वानृचेयुरेक°; Dn D1 विद्वान्भुवि तथैक°. With the posterior half of line 1 cf. 11b. — (L. 2) Ś1 ऋशेपुर्; Ko रिचेयुर्; K1 दशेपुर्; K2.4 Ñ B D ऋ(B3 वि)चेयुर्; K3 ऋचेयोर्. D2 इति (for अथ).]

— e) Ś1 K (except Ko) Ñ2 B4 D5 अनावृष्टि-; Da °घ्टेः; S अनाधृष्याः. N सुतस्त्वा(Ko.3 B2.5 °श्वा)सीत्. — f) N °मेधभाक् (Dn D1 °कृत्).

11 a) S अंतिनार°. N मति(D4 अंति)नार इति ख्यातो. — b) Cf. the posterior half of line 1 of 875*. N राजा परमधार्मिकः; T G विद्वांश्चर्तेपुतो° (T2 °चैंसुतो°; G2 °चेंपुक्तो°; G3 °रस्येयुक्तो°). — S om. 11^{cd} (cf. 876*). — c) Ko.3.4 °सुताश्चासन्; D1 °सुता राज्ञः. — d) K3 देवविक्रमाः. — e/) S1 K1 उरसर्; Ko.2.3 D5 तत्सुर् (for तंसुर्). S1 K द्रुह्यश्चा°. S त्रसुं (T1 G2 M3.5 °स्नु; M6 °स्सर्) मोघं प्रतिरथं द्रुमं चाप्रतिम युधि. — After 11, S ins.:

876* एतान्वै सुषुवे साध्वी अन्तिनाराद्यशस्विनी ।

[Cf. 11^{cd}. — G2.4-6 ह्यतिनाराद्. T1 G1.3 सरस्वती (for यश°).]

12 a) Ś1 K1 उरसुर्; Ko.3.4 Ñ2 D5 तत्सुर्; K2 तंसुर्; D4 त्रंसुर्; S त्रस्नुर् (G1.6m त्रस्तुर्).

13 ab) K3 Ñ B D (except D1.2) ईलिनं (Ñ3 इडि°). Ś1 Ko D5 च (for तु). Ś1 K1 उरसुर्; Ko.2-4 D5 तत्सुर्; D2 जग्मुर् (or जग्युर्); D4 त्रंसुर् (cf. v. l. 12) S इलिलं सुषुवे (T1 वै ततस्) श्रस्नो(G6 °स्तो)र्यमुना वै तप(G3 M यश)स्विनी. — c) K3 उर्वीं (for भूमिं).

14 a) S1 रथंतरं; K1 °तरी. Ñ3 ततः; D4 सुतं; S ऋपीन् (T1 G3 ऋषिं) (for सुतान्). — b) Ñ3 °पमा नृपाः; S °पमांस्तथा. — c) K3 Ñ1.2 B D (except D1.2) ईलिनो; Ñ3 °डिनो; S °लिलो. — d) Ś1 K1 B1.3.6 दुष्यंत-; Ko 2-4 Da °ष्कं°; B4 Dn D1.2.4.5 G2 M3.5 °ष्यं°. The variations of दुःपन्त will be ignored hereafter (cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15; 65. 4 etc.). Da -प्रभृतिर्; S प्रमुखान्. K3 B4 Da नृपः; Ñ3 S सुतान्.

15 Ko (1 hapl.) om. 15^{abe}. — a) K3 भीमसेनौ (sup. lin. शूरौ) च; G2 M अनघं शूरं. Ñ3 दुष्मंतमथ सुष्मंतं(!). — b) Ñ2 B Dn D1.2.4 प्रवसुं; Ñ3 °भूतं; Da °वृपुं; G1 °पूति; G3 °पूरं (for प्रपूर्वं). D5 प्रसुतर्यसुमेव च; G3 प्रथयं रथपंचमं; M प्रशूरं चाथ पंचमं. — c) Ś1 Dn D5 श्रेष्ठो; K1 पूर्वो (for ज्येष्ठो). S महाराजा (G3 °भागो; G6 M6-8 °राज). K2 तेषां ज्येष्ठतमो राजा. — d) S दुर्जयो युधि (for जन°).

16 For 16^{ab}, D5 (marg.) S subst.:

877* दुःपन्ताल्लक्ष्मणायां तु जज्ञे वै जनमेजयः ।
शाकुन्तलायां भरतो दौःपन्तिरभवत्सुतः ।
[(L. 1) M6-8 °लक्षणायां.]

☞ After 16, S ins. an (additional) colophon. *Adhy. no.*: T1 79, T2 G M3.5 (both MSS. both times), 6-8 (all three second time) 30; M6-8 (all three first time) 10. — After the colophon, S (which transp. the Yayāti and Śakuntalā episodes) reads the Śak. episode, interpolating the rest of the present adhy. (with some additions and v. l. noted below) between 1. 69. 48 and 49.

[*N. B.* In the long note appended to 1. 62. 2 (p. 282) above, the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19: therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, *for* 19 *read* 16.]

नाभ्यनन्दत तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ १७
ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ १८
ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः ।
भुमन्युं भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ १९
ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
ततः स वितथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ २०
सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचीकस्य भुमन्योरभवन्सुताः ॥ २१
तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्बहुभिः सवैः ॥ २२
सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां बुभुजे सागराम्बराम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ २३
ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ २४
सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।

---

17 Before 17, S (which reads this st before 1 69 49) ins

878* सोऽश्वमेधशतैरीजे यमुनामनु वीर्यवान् ।
त्रिंशता च सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतैः ।
द्वौ पङ्क्तिभिर्भरतो यज्ञैरीजे शाकुन्तलो नृप ।

and thereafter *repeats* 16^cd, linking up in this manner with the *foregoing portion of this adhy*, which is separated in S from the remaining portion of the adhy by the insertion of the entire Śak episode The *repetition* of 16^cd is strongly suggestive of the fact that the Southern arrangement (with its transposition of the Śak and Yayāti episodes and the division of this adhy into two parts separated by the Śak episode) is *secondary*, the result of diaskeuasis aiming at a better, logical and chronological sequence — ^ab) S भरतस्य त्रयस्त्रीषु पुत्रा सज्ज्ञिरे पृथक् — ^c) = 1 78 16^c S °नदत्तदा (T1 G3 M3 °तो) राजा — ^d) S तान् (for उत) — After 17, N (except K1) ins

879* ततस्तान्मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ।

thereafter reading 20^ab (with v 1)

18 K1 om 18^a–31^a — ^b) B6 ईजेसौ (for ईजानो) G (except G3 6) बहुभिस्तदा — ^d) K0 4 D2 सुमन्यु, G2 धमन्यां Ś1 M6 8 नाम नामत D6 सुमन्योर भवन्सुता — After 18 D4 (marg) S ins

880* धर्मे प्रणिहितात्मानं मत्वा तं पुरुषोत्तमम् ।

19 K1 om 19 (cf v 1 18) — ^b) Ś1 मत्वा S मत्वा स कुरुपुंगव — ^c) K0 4 D2 सुमन्यु Ś1 B3 D5 °श्रेष्ठ, K3 D4 1 D1 2 °श्रेष्ठो, K3 S भरत प्रीतो — ^d) T1 G6 M7 °राज्येऽभिषेच — For a corrigendum of v 1 16

20 K1 om 20 (cf v 1 18) N (K1 om) reads 20^ab after 17 — ^a) Ś1 T G3 M3 महेंद्रस्य; K (K1 om) Ñ B D नरेंद्रस्य — ^b) M6 8 तनयो (for पुत्रको) Ś1 (K1 om) Ñ2 B D वितथ पुत्रजन्म तत्, Ñ1 3 T1 G5 ° पुत्रतोभवत्, G1 पुत्रोभूद्वितथोपि च, M8 वितथे पुत्रजन्म[…] — ^c) G3 स तस्य वि° N (K1 om) ततो द्विविरथो नाम — ^d) S (except M6–8) °भवत्तदा — Cf Pargiter *Ancient Ind Hist Trad* p 162 f, and Kirfel, *Da[s] Purana Pañcalaksana*, p 541 f

21 K1 om 21 (cf v 1 18). Ś1 (? bapl) om 21 — ^a) S सुहोत्रसुतहोतारौ — ^b) T1 G1 6 M6–8 तद्गर्भ (G6 गर्ह, M6 गर्ग)तरावुभौ, T2 तथा भरतपुंगवौ, G3 4, M3 तथा गर्गनरा (M3 °गया) वुभौ, G2 तथा गर्भगतावुभौ — ^c) Ñ B4 Da3 n3 D5 ऋचीकश्च, T1 उचथ्या च; G1 3 6 उचथ्यो वै; G2 4 5 M उचथ्यायां — ^d) K0 4 D2 सुमन्योद् — After 21, K0.3 4 D1 4 5 S ins

881* चत्वारो भारते वंशे सुहोत्रस्तत्र वंशभाक् ।

22 K1 om 22 (cf v 1 18) — ^a) B1 6 च; अथ (for तु) — ^b) S राज्य प्राप्य Ś1 महीभृतां, B3 T1 M3 °क्षित — ^c) B4 °श्वमेधाभ्यां — ^d) Ś1 K0.3 अयजद्, Da स यजद्, S ईजे च (G1 सु) K0.4 B4 5 m Da D2 5 S बहुभिर्मखैः (G3 बहुदक्षिणैः)

23 K1 om 23 (cf v 1 18) — ^a) K (K1 om) Ñ B4 D (except D2 4) कृत्स्ना; S चेमां — After 23^d S reads 25^abcd — ^c) S पूर्णां Ñ1 3 B4 Da °गजाश्वैश्च D2 5 T2 G1 4 M °गवाश्वैश्च, T1 G2 5 6 °गवां चैव, G[…] °गवाश्वाद्यै — ^d) S बभौ रत्नसमाकुला

24 K1 G1 om 24 (cf v 1 18) — ^a) K3 न्यम[…] Ñ2 3 ममज्जे च, Da °ज्ज च S (G1 om) सा ममज्जे (M[…]) °ज्जै) व (T1 समभेव, G3 बभजेव) पृथिवी — ^c) K0.4 °सकीर्णा — ^d) K3 °बहुला, B6 °कपिला; D4 °कलिता (except B1) शुभा

चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
प्रवृद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ २५
ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ॥ २६
अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट् पुत्रान्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ २७
ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुःषन्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयज्जह्नुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ २८
तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःषन्तपरमेष्ठिनोः ।
अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः ॥ २९
जनरूपिणयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरस्तव ॥ ३०
आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ३१
व्यशीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् । C. 1. 3726 S. 1. 94. 36 K. 1. 101. 24

---

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 18). S reads 25[abcd] after 23. — [ab]) Ko. 3. 4 B1. 3. 5 D2 (by corr.). 4 °ति प्रजां. S सुहोत्रे तु महीपाले महीं धर्मेण शासति. — [a]) Ś1 दिव्य°; B1. 3m D4 Arj. (comm.) चिति°; Da (erroneously) Arjp B1m चैत्य° (as in text). S भूमिः (for चासीत्). — [a]) S बभूवाथ सह°. — [e]) S समृद्धसस्यसंपन्ना. — [f]) Ś1 Ñ1 स(Ñ1 म)हदेव; Ko. 3. 4 Ñ2. 3 B D सर्वदेव; K2 M6-8 सह देव्या. K3 Dn1. n3 D1 व्यरोचयत्; D6 °राजत.

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 18). G1 om. 26[ab]. — [a]) S (G1 om.) ऐक्ष्वाक्यां (G3 देवत्यां or देवायां). — [b]) A few MSS. °पते. S (G1 om.) सुहोत्रस्त्रीन्सुतान्नृपः (T1 G3. 5. 6 M3 °न्नृप; T2 transp. सुतान् and नृपः). — Ś1 reads 26[cd] in marg. — [cd]) Ś1 अजपीडं. B3. 4 च(B1 श्च) मीढं च; S सदामीढं (for सुमीढं च). Ñ3 पुरुमीढं सजीमीढं (for सुमीढं च पुरु°). — After 26, T2 G (except G6) ins.:

882* अजमीढस्तु राजेन्द्र धर्मनित्यो यशस्सु च ।
[G3 अपि (for तु) and धर्मराजो यथैव च.]

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 18). — [b]) Ko. 3. 4 यस्मिन्; S (except M3) अ°. S (except T1 G3 M3) वंशे. — After 27[ab], T1 G2. 4. 5 ins.:

883* ऐक्ष्वाक्यां जनयद्राज्ञामजमीढो यशस्विनः ।

— [c]) G3. 6 M षट् सुतान्. T2 G4. 5 भरतश्रेष्ठः; G1. 2 जनयामास (for सोऽप्य°). — [d]) G4 स्त्रीषु तिसृषु (by transp.); G6 त्रिभिस्तिसृषु.

28 K1 om. 28 (cf. v. l. 18). Ko om. 28[ab]. — [a]) B3. 6 Da1 भूमिनी. S ऋक्षं च धूमि(T1 G1. 2 म)नी नीली (T2 G3. 8 नीलं; G1 -लं च). — [c]) G1 केशिन्यां जन°; G2. 4. 5 केशिन्यजीजन°. — [d]) K2 Ñ3 B D (except D5) सुतौ (for उभौ). K2 ध्वजिन°; B1 Da च जल°; Dn D1. 4. 5 व्रजन°; S च जनरूपणौ. — S ins. after 28: Ko. 3. 4, after 29[ab]:

884* विदुः संवरणं शूरमृक्षाद्राथंतरीसुतम् ।
[T2 G2. 4. 5 वीरम् (for शूरम्). Ko. 3 माया-; K3m. 4 मामी- (for ऋक्षाद्). Ko. 3 4 राष्ट्रं(K3 °धं; K4 °प्यं)तरीसुतं.]

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 18). — [a]) T G (except G1. 6) तथैव. — [b]) T2 G2. 4. 5 °मेष्ठिजाः. — After 29[ab], Ko. 3. 4 ins. 884*. — [c]) K (K1 om.) अन्वयात्. Ñ3 काशिकाः; S कौशि°. S सर्वे (for राजन्). — [d]) Ñ1. 3 B3. 5. 6 D2. 4 5 S जह्नोरपि महात्मनः (G6 °बलौ; M °बलाः).

30 K1 om. 30 (cf. v. l. 18). — [a]) Cf. v. l. 28[d]. K2 ध्वजिन°; B (except B1) जल°; Da Dn व्रजन°; D1. 4 व्रज°; S °रूपणयोर्. Ś1 जनरूपिणोस्तुक्षज्येष्ठं (sic). — [b]) K2 महीपतिं; K4 Ñ3 B4 Da S नरा°; B1. 3. 5 6 D2. 4 नरेश्वरं (for जना°). — [d]) Ñ1 B4 Da G3. 6 वंशधरस्. Ś1 K (K1 om.) Ñ2 B4 D (except D2. 4) सुतः (for तव).

31 K1 om. up to प्रशासति (cf. v. l. 18). — [a]) S राज्यं (G3 °ज्ये) (for राजन्). — [b]) S °ति महात्मनि (T1 °नः). — [d]) T1 सुमहानिति. K1 Ñ3 M3 शुश्रुम; B D नः श्रुतं (B3 नः श्रुतिः; D5 विश्रुतः). T2 G (except G3. 6) कालेनाभिप्रचोदितः.

32 [a]) T1 तथा; M3 तदा. D1. 5 G3 6 M3 राज्यं. T2 G1 2. 4 5 व्यकी(G4 °शी)र्यदखिलं राष्ट्रं. — [b]) K3 Ñ B1. 3. 6 Dn D1 तदा. T1 दुर्भिक्षैरर्थितं तदा; T2 दुर्भिक्षकदनं तदा; G1. 2. 4. 5 दुर्भिक्षैरभि(G1. 5 °पि)पीडितं; G3. 6 M दुर्भिक्षेणार्दि(G6 °र्थि)तं तदा (G6 M3 °था). — [c]) Ñ1. 2 क्षुत्तृष्णाभ्या°; G1 मृत्युक्षुद्रा°; G2 क्षुद्भृत्या°. — [d]) S °श्च महाबलैः. — G1. 2. 4 ins. after 32[cd]; T1, after 33[ab]:

885* अन्वकीर्यन्त भरताः सपत्नैश्च महाबलैः ।

— [c]) K2 D5 T2 G1. 2. 4. 5 अभ्ययुर्. A few MSS.

अभ्यघ्नन्भारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च ॥ ३२
चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३३
ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ३४
सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ।
तत्रावसन्बहून्कालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ३५
तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३६

तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ।
निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ३७
तं समामष्टमीमुष्टं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतामहे ।
ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ ३८
अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ।
विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३
भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ४०
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।

भरतां° T1 G5 6 M6 8 अभ्यापतन् (M6-8 °तद्) भारताश्च; M3. 5 अभ्यागमन् (M5 °मद्) भारताश्च

33 ab) Ś1 वसुधाप्येषा, K0 3. 4 Ñ D (except D2 5) °धां चेमा, K1 °धासेना S चालयतो घर्ति भीमां (G1 °म; M6 8 °मा) जनयतो भृशं भयं (G1 3 by transp भयं भृशं) — After 33ab, T2 ins 885* — cd) D3 अभ्ययासास S अभ्ययुस्ताश्च (G3 6 M °स्त च) पाचाला विवृण्व(G1 3 5 °मृद्र)तो बलैर्महीं — e) S (except M5) अक्षौहिणी° — f) Ś1 सवनां, K1 सर्वं च Ñ2 सवरण रणेजयत्, S तदा (T2 °था) त तरसा(G1 रिपवो)जयन् (G2 5 M6-8 °जयत्)

34 b) K2 °राष्ट्र, S (except M3-8) °सूनु (for °पुत्र) T1 ससुहृद्गण — d) Ś1 K Ñ1 2 D4 ननाश सुमहा(D4 °हृद्)भयात्, B5 अपायान्महतो भ°, M पलायनपरोभवत् — After 34 S ins

886* ते प्रतीचीं पराभूता प्रपन्ना भारता दिशम् ।
[G3 परित्यज्य, G5 पराजित्य, M जिता भीता (for परा°) M प्रयाता (for °पन्ना)]

35 a) K4 निवसन् तदा, D5 वसतस्तदा S गुहायां न्यविशस्तदा — c) S शिवे (G3 बिले) विषय° — d) K2 पर्वते च सुदुर्गमे, T2 °तस्याविदूरतः — e) K2 बहुकाल, S प्रतिच्छन्ना — f) B1 4 6 D1 5 भरता Da °मास्थिता S भारतास्ते भयाच्चिर (M3 6 8 ते भयातांस्तदा चिर)

36 a) S तत्र तेषां निवसतां — b) S (except T1 M6-8) सहस्रपरिव सर — c) K1 भगवान् (for भर°) S अगच्छद्भगवास्तत्र — d) K1 भरतानृषि, S भा(T1 G6 भ)रतान्प्रति

37 a) T1 समागत K0 3 4 अभिप्रेक्ष्य (for प्रय°) G3 त दृष्ट्वा सुमहात्मान — b) S अभ्यु(G6 प्रत्यु)त्थाय (fo प्रत्युद्गम्य) T2 G1 च पौरवा (for अभिवाद्य च) — c) S अभ्यागमस्तस्मै, D5 °हरन् त वै, S भक्त्या(G2 °र्घ्यं)नय प्रीता (G1 3 प्रीत्या, G6 sup lin सर्वे) — d) Ñ2 B1. 3 D2 4 5 भरतास्तदा S आजमीढपुरोगमा — e) Dn1 G M3 5 8 सर्वे T1 G3 6 मुनये, M भरता — f) Ñ2 D D1 °वर्चस S सत्कृत्यैन(G3 नयेन स)मुपासत

38 a) Ś1 ते (for त) Ś1 °मीं पुष्टा, K1 °मीपुत्र N त स वै तपसा युक्त, Ñ1. 2 B D (except Da) T1 वेमासं चोपविष्ट (T1 समाविष्ट), Ñ3 त समाविष्टमुषित, T2 G M तत्र संवरणश्च (G2 °ण) चेष्ट (G2 ज्येष्ठ, G3 श्रेष्ठो), Cd as in text Arj explains 38a and adds यथाव्याख्यातपाठो — b) T G (except G3 6) वर (for स्वय) — c) K2 S भवानस्तु — d) K3 B Ñ2 3 D T1 G6 प्रयत्ते(Ñ3 °ता)महि — e) Ñ2 तथैवेति, Ñ3 तथेत्येव, Cd ओमि° (as in text) K (except K1) B (except B1) D2 4 तु (for अपि) S एवमस्त्विति त विप्रो — f) K1 Ñ3 B1 6 Da D1 भरतान्, Ñ2 भगवान् S भारत प्रत्यभाषत

39 a) B1 3 D5 तथा, S तम् (for अथ) — c) T2 G (except G3 6) विषाणमेक, Cd as in text T G (except G6) सर्वस्या — d) T G (except G6) पृथिव्या B अपि न G1 2 श्रुति

40 a) K0 3 4 भारता° K4 Ñ3 Da सर्व (for पूर्व) T1 स पुर भारत दृष्ट, T2 G स (T2 स्व) पुर भारत सर्वं (G3 भारतैर्युष्ट) M स्वपुर भारतैर्जुष्ट — b) S om स (T2 lacuna for स) S पुरातन (for पुरो°) — cd) Ś1 °महीभृत ; K1 °मही सत , Cd as in text. S ततश्च

आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१
ततः संवरणात्सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वव्रिरे ॥ ४२
तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ४३
अश्ववन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ।
पञ्चैतान्वाहिनी पुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ४४
अभिष्वतः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्यवान् ।
अभिराजो विराजश्च शल्मलश्च महाबलः ॥ ४५
उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ॥ ४६
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ४७
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ४८
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च ॥ ४९　C. 1. 3745 B. 1. 94. 56 K. 1. 101. 44

बलिभृतः (T2 G1.4.5 वशे जित्वा; G2 बलिं जित्वा; G6 बलीभूतं) पृथिव्यां सर्वपार्थिवान्.

41 S transp. 41^{ab} and 41^{cd}. — a) S भारतः (for ततः स). — c) D1.2 T1 अज°.

42 b) Ś1 K1.2 Ñ3 सुपा(Ś1 K1 °त्वा)व त°; Ñ1.2 B4 D (except D4) G3 तपती सुषुवे. — c) Ko.3.4 D2.5 राजानं तं; Ñ1 राजत्वेतं. — d) T2 G2.4.5 महात्मानं च; G1 भवानिति च (for धर्मज्ञ इति). G3 सर्वज्ञ इति मेनिरे. — After 42, Ko.3.4 D2 S ins.:

887* महिम्ना तस्य कुरवो लेभिरे प्रलयं भृशम् ।
[Ko.3 D2 भुवि; K4 विभो (for भृशम्).]

43 a) B5 इति; S च (for अभि°). — b) S अभूत्तत् (M °भूच्च) (for पृथि°). Ś1 K (except K4) B5.6 G2 °जंगलं; G5 °जं कुलं. — c) Ko.3 सु-; K2.4 स्व-; S (except G3.4) च (for स). — d) B1 (m as in text) Da महाद्युतिः; T G °मनाः (G1.2 °त्मनः); M °यशाः.

44 a) Dn अविक्षितं; M6-8 अश्वमंतं. Ko.2.4 अहिष्यंतं; Ñ B4.6 Dn D1 M5 अभिष्यं° (Dn1 °क्ष्यं°); T1 अनस्वं°; T2 G1-3 M6-8 अभिश्वं°; G4.5 अनश्वं°; G6 अभीत्रं°; M8 अहिश्वं°. — b) T1 G3 अर्कं; T2 G2.4-6 अश्वं; G1 दृत्तं; M दांतं (for तथा). N चैत्ररथं. T2 मतिं; G5 मनं. — c) Da1 जन्मेजयं. — d) Ś1 Ñ3 तस्य; S (except T2 G1) चैव (for चास्य). Ś1 K1 Ñ B Dn3 °शुश्रुम. — e) S महिषी (G6 च मही) पुत्रान्. — f) Ñ3 T2 G3 अजायत. Ñ1 तप°.

45 Ñ3 repeats 45^{ab} (with v. l.). — a) Ś1 K1 Ñ3 Dn2.n3 अविक्षितः (K2 °त्तः; Ñ3 second time अतिराजो); Ko.3-4 D1 अविक्षि(Ko °क्ष)त्तु (D1 °स्तु); B3 अभिष्टु° (m as in text); T1 G1.3.4.5 अनश्व°; T2 अभिश्व°; G3 अभिश्वंते; G6 अभीश्व°; M अश्वव°. Ś1 K1 परिक्षितः (K1 °त्तः); B3.5 D2 T2 G1.3 M °क्षिच्च; G4-6 परीक्षित्तु. — b) Ś1 Ko Ñ3 B4.6 Dn D4.5 श(D5 स)बलाश्वस्तु. — c) Ś1 K1 अजिराजो; Ko.2-4 Ñ B3-5 Da अति°; Dn D1.4.5 आदि°. — d) Ko.3.4 सर्वकश्च; K2 Dn D1.5 शा(D1 श)ल्मलि° (D5 °ल°); Ñ1 B Da शिल्पिन° (B5 °ल°); Ñ3 शिल्पसर्वं; S बलाश्व° (T1 °हं°).

46 a) S (except T1) चित्रश्रवा. Ñ2 D2.5 भद्रकरो; B4 Da Dn D1.4 भंगकारो (or °करो); T1 G3.6 M धर्मकारो (or °करो); T2 G1.2.4.5 धर्मरतो. — b) T1 विंदान°; T2 G1.2.4.5 भिंदान°; G5 वीराश्व°; G6 दिरवाष्टि°; M दिपान° (for जितारि°). Ś1 जितारिष्टस्तथाष्टमः. — After 46^{ab}, S (except T1 G6) ins.:

888* शबलाश्वादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
[Cf. 47^{ab}.]

D1 om. 46^{cd}; T2 om. 46^{c}–47^{b}. — cd) Ko.3 °मन्वये ये तु. Da ख्यातास्तैः; D5 °स्तैः. S (T2 om.) न तेषामन्वयः ख्यातः सर्वेषां नामतो गुणैः.

47 T2 M6-8 om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — a) Da1 जन्मेजया°. — b) B (except B1) D (except Da) महारथाः. — c) Ś1 K1.3 Ñ B (except B3) Dn D5 S (except T1 G3) परीक्षि°. — d) Ś1 G3 सर्वं; G6 M (except M3) सप्त. B3 धर्मार्थसेविनः.

48 a) S कण्वसेनो° (G3 °ना°). Ñ1.3 B1 D (except D3.4.5) तु (for च). — M7 (? hapl.) om. 48^{bc}. — b) T1 G1.6 M (M7 om.) तथा शिशुः; T2 G2.4.5 तथा शुचिः; G3 तथा गुरुः (the latter corr. to जगुः) (for च वीर्यवान्). — d) B1 वीर्यवान्; T2 G1.3 सप्तमः (for नाम°). — After 48, B3 ins.:

889* अश्वसेनश्च बलवान्कीर्तिताः सप्त नामतः ।

49 a) Da1 जन्मेजय°. Ś1 विख्याताः. — b) Ś1 सुता

748 1.56 31.44 निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ।
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ५०
धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ।
हविःश्रवास्तथेन्द्राभः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ५१

* * *

प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शंतनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५२
देवापिस्तु प्रवव्राज तेषां धर्मपरीप्सया ।
शंतनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५३
भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ५४
एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भुवि; S तथा चाष्टौ (G1-3 तथैवाष्टौ) (for भुवि ख्याता). D4 महात्मनः. — ^{c}) D4 प्रथमतः; S च धर्मात्मा. — ^{d}) S तयोर्भौ पांडुबाह्लिकौ.

50 ^{a}) G2 ऋषभश्च (for निषध°). — ^{c}) T2 G1.3.4.5 प(G1.3.4m व)नोदकोपदानौ च. — ^{d}) Ko.4 जितारिः (for वसातिः). B4 D5 G3 सुतः (for स्मृतः). — ^{f}) K4 Ñ B3.4 D (except D3.4) G6 M (except M8) सर्वभूत°. — After 50, B1 repeats 49^{cd}.

51 B5 reads 51^{abcd} in marg. — ^{a}) B1.3.5 D2 T G2.4.5 तु; G1 च; M अधि· (for अथ). S राजाभूत्. — ^{b}) Ñ1.3 शौं(Ñ3 सौं)डिकः; Ñ2 B1.4.5 Da D4 कुंडिनः (B5 °लः); T2 G1.3.4.5 शुद्ध°; G3.6 M शुंडि° (cf. ^{d}). — ^{c}) Ś1 K (except K2) Ñ3 D5 हस्तो. K3.4 क्रोधश्च. S हस्ती विकत्थनः (T1 °तर्दनः; T2 °कर्थनः; G1 वितथः; G2 °कर्दनः) क्रोधः (M क्राथः). — ^{d}) B3.4.6 Dn D1 कुंडिनः; D6 कुंडिलः; M °पः (cf. ^{b}). D3.5 अथ (for अपि). B1.6 कुंड(B5 °डि)लाश्चोथ पं°; T2 G4.5 कुंडश्चापि च पं°; G3 कुंडलाश्वश्च पं°. — M (which om. 51^{ef}) ins. after 51^{cd}: T G, after 891* below:

890* भीमसेनान्महेष्वासः प्रतीपः समपद्यत ।
[T2 G2 भीमसेनो महे°.]

— M om. 51^{ef}. — ^{e}) Ñ1 परिश्रवाः; Ñ2.3 B1.3m बर्हि°. Ś1 तथा भद्रः; K1 तथा नाभः. T G पर्यश्रवस (G1.2 °वः स; G3.6 °वसम्) इंद्राभः (G3.6 °भं). — ^{f}) Ñ1 B Dn D5 भुमन्यु°. T G शरात(T1 °व)श्चाजितो (G3.6 शरावं वाजिनं) युधि. — After 51, Ko.3.4 D4 T G ins.:

891* अतिराजश्च नहुषस्तथा शक्रपुरंजयौ ।
ततो धर्मभृतां श्रेष्ठः पर्यश्रवस उच्यते ।
ऋषिं पुण्यकृतां श्रेष्ठं तमेव परमं विदुः ।

which in T G is followed by 890*.

[(L. 1) Ko.3.4 अतिराजो(K3 °श्चा)ति नामाहुः; D4 अतिरात्रिः सुरात्रिश्च; T G3.4.5 अभि(T1 °ति)राजा च न° G3.6 अधि(G3 °ति)राजात्मजानाहुः. Ko.3.4 D4 तथ शुकपरंजयौ. — (L. 2) Ko.3.4 D4 तथा धर्म°. D वीर्यश्रवस; T1 सत्य°. — (L. 3) Ko.3.4 D4 तमेवाप्रति भुवि (D4 विदुः).]

— Lastly, N ins. after 51 (Ko.3.4 D4, after 891*):

892* धार्तराष्ट्रसुतानाहुस्त्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ।
प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चैव भारत ।
प्रतीपः प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो भुवि ।

[(L. 1) K1 B5 Da D4 धृतराष्ट्र°; Dn °सुतानां तु; Ñ1 B4 धृतराष्ट्रसुतानां तु; Nilp as above. B4 Da भुवि विश्रुतान् (for प्रथिता°). — (L. 2) Ñ1.2 B4 D (except D3.4) चापि (for चैव). — (L. 3) Ś1 K1.2 प्रथित प्रतिप°. D4 बभूवामितविक्रमः.]

☞ At the place indicated by asterisks in the constituted text, there appears to have been a palpable lacuna in the original which was filled up, independently, in different ways in the two recensions.

52 ^{a}) Ś1 K1.3.4 Da1 D5 प्रतिपस्य. — ^{c}) Ñ B D (except D2) G1-3 शांतनुः. — ^{d}) Ś1 K1.2 Da1 Dn1 G3.4 बाह्लि°. S महायशाः. — After 52, G1 reads 54^{ab}.

53 K3.4 D1 (hapl.) om. 53. — ^{a}) Ko Ñ3 Dn च (for तु). Ñ1 देवापिस्तत्र वव्राज. — ^{b}) Ñ3 B D (D° om.) T1 G3.6 °हितेप्सया; T2 G1.2.4.5 °मभीप्सया; M °परायणः. — ^{c}) Ñ B Da2 Dn शांतनुः. B1.6 D5 M... तु (for च). — ^{d}) = 52^{d}. Ś1 K1 Da1 Dn1 G1-4 बाह्लि° D5 T1 महाबलः; T2 G (except G3.6) °यशाः.

54 G1 reads 54^{ab} after 52. — ^{a}) G6 राजन् (for जाताः). T2 G1 भरतस्यान्ववायास्ते; G3.4.5 °न्ववायस्ते.

९०

जनमेजय उवाच ।

श्रुतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वेषां संभवो महान् ।
उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः ॥ १
किंतु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति । C. 1. 3755 B. 1. 90. 2

M_{6-8} °स्य कुले जाताः. — ᵇ) T_2 G (except $G_{3.6}$) [व]कल्पा (for सत्र°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Ñ B_4 D_a D_n D_1 [न]राधिपाः; K_4 D_5 G_3 महाबलाः. — ᵈ) S बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च.
55 ᵃ) M_{6-8} om. च. T_2 G (except $G_{3.6}$) एवंविधा (T_2 °रूपा) महाभागा. — ᵇ) K_2 T_1 $M_{3.5}$ महाबलाः (T_1 *up. lin.* °रथाः). T_2 $G_{2.4.5}$ देवरूपाः महारिणः. — ᶜ) S [त]न्ववाये मनो राजन् (T_2 $G_{1.4.5}$ M_{6-8} महाराज). — ᵈ) $Ś_1$ K_3 ऐड; $K_{0.4}$ पुड; K_1 ऐज; K_2 D_2 कुल; G_2 एप; G_3 [ए]वं (for ऐल-). — After 55, M_{6-8} ins.:

893* भरतस्य महत्कर्म प्रथितं सर्वराजसु ।
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महाराज दौःषन्तिर्भरतः पुरा ।
चक्रवर्तिरदीनात्मा जेता युद्धेऽजितः परैः ।

S ins. after 55 (M_{6-8} cont. after 893*):

894* गङ्गातीरं समागम्य दीक्षितो जनमेजय ।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
पुनरीजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
अग्निष्टोमातिरात्राणामुक्थानां सोमवत्पुनः ।
वाजपेयेष्टिसत्राणां सहस्रैश्च सुसंभृतैः ।
इष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्धनैः ।
पुनः सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ।
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ।
यस्य यूपाः शतव्यामाः परिणाहेऽथ काञ्चनाः ।
सहस्रव्याममुद्बुद्धाः सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रिताः ।
स्वलंकृता भ्राजमानाः सर्वरत्नैर्मनोरमैः ।
हिरण्यं द्विरदानश्वान्महिषोष्ट्रानजाविकान् ।
दासीदासं धनं धान्यं सवत्सा गाः पयस्विनीः ।
भूमिं यूपसहस्राङ्कां कण्वाय बहुदक्षिणाम् ।
बहूनां ब्रह्मकल्पानां धनं दत्त्वा क्रतून्बहून् ।
ग्रामान्गृहाणि क्षेत्राणि कोटिशोऽयुतशस्तथा ।

[(L. 1) G_3 M_{6-8} गंगाद्वारं. M_{6-8} समासाद्य. — After line 2, T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ ins.:

895* कृत्वा पैतामहे लोके वासं चक्रे महारथः ।

— (L. 4) M_{6-8} योजयत्पुनः. — (L. 7) = (var.) 1. 69. 48. — (L. 8) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ भरतोददात्. — (L. 9) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ [ऽ]धि-; M_{6-8} च (for ऽथ). — (L. 10) M_{6-8} °व्याममुच्छ्रिताः. — (L. 12) G_3 M_{6-8} रथानुष्ट्रा°. — (L. 13) T_2 G_{3-6} गाः सुशीलाः सवत्सकाः (for सवत्सा गाः प°). — (L. 14) M_{6-8} ददौ कण्वाय दक्षिणां (for कण्वाय बहुद°). — (L. 15) $G_{3.6}$ दक्षिणाममितां ददौ (for धनं दत्त्वा क्र°). T_2 बहवो ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः. — (L. 16) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ शुभ्राणि (for क्षेत्रा°).

☞ After 894*, S reads 1. 69. 49–51, ending the adhy. and the Śakuntala episode.

Colophon om. in S (cf. v. l. 1 and 16 above). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ संभव. — *Adhy. name:* N पूरु($K_{0.2}$ om. पूरु; D_5 reads कुरु; some MSS. पुरु)वंशानुकीर्तनं ($Ñ_3$ °वंशवर्णनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 91, D_{a1} D_{4m} 92; D_{n3} 93 — *S'loka no.:* D_{a1} 65; D_n 63. — *Aggregate s'loka no.:* D_{n1} 3726.

90

☞ This adhy. is missing in V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — S reads this adhy. after adhy. 56. — While there is a sufficiently close agreement between the two recensions as regards the material contents of this (genealogical) adhy., there is considerable divergence between their respective introductions and *phalas'rutis*. The difference between the introductory portions may be due to the different positions occupied by this adhy. in the body of the Ādiparvan. The Northern rambling *phalas'ruti*, which contains some repetition and bears other signs of inflation has been discarded in favour of the Southern, which is compact, consisting only of a single stanza.

1 S om. 1–5 (with जनमे° उ°). $Ś_1$ K_1 D_5 *om.* उवाच. D_{a1} जन्मे° उ°. — ᵃ) $Ś_1$ K D_5 महान् (K_4 महा-) (for मया). $K_{0.2.4}$ $Ñ_2$ $B_{1.4}$ D महान् (D_4 as in

55.2 प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ४
गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्पुरा सम्यङ् मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
प्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६

दक्षस्यादितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो मनुः । मनोरिला । इलायाः पुरूरवाः । पुरूरवस आयुः । आयुषो नहुषः । नहुषस्य ययातिः ॥ ७ ॥ ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशो भवति ॥ ८ ॥

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९

तत्र यदोर्यादवाः । पूरोः पौरवाः ॥ १० ॥

पूरोर्भार्या कौसल्या नाम । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम । यस्त्रीनश्वमेधानाजहार । विश्वजिता चेष्ट्वा वनं प्रविवेश ॥ ११ ॥

---

text; D$_5$ पुण्यः) (for विप्र). — ^{c}) Ś$_1$ Ñ$_2$ D$_5$ सर्वेषां. Ś$_1$ K D$_5$ मया (for महान्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ मे बहुश्रुताः; K$_{0.3.4}$ बहवः स्मृ°.

2 S om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) K$_{3.4}$ Ñ$_{2.3}$ D$_{2.5}$ न मामिति; Ñ$_1$ महीपते; D$_{n3}$ न मामपि. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ महान् (for भवान्). K$_3$ महान् (for भूयो).

3 S om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ हृद्याम्; Ñ$_3$ पुण्याम्; B$_1$(m as in text).$_{2.3.6}$ D$_4$ विप्राम् (for दिव्याम्). — ^{b}) Ś$_1$ D$_2$ (before corr.) मुनेः; K$_1$ Ñ$_3$ D$_2$ मुने. — ^{c}) D$_5$ °षां संजननं. — ^{d}) Ñ$_3$ नो (for न). Ś$_1$ प्रीतिमाहरेत्; K$_1$ °हामरेत् (sic).

4 S om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ सधर्म°. — ^{b}) Ñ$_1$ विवृत्य लोकान्. K$_2$ Ñ$_3$ त्रीन्येषां; Ñ$_2$ B D$_{2.4.5}$ त्रीनेतान्. — ^{d}) K$_3$ B$_1$ D$_{2.4}$ °मिव स्थितं.

5 S om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ñ$_3$ °वतां सतां. — ^{d}) K$_{0.2.4}$ D$_2$ अमृत(D$_2$ °ता)स्वादु°; K$_3$ अमृतस्वाद°; Ñ$_{1.3}$ B$_{4.6}$ Da D$_4$ °संनिभां; D$_5$ °स्वादुसंनिभां.

6 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{2.5}$ S om. उवाच. — For S see below also. — ^{a}) K$_{0.3.4}$ Da मया; K$_3$ Ñ$_3$ यथा (for पुरा). — ^{b}) K (except K$_1$) Ñ$_3$ B$_4$ Da D$_4$ पुरा (for मया). — K$_4$ om. 6^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ त्विदं; B$_{4.6}$ Dn मया (for इदं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_{1.3}$ Da तद्वंश°; K$_{0.3}$ D$_5$ त्वद्वंश°. K$_3$ स्मृतं (for शुभम्). D$_2$ (before corr.) °जनने शुभे. — For 6, S subst.:

896* पूरोर्वंशमहं धन्यं राज्ञाममिततेजसाम् ।
प्रवक्ष्यामि पितॄणां ते तेषां नामानि मे शृणु ।

[(L. 1) G$_{1.2}$ °वंशं महद्धन्यं; G$_5$ °महं दिव्यं.]

7 Ñ$_{1.2}$ B Dn D$_{1.2.4}$ दक्षाद्दितिः. G subst. for दक्षस्यादितिः: T$_1$ ins. before it:

897* अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य (!) अव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
मरीचेः कश्यपः पुत्रो दक्षस्य दुहितादितिः ।

[After line 2, G$_{1.3.5}$ ins.:

898* अङ्गुष्ठाद्दक्षमसृजच्चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।

— (L. 3) G$_3$ दुहितापतिः.]

— T G अदित्यां (G$_1$ ins. कश्यपः) कश्यपाद् (G$_3$ in जज्ञे) विवस्वान्. — K$_0$ विवस्वतो यमः । यमात् मार्तंडः । मार्तंडात् मनुः. — Ś$_1$ K मनोरिडा (K$_1$ सनोरिद्वा). — Ś$_1$ K इडायाः; G$_{3.5}$ M$_5$ इलायां. — Ś$_1$ K$_0$ Ñ$_{1.2}$ B I G$_1$ नहुषाद्ययातिः.

8 Ś$_1$ om. च. G$_{1.3}$ °पर्व- (for °पर्वणश्च). — After नाम, G$_{1.3}$ ins. च. K$_0$ B$_5$ D$_5$ S तत्र (T$_2$ ततो) (for अत्र). Da °वंशं (for °वंशः). After °वंशः, Da Dn D$_1$ T G$_2$ ins. श्लोकः. After भवति, D$_2$ ins. श्लोकश्चायं.

9 ^{a}) K$_{0.2.4}$ तुर्वसं; K$_1$ °श्वं; S (except T$_1$ G$_{2.4}$) °सुं- T$_1$ G$_{1.3.6}$ M$_{3.5}$ चोभौ (for चैव). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °यान्यामजा°; Ñ$_3$ °यान्या व्यजा°. — ^{c}) Ś$_1$ K G$_3$ द्रुह्यं.

10 Ñ$_1$ T$_1$ यत्र (for तत्र). B$_5$ om. पूरोः पौ°. After पूरोः, K$_{1.3.4}$ B$_{1.6}$ Da D$_{2.4}$ ins. च.

11 After पूरोः, N (except Ś$_1$) ins. तु (K$_{0.1}$ च). N (except K$_1$ Ñ B$_4$ D$_{3.5}$) कौशल्या. G बभूव (for नाम). After नाम, M (except M$_5$) ins. बभूव. — B$_1$ D$_2$ om. अस्य. D$_5$ अपत्यं (for अस्य). Here and below G$_3$ (mostly) संजज्ञे (for जज्ञे). S om. (the second)

जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् । तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राची दिशं जिगाय यावत्सूर्योदयात् । ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् ॥ १२ ॥

प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे संयातिः ॥ १३ ॥

संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः ॥ १४ ॥

अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १५ ॥

सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः ॥ १६ ॥

जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुषुवां नाम । C 1 3770 B 1 95 17 K 1 93 16

नाम° — M8 om from यज्ञीनश्च° up to end of 11 D2 S स (for यस्) K2 T2 G1 3 6 M (M8 om) त्रीन्मेधान्, T1 त्रिसत्र, G2 4 त्रीन्हयमेधान्, G3 सत्र, Cd यज्ञीनश्वमेधान् (as in text) After चेष्ट्वा, M6-8 ins सर्वस्व प्रदाय Ś1 K3 Ñ1 2 B D (except Da D5) M6-8 om प्र (of प्रविवेश) After °विवेश, T2 G2 4 5 M (except M8) ins जनमेजय

12 Da1 जन्मे°. After °जय, S ins तु G (except G1 6) om खलु D5 अनाह्नीं, T2 G2 4-6 सुनदा, G1 अरजा (for अनन्ता) Ś1 K1 पावनीं, Ñ B1m 2 6 G1 मागधीं, D5 मागध (for माध°) — Ś1 K1 (hapl) om from प्राचिन्वान् up to जज्ञे in 14 K3 (1 hapl) om from प्राचिन्वान् up to प्राचिन्वत्व Ko 2 4 G1 2 प्राची न्वान्, G3 प्राचेता — Ko 2 G1 2 M8 om य T1 G2 4 5 यावत्, T2 M6-8 तावत् (for य) Ko 2 4 ins वि before जिगाय K3 सूर्योदय, M6-8 °दय , Cd सूर्योदयात् (as in text) — After °दयात्, B (except B1) Da D2 4 ins इति — Ko 4 Da G3 ततस्य, T G1 2 4 5 तस्य, G6 तावत्तस्य, M तदस्य (for तत°) Ko 2 4 Da T1 G1 2 प्राचीन्वत्व, Ñ3 परीत्व, B1 3 D5 G6 प्राचीनत्व, G3 प्राचीत्व

13 Ś1 K1 om 13 (cf v l 12) Ko 2 Da T1 G1 2 6 प्राचीन्वान्, G3 प्रचि° — After प्राचिन्वान्, S ins तु B4 अश्वरीं, T2 °गीं, G आश्मकीं (G3 अश्मरीं) (for अश्मकीम्) After अश्मकीं, K3 D2 ins कैकेयीं M8 6 नाम After °यमे Ñ1 2 B4 Dn D1 5 ins यादवीं, G1.2 वपुष्टमा नाम, G3 यावीं नाम, C6 सुपावा नाम — G3 (hapl) om from तस्याम° up to भानुमतीं नाम (in 15) K2 3 सयाति , B1 4 सपा° (B1m as in text) D5 T G1 4-6 शर्या , G2 M6-8 शय्या°, M8 5 शया°

14 Ś1 K1 om up to जज्ञे (cf v l 12) G3 om 14 (cf v l 13) MSS indiscriminately (as above) सयाति , सपा° etc. After सयाति , S (except G3) ins तु G2 4 5 om खलु Ko 4 D5 दनोर्, K3 5 D2 दृशद्वतो, T G1 4 6 त्रिशाकोर्; G2 त्रिशत्कोटि, M8 5 दृशानुः M6 8 दृशानसस्तु (for दृष°) Ko चार्वंगी, K4 वरागना (for वरा°) K2 4 T2 om नाम — Ś1 अहस्पति , K (except K1) Da D1 2 4 अहयातिर्नाम; Ñ1 2 B1m 4 6 Dn D5 अहयाति , Ñ3 B3 5 G1 अहपातिर्नाम, T1 सपातिर्नामा (for अह°)

15 G3 om up to भानुमतीं नाम (cf v l 13) D1 (1 hapl) om up to जज्ञे — Ś1 अहस्पति , K (except K1) Ñ1 2 B1m 4 5 D (D1 om) अहयाति Ñ1.2 B (except B3) D (except D4) om तु M6 8 °वीर्यस्य दुहि° T2 G2 4 5 भानुमतीं नामोपयेमे (by transp) — T2 G3 om अस्य D5 (hapl) om सार्व° After °भौम , B2 5 ins नाम

16 K3 om 16 M7 (hapl) om up to जज्ञे — After °भौम , D5 ins च, S तु T1 om खलु B3 5 6 D4 किल (for खलु) After खलु G2 4 5 ins भूमिं G3 (hapl.) om from जित्वा up to खलु (in 17) Ś1 transp जहार and कैकेयी M (M7 om) °हृत्य (for °जहार) T G (except G3) M8 सुदरा (G1 M8 °रीं), M6 7 8 वसुधरा D4 om नाम After नाम, Ś1 Ko 3 4 M (M7 om) ins उपयेमे, K3 Ñ B D तासु(K3 ता च्चो)पयेम — G6 (hapl) om from जयत्सेन up to मर्यादा नाम (in 18) — After °त्सेन , N (except K1 Ñ3 B1 D5) ins नाम

17 G3 om जय° खलु, G6 om 17 (cf v l 16) — After °त्सेन , S (except G3.6) ins तु T1 om खलु G3 (hapl) om from सुपुवा up to नाम in 18 Ko 4 D5 सुपर्वां N1 2 B1 4 Da2 Dn D1 °श्रवां, B5 6 °स्वरा, Da1 वामां (sic), T1 °सुपु T2 G1 °षवा, M °सुपा (for सुषु°) — Ko 4 B1 4 6 Da D1 2 5 T1 अवां°, Ñ1 2 सुरा°, B3 Dn D4 अवा° (for अरा)

18 G3 6 om up to नाम (cf v l 16 17) MSS indiscriminately (as above) अर्वाचीन , सुरा° or अवा° B3 5 6 Da D2 4 om अपि B1 खलु, D5 च खलु, S (G3 6 om) तु खलु (for अपि) M8 वैदेहीम् (for वैदर्भाम्) Ś1

17 तस्मामस्य जज्ञे अराचीनः ॥ १७ ॥

अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुपयेमे मर्यादां नाम । तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥

महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी । यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् । तदस्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥

अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे भासां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥

अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करण्डुं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥

देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम । तस्यामस्य जज्ञे ऋचः ॥ २२ ॥

ऋचः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजनयदृक्षम् ॥ २३ ॥

ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम । तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥

Dn_3 om एव S (except $G_{3.6}$) om एवापराम् $Ñ_{1.2}$ B_4 Dn_1 n_2 D_1 transp एव and अपराम् — $Ś_1$ K_1 (hapl) om from मर्यादां up to उपयेमे in 19 — After नाम, $K_{0.2.4}$ $B_{5.6}$ (both marg) D (except D_5) ins

899* तस्यामस्य जज्ञे अरिह । अरिह खल्वाङ्गीमुपयेमे ।

K_2 (hapl) om from तस्यामस्य up to सुयज्ञां नाम (in 19) G_3 महासेन (for °भौम)

19 $Ś_1$ K_1 om up to °मुपयेमे, K_3 om up to नाम (cf v l 18) — G_3 महासेन (for °भौम) After °भौम (resp its v l), D_5 ins च, S (except G_1) तु T_1 G_6 om खलु $K_{0.2.4}$ Da_1 प्रासेनजीतिम्, Ñ °जितिम्, D_5 S प्र(T $G_{1.2}$ $M_{7.8}$ प्रा)सेनजिद्दुहितरम् — D_3 (hapl) om from उपयेमे up to दुहितरम् (in 20) K_0 यज्ञिया, D_3 सहजन्या, T_2 यमला, M_{6-8} सुमज्ञा (for सुय°) T_1 यमला नामोपयेमे, M_5 सज्ञा नामोपयेमे (for उपयेमे—नाम) — K_1 (hapl) om from तस्यामस्य up to अक्रोधन (in 20) K_4 D_2 अयुतयाजी, Da_1 T_2 G (except G_3) अयुतानायी — T G_{4-6} पुरुषमेधे पुरुषाणां, $G_{1.3}$ पुरुषमेधे, M पुरुषाणाम् (for °मेधानाम्) वश 13 ins in M after (in M_5 before) अयुत $Ś_1$ K (K_1 om) $Ñ_{2.3}$ आजहार (for आनयत्) After °नयत्, T $G_{1.2}$ M ins राज्ञा, G_3 यज्ञाना — $Ñ_{1.2}$ B Dn $D_{1.4}$ तेनास्य, D_2 T_1 $G_{4.6}$ तस्य, T_2 $G_{1-3.6}$ M तत्तस्य (for तदस्य) T_2 (before corr) $G_{1.6}$ अयुत्तानायित्व

20 K_1 om 20, D_5 om up to दुहितरम् (cf v l 19) — Da_1 $G_{4.6}$ अयुतानायी, D_2 °याजी S (except G_3 M_7) तु खलु (T_1 तु only) (for खलु) $Ś_1$ भाषा, $Ñ_3$ $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.2.4}$ कामा, B_5 भीमा, B_6 सेकारा, M_{6-8} मर्यादा (for भासां) $K_{0.2}$ T भा(K_2 हा)सा नामोपयेमे (by transp) — $Ś_1$ (hapl) om from तस्यां up to ज्वालां नाम (in 24) — T_2 अतस्तस्याम्, G_6 अस्यां (for तस्याम्) — After °धन, K_4 (irrelevantly) ins पार्थिकसत्रमाजहार (cf 23)

21 $Ś_1$ om 21 (cf v l 20) $Ñ_{1.2}$ Dn स (for अक्रो°) After °धन, D_2 ins च, S ins तु K_1 om खलु B_6 कालिंदीं, G_3 कालिंदींगीं (sic), G_5 कक्षीवाशाम लिंगीं(!) $D_{1.6}$ om करण्डु $K_{0.3.4}$ Ñ D_5 करेणु, K_1 करकद्, $B_{4.5}$ Dn D_1 करभां, T G_2 कडू, M कधू (for करण्डु) K_1 (corrupt) भनु देवदत्त देवदत्तां (for अक्रोधन —करण्डु) K_1 D_4 om नाम — After °येमे, D_5 (irrelevantly) ins रुरुकद्रू नाम

22 $Ś_1$ om 22 (cf v l 20) — B_5 स (for देवा°) After °तिथि, S ins तु D_5 T G_3 M_5 om खलु K_0 वैदर्भीमेवापराम् (K_4 om एव), K_3 देवकीम्, K_2 B_4 D_4 G_2 M_{6-8} वैदर्भीं (for वैदेहीम्) D_2 transp वैदे° and उप° D_1 $M_{5.8}$ om मर्यादां नाम K_2 ज्वाला नाम, वामा (om नाम) — $Ñ_3$ T मर्यादां ($Ñ_3$ om मर्यादां) नामोपयेमे (by transp) — G_5 om तस्याम् $Ñ_3$ B_5 T om ऋच K_0 चिर, K_{3-4} B_4 रिच, $Ñ_{1.2}$ Dn I [ऽ]रिहो नाम (D_1 नामत), B_1 [ऽ]रिह, B_6 विध; D क्षति (for ऋच)

23 $Ś_1$ om 23 (cf v l 20) For ऋच, MSS. चिर etc (as in v l 22) After ऋच (resp. its v l), B_6 ins स, S (except T_1) ins तु T_1 G_1 om खलु $K_{1.3.4}$ D_2 आंगीं (for आङ्गेयीम्) $K_{0.2}$ Ñ $B_{1.3}$ D_2 देवां K_1 मार्यादां, K_3 मर्यादामेव, K_4 देवामेव (for सुदेवां) — Ñ B_4 D (except D_4) अजीजनत् (for अजनयत्) S (with some slight variations) वामदेव्यामङ्गराजकन्यायामृक्ष पुत्रमजीजनत् (for आङ्गेयी°—°दृक्षम्) B (except B_4) D_4 तस्यामस्य जज्ञे ऋक्ष (for तस्यां—°दृक्षम्)

24 $Ś_1$ om up to नाम (cf v l 20) — After ऋक्ष, D_4 ins च; S तु T_1 om खलु G (except $G_{2.3}$) तक्षदु° (for तक्षकदु°) S reads उपयेमे after नाम T_1 पलशां, T_2 ज्वलला, G_1 वल्लमतिं; G_3 ज्वलतीं;

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमाजहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम ॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्द्यां तंसुरात्मजम् ॥२८

इलिनस्तु रथंतर्यां दुःपन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजनयत् ॥ २९ ॥

दुःपन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःपन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥३१
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला॥३२

ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥ C 1 3755 B 1 95 22 K 1 63 34

जलवर्तीं, G4 5 ज्वला, G6 ज्वलन्तीं, M3 ज्वलिता, M5 8 ज्वलनां (for ज्वालां) — Before तस्यां, B3 6 Da ins स Ko 3.4 पुत्रम् (K4 om पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनारं नाम (by transp) T G1 अस्य जज्ञे अतिनार, G2 4 5 M6 8 अतिनारमुत्पादयामास, G3 6 अतिनारमजीजनत्, M3 5 अतिनारमुत्पादयत् (for पुत्र—°मास)

25 Ś1 पतिनार, K2 अति°, D5 S (except T2) अति° After °नार, S ins तु Ñ3 T1 G3 6 om खलु After °स्वत्या, N ins गुणसमुदित (Dn D1 °समन्वित) Ñ B D (except D5) आहरत् (for आज°)

26 Ko 3 4 Ñ B D (D5 marg) समाप्ते, T1 G1 3 6 M3 5 तमुद्वसाने नि°, T2 G2 4 5 M5 8 तमुद्वसाने (for निवृत्ते) D2 5 S om च D5 S om सत्रे B3 S om त — K3.4 B5 6 Da D4 M3 स तस्या, D2 तस्या स (for तस्यां) K3 4 उत्पादयामास, Ñ2 B1 Da Dn D1 अजीजनत्, D5 S *जनयामास* (for अजनयत्) K D5 त्रसु (Ko त्रसु), S त्रसु (for तसु) D5 om नाम

27 K4 D2 भवति श्लोक, Ñ1 2 Da Dn D1 4 श्लोको भ° (for भवति)

28 a) K D2 5 त्रसु, S त्रसु (G3 तस्मिन्) G4 5 M पुत्र — b) Ś1 पतिनाराद्, S अति° G2 4 5 M अजायत — c) K3 Ñ B Da2 Dn D4 ईलिन, S इलिल — d) N (except Ś1 B5) कालिंद्यां (K1 °लिन्द्या) K Ñ3 D2 त्रसुरा D5 त्रसुर, S त्रसुर (cf v 1 1 89 11, 12) T1 आत्मवान्

29 K3 Ñ B Da2 Dn D4 ईलिनस्तु, S इलिल° After तु, S (except G6) ins खलु G3 om रथंतर्यां After °तर्यां, T2 G (except G3 6) ins

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणा नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां

[T2 G4 5 कक्षीं (for लक्ष्म°) — Cf 901*]

Here and below MSS indiscriminately दुष्यत दुष्क°, दुष्य° as before, cf v 1 1 62 3, 63 14 15 etc K2 4 B3 D2 5 दुष्यतादीन् K4 D2 om पञ्च पुत्रान् K2-4 Ñ1 2 B1 Da Dn D1.3 T G अजीजनत्, B1 3 6 D4 उत्पादयामास, B5 जनयामास (for अजन°) — After 29, D5 T1 G3 6 M (except M3) ins

901* दुःपन्तस्तु खलु लक्षणा नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजय ।

[Cf 900* D5 G6 लक्ष्मणां, T1 लक्ष्मीं (for लक्ष°)]

30 Before दुःपन्त (resp its v l) D5 G3 6 ins स एव, T1 स After दुःप°, S (except T1 G5) ins तु D5 T1 G (except G3) om खलु D5 G3 शकु° नाम विश्वामित्रदु° (by transp). B (except B1) D2 4 उपयमे शकु° नाम (by transp) After भरत, Ko ins नाम — Ñ3 lacuna for तत्र श्लोकौ भवत K (except K1) Ñ2 B1 3 4 D अत्र (D5 यत्र) (for तत्र) Before श्लोकौ, Ñ1 2 B1 4 5 D (except D2 4 5) ins अनुवंश्यौ G (except G3) इमौ

31 = (var) 1 69 29 — a) Ñ B D (except D1 2 5) Cd transp माता and भस्त्रा (as in 1 69 29) Ś1 पिता वधुर्, Cd पितुः पुत्रो (as in text) — b) S (except G3) यस्माज्जात, Cd as in text — c) S (except G1 2) दौःपन्ति (spelt differently) — For 31d, S subst 32d

32 = 1 69 30 — M3 (? hapl) om 32 — a) Cd as in text S (M3 om) पुत्र नयति — b) Ñ3 महौजस, S यमक्षय, Cd as in text. — c) K1 त्वमस्य धाता, B5 त्व च धातास्य — For 32d D5 repeats 31d — After शकुन्तला, Ś1 Ko Da ins इति

33 G1.3 एतद् (for तत) Ñ3 om अस्य भर° K2 तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य)

34 After भरत, D5 T ins च, G M तु G4-6 om

90 33 33 भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम । तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापयामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम । तस्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथक्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९ ॥

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥ ४१ ॥

खलु G3 om काशेयीम् Ś1 K1 D2 कैकेयीं; K4 D4 T2 (by corr) कौशेयीं; D5 कौकेयीं, G1 कौशेनीयवैदेहीं (for काशेयीम्) K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp) — Ś1 (hapl) om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36), K4 om from तस्यामस्य up to जया नाम (in 35) M6-8 अस्याम् (for तस्याम्) K0 (hapl) om. from भुमन्यु up to जज्ञे in 35 K1 भुव°, D2 भ्रुम°; T हुम° (for भुमन्यु)

35 Ś1 om 35, K0 om up to जज्ञे, K4 om up to नाम (cf v l 34) — After भुमन्यु, D5 ins च, S तु T1 वासेयी, T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्) Ñ B1.4 Da Dn D1 विजयां, B3.6 D4 सुदेवा, B5 देवां, S सुप(G3-5 M6.8 °व)र्णां (for जया) — K1 (hapl) om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36)

36 Ś1 K1 om up to नाम (cf v l 34, 35) — After सुहोत्र, S ins तु S ऐक्ष्वाकीम् (G2 दार्ष्टवतीम्) (for इक्ष्वाकुकन्याम्) K2.4 सुपर्णां, Ñ2 सुदेवां, S जयतीं (G3 जयां) (for सुवर्णां) D4 T1 G3 हस्ति — S पुर (for हास्तिन°) S1 समापयामास, K0.3.4 T G2.3 निर्माप°, K2 G6 आवस°; Ñ1.2 B1.5 Dn D1.2.4 स्थाप°; D5 कार°; Cd as in text — D5 तस्य, S तस्माद् (M8 as in text, G3 यतो) (for एतदस्य) S (except M8) हस्तिन°

37 After हस्ती, D5 ins च, T2 G5 M तु Ś1 (hapl) om from यशो° up to °येमे in 38 B1 (m as in text) 6 D2 यशोधना, B4 Da G2.4.5 यशोदां, G3 °वना — K0.3 D2.5 विकुचन, K1 विनश्व, K2 °कुभ, K4 °कुच, Da S °कुजन (G3 °र) (for विकु°) After विकु° (resp its v l) K (except K0) Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins नाम

38 Ś1 om up to °मुपयेमे (cf v l 37) For विकुण्ठन, MSS विकुचन etc (cf v l 37) After विकु° (resp its v l) D3.5 ins च, S तु (G3 corrupt) T G6 M (except M8) om खलु G4.5 om from दाशार्हीम् up to जज्ञे K4 देवसुतां, T G1.2 M सुनदां (for सुदे°) G6 विंदा नामोपयेमे (for उप°—नाम) — After °मीढ, Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम

39 After °मीढस्य, T2 G3.5 ins तु K1 S चतुर्विंशति, D2 °शति, D5 °शत् B D G3 (? hapl) om नागायां B1.3.5.6 transp कैकेय्यां and गान्धार्यां B1.4 Da D1.4 विशाला°, D2 विमला°, T2 बला° (for विमलायाम्) Ś1 K3 D5 सूक्ष्मा°; K4 ऋक्षकां, G3 ईक्षा°, G4.5 वृक्षा° (for ऋक्षायां) K2 सूक्ष्मायां विमलाया (for विमलायामृक्षाया) B4 om चेति, S om च (M5 om चेति) Da1 D5 T G4-M5 om one पृथक् M6.8-8 ते (for the first पृथक्) Ñ1.2 B1 D (except D2.4.5) वंशधरा, S -वंशकर्तार (for वंश°) G1-3 om नृप° — अजमीढादृक्षायां is in in T G1.2 after तत्र, in G3.4.6 (which om तत्र), at the beginning of the final sentence T G4.5 संवरणो जज्ञे वंशकर, G1 वंशकारण संवरणि, G2.6 वंशकर संवरणो जज्ञे (for वंश° संव°)

40 S1 K3 N3 D2 (? hapl) om संव° — After °रण, D5 ins च, S तु Ś1 सरस्वतीं (for वैव°) G4.5 M8 तपतीं G3 om नाम — Ś1 K3 Ñ B Da1 D (? hapl) om from तस्यामस्य up to सप्रिया नाम (in 42) G1 (hapl) om from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in 43). K0.4 Da2 (? hapl) om कुरु Before कुरु, D ins सुभगो नाम After कुरु, K1.2 D4 ins नाम After नाम, K2 cont कुरुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्रे

41 Ś1 K3 N B Da1 D5 G1 om 41 (cf v l 40) K0.4 Da2 D2.4 (hapl.) om from कुरु खलु up to सप्रिया नाम (in 42) K1 om from कुरु खलु up to मागधी मुपयेमे (in 43) — After कुरु, S (except G1) ins तु T1 G2.3.6 om खलु D1 (hapl) om from दाशार्हीम् up to अरावान्खलु (in 43) K2 वाहिनीं नामोपयेमे (for दाशार्हीमुप°) G4.5 om उपयेमे शुभाङ्गीं G3 om शु

विडूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
मस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥
अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥
परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥
भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५
प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६
देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-
नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।
पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८ C. 1. 3799 B. 1. 95 46 K. 1. 63 49

नाम. — Dn विदूरः (for विडूरथः)!

42 N (except K3 Dn D1) om. up to संप्रियां नाम; K1 G1 om. 42 (cf. v. l. 40, 41). M6-8 (hapl.) om. from विडू° up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विदूरः (for विडूरथः)! After तु, T2 G3-6 M3.5 ins. खलु. Dn माधवीं (for °गधीं). M3.5 (hapl.) om. from °येमे up to अरुग्वान्खलु (in 43). — K4 उरश्वा; Ñ1 B Da2 अभग्वान् (B3 सुतस्वान्); Ñ2 सुभगो; Ñ3 अभग्ना; Dn अनश्वा; T G4-6 अनश्वान्; G3 अश्ववान् (for अरुग्वान्). G om. नाम.

43 M6-8 (erroneously) read 43–44 after 50. K1 G1 om. up to °येमे (cf. v. l. 40, 41). D1 M om. अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS. उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D5 ins. च; T G3-5 तु. G2.6 तु (for खलु). Ś1 मेधावीम्; K0 Ñ2 B4 Da Dn8 T1 माधवीम्; M6-8 मागधेयीम् (for मागधीम्). K3 सुवलां (for अमृतां). — After नाम, K3 ins. कुरुः खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम. — Ś1 K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44). — K3 Ñ Dn1. n3 D1.2.4 G1.2 M परीक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45. 2, 13 etc.).

44 Ś1 K1 om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43). Some MSS. परीक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित् (resp. its v. l.), D5 S (except G2.4.5) ins. तु. T1 G6 om. खलु. S बाहुकाम् (for °दाम्). K0.3 सुदासां; K4 °दार्सीं; B1 °दर्शां; D2 स्ववशां; G1-5 °वेषां; M3.5 °रूपां; M6-8 सुपां (for सुयशां). T G6 सुवेषां नामोपयेमे (for उप° सु° नाम).

45 M7 (hapl.) om. from भीम° up to जज्ञे. Ś1 D2 स (for भीम°). — After °सेनः, D5 ins. च; S (except M7) ins. तु. T1 G2 om. खलु. D2 transp. कैकेयीं and उपयेमे. Ñ1 सुंदरीं; Ñ2.3 B (except B4) Dn D1.3 कुमारीं (for सुकु°). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by transp.). — K3 B4 Da असौ (K3 om. असौ) अजनयत् (for अस्य जज्ञे). K0 हर्यश्वं; K3 पर्यश्रवसं; Ñ1.2 B1.5.6 Dn D1.2.4 प्रति°; Ñ3 °श्रवसः; B3 G1.4.5 परि°; B4 प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D5 प्रतीपः; M3 वृद्ध°; M5 सत्यपरि° (for पर्यश्रवाः). — After °श्रवाः (resp. its v. l.), K0.3 Ñ1.2 B (except B4) Dn D1.2.4 ins. नाम; D5 इति. — K3 Ñ3 om. यमाहुः; Ñ1.2 D (except D3.4) om. the final sentence altogether. G1.2.4.5 प्रदीपः (for प्रतीपं). S इति (for नाम). Ñ1.2 B D (except D5) प्रतिश्रवसः प्रतीपः (Ñ1.2 om. प्रती°) (for यमा°— नाम).

46 G1.2.4.5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.), D5 ins. च; S ins. तु. T1 G3.6 om. खलु. G3 शैलवतीम्; M6-8 शय्याम् (for शैब्याम्). B5 सुंदरीं (for सुनन्दां). — After तस्यां, T2 G M ins. त्रीन्. Ñ3 B5.6 om. पुत्रान्. G1.6 transp. पुत्रान् and उत्पाद°. T1 तस्यामस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः (for तस्यां —°मास). Ñ1.2 B Da2 Dn D1.4 (before corr.) शांतनुं. G3 देवापिः शंतनुर्बाह्लीकश्चेति.

47 After देवापिः, S (except T1) ins. तु. G3 (hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B5 reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K4 Ñ1.2 B (except B4) D (except Da) विवेश (for प्रवि°). — Before शंतनुः, M6-8 ins. मुमुक्षुः. Ñ B D (except D5) शांतनुः. Ś1 om. तु. — After तु, M6-8 ins. खलु. Ñ2 B (except B4) Dn D1.2.4 बभूव; D5 भवति (for ऽभवत्). — Ñ3 T G6 M8 तत्र (for अत्र). D5 S om. अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K3 D2 after, in Ñ1.2 B5 Da1 Dn D1.4.5 S before, भवति.

48 G3 om. 48; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). — [a]) Ś1 K1 करेण; Ñ1.3 M6-8 कुमारं (for कराभ्यां). — [b]) D5 जीर्णोऽपि. B3 M6-8 सुखमेधते. — [c]) Ś1 K0-2 स (for च). — [d]) K0.3.4 ततस्तं. Ñ B D (except D5) शांतनुं. — After विदुः, Ś1 K (except K3.4) B1.3 D (except D2.4.5) ins. इति.

49 K3 G3 om. 49; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). Ś1 K0.3 एतद् (for तद्). Ś1 K1 B1 G6 M6-8

तदस्य शंतनुस्त्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्भीष्म इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमुदवहन्मातरम् । यामाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥

तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनः । तस्यामेव शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३ ॥

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः सत्यवती चिन्तयामास । दौःषन्तो वंश उच्छिद्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास ॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति ॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । भ्राता तवानपत्य एव

तस्य (for अस्य) Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr) G1.3 M6-8 शांतनुस्त्व

50 G3 om शंतनुः खलु; B3 reads it in marg (cf v l 47) — Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr) .4 T2 शांतनुः After शंतनुः (resp its v l) S (except G3) ins तु T G1 om खलु Ñ3 om गङ्गां — K0 Da2 om अस्य Ś1 K1 अनु· (for अस्य) After °व्रत, K0.3.4 Ñ1.2 B1 D (except D5) ins नाम; G1 जीयव्रत — K3 Ñ B3 Dn D1.2 °र्भीष्ममिति — After 50, M6-8 (erroneously) read 43–44

51 After भीष्म, S ins तु T G1.6 om खलु Ś1 transp. खलु and पितुः Only Ś1 उदवहन्मातरम् (as in text) K0.4 Ñ2 मातरमुपावहत् (Ñ2 °पाहरत्); K1 उदवाहन्मातरं; K3.4 Ñ3 B Da D2 मातरमुदावहत्, Ñ1 Dn D1.4.5 मातरम् (D5 om मा°) उदवाहयत्; T G M6.8 आनयामास मातरं (G1.2 om मा°); M6-8 आनयन्मातरमिति — K3 Ñ Dn D1.4.5 गन्धकालीमिति; K4 गन्धवतीति; D2 योजनगन्धवतीति; S (om गन्ध) कालीति (G1.3 कालीमिति)

52 K0.2 D5 T तस्या (for तस्यां) After तस्यां (resp its v l), Ś1 ins गन्धकाल्यां सत्यवत्यां, K3 अस्य; K4 B3 अस्य जज्ञे; B1.3.5.6 D2.4 जज्ञे, Da Dn D1 पूर्वं D3 om कानीनो गर्भ S पराशरात्कन्यागर्भो (G3 पराशरस्य गर्भो) द्वैपायन (for कानी°—°यन) After °यन, N (except B1.3.5) ins अभवत् — Ñ B3-6 Da2 Dn D1.4 (before corr) शांतनोर् After शंतनोर् (resp its v l) Ś1 K3.2 Ñ B D (except D5) ins अन्यौ Ś1 K2 Da om द्वौ — Ñ1.2 B1 Dn D1 transp चित्राङ्गद and विचित्रवीर्य — After च, B D2.4 M (except M5) ins इति

53 B3.5.6 D2.4 om एव S चित्रांगदस्तु (G3 °गदोपि) अप्राप्तराज्य (T2 G2.4.6 °प्तयौवन G1 °प्तराज्ययौवन) एव (for तयोर — °ङ्गदो) S (except G2.6 M8) गन्धर्वैर् (for °र्वेण) S (except G6) निहत — D1 (hapl) om from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54 S om तु K (except K1) D3 अभवत्; B (except B6) Dn D1.4 आसीत्; S बभूव (for सम°)

54 D1 om 54 (cf v l 53) After °वीर्य, B1 S ins तु T1 G1.3 om खलु M बाल एव (M6 °काले) (for खलु) S om कौसल्या°. K (except K1) B Da Dn कौसल्या°. S काशिराजसुते अम्बिकाम्बालिके (G1.3 अम्बालिकाम्बिके; G6 °लिकेंबिके) उदवहत् (G1.3 °वाहं, M7 उदावहत्; M8 उपावहत्) (for अम्बिका°—°येमे) After उदवहत् (v l for उपयेमे), M6-8 ins भार्ये

55 Before विचित्र°, T1 G1.6 M8 ins स T G3.4 M om तु G1.3 च (for तु) T2 G1.3.6 M अनुत्पन्नापत्य (for अनपत्य)

56 G1.3 तत्र (for तत) G1.3.6 गंधवती (for सत्य°) Ñ B3 D (except D2.4) अचिंतयत् (for चिन्त°) — Before दौःषन्तो, K0 B Da ins न (B6 तत्); K4 M D2.4 कथं न; Ñ1.2 Dn D1 मा MSS indiscriminately दौष्यन्तो, °न्त°, °ष्क° or °ष्म° K0.4 Ñ B Da Dn D1.2.5 उच्छे(K0.4 °त्स्य)द व्रजेत् (B1.3.5.6 D2.4 गमिष्यति) (for उच्छिद्यते) D5 S कथं नु खलु (G1 om खलु) शंतनो पिंडोच्छेदो (G3 वंशविच्छेदो, M6.8 पिंडविच्छेदो) न स्यात् (for दौःषन्तो — °च्छिद्यते)

57 After सा, B1.3.6 D2 ins त, D5 तु, M6-8 वै S om ऋषिं K0.3.4 Ñ1.2 B D (except Da1) ins मनसा after ऋषिं, M (except M8) which om ऋषिं, ins मनसा after द्वैपायन B (except B1) D4 अचिंतयत् (for चिन्तया°)

58 After स, K0.3.4 ins. चिंतितमात्र S om तस्याः Ś1 B1 सत्यवत्या, K1 स्वस्या (for तस्याः) S अग्रत (for पुर°) M6-8 स्थित्वा प्रोवाचैनां (for स्थित) After स्थित, K0.3.4 ins सन् आज्ञापय After करवाणीति,

स्वर्यातो विचित्रवीर्यः। साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्यां वरदानाद्द्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानम्। तथैवाप्लुतमनासादितकामरसमतृप्तं बाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स बाणविद्ध उवाच पाण्डुम्। चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चोवाच। स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम्। शृणोमि च C 1 3814 B 1 66 61 K 1 63 63

Ko 3 4 Da1 ins मातरमुवाच

59 S त (G1 om त) सत्यवती (for सा तम्) Ko 3 4 Da1 आह (for उवाच) — S ते (for तव) T1 G1 3 om एव B1 T2 G स्वर्गत, B5 T1 M स्वर्गं (B5 स्वर्ग) गत (for स्वर्यात) S om विचित्रवीर्ये — S तस्यार्थे (G3 om अर्थे) अपत्य(M6 8 पुत्र)मुत्पादयेति (for साध्व°—°दयेति)

60 G3 तस्या वाक्य (for स) Ko 3 परमोम्, Ñ2 B4 Da Dn D1 4 तथा, D5 एवम्, T1 M6 8 वरम् (for परम्) D5 (om इति) उक्त, S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T2 G1.3 om पुत्रान् Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्)

61 K4 Ñ1.3 S om तत्र Ś1 Ñ3 तस्य, D5 ततो (for तत्र) K1 om राज्ञ G5 पुत्राणा शत B6 transp बभूव and गान्धा° T G M8 5 om द्वैपा° M6 8 कृष्णद्वैपा° Ś1 K1 °यनस्य च

62 After तेषा, K2 3 D5 S (except T M5) ins च K B3 Dn3 D2 4 धृतराष्ट्रपुत्राणा, S धार्तराष्ट्राणा (G3 corrupt) (for धृत° पु°) B3 6 D2 4 प्रवरा, B5 वरा (for प्रधाना) S om बभूवु G4 5 transp विकर्ण and चित्र° B fore इति, Ś1 K1 4 Ñ B1 Dn D1 T2 G6 ins च

63 After कुन्ती, Ko 3 4 ins नामाथ, Ñ B D (except D5) पृथा नाम Before स्त्रीरत्ने Ś1 ins द्वे S पाडोस्तु (T1 om तु) कुती माद्रीति (T1 G1 3 om इति, T2 °द्री तु, M5 °द्री च, M6–8 °द्री द्वे) स्त्रीरत्ने (G3 corrupt) बभूवतु

64 S स (for अथ पाण्डुर्) After पाण्डुर्, D5 ins मृगशीलो Ko 3 4 मैथुनमुप(K3 °पा)गतम्; D4 T G2 मैथुन गतम् T2 G1 om ऋषिम् B (except B4) Da D2 4 मुनिम् (for ऋषिम्) T G ins मृगचारिण after ऋषिम् (T2 G3 which om ऋषिम्, ins it after °गत), on the other hand मृगरूपधारिण is ins in M after (in M5 before) ऋषिम् Ko.3 4 मृग्या प्रवर्तमानमपश्यत् S om from अपश्यत् up to °तृप्त Ś1 K1 D5 ins च before वर्तमानम् After °मानम्, K1 ins बाणेनाहनत् — K1 अथैव, K3 तत्रैव, K4 स तथैव After तथैव, K2 ins मृगीमारूढ D5 om आप्लुतम् Ś1 K1 D4 द्रुतम्, Ko 4 एवमविप्लुवन्, K3 व्यापृतम्, B4 Dn D1 अद्भुतम्, D2 अप्लुवतम् (for आप्लुतम्) Ś1 K अनास्वादित° Ś1 K1 (hapl) om from कामरसम् up to °भिज्ञेन (in 65) After °तृप्त, B4 Da Dn D1 ins च K4 Ñ1.3 B4 Dn D1 5 G (except G3) आजघान (for अभि°)

65 Ś1 K1 om up to °भिज्ञेन K4 D2 पाण्डुमुवाच (by transp) — K2 4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्) K2 कामस्य (for कामरसस्याह) Ko 3.4 read अहम् after अनवाप्तकामरस Before अभिहत, D4 ins एव Ś1 हत, Ñ3 B D (except D5) निहत (for ऽभिहत) K1 कामरसोस्म्यह भवता हत (for कामरस°—°भिहत) B (except B4) om अपि Ko 3 4 B4 Da D2 अवाप्स्यसि; Ñ1 2 आपस्य° (for आप्स्य°) After °मेवेति, K3 ins तेन शप्त, K4 च For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst

902* योऽकृतार्थं हि मा क्रूर बाणेनाहन्मृगव्रतम्।
त्वामप्येतादृशो भाव क्षिप्रमेवागमिष्यति।

[(L. 1) T G3 5 °नाघ्नन्, G1 °नाघ्नान् G2 6 °नाघ्ना, M8 5 °नाघ्नो G4 बाणेन क्रूरेण जघान (for the latter half)। — (L 2) T2 G4–6 तवाप्येतादृशो G1 2 °मेव भविष्यति]

66 Ś1 D2 om स K1 ततो, K2 सर्व (for स) B1 5 6 D4 विषण्ण° (for विवर्ण°) — After °रूप, Ko 3 4 Ñ B D (except D5) ins तथा, K3 तदा After पाण्डु, S ins त (T2 तु) S परिहरन् (for °हरमाणो) K (except K2) नोप°, Da °सर्पते, D2 5 °सर्पत्, S नोप(G1

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्वस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवमस्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माद्र्यामश्विभ्यां नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं स्वलंकृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्री समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयोरार्ययाप्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः

मोपा)सर्पेति. T ते भार्ये.

67 D_3 वाक्यं प्रोवाच; S आह च ($G_{1.2}$ कदाचिद्भार्ये स आह च पांडुः) (for वाक्यं चोवाच). After आह च, T_2 G_{3-6} cont. स्वां भार्यां. — T_2 कृच्छ्राच्चापलादिदं; $G_{4.5}$ कृच्छ्रादिदं; G_6 च***दिदं (for स्वचापल्या°). — $G_{1.2}$ पुराणेषु पठ्यमानं शृणोमि (G_2 शृण्वन्) (for शृणोमि च). $Ś_1$ T G_{3-6} M om. च. After शृणोमि च, B_3 ins. धर्मविदुषां ब्रुवताम्. K (except K_2) न च (for न). $Ñ_3$ $B_{1.5.6}$ Da $D_{2.4}$ अनपत्यस्य लोका न संति (for नान°—सन्ति).

68 K_0 om. सा. K_{1-3} B_3 $Ñ_{1.2}$ D_3 $G_{4.5}$ M_{6-8} om. त्वं; K_4 G_6 M_8 om. सा त्वं. M_3 तस्मात् (for सा त्वं). K_4 अस्मदर्थे; $Ñ_{1.2}$ पंच; D_5 S (except G_1) ममार्थे (for मदर्थे). K (except K_1) Ñ उत्पादयस्वेति. After °मुवाच, M_{6-8} ins. पांडुः.

69 $Ś_1$ तत्र कुंती; $K_{0.4}$ सा (K_4 तत्र) तद्वचनात् (for सा तत्र). M_5 om. तत्र. B D (except D_5) तथोक्ता; G_2 कुंती (for तत्र). M_8 त्रीन्पुत्रान्; M_5 त्रीन् (for पुत्रान्). $K_{0.3.4}$ वातात् (for मारुतात्). S इंद्रात् (for शक्रात्). B (except B_1) $D_{2.4}$ धनंजयम् (for अर्जुनम्).

70 *K_0 $Ñ_3$ B Da Dn $D_{2.4}$* om. स. *K_2 G_2 M_{6-8}* om. स तां. $Ñ_{1.3}$ T G_{3-6} $M_{3.5}$ om. तां. D_1 तां स; D_5 ततः (for स तां). K_2 B_4 Da G_1 M_{6-8} संहृष्टरूपः; $Ñ_2$ Dn संहृष्टः; G_2 प्रहृष्टरूपः (for हृष्ट°). — D_5 या (for इयं). Da om. ते. After सपत्नी, S ins. माद्री. After अनपत्या, S ins. व्रीळिता. T $M_{3.5}$ साध्वी (for साधु). K_0 $Ñ_{1.2}$ B_4 Dn $D_{1.5}$ अस्याः (for अस्याम्). $G_{3.4.5}$ पुत्रम् (for अपत्यम्). K_1 G_4 M (except M_5) उत्पादय; T °दयताम्; G_6 °दयामि (for °द्यताम्).

71 G_{4-6} M om. 71. Ñ B D (except Da) om. स and उक्तः. $Ñ_{1.3}$ चाप्युक्तं; $B_{3.5.6}$ $D_{2.4.5}$ उक्त्वा (for उक्तः). Dn कुंती; $G_{1.2}$ सा कुंती (for कुन्त्या). For 71, T G_3 subst. सा तथेति. After 71, $Ñ_2$ Dn D_1 ins. तां विद्यां माद्र्याः प्रायच्छत्; T G_{1-3} M_3 ins. तस्यै ($G_{1.2}$ तस्यै माद्र्यै तथेति; M_3 सा तस्यै) व्रतमादिदेश.

72 $K_{1.2.4}$ $Ñ_2$ Dn D_1 om. ततो. For 72, S subst. तस्यां (G_{1-3} ततस्तस्यां) नकुलसहदेवौ यमा(G_3 द्रा)वश्वि($G_{1.2}$ °श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते.

73 Before माद्रीं, B_1 ins. ततो. After माद्रीं, $Ś_1$ K_1 ins. च; S (except T) तु. Before अलंकृतां, S (except G_1) ins. सु-.

74 S प्राप्यैव (for स्पृष्ट्वै°). $B_{5.6}$ $D_{2.4}$ संप्राप्तः; M_{6-8} अवाप (for प्राप्तः).

75 G_1 ततस्तेन; $G_{2.3}$ ततस् (G_3 तत्र) तेन सह; M_{6-8} सा चैनं (for तत्रैनं). $Ñ_{1.2}$ B_4 Da Dn D_2 चिताग्निस्थं; $B_{1.3.5.6}$ $D_{3.4}$ चितिस्थं; S चितां (G_{3-6} चितायां) (for चितास्थं). After °रुरोह, S reads माद्री. K_4 S om. सम्- (T G_3 om. समनु-).

76 After उवाच, K_2(marg.)$_{.3.4}$ ins. वचनं; $Ñ_2$ च. S (except G_3) कुंतीं चोवाच (for उवाच कु°). — M_{6-8} अनयोर् (for यमयोर्). $Ñ_{1.2}$ B_4 Dn om. आर्यया. K_1 transp. यमयोर् and आर्यया. Da D_1 transp. आर्यया and अप्र°. After °मत्तया, $Ñ_{1.2}$ B (except B_1) Dn ins. त्वया. N_3 भाव्यं (for भवित°).

77 *D_5 S om.* ते. *K_0 $Ñ_{1.2}$ B_5 Dn $D_{1.5}$ T_2 om.* पञ्च. S (G_1 illegible) पांडवान्. After पाण्डवाः, $Ś_1$ K_1 D_5 ins. तापसैः. $Ś_1$ K_1 D_5 S सह कुंत्या ($Ś_1$ K_1 °त्या च) (for कुन्त्या सहिता). G_5 (? hapl.) om. from हास्तिनपुर up to जतुगृहे (in 78). Some S MSS. हस्तिनपुरम्. $Ś_1$ K_1 अगमन्; S (G_5 om.) नयंति स्म (G_3 om. स्म) (for आनीय). D_5 om. तापसैः. $Ś_1$ K_1 तत्र च; S (G_5 om.) तपस्विनः तत्र (for तापसैः). T_2 om. भीष्मस्य—निवे°. Before भीष्मस्य, $Ñ_2$ ins. राज्ञो. M_{6-8} om. भीष्म°. T_1 G (G_5 om.) $M_{3.5}$ भीष्माय (for भीष्मस्य). After भीष्मस्य, $K_{0.4}$ ins. धृतराष्ट्राय; Ñ Dn_2 च. S (T_2 G_5 om.) धृतराष्ट्रविदुरयोः (M_3 विदुराय धृतराष्ट्राय) (for विदुरस्य च). $Ś_1$ भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा° विदु° च). $K_{3.4}$ om. च. After विदुरस्य च, S (T_2 G_5 om.) ins. पांडोः (G_3 om. पांडोः) स्वर्गगमनं (G_3 स्वर्गंति) यथातथ्यं

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकचक्रायां बकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभिगताः ॥ ८० ॥

तस्माद्द्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्तिमर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो- C. 1. 3829 B. 1. 63. 77 K. 1. 63. 70

(G1.2 °त्यन्येन; M6-8 °त्यन्यैन्नं). S (T2 G6 om.) निवेदयंति स तपस्विनः (T1 om. तप°) (for निवे°). — After °दिता°, N ins.:

903* सर्ववर्णानां च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानामेव तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः पितुर्निधनमावेदयन् । तस्यौर्ध्वदेहिकं न्यायतः कृतवन्तः । तांस्तत्र निवसतः पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत् । पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावित्वाच्चार्थस्य न शकिताः समुद्धर्तुम् । ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनु प्रहिता गमनमरोचयन् ।

[Before निवेद्य, Ś1 K1.2.4 ins. अभि; D5 अपि. Ñ2 Dn D1 om. एव. K0.3.4 Ñ1.3 D5 प्रेक्षतामेव. K1 om. तच्च—भगवताम्. B (except B4) om. भगवताम्. K3 D1.5 नेदुः (for प्रणे°). — Ś1 K परिगृहीताश्च. K3 Ñ B1.6 Dn D2.3.5 आवेदयंतः. After न्यायतः, Ñ B3.5.6 D (except Da) ins. च. — Ś1 K1 D5 ते तत्र च; K2 तांस्तु तत्र; B (except B1) D2.4 ते तत्र (for तांस्तत्र). Ś1 K1 निवसतां पांडवान्; K0.3.4 पांडवान्निवसतो; K2 (om. पाण्डवान्) निवसतो. Ś1 K1 नामधर्ष(K1 °र्मं)यत् (for नामर्षयत्). — K (except K1) बुद्धिमास्थितः; B3 °माश्रित्य. B1.6 तेनानेकैर्; B5 ताननेकैर्. K0.3.4 निहंतुं (for उद्धर्तुं). Ś1 K1.3 B1 D2.4.5 om. च. B1.6 D2 व्यवस्थिता भावि°. Ś1 K (except K1) अर्थस्य; Da अर्थाच्च (for चार्थस्य). After शकिताः, Ñ B1.4 D (except D2.4.5) ins. ते. Ñ B1.4 Da Dn D1 अनुप्रेषिताः; D5 प्रहिताः.]

78 K0 om. तत्रापि—शकिता. K3 om. अपि. G6 om. तत्रापि (cf. v. l. 77) S (G6 om.) पांडवान् (G3 ततः पांडवान्) सह कुंत्या (G1-3 कुंत्या सह) (for तत्रापि). M3 om. जतुगृहे. S दाहयितुकामो धृतराष्ट्रात्मजो(T1 G1.2 M3.5 °राष्ट्रजो)भूत्तांश्च (for दग्धुं समार° न शकि°). Ś1 विदुरमंत्रेण; T1 M3.5-8 विदुरो मोक्षयामास; T2 G M5 विदुरो मोच(G1.3 M5 °क्ष)यित्वा प्रीतोभूत् (M5 प्रीत.) (for विदुरमन्त्रितेन). After °मन्त्रितेन, Dn D1 ins. इति.

79 N (except Ś1 K1) तस्माच्च (D4 तस्माच्च निर्गत्य); S ततो भीमः (T G1-3 भीमसेनः; G6 om. भी°) (for ततश्च). K (except K1) Da1 हिडंबम्. S om. अन्तरा. After हत्वा, T G2 M6-8 ins. हिडिंबायां (T G2 °हिंब्यां; M6 om. हिडि°) पुत्रमुत्पादयामास; G2.3 पुत्रमुत्पादयामास हिडिंब्यां (G3 cont. घटोत्कचं नाम). Before एकचक्रां, S (except T2 G4-6) ins. ततः. S जग्मुः कुशलिनः (T1 om. कुश°) (for गताः).

80 K1 om. तस्या°—°क्रायां. S om. तस्या°—हत्वा. Ś1 om. तस्यामपि. B (except B1) D2.4 तत्र (for तस्याम्). K2.3 B1 पंचालनगरं; S ततः (T G2.4-6 om. ततः) पांचालविषयं. Ś1 अनुगताः; Ñ B1.5.6 Dn D2.4 अधि°; S गत्वा (for अभि°).

81 K0.2 तस्मिन्; Ñ B D (except Da) तत्र; S स्वयंवरे (for तस्मात्). S om. भार्यां. K0.3.4 अविंदत; B (except B4) D1.6 अविंदंत; S लब्ध्वा (for अविन्दन्). After लब्ध्वा, S ins. अर्धं(G3 om. अर्धं)राज्यं प्राप्य. B4 D (except D2.4.5) चाभि(D1 °धि)जग्मुः (for चाजग्मुः). S इंद्रप्रस्थनिवासिनः (for चाजग्मुः कुशलिनः).

82 S begins 82 with तस्यां (G3.4 M3 cont. द्रौपद्यां). G2.4-6 om. पुत्रान्. S om. च. After °मासुः, S (except T1 G3 M3) ins. द्रौपद्यां. — K0.3.4 Da1 D1.2 T G3.5 श्रुतसोमं (for सुत°). T1 M भीमसेनः; G1.2 भीमः (for वृको°). T2 G1-6 श्रुतकर्माणम् (for °कीर्तिम्). Before नकुलः, K0.3 ins. च. T2 G (except G3) श्रुतसेनं (for °कर्माणं). K4 B4 G2 om. इति. For इति, T1 subst जनयामासुर्द्रौपद्यां.

83 G2 om. from गोवास° up to end of 83. Ś1 K1 शैविकां; D1 देवकीं (for देवि°). Ñ3 B Da स्वयंवरां लेभे; Dn D1.3.4 °वराल्लेभे. For युधि°—लेभे, T G (G2 om.) M3.5 subst. शैब्यस्य (G1 शैब्य) कन्यां देविकां (T G1.2 देवकीं; G3 देवरातीं) नामो(G3 उ)पयेमे युधिष्ठिरः; M6-8

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् । तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥ नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् । तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे । तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षसं घटोत्कचं नाम पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे । तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गेन

पुनरपि युधिष्ठिर दौव्यस्य कन्या देवकीं नामोपयेमे — Ś1 K यौधेय (Ś1 °धि°) नाम जनयामास (by transp) After जनयामास, G1 3 6 ins युधिष्ठिर

84 S भीमसेनस्तु खलु (G1 3 om खलु) (for °सेनोऽपि) Ñ1 कन्यां, S वाराणस्यां काशिराजकन्यां (M3 6–8 काश्यां) (for काश्या) Ñ1 2 B1–6 Dn D1.2 5 बलधरां G3 6 om वीर्य° T G1 उपयेमे स्वयवरे (T2 °वरस्था), G4–6 उदवहत्स्वयवरस्थां, M स्वयवरे लेभे (for उपयेमे वीर्य°) Ś1 K (except K3) D5 वीर्य(Ś1 °र)शुल्कां कन्यां (for वीर्य°) Ś1 K1 पुत्र स ; K3 D5 च पुत्र (for पुत्र) S तस्यामस्य (G1 तस्या भीमस्य) जज्ञे स्व(G3 4–6 M7 स)र्वत्रात (for तस्यां—°मास) — After 84 T2 G3 4–6 read 88

85 S (except T2 G4–6) तु (for खलु) Ñ B1 D (except D2 4 5) om नाम Before भार्यां, N ins भद्रभाषिणीं N (except Ś1 K1 D5) उदावहत् S भगवतो (G1 om भग°) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 G3 M om भग°—°गिनीं) सुभद्रा नामोद(M6 8 नामा)वहत् (T1 G1 3 M cont भार्यां) (for भगि°—°वहत्) After °वहत्, N ins स्वविषय चाम्या(K0 3 4 आ, K2 चा)जगाम कुशली (D2 om कुशली) — B5 reads from तस्यां up to °यामास in marg K2–4 D1 स तस्या (for तस्या) Da3 Dn om नाम N ins after नाम (Da2 Dn after अभिमन्यु) अतीवगुणसपन्न (Ś1 K1 Ñ3 D5 गुणवत्त) दयित वासुदेवस्य (K4 om दयि° वासु°) N (except Ś1 K1 D5) अजनयत् (Ñ3 अजीजनत्) (for जनया°) S जनयामासाभिमन्यु नाम (by transp) — T2 G2 4 6 ins after 85 T1 G1 3 M after 88

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुलूप्यामिरावन्त नाम पुत्र जनयामास । मणलूरपतिकन्याया चित्राङ्गदायामर्जुन पुत्रमुत्पादयामास बभ्रुवाहन नाम ।

86 D2 (? hapl) om 86 B5 reads 86 in marg K3 4 D1 om तु After तु, T2 G (except G1 3) M5 6 ins खलु Ñ B D (except D1, D2 om) T G करेणुमतीं Ñ3 B (except B5) कन्याम् (for भार्याम्) S उद(M3, 6–8 °दा)वहत् (G3 M5 उपयेमे) भार्यां (T2 G2 4 6 om भार्यां) तस्यां पुत्र जनयामास निरमित्र नाम (for भार्यां°—°जनयत्)

87 S तु खलु (T1 G3 om खलु, G1 om तु खलु) (for अपि) D5 om स्वय° S उद(M °दा)वहद् भार्यां (G3 M6–8 om भार्यां) (for उपयेमे) — After उपयेमे, N ins मद्र(Ñ3 D1 5 भद्र)राजस्य (Ś1 K1 Ñ3 °राज्ञो, K0 3 4 °राजो) द्युतिमतो (K0 om द्युति°) दुहितर — D5 om पुत्रम् Ś1 अजीजनत्, S जन(M3 उत्पाद)यामास (for अजनयत्) M3 contains in this section some repetition, which may be ignored

88 T2 G2 4–6 read 88 after 84 — After तु G1 M3 ins खलु K4 Ñ T2 G4–6 om पूर्वमेव K0 3 4 Da1 D1 हिडबाया, G3 M6–8 हिडिंब्यां B D2 4 राक्षस घटोत्कच नाम हिडिंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा°—°मास) Ñ Da Dn D1 राक्षस घटो° पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष°—°मास) S पुत्रम् (G3 6 om पुत्रम्) उत्पाद(T2 G3 4–6 जन)यामास घटोत्कच नाम (for घटो°—°मास) — After 88, T1 G1 3 M ins 904* (cf v l 85)

☞ The fragm MS B4 ends with पूर्वमेव (in 88) the MS will be wholly ignored hereafter B will therefore represent only the four Bangālī MSS B1 3 5 6

89 K0 om एते T G M3 5 त्रयोदश (for एका°) K4 T2 G2 4 6 transp पाण्ड° and पुत्रा M6 8 पांड त्रयोदश पुत्रा बभूवु (for एका°—पुत्रा) — After 89 Ś1 K0 3 4 N B1.3 6 D (for D2 see below) ins तेषां वशाक(B1 3 6 °ध)रोभिमन्यु For 89, K3 4 D2 subst.

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां
पुत्रा मया ते कथितः नरेन्द्र ।
तेषामभूद्वशकरो महात्मा
वीरः सुभद्रातनयोऽभिमन्यु ॥

[Before this K4 ins अत्रानुवश श्लोको भवति]

90 Before विरा°, N (except Da) ins स Ñ1 विराटराजस्य दुहितरम्, B1 5 6 D2 4 5 G1 3 विराट्दुहि° Ś1 K1 om उत्तरा नामाभिमन्युर् D2 om नाम K0 1om. नामाभिमन्युर् K2 4 Ñ3 B3 6 D5 om अभिमन्युर्

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य ।
षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥
संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥
परिक्षित्तु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जनमेजयः ॥ ९३ ॥
जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः शङ्कुश्च ॥ ९४ ॥
शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥
इत्येष पूरोर्वंशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।
पूरोर्वंशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ C 1 3842 B 1 95 90 K 1 93 89

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

K₃ Ñ1 2 B₃ D (except D2 4 5) उपयेमे उत्तरां नाम (for उत्तरा—°येमे) — B1 3 6 D (except Dn D₅) भवत् (for ऽजायत)

91 S तमुत्सगे K4 पृथाभियोगात् Ñ3 S पृथिवी (for पृथा) K₃ पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्, D3 पृथा पुरुषोत्तमस्य नियोगात् (by transp) Ñ1.2 B3.5 6 पुरुषोत्तमो देव K1 2 M6-8 om वासुदे° T1 सुभद्रां, G1 2 सुभद्राया (G1 °द्रा) सौभद्रस्य, G2 6 सौभद्रस्य, G4 5 सुभद्राया , M8 सुभद्रायाः M5 सुभद्र (for वासु°) — K3 4 षण्मासिक, G6 षाण्मासमह T G3 6 om अहमन, G1 2 4 5 M om एन Ś1 K1 एव, D5 एत (for एन) K4 गर्भमेनमहमेव (for गर्भमहमेन) Ś1 K सजीवयिष्यामि, S जीवयामि After °यिष्यामि, S ins पादस्पर्शात् T G1 3 M om. इति — After इति, K0 ins उवाच — After 91, N ins

906* स भगवता वासुदेवेनासजातबलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन सजीवित ।
[Ś1 K3 4 Da D1 2 4 °वेन सजात° Ś1 Ñ om -बल]
On the other hand S ins after 91

907* वासुदेव उवाच। अह जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम्। जात एवायमभिमन्यो । सत्येन चम पृथिवी धारयत्विति। वासुदेवस्य पादस्पर्शात्सजीवोऽजायत।
[After एवायम्, T2 G3-6 ins अनुजात M नायम जात (for अयम्)]

92 K4 Ñ1 B D (except Da) om स- S नाम तस्याकरोत्सुभद्रा (for सजी°—°मुवाच) — G1 3 om भवत्वय and नाम, and after इति, ins अ(G3 त)त्र श्लोक T G2 4-6 M subst for परिक्षीणे—°न्नामेति G1 3 ins after श्लोक

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परतप ।
परिक्षिदभवत्तस्मात्सौभद्रात्तु यशस्विन ।
[=(var) 1 45 13]

93 D5 स (for परिक्षित्) Ñ D (except D1) om तु K3 4 T1 om खलु K3 G1 2 6 M3 5 भद्रवतीं, T1 G4 5 मुद्र°, T2 M5 6 7 मद्र°, G3 भद्रा° After °येमे, N ins स्वन्मातर — Ś1 K D5 यस्याम् N G3.6 भवान्, T1 तु यो भवास्तु, T2 G4 5 M5 तत्रभवास्तु, G1 पुत्रो भवान्, G2 स्वत्रभवान् (for अस्य) After अस्य (resp its v l), K3 4 B1 3 D1 3 4 5 T G (except G1 3) ins जज्ञे

94 Ś1 K0 2 3 B1 5 6 Da D2 4 5 भवतोपि, K3 4 Ñ B3 Dn D1 भवतो; T G1 5 M5 भवत खलु, M5 6-8 जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु) After °जयात्तु, G1-3 6 ins भवत (G3 cont खलु) K3 D5 T G1-6 M5 5 transp द्वौ and पुत्रौ After पुत्रौ, N ins जज्ञाते; M5 6 8 जनयामास G2 4-6 M5-8 शतानीकश्च K0 3 4 Dn D1 2 शककर्ण , T G (except G1 5) शल (for शङ्कु) K0 3 4 चेति (for च)

95 T G1.6 M (except M5) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्) — T2 पुरुष , M8 उदयन । तस्य पुत्र (for पुत्र) After °दत्त , G3 5 ins इति For 95 N subst शतानीकस्यापि (Ñ B Dn D1 4 om अपि) वैदेह्या पुत्र उत्पन्नो(D5 °त्पद्यते)श्वमेधत्त इति (D5 om इति)

96 a) T1 G1 5 ते (for तु) For 96, N (including Dev s text) subst एष पूरोर्वंश (D5 इत्येव पौरवो वश) पाडवाना च (Ś1 om च) कीर्तित (K0 2-4 °तस्ते)। धन्य पुण्य (K0 3 4 Da1 om पुण्य) परम(K2 om परम)पवित्र सतत श्रोतव्यो ब्राह्मणै नियमवद्भि Thereafter while Ś1 K1 cont अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णै शुश्रूषुभि श्रद्दधानै र्ब्राह्मणातरित (Ś1 °रितमिति), K0 2-4 Ñ B D (with further addition to the latter) cont अनतर क्षत्रियै स्वध(K0 2-4 °क)र्मनिरतै प्रजापालनतत्परै । वैश्यैरपि च । श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 °गतव्यश्च) तथा शूद्रैरपि (K0 2-4 here repeat श्रोतव्य) त्रिवर्णशुश्रूषुभि श्रद्दधानैरिति (K0 2-4 like Ś1 K1 श्रद्दधानैर्ब्राह्मणातरित) — Finally, there follows in N (including Dev s text) a phala sruti of the Bharata

९१

वैशंपायन उवाच ।
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।
महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १
सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २
ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

909* इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यन्ति ये ब्राह्मणाः श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः संपूज्याश्च । परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्दधाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रतसंपन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृता भवन्ति । भवति चात्र श्लोकः ।

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥

[Dn D1 नराः; D5 विप्राः (for ब्राह्मणाः). Ś1 K Ñ2 D5 om. विमत्सरा मैत्रा देवपराः. Ñ1 Dn वेदपराः (for देव°). B D3.4 पुण्यभाजः (for °लोकाः). Ś1 K Ñ2 D5 om. (the first) भवन्ति. K3 (hapl.) om. from ब्राह्मण°—पावनं ये. Ś1 K1 °मनुष्यलोकानां (for °मनुष्याणां). Ś1 K (K2 om.) D5 संपूजनीयाश्च. Before परं, D5 ins. राजन्. Ko.3.4 Da ये च (for ये). B3.5.6 D2 om. (the second) विमत्सरा. Ñ2 B1 D (except D5; D2 om.) अमत्सरा (for विम°). K3.4 देवव्रतसं°; Ñ1 °व्रततपःसं°; Dn वेदसं° (for वेदव्रतसं°). Ś1 K न शोच्याः (for ऽशो°). Da D1 कृताकृतैः; Dn3 D3.5 कृतकृत्याः (for कृता°). Ś1 K (except K3.4) B1 D4 om. (the second) भवन्ति. — First line of the st. =1. 56. 15[ab]; for second line cf. I. 61. 101[ab]. B1.3.6 D3.4 स्वर्ग्यं; Cd धन्यं (as in text).]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव. — *Adhy. name:* N (including Cd) पूरु(some MSS. पुरु; पुरोर्)वंशानुकीर्तनं (Ś1 K1.2 cont. समाप्तं); T2 G4 M5-8 वंशसंक्षेपः; G1 राजपरंपरा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 92; Da1 D4m 93; Dn3 94; T1 54; T2 G M 4 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Dn1.n2 90. — *Aggregate s'loka no..* Dn3 3816.

☞ The extensive Southern transpositions which begin after adhy. 56 and end with adhy. 90 have been noted from time to time in the course of these *notes. For convenience of reference they may be* recapitulated in a tabular form as under:

adhy. 56 (Bhārata eulogy)
90 (prose genealogy)
57–61 (Genesis)
70–88 (Yāyāta)
89[1] (*metr. genealogy, 1st part*
62–69 (S'ākuntala)
89[2] (metr. genealogy, 2nd part
91 etc.

☞ *Ignoring the* MSS. which have ended or have been discarded, there remain now the following 56 MSS. which constitute the critical apparatus:

Ś1; Ko.1.2.3.4; Ñ1.2.3; V1; B1.2.3.6; Da1.a2; Dn1.n2.n3; D1.2.4.5; T1.2; G1.2.3.4.5.6; M3.5.6.7.8.

91

☞ Here begins the story proper with the birth of Bhīsma, the foregoing 90 adhy. comprising merely introductory matter. — The adhy. is missing in V1 (cf. v. l. I. 68. 74); the MS. is wholly ignored here

1 Ś1 K1 S om. उवाच (M5 om. the ref.). — [a]) S इ(G2 ऐ)क्ष्वाकूणामन्यतमो; Cd as in text. — [c]) Here and below S (uniformly) महाभिषज् for °भिष. — [d]) Ko.3.4 शीलवान्; Ñ1 कार्यवान् (*for* सत्यवाक्). Ñ3 संश्रितव्रतः; T1 अनसूयकः. K3 नित्यं च शंसितव्रतः.

2 [b]) N (except Ś1 K1-3) राजसूयश°; S शतसंख्येन भारत (M च प्रभुः). — [c]) Ñ2 B1 D (except D2.4.5) देवेशं. — [d]) Ś1 प्राप (for लेभे). S च स (for ततः). — After 2, T2 G (except G3.6) ins.:

910* यौवनं चानुसंप्राप्तं कुमारं वदतां वरम् ।
संसर्गश्चाक्षयाँल्लोकान्विदितांश्च स्वकर्मणा ।

[(L. 2) G1 अर्जितांश्च स्व°. T2 कृत्वा वै तामपां लोके वासं चक्रे महायशाः.]

3 [a]) N (B3 marg.) ह्यासन् (B3 orig. राजन्); T1 G1.2.4.5 सर्वे. T1 G3.6 M राजर्षयस्तथा (G6 °दा) सर्वे.

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
थ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
स्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वांस्तपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्च्युतं नृपम् ।
तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्वरा ॥ ८
सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ ९
तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सूष्व पुत्रान्वसून्भुवि । C. 1. 3855 B. 1. 96. 15 K. 1. 102. 15

---

4 d) Ñ1 समप्रभं.

5 a) D5 °न्सुराः सर्वे. — b) Ñ1 सहर्षाः ससुखा°. — c) K0 अथाभिषस्तु. — d) G6 तदैको ह°.

6 a) Only K2.4 D5 अपध्यातो (as in text); D4 स शप्तो वै; G3 अथ ध्या°; the rest सोपध्या°. — b) K1 च; Ñ1.2 B D (except D2) तु; Ñ3 M (except M8) स्म (for च). — d) T2 G (except G1.6) °र्लोकमवा°. — After 5, D4 (marg. sec. m.) S (D4 G2 om. line 1) ins.:

911* मनुष्येषु चिरं स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।
यया हृतमनाश्चासि गङ्गया त्वं सुदुर्मते ।
सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।
यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

[(L. 1) G3 M शाश्वतान् (for शोभ°). — (L. 2) T2 G2.4.5 सुदुर्मनाः. — (L. 3) M तु (for ते).]

7 Before 7, D4 (marg. sec. m.) T1 G ins. वैशं°. — a) Ñ3 D5 चिंतयित्वा तु नृ°. — b) D2 भूयान् (for नृपान्). Ñ2 Dn D1 अन्यान् (for सर्वान्). — c) Ś1 K2 प्रतिपं. — d) D (except D2.4.5) भूरितेजसं.

8 a) S सा महाभिषजं दृ°. — b) B1.6 D2.4 T2 धैर्येच्युतं. — c) N ध्यायंती (Ś1 as in text; K2 ध्यायन्); S (except M7) ध्यात्वा. — d) S उपावृत्ता (T1 °त्त; G2 °त्तं; G3 °त्य). — After 8, B1 (irrelevantly) ins.:

912* भाव मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।

(cf. v. l. 22).

9 a) T1 G1.3.6 M वै; T2 सं; G3.4.5 तान् (for तु). S °स्तसंकाशान्. — b) Ñ Da Dn D1 °हतान्नृप; B D2.4 °हतांस्तदा; T1 G1.3 M °हतान्भुवि; T2 G2.4–6 °हतान्दिवि. — c) G2.4.5 भुवि (for पथि).

10 a) T1 तथाभूतान्. K2 S तु (for च). — Before 10cd, K0.4 D5 T G3.4.6 M6-8 ins. गंगोवाच. — c) B D2.4 किमेवं. — After 10, T2 ins.:

913* मुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् ।;

while G6 ins.:

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिताः ।

11 Before 11, S (except M3.5) ins. वैशं°. — a) K2 देवीं; S (except G3) दीनाः. — b) M वै स्म (for स्मो वै) T G शप्ता वै सुमहानदीं. — c) M3.5 अल्पाप°. T1 (corrupt) अस्त्वयं कृतवान्बुध्या; T2 G M6-8 अस्व(G3 °न्व; M6-8 °स्त्व)यं कृतया बुध्या.

12 a) S वयं हि सहसा सर्वे. — b) Ś1 K D5 दृष्ट्वा तं (for प्रच्छन्नं). M °न्नं नानुबुबुधमः. — d) Ś1 तमस्यभि°; K Ñ3 तपस्य(K1 Ñ3 °मप्य)भि°; Ñ1 तन्मध्यनिसृ°; Ñ2 Da D4 समेत्याभि°; D2 तमसा निभृ°; D5 ते सर्वेभि°. D1 तपस्यंतं तपः पुरा; S तमभ्यति(T1 G3 °भ्येति; M °भ्येत्य)सृता वयं.

13 a) M (except M8) तस्य (for तेन). — b) D5 वै; M च (for ह). — c) Ñ1.3 T G2.4.6 न तच्छक्यम् (T2 तदशक्यम्) अ(Ñ3 न)कर्तुं च; G1.5 न तत्कर्तुमशक्यं च; G3 न तच्छक्यं मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्यं च (M8 न शक्यं कर्तुमन्यच्च).

14 a) Ś1 transp. त्वं and तस्मात्. Ñ1.2 B D G1 त्वम(D5 तद)स्मान्; T2 G2.4.5 त्वं चास्मान्. — b) Ñ1.2 B6 Dn D1 सृज (for सूष्व). G2.4.5 अपि (for भुवि). K0.3.4 जनयास्मान्सरिद्वरे. — d) Ś1 प्रवेशाम; K0 प्रविविशो; K2–4 D5 °विशामो; T1 °विवेश. K0.3.4 B D (except Da) वयं शुभे; Ñ3 शुभे वयं; S कथंचन.

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४
इत्युक्ता तान्वसून्गङ्गा तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५

वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६

गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानघाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७

वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥ १८

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

15 a) Ś1 K1.2 Da2 इत्युक्त्वा, K0.4 श्रुत्वैव S प्रत्युवाच (for °क्ता तान्) Ñ2 B Dn D1.2.4 °क्ता तैश्च वसुभि — b) S तथास्तु समयादिति — Before 15cd, Ñ3 B D (except D5) T1 ins गङ्गोवाच — c) B (except B1) °पव्याघ्र — After 15, B3 ins

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च तामूचुर्वसवस्तदा ।

16 K1 S om ऊचु (G5.6 om the ref) — a) Ś1 K1.2 प्रतिप° (cf v l 7) S विद्वान् (for राजा) — b) N1.2 B (except B1) Dn D1 ख्यात° Ñ3 B (except B1) D (except Da D5) लोकविश्रुत (for नाम धा°) — c) S स्वकृते (for भवि°) S (G1 by corr) जात (for लोके)

17 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K Ñ1.2 °प्येतत् S °च मनोजात — b) K0 S वदथ S चानघा K3.4 Ñ B D (except D5) यथा मां वदता(K3.4 °था)नघा — c) Ñ1.2 B D2.4 चिकीर्षामि — G5 (hapl) om 17d–19a — d) K3 °कं च यथेप्सित; S (G5 om) वचनं च दिवौकसा

18 G5 om 18 (cf v l 17) Ś1 K S om ऊचु — a) K3.4 जाताञ्जातान्सुतानप्सु, S (except G6, G5 om) जातं कुमारं स्वास्वप्सु — b) G3.4 M च (for वै) — c) B3.5 Da D2 G6 °कालात्

[After 18, the Kumbh ed ins a st (I 102 20 of its text) which was not found in any MS collated!]

19 G5 om 19a (cf v l 17) Ś1 K1 S om उवाच — a) K4 S (except M3.4, G5 om) एव (for एतत्) — b) Ś1 K1 Ñ1.3 (marg sec m as in text) D5 पुत्रस्तवस्य — c) S मोघ भवेत्कर्म — d) D1 महात्मभ्, कृत मया

20 Ś1 K1 S om ऊचु (G5.6 om the ref) — a) Ś1 K1 तुर्यार्धं वै, K0.2 D2 T2 G1.4 (sup lin) °यांश, K3 तुर्यांशार्धं, B1 D4 G2 तुर्येस्या°, G3 अतीर्या — K4 (hapl) om 20d–21c

21 K4 om 21abc (cf v l 20) — a) Ś1 K1.2 D5 सवत्स्य°; K0 सभवति — b) K0.2 S च (for तु) — c) S अपुत्रस्तु (M3 °श्च) नरव्याघ्रो — d) S °ति सुतस्तव

22 K4 Ñ B D (except D2) om वैश° उ°; Ś1 K1 S om उ° — a) T G च, M तु (for ते) — b) T G गङ्गा च K2 तदा; S च ते (for सह) — c) K2 ते हृष्ट; Ñ2 B1.6 Dn D1.2 सहृष्ट° — d) K0.4 °कल्पमोजसा — After 22, B3 ins

916* सा तु विध्वस्तवपुषं कश्मलाभिहत नृप ।,
which is followed by 912*

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ2.3 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add महाभिषोपाख्यान; while B1.3.5 Da Dn D1.2.4 (*om sub-parvan name*) mention only महाभिषो° — *Adhy name* K0.3.4 गङ्गावसुस(K4 °वसु)संवाद॰ — *Adhy no* (figures words or both) K0 93, Ñ1 Dn2 95, Da2 D4 94, T1 90, T2 40, G M 41. — *Śloka no* Da2 Dn1 n2 22, M2 24 — *Aggregate śloka no* Dn2 3858

९२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
निषसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २
अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसंकाशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ३
प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

स्त्र्युवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६

स्त्र्युवाच ।

नाश्रेयस्यस्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७　C. 1. 3971 B. 1. 97. 7 K. 1. 103. 6

92

1 In V1, 1–13d are missing (cf. v. l. 1. 68. 74). Ñ1 om. वैशं° उ°. Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) D1 प्रतिपो. Ñ1 Dn D1 राजासीत्. Ś1 K1.2 Ñ3 D5 ततः स (K2 D5 °तस्तु) प्रतिपो राजा; K0.3.4 S प्रतीपस्तु ततो राजा. — b) Ñ3 B1 Dn D1 °हितः सदा. — c) S महाबाहुर् (for समा ब°). K0.3.4 D2 न्य(D2 अ)वसत्तपसा युक्तो. — d) Ñ B Da Dn D1.4 गंगाद्वार(Ñ °तीरे)ग°. K0.3.4 D2 °तीरे समाहितः; S °तीरे जितेंद्रियः.

2 a) M3.5 तत्र; M6-8 °तो (for तस्य). — b) N (except Ś1 K1) गंगा स्त्रीरूपधारिणी; S लोभनीयतमाकृतिः. — c) Ś1 K1 शयनात् (for सलि°). S °यं गंगा सलिलात्. — d) B D1.4 दर्शनीय°; T G दर्शनं (G6 उद्देशं) स्त्री समभ्यया(T1 °गा)त्; M तस्य दर्शनमभ्यगा(M8 °या)त्.

3 b) Ñ3 Da मनोरमा (for मन°). K2 °रूपसमन्विता; S तस्य सा देववर्णिनी (G3 °रूपिणी). — c) Ś1 K1 B3.5 D4 T G M3.5 सालसं°. M7 °णं चोरुमासाद्य. — d) M7 तस्य (for ऊरुं). Ñ1 M (except M5) वरानना; T2 G1.3.4.5 शुभांगना.

4 a) Ś1 K1 Ñ3 Da1 प्रति° (cf. v. l. 7, 16). — b) K0.3.4 Ñ1.2 D (except D2.4) S (except T1 G1) यशस्वि°. — After 4ab, S ins.:

917* वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।

— Before 4cd, G6 M3.5 ins. प्रतीपः. — c) Hypermetric! Ñ2.3 B D (except Da2 D5) M8 करोमि (for कर°). K2 इह; B D2.4 किं नु (for किं ते). K0.3.4 किं ते करोमि क°; D5 °णि किमद्याहं; G3 किं ते कल्याणि करवै. — d) K2 किं ते (for यत्ते). K0.3.4 °भिवांछितं. S यद(M किम)र्थं मां (T1 त्वं; M6-8 मा) त्वमभ्यगाः (T1 समभ्ययात्).

5 K3 D1 (hapl.) om. 5–6. — Ś1 स्त्री बभाषे; K3 S गंगा. — a) S कामये त्वां नरव्याघ्र (T1 °घ्रं). — b) K0 स्त्रीभावेन; Ñ2 Dn भजमानां; D5 नृपश्रेष्ठ; S स (G3 तत्) कौरव्य (T1 अनुरक्तां). — c) Ñ3 S °गः कामयमानानां (M3.5 °मयुतानां हि). — d) M3.5 transp. स्त्रीणां and सद्भिः.

6 K3 D1 om. 6 (cf. v. l. 5) G4 om. प्रतीप उ°. Ś1 K1 S (G4 om.) प्रती(Ś1 K1 °ति; G1.3 °दी)पः. — a) S °हं कामात्स्त्रियं भद्रे. — d) Ś1 transp. तद् and मे. K0 Dn D5 °र्म्यमेतद्धि. B3 मतं. B3.5.6 D2.4 °र्म्यं तद्धि मतं मम. — After 6, K0.4 D2.4.5 (marg.) ins.:

918* यः स्वदारान्परित्यज्य पारक्यां सेवते स्वयम् ।
स संसाराच्च मुच्येत यावदाभूतसंप्लवम् ।

[(L. 1) K0 D5 ध्रुवं; D2.4 स्त्रियं (for स्वयं). — (L. 2) D2.4 निरयाच्चैव मु°; D5 संसारात्स न मु°. D2.4 घोराद् (for यावद्).]

7 K1 स्त्री; S गंगा. — b) S नानपत्या कथंचन (G3 न कंच°). — c) Ś1 तां (for त्वं). Ñ B5m Da Dn D1 भजंतीं भज मां (Ñ3 भज मां भजतीं) राजन्; B D2.4 भजस्व मां भजमानां (D2 transp. मां and भज°). S मां वै (M3.5 त्वं) भजस्व नृपते. — d) Ñ B5m Da Dn D1.5 दिव्यां; B D2.4 काम्यां; S देहि (for राजन्). Ś1 K0-2.4 Ñ1.3 काम्यां; K3 B D2.4 दिव्यां (B5m as in text); S कामं (for कन्यां). S °स्त्रियः. — After 7, M6-8 read 10b–15a.

8 G5 M6-8 om. प्रतीप उ°. Ś1 K1 T G1-4.6 M3.5 प्रती(Ś1 K1 °ति)पः; K3 Ñ3 प्रतिप उ°. — a) Ś1 नयाति°;

प्रतीप उवाच ।

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९
सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०
स्नुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११

स्त्र्युवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२
पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रथितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३
स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४
एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

K0 4 Ñ2 B1m 6 Dn2 n3 D1 4 त्वया नि°, K1 त्वयाति°, K2 3 Da D2 5 मया नि°, B6 म(m त्व)या हि वृ°, Dn1 त्वयानिमित्त° S समया(G3 °यो)तीत (G2 °दिद, G2 °दित)मे° Ś1 K1 मे, K0 4 T G M3 5 6 8 वै, Ñ2 B1m Da Dn D2 4 M7 तु (for ते) ❀ Dev निवर्तितस्तेव निवृत्त।❀ — b) K0 2 D1 नोदय° — d) K0 3 4 प्लावये°, S क्षिणुया°

9 b) K1 2 4 M (except M5) त्वयाश्लिष्ट (K1 °ष्टा) K1 2 4 Ñ1 D5 वरानने — c) Ś1 K1 हि (for च) — d) Ś1 transp भीरु and विद्धि D5 °तदीप्सित S आसन विद्धि तच्छुभे

10 a) N2 B D (except D5) सव्योरु, G3 °व्य श्व, M3.5 °व्यश्च, M6–8 °व्यस्तु Ś1 N1 3 G3 °गस्, Ñ2 B D °भोग्यस् — M6 8 read 10b–15a after 7 — b) Ñ3 Da D1 T G3 4 6 M3 5 transp स and च M6 8 तु स (for स च) K3 Da2 D3 T2 G1 4 6 M (except M7) विसर्जित G2 °या समयवर्जि° — c) S नाचरामि — d) D5 transp त्वयि and काम Ś1 K1 S त्वया (G3 तव), K2 भोग (for त्वयि) Ś1 K1 सह, K2 त्वयि (for काम) Ś1 K1. 2 4 B6 D2 4 5 वरानने, T1 G M6 8 प्रिय (G1 अह) वर, T2 वर प्रिय, M8 5 तु कामत

11 a) Ś1 स्नुषाणामेव, K1 °पामेव हि D (except D4) सुश्रोणि — b) Ś1 र्थी, Ñ1 B (except B5) D (except Da2 Dn1 D1) T G °र्थे K0 °र्थे वरयाम्यह — d) K2 B6 S (except T1) समाश्रि°

12 K1 स्त्री, S गंगा (T1 om the ref) — b) Da सयुज्यैव, S सयोग स्यात् (M5 °गोस्तु) — c) Ñ1 2 B D (except Da D5) तु (for एव)

13 a) M6–8 क्षत्रिया (for पार्थि°) — b) D5 तेषां प्रियपरायणा — c) G2 3 वो (for हि) — d) T1 स्तोतु (for वक्तु) — V1 resumes from 13c — e) T2 G2–6 यो (for ये) K3 कथि°, T G2 6 प्रणे(T1 G3 °णि)ता G1 कुलस्य च प्रणेता च, M3 5 यो च प्रणेता वशस्य; M6–8 योत प्रणेता सर्वस्य — f) K (except K1) Ñ1 3 D5 यद (for तत्) Ñ V1 B D (except D5) °मथोत्तम T G पति स्यान्मे (T G3 तावकस्य, G6 तस्याह च) नरोत्तम, M3 5 तव पुत्रो नृपोत्तम, M6 8 कुलस्यास्य भविष्यति

14 ab) Ñ1 स मे नाजीजनत्कस्माद्, Ñ2 V1 B D (except D5) समयेनेह धर्मज्ञ S स (T2 G3 न, G6 य) च (T2 G1 4 5 हि) मेभिजन नातिमा(T1 °रा)चार (T °र) चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा) — c) T2 G1 6 न मीमांसेत, G2 5 न मीमांस्यति; G3 न मीमांस्यश्च, M न मीमांस्येत (for तत्स) T2 G1 3 5 6 M transp पुत्र and ते T1 न मीमांसे तत पुत्र, G4 न च मीमांसते पुत्र — d) K3 °सेच S सर्वमेव परंतप (T G2 M3 °प)

15 a) S राजेंद्र (for पुत्रे ते) — b) Ś1 वरयि°; S °यिष्यामि ते K Ñ V1 D5 M (except M3) श्रिय; Dn D1 रतिं (for प्रिय) — c) Ñ3 सूक्ष्मै (for पुत्रै) S पर (M3 5 सुतै) (for प्रियै) Ñ2 D (except D2 4 5) M3 5 एव (for अपि) — d) S जेष्यति (for प्राप्स्य°)

16 Ś1 K1 3 T1 G1 3 M om उवाच, B5 D1 T2 G3 om वैश° उ° — a) M3 5 त (for तथा) and अथ (f

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिपः ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
संस्मरंश्चाक्षयाँल्लोकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।
पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
कामयानाभिरूपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्गने ॥ २१
यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ । C. 1. 3956 B. 1. 97. 23 K. 1. 103. 24

तु). K3.4 तथेति राजा सा चोक्ता. — b) T2 M6-8 तथा (for तत्र). — After 16ab, S ins.:

919* अदृश्या राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा ।

— c) Ś1 °क्ष्यस्तु; K1.2 °क्षस्तु; Ñ1 Da Dn D1 °क्षन्वै; Ñ2 V1 B D2.4 परीप्सन्वै; Ñ3 परीप्संश्च; S °क्षंश्च.

17 b) Ś1 K1.3.4 प्रति° (cf. v. l. 7, 16 etc.). — d) Ś1 K0.3.4 Da2 D2.4 S (except T1 G4.5 M3.5) °नंदनः. — After 17, K3 Da1 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

920* प्रतीपस्य तु भार्यायां गर्भः श्रीमानवर्धत ।
श्रिया परमया युक्तः शरच्छुक्ले यथा शशी ।
ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।
कुमारं देवगर्भाभं प्रतीपमहिषी तदा ।

[(L. 1) K3 Da1 श्रीमांस्तथाभवत्. — (L. 2) D4 G3 M3.5 शुक्लपक्षे; T2 G6 M6-8 शश्वच्छुक्ले. K3 Da1 °क्तः सवंर्धत महायशाः. — (L. 3) K3 Da1 व्यजाय°; T1 प्रजा°. T1 M1 शशिप्रभं. M5 प्रजाता रविसंनिभं. — (L. 4) K3 Da2 प्रतीपस्य महीपतेः. — After 920*, K3 Da1 ins. 921* (cf. v. l. 18).]

18 Ś1 K1 om. 18. — c) K0.3.4 Ñ3 Da1 D1.4.5 G6 M3.5 संतानं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.4.5) शांतनुः. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 18: K3 Da1, after 920*:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
ततः संवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधार्मिकः । [5]
स तु लेभे परां निष्ठां प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः ।
यौवनं चापि संप्राप्तः कुमारो वदतां वरः ।

[(L. 2) K3 Da1 °कर्माणि राजर्षिः. — (L. 3) K3 Da1 °सत्कृताः; D4 M3.5 °संस्कृतं; M6-8 °संस्कृताः. — Da1 G2 om. lines 4-5. — (L. 4) K3 °नोर्हि महीपाल. — (L. 5) K3 संवर्धते; D4 स वर्धते. G6 लोकपालकः. — (L. 6) K3 Da1 D4 M धर्मे (for प्राप्य). D4 M धर्मविदां. — (L. 8) K3 Da1 चारु; D4 M5 च सु; M3.6-8 चानु° (for चापि).]

— K3 Da1 cont. (after 921*):

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तथोत्या राजसत्तम ।

[K3 adds hereafter:

923* यौवराज्येऽभिषिच्यैनं शंतनुं राजसत्तमः ।]

while M3.5 cont. (after 921*):

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्षभ ।

19 a) K3 M5 सस्मार चाक्ष°; B D2.4 संस्मरन्नक्ष°. — b) T1 G3.6 M °जितांस्तान्स्वक°; T2 G1.2.4.5 °जितांश्च स्वक°. — After 19ab, K1 ins.:

925* महाभिपः स संजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मनः ।

— M3.5 om. 19cd. — c) S (M3.5 om.) बभूव धर्मवि(T1 G3 M6-8 °कृ)द्राजा. — d) Ñ V1 B D (except D2.4.5) शांत°. K0.3 D2 कुरुनंदनः; K2.4 Ñ Da Dn D1.5 °सत्तमः; V1 B D4 पुरुषर्षभः; S (M3.5 om.) भरतर्षभ (T G3.4.5 °भः).

20 a) Ś1 K1.2 Da1 प्रतिपः (cf. v. l. 7, 16 etc.). Ñ V1 B D (except D2.4.5) M6-8 शांतनुं. — Hereafter the variants of शंतनु will be ignored. — b) K0 °न्वयात्. S °स्त्वमबोधयत्. — Before 20cd, K0.3 Ñ3 V1 Da1 D4 (marg.) ins. प्रतीप उ°. — c) Ś1 K Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D1.5 transp. मां and स्त्री. Ñ3 सा; G1.2 M6-8 मा (for मां). K3 समागच्छत्.

21 a) K (except K1) Da1 D5 T G1.3.6 M °नातिरू°; V1 B (except B5) Da2 D2.4 स्त्री वै का(Da2 स)मयमाना तु (V1 सा; Da2 -पि). — d) K2.4 Ñ Da Dn D1.5 दिव्यस्त्री; V1 B (except B5) D2.4 रूपाढ्या. K0.3.4 Da1 रति(K0 वर)का°. — e) K0.3.4 Da1 नानुप्र(K3 °प्र)ष्टव्या. S न प्रष्टव्या त्वया सा वै. — f) Da D5 कस्येति Da2 °स्यापि). K0.3.4 Da शोभने; Ñ V1 B Dn D1.2.4.5 चांगने (Ñ1.3 V1 B °ना). K3 S कस्य सुता त्विति (K3 वरांगने; T1 °ता त्विह; G3 सुता इति).

22 a) V1 B1 कामं; B5 Dn D1 कर्म; G3.4.5 कुर्यात् (for कार्यं). — b) Ñ2 B3.5.6 Dn D1.5 transp. प्रष्टव्या and सा. K0.3 Ñ1.2 V1 B1 Da2 D2 सं(D2 न)प्रष्टव्या; K3.4 Da1 S प्रति(Da1 न नि)पेक्ष्यं (K4 Da1 °पेक्ष्या; T2 G3

मन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२

एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३

स राजा शंतनुर्धीमान्ख्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४

स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५

स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।
जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ २६

सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७

तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८

सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९

तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।

M1 °पेच्यं; G2 °पिच्ये; G6 M8 °षेढुं). K3.4 V1 B Da D3.4 कदाचन (for त्वया°). — ^{c}) S (except M4) भजंतीं. B (except B6) D3.4 भजमानां नियोगान्मे.

23 Before 23^{ab}, Ś1 K1.2 D2.8 ins. वैशं°; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — ^{b}) Ś1 K1.2 प्रतिपः. — ^{c}) K0.3.4 Da1 स्वराज्ये चाभि°. — ^{d}) S जगाम (for विवे°). M6-8 सः (for ह).

24 ^{a}) G (except G3.6) श्रीमान्. — ^{b}) K0 Da1 विख्यातोर्व्यां धनु°; V1 B (except B6) Da2 Dn D1.2.4 देवराजसमद्युतिः; S पार्थि(G1 पांड)वानां धुरंधरः (M6 °प्रभुः sic). — After 24^{ab}, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 53). — ^{c}) S चचार (for बभू°). — ^{d}) S शंतनुः (for सत°). — After 24, Da1 ins.:

926* स वनेषु वारण्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

25 ^{a}) S (except M2.8) transp. स and मृगान्. — ^{b}) M6 नृपसत्तमः. G3 निघ्नन्राजर्षिसत्तमः. — After 25^{ab}, S ins.:

927* नदीमन्वचरद्राजा शंतनुः परया मुदा ।
[G2 °न्वतर°; G4.5 °नुचर°.]

— ^{c}) S गंगां त्रिपथगां पुण्यां (G3 दिव्यां).

26 ^{a}) A few MSS. °राजा and °राजो. — ^{b}) Ñ V1 B (except B6) D (except D4) G1 M (except M8) परमां (B1.8 D5 °सं) स्त्रि°. — After 26^{ab}, D4 S ins.:

928* सा च शंतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— ^{c}) K1 प्रज्व°. — ^{d}) M7 श्रियं (for पद्मां). Ñ2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 साक्षाच्छ्रिय(B5 °त्पद्मा)मिवापरां; Da1 सा कन्या संमिव(sic) स्त्रियं.

27 ^{a}) K0 मुदितां; S युवतीं. — ^{b}) K0.3 Ñ1 S सर्वाभ°; V1 दिव्यालंकारभू°. — ^{c}) S साक्षात् (for एकां). — ^{d}) Ś1 K Ñ1.3 Da1 M2.8 पद्मांतर°; T2 G (except G3) पद्मोत्क(G2 °द्माक)र°. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

929* स्नातमात्रामधौतवस्त्रां गङ्गातीररहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।
[(L. 1) D4 G2 M स्नातगात्राम्. D4 M धौतवस्त्रां; T1 गतोवस्त्रां.]

— G (except G2.6) cont.:

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।
हावभावविलासैश्च लोचनाञ्चलविक्रियैः ।
श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दृशा ।
कबरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।
कोकिलालापसंलापैर्न्यक्कुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]
वाणीं च गिरिजां लक्ष्मीं योषितोऽन्याः सुराङ्गनाः ॥

while M7.8 cont.:

931* स्नेहात्काङ्क्षेण राजानं वीक्षमाणां विलासिनीम् ।

(cf. 933* below).

28 ^{b}) S दर्शनादेव शंतनुः. — After 28^{ab}, G1 ins.:

932* रूपेणाति च सा राजन्सर्वराजन्ययोषितः ।
अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोषितः ।
तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below). — ^{d}) G1 नातृप्यद्दर्शनेन च. — S (except G1.2) repeat 28^{cd} after 30^{ab}.

29 G1 om. 29; G2 om. 29^{a}–30^{b}. — ^{d}) Ś1 वराङ्गना (for विला°). — After 29, D4 (marg. *sec. m.*) T G3-6 M ins.:

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजानं प्रेक्षमाणा विलासिनी ।
[Cf. 931* above. — D4 G4.6 गंगाकामत; T1 गंगा कटाक्षैः; T2 गंगाकांक्षत; G3 गंगा वीक्ष्याथ; G5 कटाक्षेण तु. D4 वीक्ष°.]

— T (T1 om. line 2) G3-6 cont.:

934* चक्षुर्भ्यां तामतस्तस्य किंनरीवाप्सरोपमा ।
दृष्ट्वा महद्रूपोऽभूद्दर्शनादेव शंतनुः ।
रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोषितः ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ ३०
यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३
यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य शंततुस्तां च बुभुजे कामतो वशी । C. 1. 3901 B. 1. 98. 5 K. 1. 104. 11

[(L. 1) G3 संचार्यं चा°. — (L. 2) G3 तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभू°. — (L. 3) G3 रूपेणापि हि वा राजन्सर्वांस्ता राजयो°.]

30 G2 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{b}) Ś1 transp. श्लक्ष्ण° and सान्त्वयन्. S (G2 om.) कामिनीं तु मनोरमां. — After 30^{ab}, S (except G1.3) repeat 28^{cd}. — B6 om. 30^{cd}. — Before 30^{cd}, Da1 S (except T1 G3.5.6) ins. शंतनुः. — ^{c}) Ñ1.3 V1 Da S देवता (for देवी वा). S किंनरी (for दान°). — ^{d}) Ñ1 गांधर्वी; Ñ3 गंधर्वा. B1 चाथ (for यदि). K3 वा वराप्सरा; S वा सुमध्यमे (G2 सुरोत्तमे). A few MSS. °प्सरा.

31 Da1 om. 31; K3 om. 31^{ab}. — ^{a}) S मानुषी (for पन्न°). — ^{b}) S जानीयां कां (G3 त्वां) शुचिस्मिते. — ^{c}) K0 Ñ3 V1 B D (except Da2; Da1 om.) याचे त्वां सुर°; S यासि कासि सुरप्रख्ये (G6 सुमध्ये त्वं). — ^{d}) Ś1 K3 भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानघे. — After 31, S ins.:

935* त्वद्गता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।
[T2 G2.4.5 त्वां (for त्वद्-).]

After 31, Dn ins. an additional colophon (Adhy. 10.: Dn3 96).

32 Before 32, Ś1 K2.4 B Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; K0.1.3 D2.5 S वैशं°. — ^{a}) S श्रुत्वा तु राज्ञः सा बाला. — ^{b}) D5 m °स्मितं तमुवाच ह. — After 32^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

936* यशस्विनी च सागच्छच्छंतनोर्भूतये तदा ।
सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठं चरन्तीं तीरमाश्रितम् ।
[(L. 1) D4 वचस्तस्य पुरोग°. — (L. 2) G6 चरंतं.]

— ^{c}) K0 वचनं (for सम°). Ś1 K1 Ñ1 Da1 कृत्वा; B6 यत्तत्. S स्मृत्वा वसूनां समयं. — ^{d}) Ś1 K0–2 Ñ2 V1 B1.3.6 Da Dn D4 -भ्यभ्य°; K3 साभ्या°; Ñ1.3 -थाभ्यनंदद°; B5 ससाराशु सुमध्यमा; D1 यथाभ्यागमनिं°; D5 साभ्यनंदद°. — After 32, K3 Da1 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

937* प्रजार्थिनी राजपुत्रं शंतनुं पृथिवीपतिम् ।
प्रतीपवचनं चापि संस्मृत्यैव स्वयं नृपम् ।
कालोऽयमिति मत्वा सा वसूनां शापचोदिता ।
[(L. 2) K3 Da1 °वचनाच्चैव. — (L. 3) K3 मन्वाना. K3 Da1 °नोदिता.]

K3 Da1 cont.:

938* अब्रवीच्छंतनुं गङ्गा भज मां त्वं नराधिप ।

33 ^{a}) K (except K1) Ñ1 B (except B3) Da D4.5 चैनं; D1.2 चैवं. K0.3.4 Ñ1 Da1 राजानं. D5 transp. राज्ञः and सा. S प्रत्युवाच महीपालं. — Before 33^{cd}, G6 ins. गंगा. — After 33, Da2 ins.:

939* ज्ञातोऽसि मह्यं पित्रा ते भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।;

while D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

940* ननु त्वं वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छेः कथंचन ।

34 Before 34, D4 (marg. *sec. m.*) ins. गंगोवाच. — ^{a}) K0.3.4 Da S यच्च. — ^{c}) S नाहं वार°. — ^{d}) Ś1 K1.2 Da2 °व्या च (Ś1 -थ; K1 -स्मि) विप्रियं; T2 G2.4.5 °व्या त्वयाप्रि°.

35 ^{a}) S वै (for हि). K1.2 B5 Da1 M6–8 °मानाहं. — ^{b}) Ś1 K1 T2 G3–5 तव (for त्वयि). — T2 om. 35^{cd}. — ^{c}) K0.3.4 वारिता समयं हित्वा. — ^{d}) T1 त्यक्ष्यत्वाहं. S (T2 om.) त्वां नराधिप. — After 35, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

941* एष मे समयो राजन्भज मां त्वं यथेप्सितम् ।
अनुनीतास्मि ते पित्रा भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।

36 Before 36, D4 (marg. *sec. m.*) T G1.2.5 M6–8 ins. वैशं°. — ^{a}) D4 transp. सा and तूक्ता. Ś1 K (except K2) Da1 सा चोक्ता; Ñ1.3 D2 साप्युक्ता; B3 सा दृष्टा; T2 G5 साधूक्ता; G6 संयुक्ता. — ^{b}) S तत्रैव वरवर्णिनी. — ^{d}) S श्रुत्वा वाक्यमनिंदिता. — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिपः ।
रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तया सह ।

12 न प्रत्येति मन्वानो न स तां किंचिदूचिवान् ॥ ३७
स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ३८
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।
राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतून्मासान्न बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ ४४
तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।

सा च शंतनुमभ्यागात्साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा ।

37 After 37a, K3 ins.:

943* गान्धर्वेण विधानतः ।
विवाहितां च राज्ञेन.

— b) S कामवान्सुखी (M °वान्). — c) Ś1 K1 °ति संश्रासाद् (K1 °श्रासो). — d) Da1 T2 G3.4.5 च (for स). Ko.3.4 Ñ2 V1 B (except B1) Da1 Dn2 D2.4 किंचिदुक्त°.

38 b) S रूपेण परमेण (M7 च वरेण) च (G3 ह). — c) Ś1 दमाचा°; K1 शुश्रूषणेन. Da1 रहश्चैवोपचारेण; S सम्यक्चैवोपचारेण. — d) Ko.3.4 Da1 नातृप्यज्ज°; S सुखमाराधितोभवत्. — After 38, S ins.:

944* स राजा परमप्रीतः परमस्त्रीप्रलालितः ।

39 b) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D4) त्रिपथगामिनी. — c) K3 Ñ3 Dn D1 M5 कृत्वा; D2 तस्मिन् (for श्रीमत्). — d) K2 M5 श्रीमत्सा (M5 °ह्रै); Ñ3 Dn D1 श्रीमंतं. Ñ1.3 S वै; B5 च (for सा). B1.3.6 D2.5 बिभ्रती सुमनोहरं.

40 a) M6-8 भाग्योपस्थित°. — b) B5 D (except D3.4.5) भार्या चो(Da2 वो)पनता(B5 Da1 °स्थिता)भवत्. — c) Dn नृपसिं°.

41 a) D5 संभोगहावभावाद्यैः. — b) Ko.4 B5 T G (except G3) Cd भावला°; K3 हावभावैर्; Da2 हावकाम्यैर्; D2 हासला°; D4 हावहास्यैर्. B1.5 Da1 D2.4 T G मनोरमैः. Ś1 K1 Dn D1.5 हाव(D5 स्नेह)लास्यमनो°; Ñ V1 M5 हा(V1 भा)वलास्य(M5 °भाव)मनोरमैः (Ñ1 °थैः); M3.6-8 हा(M3 भा)वभावसमन्वितैः. — c) Ko.3 transp. राजानं and रम°. K2 Da2 राजानं (Da2 राजा च) रंज°; Da1 रम° भर्तारं. — d) Ñ1.3 रम्ये (for रेमे). S यथा रम्ये(T2 G4.5 °ज्ये)त स प्रभुः (M3.5 विभुः).

42 a) S °सक्तोभूद्. — b) V1 द्रुतं गंगागुणै°. K4 T G3.4-6 वृतः; Ñ1 हितः; D2.4 G3 युतः. — After 42ab, D4 (marg. sec. m.) S ins. an additional colophon. — c) S अहोरात्रान्°. — d) D5 transp. न and बुबोध. B1.3 Dn D1 बुबुधे न (for न बु°). B1.3.6 D3.4 T G M transp. बहून् and गतान्. B5 च संगतान् (for बहू°). M3.6-8 बुबुधे न प्रधावतः.

43 a) S °माणः प्रियां लब्ध्वा. — b) Ñ3 °कालं. Ñ Dn D1 S नरेश्वरः. — After 43ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

945* दिविष्ठान्मानुषांश्चैव भोगान्भुङ्क्ते स्म वै नृपः ।
आसाद्य शंतनुः श्रीमान्मुमुदे च परंतपः ।
ऋतुकाले च सा देवी दिव्यं गर्भमधारयत् ।
[(L. 2) D4 M3.5 °न्मुमुदे योषितां वरां.]

— c) G3 अष्टौ च जनयन्पु°. — d) K (except K1) °m° Dn D1 °मरसंनिभान्; B5 तस्यां स नृपसत्तमः; D4 तस्याम् अमरवर्णिनी; T2 G तस्य चाम° (G3 तस्य चामरवर्चसः); तस्य सा वरवर्णिनी. Nilp अमरवर्णिनः (as in text).

44 a) S (except G1.3) तु (for च). S transp. सा and पुत्रं. Ś1 N3 क्षिप्रं (for पुत्रं). — b) S स्वास्व° (G3 स्वाप्सु प्र; M5-8 सा स्वप्सु) क्षिपति स्म ह (G3 ... — After 44ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

946* सूतके कण्ठमाक्रम्य तान्निनाय यमक्षयम् ।
[G4.5 स्वोदके. T2 G1 तूर्णमा°; G3 कर्णमा°. G1.4 M...

— c) Ñ V1 Dn D1 प्रीणाम्यहं त्वामि°; D2 °णामीत्यहमि... T1 G1.3 °मि त्वां न हीत्यु°; T2 G4.5 हनामि त्वां न हीत्यु... G2.6 वृणोमि (G6 °तु) त्वां नदीत्यु°; M5 वृणोमि त्वा... — d) T1 अपां स्रोतस्यपातयत्; T2 G M सर्वान्स्रोतस्यवास... (G3 °क्षिपत्).

45 a) S तस्य तत्त्वप्रि°. — c) Ś1 Ko.3.4 D5 स (for च). T G उवाच किंचित्तु तु (T1 च) तां; M नोवाच वच... किंचित्. — d) S पितुर्वचनयंत्रितः. — After 45, D... (marg. sec. m.) S (M5 om. lines 1–4) ins.:

947* अमीमांस्या कर्मयोनिरागमश्चेति शंतनुः ।
स्मरन्पितृवचश्चैव नापृच्छत्पुत्रकिल्बिषम् ।

च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः ॥४५
थ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।
वाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६
मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
पुत्रघ्नि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गर्हिते ॥ ४७
गङ्गोवाच ।
पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥४८
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह ॥ ४९
अष्टेमे वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०
तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१
तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३
तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥५४ C. 1. 3918 B. 1. 93. 23 K. 1. 105. 18

जातं जातं च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।
शंतनुर्धर्मभङ्गाच्च नापृच्छत्तां कथंचन ।
अष्टमं तु जिघांसन्त्या चुक्षुभे शंतनोर्धृतिः ।

[(L. 3) D1 G2.3.6 जाताञ्जातांश्च. G6 सा हंति तत्क्षणे सप्त वै सुतान्. — (L. 5) T2 जिघांसत्यां; G6 °सिन्यां.]

46 S om. 46ᵃᵇ. — ᵃᵇ) Ñ V1 D (except D2.4.5) अथैनाम°. Ñ3 B D2.4 transp. पुत्रे and जाते. Ñ V1 B D (except D5) प्रहसती°. — ᵈ) Ś1 K1 परीप्सुः. — After ᵉᵈ, S ins.:

948* आरभन्तीं तदा दृष्ट्वा तां स कौरवनन्दनः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठो वाक्यं परमदुःखितः ।

[(L. 1) T2 G1.2 आहरंतीं.]

47 Before 47, M (except M3) ins. शंतनुः. — ᵃ) Ñ '1 D (except D2.4.5) कस्य (for कासि). K2 D5 स्येति; Ñ V1 Da Dn D1 कासीति; T1 कल्याणि. – ᵇ) Ñ V1 Dn D1.5 हिनत्सि; B1.3.6 Da D2.4 T 1,2.4.5 च (G1 त्वं; G5 तु) हंसि; G6 M5 च हिंसीः. 3 °तान्मम. — ᵈ) Ś1 मा पापे तिष्ठ; K1 मपस्ति°; K3 ा धाप°; K4 मा प्रातिष्ठ; Ñ3 संप्राप्तं ति°. D5 मा प्रापं ते°. Ñ1.3 V1 B Da Dn D1.2.4 संप्राप्तं ते सुगर्हितं B3.5.6 D3 °ते); S मा (T1 G1 अ) कार्षीः कर्म निंदितं (M3 गर्हितं).

48 K1 स्त्री; Ñ3 गंगोवाच; S गंगा. — ᵃᵇ) S (except M3) transp. हन्मि and पुत्रं. S धर्मभृतां. — ᶜ) K1 संवासो (for वासो°).

49 ᵇ) S °पिंगण(G3 °पैंजन)पावनी. — ᵈ) Ś1 K Ñ3 D5 दे (for अहं).

50 ᵃ) Ś1 K D5 अष्टौ मे; Ñ V1 Da Dn D1 इमेष्टौ (Ñ3 अष्ट मे); B D3.4 अष्टौ ये; S अष्टौ हि (for अष्टेमे). Ñ1.3 जाता (for देवा). — ᶜ) S आपवस्या(G1 आवसिष्टस्या; G3 वसिष्ठस्या)भिशापेन. — ᵈ) Ś1 °त्वमिहाग°; S मानुषे(M5 °नवे)पूपपादिताः.

51 ᵃ) S (except G3) चान्यः. — ᵇ) Ś1 K1 D5 त्वादृशो; K0.2-4 त्वामृते. S तु न (for भुवि). — ᶜ) T G जनित्री मद्विधा धात्री (G3 जनयित्री मद्विधा स्त्री); M जनितुर् (M3 लोके च) मद्विधा धा°. — ᵈ) Ñ1 न च वास्ती°; B3.6 Dn D1.4 लोके नास्ति च (Dn D1 °स्तीह). Ñ2 V1 B1.5 Da D2 लोके नास्ति (Da न चैवास्ति) कदाचन; S नैवास्ति (G2.4.5 न वा स्त्री) पुरुषाधिप (M3.5 मनुजर्षभं; M6-8 मनुजा°).

52 ᵃ) V1 B D2.4 तेषां च जन°; T G M5 तस्माद्धि (G2.4-6 °द्वि-) जनने युक्ता (T1 M5 °क्तं); M3.6-8 °जनने युक्तं. — ᵇ) Ś1 °त्वमिहा°; Ñ3 °त्वमहं ग°. S त्वत्संयोगमरोचयं. — After 52ᵃᵇ, K0 ins.:

949* वसवस्ते सुता जाता राजँल्लोकस्य कीर्तये ।

— ᵈ) S लोकाश्च पुष्कलाः.

53 ᵃ) T2 G3-5 नियमस्त्वे°. — ᵇ) K3.4 B1(m as in text).5 Da1 D5 G1.2 संश्रितो; Ñ1 °भृतो; V1 °स्मृतो; D1 °स्तुतो; G3 M (except M3) स श्रुतो. — ᶜ) D5 मोक्षयेयं. B5 जातं तं मोक्षयिष्येति. — ᵈ) Ñ1.3 जन्मनो. S नियोगान्मानुषे(M6-8 °न्मनुजे)ष्विति.

54 T2 om. 54ᵃᵇ. — ᵃᵇ) K1 D5 ते तु शा°. K4 वसिष्ठस्य; Cd आपवस्य (as in text). S (T2 om.) शापाः शा(M6-8 पा)पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृतेयं न मुच्यते. — After 54ᶜᵈ, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

950* अयं तव सुतस्तेषां वीर्येण कुलनन्दनः ।
संभूतोऽति जनानन्यान्भविष्यति न संशयः ।

[(L. 1) D4 G3.5.6 M6-8 कुरु°. — (L. 2) D4

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः । मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुरुवाच ।
आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६

°भिजन न्याय्य, T_2 °तो दितिजान°, G_2 °तिजन कर्म D_4 G_2 करिष्यति, T_1 वधि°]

55 ^{a}) $\tilde{N}_3$ D_5 एव S °वासस्थो — ^{b}) S देवसू स्व(M_{6-8} त) सदृशोऽष्टम — ^{c}) $Ś_1$ $\tilde{N}_3$ तत्प्र°, K_1 त्वत्प्र°, $\tilde{N}_1$ त प्र° S मत्प्रसादाच्च जा° — After 55, D_4 (marg sec m) S ins

951* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च वीर्यवान् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्र शंतनोरधिको गुणैः ।
तेषां लोकानवाप्नोति वसूनां वसुधाधिप ।

[For line 1 cf v l 1 93 44^{ab} — (L 2)=1 93 44^{cd}]

Colophon — *Major parvan* T_2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub parvan* $K_{3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_5 T_1 संभव — *Adhy name* $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.3.6}$ Da Dn $D_{2.4}$ भीष्मोत्पत्ति, T_2 $G_{1.3.4.6}$ M_8 देवव्रतोत्पत्ति — *Adhy no* (figures words or both) K_0 94, K_1 103, B_3 D_4 96, Da_1 95, Dn_2 97, T_1 97(?), T_2 G M 43 (G_5 42) — *Śloka no* $Dn_{1.n2}$ 24 M_8 20 — *Aggregate śloka no* Dn_2 3913

93

1 $Ś_1$ K_1 D_2 S om उवाच — ^{a}) $\tilde{N}_3$ आर्यवो; G_3 वसिष्ठो $Ś_1$ कस्त्वेष, B_5 T $G_{3.4.5}$ कोऽप्ये°, $G_{1.2.6}$ M को ह्ये° — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वसूनां दुष्कृतं च किं; S किमपेक्षस्य दूषितं — After 1^{ab}, S ins

952* शशाप यस्मात्कल्याणि स वसूंश्चारुदर्शने ।
[M चारुलोचने]

— ^{d}) $\tilde{N}$ V_1 Dn D_1 S योनिमाग° (T_1 °माश्रि°), B_5 D_5 तनुमाश्रि° $Ś_1$ K Da D_5 मानुषं वपुरागताः

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Da D_5 तु (for च) S विशेषेण (for कुमा°) — ^{b}) V_1 Da_1 Dn त्वया द° $Ś_1$ K_1 वै (for किं) — ^{c}) S कस्य (T_1 G_3 त°) M_{6-8} केन (for चैव); $Ś_1$ K_1 D_5 कृते चाय, S °नेह (G_3 °नैव, G_6 °नैष) — ^{d}) S चिरमेष (G_1 °र भूमौ) वसिष्यति

3 ^{a}) $K_{0.2.3}$ ईशास्तु (K_3 °स्ते), D (except $D_{4.5}$) ईशा वै S °लोकानां — ^{b}) S वसव येन हेतुना — ^{c}) T $G_{1.2.6}$ मनुष्ये° K_0 $\tilde{N}_1$ B_3 Da_2 M_7 °पपद्यत, $K_{3.4}$ T G °प(G_3 °द)पद्यते, $\tilde{N}_3$ Da_1 °षु प्रप°; D_2 °ष्वपप° — ^{d}) D_5 T G तत्समा° (T_1 तथ्य°, G_{3} तत्त्व°)

4 $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 M om उवाच, T G om वैश° उ — ^{a}) K_3 Dn S एव° $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D (except $D_{4.5}$) तदा गंगा; S वरारोहा — ^{b}) G_6 भर्तारमिद° — Dn_1 om 4^{cd} — ^{c}) D_5 सा तु (for देवी) — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_1) Da_1 भरतर्षभ (Da_1 °भ), $\tilde{N}_2$ V_1 B $D_{1.4}$ पुरुषोत्तम; Dn_1 °र्षभ

5 Before 5, $\tilde{N}_3$ Da_1 Dn $D_{1.4}$ ins गंगोवाच, S गंगा — ^{a}) K_3 S transp यं and लेभे $Ś_1$ वारुणि (by corr) S यमुना (for वरु°) — ^{b}) S वरुणाद्राजसत्त° — ^{c}) B (mostly) वशिष्ठो $\tilde{N}$ V_1 Dn D_1 वसिष्ठनामा स

6 ^{a}) S_1 D_2 °श्रममिद° K_3 रम्य (for पुण्य) K_1 तस्याश्रमस्थानमिद — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °गणैर्युतं; K_4 °गणायुतं; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Dn $D_{1.2.4}$ °समन्वितं; Da °निषेवितं — ^{d}) K_1

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
सा तस्मिंस्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।
सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५
एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे । C. 1. 3938 B. 1. 99. 19 K. 1. 106. 19

B5 D5 °वृते; Ñ3 B1.6 D4 S सर्वर्तुकवनावृ°.

7 a) K2.4 पुण्यवतां; G3 °भृतां.

8 b) K (except K1) B3 Da T G1-3.5.6 M °त्यभि(K3 °ति)विश्रुता; Ñ V1 B1.3m.5.6 Dn D1.2.4.5 G4 °त्यभिशब्दिता (B3m °शोभिता). — d) S काश्य°.

9 b) K0.2.4 Ñ V1 Dn D1 M3 °कामदुहां. K0 Ñ V1 B Da2 Dn D1 G4.5 M वरा. — d) Ñ1.3 होम्यं धेनुं.

10 a) G2.4(*sup. lin.* as in text).6 एकस्मिं°. — b) Ś1 K0.3.4 वसती. T G ऋषिसे° (T2 ऋषिनिवेशने; G4 *sup. lin.* ऋषिनिषेविते). — c) Ś1 K1.2 मेध्येरण्ये; K0.3 मेध्ये रम्ये; K4 मध्ये रम्ये; N1 धर्मे पुण्ये; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये; D5 मध्ये रेमे; G1 यत्नाद्धर्म्ये; G3 रम्ये हर्म्ये.

11 a) S ततस् (for अथ). — c) S धराद्या (G3 सभार्याः; G6 अष्टौ च). — d) V1 B D (except Da1 D4) G1.6 M देवा दे°; T2 G2.4.5 देवा वै ऋषिसे°.

12 a) B3.5 °नं तत्र. S सभार्यास्तद्वनं कृत्स्नं. — b) K3 B Da D2.4 संचरंतः (B °त); K3 S विचरंतः (T1 °ति). S ततस्ततः. — d) Ś1 K (except K1) वनेषूपवने°; Da सर्वर्तुषु व°.

13 a) Ś1 K1 तस्यै°. Ñ V1 B D (except D5) °कस्याथ भार्या तु; S एकस्य भार्या राजेंद्र. — D5 om. 13^{cdef}. — c) B3.5.6 D4 transp. सा and चरन्ती. K2 विचरंती; B1 Da Dn D1 संच°; D2 चरंतीं गां; S तां च दोग्ध्रीं. — d) D3 संददर्श. S सुदर्शनां. — e) G2 स्वसा. Ś1 K1 या वसिष्ठस्य भवने; V1 B Dn D1.2.4 नंदिनीं नाम राजेंद्र. — f) Ñ1.2 V1 B Dn D2.4 G6 °त्तमां.

14 a) M अथ सा विस्मिता देवी. — b) S रूपद्र° (G6 रूपयुक्ता सुनंदिनी). — c) K2 वसवे; K3 दिवेथ; Ñ1.2 द्यौश्चैवं; Ñ3 द्यौश्चापि; V1 Da2 Dn2.n3 D1.4 द्यवे वै; B1.3.5m द्यौश्चैव; B6 द्यौश्चवै; Da1 सद्यवे; D2 पतिं वै. S सा (T2 G2 स्व-) पत्युर्दर्श° (G6 दर्श° कल्याणी). — d) Ś1 K0.1 °क्षणा; K3.4 D2.5 °क्षणां; T G M3.5 °वृषविक्रम (T1 °मं; G1.2 °मः). M6-8 तां गोवृषभविक्रम. — After 14, B5 ins.:

953* षड्डुन्नतां सुपार्श्वोरुं पृथुपञ्चसमायताम् ।
अष्टायतशिरोग्रीवां पृथुस्त्रां समपद्यत ।

15 a) K0 G6 सापीनां; K4 सुस्तनीं; Ñ1 संधा°; Ñ3 M स्वाधी°; V1 B1.5 Dn D1.5 Cd आ°; D2 T2 सु°; T1 सुपनां; G3 सोपि तां. — b) V1 B5.6 Da Dn D1 Cd °खुरां; B1.3 D2.4.5 °मुखीं. B5 D4 तथा; B6 D2 तदा (for शुभां). T1 G3.6 M °धिमुखोदरां; T2 G1.2.4.5 सुबालां सुमुखोदरां.

16 c) S °मास कल्याणी (M °णीं). — d) Ñ1 B (except B1) D2.4 S (except G2.3.6) पौरववर्धन.

17 a) Ñ3 B (except B1) D4 द्यौस्तथा. — b) K (except K1) B5 Da1 T1 G (except G3.6) °विक्रमः. Ñ2 गजेंद्रसमविक्रम. — After 17^{ab}, B3 ins.:

954* उवाच राजंस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमां ।

— c) Ñ1 राजा तां. T1 वीरं (for देवीं). — d) Ś1 °गुणांस्त्विदं; K0 D5 °गुणान्वितः (D5 °तान्); K1 °गुणाधिकां

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३०
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
एवं शशाप भगवान्वसूंस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

---

18 a) K3 Ñ V1 B D (except Da D4) S (except G4) देवी (B6 राजन्). — b) K3 Ñ V1 B1 3 Dn D1.4 °क्षणा.

19 b) Ś1 K1 transp. च: and वै.

21 c) Ko नगवती; K2–4 Ñ V1 B D (except D5) G3 जित°; G2.4.5 हिम°.

22 b) M6–8 सत्यधर्मस्य. — c) T1 M विश्रुता दुहिता लोके. — d) K2 S (except G4) मानुषी. K1 रूपसंमता; B6 नृपसं°; D5 [ऽ]स्मिन्परंतप.

23 a) T G महाराज. — b) K1 समीप्सि°; G1–3 मये(G3 अथे)प्सि°. — G1 om. 23cd. — c) Ñ3 S (G1 om.) °यस्व सु(Ñ3 T2 G6 न)रश्रेष्ठ. — d) T2 G4.5 त्वरितः. Da S (G1 om.) °वर्धनां (G3 °दर्शनां).

24 c) M6–8 मानवेषु. Ś1 K1.2.4 D1 भवत्सेका; Ñ2 भवेद्दे°; Ñ3 °देवे°; T G °येचै°.

25 Ko om. 25. — b) S °र्हसि कर्म वै. — c) S प्रियात्प्रि°. B4 D3 यस्मात्; G3–5 हि स्यात्. — d) T1 मन्ये (for मेऽन्यत्).

26 Before 26, M3 ins. गंगा. — a) Ko.2.4 एवं. Ko D2 transp. श्रुत्वा and तस्या — c) S धराद्यैर्. B3 6 D2 सर्वैर् (for सार्धं). — d) T2 G (except G1.6) M6–8 तां and गां.

27 b) Ñ3 D2 तदानघ. — d) Ko.4 S परीक्षि°. — e) Ñ1.3 ततः (for तदा). — f) K3 M6–8 प्रतापस्तु. M6–8 कीर्तितः(!). T G प्रयाता(G1 °यसा; G2.4 °यता)द्भुतदर्श(G1 °र्शि)ना; M3.5 प्रयाता न तु शक्तितः.

28 a) T G यदाश्र°. — G2 (hapl.) om. 28b–30c. — cd) Ñ V1 B6 D (except D2) °पश्यत्स गां- S नापश्यद्गां सवत्सां तां स हि तस्मिन्वनो°.

29 G2 om. 29 (cf. v. l. 28). — ab) S (G2 om.) स तस्मिन्मृग° वने गामृषिसत्तमः. — c) Ś1 K1 °गमन्; Ñ3 सोध्य°; V1 Dn D3 नाभ्यागम°; B °ध्याग°; T1 स नाभ्य° गच्छन्; T2 G3–5 नाभ्याग°; G1 M6–8 नाभ्यग°. — d) T G1.4–6 स्वो (for सो).

30 G2 om. 30abc (cf. v. l. 28). — a) Ś1 K Ñ1.3 Da D3 गां (for तां). Ñ3 ज्ञात्वापनीतां वसुभिर्. — b) Ñ3 दिव्यज्ञानेन गां मुनिः; M (except M3) °र्दिव्यचक्षुषा. — c) S (G2 om.) स तु कोपवशं प्राप्तः.

31 a) M3 तां (for गां). M3 गां; M6–8 मे (for वै). K4 Da2 D1 °स्धीं; T1 G1.2.6 M (except M3) °धीं — c) Ñ3 तस्मादेते. — d) S वसवो मानुषेष्विति.

32 D1 (hapl.) om. 32b–33c. — b) Ko.2.4 transp. वसून् and तान्. V1 T2 वसून्म; Da आपयो (see below) Ñ3 G3 ऋषिसत्तमः; V1 B D (except D5, D1 om.) भरतर्षभ; T1 मुनिपुंगवः. — c) Ñ V1 B1.6 Da Dn T2 G क्रोधस्य. — d) Da वसूंस्तान् (for आप°); see above. B D (except D5, D1 om.) मुनिसत्तमः; T2 भगवानृषिः.

33 D1 om. 33abc (cf. v. l. 32). — a) B4.6 D5.4

शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवान्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोषसमन्वितः ॥ ३३
अथाश्रमपदं प्राप्य तं स भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७

नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
एवमुक्त्वा वसून्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ३९
ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
जाताञ्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२ C. 1. 3963 B. 1. 99. 45 K. 1. 106. 46

T_1 M_8 महाभागान्. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ तपस्युभे. — ^{c}) G_1 संश°. $\tilde{N}_3$ अष्टौ (for राजन्). — ^{d}) $\tilde{N}_3$ तान् (for अष्टौ). $\tilde{N}_3$ मुनिसत्तमः; G_5 महातपाः (for तपो°). — ^{e}) Ko देवर्षिः. — ^{f}) T_2 $G_{2.4.5}$ तेषां (for देवान्). $Ko_{.3.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B_1 D (except $D_{2.4.5}$) G_5 क्रोधसम°. — After 33, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

955* एवं शप्तास्ततस्तेन मुनिना यामुनेन वै ।
अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोषेण सत्तम ।

[Before line 1, D_4 ins. गंगोवाच. — (L. 2) T_1 G_6 निजदोषेण; T_2 $G_{1.2.4.5}$ दिवो दोषेण. D_4 M भारत.]

34 ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 D (except $D_{2.4.5}$) प्राप्ताः. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}_1$ तस्माद्; $\tilde{N}_2$ V_1 Da Dn D_1 ते वै; $\tilde{N}_3$ D_5 तस्य; $B_{1.3}$ $D_{2.4}$ ते स्म; $B_{5.6}$ तेस्य; S पुनः. S तस्य (for भूयो). G_1 मनो दधे (*sup. lin.* महात्मनः as in text). $Ko_{.3.4}$ भूयस्ते वसवस्तदा. — ^{d}) Ko S transp. ऋषिं and तं. S चाभिच°.

35 Ko om. 35^{abcd}. — ^{c}) N (except $\acute{S}_1$) transp. न and लेभिरे. T G तु (for च). S transp. तस्मात् and ते. — After 35^{cd}, S ins.:

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानृषिः ।

— ^{e}) S (except M_{6-8}) आपवः. — ^{f}) $Ko_{.3.4}$ °भृतां वरात्; S °विशारदः.

36 ^{b}) K_2 $\tilde{N}$ V_1 B (except B_5; B_1m as in text) D (except Da) शप्ता (for सप्त). S सप्त राजन्धरादिकान्. — ^{cd}) $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Da Dn $D_{1.5}$ °त्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ; $\tilde{N}_3$ °च्छापं सर्वे वै सम°; B_1 D_4 °च्छापान्मोक्षं वै सम°; S °राच्छा($G_{2.4.5}$ °रं शा)पान्मोक्ष्य(T_1 M °क्ष)ध्वमिति भारत.

37 ^{ab}) S transp. यूयं and शप्ताः. — ^{c}) S द्यौस्तु वै.

38 ^{a}) $\tilde{N}_1$ नाकृतं. T_2 G (except G_6) च (for तत्). — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D $M_{3.5}$ transp. युष्मान् and क्रुद्धो. T G M_{6-8} यस्मिन्क्रु°. A few MSS. यदब्रवं. — After 38^{ab}, S ins.:

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— ^{c}) T G (except G_3) transp. न and प्रजा°. K_4 V_1 जनिष्यति न चा°; M (except M_3) न जनिष्यति चा°. Cd cites प्रजास्यति (as in text).

39 ^{b}) $\acute{S}_1$ K_1 सर्वशस्त्रभृतां वरः; S °शास्त्रार्थविद्वली (M °तत्त्ववित्). — ^{c}) S पितुश्चायं प्रियं कुर्वन्. — Before 39^{ef}, $\tilde{N}_2$ V_1 ins. गंगोवाच. — ^{f}) V_1 B D (except Da) स जगाम महानृषिः.

40 ^{b}) Dn D_1 समेता (for सम°). M नृप (for तदा). — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 वरः. $B_{1.3}$ Dn $D_{1.5}$ तत् (for स). K_2 समयः (for च मया). $\acute{S}_1$ $K_{1.3.4}$ V_1 वृतः; B_6 Dn D_1 कृतं. S वरं तेभ्यो ददाम्यहं. G_3 om. 40^e–41^d. — ^{e}) K_3 जातं जातं. S (G_3 om.) जातं जातं क्षिपेत्यूचुः. — ^{f}) T_2 G_{1-6} M_{6-8} त्वदंभसि.

41 G_3 om. 43 (cf. v. l. 40). — ^{a}) B $D_{2.4}$ मतं; S (except $M_{3.5}$; G_3 om.) वरं (T_2 स्वयं) (for अहं).

42 $\tilde{N}_1$ om. 42^{ab}. — ^{a}) $B_{1.6}$ D_4 सोयं; T_1 M अभि°. — ^{d}) K_1 चिरं चरिष्यति नराधिप (sic). — After 42, S ins.:

964 9.46 06.43 एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३
स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४
शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।
तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ४५
महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।
यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
स एवं शंतनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १
दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २
एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३
कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थितः ॥ ४
एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रस्ते विवृद्धः पुनरेष्यति ।
अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp. 43 and 44. Before 43, $Ś_1$ K_1 D_5 S (except T_2) ins. वैशं°; $K_{0.2-4}$ Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4}$ वैशं° उ°. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $D_{2.4.5}$ T_1 G_5 च (for अथ). B_3 जगाम भरतर्षभ. — After 43, S ins.:

959* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।
(cf. v. l. 44^{ab}).

44 S transp. 43 and 44. — ^{ab}) S (except T_2) अयं देवव्रतश्चैव गंगादत्तश्च मे सुतः (cf. 959*). — ^{c}) Dn D_1 T_2 च्युतास्त.

45 ^{b}) D_1 जगामाथ यथेप्सितं (= 43^{d}). — After 45^{ab}, S ins.:

960* तस्य कीर्तिं च मूर्तिं च महतो नृपसद्गुणान् ।

— ^{c}) S शंतनोः (for तस्या°). — ^{d}) K_2 V_1 Dn D_1 °रधिकान्गु°; B $D_{3.4}$ °नोरुत्तमान्गु°; T_1 M_{6-8} सर्वानेव गुणानहं; T_2 G $M_{3.5}$ महाराज (G_6 $M_{3.5}$ सर्वानेव) यथातथं.

46 K_0 om. 46^{ab}. — ^{a}) S महाभागस्य नृ°. — ^{b}) A few MSS. भरत°. K_1 $Ñ_2$ B_6 D (except $D_{3.4.5}$) महात्मनः. — ^{c}) S ख्यातोयं (G_6 आख्यातो). — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 °भारत उच्य°; S °त इ(G_4 corr. to -मि)ष्युत.

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K_3 $Ñ_{1.2}$ V_1 T_1 संभव. — *Adhy. name:* $Ś_1$ K_2 $B_{1.6}$ Da Dn $D_{1.4.5}$ आपवं (after which Dn D_1 ins. समाप्तं); $K_{0.4}$ D_2 वसु(K_0 वसव)शापवर्णनं; K_1 आपवनं; K_3 वसुसंभवानुवर्णनं; Ñ V_1 आपवोपाख्यानं; $Ñ_3$ आपं; B_1 आपवो; T_2 G वसुशापसं(G_4 om. सं)कीर्तनं; G_1 गंगाशंतनुसंवादः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): K_0 95; B_1 D_1 9[illegible]; Da_1 96; Dn_3 98; S 44 (T_1 93). — *S'loka no.:* [illegible] Da_1 49; Dn 48; M_3 54. — *Aggregate s'loka no.* Dn_2 3961.

94

1 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $K_{0.2-4}$ T G transp. स and एवं. K_1 D_5 M_5 एव; $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2}$ राजा; $Ñ_3$ M_8 एप. V_1 श्रीमान्. — ^{b}) $K_{0.3.4}$ °राज समद्युतिः; T_1 G_6 °सत्तमः. — ^{d}) B $D_{3.4}$ सत्यवादीति — T G M_5 ins. after 1: $Ś_1$ K $Ñ_1$ V_1, after 2:

961* शंतनोः कीर्तयिष्यामि सर्वानेव गुणानहम् ।
[Cf. 1. 93. 45^{cd}. $Ñ_1$ गुणान्बहून्.]

2 ^{ab}) = (var.) 5^{ab}. — ^{c}) $G_{3.4.5}$ नित्यान्यस्मिन्; G_6 न्यवसंश्च. K_3 महीपाले. — ^{d}) K_2 D_2 °पर्षभ; K_3 Da_1 D_1 S भरतर्षभ. — After 2, $Ś_1$ K $Ñ_1$ V_1 ins. 961* (cf. v. l. 1).

3 ^{ab}) S अमात्यगुण° क्षत्रधर्मविशेषवित्. — ^{c}) $Ñ_3$ V_1 B D (except Da D_5) सर्वजन°.

4 ^{a}) B_5 Da Dn_3 स पृथ्वंसो; T_2 G (except G_6) पृथुयशाः. — ^{b}) $K_{0.3}$ °वारणवारणः; B_5 Da मत्तमातंगगि°. — N ins. after 4^{ab}: T G_{1-3} M_{6-8} ($G_{3.4.5}$ om. line 2), after 4:

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ६
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
प्रति भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०
स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५ C 1 3963 B 1 90 17 K 1 107 13

962* अन्वित परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सतत नरा ।

After the above, D4 marg *sec m* ins, while T1 2 M6-8 read (for the first time) line 2 of 963*, *which is followed by a repetition of* 4^{cd}, in all the above MSS except T2 — d) N (except B6 Da1 D4) °स्थिता

5 B6 Da om 5^{ab} — 5^{ab}=(var) 2^{cd} — a) Ñ2 वृत्तान्यपि, D4 T G M8 एवमासीत् K0 3 4 महीपाले, D4 T G M8 महासत्त्व — b) D4 T G M8 शतनुर् Ś1 Ñ V1 B (B6 om) D (except D4, Da om) पुरुषर्षभे, K3 4 M (except M8) °र्षभे — G3 om 5^{e}–6^{d} — d) Da *transp* क्षत्रि° and धर्मतो D2 G (G3 om) भवेत् Ñ2 Dn D1 धर्मत पार्थिवोभ°, T2 धर्मत सदृशोभ°

6 G3 om 6 (cf v 1. 5) — a) Ś1 K2 Ñ2 V1 B6 D (except D2 4 5) हि धर्मेषु, T G (G3 om) हि सद्धर्मे, M सदा धर्मे — b) K2 Ñ2 V1 B6 D (except D2 4 5) T1 सर्वधर्म(T1 °शस्त्र)भृता, G2 4 5 शास्त्रशस्त्रवि°, M सर्व(M8 शस्त्र)शास्त्रवि° T2 G1 6 शस्त्रशास्त्रविशारद — Da1 om 6^{e}–7^{b} — c) Ñ1 2 V1 महीपो, M6 8 °प T G (G3 om) M8 5 महेष्वास, M6 8 महा(M7 °ही)पाला — d) Ñ1 2 V1 पेचयत् S (G3 om) राजराजमकुर्वत

7 Da1 om 7^{ab} (cf v 1 6) S reads 7 after 16 — b) K4 Ñ3 B1 Dn D5 T1 G2 6 °स्वप्नभि°, T2 G5 M °स्वप्नप्र°, G2 4 °सुसप्र°, G3 °स्पर्शसु° — c) K1 Ñ V1 B D पतिं (K1 पति, D3 प्राप्य), S श्रिता (G2 श्रुता) S भा(G1, 2 भ)रतभर्तारं — d) G1 पार्थिवा (for भूमि°) — After 7, Dn S ins

963* तेन कीर्तिमता शिष्टा शक्रप्रतिमतेजसा ।
यज्ञदानतपःशीला समपद्यन्त पार्थिवा ।

8 a) K4 B3 Dn2 D1 गुप्तैर्, S गुप्त — b) Ñ3 नृपतिसत्तमे S राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् — c) Ñ3 नियम्य — d) K3 नियमोत्तर°, Ñ2 D (except Da2 D3 4) धर्मोत्तर°

9 a) Ñ1 V1 Dn1 T1 M6-8 ब्रह्मचर्य(*sic*)चरत्, D5 °चर्यरत, G3 °चर्यपर — c) T G °नुलोमा(G3 4 °मा)श्च, M °नुकूलाश्च

10 a) S हस्ति° — d) K2 B3 D (except D2 4) S °न्वशासद्द°

11 b) K0 2 4 °वानृजु — c) Ñ3 °तपोख्यात, T G (except G4 5) °परो योगी

12 c) Ñ V1 B D (except D5) सूर्यकल्पोभूद् — d) M वायुना च S बले (for जवे) — e) Ś1 K B6 D5 क्रोधे (for कोपे) — f) Ś1 K1 Ñ B3 6 D2 क्षमित्वे

13 d) Ś1 K1 Ñ1 2 Dn G3 तथा (for वृथा) S तदा (T वध, G3 वृथा) (for नृप)

14 a) K1 2 Ñ V1 B D (except Da D5) ब्रह्मधर्मोत्तरे, Cd as in text — b) M विनयाश्रित (M8 5 °न्वित) — c) K4 B (except B3) सम्यक् (for समं) — d) Ś1 रागकाम°; S लोभराग° — After 14 D4 (marg *sec m*) S ins

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्य सिंहर्षभगतिर्युवा ।
गुणैरनुपमैर्युक्त समस्तैरभिकामिकैः ।
गम्भीर सात्त्वसंपन्न पूर्णचन्द्रनिभानन ।

[(L 1) D4 T G5 6 M8 5 ताम्राक्ष — (L 2) T1 G3 4 °रभिगा°]

असुराणामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शंतनुर्दृष्टवान्नृपः ॥ २१

तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥
तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ २
जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २
स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

---

15 ^{a}) Ś1 °यज्ञाना — ^{b}) K4 समारभ्य (for आरभ्य°) S यमुचु पश(T1 प्रभ)वो नृणा — ^{c}) S हि (for च).

16 ^{a}) K0 3 4 कृपणाना°, G3 अनुजाना° — ^{b}) K4 Ñ2 V1 G (except G1 6) वर्तिना — ^{cd}) N (except B D5) transp भूता° and सर्वेषा — After 16, S reads 7, followed by 963*

17 ^{a}) K0 3.4 कुरवर°, S नरवर° — ^{c}) Ñ1 श्रुता, S नृणा Ś1 वाचाभ° D5 S सत्या — ^{d}) S दानार्थमभवद्धन — After 17, G4 6 ins

965* यज्ञार्थं पशव सृष्टा सतानार्थं च मैथुनम् ।

18 ^{ab}) Ñ3 चतस्रोथ, D5 दश चैव Ś1 K1 समा षोडश चाष्टौ [च] चतस्रश्च तथा° — ^{c}) K0 °प्राप्नुयात्, K1 °प्राप्नुवात्, K4 B6 Da1 D5 प्राप्नुवान् S काचित् (for स्त्रीषु) — After 18 M ins

966* तपसा कर्षितोभ्रेण जपध्यानरत सदा ।

19 ^{a}) Ś1 K1 तथाधर्म° M5 °स्तथाशीलस् — ^{b}) K0 3 4 तथाशील° — ^{d}) T G आदावेव तथा वसु (T1 सुर), M आदावेवाष्टमो वसु

20 ^{a}) Ś1 B5 D5 सर्वार्थेषु K2 Da Cd सु, D2 S च (for स) K0 3 4 स सर्वास्त्रेषु नि° — ^{cd}) K2 T G transp °सत्त्वो and °वीर्यो M महावीर्यो (for °सत्त्वो) and महोत्साहो (for °वीर्यो) S महायशा (for °रथ)

21 ^{a}) K2 S मृगान् Ś1 विद्ध, K1 विद्धु, M निघ्नन् — ^{b}) G6 वनाद् (for गङ्गा) Da °मन्वस°, S °मनुससार ह — ^{d}) S ददर्श सरिता वरा

22 ^{b}) K2 G2 M7 भरतर्षभ (K2 °भ), K8 °र्षभ — ^{c}) Ś1 K1 सिच्यते N G3 स्विय G1 स्यदते f वापोद्य — ^{d}) S (except G1 3 6) यथा पुर

23 ^{b}) K2.3 D5 T G1–4 6 सुमहा°, Ñ3 सुमहात V1 B D2 4 G6 सुमहायशा — ^{c}) B D2 4 देवगर्भाभ (रूप°) — ^{d}) S (except M6 8) प्रियदर्श°

24 Ñ3 om 24^{ab} — ^{a}) D4 M6 8 प्रकुर्वा° — ^{d}) °र्धनैरजिह्मगै

25 ^{a}) Ñ3 Da Dn °राचिता — D1 (hapl) 25^{b}–26^{a} — ^{b}) Ś1 तथातिके, K0 4 Da तदा°, S समे — ^{c}) S विस्मित प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्ष्य तस्थौ — G2 4 5 read 28^{d}, 29 30 and 28^{e} between and 25^{d} (that is their sequence is 25^{c}, 28^{d}, 29-28^{e}, 25^{d}, 26 28^{ab}, 31 etc) — ^{d}) K0 3 4 Ñ V1 B3 Dn transp कर्म and दृष्ट्वा S तस्य (for दृष्ट्वा)

26 D1 om 26^{a} (cf v l 25) — ^{a}) K3 4 Ñ V D (D1 om) G2 दृष्ट्वा (for दृष्ट) — ^{b}) S transp तं पुत्र — ^{cd}) K4 तथात्म°, Ñ3 V1 स्वमात्म°, Da I तदात्म° S न ज्ञातवान्महाभागमय पुत्रो ममेति वै (M — After 26 M6 8 ins

967* न स्मृति शतनोरासीदभिज्ञातु स्वमात्मजम् ।

27 K4 Dn2 (hapl) om 27^{b}–28^{a} — ^{c}) Ñ1 2 समोह्य त, D2 °ह्येव, T G प्रमोह्य च (G3 4 स M मोहयित्वा

28 K4 Dn2 om 28^{a} (cf v l 27) — ^{a}) Ñ1 2 (except D2 4) ततो (for तदा) — ^{b}) Ś1 K1 तस्य (f तत्र) — G2 4 5 ins after 28^{ab} T2 G1 after 30

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ १.१४.३१

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ २८
दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०

गङ्गोवाच ।

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
मया दत्तं निजं पुत्रं वीर वीर गृहान्नय ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् । C 1 4007 B 1 100 41 K 1 107 42

968* शङ्कमानं सुतं प्राप्य गङ्गा वचनमब्रवीत् ।
— T1 (hapl) om 28^{d}–29^{a} — For sequence of G2 4 5 cf v l 25 — ^{d}) Ś1 हि, S (T1 om) ता (M6 8 च)

29 T1 om 29^{a} (cf v l 28) M3 (hapl) om 29^{b}–30^{c} For sequence of G2 4 5 cf v l 25 — ^{d}) Ñ3 transp तं and कुमार

30 M3 om 30^{abc} (cf v l 29) For sequence of G2 4 5 cf v l 25 — ^{ab}) Ñ1 स्वलंकृताम् M (M3 om) साभरणै° Ś1 K °ररजोंबरसंवृता, Ñ Da Dn D1 5 °र्विरजो(Da °रजा)बरसंवृता, V1 B D2 4 G1 3 °र्विरजों(G3 °रजा)बर°, T1 °ररजोवस्त्रवासिनीं, G6 °जोंवरवासिनीं, M (M3 om) °रभिगम्य नृपोत्तम (M5 °मै) — ^{c}) K0 3 4 च ता, Ñ V1 B D (except D5) स ता S °वीं सतीं गतां — ^{d}) Ś1 K1 D1 °जानत्स श°, B (except B6) Da D4 °जानत श° — After 30 T2 G1 ins 968*

31 K1 S (except M3 5) om उवाच — ^{ab}) Ñ2 3 V1 B (except B1) D T G पुरा मय्यविंदथा, M पुरा नयो मयि Ñ1 अयं पुत्रस्तव विभो सर्वास्त्रविदसंयुग — ^{c}) Ñ1 G3 सुतोयं; Ñ2 3 B1 Da Dn D1 स चायं Ś1 K D5 सोयं वीरस्तव विभो (K0 3 4 सुतं) — After 31^{c} Ś1 K D (except Da) ins

969* सर्वास्त्रविदमुत्तम ।
गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र

[(L 1) K0 3 सर्वशास्त्रविदुत्त°, K1 सर्वासु वि°, K2 सुतं सर्वास्त्रवित्तम]

— ^{d}) Ś1 K D5 गृहान्विभो, Ñ Da Dn D1 गृहं विभो S वज्रसंहननो युवा (M °नं सुतं)=1 62 11^{d}

32 ^{a}) S °जगे पूर्वं — ^{b}) K4 B D5 वशि° Ś1 Ñ2 3 V1 B1 Da2 Dn D2 5 पुप S °ष्ठाच्चरितव्रत — After 32^{ab}, M ins

970* स खिलान्सोपनिषदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।

— ^{d}) Ñ3 देवदेवसमो

33 ^{d}) K0 3 4 तदयं वेद स°, T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितं (=35^{d})

34 G6 (hapl) om 34–35 — ^{a}) Ś1 तद्देवा° — ^{b}) K2 सुरसधनम°, D5 सुरासधिनम°; M3 (sup lin as in text) 6–8 सर्वदेवनम° — ^{d}) Ś1 M (except M5) सर्वमस्मि° — Ś1 K1 (hapl) om 34^{e} 35^{d} — ^{e}) K2 B (except B1) D (except Dn1 n2 D4) महाबाहो, S (G6 om) महाभागे

35 Ś1 K1 G6 om 35 (cf v l 34) — After 35^{ab}, M6 ins

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

— Da2 om 35^{c} 36^{d} — ^{d}) Ñ1 तदमुष्मिन्प्र°, B3 D (except D2 4 5) तदेतस्मि°

36 Da2 om 36 (cf v l 35) — ^{c}) T G स्वजं, M3 5 इतं (M3 sup lin इमं) — ^{d}) T G3–5 वरं, G1 2 परं (for वीर) Ñ V1 B1 6 D (except D4, Da2 om) गृहं

37 Ś1 K1 3 D5 T1 G1 M3 5 om उवाच T2 G 6 M5 8 om वैश° उ° Before 37, D4 (marg sec m) S ins

42 43 सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८
पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।
कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शंतनुः ॥ ४५
स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।
— ^{a}) S गंगया (for तयैवं). — ^{d}) K3 स ययौ; S प्रय°. Ś1 तदा (for प्रति).

38 ^{a}) N (except Ś1) तु; T G च (for स्व-). Ñ1.3 V1 Dn D1 -पुरीं (for -पुरं). T G यात्वा. — ^{b}) Ñ2.3 D (except Da1 D2 4) °पुरोपमां; Ñ3 °गृहोपमं; V1 °पुरोत्तमां. — ^{c}) K1 समृद्धं सर्वकामानां. — ^{d}) Ś1 K1 मेने ह्यात्मा°; Ko 2-4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) मेने सोत्मा°; S मेने चात्मा°. Ñ1 मनसात्मानमेव वा. — ^{e}) M पौरवस्तु. — After 38^{e}, K3 Dn ins.:

973* राज्यार्थमभयप्रदम् ।
गुणवन्तं महात्मानं.

— ^{f}) G3 M6-8 °भिषे°.

39 ^{a}) Ś1 Ko.1 3 4 Ñ1.3 V1 B5 पौरान्स शं°; K3 T2 G3.4.5 पौरवः शं°; D1 पौराः स शं°; M (except M5) पौराश्च शं°. — After 39, D4 (marg. *sec m.*) S ins.:

974* तथावृत्तसमाचारस्तथाधर्मस्तथाश्रुतः ।
पुत्रो देवव्रतो नाम शंतनोरधिको गुणैः ।
सर्वास्त्रेष्वभ्यनुज्ञातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
गुणैर्विशिष्टो बहुभिः पुत्रो देवव्रतोऽभवत् ।

[(L. 2) Cf. 1. 93. 44^{a} and 44^{d}. D4 M6-8 धीमान् (for नाम). — (L. 3) D4 °ष्वप्यधिज्ञा°; T2 G (except G2.3) °षु च निष्णात ; M3 5 °ष्वप्यभिज्ञा°.]
— After the above S ins. an additional colophon (*Adhy. no.* T1 94; T2 44; G M3.5.6 45, M7.8 40)

40 Before 40, S ins. वैशं°. — ^{d}) G (except G3) M °र्येतुलवि°.

42 ^{b}) Ñ1.3 S वनं (M वने) नृपः (Ñ1.3 ततः; M5 वने). — ^{c}) Ś1 K1 transp. स and ददर्श. S (except G1.3) ततः (for तदा). — ^{d}) Here and below a few MSS. दास- for दाश-. G5 M (except M5) देववर्णिनीं.

43 ^{a}) S °च्छत्ततो राजा. — ^{b}) B6.6 D4 कन्यामायत°; T1 M कन्यां कमल°. — ^{c}) Ś1 K3 त्वमिति. K4 G4 वा (for का). K2 B (except B5) Da D1.4 G2 4 वासि; K4 G4 कासि. — ^{d}) S किं च ते इह चिकीर्षितं.

44 ^{a}) Ko °कन्याहं; B5 °कन्येति. — ^{b}) B D1.4 धर्मार्थे. K3 तरं; Ñ V1 B (except B1) D (except D5) तरिं; G3 नरान्; M प्लवं. — After 44, S reads 46^{ab}.

45 Before 45, Ñ3 V1 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) S °धैस्तु (M3 *sup. lin.* 5 °श्च). — ^{b}) S तां युक्तां. — ^{d}) Ñ1 प्रेषयामास.

46 S reads 46^{ab} after 44. — ^{a}) S ज्ञात्वा च पि° (T1 °त्वापि पि°). — Ñ1.3 V1 B Da D2 om. 46^{cd}. — ^{c}) S1 K1 तदा (for ततस्). — ^{d}) K (except K1) D (Da D2 om.) सोत्मका°. — After 46, D4 marg *sec. m.* ins.:

975* इच्छामि दाशदत्तां मे सुतां भार्यामनिन्दिताम् ।

47 ^{a}) S संभ्रमाच्च°. — D5 om 47^{cdef}. — Before 47^{cd}, T2 G1.3 ins. दाशराजः. — ^{c}) K4 °मात्रापि देया हि; S याचमानाय वै दे°. — Before 47^{ef}, Ko ins. दाश उ°. — ^{f}) Ś1 T1 M5 नरेश्वर; V1 B D2.4 M6-8 जनाधिप

48 ^{a}) S (except G3.6) यदि मां. — ^{b}) S °यसे नृप — ^{d}) Ko मे विभो; K3 मेनघ; K4 मेमतः; Ñ3 मे मत ; Da1 मे मतं; D5 मे नृप; M पार्थिव. T G समयं प्रति(T1 G2 °स्य)पद्यसे.

49 ^{a}) S ततो दास्यामि राजेंद्र. — ^{b}) Ś1 कन्या

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ४९
शंतनुरुवाच ।
त्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
तव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०
दाश उवाच ।
स्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
दूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१
वैशंपायन उवाच ।
कामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
ीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२
स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ।
ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभाषसि किंचन ॥ ५५
एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् । C. 1. 4029 B. 1. 100. 65 K. 1. 107. 67

नामहं; Ko.1 °मेनामहं; B D2.4 °मेतामहं (B5 °मेता°
मां); S तव कन्यामिमां.

50 M8 om. 50^{ab}. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K
(except K1) B1.3 D2.4.5 T2 G1.2.4.5 श्रुत्वा ते (K3 D2.5
वचनं दा°; G3 श्रुत्वा तु वाक्यं दाशस्य. — b) Ko.4 Ñ
B1.5 D (except Da) तव (for न वा). S (M3 om.)
व्यवसायो भविष्यति.

51 Ś1 K1 S om. उवाच (M3 om. the ref.). D5
दाशराज्ञोवाच. — a) K3.4 Ñ3 योस्यां. K3 पुत्रस्ते (for यः
पुत्रः). T1 योस्यां दासोथ स पुमान्; T2 G3-5 योस्यां जातोथ
स पुमान्; G1.2 योस्यां जातो यश्च (G2 ह्यथ) पुमान्; M3.5
योस्यां जातस्तव सुतः. — b) K1 Ñ2.3 B D (except D5)
G5 °पते; M त्वदनंतरः. — M5 om. 51^{cd}. — d) S (M5
om.) भारत (for पार्थि°).

52 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (G3 om. the ref.).
— a) K2 V1 B5 नाकामयत्तदा दा°. — c) S शरीरजमसह्यं
तं. — d) D1 पार्थिवः (for भार°). S दीप्यमानमधारयत्.

53 a) T G1.5 M5 संचिंत°. Ś1 K Ñ3 D1.5 तु तां
(for तदा). — c) Ś1 K D1.5 M6-8 प्रत्याया° (K3 D5
°त्यगा°). S हस्तिन°. — d) Ś1 मोहो°; Ko शोकेन महता
तदा; Ñ1 B D G1 कामो°.

55 Before 55, T2 ins. देवव्रतः; G3 देवेंद्रः. — a) S
सर्वत्र. — b) Ñ3 वशास्थाः. S सर्वे शत्रवः. — After 55^{ab},
B ins.:

976* स कस्माद्राजशार्दूल शोचंस्तु परिदह्यसे ।
[G2 कस्मात्वं; G3.6 अकस्मा°. T1 शोचंस्त्वं. G3 M
परितप्यसे.]

— c) Ś1 K1.3 B1(m as in text).6 इव (for इह).
— d) B5.6 D2.4 अभि(B5 °नु)शो°. — e) Ñ1 Dn D1.5
मां (for किं). S कस्मात्त्वं भुंक्षे (G1.2 °क्ष्वे; G3 भुड्क्ष्व)
राजंस्त्वं (M5 न शृणोषि कुतो राजन्). — f) S न किंचि-
दभि(T2 G4 °वि)भाषसे (M5 त्वं च किंचन भाषसे). — After
55, Dn D2.4 (both marg. *sec. m.*) S ins.:

977* न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ।
व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।
[(L. 1) S च निर्या°. Posterior half = 1. 1. 91^{d}.]

D4 (marg. *sec. m.*) S cont.:

978* वैशंपायनः ।
स ते काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदृशम् ।
विवृतं नाशकत्तस्मै पिता पुत्राय शंसितुम् ।

56 a) Ko.4 S (except M3.5) तु (for स). — Before
56^{cd}, G1.5 ins. शंतनुः. — c) K3 ध्यानगतं; Ñ V1 B1
Dn D1.5 °परो; S महाप्राज्ञ. — d) Ñ3 यत्त्वमात्थ. Ko.2
D5 तथास्म्यहं; K1 B3 °था स्मृतं; B1.4 Da D1 °था शृणु.
V1 Dn यथावत्स तथा शृणु; B6 यथा मामात्थ तच्छृणु; T G
M3 6-8 यथैवात्थ (G3 यदेवार्थं; M3.6-8 यत्त्वयोक्तं) तथैव
तत् (G3 च); M5 त्वयोक्तं सत्यमेव तत्.

57 Before 57, G3 ins. शंतनुः. — After 57^{ab}, V1
B D (except D5) ins.:

979* शास्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे धुर्यवस्थितः ।
[Dn °षे पर्यव°.]

— c) K3 Ñ1.2 V1 B3.5 D (except D5) T G3.5 M
°त्यतां. B3.6 Dn D1 च लोका°; M सारल्पणां. — d) Ñ2
V1 B D (except D5) अनुशो°; T G3 मत्वा शो°; M

4030 100.61 107.67 असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

सदा शो°.

58 ᵃ) T G °श्चित्वयि (G3 °रिवह). — ᵇ) T G विपक्षे. — ᵈ) K4 B D2.4 T G शतैरपि. D4 स्मृतः (for सुतः). M मम पुत्रशतादरः.

59 ᵃ) Ś1 K1 यथा (for वृथा) — ᶜ) M6-8 संतापस्य. K0 अविनाशार्थं; Ñ3 °नाशात्तु; V1 B D3.4 वि(V1 हि) वृद्ध्यर्थं; S °नाशं तु. — ᵉ) Hypermetric! Ś1 K1 M अपुत्रतै (M6-8 °त्वं)क°; B3.6 अनपत्यैक°; D1 अपत्यतैक°; T G अपुत्रं चैक°. Ñ1.2 V1 अनपत्यं चैकपुत्रं — ᶠ) Ñ1.2 V1 B (except B3) D2.4 T G4.6 °र्दुर्मेधसा°; M सममाहुर्मनीषिणः. — After 59, D2.4 (both marg. sec. m.) S ins.:

980* चक्षुरेकं च पुत्रं च अस्ति नास्ति च भारत ।
चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ।

[(L 1) D2 G3.4.6 M3.8 पुत्रः. D4 T1 अचक्षुरेकचक्षुश्च. M यथा तथा (for च भारत) — (L 2) T1 कुलस्य च.]

60 ᵃᵇ) N °त्रं त्रयी विद्या संतानमपि चाक्षयं. — Ñ1.3 V1 B6 om. 60ᶜ–61ᵈ. Cd cites त्रयी?

61 Ñ1.3 V1 B6 om. 61ᵃᵇᶜᵈ (cf. v. l. 60). — ᵃᵇ) N (Ñ1.3 V1 B6 om.) एतत् (for एव) and तच्च (D4 तव) सर्वं प्रजास्विति (K3 प्रजापति; D4 प्रतिष्ठितं) — After 61ᶜᵈ, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

981* अपत्येनानृणो लोके पितॄणां नास्ति संशयः ।

— ᵉ) G3 क्रिया (for त्रयी). — ᶠ) N देवतानां (for उत्त°). — After 61ᵉᶠ, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

982* अपत्यं कर्म विद्या च त्रीणि ज्योतींषि भारत ।
यदिदं कारणं तात सर्वमाख्यातमञ्जसा ।

62 ᵃ) Ś1 वीरः. — ᶜ) G5 transp. शस्त्रात् तस्मात्. B D (except D5) युद्धा° (for शस्त्रा°). — ᵈ) D (except D1.4.5) °द्यते क्वचित्.

63 ᶜ) S एतत् (for इति). T G मे (for ते). कथितं (for कार°). — ᵈ) S दुःखमूल°.

64 Before 64, Ś1 K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D4 Dn D... ins. वैशं° उ°; K1.3 D2.5 S वैशं°. — ᵃ) Ś1 तं (for तत्... K Ñ V1 Dn D1.6 राज्ञो (for ज्ञात्वा). S ततः स ... — ᵇ) Ś1 K Ñ V1 B1 Dn D1.5 ज्ञात्वा (Ś1 B1 राज्ञ... सर्वमशे°. S मतं समनुचिंत्य च. —ᶜ) K4 महाप्राज्ञः. — ... K3 B (except B6) D (except D2.4.5) प्रज्ञया चान्व(... ध्यनु; B3.5 D1 चानु)चिंतयत् (B5 °न्); Ñ1.2 V1 °यावन्व... S प्रयाणमनु°. — After 64, S (which om. 65–66) ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 54)

65 S om. 65–66. — ᵃ) B D2.5 च (for एव). Ñ... °गच्छत चैवा°. — ᵇ) Ś1 transp. पितुः and हितं — ᶜ) D... ततः (for तदा). Ñ3 °पृच्छत चाभ्ये°.

66 S om. 66 (cf. v. l. 65). — ᵃ) K3.5 trans... तस्मै and स. — ᶜ) Ś1 K2 transp. कन्यां and तां.

67 ᵃᵇ) S क्षत्रियैः सह धर्मात्मा पुराणैर्धर्मचारिभि... — ᶜ) Hypermetric! K0 संप्राप्य (for अभि°) ... (except K0 Ñ3) दाशराजं (K3 च राजानं; marg. sec. m. ... दाशराजं). S उच्चैःश्रवसमागम्य (G1 °स्य). — ᵈ) ... (except G4.6) यशस्विनीं (for पितुः स्व°).

68 ᵇ) V1 प्रतिगृह्य — ᶜ) S °मागम्य (G3 °स्य). — S ins. after 68. K4, after 69.

पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
हे संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
कामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
ं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
तो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
वत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७३

कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर । C. 1. 4070 B. 1. 100. 86 K. 1. 107. 97

83* उच्चैःश्रवाः ।
राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येयं याचतां वर ।
अपत्यं यद्भवेदस्याः स राजास्तु पितुः परम् ।
[M दाशः (for उच्चै°).]

) Before 69, Ñ1.3 B5 ins. दाश उ°; Ñ2 V1 दाशराज — a) S त्वमेवात्र महाबाहो. — b) K3 पृथिवीपतेः; V1 D (except D2.4.5) भरतर्षभ; S वंशवर्धनः. c) Ñ1 प्रवदतां; Ñ2 B (except B3) D (except D5) भृ°; T1 G1-3 M3.5 पुण्यव°; T2 G5.6 पुण्यभृ°; G4 M6-8 कृ°. — d) N (except K0.3 B1.5.6 Da) किं तु After 69, K4 ins. 983*. — After 69, S ins.:

984* कुमारिकायाः शुल्केन किंचिद्वक्ष्यामि भारत ।
T G3.6 °काणां; G2 कुमाराणां हि. M शुल्कार्थं. M cept M5) °मि कौरव.]

0 a) Ś1 K B3 D5 स्वंबन्धं (K3 °न्धं, B3 D5 °बन्धं). श्रेष्ठं (for श्लाघ्यं). — b) K3 Da transp. ईप्सितं and तं. T2 वरं; M3.5 सान्वयम्; M6-8 धन्यं (for यौनं). K4 ते यौनमीप्सितं; B3 °तथा यौवनमी°; G3 ईदृशं यः प्सितं. — c) T2 G (except G2.6) अतिक्रांतं.

71 a) S ह्रीदमा(T2 हितमा; G1 हितका-; G2 हि)र्यस्य. — c) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या). d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D5) संभूता वरवर्णिनी.

72 a) T G1-3.6 M3.5 तव तेन (T2 G6 तपनेन) पिता (M3.5 पूर्वं); G1.5 M6-8 मया तव पितुः पूर्वं (G1.5 ता तत्र). — b) S बहुशः (for पिता ते). — c) S इतीयं सत्यवती. — d) Ñ2 D (except D2.4.5) धर्मज्ञः नराधिपः; S पितरं तेऽब्रवीत् (M3.6-8 °ब्रवं) तदा (G3 वीम्यहं).

73 a) S अर्थि(T1 °र्दि; G2 °र्थे; M °थि)तश्चापि राजर्षिः. b) K3.4 transp. पुरा and मया. S (except M3.5) तदा (for पुरा). — c) Ñ2 B1.5 D (except D2.4.5) चार्थी. S स चाप्यासीरसत्यवत्या (M6-8 °त्यां). — d) Ś1 K1 स चासी°; K2 स ह्यासी°. Ñ2 V1 B Da D2.4 स हि महर्षि-सत्तमः; S भृशमर्थी महायशाः.

74 ab) K4 B1.3 कन्याकृते तु; V1 B6 D2.4 °कृतेथ; B5 °कृतेन. K2 transp. किंचि° and वक्ष्या°. Ñ1 कन्यां तु कृत्वा किंचित्तु. Ś1 K1-4 Ñ1 D5 त्वां नरर्ष°; Ñ2 Da Dn D1 त्वां नराधिप; Ñ3 पुरुषर्ष°. K0 V1 तव वक्ष्यामि भारत. — c) Hypermetric! K0.2 सापत्न्यमत्र बलवत्; K4 तव सापत्न°; Ñ1 अहं सपत्न°. — After 74, S ins:

985* भूयांसं त्वयि पश्यामि तं दोषमपराजित ।
[M3 चैव (for त्वयि). G4.5 °यि तं दोषं पश्यामीहाप°.]

75 a) G2 M3.5 transp. हि and त्वं. K0.2.4 B3.5 S (except T2 G6 M3) स्याद्. — b) K1 Da1 °र्वस्य सु°; T1 गंधर्वस्या. सु°. K0.1 B6 Da1 D6 च (for वा). — c) Ś1 transp. न and स. Ñ2 B3 D (except D6) चिरं (for सुखं). S विंदेत् (for जीवे°). — d) Ś1 transp. त्वयि and क्रुद्धे.

76 S1 (hapl.) om. 76. — a) G2 °वानस्ति. S दोषोस्ति (G2 °त्र). — b) K2 Ñ1 S विद्यते (for पार्थि°). — c) K तस्मात्; S एवं (for एतत्). — d) K0 अदानं वै; K3.4 कन्यादाने; B3 D5 दारादा°; T2 G2 दायादे च; G3 भ्राजमाने; G4.5 राजराजे; G6 दानादेव. S त्वयि स्थिते (for परं°).

77 Before 77, Ś1 K1 D5 S (except T2 G1.5 M5) ins. वैशं°; K0.2-4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 वैशं° उ°. — a) T1 G1.4.5 तदेवमुक्तो; T2 G2.6 तदैवमुक्तो; G3 तमेवमुक्तो; M °मुक्तोथ. — b) K3.4 तं दाशं; G1 तदर्थं (for तद्युक्तं). — d) S धर्मवित् (for भार°).

78 Before 78, S ins. देवव्रतः (T1 भीष्मः). — a) K4

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९

इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८०

त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८१

इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ८२

यस्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८३

नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४

तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५

देवव्रत उवाच ।

दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥ ८६

राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

Ñ1 2 V1 B D (except Da1 D5) मे मत, S वचन — b) S नास्ति वक्तास्य (T2 G1 3 हि, M3 °घ, M5 °स्ति) मत्सम — c) S अन्यो (for नैव) Ś1 K1 B1 6 चाजात, K0 जातश्च, S जनिता — d) Ś1 वक्तुमीप्सिता S न च कश्चन सप्रति

79 b) S त्वमिह (G3 °मभि) मा° — c) T1 G1 3 गर्भे (for पुत्र) — d) S transp नो and राजा

80 Before 80, T1 G1-3 ins वैश° — a) Ś1 K1 °रेवात्र, S °रेव स — b) K3 4 प्रत्युवाच ह — c) T2 G4 5 चिकीर्षन् — d) Ś1 राज्यार्थी, S °र्थं

81 Before 81, T2 G4-6 ins वैश°, G3 M दाश° — a)=69a Dn D1 समाप्त S त्वयैवात्र महाबाहो (T2 G3 5 °भाग) — b) K0 4 °द्युति, K2 Ñ V1 D (except Da D5) °द्युते S शंतनुर्नाम नाथवान् — c) B (except B1) D2 4 5 धर्मात्मा S ईश्वर कारण च त्व — d) S चानघ

82 ab) T G1 3 त्व; G2 4 5 च (for तु) B5 transp सौम्य and चैव S °न मह्य कार्यं वै शृणु भारत — c) D2 S कुमारिकाया (T G3 6 °णा) D2 दानेन, S शुल्के°

83 a) T G °स्यर्थं — b) Ś1 K1 3 Da °यण, S सत्यशील महाबल — Ś1 K1 3 om (hapl) 83c–85b — c) T G1 3 6 M राज्ञा मध्ये G2 4 5 सम्यक् सभाषित राज्ञा — d) K0 2 Ñ3 Da D2 G M3 5 तथैव K4 यत्, G2 4 5 M3 च

84 Ś1 K1 3 om 84 (cf v l 83) — a) K0 2 न चान्यथा, Ñ3 न तदन्यो, D5 तच्चान्यथा, T G त्वत्तश्चैव (G6 °त्त एव), M तत्तथैव (for नान्यथा तन्) Ñ3 B D2 4 T2 G3 4 5 महाभाग (Ñ3 B5 °राज) — b) B5 6 D3 4 ह्यत्र (for ऽत्र न) S °यो नात्र विद्यते — After 84ab, S ins

986* नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वत्तो रिपुनिबर्हण ।
विद्यते पुरुषव्याघ्र त्वयि सत्य महाव्रत ।
[(L 1) T2 G3 6 °बर्हण]

— c) S अपत्य यत्नवेत्तुभ्य — d) B D2 4 transp तत्र न° and संशय D2 भवेत् (for महान्)

85 Ś1 K1, 3 om 85ab (cf v l 83) Before 85 K0 4 Ñ1 2 V1 B1, 6 Da Dn D1 4 ins वैश° उ°, D5 S (except M5 3) वैश° — a) K0 Ñ V1 B5 Da2 Dn D1 तस्यैतन्, K3 4 Da1 तस्यै तन् — bc) S सर्वशास्त्रभृतां श्र° प्रतिज्ञा प्रत्यजानात्स

86 Ś1 K1 S देवव्रत, Ñ1 2 T1 भीष्म उ° (T1 om उ°), Ñ2 V1 B D (except D5) गांगेय उ° — a) S उच्चैश्च समाधत्स्व — b) K0 महामते, K3, 4 D5 यथार्थत, B D5 D2 4 नरोत्तम S प्रतिज्ञां जनसंसदि — After 86ab, D1 (marg sec m) S ins

987* ऋषयो वाथ वा देवा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
यानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तास्य मत्सम ।
इद वचनमाधत्स्व सत्येन मम जल्पत ।

(cf 78) — d) K3 4 यद्वक्ष्यामि

87 a) B (except B5) D2 4 °वत्परित्यक्त — b) The same MSS पूर्वं (for त्यक्त) K0 जनाधि°, K3 Ñ V1 B5 Da Dn D1 नराधिपा, B1 3 6 D2 5 नरोत्तम, T G महाबलः M महामते — c) Ñ3 °हेतोरिति — d) K3, 4 करोम्यद्य V1 B (except B5) Dn D1, 2 4 करिष्यैव (D2 °ष्ये वै), D5 करोम्येव

88 a) Ś1 अपत्यस्य हि, K1 °त्रस्य हि — d) Ñ2 इति

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९

ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०

ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९१

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२

तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३

तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४ C. 1. 4036 B. 1. 100. 102 K. 1. 107. 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि). S भवितारो यथेप्सिताः. — After 88, D$_{4}$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मया किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहं समाश्रिताः ।
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ।
ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 Da$_{1}$ om. 89^{abc}. Ś$_{1}$ K$_{1}$ D$_{5}$ T G$_{1.2.4.5}$ M om. उवाच; G$_{3}$ om. the ref. — ^{a}) B (except B$_{5}$) D$_{2.4}$ तस्यैत°. — ^{cd}) K (except K$_{1}$) Dn$_{3}$ D$_{5}$ T$_{2}$ G (except G$_{4}$) ददामी°. K$_{0}$ transp. तं दाशः and धर्मात्मा. Da गांगेयं; S कुमारं (for धर्मा°).

90 ^{b}) K$_{0.2.3}$ Ñ V$_{1}$ D (except D$_{2.4}$) S तदा (for तथा). — After 90^{ab}, S ins.:

989* तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।

(cf. 93^{ab}). — ^{c}) T G प्रत्यवर्ष°. — ^{d}) = 93^{d}.

91 ^{a}) Da स्वपितु°. — K$_{3}$ om 91^{c}–92^{b}. — ^{c}) K$_{4}$ आरोहस्व; Da अवरो°; G$_{6}$ अथारो°. — ^{d}) Ñ$_{3}$ गच्छामः; D$_{2}$ व्रजस्व; T$_{1}$ G$_{1.2}$ गच्छाव. Ñ$_{3}$ च गृ°. T$_{2}$ G °नितः.

92 K$_{3}$ om. 92^{ab} (cf. v. l. 91). Before 92, Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1.3}$ D (except D$_{2.4.5}$) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{0-2}$ स (for तु). — ^{b}) Ñ$_{3}$ V$_{1}$ B Dn D$_{1.2.4}$ G$_{3}$ भाविनीं. — ^{c}) K$_{1}$ आगत्य; T$_{2}$ आगमत्. — ^{d}) K$_{2}$ Ñ$_{3}$ प्रत्यवेद°; B$_{5}$ G$_{3.5}$ संन्यवेश°; T$_{2}$ G$_{6}$ तन्न्यवे°.

93 ^{b}) Ñ$_{3}$ नरर्षभाः; T$_{1}$ नृपात्मजाः; G$_{3}$ M$_{3}$ च पार्थिवाः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K सहिताश्च. K$_{3}$ ते च; S चैनं. — ^{d}) = 90^{d}.

94 ^{a}) K$_{2}$ दृष्ट्वा सुदु°; Ñ$_{2}$ D (except D$_{2.4.5}$) S तच्छ्रुत्वा दु°. — After 94^{ab}, D$_{4}$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

990* बभूव दुःखितो राजा चिरराशाय भारत ।
स तेन कर्मणा सूनोः प्रीतस्तस्मै वरं ददौ ।

— ^{cd}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Da Dn$_{1}$.n$_{2}$ D$_{1}$ transp. तस्मै and तुष्टः. Ñ$_{2}$ Da Dn$_{1}$.n$_{2}$ D$_{1}$ महात्मने (for पिता स्व°). S ना(G$_{3}$ स्व)काममरणं तात भविष्यति तवेति च (T$_{1}$ G$_{3}$ वै; G$_{6}$ ह). — After 94, K$_{4}$ Ñ$_{2.3}$ D$_{2.4}$ (marg.) S ins.:

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।

[K$_{4}$ Ñ$_{2.3}$ D$_{2}$ transp. प्रभ° and मृत्युः, इच्छ° and जीवि°.] K$_{4}$ Ñ$_{2.3}$ D$_{2}$ cont.:

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानघ ।;

while D$_{4}$ (marg. *sec. m.*) S cont.:

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्वं कथंचन ।

Colophon. *Major parvan:* T$_{2}$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ T$_{1}$ संभव. — *Adhy. name:* K$_{0}$ ब्रह्मचर्यनियमः; K$_{3.4}$ D$_{2}$ भीष्मप्रतिज्ञा; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ सत्यवतीलाभोपाख्यानं; Ñ$_{3}$ सत्यवत्याभियोगः; B$_{1.3.6}$ Da Dn D$_{1.4.5}$ सत्यवतीलाभः (B$_{1.3}$ °तीलंभः; B$_{6}$ °तीसंभवः; Da Dn$_{3}$ °तीविवाहः); T$_{2}$ G$_{1.3.4.6}$ भीष्म(G$_{1.3}$ om. भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T$_{2}$ G$_{1}$ °प्रतिज्ञानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both)· K$_{0}$ 96; B$_{1}$ D$_{4}$ 98; Da$_{1}$ 97; Dn$_{3}$ 99; T$_{1}$ 95; T$_{2}$ 45; G M 46. — *S loka no.:* Ñ$_{3}$ Dn$_{1}$.n$_{2}$ 98; Da$_{1}$ 86; M$_{3}$ 76. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_{2}$ 4059.

९५

वैशंपायन उवाच ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८
तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

95

1 Ś1 K1 D5 S om उवाच — After वैश° (resp, उवाच), D1 (marg) S ins

994* चेदिराजसुता ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।
विवाह कारयामास शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

[(L. 1) T2 G3 वर्धिता, G1 पालि°, G2 M3.5 भापि°; M6 8 भापिते (for पोषि°)]
— a) S तदा (T2 M8 5 °था, M3 *inf lin* °दा) (for ततो) — b) Ś1 तत , K1 तदा, K3 D2 4 T1 M6-8 नृप (for नृप) — d) A few MSS स (for स)

2 a) K4 ततश्च शतनोर्धी , G3 शतनो (*sic*) तनयो धी° — b) Ś1 K1 °वत्या व्यजा°. — c) S पुत्र (M3(*inf lin*) 5 त्यात) (for वीर) — d) K4 Ñ1 2 V1 B D वीर्यं वान्पुरुषेश्वर (K4 °पर्षभ), S बलवीर्यसमन्वित (M5 वीयण मनुजाधिप)

3 a) T G तथा(G3 तत)पर — b) K3 S (except M5) पुन सुत, Ñ2 V1 B D (except Da D5) सुत प्रभु — c) Ś1 °वीर्यनामान, S (except M5) °वीर्यं धर्मात्मा — d) M5 वै तदा (for वीर्य°)

4 Ś1 Da1 (? hapl) om 4 — a) K4 Ñ V1 B D (except D5, Da1 om) तु (for च) — b) K0 भरतर्षभे, K1 मनुज°, K4 Ñ V1 B D (except D5, Da1 om) पुरुषर्षभे — c) S (except M5) वीर (T1 श्रीमान्वीर) (for धीमान्)

5 a) S (except M5) स्वर्याते T1 G2 4 5 वीर, G3 तस्मिन् (for भीष्म) — b) S (except G2 6 M5) °दम — d) =1 96 1^{c}, 59^{d}

6 a) V1 B D2 4 वीर्यात्, S (except M3 5) धीम (for शौर्यात्) — b) K2 वीर्य°, G3 दान° (for पार्थि — c) Ñ3 D5 T2 G6 मानुष, T1 मानु°, G1-5 मानुषा (for मनु°) M (except M5) मानुषाणा न मे°. — d) Da1 T1 G2 4-6 किंचित् T1 G समभिवा(G3 5 °हा) (G1 °नि)

7 a) V1 आहूय त सु° — b) Ñ2 °व्यानुरगांस्तथा — After 7^{cd}, D4 (marg) S ins

995* त्व वै सदृशनामासि युद्ध देहि नृपात्मज ।
नाम वान्यत्प्रगृह्णीष्व यदि युद्ध न दास्यसि ।
त्वयाह युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशात्तु नामत ।
आगतोऽस्मि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।
इत्युक्त्वा गर्जमानौ तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D4 ins गन्धर्व उ° — (L 2) D4 T G च (G1 तु) (for वा) — (L 3) D4 योद्धुमिच्छामि — (L 4) T1 G2 4-6 मम (for मया) — (L 5) D4 ह्रिरदाविव, T G हिरण्वत्तीरम् D4 T2 G3 6 M3 5 -तीरसगतौ]
— c) S (except M3, 5) transp सुमहत् and युद्ध

8 T G transp 8^{ab} and 8^{cd} — c) K2 दृषद्वत्या Dn D1 6 सरस्वत्या (D5 हि सर°) (for हिर°) — d) S (except M6 8) °भवद्रण

9 a) A few MSS तुमले, Ñ3 विपुले — b) Ñ1 D (except D2 4 5) शस्त्रवर्ष° — c) Ś1 मायाविको, B1 °विच्च K0 वधत्, Ñ1 बलात्, G2 4 5 जयत् (for ऽवधीत्), B5 6 T1 वीर , D5 राजन् — d) B D2 4 कुरुनन्दन, T1 °पुगव

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
तस्मिन्नृपतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।
हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २
अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृण्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् । C. 1. 4085 B. 1. 102. 5 K. 1. 109. 5

---

10 ^{ab}) Ñ1 V1 B1.5 D5 °शर(V1 °वर)कार्मुकः; Da °शरवर्षिणं. Ñ3 Dn D1 स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्रांगदमरिंदमं. — ^{cd}) S (except M8) चित्रांगदो (G1 M6-8 °दं) विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा ग°). S (except M5) पुनः (for ततः). B5 दिवमाचक्रमे हृष्टो गंधर्वोऽद्भुतविक्रमः.

11 ^{a}) B1 D (except D2.4.5) पुरुषशा°; T G तु नृपशा°. — ^{b}) Ñ2 D (except D2.4.5) भूरितेजसि. — ^{c}) Ñ V1 B5 Dn राजा; S (except M5) धीमान् (for राजन्). — ^{d}) Ś1 मृतकार्याणि; G1 °कर्माणि.

12-13 K2 (hapl.) om. 12^{b}–13^{a}. T1 om. 12^{cd}. — Ñ1.2 V1 B1 Da Dn D1.4.5 स; Ñ3 B3.5.6 D2 M च (for तु).

14 ^{a}) Ś1 Ñ V1 Da Dn D1.5 M6-8 °कुशलं. B D2.4 सर्वशास्त्रेषु कुशलं. — ^{b}) Ś1 K (except K3.4) T2 G6 °नवं नृपं; Da शांतनुनंदनं. — ^{c}) M (except M5) °मास सततं. — ^{d}) Ś1 K Da D5 पर्यपाल°; Ñ1 पर्यवार°.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.2.4 D2 G1.3.4 विचित्रवीर्या(Ko °वीर्यराज्या)भिषेकः (G1 °षेचनं); Ñ1.2 V1 चित्रांगदोपाख्यानं; Ñ3 [वि]चित्रवर्यः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 97; B1 D4 99; Da1 98; Dn3 100; T1 96; T2 46; G M 47. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 14; M3 18.

96

1 Ś1 K1 D2.5 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) Ñ3 चैव (marg. *sec. m.* भीष्मः as in text). — ^{b}) Ñ1 S चानघे; Ñ2 D (except D2.4.5) कौरव. — After 1, S ins.:

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽतुले ।

[G1-3 वर्तमाने. T1 कुले; G3 कृते (for ऽतुले).]

— ^{d}) = 1. 95. 5^{a}.

2 ^{a}) Ñ1.2 V1 B1 D (except D2.4.5) दृष्ट्वा (for पश्यन्). — ^{b}) *Da* भारतं धी°. *K2 Ñ V1 B* (except B3) D (except D2.4.5) G3 M3 वरः. — ^{c}) Ś1 K (except K1.2) °वीर्योय. — ^{d}) T G विवाहायोपचक्रमे.

3 ^{a}) T G ततः (for अथ). A few MSS. काशीपतेर्. — ^{b}) Ko Ñ V1 B D °प्सरोपमाः. — ^{d}) Ś1 K Ñ1.2 D5 वि(Ko प्र)वृण्वानाः; Ñ3 वृण्वत्यौ वै; Da Dn D1.2.4 वृण्वाना वै.

4 ^{a}) Ś1 K1 च (for स). — ^{b}) Ñ1 V1 B5 M3 (*sup. lin.* as in text).5 धर्मवित्; Ñ2 Da शत्रुहा; Ñ3 B3.6 D2.4 धर्म°; Dn D1 शत्रुजित्; T G धर्मतः. — ^{d}) Ñ2 D (except D2.4.5) °णसीं प्रभुः.

5 ^{a}) B D2.4.5 M3 ततो (for तत्र). — After 5, D4 (marg.) S ins.:

997* तासां कामेन संमत्ताः सहिताः काशिकोसलाः ।
वङ्गाः पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्तां पुरीं प्रति ।

[(L. 1) D4 संप्राप्ताः; G1 संयाताः (for संम°). — (L. 2)

ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
उवाच च महीपालान्राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०
स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १३
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।
संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १४
तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

D4 transp पुण्ड्रा and कलिङ्गा   M3.5 आजग्मुस्ता]

6 b) Ñ1 V1 नाम स्वथ, Ñ3 नामान्यथ   Ñ2 D (except D2 4 5) तदा नामसु सर्वश , S (except M5) नामधेयेषु भारत — Ñ2 V1 D4 (marg) S ins after 6^{ab} (M5 after 6)

998* एकाकिन तदा भीष्म वृद्ध शातनुनन्दनम् ।
सोद्वेगा इव त दृष्ट्वा कन्या परमशोभना ।
अपाक्रामन्त ता सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
वृद्ध परमधर्मात्मा वलीपलितधारण ।
किंकारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभ । [5]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ।
इत्येव प्रब्रुवन्तस्त हसन्ति स्म नृपाधमा ।
वैशपायन ।
क्षत्रियाणा वच श्रु वा भीष्मश्चुक्रोध भारत ।

[N B This passage, though included in all Bomb ed is *not* found in Dn MSS even] — (L 3) T1 अपक्रातास्तत सर्वा, G1 अपाक्रमन्तदा सर्वा — (L 4) Before line 4 G4 ins नृपा   T1 °धारक , G2 6 °धारित (for °धारण) — (L 8) T2 G2 4 5 इति ब्रुवतस्ते सर्वे G1 नराधमा , M3.5 नराधिपा — Ñ2 V1 D4 वैश° उ°]
— c) Ñ1 2 V1 D (except D2 4 5) S (by transp) तदा (T2 G3 तत , G2 °था) स्वय   B1 D (except D2 4) कन्या, T G (except G1 4) राजा (for राजन्) — M5 ins 998* after 6 and repeats 6^{cd} after it

7 b) Some MSS °निस्वन — d) S भीष्मो भीमपराक्रम

8 a)—Manu 3 27a — b) T1 गुणवद्भि , T2 G2 4 5 °वद्धि; G3 °वच   V1 B D2 4 प्रशस्यते — d) V1 B D1 4 धन बहु, S धनान्युत

9 b) K1 2 गवामिति — T1 om 9^{d}–10^{a} — d) S (except G2, T1 om) बलादन्ये   D4 (by corr) G1.4.6 [ऽ]वमन्य च

10 a) T1 om 10^{a} (cf v 1 9)   B Dn D1.2 G1-4 उपयान्त्यन्ये — b) Ś1 अन्यत्, K1 अन्य , B3 m Da अन्या K3 नु (for च)   Ś1 K1 3 4 विंदति   S स्वय गृह्णति चापरे — After 10^{ab}, N ins

999* आर्ष विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।

— Ñ V1 om 10^{cd} — c) K0 तमतो, D5 तामसो S तु मिथो   K0 D5 विद्धि, D4 S (except M2 3) इत — d) K0 2 B D °भिर्वृत

11 a) Ś1 च (for तु) — c) S सप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु) G1 महाबाहुर् — d) S धर्मचारिण (G1 °णी)

12 a) M3 5 तदिमा — b) Ñ1 बलाधिक , S प्रसह्य व (G3 प्रहस्य च) — c) D2 पुन शक्त्या; S यथाकाम (G5 °शक्ति)

13 Before 13 T1 G ins वैश°   Ñ3 ins 13–14 in marg *sec m* — a) T G नर(T1 G3 नृप)श्रेष्ठान् (G1.2 °ष्ठ), M नृपान् सर्वान् (M3 (*sup lin*) 5 भीष्म) — b) B D2 4 भारत (for वीर्य°) — c) V1 B D2 4 महाराज (for स कौ°) — d) Ñ2 3 V1 B D (except D1) मारोप्य च (V1 B D2 4 वै)   K4 V1 B (except B3) D2 4 5 M3(*sup. lin* as in text) 6–8 स्वय, M5 तदा (for स्वकम्) — ef) Ñ1 2 V1 om 13^{ef} S आमन्त्र्य प्रययौ क्षिप्र भीष्मो वै (M थ) जनमेजय

14 c) S (except M6 3) शनैर्बाहून् — d) S सद्दश

आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
..राणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्रागभ्राजद्भिरितस्ततः ।
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूसकषायदृशस्तथा ॥ १७
सूतोपक्लृप्तान्रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः ॥ १८
ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
ते त्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वांस्तदाच्छिनत् ॥ २०
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
स तद्बाणमयं वर्षं शरैरावार्य सर्वतः ।
ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
तस्यातिपुरुषानन्याँल्लाघवं रथचारिणः ।
रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३ C. 1 4105 B. 1 102. 33 K. 1 109. 54

(for दशन्तो)

15 b) S कवचानि महाति च. — c) K4 आवध्नता चं — d) S °म समपद्यत

16 c) Ñ2 D (except D2 4 5) च सर्वेषा; T G M6 च हे(G1 भै)मानां

17 a) K (except K1) D5 तै, Ñ1 3 प्राक्, Ñ2 B Da Dn D1 3 4 च (for ते) S वर्मभिर्भूषणैर्मुख्यै — b) Only Ś1 द्रागभ्राजद्भि (as in text), K0 प्रकट°, K1 द्राक्चर°, K2 प्रोद्धर°, K3 4 प्रकिर°; Ñ1 प्रावार्य°, Ñ2 V1 B D प्रकीर्य(D5 °त्वर)द्भि, Ñ3 सचार्य°, T G1 2 4 5 M6–8 प्रचल°, G3 प्रचर°, G6 प्रचार्याभि, M8 प्रज्वल°, M5 प्रकाश° K4 Ñ1 ततस्तत, S समतत — c) Ñ3 °जिह्मभ्रू, D5 °ताम्रास्या, S °जिह्मास्या — d) Ś1 K1 सकाशायद°, Ñ1 कापायन यनास्तत, Ñ2 V1 B D कापायीकृतलोचना, S कर्षतो दशनास्तदा (G1 °नास्तथा)

18 a) K0 2 सूतोपगुप्तान् D5 तुरगान्, S सुदृढान् — b) Ñ1 B5 Da Dn D1 सदश्वैरपकल्पितान्, Ñ2 V1 D5 °धूर्वहान्, Ñ3 °धूर्धरान्, B1 3 6 D2 4 सततोद्यतधूर्वहान्, T1 °श्वोद्यतदूर्वरान्, T2 G5 °श्वोद्धृत°, G2 3 °श्वोद्धतदुर्गतान्, G4 °श्वोद्धृतधूश्च तान्; G6 °श्वैरभिचोदितान्, M °श्वोद्धू(M5 °द्धृ)तधूर्वरान् — G5 (? hapl) om 18cdef — d) Ś1 °णोद्यतान्, K1 3 4 °णान्वितान्, S (G5 om) सर्वोपकरणा° — e) G1 धावतमेक Ñ1 एव, D (except D2 4 5) अथ (for एक) — f) K4 G4 अनुजग्मुर् Ñ1 समुद्यता (for उदा°)

19 d) A few MSS तुमल K1 D4 5 S (except M3. 5) रोम°

20 a) K2 तेप्यष्टदश° — b) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D1 5 तस्मिन् Ś1 K1 3 4 T G (except G1 3) °दक्षिपन् — cd) K2–4 D5 om च B Da Dn2 D2 4 (corr to) तथातरा, Dn1 n3 D1 अथातरा, D4 (corr from) तथापरान् (for तदा°) S अप्राप्तान्सोच्छिनत्सर्वांस्तदद्भुतमिवाभवत् — After 20, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।

21 T1 om 21ab — b) Ś1 K Ñ1 Dn D1 4 5 परि(D4 सम)वार्य त, B3 Da D2 S (except G1 M6–8, T1 om) पर्यवार° — c) Ñ V1 D (except D2 4 5) ववृषु, S महता B शरवर्षं च, Da °वर्षाणि — d) Ś1 वपणाद्रि मिवाम्बुदा, Ñ2 V1 B Da D2 4 धारावर्षमिवा°, S वर्षेणेवाम्बुदा गिरिं

22 a) Ñ V1 Da Dn D1 2 स त, B D4 स तु, T1 G3 4 6 M3 तत्तु, T2 G1 2 5 M5 8 त तु — b) Ś1 Ñ1 3 B D1 D2 4 सर्वश K0 शरैर्वार्य समतत, S स तेषामावृणो च्छरै — Ñ3 om 22cd — c) Ś1 सर्वांस्ततो, V1 अथ तान्स, B3 5 6 D2 4 अथ सर्वान्, S तांश्च स°. — d) K0 प्रतिविध्यत्, K1 3 Dn D1 पर्य° K2 m D2 त्रिभि शरै — After 22 N (except Ñ3 V1) ins

1001* एकैकस्तु ततो भीष्म राजन्विव्याध पञ्चभि ।
स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्या पराक्रमी ।
तद्युद्धमासीत्तुमुल घोर देवासुरोपमम् ।
अस्यता लोकवीराणा शरशक्तिसमाकुलम् ।
स धनूषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरासि च । [5]
चिच्छेद समरे भीष्म शतशोऽथ सहस्रश ।

[(L 1) K1 भीष्मो राजा विव्या° — (L 2) Dn D1 पराक्रमन् — (L 3) A few MSS तुमल — (L 4) K4 Ñ1. 2 B1 6 Dn D1 4 पश्यता K2 नरवीराणा K0 शरवृष्टिस° — (L 5) Da धनूषि च ध्व°]

23 a) Ñ D3. 4 (by corr) S पु(M पौ)रुप कर्म — b) Ñ2 B1 Da रघुचारिण K3 युध्यत पाणिलाघव. — c) M (except M8) सर्वे (for संख्ये) — After 23,

33 तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४
ततस्तं पृष्ठतो राजञ्शाल्वराजो महारथः ।
अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ २५
वारणं जघने निघ्नन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।
वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६
स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।
शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेणाभिचोदितः ॥ २७
ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।
तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।
निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९
निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D4 (marg.) S ins.:

1002* अक्षतः क्षपयित्वान्यानसंख्येयपराक्रमः ।
आनिनाय स काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ।

[=(var.) 43 (*q. v.*).—(L. 1) D4 विक्षतारिश्च; G1 क्षपयन्नन्यान्. G1 °पराक्रमान्.]

24 a) K2 S तान्विह(K2 °न्विजि)त्य रणे सर्वान्. — b) N (except B) G6 °शस्त्रभृतां (G6 °विदां) वरः. — c) S सहितो यातो. — d) Ś1 K0.4 B3.5 Da2 D2 G4 M (M3 *sup. lin.*) भरतान्प्रति.

25 a) S राजा (for राजन्). — b) Ś1 (*sup. lin.*) °यशाः; K1 B3.5.6 D2.4 °बलः (for °रथः). S सा(G1 शा)ल्वानामीश्वरः प्रभुः. — c) Ñ2 B1.3 Da Dn D1.3 m अभ्यगच्छद्. — Da1 (hapl.) om. from शांतनवं (in 25d) up to भीष्मम् (in 27b) — d) M3 (*sup. lin.* as in text) 5 °वं शरैः.

26 Da1 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) S कुंजरं (for वार°). T1 कुंजरो (for जघ°). Ñ2 V1 B D (except D5; Da1 om.) भिंदन्. — c) N (except K1 4; Da1 om) वासिताम्. Ś1 अथ संप्राप्तो; D4 समनुप्राप्तो; D5 उभयं प्रा°; S समये (G1 सहितो; G2 समरो; G4.5 समरे) मत्तो (M3 संगमे यत्तो).

27 Da1 om. up to भीष्मम्. — a) K0 B (except B6) Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T2 G1 2 4 स्त्रीकामस्. — b) T1 G1.3.6 M5-8 साल्वश्चा(T1 °ल्वः प्रा)ह स (M5-8 स्म); T2 G2.4.5 स साल्वश्चाह. — c) K1 2 D4 साल्वराजो; S (except M3.5) साल्वेनैवं (T1 G4-6 °नैव; M6-8 °नापि). — d) K0.3 D5 अभिनो°; K3.4 अपि चो°; Ñ2 D (except D2 4 5) प्रचो°.

28 b) Ñ1 3 T2 G पररथार्दनः (G6 परमकोपनः); T2 °दला°. — After 28ab, S ins.:

1003* सात्वराजं सुसंक्रुद्धो न्यवर्तत परंतपः ।

— cd) Ś1 तद्वाक्यात्तुलितः; K1 °स्यात्स्वर्जितः; B1.6 D4 °क्योत्क(B1 °त्कु)लितः. Ñ2 °रिवोज्ज्वलन्. S क्रोधेन (M संप्र-) ज्वलितो विधूम इव पावकः. — After N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ।;

while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णगतिः कक्षं वातेरितः प्रभुः ।

29 a) Ñ1 तत्र धर्मं. — b) S अभितो (T2 अभीतो; G1 ह्यभि°; G3 विभी°; M पृष्ठ°) राजसत्तमः (M °म). — d) K1 3 (orig.) D4 साल्वं. S भीष्मः प्रहरतां

30 a) Ñ3 विनिवर्तितं च तं दृ°; S निवृत्तं (G1.3 °व ते तु तं दृ°. — b) Ñ1.3 सर्वपार्थिवाः. S हतशेषा पार्थिवाः. — d) Ś1 K शा(K1.2 सा)ल्वभीष्म- (by transp K0 Dn D1 5 -समागमं. S °साल्व°.

31 a) S (except G6) गोवृषाविव. Ś1 K1 चोन्म — b) N (except Ś1 K1) वासिता°. — c) K1.2 (except B1) Da D5 T1 G6 M °मभ्यव°. — d) S गोष्ठे महर्षभौ. — After 31, D4 (marg. *sec. m.*) S ins:

1006* ततः क्रुद्धः शांतनवो दृष्ट्वा तं नृपमागतम् ।
साल्वेश्वरं स राजानं हयान्क्रुद्धोऽभ्यचोदयत् ।
संस्पृशंश्च धनु श्रेष्ठं सज्यं कृत्वा नरर्षभः ।
समवस्थाय दुर्धर्षः सशरः सशरासनः ।
अभ्यद्रवत्साल्वपतिं युद्धाय कुरुपुंगवः । [5]
कवची बद्धनिस्त्रिंशस्तलबद्धः प्रतापवान् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजानं साल्वं शांतनवोऽब्रवीत् ।
कन्यार्थं वै ततः साल्वं प्रावर्तत महाबलः ।
ततस्तु युद्धमभवत्तदा राजन्स्वयंवरे ।
भीष्मस्य चैव राजर्षेः साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) D4 M साल्वेश्वरा(D4 साल्वराजा)य त्वरितो — (L. 3) T2 G (except G6) कृत्वा महाबलः. — (L. 6) G1 2 तलबंधः.]

— G1.2 cont :

1007* आयोधनं महाघोरमिन्द्रलेखारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३२
पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः ।
यावदेनं निहन्म्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्नाच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ३८
कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९ C. 1. 4123 B. 1. 102. 10 K. 1. 109. 12

भीरूणां भीतिजनकं शूराणां हर्षवर्धनम् ।
शूराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिवर्धनम् ।
अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयंकरम् ।

32 ^{b}) D4 S शरैश्चावारयत्प्रभुः. — ^{c}) K1 D4 S शाल्वराजो. A few MSS. नरश्रेष्ठं and °श्रेष्ठ. — ^{d}) Ñ1 साधु वै. D4 S बह्वशोभत भारत. — After 32, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1008* विव्याध च तदा भीष्मं वामपार्श्वे स्तनान्तरे ।
त्वरमाणस्त्वराकाले क्षत्रियर्षभसत्तमः ।

[(L. 2) G3.6 तदा काले. G3 क्षत्रियं भरतर्षभ.]

33 ^{a}) S दृष्ट्वा तु भीष्मं मथितं (D4 marg. sec. m. ins. this before 33^{a}!). — ^{b}) S राज्ञा (for भीष्मं). Ś1 K1 D4 S साल्वेन. — Ñ3 om. 33^{cd}–34.

34 Ñ3 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{b}) Ñ1 D (except D2.4.5) समरे; S पृथिव्यां (for संयु°). — ^{cd}) Ś1 K1.2 शाल्वं. K3 B1 D (except D2.4.5) नराधिपं. S साल्वं तं(T1 साधु तं)पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपतिसत्तमाः.

35 ^{ab}) Ñ3 D (except D2.4.5) ततो; S तु ताः (G1 तं; G2 तत्) (for तदा). K3 राजन् (for वाचः). S (by transp.) श्रुत्वा वाचः (G1 °चा). — ^{c}) S °नवः साल्वं. — ^{d}) K3 °ति चाब्रुवन्; K4 S °ति चाब्रवीत्; Ñ1 °त्यधावत.

36 ^{a}) S भीष्मो (for क्रुद्धो). — ^{b}) Dn3 T2 G (except G1.6) यत्रैव. — After 36, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1009* तद्वचः सारथिः श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।;

while G1.2 ins.:

1010* न भेतव्यं त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।
पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेशं पश्य मे बलम् ।
पतेत्त्वयि शरः कश्चिन्नाहं साल्वस्य शंतनुः ।

37 Before 37, Ñ3 V1 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) S तद(T1 (sup. lin.). 2 G1.4.5 M5 °दा)स्त्रं. — ^{b}) K0.3 S पार्थिवः (for कौर°). — V1 is missing from 37^{cd} up to I. 127. 21^{a}; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna. — ^{c}) K1 मृद्नात्; K3 विद्धाः; Ñ1 D2 G1.5 M5 मृद्नन्; Ñ3 B6 हत्वा; T1 विध्वा. — ^{d}) K0.3 Ñ3 Da1 नराधिपः. Ś1 K1 शा(K1 सा)ल्वराजो नराधिपः (K1 नरर्षभः); Ñ1.2 B Dn D1.3.4.5 शाल्वराजस्य भूपते (B3 D3 °तेः; D2 °तिः); S साल्वराजस्य पार्थिवः (G2.4.5 पार्थिव; M5 भारत).

38 ^{b}) K0 Ñ1.3 B Dn D3.4 शाल्वराजस्य. S भीष्मस्तस्य परंतपः. — ^{c}) S ततो. Ś1 K0.2 B3 Da D2 °शार्दूलः. — ^{d}) S न्यहनत्तस्य. — After 38^{cd}, G1 ins.:

1011* अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुश्चिच्छेद जह्नुजः ।

— M3 om. 38^{ef}–39; T3 reads 38^{e}–39^{b} in marg. — ^{e}) Ś1 चानलेनैव; K Ñ1.3 D5 चास्य शैलेन (K1 चाप्यथान्येन); Ñ2 B1m Dn D1 चास्या(B1m °प्य)थैंद्रेण; S (M5 om.) चास्य साल्वस्य. — ^{f}) S (M5 om.) न्यहनत्. — D4 (marg.) S (T2 marg.) ins. after 38 (M5, after 38^{cd}):

1012* साल्वस्तु विरथो राजन्हताश्वो हतसारथिः ।
निक्षिप्य च धनुः श्रीमान्भूमौ तिष्ठदवाङ्मुखः ।

39 M3 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) Da D3.4.5 T G नरश्रेष्ठो; M (M3 om.) विजित्यैनं. D2 reads 39^{cdef} in marg. — ^{cd}) Da नृपसत्तमः. T G M6–8 विसर्जयामास नृपं जीवंतं तं नरा(M6–8 जना)धिपः; M5.5 सर्जयामास नृपतिं स जीवंतं नराधिपं (M5 °प). — T1 G1.2 M read 41 after 39^{cd}; G3–6, after 39^{ef}. — ^{ef}) S साल्वोपि राजा स्वं राष्ट्रं संप्राप्तो नचिरादिव. — After 39, N (D2 marg. sec. m.) ins.:

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा ।

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
अक्षतः क्षपयित्वारीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।
यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ४४
ताः सर्वा गुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥ ४५
सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।

---

40 ᵃ) S तत्र ये चासन् (by transp.). — D1 reads 40ᶜ-41ᵇ after 42ᵃᵇ. — ᶜ) S तेऽपि स्वान्येव (by transp.). — ᵈ) K3 Ñ1.2 B1 Dn °पुरंजयाः. S हृतशेषाः प्रचक्रमुः. — After 40, S ins.:

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलांश्च सरितस्तथा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
भीष्मः स्वयंवरे कन्या विजित्य कुरुसत्तमः ।

[With line 1 cf. 42ᶜᵈ. — (L. 2)=Line 2 of 1016*.]

41 For the position of 41 in S cf. v. l. 39. — ᵃ) S ततो (for एवं). G3 निर्जित्य. — ᵇ) S तिस्रो रूपगुणान्विताः (M6-8 ययौ शांतनवस्तदा). — After 41ᵃᵇ, G1 ins.:

1015* निहत्याजौ नृपान्कांश्चित्कश्चिद्विद्राव्य सैनिकान् ।
यशः कीर्तिं बलं धैर्यं नृपाणामपहृत्य च ।

— ᶜ) B D3.4 प्रयातो. A few MSS. हस्तिन°. M6-8 कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं (cf. 1016*). — After 41ᶜ, S (except T2 M6-8, G4 om. line 2) ins.:

1016* भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं.

[(L. 2)=Line 2 of 1014*.]

— ᵈ) M6-8 राजस्य (sic) कौरवः. — After 41, N ins.:

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम् ।
यथा पितास्य कौरव्यः शंतनुर्नृपसत्तम ।

42 S reads 42ᶜ-43ᵇ before 42ᵃᵇ. — ᵃ) B D2.4 M3.4 अचिरेणैव. — ᵇ) Ś1 K D5 त्वरयात्रा°; Ñ3 त्वरयन्का°; B D4 सोऽत्यक्रा°; D1 त्वरकामः; D3 सोऽत्यक्रा°; T G अतिक्रम्य. Ś1 K1.3 Ñ3 B1 Da1 D3 T G °धिपः; K0.2.4 Ñ1 °धिपान्. M समतिक्रम्य बुद्धिमान्. — After 42ᵃᵇ, D1 reads 40ᶜ-41ᵇ. — ᶜ) S चापि (M3 शैलान्) (for चैव). — ᵈ) M8 सरांसि (for शैलां°). Ś1 K3.4 B2.4 D4 T G (except G1) M3 विविधद्रु°. D5 शैलांस्तानाविध्रु°.

43 =(var.) 1002* (q. v.). For sequence of S cf. v. l. 42. Dn1 om. 43. — ᵃ) T2 G3.4.5 कंपयित्वा Ñ1.2 D2 (m as in text) °रवा तान्; M3.4 °त्वान्यान्; M6-8 °त्वारिं. — ᵇ) K0.2 S तानसंख्येयवि° (M6-8 असंख्येयपराक्रमः).

44 ᵃ) Ñ सुता इव. S ता स्नुषा इव ध°. — ᵇ) Ñ1.3 D (except D4.5) भगिनीरिव. S भगिनीरनुजा [...] — Ñ1.2 om. 44ᶜᵈ. — ᶜ) Ñ3 स्नुषा इव च गांगेयः S (except T1) यथावद् (T2 वा; M6-8 च) दुहितरैव (M3.4 पिता यथैव दुहितुः). — ᵈ) K4 Ñ3 B1 D (except D3.4.5) परिगृह्य. K0 °गृह्यायययौ. B2.6 D4 नृप; B4 D3 नृपः (for कुरून्). T1 G1.2.6 M प्रगृह्य प्रययौ कु°; T2 G3.4.5 °गृह्य कुरून्ययौ. — After 44, S reads 46ᵃᵇ for the first time (v. l. स तु for सतां). — After 44, N ins.:

1018* आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।
[Ñ3 B D3.4 रथमारोप्य (for स महा°).]

45 ᵃ) Ś1 सर्वास्ताः (by transp.) K3.4 Ñ B D (except Dn) T2 G (except G3.6) M3 सर्वगुण°. — ᵈ) Ś K1 °मार्जिताः. S विक्रम्य मुदितो ददौ.

46 S repeats here 46ᵃᵇ (cf. v. l. 44). — ᵃ) K1 स तं; Ñ B1 स तद्; Dn D1 एवं; D2.4 (by corr.) S स तु; D1 सतो (for सतां). — ᵇ) S विधिदृष्टेन कर्मणा. — ᵈ) S (except M3) विवाहमुप°. — ᵉ) K3 सह रहः. S °[...] समीपेष (M3.4 तु; M6-8 च).

47 ᵈ) S °दीनमसंसरि.

48 ᵃ) Ś1 K0 [ऽ]यौ नृपतिः; K1 नृपतिः (sic); S शाल्वपतिः. — ᵇ) Ś1 Ñ1 वि; K1 वै; Ñ1 B1.3 D (except

तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ४८
मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥ ५१
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ५७
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः । C. 1. 4143 B. 1. 102. 71 K. 1. 111. 7

…) T2 G6 हि; G2 -पि; M5 तु (for भि-). — c) S …जन् (for पूर्वम्). — d) S तथा (for एष). Ko …: पितुर्मम.

49 a) K3 °तव्योसौ. — b) K1 S साल्व°. D5 तत्र; …-राजः (for तस्मिन्). — d) B Dn D1.4 S धर्मतस्त्वं (…Dn D1.4 M3 °तत्त्वं) समाचर (T1 तन्मां तत्वं त्यक्तुमर्हसि; …1 धर्मौतं त्वं समा°).

50 Before 50, S (except M5) ins. वैशं°. — a) Ñ3 …3 D5 T2 M6-8 तदा; T1 G M3.5 तथा (for तया). — c) B1 M (except M5) °गमद्धीरो. — d) T1 तां …तत्कर्मणः. — *After 50, D4 (marg.) S (M6-8 om. lines …-3; M3.5 ins. them after 51ab) ins.:*

1019* अन्यासक्ता त्वियं कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।
इत्युक्त्वा चानुमान्यैव भ्रातरं स्ववशानुगम् ।

[(L. 1) T2 G4.5 (all m as in text) M6-8 अन्यस°. …1 G3 M क्षत्रे (M7 क्षेत्रे); G1 त्वंवा; G2.4.5 अंवा (for …त्रे). — (L. 2) M3.5 या तु (for कृत-). D4 G3m मंगलकौतुका; T2 °कौतुकमंगला. — (L. 3) G3.4 (m as …n text) वरस्यैव. D4 G1.3.4m.5m.6 M7.8 सा वर्ज्या. — (L. 4) T2 चानुमन्यैव. M6 °वशानुगं.]

51 a) Ñ1.2 D (except D3.4.5) विनिश्चित्य स (by transp.). K Ñ D2 धर्मज्ञैर्; S तैः सार्धं. — b) Ñ Da S (except M5) धर्मकोविदैः (for वेद°). — After 51ab, M3.5 ins. lines 2-3 of 1019* (cf. v. l. 50). — c) K2 S (except G3) ततो (for °दा).

52 b) Ś1 भ्रात्रे प्रादाद् (*by transp.*); G (except G3.6) भ्राता भ्रात्रे.

53 a) Ñ B D (except Da1 D5) तयोः पाणी; M (by transp.) पाणिं तयोः. Ñ2 Dn M3 तु; T2 G1.2.4.5 [ऽ]सौ (for स). — b) K4 D4 °गर्वितः. — After 53c, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage of 129 lines given in App. I (No. 55) and *repeats 53abc thereafter.* — Ñ3 om. 53cd.

54 a) K3.4 ते चैव. D5 युवती (for बृह°). Ś1 Ko-2 D5 ते बृहत्यौ (Ś1 °हंती) तथा (K2 तदा) श्यामे; S ते चापि वनि(M6-8 वंदि)ते श्लाघ्ये. — c) S (except M8) °नखे (T1 G2 °नख-) श्यामे.

55 a) Ś1 K1 आत्मनः प्रतिमोसौ नौ (K1 वां); D5 °रूपा वै; S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G1.4 M3.5 -सौ) (G3 आत्मानुरूपरूपोसौ). — b) T2 G1.4.6 M3 स ते; G2.5 स्मृ° (for स्थि°). — c) K1 कल्याण्यै; Ñ2.3 B D (except D5) °ण्यौ; T1 तुल्यासां. — d) K2 ततः; K4 Ñ2 B1 D शुभे (D2 तदा; marg. corr. to इति; D4 as in text), T1 च ते (for तु ते). M ते ततोभिरतेष्वु(M3.5 °ते ह्यु)भे. — After 55, T G (except G5) ins.:

1020* अन्योन्यं प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T1 °भावाविति; T2 °भावे इव; G1 °भावादव; G3 °भावाद्दिव.]

56 a) Ko प्रतिश्च रूप°; Ñ1 तथाश्वरूप°; Ñ3 °श्विसदृशो रूपे; M गंधर्वरूपोतियुवा. — b) Ś1 K B5 Dn D1.5 देवतुल्य°; G2 देवः सत्य°; M8 °सर्प°. — d) B1 D (except D2.5) M6-8 °थनो रहः.

57 a) K3 S समास(T2 M °यु)क्तो; B3.5.6 D2.4 महाराजो. — b) M विहृत्य (for °हरन्). T G नान्यचेतसा (for पृथि°). — c) M स्त्रीसक्तस्तरुणो राजा. — d) Ñ1.3 B Dn D1.2.4 M यक्ष्मणा. Ñ1.3 Da प्रत्य°;

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn D3 4 °गृह्यत

58 After 58 N (except Ñ3) ins

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायण ।

59 ab) S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्म सर्वाण्यकारयत् — b)=1 95 5d, 96 1d — c) M6-8 भीष्मो वि° — e) K0 विद्वद्भि M6 8 °तो धीमान् T1 ऋत्विक्पुरोहितैर्भीष्म — f) K4 मुनि°, Ñ3 S °जाग्रैः

Colophon om in S — Sub-parvan K0 2 Ñ2 3 V1 B6 संभव — Adhy name K0 3 4 विचित्रवीर्यविपत्ति (K0 °विनाश), Ñ1 आपव (followed by समाप्त), Ñ3 V1 Da Dn D1 विचित्रवीर्योपरम — Adhy no (figures words or both) K0 98 B1 100, Da1 99, Dn3 101 — Śloka no Ñ3 68, Dn 66 — Aggregate śloka no Dn3 4143

97

1 Ś1 K1 D5 om उवाच, S om the ref — b) B6 T G1 2 4 5 °गर्धिनी — cd) Ś1 K1 श्राद्ध (for कृत्वा) S कृत्वा प्रेतस्य कृत्यानि (T1 M कार्याणि) स्नुषाभ्यां सहिता तदा (M8 सह संगता) — N ins after 1

1022* समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।

[K0 Ñ1.2 D4 Dn D1.2 शस्त्रभृतां Ñ3 B D2.4 भर्तृशोकनिपीडिते (for the posterior half).]

S on the other hand ins after 1

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां वरम् ।

(cf v 1 2).

2 a) Ñ3 B D5 पतिवंशं च; D3 पतित वंश — b) K (except K1) Ñ1 2 Da1 D5 भामिनी Ñ3 B Da2 D3 D1 2 4 भाविनी, T G1-5 M शोभन G6 शोभन परमास्तर — cd) K2 महाभाग, Ñ3 B1 Da °स्मान, D5 °भाग D5 इद (for वाक्य) S सत्यवत्यभिसप्रे(T1 G1 2 °प्र)क्ष्य भीष्म वचनमब्रवीत् (cf 1023*) — After 2, S ins

1024* दुःखार्दिता तु शोकेन मज्जन्तीव च सागरे ।

3 Before 3, M ins सत्यवती — a) G4 धर्मयुक्तस्य — b) B (except B3) Da2 D2 4 G3 कौरवस्य T G (except G6) महात्मन — cd) S (except M8) कीर्तिश्च पिंड(G1 2 °ड्-; G3 पुण्य)श्च (by transp) Ñ3 धर्मश्च (for कीर्ति) B (except B6) Da S (except M6-8) संतानश्च प्रतिष्ठित Ś1 त्वयि पिंडश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठि — After 3 S ins

1025* भ्राता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 b) B6 Da1 M स्वर्गाय; T G स्वर्ग च (for स्वर्गोप) B3 (m as in text) स्वर्गोपकरण — M6-8 om 4cd — c) A few MSS वा (for च)

5 a) D2 वद (for वेत्थ). Ś1 K Da2 D4 वत्सि धर्मं हि ध°; Da1 सर्वं त्व वत्सि ध°, S वेत्थ (G1.3 °(त्स) धर्मस्तत्त्व च (G3 धर्मं च सत्य च; M8 तत्त्व च धर्मस) — b) Ñ1.2 वा (for च) S सामान्यस्येतर(G3 °स)स्य च — c) K0.2 D2 T1 G1.2.6 M1.2 च; T2 G3 4 M6-8 तु (for त्व) M स्मृतीर् Ñ3 D2 3 वेद — d) K1 N3 D5 वद T1 धर्मांश्च; T2 G5 शास्त्राणि; G1 दोषाश्च (for वेदां°) K2 Ñ1.2 B D (except D2) वदांगानि च स

6 a) S व्यवसाय (G2 °हार) K1 T G1-4.6 M च धर्मेषु; B1.2 G4 5 च सर्वेषु — b) Ś1 कुलाचारांश — Ñ3 om. 6cd

विधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
तिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
स्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
र्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
ाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
मे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् । C. 1. 4162 B. 1. 103. 17 K. 1. 112. 17

---

7 a) Ñ1.3 सुभृशमाश्वास्य; D5 °माश्रयं; S °मैश्वर्यं (M5 परं समाश्वास्य). — b) Ś1 कार्यत्वाद्; K1 काया त्वद्-. S वक्ष्यामि त्वां यथा प्राज्ञं (G1 °ज्ञा).

8 a) K0 om. 8a. K2 पुत्रश्च ते. Ś1 स पुत्रस्तव भ्राता वै. — b) Ñ1 S यवीयान्; Ñ2 D3 बलवान्. S कुलवंशभृ(T1 °कृ)त्. — d) K1 B3 6 D1.4 G1.3 °र्षभः.

9 a) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (G6 तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते). — b) K4 D2 T1 G (except G1) M5 उभे (for शुभे). G6 अंबिकांबालिके उभे. — After 9, S ins.:

1026* धर्म्यमेतत्परं ज्ञात्वा.

[T G (except G3) M3 धर्मं. T1 G1 एतं; T2 एव. G3 कुलं ज्ञा°.]

S completes the line with 10b, which is followed by 10a (see blow).

10 ab) S read 10a after 10b. M5 यतस्व (for कुल°). K2 S (except G1) च (for नः). — After 10a, S ins.:

1027* संतानकुलवर्धनम् ।

[See above T1 G1.2.4 संतानं कु°.]

— c) K (except K2) B D महाबाहो. — d) Some S MSS. धर्म्यं. K2 त्वं (for इह).

11 a) S राजन् (T1 M °ज-) राज्येभि°. — b) K3.4 Ñ3 D3.4 T M (except M8) भरता°. K0.2 वै; K4 D2 G5 हि (for च). — c) S कुरु कौरव्य (G6 कल्याण). — d) Ś1 D5 मा निमज्जेः; S मा त्वं हिंसीः (G6 धर्मंस्ते ह); Cd as in text. — After 11, K4 D3.4 (both marg sec. m.) ins.:

1028* अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः संतानमपि चाक्षयम् ।
एषा त्रयी तु संप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1. 94. 60-61.—(L. 1) D4 पंचानामपि.]

12 Before 12, Ñ2 B D (except D5) M3 ins. वैशं° उ° (M3 om. उ°). — a) Ś1 K (except K0) Ñ B1 D3 तु; B3 Dn D1.5 स (for च). — b) A few MSS. परंतप. — c) Ñ2 D (except D2.5) इत्युवाच. K (except K1) Ñ B1.5 D (except D2) अथ (for स). — d) K0 D3 D5 धर्मं. Ś1 K1 उत्तमं. S धर्ममेव ततः परं.

13 Before 13, D4 (marg.) S ins. भीष्मः; D4 cont उवाच. — ab) D5 transp. परो धर्मः and त्वया मातः. S मातः प्रकीर्तितः. — cd) K4 त्वमपत्यं. K3 4 Ñ1.2 B वै पुरा. — For 13cd, S subst.:

1029* राज्यार्थे नाभिषिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम् ।
भवत्या मतमाज्ञाय कृतमेतद्व्रतं मया ।

14 a) K2 परं वृत्तं. S जानीषे यत्तदा वृत्तं. — b) Ś1 Ñ1 T1 G2.6 M (except M3.5) तदंतरे. — c) S सत्येन (for सत्यं ते). — d) D3 ततः (for पुनः). S पुनरेव ब्रवीमि ते.

15 B6 (hapl.) om. 15ab. — a) Ś1 K1 परित्यजामि. — b) G3 देवि (for राज्यं). — c) G2.4-6 -श्च्यधिक°; G3 ह्यधिक°.

16 b) M6-8 रसमुत्तमं. — c) K2.4 transp. तथा and त्यजेत्.

17 K4 (hapl.) om. 17. — b) T1 G1.3 M अथ (for

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रींल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१
यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

तथा) Ñ3 Dn1 G6 उपमता — c) K0 2 Ñ B D (except D5) G6 तथाकाश — d) S (except T2 G5 6) चन्द्र (for सोम) Ñ1 शीत तथा (for शीता°)

18 a) S transp विक्र° and वृत्र° — d) K1 B3.6 Da1 D4 G3.6 M6-8 व्यवस्येय (K1 °य, M6 °ह) — After 18, D4 (marg) S ins

1030* तत्र जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।
[(L 2) T2 °क्यस्य धनस्य, G1 M6-8 °क्यस्य नदस्य]

19 Before 19, D4 (marg) S ins वैश°, D4 cont उवाच — ab) B D2 4 च (for तु) S त(M6 8 अ)थोच्यमाना पु° धर्मज्ञेन महात्मना — c) G1 पुत्र (for भीष्म) — d) S पुनरेवाभ्यभाषत (T1 °रेव ब्रवीदिद, M6 °रेवा ब्रवीद्वच) — After 19, S (except T1 G6 M8 8) read (with v l) 21ab for the first time (cf v l 21)

20 T1 G5 6 (? hapl) om 20 Before 20 D4 marg ins सत्यवत्युवाच — ab) K1 सत्यवतां वर S (T1 G5 6 om) जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्य सत्यवतां वर (M सत्यपराक्रम) — c) G3 त्रैलोक्य, M6-8 (by transp) लोकांस्त्रीन् K0 इच्छया सत्सृजेल्लोकान् — d) T2 G1 2 4 च (for त्व) Ś1 K1 कर्मणा (for तेज°)

21 T2 G1-3 M6-8 repeat here 21ab (cf v l 19), M8.8 repeat (with v l) 21ab consecutively — a) B (except B5) Dn1.n2 D4 G3 चैव; M6 8 चैन K3 4 ते; B6 तु (for तन्) Ś1 K0-2 D5 °मि ते स्थितिं (K1 °त) सत्ये (K0 धर्मे) S (T2 G1-3 M6-8 all first time, M8 second time) अनुजानामि तत्सर्वं (G6 M8.8 सर्वं तत्; M6-8 सत्य सं). — b) Ś1 K Ñ1 2 D (except D2 4) मदर्थे Ñ1 2 B D (except D2 4 5) यच्च भाषित — c) Ś K1 2 °द्धर्ममवेक्ष्यैव, K0 3 4 °मवेक्ष्येम (K0 °मा), Ñ1 °द्धर्मं त्ववेक्ष्येह, Ñ2 3 D (except D2 4) °द्धर्मं त्वमावेक्ष्य (D2 °क्ष्ये) — d) Ñ3 B D2 4 वहैता महतीं धुर, D5 मां वहैतां महीं धुर

22 a) D6 न ते कुलस्य ततुश्च, S यथा तु न कुल° — b) S (except G3) लोकश्च — c) S (except T1) सकामा वै (G6 °मास्ते) (for प्रहृ°) — d) S (except T1) तथा त्वं कर्तुमर्हसि — After 22, D4 (marg) S ins

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च मम भारत ।

After the above, S reads an additional colophon
Adhy no T1 99, T2 49, G M 50 (G6 51)

23 Before 23 D4 (marg) S ins वैश°, D4 cont उ° — a) S तां तु लालप(M °प्य)तीं (G3 लोलवतीं) दृष्ट्वा — b) K2 °वर्धिनीं, B5 6 T2 G1 4 °गर्धिनीं — c) D4 धर्मापेतं ब्रुवतीं तां — d) K (except K2) भूयो भीष्मो (by transp) S भीष्मो वचनमब्रवीत्

24 Before 24 D4 marg ins भीष्म उ° — a) D4 राजधर्मान्, S क्षत्रधर्मं — b) M6 सर्वं Ś1 त्रिनेत्र° K1 M6 विनी°; B3m च नीनश ; G1 M8 विना° M7 8 वनी° G3 मा न सर्वाव्यनीनश — cd) S धात्रे° मतस्याहु° क्षत्रियो (G1.4 °या ; G2 °य) परमां (M °म) वृ° (M8.8 स्तुषिं, M6 वृषीन्; M7 8 वृषीन्)

25 a) T2 G (except G2) M6 सतानो — b) स्यात्पुनरेव हि — c) Ś1 K1-3 D2 त ते धर्मं; S क्षात्रं — d) S क्षत्रियाणां पुरातन

26 a) K0 Da त्व (for तं) Ñ3 B D प्रतिपद्यस्व — c) M (except M6) °धर्मेषु कु° — d) Ś1 K1

९८

भीष्म उवाच ।

ामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
द्धेन च महाभागे हैहयाधिपतिर्हतः ।
ातानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १
ुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
नेर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ २
एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
त्रेःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३
ातः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४
पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६
उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७
उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् । C. 1. 4181 B. 1. 104. 11 K. 1. 113. 11

ोकधर्मं; Ñ1 °यात्रां; D2 T2 G °तत्वं.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ko.8 Ñ1.2 V1 B6 संभव. — *Adhy. name.* K3.4 सत्यवतीवाक्यं; Ñ1.2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 99; Da1 100, Dn3 102; D4 101. — *S'loka no.:* Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4169.

98

1 K1 T1 G1 M om. उवाच; T2 G2-6 om. the ref. — b) S निशम्य वचनं (T1 G1 M2.5 निधनं) पितुः. — After 1ab, D4 (marg.) S ins.:

1032* राजा परशुहस्तेन,

completing the line with 1d, which is followed by 1c. — c) D4 (marg.) S महाप्राज्ञे (D4 °ज्ञि; T1 °ज्ञैर्). B D (except D5) राजा परशुना पूर्वं. — After 1c, D4 (marg.) S ins.:

1033* हैहयस्य महात्मनः ।
[D4 T1 हैहय°.]

— d) Ś1 K1 S (except T1 M6-8) हैहया°. — Ñ1.3 om. 1ef. — After 1, N (except Ñ1.3) M6-8 read (with v. l.) 5ef, Dn M6-8 repeating the line in its proper place.

2 a) Ko Da S (except M3) विमुंचता; B5 वियुंजता. — c) S क्षत्रमेकेन (M6-8 क्षत्रियकुलं). — d) K1 S रामेण ज°.

3 c) S रोषेण (G1 M6-8 रामेण) (for पृथि°). — d) S °या मही. — After 3, K4 Ñ2 Dn ins.:

1034* एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।

4 a) D5 संभूय साध्वीभिः; S संभूय संभूय (M6-8 च वर्धितं क्षत्रं). — b) Ś1 K D5 ततस्ततः (for सम°). — d) Ñ2 B D (except D5) °र्वेदपारगैः; S °रेभ्य इति श्रुतिः.

5 ab) B6 Da1 D1.5 G1-3 Cd पाणिग्रहस्य. Ko T2 G2.4.5 तनया. Ko निश्चयः; Ñ3 °श्चयं; T2 G2.4.5 °ताः. M पाणी गृहीतुः पुत्रेति वेदे विकथितं भृशं. — d) B1 m.3 Da2 G1.3 M6-8 ब्राह्मणास्ताः. — Ñ1.3 om. 5ef; N (except Ñ1.3) M6-8 read 5ef after 1; Dn M6-8 repeat it here. — e) M3 लोकेप्वाच°. N (except Ñ1.3; but incl. Cd) M6-8 (the three latter with Dn for the first time) लोकस्य (K2-4 Da1 Dn °स्या; D4 लोक आ) चरितो धर्मः; T1 लोकोप्याचरता दृष्टः. — f) Ñ2 B1 m.3.5 Da पुनर्भुवि. Dn D1.4 M6-8 (with Dn for the first time) तेनाति किल दुश्चरः. — After 5, K3.4 Ñ2 B D T2 ins.:

1035* ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
[(L. 1) K4 °भवन्महत्. — (L. 2) K4 D1 इदं. K3.4 चैव तु (K3 चैवात्र) वक्ष्यामि इति°.]

6 a) S अथोचथ्य (G2 °त्य). — b) Ś1 आसीदृषिश्च बुद्धिमान्; S °द्धीमान्महानृषिः. — cd) S भार्या च ममता नाम बभूवास्य महात्मनः. Here and below G3 (several times) reads मरता for ममता.

7 a) S उचथ्यस्य. — b) S °धा यो दिवौ°. — d) Ñ1.3 सोभ्यप°; Ñ2 B D (except D5) अन्व°; S सोभ्यमन्यत (T1 (before corr.) G3 M3 (*sup. lin.*) °नंदत). Cd cites अन्वपद्यत (as in text).

8 b) Ś1 K D2.5 वरवर्णिनी; B3.6 °तां वरा. — After

अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८
अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
संबभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १२
भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ १४
यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ।

8^{ab}, G1 6 M5 ins ममता — ^{c}) Ś1 K1 2 °र्वत्नीत्यह, K0 4 N3 B D °त्नी त्वह, K3 °त्नी ह्यह, Ñ °र्वतिन्यह, S °वत्यस्मि ते (G3 त्वद्) Ñ1 2 भर्त्रा, Ñ3 भ्रात , B6 भ्रातु — ^{d}) M मिथ (for इति) B5 तव ज्येष्ठस्य धीमत , D5 °नान्यत्र रम्यतां, T1 G1–3 °न रमता मयि

9 ^{a}) K0 स्वयमेव (for अयं च मे) Ś1 Ñ1 3 महाभाग , D5 M8 3 महान्गर्भं — ^{b}) Ś1 च मे (for एव) — After 9^{ab}, M6–8 read 12^{ab} — ^{cd}) K0 एष, Ñ3 B D (except D5) अपि (for एव) S औचथ्यो गर्भ आधत्ते षडङ्ग वेदमुत्तम

10 ^{b}) N2 B D (except D5) द्वयोर्नास्त्यत्र (B1 orig 5 °स्त्येव) संभव (=13^{b}) — ^{c}) K4 Ñ1 2 D (except D4 5) °गते त्वद्य (D1 काले), S °गते कार्ये (M6 8 विधे काले) — ^{d}) D1 corrupt, S यथा युक्त तथा कुरु

11 Before 11, S ins वैश° (M3 भीष्म) — ^{a}) Ñ B3 T1 G1 3 M3 तदा, T2 G2 4 6 M6 8 °था (for °या) — ^{b}) Dn D1 बृहस्पतिरुदारधी (cf. 1 71 8^{a}) — ^{c}) K2 4 G3 कामात्मा स, Cd as in text महामापि (M6 °न) (for तदा) — ^{d}) D5 निगृहितु S स, G2 4 5 स्वा, M6 सो)°मान सो(G2 4 5 M6 ना)भ्यधारयत्

12 ^{a}) K3 N Dn D5 स (for स) M स(M8 स)बभूवैव धर्मात्मा — ^{b}) Ñ3 सकामया, M बृहस्पति — ^{c}) N1 3 T G M8 5 तत्तेज , B3 5 6 D1 M6 8 तद्रेत — ^{d}) B3 M स गर्भे प्रत्य(M सम)भाषत, D2 स च गर्भोऽभ्यभा°, G6 गर्भस्थो ह्यभ्यभा°

13 Before 13 M ins गर्भ° — ^{a}) Ś1 K2 4 D2 भो तात Ś1 कन्यसवादे, K1 कमह वदे, K2 एवधा स वदे, K3 4 N2 B D मा गम काम, Ñ1 3 कन्यस मृदि S कनीयस्तात नैवेह — ^{b}) Ñ1 2 Da Dn D1 इह, N3 एक (for अत्र) K3 B D2 4 5 नास्त्यतरमिह द्वयो , S संभवो विद्यते द्वयो — ^{c}) K3 4 Ñ2 B D अल्पा(B5 6 D4 °ल्पो)वकाशो भगवन् (K4 गर्भस्थ; D5 भ्यगमत्), S अमोघशुक्रस्त्व चापि(G3 चासि) K4 transp 13^{d} and the second half of line 1 of 1036* — ^{d}) K4 स्थित (for °गत) — After 13 K3 4 Ñ2 B D ins

1036* अमोघरेताश्च भवान्न पीडा कर्तुमर्हति ।
अश्रुत्वैव तु तद्वाक्य गर्भस्थस्य बृहस्पति ।
जगाम मैथुनायैव ममता चारुलोचनाम् ।
शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनि ।
पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पते ।
स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्र प्रतिहत्त तदा ।
पपात सहसा भूमौ तत क्रुद्धो बृहस्पति ।

[(L 1) K4 D5 °शुक्रश्च Da D1 2 °मर्हसि K3 B (except B1) Da D4 पीडा कर्तुं न मेर्हसि, K4 मा पीडां कुरु भो विभो D5 repeats 13^{d} for the second half — (L 4) K4 स गर्भस्थो महामुनि — (L 5) K3 4 Ñ2 B D4 5 °म(B1 5 6 °मा)वारय°, Da °मरोधय D1 °मवास्य त° N2 स शुक्रस्य, Ba 5 6 D2 4 5 शुक्रस्य — (L 6) D2 reads this line in marg sec m K1 अफल (for अथ तत्) Dn D1 2 रेत (for शुक्र) B1 5 6 D4 5 तत (for तदा) — (L 7) K3 4 B D4 ततोक्रुध्यद्बृ°]

14 Before 14 T G1 3 6 M6 8 ins वैश — D5 transp 14^{ab} and 14^{cd}, ins the line त दृष्ट्वा etc between them (see below) — ^{ab}) K1 स शशाप K4 पुन, T2 G3 6 च (for त) K3 Ñ2 B D (for D5 see above) त (K3 Da1 Dn1 तद्) दृष्ट्वा पतित शुक्र (K3 भूमौ) शशाप स (K3 by transp स शशाप) रुषान्वित — ^{cd}) T G उचथ्य° M पुत्र भ्रातुरुचथ्यस्य गर्भस्थ भग°

15 Before 15 T1 G1 6 M ins बृहस्पति D1 transp 15 and 16 — ^{a}) Ñ2 3 B D (except D3 D5) यस्मा त्व — ^{b}) K1 शुभे (for सति) Ś1 K0 3–4 Ñ1 3 D1 2 5 °भूतहितेप्सिते — ^{c}) G3 च तस्मात्त्व G6 यस्मा तस्मात् — ^{d}) K0 3 D5 प्रपत्स्यसे (K0 °ते); Ñ3 अवे ; Cd as in text.

16 B5 transp 15 and 16, and transp 16^{ab} and

[बृह]स्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
पेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
[लो]भमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
[का]ष्ठे समुद्गे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ १८
[क]स्मादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
[चि]न्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुरथो गृहान् ॥ १९
[सो]ऽनुस्रोतस्तदा राजन्प्लवमान ऋषिस्ततः ।
[ज]गाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ २०

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । C 1 4212 B 1 104 45 K 1 113.45

---

[1]^{cd} also — ^{a}) S ततो दीर्घ° — B3 om 16^{c}–17^{d} — ^{c}) K (except K1) B5 D2 °त्कीर्तिर्, M °त्तेजा — After 16, Dn D4 (marg) S ins

1037* जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञ पत्नीं लेभे स्वविद्यया ।
तरुणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।,

[w]hile K3 ins lines 1 3 of 1038*

17 B3 om 17 (cf v l 16) S transp 17^{ab} and [1]7^{cd} — ^{b}) Ś1 सहस्रश (for महा°) — ^{c}) S °रुचथ्यस्य [म]हान् — K3 ins lines 1 3 of the foll passage after [1]6 and lines 4–8 after 18^{ab} Ñ2 B3 Dn D1 4 ins the [p]assage after 17 K4 B1 5 6 Da D2 3 (om line 4), [a]fter 18^{ab}

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारग ।
गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिल मुनि ।
प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावास्तमशङ्कया ।
ततो वितथमर्याद त दृष्ट्वा मुनिसत्तमा ।
क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकस । [5]
अहोऽय भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेन वय सर्वे पापात्मान त्यजामहे ।
इत्यन्योन्य समाभाष्य ते दीर्घतमस मुनिम् ।

[(L 1) After line 1 D4 (suppl fol *sec m*) ins passage No 56 of App I. — (L 4) K4 दृष्ट्वा, B (except B5) D2 4 तथा (for ततो) K4 तमृषिं शंसितव्रत — (L. 5) K3 क्रोधात्तमोभि°, K4 क्रुद्धात्मानो हि D2 ऋषि मध वनौकस D5 क्रुद्धा धर्ममजानन्त सूक्ष्म नैश्रेयस पर] — A passage of 19 lines given in App I (No. 56) is ins in Dn (Dn2 om lines 18–19) after 1038*, in D4 (suppl fol *sec m*) after line 1 of the latter interpolation, in S, after 17

18 ^{a}) K1 च, K2 वै; K4 त, B D1 T1 G2 तु (for ते) G2 4.5 °मोहपरीतास्ते — ^{b}) Ś1 K1 3 4 Da2 T1 G3 ते, Ko 3 वै (for त) — After 18^{ab}, K4 B1 5 6 Da D2 3 ins 1038*, K3 lines 4–8 of that passage (cf v l 17) — ^{c}) Ko–2 समुद्रे, D5 समूहे, S समृद्धे T2 सक्षिप्य K3 4 Ñ2 B D (except D5) बद्धोडुपे परि(B5 विनि) क्षिप्य — ^{d}) K1 तमवा°, G3 समुपा°

19 ^{a}) Ko Dn1 G3 तस्मादधश्च, K2 3 B D2 5 यस्मा°, K4 Ñ2 Da Dn2 n3 D1 4 कस्मा° — ^{b}) B5 Da स ह, D5 स्मृते, T G स वै — After 19^{ab}, S ins.

1039* कर्मण्यथ तत क्रूरे तेषा बुद्धिरजायत ।

— ^{c}) Ś1 Da क्रुद्धा (for क्रूरा) — ^{d}) G3 M6–8 ततो, G6 यथा (for अथो) Ko Da M5 गृह

20 ^{a}) Ko सोभापत तदा Ñ2 B D (except D5) विप्र (for राजन्) — ^{b}) K4 प्लवमान्स K2 ऋषिस्तदा; Ñ2 B D (except D5) यदृच्छया, S मुनिस्तदा — ^{c}) Ko 3 4 D4 स, T2 G (except G3 6) च (for सु) — ^{d}) D5 वहन् (for अन्धस्) K2 तेन प्लवेन, Ñ1 तेनोद्भवेन

21 ^{a}) T2 G (except G1 3) बली — ^{b}) Ko सर्वशास्त्र°, K3 B Dn D1 4 °विदा वर, K4 D2 °भृता वर — ^{d}) Ko 2 D2 T1 G1 2 6 स्रोतसो° A few MSS °भ्यास°

22 ^{b}) T2 G (except G1.3) बली — ^{c}) Ś1 चैव, Ñ B1 3 Da2 Dn1 n3 D1 5 चैव S वर वव्रे — ^{d}) Dn D1 पुत्राथ, M °र्थी K3 B1 3 5 D2 4 T1 G3 M (except M3) °जपभ, Ñ3 Da °जाधिप (Ñ3 °प), B6 °जेश्वर, Dn D1 भरतर्षभ (D1 °भ), G1 2 4–6 °जर्षभ — After 22, D4 (marg) S ins

1040* त पूजयित्वा राजर्षिर्विश्रान्त मुनिमब्रवीत् ।

23 Before 23, D4 (marg) S ins राजा, D4 cont. उवाच — ^{b}) K2 Ñ3 D5 S (except M3 8) भार्याया

24 Before 24, D4 (marg) T1 G1 M (except M3) ins भीष्म, D4 cont उवाच — ^{a}) G1 2 तु (for स) S (except G6) तेनर्षि (for तेज°) — ^{b}) Ñ तन् (for

46 46 स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ २५
तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ २७
नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९
ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्यां च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥ ३०
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

त) T_1 $G_{2.5}$ तथा, T_2 G_1 M तदा (for ऋषि) — ^{e}) $\tilde{N}_3$ तस्मै स स्वां तदा भार्यां

25 $K_{0.2}$ (hapl.) om. 25 — ^{a}) G_2 विप्र (for वृद्ध) $Ś_1$ K_1 G_6 तु (for च) S (except G_6) त दृष्ट्वा — ^{d}) S (except $G_{3.6}$ M_5) तत (M₃ sup. lin. as in text)

26 ^{a}) K_1 S (except G_1) कक्षी°, $B_{1.5}$ Da_1 $D_{1.5}$ काक्षी° $K_{0.2}$ D_2 च (for स) — ^{b}) Dn D_1 तदा, D_2 बली (for वशी)

27 ^{a}) K_1 वक्षी°, K_4 $B_{3.6}$ Da_1 $D_{1.2.4.5}$ काक्षी°, S (except $M_{6.8}$) कक्षी° D_4 G_5 सर्वांस्तान् — ^{b}) D_4 दृष्ट्वा पुत्रान्, S साङ्गान्वेदान् (G_3 साग वेद) $Ś_1$ K_1 अधीतिन, $K_{0.2.4}$ D_2 S (except G_6) अधीयत — After 27^{ab} S (except G_6) ins.

1041* मुदा च तान्बली राजा दृष्ट्वा कक्षीवदादिकान् ।

— ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ °च वचन — ^{d}) $\tilde{N}$ B D (except $D_{2.5}$) इमे (for एते) $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{1.5}$ D (except $D_{2.5}$) इति भारत

28 G_3 om. 28^{ab} — ^{b}) K_3 $\tilde{N}_3$ B D_4 इमे, K_4 एतान् (for एते) K_2 D_5 ब्रुव (for ब्रुवन्) K_0 $\tilde{N}_{1.2}$ Da Dn $D_{1.2}$ S (G_3 om.) ममेम (K_0 S °मैत) इति चाब्रवीत् — ^{c}) S (except T_1) हि मे पुत्रा (for मया हीमे) — ^{d}) $K_{3.4}$ S (except G_1) कक्षी°, Da_1 $D_{1.2.4}$ काक्षी°

29 ^{a}) K_3 B $D_{2.4}$ ज्ञात्वा, $\tilde{N}$ Da Dn D_1 S दृष्ट्वा (for मत्वा) — ^{c}) S (except G_6) प्राहिणोदवमान्य मे — ^{d}) $Ś_1$ D (except $D_{2.4.5}$) मम, T $G_{1.5}$ M नृप (for हि मे)

30 ^{b}) $Ś_1$ transp. पुन and त, B (except B_3) $D_{2.4}$ राजा त K_3 Da ऋषिमुत्तम — ^{c}) T_2 $G_{2.4.5}$ बली $\tilde{N}_{1.2}$ B_1 Da Dn $D_{1.5}$ स्वां भार्यां, $B_{3.5.6}$ D_4 भार्यां ता (D_4 स्वा) — ^{d}) K_0 $\tilde{N}_{1.2}$ B (except B_5) Dn $D_{1.2.4}$ तस्मै स, K_3 (by transp.) ता तस्मै K_0 $\tilde{N}_3$ $B_{3.5.6}$ T G (except G_6) $M_{6.8}$ तत, B_1 Da M_3 तदा (for पुन)

31 ^{a}) S (except G_6) अङ्गे (T_2 $G_{2.5}$ °ग) दीर्घतमास्तु स (T_2 $G_{1.2.4.5}$ °मास्तस्या) — After 31^{ab}, T G (except G_6) M_6 ins. दीर्घतमा (T_1 ऋषि) D_4 repeats 31^{cd} (with v. l.) after 32^{ab} (q. v.) — ^{c}) B_1 D (except $D_{4.5}$) °ष्यति कुमारास्ते — ^{d}) B_1 D (except $D_{4.5}$) तेजसादित्यवर्चस (see below)

32 Before 32, T_2 ins. भीष्म — B_1 Dn $D_{1.5}$ om. 32 — ^{a}) K_2 तस्य, D_2 °दा, T $G_{2.5}$ M °तो (for त्र) G_1 ततोऽङ्गनामा — D_4 repeats 31^{cd} after 32^{ab} (v. l. °ष्यति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चस) — $K_{3.4}$ B (except B_6) D ins. after 32^{ab} (D4, after the repetition of 31^{cd})

1042* अङ्गो वङ्ग कलिङ्गश्च पुण्ड्र सुह्मश्च ते सुता ।
तेषां देशा समाख्याता स्वनामकथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृत ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृत ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा प्रख्याता सुह्मा सुह्मस्य च स्मृता ।[5]
एव बले पुरा वंश प्रख्यातो वै महर्षिज ।

[(L. 1) K_4 B_3 अगवगकलिगाश्च D_5 पुड्रसुह्मौ तथा सुता $K_{3.4}$ D_2 च तत्सु°, B_6 तत सु° — K_3 (hapl.) om. from स्वनाम° (line 2) up to प्रख्याता (line 5) — (L. 3) K_4 $B_{3.5}$ अगस्यागा समाख्याता वगा—स्मृता — (L. 4) K_4 $B_{3.5}$ °विषयाश्चैव कलिंगे च निवेशिता $D_{2.5}$ विश्रुत (for स स्मृ°) — (L. 5) K_4 $B_{3.6}$ Da $D_{1.2.5}$ विख्याता — (L. 6) $K_{3.4}$ $B_{3.5}$ D_5 पुरा बलेर्वंश (by transp.) $K_{3.4}$ $B_{3.5}$ D_2 प्रथित परमर्षिज]

33 ^{b}) $\tilde{N}_2$ Da महारथा — After 33^{ab}, S (except G_6) read 1. 99. 1-2 — $G_{3.5}$ M_8 om. 33^{cd} — ^{d}) $\tilde{N}_1$

९९

भीष्म उवाच ।

[भ]रतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।
[व]्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
[ब्र]ाह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
[वि]चित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

[तत]ः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।
विहसन्तीव सव्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।
न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धीयं तथाविधा ॥ ४
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।
तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५
धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम । C. 1. 4223 B. 1. 105. 6 K. 1. 114. 23

[...]ह मातर् (by transp.).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for [आ]दि°). — *Sub-parvan:* Ko.2-4 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 भीष्मवाक्यं; K4 दीर्घतमोपाख्यानं; [Ñ]1.2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः; G1 अंगोत्पत्तिः. — *Adhy.* [n]o. (figures, words or both): Ko 100, B1 D1 102; [D]a1 101; Dn2 103; T1 100; T2 50; G M 51 (G5 52). — *S'loka no.:* Da1 46; Dn 52; M3 53. — *Aggregate* [ś]*loka no.:* Dn2 4231.

99

1 S read 1–2 after 1. 98. 33[ab] (G6 om. 1–2). — Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — [a]) S (G6 om.) तस्मात् (for पुनः). B5 G1 भारतवंशस्य. — [b]) S (G6 om.) पुनः (for हेतुं). — [cd]) S (G6 om.) हेतुं [व]क्ष्याम्यहं सम्यङ्निर्दोषं नात्र संशयः.

2 For S cf. v. l. 1. — [b]) S (G6 om.) धनेना(G3 °र्मेणा-; M6-8 °र्मो वा)प्युपमंत्र्यतां. — [cd]) S (G6 om.) °वीर्यभार्यायां योऽस्यासु°.

3 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — After वैशं°, S ins. a passage of 36 lines given in App. I (No. 57). — [a]) S वै (T2 सा) (for सं-). — [c]) G1-3 सव्रीळा.

4 Before 4, S ins. सत्यवती. — [b]) S यदात्थ प्रमदां (T1 M6-8 °दाः) प्रति. — After 4[ab], D2 marg. (*sec. m.*) ins. 1045* (cf. v. l. 5). — [d]) = 32[b]. Ñ1.2 D (except D2.4.5) नः; G6 ते (for च). — After 4[cd], S reads an additional colophon (*adhy. no.:* T1 101; T2 51; G M 52 (G3 53)) and then ins.:

1043* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततो भीष्मं तं माता प्रत्यभाषत ।
रोचते मे वचस्तुभ्यं ममापि वचनं शृणु ।

— [e]) Ñ2 Da मयाख्यातुम्. — [f]) K4 Ñ3 B1.3 D (except D2.4.5) आपद्धर्मं तथाविधं.

5 [a]) K (except K1) Da त्वं ह्येव. — [b]) Da D5 सत्यः. Ś1 K Ñ1.3 Da D5 तपो महत्; S गतिः प्रभो (G3 च मे) (for परा गतिः). — After 5[ab], S ins.:

1044* यत्त्वं वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मतिः ।

— [c]) Ñ2 B D (except D5) सत्यं मे. G3.4 °न्निशम्यतां वाक्यं. — [d]) Ñ1.3 विधत्स्व; G6 वद त्वं (for कुरु°). — Ko.3.4 Da1 D1.4 (marg.) ins. after 5: D2 marg. *sec. m.*, after 4[ab]:

1045* यन्मे बाल्ये पुरा वृत्तं कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins. after 5: D2 (marg. *sec. m.*).4 (marg.) cont. after the above:

1046* शृणु भीष्म वचो मह्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न च विस्रम्भकथितं भवान्सूचितुमर्हति ।
यस्तु राजा वसुर्नाम श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
तस्य शुक्रादहं मत्स्या धृता कुक्षौ पुरा किल ।
मातरं मे जलाद्धृत्वा दाशः परमधर्मवित् ।
मां तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L. 1) G3 धर्मार्थकुशलं. — (L. 3) T2 G3-5 भरतर्षभः. — (L. 4) D2.4 तस्य शुक्रं धृतवती मत्सी कुक्षौ पुरा किल. — (L. 6) T °त्वेऽभ्यकल्पयत्; M6-8 °त्वेऽप्यक°.]

6 [a]) G °युक्तः स (G6 स्व-). Ñ1.2 B1.6 D (except D5) धर्मार्थं; S धर्मेण. — [b]) Ko.2.3 M तरो (M8 °रा); B3 Da1 D5 तरिर्; T1 तदा. Ñ1 °रासीन्नरोत्तम; Ñ3 °रासीर्वरो मम; B5 यमुनायां कुरूद्वह; T2 G पिता चासीत्ततो (G2.4.5 °स्तदा) मम. — [c]) K1 D1 तां; D5 G2 स (for सा). D2m (*sec. m.*) तरौ (for अहं). Ñ1.2 T2 G1.6 °यौवनं; G5 °यौवना. — B6 ins. after 6: B5, after 7:

1047* अतारयं जनं तत्र पारगामिनमञ्जसा ।
[B5 अवतार्य जलं वीर पार°.]

7/23 सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्यमुनां नदीम् ॥ ७
स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहु ॥ ८
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ १०

मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

---

7 a) Ś1 धर्मवता, Ñ1 2 D (except D2 4) °विदा — c) K0 2 D1 M8 तत , K3 B1 5 6 M5–8 तर, Ñ1 G1 तदा, B3 4m Da1 D1 5 तरिं, T1 तट S तात (for धीमान्) — After 7, B5 ins 1047* (cf v 1 6)

8 b) K0 T2 G2 4 5 वच , T1 G1 3 M (except M8) मुनि (for तदा) D3 मामुपधायाब्रवी°, M8 स्वय मामब्रवी° — c) S1 K1 सान्त्वमानो G6 M8 महाभाग (for मुनि°) — d) Ś1 विदुर, K1 विधु° (for मधु°) K3 D (except D2 4 5) S (except G6) वच (for बहु) — After 8, D4 (marg) S ins

1048* उक्त्वा जन्मकुल मह्य नासि दाशसुतेति च ।

[D4 श्रुत्वा, M3 5 उक्त G1 6 °कुले G6 चैव (for मह्य) D4 नेय, T1 G1 नासीत् G1 3 4 5 °कुलेति च, G6 °सुता इति]

9 a) Ñ2 युक्ता, T1 G6 M5–8 चाह, G3 त्वाह (for उक्ता) T2 G1 2 4 5 आलोक्य च दिशश्चाह (G2 °श्चाग), M3 वरै सुदुर्लभै(*sup lin* असुलभै)श्चोक्त्वा (*sup lin* °श्चाह) — d) S प्रत्याख्यातु प्रचक्रमे — T G2 4 5 M ins after 9 D4 marg after 10^{ab} G1 after 10

1049* प्रेक्ष्य तास्तु महाभागान्पर पारे ऋषीन्स्थितान् ।
यमुनातीरविन्यस्तान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।
पुरस्तादरुणश्चैव तरुण सम्प्रकाशते ।
येनैषा ताम्रवर्णेव द्यौ कृता प्रविजृम्भिता ।
उक्तमात्रो मया तत्र नीहारमसृजत्प्रभु । [5]
पराशर सत्यधृतिर्द्वीपे च यमुनाम्भसि ।

[(L 4) G4 5 द्यौर्भू(G4m °र्भृ)ता — (L 5) D4 T1 G2 उक्तमात्रे]

10 T M om 10 — D4 marg ins 1049* after 10^{ab} (cf v 1 9) — c) K3 लोकमावार्य D2 तमसावृत मालोक्य — After 10, G1 ins 1049*

11 b) M5 मम महावत्स — cd) K0 transp शुभ and इम S (except G6) °स वै तदा (M3.5 °न्महामुनि) — D4 (marg) T (T1 om lines 4–5) G3 M3.5 ins after 11 G1 2 4.5 M6–8, after 12

1050* कन्यात्व च ददौ प्रीत पुनर्विद्वांस्तपोधन ।
तस्य वीर्यमह दृष्ट्वा तथा युक्त महात्मन ।
विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।
वसिष्ठेन समानीता याज्ञवल्क्यादयो द्विजा ।
कृत्वा विवाह मे सर्वे प्रतिजग्मुर्यथागतम् । [5]
ततस्तदा महात्मा स कन्याया मयि भारत ।
महर्षेोऽजनयत्पुत्र द्वीप एव पराशर ।

[(L 1) M पुन (M3 5 तत) प्रीतो ददौ वि°. — G1.2.4.5 transp lines 2–3 and 4–5 — After line 1, M ins

1051* हिम चैवासृजद्धीमान्द्वीप च यमुनाम्भसि ।

and after line 3

1052* तत पिता वसुश्चैव पितरश्च तपोधना ।]

12 T G3 M om 12 — b) K2 Ñ1.3 G (G3 om) गर्भ उ(K3 Ñ3 G2 मु)त्सृज्यतामय — Dn3 om 12^{c}–13^{b} — After 12, G1 2 4 5 M6 8 ins 1050* (cf v 1 11) while K0 3 4 Da1 D4 (marg) ins

1053* एवमुक्त्वा गत सोऽथ ऋषि परमधर्मवित् ।
ममापि प्रसवो जातस्तत्क्षणादेव भारत ।

13 Dn3 om 13^{ab} (cf v 1 12) — b) Ś1 K1.2.4 G1 बभूव स (by transp), K0 G3 सबभूव Ś1 K1.2.4 D3 महामुनि , G6 °मति — After 13^{ab}, Ś1 K2 read 14^{cd}, G6 1054* (cf v 1 15). — cd) T1 G1 repeat and G2 4 read 13^{cd} after 1054* (cf v 1 15) M6–8 कन्यागर्भो N1 ममोत्पन्नो (for मम पुरा) Ñ B D (except D4) G3 M3 श्रुत , G1 स्मृति (for स्मृत)

14 G3 (?hapl) om 14–15^{ab} — b) K4 भगवा मुनि — Ś1 K2 read 14^{cd} after 13^{ab} — d) D4 कृष्णत्वमात्म च; G6 °मागत

[नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
ातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
[हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
[स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
ाव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
वेचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
हर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान्पृथक्पृथक् ।
यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् । C. 1. 4246 B. 1. 105. 25 K. 1. 114. 46

---

15 G3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) K (except K1) B D2.4.5 G6 तपसा; M7 तेजस्वी. — Dn T G1.2.4.5 M ins. after 16^{ab}: G6, after 13^{ab}:

1054* सद्योत्पन्नः स तु महान्सह पित्रा ततो गतः ।
[M3 स सद्य एव चोत्पन्नः स°. G2.4.5 वनं; G6 यतो (for ततो).]

— After the above line, T1 G1 repeat and G2.4 read 13^{cd}. — ^{c}) G3 स्नेहयुक्ते मयाप्युक्तं. — ^{d}) Ś1 K Ñ3 चाप्यमितद्युते (K0.4 °तिः); Ñ1.2 B Dn D2.4 चाप्रतिमद्युते (Dn D3m °तिः); Da वा प्रतिपद्यते; D5 M3 चाप्य(M8 चैवा)मरद्युते; T G M5-8 चैवामितद्युते. — ^{e}) M6-8 भ्रातृक्षेत्रेषु. D4 क्षेत्रे सु; T G M3.5 क्षेत्रे च (G6 तु).

16 ^{a}) K1 तस्य; K4 तात (for तत्र). G3 स तु मामब्रवीत्तत्र. — ^{b}) K4 Dn D5 कृच्छ्रेषु; G6 M5 कार्येषु. — ^{c}) S (except G6 M6) महाभाग (G2.3 °गं). — After 16, M3 ins.:

1055* तव चानुमते काममाभ्यामुत्पादयेत्प्रजाः ।

17 ^{a}) K0.2 तवाप्यनु°. Ś1 K0-2 वीर (for भीष्म). — ^{b}) K2 S (except G6 M3.5) नियतः. K2.4 सुमहा°; B3 स महायशाः (m as in text). — ^{c}) T2 G2.4.5 विचित्रवीर्यै. S (except M5) -क्षेत्रे वै (G6 तु). — ^{d}) M5 यदा त्वं पुत्र मन्यसे.

18 Before 18, K4 B1 D (except D2.4) ins. वैशं° उ°; B3 भीष्म उ°; S (except G3) वैशं°. — After वैशं°, S ins.:

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्ध्न्यञ्जलिकृतोऽब्रवीत् ।
[G1.2.4.5 °जलिमतो (G1 °था-) वदन्; M3 कृतांजलिपुटोब्र°.]

— G3 ins. after 19^{cd}; G1.2.6, after 19: M3.5, after 1056*:

1057* सर्वविस्सर्वकर्ता च यद्येतत्तत्करोति च ।

— ^{a}) G6 M कीर्तनात् (M3 *sup. lin.* as in text). G3 तस्मिन् (for तस्य). — ^{b}) S (except G6) वंद्य मातुस्तथा(T2 वर्धमानस्तदा; G3.4 मातुस्तदा)ब्रवीत्. — After 18^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

1058* देशकालौ तु जानामि क्रियतामर्थसिद्धये ।
[T2 राजानां; G (except G3) जानासि. G6 °तामिह सि°.]

— Before 18^{cd}, Ñ1.3 ins. भीष्म उ°. K3 (? hapl.) om. 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) B1.6 D4 °नेताननुपश्यसि (D4 °ति).

19 K3 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) K0.2 अर्थं चार्थां°. G3 धर्मार्थं चानुबंधनं. M3.5 धर्मं धर्मानुबंधं चाप्यर्थमर्थानु°. — ^{c}) Ś1 K1.2 हि (for च). — G3 ins. 1057* after 19^{cd} (cf. v. l. 18). — D4 (marg.) S (except G6) ins. after 19^{cd} (G3, after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबंधं च तांश्चैव त्रिविधान्पुनः ।
[T2 शुभस्य भावानुबंधांस्तांश्चैव; G3 अशुभाशुभानु°.]

— ^{e}) Ñ3 B D (except D5) धिया धीरो. — ^{f}) G6 स बुद्धिमान्. — For 19^{ef}, T2 G4.5 subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नरः कृत्स्नकर्मकृत् ।

G1.2.6 ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 ^{a}) Ś1 D3.4 धर्मसंयुक्तं; M3 °कामं च. — ^{b}) G1 शुभं चैव. — ^{d}) K3 transp. रोच° and मम. Ñ3 B D (except D5) तन्मह्यं रोचते भृशं.

21 Before 21, B1 D ins. वैशं° उ°; S (except G6) वैशं°. — ^{b}) M3.5 कुरुसंसदि. — ^{c}) M3.5 माता (M3 *sup. lin.* काली as in text). — ^{d}) K0.1 तं (K1 वै) द्विजं. M3(*sup. lin.*).5 मनसा समचिंतयत्. — After 21, S (except G5.6; M3 marg.) ins.:

1061* तस्याः स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।

22 ^{ab}) G6 विब्रुवाणोयं (for विब्रुवन्धी°). T G1-5 M स वेदान्प्र(G1 वेदान्प्रति-; G3 समेतान्प्र)ब्रुवन्सर्वान्कृष्णद्वैपायनः प्रभुः (G3 तदा). — ^{c}) Ś1 Ñ Da S °बभूव विदितः

18 9 20 3 47 परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्नवैरभिषिच्य च ।
मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
तामद्भिः परिषिच्यार्तां महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
सत्यवत्यभिवीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।
तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २९
यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
आनृशंस्येन यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

(G3 °भावा सत्यवती, M3 5 as in text), K2 °बभूव प्रकट, D5 °बभूव स ऋपि — d) B3 6 D2 कुरुसत्तम; S (except G1 6) °ससदि

23 a) K0 3 Ñ1 B6 D (except D2 4 5) S तत (for तदा) K (except K1) Ñ2 3 B D (except D5) कृत्वा, M3 5 [ऽ]कार्षीत् (M3 sup lin as in text) — b) K0 पुत्राय — c) M5 त परिष्वज्य (for परि° च) M3 5 मातार्तां (M3 sup lin बाहुभ्यां as in text) — d) N (except Dn1 n2) T1 G3-6 प्रस्न(Ś1 °स्ना)वैर् Ś1 अभिनिन्य च, K1 °नद्य त, K2 °चित्य त, K3 Ñ B3 6 D (except D2 4 5) T2 G (except G6) M5 8 अभ्यषिंचत, T1 अभिषिंचयत् K0 त (for च) — f) D5 चिरेण D (except D2 4 5) तु, G6 वै (for तम्)

24 a) T M अभि (for परि) K1 अभिशिख्याता (sic), K3 4 G2 4 6 अभिषिच्यार्ता, D1 G3 °षिंच्यार्तां (G3 °ता), G1 अभ्यषिंचत्ता — b) Ś1 अभ्यभाषत (sup lin °वाद्य च), G6 अभिसृत्य च — d) Ś1 K D5 G6 M5 व्यासो (G6 कृष्ण) द्वैपायनोऽब्रवीत्

25 Before 25, D4 marg ins व्यास उ°. S repeats 25^{ab} after 37 — a) Ñ1 वद त्व (for भव°) — d) K0 1 तव प्रिय (by transp)

26 Before 26 D2 4 (marg) ins वैश° उ° — a) K0 1 B1 तदा (for ततो) — b) G6 पुरोधाय परतप — d) M5 मन्त्रपूर्वं यथाविधि — After 26 Dn S ins

1062* पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत्प्रीतिमाप स ।
[T2 G6 पूजित मन्त्रपूर्वेण विधिना प्रीतमानस]

27 cd) Ñ1 B3 5 D (except D2 4) अथ (for अभि) D4 T1 एवम् (for एनम्) D4 T2 G3 एनम् (for इदम्) — M8 ins before 27^{cd} M5 subst for it

1063* आचचक्षे क्रमेणास्मै तदर्थमभिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins सत्यवती — a) S (except G6 M3 5) मातापितृभ्या जायते — b) G6 कुले (for कवे) — c) B1 6 D2 4 यथा पिता (by transp)

29 ab) N (except Ś1) G1 4 Cd विधान° (G1 °ता) Ñ1 2 B3 5 D5 G3 M3 सत्य, Ñ3 सर्वं (for स त्व) K1 पूर्वज, B5 विहित (for प्रथ°) T2 मे प्रियपुत्रक M3 8 यथासि पितुस्तात तथासि मम धर्मत — T2 om 29^{cd}-30 — cd) G2 4 5 (? hapl) om 29^{cd} — Ś1 K1 3 4 विप्रर्षे D4 महर्षे B1 G3 सुत, D4 स्मृत M5 विचित्रवीर्यभ्राप्यव यथा त्वमसि मे सुत — M3 repeats 29 with v l of M5

30 T2 om 30 (cf v l 29) — a) K0 B1 G1 तथैव, G6 यथा वै — b) Ś1 K1 Dn3 M3 5 त्वमसि — c) Ñ2 3 G1 भ्रातुर्विचित्र° — T1 G M3 5 read 31 after 30, the same MSS except G6 repeating it in its proper place

31 a) Ñ1 स्वय (for अय) — c) Ñ3 न बुद्धि (by transp) — d) Ñ3 राज्यानुपालने

32 M5 om 32 33 — a) Ś1 राज्ञ-व्यपे°, Ś1 (sup lin) K2 4 सत्यव्यपे°, S (M5 om) तस्य चापे° (G6 स त्व व्यप°) — b) = 4^{d} K4 G6 तु, G1 न, G3 वै (for च) — c) D4 S (except G6, M5 om) °स्य वचनाच्चैव — d) B1 6 D4 त्व (for च) K1 2 4 T1 G1-4 M (M5 om) °गा-मम चानघ, T2 विनियोगान्ममानघ G6 °गाद्वचनान्मम

33 M5 om 33 (cf v l 32) — a) Ś1 K1 भीतानां G6 आतुणा — Ñ3 om 33^{c}-36^{b} — c) Ñ1 B D (except D5) M3 °शस्याच D4 भूताना (for यद्ब्रू°)

34 Ñ3 om 34 (cf v l 33) G6 reads 34 after

वीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४
ययोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५

व्यास उवाच ।

त्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
तथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६
तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७
भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८

संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९

सत्यवत्युवाच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०
कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२
यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः । C. 1. 4260 B. 1. 105. 47 K. 1. 114. 69

...0; T1 G1-3 M6-8 repeat 34 here. — b) T1 (second time).2 G1-5 (all five second time) M3.6-8 (the last three second time) भार्ये परमसंमते. — d) B6 M6.6-8 (the last three second time) भारत (M6 first time inf. lin. as in text); G2 (second time) पुत्रक (for धर्म°).

35 Ñ3 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) S (except G6) ...ययोः प्रयच्छ पुत्रांस्त्वं. — c) S (except G6) अनुरूपान्. — d) D6 शंतनोः; Cd संतत्याः (as in text). K2 ...भूत्याः प्रभवस्य च; S तेजःप्रशम(G2.4.5 °श्रय)संयुतान्.

36 K1 S om. उवाच (G6.6 om. the ref.). Ñ3 om. 36ab (cf. v. l. 33). — a) Da G2 सर्वं (for धर्मं). S ...वमे(M6-8 यथै)वेह (for सत्य°). — b) S (except G6) परं तत्त्वं प्रजासु च (G2.4.5 परावयं). — Before 36cd, G6 ins. व्यासः. — c) K1 Ñ1.2 B D (except D5) S तथा. K0.2 Ñ B D (except D5) तव महाप्रा(a few MSS. °प्र)ज्ञे; S हि (T2 G2.4.5 ·पि) ते वि(G1 सुवि-; G2.4.5 तव)निश्चित. — d) Ś1 K1 धर्मेण प्रहि(K1 °ति)ता मतिः.

37 ab) S1 तस्मात्त्वहं; K1 तस्यात्तहं (sic) S नियोगात्तव चैवाहमेतैरपि च कारणैः. — c) S (except M3.5) तत् (for ते). — d) Ś1 K1 दिष्टं; Ñ1 दृष्ट्वा. Ś1 K0.2.4 पुरातने; D (except D3.4.5) सनातनं; S पुरा मया. — After 37, S repeats 25ab.

38 ab) D2 T1 G3 M6-8 पुत्रं and समं. — c) Ś1 ते दिव्यं; G6 M3(sup. lin.).5 निर्दिष्टं. S (except G6 M5) व्रतं च चरितव्यं तु. — d) G6 M3(sup. lin.).5 मया संवत्सरं शुभं (G6 °भे).

39 a) M5 संवत्सराद्. K0 T1 °न्याय्यं. — d) Ś1 K1 ह्युपेयात्. S (for G6 see below) स्पृशते. G6 subst. for, M3 ins. before, and M5 ins. after 39cd:

1064* न हि मामर्हतः प्राप्तुमशुद्धे कोसलात्मजे ।

G1-3 M3 ins. after 39: G6 M5, after the above:

1065* एवं सत्यवती धर्मं परमं ज्ञातुमर्हसि ।
[G2 अपरं; M8 परं त्वं. G3 परज्ञैः संतम°.]

40 K1 D1 S om. उवाच. — a) K3 B3 G6 M6-8 प्रपद्येतां; K3 D2.5 T G1-5 M3.5 °द्येते. Ñ Dn D1 सद्यो यथा प्रपद्येत (Ñ3 °ते); G6 तद्यथा प्रतिपद्येतां. — b) K2-4 Ñ3 D2.5 S देव्यौ (G2.4.5 भार्ये). B3 ते गर्भं त्वं तथा कुरु. — Dn S (except G6) ins. after 40c: D4, after 40 (as *one* line made up of the two halves, read in reverse order!):

1066* प्रजानाथा विनश्यति ।
नश्यन्ति च क्रियाः सर्वाः.

— d) K2-4 Ñ B3 D (except Da1 D5) G1.6 M3 देवता.

41 a) After कथं, K0 Ñ B1.3.6 Da Dn D1.4 T1 G1.3.6 M ins. च; K1-4 D5 हि; B5 D2 वा; T2 G2.4.5 तु. K0 G6 राज्यं (for राष्ट्रं). — b) Ś1 K D2 पाल(K0 कार)यितुं; T2 G2.4.5 रंज°. — c) G3 शीघ्रं गर्भं. G2.6 M5 निषिचस्व. — d) K0.2 Ñ B D भीष्मः संवर्ध°; K1 °स्तं पाल°.

42 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K0 Ñ1.2 Da D4 °कालिकः; Ñ3 D6 °कारिकं (D5 °कः). Dn D1 मया भ्रातुरकालिकः. — d) Ś1 K1 एतध्द्यस्याः प°; K0.2-4 D5 एतद्धि स्यात्प°; Ñ2 Da Dn D1 तयोरेतत्प°; S एतत्स्यात्परमं व्रतं (G6 एतद्धि स्यान्महत्तपः; M7 एतस्यात्परतरं व्रतं).

43 ab) S1 K1 यद्धि(K1 °दि) मे सहते गर्भं. K0.2 रूपं गंधं वेषं; G6 M3.5 वेषं रूपं गंधं (by transp.). T1

अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३
वैशंपायन उवाच ।
समागमनमाकाङ्क्षन्निति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।
ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम् ।
धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४
कौसल्ये धर्मतन्त्रं यद्ब्रवीमि त्वां निबोध मे ।
भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४५
व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।
भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६
सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।
नष्टं च भारत वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७
पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।
स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८
सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।
भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथो (for तथा) T G (except G6) चय — c) K0.3 कौसि(K3 °शि)ल्या, K2.4 B (except B1) D (except D4.5) °श°, T1 कौरव्या — d) Ñ3 प्रतिपद्यते — After 43 D4 (marg) S (except M6-8) ins

1067* तस्य चापि शतं पुत्रा भवितारो न संशय ।
गोप्तार कुरुवंशस्य भवत्या शोकनाशना ।

— After the above, D4 (marg) S (except M6-8) ins 1069*

44 Ś1 K1 om उवाच; S om the ref — After वैश° उ°, N ins

1068* एवमुक्त्वा महातेजा व्यास सत्यवतीं तदा ।

D4 (marg) S ins after 1067* (M6.8, after 43) Dn, after 1068*

1069* शयने त्वद्य कौसल्या शुचिवस्त्रा स्वलंकृता ।

— a) Ñ3 S (except T1 G6) समागमनम् Ñ3 आकाङ्क्षेम्; Dn S °क्षेद् — b) K3 निशि (for इति) S इत्युक्त्वान्तर धीयत — c) G3 °गम्य सा देवीं, G6 M8 अभिगम्य तु सा देवी — d) K1.3 T संगता, G (except G6) सन(G3 °म)ता — e) K4 B3.6 Da1 Dn1 D2.8 G6 धर्मम् S (except G6) धर्मार्थकाम(M8 sup lin °र्थेन तु)संयुक्त (T2 G2.4.5 °सहित) — f) G6 M8 °न मिथ

45 a) K (except K1) B2.3 D (except D4.5) कौश(K0 °शि)ल्ये K0 D2 धर्मतत्त्वं हि, K1 G3 °तन्त्रे यद्; Ñ1 °तन्त्राय; Ñ2 M8 °मन्त्रत्वाद्; B1.3.6 Da Dn D1 °तन्त्र त्वां; B3 °सत्त्वाद्; D2 °तत्त्व हि; D4 M8 (sup lin as in text) °तन्त्रत्वाद्; M6.8 °तन्त्र च — b) K0 Ñ1.2 B D यद्ब्रवीमि K0 Ñ1.2 B D (except D4) तत् (for मे) M8(sup lin as in text) s ब्रवीमि न तु कामत — c) K2.4 C3.4 भारतानां Ś1 K1 समुच्छेदे; K0 कुल°; T2 G1(sup lin as in text) s °च्छेदाद्; M8(sup lin as in text) s असावीय — d) Dn1 (by corr) D2 तद्भाग्य°; G2 यद्भाग्य° M8(sup lin as in text) s

मन्निमित्त शुभानने

46 b) M5 भर्तृवंश — c) K0 भद्रे, K4 मे च B D मह्य (for मेऽत्र) T1 धर्मभृतां श्रेष्ठ, T2 G1-4 M8(sup lin) 6 8 बुद्धिमतां श्रेष्ठ, G6 M8 बुद्धिं ददौ मे (G6 पौत्री) — d) Ś1 धर्मस्याग्र्य; K0.2 °स्याद्य, K3.4 °स्यास्य, Ñ1.2 B D कुलस्यास्य, Ñ3 धर्मस्यार्थं T G1-4 M8(sup lin) 6 8 कुरुते बुद्धिमुत्तमां, G6 M8(orig) वंशस्यास्य पुनर्भवे — After 46, K4 Ñ1.2 Da D (marg) ins

1070* अहं त्वामद्य वक्ष्यामि बुध्या निश्चित्य भामिनि ।
श्रुत्वा तु तद्वच सुभ्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 a) K0 त्वदाधीना, Ñ1 B D (except D4.5) T1 G1.3.6 M8.6.8 त्वदय°, Ñ3 त्वया°; T2 G2.4.5 त्वया धार्यो M8 त्वदधीना च सा बुद्धि° — b) K4 प्रतिज्ञात K2.3 D2 हि (for ह) Ñ3 B Da Dn D1.4.5 पुत्रि (Ñ3 °त्र) प्राप्य (Da1 पुत्र्याज्ञाप्य) मा तथा (B1m मा शुच; B3.4 मां तथा; D5 मेनघे); T G1.3 M8(sup lin) 6-8 पुत्रार्थे (T1 G3.5 °र्थिं, T2 G2.4 °र्थं) मतिं कुरु; G6 M8.5 पुत्रमान्न नान्यथा — d) Ś1 K1 पुनरेत, K4 °रेतत् — After 46 G6 M8.5 ins

1071* गर्भं धारय कल्याणि देवरस्य महात्मन ।
[G6 पुत्रं जनय कल्या°]

48 b) M8 (sup lin as in text) स ते पुत्रो — d) Ś1 K1 ते (for न) T G1-5 M8(sup lin) उद्वहि(G1.3 °हरि)ष्यति धर्मेण; G6 M8.5 पार्थिवी भारती — After 48 D4 marg ins

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी स्नुषां सत्यवती तदा ।

49 Before 49 Ñ3 M8 ins वैश° उ° (M8 om. उ°) — a) M8.5 सा धर्मेणानु° — b) A few MSS धर्मचारिणी — c) Ñ3 B3.6 D2 G2.4.5 M (M8 sup lin as in text) तदा; T2 विप्रान्

Colophon om in Da. — Major parvan T G M

१००

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
भयात्काशिसुता तं तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६
ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् । C. 1. 4281 B. 1. 106 8 K. 1. 115 11

नव° (for आदि°). — *Sub-parvan*. Ko.2-4 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name*. K3.4 व्यासनियोगः; Ñ1.2 सत्यवत्युपदेशः; G1 व्यासाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 101; B1 D4 103; Dn3 104; T1 102; T2 52; G M 53 (G6 54). — *S'loka no.*: Da1 53; Dn 50; M3 66. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4271.

100

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G6 M3 (*sup. lin.* as in text).5 हृष्टा (for काले). — b) K1 G6 M5 स्नुषां; G3 मा· (for वधूं). T1 G (except G3) M3 (*sup. lin.*).6-8 रतौ तथा; M3.5 अलंकृतां. — c) T G (except G6) शयनं. — d) Ko Ñ B D (except D5) G6 M5 शनैर्वचनम° Ñ3 सा पुनर्वाक्यम°).

2 a) MSS. indiscriminately कौसल्ये and कौश°. K2 ते चेत्; S देवि (M5 तेद्य). — b) Da त्वामन्वे°; D5 वामुपवे°. S अद्य त्वानु(G6 स चाद्यानु; M5 स त्वाप्यानु)गमिष्यति (G6 M5 °प्रवेक्ष्यति). — c) B3 °मत्तां ऋतुमतीं; T1 G6 M (except M3) °मत्ताभिवीक्षेथा. — d) N T1 निशीथे ह्या(D2 -ह्या)गमि°; T2 G2.4.5 °थे समुपे°; G1 °थेऽभ्यागमि°; G3 M3 (*sup. lin.*).6-8 °थेऽभ्यागमि°; G6 M3 (orig.).5 निशायामागमि°.

3 a) K4 B6 तस्याः (for श्वश्र्वा.). S (for T2 see below) तु वचनं. T2 श्वश्रुवास्तु वचः श्रुत्वा. — b) K2 शयिता. A few MSS. शुभा. — c) T2 G2.4.5 चिंतयंती तदा; G6 M3 (*sup. lin.* as in text).5 जगाम मनसा. — d) Ko.2 Ñ3 D4 T1 G1-5 M3 (*sup. lin.*).6-8 कुरुसत्तमान्; B D2 °नंदनान्; G6 M3 (orig.).5 भरतांस्तथा.

4 G1.2.4.5 M3 (*inf. lin.*) ins. before 4: G6 M6-8 subst. for 4ab:

1073* ततः सुप्तजनप्राये निशीथे भगवानृषिः ।
[G1.2.4-6 रात्रौ च (for निशी°).]

— a) Ś1 K G1 ततोंऽबिकायाः. — b) K (except K3) G3 °वानृषिः. — d) Ko.2.4 Ñ B D Cd शरणं (D5 सदनं); T2 G2.4.5 निशायां (for शय°). Ś1 तां; K (except Ko) Ñ3 D5 G6 M5 तत् (for ह). — After 4, D4 (marg.) S ins.:

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तमः ।
जगाम तस्याः शयनं विपुले तपसि स्थितः ।
[(L. 1) G3 °वानृषिस°.]

D4 (marg.) G6 M3.5 cont.: T G1-5 M6-8 (om. lines 3-4) ins. after 5:

1075* तं समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतथोचिता ।
विरूपमिति वित्रस्ता संकुच्यासीन्निमीलिता ।
विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्णः पुरुषः कृशः ।
सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रधर्षणः ।
[(L. 1) D4 G3.4 M6 °तथोचितं. — (L. 2) D4 °च्याक्ष्णी निमीलिते; T1 G1.2.5 M3 °च्यासीन्नरेश्वर.]

5 ab) G3 तस्य दीप्तस्य. Ñ3 Da Dn1.n3 D5 T1 कपिलां जटां; G4.5 कलिला जटा. G6 M3.5 चक्षुषी (for लोच°). — c) Ś1 Ko.2 Ñ3 कद्रूणि; Cd बभ्रू°. S श्मश्रूणि चैव (G6 कद्रूणि चापि) पिंगानि. — d) G6 दृष्ट्वा साक्षि निमीलिता. — After 5, T G1-5 M6-8 ins. 1075* (cf. v. l. 4).

6 a) Ñ1.2 B D (except D5) तया सार्धं. — d) Ko.2 न शशाकाभि°.

7 a) Ñ1.2 B Da Dn D2.4 °मागम्य; D1 M3 (*sup. lin.*) °मालक्ष्य. — b) Ñ1.2 B D (except D5) पुत्रमुवाच

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितॄणां वंशवर्धनम् ।
द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

इ, T G M8(orig) 6 8 °मभाषत M8(sup lin) 5 त माता प्रत्यभाषत — c) Ś1 K1 8 B5 D4 अप्यस्या, D2 अथास्या, G6 M3 5 अप्यत्र Ś1 K0 2 4 B3 D5 G1 पुत्रो, G6 M5 5 तात — After 7, G6 (which om 8 10) ins

1076* इत्युक्त सोऽब्रवीन्मात कुमारो मातृदोषत ।
अन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यम्बिकोदरात् ।

8 G3 (hapl) om 8–10 — a) S (G6 om) निशम्य वचन — b) Ñ1 2 B D (except D5) सत्यवतीसुत, S (G6 om) परमधर्मवित् — c) S1 °द्रियज्ञानम्, Ñ3 °ज्ञानी — d) K3 स प्रचो°, T1 °दित

9 G3 om 9 (cf v l 8) — c) Ś1 K1 3 4 D5 महावीर्यो महाभागो, B5 महाबाहुर्महा° — d) M7 °बुद्धिर्महात्मन

10 G6 om 10 (cf v l 8) M6 8 om 10ab — a) K0 2 तस्य चैव — b) A few MSS भविष्यति Ñ1. 2 B D (except D5) महात्मन — c) M8(sup lin) 5 एष मातुश्च (M8 °स्तु)

11 a) G6 M3. 5 निशम्य वचन तस्य — b) T G M6 8 माता वचनमब्रवीत् (G6 तन्माता पुनरब्र°), M3 5 स माता पुत्रमब्र° — S ins after 11ab D5 (om lines 1 2) after 12ab D4 (marg., om lines 1–3) after 12

1077* अलब्धलाभ पुत्रोऽय यद्यन्धो वै भविष्यति ।
अस्य वंशस्य गोप्तार सतां शोकविनाशनम् ।
तस्मादपरन्न पुत्र जनयान्य नराधिपम् ।
भ्रातुर्भार्यापरा चय रूपयौवनशालिनी ।
अस्यामुत्पादयापत्य मन्नियोगाद्गुणाधिकम् ।

[Before line 1, T2 G3 ins सत्यवती — (L. 2) T1 G1. 3. 6 M3. 8 तस्य च° — (L. 3) D5 जनय त्व; G6 °याच — (L. 4) G1 3 °परा चैव]

— After 1077*, G6 M8 ins 1078* S om 11c–12b (G6 M8 om 11c–14d) — Before 11cd, Ñ3 ins सत्यवत्युवाच

12 S om 12ab (G6 M8 om 12) (cf v l 11) — a) Ś1 K1 इति वंशस्य — b) Da1 Dn8 कुरूणां (for पितॄ°) Ś1 K1 4 हर्षवर्धन — After 12ab, D5 (om lines 1–2) ins 1077* — After 12 D4 (marg, om lines 1–3) ins 1077*

13 G6 M8 om 13 (cf v l 11) — b) K0 2 Ñ1. 2 B D (except D5) महायशा — G6 M8 ins after 1077* T2 G3 5 after 13ab D4 (marg, om lines 1–3) T1 G1 2 M5–8 after 14

1078* अम्बालिका समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।
भूयो नियोजयामास संतानाय कुलस्य वै ।
विषण्णाम्बालिका साध्वी निषण्णा शयनोत्तमे ।
को न्वेष्यतीति ध्यायन्ती नियता संप्रतीक्षते ।

[(L 1) G6 अथाम्बिकां T1 G1 M8 समाहूय — (L 3) G3 विषण्णा बा°—भीषणा श° — (L 4) G3 6 प्रतीक्षिता M3 5 °क्षती]

— S om 13c–14d — c) MSS indiscriminately कौसल्या and कौश° — d) K0 स्नुषा चाध, Ñ3 सुषावे Ñ2 Da D3 सुषुवे (Da1 °षाव) तनय शुभा — After 13 D2 ins

1079* धृतराष्ट्र यतस्तेन धृतराष्ट्रस्ततोऽभवत् ।

14 S om 14 (cf v l 13) — a) K3 पर्यभाष° K1 सुतां K4 तदा, D5 नृप — d) Ñ1 B D (except D5) °पूर्वमरिंदम — After 14 D4 (marg, om lines 1–2) T1 G1 2 M5–8 ins 1078* (cf v l 13).

15 b) Ś1 K1 तामभ्यगत; K0 3–4 D5 तामपश्यत; S (except G1. 2) समपद्यत — c) Ñ3 °कां रूपपारणा°; M1 D2 4 °कापि (D4 °का तु) स दृष्ट्वा; G1 °का महाभागा; M3 °का समभ्याशाद् — d) Ś1 K1 Da2 G1 4 8 ऋषिं K1 g (for च) Ś1 G (except G2. 6) सा च तं; K0 तापिनं K1 सर्वस B D2 4 दीप्तदंष्ट्रजटाधरम्; D5 ऋषिं दृष्ट्वा तथाविध — e) Ś1 B1 3 m e m D (except Da2 Dn3)

ां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
ासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
स्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
स्मादेष सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
ाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
त्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः ॥ १८
तो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
शंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
ां माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।
तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत् ।
सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३ C. 1. 4298 B. 1. 106. 24 K. 1. 115. 39

विवर्णा. Ś1 K1 पांडुवदना. — f) Ñ3 विवर्णा समपद्यत.

16 a) G6 M3(*sup. lin.*).5 तां बालां. — b) K0 B3.6 m D5 विवर्णां प्रे°. Ś1 Ñ1.2 B D T1 G3 भारत; K3.4 वै मुनिः.

17 b) Ś1 K1 मामिति; K0.2.3 D °मिह; K4 °मितः; Ñ1.3 B G1 M3 (*sup. lin.* as in text) °मसि. T1 विरूपा शयने स्थिता. — c) K0 Ñ3 एव; Da1 D5 अयं (for एष). Ñ1.2 B D (except D5) सुतस्ते वै. K2 तस्मात्त्वैष तनयः. — d) G3 M6-8 एष; G6 एवं (for एव).

18 a) Ñ B D चास्यै(Dn3 °स्मै)त°. — b) K0 न संशयः; K1 तदानने; K3.4 वरानने. — c) B5.6 D4 निरक्रामद्. K0 निश्चक्राम तथेत्युक्त्वा; K4 D6 °क्त्वा स च निष्क्रामद्; Da2 °क्त्वा स निचक्राम. — d) K3 मुनिसत्तमः. S (except G6 M5) कृष्णद्वैपायनः प्रभुः.

19 a) K0.3 Ñ3 B3.6 Da1 D2.5 T G1-3 M6-8 °मालक्ष्य. — b) Ñ1.2 B D (except D5) °मथाब्रवीत्. — After 19ab, D2 ins.:

1080* अप्यस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।;

while G1 ins.:

1081* कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्त्यत्र भविता शुभः ।

(cf. 1082*). — c) Ś1 K1 T1 च (for स). K0.2 स शशंस (by transp.). B1 मुनिर्मात्रे. — d) D6 तत्र (for तस्य). Ś1 G3 पुत्रस्य. — For 19, G6 M3.5 subst.:

1082* तमुवाच ततो माता अप्यत्र भविता शुभः ।
कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वमृषिस्तां प्रत्युवाच ह ।
[(L. 2) G6 पुत्र (for तत्त्वम्).]

S ins. after 19 (G6 M3.5, after 1082*):

1083* भविष्यति सुविक्रान्तः कुमारो दिक्षु विश्रुतः ।
पाण्डुत्वं वर्णतस्तस्य मातृदोषाद्भविष्यति ।
[(L. 1) G6 सुतो मातः (for सुवि°).]

20 For S cf. v. l. 21. — a) Ś1 सुतमेवान्यं. — b) Ś1 पुनरेकम्; K1 एकं सुतम्.

21 For S see below. — c) K0.3 Ñ1 Da1 D1 पांडुलक्षणसं(Ñ1 °मा)पन्नं. — d) D1 °मानं स्वतेजसा. — e) N (except Ś1 K1.3 Da1) यस्य. — For 20-21, D1 (marg., om. lines 1-6) S subst.:

1084*
(21ef) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
इत्युक्त्वा मातरं तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।
मुनौ यातेऽम्बिका पुत्रं महाभागमसूयत ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
(21ab) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्रं काले व्यजायत ।
(21cd) पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानं श्रियावृतम् ।
तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अन्धं दृष्ट्वाम्बिकापुत्रं जातं सत्यवती सुतम् ।
(20ab) कौसल्यार्थे समाहूय पुत्रमन्यमयाचत ।
अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनयं शुभम् ।
(20cd) एवमुक्तो महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।
नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुनः शुभा ।
भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तां समाधाय वै भूयः स्नुषां सत्यवती तदा ।

22 a) K3.4 ततोऽन्यस्मिन्. S °कालं च (G3 तु) विज्ञाय. — b) Ś1 B6 (m as in text) तस्मै (Ś1 तस्यै) न्यवेदयत्; K2 तस्य न(? read नि)योजयत्; K3.4 ज्येष्ठामयोजयत्. S देव्या संचोदि(G1-3 °बोधि)ताम्बिका. — c) K0.2.4 D2 सा च; T1 सापि. — d) Ñ2.3 B3 m 5.6 Da प्रतिचिंत्य; G5 प्रतिवीक्ष्य. K4 B3 m Da D2 T G3 M3.5 तत्; G1.2 च (for तम्). K0 परिचिंतयत्; G4.5 प्रवि(G5 °च्य)चिंतयत्.

23 b) Ś1 K1.3.4 D5 °प्सरःसमां. — d) K0.3 तदा (for °तः). A few MSS. काशीपतेः.

23 39 दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादृषिः ।
तया सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २६
स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।
धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८
स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

24 a) Ñ B D (except D5) सा त (for दासी) K2 सर्पिम्, S (except G2 3.6) त्वर्पिम् T2 G2 4 5 त्वनुप्राप्त — b) S (except M5) प्रत्युत्थायाभि° — d) Ś1 K2 3 Ñ D1.4 च, G6 सा (for ह) — After 24, B3 ins

1085* उपचारेण शीलेन रूपयौवनसंपदा ।,

while S ins

1086* वाग्भावोपप्रदानेन गात्रसंस्पर्शनेन च ।
[T1 G3 M2 (sup lin) वाग्भोगोप°.]

25 ab) K1 4 corrupt D4 °भोगे च Ś1 तु सा, N1.2 B D रह (D5 स तु) K0 कामोपचारैरतुलै, K2 °भोगत सम्यक् K0 3 4 Ñ B D3 D4 तस्या, D5 सम्यक् (for तस्यां) S कामोपभोगसंयुक्तो महर्षिर्विस्मितोभवत् । — c) K3 रात्र्यां, Ñ1 2 B (except B3) D (except D2 5) राजन्; T1 रात्र, G2 M6 8 रात्रिर् — d) D (except D2 4) °र्षि सशि(Dn1.n3 D1 शसि)तव्रत

26 a) K0 °प्रबोधैस्त्वा, G (except G1 6) °वीर्येव — b) Ñ3 B3 S त्व भुजिष्या; B3 न भु°; Cd as in text. — c) K2 शुभो D1 S एष (D2 अय) ते सुभगे (M3 5 °गो) गर्भं — d) Ñ1 2 B D धेयान् (for श्रीमान्) — e) S विश्रुतो लो° — f) K3 G3 6 °धर्मभृतां; K4 °शास्त्रभृतां; T G1 3 4 M3(sup lin) 6-8 °धर्मविदां G2 M5 5 सर्वधर्मविशारद — After 26 S (except G6 M5) repeats 18cd (with the S reading), before which M5 ins पैत्र°

27 a) ~ जज्ञे स (by transp) — cd) K2 Ñ1.2 B D वै (for च) Ñ1 2 B D (except D4) पांडोश्चैव महात्मन; M5 °स्य पृथिवीपति Ś1 धृतराष्ट्रस्य पांडोश्च भ्राता धीमत°

28 a) G3 धर्मो वि° — b) K0 Ñ3 °तस्यामितात्म — c) Ñ1.2 °स्याथ त°; Ñ3 °स्यार्थधर्मज्ञ; D5 °स्य तु त°. — d) D5 कामक्रोध°. — After 28, Ñ ins

1087* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च ।

After this, D4 (marg) ins 1038* (cf 1.30)

29 S transp 29 and 30 — b) Ś1 K (except K4) D4 मात्रा सह (for पुन°) Ś1 वै; Ñ1 2 B3 6 D5 Dn1.2 (for च) — c) K0 3 तस्या Ñ3 समासाद्य S तस्यै सर्वमाख्याय (T1 °चख्यौ)

30 S transp 29 and 30 — a) K0 4 Ñ B D एते S क्षेत्रे (for एव) — b) S कृष्णद्वैपा°. K3 T1 M3 हि (for अपि) Ñ3 क्षेत्रे वै विदुरादय — d) K0.4 कुरु° °वंशवर्धना — S (which transp 29 and 30) ins after 30 D4 marg, after 1037*

1088* तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं सर्वं समवर्धत ।
गन्धवत्या तथैवोक्तो धर्मरूप सुत प्रति ।
स्वात्मस्थि पुत्र्यत्तु दारे स्वात्त सुत प्रति ।

[(L 1) G3 कुरुजाङ्गलराजसु — (L. 2) D4 °व्यवर्धत; G1 सर्वत्र च निवर्धित; G3 सर्वत्र सम°. — (L. 3) M4 सत्यवत्या; M6-8 गन्धवत्या D4 °योक्तो पुत्रार्थ पुत्र हि — (L. 4) T1 G3 5 M6 8 मातु; T2 धात- M3 6 8 सुतान्प्रति — Lines 1 and 2 = (var) 1.102.1]

Colophon — Major parvan T2 G M संभव (G5 आदि°) — Sub-parvan K0-3 Ñ1.2 V1 D5 Dn D3 संभव — Adhy name Ś1 K1-4 D3 धृतराष्ट्र(K4 °राष्ट्रो)त्पत्ति; Ñ1 2 V1 B1.3m 6 Da Dn D1.4 6 विचित्रवीर्यसुतो(Da1 विचित्रवीर्यो)त्पत्ति; G1 धृतराष्ट्रपांडुविदुरसंभव; G3 विदुरसंभव; M4 पुत्रोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both): K0 Da1 103, K1 104, D1 104, Dn2 105, T1 103, T2 53, O M 54 (G3 48) — Śloka no D4 66, Dn2 32, Dn3 32; M3 43 — Aggregate śloka no Dn3 4303

१०१

जनमेजय उवाच ।

कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।

। शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

व ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।

मान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २

आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।

र्वाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३

। कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।

श्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।

सार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ४

ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।

निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५

तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।

आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६

तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।

कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।

तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७

तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।

न किंचिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८

ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।

ददृशुस्तत्र संलीनांस्तांश्चोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९ C. 1. 4314 B. 1. 107. 10 K. 1. 116. 12

101

Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K1 विप्र (for कर्म). धर्मपुत्रेण; B3m धर्मराजेन (for कर्म ध°). G3 किं कृत्वा धर्मो वै. — c) K2 transp. कस्य and शापा°; G1.2 तापि शापात्. Ś1 K0 ब्रह्मर्षिः; K1 B5 D3.5 विप्रर्षे; K3 1.n3 D1.4 G2.4 °र्षेः; B6 महर्षेः; T1 विप्रर्षेः; G6 M3 °ष. — d) = 27d, and 1. 57. 81b. K3 °योनावतारितः; except T1 G6) °योन्यामजा° (cf. v. l. 27).

2 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — b) G6 M5 नाम (for). — c) S एकांतचारी वन्य(G1.6 °श्य)श्र. — d) Ś1 संस्थितः; T1 G1.2 निश्रु°; T2 G3 च श्रु°; G6 M च ध्रुवः. सत्येन तपसि श्रुतः. — After 2, D4 (marg. sec.) S ins.:

1089* स तीर्थयात्रां विचरन्नगाम च यदृच्छया ।
संनिकृष्टानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।
तत्राश्रमपदं कृत्वा वसति स्म महामुनिः ।

3 a) Ś1 K1.2 स चाश्र°; S स त्वाश्र° (G3 तस्याश्र°). few MSS. °द्वारे. — b) S महायशाः. — c) S (except) °बाहुस्थितो. — d) S मौनव्रतसमन्वितः.

4 a) S केनचित्त्वथ कालेन. — b) S तथा (for तस्मिन्). (except Ś1 K1) वर्तत: (for तिष्ठ°). — c) K3 D4 G6 तदाश्र°; T G1-5 तस्याश्र°. K3-4 Ñ3 B5 Dn D1.5 समनुप्रा°. — c) Hypermetric! D5 अनुसार्य°; G2 सार्य°. T G1-5 M ते चोरा (for बहु°). G6 अनुसाधर्म णास्ते (sic). — f) D5 पुरुषर्भ°. — After 4, S ins.:

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्ग्रामाल्लोप्त्रहारिणः ।

5 a) S तस्मिन्नाव°. — b) Ś1 K (except K0) Dn D1 दस्यवः (for निद°). K0 M भयमोहिताः; T G भयपीडिताः. — cd) Ś1 बलात् (for भया°). Ś1 °वानुग°; Ñ B D °वानाग°. S अभितस्तत्र संलीनान्बलमन्वागमच्च तान्.

6 ab) D5 लीनेषु चौरेषु. Ś1 °द्रथिनां; K1 °द्रवितो. For 6ab, S subst.:

1091* ततः शीघ्रतरं राजंस्तदा राजबलं महत् ।
यस्मिन्नावसथे शेते स मुनिः संशितव्रतः ।

— cd) S तत्राजग्मुस्ततोपश्यन् (T1 G3 by transp. तत्रापश्यंस्ततो जग्मुस्) तं मुनिं रक्षिणस्तु ते.

7 a) S (except G3) °स्तदा. — b) Ś1 K1 तथालंतं; K0.4 Ñ1.2 B1.3 यथावृत्तं; K2.3 तपस्यंतं; G3 दस्यु°; G6 °युक्तं. Da2 तपोबलं. — Dn3 om. 7cdef. — c) Ś1 K Ñ D (except Da D4; Dn3 om.) कतमेन. — d) S मुनिस°. — e) K2 B3.5 D2.4 गच्छेमहि; B5 °महि; S (except T1 G3) °म वै. — f) K0.3.4 Ñ B1.3 D (Dn3 om.) G2 यथा; T1 तथा.

8 d) Ś1 K1 सोवद°; K3.4 Ñ B D अब्रवी°; G1.2 अवोच°; G3 ऊचिवान्; M3 sup. lin. आह तान्. G4.5 इति (for वा). G6 M3.5 मुनिस्तान्प्रत्यभाषत.

9 b) N (except Ś1 K1) T1 G1-3 M3 °स्तमाश्र°. — c) Ñ D (except D2.4) लीनांस्तान्; G6 वै लीनान्. — d) Ś1 K B D2.4 तांश्चैरान्; Ñ Da Dn D1.5 T2 चौरांस्तद्; T1 G M3.5 चोरांस्तद्; M6-8 चोरांस्ते.

11 13 ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ १०
तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्वध्यतामिति ।
स वध्यघातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ॥ १३

शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४
ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्द्विजोत्तमम् ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६
राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १७

---

10 c) S (except G2 6) त (for पुन) — d) K0 3 Ñ B D3 4 दस्यून्सर्वान्, S चोरांश्चैव (T2 G3 5 °न)
11 a) K2 4 सहितै S transp तै and चोरै N चौरैर् — b) S अवदत् (for अन्व°) G6 छिद्यताम् — c) K0 B D3 4 °राज्ञात (K0 °स), Ñ1 3 G1 3 M6-8 °राज्ञस , T G2 4 6 M5 6 °राज्ञसै Ñ2 B1m Da Dn D1 5 स रक्षिभिस्तैर° — d) M5 महायशा
12 a) Da1 Dn D1 4 शूल आ° — b) K4 M6 8 °स्तथा — K2 (hapl) om 12c-13b — c) K1 अभिज° Ñ3 B Da D2 4 महाराज, S (except T1 M8 5) °पाल — d) D2 T G2 M6-8 तान्यथा, M5 सर्वदा K0 धन चाक्षयपुष्कल
13 K2 om 13ab (of v 1 12) — a) K4 शूले स्थित स ध° — b) Ś1 K1 3 4 D6 तदा, G6 M5 अपि — c) D5 ब्रह्मर्षिर् G6 °हारस्तदा राजन् — d) Dn D1 5 नाभ्य(D5 °-व)पद्यत — G6 M5 (? hapl) om 13ef — e) B3 Da D2 M6 8 स; T2 G2 4 6 वै (for च) — f) B3 समतोपयत्
14 a) M5 शूलेन — b) Ś1 K0 3 Da तत ; S (except M5) तदा (for तप) — d) Ś1 K Ñ3 D5 ऋषयोथ Ñ2 B Da Dn D1 2 4 मुनयस्तपसान्विता ; G6 M5 8 ऋषयो भरतर्षभ — After 14, S (except G2 M5) ins

1092* दु खिता ऋषयस्तत्र आश्रमस्थाश्च त तदा ।

15 b) K3 समवर्तत; Ñ3 न्यपतस्तत्र; B (except B3) D (except D5) सन्निपत्य तु K0 Ñ B D भारत, K2 4 सर्वत (for सर्व) S समाति परमां गत (T1 G1 4 °ति) — After 15cd, S ins

1093* भगवन्केन दोषेण गन्तासि द्विजसत्तम ।
[G4 प्रोतोसि द्वि° M5 °ण अवस्थामीदृशीं गत M8 केन दोषेण गतासि भगवन्द्विज° (by transp)]

— Before 15ef, Ñ3 ins ऋषिरु°, B3 ऋषय ऊ°, G1 ऋषय — e) Ñ3 °च्छामि ते ब्र° — f) Ñ3 °वानिति S न पा ह्य(G3 स एव पापो)सि धर्मत — After 15, K1 4 B D ins

1094* येनेह समनुप्राप्त शूले दु खभय महत् ।
[K1 दु ख महाभय]

On the other hand S ins after 15

1095* तत्ते द्विजवरश्रेष्ठ सशय सुमहानिह ।
ईदृशस्य द्विजश्रेष्ठ उग्रे तपसि वर्तत ।
[(L. 1) G1 6 M5 6 8 °महान्हि न — (L. 2) M6 8 वर्तते]

— After 1094*, N (except K3 B1 D5) ins an additional colophon with the foll details — Adhy no K0 Da1 103, K1 Ñ1 2 107, B1 Dn D4 105 (D1 106) — Aggregate śloka no Dn1 4320

16 Before 16 Ś1 K1 D3 5 S (except M8 5) ins वैशंपायन ; K0 3 4 Ñ B Da Dn D1 4 वैश° उ° — ab) G6 M5 तदोवाच महाप्राज्ञस्तानृषीन्संशितव्रतान् — c) K1 दोषत; K2 4 B6 D5 °त कि; T G2 4 M (except M5) °तोस्म Ñ3 प्रवक्ष्यामि, G3 न पश्या°; Cd as in text — d) D5 S (except T1 G2 6 M5) °ध्यते — After 16, K3 4 Ñ D S ins

1096* त दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।
न्यवेदयस्तथा राज्ञे यथा वृत्त नराधिप ।
[(L 1) S तपुरुषा र° — (L. 2) K3 निवे°; Ñ1 अथ K3 सदा, S ततो]

D5 marg cont.

1097* श्रुत्वा च वचन तेषां शूलस्थमृषिसत्तमम् ।
(cf 17 and v 1).

17 a) K3 Ñ3 Dn श्रुत्वा च (K3 तु) वचन तस्य राजा तु त (G6 च हि) तथा (T1 तदा, G3 यथा) ।

न्मयापकृतं मोहादज्ञानादपिसत्तम ।
सादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ १८
वमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
तप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
वतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
शक्नुवंश्च निष्कष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
णीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।
आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ॥ २२
किं नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३

धर्म उवाच ।

पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४

अणीमाण्डव्य उवाच ।

अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ २५ C. 1. 4333 B. 1. 103. 13 K. 1. 117. 17

— b) K3 Ñ3 Dn D5 S निश्चित्य; B6 संगम्य. T1 बहु (for ह). B Da D2.4 बंधुभिः (for मन्त्रि°).

18 Before 18, N ins. राजोवाच; S राजा. — a) T2 मया तु कृ°; G (except G3.6) M8 मया च कृ°. T1 G3 पापाद्; T2 G1.2.4.5 M3 पापं (for मोहा°). — b) K3 Ñ2 G3 मुनि°; G6 M5 द्विज°. — c) Ś1 K1 त्वा तदहं; K2 त्वामत्रा°; S त्वां (G1.2 त्वा) विप्रेंद्र. — G1 om. 18d–19a.

19 G1 om. 19a (cf. v. l. 18). — Before 19, Ñ3 D1 (marg.) ins. वैशं° उ°; S (G1 om.) वैशं°. — a) G3.6 °स्तदा. Ś1 K0.2.3 D2.5 राज्ञः. — b) D5 °रोहपि:; G6 M5 °रोत्तदा. — c) Ñ2 B1m D (except D2.4.5) °प्रसादं.

20 a) S (except G2) तु (for च). — b) Ś1 G3 तं शू°. Ś1 K1.2.4 D5 नि(K3 वि)चकर्ष ह; S (except G2) विनिकृत्य च. K0 ततः शूलं चकर्ष ह. — c) Ñ1 न श°; D2 °वंस्तु; S (except G2) °वंतो. — d) D2 T3 M8 शूलमूलं. Ś1 K1 मूलेस्य; G3 °लेन; M3.5 °लेथ. T3 तु; G1.4–6 M6–8 च (for स). K0 चाछिनत्; T3 G M °च्छिदुः. T1 शूलमूलमचिच्छिदुः.

21 a) Ñ1 तदंतर्ग°. — After 21ab, S ins.:

1098* कण्टपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।
पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L. 2) T G3 °जनभारस्या°; M6–8 °जनहारस्या°.]

— c) Ñ B D (except D5) तेनातितप°. Da लोकं. — d) Da दुर्लभं. — e) Ś1 K0.1 आणी°; K3.4 B3m.6 Da1 Dn3 (? Cd) अणि°; Ñ2 शूल°. S तमाहुराणिमांडव्यः (G6 °व्यं). — f) K0.2 लोके स. K0 Ñ1.3 पप्रथे; Ñ3 B D गीयते. S इति धर्मे (T2 G2–5 °र्मं) रतं मुनिं (G1 °निः).

22 a) K2 गत्वाथ (for स गत्वा). S गत्वा संयम(T2 G3.6 °मि)नीं विप्रो. — b) Dn D1 परमात्मवित्. — c) S धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः. — d) K2–4 Ñ3 °लंभत; Cd as in text. T1 पर्युवाच तदानघ; T2 G3.6 M पर्यु(G3 °र्य)पालय. तानघ; G1.2.4.5 पर्यपृच्छत्तदानघ.

23 a) K0–2 Ñ1.2 Da तद्दुष्करं. Ś1 तत्किं न दुष्करं; D5 किं नु ते दु°; S किं मया तत्कृतं (G1 कृतं यावत्कृतं). — b) S ध(G2 क)र्मपापफलोदयं (M6–8 धर्मं ब्रूहि यथातथं). — cd) S येनेदं प्राप्तवानस्मि दुःखमप्रतिमं भुवि. — e) K2 Ñ1.2 मे सर्वं; K3.4 तत्त्वेन. S तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन.

24 Ś1 K1 T1 G2–3 M3.5.6.8 धर्मः; D2 धर्मराज उ°; T2 G4.5 यमः; G6 धर्मराजः; M7 धर्मराजा. — a) Ś1 पतंगिनां तु; K0.3.4 D2 पतंगिकायाः; K1 °गिनां च; K2 शलभस्य तु; Dn D1.4.5 °गिकानां; G2.5 °गमानां. K (except K1) D2 पुच्छे तु. — b) T1 इषिकास्तु; T2 G1.2.4.5 M3.6–8 इषीका त्वत्- (G1.4 °कास्त्वत्-); G3 इषिकास्त्वत्°; G6 इषीकास्त्वं; M5 इषीकां त्वं. G6 M5 समादधः (for प्रवे°). — cd) Ś1 K1 तत् (for ते). S अहिंसकानां धर्मज्ञ तेनेदं (G3 हिंसया; G1 तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, K4 Ñ3 D4 (marg. sec. m.) ins.:

1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ।

(This st. is missing in the Calc. ed., but is found in Bomb. and Kumbh. ed.!)

— Dn3 S (except G6 M5) ins. after 24: D4 ins. after 1099*.

1100* आणिमाण्डव्यः ।
कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।
तेनोक्तो धर्मराजोऽथ बालभावे त्वया कृतम् ।

25 D1 G3–5 M8 om. अणीमा° उ°. Ś1 K1 आणीमांडव्यः; K2 श्रीमांडव्य उ°; K4 Da2 Dn3 अणि° उ°;

16 17 मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।
धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ २७
धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ।
दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणां च हिते रतः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।
तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चान्वकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B1) D2 4 माडव्य उ°, Dn3 ऋषिह°, T1 G6 ऋषि , T2 G1. 2 अणि°, M5 माडव्य ; M6 8 आणि , M7 अणी°. — After अणी° उ° (resp. its v. l), Dn3 D4 (marg sec m) S ins

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिश ।

[(L 1) Dn3 D4 T1 G1 M8 8 °न्मतो — (L 2) G1 न च प्राप्स्यति D4 किंचन, T2 G (except G3 6) वैशास] — a) Ñ3 S (except G4) अल्पा°. K3 सुमहान्, Ñ2 B1. 3 Dn D1 4 पि महान्, B3 6 Da D2 4 तु महान् — b) K2 Ñ3 B1 6 Dn D1 4 G1 6 °या धृत , Ñ1 °योद्धृत — After 25ab, Dn3 D4 (marg sec m) S (except G6) repeat 1 57 80ab (v 1 अपि for यत) — G2 om 25cd. — d) K0 B4 T1 G1. 3 4 5 त्व (for स) A few MSS °ष्यति

26 a) K0 2 स्थापयिष्यामि — b) B6 D1 2 T2 G3–4 कर्मफ° — c) Ñ2 3 B D (except D5) °दशाकाद्°; G6 चतुष्टतमाद्° — e) K0. 3 अन्यथा; K3 4 Ñ1. 2 Dn D1 परत (for परे°) K3 Ñ1 2 B Dn D1. 4 G एव (G3 एव; G6 नैव) — f) B (except B4) D4 एव (for एव) S (except M6–8) पापदोषो भ°

27 Ś1 K1 S om उवाच — Ś1 K1 (? hapl) om from 27a up to वैश° उ° of the foll adhy — a) K0 2 महौजस — d)=1d, and 1 57 81b S (except T1 G3 M5) °योन्यामजा° (cf v 1 1)

28 Ś1 K1 om 28 (cf v 1. 27) — a) T2 G1 4 5 सधर्मार्थे च (G1 न) — b) G6 भय° — G3 om 28cd. — c) G1 °र्शी च परम ; G3 °र्शी महामाज्ञ° — Da ins after 28 Dn3 (irrelevantly) before st 1 of the foll adhy.

1102* वैशंपायन उवाच ।
सर्वतो बलवान्धर्मस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।
इतीह कथयामास भगवान्बादरायण ।

Colophon om in Ś1 K1. — *Major parvan* T1 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 2 4 Ñ1 B3 D5 T1 संभव, to it K4 Ñ1. 2 add अणीमांडव्योपाख्यान K3 B1 5 6 Da Dn D1 3 4 M1. 8 (om sub-parvan name) mention only अणी(B2. 6 Dn3 D2. 5 6 M1. 8 om अणी)माडव्योपाख्यान — *Adhy name* M1. 8 धर्म— — *Adhy no* (figures, words or both) K0 D4 ? 104, B1 108, Dn D4 106 (Dn3 107), T2 54, G ? 55 — *S'loka no* Dn 15, M8 41 — *Aggregate s'loka no* Dn3 4337

102

1 Ś1 K1 om वैश° उ° (cf v l. 1 101 27). S om उवाच — After वैश°, Dn3 ins 1102*, while S ins

1103* धृतराष्ट्रे च पाण्डौ च विदुरे च महात्मनि ।

— b) K B (except B4) °अगाए — d) Ś1 °मेतमवर्ध°.

2 S reads 2ab after 3ab. — a) D2 G1 ऊर्ध्वसस्या° M1. 4 ऊर्ध्वरेहा°; Cd as in text — b) K2 4 साधुवृष्टि Ñ B D रस° (cf 3d). — c) K1 वर्षेल्लप°. — d) K1. 2. 4 D1. 3 °फल

4 a) K0 3 4 Ñ B D °ब्राव्य(B6 D4 °दु)श्री°; K1

ाश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
भवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
शेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
नक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
न्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
ानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
न्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
न्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
रतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ।
सादशतसंबाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८

नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः ॥ ९
उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथा सिद्धर्षिचारणैः ।
नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।　C 1 4350 B 1 109 14 K 1 118 14

ाप्यवर्धत, S °श्चोपकीर्यते (G1 °शोभते, G3 °जीव्यते)
^{f}) S (except G2 6 M6-8) °व्यपि — After 4, T ... 3 6 M3 5 read 10^{ef}
5 ^{a}) D5 देशे, G3 कश्चित्
6 S reads 6–7 after 10^{cd} — ^{a}) K0 Ñ B D (except ...5) धर्मक्रियायज्ञ(Da1 °ज्ञान)शीला, K4 °यज्ञशीला; S ...नधर्मक्रियायुक्ता — ^{b}) K0 Ñ B D (except D5) ...त्यव्रत(Ñ3 °धर्म)परा° — After 6^{ab}, Da1 reads 7^{cd} ^{c}) D2 S (except T1 G1) अन्योन्य (cf 7^{c}) — ^{d}) S ...र्तेते स्म Ñ3 तत (for प्रजा) K4 T2 G3, 4 तथा, ... प्रजा
.7 For sequence of S cf v 1 6 — ^{a}) Da ...मक्रोध° — ^{b}) Ñ2 B D नरा, S प्रजा Da1 reads 7^{cd} ...ter 6^{ab} — ^{c}) K Ñ B1 3 6 Da Dn D4 °भ्यनदत (K2 ...भनदति, K3 °भिनदत), B5 D1 5 T G1 4 5 M3 °भ्यवर्तत, ...2 °भिनदतो; G2 °भ्यनदस्तु, G3 °भिवधत, G6 M6-8 ...यनदन्त, M5 °भ्यनुमाद्या — ^{d}) S ब्रह्मोत्तरम् (G1 ...ह्मणोत्तरम्), Cd as in text Ñ3 B5 T G5 अवर्धत
8 Da1 om 8^{abcd} — ^{a}) K3 S °दधिसकाश — ^{b}) Ś1 ...1 Ñ3 च, Ñ2 तु (for वै) S °रं बहुशोभत — ^{d}) S ...समभ्र(T2 °च व्योम, G1 6 M5 °मभ्र, G4 5 °च भूयो, ...8 छिन्नमभ्र)घनैरिव
^{a}) S नदीपादपखण्डेषु (M6-8 °गर्धेषु) — ^{b}) K3 ...पुलिन°, T1 G1, 3 6 M °सेतुषु; T2 G2 4 5 वापीकूपा ...टपुषु Cd mentions पल्वल — ^{c}) Ñ1 सुरम्येषु, D4 ...म्ये°, S (G3 missing) विचित्रे° (G4 6 च चित्रे°, G6 M5 दिव्ये°) — ^{d}) K2 प्रजा (for जना) S विहरति कौरवा
0 ^{b}) Ñ1, 2 B D (except D5) S (except G6) तथा
— ^{cd}) K0 4 B5 विहरन्, K1-3 व्यहरन् B6 6 Da D1 4 तदा Ñ2 B3 Dn D1 देवर्षि° S स्पर्धमानाश्च दृश्यते ...चारणपिसमागमे — After 10^{cd}, S reads 6–7 — G2 4, 5 M6-8 om 10^{ef}, while T G1 3 6 M3 5 read it after 4 — ^{f}) T G1 3 6 न काचिद् (G1 कापि, G3 चापि) विधवाभवत्
11 ^{a}) K3 हृष्टा, K4 हृष्टे, G1 2 4 श्रेष्ठे (for रम्ये) T G5 6 M °पदश्रेष्ठे, G3 °वरश्रेष्ठ — ^{b}) K3 4 बभुवु (for बह°) Ś1 वृता Ñ1 2 B D कुरुभिर्बहुली(Ñ1 °भि)कृते; S भीष्मेण विधिना कृता — ^{c}) Ś1 K Ñ3 °सभावप्रा, Dn3 °सभावीथी, G6 °महावप्रा, M5 °प्रपासभा — ^{d}) K1 2 B6 Da D3 G (except G1, 5) तदा — After 11^{cd}, N ins
1104* बभूवु सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्राष्ट्रे सदोत्सवा ।
[Ś1 K (except K3) N3 B5 6 D2 बभूव Ś1 K1 Ñ3 चार्द्धिमाश्रित्य, K0 2 4 ऋद्धिमाश्रित्य, K3 ऋद्धितो नित्य, B5 6 D2 °युत Ś1 K Ñ3 महोत्सव, B5 6 D2 सदोत्सव] — S (which om 11^{ef}) ins after 11^{cd}
1105* स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च सनिवास कुरूपित ।
[T1 M3 स निवा° T1 कुरुष्वपि, G3 कुरुष्विति, G6 सुरक्षित, M6 8 कुरुष्वित G2 4 5 °श्च निवासा समलङ्कृता] — ^{e}) Ñ1, 2 B D (except D4) धर्मतो (for शास्त्र°)
12 ^{a}) S परमोपेतो (for रम°) — ^{b}) Ś1 चित्रयूप°, K3 °शताकुल, Ñ3 चित्य°, S यूप(G5 6 °पै)चैत्यवनध्वजै (T1 °वरद्विजै, G1 °ध्वजैः सदा, G6 °धनुर्भुजै) — ^{c}) S प्रमृज्य (M °द्य) (for स देश) — ^{d}) K0 Ñ3 प्रमृद्या भिप्रवर्धित, K1 समृद्धाभिप्रवर्तित, K3 4 प्रमृज्याभिप्र°, Ñ1, 2 प्रामृद्याभिप्र°, B Dn विमृज्याभिप्र°, Da D2 4 विमृद्या भिप्रवर्धित (Da1 °र्तित), D1 विसृज्याभिप्र°, D5 समृध्या

50 9 14 8 14 भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम् ।
पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ १८
पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
अत्यन्यान्बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

सप्र°, S स्वराष्ट्र (G3 5 °ज्य) पर्यरक्षत (G1 M3 5 परिरक्षता, G3 °क्षते, G6 परिरक्षिता) — e) B6 धमण (for भीष्मे°) — f) B5 D3 4 T1 G (except G3 6) °वर्धत

13 b) S यशस्विना (for महा°) — d) Ñ1 2 B D परमो(Ñ1 2 D5 सततो)त्सुका, S परमोत्सवा

14 b) Da जनाधिप — d) S1 K0 1 3 D5 सर्वत

15 b) S महायशा — Between 15 and 16, S reads 21, 22 and 23 in a different sequence and with some v l and additional st as shown below — S ins after 15 D4 (marg sec m, om line 1–5, 7, 8 12–18) after 20

1106* वैदिकाध्ययने युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारग ।
भीष्मेण राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रोऽभिषेचित ।
(cf 17){ धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायामस्त्रेषु विविधेषु च ।
अर्थधर्मप्रधानासु विद्यासु विविधासु च ।
गत पार यदा पाण्डुस्तदा सेनापति कृत ।
(23){ धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्य न प्रत्यपद्यत ।
अजरत्वाच्च विदुर पाण्डुश्चासीन्महीपति ।
अमात्यो मनुजेन्द्रस्य बाल एव यशस्विन ।
प्रणेता सर्वधर्माणां भीष्मेण विदुर कृत ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमेधापटुर्युवा ।
भावेनागमयुक्तेन सर्वं वेदयते जगत् ।
(21){ प्रनष्ट शतनोर्वंश भीष्मेण पुनरुद्धृत ।
ततो निर्वचन सत्सु सदिद परिपठ्यते ।
(22){ कौसल्या धीरम् स्त्रीणां देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठ पुराणां गजसाह्वयम् ।
ते प्राप्य कालयोगेन कुमारा जनमेजय ।
अवर्धन्त महात्मानो नन्दयन्त सुहृज्जनम् ।

[(L. 1) T1 G1. 3 6 युक्ता, and पारगा — (L. 2) T1 G1 3 पालित° — (L. 4) T1 G1 3 °मां नीतिशास्त्रे च पारगा (=17d) — (L. 7) T M1 °कुरव्या°; G1. 3 °कुरवा°; G3–6 °क्षुष्मान्त°— (L. 8) G3 M करणत्वाच्च (cf 23c) रक्षाकरश्च — (L. 11) D4 °मेधायुतो, T1 G1. 3 °धाव° G3 °धावपुर् — (L. 13) T1 समीक्ष्य (for भीष्मे°)]

16 a) G6 सस्कार T2 सुकृतास् (for संस्कृ°). °तास्तत्र S (except M3) वै (for तु) — b) S वृते(G1 2 M3 (sup lin) घतै)रध्ययनेन च — c) G1 समव्या° — d) S (except T1 G1 M3) यौवने

17 In S this st is repeated (cf 1106*) — a) Ñ1 2 °दे च पृष्ठेषु, Ñ3 G1 3 6 °दे च पृ°; Da Dn °दे च वेदे च, D2 °देश्वपृष्ठेषु — b) G6 तथा युद्धे — d) B1 Dn T G (except G6) M3 3 °शास्त्रेषु अस्त्रेषु विविधेषु च

18 K0 om 18 — b) K3 4 नानाशास्त्रेषु °शिल्पासु S1 चाभित ; K1 चा°; Ñ1 2 B D3 D4 विभो; Ñ3 °वि°; Dn D1 3 बोधिता ; S चान्विता — c) G (except G6) °कृताश्रा — d) S1 K1 3 4 Ñ1 (except B1) Dn D1. 2 3 5 T2 G1 2 4 5 Arjp °विश्र° Da1 T1 °विश्रम G3 सर्वप्रवृत्तविश्रमा

19 S transp 19ab and 19cd — b) Ñ1 3 B1 (except D5) M3 3 नरेषु K4 B1. 6 °भ्योऽप्यधि°, G1 °भ्यो ह्यधि° — c) S1 अत्यर्थं; K0 3 4 अत्यत; अन्येभ्यो; S अतीव S1 °वांश्चासी° — d) B1 D1 महामति ; S °द्रौपिकासुत

20 b) S प्राणी (G3 °णि) (for कश्चिद्) — c) तदा; Ñ B D तथा (for ततो) S °नित्यो हि धर्मेस (G °ज्ञ) — d) D3 धर्मेषु S बुध्या चैव (G1 धर्म°) गत Cd mentions परम (=पार) — After (marg sec m) ins lines 6, 9–11 of 1106* (cf v l 15) — S ins after 20 D4 (marg sec m), after 21

1107* अथ शुश्राव विप्रेभ्यो यादवस्य महीपते ।
रूपयौवनसंपन्नां सुतां सागरगासुत ।
सुबलस्य च कल्याणीं गान्धाराधिपतेः सुताम् ।

र्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
ानष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
ीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।
ैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
त्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
क्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा । C. 1. 4066 B. 1. 110. 4 K. 1. 119. 4

सुतां च मद्रराजस्य रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
(L. 1) Cf. 1. 103. 9. G6 M8.5 देवकस्य (for याद°).]
fter the above, D4 reads 1108*.

21 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) Da भारतं (for तनोर्). — ^{d}) Ś1 सर्वलोकेषु.

22 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K1 वनितानां (for र°). — ^{b}) Some MSS. °जंगलं (cf. v. l. 1. 102. 1). — ^{c}) K0.3 °धर्मभृतां.

23 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K0 °चक्षुष्मान्. — ^{b}) K4 transp. राज्यं and न. — ^{c}) K4 B Arjp hypermetric) पारशवत्वाच्च (B1 °त्वाद्); Ñ1.2 Dn D1.4 पारसवत्वाद् (D4 °त्वाच्च); D2 दासवत्वा°; Nilp "apapāṭha") Cd as in text. — ^{d}) K0.4 D5 पांडुश्चासी°; K1-3 Ñ3 Da पांडुस्त्वासी°. Ñ2 B Dn D1.2.4 राजा पांडुर्बभूव ह. — After 23, D4 (marg. sec. m.) ins. 1107*, which is followed by 1108* below. — K4 Dn D2 ins. after 23: Da, before the first st. of the foll. adhy.: D4, after 1107*:

1108* कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिविशारदः ।
विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins. वैशं°. — (L. 1) K4 °नीतिविदां वरं; Dn D1.4 °तिमतां वरः. — (L. 2) D4 तत्त्वधर्मज्ञं.]

— D2 ins. after 23:

1109* ततः काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K0.2-4 Ñ1.3 B D3.4.5 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 प्रकृतिप्रसादः; K3 कुरुराज्यानुवर्णनं; Ñ1.3 पांडुराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 Da1 105; B1 Dn1 D4 107; Dn3 108. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4363.

103

1 Before 1, Da ins. 1108* (cf. v. l. 1. 102. 23). — Ś1 K1 S om उवाच (T1 om. the ref.). — ^{a}) G1.2 समुदितैर्. K0 Ñ1.3 G6 M5 सर्वम्; Ñ2 B D3.4.5 सर्वैर्; Da सौम्य; T G M3.6-8 नित्यम् (for सम्यग्). — After 1^{ab}, D1 reads 3^{a}–4^{b}. — G4 (hapl.) om. 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) अन्नत्यान्; Ñ1 अभ्यन्यान्; Ñ2 अनन्यान्; D2 T1 अप्यन्यान्. — ^{d}) T1 °मादिराजभा°; T2 °मपि भारत; G2.3.5 M (except M5) °धि(M3 *sup. lin.* °पि)राजभा°; G6 °राजकान्.

2 G4 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ñ3 Da2 Dn D1 पूर्वं. — ^{b}) G2.5 श्रीमद्भिश्च; M (except M5) धर्मनित्यैर्. — ^{c}) Ś1 नोत्सेधम्; K0.1.4 Ñ2 B5 Da1 नोच्छेद°; K2 Da2 Dn D1 नोत्सेद°. Ś1 K (except K4) D5 अधिगच्छेत; T1 अगमच्चैनं; G3 °मच्चैव. — ^{d}) Ś1 K1 °चिद्दरि; S (G4 om.) कथंचिद्दि°.

3 For sequence of D1 cf. v. l. 1. — ^{a}) T1 मया सत्ये च कृष्णेन. — ^{b}) K1 व्यासेन (for कृष्णे°). — ^{c}) G3.4.5 संस्थापितं कुलं भू°.

4 For sequence of D1 cf. v. l. 1. — ^{a}) K0-2 B3 D5 M6-8 वर्धेत. B1m भूयः (for पुत्र). Da Dn D1.4 तच्चैतद्वर्धते भूयः (D4 पुत्र). — ^{b}) G3 मया (for कुलं). — ^{d}) D (except D3.4.5) न संशयः (for त्रिशे°).

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्धितम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९
इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।
नात्यश्नीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

---

5 b) Ś1 K1 सानु°; K0 स्वनु°; K2-4 Ñ B Da Dn D1.4 T G2.4.5 M5 स्वनु°; D2 G1.3.6 M3.6-8 ह्यनु°; D5 स्वानु°. — d) Ñ3 स्वसा (for तथा).

6 c) Dn D1 ताः कन्याः पुत्र स°. — d) T G2-5 M (except M5) क्षत्रियोत्तमाः (G2 °म); G1.6 °र्षभ.

7 b) G3 वदतां (for धीम°). Ñ3 B Da D2.4 इति मे (Ñ3 इत्यहं) धीयते मतिः. — c) T G1.3.4.5 समानास्ताः (T1 °स्तु); G2.6 M5 समानार्थाः.

8 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — c) M6-8 तस्मात्त्वं च.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — d) D2 त्रिनेत्रं च हरं. D2 T1 परं; G2 हरिं.

10 a) Ś1 K1-3 Ñ3 B1 Dn D1.5 शुश्राव (for श्रुत्वा च). G1 वचस्त्वेतत् (for च त°). — c) K0.4 दूतं (for ततो). K0 °राजाय. — After 10c (which = 14a), G5 runs on to 14b–14c and then returns to 10d, repeating 14b and 14c in their proper place. — d) Ñ1.3 S कौरवः (for भार°).

11 a) S तस्यासी°. — c) Ś1 transp. ख्यातिं and वृत्तं. B1.3 D2.5 G1.4 वृत्तिं; T1 °द्धं; T2 G2.3.5.6 M °द्धिं. D2 वृत्तान्तं. — d) K1 D2 बुद्धिं. Ś1 K D2 T1 च (for तु). K0 समवीक्ष्य; K4 समवे°. S च (for सः).

12 a) K4 किल; Ñ B3 Da Dn D1 S त्वथ; D2 त्वपि; D5 चापि. — c) T G2.5.6 M6-8 स्वच° (for [illegible]). — c) Ñ1 ईप्सितं; T1 G1 दित्सतां; T2 G2.4-6 M [illegible]; G3 °तः; M6-8 निंदितां; Cd as in text. K2 B6 G1 [illegible] D2 चैव; T G2-5 M तस्य. — d) S पितुर्मातुश्च कौरव [illegible]

13 a) A few MSS. पटमा°. G6 M2 (sup. [illegible] as in text).5 °मानाय्य. — b) Ś1 K (except [illegible] Ñ3 D (except D2) तदा (for शुभा). — c) B3 सा [illegible] स्वे). T G2 4.5 M6-8 न पश्यामीति भर्तारं; G1.6 M [illegible] पश्यतीति भर्ता मे; D2 भर्तारं न प्रपश्यामि. — [illegible] S वेष्टयामास चक्षुषी. — e) Ś1 नान्यधीयं; K0 Ñ1 [illegible] K1 नान्यदीयं; K3 Dn D1.3 नाभ्यसूयां; Ñ3 B1.3.5 D [illegible] नात्यती°; Ñ3 नाभ्यश्री°; B1 m.6 नाभ्यती°; Da1 G1 [illegible] D2 नात्यती°; D1 नाभ्यभू°; G3 नान्यधि°; G2 corrupt.

14 a) = 10c. — b) D4 S सुतः (for पुत्रः). [illegible] °निराव्रजत्. — c) Dn D1 वयसा (for पर°). — [illegible] कौरव (M3 भारत). — After 14, N (except K4) [illegible]

1110* तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ।

[(L. 1) Ś1 K1 Ñ3 तथा; Ñ1 B (except B1) D1.4 [illegible] S (except T1), on the other hand, ins. after 16:

1111* ततो विवाहं चक्रेऽस्या नक्षत्रे सर्वसंमते ।
सौबलस्तु महाराजा शकुनिः प्रियदर्शनः ।

15 T1 om. 15–16. — a) K3 तु; D2 T2 G M [illegible]

न्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
ष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

धृतेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।
रो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
स कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे । C. 1 4383 B 1 111 3 K 1 120 3

G1 3 च) (for स) G6 तत्र (for धीरो) — b) K3 स for च) — M6-8 om 15c–16d — c) S (T1 M6-8 n) °रागात् G3 स (for स्व) — d) Dn3 S (T1 M6-8 om) परि°.

16 T1 M6 8 om 16 (cf v l 15) — c) 1.8 गुरूणा

17 S (T1 om line 1, M6-8 om lines 1-2) ins before 17 (G5 om lines 2-4 at the end of the adhy)

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अतिचाराद्भृश भीता भर्तु सा समचिन्तयत् ।
सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समता ययौ ।
न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तु सा वर्तते तदा ।

(L 1) G2 भृश (for पतिं) — After line 1, G5 ins 1 2, 6-8 of 1113* — (L 2) G4 व्यभिचारा° (L 3) M6-8 पुनराविनि° T1 G3 M (except M8) त् (for ययौ) — (L 4) M6-8 नाति (for न हि) -8 सदा]

G5 om 17 — a) Ñ3 तोपयामास तान्स° — b) = 13d Ko 1 3 4 कुरून्पति(K4 °न्भर्तृ)परा°, K2 Dn1 n2 D1 न्पतिपरा°, G3 M8 पतीव्रत° — d) S (G6 om) नान् (for सुव्र°) T2 G4 न व्यकी°, G2 3 नावकी° D4 (marg sec m) S ins after 17 (G5 om lines 5, after 1112*)

1113* तस्या सहोदरा कन्या पुनरेव ददौ दश ।
गान्धारराज सुबलो भीष्मेण वरितस्तदा ।
सत्यव्रता सत्यसेना सुदेष्णा च सुसंहिताम् ।
तेज श्रवा सुश्रवा च तथैव निकृतिं शुभाम् ।
शभुवा च दशार्णा च गान्धारीर्दश विश्रुता । [5]
एकाह्ना प्रतिजग्राह धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
तत शातनवो भीष्मो धनुष्क्रीतास्ततस्तत ।
अददाद्धृतराष्ट्राय राजपुत्री पर शतम् ।

[(L 1) M6 8 शुभा (for दश) — (L 2) M8.5 सहितस्तदा — (L 3) D4 G6 M6-8 सुपेणा T1 G2 M8 8 चार्थसहि°, T2 G3 चार्धस°, G1 missing, G4 चाभिसज्ञिता — (L 4) M तथोर्वी D4 G6 M तथा (for शुभाम्) — (L 5) G1 शभुवर्णा, G3 शभूणा च M6-8 शभूणा चैव दाशार्णा — (L 6) D4 G6 M6-8 चोपयेमे ता (for प्रति°) — (L 7) G3 धनु प्रोतस्त° — (L 8) D4 M6-8 आवहन्, G3 आनयन्, G4 M8 आवहत्, G6 आहरत् T2 G2 4 M8 6 °राष्ट्रस्य D4 पर शत, G3 शत पर]

Colophon om in D1 — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ko 2 3 Ñ1 2 B5 D5 T1 संभव — *Adhy name* Ś1 K1 B1 3 6 Da D2 4 5 गाधारी(Da °र्या)विवाह, K2 4 Ñ1 2 धृतराष्ट्रविवाह (K4 °ष्ट्रवैवाहिक) — *Adhy no* (figures words or both) Ko Da1 106, B1 Dn D4 108 (Dn3 109), T1 105, T2 55, G M 56 — *Śloka no* N3 20, Dn 19, M8 58 — *Aggregate śloka no* Dn2 4382

104

☞ This adhy (with some variations and omissions) forms passage No 43 of App I a passage interpolated in some N MSS after 1 61 88 It is worth noting that that passage agrees closest with the constituted text and is alike free from the interpolations of the vulgate text and of the Southern recension

1 Ś1 K1 D4 S om उवाच — d) Ś1 K3 Ñ2 D (except D3 4 5) T2 °णाप्रतिमा, Ñ1 G3 °णासदृशा

2 a) Ko 2 D2 °ष्वसेयाय, K1 °ष्वसीयाय, K3 B5 पितृस्वसे°, K4 Da1 Dn3 पितृष्वसे°, Ñ1 2 B1 8 पितृ°; Ñ3

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
सा नियुक्ता पितुर्गेहे देवतातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५
तस्मै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

°ष्वसर्याय, B6 °स्वस्रे°, Dn1 n3 D5 पितृष्वस्रीया°, D1 4 °ष्वस्रीया° K4 Ñ3 B Da D2 4 सुता, S पुन (G6 M तत) — b) S सोन(T2 G5 सेना)प° B (except B6) D (except D5) भारत (for वीर्य°) — c) Ś1 K1 D4 5 G1 अग्रया°, K0 4 T G3 M अग्रम°, G2 4 6 उग्रायाग्रे, G5 उग्र° — d) Ñ1 2 Dn2 n3 °पत्य स, G (except G3) °पत्य च K2 धर्मवित्, K4 भारत, Ñ3 Da भूमिप, Dn D1 सत्यवाक्

3 a) N अग्रजामथ Ś1 K0–2 D5 transp ता and कन्या — b) Ś1 K1 अन्यानु°, Ñ B5 6 अग्रानु°, B1 (m as in text) Da Dn D1 शूरोनु°, D2 भार्यानु°, S अग्रा(T G1 उग्रा°; G2 4 5 उग्रो)नुग्रहकाम्यया (G6 M5 °काङ्क्षया) — cd) S अददात्कुन्तिभोजाय शूरो गोपतये सुता (G3 शुभां)

4 a) Ñ Dn D1 transp सा and पितु° K0 4 पितृगृहे — b) Ś1 °भोजने, K0 Dn D1 ब्राह्मणा°, S ब्राह्मणातिथिभोजने — c) N तत्र (for घोर) — d) Ś1 सश्रित°, K3–4 B6 Dn D2 4 शासित°

5 a) T1 निगूहन्ति°, Cd as in text — b) S (except M6–8) दुर्वासा इति य विदु — c) T2 G2 4 5 मुनिं (for उग्र) A few MSS शासिता° — d) S1 K1 G1 सर्वरत्नै° — After 5, G (except G3 6) ins

1114* दध्याज्यकादिभिर्नित्य व्यञ्जनै भक्ष्य शुभा ।
सहस्रसरथैर्योगीन्द्र समुपाचरदुत्तमा ।
दुर्वासा वत्सरस्यान्ते ददौ मन्त्रमनुत्तमम् ।

6 a) T2 G2 6 M transp तस्मै and स T1 G3 (sup lin) स तस्मै (for तस्मै स). G6 धर्म (for मन्त्र) G1, 2 4 5 यशस्विन्यै पृथायैव (G1 °व; G4 त) — b) Ś1 K1 आत्मधर्मान्व°; K3 4 °मान्यपेक्ष°; G1 शाप°; G3 M6 8 °मान्वपेक्ष° — c) D4 °चारसमायु°; B3 G3 °युक्तं G3 मन्त्रविच्चैव (for अब्र°) — After 6, G1 2 6 M6–8 ins

1115* अभिचारायुत तस्या आचष्ट भगवानृषि ।
[M6–8 °चारसुता तस्यामब्रवीद्द्विज°]

7 a) Da देवमनेन त्व, G1 त्वमेतेन शुभे — b) [illegible] °णाराधयिष्यसि — Da2 om 7cd. — c) Ś1 प्रसादात्तु K0 °सादात्ते, Ñ1 Dn D1 °भावेण, Da1 °दानेन, G6 M °सादाद्वै — d) K0 राजपुत्रो, Ñ1 3 Dn D1 तव पुत्रो [illegible] राज्ञि पुत्रो S (except T1) जनिष्यते

8 ab) Ś1 transp सा तु and तेन S मुनिना (for विप्रे°) Ñ2 3 T G M8 5 तस्य (G2 मन्त्र), Ñ3 D (except D3 4 5) कुन्ती, M6–8 तच्च (for तेन) Ñ1, 2 D (except D2 4 5) °हलान्विता — After 8ab, G1 2 ins

1116* रवेस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती कन्यापि भास्करम् ।

— After 8, D4 (marg sec m) S ins

1117* ततो ध्यानान्तरं कृत्वा स्वप्रार्थं तपनस्तदा ।
उपतस्थे स ता कन्यां पृथा पृथुललोचनाम् ।

[(L 1) T1 G1 4 5 गत्वा, G2 भित्वा G4 °भास्व° — After line 1, G1 2 ins

1118* अवतीर्य स्वमार्गाच्च दिव्यमूर्तिधर स्वयम् ।

— (L 2) G3 °स्थे पृथा कन्यां स तां पृ°]

9 a) K2 S (except G6) समा° — b) S दिवस° (for भास्क°) Ś1 K1 D4 °पावन — c) M8 6 चाभवद्भ्र° — d) Ś1 K1–3 transp दृष्ट्वा and तत् — After 9, [illegible] ins a passage of 16 lines given in App I (No 5) while S ins another passage of 21 lines given in the same App (No 59) D4 (marg sec m.) ins the latter passage after line 15 of the former

10 a) Dn D1 °कर्ता, Cd as in text — [illegible] (except G6 M8 6) पुत्र° (for तत) N [illegible] — cd) T2 G2 4 5 देवी (for वीरं) N [illegible]

दाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
त्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
हुमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
त्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
मुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
त्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ १४
नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
सुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६
यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८
उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९ C 1 4408 B 1 111 29 K 1 120 47

सर्वं वर — c) K₃ आबद्ध° K₀ ₄ बालो — f) K₀ ₄ D₃ श्रियान्वित K₃ देवराजश्रिया°, S कुडलाभ्या समावृत

11 ab) = I 57 82ef Ś₁ कुडल (for कव°) B₁ D₅ कुंडलचो° — c) G₁ ₆ M₃ ₅ सोजा° N B (except B₆) D₂ ₄ T₁ ततो, T₂ G M तदा (for सुत) S वीर (for कर्ण) — d) Ñ₃ B D₂ ₄ °लोकमहारथ — S ins after 11 D₄ (marg sec m) after 13ab

1119* मञ्जूषा रत्नसंपूर्णा कर्णनामाभिसज्ञिताम् ।

[D₄ G₁ °नाम्नाभि°, T₁ °नाम्ना समावृत, T₂ G₃ ₄ °नाम्ना समाश्रितां, G₂ कर्णबालाभि°, G₅ °सश्रिता (sup lin कर्णबालसमाश्रिता)]

12 S transp 12 and 13 — a) Ñ₁ ₂ B₁ ₃ ₅ D तस्यै K₃ B₆ (by transp) कन्यात्व तस्या (B₆ तस्यै) — b) B D₂ ₄ तदे(B₁ ₆ °दे)व भगवान्रवि — c) Ñ₁ ₃ D₅ वदतां, B₅ ₆ Da Dn D₁ ₂ M₅ तपता, T₁ G₁ ₂ ₄–₆ M₆–₈ वरद, T₂ G₃ M₃ परम — d) Ñ₁ ₃ S पुन, B D₂ ₄ प्रभु (for तत) — After 12 N ins

1120* दृष्ट्वा कुमार जात सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।
एकाग्रा चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृत भवेत् ।

[(L. 1) Ś₁ देवी सा, Da त जात Ś₁ देवमान°, Ñ₁ तमान° — (L 2) Ñ B₁ ₅ Dn₅ D₅ एकाग्र N₁ भूत्वा]

13 S transp 12 and 13 — a) Ś₁ K Dn D₁ ₅ पा, Ñ₃ D₂ तु (for त) G₁ ₂ ₄ ₅ °माना कुमार त, G₃ मानां पर तस्य — After 13ab, D₄ (marg sec m) ins 1119* — cd) G₃ नदीमध्य (for जले कुन्ती) N °जं कुमार त जले कुती महाबल

14 a) Ś₁ K₀ ₁ महा, Ñ₁ ₂ B D (except Da D₅) जले (for तदा) — b) Ś₁ K₁ कारयामास

15 a) B (except B₁) D₅ नामास्य चेद चक्राते (D₅ °ते), G₃ °धेय चक्रतुस्ते — b) Ñ₃ B D₂ ₄ दपती तावुभौ (₅ transp दप° and तावु°) द्विजो — cd) S समावृ(M₅)तोय वसुना वसुषेणेति नाम(T₁ विश्रु)त (G₅ समाप्य तस्य सुहृदो वसुनामेति नामत)

16 After 16ab, Ñ₁ ₃ ins

1121* लोके चैव हि विख्यात सर्वशस्त्रभृता वर ।

— a) K₃ °द्यतोयादा°, K₄ D₅ आराधयत्तदा°; Ñ₁ ₃ उपस्थाय सदा°, T₁ अपृष्ठतामथादि°, G₁ ₆ °पाद्यादि°, G₃ आपृष्ठ तावदा°, G₂ ₄ ₅ स पृष्ठ°, M₆–₈ °तापावादि°, Cd as in text — d) Ś₁ K₁–₃ Ñ₃ च (for स) D (except D₂ ₄ ₅) उपातिष्ठत धी , S °स्थे कृताजलि

17 a) T₂ G₅ अस्मिन् (for यस्मिन्) N तस्मिन्काले तु (K च) जपत — b) T₂ G₂ ₅ स धीर , G₁ सवितु N तस्य वीरस्य धीमत — c) T G₃ ₄ ₅ M₃ ₆–₈ °णेभ्यो हि, G₁ ₆ M₅ °णायासीत् G₃ corrupt — d) Ś₁ K₁ ₄ किंचिद्वस्तु, K₀ ₂ ₃ Da Dn किंचिद्वसु, Ñ₁ ₃ B D₂ ₄ अपि प्राणान्, Ñ₃ वसु किंचिन्, D₅ प्राणानपि (for तस्मिन्काले) Ś₁ K N₁. ₃ Da D₂ ₄ महीपते, Dn महीतले (for महा°) D₁ किंचिद्वसुमतीतले — After 17, D₄ (marg sec m) ₅ S ins a passage of 14 lines given in App I (No 60)

18 a) N (except Dn D₁) शक्रो (for इन्द्रो) — b) Da₁ Dn D₁ भिक्षार्थी N समुपागमत् (K₃ Ñ₂ B₁ ₃ ₆ D₄ °गत), T₂ हरिवाहन — c) N कवच (for कुण्डले) — d) N फाल्गुनस्य हिते (Ñ₁ प्रिये) रत — After 18, M₃. ₅ ins

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मन ।,

while D₅ ins

1123* कर्ण [तु]कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलि ।

(=(var) 19cd), followed by 1120*

19 Before 19, D₅ ins वैश° — a) N स्व(Ñ₃ स)शरीरात्समुत्कृत्य (K₄ Ñ₁ °मुत्सृज्य) — b) N स्व (Ś₁ K₀–₃ Ñ₃ D₅ त, B₃ ₆ स, Da₂ च) निसर्गज, M₃ (sup lin) ₆ ₈ रुधिरोक्षित — c) T₁ M₃ ₆–₈ °णेभ्य, G₃ °णस्य, M °णेभ्या N विप्ररूपाय शक्राय, G₆ कर्णपाशौ च द्वे छित्वा — d) N ददौ कर्ण कृता° — After 19, N ins

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्स्यसि रुष्टः सन्सोऽनया न भविष्यति ॥ २०
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा ।
[N3 स प्रगृह्य तु Ś1 °वेशे हृष्ट°]
S (G6 om lines 3-5) ins after 19 D4 (marg *sec m*), after 1124* D5, after 1123*

1125* अहो साहसमित्याह मनसा वासवो हसन् ।
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
न तं पश्यामि यो ह्येतत्कर्म कर्ता भविष्यति ।
प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन वरं वृणु यदिच्छसि ।
कर्ण ।
इच्छामि भगवद्दत्तां शक्तिं शत्रुनिबर्हणीम् ।

[(L 1) D4 °मित्येतत्, D5 G6 °मित्येव, G1 M3 5 °मित्येव, G5 °मि युक्त्वा D4 सहसा D4 M3 5 °वोहसत् — (L 3) G1 2 4 5 M6-8 को ह्ये° — (L 4) T2 G4 M5 ब्रूहि (for वृणु)]
G1 cont

1126* अमोघामप्रतिहतां त्वत्तः सुरगणेश्वर ।

20 Before 20 D4 (marg *sec m*) S (except G6) ins वैश° — ^a) G1 चास्मै N ददौ शक्तिं सुरपतिर् (K4 B D2 4 5 by transp °दौ सुरपतिः शक्तिं) — ^b) Ś1 K0-3 Ñ1 2 Da Dn D1 वाक्यं चेदमुवाच ह, K4 B D2 4 5 वचनं चेदमुक्तवान् (B3 D5 चैवमुक्त°, B6 °दमब्रवीत्) — ^c) S देवदानवयक्षाणां — ^e) T1 क्षिप्स्यसि, G2 छेत्तासि, G4 क्षेप्ता° T1 त्व, M6 तु (for सन्) Ś1 K1 3 य जेतुमिच्छसि रणे, K0 2 Ñ1 3 य जेतुमिच्छसे कर्ण (Ñ1 3 सत्ये), K4 Ñ2 B Dn D1 2 4 5 यमेकं जेतु(K4 हन्तु)मिच्छेथाः, Da जेतु मिच्छसि य सत्ये — ^f) K0 2 स लोके, D2 स एको, T1 स नरो, G2 4 स सद्यो (for सोऽनया) — After 20, D4 (marg *sec m*) S (except G6) ins

1127* हत्वैकं समरे शत्रुं ततो मामागमिष्यति ।
D4 (marg *sec m*) cont

1128* इत्युक्त्वान्तर्दधे शक्रो वरं दत्त्वा तु तस्य वै ।

21 ^a) G2 3 कृतस्य (for तु तस्य) N प्राङ् नाम तस्य प्रथितं (Ñ1 2 B Dn D1 2 4 कथितं) — ^b) N (except Ś1 K1) क्षितौ, T1 G2 4 M6 8 श्रुतं, T2 G3 5 8 M3 5 स्मृतं G1 श्रुति — ^c) N कर्णो वैकर्तनश्चैव (K0 °र्तनो नाम; D °नस्तेन) — ^d) S स तस्मात्कारणादिति (T2 °णादभूत् G1 °दितं, M6 °दिह)

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1m K0 2 Ñ1 2 B Dn1 D2 4 5 T1 संभव. — *Adhy name* K0 8 M3 5 कर्णोत्पत्तिः K4 Ñ1 2 D1 कर्णसंभव — *Adhy no* (figures, words or both) K1 114, B1 Dn1 D4 109, Da1 107 Dn2 110, T1 106, T2 56, G M 57 — *Sloka no* T1 31, M3 44 — *Aggregate sloka no* Dn1 4413

105

☞ MSS G2 5 are hereafter both written by a different hand

1 Ś1 K1 D2 S om उवाच D5 सूत उवाच — ^a) K Ñ1 2 B D (except Da) सत्त्वरूपगुणो°, S रूपशील(G अथ सर्वै)गुणो° — ^b) Ñ1 3 धर्माचारा, Cd as in text Ś1 K1 महाप्रभा T G1-4 M6 6-8 धर्मकार्येषु चोद्य(T °दि)ता (G1 योजिता, G3 निश्चिता), G5 6 M5 धर्मज्ञानरर्षभ — ^d) K1 4 Ñ B D पृथा पृथुललोचना, S कुन्ती(T G1 M3 °ति)राष्ट्रे स्वयंवरे (G4 5 पतिंवरा) — After 1 K1 4 Ñ B D ins

1129* तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।
नावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ।
ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।
पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम । [5]
ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी ।

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
न तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव ॥ ३
गत्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
वेश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
र्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
ण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
वाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यस्मयन्त नरा भुवि ॥ ६
कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्बलोत्साहसमन्वितः ।
जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रूननेकशः ॥ ७
पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९ C. 1. 4450 B. 1. 113. 25 K. 1. 122. 25

ददर्श राजशार्दूले पाण्डुं भरतसत्तमम् ।
[(L. 2) K1 B1.3.5 Dn D1.4 व्यावृणवन्. — (L. 4) 1(m as in text).3 स्वयंवरा. — (L. 5) Ñ1.3 राजमध्यस्थाः; 3 °मध्यस्था. K1 °ज्ञां महात्मनां. — (L. 6) Ñ1 °शार्दूल; n2 नृपशा°.]

2 ^{a}) K0.3.5 G1 सिंहोरस्कं; K4 Ñ B D °दर्पं (D5 °र्घं-). K4 Ñ B D महोरस्कं; S महा(G1 वृष)स्कंधं. — ^{b}) K0.4 Ñ3 B3 D T1 G (except G2.6) वृषभाक्षं. S शा(G6 मन)स्विनं. — After 2^{ab}, S ins.:

1130* पतिं वव्रे महेष्वासं पाण्डुं कुन्ती यशस्विनी ।
[G1.5 °स्विनं.]

^{cd}) S °स्राणामग्रतः स तया वृतः. — For it, K4 Ñ D subst.:

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ।
तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरंदरमिवापरम् ।
तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।
पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा ।
व्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।
तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ।
यथागतं समाजग्मुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ।
ततस्तस्याः पिता राजन्नुद्वाहमकरोत्प्रभुः ।
[(L. 1) D2 राज्ञां पौढोथवा विभो (sic). — (L. 6) Ñ1.3.5 Da Dn1 D1.5 समासजत्. — (L. 9) Ñ3 Dn1 विवाहम्.]

3 S om. 3^{ab}. — ^{a}) D2 समये (for स तया). — ^{b}) Ś1 K4 Dn D1.5 °नंदन. — ^{c}) S °जे भरतश्रेष्ठः (G4 ...; G5 °ष्ठं).

☞ For 4-7, K4 Ñ B (B3 om. line 3) D (D5 om. line 1) subst. a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App. I (No. 61). Particulars of the colophon are as follows. — *Adhy. name*. K4 Ñ3 B Da D3.4.5 कुंतीविवाहः. — *Adhy. no.* B1 Dn 110 (Dn3 111); Da1 108; D3.4 112. — *S'loka no.*: Dn 13. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4470.

4 For K4 Ñ B D see above. — ^{a}) K0 गत्वा; Cd यात्वा (as in text). — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev. had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App. I, a surmise confirmed by his citing 7^{ab} *in toto*; cf. v. l. 1. 68. 72.

5 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3 — ^{a}) G3 सर्वराजन्यवि°. — ^{b}) G1.6 °सदृशा. — ^{c}) Ś1 K1.3 परिक्रीय; S धनुष्क्रीता. — ^{d}) S मद्रराजेश्वरात्मजा.

6 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. Cf. 2^{ab} also. — ^{a}) G1 सिंहदंष्ट्रं. S महेष्वासं (G1 महास्कंधं) (for गज°). — ^{b}) K0 S वृषभाक्षं. Ś1 तपस्विनं; T G1-4 M6-8 यश°. — ^{c}) K0 S दृष्ट्वा पांडुं (by transp.). K1 T2 °व्याघ्र. — ^{d}) K0 विस्मयंत. K1(before corr.).3 नराधिपाः.

7 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. — Cd cites 7^{ab} *in toto* exactly as in text, a line unknown to the Newārī, Bangālī and Devanāgarī versions; cf. v. l. 4. — ^{a}) S (except G6) तदा (for ततः). — After 7^{ab}, S ins.:

1132* गोप्ता भरतवंशस्य श्रीमान्सर्वास्त्रकोविदः ।

8 ^{a}) Ś1 K1 °मागस्कृतं; D5 °मार्गे ततो; G3 °मागस्कृता. D4 यात्वा; G3 भू°. — ^{b}) S (except G5) हृताः (M3 *sup. lin.* जिताः as in text).

9 ^{a}) T G (except G5.6) उपागृह्य(T1 °ह्व)त्. For it D2 subst. 11^{a}. — ^{b}) K4 B1.3.6 Da D2 पांडुना विविध°. — ^{cd}) Da °श्वभृतां; Dn D1 °श्वयुतां. K4 Ñ1.2 B D3.4 °जनसंकुलां; Ñ3 °शत°; Da Dn D1 °रथ°. S

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्वो राजगृहे हतः ॥ १०
ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ११
तथा काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ १२
तं शरौघमहाज्वालमस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ १३
ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः ।
पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४

तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ १७
खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।
तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ १९

समृद्धहय(G1 °रथ)पादाता(T1 समृद्धगरवोपेता)मप्रमेयरथद्विपा (G3 °रथाधिपा) — After 9, S reads 12

10 a) Ś1 K0–3 Ñ3 D5 बहूनामागसा (Ś1 °मा, K1 °ता) कर्ता, K4 Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 आगस्(Ñ1 आज्ञा)कारी महीपाना (K4 °पालो) — b) Ś1 K1 3 °धनुर्भृता, K0 D5 G1 3 M 6 °महीक्षिता, Ñ3 T1 G5 °कुरुक्षिता K4 N1 2 B Da Dn D1 2 4 बहूना बलदर्पित — D5 om 10c–11d — c) K4 S म(G5 मा)गधवशस्य, Ñ3 B (except B1) °राज्य(Ñ3 °ज)स्य — d) K3 दार्घो, Ñ3 B6 Dn D1 4 दीर्घो, D2 राजा Ś1 K1 तत, Da जि° (for हृ°)

11 D5 om 11 (cf v l 10) — a) B Da कोप — b) K4 Ñ1 2 B D (D5 om) वाहनानि च भूरिश — c) T1 G3 6 M (except M3) यात्वा (for ग°) — d) S मैथिला (for विदे°) T M5 °रे हता

12 S reads 12 after 9 — a) K3 D5 तत K0 2 कण्वेषु, Ñ3 काचे° K0 2 D2 पौं(D4 पु)ड्रे° (for सुह्म°) S हता (G5 6 °त्वा) काशिषु वगे(T2 G5 6 °क)षु — b) K0 2 पाञ्चेषु, K4 Ñ B1 D2 T2 G1 पौंड्रे°, G5(m as in text) 6 सुते° K0 1 3 N3 Da Dn D1 च नरर्षभ, D2 T G M3–5 च नरा(T1 वसुधा)धिपा M6–8 पुड्रकेषु नराधिपा — c) K4 Ñ1 2 B D2 विजित्य पृथिवीपालान्

13 M3 om 13–14 — a) B5 °महाशानम्, S (except T2 G6, M3 om) °वेगम् — b) Ñ3 D (except D2 4 5) शस्त्रार्चिषम् S अस्त्रज्वलितपावक — cd) S पाडुमासाद्य राजानो न शेकुरतिवर्तितु

14 M3 om 14 (cf v l 13) — a) Ś1 K1 2 4 D5 ते समेता Ś1 समासेन, K2 समते°, K3 4 D2 ससैन्ये°, D5 पुरा ते° T1 G1 2 4–6 M (M3 om) स्व(G5 6 स)याते° K3 तेन सेनासमेतेन, G3 तेस्य सेनाग्रयातेन — b) S °सितमहाबला — c) K1 वशमानीय, K4 स्ववशीकृत Ñ1 2 B D2 4 करदीकृत्य, S (M3 om) पृथिवीपाला (... वशगा° कृ°) — d) N कु(K3 का)रकर्मसु

15 For 15ab, Ś1 K1 repeat 12ab | — b) Ñ1 पृथिवीपते, Ñ2 B (B5 m as in text) D2 4 पू° (for सर्व°) — d) Ñ1.2 B (except B5) Da D... दैत्या इव सुर°

16 M6–8 om 16–17ab — a) Ñ1 2 B वीरं ... (M6 8 om) शूर (for सर्वे) — b) S (M6–8 om) आसाद्य K0 सर्वपार्थिवा, Ñ1 वसुधातले, G2 मनुजा... — c) S (M6 8 om) आजह्रुर्धनधान्यानि

17 M6–8 om 17ab (cf v l 16) — a) S (M6–8 om) मणिप्रवालमुक्तानि — b) K3 T2 G (except G...) सुवर्णं N (except B D2 4) बहु (for तथा) — c) G °न्यश्व(G6 °नि च)मुख्यानि

18 Ś1 K (except K4) Ñ3 om 18ab — a) °महिषीश्चैव, S °महिषान्गाश्च (T2 °षाणा च) — After 18ab N (except Ñ1) M5 ins line 2 of 34* (cf. v l 1 87) — Ñ1 om 18c–21b — c) Ñ2 सर्वत ... — d) Ñ2 B Da D2 4 °पुरेश्वर

19 Ñ1 om 19 (cf v l 18) — a) Ñ2 B (except B5) D2 4 ततो हृष्टमना, T1 तथा विनिर्ययौ — b) Ñ... N ... (except B5) D2 4 प्रायान्, S भृश (for पुनर्) ... °मानस — c) K0 S हर्षयन् सर्व(K0 स्वानि)रा° — d) ... om 19d G2 पुनश्च G1 नगसाह्वय

20 Ñ1 om 20 (cf v l 18) M6–8 transp. ... and 21 — c) B (B3 m as in text) Da2 D1 कीर्तिं... K3 प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च, S नष्टा कीर्ति स्ववशस्य — ... K3 S पुनरुद्धृता

ानो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
ष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २०
पुरा कुरुराष्ट्राणि जह्रुः कुरुधनानि च ।
नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
ग्रभापन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।
ीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
ुद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
ावृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैरथाविकैः ।
नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
स तूर्यशतसंघानां भेरीणां च महास्वनैः ।
हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ २७ C. 1. 4463 B. 1. 113. 45 K. 1. 122. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

21 Ñ1 om. 21ab (cf. v. l. 18). — M6-8 transp. and 21. — a) M7 om. 21a. Ś1 K1 पांडुना कुरु°; S (om.) ये पूर्वं पर°. — b) S परधनानि. — d) Ñ B D ड़ी°; S वशगाः कृ°.

22 a) S राष्ट्राणि (for राजा°). — b) Ñ1.2 B (except) D2.4 राजपुत्राश्च; S भूमिपाला°. K0 सर्वशः. — After ab, S ins.:

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादैः पृथग्विधैः ।
[G2 °नंदन् स्तवैः. M6-8 ते (for वै).]

c) S प्रसन्नमनसो. G5.6 भूत्वा; M6-8 दृष्ट्वा. — d) S धवाः (T1 G2.4 पार्थिवाः) कुरुभिः सह.

23 a) Ś1 च सं°; K1 स सं°; Ñ1.2 B D2.4 तमा(B3 1)यांतं; Da Dn D1 च तं प्राप्तं; S (except G5.6) ष्टार्थाः (M6-8 °स्ते). — b) S (except M8) °पुरःसराः. c) K2-4 ते सु(K3 स्व)दूरम्; S ते स्व(G5.6 तु)दीर्घम्. 5.6 ह्यायांतं. — d) K0 Dn D1 °पुरालयात्; Ñ1.2 B 3m as in text) D4 °पुराजनाः; D2.5 °पुरे (D5 °रे) नाः. — ef) N (except Ś1) हृष्टा लोकं (Ñ1.2 °का) y transp.).

24 a) Ś1 K °यानैः; Ñ3 °देश-; G3 °वास-. — b) Ñ3 नैः (for रत्नैः). K3 शुभैः; Ñ1.2 D (except D2.4.5) तदा; Ñ3 अपि (for तथा). — cd) Da °रथयानैश्च; D1.2 °रथपत्त्रैश्च. Ś1 अश्वैः (for उष्ट्रैः). K Ñ3 Da Dn D1 त(K1 अ)थाविधैः (D1 °श्वभिः; Dn °विभिः; D1 नृभिः); Ñ1.2 B D2.4.5 अजैस्तथा. S अजाविकाश्वसंघानामुष्ट्रगोमहिषस्य च.

25 b) MSS. indiscriminately read कौसल्या and °दां. K0.2 B (except B6) Da D3 T2 G1-3 M (except M5) °नंदि°. — c) G5 तथार्हं. K0 पूज°.

26 a) Dn D1.5 पुर°. — b) B5 कृतास्त्रं; T1 स्वराष्ट्रं. — c) B D (except Da2 D1) पुत्रमाश्लिष्य. Ś1 K1.2.4 Ñ3 भीष्मस्य; Ñ1 B D2.4.5 गांगेयो. — d) Ś1 K1.2 अश्रु प्र(K2 व्य)वर्तत; Ñ1 B D2.4.5 °ण्यपातयत्; Ñ3 °ण्यवर्तत.

27 a) K3 S °संघैश्च (G1 °घोषैश्च; M5 °संघैस्तु); Ñ1 B5.6 Dn D1.2.4 °शंखानां; B3 Da D5 °संख्यानां. — b) K0 Ñ3 Da S सर्वभूतानि. Ś1 K1-4 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4 Ñ B5 Da Dn1.n2 D1.5 संभव. — *Adhy. name:* K0.3 Ñ1.2 B1 पांडुदिग्विजयः; B3.5.6 D2.4 पांडुविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 108; B1 Dn D5 111 (Dn3 112); Da1 109. — *S'loka no.:* Da1 46; Dn 44 (Dn3 45); M3 28.

१०६

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संप्रयुक्तश्च कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ ।
जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Ś1 K1 S om उवाच (T2 M3 om the ref) — ^{b}) B6 °बाहूपार्जित B (except B6) Da D2 4 वसु (for धनम्) — ^{d}) S तत् (for स)

2 ^{a}) Da D5 M6 8 स वै, D2 अथ वै T1 वै सर्वे — ^{b}) T1 वीर्यवान् G5 वै धन — ^{c}) T1 विदुरश्चापि — ^{d}) M6 8 समतोषयत्

3 ^{a}) K3 N3 D (except Da2) S सत्यवती Ñ3 B (B1m as in text) D (except D5) M6 8 भीष्म — ^{b}) Here and below MSS indiscriminately कौसल्या, °श°, °शि° Ñ3 S कौसल्या—°स्विनी — ^{c}) T1 पराहृतै, T2 G2–4 पांडुहृतै Ñ2 B3 Dn D1 S (except G3 M5) अर्थै — ^{d}) K4 तर्पया S भृश तुतुपुराहृतै (T2 G4 °वृता)

4 ^{d}) M रथर्षभ

5 After 5^{a} G1 2 4 ins

1134* पाण्डोर्बाहुविनिर्जितै ।
असंख्येयैर्धनै राजा

— ^{c}) T2 G3 मेधमखै, M3 °मेधवरै°

6 ^{a}) K1 B1 D2 S Cd (the first) च (as in text) the rest तु — ^{b}) K3 पुरुषर्षभ S सतत नृप — ^{c}) Ñ1 S (except G6) जितेंद्रिय Cd cites तद्री S1 K G1 C3 तथा (Ko °त) — ^{d}) Ko मृगयापर (cf 7^{d}) Cd वनगोचर (as in text)

7 Ś1 K1 (hapl) om 7, G1 (? hapl) om 7 9 — ^{a}) S (G1 om) °पत्नीश्च — ^{b}) Ñ1 3 B1 … शुभान्याभरणानि च — ^{c}) S (G1 om) चापपाणिर् गाखिन्नन् — ^{d}) Ko वनगोचर (cf 6^{d}), Ñ1 रत ; … °रति, G3 °या गत

8 G1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) Ko स वसन् … णे पार्श्वे — ^{b}) D5 रम्ये — ^{c}) S (G1 om) शृंगा… — ^{d}) K1 S (except M3 5 G1 om) °साल°

9 G1 om 9^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) S (G1 om) बभूव कुत्या D5 राजा कुत्या च माद्या च — ^{b}) D (except … D2 4 5) वने चरन्, S (G1 om) वनेचर — ^{d}) … गज (G1 5 6 द्विप) राज करणुभ्या यथा मध्यगतस्तथा

10 ^{a}) S चरत Ko पत्नीभ्या — ^{b}) N1 3 B3 D … (except D2 4 5) खड्गबाण° (by transp) — ^{e}) … °मित्यजानत — ^{f}) S (except T1) चरतो

11 ^{b}) D4 देशम् (for नित्यम्) Ś1चारा नि युरतद्रिता … K1 सेवका व्याहृतद्रिता (sic) — T1 om 11^{cd} — ^{c}) … Ko उपा° G M अनु° — ^{d}) S (T1 om) °राष्ट्रप्र- नोदिता

☞ The arrangement of the subject-matter of the 9 adhy 106 114 is entirely different in the two recensions The transp begin at 1 106 12 and end at 1 114 14 (both inclusive). The Table of Contents (*visayanukramani*) of the Kumbh ed

थ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२
स्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४ C. 1 4482 B. 1 114 14 K 1 120 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

---

which follows the Southern arrangement) gives ie sequence of S, while the concordance accom inying it allows the reader to follow the sequence the various units in N The transpositions ppear to be extremely arbitrary and complicated reality they follow a definite plan, which is of the iost simple character The whole passage as given the constituted text divides itself naturally into wo sections (adhy 106–108 and 109–114), dealing spectively with the births of the sons of Dhṛta-āṣṭra and Pandu N narrates first the birth of all he sons of Dhrtarastra, the elder brother, and then hat of all the sons of Pandu the younger brother narrates the incidents as a correlated sequence, eginning with the birth of Yudhisthira, following he chronological order of the births of the hundred nd five sons of Pandu and Dhrtaraṣṭra together The turning point in the rearrangement in S is dhy 109 (Pāndu's curse) After that point there , as may be seen from the following table, a ateral shift in S, which involves merely a dove ailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents) eaving the different units in each section (with out one exception) in the same relative sequence The constituted text follows N The critical notes give invariably the combined collations of the two ecensions irrespective of the place of the stanza in the scheme of S, the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found Here is the sequence

1 106 11
109 5–end
Colophon
110
111 1–11 (+1177*)
111 18–21
106 12–end
Colophon
107 1–8 (+1135*)
111 12–17 (+1181*)
111 22–end
112
Colophon
113 1–37^{ab} (+1197*)
Colophon
113 38–end
114 1–7
107 9–24
114 8–14
107 25–end
Colophon
App I, No 63 (*Duhs alotpatti*)
Colophon
108
Colophon
114 15 ff

(*N B*—S om 1 109 1 4 and 1 113 37^{cd})

12 For sequence see above Before 12, T1 G2-4 ins वैश° — a) G6 तत (for अथ) K0 3 5 Ñ B1 Dn1 n3 D5 पारसवीं, K2 °सवां, T2 (sup lin) G6 °वर्शी, Cd as in text — b) T G2 4 °स्य महात्मन — After 12^{ab}, D1 reads 14^{ab} — d) B6 तां, D6 स; G6 वि- (for स)

13 G1 om 13 — b) Ñ2 B3 5 m D (except D2 4 5) आनीय K0 2 4 Ñ1 2 Da Dn D1 3 T3 भरतर्षभ (K0 2 T3 °भ), B6 D8 G2 M6 °र्षभ — d) K1 B1 महीपतिं, K2 Da1 D1 °मते, B6 T G2 4 M (except M6) °त्मन

14 M1 om 14^{ab} For D1 cf v 1 1? — a) K0 om च — b) K2 4 Ñ Dn °नदन

Colophon om in G3 G1 missing — *Major parvan* T1 G2 4-6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K1-4 Ñ B Da Dn1 n3 D1-4 T1 संभव — *Adhy name* K0 विदुरवैवाहिक, Ñ1 2 विदुरपरिणय,

१०७

483 5 1 26 4 वैशंपायन उवाच ।
ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १
पाण्डोः कुन्त्यां च माद्र्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २
जनमेजय उवाच ।
कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३
कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथं च सदृशीं भार्यां गान्धारी धर्मचारिणीम् ।
आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ४
कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५
एतद्विद्वन्यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।
तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७
सा वव्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८

Ms 5 पाण्डुतपश्चरण — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 109, B1 D4 112, Da1 110, Dn 113, T1 108, T2 58, G3 4–6 M 59 (M8 60) — *Śloka no* Dn 14, M8 73

107

1 S1 K1 D2 S om उवाच — ^{d}) T1 एक पुत्र; T2 G M5 5 °श्चैव — After 1, G5 6 read 4^{cdef}, repeating it in its proper place (cf v 1 2)

2 ^{b})=5^{d} Ñ Dn D1 पुत्रा पञ्च (by transp) B1 8 महाबला — After 2^{ab}, G5 6 read 5^{cd} 6, 6^{cd} being repeated in its proper place (cf v 1 1) — In G1, 2^{c}–3^{b} is lost on a torn part of the fol (75) — G5 6 om 2^{c}–3^{d} — ^{c}) T G1 3 4 M सम° देवेभ्य (by transp) — ^{d}) K1 ते, B6 D2 च (for वै)

3 G5 6 om 3 (cf v 1 2) — In G1 3^{ab} is lost on a torn part of the fol (75) — Ś1 K1 S om उवाच — ^{b}) K1 B (except B1) Da D2 4 5 G2 M8 गाधार्यां — Ko (hapl) om from द्विज° up to गाधारीं (in 4^{d}) — ^{c}) T2 G1 3 4 M चापि (for चैव)

4 Ko om up to गाधारीं (cf v 1 3) T1 G1–4 M read 4 after 6 — ^{a}) Ñ3 एकस्य, D5 स चैको (by transp) K4 S चैव (G2 5 6 चापि) (for चैक) K4 T G1 2 6 वैश्या° — Ñ2 (? hapl) om 4^{bc} — ^{b}) D5 °राष्ट्रासुतो S एकश्चा(G3 °क चा)पि शतापर (G3 °र) — G5 6 read 4^{cdef} after 1 and repeat it here — ^{c}) S1 K1 3 4 स, G6 चित् (for च) — ^{e}) S वर्तमाना प्रियेष्वेव — ^{f}) Ś1 K2 4 Ñ B3 5 Dn1 n3 D1 3 4 T2 M8 °ष्ट्रोस्य°, K3 D5 °ष्ट्रो न्य°, T1 °ष्ट्रोत्य°, G5 6 °ष्ट्रोन्व

5 ^{a}) G1 शप्तस्य च (by transp) B3 T1 G1 M6–8 तत (for सत) — ^{b}) Ś1 K Ñ3 D2 4 5 महात्मन (Ko °स्तेन तपस्विना) — ^{cd}) G5 6 read 5^{cd}–6 after 2^{ab} Ś1 पञ्च पुत्रा दैवतेभ्यो (by transp) K3 Ñ B D (except D5) पुत्रा पञ्च (by transp) — 5^{d}=2^{b}

6 G5 6 read 6 (with 5^{cd}) after 2^{ab} (repeating 6 here) — ^{a}) S (G1 missing) एतत्सर्वं Ś1 K1 3 4 Ñ D (except D2 4 5) यथान्याय — ^{c}) S (except G4 G1 missing) कथय त्व Ko न तृप्यामि, D4 न मे तुष्टि — ^{d}) B3.5 वक्षुषु (sic) — After 6, T1 G1–4 M read 4

7 Ś1 K1 D5 S om उवाच — ^{a}) K4 Ñ3 B5 D1 °ग्लान, S (G1 missing) तृषित क्षुभुक्षित श्रां(G5–6 शां) (hypermetric!) — ^{d}) S (G1 missing) स तु तस्यै

8 ^{a}) S सा वव्रे च (T2 G4 M8 by transp च वव्रे) तदा — ^{d}) Ś1 K2–4 तदा(K3 4 °था)ग्रहीद्, Ko Ñ1 D1 अगृह्णत S (except M5) अगृह्णाज्ज्ञानचक्षुष — After 8, S ins

1135* गान्धार्यामाहिते गर्भे पाण्डुरम्बालिकासुत ।
अगच्छत्परम दु खमपत्यार्थमरिंदम ।
गर्भिण्यामथ गान्धार्यां पाण्डु परमदु खित ।
मृगाभिशापादात्मान शोचन्नुपरतक्रिय ।
स गत्वा तपसा सिद्धिं विश्वामित्रो यथा भुवि ।[5]
देहन्यासे कृतमना द वचनमब्रवीत् ।

ंवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
ाजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
ा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
रस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
ज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
दरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
तो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ।
वर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
थ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
ां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
तोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
ा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४
ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ १५
शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमां च परिषिञ्चत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्ठीला *अभवच्छतधा तदा ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९ C. 1. 4501 B. 1. 115. 20 K. 1. 129. 39

---

hich is followed by 1. 111. 12–17 (cf. v. l. . 106. 11).

9 S reads 9–24 after 1. 114. 7 (cf. v. l. 1. 106. 1). — a) Da °द्वयं भर्तुः; S °रे द्वितीये तु (M °त्र). — b) Ś1 °मावहत्; B5 °मास्थितं. S गांधार्यां उदरं महत्. — D5 om. 9cd. — c) S न च (T1 हि) प्र(T2 G4.5 °ा)जायत तदा (G3 °था).

10 a) G1 °सुतं राजन्. — c) G3 °स्याश्मना; M6–8 °शात्मना. G2.4.5 M6–8 धैर्यं. — d) D5 °लभ्य त्वचिंत°; S °भ्य च सौबली (T1 सुव्रत; T2 G2.4.5 सौबला; M8 sup. lin. सुव्रता).

11 a) S कौरव्य(M6–8 °व)स्यापरिज्ञातं (M3.5 °ता). — b) B5 तदा; S स्वयं (for ततः). — c) K (except K4) Dn3 D4 स्वोदरं; S उ°. Ś1 K Da1 D4.5 ताडयामास; Dn D1 घात°; M6–8 पाट° (cf. v. l. 15). — d) K0 दुःखकर्शिता; S शोककूर्च्छि(G1 °कर्शि)ता.

12 b) B6 लोहात्मानेव (m as in text). S साष्ठीला जनमेजय. — c) D5 द्वे वर्षे (for द्विवर्ष°). Ś1 K1 °हृता; K2 Ñ1.2 Da2 Dn2 T1 G2 M3.5 °भृता; Ñ3 °हिता; B1 °हितां. — d) D5 समुत्स्रष्टुं.

13 a) S ततो द्वै°. Ś1 राज्ञः (sup. lin. as in text); S राजन् (for ज्ञात्वा). — b) B5 त्वरितं. K2.4 Ñ1.2 B5 °पागतः. S आजगाम यदृच्छया. — c) K1 स तां (by transp.); K2.4 B5 S तां च; D5 स तु. D2 तामग्रतो मांसपेशीं. — d) S वदतां व°.

a) D5 तत्राब्रवीत्. — c) G5 चात्मना कृतं. S सर्वं (for सत्यं). — d) K3.4 सुमहर्षये.

15 Before 15, B D (except D2.4.5) ins. गान्धार्युवाच. — b) K1 ज्ञात्वा (for श्रु°). — c) Ñ3 एवं (for इदं). — d) K0.1 ताडितं; K3 M6–8 पाटि°; Dn D1.3 घाति° (cf. v. l. 11). Ś1 ताडितमुदरं मया.

16 b) Ñ1.2 B4 m.5 m Da वरो दत्तः (for वितीर्णं मे). K2.4 D2 पुरा त्वया (by transp.). S दत्तवानसि मे प्रभो. — c) Ś1 K1 सा (for मे). Da इयं च मांसपेशी मे; S इयं मांसमयी पेशी. — d) S मे (for वै).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S एतावदेतद्गांधारि. — d) Ś1 K2.3 Ñ कुतोवरे; K1 °प(sup. lin. °व)रि; K4 °परे; S कदाचन.

18 a) K (except K1) Ñ1 B (B1 m.3 m as in text) Dn1 m D5 G3 (sup. lin. as in text) M8 (sup. lin.) कुंभशतं. — b) S क्षिप्रमानीयतामिति (T2 आनाय्य तु महानृपिः). — N (except Ñ; for K3 see below) ins. after 18ab (Ś1, after 18):

1136* स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[= (var.) 21cd. B1 (m as in text) Da अनुगु°; Dn D1 सुगुप्तेषु च; D5 स्वेन गु°. K3 विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषतः.]

— T2 om. 18c–20b. — d) K1 परिषिंच वै; K3 M3 °षिच्यतां; K4 Ñ1.2 Dn D1 °षिंचय; B (except B5) Da D2.4 °षेचय; M6–8 °षंचतां (sic). D5 °इमां परिनिषिंचतां. — After 18, Ś1 ins. 1136*.

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 18). K3 om. 19ab. Ś1 K1

32 21 29 87 एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेश्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विघट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स सौबलीम् ॥२२

इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

D2 3 S om उवाच — ^{a}) S (except G1 3, T2 om) ससिच्य° N (K3 om) त्वष्टी(K0 °ष्टे)ला; S (T2 om) ह्य(G3 ह्य)ष्टीला — ^{b}) N (K3 om) बभूव शतधा (B Da D2 4 बहुधा), S (T2 om) ह्यभवच्छतधा (M3 by transp शतधा ह्यभवत्) — ^{c}) G3-5 °मानानां — ^{d}) T1 M2 6 8 °णां तु (T1 च) पृथक्पृथक्; G M5 °णां पुनरेव तु

20 T1 om 20^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) Ś1 K1, 2 4 B6 Da M °धिक (M6 8 °का) शत, K0 ततोभवच्छत K3 °धिक पूर्णशत — ^{b}) Ś1 K1 2 4 °योग विशेषत — After 20^{ab}, D4 S (except T2) ins

1137* तत कुण्डशत तत्र आनाय्य तु महानृपि ।
[D4 कुम्भशत G3 आनीय]

— ^{c}) B5 °पेश्यां Ś1 K (except K3) B6 D6 ततो Da Dn1 तथा — After 20 G2 ins 1138* (cf v l 21)

21 G1 om 21 M5 om 21–22 — ^{a}) K0 भाण्डेषु; K2 4 Ñ3 B5 6 D2 5 T2 G3 (*sup lin*) कुम्भे°, Da देशे° — ^{b}) D2 सदा, D6 पुन (for तदा) S (G1 M5 om) गर्भान्सर्वान्समादधात् (G3 °दत् G5 M6 8 °धत्) — ^{c}) K3 सुभगु°, M (M5 om) सम्यग्गु° — ^{d}) Ñ Dn वै (for च) Ś1 व्यदधच्चृप, K0 2 °धात्प्रभु, K3 °धाद्विभु, K4 Ñ2 विदधा(Ñ3 °ध)त्पुन S (G1 M5 om) रक्षां चै(M6-8 त्वे)षां (G4 °ना, G5 °वा) व्यधाप(T2 G4 5 °र)यत् — S (except M5) ins after 21 (G2 after 20)

1138* शशास चैव कृष्णो वै गर्भाणां रक्षण तदा ।
[Cf 22^{ab} G1 2 M3 शशास G3 सर्वं G5 चैषु (for चैव) G1 2 M3 तथा]

22 M5 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) Ñ3 D (except Da1 D2 4) शशास, S (M5 om) उवाच T1 एना स T2 G M8 चैनां — ^{b}) G4 कालेनैता पुन पुन G6 °नैव तथा पुन — ^{cd}) Ś1 K0 2 Ñ1, 3 विघाट, Da Dn D1 उद्घाट°; D6 उक्षाप° (for विघट्ट°) Ñ2 D2 5 कुम्भानि B1 6 D2 स B3 Dn D1 4 च (for स) S (M5 om) घटमानेषु कुण्डेषु जाताञ्जानीहि (G3 शत जातानि) शोभने — After 22 S (except M5) ins

1139* अष्टोत्तरा कुमारास्ते कुण्डेभ्यस्तु समुत्थिता ।
[G1 °स्तु शतोत्तरा]

23 S transp 23 and 24 — ^{a}) K0 2 4 रक्षां(तथा) Ñ1 B3 Dn D1 °निधाय D3 तत्रैवातधी° — For 23 S subst

1140* एव सदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
जगाम पर्वतायैव तपसे सशितव्रत ।

24 S transp 23 and 24 — ^{ab}) B5 °धनो वर तेनैवैषां क्रमेणासीज् (G1 M6-8 क्रमेणापि) ज्येष्ठानुज्येष्ठ तदा — ^{c}) Ś1 धर्मतस्तु D2 जन्मतस्तव् S च (for तु) — ^{d}) Ś1 K D1 तेषां ज्येष्ठो (K3 by transp ज्येष्ठस्तेषा) युधि° S ज्येष्ठ कुन्तीसुतोभवत् (G1 °चेत्) — After 24 G3 ins a passage of 48 lines given in App I (No 62), while N ins

1141* तदाख्यात तु भीष्माय विदुराय च धीमते ।

N (except Ś1 K1 K3 om lines 3 6) cont

1142* यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा ।
तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ।
स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ।
रासभारावसदृश रुराव च ननाद च ।
त खरा प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसा । (5)
वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ।

[(L 1) K3 Ñ1 2 B (except B5) D1 °धनो नृ° — (L 2) K0 2 4 D5 °न्नेव महाराज भीमसेनो व्यजायत B5 भीमसेनोपि तत्रैव समजायत पार्थिव — (L 4) K3 D5 रुरोद (for रुरा°) — (L 6) B (except B6) D5 वाता विप्रव°]

25 S reads 25–37 after 1 114 14 (cf v l 1 106 11) — For 25^{ab} S subst

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादा प्राणदन्घोरा शिवाश्चाशिवनिस्वना ।
ववर्ष रुधिर देवो भयमावेदय महत् ।
एतस्मिन्नन्तरे राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
[(L 1) Posterior half = 28^{b} — (L 2) = 28^{cd}]

— ^{c}) K4 Ñ B D ततस्तु (D5 °श्च) भीतवद्राजा — ^{d}) [illegible] °ब्रवीद्वच — G1 om 25^{c}–27^{d} — ^{c}) S (except M3 ...

ष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
ः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥२६
ं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
ाद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७
क्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
व्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८
क्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
ब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३　C. 1. 4518 B. 1. 115. 40 K. 1. 129. 84

---

om.) समाहूय. — d) S (G1 om.) विदुरं चेदमब्रवीत्. After 25, N ins.:

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरून्सर्वांस्तथैव च ।
[Ś1 K1.4 राज्ञः (for राजन्).]

26 G1 om. 26 (cf. v. l. 25). — Before 26, Ś1 .1.3 Ñ2 B3.5 D2.5 S (except G1) ins. धृतराष्ट्रः; Ś1 K3 Ñ2 B3.5 D2.5 cont. उवाच. — ab) B5 नंदनः. S (G1 om.) श्रुतं मया यथा जातो ज्येष्ठः पांडोः ः किल. — cd) T1 om. 26cd; D2 reads it in marg. D2.4 स गुण°. S (T1 G1 om.) स तु (M च) दुर्योधनात् °धन-) ज्येष्ठस् (T2 G4–6 श्रेष्ठस्) तस्मिन्राज्यं न संशयः.

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 25). — a) Ś1 K1.2.4 तिरं त्वयं; Ko.3 Dn3 D1 G3 M3.5 अयं त्वनंतरं; T2 G2–5 चानंतरं (G3–5 °रः). D5 अयं त्वंतरजातस्य. — b) D5 राजो भवि°; S (G1 om.) राजा भवितुमर्हति. — c) T .4 M3.5 एतं; G2 M6–8 एवं. Ko.3 Ñ1.2 B1.3.5 Dn D5 G2–4 चि; Ñ3 वै; B6 D2.4 प्र- (for हि). K3 ब्रूहि. Ñ2 (except B5) D (except D5) तथ्यं; S (G1 om.) प्रश्नं. एतद्धि मे भूतसत्यं. — d) S (G1 om.) यद्वास्मिन्दृश्यते छं. — After 27, S (except G1) ins.:

1145* अस्मिञ्जाते निमित्तानि शंसन्ति ह्यशिवं महत् ।
अतो ब्रवीमि विदुर द्रुतं मां भयमाविशत् ।
(L. 1) G1 M3.5 प्रशंसंत्यशिवं. — (L. 2) M3.5 ब्रूत मां.]

28 a) T2 जातस्यैतस्य. G1 दुर्योधने जातमात्रे. — c) B5 यानदन्; Dn D3.5 T1 G1.2 M5 प्रण°. — d) Ś1 K Ñ3)5 °शंसिनीः.

29 Before 29, T G (except G5) ins. वैशं°. — b) Ko रिरूपाणि स°; K1 तादृशानि तु स°; D1 घोराणि मनुजाधिप cf. 1146* below); S तानि सर्वाणि भारत. — c) D1 सर्वे for राजन्). — d) Ko महायशाः. — After 29, N ins.:

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।

[(L. 1) Ko यथैतानि; K2.4 यचे°; K3 B5 अथे°; D5 तथे°. K1 °णि प्रभवंति हि; K2.4 घोररूपाणि भूमिप; D1 तानि घोराणि सर्वशः (=29b). — (L. 2) Ś1 Ko.3 Ñ2.3 B5 D5 कुरुनंदन; K1.2.4 कुलनंदने (K1 °न); B1 भरतर्षभ.] — Ko D5 ins. after 1146*: D4, after 30:

1147* एष दुर्योधनो राजा श्यामः पिङ्गललोचनः ।
न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रियान्तं करिष्यति ।
[Before line 1, D4 ins. विदुर उ°. — (L. 1) D4 एवं दुर्यो°. D4 मधुपिंगल°.]

30 a) S अयं कुलांतकृज्जातो. — b) K3.4 Da भविष्यति. S यस्मात्स (T2 G5.6 °च; M यदयं) कुलपांसनः. — c) S तस्य त्यागेन शांतिः स्यात्. — d) K4 B1.3 (both m as in text) Da2 गुह्या; Ñ3 Dn D1.4 गुप्तौ; Da1 गुप्ते. Ś1 K1 तस्यानयो; Ko चाप°; Ñ3 Dn D1.4 अप°. Ko भवेत् (for महान्). S पुष्टिस्त्वपनये भवेत्. — After 30, D4 ins. 1147*.

31 a) B3 °कोनं पश्यन्ति (m as in text). — b) Ś1 K1.3 Ñ3 B5 D5 विशां पते; Ko नराधिप; K2.4 जनाधिप. — After 31ab, N ins.:

1148* त्यजैनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।
[Ś1 K1 शांतिश्चेत्. K1 विधेया भरतर्षभ (for the posterior half). — c) Ś1 एकेनैव कुरु. K1 B1.6 D4 वै कुरु (by transp.). S नः (for वै). — d) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) कुलस्य जगतस्तथा.

32 a) K1.2.4 Ñ3 T1 G2–5 M5 त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं. — c) Ñ2 ग्रामान्. — d) Ś1 K1 स्वात्मार्थे.

33 Before 33, Ś1 K1 ins. वैशं°; B1 वैशं° उवाच. — a) Ko.1 तथा च (K1 स). — b) Ś1 Ñ1 तथा; K1 तैस्तैः; B5 तस्य. Ñ1 सर्व-. Ko तथा द्विजैः; K2–4 द्विजातिभिः. S तैश्च विप्रैर् जना(G3 नरा)धिप (M6–8 महात्मभिः). — c) K2.4 S तदा (M5 °तो). B5 D5 राजन्. — d) Ś1 K1 °बलान्वितः; K2.4 °बलात्कृतः; D5

40 64 ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ३५
तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

°वलार्दितः; T1 °वशं गतः.

34 a) K0 राजन्; Ñ3 B5 D (except D4 5) पूर्णं (for सर्वं). — b) K1 B5 S भारत; K3 वै तदा (for पार्थि°). — G1 om. 34c–36d. — c) S (G1 om.) अह्नां (M3–5 °ह्ना) शतेन सं°. — d) K3 Ñ D4 चैव. T1 G2.6 M शतात्परा; T2 G3.4.5 च दुःशला.

35 G1 om 35 (cf. v. l. 34) — b) S (G1 om.) वर्धं(G2 °तै)माने तथो(G6 °तो)दरे (G6 °ये). — cd) Ñ Dn D1 महाराजं (for °बाहुं). D2 5 °चरत्तदा. S (G1 om) वैश्या सा त्वंबिकापुत्रं कन्या परिचचार ह.

36 D1 G1 om 36 (cf v.l 34) — ab) Ś1 K1 B3 धृतराष्ट्रो महा°. S (G1 om) तया समभव(M3 orig. समागम; inf lin समभव)द्राजा धृतराष्ट्रो यदृच्छया. — cd) Ś1 K1–3 D3 सुतः (for तत.). Ś1 B5 D5 तस्य; K1 तस्या Ko जज्ञे तस्यां सुतो धीमान् (for c) Ś1 K3 Ñ3 Da1 करणो नृप ; K1 कर्ण एव च. S (G1 om) तस्यामजनयत्पुत्रं युयुत्सुं नाम भारत (G3 4 नामतः).

37 K1 om. 37. — ab) S इत्थमेकशतं जज्ञे पुत्राणां भरतर्षभ. — c) G3 शूराणां. — d) Ś1 K0.2.4 D5 एका कन्या च (for कन्या चैका°). D2 T2 G1 3 4 च (for अथ). Ñ1 3 B Da Dn D1 4 शताधिका (for थ दु.शला). — K4 Ñ B D ins. after 37 (B5, after 1150*).

1149* युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ।

B5 S, on the other hand, ins. after 37:

1150* धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र यथा ते कथितं मया ।

Colophon om. in K1. *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*. Ś1 K0.2–4 Ñ B Da Dn D1 4 5 संभव. — *Adhy name* K3 दुर्योधनोत्पत्तिः; Ñ1 3 गांधारीपुत्रोत्पत्तिः; Da धृतराष्ट्रसुतोत्पत्ति.; T2 G1 पुत्रभीमसेनदुर्योधनादिसंभवः; G1 पुत्रोत्पत्तिः; M6–8 पुत्रसंभवः. — *Adhy. no* (figures, words or both) K0 110; B1 Dn1 D4 113, Dn2 114; T1 111, T2 61; G M 62. — *S'loka no* Dn 41; M3 79

☞ After adhy. 107, all MSS. except Ś1 K0–4 (V1 missing) ins an additional adhy. given in App I (No 63) The details of its colophon are as follows. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3 Ñ B Dn D1 2 4.5 T1 संभव — *Adhy name.* Da दु शलोत्पत्तिः; M3 दु शलासंभव — *Adhy no* (figures, words or both) B1 Dn D4 114 (Dn2 115), T1 112, T2 62, G M 63 — *S'loka no* Dn1 18, Dn2.n3 17. — *Aggregate s'loka no* Dn1 4542.

108

☞ This adhy. forms (with some minor variations) passage No 41 of App I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App, which latter appears to have preserved more faithfully the older N version Cf also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

1 K1 om. 1a–3c. S om. उवाच; Ś1 has it here! — a) K0 चैषां; K2–4 एषां; S (except M3) चैव Ñ1

न्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
र्र्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
विंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
त्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४
र्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
र्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
नापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
त्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
पोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।
उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११ C 1 4550 B 1 117 11 K 1 13 11

एमेतेषा — b) T1 चाविभो, G2 M6 8 च प्रभो, G3 पि भो N नामानि च पृथक्पृथक् — d) K3 4 Ñ3 B3, 6 M5 °पूर्वेण की°, Dn D1 4 °पूर्व्या प्र(D4 °त्प्र)की°, G4 नधयानि कीर्तय

2 K1 om 2 (cf v l 1) Ś1 D5 S om उवाच — c) S दुर्धर्षो दुर्मुख° — d) T2 G1 2 4 5 जलसधि, °सिद्ध Ś1 सय सह, K3 Ñ3 S सह (T1 °ल) (by transp)

3 K1 om 3^{abc} (cf v l 1) — a) K3 भीमश्च, D4 °र्षौ, T1 दुष्टाह, T2 G M5 दुष्पा(G1 M5 °ष्प)ह, M8 (hypermetric) दुष्प्रपाप (inf lin °प्रात), M6–8 (hypermetric) दुप्रसह (sic) — b) Ś1 M7 दुर्बाहु (M7 दु°)प्रध° — c) Ñ3 दुर्मनश्च (for दुर्मु°) S °द(T2 G4 5 °ष्पत, G1–3 दुर्मुख; M6 8 °र्दम)श्चित्रयोधी (°धी, M5 °धी) च — d) K1 युयुत्सु क°

4 b) Ñ1 2 B1 3 6 Da Dn शल सत्व, B5 शल सध; शल सत्य, G1 जलसधि — c) S (except T1 3 6–8) चित्रो विचित्र Ś1 K3 चित्राख्य, B D2 4 च T2 G4 5 चित्राश्च — d) K0 G2 °चित्र; B3 5 रुश्चित्र, T1 G4 5 उरचित्र

5 B1 3 6 D2 4 read 5^{ab} after 6 — a) K1 B5 °र्मो, K3 °र्मुखो, Ñ1 °ष्प्रभो Ś1 दुष्प्रकलहो, K1 °वाहश्च, B D2 4 °सा(Ñ1 2 °मा)दश्च, Da Dn D1 दुर्वि° S र्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G3 दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षा वै) — b) T2 4 5 विकृत (for °कट) Ñ B D (except D1 3) कटान(Ñ3 °स)न (for विकट सम) S (except G2 4 5) शम — K3 om 5^{c}–6^{d} — c) D5 सुदर्शन सुना°

6 N om 6^{ab}, K3 om 6^{cd} also (cf v l 5) b) = 1 31 15f — After 6^{ab}, S ins

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरमित्रजित् ।

— d) K4 M8 (inf lin) 5 दुर्विलोचन, G2 °रोचन — After 6 B1 3 6 D2 4 read 5^{ab}

7 ab) B6 D2 4 अयोबाहुश्चित्रबाहु K3 4 श्रुतवान्दीर्घलोचन, Ñ3 °गश्चित्रविद्ध(marg sec m °कुड)ल S चित्रसेनश्च विक्रात सुचित्रश्चित्रवर्मधृक् — S om 7^{c}–9^{d} — c) K3 4 D5 भीमबाहु (for °वेगो) B भीमरावो भीमगलो — d) Ś1 °की बलवर्धन, K3 4 D5 सुषेण पडितस्तथा, B1 सुचितो वामनस्तथा, B3, 6 सुजित कविसत्तम (B3 °वामन), B5 वामन सुजितो वर

8 S om 8 (cf v l 7) — ab) K3 4 Dn D1 5 उग्रायुध सुसोम(Dn D1 5 °षेण)श्च दड(Dn कुड)धारो (D5 °री) महोदर (cf 6^{ab}) — After 8^{ab}, K3 4 Dn D1 5 ins

1152* चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।

(cf 11^{c}) — cd) K3 4 om 8^{cd} K1 B (except B1) Da D2 4 दृढकर्मा, K3 °धर्मा (for °वर्मा) K0 बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्र (for °) Ś1 K1 B3 बहूदर K0 अनतक, K3 अनुत्तर (for अनू°) D5 सुलोचनश्चित्रसेन सर्वसध सहस्तथा

9 S om 9 (cf v l 7) D5 om 9^{ab} — ab) Ñ1 दृढसत्वो (for °संधो) Ś1 K1 D1 सु(K1 स)दस्सवाक्, K0 सुदुस्र°, K3 सुद सु°, Ñ1 सुसत्य°, Ñ3 सद सुयान् D4 सह सुर K3 4 शत्रुजय शत्रुसहो जरासध सहस्तथा — c) Ñ1 2 B D2 °केतु, B5m Da Dn D1 5 उग्र°, D4 उग्रकेतु (for अश्व°) K3 4 सुदर्शनश्चित्रसेन — d) Ñ1 B5 दुष्प्रसाद(B5 °ध)क, B1 3 6 Da D2 4 दुर्जयो जय

10 a) Hypermetric! N कुडशायी (for पण्डि°) — b) Ś1 दुरावसु, K0 2 Ñ B1 5 6 Da Dn D1, 2 °धर, K3 4 D5 जयस्तथा, B3 °सद, D4 धराधर, M3 5 च दुर्जय — After 10^{ab}, D4 S ins

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयत्सेनोऽथ दुर्जय ।

12 उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथस्त्रयः ॥ १२
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४
नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १६
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७
दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

— d) B1 Ds 4 बाहु°

11 b) N नागदत्तो(Ko 1 2 B1 4 Da Ds 4 °दतो; Ds °दडो)प्रयाय्य(Ñ3 °गाम्य)पि; S (except G5) °दत्तोप्रशा (T1 °दष्टोप्रदा, G1 M °दताप्रया)यिनौ — c) Hypermetric! Ds om च Ś1 K1 च निकुडश्च; Ko 4 D1 श्रायकु(K4 °ख)डौ च, K2 कुडखडौ च, K3 मडिकुडौ च, Ñ1 राढ कुराढश्च, Ñ2 B3 6 Da निषगी कुडी; Ñ3 पदकुडश्च; Dn प्र(Dn3 क्र)थन कुडो, B5 निषगी कुडी च; D2 खड्गकुडौ च, Ds श्राथपाढौ च, T1 निषगिणी चापि, G1,2 च निषगी च (for निष° पाशी च) B2 निषगी कवची कुडी, G3 कृपवी निषगी पापाशी (810) — d) N कुड(B1 °डा)धारो N T1 G1 4 धनुर्धर G3 गदाधरधनुर्महौ

12 a) N उग्रभीमरथौ (Ś1 K1 °थो) Ko 2 4 Ñ3 Dn D1 वीरौ, K3 Ñ1 2 B Da D2 4 5 चोभौ, S भीमो — b) Ś1 K1 दृढबाहु°, T G भीमबाहु° — After 12ab, S ins

1154* भीमकर्मा सुबाहुश्च भीमविक्रान्त एव च ।

— c) T2 G (except G1) रूढकर्मा च — d) Ś1 Ko-2 4 °रथाश्रय, K3 B1 3 6 D2 4 °रथश्च य, Ñ °रथास्तु (Ñ2 °श्च) य, B3 Dn D1 °रथाश्रय

13 a) Ś1 K1 अनाधृष्ट M6 8 अधृष्य कुडभेदी च — b) Ko विनादी, K2 °राजा, K3 D2 °पादी, K4 °रजो, D5 °रजा, G1 वराचिट्, G3 विराटी, M5 वीराशी Dn D1 चित्रकुडल — After 13ab, N ins

1155* प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घालातश्च वीर्यवान् ।

[Ś1 K1 प्रमाथश्च, D2 प्रश्चव° (for प्रम°) K2 दीर्घतालश्च, K3 वसुदान°, K4 D5 दीर्घ°, Ñ1 2 दीर्घलाभ°, B1,3 6 D4 दीर्घनाभ°, B5 Dn D1 दीर्घरोम°, Da दीर्घलोभ°]

—S on the other hand ins after 13ab

1156* दीर्घध्वजो दीर्घभुज अदीर्घो दीर्घ एव च ।

[G3 दीर्घजिह्वो G6 °जघ, M6 8 °बाहु (for °भुज) M सुदीर्घो M3 (inf lin) दीर्घलोचन (for दीर्घ एव च)]

— d) Ñ B (except B1) Dn Ds G4 व्यूढोर, T1 G1-4 °रा ; G5 व्यूढो वा — After 13, S ins

1157* महाकुण्डश्च कुण्डश्च कुण्डजश्चित्रजस्तथा ।

[G3 महाशालश्च M6-8 दृढश्च (for कुण्डश्च)]

14 a) K2-4 D5 विरजश्चैव S असन(G1 4 अनघ; ...असेन)श्चित्रकश्चैव — b) Ñ3 सर्वे सर्वास्त्रकोविदा, S दुःशला चैव भारत — D2 4 om 14cd — c) N (D2 4 om.) ... पुत्रशत — d) Ś1 K Ñ3 B3 6 Dn कन्या चैव, D5 कन्यैव च. Ś1 K (except Ko) Ñ B (except B5) Dn D1 शताधिका; M8 शतात्परा (inf lin प्रकी° as in text)

15 a) Ko 2 4 B6 Dn2 D1 °पूर्वेण, K3 Ñ1,2 °धेयानि स(K3 पू)र्वेषा, Ñ3 °पूर्व्येषा; M °पूर्व्यात्तु (M1 पूर्वेषां) — b) Ś1 सर्वक्षय, K1 जन्मक्षयो, Ñ1 2 °क्रमान् M1 जन्म तथो M3 6-8 जन्म चैषा ततो भवेत् (M3 तथाभवत् — c) T1 चातिरथा, G4-6 [ऽ]प्यति°, M6-7 महा K1 वीरा — d) K4 G3 बुद्धिविदा°, G4 युधि विशा°

16 D2 om 16-17 — a) T G वेदविनीताश्च — b) (D2 om) M6 सर्वे सर्वास्त्र(Ś1 शास्त्रार्थ-; Ñ3 सर्वार्थ ... शास्त्रास्त्र)को°, T2 G °षु चाभवन्, M3 6-8 राजधर्मेषु — cd) N om 16cd S सर्वे ससत्त्वविद्याश्च (G6 ... मुख्याभिजन(G6 °भिस्तु न)शोभिता

17 D2 om 17 (cf v l 16) — a) T G (except G1) °रूप च — b) Ś1 K3 4 B6 D5 T G M3 कृतज्ञा ... S कृताश्रमा (for महीं) — c) G1 2 धृतराष्ट्रस्तु — K3 4 निरीक्ष्य, D (D2 om) परी° Ś1 K (except Ko ... D (except Da, D2 om) नृप, G5 कृता (for तदा)

18 ab) N °ला चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिप (K ... B6 Da D5 जनाधिप, Ñ1 8 B1 3 6 D3 महीपति) — d) T G सुबलानुमते (G6 सौबलानुमतात्) N विधि° ... भरतर्षभ (Ko Da °भ, K3 नरपुगव) — After 18, S ins

1158* इति पुत्रशत राजन्दुहुस्तुश्च शताधिक ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

थितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
मानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ १

मधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
त्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २

हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
यैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३

स्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
षामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५

ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६

स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७

संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८　C. 1. 4565 B. 1. 118. 8 K. 1. 123. 15

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तितं मया ।
[(L. 1) T1 इदं (for इति). M3 6–8 राज्ञः (for राजन्). (L. 2) G3.4 कीर्तिता मया; M °तास्तथा.]

Colophon. *Major parvan* · T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* · Ś1 K Ñ B1.3.6 D T1 संभव. — *Adhy. name* · K3 धार्तराष्ट्राभिधानकथनं; Ñ1.2 धृतराष्ट्र-नामकथनं; M6–8 दुर्योधनादिशतसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 111; B1 Dn3 D1 115; Dn3 116; T1 113; T2 63; G M 64. — *S'loka no.:* Dn 18; M3 19. — *Aggregate s'loka no.* Dn3 4567.
☞ After adhy. 108, S reads 1. 114. 15ff. (cf. 1. 1. 106. 11).

109

☞ S om. 1–4, and reads the rest of this adhy. (with v. l.) after 1. 106. 11.

1 Ś1 K1 D5 om. उवाच. — c) Dn D1.4 Cd अमनुष्यो. — K3 B1 Dn D1.5 म(B1 D5 मा)नुष्याणां. — d) Ñ B D (except D5) ब्रह्मवादिना.

2 S om. 2 (see above). — c) K3 Ñ1.2 B1.6 D2 वै (for मे). — d) Dn D1.4 च (for तु). Ñ3 D5 °वानसुकी°.

3 S om. 3 (see above). — b) D5 °समप्रभाः. — c) Ś1 K1 स्वया वंशा°; K4 D5 °वतारेण.

4 S om. 4 (see above). — a) Da2 Dn एतद् (for तस्माद्). K3 इच्छामहे. — b) K3 °नं पुण्यं.

5 For sequence of S see above. — Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — ab) S अथा(T2 G5.6 तदा-; G4 तथा)साद्य महारण्यं °षेवितं. — c) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) चरन्; S तत्र (for वने). Ś1 K1 °काम°; Ñ3 B1 D (except D2.4.5) °धर्म°; B6 °धर्मेण. — d) Ś1 वनयूथ°.

6 a) T1 G2.4 M3.5 ततस्तं; T2 मृगं तां; G1 तत्रस्थां; G5.6 स च तं. S मृगीं (G3 M6–8 °गं) चैव. — b) K4 रुक्मपत्रैः. Ś1 K1 सुमंत्रितैः; K3 पतत्रिभिः; Ñ1.2 D2 स्व(Ñ2 सु)यंत्रितैः; B (except B5) °पत्रितैः; S °वाजितैः (T2 G6 °भिः). — c) S शरैस्तूर्णं. — d) S (except G1) °भिरायसैः.

7 a) S (except T1 G3 M3.5) स चचार (G3 before corr. as in text). — b) M6–8 ह्रृषिपुत्रः(!). T1 G2 M3 तपोन्वितः (G3 °तैः); T2 G2.4 ततो द्विजः; G5.6 M5 °युतः; M6–8 ततोन्वितः. — After 7, G1.2.4 ins.:

1159* मृगो ऋषिर्मृगी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।
रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।
[(L. 2) G1 रमेतां and °रतेक्षणः.]

8 a) K1 स (for सं-). K4 तां; Ñ1.2 Dn D1.4 च (for तु). Ś1 स च सक्तः; S स संयुक्तः (for संस°). Ś1 K2 T2 तथा मृग्या; Ko तया सार्धं. — b) S °षीं वाचमीरयन्. — c) K3.4 न्यपतद्भूमौ. — d) S °लापातुरो (G3 °कुलो) मृगः.

9 K1 G3 M3.5 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — a) Ś1 K1 वा; K2.4 Ñ1.2 ये; K3 B Da1 D2 हि (B1 m °द्धि) (for अपि). S °मन्युवशं प्राप्ता (G3 °सौ; G5 °सः). — b) K3.4 Ñ B D बुध्या विरहिता अपि (Ñ3 तथा) (D5 बुद्धियां गर्हितापि च); S बुध्यं(G5 धध्यं)तरगता अपि.

मृग उवाच ।

काममन्युपरीतापि बुध्यङ्गरहितापि च ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९
न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०
शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
अच्छद्मनामायया च मृगाणां वध इष्यते ।
स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३
अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृषिः ।
आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४
प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।
अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

Cd cites बुध्यग (text) as a pāṭha and mentions the आर्षसंधि — ^{d}) K1 2 Ñ B (except B8) D (except Da D2) °ष्वपि रता, Cd as in text

10 ^{b}) Ś1 च, T G2 4 हि, G6 ता (for तु) — ^{d}) Ś1 (sup lin) Da1 D4 Nīlp प्रज्ञावान्, Ko 4 Ñ1 2 B6 Dn प्राज्ञो न, Ñ3 प्रज्ञा तु S प्रज्ञया (G1 प्राज्ञय, M6 प्रज्ञाया) परिपश्यति (G2 °श्यते) Cd cites the entire pada exactly as in text!

11 ^{a}) D5 सर्वधर्मा°, S तव (G5 6 तस्माद्) धर्मात्मनो (G3 4 M3 6 8 °ना, M5 °त्मा) — ^{b}) B3 6 Da D3 G3 4 भारते — ^{d}) D5 चलित मन S क(G2 त)स्माद्वि(G1 5 6 M6 °त्त, G3 °द्धा)चलि(G5 द्राचि)ता मति

12 K1 S om उवाच — ^{a}) S या वै (G3 तु) शत्रुवधे वृत्ति — ^{b}) S °धे ध्रुवा — ^{c}) Ko D5 राज्ञो Ś1 नो मृग मा मोहात्, Ko मृग नामाहार्थं (sic), Ñ1 च मृग समोहात् Ñ2 Da च मृगयामाहु B D2 च मृगया मोहात्, D5 मा मृग मोहात्त्व, S मृग विजानीहि (T2 G2 4 विहाराणा, G6 वनानीह) Nīlp मृगयुता (for मृग न मा) — ^{d}) Ko D5 मा (for त्व) N1 2 B Da D2 न त्व (Ñ2 Da मा) गर्हितुम°, S किं त्व मोहाद्विगर्हसे

13 K2 om 13 G5 om 13 15^{ab} — ^{a}) S (G5 om) अमायया ह्यच्छलेन — ^{b}) Ñ3 इत्यपि, D5 उच्यते (for इष्य°) S (G5 om) °णामिषुधारिभि — ^{c}) Ś1 K1 स चैव, Da स एष Ś1 D5 च, N1 हि (for तु) S (G5 om) वध एव भवेद्धर्मे — ^{d}) Ś1 Ko 4 Ñ B Da D2 T1 G4 M3 5 तद्विद्वन्, Dn D1 4 तद्वि त्व Ko 3 4 Da1 D2 किं नु गर्हसि Da2 क्षतुमर्हसि, S (G5 om) किं विगर्ह°

14 G5 om 14 (cf v l 13). Ś1 K1 (hapl 14-15^{ab} — ^{b}) Ko Da D5 T G1 3 6 M3 5 8 (as in text), the rest चका° — ^{c}) Da2 S (G5 om °देवत्यान् (T1 °देवेभ्य, M3.5 °देवार्थे) — ^{d}) S (G5 om पश्यन् K4 प्रेप्सु, T1 G3 4 प्रेक्षन्, G1 प्रेपन्; M प्रोक्षन्

15 S1 K1 G5 om 15^{ab} (cf v l 13, 14) — ^{a}) B1 T2 G6 M °दृष्ट S (G5 om) -धर्मस्य — ^{b}) Ko Ñ1 B शास्त कस्माद्, S (G5 om) शास्त्र किं त्व (T1 by transp त्व किं, G1 त्व वै) K3 अगस्त्यस्याच गर्हयेत्; D5 शास कस्माद्विगर्हित — ^{c}) Ñ2 B3 5 °पचारेण, T1 G3 नि(G °पि)शापेन, Nīlp अतिचारेण — ^{d}) Ñ B3 6 हि; B D Dn D1 4 च (for वै) K3 परासुता, Ñ1 2 3 (sup lin sec m) B3 विपद्ध(B5 °क्त)ता, G3 हुतावपि (for वपा हुता) Ko 3 D5 वध एव च, K4 वध आहित D1 ... हिंसया, T G1-3 M विहितो वध (for वै वपा हुता) — G (1 apl) om 15^{d}-16^{c}

16 G4 om 16^{abc} (cf v l 15) M6 8 transp and 17 Ś1 K1 M6-8 om उवाच, the rest of S om the ref — ^{a}) Ś1 K D5 न (for वै) Da D1 नारिपूर्न S (G4 om) मृगानेव — ^{b}) T1 G3 विसृजति। G4 °चरति Ñ1 2 B D नरा (D5 पुर), G3 पुन G5 6 रिपू (for पुरा) — After 16^{ab} S (except G4) ins

1160* न रिपूणा समाधान परीप्सन्ते पुरातना ।

[T2 G5 6 M3 5 परीक्षते, G2 °प्सेते T1 पुरा नरा। D G2 पर नरा, G3 पुरा नरान्]

— ^{c}) K2 4 B1m 3 5 D2 रध्र एव (D2 °व); K3 न तु तथा B1 D D5 वध एषां — ^{d}) K3 4 B5 Da D1 2 वध काले;

मृग उवाच ।
म्नन्तं मृगान्राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
नं तु प्रतीक्ष्यं मे स्यात्त्वयेहानृशंसतः ॥ १८
भूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
हि विद्वान्मृगं हन्याचरन्तं मैथुनं वने ।
ार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
ाणामृषीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
सं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
र्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१

स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वाभ्यप्यसंशयम् ।
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५ C. 1. 4584 B. 1. 118. 27 K. 1. 123. 34

ते; B3 D4 T1 G1.3 वधः का°. Ko D5 न शस्यते; मदा°.
7 M6–8 transp. 16 and 17. — Ś1 K1 om. उवाच; m. the ref. (cf. v. l. 16). — ^{a}) T1 प्रमत्तानप्रमत्तान्वा; °त्तं वाप्रमत्तं वा. — ^{b}) D2 वध्यंति; D5 निकृतं; S हत्या (G1 °त्य by corr.); Cd विकृतं (as in text). .4 हंति. B3 घ्नंति वै त्वया (m as in text); G5 घ्नन्निपो- ात्; G6 घ्नन्विषेण च. — ^{c}) Ś1 K1.4 Ñ1.2 B3.6 Da1 D1.4 विविधैः; K3 Ñ3 बहुभिः (for इषुभिः). — ^{d}) Ś1 ात् (*sup. lin.* as in text). S मृग कस्मात् (by nsp.). — After 17, K2 ins.:
1161* मैथुनस्थं महाराज यत्त्वं हन्या(त्) ह्यकारणे ।
18 Ś1 K1 T G M3.5 om. उवाच; D1.5 M6–8 om. the . — ^{a}) T2 G1.2.4 न निघ्नंतं. K3 T1 मृगं. — ^{b}) B xcept B5) D2 विगर्हामि (for °गर्हे). Ś1 K1.3.4 T2 3.5 त्वात्म°; Ko.2 नात्म°; Ñ1.2 Da Dn D1.4.5 चात्म°; 3 त्वाम°; T1 G M6–8 त्वामक(G5 °ध)र्मणा. — ^{c}) Ko च; D1 तं; S सं- (for तु). Ś1 K1 प्रतीक्ष्येदं; Ñ3 परीक्ष्यं ; D4 °क्ष्येमं; T1 °क्षंतं; T2 G1–4 M6–8 °क्ष्यैव; G5 °क्ष्यैवं; 6 °क्षन्मे. — ^{d}) K2.4 °नृशंसता; K3 B1.6 °स्यतः; D2 सेना. Ś1 K1 त्वयि गर्हे नृशंसतां; Ko Ñ1.2 Da Dn D1.4 ्येहाद्यानृशंस(Ñ1 Da° °स)तः; D5 त्वयेहाद्य हतो मृगः; S ्या मे ह्य(G1.2 मेद्य; G3 मेस्य; G4 मेति; G5 स्याद्धा; G6 ादा)नृशंसवत् (M5 त्वया स्यादनृशंसया).
19 ^{a}) T1 °हितं कामं; G1–4 °हितं कालं; G5.6 M5 हेतः कालः; M5 °हितं चैव; M6–8 °हितं कर्म. — ^{b}) Ko 3 °भूतहितेप्सिते; Ñ1.2 °भूतसमीहिते; S (except T2) भूतेप्सितं तथा (G5.6 M5 °तश्च सः). — S reads 21^{ab} fter 19^{ab}; and 19^{cd} after 21^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 मृगीं; T1 नृपो. Ko D5 हन्यान्मृगं विद्वान् (by transp.). — ^{d}) Ś1 K1 चरंतीं. Ś1 (by corr.) मैथुने. — After 19^{cd}, N T2 ins.:
1162* अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।
[K3.4 B6 T2 च मृग्यां (by transp.). Ś1 K (except K2) Dn3 °माचरन्.]
— ^{e}) N कर्तुं; G3 राजन्; G6 कालं (for कान्तं). — ^{f}) N T2 तत्त्वया. N विफलीकृतं; G1.4 °थीकृतं.
20 ^{a}) Ñ1.2 B D (except D5) °णां महाराज; T G M3.6–8 राजर्षीणां पुराणानां (G5 सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ; G6 नीति- मार्गप्रतिष्ठस्य); M3(*inf. lin.*).5 °वाणां नृपर्षीणां. — ^{b}) Ñ1 Da राज्ञाम् (for तेषाम्). Ñ1 B3 D2 °कारिणां. G5 कुरूणां कीर्तिवर्धन; G6 भरतस्य महात्मनः. — ^{c}) S °स्य राजेंद्र.
21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — ^{b}) D2 सर्वकाले. — ^{cd}) Ś1 K Ñ Dn D1 चा(K3 ना)प्यधर्मिष्ठं च; G1 चाधर्मे निष्ठं च; M3 च अधर्म्यं चैव (for च—च). — After 21^{cd}, S reads 19^{cd}.
22 ^{a}) G3.4 कामभोगवि°. — ^{b}) Ñ1 शास्त्रधर्मानु°; Ñ3 सर्वधर्मार्थ°; D5 M6–8 धर्मशास्त्रार्थ°. — ^{c}) S नार्ह- स्यमरसं°. — ^{d}) S कर्तु(G5 कृत्य)माचारमीदृशं (M5 °श्वर).
23 ^{b}) Ko.3 Ñ B6 Da D5 S ये नराः (for मान°). — ^{d}) Ko °परिपालनात्; K3 °परिपंथिनः; G1 °फलव°.
24 ^{a}) G3 किं तु तेन. K2 नरव्याघ्र; B D2 महाप्राज्ञ. — ^{b}) K3–4 Ñ3 B D2 निघ्नता; T1 °यतं. Ś1 Ko.1 Ñ1.2 Da Dn D1.4.5 मामिहानागसं घ्नता. — ^{d}) A few MSS. °वेश°. — ^{e}) Ś1 वर्तमानम्. Ko D5 महारण्ये.
25 ^{a}) S निहृ(T1 M5 °य)तो (for हिंसि°). — ^{b}) Ñ B1(m as in text).6 D (except D5) °प्यहं शपे; S °प्यनागसं. — ^{d}) D2 अवश्यं; T2 G2.4 अलसं. — ^{f}) S

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिमो मुनिः ।
व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २६
मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ।
मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ २७
अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ २८

अन्तकाले च संवासं यया गन्तासि कान्तया ।
प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।
भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुयास्यति ॥ २
वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।
तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।
मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

मैथुने समुपेष्यति

26 ᵃ) Ñ1 तु (for हि) Ñ2 B (except B6) Da3 किमिंदमो, D5 हि कर्दमो, G3 किंदमनो (for हि किंदमो) — ᵇ) Ñ1 2 B3m 5 D (except D2 5) तपसा भावितो Ko महर्षि शंसितव्रत — ᶜ) Ko नि पत्रपन्, K3 4 °त्रपो, K5 व्यवर्तय, Ñ3 B (B1m as in text) त्रपमाणो, Cd as in text S अपत्रपाभि(G2-6 °पा हि)भूतत्वात् (G3 5 6 भूताना) — ᵈ) Ś1 Ko 4 D1 आचरन्, K1 3 °रत् S नराणा मैथुन प्रिय

27 ᵃ) D5 सम मृग्या, S मृगी(G3 °गे)ष्वेव — ᵇ) S मैथुन विचराम्यह — After 27ᵃᵇ, G1 3 4 ins

1163* गजाश्वमहिषादीना लज्जा नास्ति चतुष्पदाम् ।
लज्जाशङ्काभीतिहीन मैथुन परम सुखम् ।
त सुख द्विपदा नास्ति विद्यते तच्चतुष्पदाम् ।
नृपाणा मृगया धर्मस्तत्रापि न वध स्मृत ।
मैथुनासक्तचित्तस्य मृगद्वन्द्वस्य भूमिप ।

— ᶜ) Ś1 K1 ते तु (by transp) K4 तु, S हि (for तु) — ᵈ) G1 5 6 °ष्यति न जानत — ᶠ) G3 मां द्विज का°

28 G2 (? hapl) om 28ᵃᵇᶜᵈ — ᵃ) K1 G3 M6 8 हि, M8 (inf lin) तत् (for तु) Ñ2 अस्य तुल्यफल — ᵇ) K1 Ñ1 B (except B5) D2 तु, D4 च (for हि) — ᶜ) Cf v 1 29 also T1 G3 M6 8 सभोग, T2 G2 4 °योग — Ś1 K1 (hapl) om 28ᵈ–29ᵃ

29 ᵃ) Ś1 K1 om 29ᵃ (cf v 1 28) K3 4 Da Dn D1 4 5 हि (for च) For 29ᵃ, Ñ1 2 B (except B5) D2 repeat 28ᶠ — ᵇ) Ko 3 D5 T2 G5 यथा, G3 स्वय (for यया) — ᶜ) Ś1 K1 2 4 Dn D1 4 M6-8 °पुर K3 4 D2 प्राप्य — ᵉ) D1 T G1 3 4 भार्या, M8 प्रेत्य (inf lin भक्त्या as in text) S भक्तिमतां श्रेष्ठ (M6 8 °ष्ठ) — ᶠ) K3 सा च, S सा वै (T1 सापि) Ś1 K D (except D2) त्वानुगमिष्यति

30 K1 (hapl) om 30 — ᵃ) Ñ1 3 G3 8 दुः° — ᶜ) Ś1 Ko 3 4 तथैव त्वा सुखप्राप्त, Ñ1 B1 6 D (excep D2 5) तथा त्वां च (B3 च त्वां) सुख (D1 सुख) प्राप्त तथा त्वां सुखसयोगे, S तथा सुख त्व (G3 त्व) सप्रा (G4 °प्त) — ᵈ) B1 3 D2 5 अपि (for अभि°) S (exce T1 G4 M8) °मिष्यसि

31 Ś1 K1 read 31 before st 1 of the foll adhy — Ś1 K1 2 D2 S om उवाच (G3 5 6 om the ref) D reads the ref in marg — ᵃ) Ko-3 स, K4 तु (for सु) — ᵇ) M8 सद्य प्राणै , M6-8 जीवितेन Ko 4 Ñ1 B D °मुच्यत, Cd °मुचत — ᶜ) Ñ B D (except D5) T1 दुःखार्त Cd पाडुश्चापि हि शोकार्त

Colophon — *Major parvan* T2 G M सभव° (T1 आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ B Da Dn D1 4 5 T सभव — *Adhy name* K3 पाडुशापप्रदान, Ñ1 3 पाँ मृगशाप , D5 पाडुशाप , G1 मृगशापप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 112, B1 Dn D4 11 (Dn3 117), T1 107, T2 57, G M 58. — *Sub-p no* Dn 33 (Dn3 34), M3 69 — *Aggregate śloka no* Dn1 4593

110

1 Ś1 K1 S om उवाच (G3 om the ref). — Before 1, Ś1 K1 read 1 109 31 — ᵃ) T2 G M समतीत्य Cd as in text Ś1 अनुश्रम्य, Ko 1 3 Ñ1 B1 6 D5 G1 M6 8 उप° T1 तमतिक्रम्य विप्रर्षीन् — ᵇ) T1 स्वजन बांधव — ᶜ) K3 4 D1 दुःखशोकार्त , S °मोहार्त — ᵉ) G

2 Ś1 K1 S पाडु° (T1 वैश°, all om उवाच) — ᵃ) G सतां पितृकुले — ᵇ) Ñ3 कर्मणा स्वेन दुर्मतिः T2 G °णामपि दु°, G5 6 °णा चातिदु° — ᶜ) S °वति दुरा°

११०

वैशंपायन उवाच ।
व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
ार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ १
पाण्डुरुवाच ।
ाामपि कुले जाताः कर्मणा बत दुर्गतिम् ।
प्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २
धद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
ावितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३
ास कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
ष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४
ास्याद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।
त्क्तस्य देवैरनयान्मृगयायां दुरात्मनः ॥ ५
क्षमेव व्यवसामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।
सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ।
अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ६
तस्मादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ७
पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १०
जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ।
स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतां प्रति ॥ ११
एककालं चरन्भैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च । C. 1. 4603 S. 1. 119. 12 K. 1. 124. 12

–4 महा)त्मानः. — d) S (except M3.5) °प्रमोहिताः.
3 a) Ś1 K1 °त्मनां. S कुले धर्मा(G3.4 महा)त्मनां °तः. — b) S कामा(T1 धर्मा)त्मा किल भारत (T2 G5.6 1.5 °तः); cf. 3d. — d) Ko शामात्मैवेति; K2 3 Da1 मादे°. Cd cites कामात्मा. S बालभावे पिता मम (l. 3b).
4 b) Ko.3.4 N3 B6 D1 M5 °वानृपिः. — c) T1 ायनश्च वै साक्षात्.
5 a) Da1 तत्तस्य; S तस्य मे. — b) Ko D5 °यं माधुना; S °यमिहाधमा. — c) S देवैर्विषमा. — d) Ñ2 3 Da D5 °यायां प्रधावतः; B3 Dn D1.5 मृगयां परिधावतः.
6 a) G3.6 M3(inf. lin.).5 मोक्ष एव; M6–8 मोक्षयेव. 1 समीक्ष्यामि. — b) K3 बंधाय; S बंधं (T1 बंधो; G5 द्वं) हि. — 6cd = (var.) 29cd. — e) K1 B1 6 Da D2 ावृत्तिम्; K3 S सद्वृत्तिम्; Ñ3 स्वव्यत्तिम्. — f) B5 तोपयिष्या° (m as in text).
7 a) K3.4 °देकोसहायश्च; Ñ B D °देको(B6 °का)हमे° ाकी; S (except G3) °देका(M3 inf. lin. °को)हमेकाहं. — D3 repeats 7cd (with v. l.) — c) Ko.2 Ñ B D (except Da2) भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 11). T G3 अहं; 14 महीं (for मुनिर्). Ko D3 (both times) 5 भूत्वा; T1 6 B1.3 यु(B1 मु)क्तः; G6 मूढः; B1m.3m Cd मुण्डः (as in text). — d) Ś1 K1 Dn D1.4 °ष्याम्याश्रमानिमान् (K1 °नितः); D2 (first time) °ष्यामि वनस्पतौ.
8 a) Some MSS. (mostly B) पांशुना. S च प्रतिच्छन्नः. — b) K3 °परिश्रयः; Ñ2 B6 D (except D2.5) °कृतालयः; M6.8 °क्रियः; M7 °श्रियः.
9 K4 om. 9. — a) G3 प्रहर्षंश्च. G6 न शोको न प्रहर्षश्च.
10 a) S न जात्वभिहसन् (T1 °भवन्). B6 Da D1 G6 किंचित्; D3 कांश्चित्. — b) K2 B3 D2 भ्रुकुटिं; K3 भृकुटिं; Da1 भृगुटिं; G3 कुटिलं. — d) S सर्वप्राणभृतां (T2 G3 °तं; G2.4–6 °तः) प्रति (cf. 11d).
11 a) D5 चेदम् (for सर्वम्). — b) Ko न विहिं°; T1 आहिंसंश्च; T2 G4 नापि हिं°; G2.5 अप्यहिं°; M7 अविहीनं. — c) S प्रजावर्गेष्व(G1 °षु)वर्गस्थः. — d) Ś1 K1 क्वचित् (for प्रति). K3 संगविवर्जितः; Ñ1 B6 Da °भूतामपि; Ñ2.3 B1 3 Dn D1.2.4.5 °भूतः प्रति; S सर्वप्रजासु च (G2.5.6 °जाः प्रति).
12 a) K2 Ñ B D भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 7). — b) N दश (for द्वे च). N (except K3 B5 D5) वा (for च). — c) Ñ1 T G3 4 M3.5 च (for वा). Ś1 Ko.4 Ñ B (except B5) D (except Da1) भैक्ष्यस्य; T1 भक्ष्य°.
13 a) K2.4 Ñ1.2 B1m अल्पादल्पं; Cd as in text.

13 असंभवे वा भैक्षस्य चरन्ननशनान्यपि ॥ १२
अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातुचित् ।
नित्यं नातिचरंल्लाँभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ १३
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं प्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ १४
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ १५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः
तासु सर्वास्ववस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
संपरित्यक्तधर्मात्मा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥
नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते ।

N (for B3 see below) च भुजान (for यथा भोज्य) B3 अल्पमप्यल्प भुजान — b) N (incl Cd) पूर्वालाभेन (K1 °भे तु, D5 पूर्वजातेन), T2 G3 पूर्वलोभन, G5 6 °लाभ च D5 जातु वै G5 (additional reading) पूर्णालाभाद्य जातुचित् — c) T2 G1 2 4 नाभि(G4 °ति)चरेल्लाभे, G8 नातिचरे लाभ, M5 नातिचरल्लाँभात् M6 8 नातिचरेल्लोभो Ś1 K0 1 अन्यान्न (K0 °न्य, K1 °न) विचरल्लाँभे, K3 B1m D अन्यान्यपि (Da D4 °नवि, D1 अन्यथान्वि, D2 °नपि) चरल्लोभात् (K3 °ल्लाँभो, D5 °ल्लाँभे), K3 Ñ2 3 B1 3 5 अन्यैरपि चरल्लो(K3 °ल्लाँ)भात्, K4 B6 अन्यानभि(B6 °वि)चरल्लाँभात्, Ñ1 अन्यैरसशाय लोभात्, M3 अन्यान्यपि चरे लाभात् — d) G4 [ऽ]लाभे वा (for अलाभे) — After 13 N (except K0 Ñ3) ins

1164* अलाभे यदि वा लाभ समदर्शी महातपा ।
[Cd cites समदर्शी]

14 a) Ś1 अस्यैक, K3 अप्यैक — b) T2 G2 4 °नेन मसु°, G3 5 °मुक्षित — d) Ś1 K0 1 Ñ2 B3 D (except D2) M6 8 चिंतयन्नुभ° K2 4 T G M3 5 ध्यायन्नुभयतस्तयो (G5 6 °भययोरपि)

15 S transp 15 and 16 — a) K3 Ñ1 2 Dn जीवित मरण (by transp) K0 S चोभे (M6 8 और) (for चैव) — d) K0 1 B1 D2 5 °न्न वि(D5 चा)द्विषन्

16 S transp 15 and 16 — a) B Da2 Dn1 D1 2 5 S (except T G4 M5) °जीविता — b) T1 G1 2 4 5 त्यक्तु(G5 2 f lin कर्तुं) नित्य (G5 °त्या) क्षमा क्रिया, T2 G6 कर्तुं नित्य क्षमा (G6 नित्यक्षिता) क्रिया, G3 नित्यत्यक्ता क्षमा क्षया — c) M5 सपरित्यज्य — d) N (incl Cd) °दिष्यवस्थिता (K0 °त, K1 3 Da D1 2 4 5 °त)

17 a) Ñ B1 5 6 Da2 Dn D1 4 G5 6 तासु चाप्यनव°; B1m 5 Da1 T G1 4 M3 6 तासु तास्व(B5 चैवा)प्यव, M6-8 तासु तासु ष्यव° Cd cites अनवस्थासु — b) Ś1 K1 3 Ñ1 Cd तनुसव°, Ñ3 S त्यक्त(Ñ3 तनु-, G4 न्यस्त)सर्वे क्रियेंद्रिय, B3 D2 मुक्त° — M om 17cd and 18 (18 only) — c) Ś1 K2 4 सु, K1 स (for स) D5 °सकल्प, K3 T G1-3 °सर्वात्मा, Ñ3 °धर्मा वै D1 4 °धर्मार्थे, G3 M5 °सर्वार्थं Cd as in text — सुविभक्ता°, K2 सुविनीता°, K3 T1 G M5 °किल्बिष B5 (m as in text) सुनिर्मुक्ता°, T2 °कश्च किल्बिषा सुविपक्ता° Cd cites निर्मिक्त (sic).

18 M om 18 (cf v l 17) — a) K0 2 4 D (except G3) विमुक्त — b) G2 4 °वागुरां — न देशे K0 2 4 D5 तिष्ठेत्

19 a) B3 बुध्या (m वृत्त्या as in text), Da D घ°, T1 ह°, G4 प्री° — b) B3 °प्रकाशया, T1 चरन्नै T2 G2 4 चरन्सर्वातिशायया (T2 °चारया), G1 3 1 चरन्नक्प्रका(G3 M6 8 °चा)रया — c) Ñ3 B D (ex D5) सस्थाप°, Ñ3 °वाह°, G1 2 4 M °तार°, G3 °धी G5 6 सस्कार° — d) S °य स्थानमाश्रि(G °स्थि)त

20 K1 (? hapl) om 20 — a) Ś1 K0 2 4 D1 4 5 सु(D5 तु)कृपणे K3 Da स्वा(K3 स्व)पचिते D2 चापचि°, Ñ2 समुचि°, B1 3 G3 स्वा(B1 स्व)व 3 स्वापति°, B6 M3 श्वच°, T1 चाप° — b) Ś1 K (K1 om Ñ B D5 स्ववीयसततोचित (Ś1 °द्यत, K3 °चिते) D2 स्ववीय(D2 °र्यं)कृ°, Dn D1 4 स्ववीर्यंक्षयशोचित निर्वीर्यकृ° — c) K0 सततोपेतो Ñ1 3 D5 °तापतो; D2 4 G1 M6 8 °तोपते, M5 °तापैते T G1-4 स्वधर्म(G सद्धर्मं G3 स्वधर्मं)मततो° — d) Ś1 नमयो (s c) D (except D2 5) चरेय K3 तीर्थमास्थित; S धीरवर्जि (G1 °तै)

21 b) K3 योन्यान्, Ñ1 2 B1 5 6 Da °न्य; D3 5 T1 G5 6 M °न्य, D1 3 °न्यत्, T2 G1-4 नान्य रूपण च° — c) Ś1 K1 वृत्तिं कामार्तं; S वृत्ति(G °द्धि, G3 °द्धिं)कामवात् — d) B3 पद्मूनां (for स द्गुनां S (except T1 G5 6 M5) सिद्धिमिच्छन्सनातनीं (M6-8 °नं)

र्गोत्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
तोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
ते वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
ुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
क्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
ल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
र्ा सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
णाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
वृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः ।
द्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
म्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।
तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्त्वा तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८
पाण्डुरुवाच ।
यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः । C. 1. 4822 B. 1. 119. 32 K. 1. 124. 32

---

2 Ś1 D2.5 T1 G3 om. उवाच; K B1.3 Da2 om. the — a) K0.3 B (except B1) Dn3 D5 स; S तु (T2 (for सु-). D5 धर्मात्मा; G6 दुःखार्ते (for -दुःखार्तः). (K1.2.4 एवमुक्तमदुः°. — b) S निः(G1.4 प्र)श्वसन् (G6 (यद्) भरतर्षभः (G1.2.4 M5–8 °भ). — cd) K0–2.4 B (except B1) Da D1 अवेक्ष्य°. K3 उवाचेदं ततो वाक्यं ... माद्रीं च संगतां.

3 a) K3 °ल्या च तथा क्ष°.

4 a) S महाभागाः (G5.6 °गे) (for महा°). — b) Ś1 (except K0.2) Ñ3 B1 (m as in text).3 D5 लोकपाः; ... लोके ये. K (except K1) Da1 Dn D1 T1 शंसित°. c) Ś1 पौराश्च वृद्धा; K0.1.3 पौरा वृद्धाश्च. T G3.4 ये ... — d) K2 निवसंत्यः सदाश्रयाः; K3 न्यवसंत्यतदा°; ... निवसंति तदा°. — f) = 37d. G1–3 प्रव्राजितो; Cd as ... text. T G3.4 M (M3 sup. lin. as in text) वने; ... वनान्.

25 Before 25, Ñ1.3 ins. वैशं° उ°. — ab) S श्रुत्वा ... T G2.4 M2.5 तु) — त्यागधर्मकृतात्मनः; Cd as in t. — c) Ñ1 तमेवं च°.

26 a) B5 चाश्रमाः; G5 ह्याश्रमाः. K0 °माः सम्यक्. ... G1.2 M अन्यस्तवाश्रमो ह्य(M6–8 -प्य)स्ति; T2 G3.4 ... प(G3 °स्मि)स्तव ह्याश्रमोस्ति. — b) K0 संति ये; D5 ये ... ग; S (except G5.6) यः शक्यो. — After 26ab, S (except G1.3) ins.:

1165* आवाभ्यां सह संवस्तुं धर्ममाश्रित्य चिन्तितः ।

G3 M read, while T2 G1.2.4 repeat, 26c–27d after 35. — c) K3 सह पत्नीभ्यां. — d) K2.4 Ñ B D (except D5) G1 सह तप्तुं; G2 यत्तप्तं तन्; G3 सह तप्तं; G4 यत्तप्यंतं. T2 G महत्तपः (by transp.). — After 26cd, N ins.:

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।

[Ñ B (except B6) D (except D2.5) °स्यापि (Ñ3 °वि-) मो°. B6 Dn D1.4.5 स्वर्ग्यं; Da1 D2 धर्म्यं. K2 महाबलं; B (except B6) D2 महीपते.]

— e) G1.3 M6–8 भवनः; G2.4 (both second time) भावनः (for भवि°). B D T2 भर्ता; G1.2.4 (all first time) श्रेयः and (all second time) सार्धं (for सार्थः). T2 G5.6 वसेह भवता सार्धं. — f) D1 स्वर्गं वापि. M6 तथैव च (for न सं°). T1 G1–4 M3 धर्मेणैतेन निश्चयः.

27 For T G1–4 M cf. v. l. 26. — b) T2 G1.2.4 all first time) and G5.6 °लोके नरर्षभ; T2 G1.2.4 (all second time) and T1 G3 M °लोकसुखाय च. — c) N (except Ñ3 B1.3.5 D2) त्यक्त्वा काम°. K4 आवां. — d) S राजंस्तप्स्या(G2–4 °प्या)वहे तपः.

28 a) Da1 (corrupt) सद्ह्यावां (for यदि *आवां). Ś1 K0–2.4 D5 ह्यावां; K3 B1.6 Da2 D1.2.4 G5.6 वावां; Ñ B5 Dn T1 G3 M चावां; B3 त्वावां; T2 G1.2.4 च त्वं (for *आवां). S महाभाग. — b) B1 त्यक्ष्यसे त्वं; T1 °तीह; T2 G °से च (G5.6 °स्येव); M °स्येवं. — d) S °तं भरतर्षभ.

29 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) M6–8 व्यवस्थितं. K3 त्वेतद्; S त्वेवं. — b) B5 उभयोर्. S युवाभ्यां धर्ममाश्रितं (T1 G1 °माश्रितः; T2 °संहितं; G4

वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३०
अग्निं जुह्वन्नुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ ३१
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३२
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३३
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरञ्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३४
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ।
वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ ३६
प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ।
गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ३७
अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।

°माश्रमं). — 29^{cd} = (var.) 6^{cd}. — ^{e}) K3 S सद्वृत्तिम्; Cd as in text.

30 ^{a}) B6 D त्यक्त्वा (for त्यक्त-). K3 D2 -काम-; Ñ3 B5.6 D4.5 G3 -ग्राम- (for -ग्राम्य-). Ñ1 B1.3 D2 T2 -सुखद्व (B1 D2 °खं) चैव; Ñ2 D5 -सुखाचारः; Ñ3 T1 G2.4 M -समाचारः; B5.6 Da Dn D1.4 -सुखाहारं; G5.6 -महाचारः (for -सुखाचारः).

31 ^{a}) K3 M6-8 अग्नीन्; Dn D1.4.5 G3 अग्नौ. K2.4 B (except B6) Da D1 G6 M8 जुह्वतुभौ; G1 °न्वुभौ; G2 जुह्वावुभौ.

32 ^{b}) K0 °श्रमातुरः; Ñ1.2 B (except B5) D °नवेक्षकः (D2 °नवेक्ष्य सः; D5 as in text); T1 °समन्वितः. — ^{c}) K2.4 विधिदृष्टेन; D5 दुष्करे°; S विधियुक्तेन. — ^{d}) G4.6 M °रं परिशोषयन्.

33 B1.3 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{a}) K1.2.4 D3 T2 G4.6 M3 °शीलो. A few MSS. विमृषन्. — ^{b}) B1 m.s(m as in text) Da Cd Nilp पक्षापक्षेण; G2 पर्वापर्वेण. — B5 om. 33^{cd} — ^{c}) Ñ1 देवांश्चारण्येन. S (except G5.6) देवानृषीन्पितॄं(M5.8 by transp. पितॄन्देवानृषीं)श्चैव. — For 33^{d}, K4 repeats 32^{d}. S (except G5.6 M5; M8 inf. lin.) मंत्रैर् (for वाग्भिर्). D5 पूजयन् (for तर्प°).

34 ^{b}) K4 दर्शने; Ñ1.2 B5 S (except G1) दर्शयन्. Ñ D2.5 Da D3 S °वासिनः (cf. ^{d}); Cd as in text. — Ś1 (hapl.) om. 34^{cd}. — ^{c}) K Ñ1.3 B6 D °ण्याचरिष्यामि; M6-8 °णि चर°. — ^{d}) B5 D4 S (except M5) °वासिनः (cf. ^{b}); Cd as in text.

35 ^{b}) Ś1 K1 शुभं (for विधिम्). S उग्रशुभ(T2 G4-6 M5 °शुभं; G3 °मग्रे)तपोविधिं (G3 °निधिं; G5 °धनः). — ^{c}) Ś1 K2.4 D5 °हमासिष्ये; K0 Ñ1.3 Da Dn D1 °हमास्थास्ये; Ñ2 B1.3 D2 °न्ववस्थास्ये. S सेवमानः प्रतीक्षिष्ये. — ^{d}) K0.1 Ñ1.2 B5 D5 समापनं; K3 आसमापनं; Ñ3 D (except D1.2.5) आसमा°; S विमोक्षणं; Cd as in text. — After 35, T1 G3 M read, T2 G1.2.4 repeat, 26^{c}–27^{d} (q. v. for v. l.).

36 Ś1 K1 S om. उवाच., T1 G3 M om. 36^{ab}. — ^{a}) B5 D1 G5.6 एवमुक्त्वा तु (D1 G6 स). K0 Ñ3 ते भार्ये (by transp.); B (except B6) D3 ते देव्यौ. T2 °मुक्तो देवीभ्यां. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 °वंशभृत्; Ñ1.2 B5.6 D (except D2.5) °नंदनः. — ^{c}) Ñ1.2 दिव्यं; G5.6 M5.8 निष्कान्; Cd as in text. — ^{d}) K1 कुंडले तथा. — After 36^{cd}, D4 S ins.:

1167* मुकुटं हारसूत्रं च कटिबन्धं तथैव च ।

— ^{e}) S °सि विमलान् (T2 G1.3 विविधान्) खड्गान् (M6-8 °सं खड्गं). — After 36, D4 (marg.; om. line 3) S (T2 om. line 4; T3 om. lines 3–4) ins.:

1168* वाहनानि च मुख्यानि शस्त्राणि कवचानि च ।
हेमभाण्डानि दिव्यानि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि वसूनि विविधानि च ।
आसनानि च मुख्यानि बहूनि विविधानि च ।

[Cf. 38. — (L. 1) D4 वस्त्राणि च धनानि च; T1 बहूनि विविधानि च; T2 G5.6 शस्त्राणि त्रिविधानि च; M6-8 शस्त्राणि च धनानि च. — (L. 2) T1 मुख्या°; G1 दीप्ता° (for दिव्या°). — (L. 3) T1 रत्ना°; G3 वस्त्राणि (for वसू°).]

37 T2 (? hapl.) om. 37^{a}–38^{b}. — ^{b}) D4 S (except G5.6; T3 om.) भूयस्तान् (for पुनर्). — Before 37^{cd}, K1 ins. पांडुः. — ^{c}) Ś1 K1 पांडुपुरं. — ^{d}) = 21^{f}. A few MSS. वने. [illegible] M

38 T2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{a}) T1 G1-4 M

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
उवास स तदा राजा समेषु विषमेषु च ॥ ४४
इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५ C. 1. B. 1. K. 1.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्; G6 अर्थं कार्यं; M5 अर्थकामं; M5-6 अर्थकामौ. S (T2 om.) रतिं चैव. — b) S (T2 om.) रत्नानि विविधानि च. — d) Ñ1 B1.3 D2 स कुरूद्वहः; Ñ2 B5.6 Dn D1.4 °नंदनः; Da °सत्तमः; T1 G1-4 M3 दुःखमोहितः; G5.6 M8 (sup. lin.).6-8 भरतर्षभः.

39 Before 39, S ins. वैशं°. — a) K (except K1) D5 तान्यनु°; Ñ1.2 B Dn D1.3.4 तस्यानुयातारः. Cd cites अनुयात्राणि (as in text). — b) K1 तथैव; B1.3 D2 ते चापि; S सर्वे च. — c) K2.4 G2 भारत°; T G1 °वंशस्य. — e) Ñ1 G1.2 °स्वनं.

40 a) Ko दुःखाश्रूणि; K3 उष्णं बाष्पं; S (except G3) उष्णमास्रं. S (except G3) प्रमुं°. — b) Ñ1 ते (for तं). S तमालोक्य यशस्विनं. — c) B5 °पुरं रम्यं. — d) Dn S °दाय तद्धनं. — After 40, Dn S ins.:

1169* ते गत्वा नगरं राज्ञे यथावृत्तं महात्मने ।
कथयांचक्रिरे सर्वं धनं च विविधं ददुः ।

[For D4 see below. — (L. 1) Dn G3 राज्ञो. Dn T G3 M5 महात्मनः. — (L. 2) Dn T1 राज्ञः; T2 G5 राज्ञे (for सर्वं). Dn T G3.4 तद्धनं.]

41 ab) Ñ1.2 B (except B6) D (except D2.5) श्रुत्वा तेभ्यस्ततः (B1 Da °स्तु तत्) सर्वं. Ko °वृत्तं महात्मनः. S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T1 G3.6 M3.5 °स्तु) धनं भरतसत्तमः (T2 G2-4.6 °म). — After 41ab, D4 (marg.) ins. line 2 of 1169*, which is followed by the S reading of 41ab (गृहीत्वा etc.). — c) Ko नृपश्रेष्ठः. S कृपायुक्तो महाबाहुः. — d) Ko D5 °वाभ्यशो°. S °व स्म (G1 स; G3 ह्य-) शो°. — After 41, N T2 M3.5 ins.:

1170* न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L. 2) Ś1 K1 °वार्थमचिंतयन् (K1 °त्).]

42 a) M3 राजा पांडुस्तु. Ñ B1.6 D (except Da2 D5) कौरव्य. — b) S मुनिर्मूल°. — c) Ś1 K1.2.4 D (except Da D2) पत्नीभ्यां. — d) Da गतो; T G3.4 M3.5 तथा; G1.2 तदा; G5.6 M6-8 आशु (for ततो). Ko.2.3 Da1 S (M8 inf. lin.) नागसहं; Ñ3 °समं; Dn D4 °शतं.

43 Da2 om. 43c-44b. — b) Ñ1.2 B D (except D5; Da2 om.) कालकूट°; Ñ3 नागसेन°; S पा (T2 G5.6 वा; T3 by corr. हा) रिषेणमवाप्य. — c) S पा (T2 G5.6 वा; T2 by corr. हा) रिषेण°. — d) S गत्वा गंधरजोव (G3 °जाप) हं. — D4 reads 43c-45b in marg.

44 Da2 om. 44ab (cf. v. l. 43). — c) Ñ2 B (except B5) D (except D5) स महाराज; S सततं राजा.

45 a) T1 °द्युम्नपुरं. — b) Ś1 K1 हेमकूटम्; Ko.2.4 °कूपम्; D2 °कूलम्; G3 °रक्षाम्. — c) Da शतशृंगं. S महाप्राज्ञः. — d) Ñ1.2 B5 Dn1.n2 °तप्यत; D4 प्रत्य°.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan*: K1.2.4 Ñ1.2 B Da D2 संभव; to it Ñ1.2 add पांडुचरितं. Dn D1.4 (om. the sub-parvan name) mention only पांडुचरितं. — *Adhy. name*: Ko 2-4 D5 पांडुप्रव्रज्या (K3 °प्रव्रजनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 113; B1 Dn D1 117 (Dn2 118). — *S'loka no.*: Dn 48 (Dn2 49), M3 50. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4641.

111

☞ Throughout this and the foll. adhy. G1 has lacunae caused by the disintegration of the fol. In the notes they are indicated by the words "G1 missing".

1 K1 D2.5 om. उवाच; Ś1 S om. the ref. — b) S

१११

वैशंपायन उवाच ।
तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
केषांचिदभवद्भ्राता केषांचिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः ।
ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४
स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदङ्मुखः ।
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः ।
उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः ॥ ५
दृष्टवन्तो गिरेरस्य दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरान् ॥ ७

°नः परंतपः (T1 परं च सः). — d) S परमप्रियः.

2 a) T1 °हंकारी. — b) Ñ1 प्रय°; Ñ3 निय°. — c) Ś1 समाक्रांतः; K0 D5 परि°.

3 a) Ñ1 °वद्राजा. — b) G5 °वत्पिता. — c) S ऋषिभिस्. T G3 M8.5 स्वपरैः (T1 °राः); G1.2.4 तु परैः; G5.6 स्वभवत्; M6–8 स्ववरैः. Ś1 K1 स्वैरं; K2 चैतं; K3 -प्येनं; K4 -स्यैनं; S चैव (G5.6 कैश्चित्). — d) B5 प्रत्यपाल°; Dn परिपाल°; D5 परिकल्पते; S परिरक्षितः.

4 G1 missing — c) Ś1 °सहितः; K1 °सम्मिताः. — d) S अभवत् (for बभू°). Ñ1.2 B (except B5) Da D2 वनगोचरः (for भरत°). — After 4, D (except Da) S ins.:

1171* वैशंपायनः ।
अमावास्यां तु सहिता ऋषयः संशितव्रताः ।
ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते संप्रतस्थुर्महर्षयः ।
संप्रस्थितानृषीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतां वराः ।
ऋषयः ।
समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । [5]
देवानां च ऋषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयंभुवम् ।
वैशंपायनः ।
पाण्डुरुत्थाय सहसा गन्तुकामं महर्षिभिः ।

[Dn D1.2.4.5 om. वैशं°. — (L. 1) D2 अमायां तु तदा सर्वे. — (L. 2) D5 G1.3.6 M8.5 °स्थुर्मनीषिणः. — (L. 3) Dn D1.4 संप्रयाता°. Dn D1.3.4.5 ऋषय ऊचुः. — (L. 5) M6–8 भवानद्य and °लोको भवात्मनां. — T1 om. line 6. — Dn D1.3.4.5 वैशं° उ°. — After वैशं° उ°, D2 ins.:

1172* तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
अहमप्यागमिष्यामि यत्र यूयं गमिष्यथ ।

— (L. 8) D1 om. the line. Dn G1.5 °रुत्थाय. उत्थाय सहसा सोपि. Dn D4 G4.5 गंतुकामो. D2 पु मुक्त्वा महाराज गंतुकामो महायशाः.]

5 a) B3 स्वर्गात्पारं; S °मार्गं. Ś1 K0.1.3 Dn D1 तितीर्षुः. D4 S तं; D5 सन्. — b) D4 S °ङ्मुखं. — c) D S प्रस्थितं. S (except G1.2) भार्याभ्यां. — d) K0 Ñ B3 D2.5 तं तु; Ñ2 B1.4.6 Da Dn D1.4 तं च; S (G missing) ते तु (for तत्र). — Before 5ef, T1 ins. ऋषयः — e) Ś1 K G2.4 गच्छंतं; G1 missing. — f) G3 °राजाद् Ś1 K0.1 °ङ्मुखं. — After 5, G1 ins. 1174* (cf. v. l. 6).

6 G1 om. 6^{ab}. — a) Ñ B6 Da Dn D1.4 गिरौ रम्ये; B1.3.5 D2 °रौ रम्यान्; D5 °रेस्तस्य. S (G1 om.) प्रपश्यामो (M8.5 प्रविशामो) गिरौ (G4.6 गिरीन्) अस्मिन् (T1 G1–3 तस्मिन्). — b) Ś1 K1 बहूनमुं; B6 °रूप; M6–8 बहूनि च. — After 6^{ab}, N ins.:

1173* विमानशतसंबाधां गीतस्वननिनादिताम् ।

[Ś K1–4 °घातान्; K0 D5 °बाधान्; Ñ1.2 °घातां; B3 °काशां. Ś1 K0.1.3 °निनादितान्; K3.4 गीतनिस्वननादितान्; B4 Dn D1.4 °स्वर°; D5 °ध्वनिनिनादितान्.]

— On the other hand, S (except M6–8) ins. after 6^{ab} (G1, which om. 6^{ab}, after 5):

1174* यक्षराक्षसगुप्तानि गन्धर्वचरितानि च ।

— M6–8 om. 6^{c}–7^{b}. — cd) Ñ B D (except D2) °भूमिं. S (M6–8 om.) आक्रीडितान्यप्सरोभिः सह देवगणैः सदा (T2 G2.4 तथा).

7 M6–8 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ab) S(M6–8

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिणः ।
सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिद्दुरासदाः ॥ ८
अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
वायुरेकोऽतिगायत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ १०
पाण्डुरुवाच ।
अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तद्ब्रवीमि वः ॥ ११
ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२
एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥ १४
ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽसि धर्मतः । C 1 B 1 K 1.

om) सदनानि कुबेरस्य हृद्यानि च मृदूनि च (T1 G3 हृद्यानि सुबहूनि च) — c) K3 4 °निरद्धाश्च, D2 °नर्दाश्चैव, T G1 2 M7 देशाश्चर्दी°, G4 5 M6 8 देशाश्चर्दी नि°, G6 तेषां नद नि° — d) Ñ1 2 B6 D (except D2 5) गह्वनान्; S घोरां(T2 G1 °रा)श्च (for दुर्गा°) M3 (sup lin as in text) 3 गिरिकदरान्

8 M6-8 om 8 G1 missing — a) K0 2 T1 G2 4 M8 नित्य, D5 केचित् K0 वनोद्देशा, D4 हिमोद्देशा, T1 G3 4 M8 हिमाक्राता, T2 हिमाक्राता, G3 मृगाक्राता — b) D5 सुवृक्ष°, S (M6 8 om , G1 missing) निवृत्त° — c) B6 Dn D1.4 क्वचिन् B6 Dn D1 4 महाद्यों, S (M6 8 om , G1 missing) सदावर्षां — d) B5 6 Dn D1 4 काश्चिद् S (M6-8 om , G1 missing) घोररूपा दुरा°

9 a) K1 B5 °क्रमेत्स, K4 D5 °क्रामन्त, Ñ B1 Da Dn D1.4 नातिक्रामेत्त, B3.6 नातिक्रमेत्त B1 3 transp पक्षी and यान् D3 नातिक्रमन्त्यापक्षी; S (G1 missing) पक्षिणोऽत्र न गच्छति (G5 6 पक्षिणा न गतिस्तत्र) — b) K0 2 B1 (m as in text) D1 जना (for मृगा) S कथमेवापरे (M5 °वाचरे) — c) K0 °कोत्ययाद्य°, K2 °कोभ्यगा°, K3 °कोतिवात्यत्र, K4 °कोभ्यगाद्यत्र, Ñ1 B3 D2 °कोभियात्यत्र; Ñ2 3 B1 6 Da Dn D1 4 °रेको हि (Ñ3 ति) यात्यत्र, B5 °कोऽत्र वात्यत्र, D5 °कोत्यगा°, S °रेवात्र (G5 °ति) सयाति — d) S सिद्धा यक्षाश्च चारणा

10 b) Ś1 K1 विभो (for विमे) — c) Ś1 नासीदता G3 न निंदता D2 पुरस्कृत्य, D5 न तु खा° M6-8 सीदेतामपि दु° — d) K3 4 D2 मानार्हे (D2 °र्हों) T2 दुर्मार्गे; G5 6 मा गमेद् (G5 दुर्गमे also) K0 °नृपसत्तम — After 10, K2 ins

1175* अप्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि ।;

while T2 ins

1176* अप्रजात्व मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 Ś1 K1 S om उवाच (T1 om the ref) G1 missing — ab) S (G1 missing) °जस्य किल स्वर्गमद्वार सप्रच° — c) K2 Ñ1 2 तेनाति°, B5 °भितप्ये° D4 S (G1 missing) तेन (D4 G5 6 स हि) सतापतप्तो° — d) K0 D5 सन्, Ñ1 2 B Da Dn D1.2 तु, D4 S (G1 missing) च (for तद्) Ś1 ते (for च) — N reads 15c-16b after 11 (D4, after 1177*), while D4 (marg sec m) S ins after 11

1177* सोऽहमुग्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवित ।
अनपत्योऽपि विन्देय स्वर्गमुग्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18-21 (cf v l 1 106 11)

12 S reads 12 17 after 1135* (cf v l 1 106 11) G5 om 12ab — a) S (G5 om) चतुर्भिर्ऋणवान्नित्य (G5 M6 5 °वानित्थ) — b) S (G5 om) जायते K0 2 4 Ñ1 2 B6 Da Dn D1 4 5 मानवा भुवि, K8 भुवि मानवा ; N8 तत्र मानवा , B1 3 5 D3 सर्वमानवा , S (G5 om) मनुजो भु° — cd) K0 °नुजादेयै , D5 °नुजैर्देवै K3 Ñ3 °नुजैर्देयै शश्वद्धि धर्मत , K4 Ñ1.2 B Da Dn D1 2 4 °नुजैर्देय तेभ्यश्च धर्मत , S (G1 missing) °देवमनुष्याणा मृषीणामथ भारत (T1 °षीणां स महामति ,G2 °मधिभामिनी, M5 6-8 °मथ भामिनी)

13 a) S (G1 missing) एतेभ्यस्तु — b) S यो न मुच्येत धर्मवित् — c) Ś1 K1 2 4 B5 D5 M6.8 सतीह — d) Ś1 K1 2 4 Ñ3 B1 3 D2 °विस्तु Ś1 K2 4 B5 °ष्ठिता , K1 D2 °ष्ठित K0 D5 धर्मोयं सुप्रतिष्ठित ; S तथा लोकविदो विदु

14 a) K0 3 Ñ B5 6 D (except D3) तु (for च) S यज्ञेन (for यज्ञैश्च) — b) Ś1 K D5 °ध्यायैस्तप°, G1 °ध्यायात्तप° S ऋषीन् (T1 M6 6-8 त्वृषीन्) — c) Ś1 K1.2 4 पुत्र (for अपि) S °श्चैरपि पितॄन्

15 b) S (G1 missing) इह (T2 G5 अति; M6-8 ऋण) मुक्तोस्मि सर्वश (T2 G6 °दा; M6 8 °त) — K3 Ñ B D ins after 15ab S after 16ab.

पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ १५

देहनाशे ध्रुवो नाशः पितॄणामेष निश्चयः ।
इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६

यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७

तापसा ऊचुः ।

अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्म देवोपमं शुभम् ।
अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८

दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ १९

तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २१

सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२

अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३

इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।

1178* त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।

[S transp. त्रया° and इत°. Da च (for तु). D5 न स (for नाश). S नाशे ह्यात्मा विन°.]

— K3 Ñ1.2 D (except D2) cont.: Ś1 K0-2.4 ins. after 15ab:

1179* पित्र्यादृणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ।

— N reads 15c–16b after 11 (D4, after 1177*). — cd) K0.3 पैत्र्या°. S पितॄणां तु न मुक्तोस्मि तच्च तेभ्यो विशिष्यते.

16 For N cf. v. l. 15. — a) Ś1 K1.2.4 ध्रुवं. — b) T1 M5 इति; T2 G अथ; M3 इह; M6–8 अपि (for एष). — After 16ab, S ins. 1178*, which is followed by.

1180* पितॄणामृणनाशाद्धि न प्रजा नाशमृच्छति ।

— cd) S प्रजालाभे. K2.4 transp. प्रजाहेतोः and °यंते. S प्रयतंते. K3 नरर्षभाः; S (except T2) द्विजोत्तमाः.

17 K1 (hapl.) om. 17bc. — b) K0 B5.6 Dn D1.4 जातस्तेन. N (except Ś1 K4, K1 om.) महर्षिणा. — d) S कथं सृज्येत वै प्रजाः. — After 17, S ins. 1181*.

18 S reads 18–21 after 1177* (cf. v. l. 1. 106. 11). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). K2.4 Dn D1.3 ऋषय ऊ°. — ab) G3 किल (for तव) and समं (for विद्म). — cd) S (G1 missing) °मनघं त्विष्टं (T2 °मनुसंदिष्टं) पश्यामो दिव्यचक्षुषा.

19 a) Ś1 K1 देव°; K0.2.4 T1 G3.4 M दैवा°; Ñ1 Dn D1 G5.6 दैवोद्दि°; Ñ2 B6 D2.3 °दृष्टं; Ñ3 देवसृष्टं; B5 T2 °मिष्टं. S मनुष्येंद्र (for नर°). — b) S कारणेनोप°. — cd) S अरि(G3 °इ)ष्टं क्षिप्रमव्यग्रं विद्येथाः परमां गतिं.

20 a) S तस्माद्. K0.3 दिष्टे; B3 नष्टे. K1.2.4 G1.6 दिष्टफले; D4 दैवफ°; T G1–3.5 M इष्टफले (G3 °लं). K3 Ñ1.2 B5.6 D (except D5) राजन्; G3 चाह (for तात). — b) S कुरु यत्नं यथागमं (T1 यदुत्तमं; T2 °गतं). — B om. 20cd; N1 om. 20c–23a. — d) N (except D5, B om.) M5.6 लब्ध्वा. Ś1 K1 प्रीतिं करिष्यसि; Ñ B (B1 om.) D (except D5) प्रीतिकरं (D2.4 °रो) ह्यसि.

21 Ñ1 om. 21 (cf. v. l. 20). Ś1 K1 D2.3 T2 G5.6 om. उवाच; T1 G1–4 M om. the ref. — a) S कौरव्यः सम(T2 स व्य)चिंतयत्. — cd) S (G1 om.) मृगशापादु° पहतामात्मनो हींद्रियक्रि°.

22 Ñ1 om. 22 (cf. v. l. 20.) S (which transp. 18–21) ins. before 22 (or, in other words, after 17):

1181* वैशंपायनः ।

स समानीय कुन्तीं च माद्रीं च भरतर्षभ ।
आचष्ट पुत्रलाभस्य व्युष्टिं सर्वक्रियाधिकाम् ।
उत्तमादवराः पुंस. काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ।
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठादिच्छन्ति साधवः ।
अनुनीय तु ते सम्यग्जगामाब्राह्मणसंसदि ।
ब्राह्मणं गुणवन्तं वै चिन्तयामास धर्मवित् ।

[Lines 3, 4 =(var.) 30cd and 31ab below.]

— a) Ś1 K0–2.4 Ñ B1m.6 D (except D1) यत्नं (for योगं). K3 अपत्योत्पादनार्थाय; S अपत्यस्य सुखं योगं (G3 °त्यसुखसंयोगं; M6–8 °त्यसुखसंभोगं). — d) K4 Ñ B Da Dn D1.2.4 त्वं समर्थय; S °र्थये. K0 D5 कुरु देवि स्वमात्मनः; K3 इदं वचनमब्रवीत्.

23 Ñ1 om. 23a (cf. v. l. 20). — a) S नानपत्यस्य मे लोके. — c) N1 B (except B6) D3 विजानीहि (for विदु°). Ś1 K1.4 वीराः; S धर्मं. — d) K0.3 Ñ2.3 B6 Dn D1.4.5 धर्मवादिनः; Da S °चारिणः. Ñ1 B1.3.4 D2

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
अनपत्यः शुभाँल्लोकान्नावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २५
मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
इमे वै बन्धुदायादाः षट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्शृणु मे पृथे ॥ २७
स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३१
तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् । C. 1. B. 1. K. 1.

ब्राह्मणाः प्रवदंति तत् (N2 च).

24 a) M5 दत्तमधीतं च. — b) K1.4 S (except M5) °माश्च. Ś1 M5 स्वनिष्ठितः; K2.3 °निष्ठिताः; K4 T G M3.6–8 °ष्ठिताः; Ñ1.2 B3 सुनिष्ठि°. D5 अप्यनुष्ठि°. — c) Ś1 K1 D2.5 सर्वं एवा°; S सर्वं तद°. — d) S मोघं भवति निश्चयः (G3 M3.5 °ये).

25 D5 om. 25. — a) K0 °त्वैवं; D2 °त्वैव; S व्यवसितं (G3 °तुं; G4.6 °तः; G5 वितिष्टंतं). — b) S प्रेक्ष्यात्मानं न संक्षमे (T1 संशये; T2 G3 नक्षमे; G4.6 संक्षये). — c) S °पत्यो हि मरणं (T1 चरणं). — d) K3 Da2 न वाप्स्या°; B (except B3) Dn D1 न प्राप्स्या°; Da1 न चाप्स्या°; D2 नावाप्स्यासीति. B1.3 D2 चिंतय. T1 G1–3 कामये नैव जीवितुं (G2.3 °तं); T2 G4.6 M कामये नोत (T2 M3 नोप; M3 नोक) जीवितं (M3.5 °तुं); G5 कासयेत न जीवितं.

26 a) K0 Ñ3 D5 जातं; D2 नष्टा. Ś1 च; Ñ3 ते; B (except B6) D2 वै (for मे). S °पाज्ञानास्मि. — b) Dn D1.4 जननं; Cd प्रजनं (as in text). Ñ3 B (except B6) मे (for हि). K0 D5 [ऽ] प्रजत्वं ह्यजितात्मनः; D2 पुंस्त्वशक्तिः कृता°; S प्रजने (M6–8 °नं) मम केवलं. — c) S (G1 missing) नृशंस(T1 G3.6 °सं)कर्मणा क्रूरं (T2 नित्यं). — d) K0 यथेहोपहतं; K2 °गतं; K4 °हतं; T G4.5 M3.5 यथाभ्युप°; G2 यथा ह्युप°; G3 M6–8 यथाप्युप°; G6 यथाभ्युपगतं. K0.3 Ñ B D पुरा; T2 मया; G2.4 तदा.

27 Cf. Manu 9.158 ff. — G5.6 om. 27ab. — a) T G2–4 M3 षडेव (for इमे वै). G2 पुत्रदा°. — Ś1 K3 B6 (hapl.) om. 27bc. — b) Ñ3 B1m.3 D2 transp. षट् and पुत्राः. B1 पुत्राः सद्धर्म°; T G2–4 M3 पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T1 °चारिणः; G3 °दर्शिभिः; M3 °चारिभिः); M3(sup. lin.)6–8 पुत्राः षड् धर्मदर्शिभिः. — d) K2.4 शुभे (for पृथे). S निर्दिष्टास्तान्शृणु प्रिये.

28 a) T1 क्षत्रिय°; T2 G1–5 क्षेत्रज°; G6 M3(sup. lin.).6–8 क्षेत्रिक°; M3.5 पुत्रिक° (for प्रणीत°). — After 28a, T1 ins.:

1182* तत्समं पुत्रिकासुतः ।
स्वयंजातः क्षत्रियश्च.

[The prior half is a v. l. of 28b, the latter half that of 28a.]

— b) G2.3 तत्समः पुत्रिकासुतः. — c) K0 Ñ3 T G M3(sup. lin. as in text).5 पौनर्भवेयः. — d) K3 चारिण्यां; Ñ3 भगिन्यां; S जारि°. K0 यः प्र; G6 चैव (for यश्च).

29 K0 om. from क्रीतः up to हीन-. — a) K4 Ñ3 B1(m as in text).3 Da D2 उपक्रीतः; Ñ1 तप.क्रीत.; B3.6 उपकृतः; M3 (sup lin.) गर्हितश्च (for कृत्रि°). N3 दत्तः क्रीतोपविक्रीतः; S °त्तः क्रीतोपहितकः (G1.2.4 °हृतकः; G5.6 °हितकं). — b) B3.6 Da उपाग°. G6 °च्छेत्तथा स्वयं. — c) Ś1 K (K0 om.) Ñ1.3 B1m Dn D1.3.4 Cd ज्ञाति°; D5 जाति°; T1 M3.5 ज्ञात°. — d) Ś1 B5 °योनिर्वृत्त°; K3 °भृत°; T2 G भिन्न°. K0 °योनिस्तु यः सुतः. Cd cites हीनयोनिधृतः.

30 a) Ś1 पूर्वं पूर्वं°; N2 S पूर्वे (N1 G1 M3.5 °र्वं-) पूर्वमसंभावे (Ñ1 °वं); Ñ2 °तमाभावं; Ñ3 °समं भावे. — b) B Da2 D2 माता (for मत्वा). T2 चोत्तरं (for वै सुतं). D5 सुतान्. — 30cd = line 3 of 1181*. — c) N (except K3) उत्तमादव(Ś1 D2 °देव-; K2 Ñ3 D5 °दप-; K4 Dn °द्वेव; Ñ1 °दध-)रात्पुंसः; S उत्तरादवरं (T2 उत्तमादवरा; G1 °दवराज्; G3.6 °दपरं; G5 °दवराः; M3.5 उत्तमादवरं; M6–8 उत्तमादपरं) जन्म (G5 पुत्रं). — d) Ś1 K1 कांक्षते; K2.4 °क्षेत. K2–4 Ñ B6 Da D2.5 अपत्यं (for पुत्रं). Da1 आदितः. B1.3 धर्मलिप्सया; S धर्मचारिणः (for पुत्र°).

31 Cf. line 4 of 1181*. — a) B (except B6) °सं

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनि ॥ ३२
शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
या वीरपत्नी गुरुभिर्नियुक्तापत्यजन्मनि ॥ ३३
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४
कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

फलद श्रेष्ठ, S फल महदपत्यस्य — ^{b}) Ś1 K1 2 श्रेष्ठान्, B (except B6) D2 धर्म्यं K3 Ñ B D (except D5) मानवा (for साध°) T M तस्य भूरिरनुग्रह , G तस्य भूति(G3 °मि)रनुग्रह (G2 3 °हे) — ^{c}) K3 श्रेष्ठ, K4 Ñ1 B (except B6) D2 शुभे; D4 प्रिये (for पृथे) T G आपद्यपत्य(G2 अपत्यपत्य)जनन; M आपद्विपत्तिजनन (M2 5 °जननान्)

32 ^{a}) K3 Ñ1 प्रवक्ष्यामि (for °हेप्यामि) T G M5 तस्मात्त्वा(G3 °स्स)प्र(T2 G2 4 M5 प्रा)हिणोम्यद्य — ^{b}) T1 प्रजनाय यत स्वय; T2 G2–4 प्रहीणप्रजन स्व°, G1 प्रहीणश्च प्रज स्व°, G5 6 पाहि मां प्रजनास्स्व°, M प्रजनाय यतस्व च (M5 प्रहीण प्रजनास्स्वय) — ^{c}) D2 सदृश , S (except M5) क्षत्रियात् S अपि (for त्व) — ^{d}) S सूष्वा° K4 Da Dn1 n2 D1 S (except G3–5) °स्विनी (Dn2 °न) — S ins after 32 D2 4 (marg sec m), after 33^{ab}

1183* या हि ते भगिनी साध्वी श्रुतसेना यशस्विनी ।
उवाह यां तु कैकेय शारदण्डायनिर्महान् ।

[Cf 33^{ab} — (L 1) G5 6 तपस्विनी — (L 2) D4 उदावहत्तु, T2 G1–4 5 (sup lin) उदावहत्तां M6–8 ता (for तु) D2 उदावहत तां वीर D4 सादर नृपतिर्, T1 G1 शार°, G3 शत°, M8 8 °दाडा°]

33 S om 33^{ab} (cf 1183*) — ^{a}) Ś1 चैना, K1 चैतां, Dn D1 4 एतां, D5 क्षेमां — ^{b}) K1 °दृडायनौ, K3 corrupt K4 सारदडायिनीं, Ñ B5 Dn2 D1 5 °यिनीं, B6 Da D2 सार° — After 33^{ab}, D2 4 (marg sec m) ins 1183* — ^{c}) Ś1 K1 Dn D1 4 सा (for या) Dn D1 4 गुरुणा, S स्वजनैर् — ^{d}) K1 प्रयुक्ता Ś1 K1 Ñ3 B5 D (except D2) पुत्रजन्मनि, S पत्यकर्मणि

34 ^{a}) D4 G3 पुण्येन Ś1 शाता (for स्ना°) — After 34^{ab}, D4 (marg sec m) S ins

1184* अपत्यार्थे प्रजालाभे अन्वगच्छच्छुभव्रता ।

[G3 प्रियालाभे, G5 द्विज कश्चित् D4 °व्रत, G3 M8 °व्रतान्, G3 प्रियोदिता]

— ^{c}) S देवी (G4 M5–8 देवि) (for सिद्ध) — ^{d}) T2 G1 3 M5 कृतौ; T2 G2 4–6 हुते, M8 स्नाता; M6–8 शुभे (for हुत्वा) Da °धनानल, T1 °ने शुभे; T2 G M5 6 °ने पुरा, M6–8 °ने शुभा

35 ^{a}) T1 G3 6 M5 °व्यवहिते — ^{b}) K0 B1 सहाभवद्, Ñ1 समासदत् — ^{c}) K4 तत ; Ñ3 B Da D2 पुत्रान् (for तत्र) S सा त्रीन्वीरानजनयत्

36 ^{a}) T1 तस्माद् (for तथा) K3 सुश्रोणि — ^{b}) Ś1 K D2 T2 तपसोधि° G5 6 ब्राह्मण तपसाधिक — ^{cd}) S °योगात्कुरु and °न महत्

Colophon om in B5 S — *Sub-parvan* K0 3 4 Ñ1 2 B1 3 6 D संभव — *Adhy name* K3 पांडोर्वाक्य, Ñ1 2 पाडुपृथासवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K0 114, B1 Dn D4 118 (Dn2 119) — *S loka no* Dn 40, M3 38 — *Aggregate s loka no* Dn3 4681

112

1 S1 K1 2 D2 5 S om उवाच (M3 om the ref) — ^{a}) M6–8 वरारोहा (for महा°) — ^{b}) S कुन्ती त प्रत्यभाषत

2 T2 om 2^{a}–4^{b} Before 2 Ś1 K1 D4 M ins कुन्ती — ^{c}) Ś1 K1 अनुरता, T1 G च पत्नीं च, M6 8 स्वपत्नीं च — ^{d}) S राजन् (for त्वयि) Ñ B1 Dn °लोचने

3 T2 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) K0 3 4 S (except M6 8, T2 om) हि (for तु) Ś1 K1 महाभाग, B (except B6) D2 °राज — ^{c}) G5 6 तथा (for वीर) — ^{d}) D4 धर्मेण S (T2 om) सपादयितुमर्हसि

4 T2 om 4^{ab} (cf v l 2) — ^{b}) S (T2 om) गच्छावावां (G5 6 M5 °वो वा) तवे(T1 G3 यथे)प्सित — ^{c}) K2 °स्वार्थे T2 G1 3 5 मा (for मां) — ^{d}) B D4 S (except G3 M6–8) °पुंगव

११२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५
इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६
व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्धनः ॥ ७
तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
व्युषिताश्वस्ततो राजन्नति मर्त्यान्व्यरोचत ।
सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १०
स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तमः ।
प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥ ११
अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान् ।
बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२
अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । C. 1. 4692 B. 1. 121 K. 1. 127.

5 a) S न ह्यावां (Ms.6-8 नैवाहं). — b) S गच्छाव: (T1 G4.5 °व; Ms.6-8 °मि) पुरुष(M8 भरत)र्षभ. — c) D4.5 T1 G1.3 प्रीति°; G4 यः प्रविशिष्टः. K2.4 हि; G1.2.6 सन्; G3.4 सः; G5 कः (for च). — d) G5 सो यो यो भु°; G6 को योन्यो भु°.

6 a) K0 धर्मीय; K1 दुर्धात्वं (sic), B6 D (except D5) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्वं). Ś1 च त्वं कथां धर्म्यां; T1 च धर्म्यामर्थज्ञ; T2 G1.3-6 M8 धर्म्यां धर्मकथां; G2 कथां धर्म्यकथां; Ms.6-8 च धर्म्यां धर्मज्ञ. — b) B6 D2 वै (for मे). Ś1 तावत्पौराणिकीं शृणु; T1 Ms.6-8 कथां मत्तो निबोध वै; T2 G3 4-6 कथयामि निबोध मे; G1.2 M5 मम चैव निबोध वै (G2 मे). — cd) S पौराणिकीं (for परि°) and भारत (for यामहम्).

7 D4 om. 7-8. — b) G3.5.6 भुवि (for किल). — c) G6 त्वया (for पुरा). Ś1 K Ñ3 D5 परम(K3 समर)दुर्धर्षः; S °धर्मज्ञः.

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) B5 व्युषिताश्वे. D (except D5; D2 om.) महाभुजे. — c) B1.3 D5 तत्र (for ततो). S अगच्छंस्त्रिदशाः सर्वे. — d) N (except Ś1 K1 D5; D2 om.) सेंद्रा देवर्षिभिः सह.

9 b) S तुतुषुर्गुरवो (T1 तुष्टुवुर्दानवा) धनैः. — d) K1 तत्र; K3.4 D5 तस्मिन्; Ñ1.2 B (except B5) Da D4 तते; S तदा (G1 सदा; G3 पुरा). — After 9, K4 Ñ1.2 B D (except Da) ins.:

1185* देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म स्वयं तदा ।

10 ab) Ñ1.2 स्तुतो (for ततो). Ñ1 अभिकीर्त्यो (for अति मर्त्यान्) K3.4 अरोचत; Ñ3 व्यरोचयन्; B3 D2 न रो°. S व्युषिताश्वो मनुष्येंद्र (Ms.6-8 महाराज) शुशुभे यज्ञसंपदा. — cd) Ś1 (sup. lin. as in text) Ñ2 D5 °न्यपि; Ñ1.2 Dn °न्प्रति. S सर्वभूतेषु राजेंद्र शरत्काल इवांशुमान्.

11 a) T G (except G1) तु; M अर्थान् (M5 अरीन्) (for च). — b) Ś1 पृथिवीं (for नृप°). K3.4 B3 G5 °सत्तम; M5 °कुंजरः. — c) K0 मद्रांश्च; K1 प्रत्यां च; B (except B5) D (except Da D5) पाश्चात्यान्; S म(T1 G1 मा)त्स्यांश्च. — d) N (except Ś1 K1 D5) दाक्षिणात्यान् (Ñ1 °त्याः). Ñ1 च कंपयत् (for अका°). S दक्षिणा (G1 दाक्षिणान्; G2.3 M5 °णां) अभ्यकल्पयत्.

12 a) K3 महाराजो. S °मेधशतैरिष्ट्वा. — c) B1 ह; B3.5 D2 तु (for हि). S °व नृपशार्दूल (G1.2.4.6 °लः). — d) S दश(G1 2.4 M5 शत)नागबलः किल.

13 a) Ś1 K1 अथात्र. Ś1 K B5.6 Da3 गाथा. S transp. अप्य° and गाथां. — After 13ab, N ins.:

1186* व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूत्तम ।

4/4 व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुंधराम् ।
अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतून् ।
सुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान च ॥ १४
आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १५
कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
स तस्यां कामसंमत्तो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ १६
तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ १७
अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता॥१
पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥२
त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २१
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।

[Ñ1 तपोवृ°. Ś1 K1.2.4 Ñ1.3 B1.3 D2.5 कुरूद्वह]
S, on the other hand, ins after 13ab

1187* अप्रमेयमपर्यन्त व्युषिताश्वो धन ददौ ।

[T1 °मपत्य ह]

— M6-8 om 13c-14b — d) B1.3 D2 विजित्य वसुधा मिमां — f) K2 प्रजा (for पिता)

14 M6-8 om 14ab (cf v l 13) — b) K0 Ñ B D transp ददौ and धन S (M6.8 om) महद्धन (T1 by transp धन महत्) — c) Ś1 K0 Ñ3 °रत्नात्तदानान्, K1 °रत्नानादानान्, K3 D5 °रत्नदानाना, S अनन्तामखिला तत्र (M6-8 तद्वत्) — d) Ñ1 स जुहाव, Ñ2 Dn D1.4 स जहार Ñ3 क्रतूत्तमान् (for महा°) S पृथिवीमददात्तत (T2 M6 °दात्पुन , M6-8 °वीं च ददौ नृप) — e) K3 D2.5 अपिबच्च, T1 सिषेवे च, T2 G (except G5.6) M3.5 सुषुवे च, M6.8 अपिबत्सु — f) Ś1 B (except B1) D1.3 °संस्थास्त°, K0 °संस्थास्तथानघ, K4 °स्ततोनघ, Ñ3 °संस्थस्तु भावन, T1 °संस्थामथाकरोत्, T2 G M5 °संस्थास्तथैव च, M3 °संस्थास्तथाकरोत्, M6-8 °स्थास्तथाकरोत्

15 a) A few MSS काक्षि° T2 G M6.8 तस्य; M3.5 यस्य T1 आसीत्क्षितिपतेस्तस्य — b) M6.8 देवी (for भार्या) T1 परमसत्तमा — d) Ś1 K2.4 B1.3 D2 °प्रतिमा, G5.6 °सदृशा

16 a) K2-4 Ñ B6 D (except Da2 D2) T G1.2.4 M तौ च, G5.6 चैव — b) Ñ1.2 Dn D1.4 G6 श्रुत — c) Ś1 K0 Da2 Dn D4.5 कामसपन्नो, K2.4 °तप्तो, K3 D2 G5 M5 °सक्तो, T G1-4 M3.6-8 °युक्तो G5 तस्या कामसमासक्तो — d) K3 Ñ1.3 B (except B5) D (except D5) G6 M यक्ष्मणा K1 प्रतिपद्यत; K3 Ñ1.3 B1.3 D2 °गृह्यत, Da प्रत्य°.

17 a) K3 S अ(K3 सो)चिरेणैव — c) S वृत्ते (for प्रेते) B1.3 महावीरे, D2 तदा वीरे, T1 महाभाग, T2 G M °र्येन्द्र — d) Ś1 भार्याभूद् S भार्या काक्षी(T2 G1.4 M3 काक्षी, G2 काक्ष, G3 कौक्षि, G5 काक्ष्या, M6 कक्षी)वती (G3 °पतेस्तु) तदा (G2.4 शुभा)

18 B6 transp 18ab and 18cd — a) D5 °पश्चेड — b) S (except T2 G2.4) श्रुति — d) K0 परंतप, K2.4 जनेश्वर, K3 Ñ1 Dn D1.4.6 M जनाधिप, T G नृपोत्तम

19 Before 19, Ś1 K0.2.3 Ñ B D ins भद्रोवाच, K1 T2 M भद्रा — a) G1 भद्रा (for नारी) K0.1.4 Dn D5 G (except G4) M5 °धर्मज्ञा — b) G3 सा च, G6 या सा (for सर्वा) Ś1 सर्वापत्यविना°, K0.3 सुखपुत्र°, K1 सर्वपुत्रा°, K2.4 सर्वा पुत्र विना क्षितौ; N B3.5 Da Dn D1 °र्वा भर्तृवि°, B1 D1.4 °र्वा भर्तृनिराकृ°, B6 °र्वा भर्त्रा वि°, D6 सर्वधर्मसमन्विता, T1 G2.4 भर्तृपुत्र°, M6-8 सर्वपुत्र° — cd) S पत्या and जीवत्यसशय (G1.3 °य)

20 a) S पत्या — c) B5.6 दुर्गतिं, T G1.4 तां ग° G5.6 तद्ग°

21 M6-8 om 21 — b) Ñ1 न हि (for नाहं) — c) Ś1 K1 राजेंद्र (for मे राजन्) — d) Ñ1.2 B D5 प्रसीदस्व, S (M6-8 om) इत क्षिप्र

22 a) G2 °तोह गमि° — c) K0 पुरुषव्याघ्र (for नर°) — d) K3 T1 G1 अनुवर्तिनी, Ñ3 Dn D1 °र्तितु, G1 °र्तिनीं, M8 अनु°

23 a) Ś1 K1 D5 °नुपगा, K0.2-4 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 G1.5.6 °नुगता, Ñ1 °नुगमे, G3 °नन्यगा, M8 °नवशा — b) S तवाह (for सत°) — d) S °हितैषिणी

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वदृते पुष्करेक्षण ॥ २४
अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ २७
दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।
दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ २९
उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
सा तेन सुषुवे देवी शवेन मनुजाधिप । C. 1. 4.. B. 1. 121 K. 1. 127

---

24 K2 om. 24^{a}–25^{b}. — ^{a}) D5 S मे (for मां). — ^{c}) B3 G2.5 °यो हि भ°; G1 असंशयो भ°; G3 °योपि भ°. — ^{d}) N (except Ś1 K1; K2 om.) T2 G2.4 M3 त्वां (for त्वद्-). Ś1 पुरुषर्षभ (for पुष्क°).

25 K2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) K4 पूर्वं (for नूनं). — ^{b}) K3 B6 Da D4 T2 G M3 (*sup. lin.* as in text).5 विमुक्ताः. — K4 Ñ B D ins. after 25^{ab} (D2, after 25):

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।
विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्तमपि जीवति ।
दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।
[(L. 1) K4 °यं समुपस्न°.]

— M3 om. 25^{cd}. — ^{c}) K1 Ñ2 B Da Dn D4.5 संयुक्ता; K4 युक्ता वा; Ñ1.3 S (except T2 G5.6; M3 om.) संयोगाद्; D2 संयोगे. K2 °युक्तां; K3 °योगां; D2 G5.6 °योगाः; G1.3.4 °मुक्ताः; G2 °मुक्तां. K2 ताः; Ñ1 वै; D2 ते; Ñ2 B (except B3) Dn D1.4.5 S (M3 om.) च (for वा). — ^{d}) K0 भारत (for पार्थि°). Ñ1 °देहेन सा मया; Ñ2 B Da Dn D4 °देहे कृता मया; D1 °देहे ततो मया; D5 °देहे मया कृता; S (M3 om.) पूर्वदेहे न संशयः (G3 पूर्वकर्मानु-रूपतः). — After 25, D2 ins. 1188*, which is followed by a repetition of 25^{cd}.

26 ^{b}) K4 S (except T1 M6–8) संचितैः. — ^{c}) K2.4 मां समनु°; K3 मामेव सं°; D5 T2 समानुसं°; M6–8 मानुषसं°. — ^{d}) K3 °योजनं.

27 ^{a}) S एषाद्य(G2.4 °षा गा)मद्य राजेंद्र. — ^{b}) Ñ B6 D (except Da D2) कुशसंस्तर°; S कुशा(M3 दर्भा)नास्तीर्ये शायिनी (M3 भवद्दर्शनकांक्षिणी); see below. — T1 G om. 27^{cd}. — ^{c}) M नरव्याघ्र (for असुखा°). — ^{d}) M भवद्दर्शनकांक्षिणी (M3 कुशानास्तीर्य शायिनी); see above.

28 ^{a}) K2.4 महाभाग; S मनुष्येंद्र (for नर°). — ^{b}) Ñ B6 D (except D5) शाधि (for साधु). S पुष्करेक्षण (for असुखा°). — ^{c}) K0.3 Ñ3 कृपणामनाथां करुणं (K0 कृपणं); K2.4 °नाथा करुणां; Ñ1.2 B D (except D5) कृपणां नाथ (B1 Dn2 °णां चाथ; B6 °णा नाथ) करुणं (Ñ1 तरुणीं); S विक्रोशंतीं (G2.4 °ती) सतीं (T2 सतीं; G2.4 सती; M सदा) दुःखाद्. — ^{d}) T G1.3 M3 एवमार्तां; G2.4 M6–8 एवमार्तो; G5 अनाश्वस्तां; G6 देहमास्तां. Ś1 K1 D5 जनेश्वर.

29 Before 29, Ś1 K1 T2 ins. कुंती; K0 Ñ3 वैशं°; Ñ1.2 B D कुंत्युवाच. — ^{a}) K0 D5 S (except T2 M3) तस्याः (G1.2 °स्य). — ^{b}) Ś1 °पंती; K0 G2 M5 °पत्या; K2 °पत्यां; D5 T1 G1.3–6 M6–8 °पत्याः. Ś1 K1 मुहुर्मुहुः. — ^{c}) Ś1 K (except K3) तत् (for तं). Ś1 K1 शावं(!). K2 च परि°. S तस्मिञ्शवशरीरे वाक् (T2 G6 तु; M वै). — ^{d}) T1 G तां (for वाक्). Ś1 D1 °ताभवत्. D2 पत्नीं सोंतर्हितोब्र°.

30 ^{b}) Ś1 ददानि च; K0.4 Da1 D1.5 G3 °मीह; K1 Ñ3 B1.3 G6 M6–8 °नि हि; K2.3 D2 °मि हि; G1 °नि ह; G5 °मि ह. — ^{d}) Ś1 यस्याहं; Da2 त्वयाहं. S त्वय्येवाहं वरांगने (G2.4 वरानने).

31 ^{a}) K0 हि; K2.4 D5 त्वं; T G M5 तु (for च). Ñ B6 Da Dn D1.4 आत्मकीये; B1.3.5 आत्मनीने (B3m आत्मनैव); M5.6–8 अस्मदीये (for आत्मीये च). — ^{b}) S शयने त्वं (G5.6 मां). — ^{c}) D5 अष्टम्यां. Ś1 K2 B6 T G3–6 वाप्यृतु; K0 D5 च ऋतौ; K2–4 D2 वा ऋतौ; Ñ3 B1.3.5 Da वाप्यृतौ; M वाप्यृतु-. — ^{d}) S शुचिस्मिते.

32 Before 32, S ins. कुंती. — ^{a}) T2 G2.4.6 M5

त्रीन्शाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३
तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।
शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वयात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १
एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ४
तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

अथ; G3 च (for तु). M3.6-8 तेन (for देवी). Ś1 तथा चक्रे; D5 तदा देवी; G1 तथा देवी. — b) Ś1 सा च देवी पति°; S तच्चकार यशस्विनी. — c) K3.4 यदुक्त°. B Da D2 °क्तमेतद्वचनं; S तथा (G3 °दा) कमलपत्राक्षी (G1 °क्षं). — d) Ś1 भार्या; K (except K1) Ñ3 भर्त्रा. S यथोक्तं पुत्रगृद्धिनी.

33 b) Ś1 K1 T1 M (except M3) शाचेन; G5.6 क्रमेण. Ñ B D (except D5) भरतर्षभ (for भनु°). — c) K1 D5 T3 G M6-8 साल्वान्; Ñ3 सार्थान्; T1 मासान्. Ñ3 भद्रान्; T1 मासान्. — d) K1 D5 S (except M5) पुत्रान् (for सुतान्). K3 प्रासूत सत्त°; G4 परमसत्त°.

34 a) Ko Ñ B (except B3) D मय्येवं. — b) Ko मनसैव नरर्ष°; K3 °सा पुरुषर्ष°; K2.4 Ñ3 B1.3 D2.4 T1 G1.3 M °सापि नरर्ष°. — c) B1.3 D2.4 वीर; S राजन् (for पुत्रान्). — d) K (except K1) Ñ1.2 B3 Da Dn D1 °बलान्वितः (K3 °दिति); B1.3 D2.4 पुत्रान्योगबलाश्रयात्; B5 °बलाश्रयात्; D5 °समन्वितः; S अपत्यं तपसो बलात्.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°); to which T2 G1.4 add पांडुकुंतीसंवादे अपत्यप्रशंसने; G3 पांडुकुंतीसंवादे. — *Sub-parvan.* Ś1 Ko.1.3 Ñ B Da Dn D1.4.6 T1 संभव. — *Adhy. name:* K2.4 Ñ1.2 T2 G1.4 व्युषिताश्वोपाख्यानं; K3 व्युषिताश्वशवतो भद्रायाः पुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 115; B1 Dn D5 119 (Dn3 120); T1 109; T2 59; G M 60. — *S'loka no.:* Dn 36; M3 73. — *Aggregate s'loka no.*. Dn3 4717.

113

1 Ś1 Ko.1.3 D5 S om. उवाच. — a) K3 T2 G3 तथा; Dn3 T1 G1 तदा. K3 M6-8 राजन्. — b) B3 D2.4 transp. तां and देवीं. T2 G2.4 पांडुस्तां (*for* तां देवीं). S वाक्यं (for पुनर्). — d) Ko B6 Da D1 °मब्रवीत; Ñ3 Dn °मुत्तरं; G2.4 °मर्थवत्.

2 Before 2, Ñ1.2 B D (except D5) ins. पांडुरुवाच. — a) G1.5.6 एव (for एतत्). Ś1 पुरा देवि; S वरारोहे. — c) T G2-6 M transp. यथा and त्वया. G1 तथा यथोक्तं. — d) B5 स आ°; G2.4 सा ह्या°. G2.4 अप्सरोपमा; G3 °रोत्तमः.

3 a) D2.5 अहं (for अथ). K3.4 त्वयि; Ñ1.2 B Da Dn D2.4 त्विदं; D1 तत्वं. — b) Ko D5 धर्मं तत्ते; K1 °र्मं तं तन्; K2-4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 °धर्मतत्वं; Ñ3 °र्मं ते तन्; S °र्मं चैव. — c) K3 °र्यिनिर्दिष्टं. — d) S सर्व(G5.6 यत्स)धर्मविदां (T1 M °भृतां) वरैः.

4 a) Ñ1.2 खलु (for किल). — b) S (except T1 M3.4) वरांगने. — c) S °प्रचारिण्यः. — d) K (except K1) Ñ B6 Da Dn D1 S °हासिनि; D5 °लोचनाः.

5 a) G6 कामान् (for तासां). — b) Ś1 K (*except* K3) B (except B1) D2.5 T2 G (*except* G2.4) M6-8 कौमारान्; Cd *as in text*. Ś1 सुभगान्. G2.4 पृथि. — c) S नासीदधर्मस्तु तदा (T1 गताः; M5 सदा). — d) Ñ1 B (except B6) D2.4 S सनातनः.

6 a) S धर्मज्ञे (for पौरा°). — c) S पालयंति वरारोहे. — d) Ñ3 Dn D1 कामक्रोध°; S यथावदसितेक्षणे. — S reads 6cd after 1192* (cf. v. l. 17). — e) Ś1 Ko.1 Ñ

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
अस्मिंस्तु लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०
श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥ १३
अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

3 D (except Da D1) प्रमाण°. T2 पंथार्य; G1.8 [ऽ]र्थं रयाः (for धर्मो°).

7 ^{a}) S अपि (for च). — ^{b}) Ñ1.2 B D (except D5) पूज्यते. — ^{c}) D1 °प्रहार्थाय; S °प्रहो (T2 M6–8 °हे) धर्मः. — ^{d}) S स एव हि. K (except K3) D5 पुरातनः; Ñ3 पुराभवत्. — D2 (with lines 5–7 in marg.).4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 7: D5, after line 6 of passage No. 64 of App. I:

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।
पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा । [5]
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।
एतत्स्वाभाविकं स्त्रीणां न निमित्तकृतं शुभे ।

[(L. 3) T1 °णां वर्तते. — (L. 4) G3 अगम्यगम°. D2 G3 अस्ति. D2 नातिचित्रं शुचि°. — (L. 5) G5 कामार्ताय शुचिस्मिते; M भ्रातरं वा मनस्विनं (M3.5 °नीं). — (L. 6) D2 T2 M3.5 °रुत्स्विद्यते; G2 M6–8 °रुत्सिद्यते; G3.4 °रुत्सिच्यते. D2 T2 G3.4 तदा; G2.5.6 स्त्रियः. — (L. 7) D2 M6–8 एवं (for एतत्). M6–8 अनिमि°. T1 भवेत् (for शुभे). G2.5.6 अ(G2 न)निमित्तं तु तद्भवेत्.]

8 ^{a}) D5 G1 च (for तु). S transp. लोके and नचि°. — ^{b}) S यशस्विनी (M3.6–8 °नि) (for शुचि°). — G1.3.4 om. 8^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1 D5 निगदतः; Ñ B1.6 Da विस्तरशः.

9 Before 9, D2 (superfluously) ins. पांडुरु°. — ^{b}) B6 Da1 श्रुतः. T2 M7 °रिति विश्रुतं; G1 °रभिविश्रुतः; G3.4.5 °रिति विश्रुतः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9^{c}–10^{b}.

10 Ś1 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) S मर्यादा स्थापिता येन (M6–8 तेन). — ^{b}) Ñ1.2 B D (except D5) धर्म्यो वै श्वेतकेतुना; S मानुषेषु (M6–8 °नवेषु) विशेषतः. — After 10, D2 (marg. *sec. m.*).5 S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 64).

11 ^{c}) M6–8 गृहीत्वा (for जग्रा°).

12 ^{a}) T1 G2.4 M3.5 तदा; G3 °था (for °तः). G3 °पुत्रस्तु शापं च. — ^{b}) K3.4 Ñ1.2 B D (except D5) °मर्षचोदितः (D2 °पूरितः). — ^{c}) G6 स मातरं (for मातरं तां). G3 तु (for तां). B1.3 D2 G1.6 तदा; B5 M6–8 °तो (for °था). D1 तथाभूता. — After 12, D5 S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 65).

13 ^{a}) B5 क्रंदंतं तं (for क्रुद्धं तं तु). K0.2.4 B1.3.5 Da D3.5 transp. तं and तु. S तं क्रुद्धं (G1 वृद्धं) वै पिता ज्ञात्वा. — ^{b}) B D3.4 वेपमानम् (for श्वेत°). K0 D5 °केतुमथाब्रवीत्. — After 13^{ab}, D5 ins.:

1190* संगृह्य मातरं हस्ते,

repeating thereafter 13^{b}.

14 ^{ab}) S transp. सर्वे° and वर्णानां. — ^{c}) T1 G1 यथा ह्यवस्थि°. — ^{d}) Ś1 भावे (for वर्णे). — After 14, S ins.:

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तारं न जहुस्तदा ।

15 Before 15, Ñ1.2 T2 G1.3.5 ins. पाण्डुरु°. — ^{a}) B1.3 D2.4.5 °पुत्रस्तु. S एवमुक्तो महाबाहुः (T1 °भागे; M3.6–8 °भाग; M5 °भागः). — ^{c}) K0 T G (except G1.2) M5 चकारैव च (K0 तु). — ^{d}) T1 M स्त्रीपुंसोर्भुवि शाश्वतां (T1 M3.5 °तीं).

16 Ś1 om. 16^{ab}. — ^{a}) K1 G1 मनुष्येषु. S असितापांगे (for महा°). — ^{b}) M6–8 जातिषु. — ^{c}) K2.4 ततः प्र°. — ^{d}) S स्थापितेयमिति श्रुतिः.

मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७
भार्यां तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
पत्या नियुक्ता या चैव पत्न्यपत्यार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।
भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ २३
अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
भर्ता भार्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ २८

---

17 B (except B6) D2 4 transp 17^{ab} and 17^{cd} — c) K0 2 4 B6 Dn D1 5 M8 (*sup lin* as in text) 5 °हत्यासम Ś1 K (except K3) Da2 Dn D1 घोर (K0 °रै) — After 17, S ins

1192* अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिता ।
उत्तरेषु महाभागे कुरुष्वेव यशस्विनी ।

[(L 1) = 6^{cd} T1 राजद्वे°, M6 8 रागद्वे° — (L 2) = (var) 7^{ab} T2 G4 5 °स्विनि]

— After 1192*, S reads 6^{ef} (with v l q v)

18 a) M °चरता — b) M कुमारीं Ś1 ब्राह्म°, G3 धर्मं° K1 3 Ñ B D (except D5) G4 कौमारब्रह्म(K1 °ब्राह्म, K3 B5 °व्रत)चारिणीं — d) M6 8 वलिता (for भवि°)

19 a) K0 चैव — b) Ś1 K1 पत्नी धर्मार्थं°, K0 अपत्यस्यार्थं°, K2-4 Dn D1 पत्नी पुत्रार्थं° — c) B (except B6) Da Dn3 D2 4 न करोति वचस्तस्य — d) Ñ3 B6 D (except D2 4) तद् (for एतद्)

20 K3 om 20 — a) Ś1 K1 D5 विशालाक्षि; G1 तदा भीरु — b) Ś1 K1 °ता पुरा, S °तावले — c) Ś1 K1 2 4 Ñ3 B (except B5) D2 विभाण्डकस्य K4 B1 3 D3 पौत्रेण — d) T G धर्मो, M (except M8) °र्मे — After 20 S ins

1193* तेन भूयस्ततो दृष्ट यस्मिन्नर्थे निबोध मे ।
नियुक्ता पतिना भार्या यद्यपत्यस्य कारणात् ।
न कुर्यात्तदा भीरु सैन सुमहद्भवेत् ।

21 a) K3 Ñ3 B1 3 D2 वामोरु — b) Ś1 K0 1 B3 Dn D1 4 °क्ता पुत्रज°, Ñ3 S (except M6-8) °पत्यकर्मणि — d) Many MSS वशिष्ठ° T2 G3 4 5 °ष्ठमृषिसत्तम

22 a) Ś1 K1 3 4 D5 transp लेभे and च T1 G3 तदा, T2 G1 2 4 5 तु सा, G6 M (except M8) अथ सा — b) G3 धर्मक Ñ1 2 B D (except D4) भाविनी, G4 M (except M8) °नि — c) Ñ1 2 B (except B6) Da D2 4 5 एव कृतवती सापि — d) M पतिनोक्ता तथाकरोत्

23 b) G6 पङ्कजेक्षणे — d) D4 कुरुवंशविवृ°

24 a) S तस्माद् (for अत) Ś1 एव हि (for एता) Ñ3 धर्म्याणि (for सर्वा°) — b) K (except K0) T G निरीक्ष्य S (except M6 8) तु (for वै) — cd) D4 इद (for एतद्) S सम्प्रधार्य मयोक्त यत्तत्त्व वै कर्तुमर्हसि

25 a) G6 यदावृतौ — b) Ñ3 B D (except D1) पतिव्रते, S शुभेक्षणे — c) Ś1 नाभिमतव्य, K1 नाभिमन्यत Ś1 इत्येव S नातिवर्त्य(M6-8 °वृत्य)इति त्वेव (G1 4 5 M8 5 °व)

26 ab) Ñ3 वर्णेषु (for काले°) and तद् (for स्त्री) — c) K0 Ñ B6 Dn D1 5 एव, S चैव (for एत) B6 D2 नरा (for जना)

27 a) S स्त्रिय (for भार्यां) — b) B1 3 D2 धर्म्य° K0 B3 D5 च (for वा) S शुभं वा यदि वाशुभं — c) D5 स यद्ब्रूयात्तथा का°; S कार्यं (G1 कार्यान्) नि—य(T2 G3 6 °यु)ज्यात्सुश्रोणि — d) Ñ2 B2 3 Dn D2 वेदवि—दो S कर्तव्य तद्कालिक

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
मन्नियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरंजयम् ।
प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नौ प्रजा विभो ॥ ३७
आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर । C 1 1 B 1 1 K 1

28 a) K0 D5 च पुत्रार्थी, D4 T1 °गृध्नी, T2 G M °गृध्नुर् (G2 °गर्धुर्) — b) Ñ1 2 S (except M8) हीन प्रजनन (T1 हीनपुत्रजन) स्वय

29 a) K0 यथा, S अथ Dn D1 °निभ, D5 °नख, G6 गुप्ता°, M6-8 रक्ता° — b) S (except M8) शुभ (G4 शुचि) — c) K0 यथा (for मया) K3 4 transp ते and [ऽ]य K0 तेद्य S प्रसादनार्थं सुश्रोणि — d) Ś1 T1 G3-5 °भ्युदितो°, K0 2 4 °द्य कृताज°, K1 शिरसाभ्युदितेंजलि, N1 शिरसा°, G1 °स्यभिहितो°

30 a) Ś1 K2 4 °स्तपसोधि°, K0 D5 °स्य तपोबलाद्, K3 Ñ B Da D4 °सान्वितात्, S मत्त श्रेयस्तरै(T1 M °स्करै, G3 शुभतरै)द्विजै — cd) S अपत्यानि विशिष्टानि केश्चि दुत्पादयावहे — After 30 K3 ins

1194* त कुरुष्व महाभागे वचन धर्मसमतम् ।

31 Before 31 Ś1 K2 D5 6 S ins वैश°, the rest except Ñ वैश° उ° — a) G6 °क्ता पृथुश्रोणी — d) B1 °हितैपिता, S °चिकीर्षया — After 31, D4 (marg sec m) S ins

1195* अधर्मं सुमहानेष स्त्रीणा भरतसत्तम ।
यत्प्रसाद्यते भर्ता प्रसाद्य क्षत्रियर्षभ ।
शृणु चेद महाबाहो मम प्रीतिकर वच ।

[Before line 1, D4 ins कुन्त्युवाच — (L 1) G6 अनुग्रहो महा° — (L 3) T2 G1 4 5 महाभाग M6-8 तव (for मम) M8 (sup lin as in text) नृप (for वच)]

32 Before 32 Ñ3 B4 ins कुन्त्युवाच — b) S °भोजन — c) N1 2 B (except B6) D2 4 विप्र, Ñ3 S पूर्व (for तत्र) — d) Ñ1 2 B D2 4 पुरा वै (for ब्राह्म°) Some MSS शसित°

33 a) K1 G1 तु (for त) — c) S तमुग्र Ñ3 सश्रिता° — d) Ś1 K2 Da1 Dn1 T1 M5 °रवै°

34 a) M °भिसार° — b) Ś1 °वष्टाभिमत, K1 °चष्टाभितर D5 S °न्मुनि (T1 M3 5 °नृपि) — c) Ñ1 2 B D (except D5) मन्त्र त्विम T2 G2 4 5 तु (for च) — d) K3 4 चापि (for चैव)

35 35^{ab} = 1 104 7^{ab} — a) B1 3 D2 4 देवमनेन त्व — Ś1 K0 3 4 Ñ3 M6 8 ins after 35^{ab} Ñ1 2 B D, after 35 (D5 after 35^{ab})

1196* तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।
[(=var) 1 104 7^{cd} B1 3 D2 4 M6-8 प्रसादेन M6-8 पुत्रस्तस्य जनिष्यसि]

— Ś1 K0 1 3 Ñ3 D5 om 35^{cd} — c) Da1 G3 5 °कामा (both times) — d) Ñ1 2 स स ते वशमेष्यति, B6 D (except D2 4 5) वश ते समुपैष्यति, S स (M न) स ने(T1 च ने; G1 समे, G3 नयि G4 स ए, M5 हि ने)ष्यति ते वश (G6 स स मे नैष्यते वश) — After 35 Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 ins 1196*

36 c) Ñ D (except Da D2) S °नस्य

37 d) K3 4 अह विभो, S परतप — S (which om 37^{cd}) ins after 37^{ab} D4 (om lines 1 2) after 38

1197* या मे विद्या महाराज अददात्स महायशा ।
तयाहूत सुर पुत्र प्रदास्यति सुरोपमम् ।
अनपत्यकृत यस्ते शोक वीर विनेष्यति ।
[Here follows in S a colophon]

D4 S cont

कुन्ती ।
अपत्यकाम एव स्यान्ममापत्य भवेदिति ।
विप्र वा गुणसपन्न सर्वभूतहिते रतम् । [5]

त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन्कर्मणि स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९
अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।
लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ४०
धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१
तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अनुजानीहि भद्र ते ऽन्यत हि पति स्त्रिय ।
य स्व वक्ष्यसि धर्मज्ञ देव ब्राह्मणमेव च ।
यथोद्दिष्ट त्वया वीर तत्कर्तास्मि महाभुज ।
देवात्पुत्रफल सद्यो विप्रात्कालान्तरे भवेत् ।
[(L 1) T1 G2 4 महातपा — (L 2) G (except G5 6) भयाहू° G3 सुतोत्तम *Adhy no* in the colophons T1 110, T2 60, G M 61]
— S om 37cd — c) B6 राजेंद्र — d) Ś1 K1 3 Ñ3 B (except B6) D4 5 transp स्यात् and नौ Ko मे स्यात्, K4 स्यान्मे, Ñ1 D2 ते स्यात् (for स्यान्नौ) Da तथा (for प्रजा) Ñ3 भवेत्, B6 Dn D1 हिता (for विभो)
38 a) M3 (*inf lin* as in text) पुत्रार्थे (for क देव) — b) K (except K1) Ñ B D सत्यवता (for तत्त्व°) Ś1 तत्त्व ब्रूहि विदा वर, S कदा वा (T1 पुत्रार्थी, T2 G1 2 कथ वा, M3 *sup lin* क देव, M6 8 पुत्रार्थे) भरतर्षभ (G3 पुरुषर्षभ) — c) Ko 3 4 N3 3 Da °नुज्ञा प्रतीक्षामि (Ko °क्ष्येमा, Ñ3 °क्ष्याम), K1 ततो ज्ञाता प्रवेक्ष्यामा (*sic*), B (except B6) D3 4 त्वयाहमभ्यनुज्ञाता, S त्वत्त आज्ञा (G3 °त्त प्रज्ञा) प्रतीक्षती (T1 °त, G1 2 °ती) — d) Ñ1 B (except B6) Dn1 D2 स्थिता, Ñ3 स्थित, S ईप्सिते — After 38 D4 ins 1197* S ins after 38 D4 after 1197*

1198*   पाण्डु ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्व नो धात्री कुलस्य हि ।
नमो महर्षय तस्मै येन दत्तो वरस्तव ।
न चाधर्मेण धर्मज्ञे शक्या पालयितु प्रजा ।
तस्मात्त्व पुत्रलाभाय सतानाय ममैव च ।
प्रवर सर्वदेवाना धर्ममावाहयाबले ।   [5]
वैशपायन ।
पाण्डुना समनुज्ञाता भारतेन यशस्विना ।
मति चक्रे महाराज धर्मस्यावाहने तदा ।
[D4 ins उवाच after पाण्डु and वैश°]
39 Ś1 K1 S om उवाच — c) Ś1 K1 °माराधय — d) B6 Dn D1 लोकेषु Ko D5 धर्मे°, S मुख्य°
40 a) K3 Ñ3 D5 च नो, K4 न मे, D1 ततो S न धर्मो वै — b) K1 सयुज्येत, Ñ1 2 B6 °युज्यति, B5 सम्प्रयुज्येत्, D2 4 °युध्येत, G3 स मुच्येत Ko 3 S कदा° — After 40ab, D4 (suppl fol *sec m*) ins a passage of 47 lines given in App I (No 66) — c) S °श्चापि — d) Ś1 K2 Ñ1 3 शस्यते, Ñ2 B (except B6) Dn D3 4 G3 मन्य°
41 a) D5 स, G3 M6-8 तु (for च) Ko D5 च, T1 G1 2 M6-8 हि (for स) — Da2 om from 41c up to उपचारा (in 42c) — S1 om 41cd — c) K3 जातस्य (for दत्तस्य) Ko 3 Ñ3 transp अपि and च S तस्य (for अपि च) Ñ1 2 B6 Dn D1 धर्मेण चापि दत्तस्य — d) Ñ1 B (except B6) D3 4 धीयते, M6-8 कुरु° (for रस्य°) Ko Ñ1 2 B (except B6) Da1 D3 4 मति — After 41, D4 S ins
1199* धर्मादिक हि धर्मज्ञे धर्मान्त धर्ममध्यमम् ।
अपत्यमिष्ट लोकेषु यश कीर्तिविवर्धनम् ।
[(L 2) D4 G6 M प्रशस्त (for अप°)]
42 Da2 om up to °चारा in 42c (cf v 1 41) — cd) Ś1 K1 उपचारापचा° B6 Dn D1 धर्ममावाहय K2 मा (for वै) Ś1 Ko 3 °राधय स्वय S आकाराचार सपन्ना भजस्वाराधय स्वय — After 42 D4 reads the colophon joining 43 to the foll adhy
43 Ś1 Ko 1 D5 S om उवाच (G6 M om the ref) — a) K3 transp सा and तथोक्ता — b) Ko D5 transp तेन and भर्त्रा — d) S °णमथाकरोत्

Colophon om in D2 S, D4 reads it after st 43

११४

वैशंपायन उवाच।
संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम्॥ १
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह।
जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा॥ २
संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम्॥ ३
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते॥ ४
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी॥ ५
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः।
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः॥ ६
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।

— *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ B Da Dn1 n2 D1 4 5 संभव — *Adhy name* K3 कुंतीनियोग, Ñ1 2 कुंतीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने — *Adhy no* (figures, words or both) K0 116, B1 D4 120, Dn 121 — *Śloka no* Dn 43 — *Aggregate śloka no* Dn2 4761

114

1 Ś1 K0 1 3 om उवाच; D3 4 S om the ref — a) Ñ1 2 B D °त्सरधृते (D4 °त्सर धृते, D5 °त्सर हिते), Ñ3 °त्सराधिके, S °त्सरोषिते — b) K3 4 Da1 Dn2 D1-5 S (except G3) °र्यां — c) S आजुहाव ततो धर्मं (T1 तत्र कुंती) — d) N (except K0 1 D5) °र्भार्थे K3-4 उत्तम (for अच्यु°) S (except T1) कुंती गर्भं (T3 G3. 5 6 पुत्रा)र्थंमच्युत

2 b) D1 °पजगाम, G3 °पचचार S (M6 8 om lines 2-5) ins after 2ab D5 (om line 1) after 2 D4 (marg sec m om lines 1-4) after 1201*

1200* जानती धर्ममग्र्य वै मन्त्रैर्वशमुपानयत्।
　आहूतो नियमात्कुन्त्या सर्वभूतनमस्कृत।
　ददर्श भगवान्धर्मं संतानार्थाय पाण्डवे।
　तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये शतशृङ्गे नगोत्तमे।
　पाण्डोरर्थे महाभागा कुन्ती धर्ममुपागमत्। [6]
　ऋतुकाले शुचिस्नाता शुक्लवस्त्रा यशस्विनी।
　शय्या जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुव्रता।

[(L 1) G1 2 4 जानाति, G3 जपती, G6 M3 5 °नती T3 G4 5 धर्म्यं T2 G1 अग्र, M6 8 अर्थं M3 धर्मेंद्र (for मन्त्रैर्) — (L 3) G2 ददर्श — (L 4) D4 T2 G2 5 6 °गे रम्ये — (L 5) D5 T G2 5 6 °भाग D5 °पागत, T2 G4 5 °पानयत् — (L 6) D5 तु सुस्नाता D4 M (except M3) मनस्विनी — (L 7) D5 ससद्धर्मेण M6-8 सगता (for सुव्र°)]
— S om 2cd — c) K0 2 4 B6 Dn D1 transp जप्य and विधि°. B1 2. 5 D2 4 मन्त्र (for जप्य) Ñ1 2 °प विधिवन्मन्त्र, Ñ3 Da D5 विधिवज्जजाप जप्य च (Da om च) — After 2, D5 ins 1200*, while Dn D1. 2 4 ins

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्तत।
　विमाने सूर्यसंकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता।
　विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किं ते ददाम्यहम्।
　सा त विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम्।

[(L 1) D1. 2 4 देवीं (for देवो) — (L 3) Nilp ब्रूयात्]
After the above, D4 (marg sec m, om lines 1-4) ins 1200*

3 a) Ś1 प्रयुक्ता, K Ñ3 B6 D (except D2 4) सयुक्ता K3 4 च, Dn D1 हि (for तु) S धर्मेण सह संगम्य — b) K0 3 Ñ B D (except D5) ह, K4 च, S सा (for वै) — c) S महाभाग (M3 5 °गा) (for वरा°) — d) Ñ1. 2 B3 Da D2 4 °प्राणिहित, B1 °प्राणहित, G1. 2 °प्राणवतां Ñ3 B6 Dn D1 S (except M6-8) हित, D3 रत (for वरम्)

4 a) K1 M (except M3) ऐंद्र- K0 B1 5 Da2 G3 5 M6 8 चन्द्रमसा यु° — b) K0 2 D5 °जिते शुभे, D2 °ते तथा, Cd as in text — c) K T2 G1 मध्य (K1 मध्ये) — d) Ś1 D5 पुण्ये सु°, K1 °ण्ये स्व°, K3 4 B3 5 °ण्याभि°, Dn पूर्णेति°; D1 G3 ण्येति°

5 b) Ś1 K3 4 सुष्वाव, K0 5 B1 D2 5 G1 2 सुषुवे. Ñ1 2 B D प्रवर (for सम°) — c) S °त्रे ततस्त° (M7 °त्रेण तत्त°)

6 b) K0 Ñ3 S भवितेति K0 विनोदयन्, K3 4 Ñ1 2 B D नरोत्तम; Ñ3 विचिंतयन्, S विनादिनी — After 6ab, K4 Ñ B D (except D5) ins

1202* विक्रान्त सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्या भविष्यति।

7 Ñ1 om. 7ab — a) K0 S अभवत् (for भवि°)

यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७

धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८

ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९

तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवदद्च्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०

इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११

कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।

Ś1 K2 लोके, S राजन् — b) S (except G5) वीर्यवान् (for विश्रु°) — After 7, S reads I 107 9-24 (cf v l 1 106 11)

8 S reads 8-14 after 1 107 24 (cf v 1 1 106 11) Before 8, S reads वैश° — a) K0 धर्मिष्ठ K2 Da1 तु, T2 G3 4 च (for त) S दृष्ट्वा (for लब्ध्वा) — c) Ś1 K1 4 Da D1 2 T1 M5 बल ज्ये°, K0 D5 °श्रेष्ठ — d) K3 श्रेष्ठ वायो , K4 वायोरेक, Ñ2 °श्रेष्ठ, B5 °ज्येष्ठात्, D2 T1 M6-8 बल ज्ये° K4 वर (for सुत) S वृणे — After 8, D4 (marg sec m) ins

1203* प्राहु पुत्रा बहुतरा कर्तव्या कर्मविद्द्विजा ।

S ins after 8 D4 (marg sec m) after the above line

1204* तत कुन्तीमभिक्रम्य शशासातीव भारत ।
वायुमावाहयस्वेति स देवो बलवत्तर ।
अश्वमेध क्रतुश्रेष्ठो ज्योति श्रेष्ठो दिवाकर ।
ब्राह्मणो द्विपदा श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुत ।
मारुत मरुता श्रेष्ठ सर्वप्राणिभिरीडितम् । [5]
आवाह्य त्व नियमात्पुत्रार्थं वरवर्णिनि ।
स नो य दास्यति सुत स प्राणबलवान्नृपु ।
भविष्यति वरारोह बलज्येष्ठा हि भूमिपा ।

[(L 1) G1 3 अभिगृह्य D4 अनुज्ञातमुपक्रम्य — (L 3) D4 अश्वमेधश्च यज्ञानां ज्योतिषा सूर्य एव हि — (L 4) G1 3 बलज्येष्ठस्तु, M5 बलश्रेष्ठस्तु G1 3 मानुप — (L 7) T1 G1 3 M5 प्राणिबल° — (L 8) G1 3 °ज्येष्ठो हि भूमिप]

9 a) Ñ1 3 B (except B5) D (except D5) भर्त्रा (for पत्या) S तथोक्तवति सा काले — b) K3 T2 G1 5 ह; T1 G1 6 M च (for सा) — After 9ab, D (except Da D5) ins

1205* ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबल ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
सा सलज्जा विहस्याह पुत्र देहि सुरोत्तम ।
बलवन्त महाकाय सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।;

while S ins

1206* द्वितीयेनोपहारेण तत्रोक्तविधिना पुन ।
तेरेव नियमै स्थित्वा मन्त्रग्राममुदैरयत् ।
आजगाम ततो वायु किं करोमीति चाब्रवीत् ।
लज्जान्विता तत कुन्ती पुत्रमैच्छन्महाबलम् ।
तथास्त्विति च ता वायु समालभ्य दिव गत ।

— c) Ñ1 °ज्जातो S महावीर्यो

10 b) Ś1 K1 °दस्य तत्, K0 3 °वदताच्यु°; B1 m D (except D2 5) S वागुवाचाशरीरिणी, D2 °दद्दु

— After 10, S ins

1207* जातमात्रे कुमारे तु सर्वलोकस्य पार्थिवा ।
मूत्र प्रसुस्रुवु सर्वे व्यथिताश्च प्रपेदिरे ।
वाहनानि व्यशीर्यन्त विमुञ्चन्त्यश्रुबिन्दव ।
यथानिल समुद्भूत समर्थं कम्पने भुव ।
तथा मन्युपरीताङ्गो भीमो भीमपराक्रम ।

[(L 1) T1 M °लोकेषु — (L 2) T2 G3 4 5 व्य चैव — (L 3) G5 6 M5 विशीर्यन्ते T1 G2 M मुचन्त्यश्रूणि सर्वश — (L 5) Posterior half = 9d]

11 a) K0 D2° मप्यद्भु°. S (except G3) इद चाद्भु मत्रा (G1 °मेवा , G2 5 °मित्या , G4 M3 (sup lin) °मत्या सीत् — c) D2 S यदगा° — d) Dn D1 4 व्यचूर्ण

— After 11, D4 marg sec m ins

1208* जनमेजय उवाच ।
कथ स वज्रसघात कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
कथ तु तेन पतता शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
एतदिच्छामि भगवस्त्वत्त श्रोतु द्विजोत्तम ।
यथावदिह विप्रर्षे पर मेऽत्र कुतूहलम् ।
वैशपायन उवाच ।
साध्वय प्रश्नमुद्दिष्ट पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।

— D4 (marg sec m) cont. while S (which om 12a-13b) ins after 11

1209* कुन्ती तु सह पुत्रेण यात्वा सुरचिर सर ।
स्नात्वा तु सुतमादाय दशमेऽहनि यादवी ।
दैवतान्यर्चयिष्यन्ती निर्जगामाश्रमात्पृथा ।
शैलाभ्याशेन गच्छन्त्यास्तदा भरतसत्तम । [5]
निश्चक्राम महाव्याघ्रो जिघांसुर्गिरिगह्वरात् ।
समापतन्त शार्दूल विकृष्य धनुरुत्तमम् ।
निर्बिभेद शरै पाण्डुस्त्रिभिस्त्रिदशविक्रम ।
नादेन महता तां तु पूरयन्त गिरेर्गुहाम् ।

नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः । C 1 B 1 K1 1

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
त्रासात्तस्याः सुतस्त्वङ्कात्पपात भरतर्षभ ।
पर्वतस्योपरिस्थायामधस्तादपतच्छिशुः ।
स शिलां चूर्णयामास वज्रवद्वज्रिचोदितः ।
पुत्रस्नेहात्ततः पाण्डुरभ्यधावद्गिरेस्तटम् ।

12 S om 12ᵃ–13ᵇ — ᵇ) K8 सहसैवोत्थिता — ᶜ) Ś1 K1 नानुबु° B Da D2 4 तं सुसं

13 S om 13ᵃᵇ (cf v l 12) — ᵃ) K3 °सकाश, Da1 °स्पपात — ᵇ) Ñ B D (except D5) °रो न्यप° — ᶜ) K3 4 पतमानेन, Dn D1 G6 पपात तेन T2 G2 सहसा (for शत°) — ᵈ) T G1 3 4 °र्णिता — ᵉ) T1 G3, 5 6 M शिला च, T2 G2 शिलास्तु, G1 शिलाश्च (for तां शि°) T2 G1 2 °र्णिता — ᶠ) S पर (for पाण्डुर्) Ñ1, 2 B D °भागत — After 13 S (T2 om lines 5 7) ins

1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्तं महास्वनम् ।
दद‍र्श गिरिशृङ्गस्थं व्याघ्रं व्याघ्रपराक्रमः ।
दारसंरक्षणार्थाय पुत्रसंरक्षणाय च ।
सदा बाणधनुष्पाणिरभवत्कुरुनन्दन ।
मघे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
मैत्रे मुहूर्ते सा कुन्ती सुषुवे भीममच्युतम् ।

[(L 1) T2 विनार्दित, G (except G1) विनाद्दित (for महा°) — (L 3) T2 G1 3 6 M रक्षणार्थं (T2 G1 3 6 °माण) तमात्मज (for पुत्र°) — (L 5) G3-6 मघौ G3 6 °भ्युदये G3 M7 रवौ (for गुरौ) — (L 7) T2 G3 पैत्रे, M6 8 पैत्र्ये M8 5 सप्रासे (for सा कुन्ती)]

14 T2 om 14 — ᵇ) S (except G3, T2 om) जज्ञे भीमपराक्रम — ᶜ) B3 तस्मिंस्तु (for तत्रै°) S (T2 om) तामेव रात्रिं पूर्वं (M3, 7 8 °र्वां) तु — ᵈ)] K3 4 Da1 D1 °धिप S (T2 om) जज्ञे दुर्योधनो नृप (G1 नृप) — After 14 S reads 1 107 25–37 (cf v l 1 106 11)

15 S reads 15 ff after adhy 108 (cf v l 1 106 11) — Before 15, S ins वैश° — ᵃ) S जाते यव्वतां श्रेष्ठे — ᵇ) D1 इदं वचनमब्रवीत्, S पाण्डुश्चिंतापरोऽभवत् — ᶜ) D4 कथं नाम S कथमन्यो (G3 °य मान्यो) मम सुतो — ᵈ) Ś1 K1 °ज्येष्ठो, K3 T G लोके श्रे° K3–4 भविष्यति

16 ᵃ) S दैवं पुरुषकारश्च (T1 M °र च) — ᵇ) K3 च (for हि) Ñ1 3 B D (except D5) °यं सप्र°, S यत्र लोक (T1 G3 °के) प्र° — T1 om 16ᶜᵈ — ᶜ) S (T1 om) ततो देवात्तु तपसा (G6 °त्तु लप्स्येह) — ᵈ) K8 देवयु°. S (T1 om) लप्स्ये पुत्रं (G6 तादृक्पुत्र, M4, 7 पुत्र लप्स्ये) महाबल

17 ᵇ) Ś1 K0 1 G3 प्रधान K0 M6–8 मे मति, K3 G1 विश्रुत, K8 Ñ3 D5 G3 M4, 5 मे श्रुत, K4 विश्रुति, T1 मे सुत, T2 G3 4–6 मे श्रुत° — ᵈ) K0 3 Ñ3 G1 6 M3 5 °वानुत्तमद्यु°, T2 G2 4 5 महारुत्रैलोक्यनायक, G3 वीर्यमानुत्तमाकृति

18 ᵃ) M6–8 तोषयित्वा तु तप° — ᶜ) T G1, 3 M स न, G3 4 5 पुन Ś1 K1 Da1 D5 य तु (D5 यत्तु) दास्यति मे पुत्र — ᵈ) K0 वरीयान्स भ°, K3 4 Ñ1 B1 3 Da D2 4 स गरीया°, S स प्रधानो भ° — After 18ᶜᵈ, Da D1 S ins

1211* अमानुषान्मानुषांश्च स संग्रामे हनिष्यति ।

[Da D1 transp स and संग्रा° G1 °नुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति वीर्यवान्]

— ᵉ) S तपसा (T2 M6 8 मनसा) कर्मणा चैव (T2 G2 4 5 युक्त) — ᶠ) Ś1 लप्स्ये K3 4 परतप K0 तप्स्येह परम तप, T2 G3 4 5 कुर्यां चैव मह°

19 ᵃ) K1 महातेज°, Ñ B5 6 Da Dn1 n2 D1 °राजो; B1 3 D2 4 °राज; Dn3 °प्राज्ञो, S तु राजर्षि — ᵇ) K0 M महर्षि°, K1 तपस्विभि (s10). — ᶜ) S आदिश्य (for दिदे°) S (except T1 G4) कौरव्य — ᵈ) Ś1 K1 2 T2 G (except

दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥१९
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ॥ २०
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१
तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२
देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ २३
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ २४
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ २५
पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ २६
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ २७
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ २८
कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिबितुल्यपराक्रमः ।

G2.4) संवत्सरं.

20 a) S आत्मनश्च (T2 °त्मज्ञः स) महावीर्य. — c) T1 transp. उग्रं and स. K2.4 T2 G3 M7 transp. स and तपः. K2.4 आतस्थौ; Dn D1 °स्थाय. B6 उग्रं तपः समास्थाय.

21 b) Ś1 K1 महे°; Ñ3 तथे°; G2 अधी°; G3 अथे° (for तमी°). — c) Ñ2 B1m.5(m as in text).6 भार्यया (for सूर्ये°). — d) Dn D1 पर्यतप्यत; G1.2 पर्यो°.

22 b) Ñ1.2 B D (except D5) प्रत्यपद्यत; T2 G3 °दृश्यत. — Before 22cd, N (except Ś1 K1) ins. शक्र उ°; T G3.5 M (except M5) इंद्रः.

23 a) Ñ3 मित्राणां (for देवा°). Ñ1.2 B D (except D5) ब्राह्मणानां गवां चैव (D2 च देवानां); S मित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च (M6–8 °स्तु). — b) S सुहृद्भ्यः (G1.2 °द्भिः). K0 D5 अर्थे°; Ñ1 चाशु°. — After 23ab, N ins.:

1212* दुर्हृदां शोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम् ।
[Ś1 K Ñ3 मित्रस्वजननंदनं.]

— d) Ś1 B5 °प्रणाशनं; M6–8 °विनाशिनं.

24 Before 24, D1 (marg. sec. m.) T2 G1.5.6 M (except M5) ins. वैशं°. — ab) S इत्युक्तस्तु महेंद्रेण कौरवः कुरुवर्धनः. — After 24ab, S (which om. 24cd) ins.:

1213* कुन्तीं राजसुतां पाण्डुरपत्यार्थेऽभ्यचोदयत् ।
धर्मं यत्नं च निश्चित्य यथा स्यादिति भारत ।,

which in T2 is followed by 1214*. — S om. 24cd. — c) K0 धर्मज्ञां (for धर्मा°). D2 om. 24d–25a. — d) Ś1 K1 D5 °राजमनुस्मर (D5 °स्मरन्). — K4 Ñ B D (except D2.5) ins. after 24: T2, after 1213*:

1214* उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पितं हृदा ।
अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिंदमम् ।
[(L. 1) T2 सहार्क°. — (L. 2) B (except B6) ते (for ते). Ñ3 कृता; B6 Dn D1 त्वया (for हृदा).]

25 a) T1 कीर्तिमंतं. M3(sup. lin.).6–8 महेष्वासं (for महा°). — b) Ś1 K (except K3) °समवर्चसं. — c) K3 कृपावंतं; S रणे शूरं. — d) K0 °द्भुतविक्रमं; S देवराजमिवानघं (T1 G1.2 °मिवापरं; T2 G4.5 °समद्युतिं).

26 b) Cd cites धाम (as in text). N1.2 उग्र- क्षत्रियतेजसां (Ñ1 °सा). — c) K0.3 B6 D2 G (except G4.5) लब्ध-. — d) B6 °मानय; D1.2 °माहूय. Ñ1.2 B Da D2.4 शुभानने. — After 26, S ins.:

1215* वैशंपायनः ।
जातेषु धृतराष्ट्रस्य कुमारेषु महात्मसु ।

27 Before 27, Ś1 K1 D2.3 ins. वैशं°; K2.4 Ñ1.2 Da1 Dn1.n2 D1 वैशं° उ°. — ab) S कुंती पुनरपत्याय (T1 G1.2 पुनः शुचिर्भूत्वा) देवराजमुपाह्वयत्. — After 27ab, S ins.:

1216* ततः पर्यचरत्तेन बलिना भगवानपि ।
[M6 स पूजितस्तेन; M6–8 परिवृतस्तेन (for पर्य°).]

— After 27, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1217* उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां ततो दिवा ।
जातस्तु फाल्गुने मासि तेनासौ फल्गुनः स्मृतः ।

28 After 28a, S ins.:

1218* सर्वभूतप्रदर्शिणी ।
सूतके वर्तमानां तां-

— b) K3 Ñ B Da D2.4 समभिव्याजहारी°. — c) T2 G1.4.5 दिवो (for नभो). K2.4 °यतीव दि° — d) T2 G1.2 नादयंती नभ(G2 दिवा)स्तदा. — After 28, N (Ś1 K Ñ2 om. line 1) ins.:

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरूंश्च सह केकयैः ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् । C 1 B 1 K 1

1219* शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ।

29 Before 29, M8 ins वायुरुवाच — a) S पुत्रो for कुन्ति) — b) K2 4 B1 Dn D1 5 शिव°, Ñ1 3 B5 6 वायुवेग°, S देव° — After 29^{ab}, K4 (om line 2) D2 5 ins

1220* एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।

— c) Dn D1 G3 °जय्य — d) S प्रथ(G6 प्राप)यिष्यति ते यशः

30 a) K0 अदिते, D2 G5 आदित्या — b) B5 D2 °भूदतिव°, S यथा समभिवर्धिता (T2 G2 °र्धंत, G3 °र्तेत) — c) T2 G4 5 तथा तव महाप्रीतिं — d) Ś1 चार्जुन, K3 B5 6 Da D2 T1 ते सुत

31 Da2 om 31^{ab} — a) D2 सर्वान्व° G6 कर्ता (for कृत्वा) — b) S कोसलान् (for कुरू°) K0 3 4 Da1 कैकयैः, K3 Ñ B Dn D1 2 4 सोमकैः, T1 केकयाः, M7 केक्यान् — c) S °करूशाश्च — d) K3 4 °लक्ष्म्या, Ñ1 3 B5 Dn D1 4 5 °लक्ष्मीं Ś1 स्वधा°, K3 4 विधा°, Ñ1 3 B5 अवाप्स्यति, B1 sm Da D4 प्रधा°, Dn D1 वहिष्यति Ñ2 B1m D2 Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा°, B3 कुरुलक्ष्मीषु धा°, B6 Arjp कुरून् लक्ष्मीषु धा, S कुरूणां लक्ष्म धा° — S ins after 31 D4 (marg sec m, om line 2) after 35

1221* एतस्य भुजवीर्येण त्रासिताः सर्वशात्रवः ।
निवातकवचाः सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।
हिरण्यपुरमारुज्य निहनिष्यति सद्युगे ।
पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयांश्च सर्वशः ।
गत्वोत्तरां दिशं वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]
धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डवः ।

[(L. 1) T1 भुवि (for भुज) D4 दिवि दानवाः, M3 5 भुवि मानवाः (for सर्व°) — (L. 2) T2 G3 M6-8 सख्ये (for सर्वे) — (L. 3) D4 °मापीड्य, T1 G1 M4 °रक्ष — (L. 4) D4 धीमत, M8 फल्गुन (for सर्व°) — (L. 6) T2 G2 4 5 °घमतुल G2 4 पार्थिव]

32 a) K3 4 बाहुवीर्येण, Ñ3 इन्द्रजस्यास्य वी° — c) D4 S तुष्टिं या°

33 a) Ś1 K0 3 D2 5 G6 M6-8 °णींश्च; B6 Da °णीयान्; T G1-5 M3 5 °ण्यश्च — b) Ś1 K1 महायशाः; K0 Da1 M °बलान्; T1 तु वै मृधे

34 b) K0 D5 शक्र°, Ñ1 3 शिवि°, B1 5 Da D5 वायुवेग°, B6 शिव°, S शिबे(T1 G5 M5 शिवि/रौशीनरात्पर — After 34^{ab}, D5 ins 1222* D5 om 34^{cd} — c) B6 D4 वीर्यभूता — d) K1 °ति पराजिताः, Ñ1 2 β D (D5 om) °ति महायशाः, S महाभागो भविष्यति — K (except K1) Da1 Dn D1 2 4 ins after 34 D5 after 34^{ab}

1222* एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शंकरम् ।
अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ।
निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विषः ।
शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुतः ।

[Cf 1221* (L 1) D4 transp तोष° and शक°. — (L. 2) D2 तस्मै रुद्रश्च दास्यति — (L 3) D2 दैत्यान्विबुधद्विषः — (L 4) D2 °हुः शातयिष्यति]

35 D5 om 35^{ab}, B6 om 35 — a) S एष शा(G6 M चा)स्त्राणि दिव्यानि — b) Ñ B (B6 om) Da Dn3 D3 D1 4 °खिलेनाह°, D2 G2 4 M8 5 °लानि हरि°, T2 M6 8 °लानि धरि°; G1 °लानि भजि° — c) K0 चाह, K2 चास्य; T2 G2 4 5 चैव, G3 राजन् — d) Ñ2 T1 G6 भरतर्षभ, M6-8 कुरूणामाहरिष्यति — After 35 D4 (marg sec m om line 2) ins 1221* (cf v l 31)

36 Before 36, N2 T2 G5 ins वैश° — a) K2 4 एव (for एतां) S एतदत्यद्भुतं राजन् — b) Ñ1 2 B D कुन्ती शुश्राव, S कुन्त्याः पार्थस्य K1 सूतज, Ñ1 2 B Da D2 4 भारत — N1 2 B D (except Da1 D5) om 36^{cd} — c) T2 G2 4 उच्चवाक्यानि चाकाशे — d) S भारत (for

14 48 80 बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
तथा देवऋषीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ३८
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०
भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१

मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
उपगायन्ति बीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशाः ॥ ४६

चास्य ताम्)

37 a) G3 4 एव (for वाच) Ś1 °मुद्रिर°, Ñ8 B8 Dn D5 M3.5 °मुचरि°, G6 (corrupt) उवाच चरि° — b) D2 S °स्य यशस्विनी (D2 T1 M6-8 °नीं; M8 5 नराधिप)

38 a) S ततो (for तथा) Ś1 K0 1.3 Ñ B Da D2 4 5 M देवरथाना च, K4 °गणाना च, Dn D1 G6 °निकायाना, G2 4.5 6 (sup lin) °महर्षीणा — d) K (except K1) D1 T1 °व तुमुलस्वन, G6 °वातुलनिस्वन

39 a) Ñ3 (inf lin as in text) महानाद; D5 महान्घोष, T1 G1 6 महामेघा — b) T2 G3 4 5 °वृष्टि पपात ह, M6-8 °वृष्टिसमन्वित° — c) D2 समभ्येत्य; T1 G3 M समुपे° — d) Ñ1 सेना (for गणा)

40 b)=42d K0 D5 °रसा K0 गणा, G6 तदा

41 a) Ś1 K1.2 4 D5 G2 M6 भार° K0 D5 transp कश्य° and गौतम Some MSS काश्य°. M8 गौतमोत्रि — b) A few MSS वशि°. — c) K2 4 यश्चादित्यो D5 T1 G1.3 6 M6-8 भास्करो Ñ3 वै, T2 G3 4 5 स (for अभूत्) — d) S सोप्यत्रिरत्र भगवान्सबभूव

42 ab)=(var) 1 60 4ab — c) G3 भृगु (inf lin दक्ष as in text) — d)=40b Ś1 K1 ये चान्ये ब्रह्मवादिन, K3 °प्सरसा गणा, S गधर्वान्समचोदयन्

43 a) T2 G5 गध° — b) Ś1 दिव्याभरण°; K (except K3) Da G1 दिव्यालकार° — After 43ab, S ins

1223* ते च प्रकाशा मत्स्येषु सर्वोपस्कारसभृता ।
[G2 तेज–; M6-8 यूय (for ते च) T2 G5 M6-8 °स्का(M6-8 °स्क)रसवृता (M8 °सवृता°)]

— c) T1 आपगायत; G1 °गायत; M (except M8) उपागायत — d) G2 अपनृत्यत, M6-8 उपानृत्यत K0 D5 चापरा, K2 4 B3 Da चापरे, T1 चेदिह, T2 G3-5 M6-8 चेति ह, G1 2 6 चैव हि, M8 चैव ह Ñ1 2 B1 5 6 Dn D1 2 4 नृत्यतेप्सरसा (Ñ1 °ते चाप्सरो°, B3 5 °त्यप्सरसां) गणा, M8 उपानृत्यस्तथैव च — After 43cd, N ins

1224* तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्तत ।
[K0 N3 D5 °यश्चैव, K3 4 °य स्वस्ति K0 D5 स्वस्ति जेपु, K8 ययुस्त°, B6 Dn1 तेपुस्त°]

— S on the other hand, ins after 43cd

1225* ततो गन्धर्वतूर्येषु प्रणदत्सु विहायसि ।
[G3 °सैन्येषु, M7 °रूपेषु, M8 °सूर्येषु]

— e) S बहुभि सह गधर्वैर् — f) Ś1 D5 प्रगा°; K0 4 प्रगायति, K1 S अगायत M स (for च). B1.3 D5 प्रागायत्तुंबुरुस्तथा

44 With 44-46ab cf I 59 41-43cd — a) °पूर्णायुर् K0 D5 नहुषस् (for अनघस्) — Ś1 (hapl.) om 44c-45b — c) K0 1 गोपश्च, B3 गोप्पतिर् D3 सोमश्च; D4 यमश्च; S गोमांश्च — d) Ñ2 3 B (except B3) Da पूर्णवर्चांस् K1 च सत्तम, Ñ2 3 B1 3.4 तथैव च; K2 4 B6 D (except D2 3) S (except M3 6) तथाष्टम

45 Cf v 1 44 — Ś1 om 45ab (cf v 1 44) — a) T2 G °स्तूर्णप° (G1 °स्तर्णप°); M8 (sup lin as in text) 6-8 °स्तृणक D3 कीर्तिर्; T1 G (except G1.4) M7 कार्ष्णी — b) K1 Ñ1 2 D1 नद; T2 G2 M — c) G6 स्थूलशिरा — d) K0 2 S (except M8) °देश

46 Cf v 1 44 — ab) Ś1 K1 2 4 D1.2 °दशैव; °शश्चात्रि K1.3 B6 Dn D2 4 transp. अत्र and एव

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

B3 चापि (for चैव). K3 G2 षोडश. T G1.3-6 M किंतुनारस्तु (T1 रतिंनारश्च) षोडश (T2 G1 M3.5 °शः). — After 46ab, S reads 48cd (cf. v. l. 47). — M6-8 om. 46c-47d. — c) K0 D2 T1 G1.6 M5 सद्वात्; K1 सत्वां; K4 सद्वो; Ñ2.3 Da D1 श्रुत्वा; B1 श्रद्धा; B3.5 Dn1.n3 सत्वा; B6 सद्धा; Dn2 D1 अद्धा; D5 शुद्धो; T2 G4.6 सुन्वा; G2 यद्धा. K0.4 D2.5 T1 G1.2.6 M5 धृहद्वादि; K1 °द्वां; Ñ2.3 B3.5 Da Dn1.n3 D1 °त्वा; B1.6 D5 G3 °द्धा; Dn2 °श्वा; T2 G4.5 °न्वा. K3 D2 कपिलः (for धृहकः). — d) K0 महाबलः; K3 °हनुः; Ñ1.3 B (except B5) D (except D5) °मनाः.

47 M6-8 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) Ś1 K3 सुवर्चाः; K2 °वर्चः; K4 Ñ3 B D T1 G1.3 M3.5 °वर्णः; Ñ1 स्ववर्णः (for सुपर्णः). B6 Da Dn1.n3 D1 विश्रुतः. — c) K0 D5 °सुर्वंश्रमन्युः; K1 °सुं तमन्युश्च; K2.4 D2 °सुः सुम°; T1 G1 °सुर्वि°; T2 G4 °सुर्हु°; G2 °सुर्हि°. — d) Ś1 K1 सुतंद्रो. K3 Ñ1.3 B3.5 D1.2 तुंबुरुस्; Ñ2 चरमस्; B1 डंबरस्; B6 Da च शरस; Dn D1 च शरस. S (M6-8 om.) स्मृतः (for तथा). — After 47, T G4-6 M3.5 repeat 48cd (cf. v. l. 46, 48).

48 ab) K0 D5 °संयुक्तौ; K1 °सहितौ. K3 Ñ3 प्रख्यातौ. K2 °हुहुं; B6 Dn2 D4 हाहा°; Da1 D5 °हुहुः; D1 हाहाहुहुः; D2 °हुहुः. S हाहाहूहुश्च (G3 M °हू च) गंधर्वो हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48cd after 46ab for the first time; the line is repeated in T G4-6 M4.5 after 47; and in the rest of S in its proper place. — c) D1 विख्याते. — d) Ñ2 Dn2 D1 जगुस्. K0 Ñ B1.2.3 Da D4.5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप. S उप(M उप)गायन्धनंजयं.

49 a) D5 नृत्यं चाप्स°; G2 यथै°; G3 तत्रैवा°. Ñ3 हृष्टाः. — c) Ś1 ता; D5 ते; S च (for वै). S वरारोहाः (for महा°). — d) S (except G3) om. च.

50 a) Da अनूणा; M6-8 अन्यूना. T2 G1 चानवद्यांगी. Ś1 K2-4 Ñ3 Dn D4.5 G3 अनूचानानव°; D1 अनुचाना नवद्यांग; G2.4-6 अनूचानानवद्यांगी. — b) Ñ1.3 Dn गुणमुख्या; D1 M3(sup. lin.).6-8 प्रिया मु°; T2 G M3.5 क्रियामु°. K1 G2.4 वराननाः (K1 °ना); K2.4 D1.5 T2 °वराः; K3 Ñ2 B3 Da2 गणावरा; Ñ1 गणोत्तरा; B5 गुणैर्वराः; B6 गणावराः; G5 °वरा. Da1 प्रियमुख्यांगनावराः; T1 क्रियाधिक्यगुणान्विताः (sup. lin. °दिकाः). — c) D5 पुंजिका. Ś1 सौरी; K0 सायी; K1 सासी; K2.3 D2 देवी; K4 देवि; Ñ1 Dn D1.4 सोमा; Ñ3 काची; B1.3 Da2 शाची; Da1 शीचि; T1 शाचि; G1 सा च; G2 साचि; M3(sup. lin. as in text).5 काशी. — d) S दीर्घकेशी. Ś1 K2-4 ह्यलंबुसा; K0 T G4-6 M स्वलं°; K1 ह्यलंबुषा; Ñ B D G1.2 स्व(Ñ3 Dn3 G1 अ)लंबुषा. G3 °शीलस्लंबु°.

51 a) Ś1 K1 B3 मारीची; K4 मारिचिः; D5 मा°. B3 Da इषुका; D2 शुचि°; T2 G3-6 शिशुका; G1 शुंशुका. K2.4 चित्रा (for चैव). — b) Ñ3 °त्पूर्णा; S °द्वर्णा. Ś1 K1.2.4 Ñ1 °र्णातुलानघा; K0 °र्णाकुलानघा; K3 °र्णानिलानघा; B1 D5 °र्णालुलानघा. — c) Ñ B Da Dn D1.2.4 अंबिका; D5 S अद्रिका. B3.5 Da D2.4 G1.6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका. B6 Da क्षेमी. K2 °का च तथा देवी. — d) D2 तिलोत्तमा (for मनो°). K2 मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (cf. 50d). — After 51, S ins.:

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गीतनिस्वनैः ।

52 a) Da2 M °बाहू च. — b) Ñ1.2 प्रिया च; S सुप्रीता (G2.6 °मना). K0 B3 सुवसुस्; Ñ3 B6 Da Dn च वपुस्; D5 सव°; T1 सुपदस्. — c) K2.4 B6 Dn D1 G1 सुरसा; T2 G5 °नासा; G2 °नया; G4 °नसा. K3 Ñ3 B2.5 D2 अथ; B1 अर्थ (for च). K3 प्रमादिनी. K4 सुरसाप्यप्रमादिनी.

53 a) T2 G4.5 अन्या (for काम्या). Ś1 K1.2 स(K3 सा)रस्वती; T2 G4.5 द्वारवती. — b) G1 संभ्रमं (for संघ°). K0 °तुर्वननिर्झरे. — c) D2 अनुजन्या. — d) K0 Dn D1.5 कर्णिका; K3 T1 G (except G4.5) वर्जि°; Ñ1.2 B

बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
तथा देवऋषीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ३८
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०
भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१
मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
उपगायन्ति बीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशाः ॥ ४६

चास्य ताम्)

37 a) G4 एव (for वाच) Ś1 °मुद्गिर°, Ñ3 B5 Dn D5 M3 5 °मुच्चरि°, G6 (corrupt) उवाच चरि° — b) D2 S °स्य यशस्विनी (D2 T1 M6 8 °नीं, M3 5 नराधिप)

38 a) S ततो (for तथा) Ś1 K0 2 3 Ñ B Da D2 4 5 M देवरथाना च, K4 °गणाना च, Dn D1 G6 °निकायानां, G2 4 5 6 (sup lin) °महर्षीणां — d) K (except K1) D2 T2 °व तुमुलस्वन, G6 °वातुलनिस्वन

39 a) Ñ3 (inf lin as in text) महानाद, D5 महान्घोप, T1 G1 6 महामेघा — b) T2 G2 4 5 °वृष्टि पपात ह, M6 8 °वृष्टिसमन्वित — c) D2 समभ्येत्य; T1 G3 M समुपे° — d) Ñ1 सेना (for गणा)

40 b)=42d K0 D5 °रसा K0 गणा, G3 तदा

41 a) Ś1 K1 2 4 D5 G1 M6 भार° K0 D5 transp कश्य° and गौतम Some MSS काश्य° M5 गौतमोत्रि — b) A few MSS वशि° — c) K2 4 यश्चादित्यो D5 T1 G1 3 6 M6 8 भास्करो Ñ3 वै, T2 G2 4.5 स (for अभूत्) — d) S सोप्यत्रिरत्र भगवान्सबभूव

42 ab)=(var) 1 60 4ab — c) G3 भृगु (inf lin दक्ष as in text) — d)=40b Ś1 K1 ये चान्ये महा वादिन, K3 °प्सरसा गणा, S गधर्वान्समचोदयन्

43 a) T2 G3 गध° — b) Ś1 दिव्याभरण°; K (except K1) Da G1 दिव्यालंकार° — After 43ab, S ins

1223* ते च प्रकाशा मत्स्यु सर्वोपस्कारसभृता ।

[G3 तेज ; M6-8 यूय (for ते च) T2 G3 M6-8 °स्का(M6-8 °स्क)रसवृता (M8 °सयुता)]

— c) T2 आपगायत; G3 °गायत; M (except M8) उपागायत — d) G3 अपनृत्यत, M5 8 उपानृत्यत K0 D5 चापरा, K2 4 B6 Da चापरे, T1 चेदिह, T2 G3 5 M6-8 चेति ह, G1 2 6 चैव हि, M5 चैव ह Ñ1.2 B1.3 5 Dn D1 2 4 नृत्यतेप्सरसा (Ñ1 °ते चाप्सरो, B3 5 °त्यप्सरसां) गणा, M8 उपानृत्यस्तथैव च — After 43cd, N ins

1224* तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्तत ।

[K0 N3 D5 °यश्चैव, K2 4 °य स्वस्ति K0 D5 स्वस्ति जेपु, K3 ययुस्त°, B5 Dn2 तेपुस्त°]

— S on the other hand ins after 43cd

1225* ततो गन्धर्वतूर्येषु प्रणदत्सु विहायसि ।

[G3 °सैन्येषु, M7 °रूपेषु, M8 °सूर्येषु]

— e) S बहुभि सह गधर्वैर् — f) Ś1 D4 प्रगा°; K0 4 प्रगायति, K2 S अगायत M स (for च) B1 2 D3 प्रागायत्तुम्बुरुस्तथा

44 With 44-46ab cf 1 59 41-43cd — b) S पूर्णायुर् K0 D5 नहुपस् (for अनघस्) — Ś1 (hapl.) om 44c-45b — c) K0 1 गोपश्च, B3 गोप्पतिर्; D4 सोमश्च, D5 यमश्च, S गोमांश्च — d) Ñ1 2 B (except B5) Da पूर्णवर्चास् K1 च सत्तम, Ñ1.3 B1 3.4 तथैव च; K2 4 B6 D (except D2 5) S (except M5 6) तथाष्टम

45 Cf v 1 44 — Ś1 om 45ab (cf v 1 44) — a) T2 G °स्तूर्णप° (G1 °स्तर्णप); M5 (sup lin as in text) 6-8 °स्तूणक D5 कीर्तिर्; T1 G (except G1.2) M कार्ष्णि — b) K2 Ñ1 2 B5 नद; T1 G3 M न° — c) G6 स्थूलशिरा — d) K0 2 S (except M5) °दश

46 Cf v 1 44 — ab) Ś1 K1 2 4 B1.3 °शाश्चैव; G3 Ś1 °शाश्चापि Ñ1.2 B6 Dn D1 4 transp अत्र and एव

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अग्निका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३ C. 1. B. 1. K. 1.

B5 चापि (for चैव). K3 G2 षोडश. T G1.3-6 M किंतुनारस्तु (T1 रतिंनारश्च) षोडश (T2 G1 M3.5 °शाः). — After 46ab, S reads 48cd (cf. v. l. 47). — M6-8 om. 46e-47d. — e) K0 D2 T1 G1.6 M8 सद्वान्; K1 सत्वां; K4 सद्वो; Ñ2.3 Da D1 ऋत्वा; B1 ऋद्धा; B3.5 Dn1.n3 सत्वा; B6 सद्धा; Dn2 D4 अद्धा; D5 शुद्धो; T2 G4.5 सुन्वा; G3 यद्धा. K0.4 D2.3 T1 G1.2.6 M8 वृहद्वान्; K1 °द्वां; Ñ2.3 B3.5 Da Dn1.n3 D1 °त्वा; B1.6 D4 G3 °द्धा; Dn2 °श्वा; T2 G4.5 °न्वा. K3 D2 कपिलः (for बृहकः). — d) K0 महाबलः; K3 °हनुः; Ñ1.3 B (except B5) D (except D5) °मनाः.

47 M6-8 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) Ś1 K3 सुवर्चाः; K1 °वर्चः; K4 Ñ3 B D T1 G1.3 M3.5 °वर्णः; N1 स्ववर्णः (for सुपर्णः). B6 Da Dn1.n3 D1 विश्रुताः. — e) K0 D5 °सुर्वभ्रमन्युः; K1 °सुं तमन्युश्च; K2.4 D2 °सुः सुम°; T1 G1 °सुर्वि°; T2 G4 °सुर्हु°; G2 °सुर्हि°. — d) Ś1 K1 सुतंद्रो. K3 Ñ1.3 B3.5 D1.2 तुंबुरुस्; Ñ2 चरमस्; B1 डंबरस्; B6 Da च शरस्; Dn D4 च शरस्. S (M6-8 om.) स्मृतः (for तथा). — After 47, T G3-6 M3.5 repeat 48cd (cf. v. l. 46, 48).

48 ab) K0 D5 °संयुक्तौ; K1 °सहितौ. K3 Ñ3 प्रख्यातौ. K2 °हुहुं; B6 Dn3 D4 हाहा°; Da1 D5 °हुहुः; D1 हाहाहुहुः; D2 °हुहूः. S हाहाहूहूश्च (G3 M °हू च) गंधर्वौ हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48cd after 46ab for the first time; the line is repeated in T G3-6 M3.5 after 47; and in the rest of S in its proper place. — c) D1 विख्याते. — d) Ñ3 Dn3 D1 जग्मुस्. K0 Ñ B1.3.5 Da D3.5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप. S उप(M उप्)गायन्धनंजयं.

49 a) D5 नृत्यं चाप्स°; G2 यथै°; G3 तत्रैवा°. Ñ3 हृष्टाः. — c) Ś1 ता; D5 ते; S च (for वै). S वरारोहाः (for महा°). — d) S (except G3) om. च.

50 a) Da अनूणा; M6-8 अन्यूना. T2 G1 चानवद्यांगी. Ś1 K2-4 Ñ3 Dn D1.5 G3 अनूचानानव°; D1 अनुचानानवद्यांग्य; G2.4-6 अनूचानानवद्यांगी. — b) Ñ1.3 Dn गुणमुख्या; D4 M3(sup. lin.).6-8 प्रिया मु°; T2 G M3.5 क्रियामु°. K1 G2.4 वरानना: (K1 °ना); K2.4 D1.5 T2 °वराः; K3 Ñ2 B3 Da2 गणावरा; Ñ1 गणोत्तरा; B5 गुणैर्वरा; B6 गणावराः; G3 °परा. Da1 प्रियमुख्यांगनावराः; T1 क्रियाधिक्यगुणान्विताः (sup. lin. °दिकाः). — c) D5 पुंजिका. Ś1 सौरी; K0 शायी; K1 सासी; K2.3 D2 देवी; K4 देवि; Ñ1 Dn D1.4 सोमा; Ñ3 काची; B1.3 Da2 शाची; Da1 शीचि; T1 शाचि; G1 सा च; G2 साचि; M3(sup. lin. as in text).5 काशी. — d) S दीर्घकेशी. Ś1 K2-4 ह्यलंबुसा; K0 T G1-6 M स्वलं°; K1 ह्यलंबुषा; Ñ B D G1.2 त्व(Ñ3 Dn3 G1 अ)लंबुषा. G3 °शीत्यलंबु°.

51 a) S1 K1 B3 मारीची; K4 मारिचिः; D2 मा°. B6 Da इषुका; D2 शूचि°; T2 G3-6 शिशुका; G1 शुंशुका. K2.4 चित्रा (for चैव). — b) Ñ2 °स्पूर्णा; S °द्दर्णा. Ś1 K1.2.4 Ñ1° र्णातुलानघा; K0 °र्णाकुलानघा; K3 °र्णानिलानघा; B1 D5 °र्णाछुलानघा. — c) Ñ B Da Dn D1.2.4 अंबिका; D5 S अद्रिका. B3.5 Da D2.4 G1.6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका. B6 Da क्षेमी. K2 °का च तथा देवी. — d) D2 तिलोत्तमा (for मनो°). K2 मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (cf. 50d). — After 51, S ins.:

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गीतनिस्वनैः ।

52 a) Da2 M °बाहू च. — b) Ñ1.2 प्रिया च; S सुप्रीता (G2.6 °मना). K0 B3 सुचसुस्; Ñ3 B5 Da Dn च वपुस्; D5 सव°; T2 सुपद्स्. — d) K3.4 B6 Dn D1 G1 सुरसा; T2 G5 °नासाः, G1 °नया; G4 °नसा. K3 Ñ3 B3.5 D2 अथ; B1 अर्थ- (for च). K2 प्रमादिनी. K4 सुरसाप्यप्रमादिनी.

53 a) T2 G4.5 अन्या (for काम्या). Ś1 K1.2 स(K2 सा)रस्वती; T2 G4.5 द्वारवती. — b) G1 संभ्रमं (for संघ°). K0 °तुर्वननिर्झरे. — c) D2 अनुजन्या. — d) K0 Dn D1.5 कर्णिका; K3 T1 G (except G1.5) वर्णि°; Ñ1.2 B

65 47 क्रतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि ।
उम्लोचेत्यभिविख्याता अम्लोचेति च ता दश ।
उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकार्चिषः ।
महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९
कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।
कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०
आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

(except B$_5$) Da D$_{2.4}$ पर्णिनी; M$_{6-8}$ वार्णिका. Ś$_1$ पुंजग°; K$_1$ B$_6$ D$_5$ °स्थली; Ñ$_3$ मुंज°; B$_1$ मुंजि°; Dn$_3$ D$_2$ पुंजकस्थली; D$_4$ M$_5$ पुंज°.

54 ^{ab}) K$_{3.4}$ Ñ$_2$ B$_5$ Dn D$_{1.5}$ ऋतु°; B$_3$ (m as in text) घृत°. S घृताची चैव विश्वाची पूर्वचित्तिः (G$_3$ पूर्वा चित्र-) क्रतुस्तथा (G$_{1.2}$ कृतास्तथा; M$_{6-8}$ °स्तला). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ मम्लो°; K$_{2.4}$ अनुम्लोचेति विख्या°; K$_3$ M$_8$ अम्लो°; Ñ$_{2.3}$ B Da Dn D$_{1.4}$ °म्लोचेति च वि°; D$_2$ अनुम्ना चेति वि°; D$_5$ T$_1$ G$_2$ प्रम्लो°; T$_2$ G$_{3-5}$ विम्लो°; G$_1$ प्रम्लोचंत्यभि°; G$_6$ प्रम्लोचंती च वि°. — ^{d}) K$_4$ Da$_1$ Dn$_3$ D$_1$ T$_2$ G$_{4.5}$ M$_5$ च तादृशी. D$_5$ °चेति तिलोत्तमा; T$_1$ G$_3$ -नुम्लोचेति च तादृशी; G$_1$ नुम्लोचारानगामिनी; G$_2$ अनुम्लोचेति तादृशी; G$_6$ -नुम्लोचंती च तादृशी. — ^{e}) Ko D$_5$ तत्र; K$_{2.3}$ चैता; K$_4$ चैव; Ñ B Da Dn D$_{2.4}$ M$_{3.6-8}$ तासां; T$_1$ M$_5$ त्वेता (for इत्येता). — ^{f}) Ko.$_{2.4}$ ननृतुर्वनगोचरे (Ko °निर्झरे); Ñ B$_6$ D (except D$_{2.4.5}$) जगुश्चायत°.

55 ^{b}) D$_5$ वरुणो गौतमस्त°. — Ś$_1$ om. 55^{cd}. — ^{d}) S पर्जन्यो दशमः स्मृतः.

56 ^{ab}) Ñ$_{1.2}$ B Da D$_{2.4}$ पावकास्तथा; Dn D$_1$ द्वादश स्मृताः; D$_5$ पावकत्विषः. S ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः. — *After* 56^{ab}, S *ins.*:

1227* इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।

— ^{c}) D$_5$ वर्ण°. Ñ$_1$ -मतः (for ऽम्बरे). S कुर्वंतस्तस्थुरंबरे.

57 =1. 60. 2. — ^{a}) Ko.$_{3.4}$ Ñ B D (except D$_5$) M$_5$ सर्पश्च. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ निर्ऋतिश्च; T$_1$ निकृति°. — ^{c}) Ko.$_{2.3}$ D$_1$ °र्बुध्नः; B (except B$_5$) °र्बुध्नः; M (except M$_5$) °र्बुध्निः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ °तपाः; Ñ$_{2.3}$ B Dn$_3$ G$_3$ °तपं. D$_5$ °की चापराजितः.

58 Cf. 1. 60. 3. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ वहनोथे°; K$_3$ भयनश्चे°; Ñ$_1$ वामनोधीश्वर°; Ñ$_3$ वाहनोथे°; T$_1$ भयो नाथे°; T$_2$ G$_{1.4-6}$ M$_5$ भयनोथे°; G$_{3.4}$ M$_5$ (*sup. lin.*) भवनाथे°; M$_{6-8}$ हवनोथे°. — ^{b}) M$_{6-8}$ महाद्युतिः (for विशां पते). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ B$_1$ D (except Da D$_5$) T$_1$ G M$_5$ °र्भगश्च. — ^{d}) Ñ °द्राश्चात्र°. — After 58, S (except M$_{5.7}$) repeats with variation, 1. 60. 17 (v. l. आपः for अहः, and वसवश्चावतस्थिरे for the final pāda).

59 ^{a}) T$_1$ तथा च; T$_2$ यदैव; G$_{1.3}$ यथा च; G$_2$ तथैव; G$_{4-6}$ M यथैव (for अश्वि°). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ °वश्चैव; B$_1$ °वश्चासौ; G$_6$ °वस्त्वष्टौ. — After 59^{ab}, S ins.:

1228* नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ।
तौ चाश्विनौ तथा साध्यास्तस्यास जन्मनि स्थिताः ।
क्रतुर्दक्षस्तपः सत्यः कालः कामो धुरिस्तथा ।
कुरुमान्मधुमांश्चैव रोचमानश्च तेजसा ।

With the posterior half of line 2 above, cf. v. 1 of 59^{d} below. — ^{c}) S °वा इति ख्याताः. — ^{d}) K$_3$ °सन्परिरक्षिणः; Ñ$_{1.2}$ B (except B$_6$) Da D$_{1.4}$ °सन्सपरिच्छदाः; S तस्यास जन्मनि स्थिताः (cf. line 2 of 1228*).

60 ^{a}) Ko च (for अथ). Dn D$_1$ सर्पश्च. T$_1$ कर्संतिरश्च गुल्मश्च; G$_1$ संकीर्णोरश्च मन्युश्च; G$_{2.6}$ कर्णिकारश्च मंडुश्च; G$_{3-5}$ कसर्णिरश्च मंडु(G$_4$ गुल्म)श्च; M कर्सतिरश्च मद्गु(M$_5$ °ल्गु; M$_8$ °न्यु)श्च. — ^{b}) K$_1$ G$_{1.3}$ °गमा°. — ^{c}) Ko.$_{2.4}$ कश्यपश्च. Ñ$_1$ B$_{1.3}$ Da$_1$ Dn D$_5$ M$_5$ °श्चाथ कुं°; Ñ$_3$ G$_{1.2}$ °श्चानुकुं°; G$_6$ (corrupt) भच्चपंचाश्कुं°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ °रगाः; D$_5$ भुजंगमः; S महाबलः.

61 ^{a}) T$_1$ सभार्यांस्; T$_2$ G$_4$ M अहार्यांस्; G$_1$ आहार्यांस्; G$_2$ आवार्यांस्; G$_3$ आहार्यंस्; G$_5$ अथार्यांस्; G$_6$ अभाम्यस्. N (except Ś$_1$ K$_1$ D$_5$) तपसा (for तेज°). S दीप्ता. — ^{b}) K$_3$ महाभागाः; K$_4$ Ñ$_3$ D$_5$ °वेगाः; S उग्रकोपाः. — ^{cd}) S एते महात्मनस्तस्य नागाः प्रांजलयः स्थिताः (T G$_4$ °यस्तथा). — After 61, Ś$_1$ K$_{1.2}$ ins. 1230* (cf. v. l. 61).

62 Ś$_1$ K$_{1.2}$ († hapl.) om. 62. — ^{b}) S °रश्च महायशाः. — ^{d}) S °वा उपासत (T$_2$ G$_2$ M °ते). — After

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ६४
नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥ ६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

63, S repeats with variation, 61ab [v l तपसा (for तेज°) and °वेगा (for °क्रोधा)] — S ins after the repetition of 61ab D5 (marg sec m om lines 2-3, 6-7, 11-12), after 62

1229* महान्पितामहस्त्वेन वक्षेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नक्षार राजर्षिपरिवारित ।
सगरेणाम्बरीषेण नहुषेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिबिनारिष्टनेमिना ।
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरुः सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्राजसत्तमा ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवलोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् ।
विद्योतमान वपुषा भासयन्त दिशो दश ।
लक्षणैर्व्यञ्जितैर्युक्त सर्वैर्माहात्म्यसूचकै ।

[(L. 1) M °जसावृत — (L 4) T1 G1 श्रीमता — (L. 6) G5 भरतर्षभ (for जन°) — (L 8) D5 तत्रासन् — (L 9) Prior half = 61a T1 नरदेवा दिवौकस ; M ययाद्या राजसत्तमा — (L 12) T2 G2 3 व्यजनैर्]

— Ś1 K1 2 ins after 61 K0 3 4 Ñ B D, after 62 (D5 after 1229*)

1230* ताश्च देवगणान्सर्वांस्तप सिद्धा महर्षय ।
विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जना ।

[(L 1) N1 Da ताश्च N1 दिव्यागना सर्वा , Ñ3 B3 Da D2 दिव्यान्गणान्स°, D5 दिव्यग — (L 2) K0 3 4 D6 °नवर्याग्र°, D2 °नमागाग्र°]

63 ab) S एत (T2 एतद्, G3 4 6 M5 एत) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिस° — c) D6 एकैकस्मिन् G6 अथ तस्य (for °कां स) K0 च, Ñ3 B1 D1 तु (for स) T G M5 तदा (G3 6 °था) N1 2 B Da Dn3 D1.3 4 प्रीतिं, G1 वृत्त — d) N1 B6 अकुर्वन्, S वर्तते S पाडव प्रति (G6 ते तु पांडव) — After 63, D4 (marg sec m) S ins

1231* पाण्डु प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवा प्रत्यूचुर्नृपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्यय धर्मो देवतानां प्रसादज ।
मातरिश्वा ह्यय भीमो बलवानरिमर्दन ।
साक्षादिन्द्र स्वय जात प्रसादाच्च शतक्रतो ।
पितृभ्यो देवतानां हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितॄणामृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवता सर्वा विप्रजग्मुर्यथागतम् ।

[(L 4) G1 M6-8 °श्वा स्वय — (L 6) T1 पितॄणां देवतानां च — (L 7) T2 G4 5 °मृणनिर्मुक्त , G2 6 धन्यस्त्वमचिरादेव — Before line 8 T2 G6 ins वैश]

64 a) K0 Dn1 D4 G6 च (for तु) D5 °वैता, S °वार्या — b) Ś1 K1 महारथ , T2 G °बल — c) Ñ1 2 B D (except D5) चतुर्मेच्छद्धर्मपत्नीं, Ñ3 °नीयार्थी; S प्रादि शद्दर्शनीयार्थी (T1 तुरीये प्रादिशत्पुत्रे) — d) B1 °मभापत

65 Before 65, D4 5 ins कुन्त्युवाच, M5 8 कुन्ती — a) S वै (for अतश्) Ś1 व्यसन (for प्रस) — b) B6 प्र (for अपि) S विदुरापत्सु भारत — c) K0 4 Ñ B D स्वैरिणी स्यात्, S अनाचार Cd cites चारिणी (as in text) — d) N (except B Da D2) transp पञ्चमे (Ś1 K1 °मी) and बन्ध° T G बर्धकी

66 a) S वै (for त्व) Ś1 धर्मं, K1 D6 S (except G1) विद्वान्, Da1 विदुर् Ś1 बुद्धिगम्य, K0 D5 T1 M5 °मिद, B6 °र्ममेव — b) Ś1 विद्वन्निम, Ñ B D (except D6) अधिगम्य K0 3 4 Da1 D1 तु (for नु) S सचोदयसि मां कथ — c) D2 °र्थं विवेकी सन्, S अपत्यलो(T1 G1 3 5 6 °ला)भास्व राजन् — d) S प्रमत्त इव K3 जल्पसि (for भाष°) — After 66 D4 (marg sec m) S ins

1232* पाण्डु ।
एवमेतद्धर्मशास्त्र यथा वदसि तत्तथा ।
[D4 पाडुरुवाच (for पाण्डु)]

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for

११५

वैशंपायन उवाच ।
कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणेऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इदं तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५
स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६
पाण्डुरुवाच ।
ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4 Ñ B5 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K0 वंशसंभवः; K2.4 पांडुपुत्रोत्पत्तिः; K3 युधिष्ठिरभीमार्जुनोत्पत्तिः; Ñ1 2 B1.3.6 D पांडवोत्पत्तिः; T2 G4 फल्गुनोत्पत्तिः; G1 अर्जुनोत्पत्तिः; G3 M6–8 पार्थोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 D4 121; Dn 122; T1 114; T2 64; G M 65. — *S'loka no.:* Dn 76, M3 77. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 4836.

115

1 Ś1 K0.1 Da2 D2.6 S om. उवाच. — a) T1 बालेषु (for जाते°). — c) M8.6 मद्रराजात्मजा. — d) K0 अतो; S इदं (for रहो).

2 Before 2, T2 G (except G3) M6 ins. माद्री. — a) G3 मयि (for त्वयि). S संतापो (M °नं) (for °पो). — b) B3m विप्रिये°; S विगुणोपि (M °णं वा). T G M6 तथा (G2 °दा)नघ; M6.6–8 विशां पते (for पर°). — After 2ab, D6 ins:

1233* न तापो यौवनस्थायी पराभवं कथं च नः ।

— c) S मम जातो (M °तं) धनस्यायाः. — d) D5 सिद्धा (for स्थित्वा). K3 Da2 वा (for च). K4 सर्वदा. S द्वापर(T1 त्वधर; G1.2 द्वावर)त्वात्कथंचन.

3 ab) S गांधार्याश्चा(G1 °म)पि पुत्राणां शतं जातं महात्मनां (M6.6–8 °शुते). — cd) K1 3 Ñ3 तथा (K1 °दा) न मे (by transp.). S तथापि नैव यद्दुःखं मम (T2 G2.3 6 °यि) विशां पते. — After 3c, K1 repeats 1d–3c (dittography).

4 a) D2.5 सु- (for मे). — b) Ś1 K1 अपुत्रतः; M6–8 ह्यपुत्रता. — c) G3 भद्रं ते (for भर्तुर्मे).

5 a) Ñ1.2 B3 6 Da D2 च; B1.5 Dn2 D4 वा; G3 ते (for तु). — b) Some MSS. कुंती°. B5 कच्चित्कुंतिसुता मयि. — c) T2 G2.4.5 कुर्यात्त्वनु°. — d) S (except G5, T1 corrupt) चैव (for चापि).

6 a) Ñ3 नाहं हि मे; Dn D1 संस्तंभो हि; D5 युक्तं हि न; G2.5 (by corr.) लज्जा हि मे. Ś1 K1 सपत्न्यात्. Cd cites स्तंभः (as in text). — b) Ś1 K1 उक्तं कुंतीसुतं प्रति; K0.2.4 वक्तुं कुंतीं प्रति प्रभो (K2 सुतं प्रति); T G1.4 M8 (inf. lin.) चोदितुं तां (G1 त्वां) सुतान्प्र°; G5 6.7.8 M अस्ति कुंतीसुतान्प्र°. — c) Ś1 G3 त्वं च; K1 B3 त्वं तु; D5 च त्वं; T1 स त्वं; M8.5 हि त्वं.

7 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M8 (inf. lin. as in text) 6–8 सदा देवि. — b) Ś1 हृद्यंतः. K0 B5 (m as in text) प्रतिवर्तते. — c) K3 4 न च त्वां; G3 न त्वां तु. — d) T1 °विवित्सया.

8 a) Ś1 K1 Dn त्वत्तस्त्विदं; K2.4 तव चेदं; D5 तव त्वेवं. Dn अहं (for मतं). Ñ B Da D1.2.4 मयापि. S तव त्वनुमते (G3 6 °तो) राज्ञि. — b) S प्रयतिष्ये यथासुखं. — c) S आश्वासे न(G2 ते)चिरात्कुंती. — d) N (except Ś1 K1 Ñ2 D5) वचनं (for वचो मे).

9 Ś1 K0.1 D5 S om. उवाच. — a) Ś1 K0.2.4 D5 रहः (for पुनः). — b) Ś1 K3 4 विविक्तां; K0 D5 विविक्ते; T1 G1 M5 एकांतं; T2 G2–6 एकान्तं; M6–8 एकांते. — After 9ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।
चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयेमामनिन्दिते ।
अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि । C. 1. B. 1. K. 1.

1234* अनुगृह्णीष्व कल्याणि मद्रराजसुतामपि ।
— T1 om. 9c–10b. — c) D2 कुरुष्व (for कुल°). M6–8 चैव (for मम). — d) Ś1 कुलस्य च (*sup. lin.* as in text). Ñ3 प्रियं कुरु (by transp.).

10 T1 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) K0.3.4 Ñ2
xcept B1) Da D5 G3.5.6 वा; T2 G1.2.4 M अपि
च). Ñ2 B6 Da पिंडदं सुभ्रु; B1 पिंडदानाय; B3.5
: S (T1 om.) पिंडलाभा(G5 °भावा)य. — b) K0
Ś1 K1.2.4 D1 अपि भामिनि; D2 अपि
पाम्. — c) T2 G2.4–6 हि
ति; S (T1 om.) च मद्गमनौ.
च). — After 10, S ins.:
1235* कुलस्य पिण्डवृत्तिश्च कुलस्य कुलसंततिः ।
मम चेष्टस्य नित्यत्व चापि परं यशः ।
[(L. 1) G1 °वृद्धि M6–8 °वृत्तिश्च. — (L. 2) M8
त्वापि परमं यशः.]
11 a) M6–8 °र्थाय (sic). — c) Ś1 K (except
Ko) Ñ3 °धिपत्यं °धिराज्यं) ईंद्रेण; B1.6 Da प्रासाधि°;
D4 T2 प्राप्ता° °द्रेण; T1 G M प्राप्य दे(G1.3.6 M8
दे)वादपत्यं d) D5 इष्ट्वा. S यज्ञैरिष्ट्वा सहस्रशः.
— After T2 repeats 11cd with the reading
of T1 G.
12 तपः कृत्वा; G3 तपस्तप्तुं. Ś1 D4.5 M6–8
ter 12ab, G5, which (hapl.) om. 12c–13d,
सुदु° — c) Ś1 कुरून्. Ś1 K2 अभ्यवग°; T2 G3
ins. –8 अभ्युदय°. — d) G3 यशसेर्थाय. Ñ1.2 B
ept D2.4.5) भाविनि. Ś1 K1 यशोर्थाय (K1
यशस्विनि.
G5 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) S (G5 om.) पूर्वे (M3.5 सर्वे). — b) K0 परंतपाः (for तपो°). Ś1 Ñ1.2 B1.3 D2.4 यशोर्थाय सुदुष्करं. — S 13 (G5, which om. 12c–13d, after 12ab):
तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्यादयः पृथक् ।
यशोऽर्थं धर्मयुक्तानि चक्रुः कर्माणि शोभने ।
[(L. 2) G1 यः श्रोतुं; G3–6 यथोक्तं (for यशोऽर्थं). G1 तथा चक्रुश्च शो°.]

14 a) G6 अद्य (for माद्रीं). Ś1 Ñ D (except Dn1 D5) S (except M3.5) प्लवेनैव; K0 °नेह. — b) Ñ3 B1.3 D (except D2.4.5) T G तारयैनाम्. — c) D5 °संप्रदानेन. — d) Ñ1 प्रीतिं (for कीर्तिं). S °मवाप्स्यसि. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:
1237* धर्मं वै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।
तस्मादनुग्रहं माद्र्याः कुरुष्व वरवर्णिनि ।
[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच; M6–8 कुंती. — (L. 2) D4 तस्याः; T1 माद्र्यां; G1 मह्यं. D4 करोमि. D4 कुरुनंदन; M नृपनंदन (for वर°).]

15 T1 G2–5 M om. 15ab. — a) K2–4 Ñ B1.3 Da1 Dn D1 G1 °मुक्त्वा. Ś1 K0 D1 माद्रीं; Ñ3 कुंती; G1 स्नेहात्. — b) K3.4 देवतां. — D5 om. 15cd. — c) S (except T2) तत्र ते (G2–5 मे). — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 15: D5, after 15ab:
1238* कुन्त्या मन्त्रे कृते तस्मिन्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ततो राजसुता स्नाता शयने संविवेश ह ।
[Before line 1, T2 G1.2 M3 ins. वैशं°. — (L. 1) T2 G3–6 कुंत्यां. D4 मंत्रेण सा; G3 मंत्रकृते. — (L. 2) T2 G3.4 स्नात्वा.]

16 G2 om. 16. — a) K0.3 Ñ3 T G1.4–6 M एका (M3 एवं); Ñ1.2 B D (except Da D5) एवं (for एव). G3 ततो माद्यपि चाप्येतौ. — cd) K4 युवौ; G6 युतौ (for सुतौ). Ś1 Da2 तस्याः. G1 तथा च कुंत्यापत्यार्थे प्रायुक्त वह्निमुत्तमं. — After 16, G1 ins. 1239*.

17 G1 om. 17. — b) K3 वीर्येणाप्रतिमौ. — c) S (G1 om.) जातौ च ता°. — d) G (G1 om.) °वाचाद्भुतोपमौ. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 17 (G1, which om. 17, after 16):

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ २६
विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ २७
ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
सर्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।
दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्वबाहुबलपालितान् ॥ १
सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥ २
पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः । C 1 B 1 K 1

च (for ते) — d)=28b Ko D4 T1 G (except G1 6) M3 कुल° — S ins after 25 (M6, after 26cd)

1243* देवौजस सत्त्ववन्त सर्वशास्त्रविशारदा ।
दिव्यसहनना सर्वे सर्वे भास्वरमूर्तय ।
[(L. 1) G6 M6-8 सत्यवत G2 M8.8 सर्वे शास्त्र° — (L 2) G2 दिव्यसिंहासना — भास्करमू°]

26 Ś1 K1 D2 (hapl) om 26-28ab M6 transp 26ab and 26cd, ins 1243* between them — a) Ko शुभदर्शन°, T G3-6 M6-8 सर्वे(T1 श्रुत, G4 inf lin शुभ)लक्षण°. — G4 om 26cdef — c) G5 सिंहदंष्ट्रा — d) M2 सर्वे (for सिंह) — S (except G1 2, G4 om) °चारिण (for °गामिन) — After 26cd, M6 ins 1243*, while Ñ B D5 6 ins

1244* सिंहोरस्का सिंहसत्त्वा सिंहाक्षा सिंहविक्रमा ।
[Ñ3 D5 6 सिंहास्या (for सिंहाक्षा)]

— e) T1 G2 3 6 M सिंहग्रीवा, T2 G5 सिंहाक्षाश्च, G1 सिंहसत्त्वा D4 G1 2 5 M8 °स्त्वेंद्र D5 सिंहसंहनना धीरा — f) K3 4 D4 बभूवुर्, G3 ददृशुर् B3 D4 °वर्चस , S (G4 om) °दर्शना (G2 °नदना , M6-8 °दर्शिन)

27 Ś1 K1 D2 om 27 (cf v l. 26) — b) M8 दिव्ये (for पुण्ये) K4 Dn T1 हिमवते (Dn °वतो) — After 27, S (M6 om) reads 19-21

28 Ś1 K1 D2 om. 28ab (of v l 26) — a) Ko 2 D4 M6-8 ते पच च, B1.3 एते पच, B6 ते तु पच, M6-8 (all inf lin) तत्र पच Da ते पचशतक चैव — b)=25d D5 पित्रो प्रीतिविव° — Cd cites 28cd exactly as in text I — c) D4 बभूवुरल्पेन, T1 (corrupt) च पृथिवीराजन्; T2 G (except G3) ववृधिरे राजन्, M8.6 °धिरे वीरा — d) S (except M8.5) पकजा (M6 8 all inf lin नीरजा as in text) — After 28, S ins a passage of 62 lines given in App I (No 67), D5 ins certain lines thereof after 1 116 1ab (q v)

Colophon om in T G — *Major parvan* M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ B1.5 Da D1 संभव — *Adhy name* K3 4 माद्रीसुतोत्पत्ति , K3 Ñ1 2 B Da D2 पाडवोत्पत्ति , M8.5 नकुलसहदेवोत्पत्ति — *Adhy no* (figures words or both) B1 122, Dn 123, D4 124, M 66 — *Śloka no* Da1 Dn 31, M3 35 — *Aggregate śloka no* Dn1 4867

116

1 Ś1 Ko 1 3 D1 5 S om उवाच (T2 G1 3 5 M3 om the ref) — ab) Ñ2 तदा (for तत). B5 G1 M3 5 पाडु पुत्रान् (by transp) G3 पाडवाश्च (for पाण्डु पञ्च) B6 महाबलान् (for °वने) — After 1ab, D5 ins lines 4-44 of a (Southern) passage given in App I (No 67) ending with the colophon आदिपर्वणि ॥ २५ ॥ — c) Ś1 Da1 सर्वतो (for पर्व°) K3 B3.5 Dn D1 5 T2 G3 5 6 रम्ये (for रेमे) — d) K (except Ko) D5 °परिपालितान्, Ñ1 B1 3 5 Da D2 4 °बलशालिन , Ñ3 B6 Dn D1 °बलमाश्रित

2 a) K3 4 T1 G1 स, T2 G4 स· (for सु) — b) S प्रवृत्ते म° — After 2ab, D5 S ins

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे फल्गुनस्य च धीमत ।
तदा उत्तरफल्गुन्या प्रवृत्ते स्वस्तिवाचने ।

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।
न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।
पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय माद्रीं मदनमोहितः ।

[(L. 1) M3 5 °स्य महात्मनः. — (L. 2) G1.2.4 तदा चोत्तर°; M3.4 तदा तूत्तर°. T2 G2 M3 5 स्वस्तिवाचके. — (L. 3) D5 पांडोर् (for कुन्ती). — (L. 4) D5 °हिते च सा कुंती; T1 G2.6 M °हितेन सहिता.]
— ^{c}) Ś1 K0.1 भूतसंमोदने; T1 मार°. S काले. — ^{d}) K0.3 Ñ3 B1.5 D4 S वने.

3 ^{a}) K0.4 D1.4 G4 पालाशैस्. Ś1 तत्र (for चूतैः). — Ñ3 B5.6 Da D4.5 S (except T2) ins. after 3^{ab}; K4, after 3^{cd}:

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ।

[K4 D4 केसरैर्; D5 बकुलैर्; S (except T2) मल्लिकैर्.]

K4 Ñ3 Da D4 cont.:

1247* तदा कुरबकैश्चैव मत्तभ्रमरकूजितैः ।
चूतैर्मञ्जिरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K4 repeats 3^{cd}, which is followed by:

1248* परपुष्टोपसंघुष्टसंगीतैः षट्पदैरपि ।;

while D4 ins.:

1249* जम्बूदुम्बरसैहुण्डैर्घटैराम्रातकैर्धवैः ।
नीपार्जुनकदम्बैश्च बदरैर्नागकेसरैः ।
तमालैर्बिल्वकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।
मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D5 ins.:

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।;

while S (except T2 G1) ins.:

1251* बकुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Cf. line 3 of 1249*.]

— ^{c}) Ś1 K (except K0) B4 विविधैर्वृक्षैः. Ñ3 अन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः. — ^{d}) S लता(T2 G1.3 सदा)पुष्पफलैर्वृतं (T2 फलमूलसमृद्धिभिः).

4 ^{a}) Ś1 जलस्थायैश्च; K0 D5 जलाशयै°; K1 °जातै°; K2–4 °छायै°; D3 °स्थलै°; T1 G3 जन°. K3 S बहुभिः. — After 4^{ab}, Ñ3 B3.5.6 Da ins.:

1252* नानाविहंगसंघुष्टं परपुष्टनिनादितम् ।

B6 cont.:

1253* समीक्ष्य च ततस्तत्र रम्यं कुसुमितं द्रुमम् ।

— ^{c}) Ñ B5 Dn D1 तत्; T2 M5 च (for तु). B1 संवीक्ष्य (m as in text). — After 4, S ins.:

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वनमिश्रितम् ।
गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L. 1) T2 °स्वनमुत्तमं; T2 G4 °संयुतं; G1 °मीरितः.]

5 ^{a}) Ś1 K1.2.4 तं तु (for तत्र). — ^{b}) Ñ B D (except D5) विचरंतं. — ^{c}) K0 D5 °नुगता चैका (D5 °व). — ^{d}) S वसने बिभ्रती (G1 वाससी) शुभे.

6 ^{a}) Some MSS. समीक्ष्य°. K0 D5 °माणो माद्रीं, तां; K1.3 B1 D3 S (except G2.3) °माणस्तु तां; D5 °माणः सततं. — ^{b}) Ñ1 उपस्थां. K4 D1 Cd तनुवाससां; G3 तां सुवा°; M (except M3) °वाससीं. — ^{c}) Dn D1 प्रववृते. — ^{d}) Ś1 K1 B3 M3.5 °वोज्झितः; Ñ3 °वार्जित°; B6 D (except D2.4.5) °वोद्गतः.

7 ^{a}) Ñ B D (except D5) रहस्येकां तु तां (Ñ3 गतां). — ^{b}) Ñ1 Da1 G3 °लोचनः. — ^{c}) K0–3 स्व; K4 तु (for तं). — ^{d}) K3.4 B3 D5 °बलार्दितः; B6 Da Dn D1 °वशीकृतः. T1 कामबाणबला°. — After 7, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे ऋतौ माद्रीमलंकृताम् ।
आजुहाव ततः पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 ^{a}) Ś1 K1 तत्र चैनां; K0 Da1 D5 तत एतां; D5 ततोथ तां. — ^{b}) T G रहोग(G3 °द्रि)त°. K0 अभिगम्य महावने. — ^{c}) Ś1 तथा; D2 G2 तदा (for तया).

9 ^{b}) K0 नान्वचिंतयत्; K1 Dn3 नानु°; B6 °ध्यत. — ^{c}) Ñ3 D4.5 T1 G4 M6–8 माय°. — ^{c}) D5 मैथुनमार्गेण. —

संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
स तया सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
ततो माद्यब्रवीद्राजन्नार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवावार्य दारकान् ।
हताहमिति विक्रुश्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।
कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो जनाधिपः ।
सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
धन्या त्वमसि वाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१
माद्र्युवाच ।
विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२

B D (except D5) सोन्वगच्छद्गता°.

10 a) Ś1 Ñ Dn D1 कौरव्य. — d) Cf. 9d. Ñ1.2 B (except B3) D (except D5) विधिना संप्रचोदितः.

11 a) K0 धर्मात्मनो. — b) Ñ1.2 T2 कामेन. G2 चोदिता. — d) Some MSS. प्रणष्टा. Ś1 B5.6 G2.4.5 तेजसा; Da तेन सा (for चेत°).

12 b) K0 Ñ1 G4.6 M °सत्तमः; K4 Ñ2 B D T1 नंदनः; T2 G1.3 °सत्तम; G2 °सत्तमं; G3 °पुंगवः. — d) B6 (m as in text) Da1 D5 °कर्मणा; Cd as in text. — After 12, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 b) Ś1 K2 M8 °चेतनं; Cd as in text. — cd) D5 [उ]वाच (for मुमो°). Ś1 K1.3 B3 च; K0 Dn D2 हि (for [ह]). [च]ुक्रोश परमायस्ता (T1 °मा मत्ता; T2 G2-4 °मा यत्ता) [च]क्रवाकी यथा पतिं. — After 13, D4 (marg. sec. m.) [S] ins.:

1257* तं श्रुत्वा करुणं शब्दं सहसोत्पतितं तदा ।

14 a) K3 तत्र (for ततः). K3.4 ततः सह सुतैः कुंती. — c) Ś1 आगताः (for आज°).

15 ab) G2 transp. राजन् and कुन्तीं. B6 D2 G2 [M]6-8 आर्तां. Ñ3 B5 (m as in text) S (except T2 G1.3) [°मि]दं तदा. — d) S (except G3.4) तिष्ठंतां तत्र (T1 [°ज-]) दा°.

16 a) Ñ2 B3 Da D3.4 °नं देव्यास्. G1.3.6 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास्. — b) K0.4 Ñ3 B1m.6 D (except D2.5) [र]ाधाय. — c) Ś1 च; K3 Ñ3 तं; S (except G3) तां (for ह). Ñ1.2 B D (except D5) सहसैवा(Da °व)जगाम सा (D4 ह).

17 a) K0.1.3 B1.5 D2 S (except M5-8) माद्रीं च पांडुं (by transp.).

18 Before 18, D4 ins. कुंत्युवाच; T1 G6 M कुंती. — b) Ñ1 D2 S धीरः; D4 वने. — c) Ś1 त्वयमनुक्रांतः; K0.2 B D5 M8 त्वामभ्यति°; K1 त्वद्य मति°; K3 Ñ Da Dn D1 त्वामत्यति°; K4 त्वया शाप°; D3 M6 त्वामप्यति°; D4 त्वमद्य निष्क्रांतः; T1 G3.5 त्वमनति°; T2 त्वं समति°; G1 च मय्यति°; G2 च समति°; G4 तु समति°; G6 त्वमस्यति°. — d) Ñ1.2 B1m.3.5 D2 जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 a) Ś1 K1 त्वया राज्ञि. — b) K0 Ñ2 B1.5 Dn2 D5 S नराधिपः. — c) Ś1 K1 सा नृपं. — d) Ś1 K1 B3 तं; M (except M5) तु (for त्वं). — After 19, S ins.:

1258*
माद्री ।
विधिना चोदितस्यास्य मां दृष्ट्वा विजने वने ।
अचिन्तयित्वा तच्छापं प्रहर्षः समजायत ।

[(L. 1) T1 G1 M5-8 °तस्याद्य. — (L. 2) Cf. 20cd. M6-8 तं शापं.]

20 Before 20, S ins. कुंती (cf. 1258*). — ab) G6 कथं दीने वसंते त्वामासाद्य च रहो°.

21 a) K3 वाहेकि; K4 वाह्लीकि; B (except B6) Da बाह्लीकि; S बाह्लीके. — b) Ś1 K (except K4) B1.3.5 (m as in text) D2 T1 G6 मत्त(K0.3 B5 G6 °त्तौ)भाग्यतरा (B3m °वती); G3 मम भाग्य°; M महाभाग्यतरा (M3 °वती); Cd (?) मत्प्रभाग्यतरा. B5 गुणैः (m as in text);

कुन्त्युवाच ।
अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥२३
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्रक्षस्व दारकान् ॥ २४
माद्र्युवाच ।
अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यताम् ॥२५
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥२७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्रराजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

D5 S भुवि (M8 ह्यसि) (for तथा). Ñ3 सभार्यया च भृशं मया. — c) Ś1 K (except K3) D5 या वक्त्रं; G3 M तद्व°.

22 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — D1 (hapl.) om. 22 and कुंत्युवाच (in 23). — a) Ś1 K1 Cd विलोक्य°; T G अलोक्य°. K2.4 Ñ1.2 B D (except D5; D2 om.) विलपंत्या मया देवि. — b) M (except M8) °माणस्त्वथासकृत्. — c) K (except K3) D5 S धा(T1 दा)रितः. Da1 S (except G3) तेन; D5 येन (for अनेन). — d) K2–4 Cd दिष्टं सत्यं (by transp.); G3 सत्यं दृष्टं; G4 गतं दिष्टं. Ñ3 सत्यमिष्टं चिकीर्षता. — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 68).

23 D1 om. the ref. (cf. v. l. 22); Ś1 K1.2 S om. उवाच. — b) K3.4 सह; Ñ1.2 B (except B1) Da D2.5 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). G3 मतं; G5 महत् (for मम). — c) G3 M (except M8) अवश्य°. Cd cites अभावात् (for भावात्). — d) Some MSS. मा (for मां). T1 G2.5 मा माद्रि म; G1.3 माद्रि मा मां. K1.3.4 B6 Da निवारय. Ñ1 मा माद्रि विनिव°.

24 a) Ś1 Ñ Da Dn D1 M8.9 अन्विष्यामीह; K0.4 D5 अनुयास्यामि; K1 °ष्यामि हि. — b) Da इह (for अहं). K0.3.4 D1 प्रेतगतिं. — c) G1 इमं; G3 एतं (for एनं). G6 M5–8 transp. त्वं and एनं. — d) K0 D1 एतान्. K1 रक्ष सुदार°; K3.4 रक्ष कुमार°; Ñ3 B D (except D1) पालय दार°; G3 रक्षस्व बाल°. — After 24, T G ins.:

1259* अपाप्य पुत्राँस्त्वाम्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।
वैशंपायनः ।
मद्रराजसुता कुन्तीमिदं वचनमब्रवीत् ।

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — M6–8 transp. 25ab and 25cd, repeating 25cd after 25ab । — b) M अपराजितां Cd as in text. — c) G1 न हि तृप्यामि. — d) T G1.6 त्वं ज्येष्ठा. Ś1 K0.1.2 Ñ3 D5 T G1.2–5 मेनुमन्यतां; K1 मानु°; G6 ह्यनु°. Ñ1 G3 त्वज्ज्येष्ठाम(G3 मो)नु°; Ñ2 B Da Dn D1.3.4 ज्येष्ठा (D1.2 Da °ष्ठे; B1m °ष्ठा) मामनु°; M8 देवी ज्येष्ठानु°; M6–8 तां (all inf. lin. तं) ज्येष्ठामनु° (all inf. lin. चानु°).

26 a) B3 D5 S समुच्छिद्याम्; Cd as in text. — After 26, S ins.:

1260* मम हेतोर्गतो राजा दिवं राजर्षिसत्तमः ।
न चैव तादृशी बुद्धिर्यान्त्यपाश्च न तादृशाः ।
न चोत्सहे धारयितुं प्राणान्भर्तृविनाकृता ।
तस्मात्तमनुयास्यामि यान्तं वैवस्वतक्षयम् ।
[(L. 1) G3 मम हेतोर्गतो राजा यदयं राजसत्तमः]

27 a) S वर्तेयं न समां वृत्तिं. — b) Ś1 K (except K0) निर्विशेषा (K3.4 °षां); S जात्वहं च. — cd) K1 Dn D1 च (for हि). S तथा हि वर्तमानां मामघं संस्पृशेन्महान्. — After 27, M8 ins.:

1261* त्वं तु मत्सुतयोर्नित्यं स्वसुतेषु समा सदा ।

28 a) B3 तस्मान्मत्पुत्रयोः. S देवि (for कुन्ति). — c) Ñ3 B1 Dn D1 च (for हि). — d) M8 मत्तो (for राजा). D5 प्रेतगतिं. — After 28, S ins.:

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं मत्कृते यमसादनम् ।

29 a) K0.3.4 D5 सह नारी° (by transp.). — d) N पुत्रकार्यं. K0.1.4 Ñ1 B1 कुरु प्रियं (by transp.).

30 a) T1 G त्वं (for च). — b) Ś1 K1 प्रवेष्ट्(?)...

११७

वैशंपायन उवाच ।
ण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।
तो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १
त्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।
स्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्शरणं गतः ॥ २
स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३
ते परस्परमामन्त्र्य सर्वभूतहिते रताः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४
उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः । C. 1. B. 1. K. 1. 155.

ऽ.s भवेथास्त्वं; T G भवेश्चामि°. Ś1 K (except K3) °तं मम; M3 सदा मम; M8 अनिंदिते. — °) Ś1 K (except K3) D2 अतो नान्यत् (K0 D2 नान्यं); D3 अतोन्यं; G3.4 अन्योन्यं न. — d) K3 Ñ1 B6 M6-8 कथंचन; K8 यं मम (for हि किं°). — After 30, D4 (marg. sec. m.) ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 9); while D5 ins.:

1263* तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानं महदम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहि कुन्ति मा रोदीः दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn D2.5 om. the ref. — a) K4.5 तां (for तं). S नमस्कृत्य चिता°. — c) K D4 T1 G1.6 M °राजात्मजा (as in text); the rest °राजसुता. — After 31, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1264* आहताम्बरसंवीतो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
उदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थितः ।
अर्हतस्तस्य कृत्यानि शतशृङ्गनिवासिनः ।
तापसा विधिवच्चक्रुश्चारणा ऋषिभिः सह ।

G1 cont.:

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजैः ।
(cf. last line of 1264*).

Colophon. *Major parvan*: T2 G2-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K0.1.4 Ñ B1.5 Da D1.5 T1 संभव. — *Adhy. name*: K3 पांडोः स्वर्लोकगमनं; Ñ1.2 पांडुपरमः; Dn पांडोरुपरमः; T2 G1.4 M पांडुस्वर्गारोहणं (M3 पांडुमरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 123; Dn 124; D4 125; S 67 (T1 116). — *S'loka no.*: Da1 23; Dn 31; M8 112. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4898.

117

1 Ś1 K1.2 D1.5 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — a) Ś1 K1 पांडोरेवं दग्धां; K3.4 तत्पांडोर्निधनं; Ñ1.2 B D (except D5) पांडोरुपरमं; Cd as in text. N दृष्ट्वा (for कृत्वा). — c) Ñ1.2 B D (except D5) ततो मंत्रविदः सर्वे. — d) K3.4 यशस्विनः; K5 महर्षयः (for तप°). K0 Ñ3 समेत्य मुनयस्तदा; Ñ1.2 B D (except D5) मंत्रयांचक्रिरे मिथः.

2 Before 2, N ins. तापसा (K0 ऋषय) ऊचुः (K1 om. ऊचुः); M6-8 शुकः. — a) Ś1 K3.4 G3 transp. राज्यं and राष्ट्रं. M भोगांश्च (for राष्ट्रं च). — b) B3.6 (by transp.) महात्मा स (B6 च). K0 Ñ1.2 B Dn D1.2.4 महायशाः. Da महात्मा सुमहायशाः. — c) K1 T2 G3.6 तपस्तप्तं; Ñ B D (except D5) G6 M °स्तप्त्वा.

3 a) B3 G6 संजात°. — b) G3 °श्च भरतर्षभः. — c) K3.4 Ñ B (except B5) Dn D1.5 G3.4 प्रादा°. — After 3, N (except Ś1 K1.2) ins.:

1266* तस्येमानात्मजान्देहं भार्यां च सुमहात्मनः ।
स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ।;

while S ins.:

1267* तस्मात्कृत्यं परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।
शुकः परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।

[(L. 2) G3 °णो गिराः सम°; M °णो महर्षिः संशितव्रतः.]

4 Before 4, all MSS. except M3 ins. वैशं° उ° (Ś1 K0.1.3 D1.5 S om. उ°). — a) Ñ1.2 B Da D2 °मागम्य. — b) Ñ1.2 B D (except D5) देवकल्पा महर्षयः. — After 4ab, T G ins.:

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठां मतिमकुर्वत ।
कुरुक्षेत्रमितः कुन्तीं तां सपुत्रां नयामहे ।

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०
स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्शिरोभिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is: 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{cd} and 5^{cd} etc. (G3 reads also 6^{cd} first time after 6^{ab}). — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time). — K2 om. 4^{c}–6^{b}. — ^{c}) K3.4 पांडुपुत्रान्. G3 पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो.

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). *For sequence of* T G cf. v. l. 4. — ^{a}) N1.2 D8 M सर्वे (for सिद्धा). T G इत्युक्त्वा ते (G5 एवमुक्त्वा) महात्मानो. — ^{d}) K0.1.3 Da2 D5 M ह (for हि).

6 K2 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — S repeats 6^{ab}; G3, 6^{cd} also (cf. v. l. 4). — ^{b}) M3.5 (both second time) समादाय (M3 second time *sup. lin.* तानादाय). T1 G1.3.6 M (all first time) परीवार्योप(M1 °र्यं प्र)तस्थिरे. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 D5 G4 पुत्रांश्च दारांश्च (by transp.). — ^{d}) K (except K1) Ñ2.3 B1 D2.4.5 शरीरे चैव; Ñ1 B6 Da Dn D1 शरीरे ते च; B5 शरीरेणैव; M (except M1) परिवारांश्च. — *After* 6, *B*5 *ins.*:

1269* आदाय प्रस्थिताः सर्वे शतशृङ्गान्नगोत्तमात् ।

7 ^{a}) M6–8 वा (for सा)! B6 तदा (for पुरा). Ś1 कृत्वा (for भूत्वा). — ^{c}) Ñ1 प्रपद्य; Dn1 T1 G6 °सन्ना. — ^{d}) G3 सा क्षिप्रं (for संक्षि°). Ś1 K (except K0) G1 तममन्यत.

8 ^{a}) K0.2.3 B (except B5) Dn D1.4.5 M6 सा त्वदीर्घेण; Ñ3 D2 सा च दी°; T1 सा तु दी°. — ^{b}) K0 प्रपन्ना (for संप्रा°). Some N MSS. कुरजंगलं. — After 8, Dn D1.2.4 ins.:

1270* द्वारिणं तापसा ऊचू राजानं च प्रकाशय ।
ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ॥

9 ^{a}) T1 G1.3.5 तत् (for तं). Ñ2 °सहस्राणि; T G °सहस्रं वै; M °सहस्रेण; Nilp चारण्य°; Cd as in text. — ^{b}) K3 Ñ1 D8 T2 G2.6 चागतं; Ñ3 चागमं; D8 G3.4 आगतं; G1 च गतं; Cd आगमं (as in text). G1.4 तथा. Ñ2 मुनींश्चैवागतांस्तदा; M मुनीनां (M3.5 ऋषीणां) संघमागतं. — ^{c}) G3 तु नगरे; M7 गजपुरे. — ^{d}) K3 Ñ1 B D (except D5) समपद्यत.

10 ^{a}) M (except M5) मुहूर्ते चोदितादित्ये. — ^{b}) Ś1 K1.3 Da1 D2.3 सर्वधर्म°; Dn D1 सर्वे बाल°; S सर्वे भीष्मपुरोगमाः (M °पुरःसराः). — ^{c}) Ś1 K0.1.3 B1.6 D5 T G सदारांस्ताप°. — K2 (? hapl.) om. 10^{d}–11^{c}.

11 K2 om. 11^{abc} (cf. v. l. 10). — ^{a}) K0 M क्षत्रसंघानां. — ^{b}) K0 Ñ1 B1 D4 यानसंघं; K3 °वर्धां; Ñ2 B3.5.6 Da Dn D1.5 यानसंघ; Ñ3 D2 G1–3 °संघाः; G1 योधसंघाः. Ñ1 B1 D2.4 अवस्थिताः. T G3.4 समाश्रिताः; G5 °हिताः. — ^{c}) K4 G2 सह संजग्मुः; T2 G3 सहिता ज°; T2 G4 सहसा ज°. — ^{d}) T1 G1.2.6 ब्राह्मणाश्च सयो°; T2 G3.4 °णाः सहयो°; G5 °णाश्च समाहिताः (cf. ^{b}).

13 ^{a}) K2.4 M4.5 ततो भी°. — ^{b}) K0 °दत्त — ^{d}) Ś1 विदुरस्तथा.

14 ^{a}) Ś1 K1 तु (for च) and दीना (for देवी). — ^{b}) Some N MSS. कौशल्या. T G देवी चांबालिकापि च (T1 °का अपि). — ^{d}) Dn D1 S (except M1–4) चापि निर्ययौ.

15 ^{b}) S (except M4.5) °पुरःसराः. — ^{c}) Ś1 K1.3.4 दिव्यैः; D5 द्रव्यैः (for चित्रैः).

16 ^{a}) Ñ3 दिव्यान्; B3m.6 D (except D2.4) द्दृ (for सर्वान्). — ^{b}) Ñ3 अभिवंद्य. Ś1 K Ñ1 D5 ते

उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।　　C. 1. B. 1. K. 1.

(for च). — After 16^{ab}, S ins.:

1271* स्वागतं वचनं चोक्त्वा पाण्डोर्भवनमाविशन् ।
[M चोक्ताः.]

— ^{c}) = 17^{c}. Ñ1.2 B Da D2.4 ततः सं(B3 प्र)वि°; G3 ते चोपवि°. — Ś1 transp 16^{d} and 17^{d}. — D5 (hapl.) om. 16^{d}–17^{c}; K3 (hapl.) om. 16^{c}–17^{b}. — ^{d}) D2.4 G6 कौरवाः. Da च (for स-).

17 Ś1 transp. 16^{d} and 17^{d}; K3 om. 17^{ab}; D5 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) Ñ1 तथैव. K0 °सा सर्वे. — ^{b}) Ś1 repeats 16^{b} for 17^{b}. S (except G3) प्रसाद्य च. K0 प्रणिपत्याभिवाद्य च. — ^{c}) = 16^{c}. — ^{d}) D5 °जानपदैः सह.

18 Ñ1 om. 18^{ab}. — ^{a}) Ñ2 T2 G6 तमद्भुतम्; D3 °पूज्यम्; G3 तमात्मजम्; G5 °प्रजम्. Ñ3 B Dn D1.4 अभिज्ञाय. K0 D5 कृतभौम(D5 °मौन)मिव ज्ञात्वा; T1 G2.4 अक्रूरमिव चाज्ञाय; G1 स्थीयतामित्यनुज्ञाय. — ^{b}) K2-4 सर्वतस्. K1 Da T G (except G1.3) M3(inf. lin. as in text).5 तथा. — After 18^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1272* पूजयित्वा यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो ।

— Ñ2 reads 18^{cd} in marg. — ^{c}) Ś1 G3 M6-8 transp. राज्यं and राष्ट्रं.

19 Before 19, S ins. चैशं°. — ^{a}) K3 तेषां मध्ये. S तेषां वृद्धतमः कश्चित्. — ^{b}) K0 तदाजिनी. — ^{c}) Ñ B D (except D5) ऋषीणां मतम्. T1 G1.3 आस्थाय.

20 Before 20, M ins. ऋषिः. — ^{a}) K0 D5 योसौ (for यः स). K2.4 Da1 D2.4 कौरव°. — ^{b}) K1 जनाधिपः; D4 महारथः. — ^{c}) T G2.4-6 M6-8 हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च (M6-8 राष्ट्राणि); G1 हित्वा राष्ट्रं च भोगांश्च; G3 M5.8 हित्वा राष्ट्राणि राज्यं च (cf. 2^{cd} and 1273* below). — After 20, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी संबभूव ह ।
स यथोक्तं तपस्तेपे तत्र मूलफलाशनः ।
पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कंचित्कालमतन्द्रितः ।
तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विनः ।
तोषितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिनः ।
स्वर्गलोकं गन्तुकामं तापसा विनिवार्य तम् ।
ऊचुस्तं सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमब्रुवन् ।
अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।
तस्माद्धर्मं च वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।
आराधयस्व राजेन्द्र पत्नीभ्यां सह देवताः ।
तुष्टाः पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यसि ।
तपसा दिव्यचक्षुष्ट्वात्पश्यामस्ते तथा सुतान् ।
अस्माकं वचनं श्रुत्वा देवानाराधयत्तदा ।
[(L. 1) Prior half = 20^{a}. — (L. 11) D4 प्रीताः पुत्रान्. — (L. 12) G2.5 दिव्यचक्षुर्भ्यां.]

G1 cont.:

1274* कुन्ती संप्रेषयामास देवरन्यायधर्मतः ।
स्वानामन्यतमैर्नार्यः पुण्यैराप्यायिकैरपि ।
मुनेर्मन्त्रप्रभावेण शंकरांशाभियोगिनः ।
आहूय धर्मं वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।
असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 ^{a}) D5 तेन दिव्ये°. — ^{c}) T G2-6 M तस्माद्धर्माद्. G1 युधिष्ठिरोयं धर्मात्मा. — ^{d}) K3 ज्येष्ठो; Ñ B D (except D5) M5 तत्र; T G3-6 M3.6-8 कुंत्यां (for तस्य). G1 धर्मात्कुंत्यामजायत.

22 ^{a}) K2-4 Da तथैव; Ñ B Dn D1.2.4.5 M (except M5) तथैनं; G1 तथास्यां. K3.4 G1 श्रेष्ठः. — ^{d}) K2 भीमं भीमपराक्रमं; K3 भीमसेनं महाबलं; S भीमं सत्त्ववतां वरं.

23 ^{b}) K1 Da1 D1.3 कुंत्या. Dn S कुंत्यामेव धनंजयः (cf. 1275*). After 23^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1275* अस्मिञ्जाते महेष्वासे देवाः सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।
मत्प्रसादादयं जातः कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।
अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीन्न संशयः ।
[(L. 1) D4 T3 G1.3-6 देवैरिंद्रस्तथाब्रवीत् (for the posterior half).]

G1 cont.:

1276* स छन्दयित्वा हरिणा भुवो भारान्नियोजितः ।

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २३
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २५
पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६
वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशत्कुन्ति विष्णोरर्धं नरं विदु ।
सोऽहं त्वामाविशं भद्रे जातोऽहं फल्गुनाह्वय ।
तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशभिरप्यसौ ।

In D4 (the repetition of) 23^{cd} after 1277* has been scored out — ^{c}) K3 D4 (first time) T2 G4 M6-8 अस्य, D4 (second time) तस्य (for यस्य) — ^{d}) G2 सर्वान्वै प्रहरिष्यति — D4 (om line 6) ins (marg sec. m) after the first occurrence of 23^{cd} S, after 23:

1277* युधिष्ठिरो राजसूयं भ्रातृवीर्यादवाप्स्यति ।
इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा पाण्डुः प्रीतिमवाप स ।
एष जेता मनुष्यांश्च सर्वान्गन्धर्वराक्षसान् ।
एष दुर्योधनं कौरव्यं भारतांश्च विजेष्यति ।
वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
यक्ष्यते राजसूयाद्यैर्धर्म एवापरः सदा ।

[(L 1) D4 दृष्ट्वा कीर्तिम्, G1 यस्य वीर्याद्. — After line 1, M ins

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदान्प्रभुः ।
स्वयं भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ।

— T1 G (except G3) read line 2 (of 1277*) after line 6 — After line 3, G1 ins

1279* सुरासुरोरगांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।

— (L 5) G2 M3 5 वीरस्यैतस्य, G5 वीर्यैरेतस्य, M6-8 अस्य वीरस्य T2 G3 4 5 कुन्तीपुत्रो युधि°, G1 सर्वशत्रुभयंकरैः. After line 5, G2 ins

1280* अजातशत्रुर्धर्मात्मा पृथ्वैश्वर्याभिपूजितः ।

— (L 6) M राजसूयादीन् T1 G3 धर्म एव वरस्तदा, G1 महतीं कीर्तिमाप्स्यति, M क्रतून्धर्मपरायणः]

24 ^{ab}) Ś1 K1 या तु, G1 M (except M3) इमौ (M3 inf lin यौ तु as in text) M (except M3) माद्या and जातौ च (M3 inf lin repectively माद्री and असूत as in text). Ñ B D (except D3) पुरुषोत्तमौ (for कुरु°) — ^{c}) Ñ1 2 B (except B1) Dn D1 पुरुषव्याघ्रौ — ^{d}) Ñ1 2 B D (except D3) पश्यत (for तिष्ठ°) M (except M3) जेतारौ युधि शात्रवान् — After 24, D4 (marg. sec. m, om line 2) S ins

1281* नकुलः सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।
पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।

[(L 1) G1 उभावमित°, G3 °मितविक्रमौ — (L 2) T1 °विमौ चाप्य°, G1 °प्यपराजयौ, G3 °प्यमितौजसौ]

25 ^{a}) B6 D5 नित्यधर्मेण — ^{b}) Ś1 K (except K0) D5 महात्मना (K1 °न) (for यश°) — ^{c}) B3.5 (both m as in text) Dn D1 4 नष्ट (for एष)

26 ^{a}) Ś1 K1 3 4 धर्मवृत्ति, Dn1 धर्मवृद्धिः T1 जन्म वृत्तिं, G5 6 जन्मवृत्तं — ^{c}) N पश्यत. Ś1 K0 3 4 D1.4 G5 सततिं; K1 शयनं — ^{d}) N परां प्रीतिमवाप्य च

27 ^{c}) S °ता मार्गं — ^{d}) D5 स दशमेहनि

28 ^{a}) B1 3 D3 4 चितास्थितम् T2 G M3 5 आसाद्य T1 तत्राश्रितां समासाद्य — ^{b}) G3 °नरहुते मखे

29 ^{a}) T1 G3.6 M संगता — ^{b}) B3 भर्तृव्रतमनु°, G1 °लोकं पतिव्रता — ^{c}) K0 3 4 सत्कार, M3 यत्कृत्य — ^{d}) T1 G2 4 5 M7 यदनतरं — After 29, G1 ins

1282* भीष्मं च धृतराष्ट्रं च विदुरं च महामतिम् ।

S ins after 29 (G1, after 1282*)

1283* पृथां च शरणं प्राप्तां पाण्डवांश्च यशस्विनः ।
यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातनः ।

[(L 2) G1 पांडवान्परिगृह्णीध्व धर्मसत्यान्यशस्विनः]

G1 cont :

1284* एतेषां भरणं भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।
क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषतः ।

while M3 cont

1285* इमे शरीरे च तयोः पृथां च शरणागताम् ।
तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हथ ।

[(L 1) Prior half = (var) 30^{a}. With the posterior half of line 1 of 1283*.]

30 ^{a}) K0 एते (for इमे) — ^{b}) Ś1 K3 4 Dn D1 पुत्रा (for सुता) G1.5 एते (for इमे) K1 तयोर्वर (for तयो°) — ^{c}) M3 यथावदनु°.

31 ^{a}) Ñ B (except B3) D (except D1.4 5) G1

क्रियाभिरनुगृह्णन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
तकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३१
एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्कुरूणामेव पश्यताम् ।
क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।
पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ १
पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।
पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माद्र्यास्तथा कुरु ।
यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्तः स नराधिपः । C. 1. B. 1. 127. K. 1.

°कार्ये निवृत्ते तु (G1 -पि); G2 °कर्मणि निर्वृत्ते. — b) S पितृमेधे च पांडवाः. — c) D4 S लभं(D4 °भ)तां सर्वदायाद्यं. — d) D4 S पांडोः कुरुकुलोद्वहाः.

32 Before 32, Ś1 Ko.1.3 D2.5 T G (except G3) s. वैशं°; Dn D1 वैशं° उ°. — b) S कौरवाणां च प°. - c) Ñ1.2 B D (except D5) तापसा (for चार°). 5.6 ऋषयश्चारणैः सह.

33 S transp. 33ab and 33cd. — a) Ko S °कारान् (T1 3 °काराः; G6 as in text). — b) Ñ B (except B5) D except D2) तथैव. Ko T2 G2.4.5 M अंतर्हितान्; K2 T1 1.3.6 °र्हिताः, K3 Dn2 °र्हिताः. T1 G3 M6-8 ततः; T2 G1.2.4-6 M3.5 तदा (for पुनः). — c) Ko Dn S (except T1 G3) °गणान्. — d) Ś1 K1.2.4 D1.3 परमं (for ते परं). K2.4 D5 गताः (for ययुः). Ko ते सर्वे विस्मयं ययुः. — After 33, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1286* कौरवाः सहसोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिताः ।
[D4 °ध्विति चाब्रुवन्.]

Colophon om. in B1.3.6. *Major parvan* T2 G1-6 M3.5.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B5 Da Dn1.n3 D2.4.5 संभव. — *Adhy. name* K3 D1 पांडवाभि(D1 om. भि)गमनं; Ñ1.2 ऋषिसंवादः; Ñ3 पुरप्रवेशः; T2 G1.4 पांडवानां (G1 पांडव) नगरप्रवेशः (G4 °वेशनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1.n3 125; D4 126; S 68 (T1 117). — *S'loka no.:* Dn 35; M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 4933.

118

1 Before धृत°, D5 ins.:

1287*　　　　वैशंपायनः ।
कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डोः श्रुत्वा तथा विधिम् ।
भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगृहुस्तान्सुतान्सह ।

— K1 S om. उवाच. — a) M3 5 चापि (for चैव). Ś1 K यथा विधिः (Ś1 -विधि; K1 -विदि).

2 a) T1 वसु (for पशून्). B1.3 D2.4 वस्त्राणि; Da1 वासोपि. K3.4 गाः सुवर्णं च वासांसि. — b) Ś1 वासांसि (sup. lin. sec. m. as in text); B3 सर्वाणि. Ś1 Ko-2.4 विपुलानि च. K3 D2.4 विविधा(K3 °पुला)नि धनानि च.

3 a) Ś1 K1 कुंती च (by transp.). T1 कुंत्यां; T2 G2.4.5 M2.5 कुंत्याः. K3 D1 संस्कारं; Ñ1 सत्कार्यं. — b) Ś1 माद्र्याः कुर्यात् (by transp.). T2 G (except G1.6) तथैव च (for तथा कुरु). — c) Ś1 T2 M3 वायुरादित्यः; G1 वायुः सादित्यः. K2 4 Ñ3 यां न (Ñ3 यथा) वायुर्न चादित्यः. — d) Ś1 K सुमध्य(K1 °मुख्य)मां.

4 a) Ś1 मा; Ñ B (except B1) Da D2.4 अ- (for न). G1 न शोच्याः पांडुतनयाः (see below). — b) Ś1 K1 च (for स). G1 प्रशस्ताः पार्थिवात्मजाः (see below). — After 4, G1 ins.:

1288* स पाण्डुश्च न शोच्यः स्यात्प्रवरः पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś1 Ko.1.3 D5 S om उवाच (T1 om. the ref.). — a) Ko.3 Ñ1.2 B1.3 Da D1.2.4 M तु; K3.4 तदा; T G स (for तं). — b) K3 सह भीष्मे° (by transp.). — c) Ś1 Ñ1.3 सत्कारया°. — d) K3 °संस्कृ°; B6 Dn D1 °पूजि°; S

४ यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ५
ततस्तु नगराचूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६
अथैनमार्तवैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वरैः ।
शिबिकां समलंचक्रुर्वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७
तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।
अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८
नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।
अवहन्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ९
पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
सर्ववादित्रनादैश्च समलंचक्रिरे ततः ॥ १०
रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११
अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
आजह्रुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२
याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।
अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः ॥ १३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४

°संम° (for °संवृ°).

6 a) T3 स (for तु). G1 ततो नागपुरात्तूर्णं. — b) Ñ1.2 B D (except D5) M3 आज्य(D4 माल्य)गंध°. — c) Ś1 निवृताः; K4 निनि° (sic); Da निर्ग°; T2 G3 निः(T3 नि)सृ°; M6-8 निर्धू°. — d) K2.4 Ñ1.2 B6 Dn राजन्पुरो°. — After 6, G1 ins.:

1289* पलाशवृन्तकाष्ठैश्च कुशमुञ्जकवल्वजैः ।
सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरञ्जसा ।
अथ दर्भे तयोर्भूप कृत्वा प्रतिकृती तयोः ।
शिबिकायामथारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 ab) Ś1 K1.8 Ñ1.2 Da2 G1.8 अथैनाम्; K0 अप्येनम्; M3 तथैनम्. K0 D5 माल्यैर्गंधैश्च (by transp.); Ñ1 पुष्पैः सुगंधैर्; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 G1 पुष्पै(Dn2 °ष्पै)र्गंधैश्च (for गन्धैर्माल्यैश्च). K1 °तवैर्गंधपुष्पैर्धूपविलेपनैः. — c) T1 G3 शिबिकास्थम्. N (except Ś1 K1) G1 M ताम् (for सम्-). K0 Ñ1.2 B D G1.8 अलंकृत्य. — d) S वस्त्रै-राच्छाद्य. K1.2.4 सर्वतः. — After 7, G1 ins.:

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहेमस्रग्भिरलंकृताम् ।

8 a) T3 G4-6 तं तथा. K3 T2 G3.4-6 शोभितं, T1 G3 शोभितैर्. — b) K0 D5 S विविधैश्च. K1 परंतप; Ñ1.2 B (except B6) Da D2.4 महाद्युतैः. — After 8ab, G1 ins.:

1291* दर्पणाशोकपुंनागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।
नालिकेरफलैः पुष्पैः पूगीफलसुनागचितैः ।

and thereafter repeats 8ab (the usual indication of interpolation) — c) Ñ1.2 Dn D1 चैनं. K1 सर्व-संभृतसंभारः. — d) K1 तं जनाः; M (except M6) याजकाः (for सुहृदः). G1 चोपजीविनः; G3 चावतस्थिरे.

9 a) K1 B3 Da T2 Nilp नृसिंह (voc.); Arjp as in text. G1 नरमुख्येन. — b) K3 B3 D1 G1 च (for तम्). — c) B3 अहरन् (m as in text). — d) K3 माद्र्या चापि. T G3.5 सुसंभृतं.

10 a) S (except T1 G3.6) पांडरेण. — b) G1 °व्यजनैरपि. — c) K3 °शब्दैश्च.

11 a) S ततः सर्वाणि रत्नानि (G1 रम्याणि). — b) G1 नृपः; G3 नृपाः (for नराः). — d) Ś1 तत्रौर्ध्वदैहिकं; K0 1.4 G3 तत्रोर्ध्वदेहिकं (K3.4 °के); K1 तत्रौदिर्धौदकं (sic), K1 D5 T1 तत्रो(T1 °त्रौ)र्ध्वदैहिके; Ñ B तस्यौर्ध्व°; Da2 तस्योर्ध्वं; Dn D1.2.4 तस्यौर्ध्वदे(Dn3 °स्योर्ध्वदै)हिके; T2 G3.6 तत्रौर्ध्वदेहिके; G1 तत्रोर्ध्वदैहिकं.

12 a) T G अच्छिद्राणि च. D3 यानानि; D5 सर्वाणि; T1 दिव्यानि; G1 कुंभानि; Cd शुभ्रा° (as in text). — b) Ñ1.2 B1.8 D (except Da) चामराणि; B1m.2.8 S (except T1) पांड°; Cd as in text. D4 महांति वा; S बहूनि च. — c) T1 पांडवस्यार्थे. — d) Ś1 K1 च धनानि; G3 विविधानि (for रुचि°).

13 a) K3 याज्ञिकैः; Cd as in text. K0 चित्र°; Da2 Dn T1 G1 शुभ्र° (for शुक्ल°). — c) K4 B3 Da1 D1.2 आगच्छन्; B3m अतिष्ठन्. Ś1 K0 तत्र (for तस्य).

14 b) Ñ1.2 B5.6 Da विशेषतः; G1 परे च ये (for सह°). — c) K4 क्रंदंतः शो°. — After 14c, G1 ins.:

1292* रुदन्तश्च तथा स्त्रियः ।
विकीर्णमूर्धजाः सर्वे मूर्ध्नि विन्यस्तपाणयः ।
उरस्ताडं रुदन्त्यश्च स्त्रियः सर्वा अनुव्रताः ।
एकवस्त्रधराः सर्वे निराभरणभूषिताः ।
नोष्णीषिणो महाराज निरानन्दा भृशातुराः ।

ापमसानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
त्वानाथान्परो नाथः क्व यास्यति नराधिपः ॥ १५
ोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
मणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
न्यासयामासुरथ तां शिबिकां सत्यवादिनः ।
नभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ १७
ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
घृतावसिक्तं राजानं सह माद्र्या स्वलंकृतम् ॥ २१
तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२ C. 1. B. 1. 127. K. 1. 130.

पुरुषाश्च स्त्रियः सर्वां.
— d) K0 स्वनुजग्मुर्; M (except M5) ह्यनु°. T1 यथा नृपं.

15 b) Ś1 S दुःखं and शाश्वतं. Ś1 K1 चादाय; G1 आधाय. — c) K1 स नो नाथः; T2 G3.4-6 पुरो(T2 °रा)नाथः; G1 अनाथांश्च (for परो नाथः). Ñ1.2 B D कृत्वा चास्माननाथांस्त्वं (Dn °श्च). — d) K3.4 क्षयं जातो; B (except B5) D (except Da1) T1 क्व यास्यसि. K3 B D (except Da1 D1 5) °धिप. — After 15, G1 ins.:

1293* अनिधाय सुतान्राज्ये वने जातान्यशस्विनः ।
अ**पुत्रसंपत्तिं क्व यास्यसि महीपते ।

the last pāda repeats, with v. l., 15d).

16 a) G1 चापि (for सर्वे). — After 16ab, D4 marg. sec. m.)S ins.:

1294* वाह्लीकः सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृपः ।
अन्योन्यं वै समाश्लिष्य अनुजग्मुः सहस्रशः ।

(L. 2) D4 रुदद्भुर्भृशदुःखिताः (for the posterior half).] — d) Dn1 वने (for समे). G3 मनोरमे (for समे शुभे).

17 a) T G वाह(G1 °स)यामासु°; Cd as in text. — b) G1 पांडुमाद्रियोः (for सत्य°). — d) K3 पांडो राजर्षिधर्मिणः. — After 17, G1 ins.:

1295* आछिद्य वाससंवीतं देशशुद्धिं वितेनिरे ।

18 a) K0 B5 Dn D1.2.5 तु (for तत्). G1 ततस्तयोः शरीरे ते. — b) Ñ1.2 B D (except D5) °गंधाधि(Dn1.n2 D1 °गंधवि)वासितं; G1 °निषेविते. — c) D4 T G2-6 M3.8 °कालेयका°. G1 अनेन शुचिना शुद्धे. — d) K1 मुख्यं नानाद्विवा°; Ñ1.2 B D दिव्यचंदनसेवितं (B5 Dn D1 °रूपितं; D5 पुष्पस्नानाधिवासितं); G1 °वासिते.

19 a) K3 Ñ B D (except D5) च शुक्लेन; G1 सुगंधेन. — b) K3 मुख्येन; B D (except D5) सर्वतः (for शुक्ले°). Ñ1.2 सर्वतः समलंकृतं. — c) K1 °विमुक्तेन; S (except G3) कालागरु°. — d) T2 G (except G1.2) धातुरसेन. Ś1 तु; K3 वै (for च).

20 a) G5 ते गजैः (for देश°). Ś1 B5 D5 G1 शुभ्रैः. — b) Ñ3 °पूजयन्. — c) Ñ1.2 B D (except D5) सं(D2 स)छन्नः स; G1 आच्छन्नौ तौ. — d) K0 भरतर्षभः; Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) नराधिपः. G1 सर्वालंकारशोभितौ. — e) Ñ1.2 B D (except D5) शुशुभे स नरव्याघ्रो; G1 सजीवाविव राजेंद्र. — f) G1 शुशुभाते तु पश्यतां. — After 20, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1296* हयमेधाग्निना सर्वे याजकाः सपुरोहिताः ।
वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रुः समन्त्रकम् ।

[(L. 1) D4 T2 M3 °मेधान्विताः. M3(inf. lin.).5 समलंकृताः (for सपुरो°). — (L. 2) D4 T1 G1.2 M3.5 क्रियां चक्रुः].

21 a) Ñ B D (except D5) °ज्ञाते; S (except G2) °ज्ञाताः (M6-8 °ज्ञातः). — b) K1 °कर्मसु; K4 G1 °कर्माणि. K0 धिष्ठितैः; K1 °तं; K4 °कैः; Ñ1.2 B D अनुष्ठिते (D1 °तैः; D5 अधिष्ठितैः); Ñ3 G5 °ते; T2 निष्कृतैः; G3.4 निर्वृतैः; G1 °ताः. — c) M3(inf. lin.).6-8 °सिक्तेन तदा. — d) G3.4 5 समं माद्र्या. K2-4 परंतपं (for स्वलं°).

22 a) Dn D1 °पद्म(Dn2 °पद्म)विमि°; M6-8 (by transp.) पद्मतुंगक°. — b) G3 पद्मकेन (for चन्द°). T2 G3 सुगंधितं. — After 22ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1297* सरलं देवदारुं च गुग्गुलुं लाक्षया सह ।
रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिवेरैरुशीरजैः ।

[(L. 1) G3 सुरथं (for सर°). — (L. 2) D4 G5 शृंगिवेरैः; T1 हरिबीजैः; G2 हरिचारैः; G3 हरिकेशैः; G4 हरिचीरैः.] — c) D4 पुष्पैश्च वि° सर्वैः. — d) Ñ B Da D1.2.4 वस्त्रैश्च; Dn T G3.4-6 विधिना; G3 M राजानं (for अनल्पैः). Ñ3 सममादहन्. G1 यज्ञियैश्चैव दारुभिः. — After 22, S ins.:

1298* घृताहुतैस्तथा वस्त्रैः प्रावारैश्च महाधनैः ।

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
तां प्रेक्ष्य पतितामार्तां पौरजानपदो जनः ।
रुरोद सस्वनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदुःखिताः ॥ २६
ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषितः ॥ २७
कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककर्शितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्शिश्यिरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

घृतपूर्णैस्तथा कुम्भै राजानं समदाहयन् ।
[(L 1) G3 प्राधान्यैश्च, M6-8 प्रवरैश्च]

23 a) Ś1 शरीरेण Ñ B (except B6) D (except D5) द्वे (for ते) — b) K1 D1 गत , K2-4 B6 Da D2 5 T1 G1-3 5 M6-8 °ता — K0 om. from गता up to °पदो (in 24b) — c) Some MSS कौशल्या — d) K3 4 °स भुवि मूर्छिता

24 K0 om up to °पदो (cf v l 23) — a) Ñ1 वीक्ष्य. — b) D5 T2 G5 °पदा जना — c) D5 T G5 रुरुदु . K0 D5 G1 M (M8 inf lin as in text) °स्वर, T1 G3 सुस्वर, T2 सु° D5 T G5 सर्वे, G3 4 °वा Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 G6 रुरोद दु ख(D4 शोक)सततो — d) D5 T G6 कृपान्विता

25 a) Ñ1 2 B5 क्लातानि (B5 °ना) चार्त°, B6 Da क्ला(B6 क्ला)तानामार्त°, Dr Dr कुल्याश्चैवार्त°, T2 क्लाता दीनार्त°, G1 क्लाता इवार्त°, M (except M5) दीनानि चार्त° — b) Ñ1 2 B Da D2 4 तानि सर्वाणि चुक्रुशु , G1 सर्वास्ताश्चुक्रुशु स्त्रिय — After 25, G1 ins

1299* सर्वाणि सहदु खानि रुरुदु सह तैर्जनै ।

26 Dn2 om 26 — a) Ś1 K (except K3) D5 ततो भी° — b) G1 महीपते (for महा°) — c) S ज्ञातय कौ° — d) Ś1 K0 2 G2 3 M7 प्रणदन्, K3 G2 प्र(G2 प्रा)रुदन्, D5 प्रणेदुर् D2 प्राणदत्त सुदु° — After 26, S ins

1300* चुक्रुशु पाण्डवा सर्वे धृतराष्ट्रश्च भारत ।

27 a) Dn2 S (except M3 5) तथा (for ततो) G1 2 4 च (for अथ) — b) D5 द्रोणश्च (for राजा च) Ñ1 3 B1 5 Da D2 4 सोदरै ; Ñ3 B3 6 Dn D1 G2 3 पाण्डवै , T1 G4-6 M बांधवै (for बन्धु°) G1 धृतराष्ट्र सबांधव — T1 (hapl) om 27c-29b — c) T2 G2 4-6 सर्वे G1 3 M पाण्डो (for तस्य) — d) T2 G2 4-6 पाण्डोश्च (for सर्वा°) K0 D5 पुरयोषित G1 माद्याश्चैव पृथक्पृथक् — After 27, Ś1 K (except K3) B5 6 D (except Da) ins .

1301* चुक्रुशु पाण्डवा सर्वे भीष्म शातनवस्तथा ।
विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ।,

while G1 ins

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डाश्चैव पृथक्पृथक् ।
ददुर्धर्मोदक सर्वे सर्वाश्च कुरुयोषित ।

(the last pāda repeating 27d)

28 T1 om 28 (cf v l 27) — a) G3 °कास्तदादाय — b) A few MSS °कर्पितान् — K3 om 28cd — b K1 2 (hapl) om 28d-29a — d) K4 D3 G1 3 M4 शोचत Ñ1 B6 Da Dn Dr शोचमाना न्यवारयन्

29 Ś1 K1 2 om 29abc, T1 om 29ab (cf v l 27, 28) — a) T2 G (except G1 3) यथा च — b) K0 3 4 Ñ3 B6 m D5 शिश्यिरे, S (T1 om) शेरते K3 सह कौरवै — c) K0 नागरा सर्वे — d) T1 G3 शेरते

30 a) Dn तद्गतानंदम् B3 आत्मस्थम्, D1 अनिविष्ट्म् (for अस्वस्थम्)

Colophon om in B1 3 *Major parvan* T1 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-3 4 Ñ1,3 K3 G1 B5 Dn1 n2 D1 4 5 T1 संभव — *Adhy name* *Adhy no.* पांडुसंस्कार , Ñ1 2 पाडुदाह ; N3 प्रेतकर्म — Dn1 n2 126, D4 127, S (figures, words or both) 69 (T1 118) — *Sloka no* Da1 31, Dn 32 (Dn1 33) M3 36 — *Aggregate sloka no* Dn2 4965

११९

वैशंपायन उवाच ।
: क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
: श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
ंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
ौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
शौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
ादाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
तं सान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
रजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ४

श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
संमूढां दुःखशोकार्तां व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् । C. 1 4372 B. 1 129. K. 1 137

119

1 Ś1 K1 3 D2 5 S om उवाच — a) Ñ1.2 B (B6 marg) D (except D4 5) कुन्ती (for क्षत्ता) K3 S भीष्मश्च (for राजा च) — b) K3 M3 राजा च सह, T G 5–8 व्यासो राजा च G1 पाडवै (for बन्धु°) — c) K0 1 ... (for तदा) — d) K3 Ñ2 B5 °रस, N1 D2 4 T G2–6 ... 3.5 °सम, B1 3 सुधा°, B5 Da सुधामृतसम, G1 °सुधा ... K1 2 4 महत्, K3 नृप, G1–4 तथा (for तदा) K0 ...धामृतरसोपम — After 1, S ins

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वत ।
[G]1 3 M यथाविधिरस(G1 3 यथा, M3 inf lin °रना)कुल]
... cont

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोक्तविधानत ।

2 a) K (except K0) D1 गुरूंश्च — b) K0 N1 2 B (except B5) D G6 विप्रमुख्येभ्यो, T2 G3 4 5 द्विजवर्येभ्यो — d) Ñ1 ददौ Ñ1 B1 D1 4 तदा, B3.5 6 Da Dn D... था (for अपि)

3 a) Ś1 K1 पुनस्तास्तु; K0 ततस्तत्र, K3 ततस्त्रीपु — b) Ś1 K1 D4 पुरुषर्षभान्, K3 T G1 3.4 6 M5 °र्षभ, M3 6–8 सह कौरवै — c) K1 शूर, Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) सर्वे (for पौरा) K0 पौरा विविशुरादाय — d) Ñ2 B (except B5) Da D2 4 पुर जानपदास्तदा (B3 Da °था)

4 a) Ś1 K1 स्वानुत°, K0 D5 M3 6 8 चान्वत°, K2 ...चमन्यत, K4 T2 G2 6 स्वान्व(K4 चान्व, G6 स्वानु)पद्यत, Ñ1 3 Dn चा(Dn स्वा)नुशोचत, B Da D1 2 4 चान्वशोचत (D1.4 °त) G1 पाडुमेवान्वत° — b) K4 सतत, G3 ...मादाय (for तमे°) Ñ B3 6 Da D2 4 पुरुषर्षभ

5 a) K2 4 Ñ3 तु तथा G1 तत्र श्राद्धावसाने तु — b) K3 त दृष्ट्वा (by transp) — c) K1 2 स मूढा K0 °शोकेन; Ñ1 2 °सतसा, Cd as in text

6 Before 6 B5 S (except T1 G3) ins व्यास — a) Ś1 K1 T G2 3 6 °क्राता सु°, Cd अविक्रात° K4 °क्रात सुख काल — b) K0 2 3 Ñ B3 6 D (except Da2) G5 6 पर्यु°, K4 °दारुण, B5 यदु°, Cd as in text — c) D5 आसन्, S (except G3) शश्वत्, Cd श्व श्व (as in text) Ñ1 2 B D (except D5) पापिष्ट°, T G2 4–6 °दिवसा, G1 °दिवसा, Cd as in text — d) K0 2 B5 Da G5 °यौवना, Cd as in text

7 a) K2 4 S (except G3) °कीर्णा — b) S °देशा (T1 G1 3 °श) K1 2 4 B5 Da2 D5 S (except M3 5) °कुला — c) T1 °समाचारो — d) K2 रौद्र (for घोर) Ś1 K2 4 कालोयमागत K1 घोरा कोयायमागता (sic) — After 7, N ins

1305* कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति ।,

while G1 ins a passage of 8 lines given in App I (No 70)

8 a) Ś1 K1 न्यायम्, K4 Ñ B D Cd योगम्, G2 यागम् (for त्यागम्) — b) K3 युक्ता भव, T1 गच्छावस — c) Ñ1 2 B D (except D5) मा द्राक्षीस्त्व — d) B5 °क्षयमागत

9 Before 9 Ñ3 ins वैश° उ° — a) Ś1 K1 2 4 D5 समनुज्ञाप्य — b) K3 साब्रवीज्ज्यायसीं स्नुषा — Before 9cd, G1 3 M ins सत्यवती — c) K2 4 Dn2 n3 D4 पौत्रस्य — d) M (except M3) किल कौरवा — e) K0 2 S नि(K2 च)नश्यति (G6 नशिष्यति) — f) Ñ3 Dn D5 पौरा (for पौत्रा) M (except M3) चेतीह

अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
तत्कौसल्यामिमामार्तां पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
तथेत्युक्ते *अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ११
ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।
अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेश्मनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १[6]
शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् ।
एक एव विमृद्नाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ १७

10 a) D5 तां कौसल्याम्; M6-8 कौसल्यां ताम्. Some MSS. कौशल्यां. — b) Ñ3 °शोकनिपी°. — cd) K (except K1) Ñ3 B6 D5 गच्छामो; Ñ1.2 B1.3.6 Da D3.4 गच्छाम. S गच्छावो (G3 M °मो) भद्रं ते (by transp.).

11 Before 11, T G (except G3) ins. वैशं°. — a) Ñ1 Dn3 G1 तथेत्युक्त्वा; Ñ2 B5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G5.6 °त्युक्ता. K0 G3.4 M6-8 ·त्यंबिक(G3 M7 °का)या; K2.3 Ñ2.3 B5 Dn1.n2 D1 T2 G6 M8.5 स्वंबि°; K4 Ñ1 Dn3 D5 T1 स्वंबिकाया; B6 D4 सांबि°; Da अंबिकाया; D2 चांबिकेया; G1 सांबिकेयं; G2 स्वंबिकाय. Ś1 तथेत्युत्यंबिकया (Sic); K1 तथेत्युक्ते स्वभिकाया; B1.3 सा तथेत्युक्तांबिकया. — b) K0 भीष्ममासाद्य. — Ñ3 om. 11cd.

12 a) K4 च; G3 तु (for सु·). Ñ B (except B5) D (except D5) G1 तपस्तप्त्वा. T1 सुघोरं च तपः कृत्वा. — b) G1 देव्यो देहक्षयावधि. — c) K4 D5 G6 देहांस्त्यक्त्वा. — d) G1 गतास्तदा. — After 12, Ñ B (except B6) Da S (except G6) ins. an additional colophon. (*Major parvan:* B5 T2 G1-6 M संभव. — *Adhy. name:* Da सत्यवत्युपरमः; T2 G1.4 सत्यवतीवनवासः; G2 सत्यवत्यंबिकाकौसल्यावनवासः; M5.6-8 सत्यवतीतपश्चरणं. — *Adhy. no:* B1 125; T1 119, T2 G1-6 M 70. — *S'loka no.:* Da1 M8 13).

13 K1 om. 13-28ab. Before 13, Ñ B D S (except M5) ins. वैशं° उ° (D2.5 T G M5.6-8 om. उ°); cf. v. l. 12. — a) K3 अवाप्नुयुश्च; Ñ1 B1.3 D2.5 T1 G2 अथाप्नुवंतो; Ñ2 B6 Da2 Dn D1 अथाप्नवंतो; Ñ3 अथाप्नु°; B5 Da1 T2 G1.5.6 अवाप्नवंतो; D4 अथाप्नुवंस्ते; G3.4 M5.5 °वंतो. — b) K0 Ñ3 D5 ततः; B5 तथा; M कृपात् (for तदा). — c) B (except B5) Da D1.2.4 व्यवर्धंत च; Dn संव्यवर्धंत. K3 भोगांश्च. S °र्धंत महाभोगान् (M5 *sup. lin.* °भोगैः; M6-8 °भागा). — d) K3 तस्य वेश्मनि.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13); G1 om. 14[…] — a) K4 सहिता धार्तराष्ट्रैस्ते; S (G1 om.) ते धार्तरा[…] सहिताः. — b) Ś1 प्रियदर्शनाः; K0 B6 तत्र तत्र ह ([…] हि); K3-4 राजवे°; Ñ1.2 B1.3.6 D (except D5) मुदित[…] सुखं (Ñ1.2 स्वयं). — d) N (K1 om.) तेजसा° (B6 D[…] तदा°) (for पाण्डवा°).

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) T1 बले; G[…] जले; Cd जवे (as in text). K0 B6 T1 G1.2 M लक्ष्या° T2 जलरक्षाभि°. — b) T G भेद्ये; Cd भोज्ये (as in text[…] Some MSS. पांशु°; T1 चाप°. M5.6 भोजने पांसुकर्षणे[…] — d) K3.4 T1 G2.4 M स्म; B6 Da G3 सं; T2 G[…] G1 तान् (for स). K0 परिमृद्गाति नित्यशः; K[…] Ñ[…] सर्वान्परिविमर्दति.

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 13). — a) K3 हर्षाच्चैना(न्) K4 T2 °देनान्; Ñ3 G3-5 M °च्चैना(G3.5 °ता)न्; G1 प्रसर[…] Ñ1.2 B D (except D5) हर्षात्प्रक्रीडमानां(Da D1 °ना)स्ता[…] — b) Ś1 K4 Cd गृह्य काकनिलायने; K0 निगृह्य बलवद्बली[…] Ñ1.2 B (B1m as in text) Da Dn D1.2 गृह्य राजन्निलीयते; D4 T G2.4-6 गृह्यैकाकी निलीयते; D5 गृह्यजांके निलीयते; G1 काकपक्षधरान्नृप; G3 गृह्याकाशे निलीयते. — c) K3 चै[…] गृह्यैनान्; K3 B1.3.6 Da Dn वि(K3 प्र)निगृह्यैता(B1[…] °ना)न्; K4 Ñ B5 D1.2.5 G6 °ह्यैतान्. — K3 D1 (bapl.) T[…] om. 16d-18a. — d) K0 योक्त्रयामास; B6 पोथ°. […] पार्थिवः; G4 पांडवैः. For 16d M5.6 subst. 18b.

17 K1.2 D1 om. 17 (cf. v. l. 13, 16). — a) K[…] तत्र (for तेषां). — b) K0 महावीर्यो; K4 विगृह्णानो; Ñ1[…] B1 (m as in text) Da Cd विगृह्णाति; Ñ2 B3.6 Dn D2.4[…] — c) K0 निगृह्य°; T1 विमथ्य°; G1 स मृ°; G3 तु मृ°. — d) K0 भीमसेनो विमर्दते.

18 K1 om. 18; K3 D2 om. 18a (cf. v. l. 13, 16). — a) K0 पुरेषु (sic); K4 Ñ3 B1m.6 करे°; Ñ1 B1.3[…]

देषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
कर्षे क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
श बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
ास्ते स सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
लानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
दा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
हारवेगाभिहताद्द्रुमाद्व्याघूर्णितास्ततः ।
फलाः प्रपतन्ति स द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः ॥ २१
ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
मारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २३
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७ C. 1. B. 1. 129. K. 1. 137

---

a Dn D4 कचे°; Ñ3 S गले°; D5 परे°. K3 खेलनेषु (for देषु च). K2.4 B5.6 Da D2 एतान्. — b) For M3.5 . v. l. 16. K0.2.4 विनिगृह्य; K3 G2.3 निहत्य च; G1 हत्य च. — c) K2 राजन् (for भूमौ). — d) K0.4 शिरोधरान्; Ñ1 घृतजानुशिरोंसकान्; Ñ2 Dn D1.2 °शिरोंकान्; Ñ3 °शिरोद्वहान्; T1 °शिरोर्दितान्.

19 K1 om. 19 (cf. v. l. 13). — a) K3 दशसंख्यान्. — b) M6-8 बाहुभ्यां. B5 G1 च (for सः). — d) K2 मृतांश्च; K3 प्रसु°; Ñ2 B D (except D5) मृतकल्पान्; T1 2.4-6 प्रमृद्ग°. Ñ3 प्रमुंचति.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 13). — b) Ś1 K0.2.3 Da 2 प्रविचिन्वंति; K4 B1.3 विचिन्वंति च; G1 °न्वंति स; M5 समचिन्वंति. Ś1 Ñ1.2 Dn1.n2 G1 वै. Ñ1.2 G1 तदा. T1 न्वंते वने यदा. — d) B1.3 Dn2 D1.2 कंपयति. K0 Ñ1.2 (except B5) D द्रुमान्; G5 ध्रुवं. — After 20, G2 ins.:

1306* प्रगृह्य वृक्षमूलं च पाणिभ्यां कम्पयन्द्रुमम् ।
अग्रशाखाग्रसंलीनान्पातयामास भूतले ।
भग्नपादोरुपृष्ठाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वकाः ।

21 K1 om. 21 (cf. v. l. 13). — ab) Ś1 K2.4 Ñ 3.6 D (except D1) T1 G2-3 M °हता द्रुमा (T1 G3 M द्रुमाद्); K0 °हतान्द्रुमान्. Ś1 T2 G1.2 °तास्तदा; K2.3 ता कृताः; B3 M °तास्ततः. — d) K0 Ñ2 D5 T1 G1.4-6 द्रुमात्स्रस्ताः; K3 द्रुमाच्छ्रस्ताः; K3 Da T2 G2 M3.5 द्रुमाद्भ्रस्ताः; K4 M6-8 द्रुमाद्भ्रष्टाः; Ñ2 B3 D4 द्रुतं त्रस्ताः; B5 द्रुतं भ्रष्टाः; D1 द्रुतं सुप्ताः. — After 21, D4 ins.:

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्काः केचिद्भग्नकटीतटाः ।
निपेतुर्भ्रातरः सर्वे भीमसेनभुजार्दिताः ।

22 K1 om. 22 (cf. v. l. 13). — a) Da T2 G1-3.6 न तेन युद्धे. Ś1 नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे). K3 न तेन युद्धे च जये; T1 तेन युद्धेषु न जवे; G4 न तेन सह युद्धेन. Cd cites नियुद्धे (as in text). — b) K3 योग्यासु न; B5.6 योग्यासु (B6 स्म) च; T2 G5 योग्याः स्वासु; G1 योग्याः साधु; G3 योग्यास्वपि; G4 जवेन च; G6 योग्योग्यासु (for न योग्या°). Cd cites योग्यासु (as in text). K0.2.4 कथंचन. — c) K0.3 D5 नोत्तरं; G2 कुपितं; Cd as in text.

23 K1 om. 23 (cf. v. l. 13); K3 om. 23ab. — a) Ñ1 एवं सन्; B5 Da1 स एवं; Da2 Dn3 स एव. Ñ3 धार्तराष्ट्रैस्तु; B6 Da Dn M3.5 °राष्ट्रांश्च. — c) K3 T G2-4 [ऽ]तिष्ठद्(T2 °ते)त्यर्थं.

24 K1 om. 24 (cf. v. l. 13). — a) K0 अभिक्षिप्तं; K3 अभिध्याय; Ñ1.2 S अभिख्यातं. — c) Ñ1.3 B5.6 तं ज्ञात्वा; G2 तच्छ्रुत्वा. — d) Ś1 K2.4 Ñ1 B1.6 Da D4.5 दुष्टं भावम्. K0 T1 अचिंतयत्.

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 13). — a) K0 ततो धर्मा°. — c) Ś1 लाभाद् (for मोहाद्). K3.4 transp. मोहात् and लोभात्. K3 S °भावाच्च; D2 °दर्पाच्च. — d) G4 पापे मति°.

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 13). Before 26, Ñ2 ins. दुर्योधन उ°. — d) K2 Ñ3 T1 G5 वि-; K3 च; K4 Dn स; D5 -यं (for सं-). K0 स निपात्यतां; Ñ1.2 B Da G1 सं(G1 -वि)निगृह्यतां; T2 G2-5 M वि(G2 -वि)निहत्य तं. — After 26, K4 Ñ B D ins.:

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वितः ।
स्पर्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे ।

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 13). — b) B5 Dn D1 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — c) Ś1 प्रसक्त; D5 प्रगृह्य; Cd as in text. K3 D5 T1 बंधनैर्.

28 K1 om. 28ab (cf. v. l. 13). Before 28, S (except G3) ins. वैशं°. — ab) Ñ3 वि- (for स). K0

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ३४

D5 कृत्वा पाप (for पाप कृत्वा) K2-4 B6 S (except G3) पाप (for पाप) Ś1 K2-4 तत, T1 तथा (for तदा) — K1 resumes from 28^{cd} — ^{c}) T1 °प्रेप्सु — ^{d}) Ko T1 भीमस्यास्य Ś1 K1 B3 महाबल

29 ^{a}) Ś1 जलविहार च — ^{b}) Ko D3 भारत — ^{c}) Ś1 K (except Ko) Ñ3 B3 D चैल° — ^{d}) Ñ3 चित्राणि च म° — After 29, N ins

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।

[Ś1 K2 Ñ3 B1 3 D1 5 °कोच्छ्राय°, K1 °कश्राय°]

K4 B D cont T G (with v l) ins in the course of an additional adhy given in App I (No 73)

1310* तत्र सजनयामास नानागाराण्यनेकश ।
उदकक्रीडन नाम कारयामास भारत ।

[(L 1) K4 ततस्ते रजयामासुर्नानारलैरनेकश — (L 2) K4 तत्र वै (for भार°) Posterior half = 29^{b}]

☞ St 30 43 of the const text are based on the (shorter) version as preserved in K (except K4) S For it, K4 N B D subst a longer (inflated) version, made up by an addition of more than 120 lines (interpolated at various points of our text as detailed below), including an additional colophon (cf App I, No 72) M has *none* of these additions, and shows almost complete agreement with K, but T G do include them, having incorporated the (inflated) version of B D (with v l) bodily as an *additional adhy* (App I, No 73) inserted in their text after the present adhy This (interpolated) adhy of T G repeats naturally the majority of lines comprising st. 30 43, but generally with the sequence, omissions and readings of Ñ B D, S variants of the *repeated* lines, which have been ignored in these notes, must be sought in the passage itself, cited *in extenso* in App I (No 73).

30 K2 (hapl) om 30^{a}–32^{d} — ^{a}) Ñ B D M5-8 °कोट्या (Ñ2 3 B5 6 D4 °ट्यास्) त देश (B3 तद्देश, D5 उद्दिश्य), T1 °कोट्यतर देश. M8 °क° — ^{b}) Ś1 K1 फल (for स्थल) Ñ1 उपेयिवान् (for च). Ko Ñ3 तु, K3 M3 स, K4 Ñ2 B D (except ह (for च) — After 30^{ab}, K4 Ñ B D ins a of 32 lines given in App I (No 71), this occurs, with v l, in T G in the additional mentioned above (App I, No 73) — D5 om — ^{c}) Ñ B (except B5) D (D5 om) ते सर्वे (transp), S (except M3) सर्वे च — ^{d}) Ko D3 शुचिवस्त्रै — Ñ B D (except D2 5) om — After 30, D5 *repeats* (with v l) lines 2 passage No 71 given in App I

31 K2 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) G5 परि° — ^{b}) G3 कुरूद्वह M5-8 विहृत्य कुरुसत्तमा Ś1 K1 °रायतनेष्वेव — ^{d}) Ñ3 वासमचोदयन्

32 K2 om 32^{abcd} (cf v l 30) — ^{a}) K4 B1 D4 खिन्नश्च — ^{b}) Ś1 K1 °माभ्यधिकास्तदा, °मश्रमकर्शित, K4 °मादधिकस्तथा, Ñ1 3 Ñ2 B1. 6 D M5 8 व्यायस्याभ्यधिक तदा, B3 °माभ्यसन B5 °मेभ्यधि° — D1 om 32^{cd}. — ^{d}) Ñ B D (D5, D1 om) तदा (for विभु) — ^{e}) Ś1 वासार्थी वासार्थे (T2 °साय, G5 as in text) — ^{f}) D (for आरुह्य)

33 ^{a}) M5 6-8 शीतवात K3 Ñ B D3 D5 D वात (for वास) Ś1 Ko-2 4 स शीत (Ś1 पीत, Ko शीत वासमासाद्य, D2 स तत्स्थल समासाद्य D4 स समासाद्य — ^{b}) Ko मदनिराकृत — ^{cd}) Ñ B D (except D5) विपेण च परीतांगो निश्चेष्ट पांडुनंदन

34 ^{b}) Ñ B D (except D2 5) स्वयं G3 शनै (for शनै) — After 34^{ab}, S ins.

1311* प्रमाणकोट्या ससुप्त गङ्गाया बलिनां वरम् ।

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ३४

D5 कृत्वा पाप (for पाप कृत्वा) K2-4 B5 S (except G3) पाप (for पाप) Ś1 K2-4 तत, T1 तथा (for तदा) — K1 resumes from 28^{cd} — ^{c}) T1 °प्रेप्सु — ^{d}) K0 T1 भीमस्यास्य Ś1 K1 B3 महाबल

29 ^{a}) Ś1 जलविहार च — ^{b}) K0 D5 भारत — ^{c}) Ś1 K (except K0) Ñ3 B3 D चैल° — ^{d}) Ñ3 चित्राणि च म° — After 29, N ins

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।

[Ś1 K2 Ñ3 B1 3 D1 5 °कोच्छ्राय°, K1 °कश्राय°]

K4 B D cont T G (with v l) ins in the course of an additional adhy given in App I (No 73)

1310* तत्र सञ्जनयामास नानागाराण्यनेकश ।
उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।

[(L 1) K4 ततस्ते रजयामासुर्नानागारैरनेकश — (L 2) K4 तत्र वै (for भार°) Posterior half = 29^{b}]

☞ St 30-43 of the const text are based on the (shorter) version as preserved in K (except K4) S *For it, K4 Ñ B D subst a longer (inflated) version,* made up by an addition of more than 120 lines (interpolated at various points of our text as detailed below), including an additional colophon (cf App I, No 72) M has *none* of these additions, and shows almost complete agreement with K, but T G do include them, having incorporated the (inflated) version of B D (with v l) bodily as an *additional adhy* (App I, No 73) inserted in their text after the present adhy This (interpolated) adhy of T G repeats naturally the majority of lines comprising st. 30-43, but generally with the sequence omissions and readings of Ñ B D, S variants of the *repeated* lines, which have been ignored in these notes must be sought in the passage itself, cited *in extenso* in App I (No. 73).

30 K2 (hapl) om 30^{a}-32^{d} — ^{a}) Ñ B D M5 8 °कोट्या (Ñ1 2 B5 6 D4 °ट्याम्) त देशं (B6 तद्देश, D5 उद्दिश्य), T1 °कोट्यतर देश, M5° — ^{b}) Ś1 K1 फल (for स्थल) Ñ1 उपेयिवान्° च) K0 Ñ3 तु, K3 M3 स, K4 Ñ3 B D (except ...) ह (for च) — After 30^{ab}, K4 Ñ B D ins a of 32 lines given in App I (No 71), this occurs with v l, in T G in the additional mentioned above (App I No 73) — D5 om — ^{c}) Ñ B (except B3) D (D5 om) ते सर्वे transp), S (except M3) सर्वे च — ^{d}) K0 D2 शुचिवस्त्रै — Ñ B D (except D5 6) om — After 30, D5 *repeats* (with v l) lines 2 passage No 71 given in App I.

31 K3 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) G3 परि° — ^{b}) G3 कुरूद्वह M6-8 विहृत्य कुरुसत्तमा Ś1 K1 °रायतनेष्वेव — ^{d}) Ñ3 वासमचोदयन्

32 K3 om 32^{abcd} (cf v l 30) — ^{a}) K4 B1 D4 खिन्नश्च — ^{b}) Ś1 K1 °माभ्यधिकौजसा °मधमकर्शित, K4 °माद्धिकस्तथा, Ñ1.2 Ñ3 B1 6 D M3 5 व्यायस्याभ्यधिक तदा, D3 °माभ्यसन B6 °मेभ्यधि° — D1 om 32^{cd} — ^{d}) Ñ B D (D6, D1 om) तदा (for विभु) — ^{e}) Ś1 वासार्थी वासार्थे (T3 °साय; G3 as in text) — ^{f}) D (for आरुह्य)

33 ^{a}) M3 6-8 शीतवात K3 Ñ B D2 D3 4 वात (for वास) Ś1 K0-2.4 स शीत (Ś1 पीत) K वासमासाद्य; D2 स तत्पत्र समासाद्य D1 स समासाद्य — ^{b}) K0 मदनिराहृत — ^{cd}) ... (except D5) विषेण च परीतांगो निश्चेष्ट पाण्डुनन्दन

34 ^{b}) Ñ B D (except D1.6) स्पष्टः G1 ... (...) — After 34^{ab}, S ins

1311* प्रमाणकोट्यां तत्रस्थ गङ्गायां बद्धिरा वाह ।

... प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
]दतिष्ठज्जलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
]सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
]कुपितैर्दंशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
]दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
]त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ३७
प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ३८
भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१　B. 1. K. 1.

— ^{cd}) K4 Ñ B D मृतकल्पं तदा वीरं. S भीमसेनं तदा राजन्बद्ध्वा प्राक्षेपयज्जले (G1 °नं दृढं बद्ध्वा दुष्टात्मा प्राक्षिपज्जले). — K4 Ñ B D (Da om. line 6; D5 om. line 1) ins. ..er 34: T G, with v. l., in the course of an ...ditional adhy. (App. I No. 73):

1312* स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]
हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।

(L. 1) Ñ B Da जलस्यांतर्. — (L. 2) D5 नागकुमारकैः.]

..fter 1312*, K4 Ñ B D (except D5), which om. 3^{e}–36^{d}, read 37, which is followed by 35^{ab}.

35 =(var.) 1. 55. 11. — ^{a}) M6-8 प्रबुध्य. — ^{b}) S ..वांन् — बंधनान्. — K4 Ñ B D (except D5) om. 3^{e}–36^{d}. — ^{cd}) G5 बलात् (for जलात्). K0.3 T2 G1.3 ... भीमो भूयः (by transp.). — After 35, D5 T G ins.:

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञासीत्तेन तत्कृतम् ।
पुनर्निद्रावशं प्राप्तस्तत्रैव प्रास्वपद्बली ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामुत्तस्थुः कुरुपाण्डवाः ।
दुर्योधनस्तु कौन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T1 G1-3.6 cont.: M ins. after 35:

1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममर्द च शिरांसि च ।
शिरोभिः शिरसा वीरः कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।

(cf. 16^{cd}). — G1 cont.:

1315* तथान्यदिवसे सुप्तं सर्पैर्घोराननैः पुनः ।
कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।

(the last pāda repeating 36^{b}).

36 K4 Ñ B D (except D5) om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{d}) S (except T1 G1) °संधिषु (for °मर्मसु).

37 K4 Ñ B D (except D5) read 37 after 1312*. (cf. v. l. 34). Da om. 37^{ab}. — ^{b}) K0 D5 सर्वमर्मसु पातिताः. — ^{c}) S त्वचं न चास्य. — After 37, K4 Ñ B D read 35^{ab}.

38 Ñ1.2 B (except B6) om. 38^{cd}; Ñ3 om. 38^{cd}–42 Dn om. 38^{cd}–41; D1 om. 38^{cd}–43. — ^{ab}) S प्रबुद्धो भीमसेनस्तान्. K4 Ñ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः. — K4 Ñ B D ins. after 38^{ab} a passage of 96 lines given in App. I (No. 72), which includes an additional colophon; this passage occurs in T G also in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73). — ^{cd}) K0 अग्रहस्तेन; G6 वाम°; Cd अप° (as in text). G1 सूतं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन ज°. — B1.3-5 ins. after passage No. 72 of App. I: B6 D5 ins. after 38: T G (with v. l.) in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73):

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ।

G1 ins. after 38:

1317* ताडितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।

S ins. after 38 (G1, after 1317*):

1318* तथान्यदिवसे राजन्हन्तुकामोऽत्यमर्षणः ।
बल्लेन सहामन्त्र्य सौबलस्य मते स्थितः ।

[Cf. 1319*. — (L. 1) T2 G3.4.6 हर्तुकामो; M6-8 गंतुकामो. — (L. 2) T1 G1.2 M6-8 सौब°; G3.4 पट° (for बल°).]

39 Ñ3 Dn D1 om. 39 (cf. v. l. 38); B1 D5 om. 39–41. — ^{a}) Ñ1.2 ततो दुर्योधनस्तस्य. — ^{b}) G1 घोरं; G3 ततः (for पुनः). T2 G4-6 प्रक्षेप°. K0 पुनश्चिक्षेप तद्विषं. — ^{c}) S (except M5) °कूटं विषं. — ^{d}) K4 Da G1 Cd संभूतं; G3 सुभृशं. S (except M5) रोम°.

40 Ñ3 B1 Dn D1.5 om. 40 (cf. v. l. 38, 39); T2 G4-6 om. 40^{ab}. — ^{d}) B (B1 om.) Da M5 अविकारं.

41 Ñ3 B1 Dn D1.5 om. 41 (cf. v. l. 38, 39). — ^{a}) T1 G1 नास्य°; T2 G4-6 M5 नाभ्य° (for न ह्य°). — T2 G4-6 om. 41^{cd}. — ^{c}) Ñ1.2 G3 M5 Cd °संहननं. Ñ1.2 तस्माद् (for भीमस्). — ^{d}) K0 तदा (for ततः). K3 न तप्यजरयत्ततः; Ñ1.2 अजरत्स वृकोदरः; G2.3 तस्मा-

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४२

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।
कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।
पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २

न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ॥ ३

अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

दाहरयत् ततः (G2 तदा); M तस्मादजरयत्ततः. — After 41, T G ins.:

1319* ततोऽन्यदिवसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।
सौबलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।
चिन्तयन्नालभच्छिद्रं दिवारात्रिमतन्द्रितः ।

42 Ñ3 D1 om. 42 (cf. v. l. 38). — a) K2 सुयोधनः. — cd) = 1. 129. 2cd (see below). — c) T G (except T2 G1.3) °रभ्युपायैस्. B (except B6) Da ते (for तान्). — After 42, T G ins.:

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्तं पाण्डवा मन्दचेतसः ।
[T1 G1 °वा ऋजुबुद्धयः.]

43 = 1. 129. 3. — D1 om. 43 (cf. v. l. 38). — a) Da Dn3 D3.4 तान्सर्वान्. — b) Ś1 K1.3 Da अमर्षिताः; Dn3 D4 नरर्षभाः (for अरिंदमाः). — c) Ko संभावनं, K1 तत्क्षावनं, K6 उद्घाटनं, B6 उच्चारणं, Cd as in text. — K4 Dn D2.4 ins. after 43, D1, after passage No. 72 of App. I:

1321* कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।
गुरुशिक्षार्थमन्विच्छन्गौतमं तान्न्यवेदयत् ।
शरस्तम्बसमुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ।

K4 Dn3 D3.4 cont.:

1322* राज्ञा निवेदितास्तस्मै ते च सर्वे ह्यधिष्ठिताः ।

Dn3 cont.: Dn1. n2 D1 ins. after 1321:

1323* अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।,

a line which likewise concludes the additional adhy. ins. in T G after the present adhy. (App. I, No. 73).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B6 Dn1.n2 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 दुर्योधनामर्षः; Ñ1.2 भीमप्रत्यागमनं; Ñ3 अन्योन्यक्रीडा; Da भीमसेनस्य काल-कूटदानं; G1 भीमसेनरसप्राप्तिः; M6-8 दुर्योधनवैरोद्भव. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 125, Dn3 128; D4m 129; T1 121; T2 G 72; M 71. — *S'loka no.:* Da1 40; Dn 38; M8 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5117.

☞ *After adhy. 119, T G ins. an additional* adhy. given in App. I (No. 73); *see note under* 29 above.

120

1 Ś1 Ko.1 S om. उवाच. — a) Ko.2.4 D5 यथान्यायं (K3 °त्यं); Ñ B Da Dn D1.2.4 G3.6 मम महान्; Cd as in text. — c) Ko T1 G (except G3) M3.4 जातं; M6-8 जातं (for जज्ञे). — d) Ñ3 B (except B1) D4 Dn वा (for च). D5 T1 G1.4 M om. च. G1.2 शस्त्राणि. Ś1 लब्धवान्.

2 Ś1 Ko.1.2 D2.5 S om. उवाच. — b) N (incl. Cd) G4.6 M3 (*sup. lin.*) गौतमः (for नाम°). — c) D2 महाबाहो. — d) Ś1 K3 T1 G2-6 किल शरैः सह (T1 G1 विभो; G1 वने); K1.2.4 स तु शरैः सह; D5 शरजातैर्विभोः M (except M3) सहचैर्विभो. Ko स हि जातः शरैः सह.

3 b) M6-8 मतिरजायत. — c) D5 °र्वेदे च भारत.

4 a) G1.2 वेदं. — b) Ñ1.2 B (except B1) D (except D5) ब्रह्मचारिणः. — c) K4 B6 G1 स तथा (by transp.); G2 स तदा; G3 तथा च. K4 तपसो वेद°

[वे]दपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
[त]तं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
[त]तो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
[प्र]हिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
[सा]मिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
[ध]नुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
[ता]मेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
[लो]केऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
[ध]नुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
[वे]पथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
[स] तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समदृश्यत ।
तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ११
स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
तस्माथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

[1 तापसो°. — ^{d}) Ś1 K0.1 D3 M6–8 च (for ह). K3.4 Da G2.6 M3.5 °ब्यवासवान्.

5 ^{a}) K0 ततः संताप°. — ^{d}) G2 3 M हि (for स).

6 ^{a}) Ñ1.2 B2 6 Dn D3 जालपदीं; Ñ3 G4 °पर्ती; T 1.2.6 M °वर्ती; G6 जलावर्ती. — ^{b}) K1 महेश्वरः; Da रेश्वर. — ^{d}) T G (except G6) भारत (for कौर°).

7 ^{a}) Ñ1.2 B D (except D5) सा हि गत्वा. K0 3 Ñ 3 D (except D5) G1.2 6 M आश्रमं (D5 °मे) तस्य (G °त्र); T1 अमचीत्तस्य. — ^{b}) Ś1 रम्यं चैव; K0 D5 M6–8 सुरकन्या; K1.2.4 सुरम्यं वै (K2 च; K4 सा); K3 सुष्ठु रम्यं; Ñ1 वसनीये; Ñ3 M3 सुरमण्यं; D3 T1 रमणीये. — ^{c}) T1 °र्बाणरतं. S दृष्ट्वा (for बाला).

8 ^{a}) T1 G1 एकवाससं. — D1 (hapl.) om. 8^{b}–9^{c}. — ^{b}) T2 G2 3 मुनिः (for वने). — ^{d}) Ñ उत्फुल्लहृदयो; B6 Da Dn D3 प्रोत्फुल्ल°; D5 अफल्लु°.

9 D2 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K0.2 Ñ1 धनुश्चापि; K1 °श्चैव; K3 ततो धनुः; K4 धनुस्तद्धि. Ñ1 B6 Da Dn D1.5 M (except M5) शरास्तस्य; G6 4 शरश्चास्य. Ñ3 B1.2 3 D3 धनुश्च सशरं तस्य. — ^{b}) Ś1 M6–8 प्रपतद्; K0.3.4 T G (except G2) M5 प्रापतद्; Ñ1.2 B1.2 3 Da1 Dn1.n3 D2 अपतद्; Ñ3 पातयद्. B6 Da2 Dn3 D1.5 om. प्र-. — ^{c}) K0 Ñ3 B5 Dn D3 अपि (for अस्य). S सहसा (for तां दृष्ट्वा).

10 ^{b}) Ñ3 Dn D1 समर्थनात्. — D5 om. 10^{cd}. — ^{c}) T1 M6–8 उपतस्थे; Cd as in text. — ^{d}) Ś1 K (except K3) D1 T1 G1.6 च; M6–8 हि (for ह).

11 ^{a}) K1.2 Ñ B (except B6) Da1 Dn D1.2 T1 G1.2.6 M यस्तस्य; G3 यस्तस्य. G2.3 तपसा. Ś1 K1 अरण्ये (for राजन्). — ^{b}) Ñ3 B2.3 D1.5 T G M6–8 समजायत; B6 Da Dn D2.4 M3.5 °दृश्यत. — K1 (hapl.) om. 11^{cd}. — ^{c}) G1 3 मध्य (for अस्य). T3 G1.6 सुस्राव रेतोऽस्य ततः. — ^{d}) Ś1 K3.4 Ñ D1.2 4.5 G3 नवाबुध्यत्°. — After 11, D5 reads 15^{ab} (v. l. ... for दृष्ट्वा), repeating it in its proper place.

12 ^{a}) K0.3.4 आश्रमपदं. T1 G1–3.6 चापि; T2 G4.5 स्वस्य; M चैव (for तं च). — ^{b}) T1 G1.6 ततः (for मुनिः). K0.2.4 गौतमोऽप्सरसं च तां (K0 °सं मुनिः). — ^{c}) T2 G4.5 °म रेतः स्कन्नं च. — ^{c}) Ś1 K (except K3) Ñ B (except B6) Dn D1.2.3 च (for ह).

13 ^{a}) Ś1 K1 D5 निपतितं; G5 तु पतितं. — ^{b}) ... द्विधा वै तदभवन्नृप. — After 13^{ab}, T2 G6 ins. 1324*. — ^{c}) K3 तत्र; T1 G3 तस्मात्; G2 तस्मात् (for अथ). K4 अपि; K4 आशु; T1 G1 3 तत् (for अथ) — D5 (marg. sec. m.) S ins. after 13 (T2 G6, after 13^{ab}):

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपतः ।
[D5 ह्याश्रमस्य महीपते.]

14 ^{a}) K0 G2.3 चरतो राजन्. — ^{b}) ... शांतनोः. D5 G4.5 च (for तु). — ^{c}) Some N MSS. ... G1 कश्चित्सैन्य° ... नरोऽरण्ये. — ^{d}) K0 तदद्राक्षीद् ह; K3 D5 समपश्यत.

15 For D5 cf. v. l. 11. — ^{a}) T1 धनुश्चापि°... धनुश्च हि शरं. Da दृष्टं. — ^{b}) B3 (m as in text); M5 °जिनांबरं. — ^{c}) Ś1 K1 विवस्य; K3 G2 3 मत्वा (G3 °प्र)र्त्वं; Ñ ज्ञात्वा वै; T2 G5 व्यवस्य (G5 °स)न्. B (except B1) D (except D5) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn3 °स्य चापत्ये). — ^{d}) Ñ1.2 B5.6 D2.4 °र्वेदानुगस्य; D5 °र्वेदान्तिकस्य; Cd as in text. Ś1 K1 तं; Ñ1.2 B1.2.3 D (except D5) T G च; M वै (for तत्). B3 धनुर्वेदविदस्तथा. — ^{e}) K2.4 B3 5 D (except Dn3 D4) T2 G (except G1) राज्ञे. K4

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
स तदादाय मिथुनं राजार्थ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।
आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९
चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०
ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।
इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ १
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।

राज्ञे सदर्शया° — f) T1 सश° मिथु° (by transp) Ko शतनो (for सश°) Ś1 G5 तथा; Ñ1 2 B D धनु, T1 तत (for तदा)

16 a) T2 G4 5 स तन्मिथुनमादाय — b) Ñ B1 Dn D1 5 T G च, M3 5 अति, M3 (sup lin) 6–8 तु (for अथ)

17 a) Ś1 K1 तौ सम वर्ध°, Ko 3 स तत्सवर्ध°, Ñ3 तत्सर्वं वर्ध° — b) Ś1 सत्कार चाप्य°, K1 सत्कारैश्चापि यो°, T2 G4 5 °रैश्चाप्ययूयुजत् — After 17ab, K4 Ñ1 2 B D (except D5) ins

1325* प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुन गौतमस्य तत् ।

— S reads 17cd after 19 — c) T2 G4 5 कृपोपि च (for गौतमोऽपि) Ś1 K1 Ñ1 3 तदोपेत्य, K3 4 Ñ2 B D ततोभ्येत्य, S तदा राजन्

18 a) Ś1 धर्मया, K3 T2 G5 6 परया (for यन्म°) G4 °या यन्महाराज — b) B3 (m as in text) Da D1 अपि (for इति) — After 18, S ins

1326* तस्मात्कृप इति ख्यात कृपी कन्या च साभवत् ।

19 a) Ko 3 Ñ B D गोपितौ (D5 सहितौ), S पितापि (T2 G5 स पिता) — b) B1 6 Dn D1 समाविंदत — c) Ś1 K3 Ñ B1 Dn D1 आगत्य Ko 3 Ñ B (except B3) D तस्मै, K3 चापि, M (except M3) चात्म° T2 G5 चाद्यादि, G2 4 M (except M3) गोत्रादीन् — After 19, S reads 17cd

20 Ś1 K1 D1 T1 (hapl) om 20abcd — b) K3 4 Ñ B1 Dn3 D1 शास्त्राणि; B3 Dn1 n2 G4 शास्त्रा° (for अस्त्रा°) — c) T2 G4 5 °नास्य चाख्यात — d) Ko 3 B1 तथा, T2 G4 5 M3 5 पिता (for तदा) — After 20cd D2 ins

1327* कृपश्च सप्तरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— e) G6 अचिरेणैव — After 20, D2 4 S ins

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।
पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L 2) D4 M6–8 °समाहूय, T1 G2 °समाधाय D1 °कल्पयत्तदा]

21 a) Ñ2 °भिजग्मु Ko T1 G2 3 ते सर्वे (by transp) — d) Ñ2 Dn D1 °चा सह यादवैः, Ñ1 °वास महारथा — e) Ś1 K1 2 नृपाश्चैव, G5 तथा चान्ये — After 21, D4 (marg sec m) S ins

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञतां गता ।

Colophon om in Dn G6 — *Major parvan* Ñ1 G1 4–6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 Ko 2–4 Ñ1 2 B5 D5 T1 संभव — *Adhy name* Ñ1 अस्त्रशिक्षा; B1 कृपाचार्यसंभव, Da D1 M3, 6–8 कृपोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) B1 124 D4 m 130, D5 31, T1 122, T2 G1 2 m 4–6 73, M 72 — *Śloka no* Dn 23, M3 24

121

1 Ś1 K1 2 Da1 S om उवाच (G2, 3 M3 om the ref) — a) Ñ3 D4 °पार्थ K3 transp. विशे° and ततो भीष्म — b) K1 2 पुत्राणां; B5 पौत्रा°. T2 G4 5 हितकाम्यया

[देवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २
हविस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ ३

तस्या वायुः समुद्भूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः । C. 1. B. 1. K. 1.

– ᵈ) Ś1 K1 T1 G1 वीर्यसत्तमान्; K3 G2 वीर°; Ñ1 प्राज्ञ°. 2 ᵃ) Ñ2 नाल्पवीर्यांमहाभागान्; D1.6 °धीर्योम°; T1 1.3 °धीस्तु म°; T2 G1.6 नानृपिर्नो°. — ᵇ) Ko T1 G2.3 नानार्थं°; Ñ1 D (except D2.4.6) नानस्त्र°; T2 G4.6 नावेद-मरगः. — ᶜ) T2 G1.6 नादेशदर्शी; G6 नावेदसत्वो; Cd as in text. — After 2, K4 Ñ B D ins.:

1330* इति संचिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्तमः ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः ।
प्रतिजग्राह तान्सर्वाञ्शिष्यत्वेन महायशाः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ।

K4 Ñ B D cont.: S (except T2 G6, all om. lines 2–3) ins. after 1338* (G2, after 6ᵃᵇ):

1331* जनमेजय उवाच ।
कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ।
कथं चागात्कुरून्ब्रह्मन्कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ।
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ।
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

D5 T1 G1–4.6 M om. उवाच. — (L. 1) K4 T1 G2–4 transp. समभवत् and द्रोणः. G6 M कथं द्रोणः समुद्भूतः. K4 T1 G1.2.4.6 om. च. M6–8 कथमस्त्राणि चाप्त°. — (L. 2) Ñ1.3 कथं चागच्छत कुरून्कस्य etc. — (L. 4) B3 श्रोतुं; T1 G1.2.4.6 M ब्रह्मन्. K4 B1 (m as in text) तपोधन; D5 प्रकीर्तितः. T1 G1–4.6 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (M3.5 °वर्णितं; M6–8 °कीर्तय). — D2.5 T1 G1–4.6 M om. उवाच. — Lines 5–7 recur (with v. l.) below in adhy. 154. — (L. 5) T1 G1–4.6 M बभूवर्षिर्महातपाः. — (L. 6) T1 G1–4.6 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यातः). T1 G1–4 नियतः (for सत°). — (L. 7) D5 G6 M गतो. D5 T1 G1.2.4 M °मेव गतां. T1 G1.2.4 M सर्तां (for नदीम्).] — After 1331*, S (except T2 G6) *repeat* 3ᶜ–4ᵇ.

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 154.

3 Ñ D1 om. 3ᵃᵇ. — ᵃᵇ) B D (except D2; D1 om.) T2 G6.6 महर्षिभिः. G1–3 transp. भर° and हवि°. G2.3 [ऽ]भवत् (for चरन्). K4 तदा (for पुरा). S (except T2 G6) repeat 3ᶜ–4ᵇ after 1331*. — ᶜ) T G1.2 (both second time).4.5 M3.5 तत्र (for साक्षाद्). — ᵈ) G2 °गता° (for °प्लुता°). — After 3, N (except Ñ B1 Da D1.2) ins.:

1332* रूपयौवनसंपन्नां मदहृष्टां मदालसाम् ।

[B3 °संपूर्णां. Ś1 K1 °दृष्टां; Ko D5 अनाहृष्यां; K2.4 D4 °धृष्टां; K3 मदाविष्टां.]

4 S (except T2 G6) repeat 4ᵃᵇ (with 3ᶜᵈ) after 1331* (cf. v. l. 3). — ᵃ) Dn D1 पुनर्; G6 वासः (for वायुः). Ś1 K1 समाधूतो; Ko.2–4 Ñ1 B3.6 Da1 D4 T2 G3–6 M3.5 समुद्भूतो; Ñ2 B1.5 Dn D1.2 T1 (first time) G1–4.6 M (all second time) नदीतीरे; T1 (second time) °द्धूतं; G1 (first time) °द्धूये; G2 (first time) °द्धूते. — ᵇ) Ś1 K1 व्यपकृष्टवान्; Ko समकर्षत; K3 समकर्षयत्; Ñ1.2 B Da D2.4 T1 (second time) G1–3 (all first time) पर्य°; Ñ3 पर्यवार्य°; Dn D1 पर्यवर्त°; D5 °कर्षयत्; T1 (first time) ह्यहरत्तदा; T2 G6 प्रत्य°; G1–4.6 M (all second time) ह्य(G1 ह्या)हरत्तदा. — G1 ins. after (the first occurrence of) 4ᵃᵇ:

1333* तद्दृष्ट्वा दर्शनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 Ñ B D ins. after 4ᵃᵇ: S (except T2 G6), after the *repetition* of 4ᵃᵇ (cf. v. l. 7):

1334* व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।

[These lines recur (with v. l.) in adhy. 154. — (L. 1) K4 S (except T2 G6) om. वि-. — After the prior half, G1 ins.:

1335* रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा.

— (L. 2) T1 G1–4 तस्यां.]

— After 1334*, S (except T2 G6) repeats 4ᶜ–5ᵇ (with v. l.). — ᶜ) D1 ततो रेतश्च चस्कंद; S रागाद्रेतः प्रच(T2 सम)स्कन्द (G1 °दे). — ᵈ) Ś1 K1.3 G1 तं (for तद्). Ś1 K1.4 G3 आददे; G5 आदधत्. Ñ1.3

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्टुज्जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ।
शारद्वतीं ततो द्रोणः कृपीं भार्यामविन्दत ॥ ११

द्रोण्या तद(Ñ3 °मृ)पिरादधे Cd cites द्रोणे [In the repetition of 4^{cd}, S has the following v l — c) S (except T2 G5) दृष्टस्य रेत प्र(T1 G2 M3 5 प्रा)स्कदत् — d) T1 G3 M6 3 त (for तद्) T1 G1 M6 °ददे]

5 For S cf v l 4 — ab) Ñ B1 3 5 Da Dn D1 3 5 T1 G2 3 तत (for तस्मिन्) S1 K1 transp समभवत् and द्रोण Ñ1 3 B5 D4 तत स(B5 D4 तस्मिन्नि)पतिते शुक्रे द्रोण समभवत्तदा [In the repetition of 5^{ab}, S has the following v l — S (except T2 G5) तत (for तस्मिन्) and कुमारो (for कलशे) M3 5 तेजसा (for धीम°)] — c) D3 अध्यायिष्ट, T1 अध्यगेष्व, T2 G4 5 °गच्छत्, G2 3 °धीष्ट, G3 °शिष्ट G1–3 च (for स) — After 5, T1 G1–4 ins

1336* अग्नेरस्त्रमुपादाय यदपिवैंद काश्यप ।
अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदस्त्र देवकारितम् ।

[(L 2) T1 ततस्त (for तदस्त्र) G1 देवकार्यंत]

6 a) Ś1 K1 4 Dn D1 °वेश, Ko T1 G3 4 6 M °वेश्ये, Ñ1 °वेश्यात्, D2 °वेश्यो, D5 अग्नेरेव, G3 अनिर्देश्य Ko T1 G1 4 M °भागे, K1 N2 Da °भाग, D3 5 G2 3 6 °भाग, T2 G5 °रमान — b) G2 3 महायशा (for प्रता°) After 6^{ab}, G3 ins 1331*, followed by a *repetition* of 3^{c}–4^{b} (cf v l 2) — G2 om 6^{c} 7^{d} — c) S (except T2 G5, G2 om) प्रत्यवेद् — d) K1 3 N3 3 B D अस्त्रमस्त्रविदा (D4 अस्त्रविद्याविदां, D5 °मस्त्रभृता), T2 G3–6 अस्त्रधर्म°

7 G2 om 7 (cf v l 6) — a) Ko Ñ B1 3 4 D अग्नेस्तु जात , K3 अग्निष्टजात ; K4 °ष्टु नाम; B4 °ग्निप्रजात ; T2 G1 2 4 कनिष्टजात (G2 4 °त), G5 M अग्निप्त्र(M2 3 °प्वा)जात T2 G5 अग्निवेश्यस्तदा द्रोण (cf 1337* below). — After 7^{a}, T1 G1 3 4 6 ins

1337* भ्राता भ्रातरमन्तिके ।
अग्निवेश्यस्तदा द्रोण

— T2 G1 om 7^{bc} — b) M भ्राता भ्रातरमतिके (cf 1337* above) — c) Ś1 K4 D2 °द्वाजस्, Ko T1 G1 °द्वाजे, K1 °द्वाजा, K2 D1 G3 भरद्वाजस्, K3 D4 भार° ततोऽग्ने°, K1 तमाग्ने°, G1 M स चाग्ने°, G4 समुग्ने° — d) K1 2 4 अस्त्र तत्, Ko तदस्त्र G1 प्रत्यचो°, M2 (sup l n) प्रत्यवे° — After 7, S (except T2 G2 5) ins

1338* स वै युक्तो गुरुरिह यदीच्छेरकृपण सुखम् ।
भीष्मोऽप्यलपदेव स भारद्वाजपरीप्सया ।

Thereafter, S (except T2 G5) ins 1331* (cf v l 3) which is followed by (a *repetition* of) 3^{c}–4^{b} (q v), then follows 1334*, and finally (a *repetition* of) 4^{c} 5^{b} (q v)

8 a) Ś1 K1 D5 G6 भार° T1 G2 3 हि (for च) — G3 om 8^{c}–9^{d}

9 G3 om 9 (cf v l 8) — a) Ko 4 B D (except D1 2 4) T1 (sup l in as in text) पार्थिव (D5 °व) G3 वार्धित (for पार्ष°)

10 a) G2 तस्मिन् (for ततो) T2 G4 5 काले च (for पृष°) — b) Ko पार्थिवो°, D5 पार्षतो°, G3 क्षत्रियो (for द्रुपदो°) — c) Ko N1 3 B Dn3 D3 4 G3 4 पञ्चाले महाराज — d) Ś1 K1 2 4 Dn3 D4 नरर्षभ (or °भ); °श्वर, T2 G4 5 महेश्वर

11 a) B2 Da D4 हि (for ऽपि) G2 धर्मात्मा (for भग°) — b) G3 अध्यरोहत् G1 तत ; M3 तथा — After 11^{ab}, Ñ B D ins

1339* तत्रैव च वसन्द्रोणस्तपस्तेपे महातपा ।
वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिष ।

[(L 1) D4 तदा तत्रैव स द्रोण — (L 2) Ñ1 3 B1 Da D4 °वेदांगतत्त्वज्ञ ; Ñ3 B1 2 3 D1 2 °वदांतविद्वान्] — c) G4 तत्र G3 5 पित्रा नि° — d) Ś1 B1 T1 G1 2 3 पुत्रलाभान्, K3 °भावान् S (except T2 G4 5) यशस्विनी — f) Ś1 K (except Ko) D5 अथ T1 G1 4 M तदा N B D (except D5) tr. कृपीं; T2 G1–6 M तदा N B D (except D5) द्रोण and भार्या G3 भार्या (for द्रोण) Ñ3 कृपया T1 G1 2 कृपा Ñ B D (except D1) [ऽ]न्वविन्दत (for °मविन्दत)

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।
बलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च बलेन च ॥ २२
अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ।
मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ॥ २३ C. 1. B. 1. K. 1.

---

ab, G6 (which om. 20cd) ins. 1872* (see below) c) K0.3 स्थितोस्म्येष; Ñ3 °तोद्यास्मि; D4 °तो ह्यस्मिन्; °तो मध्ये; G2 ततोस्मान्हि; G3.4 °तोस्म्यत्र. — d) K4 V1 B D त्वां (K4 त्वं) वै (Ñ1 च; D3 तु) वीर स्थिरो भव; त्वां वीराविह्वलो भव; T2 G (G6 om.) M5.6-8 त्वं (G1 3 त्वां) तु (M5.6-8 च) वीराचलो भव; M5 त्वं वीर विच°.

D4 (marg. sec. m.) T G1.3-5 ins. after 20: G6 m. lines 4–6), after 20ab:

1872* न त्वां संयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यसि ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो व्रज यथासुखम् ।
एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय संयोद्धुं संदधे शरम् ।
दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद सशरं धनुः ।
पुनः पुनस्तु राधेयश्छिन्नधन्वा महाबलः ।
शरैरतीव विद्धाङ्गः पलायनमथाकरोत् ।
पुनरायान्मुहूर्तेन गृहीत्वा सशरं धनुः ।
ववर्ष शरवर्षेण पार्थं वैकर्तनस्तदा ।
छित्त्वास्य शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः ।
ज्ञात्वा सर्वाञ्शरान्घोरान्कर्णोऽधावाद्द्रुतं बहिः ।

[(L. 1) G3.4 तद् (for न). D4 G6 संयोजयेद्; T2 G5 म योज°; G1 संरोधयेद्. T1 विमोक्ष्यसि (for गमि°). — (L. 3) T1 G6 धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत्. — After line 3, G6 (which om. lines 4–6) ins.:

1873* ततः कर्णविनाशाय संदधे शरमर्जुनः ।
जितोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णः संजहार ततोऽर्जुनः ।

— (L. 5) G3.4 धनुस् (for दृष्ट्वा), and त्वरा (for धनुः) — (L. 6) T1 G3.4 पुनः पुनश्चाददानं चिच्छेद स पुनः पुनः. — After line 6, T1 G3.4 ins.:

1874* अच्छिनद्धनुषां पार्थः शतं कर्णस्य संयुगे ।
छित्त्वा धनूंषि कर्णस्य कर्णमर्मस्वताडयत् ।
स छिन्नधन्वा बहुशश्छिन्नेषुधिनिषङ्गवान् ।

— (L. 7) T1 G3.4 पार्थबाणक्षताङ्गः (for the prior half). T1 °यनपरोभवत्. — After line 9, T1 G3.4 ins.:

1875* व्यधमद्बाणजालेन सर्वाङ्गं फल्गुनस्य च ।
हस्तावापं च संछिद्य विननाद महास्वनम् ।
कौन्तेयोऽपि भृशं क्रुद्धो भृशं कार्मुकमाददे ।

— (L. 10) T1 शरवर्षाणि. T1 G3.4 धनुः कवचमेव च (for the posterior half). — After line 10, T1 G3.4 ins.:

1876* अर्दयित्वा भृशं बाणैर्द्रावयामास पाण्डवः ।
मत्वासह्यान्बाणघातान्द्विजस्येव शचीपतेः ।
इन्द्रोऽयं विप्ररूपेण विष्णुर्वा शंकरोऽपि वा ।
रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।

— (L. 11) T1 G3.4 युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the prior half), and रणाद् (for द्रुतं).]

21 Before 21, N ins. वैशं° उ°. — T1 G3.4.6 om. 21ab. — a) Ñ3 विप्रेण (for राधेयो). — c) Ś1 K1.2 Ñ1 B1.3 G3 ब्रह्मतेजस्. M सदा (for तदा). — D1 om. 21d–23a. — After 21, T1 G3.4 ins.:

1877* न जयेद्ब्राह्मणं संख्ये युद्धात्क्षत्रकुलोद्भवः ।
इति मत्वा द्रुतं कर्णः शिबिराय जगाम ह ।

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) K3 युध्यंतौ ययतुस्तत्र; K4 युद्धं तौ चक्रतुस्तत्र; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) अपरस्मिन् वनो(Ñ3 B3 Da D2.4.5 रणो)द्देशे; S युद्धायोपगतौ (G2 °गतं; G6 °योत्पततौ) तत्र. — b) Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) वीरौ (for राजन्). — c) Ñ1 °नौ यूथपोन्म°; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) °नौ युद्धसंपन्नौ; M4 युगपत्संगतौ मत्तौ. — d) Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D3 विद्य° (for स्पर्ध°). G1 प्रज्ञया चापि तौ समौ.

23 D1 om. 23a (cf. v. l. 21). — a) B3 आह्वयेतां. N V1 B3 Da Dn D1.3 तु (for तौ). B1.3 D3 समाजघ्नुरन्योन्यं. — Ś1 K (K3 om. lines 3–4) Ñ V1 D (including Cd) ins. after 23cd (Ñ3 Da, om. lines 2–4, after 23d):

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः ।
पाषाणसंपातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।

[(L. 1) Ś1 K1 °णापकर्षाभ्यां; Ñ1 परिकर्षणैराकर्षणैः (hypermetric!); Da °णाकर्षणाभ्यां; D3 परिकर्षाकर्षणकैः. Cd cites प्रकर्षण, आ°, अभ्या°, वि°. — After line 1, K0 reads 24! — (L. 3) Ś1 K1 Ñ1 D3 समपद्यत (for ह्यभवत्त°). Ñ3 ततश्चपेटशब्दस्तु घोरः स समपद्यत. — (L. 4) Ś1 K1 प्रस्तरैः (for प्रहारैः).]

— c) Ś1 K1.2 G1 तु (for तौ). K1 Ñ V1 B D T G

28 84 ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्बलिनां श्रेष्ठो जहसुर्ब्राह्मणास्ततः ॥ २४
तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्बलिनं बली ॥ २५
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ २६
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञायन्तां क्वजन्मानः क्वनिवासास्तथैव च ॥ २७
को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
तथैव मद्रराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवादृते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ।
अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ३१

(except G2) सदा (for तथा). — c) Ñ3 °रे पर्यवार्यंतां; T1 G3.4.6 बाहुभ्यामपकर्षंतां; M3 °रेप्यपकर्षं°. — After 23, Ñ3 Da (both om. line 2–4) ins. 1878*.

24 Ko reads 24 after line 1 of 1878*. — b) N1 समपे (for बाहु°). — c) K2 अवधीद्; S नावधीद्; Cd as in text. Ñ2.3 V1 B D (except D5) अपातयत्कुरुश्रे°. — d) K3.5 Ñ V1 B D (except D5) transp. जहसुः and ब्राह्मणाः. K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G3.6 सदा (for ततः). — After 24, T1 G3.4 ins. (the hypermetric line):

1879* परिरभ्योत्क्षिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसत्तम ।;
while G6 ins. a passage given in App. I (No. 99); cf. v. l. 25.

25 a) Ś1 सदा (for तत्र). — b) Ś1 K1 D1 G1.6 °र्षभ. — c) Ś1 K1 G1 यः (for यत्). K3 Ñ2.3 V1 Dn D1 M3 पातितं. — d) Ś1 K1 नाभ्यहद्; Ko.3.4 N2.3 V1 B D (except Da1 D4) M3 °वधीद्; K2 Ñ1 °भ्यप्रद्; G1 °हन्याद्. Ś1 Ko.4 Ñ1 B1 Dn1 D1.2.3 T2 G5 M1 बलिनां. Ñ1 घरः (for बली). — A passage given in App. I (No. 99) is inserted in T2 G3–5 after 25; in G6, after 24; in D4 (marg. sec. m.) T1 G1, after 26ab.

26 a) T2 G2–5 विजिते; G3.6 पतिते. Ś1 K1–3 D5 °ते भुवि भीमेन. — b) T2 G5 transp. शल्ये and कर्णे. T2 निहते; G2–6 निर्जिते (for शङ्किते). — After 26ab, D4 (marg. sec. m.) T1 G1 ins. a passage given in App. I (No. 99), after which T1 repeats 26ab (v. l. निर्जिते for शङ्किते); cf. v. l. 25. — T1 ins. after the said repetition of 26ab; G3.4.6, after 26ab:

1880* दुर्योधने चापगते तथा दुःशासने रणात् ।
[G3.4 चापयाते.]

— d) T G1.3.6 °र्मुर्द्विजोत्तमान्; G2–4 M समरे चातिमानुषं (M3.5 चाममचूप; M6–8 °नुषे).

27 a) Ko.3.4 D4 सर्वे (for तत्र). — b) N3 ... G6 साध्विह. T2 G1.5 द्विजपुंगवाः. Ñ1 V1 B6 D (except D2) G2–4 M साध्विमौ पुरुषर्षभौ. — c) K1 G1.6 विज्ञायतां; N2.3 V1 B6 D G2–4 M °येतां. K4 Ñ2.3 V1 B6 D (except D2) G1–4 M °न्मानौ; T G4.6 इमे सम्यक्. — d) K4 Ñ2.3 V1 B6 D (except D5) G1–4 M °वासौ; T G5 किं नि°; G6 क्विमवस्थास्. — After 27, T1 G1 repeat 26–27 [v. l.: T2 समरे चातिमानुषं; G1 परिवव्रुर्द्विजोत्तमान् (for 26d). — T2 साध्विमौ °भौ; G1 °मे द्विजपुंगवाः (for 27b). — T2 विज्ञायेतां °न्मानौ °वासौ त°; G1 विज्ञायंतामिमे सम्यक् किंनि° (for 27cd)].

28 b) S धा(T1 G1 M6–8 वा)रयितुं. — G6 (hapl. om. 28c–29c. — d) K2 (marg. sec. m.; orig. as in text) Ñ V1 B D (except D5) पांडवा(Ñ1 फाल्गुना)द्वा किरीटिनः (cf. 29b).

29 G6 om. 29 (cf. v. l. 28). — b) Ś1 फल्गुनाद्; K (except K1) फा°; D5 फाल्गुनाद्. N V1 B D5 D3 D1.2.4 कृपाद्वापि शरद्वतः (=28d).

30 a) T2 G (except G6) M1.3 च (for एव). K1 °राजं च; Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) मद्राधिपतिं. — After 30, N ins.:

1881* वीराद्दुर्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे ।
[Ñ3 भीमात् (for वीरात्). K4 Da न (for वा). B1 कः शल्यं सुमहावीर्यं (for the prior half). D3 युधि (for रणे).]

31 a) G1.3 M1 Cd अपहारः; G1 उप°. Ś1 K1 अस्मिन् (for अस्मात्). — b) Ś1 K1 युद्धे (for युद्धात्). D1 Ś1 K1 °युते; Ñ2.3 V1 Dn2.n3 °वृतात्; B D1.4 °गतात्; D1 °कटात्; T1 G6 °कुलात्; G1.3 °युगात्. — After 31ab, N ins.:

1882* ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यशः ।
[K2 °णाः सर्वदा रक्ष्याः. Ś1 K1 ह्यपराद्धापि; Ko.4

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः
कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।
निवारयामास महीपतींस्ता-
न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२
एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।
यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३
वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।
इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४
ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।
कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५

विमुक्तौ जनसंबाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ ।
कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६
तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।
अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७
धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।
मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८
विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।
इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ३९
महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।
ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

रापराद्धा हि, K2 B6 Da D4 स्वपराद्धापि, K3 D5 °धा हि, Ñ1 B3 अपराद्धापि, B1 5 स्वपराद्धापि (B5 °द्धा हि), D2 त्वपराधेपि Ñ1 सर्वथा (for नित्यदा)]
— c) K0 1 3 D3 4 M5 एतान् (for पुनान्) — d) N T1 G6 °स्त्याम हृष्टवत् (G6 °मि हृष्टवान्) — After 31, Ś1 K Ñ1 2 V1 B3 D (except Da) ins

1883* तास्तथा वदत सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।
अत्यन्यान्पुरुषाश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L 1) Ñ1 2 V1 B3 Dn D1 2 4 °था वादिन — (L. 2) K0 3. 4 अन्योन्य, Ñ1. 2 V1 B3 Dn D1 3 4 5 अथान्यान्, Cd अत्यन्यान् (as above) B3 कृते कर्मणि स°]

32 Before 32, Ñ V1 B (except B5) Dn D1 2 4 M3. 5 ins वैश° उ° (resp वैश°) — a) Ñ1 कर्णं (for कृष्ण) T2 G3 5 °स्य हरि (G3 हसन्) समीक्ष्य — b) Ñ1 स (for तौ)

33 a) G6 °रुद्धा° (for °वृत्ता°) Ñ2 3 V1 B D एव ते निवि° — b) T2 G (except G1 6) युद्धा (for युद्धात्) — c) N3 यथाकाम — Ś1 K1 om 33d–34c — d) K (K1 om) Ñ1 D5 राज(K0 नर)पुंगवा

34 Ś1 K1 om 34abc (cf v l 33) — b) Da1 D1 G2 पाञ्चालैर् K (K1 om) M हृता — c) K4 इति स्तुवत — d) G1 ये के तत्र समा°

35 b) G1 °त्रिनधारिभि — K2 3 transp 35cd and 36ab — c) N2 V1 B D (except D2 4 5) तौ तु (for तत्र)

36 K2 3 transp. 35cd and 36ab — a) M6 8 निवृत्तौ (for विमुक्तौ) Da राज (for जन) — b) Ś1 K B1m Cd क्षतविक्षतौ, B1 3 D2 T G3 6 M5 परिवीक्षि°, B5 परिरक्षि°, G1 परिवर्जि°, G2 च निविक्षि°, G3 4 साधु वीक्षि°, M8 परिवारि° — d) T2 G1–5 तौ वीरौ हि विरे°, G6 नृवीरौ तत्र रे°. — After 36 Ñ2 3 V1 B D ins

1884* पौर्णमास्या घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

37 Before 37, S (except M3. 5) ins वैश°. — a) M5 मातापि विविध — b) B1 3 D2 विपर्ययमचिंत°, G1 °श तस्य चिं° — d) Some MSS भैक्ष्य° Ś1 K D2 5 °ळे च लघिते, Ñ1 °ळे प्रगच्छ°; Ñ2 3 V1 Da Dn D1 4 °लेभिग°

38 a) G6 नून, M (except M5) वा स्यु Ñ1 धार्तराष्ट्रा हि तान्हन्यु — b) Ñ1 °पुंगवान्, B6 °पाण्डवा, D5 °नदना, G3. 4 °पुंगवै° — d) Ñ1 अघोरैर्, T2 G (except G1 6) असुरैर् K4 दृढवेगिभि, G1–4 दानवैरिह

39 a) K0 4 इद (for मत) K1 तात, T2 G5 चापि (for जात) K2 वैपरीत्य तु संजात — d) Ñ1 2 V1 B D (except D2) °स्नेहावृता (Ñ1 °तत) T2 G (except G1 6) सुतसंगान्विता (T2 G5 °त) तथा — After 39 N T1 G1 6 (T1 G1 6 om the posterior half, see below) ins

1885* तत सुसज्जनप्राये दुर्दिने मेघसंप्लुते ।

[K0 T1 G6 भुक्तजन° K2 Ñ1 D5 °सकुले, K3 °संयुते]

40 T1 G1 6 om 40a — a) Ś1 महान्यथा°, K2 अथान्यथा°, Na Da भवत्यथा° K0 2 T2 च (for तु) G2 महताथ वरारोहा — Da2 repeats 40ab (v l प्राविशत्तत्र and ब्रह्मपुर°) — c) G3 4 सहितस् (for प्राविशत्) G2 तूर्णं (for तत्र) Ś1 K D5 प्राविशत्तत्र बीभत्सु — d) Ś1 K D5 ब्रह्मवृन्द(Ś1 K1 °विन्दि)पुर°, Ñ2 3 V1 B D5 (erroneously) Dn D1 2 4 Arjp जिष्णुर्भार्गववेश्म तत्, T2 G3–5 °ष्णुर्धर्मपु°. — After 40 K3 ins

१८२

वैशंपायन उवाच ।
गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १
कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
नुवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे ।
पश्चात्तु कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २
साधर्मभीता हि विलज्जमाना
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।
पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३
इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तवानुजाभ्यां मयि संनिसृष्टा ।
यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
समेत्य भुङ्क्तेति नृप प्रमादात् ॥ ४
कथं मया नानृतमुक्तमद्य
भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि ।
पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५
मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

1886* सहितैर्ब्राह्मणैस्तैस्तु वेदाध्ययनपण्डितैः ।
आगतस्तु गृहद्वारि यत्र तिष्ठति वै पृथा ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn D1-4 T2 G1.3.4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* D3 कुंतीवचनं; T2 G1.3.4 पांडवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 188; D4m 192; T2 G 140 (G1.3 142); M 141. — *S'loka no.:* Da1 44; Dn 46; M3 42. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7101.

182

☞ MS. T1, which ends with adhy. 181, is replaced by T3.

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) K3 सु तौ; G6 ततो. Dn3 भार्गववेश्म°; G1 पांडवकर्म°; G6 °पर्ण°. — b) T1 G6 प्रेक्ष्य (for प्राप्य). — c) Ś1 K3.4 तौ (for तां). T2 G3.4 परिगृह्य लब्धां (for परम°). — After 1, T2 G3.4 ins.:

1887* प्रागेव संप्रविष्टेषु भवनं भ्रातृषु त्रिषु ।
भक्ष्य भिक्षेयमानीतेत्याहतुर्भीमफल्गुनौ ।

2 a) B6 कुटीस्थिता; T G3-6 M (except M4) कुटीं (or °टिं) ग°; G1 कुटीं गता. Ñ V1 B D T1 G6 पुत्रौ. — b) Ñ3.3 V1 B D प्रोवाच. D2 भुंक्तेत्यनवेक्ष्य सर्वे; S (except T1 G6) भुंजी(G1 M भुंक्ष्व)ध्वमिति प्रमादात् (cf. 4d). — c) Ś1 K3 Ñ1.2 V1 B6 D (except D1.5) T1 च (तु). T1 सा तु (for कुन्ती). Ñ3 transp. कुन्ती कन्यां. Ñ1.2 V1 B D कृष्णां (for कन्यां).

3 a) Ś1 K1.2 अभि-; K0.3.4 D5 अति; G4 M3 च (हि). T G1-6 M5-8 °मानां (for °माना). Ñ3 V1 Dn D1.3 °भीता परिचिंतयंती (Da1 °तीं); D6 परिचिंतयंती; G2 °भीतामभिलज्जमानां; G3 वि°. — b) K (except K1) °प्रतीता.

4 Before 4, Ś1 K0.1 T1 G कुंती; K3 पृथा उ°; Ñ B3 Dn D1.4.5 कुंत्युवाच. — a) Ñ V1 B Da Dn D1 D2 S च (for हि). — b) K1 Ñ V1 D2 संनिविष्टा; G3.4 °कृष्टा. — c) G6 यथान्वितं. T3 G4 तथा (— d) G1 सर्वे तु (for समेत्य). T1 भुंजध्वम्; T2 भुंजीध्वम्; G1.6 M भुंक्षध्वम्; G2 भुंजिध्वम् (for S om. नृप.

5 a) Ñ V1 B3 Dn D1 मया कथं (by Ś1 K B1.3.6 Da D3.4 एतत्कथं; M6-8 कथं त्वया. Ś1 K D5 अद्य चोक्तं (K1 एतदुक्तं); B6 उक्तपूर्वं. — b) प्रवीर (for ब्रवीहि). B Da D3.4 मया भवेद्धि — c) Ñ V1 B (except B6) D (except D1) पंचाल°. — d) Ñ1 G1.3.6 °भूतपूर्वं; Ñ2.3 V1 B D5) विभ्रमेच. M6-8 (corrupt) न चोपवर्तेतमम्.

6 Before 6, Ś1 K1-4 D5 S (except M3.4) ins. वैशं° उ°. — a) Ñ V1 B D K0 Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 वैशं° उ°.

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो
धनंजयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६
त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वालयतां हूयतां चापि वह्नि-
र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८
अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे
माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
न्नियं च कन्या भवतः स्म सर्वे ॥ ९
एवंगते यत्करणीयमत्र
धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
त्तद्ब्रूहि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११
तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

(except D5) स एवमुक्तो मतिमान्प्रवीरो. — b) S भ्रातरम् (for मात°). Ñ1 °रो धर्मभृतां वरिष्ठः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) मात्रा मुहूर्तं तु वि(Ñ3 V1 Dn1.n2 D1.2 °तं त्वव)चिंत्य राजा. — c) Ś1 यदु° (for कुरु°).

7 Before 7, S (except M3.5) ins. युधिष्ठिरः. — a) N V1 B D फाल्गुन (for पाण्डव). — b) Ś1 K1 त्वयापि; Ñ2.3 V1 B D त्वयैव. N शोभिष्य° (D1 वा वत्स°); G2 °नेष्य°. — c) Ñ1 S एव (for अपि). Ś1 K2.4 वाह्निः. Ñ2.3 V1 B D (except D5) °ल्यतामग्निर(D3 °म)मित्रसाह.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 Dn2 S (except G1.3 M5) मा (for मां). Ñ1 नृपधर्म°; T2 G2 °धर्मभाजनं. G1.3 माधर्मभाजं न कृथा वरेण्य. — b) G1.3 रमेत (for कृथा न). Ś1 K0.1 [ऽ]र्थैः; K3 4 नः; K3 [ऽ]घ (for ऽन्यैः). Ñ V1 B1.3 D (except D4.5) धर्मोयमशिष्टदृष्टः; T2 G2.4 °र्मो ह्यनभीप्सि°.

9 b) Ñ2.3 V1 B D (except D5) पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी (B6 °वो जघन्यः). Arjp सहदेवो जघन्यः (as in text). — Da1 om. 9c-10b. — d) K4 Ñ1 D3 T1 G2.5.6 च सर्वे; Ñ2.3 V1 B1.2.5 Dn D1.4.5 नियोज्याः; B6 Da2 तु सर्वे.

10 Da1 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) Ñ1 °कृते (for °गते). K0 अस्ति; K2 Ñ1 B Da2 D1.2.4 M6-8 अद्य (for अत्र). — b) Some MSS. धर्मं. Ñ1 प्रसह्य; Ñ2.3 V1 B D (except D5; Da1 om.) विचिंत्य (for प्र°). — c) K0 Ñ V1 B D (except D1.2.4) पंचाल°. K3 तु; S हि (for च). Ñ2.3 V1 B D (except D5) हितं च यत् (for च यत्प्रि°). — d) Ñ1 प्रब्रूहि; Ñ2.3 V1 B D (except D5) प्रशाधि. T2 G (except G1) वयं (for वशे).

11 K2 om. 11-15. Ś1 K1.3.4 D2 S om. उवाच (T2 G1 M3.5 om. the ref.). — After वैशं° उ°, N (except K2) ins.:

1888* जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।
दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ।
[(L. 1) Ś1 K1 °स्नेहसमुत्थिताः.]

— a) N2 V1 B1.3.6 D (except D5) transp. ते and दृष्ट्वा. Ñ1.3 B4 Dn D1.4 पश्यंतीं (for तिष्ठन्तीं). B3 दृष्ट्वा च सर्वे ते तत्र. — b) B3 स्थितां (for सर्वे). — c) Ś1 K (K2 om.) D5 °क्ष्यानन्यमनसो. — d) T2 G1 हृदये. Ñ1 G2 M तद् (for ताम्). V1 °यैस्तेविचारयन्.

12 K2 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ñ2.3 B6 D (except D2.5) T1 G1 तु; G6 च (for हि).

13 K2 om. 13 (cf. v. l. 11). — a) Ñ1.2 V1 Dn transp. रूपं and हि. K0 काम्यरूपं तु पांचा°. — b) Ś1 T1 G1.6 M विधातृ°. — T1 (which om. 13cd) ins. after 13ab; G6, after 13:

1889* ते मन्यमानाः कौन्तेयाः सर्वभूतमनोहराम् ।
चक्रुः सत्त्वसंपन्ना विधात्रा च प्रचोदिताः ।

— c) K4 S (T1 om.) अन्येभ्यः. — d) K1 सर्वलोक°.

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 11). — a) Ś1 °कारभावं तं; Ñ3 Dn1 D1 °धर्मज्ञः; T1 G6 °तत्त्वज्ञः. — d) Ñ1

14 काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनवचः कृत्स्नं संसरन्वै नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातॄन्मिथोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥१५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
रासांचक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-
नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

संस्मरेद्; Ñ2.3 V1 B D T G1.6 सस्मार. K0.4 वै नरर्षभः; Ñ1 V1 S भरतर्षभ (Ñ1 V2 T1 G6 M3.5 °भः); Ñ2.3 B D मनुजर्षभः (D5 पुरुषर्षभः).

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 11). — b) Ś1 K1 नृप; K0 D5 M3 (inf. lin. as in text) तदा. — c) M6-8 कृष्णा (for भार्या). — d) S महिषी (G6 सा मान्यं) नो भविष्यति. — After 15, T1 G6 ins.:

1890* प्रत्यगृह्णंस्ततो वाणीं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।
अन्योन्यं चानुपश्यन्तो धर्मार्थं काममीप्सितम् ।

T2 G3.4 ins. after 15: D4 (marg. sec. m.) T1 G5.6, after the colophon:

1891* जनमेजयः ।
1) सतापि शक्तेन च केशवेन
सज्जं धनुस्तत्र कृतं किमर्थम् ।
विद्धं च लक्ष्यं न च कस्य हेतो-
राचक्ष्व तन्मे द्विपदां वरिष्ठ ॥
वैशंपायनः ।
2) शक्तेन कृष्णेन च कार्मुकं त-
दारोपितं ज्ञातुकामेन पार्थान् ।
परिश्रमादेव बभूव लोके
जीवन्ति पार्था इति निश्चयोऽस्य ॥
3) अन्यानशक्तान्नृपतीन्समीक्ष्य
स्वयंवरे कार्मुकेणोत्तमेन ।
धनंजयस्तद्धनुरेकवीरः
सज्यं करोतीत्यभिवीक्ष्य कृष्णः ॥
4) इति स्वयं वासुदेवो विचिन्त्य
पार्थान्विविस्रन्विविधैरुपायैः ।
न तद्धनुः सज्यमियेष कर्तुं
बभूवुरस्येष्टतमा हि पार्थाः ॥

[D4 जनमे° उ°, and वैशं° उ°. — 2a) D4 भवंति (for बभूव). — 3a) T G3.4 निहतान् (for नृपतीन्). — T2 G3-5 om. 4ab. — 4c) T1 G6 कृष्णस्य वै प्राणसमो हि पार्थः.]

Colophon om. in Ś1 K Dn1.n3 D1. — Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ3 B Da D3.4.6 T2 G3.4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव — Adhy. name: T2 G3.4 पांडवकामप्रसारः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 T1 189; D3 (marg.) 193; D5 140; T2 G 141 (G1.2 143); M 142. — Śloka no.: Da1 M3 15; Dn3 16.

183

☞ This adhy. is (? hapl.) om. in G2.

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — d) K3.4 °कुरुत्र यत्रामितौजाः; K1 V1 B1 (m as in text) T1 G1.3.6 M3.5 °कुरथ (V1 T1 G1 M3.5 °कुरुवथ) तत्रामितौजसः; Ñ2 B3 Da Dn सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः; Ñ1 °कुरुवथ तत्रा°; T2 G3.4 °कुस्तथा (G4 °त्र) मात्रामितौजाः. M6-8 °कुस्तथा तत्रामितौजः (sic).

2 T2 G3.4 om. 2-3. — a) T1 G6 °वीरः कुरुपुंगवांस्त — b) Ś1 K0-3 Ñ2.3 V1 B D T1 G6 आशंस°. D5 °रौक्मिणेयः (cf. v. l. 3). — K1.4 (hapl.) om. 2c-3b.

उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ६
तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य
गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७

दिष्ट्या तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८

भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानाः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिबिरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः
प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९ G. 1. ; B. 1. 191 K. 1. 206

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

3 K1.4 om. 3[ab]; Dn1 T2 G3.4 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — [b]) B5m °रौक्मि° (cf. v. l. 2). — [cd]) After च, N Dn1 om.) ins. अपि (to avoid the hiatus).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 1). — [a]) Ko Dn1 तत्र; T1 ं च; G6 तांश्च (for ततो). T2 G4 महान् (for ऽब्रवीत्). — [b]) B5 Da कुंतीपुत्रं; G6 °सुतान्. G6 वरिष्ठान्. — [d]) G3.4 °स्याजि°. T1 G6 तस्थौ (for राज्ञः).

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1 अपि (for एव). — [b]) Ñ3 V1 B6 Da Dn2 D1.2 S ते (for तौ). B3 कृष्णां; D1 कृष्णं (for हृष्टाः). — [c]) Ñ1 T2 G1.3-5 M6-8 °ष्वसायाश्च. V1 B1.2 चैव (for चापि). Ko.2 3 Ñ1 D5 T3 G1.3-5 M6-8 मधु°; G3 नर°; M8 inf. lin. कुरु° (as in text). — [d]) Da D2.4 प्राग्°.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 1). — [a]) T1 G6 तु (for च). — [b]) K1 प्रवेश्य; Ñ2.3 B1 D (except D5) विलोक्य (for निवेद्य). — [c]) K4 एव (for इह). — [d]) Ś1 K B4 M8 गूढं. Ñ2.3 Dn च (for स्म).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 1). — [c]) Ś1 K1 पांडवी°.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 1). — [a]) N2.3 B (except B6) Dn D1.4 सर्वे (for तस्मात्). Ñ1 M6-8 चास्य मुक्ताः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) विप्रमुक्ता; T G (G2 om.) चापि मु°; M8.1 च स्थ मु°. — [b]) Ñ2.3 B D (except D5) घोरात् (for सर्वे). Ñ1 शत्रुसंघाः; V1 मित्रसाहाः; T1 शत्रुसिंहाः. D5 पांडुपुत्राः सहायाः. — [c]) Ko.3.4 Ñ1 B5 T G4.5 M °ष्ट्रः सपुत्रः. — [d]) S (G2 om.) सामात्यो वै (for सहामात्यो). V1 भविष्यति; G6 भवेयुः. — After 8, T G1.3.4 ins.:

1892* दिष्ट्या कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्धा
दिष्ट्या भूयः शश्वदेवं कृतार्थाः ।

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 1). — [a]) Ñ1 परमं (for निहितं). K1 वै (for यद्). — [b]) Ko ऽप्यवर्धध्वं; T1 G3 विवृद्धध्वं; G6 विवृद्धं वै. Ñ V1 B D ज्वलना (D1 °नाद्); G6 °नम्. Ko.3 B1.3 6 Da D2.5 T1 °मानाः; K1 इवैध°; Ñ V1 B5 Dn D5 इवैधमानाः; D1 अवध्यमानाः; G1 M6-8 इवेध्यमानः (G1 °नाः); G6 °मानं. — [c]) Ñ2 V1 B1.5 Dn T2 G3-5 M8.6-8 विद्युः; D1.4 विद्मः. Ko B Da D2.4.5 के(B5m किं)चिदेवं; Ñ2.3 V1 Dn D1 केचिदेव. — [d]) Ś1 K Ñ1 D5 गच्छावहे; B3 यास्यामहे; S (G2 om.) यास्यावो वां. — [f]) D5 ययौ (for प्रायात्). Ś1 साकं (for सार्धम्). — After 9, D4 (marg. sec. m) T G (except G2) ins.:

1893* तत्रैवासन्पाण्डवाश्चाजघन्या
मात्रा सार्धं कृष्णया चापि वीराः ।

Colophon om. in G2. — *Major parvan:* T2 G1.3-5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T2 G4 द्रौपदीस्वयंवर; G3 M5 स्वयंवर;

१८४

वैशंपायन उवाच ।

धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १
सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
स्वयमारान्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २
सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी
जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३
ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-
मुवाच काले वचनं वदान्या ।
अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे
बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४
ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-
मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५
अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे
य एष मत्तर्षभतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न
एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ६
सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री
तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

°1 सभव — *Adhy name* D5 पांडवान्प्रति कृष्ण रामागमन, T1 वासुदेवसमागम, T3 G3.4.6 वासुदेव(G3 °देवेन)दर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 T1 190, D4m 194, D5 141, T2 G4-6 142, G1.3 144, M 143 — *S'loka no* Dn 26 (Dn3 9), M3 10 — *Aggregate s loka no* Dn3 7127

184

1 Ś1 K1-3 D3 S om उवाच (G5 om the ref) — a) K (except K0) च (for तु) T3 G3.4 पांचाल्य° — c) B6 पार्थौ, G6 वृत्तौ (for यान्तौ) — d) Ñ2.3 Dn D1 °शने

2 a) V1 पुरुषैर् — b) V1 अवधार्य, B1.3 G1.2.5 M °धार्य; T2 G4 अपधार्य, G6 अन्वधाय — c) Ñ2.3 V1 B D निलीनो (for निविष्टो) Ñ1 स्वयवरात्प्रिभृत्य तु — d) S (except G1 M5) °शनात् — After 2, T G (except G1.3) ins

1894* जिज्ञासमानस्तु स तान्सदिदेश नृपात्मज ।
पुरुषान्द्रौपदीहृतोजानीध्व के त्विमे द्विजा ।

3 a) Ś1 (by corr) K4 Ñ V1 B D T2 G4 M6-8 साय च; T1 G3.5 °ये च; G1.2.6 M3.5 °ये तु K2 B6 S च (for तु) — c) Some MSS भैक्ष्य Ś1 K N3 Da D5 अथ (for तु) S (except T1) °ष्ठिरस्य — d) Ś1 K1 समर्पयामासुर; D4 M5 निवेदयामासुर

4 b) Ś1 Da1 वदान्य, K1 (corrupt) वदत्या; K1.4 D5 °न्यां — Before 4cd, M6-8 ins कुंती — c) K1 इत, Ñ2.3 V1 B D (except D5) त्वम्, T1 G2 ततो Ñ1 V1 T1 G4.6 M अग्र्यम् — d) G3 भद्राय (for विप्राय) G6 भद्रे (for भिक्षाम्)

5 a) Ś1 प्रदान; K1 प्रदात (for ये चान्न) Ñ1 G1.4 (before corr) 3 तदा हि; T1 G6 हि देहि; G2 M ददाहि (for ददस्व) — b) Ś1 K Ñ1 प्रतिश्रिता V1 येपर्वितं — c) Ś1 K (except K2) D5 T1 G1.6 तु (for च). Ś1 transp शेष and शीघ्र — d) K (except K1) Ñ V1 B D (except D5) G1 M चतुर्थो

6 a) N V1 B D (except Da D1) तु (for च). Ś1 K D5 ददस्व; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4 T1 G1.6 च देहि — b) Ś1 °रूपतुल्य (by transp), Ñ V1 B D M नागर्षभ°, T G सिंहर्षभ° — c) Ñ2.3 V1 B D (except D4) G3 गौरो (for श्यामो) — d) Ś1 K1 भद्र (for हि). M3 एषोभिरूपो य°.

7 a) M3 स° (for सा) Ñ V1 B D (except D5) T1 G1.6 °रूपेव S हि (T1 G6 च) (for तु) — b) Ś1 साध्विति शक°; Ñ2 Dn D1 साधु विशक° — c) T1 G6 यथा तयोक्त वचन चकार — d) Ś1 K °वं द्रुपज°; Ñ1 V1 °वंप्युपज°; Ñ2.3 B1.2.3 Dn D1 °वं युयुत्सरूप; D2 °वं स्पवज°; G (except G3.6) °वं द्रुपज°

8 b) K4 Ñ V1 Dn माद्रीसुय° — c) Only Ś1 as in

ते चापि सर्वेऽभ्यवजह्रुरन्नम् ॥ ७
कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्वी ।
यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८
अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु
शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९
अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
पादोपधानेव कृता कुशेषु ।
न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
न चावमेने कुरुपुंगवांस्तान् ॥ १०
ते तत्र शूराः कथयांबभूवुः
कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-
न्खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां
ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप-
स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं C. 1. 7170 B. 1. 192. K. 1. 207.

---

ext (catalectic)! $K_{0.3}$ यथात्मदीयान्य°; K_1 °त्मी-यान्यप्यजि°; K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D यथा स्वकीयान्य°; K_4 °थात्मदीयान्य°; $Ñ_1$ °थात्मनीयान्य°; T G अथात्मनीना(G_1 °थात्मदीया)न्य°; M अथात्मकी(M_{6-8} °नी)यान्य°. — ^{d}) $K_{3.4}$ धीराः. K_0 धरिश्यां.

9 ^{a}) $Ś_1$ K_2 Cd °स्त्यशांता°; $K_{0.1}$ B_3 D_5 अगस्तिशा°; K_3 *sup. lin.* °स्त्याशांता°; K_4 D_2 °स्त्याशा°; D_{4m} S °स्त्यकांता°. $Ñ_1$ °स्त्यगुप्ताभिमतां दिशां तु. — ^{b}) G_1 बभूवन् (for तेषां). D_2 पुरुषोत्तमानां (for कुरु°). — ^{d}) S (except T_1 $G_{1.6}$) कृष्णापि तत्रैव. $Ś_1$ K_1 T_2 G_{2-5} M सा तु; K_4 $Ñ_1$ पादे; V_1 चांते; T_1 G_6 पत्नी; G_1 सांते (for पत्तः). $Ñ_{2.3}$ B D पादांतरे चाथ (B_6 Da $D_{2.4.5}$ °रेणाथ) बभूव कृष्णा. Cd cites तिरः and प(or पा)त्तः.

10 ^{b}) $Ś_1$ °पदानैव; $K_{1.2}$ G_3 °पधानैव; $Ñ_{2.3}$ V_1 B (except B_6) D (except D_3) °पधानीव. ❀Dev.: पादाः उपधानं शिरःस्थानं यस्याः ।❀ — ^{c}) $Ñ_1$ मन आस; $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_4) मनसापि (for च बभूव). T_1 G_6 न तत्र तस्या मनसश्च (G_6 मन आप) दुःखं; T_2 G_{1-5} M न तत्र दुःखं च समाससाद. — ^{d}) D_2 चात्र मेने; T_2 G_1 चापि मेने.

11 ^{b}) $Ñ_1$ कथां °त्रां °कारां. — ^{c}) T_2 G_{3-5} रथाश्वनागान्. — ^{d}) Some MSS. परश्व°.

12 ^{b}) K_0 Ñ V_1 B Dn $D_{1.2.4}$ पंचाल°. $Ś_1$ G_3 M_{6-8} सुता (for सुतः). — ^{c}) S (except T_1 G_6 M_3) श्रुत्वा च (for शुश्राव). $Ñ_{2.3}$ V_1 B D तदा (for तथा). $Ś_1$ K V_1 T_1 G_6 अभिपन्नां ($Ś_1$ °न्नाः) (for निषण्णां).

13 ^{a}) $K_{0.3}$ च; T_2 G (except G_1) स (for तु). K_4 वृत्तं (for सर्वं). — ^{b}) K_4 transp. वृत्तं and तेषां. D_1 सर्वं; T_2 G (except G_1) चैषां (for तेषां). — ^{d}) Da T G (except G_1) त्वरितं.

14 Before 14, M_{6-8} ins. वैशं°. — ^{a}) Some MSS. पंचाल°. G_4 °ण्णचेतः. — ^{b}) K_4 °ड्वांश्चाप्रति°. — ^{d}) T_2 G_1 हृता (for गता). T_1 $G_{3.5.6}$ M हृता; G_1 गता (for नीता).

15 K_2 om. 15. — ^{b}) T_1 G_2 वा कारणेनोप°. G_1 वा मम सुता चापनीता. — ^{c}) $Ś_1$ (orig.) मे न दिग्धं; $Ś_{1m}$ K_4 $Ñ_3$ V_1 $B_{1.3.6}$ Da $D_{1.2}$ मे निविष्टं; K_1 मेनुदिग्धं; $Ñ_2$ Dn $D_{2.5}$ पंकदिग्धं; T $G_{1.3.5.6}$ M मे विपक्तं. Cd cites निदिग्धं (=विनिहितं) as in text. T_2 $G_{2.4}$ कच्चिन्न पांसौ हविराहुतं तत्. — ^{d}) K_4 Ñ V_1 B D G_1 कच्चिन्न माला पतिता (K_4 ins. here वै; D_5 -भूत) श्मशाने.

16 ^{a}) B_3 T_1 $G_{2.3.5.6}$ °प्रतिमो; T_2 G_4 °प्रथमो; Cd

कच्चिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
कच्चित्सवर्णप्रवरो मनुष्य
उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कच्चित् ।
कच्चिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
कच्चिच्च यक्ष्ये परमप्रतीतः
संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।
ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
विचित्रवीर्यस्य तु कच्चिदद्य
कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रबर्हो
वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १
योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः
कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं
लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
असज्जमानश्च गतस्तरस्वी

as in text. — [b]) Ś1 °र्णोऽप्यथ; M6-8 °र्णोऽच्युत. Ko Ñ1 G1 M (except M8) चेह; Ñ2.3 V1 B D एव; T2 G2-6 नेह. — [d]) Some MSS. °मर्षेण; V1 °ण्णानिपंगेण.

17 [a]) Ś1 यक्ष्यं (m भैक्षं); Ko योक्ष्ये; K1 भैक्ष्यं; K2.4 V1 यक्षे; B1 Da D1 पक्षः; B5 योज्ये; Cd यक्ष्ये (as in text). Ñ2.3 B3.6 Dn D2.4.5 कच्चिन्न तप्स्ये; S कच्चिच्छयिष्ये. — [b]) Ko.3.4 D6 संगम्य; Ñ1 °पूज्य; V1 °गृह्य; S सो योज्य. — [c]) Ś1 K1 V1 प्रब्रूहि; K3 ब्रवीतु; Ñ2.3 B D वदस्व. Ko.4 Ñ B D T2 G M3.5 °भाव; V1 नरप्रवीर. — [d]) G2 हि (for वि-). G1 दुहितारमद्य.

18 [a]) Ñ1 V1 B5 D4 T G वैचि°. Ñ2.3 B D सुतस्य (B5 मृतस्य; D5 सुतेन) कच्चित् (for तु कच्चिदद्य). — [b]) Ś1 वसंति; K1 कदंति; K2.4 Ñ1 V1 T G2-5 M (except M3) चरंति; Ñ2.3 B Da Dn D2.4 ध्रियंति; D1 जीवंति; G1 वदंति; G6 हरंति. Ś1 K1 पौराः (Ś1m वीराः); K3 G1 पौत्राः. D5 °रस्य युधिष्ठिरस्य. — After 18[ab], T G1.3-5 ins.:

1895* कच्चित्तु मे यज्ञफलेन पुत्र
भाग्येन तस्याश्च कुलं च वा मे ।
[(L. 2) T1 कुलस्य वा मे; G1 नरो हि साक्षात्.]

— [c]) Ś1 K1.3 M5-8 न; Ko.2 Ñ1 V1 B1 नु; Da T1 G (except G4) M8 च (for तु). — [d]) D4 गृहीत्वा. Ko.4 G6 निहितं. A few MSS. लक्षं.

Colophon. *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 Ko-3 Ñ3 B D4 Dn2 D2 T2 G3.4 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1 D5 G2 स्वयंवर; T1 संभव — *Adhy. name*: Ko.4 D5 द्रुपदवाक्यं; G2 M3.5 धृष्टद्युम्नप्रत्यागमनं; T2 G3.4 पांडवपरीक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 T1 191; D1m 195, D5 G 142; T2 G4-6 143; G1.3 145; M 144. — *Śloka no.*: Da1 Dn M8 18.

185

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — [a]) B1 (m as in text) तु सर्वं (for तथोक्तः). G6 — [b]) T1 G1.2 शशास. Ś1 K V1 आशु (for अथ). D5 °हर्षा; T2 नरेंद्रपुत्रः (for स राज°). — [c]) Ñ1 प्रहृष्टो; G2.4 °वीरो; Cd as in text. — [d]) K2.3 transp. वृत्तं and यथा. V1 वृता (for हृता).

2 Before 2, Ś1 K1.2 ins. धृष्टद्युम्नः; Ko.2.4 Ñ2.3 V1 B D धृष्ट° उ°. — [a]) Ñ2 V1 B1.3.6 Da D1.5 Cd स्वायत°; S Dn-स्याहित°; T2 G2-4 स्वाहित°. — [b]) Ñ1 V1 °जिनो. Ñ V1 B D रूपमतीव बिभ्रत्. — [d]) Some MSS. लक्षं.

धृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३
कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्तं
नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
क्रुद्धेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये
प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-
न्क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र
कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ
बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य
तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादा-
वुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च
नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९
सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव C. 1. 7193 B. 1. 193 K. 1. 203.

: (for तत्).

3 ^{a}) $Ñ_2$ B_6 स सज्ज°; V_1 स भ्राज°; B_2m $D_{2.4}$ स ाज्य°; Da $D_{1.5}$ असह्य°; G_2 अतर्क्य°; Cd as in text. ... B D (except D_5) $G_{2.5}$ ततः (for गतः). T_1 G_1 संशयं राजपुत्रस्त°. — ^{b}) V_1 S द्विजातिभिस्तैर्. — ^{c}) $Ñ_1$ चक्राम; S विक्रम्य. — ^{d}) T_2 G_4 स (for च). K_1 तुष्टः; दृष्टः; Cd as in text. — *After 3*, D_4 (marg. *sec. m.*) G (except G_2) ins.:

1896* श्यामो युवा वारणमत्तगामी
कृत्वा महत्कर्म सुदुष्करं तत् ।

... cont : T $G_{3.4}$ ins. after 6^{ab}:

1897* विक्षोभ्य विद्राव्य च पार्थिवांस्तान्
स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपौ ।

4 ^{a}) K_4 $Ñ_{2.3}$ $B_{1.6}$ D (except D_1) G_1 प्रगृह्य; $B_{1.3}$ गृहीत्वा (for च गृह्य). $K_{0.3.4}$ अन्वगात्. T G_{1-6} M कृष्णापि कृष्णाजिनिनं जगाम. — *After* 4^{ab}, T G $M_{2.5}$ ins:

1898* यः सूतपुत्रेण चकार युद्धं
शक्रेऽर्जुनं तं त्रिदशेशवीर्यम् ।

— ^{d}) $K_{0.3.4}$ $Ñ_{2.3}$ B Da $D_{1.5}$ G_2 वै (for तं). T_1 युद्धाय सर्वेषु समा°.

5 ^{a}) $G_{2.3.4}$(before corr.)$._5$ हि यः (for ऽपरः). K_1 °राजमान्ये; $Ñ_{2.3}$ V_1 B D T_1 °संघ(D_2 °सिंह)मध्ये. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 °माभज्य; K_{2-4} $Ñ_1$ V_1 Da °माह्य. G_2 महीं प्रचक्षं. — ^{c}) $K_{0.2}$ S प्रा(or प्र)कालयत्; K_3 प्राका°. $K_{0.3}$ M तेन; Da इति; T G तत्र (for एव). T_1 G_6 पार्थिवाग्रणे; T_2 G_{1-3} °वौघं; M °वेन. — ^{d}) T_2 $G_{1.6}$ भीमः (for क्रुद्धः). — *After* 5, $M_{2.5}$ ins.:

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि
यः पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ तां (for तौ). V_1 प्रवरौ; G_1 अधिपौ; G_3 अमितां (for मिषतां). V_1 नृवीरौ (for नरेन्द्र). — ^{b}) M_5 नरेन्द्रौ (for नराग्र्यौ). — *After* 6^{ab}, T $G_{3.4}$ ins. 1837* (cf. v. l. 3). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $G_{1.6}$ M_{6-8} बाह्यात्; K_4 Da T_2 G_2 बाह्यं. $Ś_1$ K_1 D_5 पुरा; $Ñ_1$ इमां.

7 ^{a}) T_1 M_{6-8} ततोप°. — ^{b}) D_5 एष; T_2 $G_{3.4}$ आस (for प्र-). K_4 °त्री मम तत्र तर्कः. — ^{c}) M_{6-8} °धैर्न- रवीरैरुपेतैर्. — ^{d}) T_1 $G_{1.6}$ $M_{2.5}$ °ष्टा त्रिभि°.

8 ^{a}) K_4 तस्याप्रतस्. $K_{0.1.3}$ D_5 अभिवंद्य. — ^{b}) Da $D_{2.4}$ तु (for च). $Ñ_{2.3}$ B D °ष्णां त्वभि°. S (except T_1 M_5) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ. — ^{c}) Ñ V_1 Dn D_1 स्थितां; B Da $D_{2.4.5}$ भिक्षां; $M_{2.5}$ स्थिताश्च. K_2 T_2 G_2 M_5 निवेश्य. — K_1 (hapl.) om. 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) $Ś_1$ K (K_1 om.) $Ñ_1$ V_1 G_2 भैक्ष्य°; $Ñ_{2.3}$ B D भिक्षा°.

9 K_1 om. 9^{a} (cf. v. l. 8) — ^{a}) Some MSS. भैक्ष्यं. K_2 परिगृह्य; V_1 प्रतिहृत्य. — ^{b}) K_3 $Ñ_{2.3}$ B D T_1 दत्त्वा (for कृत्वा). S ब्राह्मणानर्चयित्वा. Cd cites ब्राह्मणसात्. — ^{c}) $Ñ_1$ दत्त्वा (for वृद्धां). Ñ V_1 $B_{3.5}$ Dn $D_{1.5}$ °वेश्य; B_6 °वेश्य; D_2 G_6 °वेश्य; G_5 °भोज्य; a few MSS. (incl.

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
दर्भाजिनाग्र्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
ते नर्दमाना इव कालमेघाः
कथा विचित्राः कथयांबभूवुः ।
न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
मुक्तान्हि पार्थाञ्शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२
यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
यथा च भाषन्ति परस्परं ते
छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः
पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कच्चित् ॥ १४
गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा
गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ १५
विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा
हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
तदाचक्ष्वं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं

Cd) °विश्य.

10 b) Ś1 K1–3 Ñ B1.5 Dn D1 G3.6 च (for तु). Ś1 K1 Da D2.4 T2 G1.4 °धाना; K0.3 Ñ V1 Dn °धाने; B (except B1) D1.6 °धानी. — d) Ñ V1 Dn D1 °जिनाग्रास्त°.

11 b) B5 D5 कथां °त्रां. — c) K (except K1) Ñ1 V1 T2 G3–6 M6–8 °शूद्रोपयिकाः; T1 M5 °यिकाः; G1 °शूद्रावधिकाः; G2 °शूद्रोप°. Ś1 K D5 ते (for ता). — d) G1 सद् (for च). Ś1 K0–2 द्विजातीः; Ñ V1 B D द्विजानां; T1 G5.6 द्विजार्हाः; T2 G2–4 M द्विजा वा; G1 अविरुद्धं. Ñ1 शूराः.

12 b) K1 वीराः (for राजन्). — c) K3 प्रवृद्धा. — d) K0 Da om. हि. — After 12, D1 (erroneously) ins. 18d (v. l. इह for इति), repeating it in its proper place.

13 b) A few MSS. सज्जं. K0.3.4 सज्जीकृतं. Ñ1 T1 G6 यथा. K3 D1 प्रसज्य; T2 G प्रगृह्य. — c) M (except M3) तथा. Ñ V1 B3 Dn1.n2 S हि (for च). S ज(G1 क)ल्पंति (for भाषन्ति). Ś1 K यथा वदंते च परस्परं वै. — d) Ś1 K1 D5 वै (for ते). K3 T1 विचरंति. T2 G M छन्नं वसंतो वि(T2 G3–6 ·पि)चरंति.

14 Before 14, V1 B3.5 D2.5 T1 G1 M3.5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) T1 M5 तु (for स). Ñ1 परम- (for द्रुपदः). — b) K1 प्रेषयितुं प्रचक्रे; Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.2.4 G6 M3 प्रेषयामास तेषां (G6 तत्र). — c) Ñ1 विद्येम; T2 G (except G1) विदाम. — d) K0 Dn2 M7 महात्मानः; M5 °मनाः. Ś1 K1 B5 G3.5 च; K4 Ñ2.3 V1 Dn D1 तु; G6 स्म (for स्थ). B3 कर्हिचित्.

15 G2 om. from पुरोधा up to the end of the — c) Ñ V1 B D (except D5) transp. यथावत् and समग्रं. — d) Ś1 K0.2.4 Ñ1 M5 तान्स (K4 M1 °सं क्रमवि°; K3 तत्सत्क्रमवि; Ñ2.3 B D चानुक्रमवि (B1 °वित्); V1 तान्स प्रणयात्; T2 G3–6 तत्संक्रमवि; तान्सत्क्रमवि; M3.6–8 तान्संक्रमवित् (for तान्स क्रमवित्) T1 प्रोवाच तेभ्यः स्वमनुक्रमेण.

16 a) T2 G4 °च्छन्नव°; G2 °च्छन्नृपतीश°. — b) Ś1 K0.1 Ñ2.3 V1 B Da D5 °पंचाल°; Ñ1 पंचालपुत्रो. Ñ2.3 Ś1 B (except B3) D (except D5) वरदो (for द्रुप°). Ś1 K1 D2.5 °र्हः; B3 D2 S °र्हान्; B5 महार्हः. — c) Some MSS. लक्ष°; K2.3 V1 D3.5 च (for हि). — d) K1 तं (for नान्तं). K0.2.4 Ñ2.3 V1 B D प्रतिपद्यते (D परिपस्य°); M3 inf. lin. परिलप्स्य°; M4 प्रतिलप्स्य°, K0.3 T2 स्म (for सः).

17 a) K2–4 V1 D5 तदाचक्षध्वं; N1 तदा वदध्वं; K2.3 B5 Dn D1.3.4 आख्यात च; B1.3 तदा च त्वं; Da T G1.3.4 M आचक्षध्वं. Ś1 K1 ज्ञातिज्ञानानु°; K0.2 Ñ1 Da.4 G1 M1–4 °पूर्वं; D5 T2 G5.6 जातिकुलानुपूर्वं; G3.4 M5.8 जाति°; G2 आख्यात जातिकुलानि पूर्वं. B3 निवेदयध्वं कुलजातिपूर्वं;

पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् ।
प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं
पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ १७
पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
तस्यैष कामो दुहिता ममेयं
स्नुषा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।
समीपस्थं भीममिदं शशास
प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै ॥ २०
मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा C. 1. 7042 B. 1. K. 1. 208.

ती च कुला°. — b) S (except T3) शिरःसु पादं द्वि°. d) Ko.3 Ñ V1 B D (except D4) पंचा°. Ś1 K B3 n D1.3 च सानुग(K2.3 °ज)स्य; T1 सहात्मजस्य; T3 G M xcept M3) सहानुजस्य.

18 d) B1.3 इह; M6-8 यदि (for इति). Ñ2.3 B3 a1 Dn D1.4 स्नुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय.

19 a) Ñ1 स; Ñ2.3 V1 B D (except D6) हि (for). — b) B1.3 °तांगीं; B3 G2 °तांगः. — c) Ś1 Ko.1.3 दि; K2.4 अपि (for यद्). K3.4 असौ; Ñ1 S मे (G2 यं) (for वै). — d) K4 Ñ2.3 B D ममैतां; V1 समेतां; (except G2.6) इहेति. — After 19, T1 ins.:

1900* तद्वै श्रुत्वा पाण्डवाः सर्व एव
राज्ञा यदुक्तं द्रुपदेन वाक्यम् ।
कुन्त्या सार्धं मानयां चापि चक्रुः
पुरोहितं ते पुरुषप्रवीराः ॥;

hile N ins.:

1901* कृतं हि तस्यात्सुकृतं ममेदं
यशश्च पुण्यं च हितं तदेतत् ।
[(L. 1) Ś1 K ममेदं.]

20 Before 20, T1 ins. युधिष्ठिरः. — a) Ñ B D यो° (Da यथो°). K4 Ñ V1 B1.6 D (except D1.2) हि for तु). K2 Ñ V1 B1 Dn2 D1.3 °हितं स्थितं. B3 °वयं पतेः पुरोहितं; T1 द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य तं च. — G1 hapl.) om. 20b–22a. — b) K2 तथा; Ñ V1 B Da1 Dn 1 ततो (for स्थितं). T2 G (G1 om.) M6-8 विधिज्ञं (for विनीतं). D2 विनीतवाक्यं; T2 पुरोहितं चै (for स्थितं वि°). V1 M3.5 प्रतमीक्ष्य. — Ko (? hapl.) om. 20c–21b. — c) K4 पार्श्वे स्थितं; Ñ V1 B D (except D5) समीपतो (Ñ1 B3 °गं). K4 T2 G3.4 भीमसेनं (for भीममिदं).

21 G2 om. 21; Ko om. 21ab (cf. v. l. 20). — b) Ñ1 तस्मात् (for तस्मै). D2 प्रयुज्या; D4 प्रदेया. T2 G3.4 ins. हि after प्रयोज्या. Ñ2.3 B1.3 6 D T1 हि; B3 T2 G (G2 om.) M च (for एव). — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) ततस् (for तथा). T G1.3 4.6 M3 तां; G5 M6-8 तं (for तत्). — d) T1 स (for तां). K1 एव; S (except T1; G2 om.) चापि (for चैव). Ś1 K1 प्रगृहीतवान्सः; K2 अपि संप्रगृह्य; K3 प्रतिसंनिगृह्य; K4 Ñ1 V1 B1.2 G5.6 M6-8 प्रतिसंगृहाण; Ñ2.3 B3.6 D (except D5) प्रतिगृह्य हर्षात्; T G1.3.4 M3 प्रतिगृह्य तत्र; M3 (inf. lin.).5 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसंगृहीत्वा as in Ko D5).

22 G2 om 22a (cf. v. l. 20). — a) Ñ2.3 B1.3 Dn D1.3 °हितं तदा. — c) K2 Ñ V1 B1.3 5 D2.5 पंचाल°. K1 B3.5 Da Dn3 D2.4.5 विसृष्टा. — d) G1 °मैनिष्टेन. K3 पथानु°; Ñ2.3 V1 B D (except D5) यथा (B Da2 D4 पथा) न कामात्; T1 G6 यथानिकामं; T2 G1-5 M य(G1.3 M3 5 प)थाद्य कामं.

23 a) Ś1 K1 प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन शुल्कः. — b) Ś1 K1 सोनेन; K3 Ñ2.3 D (except D1.3.4) S सा तेन. Ś1 K1 यथानुवृत्तः; Ko °वृत्तः; T G M3.5 तथा गृहीता.

न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥ २३
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण
विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह
कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ २४
नैवंगते सौमकिरद्य राजा
संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः
स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ २५
अप्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं
मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ।
न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन
लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २६

तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
न चापि तत्पातनमन्यथेह
कर्तुं विषह्यं भुवि मानवेन ॥ २७

एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु
पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

— d) Ś1 K1 नाजीव°; Ko.3-4 नाजीवशल्ये; N1 नाजीवशीले; Ñ2.3 V1 B D न चापि (V1 चैव) शीले; T G (except G1) न चैव शिल्पे; M3 न जीवशुल्के. T2 G3-6 गोत्रैः.

24 a) B6 Da D3 च (for हि). K3-4 Ñ V1 B Da Dn1 D4.5 T1 M °केण (as in text); the rest °केन. — b) Ñ2.3 V1 B1 Dn1.n2 G3 हि (for च). Ñ2 V1 B Da Dn2 D2.4.5 सा विसृष्टा; Ñ3 Dn1.n2 D1 विप्रकृ°; T1 G1 °सृष्टा; G3 inf. lin. सा नि°. — c) Dn2 T G (except G1) M1.3 तथा तेन.

25 a) B (except B1) Da D2.4.5 एवंगते. Ś1 K (except Ko) G1.2 M6-8 सोमकिर; B3.4.6 D2.4.5 सौम्यकिम्; D1 सौमकिम्. Ś1 K1 अत्र (for अद्य). — c) T G अस्य (for असौ). — d) M3.4 सर्वथा हि (for पार्थि°).

26 a) K2 G6 आप्राप्य°; K4 अनाप्त°; Ñ1 अवृत्त°; Ñ2 Dn संप्राप्य°; Ñ3 B1(m as in text).4.5 D5 G1 अप्राप्त°; Da1m D1 T1 G2 M1-8 संप्राप्त°; T2 G3-5 M3 सुप्राप्त°. Ś1 K च; D5 तु (for हि). — b) V1 ब्राह्मणसंघमध्ये. — c) Dn1 G2.6 धनुर्वेद°. — d) K2 यथेह; Dn1.n2 तथापि; D2 सदा हि. — f) K4 D1.2 न; S च (for हि)

27 D1 (hapl.) om. 27b-28a. — a) K3 Ñ V1 B D (except Da D4) पंचाल°. — c) Ś1 K1 तत्पातितम्. — d) Ñ1 V1 B6 D1 विसर्पं; Ñ2.3 Da D4.5 हि शक्यं; B1.3.4 विसर्पं; Da हि सर्पं; T1 समर्प.

28 D1 om. 28a (cf. v. l. 27). — Before 28, G3 M3 ins. वैशं°. — b) Ko.3 Ñ V1 B D (except Da) पंचाल°. Ñ1 समीपगो. — c) Ñ1 तदा (for तत्र). Ko.1 अथ (for आशु).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4.5 T2 G3.6 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 युधिष्ठिरवाक्यं; T2 G3.6 द्रुपदपुरोहितयुधिष्ठिरसं (T2 om. सं)वादः; D5 युधिष्ठिरं प्रति पुरोहितवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 T1 193; D1 195; D4m 196; D5 G2 143; T2 G4-6 144; G1.3 145, 145. — *S'loka no.*: Da1 Dn 29; M3 30. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7184.

186

1 Ś1 K1 T1 M दूतः; T2 G1.4.6 वैशं°; G2 दूतः; G3 वैशं । दूतः (for दूत उ°). G5 om. the ref. — a) Ś1 K1 G3 M जन्य (M3 inf. lin. °स्या)र्थम्; Ko.3 यज्ञार्थम्; V1 कन्यार्थम्; Ñ3 दुःसाधस्; Cd as in text. G3 देवं (for राज्ञा). — b) K3 तु; T1 यत् (for च). — c) K1 Ñ V1 B1.3 Dn कृष्णां; Nilp as in text. D5 T2 G तु; T1 स्व (for च). D4 S (except G1.3) तमेतु.

2 a) K3 °स्वविशाः; Ñ3 °धर्मविशाः; T1.2 T4 °वि°विप्राः; D2 °विप्रपदाः; S °वनविप्राः (G1.6 °विप्र°); — c) K4 D1 Da M3 पटेत; T1 पठित; T2 G4-6 सदेशः; G

१८६

दूत उवाच ।

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा
विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।
तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः
कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १

इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः
सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।
एतान्समारुह्य परैत सर्वे
पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते
पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।
आस्थाय यानानि महान्ति तानि
कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ३

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य
यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।
जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां
द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४

फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि
चर्माणि वर्माणि तथासनानि ।
गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जू-
र्द्रव्याणि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५

अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः
सर्वाणि क्लृप्तान्यखिलेन तत्र ।
क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि
सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६

रथाश्ववर्माणि च भानुमन्ति
खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः । C 1. 7209 B 1. 194. 7 K. 1. 209. 10

मेत्य; M3 पुरैत; Cd as in text. G3 विमानमारुह्य मागमध्वं. — [d]) A few MSS. पंचाल°.

3 Ś1 K1.2 D1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — [a]) Ś1 K1 D5 °नंदनास्ते; G2 °पांडवास्ते. — [b]) B6 Da D2 पुरतः; T1 प्रवरं (for प्रथमं). Ś1 G3 M6-8 प्रयास्य; K0.2 विसर्ज्य; K3.4 D5 विसृज्य. Ñ2 B5 परियाप्य सर्वे; Ñ3 प्रतिपद्य सर्वे; B1.2 D1 प्रतियाप्य सर्वे (for प्रथमं प्र°). — [d]) K2 V1 यानैः; K4 D2 याने (for याते). Ñ2.3 B Da Dn D1.4.5 सहैकयाने; T1 G6 सह प्रयाते; T2 G2-5 M (except M5) सहोपयाते. — After 3, K0 D2(marg. sec. m.; om. 1[ab]).5 ins.:

1902* सुस्नापिताः साक्षतलाजधानै-
र्घटैर्घटैश्चन्दनवारिपूर्णैः ।
स्त्रीभिः सुगन्धाम्बरमाल्यदामै-
र्विभूषिता आभरणैर्विचित्रैः ॥
माङ्गल्यगीतध्वनिवाद्यशब्दै-
र्मनोहरैः पुण्यवतां प्रवृद्धैः ।
संगीयमानाः प्रययुः प्रहृष्टा
दीपैर्ज्वलद्भिः सहिताश्च विप्रैः ॥;

on the other hand, S ins.:

1903* स वै तथोक्तस्तु युधिष्ठिरेण
पाञ्चालराजस्य पुरोहिताग्र्यः ।
सर्वं यथोक्तं कुरुनन्दनेन
निवेदयामास नृपाय गत्वा ॥

[Cf. 4[ab]. — [d]) T2 G3.4 तत्वम् (for गत्वा).]

4 [a]) Ś1 K (except K3) G1 च (for तु). — [c]) Ñ2 B5 Dn1.n2 D1 जिज्ञासयेवाथ; T1 °यैवात्र. — [d]) K0.3 अशेषाणि; K4 सर्वाणि (for अनेकानि).

5 [a]) T2 G (except G1) मूला° (for माल्या°). Ñ1.2 B5 Dn T2 G4 च; T1 G6 अथ, M6-8 उप- (for सु-). — [b]) K3.4 Ñ V1 Dn D1 व(K3 ध)र्माणि चर्माणि (by transp.), T1 भोज्यानि चर्माणि. Ś1 K च भानुमंति; D2 वरासनानि. — [c]) Ñ1 रत्नानि (for राजन्). K Ñ1 अपि (for अथ). T1 उपसंजहार; G1.2.5.6 अथ चापि राजा; G3 अथ चैव राजा (cf. 6[d]); M अथ चापि रज्जून् (M5 रज्जूः). T2 G4 उपाश्चैव चापानथ चापि राजा. — [d]) Ñ B D (except D5) बीजानि (Ñ1 यानानि); T G रत्नानि; M अन्यानि (for द्रव्या°). S धान्या° (for चान्या°). K1 कृषीवलानां; S कृषेर्निमित्तं.

6 [a]) D2 S (except G1) अपि (for च). — [b]) K0

धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः
शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७
प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च
सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि
तथैव चासन्विविधानि तत्र ॥ ८
कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-
मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं
प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ९
तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य
महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०
राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे
पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज-
न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
ते तत्र वीराः परमासनेषु
सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या-
स्तदा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ १२
उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः
भोजापकाश्चाप्युपजह्रुरन्नम् ॥ १३

Ñ1.2 V1 Dn D1 S सर्वाणि कृत्यानि; B5 कृत्यानि सर्वाणि. Ś1 D1 G3 अखिलानि. Ś1 K D5 चैव (for तत्र). — c) K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 T2 G3–5 M3 अपि (for च). Ñ1 यानि; Ñ2.3 V1 B D (except D5) तत्र (for तानि).

7 a) K (except K1) रथाश्च व(K2 च)र्माणि; Ñ Dn D1 वर्माणि चर्माणि; V1 गदाश्च चर्माणि; B Da D2.4.5 चर्माणि वर्माणि; S अस्त्राणि (T1 धनूंषि) शस्त्राणि. — b) B5 Da D4 शंखा; G2 खट्वा (for खड्गा). T2 G2–4 महस्यो. B6 Da S अथ (for अश्व). D2 T2 G (except G1.6) -रथान्. Ñ3 B Da D4 विचित्राः; D2 G (except G1.6) च चित्रान्. — c) D1 om. 7c. S (except T1) चोमाणि. K3.4 T2 G3.4.5 शरांश्च मुख्यान्. Ñ2 V1 Dn चित्राः (for मुख्याः). — d) Ñ2 Dn °भूषणाश्च.

8 a) K3 T2 G2.4–6 प्रासान्. K0.2.3 मुखंड्यश्च; K1 मुसुंड्य°; K4 भूशंड्य°; B1.3.6 भुषुंड्य°; D1.6 भुशंड्य°; T1 मुसुंड्य°; T2 G4 मुसुंठी°; G1 मुसंड्य°; G2 मुसंठी°; G3 मुसुंड्य°; G5 M3 मुसंड्य°; G6 मुसंड्य°; M3.6–8 मुसंड्य°. K0.3.4 Da D1.2 परस्वधा°; D5 G1 °श्वथा°; T1 तथा नातस्यः; T2 G2.4.6 परश्वथा°; G3.5 °श्वधा°. — b) Ś1 K4 D1 G6 संग्रामिकं; Ñ1 S सांग्रामिका(Ñ1 T1 G1 M3.6–8 °का)श्चैव. Ñ1 V1 D2 तथेह; T G3–6 तथापि (for तथैव). S चान्ये (T2 G3–6 °न्यान्) (for सर्वम्). — c) Ñ2 Dn °यस्तुर्वंति; D4 °सत्कृतानि (for °संस्कृतानि). — d) T2 G (except G1) राजन् (for चासन्). Ś1 K1.2.4 D5 तथैव चापानि (D5 चासानि) महांति तत्र; Ñ2.3 Da Dn D1.2.4 तथैव चासो विविधं च तत्र.

9 a) T1 G1 M5 च (for तु). — c) Ś1 K (except K1) स्त्रियश्च ताः; T1 G6 राजस्त्रियः. — d) Ñ2 Dn प्रत्यर्चयामासु(ः); T2 G3–5 प्रत्युद्ययांचक्रुर्. Ś1 K1 Ñ3 G2.3.5.6 अदीनसत्त्वा.

10 a) K (except K1) D5 S उदी(G3 °दै)क्ष्य; Ñ समी°; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 निरी°. — b) K1 मत्तर्षभा°. — c) K0.4 गूढोत्तमांगान्; K2.3 B5 D5 गू(K2 व्यू)ढोन्नतांसान्; S व्यूढां(G3° ढां)तरांसान्; Cd as in text. K2 Ñ1 G1.6 M3.5 °गेंद्रभोगान्. — d) G3 प्रगल्भबाहून्.

11 a) Ñ1 सजना° (for सचिवा°). — b) Ś1 K पौत्राः (for राज्ञः). Ś1 प्रसवाश्च सर्वे (m as in text). — d) B6 Da D3 समापेतु°; M3 समासेदु°.

12 a) K2 वीराश्च सर्वे परमा°. — b) G1 पाद्मो(?°दो)पपीठेषु; M6.8 संपादपी°. — c) Ñ2.3 B (except B5 D3) Dn D1.2.4 यथानुपूर्वं; T1 G1 °पूर्व्याद्; T2 G3.4 °. — d) Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.4.5 G6 M6.7 तथा. B5 D3 सिंहासनेषूत्तमभूमिपा यथा.

13 b) Ś1 K1.4 V1 T1 G1.3.6 पात्रेषु. Ś1 K1 V1 G1.6 °राजतेषु. — c) Ś1 K D5 सूदा° (for दासा°). A few MSS. °दासा° (for दास्य°). V1 प्रहृष्टरूपाः. — d) Ś1 K2 भोज्या(K2 °जा)पकाः; K3 भोज्येषकाः; K Ñ2.3 V1 B D संभोजका°; S भोज्यं परं. T1 चाप्युपज्(ह्रु); T2 G4 च स्यप°; G3 च म्युप°; G6 चाप्यप°. Ñ1 भोज्यप्रकारानुपजह्रुरग्र्यं.

14 a) Ñ B1.6 D (except D1.4.6) यथान्यकार्यं; V1

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नृवीराः ॥ १४

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टाः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।
आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
ग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।
मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते । C. 1. 7223 B. 1. 190. 6 K. 1. 210. 6

काशं; B3 यथा स्वकामं; B5 °र्थकामं. T2 G3-4 सदर्श°. K2 om. 14c–15b. — c) Ś1 K (K2 om.) Ñ2.3 V1 n D1.3 राजन् (for तत्र). — d) Cd cites सांग्रामिकानि s in text). K1 सांग्रामिकान्याशुमुदुर्; Ñ1.2 V1 Dn D1 रकं ते (D1 वै) विविशुर्.

15 K2 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) Ś1 K1 D2 न्; B5.6 Dn2 D4 सं; Da स (for तल्). — b) T G3-6 वैं. G6 °मुख्याः. — c) K0.2 Dn D1 समर्थया°. Ñ1 B 3.4 समर्च(Ñ1 B1 °र्थ)यामास उपेत्य हृष्टः. — d) Ś1 पुत्रपौत्रैः; K1.2 Ñ3 °पुत्रपौत्राः; Ñ2 Dn D1 °राजपुत्रान्; T1 मुख्यपौत्रान्.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 द्रौपदीविवाह; K1-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4.5 T2 G1.3.4 M5 द्रौपदी(Da1 D5 M5 om.)स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0 यज्ञासा (read जिज्ञासा); K4 D2 वर्णजिज्ञासा; T2 G1 3.4 पांडवपरिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 T1 193; D4m 197; D5 G2 144; T2 G4-6 145; G1.3 147; M 146. — *Sloka no.:* Da1 Dn 15; M5 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7199.

187

1 Ś1 K (except K0) Da1 D2 S om. उवाच. — a) D5 S पांचालो. — c) D1 प्रतिग्रहेण; G2 परिग्रहाणां. — d) D1 प्रतिगृह्य. K Da D2.5 महामतिः; Ñ1 समद्युतिः.

2 a) Ś1 K D5 M5 °पृच्छदमेयात्मा. — b) Ś1 T G3-6 M3.5 °पुत्रं युधिष्ठिरं. — Before 2cd, T1 ins. द्रुपदः. — d) Ś1 K D5 ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp.). G2 ब्राह्मणानुगान्.

3 b) K2 Ñ V1 B D G2.6 M7 अथ वा. — c) Ś1 G2 वै; Ñ1 वः (for वा). Ñ2 3 V1 B D (except D5) वा विप्रान् (D2 विप्राय). — d) B D3.4.5 G1 M6-8 चरंतः. K4 °तो दिशः.

4 a) Ñ V1 B (except B6) D (except Da) G3 M5 °प्रासा. — b) K2 B6 Da देवान्; Ñ2.3 V1 B1.5.6 Dn D1.3.4.5 देवाः (for दिवः). — c) T3 G3 4 ब्रवीहि. D5 यथासत्यं. — d) Ñ1 S ह्य(M3.5 -त्य)स्ति (for ह्यत्र). K0 विद्यते; K3.4 वर्तते (for नो महान्).

5 b) K3 T2 G1(by corr.).5.6 मनस्तुष्टिमिहा°; K4 मनस्तुष्टेरिहाविशत्; Ñ V1 B D मनः संतुष्टिमावहेत् (V1 °विशेत्; Dn2 D4 °हरेत्); T1 G3 °ष्टिरिवाविदोत्; G2 °ष्टिरथाविशत्.

6 a) Ś1 T1 G1 कामये; K1 D5 काम्यया; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1 2.4 इच्छया. Ñ2 V1 Dn D1 तत्सत्यं (for सत्यं त्वं). T2 G2-5 कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G5 मे ब्रूहि); G6 कामयेयं ब्रूहि सत्यं. — b) B5 साधुषु (for राजसु). Ś1 K D5 पूज्यते. M7 सत्यं ब्रूहि सुशोभते. — c) K0.3 4 D4 तु; M6-8 न (for च). — d) S °त्यं नानृतं भवेत्.

7 a) Ś1 स्वमर°; K1 परम°; Ñ1 °संकाशं; D2 ह्यमृत°.

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६
श्रुत्वा ह्यमरसंकाश तव वाक्यमरिंदम ।
ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८
वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।
याभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ९
यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।
व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।
पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यं ह्रदं गता ॥ १०
इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।
भवान्हि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ १२
यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।
अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३
पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरा ।
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५
आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६
ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।
यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ १७
तत्र ते न्यवसन्राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः ।

— d) G4 आस्थास्याम; M6-8 °स्यति; Cd as in text.

8 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — a) G8 दुर्मना (for वि°). — b) D5 S पांचाल. — c) Ś1 K ध्रुवं कामः. — d) K3 न संशयः; B3 अशेषतः (for असं°).

9 c) Some MSS. मा (for मां). — e) K4 Ñ2 Dn D1.5 आभ्यां. — f) B1m विजिता. G2 जन°.

10 a) Ñ1 तत्र तु (by transp.). Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6-8 च; T G2-6 M6.8 तौ (for तु). Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुंती च (for राजेन्द्र). K3 G1 इमौ यमौ च राजेंद्र (G1 माद्रेयौ). — b) Ñ3 Dn D1 व्यवस्थिता (for प्रति°). — c) M व्यैतु. — d) K3.4 S स्म (for स्मो). B4 S (except G2) नराधिप. — f) Ñ V1 B3 Dn2.n3 D1 G2 M7 अन्यह्रदं. Ś1 K D5 T1 ह्रदाद्ध्रदमि(K2 °द ह्र)वागता.

11 a) Ś1 K D5 G3 इति सत्यं; T2 G3.4 इति तत्वं. B3 महाभाग. — b) K0.2 B Da D4 G1 M6 सत्यम् (for सर्वम्). M6-8 एव (for एतद्). — c) Ś1 K D4.5 च (for हि).

12 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच (M6.8 om. the ref.). — T1 (hapl.) om. 12b-13a. — b) G1 हर्षगाकुल°. — cd) Ñ3 प्रतिवाक्यं; D1 °कर्तुं; T1 °युक्तं. K3 तथा युक्तं; Ñ1 V2 Dn D1.2.3 मुदा युक्तो (D5 °क्तं) (for तदा युक्तं). Ś1 K1.2 Ñ1 V2 नाशक्नोत्तं. S (T1 om.) °क्तुं न शक्तोभूद्धर्मसूनुं सदानघ.

13 a) T1 om. 13abc (cf. v. l. 12). K0.4 च (for तु). Da D2 स तु (by transp.). K0.2.3 स (K1 [illegible]) हर्षं वै; T2 G3.4 परं हर्षं. — b) Ñ3 B6 Da D4.5 [illegible] B5 T2 G (except G5) M6-8 °तप. — c) K3 Ñ1.2 [illegible] Dn D1 तदा (for ततो). Ś1 K1 Ñ3 V1 B D (except D5) वाचा; Ñ1 वाक्यं; Ñ3 वाचं (for राजा).

14 a) K0.4 Ñ1 D5 पप्रच्छैनं स धर्मात्मा; S (G [illegible] corrupt) पर्यपृच्छद्दीनात्मा. — b) G2 यथा तैः प्रद्रुतं. [illegible] (except K1) Ñ V1 B Dn D1.4.5 M पुरात्. — c) [illegible] तथास्मै. S आचष्ट (for आचख्यौ). — d) Ś1 K (except K3) B1.3 Da1 D1.2.5 G1.2 °पूर्वेण. B5 पार्थिवः; G1 [illegible]

15 d) Ñ2.3 V1 Dn D1 S (except M6) नरे°.

16 a) K0 D2 G1.2.6 तदा; K3 स तं. — c) T1 [illegible] (except G3.4) M8.5 °जज्ञे स; M6-8 °जज्ञेथ. M6 [illegible] K2 °जज्ञे धराहिप. — d) S (except T1 G2 M6) [illegible]

17 Before 17, M6-8 ins. वैशं°. — c) G2 [illegible] (by transp.). K0.2.4 Ñ2.3 Dn D1.4 T2 M6 संदिष्टं; [illegible] (except B5) Da D2 निर्दिष्टं; T2 G (except G3.4) M6-8 संदिष्टा. — d) K3 भुवनोत्तमं.

18 a) K1.4 Ñ2.3 V1 B D प्रत्यावस(K1.4 °वसत [illegible] °गत)स्ततो; K3 प्रत्याश्वस्यास्ततो; S पर्यावसन् (T2 G1-4 °वसत् [illegible] G2 °वसता)स्तदा (M6 प्रत्याश्वास्य ततो). — d) Ñ2.3 [illegible] B D सं (for तान्).

19 Before 19, T2 G1-4 M6-8 ins. द्रुपदः [illegible]

त्याश्वस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
ह्णातु विधिवत्पाणिमद्यैव कुरुनन्दनः ।
ण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९
तस्तमब्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
मापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०
द्रुपद उवाच ।
न्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
। वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
षां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२
चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३
एष नः समयो राजन्रत्नस्य सहभोजनम् ।
न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४
सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५
द्रुपद उवाच ।
एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६
लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७
युधिष्ठिर उवाच ।
सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् । C. 1. 7243 B. 1. 196. 29 K. 1. 210. 27

ıapl.) om. 19–20. — b) Ñ2.3 B (except B5) Dn 4 S (except G6) अद्यायं. K (except K1) D2 T3 3 M6.8 °नंदन. — c) Ś1 K D5 महाराज. — d) K2 3 गुनः. B6 D1 क्रियतां. B3 क्षणः.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 19). Before 20, Ñ2.3 V1 D ins. वैशं° उ° (D2 om. उ°); S (except G2 M3 5) [°. — a) Ñ V1 B D (except D5) तमब्रवीत्ततो ा (Ñ1 राजन्). — b) Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn D1.5 र्मात्मा स (Ñ1.2 V1 Dn च); Ñ3 धर्मराजो. — After ab, M6-8 ins. 1904*. — Before 20cd, M5 ins. धिष्ठिरः. — c) V1 D4 ममापि. — d) Ś1 M5 तात (for पद्). S (except G2) ins. after 20 (M6-8, after ab):

1901* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यद्भवाननुमन्यते ।
[M6-8 °मंस्यते.]

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — ab) Ñ3 B Da D2 4 ansp. विधिवत् and दुहितुः. — d) D5 तस्मै. Ñ3 B Da 3.4 कृष्णा (B3 कन्या) प्रदीयतां.

22 Ś1 K1 3 S om. उवाच. — ab) Ś1 K Ñ2 V1 Dn 1.5 transp. द्रौप° and महि°. — c) Ñ2 3 V1 B Dn D1 (B5 च) (for हि). — d) Ñ3 B (except B5) 2 महीपते.

23 a) K0 चास्त्यनि°; D4 चास्यां नि°. — c) Ś1 K1]5 पार्थेनाव(M5 °वि)जिता. Da चैव; M3 राजन्; M6-8 त्वा (for चैषा). — d) K0.2.4 D5 हि ते सुता; Ñ2.3 V1 Da Dn D1.3.4 सुता तव.

24 G2 M6-8 om. 24. — b) K2 T3 G1.3.4 लब्ध°; K3 D2 अस्य° (for रत्न°). — c) S (G2 M6-8 om.) न चैनं. Ś1 K1 N1 T1 G3 M5 °मिच्छामि. — d) D4 परमं (for समयं). — After 24, S (except G2 M6-8) ins.:

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।
निर्जिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।
[L. 2 = (var.) 23cd.]

25 ab) Ś1 D5 transp. धर्म° and महि°. — cd) K (except K3) Da1 D1 G2 आ(K3 D1 अ)नुपूर्वेण. T1 G1 सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने; T3 G2-6 M गृह्णंतु सर्वेशौ (M5 सर्वेशौ गृह्णंतु) ज्वलिते. K (except K1) Ñ V1 B D करान्.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — c) Ñ3 V1 B Da D2.4 तात; Cd Arjp पुंसः (as in text). — d) K2 प्रशंसेति कदा°; Ñ3 3 V1 B D श्रूयंते पतयः क्वचित्. — After 26, S ins :

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 a) B5 तं; T G च (for त्वं). — b) Ś1 K अधर्मं (see below); Ñ1 नाधर्मो. Ñ2.3 V1 B D धर्मवि(Da °व)च्छुचिः (D1 धर्मकं शुचिः). — c) Ś1 K (except K1) कर्तुमिच्छसि (see above). — d) K0 कथं; K2 यस्मात्. K2 B5 मतिर्; B3 भक्तिर् (m as in text); T1 कीर्तिर्.

28 Ś1 K1.3 S om. उवाच (G1 om. the ref.). — S ins. after युधि° (G1, which om. the ref., after 27):

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ।
[T1 G1 M3 लोकवेदवि°; M5 लोकवेदावि°; M6-8 °वेदाद्वि°.]
— b) S विद्म गतिं वयं (T3 G3.4 स्वयं). — c) Ś1 K (except K1) Ñ2.3 सर्वेषाम्. K0.2.4 Da Dn1 D1.2.5 °पूर्वेण. — d) B3 धर्मान्वयामहे; S तमनु(M5.1 तैरनु)यामहे.

पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

द्रुपद उवाच ।
त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।
ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः ॥ २

अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।

29 Before 29, G1 ins. युधि°. — 29^{ab} = 1. 188. 13^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1 नीयते. Ko.3.4 N1 B Da D2.4.5 मनः; G3 रतिः. — ^{c}) K1 एवमेव; Ñ1 एवं च मे; D5 एवं चैषा. K3 मतं मह्यं. — ^{d}) Ñ V1 B Dn D1.2.4 मम चैतन्; Da सर्वमेतन्; S ममापि च. — After 29, S ins.:
1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाद्व्यासादेतन्मया श्रुतम् ।

30 T1 om. 1. 187. 30–188. 6. — ^{a}) Ñ1 धर्म एव; S धर्म एष (G2 वित्तं; G3 -वित्वा). — ^{b}) Ko Da चरेयम्; K3 चरित्रम्; K4 Ñ1 चरेनम्; B6 D2.5 चरेमम्. K4 B6 Da D2.5 मा विचारयन् (Da °रय). S (T1 om.) विचार्यैवं (G6 °र्यैव; M6 यस्मादेवं) करोम्यहं. — ^{c}) Ñ3 S (except G1; T1 om.) तत्र (for तेऽत्र). Ñ1 मा च तत्र विशंको भूः; Ñ2.3 V1 Dn D1 मा च शंका तत्र ते स्यात्. — Ko om. from ऽत्र (in 30^c) up to 31^a. — ^{d}) Ñ1 कदाचिदपि. S (T1 om.) न ह्यधर्मे मतिर्मम.

31 T1 om. 31; Ko om. 31^a (cf. v. l. 30). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^{a}) Ś1 कौंतेय कुंती च (by transp.). — ^{c}) S (T1 om.) कथयित्वेति°. — ^{d}) Ko दद्य् (for श्वः). K1 S (except G3 6 M5; T1 om.) काल्ये.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 30). Ś1 K1.3 D1 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1 पचः सर्वे. — ^{b}) Ś1 K1 तानुत; M6–8 पांडवाः (for भारत). — ^{c}) S (T1 om.) ततो (for अथ). — ^{d}) S (T1 om.) आजगाम (G1 M6.8 °गामा) विचिंतितः (G1 आससाद महामुनिः).

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1 द्रौ विवाह; Ko–2.4 Ñ3 B Da Dn1. n3 D3.4.5 T3 G2.6 द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.3.4 द्रुपदविमर्श; G3.4 द्रुपदयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, w or both): Dn3 194; D3m 198; D5 G2 145; T1 G 146; G1.8 148; M 147. — *S'loka no.:* Da 33, 36.—*Aggregate s'loka no.:* Dn3 7232.

188

1 T1 om. 1 (cf. v. l. 1. 187. 30). Ś1 K1.3 D om. उवाच. — ^{a}) Ś1 K D5 द्रुपद°; S (T1 om.) पांचा (G2 पार्थिव°). S (T1 om.) महारथः. — ^{d}) Ś1 K सर्वं (for कृष्णं). N2.3 B D (except D5) सर्वे (for दृ N (except V1) -म्यवाद(K1 °च)यन्.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) T3 G (except G1 प्रसनंदत्. Ñ2.3 B Dn D1.2.4 स तां पूजां. K3 देवि नंदिताः सर्वे. — ^{b}) Ko Da Dn1 दृष्ट्वा. K2.3 D3 S (T om.) च कुशलं ततः. — ^{c}) K1 Ñ2.3 B6 Da शुभे. K आसनेषु महार्हेषु; V1 आसने रुचिरे शुभे. — ^{d}) S (T1 om.) °मुनिः (M3 °मतिः). K3 निषेदुस्ते परंतपाः.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1); K3 om. 3; G3 om. 3–4 — ^{a}) Ñ1 ततः; G3 च ते (for तु ते). — ^{b}) Ś1 K (D om.) व्यासेन (for कृष्णेन). K3 अमितबुद्धिना अक्लिष्टकर्मणा. — ^{d}) Ś1 K (K3 om.) ते परंतपा (Ś1 K °प); D5 ते महातपाः (for द्विपदां वराः).

सनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ३
तो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
मच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
थमेका बहूनां स्यान्न च स्याद्धर्मसंकरः ।
तन्नो भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

सिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
स्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

धर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८

अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयसः कथं भार्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मंस्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी । C. 1. 7235 B. 1. 196. 14 K. 1. 211. 14

---

4 T_1 G_3 om. 4 (cf. v. l. 1, 3). — ^{b}) G_6 वाचम्. — ^{c}) $B_{1.3}$ पर्यपृच्छन्महा°. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn D_1 S (T_1 om.) द्रौपद्यर्थे. K (except K_1) $Ñ_{1.2}$ V_1 Da Dn विशां पते; $Ñ_3$ B D_3 स्वयंवरे; $D_{2.5}$ महामते; S (T_1 G_3 ...) महामुनिं.

5 T_1 om. 5 (cf. v. l. 1). Before 5, S (except T_1) द्रुपदः. — ^{a}) V_1 न चैवैका व°. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वा (for ... $Ñ_3$ Dn D_1 धर्मपत्नी न संकरः. — ^{c}) $Ñ_{2.3}$ Dn ...$_{5}$ एतन्मे.

6 T_1 om. 6 (cf. v. l. 1). $K_{1.3}$ S om. उवाच. — ^{a}) D_5 विरुद्धे हि; G_1 M विप्रलुप्ते; Cd as in text. ... Winternitz, *JRAS.* 1897. 740 (footnote 1). — ^{b}) K_4 कथं (for लोक-). K (except K_2) °धिनि; B_5 ...ने; D_2 °विरुद्धके; S (T_1 om.) °धिते. — ^{d}) $K_{2.4}$ M (except M_8) तत्वतः (for तस्य तत्).

7 $Ś_1$ $K_{1.2}$ S om. उवाच. — ^{a}) $K_{0.4}$ मम मतिः. N_1 °धर्मोयं मतो विद्धि. — ^{b}) K_0 विरुद्धो वेदलोकयोः; G_2 ...लोकवेदविरुद्धयोः. — ^{c}) $Ñ_1$ युज्यते. T_1 भार्या (for पत्नी).

8 G_3 om. 8^{c}–11^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1.3}$ अनेकः सन्; ...$_{2}$ अनेकस्मिन्. K_4 Ñ V_1 B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भिः. — ^{d}) Ñ V_1 B D कथंचन (for सना°).

9 G_3 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $K_{0.4}$ $Ñ_2$ V_1 D_1 T_1 ...$_{1}$ ततो; $Ñ_3$ कथं (for अतो). $Ñ_{2.3}$ V_1 Da $D_{1.3}$ S °म्येवं (M_{6-8} °म्येतत्); B °म्येतं. — ^{b}) T_2 G_{2-6} सुतां प्रति; G_1 ...यां प्रति. — ^{c}) $Ñ_{2.3}$ V_1 Dn धर्मः सदैव संदिग्धः. — ^{d}) B Da $D_{2.4}$ च; T_1 G_6 इ (for हि). K_2 मम त्विदं; $Ñ_2$ हि मापि च; $Ñ_{3.3}$ Dn D_1 हि मे स्वयं.

10 G_3 om. 10 (cf. v. l. 8). $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{b}) G_6 भ्राता ज्येष्ठो (by transp.). $Ś_1$ K_1 नरर्षभ. — ^{d}) N_8 संभृतः सन्; V_1 न सद्वृत्तस्.

11 G_3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_5 सूक्ष्मस्य. — ^{b}) K_2 T_3 $G_{1.3-5}$ विद्म; D_3 T_1 G_6 वेद्मि; M_8 विदुः. B_6 D_2 न कं(D_2 कां)चन. — $Ñ_1$ (hapl.) om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) T_1 $G_{1.5.6}$ M च (for वा). G_2 न च धर्मोधर्म इति.

12 $Ñ_1$ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) V_1 °द्विधैर्युक्तं. — ^{b}) T_2 G_{2-6} अतो न; M_{6-8} ततोन्य- (M_8 °न्यद्). $Ñ_2$ B (except B_3) D ततोयं न (D_5 च) व्यवस्यते (B_3 D_1 °ति); T_1 न व्यवसाम्यहं ततः.

13 13^{ab}=1. 187. 29^{ab}. — $Ś_1$ $K_{1.3}$ S om. उवाच. — ^{b}) $K_{0.3.4}$ विद्यते (for धीयते). $Ñ_{1.2}$ B Da $D_{2.4}$ मनः. — ^{c}) S (except T_1) च (for हि). K_4 निमित्तो मे; B_6 मनो मे तु. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ G_1 नैष धर्मः; Da_1 °नैको धर्मः.

14 ^{a}) K_4 D_2 transp. हि and अपि. S पुराणेषु. — ^{b}) S जटिलो नाम गौतमः. — After 14^{ab}, S ins.:

1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।

[T_2 $G_{3.4}$ जटिलस्य (for गौतम°). G_2 यशस्विनः.]

— ^{c}) K_2 ऋषि मे ध्यायिनवती (sic); B_1m Cd ऋषी- नुद्वाहितवती. — ^{d}) $K_{0.3.4}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 $B_{1.2}$ Dn $D_{1.2}$ S सह (as in text); the rest सर्व-. K_0 वरे; $K_{2.3}$ N V_1

ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
गुरोश्च वचनं प्राहुर्धर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
गुरूणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५
सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७

व्यास उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ।
न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ १८
यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०
पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २१
ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

B Dn D1.2.4.5 वरा; Da1 वराः; Da2 वरः; S (except G2) वरान्. — After 14, K4 Ñ1.2 V1 (om. line 1) Dn D4.5 S ins.:

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः ।
संगताभूद्दश भ्रातॄनेकनाम्नः प्रचेतसः ।

[(L. 1) K4 मनुजा वार्क्षी; T G2.4 (by corr.).6 मृगशावाक्षी. G1 लाक्षी; G3 दक्षी (for वार्क्षी). S भावितान्मुनीन् (M3 °नृपीन्). — (L. 2) T1 G1 M दशोपतस्थुषी भ्रा°; T2 G4-6 दशाभजदपीन्भ्रा°; G2 दशागच्छत्सुमहर्षीन्; G3 दश प्राचेतसो भ्रा°.]

15 a) K2 तद्; Ñ2.3 Dn D1 हि (for च). — b) Ś1 K Ñ2.3 Da Dn धर्म्यं. B6 D1 S धर्मभृतां वराः (B6 D1 T1 M3 वर; G5 वरः; G6 वरं). — d) D4 T1 G1 जननी (for जनित्री). N2.3 Dn D1 माता परमको गुरुः.

16 a) S1 K D5 राजन्; Ñ1 वाक्यं; V1 पार्थ; S वाचा. — b) Some MSS. भैक्ष्यवद्. — c) K0.3.4 Ñ B (except B6) Da D4 एतमहं; V1 एतन्मतं. — d) K1.2 धर्म्यं. Ñ1 V1 Dn D1 S परं धर्मं द्विजो(G4 नृपो)त्तम (T1 परं द्विजवरोत्तम).

17 S1 K1 S कुंती (T1 पृथा) (all om. उवाच). — After the ref., S (except T1 G2.3.6) ins.:

1911* भुञ्जतां भ्रातृभिः सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।

— a) K3 (sup. lin.) Ñ2.3 B D यथा प्राह (D3 चाह); K3.4 T2 यथा चाह; G2 यथाहार्यं G3 यथाभार्यां; G5 यथाभार्यः. — d) Ś1 K1 N1.2 V1 B3 D (except Da) मुच्येहम्.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Some MSS. मोक्षसे. — b) Ñ1 धर्मश्चापि; D3 धर्म एव. — D2.3 (hapl.) om. 18c–19b. — c) K4 Ñ2.3 V1 B Dn1 D4 T2 G2-6 ननु; Ñ1 न प्र°; T1 न हि. Ś1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र°; M1 वक्ष्य (inf. lin. as in text). — d) K V1 Da पांचाल S वचः.

19 D2.3 om. 19ab (cf. v. l. 18). — c) B1.3 D3.4 प्राह च (by transp.); S चाप्याह (G1 चाह स).

20 K1.3.4 D2 S om. उवाच. — a) M1-3 अथ — b) S कृष्णद्वैपायनः. Ñ3 स्वयं; B Da D1.4 शुचि (… प्रभुः). — d) V1 वासवेश्म.

21 a) K2 B5.6 Da त्वपि; K3 चैव; D3 S त्वप(… चापि). — b) K2.4 पार्थिवः (for पार्षतः). — c) … V1 B D विविशुस्तेपि (Dn D1 °शुर्यत्र) तत्रैव; S … कृथाभिस्ते तत्र. — d) D5 S (except T1 G6) °क्षंति.

22 a) T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (… transp.). — b) S विशां पते. — c) K1 तत्र यो धर्मो; … D2 तद्यथाधर्मं; V1 तद्यथावृत्तं. — After 22, K4 … S ins.:

1912* यथा देवा ददुश्चैव राजपुत्र्याः पुरा वरम् ।
धर्माद्यास्तपसा तुष्टाः पञ्चपत्नीत्वमीश्वराः ।

[(L. 2) K4 त्रिशाद्याः; D4 महाद्याः. K4 ईश्वरा]

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (… आदि°). — Sub-parvan: Ś1 K1.4 D1 Dn D3 T1 G… M2.3 द्रौपदी(M3 om.)स्वयंवर; K3 द्रौपदीविवाह; T … दिक; T1 संभव; to it B1.3 add पंचेंद्रोपाख्यान … Ñ3 B2.3 Da D1.4 (all om. the sub-parvan name …) mention only पंचेंद्रो(D3.6 °न्द्रियो)पाख्यान. — … name: K0.3.4 व्यासागमनं; T2 G1.2.3 स्नातकप्रस्ताव … — Adhy. no. (figures, words or both): Da1 …

१८९

व्यास उवाच ।
पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ १
ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-
न्नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।
ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः
कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २
ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः
साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।
प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं
समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३
ततोऽब्रुवँल्लोकगुरुं समेता
भयं नस्तीव्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।
तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः
प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४
ब्रह्मोवाच ।
किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्धि भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५
देवा ऊचुः ।
मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६
ब्रह्मोवाच ।
वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-
स्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः । C. 1. 7281 B. 1. 197. 7 K. 1. 214. 7

..m 199, D5 G3 146, T1 175 (read 195), T2 G1-6 47, G1 2 149, M 148 — *Śloka no* Dn 23, M3 4 — *Aggregate śloka no* Dn2 7255

☞ A passage of nearly 190 lines, comprising two addl adhy, given in App I (No 100) is ins in D4 S after adhy 188, in K4 after 1 189 49 ... अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगा नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मक क्वचित्पुस्तके पठ्यते 188 ... यत्तद्देवा is no doubt a v l of यथा देवा of 1912*

189

1 Ś1 K1 D4 S om उवाच — a) Many S MSS नैमिशा°, cf v l 1 1 1 etc — b) B Da D2 4 तत्र समासते

2 ab) K0 1 4 Ñ2 3 B1 3 6 Dn D1 G3 5 6 M4 8 कश्चिद् K0 3 4 इह, B5 एव (for अपि) K1 प्रजासु, Ñ2 3 B3 6 D (except D4 5) G1 प्रजानां, T2 G4 प्रजा हि Ñ1 ततो यमो दीक्षितोऽत्र राजन्नामारय प्रजा (anuṣṭubh!) — d) K4 कालोपि यातो K0 3 4 Ñ B D G1 मरण प्रहीणा — For 2, V1 subst a (fragm) anuṣṭubh stanza

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजा ।
प्राणिनोऽथ न मृताश्च * * * * * * * * ।

3 a) Ñ2 3 V1 B D सोमश्च (D5 °स्तु), S (except M3 5) ततश्च — b) V1 साध्यादित्या K2 3 Ñ V1 B D T2 वसवोथाश्वि° — c) Ñ2 B3 6 Da Dn8 D1 2 प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेता

4 b) Ñ1 B1 5 भय तीव्र, Ñ2 3 V1 B3 6 D (except D5) भयात्तीव्रान् K1 S प्रवृद्ध्या — c) Ś1 सर्वे स्म (m as in text), K2 सुखेच्छा, D5 स्म सर्व (for सुखे°) — d) Ś1 K1 2 इयाम, K0 3 4 याता स्म, D5 प्रजाम, G2 भजाम (for प्रयाम) G3 भजत (for भवन्तम्) Ñ1 प्रजाम भो परेश वै भवत

5 N पितामह उ° (Ś1 K1 om उ°) S ब्रह्मा (G3 6 om the ref) — G2 (hapl) om 5-6 — b) Ś1 सदामरा — c) K2 Ñ1 S (G2 om, G3 before corr) न (for मा) — d) S (G2 om) भवति V1 कुत्रचित् Ś1 K Ñ Dn D1 2 5 भय भवितुमर्हति

6 G2 om 6 (cf v l 5) Ś1 K1 S om ऊचु — a) K2 मर्त्यममर्त्या; Ñ2 3 V1 B D (except D5) मर्त्या अमर्त्या Ś1 सपत्ना, K2 B3 D2 °भूता; Da °जाता — b) Ñ3 V1 B6 विशेषो नास्ति (by transp) — d) B3 5 Da D2 4 उपागता B6 विषाद समुपागता

7 Ś1 K1 3 Ñ B3 5 6 D भगवानुवाच, K0 4 V1 B1 पितामह उ°; S ब्रह्मा — b) K0 3 4 तस्मात्त्विमे — c) T2 G4 तस्मिन्हि काय (sic) D5 कृतसत्र° — d) Ś1 T1

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता
वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८
व्यास उवाच ।
ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
समासीनास्ते समेता महाबला
भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां
यत्र गङ्गा सततं संप्रसूता ॥ १०
सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले वै
तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै ।
का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२
स्त्र्युवाच ।
त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र
यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

M6-8 तत एवैषां; K3 G3 ततस्तेषां; Ñ1 तत्र एषां; B5 तत्तु एषां; T2 G4 तं चैतेषां; G5 ततश्चैतेषां. K2 Ñ3 B Da D2.4 भविता ह्यंतकालः; K3 Ñ1 भवितांत°; K4 भवितेति कालः; G1 भवितैषोंत°.

8 a) K2 Ñ V1 B D S एव (T1 इह) (for अपि). K1 हि भूता; K2 Ñ1.3 B1m.3.5 Dn1 D1 विभूषिता; Ñ2 B1.6 Da Dn2.n3 D2.4.5 विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा (for विभूता). — b) V2 अंशेन (for वीर्येण). Ś1 K0.3.4 Ñ1 इति; K1 अति-; K2 D1 T1 अनु- (for उत). Ś1m K1 Ñ2.3 B (except B6) D °वृद्धा; Ñ1 °वृत्ता; V1 °भूता (for °युक्ता). — c) G2 यमो; M6 ह्यंतो. Ś1 K1 स्थिता (for भविता). K3 सत्रकाले. — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (D1 by corr.) न तत्र (D2 तेनात्र); Ñ1 मेने हि (for तनुर्हि). K1 भवितामरेषु; K3 भविता वै न°. S नियच्छध्वं मोहममित्रसाहाः.

9 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 G2-4.6 M2 om. the ref.). — a) B3.6 Da D2.4 च (for तु). B3 तत् (for ते). Ś1 T2 G2.4 पूर्वजं; Ñ1 पूर्वजा; G1 पूजयन्. — b) N2.3 Dn S जग्मुर् (M6-8 गता) (for the first देवा). — c) G3 समवेता. K3 महांतो. K3 °सीनास्तेपि महाबलाय. — d) D3 भीमरथ्यां (m as in text).

10 b) Ñ1.3 B (except B6) D2 वीरो; B3m Cd शूरो (as in text). — c) D3 पावकाभां. K3 योषामपश्यत्स च पावकाभां. — d) D2 गंगा यत्र (by transp.). S चै प्रभूता (for संप्र°). K0 संप्रसूता सततं यत्र गंगा; K Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4 Arjp यत्र देवी गंगा सत प्रसू(B1.3 संप्रसू; D4 प्रभू)ता; B6 Da D2 सा तत्र दे सततं बभूव.

11 a) K3 जलांतर; T1 जलार्थां; G1 जलांतरे. — b) व्यवगाढावतिष्ठत्; K0.4 अवगाह्यावति°; K1 Ñ V1 B D Dn व्य(Ñ1 चा; V1 अ)वगाह्य व्यति°; K2 विगाह्यावति D1 व्यवगाह्य ति°. — c) K1 V2 B3 Da T G (excep G1.6) तद(T2 °दा)श्रु°. K2 Ñ2.3 V1 B D M2 जले यद्

12 a) K2 शुभे; K3m Ñ2.3 V1 B D (except D भद्रे; S कुतो (for कथं). — d) Ś1 K3-4 Ñ V1 B1.6 D (except Da2 D1) T2 G (except G2) कामयेहं; K1 °देवा T1 °ये ब्र°. V1 B3 D1.3 G1 ब्रवीमि; D4 °षि. B6 D4 वरांगने त्वं (for कामयेह ब्र°).

13 S (but not Ś1 K1!) om. उवाच. — a) V1 पृच्छसे. — b) Ś1 K0.2.3 V1 या; K4 वै (for चाहं). G3-5 M मंदभागा. — c) V1 त्वरितो (for पुरतो). (except Ñ1) G2 om. अहं. — d) Ś1 K0.2.4 Da D G3.4 यद् (for तद्). Ś1 K (except K3) Ñ1 D1 हेतोः; Da तत्कृतेहं (Da1 °ते ह).

14 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ2.3 V1 B1.6 (except Da1 D1) सिद्धासनस्थं. — d) G1.6 (sup. lin.) श्रीहंतमैक्षद्.

15 a) K3 पिद्धीह त्रिधं. Ñ2.3 Dn1.n3 D1 विद्व

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
सोऽपश्यदाराद्तरुणं दर्शनीयम् ।
सिंहासनस्थं युवतीसहायं
क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमब्रवीद्देवराजो ममेदं
त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी-
द्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५

क्रुद्धं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
जहास शक्रं च शनैरुदैक्षत ।
संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमारा-
न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत ॥ १७

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ।
तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा
मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८

विवर्तयैनं च महाद्रिराजं
बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य
यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९

स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-
स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रवेपमानो भृशमेवाभिषङ्गात् ।
स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न-
मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन C. 1. 7299 B. 1. 197. 23 K. 1. 214. 23

…श्वं (as in text). K3.4 वशे स्थितं भुवनं विद्धि सर्वं. — d) Ñ1 समक्षैस्तु भृशं; Da D3.4.5 M5 तमक्षेषु भृशं. …1 प्रदीवितं; K (except K2) Ñ1 D5 प्रसक्तं.

16 a) K0 Ñ2.3 V1 B D च; Ñ1 S (except M3.5) … (G1 सु-) (for तु). — b) Ñ1 D5 शनकैर् (for च शनैर्). …1 K Ñ1 D5 G6 उदीक्ष्य; B6 D1 उदैक्षत्. — c) K4 G3 … स्तंभितो.

17 a) Ś1 K0.1.4 च (for तु). Ś1 पर्याप्तिम्; K0 Ñ1 … (except G4) पर्याप्तिर्; Cd as in text. Ś1 K0.1 …त्वास्य क्रीडया (K0 दीव्यतः); S (except G4) दृष्ट्वा(T2 …द्दा)क्षक्रीडया (G1 °क्षविक्रियायां; G2 °क्षक्रीडावान्; G6 …क्षक्रीडायां; M °क्षक्रीडायास्) (for इहास्य क्री°). — b) Ś1 K (except K2) Ñ1 तदा स (Ñ1 सु) देवीं. G5 कुमतीं (for रुदतीं). M3.5 तामवोचत्. — c) T G2-6 ततोम(T1 B5.6 °ह)मारान्; G1 यमोहमारान्. — d) Ś1 K1 Ñ1 D1 G1 …नैवं; Ñ2.3 Dn T1 M3.6 नैनं. Ś1 K1 Ñ3 पुनरस्यावि°; K4 …पुनरेवावि°; B5 पुनरावि°; D4.5 पुनरभ्यावि°; T1 °विशेद्धि; G1 पुनराविवेश; G2 पुनरप्याविवेश.

18 a) S तदा. K4 m दृष्टमात्रस्तु तेन. — c) K3 D3 ततोब्रवीद्. Ñ3 उग्रकर्मा. — d) T2 G3 जातु (for शक्र).

19 a) K4 Ñ3 V1 B5 Dn D2.4.5 निवर्तय; Cd as in text. V1 B (except B1) Da1 D4 एतं. K3 महेंद्रराजं. — b) Dn1.n2 D1 तथाप्र°; G1 तदाप्र°. — c) K2 Ñ2.3 V1 B D छिद्रस्य (for विवृत्य). T2 G4 च स्वं विश. Ś1 (by corr.) K1 चैवावगमयथ सम्यग्.

20 a) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D2) विवरं (for शिखरं). — b) S om. अन्यान्. — c) Ñ3 D5 अभिज्ञाय ब°. — d) S (except M6) कथं नाहं.

21 b) T1 G6 रुपितोभ्युवाच. — c) T1 दरीं गिरेस्तां. — d) K1 G1 M3.5 यन्मा; G3 यदा; M6-8 यस्माद्.

22 b) K Ñ V1 B1.5 Da Dn D1.2.4 M3 प्रा(Da Dn1 प्र)वेपनार्तो (K1 प्रवेपमानार्तो); B3.6 D3 M6 प्रवेपि(B3 D3 °प)तांगो. — c) K3 D2.4 G1 अनिलेनैव; D1 T2 G4 अनिलैरेव. — d) D1.4 अश्वत्थपर्णं. B5.6 Da M6-8 °मूर्धनि.

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ २३
तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ २४
शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं
स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६
पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।
गमिष्यामो मानुषं देवलोका-
द्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७
व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

---

23 a) Ś1 निर्गतेन, Ś1m K1 निष्प्रभेन, K0 विगतेन (for विनतेन) K2 आननैक्षत् Ñ2 3 V1 D (except D1 4) °लिवैं वृषवाहनेन — c) Ñ B1 D (except D1 2 4) T1 G1 M देव (for चेद) K3 °रूप तमुग्र — d) K3 हृष्टा, K3 स्रष्टा, K4 द्रष्टासि, B6 S (except M5) द्रष्टा (for द्रष्टा) Ñ2 Dn2 अद्याशेषस्य (for द्रष्टा शे°) S शेष (for शेषस्य) Ñ V1 B D भुवनस्य (for भगवन्) Ñ V1 B Dn1 n2 D2 5 भवाद्य, T1 G1, 2 5 6 प्रसीद्, T2 G3, 4 प्रयच्छ Cd द्रष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञ) — Cf Winternitz *JRAS* 1897 743 (and footnote 2)

24 a) Ñ1 2 Dn D1 Cd उग्रवर्चा — b) Ñ1 S नै(Ñ1 ए)वंविधा, Cd as in text K0 4 क्लेशम्, K1 श्रेष्ठम्, D5 श्रेय (for शेषम्) K2 D5 इव, G6 अव (for इह) K3 °शीला क्लेशभाजो भवन्ति — c) T2 G2 भवत पुरस्तात्, G1 भगवन्वै पुर° — d) D1 om तस्माद्; B3 6 om एतां K4 Ñ1 एनां; D3 एता स्व, S एते (G6 एतद्) (for एता) Ś1 K1 D1 5 आविशध्व (D5 °स्व), K0 आविशेष, K3 4 आविश्यसेध्व (K4 °से त्व); K3 Ñ2 3 B1 5 m Dn आविश्य शेध्व, Ñ1 एवाविशाद्य, V1 B5 आविश्य तिष्ठ, B1 आविश्येह शेध्व, B3m 6 Da D4 आविशाश्रैव शेध्व, D2 आविशेध्वेव; S एनां प्रविष्टा

25 a) K0 3 4 Da D2 शेषा (Da1 D2 °षो) ह्येव, Ñ V1 B (B3 marg) Dn D1 तत्र ह्येव (B3 orig शेषाप्येव), D4 (by corr) S एषा भार्या K4 Ñ V1 B Dn D1 2 भवितारो न Ś1 K1 नैव (for वो न) K2 तामसंशय — b) S °षीं प्रविश° — c) K3 तस्ते; T1 तथापि (for तत्र) — d) T2 G3 4 बहूनां राज्ञां; G1 2 5 बहूनस्यां; G6 भूभारस्य K2 V1 B (except B6) D2 प्राप्य चैव — After 25, D4 (marg *sec m*) S ins

1914* शस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
शूरान्सर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 b) K3 वै पूर्वजित, S पूज्यमाना Ś1 K1 M3 महार्हा; K0 3 4 वै यथार्हं, M5 यथार्हं — c) K1 3 Ñ1 D5 सर्वं मया भाषिता Ś1 एवमेव, K0 3 4 B6 Da D2 4 5 G3 M (except M3) एतदेव, K1 एव देव, Ñ1 तत्र देव — d) K2 B5 D4 एतद्, B3 Da एव, G3 अन्य K3 N2 3 V1 B D °र्थयुक्त

27 Ś1 S om ऊचु — a) T1 नरक (for मानुष). K2 D1 2 देवलोक; V1 °रूप B6 देवलोकाद्भूलोक, Da (corrupt) देवलोकादन्यलोक (both om मानुष) — b) K1 परावरो, K2 Dn1 दुराधारो; B5 °राधो; S °वा(M3 5–8 °व)रो, Cd as in text T2 G3–5 निहितो Ñ1 यत्र लोक, D5 यत्र धर्म — c) Ś1 K M7 तस्माद्, G2 अस्मान् — d) Ś1 K1 भगवानश्विनौ च — After 27, K4 Ñ V1 B D G1 ins

1915* अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।
[Cf 1914*]

28 Ś1 K1 S om उवाच — a) Da2 G1 (by corr) वज्रपाणेर्, T1 वज्रपाणेर् — b) G1 एतद् (for इदम्) — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 Cd पुरुष कर्महेतोर्; B6 Da D2 कर्महेतोर्मनुष्य — d) K0 3 4 दास्याम्येषां; K2 Ñ1 2 B6 D2 4 ददाम्येषा Ś1 D1 पञ्चमस्य Ś1 K1 तत्प्रसूतां (K1 °त); D1 सत्प्रसूत — After 28, N ins. (a

देयामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव
ततः सर्वे संबभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
स चापि केशौ हरिरुद्बबर्ह
शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
तयोरेको बलदेवो बभूव
कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव ॥
ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा-
स्तस्यां दर्यां पर्वतस्योत्तरस्य ।
इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥
एवमेते पाण्डवाः संबभूवु-
र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोपदिष्टा
भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
गन्धश्चाग्र्यः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

(śloka !):
1916* विश्वभुग्भूतधामा च शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् ।
शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ।
[(L. 1) Ś1 K1 V1 धृतधामा; K0 क्रतु°; K3 Ñ2 Dn D1.3 भूत°; Ñ1.3 B3 D1 घृत°. K2 शुचिरिंद्रः.]
29 Before 29, D3 ins. व्यास उ°; G3 व्यासः. — a) T1 तेषां कर्म. S उग्रकर्मा; Cd as in text. — b) K1.3 स निसर्गाद्; Ñ1 स विस°; B3 D3 सन्नियोगाद् (B3m °संगाद्); D3 संविस°; G2 सन्निसर्गं. — c) Da D4 तां चाप्येनां. D3 लोककर्तां. — d) Ñ1 श्रियं देवीं. K4 विदधन्; G6 विदधान्; M3 आददान्. M6-8 मानवेषु. — After 29, T1 ins. 1918*.
30 After 30ab, K4 Ñ2.3 V1 Dn D1.4 (marg. sec. m.) ins.:
1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं
सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ।
— S ins. after 30 (T1, after 29):
1918* नरं तु देवं विबुधप्रधान-
मिन्द्रो जिष्णुं पञ्चमं कल्पयित्वा ।
31 a) M3.8 द्वौ चापि. G3 (hapl.) om. from हरिर् up to केशौ (in c). G3 हरिरुद्दहृत्सदात्. — b) K0.3.4 T1 शुक्लं चैकम्. K2 Ñ3 B Da D1.4 एकं कृष्णमपरं चैव शुक्लं. — c) Ś1 K Ñ1 आ(K2 निर्)विशेतां; Ñ2.3 V1 B D निविशेतां; G1 विहितां. — d) S कुलस्त्रियौ. K3 Ñ V1 B D M3 देवकीं रोहिणीं (by transp.). — e) S (except G3) तयोः श्वेतो. T1 बलभद्रो. — N ins. after 31e:
1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।;
and after 31f:
1920* केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ।
32 a) S (except G3.5.6) एते पूर्वं. K0 इंद्रभूता निरुद्धाः. K1 Ñ2.3 V1 Dn1.n2 D1 निबद्धाः. — b) S उत्तम° (for उत्तर°). — c) K1.2 B5.6 Da D1.2.4 G3.5 एते (for ते). — T3 G4 (hapl.) om. from वीर्य° up to पांडवाः (in 33a).
33 T3 G4 om. up to पांडवाः. (cf. v.l. 32). — b) K4 T1 G3.6 M एते राजन्. — c) M6-8 लक्ष्मीश्चैवं. — d) K0 Ñ1 B5.6 D2 T G1-4 M6-8 चैषा; K3.4 B5 D5 G5.6 चैषां; M8 कृष्णा. M3 व्यक्तरूपा.
34 a) K0 D1 T3 G om. हि. K3 Ñ2.3 B1 Da कर्मणां ते; Ñ1 धर्मणोंते; M6-8 कर्मतोंते. — b) Ś1 देवलोकाद् (m दैवयोगाद् as in text). — d) Ś1 Ñ3 B4 Dn3 D4.5 T3 G3-5 M (except M6) गंधश्चास्याः; G1 गंधं चाग्र्यं; G2 °श्चार्यं; G6 श्च यः. K3 क्रोशसंगात्; D2.4 T3 G1.2.4 °मात्रं; T1 G6 °मस्याः. Ś1 Ñ3 T3 G3 (inf. lin. as in text).4 प्रयाति; K2 प्रभावात्.
35 a) Ś1 K (except K2) D5 चाहं; Ñ1 त्वहं; T1 चान्यं. — b) Ś1 K0.3 Ñ V1 B1 Dn D1 T G (except G3.6) M6-8 ददानि. Ś1 K (except K2) D5 ते; Ñ1 मे

दद्यामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यासः परमोदारकर्मा
शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६
ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो
व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७
दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै-
र्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्र्यक्षान्वसवो वाथ दिव्या-
नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-
न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८
दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९
स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 K0.1.4 Ñ1 D5 तुभ्यम्; K2.3 Dn1.n2 S (except G3.6) दिव्यम्; D4 रूपम् (for वरम्). — c) G3 °सुतांश्च; M6-8 °सुतांस्तान्. — d) K1 पुण्यैर्देहैः. Ś1 पूर्वरूपैर्; B3 (m as in text).5 Da पुण्यदेहैर्.

36 Ś1 K D2 S om. उवाच (K3 T2 G1-4 om. the ref.). — b) M8 शुचिर्दिव्यस्. — c) K0.3 N V1 B D तांश्च (D5 °स्तु); K3.4 तान् (om. स); S तेन. — d) T G M8 उपेतान् (M8 inf. lin. as in text); M6-8 यदावत्.

37 a) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 °खान्); G2 शरप्रमुख्यान्. Ś1 मुदितस्तान्ददर्श; K1 पंच चैवेंद्रकल्पान्; M8 पावकदीप्तवर्णान्; M6-8 भुवि चादित्यव°. — c) Ñ1 चंद्रापीडान्. K4 चातिरूपांश्च; D5 चानुरूपांश्च. — d) T G साल° (for ताल°). N1 °स्कांस्तानपश्यन्महेंद्रान्.

38 a) Ñ1 Da1 Dn1 G1 अछेद्र्; T2 G3-4 वर्णैर् (for वस्त्रैर्). Ñ1 V1 विरजोभिः; G3 न रजोभि°. K2 Ñ2.3 V1 B D सुगंधैर्. — b) Dn D4 माल्यैश्चोग्रैः. — c) K2 G1.2 यक्षान्; T1 प्रेक्षान् (for त्र्यक्षान्). Ś1 वापि (for वाथ). K2 Ñ1 तान् (Ñ1 वा) वसूंश्चापि दिव्यान्; K3 वा वसून्वाथ दिव्यान्; N2.3 V1 B D वा (D5 om. वा) वसूंश्चा(B1.5 °सून्वा)पि रुद्रान्; T G M8 वासवान्वाथ दिव्यान्; M3.6-8 वासवा(M7 वा वसू)न्दिव्यरूपान्. — d) Ś1 आदित्यान्वै; B6 Da D2 त्व(D2 त)थादित्यान्. — e) T2 G3-6 पूर्वेंद्रांस्तान् (by transp.); G2 पूर्वानिंद्रान्. Ś1 K1 D2 समवेक्ष्य; K0.3.4 प्रसमी°; K2 स समी°; Ñ2.3 B Da Dn D1.3.4 अभिवी° (for एवमीक्ष्य). Ś1 अभिपूर्णान्; D4 अनुरूपान्. Ñ1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्; V1 तान्पूर्वेंद्रानेव पूर्वाभि°. — After 38e, N ins.:

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशाम्य ।

[See below. — K2 B Da D2.4 °त्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थं.]
— M5 (? hapl.) om. from 38f up to 40a.

39 M3 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) Ś1 K1 दिव्यां मायां. Ś1 K1.4 तां समीक्ष्य; K0.3 प्रसमीक्ष्य; K2 Ñ V1 B D G1 तामवेक्ष्य. — b) K2 तथैवाग्र्यां; B3 तां वै चाग्र्यां. K2 Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except Dn) स्त्रियम् (for श्रियम्). Ś1 K Ñ1 V1 B Da D2.4.5 अभि(K0.2-4 B6 D2.4.5 °ति)रूपजुष्टां; Dn D1 अति(D1 °भि)रूपयुक्तां. — After 39ab, N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशां ।

[See above. K2 सोमरूपप्र°; Dn2 सोमसूर्यप्र°.]
— d) K3 सृष्टां; K4 इष्टां; Ñ2 B1 Dn D1 मत्वा (for ऋद्धां). K3 पत्नीं दृष्ट्वा दृष्टवान्पा°.

40 M3 om. 40a (cf. v. l. 38). — a) K4 V1 D1.2 तं; S (M3 om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except K3) परमाश्चर्य°; S (M3 om.) °रूपान्. — c) M3 नैकश्चित्रं. K4 G2 त्वयेति. — d) M3.5 तमुवाच चै°. — After 40, D4 (marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [Adhy. name: S पंचेंद्रोपाख्यानं. — Adhy. no: T1 198; T2 G3-6 150; G1 152; G2 149; M 151. — Śloka no.: M3 40]. After this colophon, D4 (marg. sec. m.) S ins. an (addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥
द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ।
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

☞ St. 41–47 are a variant of 1. 157. 6–14.

41 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3 तपोधना का°. — c) S (except M1.4) नाभ्यगच्छत्. D3 सा वै; T2 G2.4 सापि.

42 a) Da1 Dn2 किलोग्रेण च शंकरं; T1 G1.3.6 M सा तु देवं महेश्वरं; T2 G2-4 प(G2 प्री)त्यर्थं त्रिपुरांतकं. — c) T2 G2-4 तामुवाच ततस्; G6 तपसा चेश्वरस्. S तुष्टो (for प्रीतो). — d) K0.3 स्वयन्; K2 स्मरन्. S वृणीष्वाः काममीप्सितं.

43 cd) S अथेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धितं (T1 वर्धितं) वचः.

44 ab) Ś1 K1.3 V1 च (K3 स) तस्यै; K0 तस्यैव; Ñ1 च तस्या (for तस्यै स). K2 सद्वरं. K0 प्रीतिपूर्वकं; K3 Ñ2.3 B Dn D1.2.4 प्रीतमानसः (for प्रीतिमां°). K3.4 प्रीतिमांस्तद्वरं तदा. S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमब्रवीत्. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D5) पतयो भद्रे. — d) S इत्युक्ता सा तु (T1 G3 सा च; T2 G2.4 साधु) भामिनी.

45 S om. 45. — a) K3.4 प्रसादयंती सा देवम्. — c) K0 पतिमेकं (by transp.); D1 एवं पतिं. — d) K3 Ñ2.3 B D शंकर (for वै तदा). — e) Ś1 K1 तदैव देवः.

46 Before 46, Ś1 ins. महादेवः; K1 श्रीदेवदेवः; V1 देवदेव उ°; B6 देव उ°; D3 महादेव उ°. — a) Cf. 1. 157. 13. Ś1 K0 M त्वयाप्युक्तः; K1.3.4 त्वयास्म्युक्तः; K2 त्वयैवोक्तः; Ñ1 त्वया ह्युक्तः; V1 त्वया प्रोक्तः; Ñ2.3 B D त्वयोक्तोहं; T G त्वया चोक्तः (all avoiding the hiatus in different ways!). — b) K3 Ñ2.3 B D देहीति वै. शुभे (M1 पुनः also). — S om. 46cd. — e) Ñ1 तदेतद्; Ñ2.3 V1 Dn D1.4 वचस्तद् (for तव तद्). — f) S वै (for तद्). K2 भविष्यति न संशयः; K3m Ñ2.3 V1 B D सर्वमेतद्भविष्यति. — After 46, T2 G2-4.6 ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 102).

47 Before 47, K3 V1 Da Dn2 D2.4.5 ins. व्यास उ°. G6 om. 47ab. — a) B1m D4 द्रौपद्येषा. S (G6 om.) ततो. — b) K2 Ñ2.3 B5 D (except D2.4) वै (for ते). — c) S कृष्णा. — d) B1 दृष्टा; S पुरा (for कृष्णा). K2 कृष्णानिंद्या भविष्यति.

48 T2 G4 om. 48. — a) S (T2 G4 om.) स्वर्गाल्लक्ष्मीः. Ñ2.3 B D (except D5) पांडवार्थं तु. K2 द्रुपद श्रीः पांडवार्थं; K4 स्वर्गलक्ष्मीः पांडवाय. — b) S (T2 G4 om.) तपोव(G2 °ध)ने. — c) K2 Ñ1.3 V1 B (except B1) Da D2.6 s सेयं; S (T2 G4 om.) सैव (G6 सैतत्; M2 सैवं). — d) G2.3 दुहितात्वं. K3 उपागता; S (T2 G4 om.) गता तव.

49 a) G4 पापजुष्टा. V1 सैषा पंचानां पांडवाना भविष्त्री. — b) Ñ1 सु- (for स्व-). K2 कर्मणा स्वेन राजन्; Ñ2.3 V1 B D स्व(B3.6 Da D4 सु)कृतेनेह क°; T G स्वकृतेनैव क°. — c) S सृ(T1 द)ष्टा पूर्वं. G1 स्वयं हि; M2 स्वयं वा. — d) K3 कुरु त्वं. — After 49, K4 ins. a passage

दद्<u>ामि</u> ते वरमत्यद्भुतं च ।
दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यासः परमोदारकर्मा
शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६
ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो
व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७
दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै-
र्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्र्यक्षान्वसवो वाथ दिव्या-
नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-
न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८
दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९
स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 K0.1.4 Ñ1 D5 तुभ्यम्; K2.3 Dn1.n2 S (except G3.6) दिव्यम्; D4 रूपम् (for वरम्). — c) G6 °सुतांश्च; M6-8 °सुतांस्तान्. — d) K1 पुण्यैर्देहैः. Ś1 पूर्वरूपैर्; B3 (m as in text).5 Da पुण्यदेहैर्.

36 Ś1 K D2 S om. उवाच (K2 T3 G1-4 om. the ref.). — b) M5 शुचिर्दिव्यस्. — c) K0.3 N V1 B D तांश्च (D5 °स्तु); K3.4 तान् (om. स); S तेन. — d) T G M3 रुपेतान् (M3 inf. lin. as in text); M6-8 यदावत्.

37 b) Ś1 K3 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 °खान्); G2 शरप्रमुख्यान्. Ś1 मुदितस्तान्ददर्श; K1 पंच चैवेंद्रकल्पान्; M5 पावकदीप्तवर्णान्; M6-8 भुवि चादित्यव°. — c) Ñ1 चंद्रापीडान्. K4 चातिरूपांश्च; D5 चानुरूपांश्च. — d) T G साल° (for ताल°). Ñ1 °स्कांस्तानपश्यन्महेंद्रान्.

38 a) Ñ1 Da1 Dn1 G1 भर्त्रैर्; T3 G3-4 वर्णैर् (for वस्त्रैर्). Ñ1 V1 विरजोभिः; G3 न रजोभिः. K2 Ñ2.3 V1 B D सुगंधैर्. — b) Dn D4 माल्यैश्चोग्रैः. — c) K2 G1.2 यक्षान्; T1 प्रेक्षान् (for त्र्यक्षान्). Ś1 चापि (for चाथ). K2 Ñ1 तान् (Ñ1 वा) वसूंश्चापि दिव्यान्; K3 वा वसून्वाथ दिव्यान्; Ñ2.3 V1 B D वा (D5 om. वा) वसूंश्चा(B1.3 °सून्वा)पि रुद्रान्; T G M4 वासवान्वाथ दिव्यान्; M3.6-8 वासवा(M6 वा वसू)न्दिव्यरूपान्. — d) Ś1 आदित्यान्वै; B6 Da D2 च(D3 त)थादित्यान्. — e) T2 G3-6 पूर्वेन्द्रांस्तान् (by transp.); G2 पूर्वानिंद्रान्. Ś1 K1 D5 समवेक्ष्य; K0.3.4 प्रसमी°; K2 स समी°; Ñ2.3 B Da Dn D1.3.6 अभिवी° (for एवमीक्ष्य). Ś1 अभिपूर्णान्; D6 अनुरूपान्. Ñ1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्; V1 तान्पूर्वेंद्रानेव पूर्वाभि°. — After 38e, N ins.:

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ।

[See below. — K2 B Da D2.4 °त्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थं.]

— M5 (? hapl.) om. from 38f up to 40a.

39 M5 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) Ś1 K1 दिष्टां मायां. Ś1 K1.4 तां समीक्ष्य; K0.3 प्रसमीक्ष्य; K2 Ñ V1 B D G1 तामवेक्ष्य. — b) K2 तथैवाग्र्यां; B3 तां वै चाग्र्य K2 Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except Dn) श्रियम् (for श्रियम्). Ś1 K Ñ1 V1 B Da D2.4.5 अभि(K0.3-4 D2.4.5 °ति)रूपजुष्टां; Dn D1 अति(D1 °भि)रूपयुक्तां. — After 39ab, N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशां ।

[See above. K2 सोमरूपप्र°; Dn2 सोमसूर्यप्र°.]

— d) K3 सृष्टां; K4 हृष्टां; Ñ3 B3 Dn D1 मत्वा (for ऋद्धां). K2 पत्नीं दृष्ट्वा हृष्टवान्पा°.

40 M5 om. 40a (cf. v. l. 38). — a) K4 V1 D2 तं; S (M5 om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except K2) परमाश्चर्यं°; S (M5 om.) °रूपान्. — c) M5 नैकश्चित्रं, K4 G1 त्वयेति. — d) M3.5 तमुवाच चै°. — After 40, D5 (marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [Adhy. name: S पंचेंद्रोपाख्यानं. — Adhy. no.: T1 198; T2 G2-6 150; G1 152; G3 149; M 151. — Śloka no.: M3 40]. After this colophon, D5 (marg. sec. m.) S ins. an (addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ४६
द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥४७
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

☞ St 41–47 are a variant of 1 157 6–14

41 Ś1 K1 S om उवाच — a) K3 तपोधना का°. — c) S (except M1, 5) नाभ्यगच्छत् D1 सा वै; T2 G2, 4 सापि

42 a) Da1 Dn1 किलोग्रेण च शंकरं, T1 G1, 3, 6 M सा तु देव महेश्वर, T2 G3–4 प(G2 प्री)त्यर्थं त्रिपुरांतक — c) T2 G3–4 तामुवाच ततस्, G6 तपसा चेश्वरस् S तुष्टो (for प्रीतो) — d) K0, 3 स्मरन्, K2 स्मरन् S वृणीष्व काममीप्सित

43 ab) S अथेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धित (T1 वांछित) वच

44 ab) Ś1 K1, 3 V1 च (K3 स) तस्यै, K0 तस्यैव, Ñ1 च तस्या (for तस्यै स) K1 शंकर K0 प्रीतिपूर्वक, K2 Ñ2, 3 B Dn D1, 3, 4 प्रीतमानस (for प्रीतिमा°) K3, 4 प्रीतिमाञ्छंकर तदा S एवमुक्तस्तदा देव इद वचनमब्रवीत् — c) K2 Ñ2, 3 B D (except D5) पतयो भद्रे — d) S इत्युक्ता सा तु (T1 G6 सा च, T2 G3, 4 साधु) भामिनी

45 S om 45 — a) K3, 4 प्रसादयती सा देवम् — c) K0 पतिमेक (by transp), D1 एव पतिं — d) K2 Ñ3, 3 B D शंकर (for वै तदा) — e) Ś1 K1 तदैव देव

46 Before 46, Ś1 ins महादेव , K2 श्रीदेवदेव , V1 देवदेव उ°, B6 देव उ°, D2 महादेव उ° — a) Cf 1 157 13 Ś1 K0 M त्वयाप्युक्त , K1, 3, 4 त्वयास्म्युक्त , K2 त्वयैवोक्त ; Ñ1 त्वया ह्युक्त ; V1 त्वया प्रोक्त , Ñ2, 3 B D त्वयोक्तोह , T G त्वया चोक्त (all avoiding the hiatus in different ways!) — b) K3 Ñ2, 3 B D देहीति वै S शुभे (M6 पुन also) — S om 46cd — d) Ñ1 तदेतद्; Ñ2, 3 V1 Dn D1, 4 वचस्तद् (for तव तद्) — f) S वै (for तद्) K3 भविष्यति न संशय , K4m Ñ1, 2 V1 B D सर्वमेतद्भविष्यति — After 46, T2 G2–4, 6 ins a passage of 32 lines given in App I (No 102)

47 Before 47, K3 V1 Da Dn1 D3, 4, 5 ins व्यास उ°. G6 om 47ab — a) B1m D4 द्रौपद्येषा S (G6 om) ततो — b) K3 Ñ2, 3 B6 D (except D2, 5) वै (for ते). — c) S कृष्णा — d) B3 दृष्टा, S पुरा (for कृष्णा) K3 कृष्णानिंद्या भविष्यति

48 T2 G4 om 48 — a) S (T2 G1 om) स्वर्गाल्लक्ष्मी . Ñ2, 3 B D (except D5) पाडवार्थं तु K3 द्रुपद श्री पांडवार्थे, K4 स्वर्गेलक्ष्मी पांडवाय — b) S (T2 G4 om) तपोव(G3 °ध)ने — c) K3 Ñ1, 3 V1 B (except B1) Da D2, 4, 5 सेय, S (T2 G4 om) सैव (G6 सैतत्, M6 सैव) — d) G2, 3 दुहितात्व K3 उपागता, S (T2 G4 om.) गता तव

49 a) G4 पापजुष्टा V1 सैषा पंचानां पांडवाना भवित्री — b) Ñ1 सु (for स्व) K3 कर्मणा स्वेन राजन्, Ñ2, 3 V1 B D स्व(B6, 6 Da D4 सु)कृतेनेह क°, T G स्वकृतेनैव क°. — c) S सृ(T1 द)ष्टा पूर्वं G1 स्वय हि, M6 स्वय वा. — d) K2 कुरु त्व — After 49, K4 ins a passage

१९०

द्रुपद उवाच ।
अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे
मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।
न वै शक्यं विहितस्यापयातुं
तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १
दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः
स्वकर्मणा विहितं नेह किंचित् ।
कृतं निमित्तं हि वरैकहेतो-
स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २
यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-
न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां
देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३
यदि वायं विहितः शंकरेण
धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

---

of 114 lines, comprising two adhyayas, given in App I (No 100), which are ins. in S after adhy 188

Colophon om in K4 — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K3 द्रौपदीविवाह, B1 Dn2 D5 द्रौपदीस्वयंवर, Dn1 n3 स्वयंवर, T1 सभव, to these K3 B1 Dn D5 add पञ्चेन्द्रोपाख्यान Ś1 K0-3 Ñ3 B3 5 6 Da D2 4 (all om the sub parvan name) mention only पञ्चेन्द्रोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 196, D4m 203, D5 147, T1 200, T2 G4-6 152, G1 3 154, G2 151, M 153 — *Śloka no* Da 52, Dn 53, M2 8. — *Aggregate śloka no* Dn2 7308

190

1 Ś1 K1 S om उवाच — Ñ1 V1 B6 subst for 1ab Da Dn2 ins before 1ab

1923* श्रुत्वा वचस्तथ्यमिदं महार्थं
नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— a) Ś1 K0 अश्रुत्वैव, K2 श्रुत्वा त्वद, K3 अश्रुत्वैतद्, T2 G (except G1 3) श्रुत्वैवैव — b) T G3-4 यदिदं; G1 गदित, G6 विदित K3 Ñ2 3 B1 3 5 D (except D5) सविधातु (K3 °न), S वर्जयित्वा — c) K1 नैव, Ñ1 D1 नैव S न हि (for न वै) K2 N2 3 V1 B Dn D1 3 4 विहितस्यापयान, S °ताद्यापयातु — d) Ś1 K1 तदेवैतदुप°. N1 B1 निधान Cf 2d

2 a) Ś1 K0 1, 3 Ñ1 T1 अनुवर्त°, B1 न निवर्त° — b) Ś1 चेह, K2 तत्र, K3 वेह, S चैव (M6-8 त्वेव) B6 कश्चित्, D5 कैश्चित्; M8 *inf lin* सर्वं — c) Ñ3 कृत प्रयत्न — d) K0 3 4 तथैवेदम्, G1 तदेवेनम्, M3 5 तदेव चेद् K2 Ñ2 3 B1m 3 5 Dn D1 विधान (for बहू°); cf 1d

3 a) Ś1 K1 यदैव — b) K2 नैक पतिं मे, K3 एतान्पतीन्मा, G1 नैतान्पतीन्मे Cd cites नैकान् — c) M6-8 न (for स) B5 चाप्येन; S चाप्येतद् Ś1 K0 1 4 T1 परमित्यब्र°, B5 वरमब्र°; B6 वरमित्येवाब्र° G5 6 M5 (*inf lin* as in text) तदा (for तां) — d) D2 ह, Ma 5 अपि (for हि) Ñ2 3 V1 B2 5 Dn D1 वेत्ता, D2 वै (for वेद)

4 D1 reads 4 after 6 — a) B6 Da D2 यदै(Da °दे)वेद Ś1 वेय, K (except K1) Ñ2 3 B1 3 5 Dn D1 4 5 चैव, Ñ1 चेद, V1 सार, S त्वय (M6 त्विय) (for वाय) Ś1 K (except K1) विहिता, B6 N1 V1 Da D2 °त — b) K1 मे (for वा) D5 om वा K0 3 वै मे, D5 मे वै (for मम) — c) S पाण्डवा पाणिमस्या (T1 पाणिमस्या यथावद्) — d) Ñ1 D1 यथायोग, S यथाजोष (G1 °न्याय, M5 as in text) Ś1 K1 4 N1 विहितैषा G1 विहिता हि कृष्णा — After 4 K4 (marg) D4 (marg *sec m.*) ins

1924* नाय विधिर्मानुषाणां विवाहे
देवा ह्येते द्रौपदी चापि लक्ष्मी ।
प्राक्कर्मणा स्वकृतास्पञ्च भर्तॄ-
न्नवाप्येषा देवदेवप्रसादात् ।
नैषामेवाय विहितः सद्विवाहो
यद्दारैषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K4 cont.

1925* अन्येऽप्येव स्युर्मनुष्याः स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-
मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।
अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः
पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५
ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो
जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदग्र्यम् ।
समानयामास सुतां च कृष्णा-
माप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६
ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य
समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता
द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७
तत्तस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं
विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
महार्हरत्नौघविचित्रमाबभौ
दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८
ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा
विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।
महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः
कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९
पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा
सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो
महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १० C. 1: B. 1: K. 1:

न धर्मः स्यान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. For S see below. — a) Ś1 भार्गवो धर्मं°. — b) K4 Ñ V2 B6 Dn D2.4 अद्यैव (for अद्य). K0 D5 उत्तमं; K3 Ñ V1 B6 Dn D4 उत वः; B5 शुभं वः (for उत). K0.4 Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.5 पांडवेयाः. B1.3 Da D1.2 पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरेति. — c) Ś1 K4 V1 पुण्यं योगम्; K1 पुण्ययोगम्; K3 योगं पुण्यम्; Ñ1 पुण्ये योगम्. K3 Ñ1 चंद्रः. K0.3 पौष्यं योगं चाद्य चंद्रोभ्युपैति. Nilp पौष्पं (for पौष्यं). — d) K3 om. त्वं. Ñ1 D1 om. अद्य. B6 ब्राह्मो मुहूर्तश्च तथैव राजन्. — After 5, B5 ins.:

1926* पाणिं गृहाण प्रथमं त्वमस्याः
पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुत्र्याः ।

S subst. for 5: D4 ins. after 1924*:

1927* तत आजग्मतुस्तत्र तौ कृष्णद्रुपदावुभौ ।
कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
ततो द्वैपायनः कृष्णो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेष्यति ।
क्रमेण मनुजव्याघ्राः पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवाः । [5]
द्रौपद्या धर्मतः सर्वं दृष्टमेतत्पुरानघ ।

[(L. 5) G1.5 मनुजव्याघ्र. — (L. 6) G2-4 धर्मतश्चेमे.]

6 b) Ś1 K2 ज्ञानार्थयुक्तं; Ñ2.3 V1 B1.4 Dn D2.4.5 जन्यार्थमुक्तं; T1 G2-4 M जन्यर्थयुक्तं; G1 कन्यार्थमुक्तं. Cd cites जन्यः (= जामाता). D2 बहुरत्नमग्र्यं; G3.6 M6-8 बहु तत्तदाग्र्यं. — c) B6 D2 संसज्जयामास; T G2-6 संमाव°; G1 M समर्थं°. — d) Ś1 K V1 आप्लुत्य; Ñ1 आसिच्य. Ś1 विभूत्या; K3 D2 विभूषितां (for विभूष्य). — After 6, D1 reads 4.

7 a) K3 Ñ2.3 B D (except D5) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य. — b) K2 B3.6 D (except D5) सहिता; B1.5 मुदिता (for सचि°). — d) Ś1 K1 Ñ1 V1 B6 Da °प्रधानं; K3 °प्रवीराः.

8 a) K3 Ñ2.3 V1 B D G1.2 ततोस्य. Ś1 K0.1.3.4 Ñ1 D5 अर्थिजनोपपन्नं; K3 Ñ2.3 V2 B Da Dn D1.2.4 आर्य(K3 Da Dn3 °प्र)जनो°. — b) Ś1 K1 °भूषितं नवं; Ñ1 विकीर्णपुष्पोत्कर भू°; Ñ2.3 B6 Dn D5 विस्तीर्णं°; V1 प्रकीर्णं°; T2 G °शोभिताजिरं (G5.6 °तांघ्रिकं). — c) K3 Ñ2.3 V1 B D बलौघ°; T2 G M2.3 बभूव; T1 M6-8 अनेक° (for महार्ह-). — d) Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D5) नभो यथा. Ñ2.3 Dn2 n3 D5 T2 G2-6 °तारकान्वितं.

9 b) S सुवेषाः. — c) B6 °चंदनाक्ताः; Da °चंदनोक्ताः. Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 महार्हमाल्यांबर°; Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1 °वस्त्रांबर°. — d) S °कौतुक°.

10 a) S °समान(G6 M °समेन)तेजसा. — b) Dn सदैव धौ°. S तथा यथा(G5 यथा तथा; M तदा यथा)विधि (G3 तथाविधिर्यथा). — c) K2 ततस्तदा; Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1.2 ततः सदो; B6 ततश्च तन्. — d) K3 मत्तर्षभा. K1 D5 °नंदिताः; K3 M6-8 °नंदितः; Ñ1.3 V1 B1 (m as in text) Dn3 D2 °नर्दिनः. K3 महर्षिसंजुष्टमतीव नंदिताः.

11 c) K2 अवनीय; Ñ1 B D2.4.5 G1.3 M5 अनु°; Da

ततः समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११

प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं
पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२

क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५

शतं गजानामभिपद्मिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्र्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६

Dn1. n2 T2 G3. 4 अप°.

12 a) B6 प्रगृहीतपाणिकौ; S परिगृह्य पाणिना. — b) K3 Ñ1. 2 B D (except D2 5) परी(K2 Da1 °रि)णयामास; Ñ3 परिणाय्यया°; V1 प्रणीयया°. — After 12ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1928* विप्रांस्तु संतर्प्य युधिष्ठिरोऽन्नै-
गोभिश्च रत्नैर्विविधैरपूर्वैः ।
जग्राह पाणिं नरदेवपुत्र्या
धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्धुतेऽग्नौ ।
ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु-
र्ववौ च वायुः सुमनोज्ञगन्धः ॥

[(L. 1) D4 T G1–4 धनैः (for अन्नैः). — (L. 2) M6–8 गोभिर्हिरण्यैर्. T2 G विविधैश्च पूर्वं. — (L. 3) T1 G2 M6–8 नरदेवजाया; T2 G3 4. 6 M8 नरदेवकन्यया.]
— c) Ś1 K (except K3) समभ्यनु°. K3 समाजशोभितं; Ñ1 B3 G3. 6 °शोभनं; Da2 D1. 5 G1 °शोभितं.

13 a) K3 5 चान्येन; Ñ3 B1 (m as in text). 3 चान्ये च. Ñ1 °धिपा ये; B6 D3 नृपाधिपा°. — b) K0. 2 Ñ2. 3 B1 Dn1. n2 G1. 3. 5 M6–8 वरस्त्रियस्ते. S (except G2 M8) करं तदा (by transp.). — c) K2 T1 उत्तमवेष°; K4 अद्भुतरूप°. — d) Ñ1 D5 महाबलाः.

14 b) V1 जगाम. Ñ3 Dn D4 देवर्षिर्. K0. 1 V1 B1 (m as in text) Dn1 n2 D6 अतीव मानुषं; K3 4 अमानुषं तदा. S दधार कृष्णा वपुषातिमानुषं. — c) K3 G3. 6 किल साधुम°. — d) T2 G (except G2) कन्येव. K2 गतेहनि ध्रुवं. — After 14, D4 marg. sec. m ins. (the s'loka !):
1929* [illegible] ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।
मध्यमेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

15 b) K4 बहुरत्नमुत्तमं. — c) Ś1 K1 महारथानां. K1 °रूपिणां; K3. 6 Ñ2. 3 V1 B D M8 °मालिनां (D5 °भूषणां); Ñ1 °भूषणं; T G M3. 6–8 °भूषितं. — d) Ś1 K1 चतुःशतं. K2. 3 B Da Dn2 D2. 4 °खलीनशालिनां; S °विचित्रमालिनां.

16 a) Cf. 1. 178. 9 for अभिपद्मिन्. Ś1 K1. 3. 4 Ñ V1 B D G2 M6–8 अपि (for अभि-). V1 पद्मिनां च; B6 पद्मिनां शतं; Dn2 D2 G6 पद्मिनीनां; T G1–4. 6 M पद्मजा(M8 °का)नां. — b) S तथा (G1 महा-). — After 16ab, S (except M8) ins.:

1930* शतं दशाश्वान्मणिहेमभूषणा-
न्मनोजवान्द्वादशवार्षिकान्यथा ।

[a) G1 °हेमभूषिणां; M6–8 °हेमभूषिणो. — b) G1 पंक्तिशताननेकान्; M6–8 द्वादशवार्षिकान्वरान्.]
— d) Some MSS. (mostly B) °वेशा°. — After 16, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1931* हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[b) G2 दिव्यानि (for द्रव्याणि). G1 महाधनानि; M3. 5 च शोभनानि.]

17 M6–8 om. 17a–18c. — a) Ś1 K1 Ñ1 चैव दशाय(Ñ1 °यु)तं ददौ; K0. 2 V1 चैव दशायुतार्पितं; K3. 4 B1. 3. 6 D1. 2 चैव दशायुतायु(D1. 2 °न्वि)तं; Ñ2 3 B6 Da Dn दिव्यदशां पुनर्ददौ; D4. 5 चैव दशान्वितायुतं; S (M6–8 om) चैव दशायुता(T1 °धा-; G1 °गा)नि. — b) K3. 4 D1. 2 T1 ददौ धनं (by transp.); Ñ1 धनं तदा; N2. 3 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

कृते विवाहे च ततः स पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २
कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं शुभम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ । C. 1. B. 1. K. 1.

M$_8$ तदा धनं; B$_6$ तथा धनं. A few MSS. सोमकिर्. K$_{0.3}$ D$_4$ अग्निमौलिकं; K$_3$ अग्निसायकं. Ś$_1$ K$_1$ धनेन सौवर्णिकमुक्तमालिकं. — ^{c}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) T$_1$ वि-; Ñ$_1$ स-(for च). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ स्वभाव°; V$_1$ प्रताप°. K$_3$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) महानुभावः; Ñ$_1$ °नृपस्य; T$_2$ G$_{2-4}$ महासनानि; G$_1$ °रथानि.

18 M$_{6-8}$ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) B$_{1.3}$ D (except Da) तु (for च). K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) T G$_{3-6}$ तु; V$_1$ अथ (for स). — ^{c}) G$_1$ महारथाः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ Ñ$_1$ T$_1$ पुरे स्म; K$_3$ पुरे च; V$_1$ पुरेषु. A few MSS. पंचाल°. Ś$_1$ K$_{0.3.4}$ D तस्य (om. ह); K$_1$ तस्य तु; T$_1$ तत्र ह; M$_3$ तत्र सः. — After 18, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

1932* सर्वेऽप्यतुष्यन्नृप पाण्डवेया
स्तस्याः शुभैः शीलसमाधिवृत्तैः ।
सा चाप्येषां याज्ञसेनी तदानीं
विवर्धयामास मुदं स्ववृत्तैः ॥
[^{a}) T$_1$ सा चारुवेषा. — ^{d}) T$_1$ G$_{2-4.6}$ सुवृत्तैः.]

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K Ñ$_3$ B$_{3.5.6}$ Da Dn D$_{2.4}$ द्रौपदीविवाह (K$_0$ °दीवैवाहिक); B$_1$ D$_5$ द्रौपदीस्वयंवर (D$_5$ °स्वयंविवाह); Ñ$_3$ B$_6$ D$_4$ add समाप्त. — *Adhy. name:* T$_2$ G$_{1.3.4}$ M द्रौपदीविवाहः. — *Adhy no.* (figures, words or both): Dn$_3$ 197; D$_4$m 204; D$_5$ 148; T$_1$ 201; T$_2$ G$_{4-6}$ 153; G$_{1.3}$ 155; G$_2$ 150; M 154. — *S'loka no.:* Dn 17; M$_3$ 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 7325.

191

1 K$_{1.3}$ D$_2$ S om. उवाच. — After the ref., D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

1933* एवं विवाहं कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेश्मनि ।
ऊषुः सर्वे यथा पुण्यं कृतवन्तोऽन्तरिक्षगाः ।

— ^{b}) T$_2$ G$_{3-4}$ कृत°; Cd गत° (as in text). Ś$_1$ K$_1$ N$_3$ च; K$_{0.2}$ Ñ B D G$_{5.6}$ ह (Ñ$_1$ D$_5$ वै); Cd तु (as in text). — ^{d}) K$_{0.4}$ कदाचन.

2 ^{cd}) K$_1$ स्वं; Ñ V$_1$ B D अस्याः (for ताः). Ś$_1$ नाम संकीर्त्य स्वं तस्याः (for °). Ś$_1$ जह्रुः; K$_1$ चक्रुः (for जग्मुः). Ñ V$_1$ B D जग्मुः पादौ (by transp.). Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ Dn$_1$ स्व(Ñ$_3$ स)मूर्धनि; B$_1$m स्म मूर्धभिः. S पादौ ववंदिरे हृष्टाः शिरोभिर्नाम कीर्तयन्.

3 ^{a}) S द्रौपदी (for कृष्णा च). — ^{c}) K$_0$ स्वस्रा; K$_3$ स्वरूपा; K$_4$ स्वस्ता; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.3}$ Dn D$_{2.4}$ श्वश्र्वा. Ñ$_1$ कृत्वाभिवादनं श्वश्रवाः; S अभिवाद्य तदा (T$_1$ M$_7$ तथा; G$_3$ कृता) श्वश्रूं.

4 ^{a}) V$_1$ °संवीतां; T$_1$ G$_{1.3}$ °यौवन°. — ^{b}) T$_1$ °चारवर्ती शुभां. — ^{c}) K$_3$ °दीं प्रावदत्.

5 Before 5, S (except T$_1$ M$_5$) ins. कुंती. — ^{a}) K$_3$ हरिगृहे. — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_5$ M$_3$ चंद्रे (for सोमे).

6 ^{b}) Some MSS. वसिष्ठे. — After 6^{ab}, K$_{0.2}$ D$_5$ ins.:

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्बालान्वृद्धान्गुरूंस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०
पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा ।
while T2 G (except G1) ins.:
1935* लोपामुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।
— After 6ᵃ, T2 G2-4 ins.:
1936* वाग्देवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिशे यद्वदुषा भानौ यथा स्थिरा ।
स्थिरा च वल्लभा च त्वं.
— ᵈ) T2 G2-4 सुप्रीता (for तथा त्वं).
7 ᵃ) Ś1 K2 जीव त्वं. — ᵇ) K2 Ñ2 B Da D2.4 धर्मपत्नी; Ñ3 °गुणान्विता; S °पुत्र°. — ᵈ) K0 2.3 D3 याज्ञसेनि. K2 B D3.4.5 घृत°; Ñ1 अनु°; Ñ2.3 V1 Da Dn D1 पति°; S भवानघे.
8 ᵃ) K2 Ñ2 B Da D2.4 बालान् (for साधून्). — ᵇ) M2.3 तथा गुरून् (by transp.). K2 Ñ2 B Da D2.4 साधून्भृत्यांस्तथा गुरून्; Ñ1.2 V1 Dn D1 वृद्धान्बालांस्तथा गुरून्. — ᶜ) G1 M पूजयित्वा.
9 ᵃ) Some MSS. °जंगल°; K2 °मध्येषु. — ᵇ) K2 Ś1 नगरेषु अनुत्तम. — ᶜ) B2 तत्र; D1 अत्र (for अनु). Ś1 K0.1.2.4 D2 °षिंचंतु; D1 G1.2 K0.2.4 D3 त्वाम्. Ś1 K0.1.2.4 D2 °षिंचंतु; Cd as in text. K2 अभिषिच्यस्व नृपतिं. — ᵈ) °षिंचस्व; Cd as in text. K2 स्वपतिं M3 राजानं. Ñ2.3 V1 B3 Dn D1.4 °वत्सला. K2 स्वपतिं धर्मवत्सला; T G M6-8 नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites नृपतिं अनु.
10 ᵃ) Ñ1 एनां विनिर्जिताम्; B3 पतिभिर्विजिताम्. — ᵇ) Ś1 K1 क्रमेण च महा°; D3 °मेण महारणे. — ᶜ) S (except T1 G2.3 M3) सर्वम्. — ᵈ) Ś1 स्वाच्छरच्छतं;
11 ᵃ) K2
K0.1

12 ᵃ) K0.2.4 G3 M6-8 यथा त्वा(M6-8 °द)मभिनं°. — ᵇ) Da मध्यच; D3 विशुद्ध. K2 Ñ2 B Da D2.4 क्षौमवाससं. — ᶜ) Ś1 S °वि (for ऽभि°). — ᵈ) K1.2 Ñ2.3 B D जातपुत्रां; Cd as in text. V1 S सूतान्पुत्रा°न्गुणान्वितान्.
13 Before 13, all MSS. except K4 ins. वैशं° उ° (Ś1 K1.3 D2 S om. उ°). — ᵃᵇ) Ś1 पार्थे° (for पाण्डु°). K2 Ñ1 धनं; Ñ2 *inf. lin.* विभुः (for हरिः). S प्राहिणो द्वासुदेवश्च (M °स्तु) पांडवेभ्यो रिपुंजयः. — ᶜ) Ñ2.3 Dn D1 वैडूर्यमणि°; M6 °रत्नानि. — D2 (hapl.) om. 13ᵈ-15ᶜ; M2.3 transp. 13ᵈ and 15ᵈ.
14 D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ᵇ) T2 भूषणान्युत्तमानि च. — ᶜ) Ñ1 V1 M2.3 कंबलानि च. K0.2.4 °मुख्यानि; G1 °चित्राणि; M2.3 °दिव्यानि (for °रत्नानि). — ᵈ) T1 स्वर्णवंति; G1 रत्नानि च. K0.3 Ñ1 सुखानि च.
15 D2 om. 15ᵃᵇ (cf. v. l. 13). — ᵃ) B1 शयनानि च या°. — ᶜ) K0.2.4 वज्रवैडूर्य° (by transp.); Ñ1 D4 T2 G (except G3) °रत्न°; D3 मुक्तावैडूर्य°. — ᵈ) M2.3 transp. 13ᵈ and 15ᵈ.
16 ᵃ) K2 °लावण्यैर्. — ᵇ) K2 उपेतांग्यो ह्यलंकृताः. — After 16ᵃᵇ, T2 G2-4 (G3 om. line 4; G4 om. line 7) ins.:
1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तामुकमुकर्णाश्च सतबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णादीर्घमृदुकेशिन्यो मुष्टिमाह्यसुमध्यमाः ।
श्यामालिरोमलतिका ह्यावर्तनिमनाभिकाः ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैराप्तैश्चारः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्रराजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्बली ।
त्रासयंश्चापि संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः । C. 1 B. 1 K. 1

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।
[G3 om. line 4 and reads line 7 in its place.]
— K4 (? hapl.) om. 16c–17b. — c) B3 m (m as in text) हृष्टो (for कृष्णो). — d) K3 Ñ3 B3 Dn1 n2 D1.4 स्वलंकृताः; B1 गुणान्विताः (for सद°)

17 K4 om. 17ab (cf. v. l. 16); K3 (hapl.) om. 17cd. — c) T3 G (except G1) M5 सौवर्णान्. K1 प्रादाद्दांतान्सुवर्णांश्च; B1.3.5 D4 प्रांशुदां(D5 °दं)तैः सुवर्णैश्च; B6 Da D2 रथानुदारान्सौवर्णैः. — d) Ñ1.2 V1 Da2 Dn D1 शुभ्रैः. Ñ3 रत्नैर्; V1 अश्वैर्; T3 G M5 पत्रैर्; M6 पादैर्. K3 B (except B6) D4 रथानश्वैरलंकृ°.

18 a) S सुवर्णानां. K3 B1.5 तु; Ñ3 V1 B2.6 D (except D4) च (for स). — b) Ñ1 अकृतवत्; Cd as in text. Ś1 K3.4 Ñ1 V1 सदा; Ko ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — c) Ś1 K Ñ2.3 Da D4 रीतीकृ°; Ñ1 V1 D5 T G3–5 M5.6.7 Nilp कृताकृ°; Dn D2 वीथीकृ°; M6 कृती कृ°; M8 कृतं कृ°, Nilp राशीकृ° (also). G1 कृतकं बहुमेयात्मा.

19 c) S अर्चयिष्यन् (G3–5 °यित्वा) हृषीकेशं

Colophon om. in K3 D4. — Major parvan: T3 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ko विदुरागमन, Dn1 n3 M6–8 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव, to it Dn1 n2 M6–8 add समाप्त. — Adhy. name: Ś1 राज्यलाभ; Ko.4 दाशार्हप्रीतिदाय; K3 पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदान प्रेषित; B6 कृष्णोपायनप्रवेशनं; D6 द्रौपदीविवाह; T3 G1.3.4 कुल्या दीर्वचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 198; D4 149, T1 202, T3 G3–5 154; G1.2 156, G2 153, M 155. — Śloka no.: Da1 Dn 19, M3 20. — Aggregate śloka no.: Dn1 7345

192

1 Ś1 K1–3 D2 S om. उवाच. — a) Ś1 Cd राज्ञश्चैर्. — b) Ñ1 ज्ञानं; G1 वार्तां; Cd चार° (as in text). K (except K1) S (except M3) Cd समुपनीयते. N2 B6 D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत. — d) K3 transp. द्रौप° and पति°. S व्रलिभिस्त्विति.

2 a) K1.4 Ñ3 Da D2.4.5 G1 M3 °नस्य; Ñ2 V1 °दाय (for °यस्य). — b) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 विद्धं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्षं. — d) N3 B1 (m as in text) °बल, S °बाहुर्.

3 a) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °राजं वै (D4 च). — b) K3 Ñ2.3 V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली (D5 समुत्क्षिप्याहनद्बली); Ñ1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्बली (G5 °ल). — c) Ś1 K1 त्रा(K1 त्र)सयंश्चापि, K3 Ñ2.3 B D त्रासयामास. V1 संत्रासयन्सुसंक्रुद्धो.

4 a) Ś1 K (except K3) Ñ1.2 V1 B6 D (except D4) M3 न चास्य; M3 6–8 न चात्र. — b) M3.6–8 तस्य (for तत्र). Ś1 Ko.1.4 Ñ3 Da D5 धृतात्मन. — c) Ś1 °संस्पर्धं, Ñ1 M3 °सकाश, T G °संनाद. — d) Ś1 °सेनाविपातन; K1 °सेनानिबर्हण; K3 D1.5 °सेनांगतापन; Ñ1 °सेनाप्रतापन; V1 °सेनागपाटक, S °सैन्यां(M3.5 °सेनां)गमर्दन. — After 4, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

51 1.5 0.5 रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्बालान्वृद्धान्गुरूंस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०
पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा ।; while T3 G (except G1) ins.:

1935* लोपामुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।

— After 6ᶜ, T3 G2–4 ins.:

1936* वाग्देवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिशे यद्वदुषा भानौ यथा स्थिरा ।
स्थिरा च वल्लभा च त्वं.

— ᵈ) T3 G2–4 सुप्रीता (for तथा त्वं).

7 ᵃ) Ś1 K1 जीव त्वं. — ᵇ) K2 Ñ3 B Da D2.4 °गुणान्विता; S °पुत्र°. — ᶜ) K0.1.3 D5 धर्मपत्नी; Ñ3 याज्ञसेनि. K2 B D2.4.5 व्रत°; Ñ1 अनु°; Ñ2.3 V1 Da Dn D1 पति°; S भवानघे.

8 ᵃ) K2 Ñ3 B Da D2.4 बालान् (for साधून्). — ᵇ) M3.5 तथा गुरून् (by transp.). K2 Ñ3 B Da D2.4 साधून्भृत्यांस्तथा गुरून्; Ñ1.2 V1 Dn D1 वृद्धान्बालांस्तथा गुरून्. — ᶜ) G1 M पूजयित्वा.

9 ᵃ) Some MSS. °जंगल°; K2 °मत्स्येषु. — ᵇ) K2 नगरेषु भनुत्तम. — ᶜ) B3 तत्र; D1 अत्र (for अनु). Ś1 K0.3.4 D3 त्वाम्. Ś1 K0.1.3.4 D5 °षिंचंतु; D1 G1.2 °षिंचस्व; Cd as in text. K2 अभिषिच्यस्व नृपतिं. — ᵈ) M5 राजानं. Ñ2.3 V1 B5 Dn D1.4 °वत्सला. K3 स्वपतिं धर्मवत्सला; T G M6–8 नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites नृपतिं अनु.

10 ᵃ) Ñ2 पृथ्वीं विनिर्जिताम्; B3 पतिभिर्विजिताम्. — ᵇ) Ś1 K2 क्रमेण च महा°; D3 °मेण महारणे. — ᶜ) S (except T1 G2.3 M3) सर्वम्.

11 ᵃ) K3 तानि प्राप्नुहि क°. — ᵈ) Ś1 स्याच्छरच्छतं; K0.1.3 Cd शरदः शतं.

12 ᵃ) K0.2.4 G3 M6–8 यथा त्वा(M6–8 -इ)मभिनं°. — ᵇ) Da मध्वद्य; D4 विशुद्ध-. K2 Ñ3 B Da D2.4 क्षौमवाससं. — ᶜ) Ś1 S -पि (for ऽभि-). — ᵈ) K1.3 Ñ2.3 B D जातपुत्रां; Cd as in text. V1 S सुतान्पुत्रान्गुणान्वितान्.

13 Before 13, all MSS. except K4 ins. वैशं° उ° (Ś1 K1.3 D2 S om. उ°). — ᵃᵇ) Ś1 पार्थे° (for पाण्डु°). K3 Ñ1 धनं; Ñ3 inf. lin. विभुः (for हरिः). S प्राहिणो द्वासुदेवश्च (M °स्तु) पांडवेभ्यो रिपुंजयः. — ᶜ) Ñ2.3 Dn D1 वैडूर्यमणि°; M6 °रत्नानि. — D2 (hapl.) om. 13ᵈ–15ᶜ; M6.8 transp. 13ᵈ and 15ᵈ.

14 D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ᵇ) T1 भूषणान्युत्तमानि च. — ᶜ) Ñ1 V1 M5.6 कंबलानि च. K0.2.4 °मुख्यानि; G1 °चित्राणि; M5.8 °दिव्यानि (for °रत्नानि). — ᵈ) T1 स्वर्णवंति; G1 रत्नानि च. K0.2 Ñ1 सुखानि च.

15 D2 om. 15ᵃᵇ (cf. v. l. 13). — ᵃ) B1 शयनानि च या°. — ᶜ) K0.3.4 वज्रवैडूर्य° (by transp.); Ñ1 D4 T2 G (except G3) °रत्न°; D2 मुक्तावैडूर्य°. — ᵈ) M5.8 transp. 13ᵈ and 15ᵈ.

16 ᵃ) K2 °लावण्यैर्. — ᵇ) K3 उपेताश्चो ह्यलंकृताः. — After 16ᵃᵇ, T2 G3–4 (G3 om. line 4; G4 om. line 7) ins.:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्ताशुक्तसुकर्णाश्च सस्विन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिमाह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैराप्तैश्चारः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्रराजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्बली ।
त्रासयंश्चापि संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

C. B. K.

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।
[G3 om. line 4 and reads line 7 in its place.]
— K4 (? hapl.) om. 16c–17b. — c) B3 m. 3 (m as in text). 5 हृष्टो (for कृष्णो). — d) K3 Ñ2 B3 Dn1. n2 D1. 4 स्वलंकृताः; B1 गुणान्विताः (for सह°).

17 K4 om. 17ab (cf. v. l. 16); K3 (hapl.) om. 17cd. — c) T2 G (except G1) M3. 5 सौवर्णान्. K3 मादाद्दांतान्सुवर्णांश्च; B1. 3. 5 D4. 5 प्रांशुदां(D5 °दं)तैः सुवर्णैश्च; B6 Da D2 रथानुदारान्सौवर्णैः. — d) Ñ1. 2 V1 Da2 Dn D1 शुभ्रैः. Ñ3 रंगैर्; V1 अश्वैर्; T2 G M3 पत्रैर्; M5 पादैर्. K2 B (except B6) D1. 3 रथानश्वैरलंक°.

18 a) S सुवर्णानां. K3 B1. 5 तु; Ñ2 V1 B3. 6 D (except D5) च (for स). — b) Ñ1 अकृतवत्; Cd as in text. Ś1 K3. 4 Ñ1 V1 तदा; K0 ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — c) Ś1 K Ñ2. 3 Da D4 रीतीकृ°; Ñ1 V1 D5 T G2–5 M3. 6. 7 Nilp कृताकृ°; Dn D3 वीथीकृ°; M5 कृती कृ°; M2 कृतं कृ°; Nilp राशीकृ° (also). G1 कृतकं बहुमेयात्मा.

19 c) S अर्चयिष्यन् (G3–5 °यित्वा) हृषीकेशं.

Colophon om. in K3 D4. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: K0 विदुरागमन; Dn1. n2 M6–8 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव; to it Dn1. n2 M6–8 add समाप्त. — *Adhy. name*: Ś1 राज्यलाभः; K0. 4 दाशार्हप्रीतिदायः; K3 पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदानं प्रेषितं; B1 कृष्णोपायनप्रवेशनं; D5 द्रौपदीविवाहः; T2 G1. 3. 4 कुंत्याशीर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 198; D5 149; T1 202; T2 G4–6 154; G1. 3 156; G2 153; M 155. — *Ś'loka no.*: Da1 Dn 19; M3 20. — *Aggregate ś'loka no.*: Dn2 7345.

192

1 Ś1 K1–3 D2 S om. उवाच. — a) Ś1 Cd राज्ञश्चैर्. — b) Ñ1 ज्ञानं; G1 वार्ता; Cd चारः (as in text). K (except K1) S (except M3) Cd समुपनीयते. Ñ2 B3 D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत. — d) K3 transp. द्रौप° and पति°. S बलिभिस्त्विति.

2 a) K1. 4 Ñ3 Da D2. 4. 5 G1 M3 °नस्य; Ñ2 V1 °दाय (for °यस्य). — b) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 विद्धं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्षं. — d) Ñ2 B1 (m as in text) °बल; S °बाहुर्.

3 a) K3 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) °राजं वै (D4 च). — b) K3 Ñ2. 3 V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली (D5 समुत्क्षिप्याहनद्बली); Ñ1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्बली (G3 °हं). — c) Ś1 K1 आ(K1 अ)मयंश्चापि; K3 Ñ2. 3 B D त्रासयामास. V1 संत्रासयन्सुसंक्रुद्धो.

4 a) Ś1 K (except K3) Ñ1. 2 V1 B3 D (except D1) M6 न चास्य; M3. 6–8 न चात्र. — b) M3. 6–8 तस्य (for तत्र). Ś1 K0. 1. 4 Ñ3 Da D5 धृतात्मनः. — c) Ś1 °संस्पर्धः; Ñ1 M3 °संकाशः; T G °संनादः. — d) Ś1 °सेनाविपातनः; K1 °सेनानिबर्हणः; K3 D1. 5 °सेनांगतापनः; Ñ1 °सेनाप्रतापनः; V1 °सेनांगपातकः; S °सैन्यौ(M3. 5 °सेनौ) गमर्दनः. — After 4, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति स्मैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।

यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ८
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०
यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।
न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११
दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽसावत्यक्रमीद्युद्धे युध्यन्दुर्योधनं तदा ।
स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभाग्बुद्धिवर्धनः ।
दुर्योधनादवरजैर्यौ युध्येतां प्रतीतवत् ।
तौ यमौ वृत्तसंपन्नौ संपन्नबलविक्रमौ ।
चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) D4 G2 योसौ वीतक्रमो यावद्. — (L. 2) D4 T1 श्रेष्ठवान्; G3–5 श्रेष्ठवाग्. D4 बुद्धिमरसु च; T1 कुरुपुंगवः.]

5 a) Ñ1.3 दृष्ट्वा; S बुद्ध्वा (for श्रुत्वा). — b) K2 Ñ2.3 V1 B D प्रशांतान्पांडुनंदनान् (D5 राज्ञः पांडोः सुतांस्तदा); Ñ1 श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्वृ(T1 M °नृ)पभेक्षणान्. — cd) V1 °पद्यत (for °जायत). S पांडवान्मनुजेंद्रास्ते समपद्यन्त विस्मिताः.

6 a) K3 ससुता हि; T2 G2–6 सा सपुत्रा. T1 G1 M2.5 पतिता; T2 G2–6 हि तदा; M6–8 घातिता (for हि पुरा). — b) Ñ1 युता; B6 m मता; B3 Da1 D4 शुभा (for श्रुता). — After 6ab, S ins.:

1939* सर्वभूमिपतीनां च राष्ट्राणां च यशस्विनाम् ।

— c) Ś1 K1 पुनर्जातानिव स्वैराः; K0.4 °र्जाता इति स्मैनां (K4 °तां); K3 Ñ3 B D °र्जातामि(Dn3 °नि)व च तां (B3 a m तान्); Ñ1 °र्जातामिव स्मैनां; Ñ2 V1 °र्जातानिव च तान् — d) Ś1 K1 तेमन्यन्सर्वपार्थिवाः; K3 Ñ2.3 B D तेमन्यंत (D5 मन्यंत ते) नराधिपाः; V1 ते स्वमन्यंत पार्थिवाः.

7 a) K3 N3 V1 B D धिग(D5 धिग्धिक्)कुर्वन्; K4 Ñ1 धिक्कुर्वंश्च; S व्य(G5 अ; M6–8 वि)निंदंश्च. K0.4 T1 M तथा. V1 अन्योन्यं (for भीष्मं). — c) K3 ते कर्मणा नृशं°; N2 B Da Dn D1.2.4 कर्मणातिनृशं°. — d) Here and below Ś1 K1 (mostly) प्ररोचन°. — After 7, K4 D4 (both suppl. fol.) S ins. a passage given in App. I (No. 103).

8 Before 8, D4 S ins. वैशं° (D4 cont. उवाच). — a) S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — b) T1 G1.2.5.6 हि; T2 G2.4 M6–8 ह (for ते). — c) V1 ब्राह्मणान् (for पाण्डवान्). D1 च तान्; T2 G2–4 हि तान्. — After 8 (i. e. before 9), Ñ1 D5 ins. वैशं° उ°.

10 a) G1 M6–8 तथा रंगे (for विनि°). K4 वृत्तो; G2.3.4 (before corr.) [ऽ]पि तं. — c) K4 ततो; D2 तं सद्; S अथ (for तं तु). Ñ2.3 V1 B1 Dn2.n3 D1 [ऽ]व्रीडो; T G राजा; M (except M5) राजन्. ❀ Nil.: अव्रीड इति छेदः । व्रीडन्निव्येव पाठः । अन्यथा मंदंमंदमित्यस्यानुपपत्तिः । ❀ — d) G2 अथ (for इव). K4 इदं वचनमब्रवीत्. — After 10, T G2–4 ins.:

1940* खिद्यच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 a) Ś1 K (except K3) यदि विप्रो नाभविष्यत्. D1 corrupt. — b) Ś1 K (except K3) नावेत्स्यद्द्रौपदीम् असौ (K0.4 स्वयं; K3 अयं); Ñ1.3 S न च विंदेत द्रौपदीं (G2–4 न विंदेद्द्रुपदात्मजां). — c) T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12ab and 12cd. — a) K0.3.4 हि; K2 N V1 B Dn D1.2.4 G3.5.6 च (for तु). T G1.3.4 M दैवमेव परं मन्ये. — b) K (except K1) Ñ1.3 V1 च; G2 हि (for तु). Ñ2 B D T2 G4.6 चाप्यनर्थकं (for तु निर°). — c) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6–8 धिगस्तु. T2 G3.4 पौरुषं मंत्रं; G1.5.6 M3 पौरुषं त(G5 य)च्च; M6–8 चात्मपौरुष्यं. — d) K2 Ñ2 B D G5 ध्रियंते यत्र पांडवाः; K4 यद्धि जीवंति पां°; Ñ1.3 V1 यद्ध्रियंते हि (Ñ3 ह) पां°; T2 G3.4 बुद्धिं नीतिं च मातुल; M6–8 यज्जीवंतीह पां°. Cd cites धरंति (as in text). ❀ Arj.: धरंत (sic) इति पाठे प्रसिद्ध एवार्थः । ❀ — After 12, T2 G2–4 ins.:

1941* बद्ध्वा चक्षूंषि नः पार्थो राज्ञां च द्रुपदात्मजाम् ।
उद्वाह्य राज्ञां तेन्यस्तं पादं वामं पृथासुतैः ।
विमुक्ताः कथमेतेन जतुवेश्मदहविर्भुजा ।
अस्माकं पौरुषं सत्त्वं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।
वयं हता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।
अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वयं दग्धो हुताशने ।
मन्ये मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमत्तराः ।

धिगसत्पौरुषं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
मन्यते हि वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
तेषां संबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ॥ २१ C. 1. B. 1. K. 1.

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जतुवेश्मनः ।

13 G3 om. 13a–14b. — a) Da च (for ते). — b) Ś1 K Ñ1.3 V1 निंदमानाः (K2 निंदंत च); D1 निंदिते च; T1 निंदंतस्ते. — After 13ab, T2 G3.4 ins.:

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— c) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — d) K4 °चेतसाः.

14 Ś1 K1 G3 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) G1.2 M4 त्रस्तान्विगतसंकल्पान्. — b) K0.3.4 Ñ1 D5 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — c) K0.3.4 T1 G1.5.6 M मुक्तान्वै (T1 G1.5.6 M विमुक्तान्) हव्यवाहाच्च; K2 Ñ2.3 V1 B D मुक्तान्हव्यभुजश्चैव (Ñ3 °श्चैतान्); Ñ1 मुक्तान्हव्यवहो ह्येमान्; T2 G2–4 विमुक्तान्महतो वह्नेः. — d) M6–8 ह (for च).

15 a) B (except B1) Da Dn1.n2 D1.2 G2 तु (for च). — c) T2 G2–4 om. च. K2 चैव; Da चासन्; M6 सर्वान् (for चान्यान्). — d) D2.3 T1 G1.5.6 सर्वान्युद्ध°; T2 G2–4 तथा बुद्धि°. — After 15, T2 G2–4 ins.:

1943* मुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वितः ।
विकसन्मुखाम्भोजः पद्मं दृष्ट्वेव भास्करम् ।

16 ab) K0.3.4 D2.3 G5.6 तां; Ñ1 G1 M तत् (for तान्). K2 Ñ2 B D (except D5) द्रौपदीं पांडवैर्वृतां. T2 G2–4 द्रौपद्या संवृतान्पार्थाञ्श्रुत्वाथ विदुरो मुदा (G2 °रस्तदा). — After 16ab, K1 ins.:

1944* सर्वांस्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— d) Ñ2 भग्नगर्भान्; G6 हीनदर्पान्.

17 a) D2.4 श्रुत्वा (for क्षत्ता). — b) T2 G2–4 विशां पतिं. — c) S उवाच कुरवो (G1 कुपितो) दिष्ट्या. — d) T2 G2–4 वर्धते भुवि विश्रुताः. — After 17, T2 G2–4 (which om. 18ab) ins.:

1945* सर्वापद्भ्यो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरात् ।
कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
वैशंपायनः ।
विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्यात्कौरवा इति ।
उल्ललास स हर्षेण संतोषभरितो नृपः ।
प्रहर्षहरितो राजा स्तम्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T2 G2–4 om. 18ab. — a) K2 वचो; T1 G1.5.6 M तदा (for नृपो). — c) T2 G2–4 तथाब्रवीत्सुसंप्रीतो. — d) Ś1 K1 पार्थिवः; S कौरवः.

19 a) K2 सु; Ñ2.3 V1 B Da2 Dn2 D3.4 स; Da1 Dn1.n3 D1 सं° (for हि). T2 G2–4 मन्यमानो (for °ते हि). — c) G1 °धनमविज्ञाय. — d) K2 जनेश्वरः; B1 नराधिपः.

20 a) K0.3.4 T2 G2–4 आज्ञापयामास तदा. — b) Ś1 K1 भूषणं परं; T2 G2–4 भूषणादिकं. — After 20ab, T2 G2–4 ins.:

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं वरम् ।

— c) T2 G2–4 सा (for वै). — d) Ś1 K (except K2) B1 D5 M2 पुत्रो दुर्योधनस्तथा (K0.3.4 °नो मम); T2 G2–4 पुत्रा दुर्योधनादयः.

21 a) T2 G2–4 अथ स्म. K0 विदुरः पश्चात् (by transp.). D1 अथ पश्चाद्विदुरश्च. — b) T2 G2–4 आचख्यावंबिकात्मजं. — After 21ab, T2 G2–4 ins.:

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषश्रवणानन्दनिर्भरम् ।
कौरवा इति सामान्यात्स मन्येथास्तवात्मजान् ।
वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिताः पाण्डुनन्दनाः ।
कृष्णया संवृताः पार्था विमुक्ता राजसंगरात् ।

— c) T2 G2.4 दिष्ट्या; G3 पार्थान् (for सर्वान्). Ś1 K1 तु बलिनो. S (except G3) राजन् (for वीरान्). — d) Ś1 K (except K2) संयुक्तान्; Da संगतान् (for पूजितान्).

68 स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति स्मैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।
यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ८
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०
यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।
न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११
दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽसावत्यक्रमीद्युद्धे युध्यन्दुर्योधनं तदा ।
स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभाग्बुद्धिवर्धनः ।
दुर्योधनादवरजैर्यौ युध्येतां प्रतीनवत् ।
तौ यमौ वृत्तसंपन्नौ संपन्नबलविक्रमौ ।
चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) D4 G3 योसौ वीतक्लमो यावद्. — (L. 2) D4 T1 श्रेष्ठवान्; G3-5 श्रेष्ठवाग्. D4 बुद्धिमत्सु च; T1 कुरुपुंगवः.]

5 a) Ñ1.3 दृष्ट्वा; S बुद्ध्वा (for श्रुत्वा). — b) K3 Ñ2.3 V1 B D प्रशांतान्पांडुनंदनान् (D5 राज्ञः पांडोः सुतांस्तदा); Ñ1 श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्वृ(T1 M °नृ)पभेक्षणान्. — cd) V1 °पद्यत (for °जायत). S पांडवान्मनुजेंद्रास्ते समपद्यन्त विस्मिताः.

6 a) K3 ससुता हि; T2 G3-5 सा सपुत्रा. T1 G1 M6.8 पतिता; T2 G2-6 हि तदा; M6-8 घातिता (for हि पुरा). — b) Ñ1 सुता; B5 m मता; B6 Da1 D4 शुभा (for श्रुता). — After 6ab, S ins.:

1939* सर्वभूमिपतीनां च राष्ट्राणां च यशस्विनाम् ।

— c) Ś1 K1 पुनर्जातानिव स्मेरा°; K0.4 °र्जाता इति स्मैनां (K4 °तां); K2 Ñ3 B D °र्जातामि(Dn3 °नि)व च तां (B3 sm तान्); Ñ1 °र्जातामिव स्मैनां; Ñ2 V1 °र्जातानिव च तान्. — d) Ś1 K1 तेमन्यन्सर्वपार्थिवाः; K3 Ñ2.3 B D तेमन्यंत (D5 मन्यंत ते) नराधिपाः; V1 ते त्वमन्यंत पार्थिवाः.

7 a) K3 N3 V1 B D धिग(D5 धिग्धिक्)कुर्वंश्च; K4 Ñ1 धिक्कुर्वंश्च; S व्य(G5 अ; M6-8 वि)निंदंश्च. K0.4 T1 M तथा. V1 अन्योन्यं (for भीष्मं). — c) K3 ते कर्मणा नृशं°; N3 B Da Dn D1.3.4 कर्मणातिनृशं°. — d) Here and below Ś1 K1 (mostly) प्ररोचन°. — After 7, K4 D4 (both suppl. fol.) S ins. a passage given in App. I (No. 103).

8 Before 8, D4 S ins. वैशं° (D4 cont. उवाच). — a) S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — b) T1 G1.2.3.5 हि; T2 G1.4 M6-8 ह (for ते). — c) V1 ब्राह्मणान् (for पाण्डवान्). D1 च तान्; T2 G2-4 हि तान्. — After 8 (i. e. before 9), Ñ1 D5 ins. वैशं° उ°.

10 a) G1 M6-8 तथा रंगे (for विनि°). K4 वृतो; G1.3.4 (before corr.) [ऽ]पि तं. — c) K4 ततो; D2 तं तद्; S अथ (for तं तु). Ñ2.3 V1 B1 Dn2.n3 D1 [ऽ]व्रीडो; T G राजा; M (except M8) राजन्. ❀ Nil.: अव्रीड इति छेदः । व्रीडन्नित्येव पाठः । अन्यथा मंदंमंदमित्यस्यानुपपत्तिः । ❀ — d) G3 अथ (for इव). K4 इदं वचनमब्रवीत्. — After 10, T G2-4 ins.:

1940* खिद्यच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 a) Ś1 K (except K3) यदि विप्रो नाभविष्यत्. D1 corrupt. — b) Ś1 K (except K3) नावेरस्यद्द्रौपदीम् असौ (K0.4 स्वयं; K3 अयं); Ñ1.3 S न च विंदेत द्रौपदीं (G2-4 न विंदेद्द्रुपदात्मजां). — c) T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12ab and 12cd. — a) K0 3.4 हि; K3 N V1 B Dn D1 3.4 G3 5.6 च (for तु). T G1.2.4 M दैवमेव परं मन्ये. — b) K (except K1) Ñ1 3 V1 च; G2 हि (for तु). Ñ3 B D T2 G5.6 चाप्यनर्थकं (for तु निर°). — c) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6-8 धिगस्तु. T2 G3.4 पौरुषं मंत्रं; G1.5.6 M8 पौरुषं त(G4 य)च्च; M6-8 चास्मपौरुष्यं. — d) K3 Ñ3 B D G6 ध्रियंते यत्र पांडवाः; K4 यद्धि जीवंति पां°; Ñ1.3 V1 यद्ध्रियंते हि (Ñ3 ह) पां°; T2 G3.4 बुद्धिं नीतिं च मातुल; M6-8 यज्जीवंतीह पां°. Cd cites धरंति (as in text). ❀ Arj.: धरंत (sic) इति पाठे प्रसिद्ध एवार्थः । ❀ — After 12, T2 G2-4 ins.:

1941* बद्ध्वा चक्षूंषि नः पार्थो राज्ञां च द्रुपदात्मजाम् ।
उद्वाह्य राज्ञां तैर्न्यस्तं पादं वामं पृथासुतैः ।
विमुक्ताः कथमेतेन जतुवेश्महविर्भुजा ।
अस्माकं पौरुषं सत्त्वं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।
वयं हता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।
अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वयं दग्धो हुताशने ।
मत्तो मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमत्तराः ।

धिगसत्पौरुषं तात यद्वरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
मन्यते हि वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
तेषां संबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ॥ २१ C. 1. / B. 1 / K. 1. 21

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जतुवेश्मनः ।

13 G2 om. 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) Da च (for ते). — ^{b}) Ś1 K Ñ1.3 V1 निंदमानाः (K2 निंदंतं च); D1 निंदिते च; T1 निंदंतस्तं. — After 13^{ab}, T2 G3.4 ins.:

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— ^{c}) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — ^{d}) K4 °चेतनाः.

14 Ś1 K1 G3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) G1.3 M3 त्रस्तान्विगतसंकल्पान्. — ^{b}) K0.3.4 Ñ1 D3 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{c}) K0.2.4 T1 G1.5.6 M मुक्तान्वै (T1 G1.5.6 M विमुक्तान्) हव्यवाहाच्च; K2 Ñ2.3 V1 B D मुक्तान्हव्यभुजश्चैव (Ñ3 °श्चैतान्); Ñ1 मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; T2 G2-4 विमुक्तान्महतो वह्नेः. — ^{d}) M6-8 ह (for च).

15 ^{a}) B (except B1) Da Dn1.n2 D1.3 G1 तु (for च). — ^{b}) T2 G2-4 om. च. K2 चैव; Da चासन्; M3 सर्वान् (for चान्यान्). — ^{d}) D2.5 T1 G1.5.6 सर्वान्युद्ध°; T2 G2-4 तथा बुद्धि°. — After 15, T2 G2-4 ins.:

1943* मुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वितः ।
विकसद्वन्मुखाम्भोजः पद्मं दृष्ट्वेव भास्करम् ।

16 ^{ab}) K0.2.4 D1.5 G5.6 तां; Ñ1 G1 M तत् (for तान्). K3 Ñ2 B D (except D5) द्रौपदीं पांडवैर्वृतां. T2 G2-4 द्रौपद्या संवृतान्पार्थाञ्श्रुत्वाथ विदुरो मुदा (G3 °रस्तदा). — After 16^{ab}, K1 ins.:

1944* सर्वांस्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— ^{d}) Ñ1 भग्नगर्भान्; G3 हीनदर्पान्.

17 ^{a}) D3.4 श्रुत्वा (for क्षत्ता). — ^{b}) T2 G2-4 विशां पतिं. — ^{c}) S उवाच कुरवो (G1 कुपितो) दिष्ट्या. — ^{d}) T2 G2-4 वर्धंते भुवि विश्रुताः. — After 17, T2 G2-4 (which om. 18^{ab}) ins.:

1945* सर्वापद्भ्यो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरात् ।
कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
वैशंपायनः ।
विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्यात्कौरवा इति ।
उल्ललास स हर्षेण संतोषभरितो नृपः ।
प्रहर्षहरितो राजा स्तम्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T2 G2-4 om. 18^{ab}. — ^{a}) K3 वचो; T1 G1.5.6 M तदा (for नृपो). — ^{c}) T2 G2-4 तथाब्रवीत्सुसंप्रीतो. — ^{d}) Ś1 K1 पार्थिवः; S कौरवः.

19 ^{a}) K2 सु; Ñ2.3 V1 B Da1 Dn1 D2.4 स; Da2 Dn1.n2 D1 सं (for हि). T2 G2-4 मन्यमानो (for °ते हि). — ^{c}) G1 °धनमविज्ञाय. — ^{d}) K3 जनेश्वरः; B1 नराधिपः.

20 ^{a}) K0.3.4 T2 G2-4 आज्ञापयामास तदा. — ^{b}) Ś1 K1 भूषणं परं; T2 G2-4 भूषणादिकं. — After 20^{ab}, T2 G2-4 ins.:

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं वरम् ।

— ^{c}) T2 G2-4 स्त (for वै). — ^{d}) Ś1 K (except K1) B3 D5 M3 पुत्रो दुर्योधनस्तथा (K0.3.4 °नो मम); T2 G2-4 पुत्रा दुर्योधनादयः.

21 ^{a}) T2 G2-4 अथ स. K0 विदुरः पश्चात् (by transp.). D1 अथ पश्चाद्विदुरश्च. — ^{b}) T2 G2-4 आचख्यावंबिकात्मजं. — After 21^{ab}, T2 G2-4 ins.:

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषश्रवणानन्दनिर्भरम् ।
कौरवा इति सामान्यान्न मन्येथास्तवात्मजान् ।
वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिताः पाण्डुनन्दनाः ।
कृष्णया संवृताः पार्था विमुक्ता राजसंगरात् ।

— ^{c}) T2 G2.4 दिष्ट्या; G3 पार्थान् (for सर्वान्). Ś1 K1 तु बलिनो. S (except G3) राजन् (for वीरान्). — ^{d}) Ś1 K (except K3) संयुक्तान्; Da संगतान् (for पूजितान्).

887 Oo. 23 19. 27 धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्वृद्धिर्विदुर मे मता ।
यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सबान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।
तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्शतं समाः ॥ २४
ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko.2.3 Ñ2.3 B D (except D4) इ; Ñ1 चे. — After 21^{cd}, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1948* संकर्षणेन कृष्णेन सत्कृतान्पाण्डुनन्दनान् ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.: S ins. after 21^{cd}:

1949* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य नराधिपः ।
आकारच्छादनार्थं तु दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ।
एवं विदुर भद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवाः ।
साध्वाचारा तथा कुन्ती संबन्धो द्रुपदेन च ।
अन्ववाये वसोर्जातः प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]
वृत्तविद्यातपोवृद्धः पार्थिवानां धुरंधरः ।
पुत्राश्चास्य तथा पौत्राः सर्वे सुचरितव्रताः ।

[Before line 3, D4 ins. धृतराष्ट्र उ°. — After line 3, T3 G2-4 ins.:

1950* न ममौ मे तनौ प्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसंभवा ।
आलिङ्गस्वेति मां क्षत्तः पुनः पुनरभाषत ।
दुर्भावगोपनार्थाय बाहू विस्तार्य दूरतः ।
एह्येहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।
इत्युक्त्वाकृष्य विदुरं ज्ञात्वान्तर्भावमात्मनः ।
आलिलिङ्गे दृढं दोर्भ्यां निरुच्छ्वासं दुरात्मवान् ।

— (L. 5) D4 M3.5 प्रवर्हो; G6 °कृशो (for °वरो). — (L. 6) D4 G3.4 M3.5 च संमतः (for धुरं°).]

— e) S अन्ये (for अन्यान्). — f) D3 धन° (for बल°). S बहवः सुमहाबलाः. — After 21, N ins.:

1951* समागतान्पाण्डवेयैस्तस्मिन्नेव स्वयंवरे ।
[Ś1 K1 पांडवेयांस्तस्मिन्.]

22 Ś1 K1.2 om. उवाच; D4 (by corr.) S om. the ref. M6-8 om. 22^{ab}. — a) Ś1 K1 पांडु°. Ñ2.3 Dn1.n2 तु (for ते). — b) Ś1 M3.5 °भ्यधिकं. — c) K2 Ñ1 V1 B1.3.6 D यथा च; Ñ3 B3 यथैव (for सेयम्). K2 Ñ2.3 V1 B D बुद्धिः; S अन्येभ्यो (for प्रीतिः). — d) T3 G2-4 वृत्तिर्विदुर. K2 Ñ2.3 V1 B D मम तान्प्रति तच्छृणु. — After 22^{cd}, T3 G2-4 ins.:

1952* या प्रीतिः पाण्डुपुत्रेषु न सान्यत्र ममाभिभो ।
नित्योऽयं निश्चितः क्षत्तः सत्यं सत्येन ते शपे ।

— f) T1 G1.3.6 M मे सुताः (for पाण्डवाः). T3 G2-4 पांडुपुत्रा महारथाः (after which G3 adds the text reading). — After 22, N ins.:

1953* तेषां संबन्धिनश्चान्ये बहवः सुमहाबलाः ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.:

1954* सन्मे पुत्रा दुरात्मानो विनष्टा इति मे मतिः ।

— After 22, T1 (om. line 1).3 G2-4 ins.:

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनमुखाः सदा ।
मया श्रुता यदा वह्नेर्दग्धाः पाण्डुसुता इति ।
तदादश्वं दिवारात्रं न भोक्ष्ये न स्वपामि च ।
असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजाः ।
तत्त्वतः शृणु मे क्षत्तः सुसहायाः सुता मम ।
अद्य मे स्थिरसाम्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 a) B6 केचित्; T3 G2-4 को नु. Ś1 K1 द्रुपदराजस्य. — c) T1 G1.3.6 M भवस्यार्थी (T1 G1.3.6 °र्थे); T3 G2-4 कथं चार्थी. Cd cites भवेन (as in text). — d) Ñ1 V1 D3 Dn1.n2 D2 °श्रीरिव. K3 पांडवान्; K4 पार्थिव G1 पांडवः.

24 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — a) T3 G3.4 धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो. — After 24^{ab}, T3 G2-4 ins.:

1956* बुद्धिरेषा महाराज रूढमूला च ते हृदि ।
कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— c) S (except G6) नित्या (G6 as in text also). — d) D5 ईदृशी राजसत्तम. — After 24, Ñ1 D4 (marg. *sec. m.*) S (except M6) ins.:

1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् ।;

while D2 ins.:

1958* इत्युक्त्वा निरगात्क्षत्ता स्वगृहाय महामते ।

25 a) Ñ2.3 Dn D1 चापि; Cd चैव (as in text). — c) S धृतराष्ट्रस्य तच्छ्रुत्वा. — d) K1 समं; K3 तथा; S (except G1.2) ततः (for तदा).

26 Before 26, T G (except G1.3) M6-8 ins. दुर्योधनः. — a) Some MSS. (mostly S) त्वा (for त्वां). — b) K3 Ñ1 V1 B D दोषं वक्तुं (B6 Da3 वक्तुं दोषं) (for वक्तुं नृप). K (except K1) Ñ2.3 V1 B1 D (except D1.2) G1.3.6 M3 (*inf. lin.* as in text).3-3 शक्नुमः.

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २६
सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौपि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नृप कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुपेऽनघ ।
तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २
यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रूहि त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४ C. 1. 7399 B. 1. 201. K. 1.

— c) Ś1 Ko.3.4 Ñ1 D5 विविक्त इति. K (except K1) Da Dn1 D5 M3 (*inf. lin.* as in text). 6–8 वक्ष्यामः. — d) Ś1 K1 तवेह; K3 तवेचं (m as in text); M3 तवैतच्. G2 विनिश्चितं.

27 a) K2 °वृद्धौ; Ñ1.3 °वृद्धं; Ñ2 B (except B3) D5 °बुद्धिं; Dn (erroneously) Nilp as in text. ❀ Nil.: वृद्धिमिति पाठः स्वच्छः। ❀ K2 यां तात; T2 G2–4 हे तात; M6–8 एतां च. — After 27ab, Dn1 repeats 22ef (with v. l.: दिष्टया for पश्ये, and तेनघाः for पाण्डवाः). — d) Ś1 D1 द्विपतां वरं; K1.3 द्विपतां बलं; Ñ3 B3 Dn द्विपतां वर.

28 a) K1 एव; K2 T2 G3.4 अपि (for नृप). Ñ1 अस्मिन्नृप च कर्तव्ये. — b) Ś1 K1 °ये नृप.

29 a) B (except B3) D5 तवेयं (for ते वयं). — b) S चिकित्सां. Ś1 चिंतयामहे; K2 मंत्रयावहे. — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 Da G1 सपुत्रपशु°; T1 G2.3.6 M सपुत्रगण°; G3.4 (before corr.) सर्वत्र बल°.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko विदुरागमन. — *Adhy. name:* Ko.3.4 पांडवाभ्युदयः; D5 धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं; T2 G4 धृतराष्ट्रकपटवार्ता; G1.2 धृतराष्ट्रवार्ता (G2 °शाठ्यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 199; D4m 207; D5 150; T1 205; T2 G3–6 157; G1 159; G2 155; G3 M 158. — *S'loka no.:* Da1 31; Dn 30; M3 27.

193

Before धृत° उ°, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1959* वैशंपायनः ।
दुर्योधनेनैवमुक्तः कर्णेन च विशां पते ।
पुत्रं च सूतपुत्रं च धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
[D4 वैशं उ°. — (L. 1) M °मुक्ते.]

1 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — b) K2 Ñ B D चिकीर्षामि (for चिन्त°). Ś1 transp. यथा and युवाम्. Ñ1 परं (for युवाम्). — c) Ko.2 Ñ1 विविक्तुं; K3 D1 विवक्तुं; S विवृतं; Cd as in text. Ś1 K1 व्यक्तं नो कर्तुमिच्छा°. — d) Ko.4 G1 M5 आकारं (om. तु); K2 तत्कृते; K3 स्वाकारं; Ñ3 B1.3.5 कार्यं तु; V1 B6 Da D3.4 कारणं. M6–8 (corrupt) क्षत्तारं त्रिवृतं दुरं(!).

2 a) K2 Ñ2 B D T1 ततस् (D5 अथ) (for अतस्). — b) K2 B Da D3.4 कीर्तयिष्यामि नित्यशः. — c) S न च बु°.

3 a) V1 यथा; B5 यत्तु. Ś1 K (except K2) ते; N1 अपि; V1 तु; S चै (for त्वं). Ś1 K (except K2) मनसि (for मन्य°). — b) K2 Ñ2.3 B D तद्ब्रवीहि (cf. 3d); V1 तत्तद्ब्रूहि (om. त्वं). — Ś1 K1 om. 3cd. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D5) यच्च; V1 त्वं यत् (for त्वं च). — d) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) प्राप्तकालं वदाशु (K3 B3 D3.4 वदस्व) मे.

4 Ś1 सुयो° (for दुर्यो°). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T G M3.6–8 प्रच्छन्नैः (for अद्य तान्). M3

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।
पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६
इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८
व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।
मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११
अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
ते जानमाना दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ।
अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यबलीयसः ॥ १३
इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निबर्हणे ॥ १४
अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपैः पुरुषैः. — b) Ko.3 सुभृतै°; K3 B6 Da (erroneously) D3.4 Arjp सूनृतै° (Arj. comm. and Cd as in text); K4 °भृशै°; Ñ3.3 Dn D1 °गुप्तै°; V1 प्रभूतै°; S °तुष्टै° (G1.2 °कृष्टै°). ❀ Arj : सूनृतैरित्यपपाठः ।❀ — c) S (except T1 G1 M3) भेदयाम. — d) S तावुभौ.

5 b) S धन°. — c) K2 B Da D3.4 वि° (for प्र°). — d) Ñ1 अस्य (for एव). K3 नित्यशः.

6 a) K3 Ñ2.3 B D परित्यजेद्यथा राजा; S °त्यजेयू राजानः (G1.2 M °नं). — c) T2 G3–6 नैतेषां.

7 a) Ñ1 G2 एव (for एषां). K1 V1 Da D4.5 दोषवान्. Ś1 K1 V1 Da D3.4 वासः. — b) Ś1 K1 सर्वेषां तु; K3 B3.5 D2.4.5 वर्णयंतः; K8 वर्णयंति. — d) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 वासं (for मनः). T G2–4 M3 कुर्वंति.

8 a) K (except K3) Ñ1 D5 निपुणाः (for कुशलाः). — b) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 उपायकुशला; S उपायैः कुशलैर्. — c) K3 V1 B1 इतरेतरयोः पा°. — d) Ś1 K1 छेदयंति; M3.5 त्याजयंति.

9 a) S (except M6–8) तां (for वा). — c) Ś1 K3 B1 D1 T2 G2–4 पांडवास्. K (except K4) B (except B3) तस्या. — d) Ś1 K (except K3) D5 तु (for च).

10 After 10, N (including Cd) ins.:

1960* तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मांश्च मन्यते ।
स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।

[(L. 1) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 तु (for हि). Ś1 Ko.1.2.4 Ñ1 Cd नास्मान्संमन्यते पुरा; K3 B3.6 Da D3.4.5 पुरास्मानव(B3 °नु)मन्यते; B5 पुनरस्मांश्च म°. — (L. 2) Ś1 K1.4 B Da D1 Cd मूढः (for शूरः).]

11 a) K1 विहिते; Ñ2.3 Dn D1 अभिहते (for निह°). — b) Ś1 K (except K3) गतो° (for हतो°). — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 D5 न यतिष्यंति; B5 Da D3.4 यतिष्यंति न.

12 a) Ko.3 B Da S (except G1 M3.5) अजय्यो. T2 G3–6 अपि (for हि). — b) G1 दृष्टकोपो युधिष्ठिरः. — c) B3 G4.6 अमृते. Ś1 K1 फल्गुणो; Ko.2–4 Ñ V1 B D (D4 before corr.) M3.5 फा°. — d) G3 वै महान्; Cd पादभाक् (as in text).

13 a) Ś1 K2 ते ज्ञायमाना; K3 जानानास्ते हि; Ñ1 ते जानंतु सु; Ñ2.3 V1 B Da Dn D2.4 ते जानानास्तु; D1 जानमानास्तु; S ते जानंतो हि (T2 G3.4 °तोपि; G1 °तोथ). Cd cites जानमाना (as in text). — b) K3.3 Ñ1 °सेनमृते महीं; D5 °सेने मृते महीं; S °सेने हते सति. Cd cites भीमसेनमृते (as in text). — c) S मत्वा. — d) Ś1 °ष्यंति बली°; Ś1 (sup. lin.) K1 न द्विषंति बली°; Ko न शक्ष्यंत्यब°; K3 न भविष्यंति दुर्बलाः; K3 °ष्यंत्यतिदुर्बलाः; Ñ1 याचिष्यंते न कर्हिचित्; Ñ2.3 Dn D1 न यतिष्यंति दुर्बलाः; V1 नशिष्यंति च दुर्बलाः; B Da D3.4.5 न शासि(B1 नाशमे; B3 न समे)ष्यंति दुर्बलाः; T G श्रयिष्यंति (T1 G3.6 °ष्यंत्य-) बली°.

14 a) Ñ2.3 Dn D1 वा तेषु (for पार्थे°). — b) Ś1 K (except K3) V1 विनाश°; T2 G3–6 निर्देश°; G1 M निर्देशवशकारिषु. — c) Ko.4 Ñ1 प्रयतिष्यामहे. S राज्यं. — d) Ko.3.4 यथाकालं; K1 °शक्ति; K3 Ñ V1 B D °शास्त्रं. Ñ3 D (except Da) निबर्हणं; S यथासुखं. Cd cites निबर्हणं. — After 14, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1961* दर्पे विदधतां तेषां केचिदत्र मनस्विनः ।
द्रुपदस्यात्मजा राजंस्ते भिन्दन्तां शतः परैः ।

ेष्यतां चापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७
यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।
दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १
पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव । C. 1. 7418 S. 1. 202. 3 K. 1. 221. 3

[(L. 1) G1 M6–8 °पं वा वदतां; M3.5 °पं वा दध°. M6 °दत्र समाहिताः. — (L. 2) G1.2 M भिद्यतां.]

15 b) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D2.4.5 G3.4 प्र° (for वि°). — c) S एकैकं पांडुपुत्राणां. — d) K1 तत्र (for ततः). Ś1 K1 विरज्यते; S °रज्य°.

16 a) Ś1 तत्र; K1.2 Ñ3 V1 B (except B6) D2.4.5 चापि; Ñ1.2 Dn D1 चैव. S राजेंद्र (for राधेयः). — b) Ś1 G1 M6–8 ह; K1 वा; Ñ1 V1 T G2–6 M3.5 हि (for वै). — c) Ś1 K (except K2) तान्; T2 G3.4 तैर् (for ते). Ś1 K0.1.3.4 लोप्त्रघातैः; K2 Ñ2.3 B D तैः प्रकारैः; Cd as in text. Ñ3 Dn D1 संनीय. Ñ1 V1 ते नोत्रपातैः सं°. — d) K0.3.4 घातयेच्च; K2 Ñ3 V1 B1.3.5 D1 घात्यंताम्; N1.2 B6 Dn D2.4 पात्यंताम्; Da पाद्यंताम्; D5 घात्यताम्; T2 G वध्यताम्. Ś1 K1 घातयेमाप्तकारिभिः.

17 a) K3 Ñ V1 Dn D1 T G3–6 M5 अपि (for अभि-). — b) K3 Ñ3 V1 D1 निर्दोषमात्मनः; B Da D2.4.5 °ष आत्मनः; S °षो यो मतस्तव.

18 Ś1 K1 (hapl.) om. 18cd–19ab. — a) K0.3 D2.5 यावत्ते कृ°; K4 °च्चाकृ°; Ñ V1 Dn D1 T2 G2–6 M यावच्चकृ°; D1 T1 G1 यावद्धि कृ°. — b) K2 ते नरर्षभाः; B6 G2 °र्षभ. — c) Ñ2.3 V1 Dn D1.2.4 T G हि (for अद्य). T G transp. ते and शक्याः. D6 तावद्बाधयितुं शक्या. — d) K0.3.4 Ñ1 D5 S तु (M6–8 हि) शक्याः (by transp.).

19 Ś1 K1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) V1 तैस्तैः (for तात). S सैषा मम मती राजन्. — b) V1 प्रकाराय (for निग्र°). S पांडवान्प्रति दृश्यते. — c) Ñ V1 B3.6 Dn D1.2 S साध्वी वा यदि वासाध्वी.

Colophon om. in K2 B1.3; D2.4 ins. it marg. sec. m. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* K0 B5 विदुराभि(B5 om. भि)गमन; Dn2 विदुरागमनराज्यलंभ; Dn1 द्रौपदीस्वयंवर (followed by समाप्त); T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 T2 G4 दुर्योधन(T2 G4 here ins. दुर्)मंत्रः; Dn2 दुर्योधनवाक्यं; D6 द्रुपदमंत्रं; G1.3 M3 मंत्रे (M3 om.) दुर्योधनवचनं; M5 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 200; D4m 208; D5 151; T1 205; T2 G4–6 158; G1.3 160, G2 156; M 159. — *Śloka no.*: Da1 Dn 20; M3 21. — *Aggregate śloka no.:* Dn2 7395.

194

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K1 इति (for तव). — c) S transp. ते and शक्याः. — d) Ñ2.3 B3 Dn D1 कुरुवर्धन.

2 a) G1 M तैः (for ते). Ñ1 भूयैः; S सर्वैः (for सूक्ष्मैः). — b) K0.4 निष्कृतास्; K2 घातितास्; Ñ2 घर्तितास्. Ś1 K1 प्रभो; M3.5 तदा (for त्वया). — c) Ś1 K1.3 यदा (as in text); S त्वया; the rest तदा. Ñ1 S वीराः (M6–8 °रः). — d) D5 T G M5 शंकिता. K0.4 तथा प्रभो; K3 D6 तदा प्रभो; S तु भारत. Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 न चैव श(Da1 D1.4 शं)कितास्त्वया (K2 B3.5 Da D2.4 °तास्तथा; V2 °ता विभो).

3 b) V1 भरतर्षभ (for तव पा°). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) अरातिपक्षाः. — d) Ś1 K0 नेह; K1 तेन (for नैव). S न शक्यास्तव पा°.

4 a) V1 सु° (for वि°). — b) K1 Ñ3 B1m.6 Da2

419 202-3 21 3 अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव चाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५
परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान्राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
अस्मत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२
वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रम ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रम ॥ १४

D3.4.5 सर्वतोद्य ते, S सर्व एव ते — d) Ś1 K1.2 Ñ1 V1 °रप्युत, K3 D5 T G3.4 °रच्युता, Cd as in text

5 G1 om 5–7 — ab) Da D2 तु (for च) K3 D5 एते (for ते) S (G1 om) (by transp.) शक्या योक्तु (G3 जेतु) K2 Ñ2.3 V1 B D दिष्टकृतेन च (Da दृष्टक्रिया हि ते), S (G1 om) दृष्टगुणा हि ते Cd cites दिष्टकृतेन — c) K3 Ñ2.3 V1 B1 Dn शक्किताश्च S (G1 om) शक्ता खल्वीप्स°

6 G1 om 6 (cf v l 5) — a) T1 G2 M °स्परेभ्यो Ko.3.4 B1 तु (for च) — b) M तत्र (for तेषु) V1 D5 विद्य° (for शक्य°) Ñ1 नाधातुमुपपद्यते — c) Dn1 ns ते, D1 च, S (G1 om) हि (for ये) T G5.6 M3 तथा; G2–4 M5–8 तदा (for रता) — d) S (G1 om) कथचन

7 G1 om 7 (cf v l 5) — c) Ś1 परिदीनान्, K3 परिभूतान्, K4 भिक्षाचारान्, D6 परिहीनान्, M5.6 परि न्यूनान्, Cd as in text — d) Ś1 G2 प्रजावत , K1 प्रजापत , K4 D5 समृद्धिन , T1 G3.6 प्रतापिन , T2 G3.4 प्रतापत , Cd as in text

8 b) Ś1 Ko.2 Da2 D1 G6 एकस्या, Cd as in text — c) B5 D5 S (except M6–8) तान् (for त) — d) S (except M3.5) transp न and सा Ko.3.4 क्षम, K3 Ñ V1 B D क्षमा, G1 सुखान्

9 a) Ś1 K (except K3) N V1 B1.3.5 Dn D1.5 Cd आर्यव्रत , B6 Da D2.4 बहुरक्त K1 हि (for च) Ñ1 S पांचाल — b) Ko च, K2 तु (for स) Ś1 Ko.1.4 धनव्रत S स च राजा दृत(M5 दृढ)व्रत — c) Ś1 K (except K3) स त्यक्ष्य°; Ñ1 सत्यज°

10 D1 om 10ab — a) B5 यथा; T1 स च Da बल° (for गुण°) B2 D2.4 तस्य पुत्रोपि गुण°, B6 यथास्य पुत्रोपि बल° (hypermetric!) — cd) V1 om न after तस्मात्, reading it after तान् K1.2 D5 कदाचन — After 10 Ko.2 ins

1962* पाण्डवान्भरतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 a) S (except M3.5) om तु — b) S (except M6–8) भरतर्षभ — c) S च (for ते) K1 Ñ1 (hapl) om 11c–12b — f) K3 मह्यमेतद्धि रोचता, Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D1 तत्तुभ्य तात रोचतां — After 11, G3 ins 1963* (cf v l 14)

12 K1 N1 om 12ab (cf v l 11), G2 om 12-14 — a) T2 G3–6 अद्य (for यावद्) — b) Da पचाल° — d) T G क्रियतामिति रोचते, M8 (inf lin) 5.8 °तां यदि रोचते, M8 orig °तामिति रोचय

13 G2 om 13 (cf v l 12) — b) K3 धनानि (for मित्राणि) N V1 Dn D1 °णि च कुलानि च — c) T2 G3.4 यावति (for यावन्न) Ś1 यावत्तेषां तु गांधारे; K1 यावद्पा तु नायाति — d)=14d, 15d T G (G2 om) M3 विक्रम (for °म) Ś1 K1 °दतांस्तु विक्रमेत्; K3 Ñ2.3 B1.3.4 Dn D2 तावद्विक्रम पार्थिव (K3 °व); B6 Da D2.4 देतेषु विक्रम (Da °म)

14 Ś1 K1.2 G3.5 om 14, T1 (hapl) om 14 15 — a) T2 G (G2.5 om) पांचालो — c) T2 G (G2.3 om) कुंती°, M6.8 कुरु (for सह) — d)=13d, 15d K3

यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ १५
वसूनि विविधान्भोगान्राज्यमेव च केवलम् ।
नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
विक्रमेण च लोकांस्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ १७
विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०
तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने ।
त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५ C. 1. 7440 B. 1. 202. K. 1.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

D₃ G (G₂.₃ om.) विक्रमः. Ko Ñ₂.₃ B Da Dn D₁.₂.₄ तावद्विक्रम पार्थिव (B₁.₃ कौरव). — T₂ G₁.₃.₄.₆ M ins. after 14: G₂, after 11:

1963* सदा च वैरी द्रुपदः सततं निकृतस्त्वया ।
यावन्न वर्धते मित्रै रोचतां तत्र विक्रमः ।

[(L. 1) G₁ यथा; M यदा (for सदा). M₆–₈ स्वयं (for त्वया).]

15 T₁ om. 15 (cf. v. l. 14). — ᵃ) Ś₁ K₁ कर्षण्यादाय वाहि°; M₆–₈ संकर्षणसहायवान्. — ᶜ) K₃ D₁ पांडवानां स (D₁ च). — ᵈ) =13ᵈ, 14ᵈ. T₂ G विक्रमः. N पांचाल्यसदनं प्रति.

16 ᵃ) T₁ वहू° (for वसू°). — ᵇ) T₁ हि; M₆–₈ तु (for च). Ñ₁ D₅ सुपुष्कलं; V₁ B₃ Da च पुष्कलं (for च केव°). K₃ आदाय मधुसूदनः. — K₃ om. 16ᶜ–18ᵈ. — ᶜ) T₂ G नासाध्यमस्ति. — ᵈ) Ñ₂.₃ B (except B₅) D (except D₅) कथंचन; T G (except G₁) विशां पते (for मही°).

17 K₃ om. 17 (cf. v. l. 16). — ᵃ) B₆ Da D₂.₄ °मेण जिता पृथ्वी. — ᶜᵈ) T₂ G एव (for च). Ko M₂.₃ transp. लोकान् and त्रीन्. K₄ °मेण नरव्याघ्र लोकांस्त्रीन्पाकशासनः.

20 ᵃᵇ) S (except M₂.₃) भेदे° (for दाने°). D₂.₄ transp. दाने° and °भेदे°. Ś₁ K (except K₃) Ñ₁ अथ (for च). Da₂ भेदेन न च पांडवाः; S (except M₂.₃) न च दानेन पां°. — ᵈ) D₂.₄ हि (for एव). Ś₁ K₁ जय (for जहि).

21 ᵃ) K₃ निष्कंटकां ततो राजन्; S विक्रमेणैव जित्वेमां (T₁ भुंक्ष्वेमां; M₆–₈ जित्वा तान्). — ᶜ) K₁ Ñ₁ G₂ नान्यदत्र; K₃ Ñ₂.₃ B D (except D₅) अतो नान्यं (D₂.₄ °न्यत्). K₃ नान्यं किमपि पश्या°; T₁ न चान्यमत्र प°. — ᵈ) Ś₁ कार्यमत्र; K₁ कार्यं चैव. Ko महामते; K₂.₄ V₁ B₁ नराधिप.

22 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच. — ᵃ) S स (for तु). — ᶜ) Ñ₁ प्रतिपस्य; V₁ प्रतिगृह्य (for अभि°).

23 Before 23, Ko.₂ B₃ ins. धृतराष्ट्र उ°. — ᵃ) Ś₁ K₁ °प्रज्ञे; K₃ D₃ °प्राज्ञ; Ñ₁ °मज्ञ. — ᵇ) Ś₁ Ko–₃ D₁ G₃ °नंदन. — ᶜᵈ) B₃ D₂.₄ °संपन्न इदं.

24 ᵃ) Ñ₁ च; V₁ हि (for तु). D₂.₄ तु (for च). — ᶜ) M₆–₈ वा (for च). Ñ V₁ B Dn D₁.₃ कुरुतं. — ᵈ) T G M₆ भवेद्यावत्सुखोदयः.

25 Before 25, K₃ B ins. वैशं° उ°. — ᵃ) Dn₁ T₂ G₁.₂ M (except M₈) आनीय. — ᵇ) Ko.₁.₄ D₂.₄ G₁ M₂.₃ स महा°; Ñ₁ D₅ स महामनाः; G₆ तु महा°. — ᶜ) Ñ₁ T₁ °राज्ञो.

Colophon. *Major parvan:* T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko विदुरयान; B₃ विदुरागमन; T₁ संभव. — *Adhy. name:* Ko.₄ कर्णवाक्यं; K₃ धृतराष्ट्रमंत्रः; D₅ कर्णमंत्रणं; T₂ G₁.₂.₄ M₆ मंत्राधिकारे कर्णवचनं (M₆ °वचः); M₈ मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures,

१९५

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
तेषामपीदं प्रपितामहानां
राज्यं पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४
दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।
मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

---

words or both): Dn3 201; D3m 209; D5 152; T1 206; T3 G3-6 159; G1.2 161; G3 157; M 160. — *S'loka no.*. Dn 25; M3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7420.

195

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T2 G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे). — d) K0 (by corr.).3.4 Ñ1 B (except B5) D3.4.5 M2 °नैं संशयः (K0 orig. 3 °यं); K2 T2 G (except G5) M6-8 °रसंशयः.

2 b) K0.3.4 Ñ2 B6 D (except D2.4.5) मम (for मताः). Ś1 K1 तथा कुंत्या अपीह मे.

3 a) M3 transp. च and मम. — b) M3.5 विदुरस्य तथा हि ते. — cd) K1.4 transp. सर्वेषां and अन्येषां. B6 D3.4 चापि; D6 चैव (for अपि). Ñ2.3 V1 B D (except D5) पार्थिव (for भारत).

4 a) K4 रोचयेत्; Ñ2.3 B2.6 D रोचे. — b) Ś1 K1 जीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्). K4 Ñ2.3 B D अर्धं; Ñ1 अस्य (for अद्य). — c) K2 V1 B Da1 Dn1.n3 D1.3.4 इह (for इदं).

5 a) K4 यथा राज्यं नरश्रेष्ठ. — b) K0.4 Ñ1 V1 D5 त्वमिमं; M3 ह्यिदं त्वं. K0.3.4 M5 मन्यसे (for पश्यसि). — c) Ś1 K1 इत्येव; B6 अप्येवं; S एवेति. — d) B6 पार्थिवाः (for पाण्डवाः). S तथा तेषामपि प्रभो.

6 b) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) यश°; Ñ1 S तर°. — c) K0.2.3 B Da D3.4 इह; N Dn D1.5 T G (except G1) अपि (for च).

7 a) Ñ1 D5 अधर्मेण हि; Ñ2 B6 Dn1 अधर्मेण च; G2 अधर्मेण तु (for अथ ध°). D3.4 स्वं; T2 G (except G1) च (for त्वं). — b) D5 इदं प्राप्तो नरर्षभ. — c) B6 D3 च (for ऽपि). — d) S पूर्वमेव न संशयः.

8 a) K3 माधुर्येणैव रा°; S °णैवमुक्त्वा तान्. — b) =19d. S राज्यस्यार्धं. — d) K0 ह; D2 वै; S नः.

9 a) K0 V1 G2 ततो (for अतो). Ś1 K (except K3) यत्; G3 च; M3.5 वै (for चेत्). T2 G2-4 से बुद्धिः (for क्रियते). — b) S (except G3) अ- (for न). Ñ1 B6 ते (for नो). K0 हितं नो न भ°. — c) K0.3 V1 G3 त्वामप्य°; K4 तमप्य°; T1 त्वामप्यधर्मः; G5.6 तवाप्यधर्मः; M त्वय्यप्यधर्मः. T1 G5.6 सकलो. Ñ1 अन्यथाकीर्तिरधिका; T2 G2-4 त्वय्यकीर्तिश्च विपुला. — G5.6 repeat 9cd (v. l. त्वामप्यकीर्तिर्विपुला).

10 a) T2 G (except G1) °तिष्ठेत्. — After 10a, K3 ins.:

1964* धर्मं कुरु कुलोचितम् (=12b) ।

तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२
दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।
लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५
तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
पित्र्योंऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥ १९ C. 1. 7459 B. 1. 203. K. 1. 222

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो.
— c) T2 G (except G1) विमलं (for परमं). S (except T1 G1) फलं (for बलम्). — d) K0 Ñ1 D1 T1 M विफलं; K4 निष्फलं; Da स्वफलं. K4 भवेत्; Ñ1 मतं.

11 a) S लोके भवति (T1 G1 M तिष्ठति) भारत (G1 M कौरव). — c) Ś1 तावदेव मनुष्योपि; K1 तावदेव न नष्टोसौ.

12 a) D5 T G तदिदं; M2.3 तदिमं; M6-8 तमिदं. M (except M5) सर्वमातिष्ठ (for समु°).

13 a) K0.2-4 Ñ V1 B D ध्रियंते; K1 T2 G (except G1 चरंति. K3 Ñ1 B1.3 Da D2.4.6 ते पार्थाः; Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1 पार्था हि. — After 13, Ñ B D ins.:

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः ।

[Ñ1 B Da D2.4.6 सा दग्धा (B5 याता); Ñ3 (by transp.) ते दग्धाः. Ñ1 B Da D2.4.6 °भोजसुता शुभा.]

14 b) Ś1 °भिजीवितुं; K1 शक्तोस्यतिजीवितुं; K2.4 शक्तोप्यभि°; Da शक्तोस्यभि°. — After 14ab, T G2-4 ins.:

1966* अदाहयो यदा पार्थान्स त्वसौ जतुवेश्मनि ।

— c) K1.4 B Da D2.4.6 मृतं. K Da D2 T2 G M (except M5) किंचित्; D1 T1 कश्चित्. — After 14, T2 G2-4 ins.:

1967* दुःखं न जायते राजन्भयान्सर्वस्य कारणम् ।

15 a) K4 D2.4.6 चाति- (for चापि). A few MSS. सदा. — b) K3 Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1 मन्येत्; K4 Ñ1 D5 T1 M वेत्ति; D2.4 [ऽ]मन्यत. K0 लोके वै प्रति-रोचनं. — d) K4 गर्हे° (for गच्छ°).

16 b) Ñ2.3 Dn D1 किल्बिष°. — c) K2.4 B Da1 D1.2.4.6 T2 G2-4 स; K3 सु- (for सं-). M5 संतर्प्यं वै. Ś1 K (except K2) V1 D5 नरव्याघ्र (for महा°). Ñ1 समं तत्र सुतानां च.

17 b) T2 G (except G1) जय° (for जीव°). — c) K3 G2 पित्र्यंशः; T2 G4 पित्रं°; G5 पित्र्यां°. — d) D1 मंत्रभृ°; G1 शूलभृ°.

18 a) K1 अपि; D1 न (for हि). T G M5 transp. सर्वे and धर्मे. Ñ2.3 B5.6 Da Dn D2.4 ते सर्वेव (B6 Da D4 च) स्थिता ध°. — b) Ñ3 B1 °तेजसः; B5 °चेतनाः. — d) K0.2.4 राज्ये तुल्ये (by transp.); T1 M5 तुल्यराज्ये. Ś1 कुल्ये; K1 कुले; T2 G M2 तुल्या (for तुल्ये). K2 न संशयः; S च (T2 G2-4 न) धर्मतः (for विशे°).

19 a) Ś1 M धर्मे and कार्यं. — b) Ś1 कार्यं यदि च मे प्रियं. — c) K0 क्षमद्र; K3.4 शमद्र; S क्षमं. K0.2.4 कर्तव्यः. — d) = 8b. T G M5 राज्यं तेभ्यः; M6-8 राज्यं तेषां. G3 प्रयच्छतां.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 B5 विदुरागमन; T1 संभव. — *Adhy. name* K0.3.4 भीष्मवाक्यं; D5 धृतराष्ट्रमंत्रः; T G2 भीष्मवचनं; G1.3 मंत्राधिकारः; M2.5 मंत्राधिकारे भीष्मवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 202; D4m 210; D5 153; T1 207; T2 G4-6 160; G1.3 162, G2 158; M 161. — *S'loka no.:* Dn M2 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7438.

196

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) D4 समुपासीनैर्. — b) Ś1 K Ñ1 D5 नरैः; Dn2 D2.4 तव (for नृप). — c) N अर्घ्यं (K4 B3 D2 अर्घं; B1 as in text) (for पद्यं). M6-8 transp. पद्यं and पश°. — d) Ś1 K0-2.4 Ñ V1 B Da1 D4 T M2 °शुश्रुम. D1 न वाक्यमनुशुश्रुम.

१९६

द्रोण उवाच ।

मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १
ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २
प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३
मिथःकृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४
संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६
हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७
तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च
एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९
अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्विह ॥ १
ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११
एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।

योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

---

2 c) Ś1 कौरव्या. — d) T2 G2-4 सत्यवंतो महाबलाः.

3 c) Ko.3.4 बहुरत्नं समादाय.

4 a) Ñ2.3 B3 Dn D1 S Cd मिथःकृत्यं (as in text); the rest पृथक्कृत्यं. — b) K2 Ñ2.3 V1 B D वसु (for बहु). — c) V1 ऋद्धिं; B6 प्रीतिं; Cd वृद्धिं (as in text). Ñ1 वृद्धिश्च परमा तेषां. — d) Ś1 K1 स्वसंयोगो°; K3.4 Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D1 Cd त्वत्संयोगो°; Ñ1 तत्संयोगाद्भवेत्; D3 M3 त्वत्संयोगा°; D5 त्वत्संगेनोद्भ°; T1 G2 तत्संयोगा°. Ś1 K1 पुनः; Ko.3 Ñ1 तव; K2 Dn3 D3.4 S (except T1 G2) सदा; K4 ततः (for तथा).

5 a) Ko.3.4 S (except G1.2) सु; Ñ1 स. Ś1 K1 तान् (for त्वां). — b) Ñ1 B5.6 Dn1.n2 D1.5 G2.5.6 तदा (for तथा).

6 a) Ś1 उदितत्वं. D2 T1 च योगस्य; M3 प्रियं चैव. — b) Ś1 Ko.3 Ñ1 D5 संयोगस्यापि; D2 प्रियत्वं चापि; T1 तस्यास्यापि च. — d) S सांत्वयेत्.

7 a) Ñ1 हैरण्यानि च शु°. — b) Ś1 K1 वस्त्राणि; Ko.3.4 वसूनि (for बहूनि). — d) D5 द्रौपदी.

8 b) Ś1 K1 °णां च नराधिप. — d) S (except T1) कुंत्यै. K2 G3 तानि च; B3 भारत; D3 यानि तु. — After 8, S ins.:

1968* दत्त्वा तानि महार्हाणि पाण्डवान्संप्रहर्षय ।

9 K2 om. 9. — a) D3 एवं सांत्वेन विधिना. — Ñ2.3 V1 Dn D1 सः; G1 M3 तु (for अथ). K1 प्राह (for ब्रूयात्). — After 9, K1 ins.:

1969* संधीयतां यथाबुद्धिस्तत्त्ववेत्तृविदां वरः ।

10 Ś1 K1 om. 10ab. — cd) K2 Ñ2.3 B D (except D5) °र्णश्चाप्यानेतुं पांडवानिह.

11 a) K2 G1 M3-5 पांडवश्रेष्ठाः; Ñ V1 B D (except D5) पांडवाः श्रेष्ठाः; T G3-6 M3 °श्रेष्ठाः. — b) K4 transp. सदा and त्वया. K1 तदा; D1.2 सह (for सदा). — c) K प्रीतिवंतो ध्रुवं°. — d) G1 M स्थास्यंतु.

12 a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) एतत् (for एवं). D1 तेषु; M तावत् (for तव). — b) Ñ V1 B6 Da D1 transp. तेषु and पुत्रेषु. K (except K1) Ñ2.3 V1 B Dn D1.2.4 हि; Ñ1 तु; D5 S ते (for ह).

13 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T2 G3.4 °र्थकामाभ्यां.

14 a) T2 G3.4 तुष्टेन. G3 शतधा (for मनसा). D3.4 ये वै; G1.2 M चैव. — b) T2 G3.4 प्रहृष्टेनांतरा°; G2 प्रच्छन्नो वांतरा°; M3 (inf. lin.).5 विसृतेनांतरा°. — c) K2 पार्थं; T1 चैव; T2 G (except G1) नैव (for नाम). — d) M3 (inf. lin.).5 न स्यात् (for कुर्यात्). Ś1 K2.3

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५
कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरः पुरा ।
स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९
स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च ।
आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२
किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् ।
अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
एवं विद्ध्युपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५ C. 1. 7484 B. 1. 204. K. 1. ...

स तन्मतं; V1 B1.3 सतां मतः; D1 सनातनं.

15 a) Ś1 K1 न मित्राण्यतिकृ°; D2.5 अमित्रा°; G3 निमित्तान्यर्थं°. — b) K2 न; K4 Ñ V1 B D (except D1) M3 च (for the first वा). K3 Dn3 D2 च (for the second वा).

16 a) K0 कृतप्रज्ञोथ बालो वा; Ñ1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T2 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो. — b) K0 युवा (for बालो). Ś1 अपि (for च). K3 भारत (for मानवः). K1 बालो वा यदि वा नरः. — c) Ś1 K1 Ñ1 D5 वा (for च).

17 b) Ś1 K1 D2m G5.6 अंबरीप; D5 अमघोप; G1 विर्निदक. Ñ V1 B D ईश्वरः (Ñ1 D5 श्रुतिः) (for श्रुतः). K3 °वीचीति विश्रुतः; T G2-4 M विर्निद इति विश्रुतः. — c) T2 G1.3.4 M राजकुले. — d) Ś1 Ñ1 B3 G1 M2.5.8 मगधानां. Ñ1 T G (except G1) महीपतिः.

18 T1 (hapl.) om. 18b-22a. — cd) B1 पूर्वं°; G2 सर्वे° (for कार्ये°). K3 Ñ V1 B2.5 D T2 G3-6 transp. कार्ये° and सर्वेषु. D1.6 कार्ये°; G3 कामे° (for सर्वे°). — After 18, S (except T1) ins.:

1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K3 M6-8 महाकीर्तिः; T2 G3-6 °कर्णी; G1 M5 याडुकर्णिः; G2 °कर्णः. — b) K2 Ñ2.3 V1 B4 Dn D1 तदा; B1.6 Da D2.4 तथा; T2 G3.4 पुरः; M8 (inf. lin. as in text) क्षितौ (for पुरा). — d) K3 अवमान्यो (m अवमानो). Ś1 न मन्यत; K1 अन्वमन्यत; Ñ1 °मन्य से; Da अवमन्यत; T2 G3.4 विमन्यते.

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) Ś1 K0.1 Dn3 उपयोज्यानि; K3 °भोज्यानि; T2 G (except G1) वसुरत्नानि. — b) K1 स्त्रियं. K0.1 B2.3 Da M5.8 रत्नं. T2 G (except G1) स्त्रियो भोज्यानि यानि च. — c) Ś1 सर्वगो; S (T1 om.) °तो. — d) A few MSS. तथा (for तदा).

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 18). — a) K1 लाभस्य; D5 मूढस्य. — b) K3 Ñ2.3 V1 B (except B3) Da3 Dn1 T2 G2-6 लोभात् (for ला°). K2 T2 G लाभः (for लोभः). K0.3 -भ्यवर्तत; K1.4 भ्यवर्धत; Ñ1 -त्यवर्तत; Ñ2.3 V1 B D (for Da1 see below) M5.7 -त्यवर्ध(Dn2 °र्त)त; T2 G (except G1) प्रवर्तते. Da1 लाभोप्यस्य च वर्धते. — d) Ś1 Dn3 धृप; K1 एव; M7 अद्य (for अस्य). B6 चिकीर्षति; G1 जिगीषते.

22 T1 om. 22a (cf. v. l. 18). — a) Ñ1 सबलैः (for करणैः). — b) K3 हि; G1 M इ. — cd) S °मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं(T G3-4.6 कर्तुं)मिति श्रुतिः.

23 a) K0.3 Ñ V1 B D (except D1) Cd विहिता; G1 विहितं. V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नूनं). — After 23ab, K2 ins.:

1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।

— c) T G (except G1) °ति न संशयः.

24 b) Ś1 K0.3.4 स्थास्यति. T2 त्वय; M6.7 यदि (for त्वयि). G1 च त्वयि (for त्वयि तद्). Ñ1 स्थापयिष्यामि च ध्रुवं. — c) Ś1 K1 D5 ते (for चेत्).

25 a) Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D5 -विधम्. — b) M5 मित्राणां. Ś1 K1 साधुसाधुतां(!). — c) Ś1 K1 तथैव च; K0.3.4 च भारत.

26 Ś1 K1 T1 G1.2.5.6 M om. उवाच. T2 G3.4

द्रोण उवाच ।
विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।
दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६
हितं तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।
अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।
कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

विदुर उवाच ।
राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १
हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २
तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।
तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३
चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।
आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥४
इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।
समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५
धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुरः (for द्रोण उ°). — a) Ñ1.3 V1 B6 Dn1.n3 D1 M5 दुष्ट- (for दुष्टः). — d) M6–8 दोषान्. Ñ हि तं; T G2–4 च नः; G5.6 M -स्मनः. K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) दोषमाख्यापयस्युत.

27 b) Ś1 K0.1.3 4 कुरुनंदनं; K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुलवर्धनं. — c) K3 M6.7 तत् (for त्वं). — d) Ś1 तत्; K1 त्वं (for यत्). Ś1 हि तत्; K4 हि नः (for हितं).

28 V1 Da2 G6 M7 (hapl.) om. 28ab. — b) Ś1 K3 *D1 तद् (for यद्). B3 D2.4 G3 ब्रवीपि; T2 G1.2.3 °हि* K2 G1 M5.6.8 ब्रवीपि (K2 °हि) परमं हितं. — c) K2.4 वै (K4 -पि) विनश्यंति; Ñ1.3 V1 B D (except D5) वै विनंक्ष्यंति; G (G4 before corr.) -पि नशिष्यंति. — d) G1 अ- (for न-). T2 G1–4 मतं (for मतिः). K0.2.4 Ñ1.3 Dn D1 G5.6 °णैव मे मतिः; K3 °णैव मन्यते; V1 B Da2 D2.4 °णैव ते मते.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T2 G M5.6.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 B5 विदुरागमन; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.3.4 Ñ1.3 V1 द्रोणवाक्यं; D5 धृतराष्ट्रमंत्रणं; M5 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 203; D3m 211; D4 154; T1 209; T2 G4–6 161; G1.3 163; G2 159; M 162. — *S'loka no.:* Dn 28; M5 29. — *Aggregate s'loka no.:* Da2 7466.

197

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K Ñ1 G2 निः श्रेयसं; Ñ3 V1 नः संशयं. — c) K2 D1 न त्वं शुश्रू°; Ñ3 उक्तं शुश्रू°; Ñ2.3 V1 Da °माणे वै; D2 S न त्वं (T1 स त्वं; G1 M5.6–8 तत्त्वं) शुश्रूषमाणो वै (T1 G1 M हि). — d) Ñ3 राज्यं; D5 वाच्यं. T1 G5 M6–8 °तिष्ठसि; T2 G2–4 संप्रीतिमिच्छसि; G1 °तुष्यसि; G6 °तीर्षसि; M5 न प्रतितिष्ठसि.

2 a) K0.3 M5.6 यद् (for तद्). K3 Ñ2.3 Dn2.n3 D1.2.6 प्रियं हितं च (D3 हि) तद्वाक्यं; K4 हितं हितं त्वो यद्वा°; V1 हितं हि भवतो वा°; B1.3.4 Dn1 D4 प्रियं हितं च यद्वा°; B6 Da हिताद्धिततरं वा°. — b) K4 Ñ V1 B1.3 Da Dn D1.5 G1.3.6 M5.6.8 °सत्तमः (as in text); the rest °सत्तम. — c) T2 G (except G1) राजा (for राजन्). — d) Ś1 K1 प्रतिगृण्हीष (Ś1 °ण्हे)प तन्न च; Ñ1 B5 D5 न च गृण्हासि तद्वचः; T2 G (except G1) महावीर्यपराक्रमः.

3 a) Ś1 K1 गुरुणा (for बहुधा). T2 G3.4 आचार्येण च द्रोणेन; G2 आचार्येण तथा चैव. — b) K3 °पितं तव यद्धितं; D5 हितमुक्तमनुत्तमं. — d) K0.3.4 S वचः.

4 b) K3 राजन्सुधहृत्तमम.

5 a) Da D3 G1 इमौ वृद्धौ च वयसा; T2 इमौ वरेण्यौ वृद्धौ हि; G3.4 इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ. — b) K3 श्रुतेपि च. T2 G (except G1) राजनीतिविशारदौ. — c) T2 G (except G1) समानौ (for समौ च). Ś1 K (except K3) D5 transp. च and त्वयि. — d) K2 Ñ2.3 B D (except D5) तथा (for तेषु). Ś1 राज° (for पाण्डु°).

रामाद्दाशरथेश्चैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्मं वदिष्यतः ।
इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११
तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
नोचतुर्विवृतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७　C. 1. 7504 B. 1. 205. 17 K. 1. 224. 19

---

6 a) Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.2.4 चानघरौ; D6 चानिरतौ; Cd as in text. Ñ1 B5 वीरौ (for राजन्). — b) T2 G2-4 सत्यवाक्ये (for °ताया°). G2 om. from च भारत up to °गसि in 8b. — d) K3 (m as in text) भार्गवाच्च न सं°.

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — c) Ś1 K0.3 चापि कृतकं; K4 चाप्यनृतकं; Ñ1 D5 चापि विकृतं. — d) Ś1 K (except K3) M3 कचित्; G1 [ऽ]नघ (for त्वयि). Ñ1 ताभ्यां कचन शुश्रुम.

8 Dn1 M1 (hapl.) om. 8ab; G2 om. up to °गसि (cf. v. l. 6). — a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) T2 G (G2 om.) तावुभौ. — b) Ñ2.3 B1.5.6 Dn D2.4.5 नृपे. — c) T2 G (except G1.2) तच्छ्रेयः. — d) K0 D5 °परायणौ.

9 a) T G (except G1) नृपश्रेष्ठ; M5 नरश्रेष्ठ. — c) M (except M5) इतो (for अतो) K2 Ñ1 V1 नेतौ. — After 9cd, K4 ins.:

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।

— e) B6 Da निश्चिता (for नैष्ठिकी). — f) K4 च नरोत्तम; Ñ1 B1.3 Da D5 कुरुसत्तम.

10 a) T2 G4 कामाद्वा; G3.5 नः कामात् (for धर्मज्ञौ). — b) K4 B5 °संश्रितौ. T2 G2-4 न संघर्षाच्च संश्रि°. — G6 (hapl.) om. 10d–12c. — d) K2.4 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 मन्येहं; K3 Ñ1 D5 मन्येते; Cd as in text. Da1 भरतर्षभ; D3 तव पार्थिव.

11 G6 om. 11 (cf. v. l. 10); B5 (hapl.) om. 11bc. — c) K3 यथा राजन्सुतास्तथा. — c) T1 तथैव पांडवास्ते वै.

12 G6 om. 12abc (cf. v. l. 10). — a) K0.3.4 तेषु ये चाहितं — G3 (hapl.) om. 12b–14c. — b) Ñ2 Dn °तद्विदः; S (G1.6 om.) °बुद्धयः. — c) K3 Ñ2.3 B D G5 च (for ते). — d) G5.6 वि° (for प्र°).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) K3 Ñ2.3 B D (except D5) M स्वेषु. Ś1 विद्य° (for वर्त°). — c) Ñ1 अंतरं से; M2.5 अंतःस्थं तं; Cd as in text.

14 G1 om. 14abc (cf. v. l. 12). — ab) Ś1 °र्थं महाराज. S (G1 om.) transp इमौ राजन् and महा°. — c) Ñ1 Dn1.n3 D1 Nilp विकृतं.

15 a) D5 न च; S तथा (for यच्च). Ś1 न चापि शक्यास्ते जेतुं; K1 यश्चाप्यशक्तितस्तेषां. — b) Ś1 K1 महांतः पुरुषर्षभाः. — d) K0.3.4 सर्वथा भद्र°.

16 b) Ś1 K1 परंतप; K2 Ñ2.3 B D (except D5) G3.6 धनंजयः. — c) T2 G2-4 °क्योपगंतुं; G5.6 °क्यो हि जेतुं. — d) Ś1 K1 (m as in text) त्वयि; K0.3.4 D5 -पि सः; K2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 -पि हि; T2 G2-4 -पि च (for अपि).

17 b) T2 G2-4 M5 °युतसमो बले. — After 17ab, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1973* राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबलः ।
हिडिम्बो निहतो येन बाहुयुद्धेन भारत ।
यो रावणसमो युद्धे तथा च बकराक्षसः ।
स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रमः ।
उद्योगं त्वत्कृतं श्रुत्वा युद्धार्थं पाण्डवैः सह ।
आगमिष्यन्ति सर्वे वै यादवाः शलभा इव ।

18 20 तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथं विषहितुं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
यस्मिन्धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥२०
द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३

द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
बलवद्दर्शने गृध्नुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ २८
उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

— c) K2 Ñ2 V1 B1 3, 6 D (except D1) T1 G5 6 स्म; Ñ1 तु, N3 B5 स (for हि) T2 G2–4 शक्यस्तु

18 a) Ñ1 B (except B1) विसहितु, D3 विषहितौ, T2 G2–4 विजयितुं T2 G2–4 युद्धे (for शक्यौ) Ñ2 3 Dn D1 2 कथ विजेतु शक्यौ तौ, V1 कथचित्सहितु युद्धे — d) T2 G2–4 शक्यौ (for रणे) B6 Da G3 M6–8 जीवितम्

19 a) Ś1 K2 Ñ1 3 V1 B1 3 D पांडवे ज्येष्ठे, K0 4 M5 °वज्येष्ठे — d) Ś1 K जेतव्य स, B5 स विजीयेत, T1 G5 6 स जीयाश्च, G1 सजीयेत Ś1 कथचन; Ñ2 V1 B D (except D3) रणे कथ (by transp)

20 a) T2 G2 3 पक्षे हितो — b) T1 G6 च केशव (for जना°) — K0 (hapl) om 20c–21a — d) Da D4 पक्षे तु, S पक्षश्च

21 K0 om 21a (cf v l 20) — a) T1 द्रुपदश्च गुरुर्येषा — b) S (mostly) स्याला — After 21, T1 G5 6 ins

1974* चैद्यश्च येषा भ्राता च शिशुपालो महारथ ।

22 a) Ś1 K1 यच्छल्यतां, K0 3 सोवश्यता, K2 सोसह्यता, Ñ1 B5 6 D3 4 5 अशक्यता — b) Ś1 K1 तेजसोग्रेण; K0 2 3 B3 D4 G5 6 °सुग्रेण; K4 तेषां यत्नेन, Ñ V1 B6 Dn D1 2 °मग्रे च, T G1–4 M °षां युद्धेन (T1 °द्धे च) K3 वर्तेतां (for भारत) — K4 repeats 22ab (with v l. सोमकानां for सोऽशक्यतां) — D1 om 22cd — c) Ś1 K1 2 Ñ1 B (except B1) D3 4 T G3 4 दायादतां; G1 दायादानां — d) Ś1 सामान्येन; K0 4 D1 तेषु सम्यक् (by transp), K1 समतेषु; K2 °क्केन; K3 °क्केषां

23 a) Ś1 K1 प्रदिग्ध, K0 V1 B1 Da1 D4 T1 G1 5 6 M6 8 निर्दग्ध, Ñ2 3 B1m 6 Da2 Dn D1 2 T2 G2–4 निर्दिष्ट, M5 निषिद्ध Ñ1 इदानीं दग्ध°. — After 23 N T1 G5 6 ins

1975* तेषामनुग्रहश्चाय सर्वेषा चैव न कुले ।
जीवित च पर श्रेय क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।

[(L 2) Ñ1 T1 G6 परम (for च पर) K3 Da D4 5 G5 क्षत्रियस्य विव°]

24 Ś1 K1 (1 hapl) om 24 (see 1975*) — a) K0 3 4 च, K3 D5 T2 G2–4 M (except M5) हि (for अपि) K0 3 4 B3 D1 3 T1 G1 महाराज; Ñ1 T2 G2–4 महाराज — b) K0 Ñ1 D5 हि, K4 पि (for च) K4 वर्तते, B5 न कुले — c) Ñ1 °हणाद् S श्रेय (for राजन्) — d) T1 G5 6 °स्य च वर्धं°, T2 G2–4 °स्यापि वर्धं°

25 a) Ś1 K1 दायाहां — c) Ñ B D सर्वे (Ñ1 D5 धर्मो) (for ते स्युर्) — d) Ñ1 D5 धर्म (for कृष्ण)

26 a) Ś1 K0 1 3 Ñ2 V1 D5 यत्तु; K4 B5 यत्र S सत्वेन T2 G2–4 शक्य तु (for शक्येत) — c) K0 G1, 6 देवशप्तस्, K3 दैववश्य, K3 G5 दैवशप्तस्, Ñ1 दैवयुक्तस्; G2 M (except M5) देवशक्तस् Ñ2 3 V1 B D कार्य (for कर्तुं) — d) V1 T2 G (except G6) M5 समारभेत्

27 a) K3 जीवितान् — b) Ś1 K1 °पदा जन (sic), K2 Ñ V1 B °पदा जना (D5 °पदास्तव) — c) T2 G2–6 बलवान् S (except T1 G5 6) मुदितो (for दर्शने) K0 3 गृद्ध ; K3 Ñ2 3 V1 B Dn D1 2 4 हृष्टा ; K4 हृष्ट ; Ñ1 Da गृद्धा ; D5 गृध्रा° ; T2 G3–6 जात° ; G1 गृद्ध°

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ।
हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १
यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २
यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३
क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४
दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।
दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७
तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८　C. 1. 7520 B. 1. 206. 9 K. 1. 225. 1(

— d) K2 Ñ V1 B D (except D5) transp. कुरु and प्रियं. — After 27, K2 reads (with v. l.) st. 3–4 and 8ab of adhy. 198 (repeating them in their proper places).

28 b) K2 B1.3 Dn एव (for अपि). — c) G5.6 अधर्मश्चापि दु°.

29 ab) K2 Ñ2.3 B5 D (except D5) transp. मया पुरा. T2 G3–5 महाराज (for मया राजन्). — d) K4 T G1–6 प्रज्ञेयं. K2 Ñ2.3 B D वै (D4.5 ते) विनंक्ष्यति; K3 °क्ष्यते; T1 G1.5.6 M तव नश्यति. — After 29, T2 G2–4 ins. a passage of 29 lines given in App. I (No. 104).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B5 विदुरागमनं; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 विदुरवाक्यं; D5 विदुरमंत्रणं; M3.5 मंत्राधिकारे विदुरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 204; D4m 212; D5 155; T1 210; T2 G4 M 163, G1 164; G2 160; G3 165; G5.6 162. — *S'loka no.:* Dn M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7496.

198

1 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — a) T1 चैव (for विद्वान्). — b) S द्रोणश्चैव महाद्युतिः (G2.5.6 °मतिः). — c) T2 G2–4 इदं (for हितं). Ñ2.3 Dn D1.2.3 S (except T1 G5.6) च परमं (for परमकं). — d) Ñ1 मन्ये (for सत्यं). K1 मे; M3.5 मा.

2 a) Ñ3 D1 पांडवाः (for पाण्डोस्ते). — b) K4 B4 T1 महाबलाः.

3 Ñ3 (hapl.) om. 3; T1 (hapl.) om. 3bc. — b) B3 D4 असंशयं (for विधी°). — d) Ś1 K1 B3.6 T1 असंशयं; Ko असंशयः; G6 नसंशयं.

4 a) K (except K1) D5 M (except M3) क्षत्त (for क्षत्तर्). T2 G2–4 गत्वा (for गच्छ). Ś1 K1 एनान् (for एतान्). — b) Ś1 Ko.4 D5 transp. सह and मात्रा. Ko.3.4 T1 परंतपान् (for सुसत्कृ°). — d) K2 पांडवान्; V1 संगतान्; B5 Dn भारतान् (for भारत).

6 c) Dn मम पुनर्; G1.3 M3 च परमं; M3–5 परमकं; Cd मम महत् (for मम परं). — d) K4 महामते; Cd °द्युते (as in text). — After 6, G5.6 ins.:

1976* त्वमेव गत्वा विदुर तानिहानय माचिरात् ।

7 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — After वैशं°, G5.6 ins :

1977* एवमुक्तस्ततः क्षत्ता रथमारुह्य शीघ्रगम् ।
अगात्कतिपयाहोभिः पाञ्चालान्राजधर्मवित् ।

— After 7, Ko.3.4 Ñ V1 B D ins.:

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।
द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L. 1) D5 स गत्वा समुपादाय (for समु° रत्नानि). Ñr transp. वसूनि and विवि°. D5 रत्ना° (for वसू°). — (L. 2) D5 पांडवेयानां (for पाण्डवानां च).]

On the other hand, G5.6 ins. after 7:

1979* आगतं विदुरं श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तमः ।
स्वपुत्रैः सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मतः ।

10 11 स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।
द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
राजञ्शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १५
अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्ते दृढं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ १६
तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

8 a) Ś1 G5.6 च; T1 तु; T2 G2-4 सु- (for स). Ko.2.4 धर्मा-मा. — b) K1 T1 °विदां वरः. — c) B6 T2 G2-4 सपुत्रम्; Cd संद्युक्तम् (as in text). M8 (inf. lin. as in text). 5 उपजग्मिवान्.

9 b) Ñ1 धर्मतो. Ñ1 नृपः; T2 G4 तथा; G2.3 तदा. — After 9^{ab}, G5.6 ins.:

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मनः ।

— c) B2 °तुस्तौ; B1 m.2 °तुर्वै; D1 ऊचतुश्च; T2 चक्रे पूजां. — d) T2 G2-4 °संमितं; G1 M °संहितं; Cd as in text.

10 b) M5 च यादवं. — c) T2 G2-4 M7 च (for स). T1 G5.6 ततः स्नेहात्परिष्वज्य. — d) T2 G2-4 तदा.

11 G5.6 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — b) Ñ1.2 Dn D1.2 हि (for ऽथ). — After 11, G5.6 ins.:

1981* पाण्डवा विनयोपेता नस्कारिज्ञश्च विशां पते ।
दृष्ट्वा मुहुर्मुहू राजन्हर्षाद्श्रूण्यवर्तयन् ।
[Posterior half of line 2 = (var.) 1. 105. 26^{d}.]

12 a) Ś1 तात; D1 तत्र (for राजन्). S दृष्ट्वा कुशलिनश्चैतान्. — c) Ś1 K (except K2) प्रदाय तेभ्यो; B2 प्रददावपि. — d) Ś1 K2 Ñ1 D1 G1 M8 transp. विवि° and वसू°. D2 T2 G2-4 धनानि विविधानि च.

13 a) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 पांडवेभ्यः. — b) B5 S विशेषतः (for विशां पते). — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 पुत्रेभ्यो. — D1 (hapl.) om. 13^{c}-14^{c}. — After 13, G5.6 ins.:

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामतिः ।
कृत्वा मिथस्तु संलापं मुदा पुनरभाषत ।
भीष्मद्रोणाजमीढैश्च यदुक्तं पाण्डवान्प्रति ।
अवदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

14 D1 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). — a) T1 G5.6 चामितप्रज्ञः. — b) K2 B3.5 Da1 (m as in text). a1 Cd प्रसृतं; T2 G2-4 प्रश्रयात्; Arjp as in text. Ś1 Ko.1.3.4 V1 विनयात्ततः; K2 B Da Dn2 D1.2 G5.6 M6.7 °न्वितं; Cd cites विनयात्. — d) S transp. संनिधौ and केशवस्य च. K2 हि; B3.4 D2 तु (for च).

15 Before 15, Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.4 ins. विदुर उ°; T G1-4 विदुरः. — a) K1.3 transp. राजन् and शृणु. — c) T1 G5.6 सपुत्रं च. — d) Ś1 K सामात्यः सहबांधवः; T1 G5.6 °त्यं °वं; M5 सामात्यश्च सबां°.

16 a) Ś1 Ko.1.4 तु (for ते). K4 सुहृशे (for ते दृढं). B2 भृशं; G5.6 दृढः. Ś1 K1 चास- (for चापि). — d) Ko.3.4 B1.3 Da1 D4 T1 G1 M3.5 °धिपः.

17 a) T1 G5.6 अथ (for तथा). — c) K2 Da1 M6 °प्राज्ञ; T2 G2-4 °राज.

18 a) Ñ2.3 Dn महाप्राज्ञो (for महे°). — b) Ś1 K1 तथा (for तव). Ko.3.4 D5 M6-8 °सखा तव; T1 G5.6 प्रियतमः सखा. — c) Ko °श्लेषान्; K2 B1.5 D4 M5.8 °श्लिष्यन्; K4 °श्लेषाम्; Ñ1 B3.6 Da °श्लिष्य. Ñ ह्युपेत्य; B (except B1) Da स राजन्. A few MSS. त्वा. T2 स मामुपेत्य तां चैव; G5.6 सदा ह्येष सदापेत्वा (sic). — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 तात; D5 त्वानु- (for परि-).

19 a) T1 G2.3.6 पांचाल. — b) Ko.3.4 °धमेत्य हि; K2 (m as in text) °धमेत्य च; S °धमेयि°. — c) Ś1 हि त्वं; Ñ1 V1 राजन् (for ऽऽत्मानं). — d) K2 तथा (for तथा). Ś1 हि (for ऽपि). Ñ1 V1 स्वात्मानमपि कौरवान्. — After 19, D1 (marg. sec. m.) ins.:

1983* त्रिदशैः सह संबन्धो न तथा प्रीतिकृत्तमः ।

20 a) T2 G2.4 राज्यसंप्रीतिः. — b) T1 G5.6 तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
विप्रोषिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।
द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ २४
विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया॥२५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्व ॥

१९९

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्गृहमेषां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५ C. 1. 7549 B. 1. 207. 5 K. 1. 225. 5

(for तेषां). Ś1 प्रियकरी; M5 प्रीतिमता. T1 G3.5 मम; M5 यथा. — b) K2 यदा; M5 एवं (for यथा). K0.4 D5 सांबंधिकं; G3 संबंधिनः; Cd सांबंधकं. G2 प्राप्तिः. T2 G2.4 यथा संबंधसंप्राप्तिः. — d) M8 नृप (for सह).

21 a) T1 भगवान् (T1 तु भ°). — c) Ñ3 Dn D1.2 पांडुपुत्रांश्च. — d) K3 Ñ2.3 B D M त्वरंति. Ś1 K1.3 T2 G2-5 कौरवा.

22 a) Ś1 चिरकालं. — b) K3 Ñ2.3 B (except B3) D (except D5) एते (for इमे). K0.2.4 D5 पुरो-त्समात् (for नर°). — c) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G4 नागरा; G1-3 M6-8 नागरान्. K3 उत्सुकाश्च पुरं द्रष्टुं. — d) K0.2.4 Ñ3 G3.5 M5.8 °ष्यति. T G1-4 M7.8 पृथा. K3.4 Ñ V1 B D (except D5) transp. पृथा and तथा.

23 a) B6 इमां (for कृष्णां). — c) Ś1 K D1.2 सर्वास्ताः कौरवस्त्रियः (K3 प्रजाश्च कुरुयोषितः). — d) K0.2.4 B3 Dn2 M8 विषयश्च; K2 Ñ V1 B1.4 Da Dn1.n3 D1.5 °याश्च. Ś1 पुनः (for च नः). K1 पुरे च विषये पुनः.

24 T1 (1 hapl.) om. 24bc. — d) N एतदत्र मतं मम (Ś1 K0.1.3.4 परं मतं; D5 परं हि ते).

25 a) K0.4 Ñ2 Dn1.n3 D1.2 निसृष्टेषु. — d) D5 शासनात् (for शीघ्र°). — e) V1 ते वीराः (for कौन्तेयाः).

Colophon. *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: K0 B5 विदुरागमनं; T1 संभव. — *Adhy. name*: K3 M8 पांडवं प्रति (M8 om. प्रति) विदुरागमनं; K4 D5 द्रुपदं प्रति (K4 om. प्रति) विदुरवाक्यं; M6 विदुरप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 205; D4m 213; D5 156, T1 211; T2 G4 M 164; G1.3 165; G2 161, G5.6 163. — *S'loka no.*: Da1 Dn M8 26. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 7522.

199

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — b) S यदात्थ. M मा (for माम्). Ñ1 यथा विदुर मन्यते. — d) Ś1 K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °ते प्रभो.

2 a) N3.3 B1 Dn D1.2 इदमेषां. — cd) Ñ1 यत्तु; G3 तत्तु. Ś1 वक्तुमेतत्तावत्; K1 युक्तं वक्तुमेतत् (by transp.); Da युक्तमेतदुक्तं; G3.6 वक्तुमेतद्युक्तं.

5 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच. — a) Ñ1 नाथवंतो; Cd as in text. Ś1 त्वया राजन्. — b) Ś1 वयं; K1 Ñ1 G1 त्वया; K5 त्वं मे (for त्वयि). D5 हि सानुगाः; G1 M5 यथागताः; M6.6-8 यथानुगाः. — d) T G (except G1) चरिष्यामस्. Ñ2 Dn D1.2 तत्करिष्यामहे वयं.

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।
यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७
यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।
तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८
न तद्ध्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यदेषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०
आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।
प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२
विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।
द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३
तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४
कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५
तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।
उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६
अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।
यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

---

6 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — b) Ñ V1 B D (except D5) रोचते मम (by transp.). — c) K4 यथा च; Ñ1 यथा वो; G1 M3 कथं वा; G5.6 यथायं.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) T G (except G1) यथैतन्मन्यते (T1 °न्मनुते). — c) Ś1 प्राप्तकामो; K1 °कालो; M3 °बुद्धिर्; Cd as in text. K1 महाबुद्धिः; B3.6 Da D4 °प्राज्ञः. — d) K1 मम निश्चिता (by transp.).

8 a) Ñ1 °भाग. — b) Ñ1 मम मानद.

9 a) Ś1 K1 तत्तथ्या°; G3 स तथ्या°. — b) K2 Ñ2.3 B D पांडुपुत्रो. S महात्मना: (T3 G2-4 °त्मनः). — c) K1 तथैषां; Ñ V1 B D (except D5) T1 यथैषां. K4 B5 D1.2 S (except G3 M3.5) °व्याघ्र. — d) G1 श्रेयो दास्यति. — *After 9,* D4 (*marg. sec. m.*) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105).

10 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — a) K3 B Da D4 एवं ते. — d) K3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D5) महीपते (for महा°).

11 a) K0.2.4 G1 सुविहारं; T1 G3 सविहाराः; Cd as in text. — *After* 11, D4 (*marg. sec. m.*) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106).

12 a) Ñ2.3 B D (except D5) चाप्या(Da °स्या)गतान्. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) °राष्ट्रो जनेश्वरः; S °राष्ट्रोंबिकासुतः. — c) K2.4 B1 T2 G3-4 M (except M3) प्रतिजग्राह; Cd as in text. K1 पार्थानां. — d) T2 पार्थिवान्; G5.6 बांधवान् (*for* कौर°).

13 Da (hapl.) om. 13bc. — b) Ś1 K1.3 पार्थिवं; K0.4 पार्थिवः; Ñ1 D5 कौरवं (for भारत). — cd) N1 D5 द्रौणिं (for द्रोणं), and द्रोणं च (*for* गौतमं). K0.3 विचित्रं चैव भारत (for d). — K3 repeats 13cd (v. l. द्रौणिं for द्रोणं).

14 a) Ś1 K D2 G1 M3 तैस्तैः; Ñ1 T G3-6 M6-8 वृतै°. Ś1 वीरैः; K (except K2) D2 शूराः. — b) K3 Ñ1.3 B D (except D5) महाबलाः. — c) *Some MSS. (mostly S)* हस्तिनपुरं. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1984* पाण्डवानागताञ्श्रुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।
मण्डयांचक्रिरे तत्र नगरं नागसाह्वयम् ।
मुक्तपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वशः ।
धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चाभिसंवृतम् ।
पताकोच्छ्रितमाल्यं च पुरमप्रतिमं बभौ ।
शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादित्रनिस्वनैः ।

[(L. 1) M3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 3) D4 M3 मुक्तापुष्पाव°. G1.3 M6-8 सर्वतः. — (L. 4) D4 M3 मांगल्यैश्च; T2 G3.4.6 मंडनैश्च. D4 T2 G3-6 M3 अपि (for अभि-).]

15 b) Ś1 कीर्यमाणम्; N2.3 Da D1.2 T2 G3-6 दीप्यमानम्; T1 आपूरितम्; G1 M पूर्यमाणम्. — c) N3 B1m.2.4 D T1 तत्र ते (Da as in text; D5 ततस्ते). — d) K3 Ñ3 दुःखशोक- (by transp.). Ś1 K1 °नाशिनः;

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
किं नु नाथ कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः । C. 1. 7571 B. 1. 207. K. 1. 22

B3 °नाशकाः.

16 b) Ñ2.3 B3 Dn D2 पौरैः; D1 परैः (for प्रियाः). — c) K2 स्यश्रृण्वंस्ते; K3 अपि श्रृ°; T G (except G1) ते श्रृण्वंतः; M ह्य(M3 च)श्रृण्वंतः (all avoiding the hiatus in different ways!).

17 a)=1. 63. 7a. — b) K3 पुरमायाति.

18 a) K2 Ñ2.3 V1 B D जन- (D3 च नः); Ñ1 स मः; S (except G3.6) मनः- (T1 सुतः; G1 मतः). — c) K2 स्वागतः. — d) Da T G (except G6) M3 चिकीर्षन्नात्र.

19 a) B3 D1.3 Nilp किं तु. K2 Ñ2.3 V1 B D तात (B6 ताताः) (for तावत्). S किं त्व(T1 M3.6-8 न्व)द्य सुकृतं कर्म (T1 G3.6 पुण्यं). — b) G1 M प्रियं प(M3 क)रं (by transp.). — c) K3.4 D1 यत्र; Ñ1 ततः; B5 यत्तु. — d) K2 Ñ2.3 V1 B D नगरं (for भर्तारः). K0 समुपागताः.

20 b) S यदि वाप्यस्ति(T1 तप्तं हि; T2 G2-4 वा ह्यस्ति). — d) K0.4 शारदः.

21 c) Ñ1 सर्वेषां च. K0.4 Ñ1 V1 Da1 D3 M7 तदाह्री(K0 °ह्यौ)णां; T2 G2-4 महाह्रीणां; G1 नरेंद्राणां. — d) Ñ2 V2 B1.3 M6-8 °वादनं.

22 a) B1.3 Dn1 D1.4.5 कुशलं. Ś1 K (except K2) कृत्वा कुशलसंप्रश्नं. — b) T G (except G1) सर्वस्य नगरस्य. V1 हः; D (except D4.5) च (for ते). — c) K0.2 Ñ2.3 B D (except D5) न्य(K0 नि)विशंताथ (K0.2 °स्त्वथ). — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* M नगर(M3 पांडवनगर)प्रवेशः. — *Adhy. no.:* D4 115; T1 212; T2 G1.4 166; G2 163; G3 167; G5.6 M 165]. — After the addl. colophon, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 20 lines given in App. I (No. 107).

23 c) K2 Da1 D1.3 G2 M6-8 किंचित्कालं. S सकेशवाः.

24 Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) निबोध गदतो (K3 वचनं); T G2-6 निबोध त्वं वचो. — After 24ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्यं पाण्डुना पालितं जगत् ।
शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।
कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विशां पते ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासनं कुरु माचिरम् ।
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वेऽहंकारसंयुताः ।
शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।
स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवलिप्तैर्दुरात्मभिः ।

[*For lines 5–6, G3.4 subst.:* मम पुत्रा दुरात्मानो न करिष्यंति शासनं.]

— c) K0 मो; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.3.5 नो; D4 S वै (for वो). — A passage of 61 lines given in App. I (No. 108) is ins. in D4 (marg. sec. m.) T2 G2-6 after 24, and in *T1 G1.3 M (all of which om. line 2)* after 25ab.

25 D1 T2 G4 (hapl.) om. 25. — a) Da न हि; G1 न तु. K3 वसतां. Ś1 शक्तः (for तत्र). — b) Ś1 तत्र कश्चित्. T1 प्रशासितुं; M3 °वासितुं. — After 25ab, T1 G1.3 M (all om. line 2) ins. the passage given in App. I (No. 108). — Ñ1 om. 25cd. — c) D4 S अर्धराज्यं तु. — 25f=24d.

26 Ś1 K Dn2.n3 S om. उवाच. K4 (? hapl.) om.

28 53 मण्डयांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

---

26. — a) Ko B5 G2 च (for तु). K4 T1 ते (for तद्). — c) K3 D1 वनं घो°. — d) Ko D5 वनं ते; K2 ततस्तान्; D1 वसंतं; T1 G5.6 M6-8 वनांतं. B6 मनुजेश्वराः; M8 मनुजाधिपाः (*inf. lin.* as in text). — After 26cd, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1986* पाण्डवैः सहिता गन्तुं नार्हतेति स नागरान् ।
घोषयामास नगरे धार्तराष्ट्रः ससौबलः ।

— K4 Ñ1 S om. 26ef (which is a repetition, with v. l., of 25ef). — e) Dn1.n3 D3.4 राष्ट्रस्य सं°.

27 a) V1 सर्वे (for तत्र). — b) D4 तत्र पुरो°. — Ko om. 27c–28d. — c) K3 अटव्यां चक्रिरे; Ñ1 मंडपं च°; T3 G1.4 मापयांच°. Ś1 K1.4 D5 तस्मिन्; K3 तत्र. — d) Ñ3.6 B (except B3) Dn D5 परं. K2 शक्रवदच्युताः; T2 स्वर्गवदुच्छ्रितं; T3 G2-4 स्वर्गादिव च्युतं. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1987* वासुदेवो जगन्नाथश्चिन्तयामास वासवम् ।
महेन्द्रश्चिन्तितो राजन्विश्वकर्माणमादिशत् ।
विश्वकर्मन्महाप्राज्ञ अद्य प्रभृति तत्पुरम् ।
इन्द्रप्रस्थमिति ख्यातं दिव्यं भूम्यां भविष्यति ।
महेन्द्रशासनाद्गत्वा विश्वकर्मा तु केशवम् । [5]
प्रणम्य प्रणिपातार्हं किं करोमीत्यभाषत ।
वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा विश्वकर्माणमव्ययः ।
कुरुष्व कुरुराजस्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रस्थं महापुरम् ।

[(L. 3) D4 महाशिल्प. T3 G1.6 अद्य गत्वा तु. — (L. 4) T1 G5.6 रम्यं (for भूम्यां). — (L. 7) T1 आदिशत्; G1 ऊचिवान्; G5 अव्ययं; M अर्चयत् (for अव्ययः). — (L. 8) T G2-6 कुरुराजाय. — (L. 9) D4 सदा पुरं; M6-8 महत्पुरं.]

28 Ko om. 28 (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K1.3 M8 हुत्वा (for कृत्वा). — After 28ab, S ins.:

1988* स्वस्ति वाच्य यथान्यायमिन्द्रप्रस्थं भवत्विति ।
[G5 M6-8 °प्रस्थं भविष्यति.]

— c) T2 G (except G1) तत्पुरं (for नगरं). G1 स्थापयामासुः. — d) G1 °पुरःसराः. — After 28, S ins.:

1989* ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 b) T1 G (except G1.4) M6-8 परिघाभिर्; M7 *inf. lin.* पताकाभिर्. — c) D5 एव (for च). V1 संछन्नं.

30 a) Ś1 K1 पांडवाभ्रु°; B S पांडराभ्र°. — b) Ñ2.3 V1 B Dn D4 हिमरश्मिनि°. — Ko om. 30cd. — c) K4 Dn3 D1 M7 तत्पुरं श्रेष्ठं. — d) = 49d. K4 Ñ2 Dn2 भोगवतीमिव. K3 इंद्रस्यैवामरावती. ❀Nil: भोगवतीमिवेति प्रथमार्थे द्वितीया। ईमिति निपातप्रक्षेपो वा। भोगवती यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा।❀

31 a) Ś1 K1 D5 द्विपक्षैर्गरुड°; T2 G2-4 द्विपेंद्रगरुड°; G5.6 M6-8 विपक्षग(G5.6 °गा)रुड°; Cd as in text. — T1 (hapl.) om. 31bc. — b) T2 G2-4 द्वारश्चैर्. V1 घोरनिदर्शनैः; K2 (m as in text) Ñ2.3 B D (except D5) सौधैश्च शोभितं. — T2 G4 om. 31c–32d. — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 D5 अभ्रचया(V1 °घना)कारैः; G1 M अभ्रघन°; G2.3 मंत्रघन°; G5.6 मंद्रघन°.

32 T2 G4 om. 32abcd (cf. v. l. 31). — a) K1 सौधैश्च; G2.3 रुचिरैर् (for विविधैर्). Ś1 K1 Ñ2.3 B (except B1) D1 T1 अपि; V1 अभि; M8 शर- (for अति-). Ś1 Ko.3.4 निर्बाधैः; K1 -निर्बाधैः; K3 V1 B1.4 D5 -निर्वैधैः; T1 -निश्छिद्रं; G2.3 -निर्वृद्धैः. — c) Ś1 Da1 D5 °सं वृतं. — e) Ś1 Ñ1 बलैः; Ko.2 G1 Cd तलैः (? corrupt); K3 यंत्रैः; K4 मल्लै°; B5 भल्लैः (m तल्पैः as in text). B5 om. च. S चाभ्य(G5 °भ्य)धिकैर् (M8 चाप्युच्छ्रितैर्). — f) Ś1 K1 योग°; G2.3.4 (before corr.).5 M यौध°.

33 Ñ1 om. 33a–34b. — a) V2 °शताकीर्णं; S तीक्ष्णाभिश्च शत°.

34 N2 om. 34ab (cf. v. l. 33). — a) Ś1 °महाधान्यं; K1 °महाचैत्यं; T2 G3.4 संविभक्त°. — b) Ko °बंध°; K3

तत्त्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
शुशुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
तत्रागच्छन्द्विजा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।
सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ३८
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
शालतालकदम्बैश्च बकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१ C. 1. 7580 S. 1. 207. K. 1. 227

°पतनैर्युतं; D2 देववाथविव°; D5 (before corr.).3 °दैवता°; Cd as in text. — ^{c}) D4 °मानैर्भवनैः. — ^{d}) S (except G3) पांडुरैः. — After 34, S ins.:

1990* हर्म्यप्रासादसंबाधं नानापण्यविभूषितम् ।
विस्पर्धयेव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रिताभवन् ।
मण्डपाश्च सभाः शालाः प्रपाश्चैव समन्ततः ।

[(L. 1) G3 हर्म्यप्राकारसं°. M नानापण्यवि°. — (L. 2) G1 M अन्योन्येनोच्छ्रि°. — (L. 3) G3 प्रभाभिश्च; M6-8 प्रपाभिश्च.]

☞ In S the sequence of st. beginning with 34 is as follows: 34, 1990*, 36, 44 (om. 44^{ef}), 45, 46^{ab}, 1993*, 35^{cd}, 1994*, 37–40, 42^{ab}, 41^{cd}, 42^{cd}, 41^{ab}, 43 (om. 43^{cd}), 46^{cd}, 1995*, 35^{ab}, 47 etc.

35 For sequence of S see above. — ^{a}) B D2 त्रिपिष्ट°. — ^{b}) K2 व्यरोचत शुभोत्तमं. — After 35^{ab}, S reads a passage of 18 lines given in App. I (No. 109). — ^{d}) K0 Ñ1.2 B D विद्धं (for वृद्धं). K0 D2 °त्समाकुलं. Ñ3 विद्युद्भिश्च समा°; S विद्युत्सौदामिनीवृतं. — After 35, S ins. 1994*.

36 ^{a}) K3.4 Ñ2.3 B D (except D2) शिवे देशे. S इंद्रप्रस्थस्य मध्ये तु. — ^{b}) Ñ3 Dn2 D1 T2 G3-5 कौरवस्य. — ^{c}) K0.2.3 वसु°; Ñ2 B Dn1.n2 वन°. — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1991* पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।
जयेति ब्रह्मणां वाचः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा नागरैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रे ववृधे नरनारीगणैर्वृतम् ।,
which is a variant of passage No. 109 of App. I (q. v.); cf. v. l. 35.

37 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{b}) Ś1 K0.3.4 सर्वभाष्य(K4 °षा)विदां वराः; K1 सर्वे भाष्यविशारदाः; Da G3 सर्वे वेदवि°. — ^{c}) Ś1 B Da D4 रोचयंत (B °तः) स्म. — ^{d}) Ś1 K0.1.3.4 D5 सर्वशास्त्रविशारदाः; Ñ1 V1 सर्व(V1 अशेष)भाषाविशारदाः; K2 Ñ3 D2.4 T1 G1.5.6 M सर्वभाष्य°. Cd cites भाषा.

38 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{a}) K3 Ñ2.3 B1 Dn D1.2 चाययुस्तत्र. — ^{b}) Ś1 K1 देवदिग्भ्यो; K0.3.4 सर्वदि°; K2 Ñ1 D5 दशदि°; Ñ2.3 V1 B3 Da Dn D1.3 नानादि°; S देशेभ्योपि (G1 M द्वि). — ^{c}) Ñ3 V1 Dn1.n2 °विदस्तत्र. — ^{d}) K3 T1 G1 M अभ्यगमन्. V1 Da T2 G2-5 तथा.

39 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{bcd}) S नगरस्य समीपतः । सहकाराम्रपनसैः कपित्थैरप्युदुंबरैः (T1 °त्थैश्च उदुं°; G1.2 M °त्थैश्च सतुंबरैः). — After 39, S ins.:

1992* नालिकेरैश्च लिकुचैः कदलीभिः समावृताः ।
अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नीलाशोकैश्च चम्पकैः ।

40 For sequence of S cf. v. l. 34. — Ñ3 om. 40^{ab}. — ^{a}) S नागवृक्षैश्च. — Da om. 40^{bc}. — ^{b}) T G2-6 मधूकैश्च सुपुष्पितैः; G1 फलपुष्पावनामितैः (cf. 41^{b}); M फलितै(M6.8 पनसै)श्च सुपुष्पितैः. — G1 om. 40^{c}–42^{c}. — ^{c}) Ś1 K1 B1 D4 S (G1 om.) सालतालकदंबै(B1 D4 °तमालै)श्च; K0.4 D5 शालैस्तालैस्तमालै(K4 °लैः कदंबै)श्च; K2.3 Ñ2.3 B2.3.6 Dn D1.3.4 °तमालैश्च; Ñ1 V1 तथा शालकदंबैश्च. — ^{d}) K0 D2 कदंबै° (for बकुलै°). Ś1 K1 °कीचकैः; M6.8 °केसरैः.

41 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) Ñ1 मनोरमैः. K3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) सु(K3 स)पुष्पैश्च. S अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः. — ^{b}) Da G4.6 °नामिभिः; M6-8 फलपुष्पाव°. — D5 S

97 7.43 7.73 जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकैः ।
करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४३
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।
तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

om. 41^{cd}; but cf. 1992*, and v. l. 42. — c) Ś1 K1.2 रोधैः. — d) Ñ1 कंकोलै°; B Da अंकोचै°. B6 Da D4 सुगंधिभिः.

42 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) M6-8 कंबूभिः. S (G1 om.) पाटलीभिश्च. — b) Ś1 K1 कुब्यकैरति°; K3.4 कुमुदैश्चाति° (K3 °पि°); Ñ1 फलपुष्पमनोहरैः; S (G1 om.) अंकोलैरति° (cf. 41^{cd}). — cd) T G (G1 om.) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु(G3 च)पुष्पितैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः.

43 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) Ś1 K1.2 B3 D1 °फलोपेतं. — b) Ś1 °द्विजगणैर्युतं; K0.4 D5 °पक्षिगणायुतैः; K2 °द्विजगणैर्वृतं; K3 Da2 °द्विजगणान्वितं; K3 Ñ B3 Dn D1.2 °द्विजगणायुतैः; V1 °मृगगणायुतैः; S शोभितास्ते गृहोत्तमाः. — S om. 43^{cd}. — c) K0.3.4 D5 °घुष्टैः; Ñ1 °युतैः; Ñ2.3 V1 D3 °घुष्ट; D1 °जुष्ट°. — K1 (? hapl.) om. from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44^{a}).

44 For sequence of S cf. v. l. 34. K1 om. up to विविधैश्च (in 44^{a}; cf. v. l. 43). — b) Ś1 K0.3.4 Ñ1 D5 विपुलै° (for विविधै°). — c) K0.4 D5 मनोरमैश्च. Ś1 चित्ररूपैः. — d) Ś1 च गति°; K4 गृण्मय°; B3 राजत° (m as in text); T1 क्रीडन°; Cd as in text. — S om. 44^{ef}. — e) V1 B1 (m as in text) विमलाभिश्च. — f) Ñ1 B6 Da D4 विविधांभसा.

45 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) K0 चैव; K4 Da अभि° (for अति°). D5.6 सरोभिरभितो रम्यैः; S पुष्करिण्यश्च विविधाः. — b) S °समावृताः (T1 °समन्विताः; M °समायुताः). — cd) S °कारंडवाकीर्णाः °शोभिताः.

46 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) [illegible] अन्या°; M6-8 हर्म्या° (for रम्या°). — b) S वाप्यश्चैव ([illegible] वाप्यशैल°). Ñ1 वनांतरे; B5.6 वनानि च; T1 G1 [illegible] समावृताः. — After 46^{ab}, S ins.:

1993* वेश्ममध्ये शिवं दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राज्ञो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा स्वकारयत् ।
सुवर्णमणिसोपानं सर्वरत्नविचित्रितम् ।
विहारभूम्यो विविधाः कारिताः स्युर्मनोहराः ।

Then follows 35^{cd}, *which again is followed by:*

1994* *तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स्म सहस्रशः ।*
निरन्तरा राजमार्गाः क्षीरसैः शोभिताः सिताः ।

— c) Ś1 K1 तटाकानि; T G (except G1) तटाकानि. B4 Da D4 दिव्यानि (for रम्याणि). — d) K0.2-4 Ñ V1 B D (except Da) सु- (K3-4 B1.3 D4 च) बहूनि (for च महान्ति). Cd cites महांति (as in text). S विविधानि दिशासु (T2 G4 सरांसि) च. — *After* 46, S *ins.:*

1995* नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगूहते ।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णं माल्यैः शिल्पिभिरावृतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समावृतम् ।
नित्यमार्यजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।
मत्तवारणसंपूर्णं गोभिरुष्ट्रैः खरैरजैः ।
सर्वदाभिरतं राज्ञः कारितं विश्वकर्मणा ।,

which is followed by 35^{ab}.

47 a) Ñ3 B4 Dn D1.3 M3 राष्ट्रमाविशतां. — c) V1 महर्षेऽ (for महा°). — d) K4 यथा; K4 B1 D2 Cd स्व:

२००

जनमेजय उवाच ।

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
सर्व एव महात्मानः पूर्वे मम पितामहाः ।
द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८　C. 1. 7003 B. 1. 206. 8 K. 1. 223. 8

श्वः (for शश्वत्). — After 47, S ins.:

1996* सौबलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रैः कृपेण च ।

48 a) S (except M8) तथा (for तत्र). — b) T G2-4 °यिना कृते; G1.6 M °यिनस्त(G1.6 M8 °नः स; M8 *inf. lin.* °ना स)दा; G5 °यिनः कृते. Cd cites °प्रणयन्तं.

49 b) G1 M °रुपैः समावृतं. — d) = 30d. K4 इंद्रेणेवामरावती. — After 49, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 26 lines given in App. I (No. 110).

50 a) T2 G2-4 निवेद्य; G5 निशम्य; G6 निवर्त्य. Da राजन् (for वीरः). — b) Da S सह रामेण (by transp.). — c) Ś1 °मतस्तदा; Cd as in text.

Colophon. *Major parvan:* T2 G2-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* (or *adhy. name*). Ś1 K0-3 B3.5.6 Da Dn1.n2 D4 राज्यलंभ (Dn1.n2 D4 °लाभ); K4 Ñ3 B1 पांडव(Ñ3 °वानां)राज्यलंभ (K4 °भनं); T1 संभव and राज्यलंभ; M8.8 युधिष्ठिरराज्यलंभ. — *Adhy. name:* K0 कृष्णद्वारकागमनं; K3 इंद्रप्रस्थनिवेशः; D5 पांडवानामिन्द्रप्रस्थागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D1 201 (Dn3 203); D4m 216; D5 157; T1 213; T2 G1.4 167; G2 164; G3 168; G5.6 M 166. — *S'loka no.:* Da1 Dn 51; M8 108. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7537.

200

1 Ś1 K1 Dn3 D2 S om. उवाच. — a) B5 संप्राप्तराज्यास्; Cd as in text. K2 B6 ते; B1.3.6 Da Dn3 D4.5 तु; G1 तं; Cd तद् (as in text). — b) Ñ Dn D1.2 G1 °प्रस्थं; Cd as in text. — c) Ś1 K1 Da1 तत ऊर्ध्वं. G1 नरव्याघ्राः. — d) K1 Ñ V1 B Da2 Dn D5 T1 G2 किमकुर्वत.

2 a) Ñ1 B (except B6) Da ते तु वीरा (for सर्व एव). Ś1 महाव्याघ्राः; K0.2-4 B Da D4.6 नरव्याघ्राः (B1 °श्रेष्ठाः); K1 °भागाः; Ñ2.3 V1 Dn D1.2 °सत्वाः. — b) K1.2 Ñ V1 Dn D1.2.5 मम पूर्वे (D2 पूर्वे); K3 B Da D4 सर्वे मम. — d) Ñ1.3 D5 अनुवर्तते.

3 a) Ñ V1 Dn D1.2.5 च पंच; B6 D4 ते पंच; T1 G5 M चासं च; T2 G1-4.6 आसंश्च. — b) Ś1 K0.2.4 Ñ1 D5 तपोधन (K4 °नाः) (for नरा°). — Ś1 (hapl.) om. 3c-4b. — c) T G (except G1) महेष्वासा (for महा°).

4 Ś1 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) S तत्र (M8 तत्तु). — b) S यथातथं. — d) K2 Ñ2.3 B5 Dn D1.2 S कृष्णया सह (T2 G4 सह कृष्णया); K3 Ñ1 B1.3 कृष्णया तदा.

5 Ś1 K (except K0) D5 S om. उवाच. — b) S इंद्रप्रस्थं प्रविश्य तत् (M8.5 ते; M6-8 तं); see below. — c) Ñ V1 D (except Da D4) खांडवप्रस्थे; M8 *inf. lin.* हि महाभागाः. — d) Ś1 K1 परंतप; Ñ1 महारथाः. S कृष्णया सह पांडवाः (= 5b).

6 a) Ś1 K1 D5 प्राप्तराज्यो म°.

7 a) Ś1 K0.3.4 Ñ1 V1 D5 महात्मानः; Ñ2.3 B1.6 D4 महाप्रज्ञाः. — d) Ś1 तुष्टुवुः; K1 तुतुषुः (for तत्रो°).

8 a) Ś1 पैरकर्माणि. — b) K2 पौराणि. S (except G3) भरतर्षभाः. — d) S परार्ध्येष्वा°. B3 G2 ते (for च).

9 Ñ3 V1 B Da D1 om. 9ab. — a) K2 एवं वै

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।
आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ९
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ११
निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविकम् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ २१
अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वर्तमानेषु; S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — ^{b}) Ñ1 सर्वेष्वेषु; S पांडवेषु. — After 9^{ab}, D4 (*marg sec. m.*) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — ^{cd}) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः. — After 9^{cd}, S ins.:

1997* समागतमृषिं दृष्ट्वा प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।

— ^{f}) M6-8 च (for स्वं). T1 G1.3.6 स्वं ददौ स (T1 च); T2 G2-4 संदधौ स; M1.2 ददौ राजा. — After 9, S ins.:

1998* कृष्णाजिनोत्तरे तस्मिन्नुपविष्टो महानृषिः ।

10 ^{b}) K0 Da3 अर्घं; T2 G2-4 एव (G3 °वं). — After 10^{ab}, K2 repeats 9^{e} (as in text) and 10^{b}. — ^{cd}) Ñ1 ददौ (for प्रादाद्). Da3 D1 transp. धीमान् and राज्यं. N (except Ś1 K1) तस्मै (for चास्मै).

11 ^{a}) Ñ1 प्रतिगृह्यासतः पूजाम्. — ^{b}) N (except Ñ1 V1) °मनास्तदा (D4 °स्तथा). — ^{c}) Ś1 K (except K4) Ñ V1 B4 Dn D1.3 च (for तु).

12 G1 om. 12^{e}–14^{b}. — ^{b}) T G (G1 om.) तदा राजा; M8 धर्मराजो. — ^{c}) Ñ2.3 D1.2 कथयामास.

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K2 Ñ2.3 B Dn1.n2 D1.2.4.5 T G (G1 om.) श्रुत्वैतद्. S (except M2.3; G1 om.) चैव (for चापि). — ^{c}) K2 T G2-4 यत्र तत्रास्ते (by transp.). — ^{d}) Ñ1 सह पांडवैः (by transp.).

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś1 K1 अभिवंद्य. — ^{c}) Ś1 K1 बद्धांजलिः; G1 M6-8 कृतांजलिः. — ^{d}) D3 सा; S चै (for अथ).

15 ^{a}) T1 तस्या अपि स; G1 तस्याश्चापीदं. — ^{c}) G1 M प्रोक्त्वा (for प्रोच्य). — ^{d}) K2 B6 D2.4 च; M6-8 स (for तु). — ^{e}) S चोवाच.

16 ^{a}) T2 G2-4 स तु (for अथ). — After 16, N (except D3) G1 ins. नारद उ° (Ś1 K1 G1 om. उ°).

18 ^{a}) Ñ2.3 B D G1 M हि पुरा; T G1-3 ह्यसुरौ (for असुरौ). — ^{c}) S देवैर् (for आस्ताम्). T2 G (except G1) असुरौ (for अन्ये°).

19 ^{a}) T1 एककार्यौ (for °गृहौ). — ^{b}) K0.2 °तल्पा°

२०१

नारद उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३
अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयम् ॥ ५
कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ । C. 1. 7616 B. 1. 209. K. 1. 229.

दानासनौ (K3 m °दानावुभौ). — c) T2 G4 तिलोत्तमायां. T3 G2-4 मोहाद्; G5 हेतौ.

20 a) Many MSS. रक्षतां. — b) K1 S (except G1 M3) अन्योन्यं. Ś1 °प्रविभेदतः; K0 °प्रविभाविकं; K1.2 °प्रविभाग(K2 °गि)कं; K3 °भेदकं; K4 Ñ V1 B Da2 Dn D1.2 G2 °प्रीतिभावि(K4 Ñ2.3 Dn D1.2 °व)कं; D4 °प्रीतिकारितं; D5 °भागिकं; M6-8 °भावितं. — c) Ś1 K1 न प्रभेदः स्यात्. — d) Ś1 K0.1.3.4 Ñ1 G1 M3.5 तत्कुरुध्वं; K2 D4 G2 तथा कुरु. Ś1 K (except K2) महारथाः; N1 परंतपाः. For it, D5 subst. 17d; and after it D5 ins.:

1999* यथा च सर्वेषु समं तत्कुरुध्व महारथाः ।

21 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — c) K3 कुतो भेदः. — d) K4 G1 om. च.

22 a) Ś1 K1 सा; N2.3 Dn D1.2 वै (for वा). — b) Ś1 K1 Ñ1 G3.5.6 कस्य चैषा (N1 चै सा); D5 कस्यैषा च. — c) M (except M3) यस्यां.

23 a) K2 एतद्वृत्तं यथापूर्वं. — c) K2 इच्छाम्यहं. K2.3 N3 B D (except D4) ब्रह्मन् (for विप्र). — d) D2 T3 G2-4 मे (for मः). — After 23, S reads 1. 201. 1 (with the ref.), om. it in its proper place.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan*. T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*. K0 राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपाख्यान); T1 संभव. K2-4 B Da D4 T3 G2.4 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोप(Da1 om.)सुंदोपाख्यान (G3.4 M3 om. the second उप-). — *Adhy. name:* K0.4 M6 नारदागमनं; D5 युधिष्ठिरं प्रति नारदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): *Dn 202 (Dn2 207); D4m 217; D5* 158; T1 214; T2 G1.4 168; G2 165; G3 169; G5.6 M 167. — *S'loka no.:* Da1 24; Dn 23; M3 52. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7596.

201

1 S reads 1 (with ref.) after 1. 200. 23, and om. it here. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K0.3.4 T G इदम् (G1 एव) (for इमम्).

2 a) Ñ3 °स्यान्वये हि. — cd) D5 transp. दैत्येन्द्रः and तेजस्वी. S (except M3) तेजसा (for °स्वी).

3 b) Da भीमौ भीम°; D1 सजातौ भीमविक्रमौ. — After 3ab, K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ।
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंगतौ ।
निरन्तरमवर्तेतां समदुःखसुखावुभौ ।

— c) K3.3 Ñ V1 B D विनान्योन्यं न भु°. — d) G1 सहान्योन्येन. K2 Ñ2.3 V1 B3 D (except D5) जल्पतः (Dn1 D1.2 °तुः); T1 G (G4 before corr.) गच्छतां.

4 G1 om. 4–5. — a) M (except M3) प्रियतरौ. — b) G6 अन्योन्यार्हप्रियौ वदौ. — d) K0 द्विधा चैकं; K3 द्विधैवोक्तौ (m विभज्यैकं); K3.4 Ñ V1 B3 Dn D1.2.5 S द्विधैवैकौ (Ñ1 V1 °पयं; D5 °कौ). K3 यथा कृतः (m कृतौ यथा); Ñ2.3 B3 Dn D1.2 M6-8 -भवत्कृतः; T1 -त्स्वौ कृतौ; T2 G2-6 M3.5 -भवत्कृतौ; G3 -भयाकृतौ.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K3 तौ तु वृद्धौ. T1 महाकायौ. — b) G5.6 °निष्ठितौ. Ś1 कार्येष्वेके विनिश्चयौ; G3 जातौ भीमपराक्रमौ (= 3b). — Ś1 K0.2 (? hapl.) om. 5cd. — c) S °विजये यत्तौ (M5 युक्तौ). — d) Ñ2.3 Dn D1.2 समाधाय. K4 B3 D5 T G4 एकनिश्चयौ.

6 a) K2.3 N V1 B D दीक्षां कृत्वा (by transp.). G1 M6-8 विंध्ये. — b) Ñ2.3 Dn D1.2 M3.5 तावुग्रं; Da

१० मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ७
आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
परिपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।
स्रस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
अभिधाव्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १८
मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

G$_1$ ततोग्रं; T$_1$ तत्र तौ.

7 Ś$_1$ K$_1$ D$_{n3}$ (hapl.) *om.* 7. — ^{b}) D$_{3,4}$ चीरवल्कल°. — ^{c}) D$_a$ D$_4$ मलोपदिग्ध°. — After 7, D$_5$ ins.:

2001* ग्रीष्मे पञ्चाग्निसंयुक्तावेकी उत्थातपारतौ (sic) ।
शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर ।

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_{0,1,3}$ Ñ$_1$ D$_5$ T G$_{3,4}$ जुह्वानौ; V$_1$ क्रुंतंतौ. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °निष्ठितौ; Ñ$_1$ °ष्ठप्रतिष्ठितौ; V$_1$ D$_a$ S °विष्ठितौ. — ^{c}) T G$_{1-3}$ M$_{6,8}$ om. च. G$_6$ ह्यनिमिषौ. M$_{6-8}$ °बाहावनि°. — ^{d}) K$_3$ यतव्रतौ; M$_5$ दृढ°.

9 ^{a}) T$_1$ M$_{6,7}$ °प्रतापेन. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{0,1,3}$ M$_3$ °कालमता°.

10 ^{a}) N भयं चक्रुः (Ś$_1$ Ñ$_{1,2}$ B$_6$ D$_a$ D$_n$ जग्मुः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ तपस्तयोः (by transp.). — ^{c}) K$_1$ ततो (for तपो-). D$_3$ विघ्नार्थमथो देवा; S ततस्तपोविघातार्थं (M$_3$ *inf. lin.*$_5$ ततस्तयोस्तपोविघ्नं). — ^{d}) K$_1$ तपो-; D$_4$ मृत्स्नां (*for* देवा). M$_8$ °धा यथाविधि च°.

11 ^{a}) G$_1$ M$_6$ यत्नैः. Ś$_1$ °भयांचक्रुः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ स्त्रीभिश्चैव. — 11^{cd}–14^{cd}. — ^{c}) K$_3$ G$_{3,6}$ तु (for सु-).

12 T$_2$ G$_{1,4}$ (hapl.) om. 12–14. — ^{a}) G$_2$ पुनश्चक्रुः. — ^{b}) Ś$_1$ ससृजुश्च महा°; G$_2$ तयोर्देवा महा°. — ^{c}) K$_3$ D$_{1,2,5}$ G$_1$ भ्रातरो (K$_3$ G$_2$ °रौ) भा°. — ^{d}) Ñ$_{1,2}$ B$_1$ D$_n$ D$_1$ धारम°; G$_{3,5,6}$ बंधु° (for परि°).

13 T$_2$ G$_{1,4}$ *om.* 13 (*cf.* v. l. 12). — ^{a}) Hypermetric! N प्रपात्य° (K$_3$ प्रताड्य°; K$_4$ D$_5$ प्रपीड्य°; D$_1$ प्रयात°); G$_3$ प्रपात्य°; G$_{3,5,6}$ परीय°. K$_1$ विस्रब्धाः; K$_{1,2}$ Ñ$_{2,3}$ B$_3$ D$_{a1}$ G$_3$ M (except M$_3$) विप्रस्ताः. — ^{c}) Ñ$_{2,3}$ B$_{3,5}$ D (except D$_5$) भ्रष्टाभरण-. B (except B$_1$) D$_a$ D$_4$ °केशवस्त्राः. — ^{c}) Ñ$_1$ D$_5$ शोकार्ता (for एकान्त-). K$_1$ °स्रस्तवाससः (*m as in text*); Ñ$_{2,3}$ B$_1$ D$_n$ D$_{1,2}$ भ्रष्टाभरणवाससः.

14 T$_2$ G$_{1,4}$ om. 14 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_{0,2,4}$ D$_5$ अभि(D$_5$ °भ्य)धावन्; K$_3$ °वाच्य; Ñ$_1$ D$_1$ °धाव्य; Ñ$_{2,3}$ V$_1$ B$_1$ D$_n$ D$_{1,2}$ T G (T$_2$ G$_{1,4}$ om.) °भाव्य; M$_{6,8}$ °धाविताः (hypermetric); M$_{6-8}$ °गम्य. Ś$_1$ S (T$_2$ G$_{1,4}$ om.) तु ताः (for ततः). — ^{b}) K$_{0,2,4}$ तौ त्रायेतां. K$_3$ च चुक्रुशुः; T G (T$_2$ G$_{1,4}$ *om.*) पुनः पुनः. Ñ$_1$ त्राहि त्राहीति चुक्रुशुः; M$_{6-8}$ त्रस्तास्त्राहीति चु°. — G$_{5,6}$ om. 14^{cd}.

15 ^{a}) T$_2$ G$_{3,4}$ M$_5$ यथा क्षोभं. Ś$_1$ K (except K$_1$) D$_5$ नोपयातौ (Ś$_1$ °तो); S न गच्छेताम्. — ^{b}) K$_{0,2,4}$ *D$_5$* नास्ति मन्युर्यतस्तयोः (D$_5$ मन्युस्तयोरत); S आर्ति वै(G$_1$ M °र्तिमे)कतर(G$_{5,6}$ °रत)स्तयोः. — ^{c}) K$_3$ D$_1$ स्त्रियश्च. K$_3$ तद्भूतं; D$_5$ ता भार्याः; S संत्रस्ताः (for भूतं च).

16 ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ V$_1$ D (except D$_a$ D$_5$) °लोकहितः प्रभुः.

17 ^{c}) T G उभौ तौ (G$_1$ ऊचतुः). M$_5$ उभौ साधूचतुस्तदा.

18 D$_1$ G$_1$ M$_5$ (hapl.) om. 18^{ab}. — ^{a}) M (M$_5$ om.) समागतं प्रभुं. — ^{b}) Ñ$_1$ तावुभौ; V$_1$ तत्र तौ; G$_1$ उभौ तौ; M (M$_5$ om.) ऊचतुः. Ś$_1$ दीक्षितौ; D$_1$ रक्षितौ (for सहितौ). D$_5$ वचः (for तदा). — ^{d}) K$_{0,4}$ D$_5$ M (M$_5$ before corr.) पितामह.

19 ^{a}) M$_{6-8}$ मायाविदौ (M$_7$ °दो) शस्त्रविदौ. — ^{c}) K$_{1,3}$ स्थाता. — ^{d}) K$_{0,3,4}$ G$_3$ M$_{6-8}$ मः. G$_{1,2}$ उभौ; G$_3$ भुवि.

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वां सर्वमुक्तं भविष्यति ।
अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०
करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१
त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः ।
हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किंचित्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्ददानि वाम् ।
मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५
लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।
अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६
तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।
सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७
ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संबभूवतुः ।
महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८
अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।
दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९
भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति । C. 1. 7649 B. 1. 209. 31 K. 1. 220. 31

---

20 Ś1 K1 T G3-6 पितामहः; K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ब्रह्मोवाच; G1.2 M ब्रह्मा. — a) M5 च: (for वां). Ś1 Ko.3.4 Ñ1 D5 °मरत्वादन्यद्वां; K3 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °मरत्वं युवयोः. — b) Ko.4 सर्वमेतद्; Ñ3 B6 T1 सर्वं युक्तं. — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 M2.3 वृणीतं. — d) Ñ3 V1 B (except B6) Da D2 विघातम्. Ko.3 Ñ1.3 D1 S (except M3) °रैः सह.

21 Before 21, T1 ins. सुंदोपसुंदौ; T2 G2-6 असुरौ. — a) Ś1 Ko.1.3.4 करिष्ये चे(Ko.1.3 वे)दमिति यत्; K2 करिष्यामीदमिति वै; Ñ1.3 करिष्ये भेद इति यत्; Ñ2 B3.6 Da Dn D2.4 प्रभविष्याव इति यत्; V1 करिष्याव ह इति यत्; B1.5 करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्; D5 करिष्ये चैतदेवाहं. — b) Ko.3 Ñ V1 B D अभ्युद्यतं; K1 अत्यद्भुतं; K4 अभ्युदितं; M3 inf. lin. अभ्यर्थितं. Ś1 मन्यते तत्फलं तपः; K3 युवाभ्यामास्थितं तपः. — c) T G आवयोर् (G1 उभयोर्). K3 तेन; T1 G6 केन (for अनेन). — Ko (hapl.) om. from नामरत्वं (in 21d) up to हेतुनानेन (in 22c).

22 Ko om. up to °नेन (cf. v. l. 21). Before 22, T G3.4-6 ins. ब्रह्मा. — a) Ś1 K1.3.4 Ñ1 V1 D5 °विजयार्थं हि. — d) K1 युवां; D1 G5 नावां; D2 न च; T G3.4 नाहं (for न वां). D4 ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T2 G2.4.5 M3 असुरौ. Ś1 K1 S (except M5) om. ऊचतुः. — b) Ś1 जगत्; S सर्वं (for किंचित्). — c) Ko.3.4 S (except T1 G2.3 M5) नौ. Ś1 किंचित्; K1.2 D4 तस्मात् (न स्यात्). — d) Ś1 वितान्योन्यं; Cd as in text. G6 ऋतेन्योन्यात्पितामहात्.

24 G6 om. the ref. K3 Ñ2 B3 D2 S (G6 om.) ब्रह्मा. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 यदुक्तं च; Ñ1 त्वदुक्तं च; B6 यथा चोक्तं; T G (except G1) यथोक्तं तप. — b) K1-3 B1.6 Da Dn D1.2.4 G1.2 एतं; D5 T1 G5.6 एव (for एतद्). Ko.3.4 B3.5 D4 T2 G (except G1) ददामि. Ko.3.4 अहं (for वाम्). — c) Ś1 K1 हि; B3 तु (for च). — d) N D1.2 M5 वा (for वां).

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K1.3 B1.3 Da G6 पुतं; K3 पुनं (for पुतत्). B3 Da D4 तथा; G1 M ततस् (for तदा). — c) Ñ1 निवृत्तौ. K2 B Da D4 G1 M (except M3) चैव; D5 तौ तु.

26 a) K2.3 N B D (except D5) दैत्येंद्रौ (for सर्वाणि). K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वांस्तान्. — b) Ś1 तावुभावपि (by transp.). K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) अथ तौ भ्रातरावुभौ; Ñ1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ. — d) D5 तदेव भवनं ययौ (m गतौ); T2 G3.5 स्वयमेवावनिं गतौ.

27 Ñ1 om. 27a–28b. — a) M5 प्रीतौ (for दृष्ट्वा). — b) V1 कृतकार्यौ. K3 Ñ2.3 B D मनस्विनौ. — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T G (except G1) प्रहर्षम्.

28 Ñ1 om. 28ab (cf. v. l. 27). — a) Ko.3 D5 तौ ताः; K4 तौ तां; B1 (m as in text) G1 M5-7 तु तौ (by transp.); T1 तौ हि. K4 B3 D4 T2 G1-4 जटां. Ñ V1 B D (except D1.4.5) G6 भित्वा. — Ś1 K1 (? hapl.) om.

पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१
तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संक्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।
उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।
कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

28d–29a. — d) K4 D1.2.3 M (except M5) विरजांबर°.
29 Ś1 K1 om. 29abc (cf. v. l. 28). — b) K2 M सर्वकामिनीं; N2.3 B (except B5) Dn D4.5 T G °कालिकीं. — c) K3.4 Ñ2.3 B D (except D5) नित्यप्रमुदितः सर्वः (B5 °दितं सर्वं; B6 Da °दितश्चैव). — d) B5 दैत्यानाम भवत्पुरं (= 31d).
30 a) Ś1 K1 भुज्यतां भुज्यतां; K0.3.4 D5 दीयतां भुज्यतां. G1 अन्नं (for नित्यं). — b) K2.3 N2 B D (except D5) दी(K3 गी)यतां रम्य°; N1 गम्यतां गीय°; Ñ3 V1 रम्यतां प्रीय°. — c) K0.3.4 खादितां पीय°; K1 दीयतां दीय°; K3 Ñ2.3 B6 D गीयतां पीय° (D5 पीयतां नृत्य°); N1 दीयतां पीय°; V1 गीयतां दीय°; B1 प्रीयतां पीय°; B3.5 पीयतां गीय°. Ś1 चापि; K2 B6 D5 चैव (for चेति). — d) K1.3 Ñ2 B1.5 Da D4 शब्द आसीद्; Ñ3 V1 B3.6 Dn D1.2 शब्दश्चासीद्; T2 G3–5 वाचस्त्वासन्. — After 30, B3 ins.:
2002* इति वाचः प्रहृष्टानां तत्र तत्र महात्मनाम् ।
31 a) K3.4 Ñ2 V1 महापानैद्; Ñ3 B D (except D5) T1 M2.3 °नादैर्. — b) Ś1 K1 Ñ3 °मल्ल°; K0 आक्रुष्ट°; B6 T1 G1.2.3 उद्धुष्ट°; D5 आकृष्टतल्लनिस्वनैः; M6–8 °ताडितैः. Cd cites तलनादितैः. — c) K0.3.4 Ñ1 V1 D5 G1 प्रहृष्टमुदितं; B1.3 M2.3 हृष्टप्रमुदितं. Ś1 K0.1.4 N1 D5 रम्यं (for सर्वं).
32 a) G3 विकारैर्बहुभिः. — b) S दैत्येन्द्राणां महौजसां. — c) Ś1 K0.1.4 V1 D5 ताः समाः क्रीडतां; D1.2 समास्ताः क्री°.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K0 राज्यलंभ (followed by सुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1–4 Ñ2 B Da D4.5 M5.6 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 208; D1 203; D4m 218; D5 159; T1 215; T2 G1.4 169; G2 166; G3 170; G5 167; G6 M 168. — S'loka no.: Dn1 33; Dn 34; M2 31. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7630.

202

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T G वर्तमाने तु (T2 G3–5 °मानौ तौ). — b) Ñ1 त्रैलोक्यजयकांक्षिणौ. — c) K0.3.4 ततः सैन्यं.
2 a) Ś1 K1 चाप्यनुज्ञातौ; Ñ V1 B1.6 Dn D1.2 G2 अभ्यनु°. — b) K1 दैत्ये वृद्धैश्च; Ñ3 Dn दैत्यैर्वृद्धैश्च. — c) Ś1 K0.1 D5 T1 G1.3 प्रस्थानिकं (T1 G1.5 °कीं); T2 G2.4.6 प्रास्थानिकीं. T G यात्रां; M सर्वं (for रात्रौ). — d) K2 ययासु; S असुरौ (for मघासु). K0.3.4 D5 प्रस्थितौ तदा; K3 प्रययुस्तदा.
3 K2 transp. 3ab and 3cd. — a) Ś1 K1 °पट्टिस°; K0.4 D5 °मुद्गर°; S °पट्टस°. — b) K0.4 D5 पट्टिश°. — c) K0.2.3 Ñ2.3 Dn1.n2 D1.2.3 M2.3 °धर्मिण्या.
4 a) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 चैव (for चापि). — b) K2.3 Da S विजयं प्रति संहितौ (K2.3 Da °हितैः; T1 °स्थितैः; T2 G4 °हितं). — c) K2.3 Ñ2.3 V1 B (except B1) D M तौ; T G3–6 च (for तु). — d) Ś1 K (except K2) D5 परमां मुदं.
5 a) Ś1 Ñ V1 Dn उत्सुक. — b) Ś1 K0.1.4 D5 वीरौ (for दैत्यौ).
6 a) B6 Da युद्ध (for ज्ञात्वा). — b) T2 G3–6 प्रयो°.

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५
तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
समुद्रवासिनः सर्वान्म्लेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ८
ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ ।
सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।
संभूय सर्वैरस्माभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जृम्भतोः ॥ १५
नाक्रामन्ति यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव ।
नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६
पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः । C. 1. 7669 B. 1. 210. 18 K. 1. 230. 16

— c) B त्रिपिष्टपं.

7 b) Ñ2.3 B1.6 Dn D1.2 M2.6 तदा. — d) Ñ V1 B3.5 Dn D3 जघ्नतुस्. M6-8 तीव्रमुत्तमौ.

8 a) K3 °भूमिचरान्. — b) Ś1 तांश्च; K2 Da D2 S तौ तु. K2 Ñ2.3 B D (except D5) G1 महारथौ. — cd) N2.3 B (except B5) D (except D5) °वासिनीः सर्वां म्लेच्छजातीर्वि°.

9 b) M3 उग्रकर्मिणौ; M2 °साधनौ. — d) K2 N2.3 B (except B6) D (except D5) M (except M5) सुतीक्ष्णं वाक्यमू°.

10 a) S (except T2 G3.4.6) महर्षयो. — d) S वर्धयंते. Ś1 ततः; K3 यथा; B6 तदा (for तथा). D5 तथा श्रियं (by transp.).

11 a) Ś1 K (except K2) D5 तथा तेषां. K4 N2.3 V1 B D (except D5) T2 G2-4 M3.5 प्रवृत्तानां.

12 b) Ś1 K2.3 B5 Dn1 D1 पूर्वे तीरे. — c) K3 क्रूरां बुद्धिं. — d) K0.3 N2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 °मुखौ; K2 °मुखैः; D5 S °दिशं.

13 a) K1 B D (except D5) T1 G1 M यजंति. D5 याजकैश्च (for ये के°); see below. — b) D5 त्रियो यजंति ये द्विजाः. — c) Ś1 K1 सततं; S असुरौ (for प्रसभं). K2 B D (except D5) हत्वा. — d) K0.1 N B D T1 G3.5.6 M5 जग्मतुस्. V1 जग्मतुर्बलिनौ (by transp.) K2 N2.3 B D (except D5) ततः (for तदा).

14 b) N मुनीनां. — c) D5 M (except M8) प्राक्षिपंत्यप्सु. — d) Ñ B D (except D5) विश्र(or °स्र)ब्धं; some MSS. विस्रब्धाः. K0 T G3.4-6 तदा; K3 तथा (for तयोः).

15 ab) B2 तपोलुब्धैश्. K4 N2.3 B D (except D5) क्रुद्धैः शापा (by transp.). M3.5 उक्ता महर्षिभिः. — c) Cf. v. l. 16a. Ś1 K0.1 न क्रामंति; Ñ2.3 B (except B2) D (except D5) नाक्रामंत. S तेन (T2 G2-4 ते वै) (for तेऽपि). — d) K0.2 °दानेन जृंभिताः; K4 °दानेन वेधसः; Ñ1 V1 B6 D4 दानवि (K2 °नि) जृंभिताः (Ñ1 °णोः); Ñ2.3 B1.3.5 Da Dn1.n2 °दाननिराकृताः; Dn3 D1.2 °दाना-न्निराकृताः; S °दानेन च प्रभो (T1 M5-7 °भोः).

16 a) Cf. v. l. 15c. Ś1 K0.1 न क्रामंति; N B D (except D5) नाक्रा(Da1 Dn3 °क्र)मंत; G1 M3.5.8 नाक्रमंति. — b) V1 मुक्ता बाणाः (by transp.). — c) Hypermetric! K0 स्थान्; K3 Ñ V1 B D सं° (Ñ1 V1 B3 D3 ते); T G तु; M8 तान् (*inf. lin.* as in text); M6-8 च (for तदा). K3.4 तदा संत्यज्य नियमान्. — d) K3 प्राद्रवंत; K4 Ñ1 T G विद्रवंति; D5 प्रद्रवंति; M6-8 व्यद्रवंति.

17 a) B6 Da D4 ये पृथिव्यां (by transp.). — b) K4 S क्षां(K4 क्षां)ता दम°. — c) T G भयाद्दुद्रुविरे.

18 a) N1 मथितैर्विक्रमैर्. G1 भिन्नैर्; M3.5 सर्वैर्;

18 19 शून्यमासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८
राजर्षिभिरदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९
प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।
तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२
हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३
निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४
निवृत्तपितृकार्यं च निर्वषट्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५
चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६
एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

M_{6-8} भारैर्. — ^{b}) B Da D_4 विशीर्णैः; S विकी($M_{6.8}$ °शी)र्णैः. S (except T_1) कलशैः स्रुवैः. — ^{c}) $Ś_1$ शून्याभवत्. $Ś_1$ K (except K_2) $Ñ_1$ D_5 ततः सर्वं; T_1 तदा राष्ट्रं. — ^{d}) $K_{0.3}$ T_2 $G_{1.2}$ कालेनैव. $Ś_1$ $K_{0.1.3.4}$ $Ñ_1$ D_5 जगत्; K_2 $N_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ तदा (B_5 तथा) (for यथा).

19 ^{a}) $N_{2.3}$ Dn $D_{1.2}$ ततो राजन् (for राजर्षिभिर्). $Ś_1$ अदृश्यैश्च; $K_{0.3}$ $Ñ_1$ अदृश्यौ तौ. — ^{b}) S (except M_3) तपोधनैः. — After 19^{ab}, the sequence of $Ś_1$ K_1 is: 21^{cd}, 22^{ab}, 20^{cd}, 21^{ab}, 19^{cd}, 20^{ab}, 22^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ ततोपि नि°; K_1 ततो विनि°; K_3 तावुभौ नि°. — ^{d}) S चिकुर्वाणौ.

20 For $Ś_1$ K_1 cf. v. l. 19. — ^{c}) $N_{2.3}$ V_1 B D संलीनमपि (D_5 मुनीनामपि); T_2 G_{2-4} संलीनावपि. — ^{d}) $D_{2.4}$ निन्युस्ते यम°.

21 For $Ś_1$ K_1 cf. v. l. 19. — ^{b}) M_3 °श्चांतरधीयतां. — ^{c}) G_6 तैरुपायैस्तु. K_1 M_{6-8} तैः क्रूरैः; T G (except G_1) तान्क्रुद्धान् (T_1 °द्धौ). — ^{d}) $Ś_1$ दृष्ट्वा ऋषीन्; K_1 मुनीन्दृष्ट्वा. $Ś_1$ K_1 V_1 विजघ्नतुः; T_1 विनिघ्नतुः (sic). — After 21, the sequence of D_2 is: 24^{cd}, 25, 23^{cd}, 24^{ab}, 22, 23^{ab}, 26.

22 For $Ś_1$ K_1 D_2 cf. v. l. 19, 21. — ^{a}) S °निरस्त°. — ^{c}) K_3 °यात्रा च.

23 For D_2 cf. v. l. 21. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 मयात्सर्वे.

24 For D_2 cf. v. l. 21. — ^{a}) $K_{0.1.4}$ B (except B_1) Da M °गो(Da गौ)रक्षा. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $Ñ_1$ विध्वस्त°. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 M_{6-8} °संपूर्णा; V_1 °संचय°. — ^{d}) K_0 M (except M_3) बभूवोग्रप्र°; $K_{2.3}$ सं(K_3 प्र)बभूवोग्र°; K_4 भूर्बभौ चोग्र°; $Ñ_1$ सर्वभूतोग्र°; T_2 G_{3-6} बभूव ह्युग्र°; G_1 भूर्भुवोग्रनि°; G_2 बभूवुर्ह्युग्रदर्शनाः.

25 For D_2 cf. v. l. 21. — ^{d}) K_2 B (except B_1) Da $D_{2.4}$ दुष्प्रेक्ष्यं (K_2 Da_1 D_4 °क्षं) चाभवत्तदा.

27 Before 27, $Ñ_3$ ins. 1. 203. 1^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{ab}) $Ś_1$ दृष्ट्वा (for जित्वा). S जित्वा दैत्यौ (by transp.). — ^{d}) K_1 $Ñ_1$ निवासम्.

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K_0 राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T_1 संभव. $Ś_1$ K_{1-4} $Ñ_3$ $B_{1.3.4}$ D_4 $D_{1.5}$ $M_{5.8}$ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D_1 204 (Dn_3 209); D_4m 219; D_5 160; T_1 216; T_2 $G_{1.4}$ 170; G_2 167; G_3 171; $G_{5.6}$ M 169. — *S'loka no.:* Da_1 Dn M_3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_3 7657.

203

1 $Ś_1$ $K_{1.2}$ S om. उवाच. — ^{b}) S ते चैव प°.

2 ^{ab}) K_0 यतेंद्रियाः. G_1 °जग्मुः कृतात्मानो जितक्रोधा जिते°. — ^{d}) S जग्मुश्च ($M_{5.8}$ °स्ते) कृपयान्विताः.

4 ^{a}) S विष्णुर्. — ^{b}) B_1 $M_{6.7}$ तथापिर. — ^{c}) K_3 $Ñ_{2.3}$ B D शक्र° (for धर्म°). — ^{d}) $Ñ_{2.3}$ B D (except D_5) पारमेष्ठ्याः. $K_{0.3}$ D_5 तथा महाः; K_4 तथा सुधाः; $Ñ_{2.3}$ B Da Da_1 Dn_1 $D_{1.4}$ तपर्षयः; Dn_3 D_5 ह्मर्षय-

२०३

नारद उवाच ।
ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
ग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ।
ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
ततोऽभिगम्य सहिताः सर्व एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६
यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् । C. 1. 7602 B. 1. 211. 14 K. 1. 231. 14

---

5 a) $K_{0.2.3}$ $B_{5.6}$ Da D_1 वालिखिल्या; K_1 वल°. — b) $Ś_1$ $K_{0.1}$ माषप्रस्था; $Ñ_1$ तपःसिद्धा; S सोमपाश्च. — c) K_3 B_6m $D_{2.5}$ °श्चैव विमू°; K_4 °श्चैवाग्निमू°; N_1 °श्चैवातिगू°; B_6 °श्चौक्षाश्च श्रणपः (sic); Da °श्चो(Da_1 °श्चौ)क्षाः शूलयश्च (Da_1m Arjp as in text); S °श्चैवाजमीढाश्च. — d) D_5 तेजोयुक्तास्. M (except M_5) तथैव च (M_5 *inf. lin.* तपस्विनः as in text). — f) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D उपागमन्.

6 a) K_3 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) °गम्य ते दीनाः. — d) S_1 $K_{0.3}$ $Ñ_1$ V_1 B_6 Da $Dn_1.n_3$ D_1 सर्वं एव श°; T G (except G_1) °मेवाश°.

7 a) $Ś_1$ K (except K_3) D_5 यथा वृत्तं; Ñ V_1 Dn $D_{1.2}$ यथा हृतं. $Ś_1$ K_1 यथा तेषां; V_1 यदा चैव; B (except B_6) यादृशं च; G_1 M यथा चेष्टं (G_1 M_5 °ष्टा). — b) K_3 यथा येन; D_5 कृतं वृत्तं. — After 7ab, D_5 (in brackets) M read st. 3, 5–8, repeating them in their proper places. — c) $Ś_1$ $K_{0.4}$ निवेदयन्; K_3 V_1 आवेद°. $Ś_1$ $K_{1.2}$ ततः सर्वे. K_3 G_1 M_{6-8} °दयंत तत्सर्वं. — d) $Ś_1$ K_3 चाखिलेन; $Ñ_1$ निखिलेन. $Ś_1$ K_4 $D_{4.5}$ G_6 पितामहं.

8 a) $Ś_1$ K_1 B_3 देवर्षयः सर्वे; G_1 M देवाश्च ते सर्वे. — d) $Ś_1$ K_1 D_5 °महमवोचयन्; $B_{1.6}$ °महमवेदयन्.

9 a) G_1 पितामहस्तत्र श्रुत्वा. — $Ś_1$ K_1 om. 9c–11b! — c) T_3 G_{2-4} इति (for इव). — d) K_4 सु; Ñ B (except B_3) Dn $D_{1.2}$ च (for वि-).

10 $Ś_1$ K_1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K_2 ततो वधं. — c) K_2 अथ; G_1 M तु (for च). — d) $K_{0.4}$ $Ñ_1$ D_5 आदिदेश; V_1 संदिदेश. — e) $K_{0.3}$ प्रार्थनीयैव; K_4 °येति; $Ñ_{2.3}$ Dn $D_{1.2}$ °यैका; S °येन. — f) K_2 परंतप; $K_{3.4}$ महामते; D_5 पितामहः (for महातपाः). S रूपेण स्त्री° त्यथाब्रवीत्.

11 $Ś_1$ K_1 om. 11ab (cf. v. l. 9). — a) $K_{0.3.4}$ $Ñ_1$ B_3 पुरस्कृत्य. — b) B_3 अभिचिंत्य. T G (except G_1) वै (for च). — c) T_3 G [ऽ]पि च तां; M स च तां (M_7 चेतसा). — d) $Ñ_3$ Dn $D_{1.2}$ पुनः पुनः; D_4 सुयत्नतः.

12 ab) V_1 यद्भूतं किंचित् (by transp.). — c) K_3 समानीय. K_4 रत्नभूतं. — d) K_3 D_4 तत्र तत्र; $Ñ_2$ V_1 B (except B_6) Dn $D_{1.3}$ तत्तदत्र; T_2 G_{2-4} यत्तद्यत्नात्. K_2 $Ñ_1$ V_1 B (except B_5) $D_{1.3.4}$ स विश्वकृत्; Dn स विश्ववि(Dn_3 °जि)त्.

13 a) $K_{2.3}$ $Ñ_{2.3}$ B D (except D_5) चैव (for चापि).

तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १३
सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसंपदा ।
न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ १६
तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७
पितामह उवाच ।
गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥१९
नारद उवाच ।
सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २१
कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गताया: पार्श्वतस्तदा ।

— b) K1 G2-4 गात्रे न्यवेदयत्; T1 G1 M गात्रेष्व(M3 न्य)योजयत्. — c) V1 स (for तां). B6 रूपसंघात°; T2 G2-4 रत्नं सर्वनारीणां.

14 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D5 महता च (Ñ1 D5 सा) प्रयत्नेन. — d) T2 G (except G1) °प्रतिमा भुवि.

15 a) Ś1 तस्य न:; M6.7 न तस्यां. — c) K4 नियुक्तां; N1 न युक्तं; Ñ2.3 V1 B3m Dn D4.5 नियुक्ता; D2 न युक्ता. K3 दृष्टवान्दृष्टिर्. S निर्मितं (T1 G1 M निर्दिष्टं) सर्वगात्रेषु. — d) K2 V1 B (except B6) D2.4 दिवौकसां; Ñ1 निरीक्षितुं. S य(G1 त)त्र दृष्टिर्न सज्जते (T2 G2-4 यद्दृष्टं न विसृज्यते).

16 b) K1-3 Ñ2 B D (except D5) G1 कामरूपा. — After 16ab, S ins.:

2003* पितामहमुपातिष्ठत्किं करोमीति चाब्रवीत् ।
प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वैव प्रीत्या चास्यै ददौ वरम् ।
कान्तत्वं सर्वभूतानां स्वश्रियानुपमं वपुः ।
सा तेन वरदानेन कर्तुश्च क्रियया तदा ।

— c) V1 सर्वरूपाणां.

17 a) K1 उपानीय; V1 समुद्धृत्य; D1 T G (except G1.3) समादाय. — b) K3 D1 रत्नादा(D1 °न्या)दाय निर्मिता; K4 रत्नानां विश्वकर्मणा. — c) K (except K1) Ñ2 B D M3 (by corr.) °त्तमेति तत्तस्याः (K0.3 नामास्याः). — d) K0.3 ततश्चक्रे. — After 17, N (except Ś1 K1) ins.:

2004* ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ।

D4 (marg. sec. m.) cont.:

2005* नारद उवाच ।
ततस्तां चारुसर्वाङ्गीं मनःप्रह्लादिनीं शुभाम् ।
उवाच भगवान्देवः कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Ś1 om. उवाच. K0.4 ब्रह्मा उ°; K3 Ñ1 D4 ब्रह्मा. — b) T1 देवार्थं तु तिलो°. — d) G3 M6 विलोभनं.

19 a) T2 G2-4 दर्शनीयानां. — b) Ś1 °त्कृते तथा; M3 °त्कृतेन च; T1 G (except G1.4) °त्कृते च वै. — d) [...] अन्योन्यस्य; T2 G (except G1) °न्यं च (G3.6 तु). [...] कुरु भद्रे प्रलोभनं (= 18d).

20 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 G2-4 om. the ref. — b) B3 S (except G3.4.6) नमस्कृत्वा. — c) Ś1 [...] मंडले. Ś1 K (except K2) पूर्वं; Ñ1 सर्वं; T G सा [...] (for तत्र).

21 K3 Ñ1 D1 (hapl.) om. 21c-22b, Ś1 K1 om. 21d-22c. — d) T2 G2-4 सर्वत्र ऋषयो.

22 K3 N1 D1 om. 22ab, Ś1 K1 om. 22abc (cf. v.l. 21). — a) K0 Ñ2.3 V1 B (except B6) Da कुर्वन्त्या [...] Dn1.n2 D4 कुर्वन्त्यास्तु; S कुर्वन्त्यां (G2 °न्त्या) तु. Ñ2 [...] Dn2 D2 S तदा (for तया). S (except M3) तस्यां (for तत्र). — After 22ab, D4 (marg. sec. m.) T G (except G1) ins.:

2006* ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्भूणीकृत्यावतिष्ठताम् ।

— c) M6-8 ब्रह्मा (for इन्द्रः). — d) Ś1 प्रत्यवस्थितौ [...] K1 प्रत्यवस्थिताः; K2 च व्यवस्थितौ. Cd as in text [...] धैर्येण त्वया व्य(G1 °व्य)वस्थितौ (G1 प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठितौ).

23 a) T G (except G1) °कामस्य दृष्टस्य. — b) K1 [...]

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।
मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३० C. 1. 7710 B. 1. 211. 30 K. 1. 231. 34

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñ2.3 B D (except D5) गतया; S गतायां. N B Da Dn D2 तया; D4 तथा; S ततः (for तदा). — c) B D T2 G3.4 M3(after corr.).6-8 °पक्ष्माक्षं (B3m °पक्ष्मान्तं, and °ग्रं; B5m as in text); T1 G1 °पक्ष्माक्षि; G2 M3(before corr.).5 °पक्ष्माक्षं; G5.6 °पक्ष्माणि; Cd Arjp °पक्ष्माग्रं. — d) T2 G2-4 M3 निःसृतं दक्षिणं (by transp.); G5.6 पश्चिमं निःसृतं; M6-8 दक्षिणं निर्वृत्तं.

24 K3 (hapl.) om. 24ab; G5.6 transp. 24ab and 24cd. — a) Ś1 K1.2 Ñ1 परिवर्तिन्त्याः; Ñ2.3 V1 B D (except D1.4) G5.6 परिवर्तंत्या; T2 G1-4 M परिवर्तंत्यां. T1 पृष्ठतश्चैव गच्छंत्यां. — b) K1 पश्चिमं निर्गतं; T2 G5.6 निःसृतं पश्चिमं (by transp.); G5.6 दक्षिणं निःसृतं. — Ś1 K1 Dn1 G1 (hapl.) om. 24cd. — c) Ñ V1 B Da Dn2 D2.4 M3 गतया; T G2-4 M5-8 गतायां. K0 om. 24d–25a. — d) K2 M3 निःसृतं चोत्तरं; B3 उत्तरं चाभवत्; D1 चोत्तरं निःसृतं.

25 K0 om. 25a (cf. v. l. 24). — b) K2 अग्रतः पृष्ठतस्ततः; K3 Ñ2.3 B D (except D5) M पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्र°. — c) S रक्तानां च वि°. — d) B3 सर्वरोम°.

27 a) G3 M ततो देव°. — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) महर्षीणां च; T2 G1-3 M3.5 ऋषीणां चापि. M सर्वतः. — c) T G1-4 M3.5 अपि (for अभि-). Ñ1 Dn चाप्यवर्तंत; Ñ3 B Da D1.2.4 त्वभ्यवर्तंत; D5 तानि वर्तंत.

28 a) D1 गात्रेषु पतिता. — b) Ñ2.3 B5 D (except D4.5) M (except M3) दृष्टिस्तेषां (by transp.). — c) M3 °मेव देवानां.

29 a) K0.2-4 Ñ V1 B D गच्छंत्या तु; K1 G1 M3.6-8 °त्यां तु; T G2-6 M3 °त्या च. K (except K1) Ñ2.3 B D T G4-6 M3 तथा; V1 M3.6-8 ततो; G2.3 तथा (for तदा). K7.8 Ñ2.3 B D (except D5) transp. देवाः and सर्वे (in b) — b) D1 G1 M चैव महर्षयः. — c) Ś1 कृतमेव तु तत्कर्म.

30 a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) तस्यां तु (K2 D1 स) (for तु तदा). — c) K2 D1 लोकान् (for सर्वान्). — d) K2 सर्षिगणान्. V1 तदा; D5 तथा (for च तान्). — After 30, D4 (marg. sec. m.) T G (except G1) ins:

2007* कृतं कार्यमिति श्रीमानब्रवीच्च पितामहः ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1-3 Ñ2 B Da Dn1.n3 D1.2.4 M3.8 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. name:* K0.3.4 D5 तिलोत्तमोत्पत्तिः; M3.5 तिलोत्तमानिर्माणं. — *Adhy no.* (figures, words or both): Dn3 210; D4m 220; D5 161; T1 217; T2 G1.4 171; G2 168; G3 172; G5.6 M 170. — *S'loka no.:* Da1 Dn 32; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7689.

204

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 जितव्यथौ. — c) V1 B3 एकाग्रं (for अव्यग्रं). T G2-6 त्रैलोक्यं तु वशे कृत्वा; G1 M (except M3) जित्वा त्रैलोक्यमव्यग्रौ.

2 b) D5 नर°; G3 सर्वे°; M3 नागराक्षसपक्षिणां. — d) Ś1 K0.1.2 D5 मुदिमुपा°.

3 a) B Dn2 D1.2.4 G2 प्रतियोद्धारः. — c) V1 निरुद्यमौ. T1 गतौ; T2 G2.3.5.6 ततो; G1 M (except M3) तथा (for तदा). — d) =5d. T G (except G1) °ते

२०४

नारद उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १
देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३
स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४
अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
यथेप्सितेषु देशेषु विजह्रातेऽमराविव ॥ ५
ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
वरासनेषु संहृष्टौ सह स्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ७
ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ११
तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।

यथामरौ.

4 K2 M7.8 (hapl.) om. 4–5. — a) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 D5 गंधैश्च माल्यैश्च (by transp.); K4 गंधैश्च भक्षैश्च; G3 माल्यैराभरणैः. — b) K4 माल्यैर्भोगैः; Ñ V1 B (except B1) Da Dn भक्ष(Da2 Dn1.n2 °क्ष्य)भोज्यैः. K4 तथैव च; Ñ B Da Dn2 D1.3.4 सुपुष्कलैः. — c) T G (except G1) विविधैरन्यैः. — d) K0 D5 मुदमवापतुः.

5 K2 M7.8 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K0.3 Ñ V1 B D T2 G (except G1) अंतःपुर°. Ś1 K0 1.4 वरोद्याने; Ñ1.3 D5 महोद्याने. — b) K3 Ñ1.3 B D (except D5) G1 M5.6 पर्वतेषु वने°. — d) =3d. Ś1 °तेमरौ यथा; K0.4 Ñ1 V1 D5 °ते यथामरौ (cf. 3d).

6 b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) प्रस्थे (for पृष्ठे). G1 महच्छिला°. — c) Ś1 मार्गेषु; K1 B1.3 S सालेषु (M6-8 सर्वेषु); D5 शैलेषु. — d) D5 विहर्तुम्. K0.4 Ñ1 B5 D1.2 उपजग्मतुः.

7 K3 om. 7. — a) T1 G3.5 सर्वभोगेषु; T2 G1-4 °भूतेषु; G1 °भोज्येषु. — b) Ñ1.3 B1.3.5 D1.2.4 G3 तत्र वै; Ñ2 V1 B3 Da Dn तावुभौ; G1 सर्वशः. — d) K2 Ñ V1 B3 Dn D2.4.5 G1 M निषीदतुः (Ñ1 °तः).

8 a) K0.2.4 Ñ V1 B D (except Da) °नृत्याभ्यां. — b) K1.3.4 D5 उपतिष्ठंत; Ñ2 उपतिष्ठंति. S (except T G4 M5) °तिष्ठंस्तत स्त्रियः. — d) Ñ2 Da प्रीत्या समुपज°. — After 8, D5 marg. sec. m. ins.:

2008* नामापि यस्याः संहारं विकारं च करोति वै ।
किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लासितं प्रभो ।
रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।
किं नु नारी छलयति सुरक्ता तु सुलोचना ।
मुनेरपि मनो वश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।
प्रसन्नं कान्तिजननं संध्येव शशिमण्डलम् ।
मनः प्रह्लादयन्तीभिर्मदयन्तीभिरप्यलम् ।
महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवाचलाः ।

9 a) T G (except G1) तस्मिन् (for तत्र). — b) [illegible] पुष्पं विचिन्वती. — K3 T2 G4 (hapl.) om. 9c–10[illegible] — c) Some MSS. वेशम्. Ñ2 Da साक्षिसम्; T1 G1.2.4 आदीसम्; Cd आक्षिप्तम् (as in text). Ś1 K3 T1 G1.3 आदाय[illegible]

10 K3 T2 G4 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) D5 °ती[illegible] स्वागता सा. K0.3.4 D5 तान् (for सा). — b) K0.1.[illegible] V1 B D (except D1.2.6) G1.2.3 M (except M[illegible]) प्रचिन्वती. — d) Ś1 K1 T2 G1–4 यत्रासाते.

11 a) G1 तौ पीत्वा परमं पानं. — b) Ś1 मदेनारक्त°; K1 मदेनाकुलचेतनौ; V1 मदसंरक्तलो°. — c) Ś1 K1 दृष्ट्वा तु तां. — d) K0.4 D5 कामार्तौ सं°.

12 a) K2 Ñ2.3 B D उत्थाय; Ñ1 उभौ; V1 उत्तस्थ (for उत्पत्य). Ś1 K (except K1) Ñ2 आसने. — b) D1 G1 सं° (for सा). K3 °तुर्भौ च तां स्त्रियं. — c) Ś1 K1

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ १७
तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ ॥ १९
ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २०
ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२
आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः । C. 1. 7735 B. 1. 212. 24 K. 1. 222. 24

°संपन्नौ; D1 °संयातौ; D4 T2 G1–4 M (except M3) °संतप्तौ; T1 G5.6 °संयुक्तौ. — d) Ś1 K1 कामयतश्; K2 B3 D6 S प्रार्थयतां. B5 स्त्रियं.

13 a) K2 सुंदः; D5 शुभ्रे; S (except G1) क्रूरः. — b) K2 तदा (for सुन्दो).

14 a) K2 °प्रसादमत्तौ; D1 °दानप्रमत्तौ. B6 वरदानेन संमत्तौ. — b) K2 B6 पौरुषेण; D5 परमेण (for औरसेन). — D1 marg. sec. m. ins. after 14ab: T G, after 14:

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्ती मुहुर्मुहुः ।
दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्दं जग्राह भामिनी ।
वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्दं जिघृक्षती ।
गन्धाभरणरूपैस्तौ व्यामोहमुपजग्मतुः ।
[(L. 3) T1 G1.2 शुचिस्मिता (for जिघृ°).]

15 a) V1 तैस्तैर्; D1 एभिर्; T1 एव (for एतैर्). K2 मदोन्मत्तौ. — b) B1 भ्रुकुटीमुखौ; T1 कालचोदितौ. — d) Ś1 अयोधतुः; K1 अयुध्यतां (for अथोचतुः).

16 Da Dn1 (hapl.) om. 16ab. — b) D4 अपि (for अभि-). — Ś1 K1.2 (hapl.) om. 16cd. — c) T2 G3–4 सुषा तव ममैषेयं. — d) B1 D4 अपि (for अभि-).

17 a) K2 Ñ1 V1 D5 G5.6 ममैवेति. T2 G2–4 M एषा मम ममैवेति. — b) K0 Ñ2.3 B6 D (except D1) ततस्तौ. — After 17ab, Ñ2 B1.3 D (except Da2) ins.:

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ ।

— c) Da गद्दे सीघे. — d) K4 अथ गृह्णतां; G1 M6–8 अभ्यगृ°. K2 Ñ2 B D (except D5) T2 G2–6 सं(G5.6 सु)गृह्णीतावुभौ तदा (G5 5.6 हि तौ).

18 a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) प्रगृह्य च (for तौ प्र°). — b) M (except M3) तस्यां. Ñ3 B3 D (except D1.5) तस्यां तौ काममो°. — d) Ś1 K1 Ñ1 प्रजघ्नतुः; V1 B6 Da1 वि°.

19 c) K4 Ñ2.3 B D (except D5) G1 M3.5 अव(Da एव)सिक्तांगौ.

20 b) Ś1 तदा; K2 B1.5 सह (for स च). Ś1 K Ñ V1 B1 Da Dn1.n2 D1.2 तथा. — c) K2 Ñ3 B1.3 Da2 D4 °मत्सर्वाः; K3.4 Ñ1 V1 B5 S (except M3) °मन्सर्वे. — d) K2.3 Ñ1.3 V1 B (except B6) Da2 D1.4 °कंपिताः; S °शंकिताः.

21 b) G2 सर्वदेवैर्. N1 नरर्षिभिः. Ś1 K1 सह देवमहर्षिभिः; K4 सह देवर्षिभिस्तदा. — d) Ñ2 B6 Dn D1.2.4 पूजयंश्च.

22 a) K2 Ñ V1 B D (except D5) छंदयामास. Cd cites छंदिता. T1 G2 M6 साथ; T2 G2–6 M6–8 सा च (for सा तु). — b) Ś1 K1 (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K1 हि); K2 Ñ V1 B D भगवान्प्रपितामहः (D5 ब्रह्मणा प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा. — Ñ3 V1 B3.5 om. 22cd. — c) Ñ1.2 B6 D (except D4.5) वरं दित्सुः स. B1 तत्रैषा; B6 वै चैनां; T G (except G1) तत्रैतां.

23 b) Ñ V1 B D (except D2.5) भाविनि (B5 भारत); S तेजसा. — c) Ś1 सुदृश्यां; M सुदृष्टां; Cd सुदृष्टां (as in text). Ś1 K1 Da तां (for त्वां). K2 °सा सुप्रहृष्टा त्वं; Ñ1 °सा तु प्रहृष्टां त्वां; T2 G1–4 °सा तेन दुष्टस्त्वां; G5.6 तेषु जातेषु दुष्टस्त्वां. — d) T1 G1.2 M6–8

इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
तिलोत्तमार्थे संक्रुद्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।
समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ।
समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ २७
द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
न चाभिघ्नन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

नाहरिष्यति; T3 G3.5 आहरि°; M3.5 न हरि°. K2 वशे चैव करिष्यति.

24 Before 24, T1 G1.2 M ins. नारदः. — [a]) Ś1 K0.2.4 D5 वरान्. Ñ1 M6–8 प्रादात् (for दत्त्वा). — [c]) Ś1 K1 इंद्र त्रैलोक्यराज्याय.

25 Before 25, K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins. नारद उ°. — [b]) Da °ष्वेकधारिणौ. — [c]) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2 G1 °त्तमार्थे.

26 [ab]) K3 transp स्नेहात् and सर्वान्. Ś1 K0.1.3 Ñ2.3 B3 D (except D5) °सत्तमाः; K4 °सत्तम. — [c]) Ś1 K (except K3) D5 वो न (K0.3.4 D5 न वो) विरोधः स्यात्. — [e]) D5 कुरुध्वं. — [f]) M6–7 प्रीतिमिच्छथ. — After 26, S ins.:

2011* यथा सुन्दोपसुन्दाभ्यां तथा न स्याद्युधिष्ठिर ।

27 Ś1 K1.3.4 S om. उवाच. — [a]) K (except K3) Ñ1 D5 सुरर्षिणा. — [d]) K3 ते चान्योन्यं; B5 तेन्योन्यस्य; D6 ततोन्योन्यं. G2 M समाहिताः. Ñ2.3 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 तेन्योन्यवशमागताः. — [e]) B4 G1 M तस्य विप्रर्षेर्. — [f]) D4 °स्य महौजसः. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2012* एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकल्मषा ।

28 [a]) S च (for नः). Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 नः समा(Ś1 सममा)सीनं (K3.4 °सीनः); Ñ2 V1 B (except B1) D (except D1.5) नः सहासीनान्. — [b]) K0.3.4 D5 योभिलक्षयेत्; S यो वि(M3.6 -पि)दर्श°. — [c]) K3 स वै; G3 स ह; M ततो. T G3–4.6 वै मासान्; G1 M6–8 मासानि; G6 मासान्वै; M3.5 मासान्स (for वर्षाणि). — [d]) K3.4 S व्रतचारी.

29 [a]) Ś1 K1 कृतेन; Ñ1 D5 T G (except G1) कृते च. — After 29[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2013* ततः स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चितः प्रभुः ।

— [cd]) K4 T G3–6 नारदोभ्यगमत्. Ś1 K (except Ñ1 D5 महानृषिः; B5 महामतिः; G3 महाद्युतिः. G निर्ययौ तु शुभे काले इंद्रप्रस्थं महातपाः.

30 [ab]) Ś1 स (for तैः). B1.5 M (except समयं. V1 समये राजन् कृते. K0.2.3 D1.5 नारदनोदि Ñ1 °चोदितः. — [c]) G1 M येन भेदं न जग्मुस्ते. — G3–4 तथा; G1.5 यथा (for तदा). Da D4 अन्योन्ये भारत. — After 30, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यातं ते नरेश्वर ।
काले च तस्मिन्संपन्नं यथावज्जनमेजय ।

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (f आदि°). — *Sub-parvan:* K0 राज्यलंभ (followed सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1–4 Ñ3 B Dn1.n2 D1.2 4.5 M3 5 (all om. the sub-parvan nam mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान; to it K0.1 Ñ3 D1.5 M3 add समाप्त. — *Adhy. name:* K0.4 पांडव(°वानां)समयः; K3 पांडवानां प्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (*figure* words or both): Dn3 211; D3m 221; D5 162; 218, T3 G1.4 172, G2 169; G3 173; G5 6 M 17 — *Śloka no.*: Dn 31; M3 33. — *Aggregate śloka no.*: Dn3 7720.

205

1 Ś1 K D5 S om. उवाच (K0 om. the ref.).

3 [a]) K3 ततः सा तैश्च; B3 Da D1 T G3–4 अनुयातैश्च Ñ1 अनुयाता: पंचभिश्च; D5 अनुयातैश्च वीरैश्च. — [b]) K0 transp. सह and पञ्चभिः. Ñ1 साध्वी वै पतिभिः सह. — [d]) Ñ1 V1 नागीभोगवती यथा.

२०५

वैशंपायन उवाच।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
कस्यचित्तस्कराः केचिज्जह्रुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्छितः ।
आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६
ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
प्रसह्य चोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैर्विलुप्यते ।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ८
ब्राह्मणस्वे हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः । C. 1. 7750 B. 1. 213. 14 K. 1. 233. 14

---

4 a) Da D4 धर्मेषु. — c) K (except K2) व्यचरन्; T G (except G1) बभूवुः (for व्यवर्धन्). — d) G3 गुणान्विताः.

5 b) Ś1 K (except K2) Da Cd निवेशने; D3 निवेशनाद् (for विशां पते). — cd) K2 Ñ2.3 B D (except D3) transp. केचित् and जह्रुः. K1.3 D4 M5 गां; G1 तां. Ś1 गां जह्रुर्; G2 आजह्रुर् (for जह्रुर्गा). T1 जह्रुर्धनमरिंदम (for d).

6 K4 om. 6c–7b. — c) K1 T1 आगत्य. — d) Ñ1.2 B1.6 Da Dn1.n2 D2.4.5 उदक्रोशस्त; T1 तदाक्रोशत. Dn3 D3 °क्रोशत्समाविशत्.

7 Before 7, S ins. ब्राह्मणः. — K4 om 7ab (cf. v. l. 6). — a) B3 नीयते. T2 G3–4 रौद्रैर् (for क्षुद्रैर्). — c) T2 G (except G1) M5 प्रगृह्य. K2 Ñ3 V1 B3.4.6 Da D1.2.4 चोद्य विष°; Ñ1 विषयादस्मा; Ñ2 B1 Dn चास्मद्वि°; D5 G3 M3.4.7 वोऽस्मद्वि°; T1 नोऽस्माद्वि°. — d) Ñ2 Dn D5 अभ्यधावत; B5 अभिरक्षत; T G (except G1) अभिधावंति.

8 a) K2 °स्य हि तद्राजन्; K4 B1.3.5 D5 T G °स्याप्रम°; Ñ2 B6 Dn D1.2.4 M5 °स्य प्रशांतस्य; Cd as in text. — b) Ñ2 Dn प्रलुप्यते; G3.6 विलुंपते; Cd as in text. — d) Ś1 K1 °भिमर्षति; K0.4 Ñ1.2 B1.6 Dn D1.3.4 °भिमर्दति; K2 Ñ3 V1 B5 Da °भिपद्यते; K3 °भिनर्दति; B3 °चपद्यते; T G3–6 °तिमन्यते. G1.2 M अभि(G1.2 M5 अधि)तिष्ठति (G3 M3.6 °ष्ठंति) जंबुकः (G2 M3.5 °काः). Cd cites क्रोष्टा. — After 8, K3.4 Ñ V1 B D (D3 om. line 2) ins.:

2015* अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
समाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ।

[(L. 1) Ñ1 रक्षितारं च राजानं. — (L. 2) K3 नृशंसं (for समग्रं). N3 V1 B1.3 D5 पापकारि°. K4 समग्रमलहारकं.]

9 b) S °यौ च विलोपितौ (M5 °घातितौ). — d) Ś1 K0.1.4 Cd हस्तधारणं; Ñ1 V1 M5 शस्त्रधारणं; Ñ2 Da Dn हस्तधारणा; D5 शस्त्रधारिणा; Arjp as in text.

10 Before 10, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) A few MSS. °भ्यासे. — b) Ś1 K0.1.4 Ñ Dn D1.2.5 भृशं (for तस्य). — c) G3.6 तानि शुश्राव यान्याह.

11 a) N (except Ś1 K1) transp. च and एव. S श्रुत्वार्जुनो महा°. — c) Ś1 K0.3.4 Ñ2 B1 Dn D5 तत्रास्ते; K1 Ñ1 V1 तत्रास.

12 a) K2 Ñ V1 B3.6 Dn D2.4 M3 संप्रवे°. — b) Ñ1

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।
अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ १९
न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारतः (for पाण्डवः). S गंतुमिच्छंश्च (T2 G1.4 M3 °च्छन्स) पांडवः. — °) M6-8 वै (for तैर्). — °) Dn3 D1.3 °क्रंदेन तु; T G4 °क्रंदने च; G2.3.5.6 °क्रंदेन च. — f) B Da D1.3.4 चिंतयानः सुदुः°.

13 a) T2 G2-4 ह्यस्मिन्. — S transp. 13cd and 14ab. — c) Ñ1 अश्रुसं°; S आसप्र°. K0.3.4 चास्य. — d) K1.3 Ñ3 B6 निश्चितं; K2.4 Ñ2 V1 Dn1.n3 D4 S निश्चयः.

14 Ñ2 om. 14a–16b. S transp. 13cd and 14ab — a) Ñ3 V1 Dn2 M3.5 उपक्षेपण°; T2 G3-6 उपप्रेपण°; Cd as in text. — c) K2 Ñ1 T1 G2 यदस्य. Ś1 K1 भवतो; M3.5 रुवतो. — d) G1 अस्य (for अद्य).

15 Ñ2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) B6 अनाशस्त्वं च; S नास्तिक्यं चापि; Cd as in text. — b) K3 °कं प्रति रक्ष°; Ñ3 °कं चाप्यर°; B1.3.5 °कमपर°; B6 Da °कं स्यादर°; D1.2 °कं च स्वर°; S °कं स्यादधर्मजं. — c) K3 अप्रतिष्ठति; K4 प्रतितिष्ठति; N3 B (B3 m as in text) D1.2.4.5 प्रतिष्ठितश्च (B3 m प्रतितिष्ठेच); Cd as in text. — d) Ñ1 अधर्मश्च बहुर्भवेत्.

16 Ñ2 om. 16ab (cf. v. l. 14); M6-8 om. 16c–17d. — a) Ś1 K1 अनापृत्य; K3.4 N1.2 V1 B D अनादृत्य (D3 अनापृष्ट्वा). Ś1 K1 Ñ3 V1 B3 Dn D5 तु; T G (except G1) एव (for च). — c) K4 Ñ3 B सुमहान्; V1 Da D1.2.4 सुमहन् (for नृपतेर्). — d) Ñ3 V1 Dn M3 मयि (for मम). Ś1 K (except K3) Ñ1.2 V1 Dn चैवानृतं.

17 M6-8 om. 17abcd (cf. v. l. 16). — a) G1 °प्रवेशाद्. N1 D1.3 च (for तु). — After 17ab, N ins.:

2016* सर्वमप्यल्पपरिहर्तं धर्षणात्तु महीपतेः ।

[Ś1 K3 दर्शने (for धर्षणात्).]

— c) B6 Dn1.n2 M3 वै; Da वो (for वा). K0.3.4 महानद्य. — d) K2.4 Ñ1.2 V1 B2.6 D (except Dn) गमनं (for मरणं). Ś1 K1 वनवासोपि वा मम; G1 M3.5 वनवासो भवेन्मम (= b). — e) Ś1 K0.3.4 Ñ1.2 Dn D5 G1 M °रस्य विनाशेन; K2 °रस्य विनाशे वा; T G3-6 °पि नाशात्तु; G2 °पि नाशक्तुं (sic). — f) K3 प्रशस्यते.

18 b) G1 युधिष्ठिरः (for धनं°). — After 18ab, K3 ins.:

2017* मुखमाच्छाद्य निबिडमुत्तरीयेण वाससा ।

— c) K3 अंतः प्रविश्य; G1 अभिप्र°; M3 inf. lin. अनापृच्छ्य च. — d) K2 Ñ2 B2.3 Da D1.2.4 आमंत्र्य च; V1 आपृच्छत. T1 G1 M अभिवाद्याशु निःसृतः; T2 G2-4 अभिवाद्य गुरुं स्थितं; G5.6 अभिवाद्य विनिःसृतः.

19 a) V1 धनुरत्यस्य. — Before 19cd, S ins. अर्जुनः. — d) Ś1 K1 यावत्पापा धनै°.

20 a) Ñ1 D1.2.4 दूरं. K1 न दूरतो गताः क्षु°; K2.4 V1 B (except B6) Da न दूरानुगताः क्षु°; T G अदूरात्त्वगताः क्षु° (G1 दूराद्गवंतः क्षुद्रास्ते); M3 दूरं भजंति न क्षुद्राः; M4 न दूरभाजिनः क्षु°; M6-8 न दूरं भवतः क्षु°. — b) K0 Ñ1.2 B1.6 D (except D3) गच्छावहे सह; K3 °च्छाम वै स°; Ñ3 V1 B6 °च्छाव वै स°; B3 °च्छाव चैव ह; T2 G3 (by corr.) °च्छाव वैः स°. M3 तावद्यास्यामि तत्र वै. — c) K0.3.4 Ñ3 Dn1.n2 D4 यावन्निवर्ते°; K3 यावदापादया°. — d) N (except Dn2 D4) चौर°. G1 M चोरहस्तगतं धनं.

21 M6-8 om. 21–22. Before 21, T G ins. वैशं°. — a) B3 सोवरात्य. — b) Ś1 K0 वर्मी; K2 चर्मी (for धन्वी). Ś1 K0.4 चर्मी; K2 Ñ3 B D (except Dn) रथी (for वर्मी). Ś1 K (except K3) रथी; Ñ1 सर्म (for रथी). K0.2.4 रथी (for ध्वजी). — c) Ś1 विध्वस्ति°; K0.3.4 Ñ

ब्राह्मणस्य उपाहृत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ २२
सोऽभिवाद्य गुरून्सर्वांस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ २३
समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
प्रमाणमसि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।
सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥ २८

अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३० C. 1. 7775 B. 1. 213. 8 K. 1. 233. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

V1 B1 Da1 Dn1.n2 G5.6 M3.5 विध्वस्य तान्. K1.4 B5 Da2 D4.5 T2 G1.2.4 विध्वंस्य तान्. Many MSS. चौरान्. — c) K4 स निर्जित्य; B3 Da Dn3 D2.4.5 विनिर्जित्य. Ś1 °त्य धनं च तत्.

22 M6-8 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) Ś1 K3 N1 D1.2 G1.4 (by corr.) °णस्यमुपा°; K0 B1.3 °णस्यमुपावर्त्य; K1 °णस्यमुपादाय; K3.4 B3.6 °णस्यमुपावृत्य; Ñ2 Dn D4 °णं समुपाकृत्य; Ñ3 °णस्वं स्वमादाय; V1 Da °णस्यमुपाकृत्य; D5 °णं समुपावर्त्य. — b) K4 Ñ V1 B D T2 G4 (by corr.) प्राप्य; Cd (?)पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा). — After 22ab, K2-4 Ñ V1 B D ins.:

2018* ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ।

— c) Ś1 K1 पुरीं; K2 Ñ1 V1 Da Dn2 D1.2.4 पुनर्. — d) Ś1 K1 परंतप; K2 Ñ2 Dn T2 G (except G1) धनंजयः.

23 Before 23, T1 M6-8 ins. वैशं°. — a) Ś1 K1 G1 कुरून् (for गुरून्). — b) K0.4 Ñ2 Dn1.n2 D2 सर्वैश्चाप्यभिनंदितः; K3 D1 तैश्चाभिप्रति°; Ñ3 तैश्चैव प्रति°. — d) D2 धर्मं (for व्रतं). K0.3.4 Ñ3 व्रतमादिश मे प्रभो.

24 b) K (except K1) Ñ V1 B D °दर्शने; T G (except G1) भवतो दर्शनात्. S मम (for मया).

25 b) T G (except G1) वाक्यमब्रवीत्. — T2 G4 om. 25cdef. — c) K3 चाथ; K4 Da M6-8 राजा; D2 वाचं (for वाचा). — d) D2 °तैः सक्तमानसः; G1 शोकात्सं-सज्ज°. — f) V1 Da D1.2 इत्युत; S (T2 G4 om.) अब्रवीत् (for अच्युतम्). — After 25, K3.4 N2.3 B D G1.2 ins.:

2019* उवाच दीनो राजा च धनंजयमिदं वचः ।

26 b) K2 सत्यं; G3 तत्तत् (for मत्तः). K2 Ñ1 V1 B3 S मम (for ऽनघ). — c) K1 T G °प्रवेशं; K2 अंतः प्र°. — d) Ñ1 D4.5 T G2-4 M (except M3) मम प्रियं. — e) D1.2 तदनुमृश्यामि.

27 c) S °प्रवेशेन. — d) T G °लोपकृत् (G1 °लोपतः).

28 a) V1 महाभाग. — c) V1 न हि धर्मविलोपो°. — d) K Ñ2.3 B1.6 Da1 Dn ते (for मे).

29 Ś1 K1 S अर्जुनः; Ñ1 धनंजय उ°. — a) K3 transp. न and व्याजेन. Ñ3 M6-8 अ- (for न). M8 भजेत् (for चरेत्). — c) T2 G2-4 तस्माद्; M7 स्वाज्याद् (for सत्याद्). V1 G1.2 विचरि°; M6-8 हि चलि°. — After 29, K4 ins.:

2020* क्रियते स्वीकृते राजन्हि चेदात्मना व्रतम् ।
भिद्येत सेतुश्चाधर्मोऽप्ययशः प्राप्नुयां महत् ।;

while T G (except G1) ins.:

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।
भवदाज्ञामृते किंचिन्न कार्यमिति निश्चयः ।

30 Ś1 K (except K0) Da2 S om. उवाच. — a) K3 Ñ2 Dn °नुज्ञाय. — b) K0.3.4 Ñ3 B6 Dn1.n2 वनचर्या°. T2 G (except G1) °र्यां दीक्षि°. — c) T G2-6 मासानां; G1 M मासानि (G1 M3.5 °नि ह). — d) Ñ2 Dn °सायानुज°.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.3.4 Ñ3 B1.6 Da

२०६

वैशंपायन उवाच ।
तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १
वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
कथकाश्चापरे राजञ्श्रमणाश्च वनौकसः ।
दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥३
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।
स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८
तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
शुशुभेऽतीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Dn1.n3 D1.2 M5 6 अर्जुन(Dn1.n3 om.)तीर्थयात्रा; B5 D5 अर्जुनवनवास; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.4 अर्जुनप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 212; D4m 222, D5 163, T1 218, T2 G1.4 173; G2 170, G3 174, G5.6 M 172. — *Śloka no.* Da1 Dn M3 33. — *Aggregate śloka no.:* Dn3 7753.

206

1 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — a) K (except K4) D2.4 T2 G3–6 M5 तं प्रयातं; D2 तं च यांतं; M6–8 प्रज्ञावंतं. Ś1 K1 महाभागं.

2 Ñ3 om. 2c–3d. — c) Ś1 दक्षाश्च; Ś1m K2 शुद्धा° (? gloss); K1 देवा°; K3 मोक्षाय; Ñ2 Dn D4.8 भैक्षा°; V1 मौना°; B5 मौला°; D1 शुचयश्च; D2 लोका°; T1 श्रेष्ठा°; T2 G4 मौक्षा°; G1 सर्वे च, G2 क्षौमा°; G5.6 मोक्षा°; Cd Nilp as in text. ❀ Nil.: चौक्षा इत्येव मुख्यः पाठः। ❀ M6–8 योगयुक्ताश्च भगवन्. — d) V1 श्रौता.; M6–8 भक्ताः (for सूता.). Ś1 K0.3.4 Ñ1 D5 °पाठकास्तथा; G3 °णिकोत्तमाः.

3 Ñ3 om 3 (cf. v. l. 2). — a) Ś1 K3 एकका:; G1 धट्टकाः (for कथकाः). Ś1 च परे; K1 च परं. Ś1 K1 जग्मुः (for राजन्). — b) K0 Dn श्रव°; K3 अपराद्य; Ñ1 प्रय°; V1 चार°; D5 श्राव°; M5 6 माह°. — c) B1.3 ये चान्ये. — d) K2.3 B (except B5) D4.8 कथयंति °द्विजोत्तमाः.

4 b) V1 कुरुनंदनः. — c) Ś1 K1 घृतः; T G (except G1) पृथक्. B5 सूक्ष्मकथैः; G1 M शिष्टजनैः.

5 b) Da D1 काननानि सरां°. — c) V1 सागरान्ध्रुंदांश्चैव.

6 a) Ś1 K (except K2) Ñ1.2 V1 Da M6–8 अपि च (for चैव). T2 G2 4 °नि गत्वा पार्थस्तु. — b) K3.4 Ñ3 B Da D1.2 4 कुरुनंदनः (for भरत°). — c) Ñ4 Dn °द्वारमाश्रित्य. — d) M5 निवासम्.

7 a) T1 G1 transp. तत्र and तस्य. B3 तत्र (for तस्य). — b) Ś1 K1 °णुष्व; Ñ2 Dn1.n2 °णु त्वं. — d) Ś1 K (except K3) प्रथमो (for प्रवरो). Ś1 K1 रथः; Ñ2 3 B D हि सः; M5 बली.

8 a) G2 बहुभिः (for कौन्ते°). — c) D1 2 G1 विप्राश्च; D5 °प्रां.

9 a) T G3–4.6 प्रणीय°; G1 प्रज्वाल्य°. — b) Ś1 K1 Ñ1 °लितेषु परेषु च; K2 °तेष्वपरेषु च; Dn2 D1.2 °तेष्वनघेषु च. D5 हुतेषु ज्वलनेषु च. — Ś1 K0 (hapl.) om 9cd. — d) S निरंतर°.

10 ab) M2 transp. विद्वद्भि. and नियतै°. Ś1 K1 Dn2 G1 सत्पथ; Ñ3 सद्वृते; V1 सद्वृतैः; B3 6 Da D1.2 4.8 T2 G3 4 सत्पथे. — c) T2 °भेतितरां राजन्. — d) K4 धृतात्मभिः.

11 b) K0.4 Ñ3 V1 Dn S (except M5) पांडवर्षभ; Ñ1 भरतर्षभः.

उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२
अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३
ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ १४
तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ १५
अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७

उलूप्युवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८
साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणास्मि मूर्च्छिता ॥ १९
तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥ २१
तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किंचन कर्हिचित् ॥ २२
कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजंगमे ॥ २३

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४ C. 1 7709 B 1 214 24 K 1 234 24

---

13 a) Ñ1 सूपविष्टो, V1 अवकृष्टो — c) K2 D5 S महाबाहुर् — d) K1 Ñ1 3 B3m 3 Da D2 4 काममानया — After 13, D4 ins

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वेश्म नीतोऽयं पाण्डुनन्दन ।

14 b) Ñ2 B Da Dn3 n3 T G (except G1) M6 8 °हित — d) Ś1 K1 हवने, Ñ1 भवन Ñ1 °र्चित

15 d) K1 Da3 D4 अतृप्यद् (for अतुष्यद्)

16 a) T3 G3 4 च (for स), and स (for तु) — c) K2 3 Ñ3 B Da D1 2 4 तेजस्वी; Ñ1 कौरव्य (for कौन्ते°) — d) K2 3 Ñ3 B Da D1 2 4 वाक्यमेतदभाषत (K3 D1. 2 °तदुवाच ह)

17 Before 17, G1 M6 8 ins अर्जुन — b) Ñ V1 B Da Dn1 n3 D1 4 (before corr) भाविनि — c) K3 4 V1 B2 3 Da D1 2 T G (except G1) कस्याय Ko 1 3 Ñ3 3 V1 B1(m as in text) 6 Dn D1 3 4 M सुभगे — d) Ś1 K1 Ñ1 कन्यका, K2 3 Ñ2 3 V1 B1 5 6 Dn1 n2 D2 4 T3 G (except G1) चात्मजा

18 Ś1 K1-3 S om उवाच — c) T G2-4 तस्यापि, G1 तस्यास्मि, G5 6 M8 तस्याह Ś1 Ko 1.4 Ñ1 2 V1 Dn D1. 3 5 राजन्, K2 3 Ñ3 B Da D4 वीर (for पार्थ)

19 a) Da अह, T3 G2 4 सा हि — b) Ś1 Ko 4 V1 °तीर्णां S सरिद्वरां (for समु°) — c) Ś1 कौरव्य (for कौन्ते°) K2 3 Ñ2 3 B (except B6) D दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र (B5 D1. 2 °घ्र) — d) Ko 4 Ñ1 2 V1 Dn S °णाभिमूर्च्छि°, K2 3 Ñ3 B Da D1 3 5 °णास्मि पीडिता; D4 °णाभिपीडिता

20 a) Ko 3 स, K2 V1 B3m D2 4 5 तन् (for तां) Ś1 Ko 1. 3 4 °मुदितां, K2 Ñ2 3 V1 B1 3 5 D °ग्लपितां, Ñ1 °प्रहितां, B6 °प्रसितां — b) K2 3 B3 5 Da D1. 2 4 पाडु° (for कुरु°) — c) Ś1 K1 अर्जुनानद° — d) Ñ3 आत्मनो नघ K2 प्रमदाना मनोहर

21 Ś1 K1 3 S om उवाच — K4 om 21, G1 om 21a-23b — b) S (except M8, G2 om.) °मासिक — c) K3 N3 V1 B3 5 Da D2 3 4 निर्दिष्ट, N2 M3 5 सदिष्ट, T1 सदिष्टो, T3 G (G1 om) चादिष्टो

22 G1 om 22 (cf v l 21) — b) Ś1 K1 ब्रह्म° (for जल°) — c) V1 D2 4 तु (for च) Ko 4 Ñ1 D5 G3 अ(Ñ1 ना)नृत चोक्तपूर्वं च — d) Ko D5 किल न (for किंचन) K2 3 Ñ3 B Da D1 2 4 मया जातु वरानने (D4 कथचन), K4 न मया किल कर्हि°

23 G1 om 23ab (cf v l 21) — a) Ś1 N1 3 Dn मे, D2 यत्, G3 5 6 M6-8 च (for तत्) T3 G4 नानृशस (for °त तत्) K1 कथ तच्चानृत न स्यात् (by transp) — b) S (except G2, G1 om) चैव (for चापि) — c) G3 शीर्ये°, G5 6 सिद्ध्ये° (for पीड्ये°) Ś1 न पीड्येत च मे धर्म ; V1 न च मे विद्यतेधर्म — d) K2 Ñ3 V1 B (except B1) D (except Dn) M3 कुरु (for कुर्यां)

24 Ś1 K1 S om उवाच — a) K1 °ह तु कौंतेय

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ २७
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
स च ते धर्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
शरणं च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— c) T2 G3-5 तथा. S हि (for च). — G6 (hapl.) om. 24d-25a. — d) Ś1 आचष्टवान्. T G3-5 प्रभुः (for गुरुः).

25 G6 om. 25abcde (cf. v. l. 24). — a) K1 G1 वर्तमानं; K2.4 Ñ1 V1 D1 T G3-5 °माना; M5.6.7 °मानां. Ñ1 अन्योन्यं वर्तमानानां. — b) T2 G3-5 सुतां (for आत्मजां). — c) N3 अत्र (for नो). Dn D1.3.4 अत्र (for ऽनु). — d) K0.3.4 N2.3 B6 Dn D5 M8 वै (for नो). S (G6 om.) °मासिकं.

26 After 26ab, K4 ins.:

2023* नारदस्याज्ञया तत्र कृतं धर्मंरिरंसया ।
एकः संवत्सरः पूर्णः पञ्चधा शकलीकृतः ।
द्रौपद्यामेव कौन्तेय नारदस्याभ्यनुज्ञया ।

— c) N3.4 Dn D4.5 S कृतवान्; V1 D3 कृतं च. — d) Ś1 तत्र; K1 न च; K3 इति; Ñ1 नात्र; G3 अयं (for अत्र). Ś1 दुष्यते; D5 S लुप्यते (cf. 27d). — After 26, T1 G (except G1) ins.:

2024* त्वया कामप्रचाराय प्रेषितं न हि यन्मनः ।
तस्मात्तव प्रत्यवायो युज्यते न हि कुत्रचित् ।

27 K3 (? hapl.) om. 27. — d) D3 दुष्यति (for लुप्यते); cf. 26d.

28 a) Ś1 यद्यप्यत्र च. K (except K3) N1.3 V1 D3 वाप्यत्र; T2 G3-5 वाप्यथ; G1.2 M8 वाप्यस्य. — c) T1 G (except G1) M8 तु (for च). — d) K1 transp. दत्त्वा and प्राणान्.

29 a) K3 Ñ2.3 B D (except D3) च भज (for भजस्व). — b) Ñ1 V1 मतं (for मतं). — c) T2 G3-5 अद्य (for मां). K1.3 Ñ1 V1 B3 T1 G1 अवश्यं°.

30 a) Ñ1 प्रमदानां (for प्राणदानान्). — b) M8 कुरु (for चर). M6.8 अनुमतं; M7 असांमतं.

31 a) K0 दीनामनाथां; T1 °नार्तांश्च; T2 G3-5 °नाथा हि; G1 °नंधांश्च; G5.6 M °नाथांश्च. — b) T2 G3-5 परिरक्ष्या हि. — c) Ñ1 °भ्येत्य; T1 °भ्येति. — d) K0.2.4 तु; T1 अति- (for च).

32 a) K4 त्वां चातिका°; Ñ2.3 B D (except D3) G6 त्वां चाभि°. — b) Ñ1 D1.3 तत्कुरुष्व. T2 G3-5 transp. कुरु and मम. — d) M8 प्रसादं (for सकामां).

33 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — a) G3.4 (before corr.) °वांस्तथा किरीटी स (hypermetric).

34 b) T2 G3-5 उषित्वा च प्रता°. — After 34ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2025* पुत्रमुत्पादयामास तस्यां स सुमनोहरम् ।
इरावन्तं महाभागं महाबलपराक्रमम् ॥

while D5 ins.:

2026* प्रभातेऽभ्युषितोलूप्या भाषितः स्वं निवेशनम् ।

— c) V1 उत्थितोऽभ्युदिते सूर्ये; S विमलेऽभ्युदिते सू°. — After 34, K (except K1) ins.:

2027* आजगामार्जुनो धीमान्गङ्गाद्वाराश्रमं प्रति ॥

while S ins.:

2028* निश्चक्राम तदा पार्थः स्वमेव भवनं शुभम् ।
[M °र्थः शुभं भवनमुत्तमम्.]

K4 (om. line 4) ins. after 2027*: Ñ2.3 Dn D1.4

२०७

वैशंपायन उवाच ।

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्शौचमात्मनः ॥ २
प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुरुसत्तमः ॥ ३
हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४
अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुरुसत्तमः ।
नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् । C. 1. 7820 B. 1. 215. 9 K. 1. 235. 8

---

after 34:

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ।
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।

Colophon om. in Dn1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ2 B D (Dn1 om.) M2.3 अर्जुन(Ś1 om.)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास): T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 उलूपीसमागमः; D5 उलूप्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 213; D4m 223; D6 164; T1 219; T2 G1.4 174; G2 171; G3 175; G5.6 M 173. — *S'loka no.:* Dn M2 35. — *Aggregate s'loka no.*, Dn2 7789.

207

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) K2.3 Ñ2 B (except B6) D (except D1) च (for तु). M5 ततः (for तु तत्). — b) Ś1 Ko.4 Ñ1 D5 पार्थिवः; K1 पांडवः (for भारत). — c) K1 D5 T G (except G1) °त्पार्श्वे.

2 a) T1 G1.5.6 °वन°; T2 G2-4 °पाद°; M1 °पद°. — b) Some MSS. वशिष्ठस्य; T G5-6 M (except M5) गविष्ठस्य. G2 प्रविष्टं चापि पर्व°. — c) T1 भृगुनंदे; T2 G2-6 °तीर्थे; G2 °कुंदे; M °तुंदे. B6 -तु; T1 G1.5.6 M तु (for च). Ñ1 S (except G2) कौरव्यः. — d) Ś1 K2 °चमादितः.

3 b) K2.3 Ñ B D (except D5) सुबहूनि च भारत; V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञमुद्दिश्य दक्षिणाः (G3 M6.6-8 °णां). — Ñ2 om. 3c-5b. — d) Ś1 Ko.1.4 D5 प्रददौ; D2 S (except G2.5) सोददात्. A few MSS. कुरुसत्तम; V1 कुरुनंदनः. K3 संदिदेश कुरूत्तमः.

4 Ñ2 om. 4 (cf. v. l. 3); G1 (hapl.) om. 4a-6b; K1 M6 (hapl.) om. 4ab. M6-8 read 4a-6b after 1. 208. 11 — a) Ko.4 D5 M6-8 °स्तीर्थेषु; Ñ1 °बिंदुतीर्थे च; T G (G1 om.) M2 °स्तीर्थानि. — b) Ś1 Ko.4 D5 भरतसत्तमः. — c) K2 Ñ1.2 B D पांडव(D5 भरत)श्रेष्ठः; S (G1 om.) पर्वतश्रेष्ठान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4); N2 om. 5ab (cf. v. l. 3). For M6-8 cf. v. l. 4. — a) D2 कुरुश्रेष्ठो. — b) Ś1 Ko.1.4 V1 पार्थिवः (for भारत). — d) G5 पुरुषर्षभः. Some MSS. °र्षभ.

6 G1 om. 6ab (cf. v. l. 4). For M6-8 cf. v. l. 4. — a) A few MSS. °पूर्वेण. — b) A few MSS. °सत्तम. — c) B6 दिव्यां (for रम्यां). — d) S नैमिशं.

7 Ś1 K1.4 om. 7. — a) Ko.2 नंदां चापरनंदां; K2 Ñ1 D1 नंदां परमनंदां; D5 G2 नंदां च परनंदां.

8 a) K1 Ñ2 Dn D2.4 transp. सर्वा° and तीर्था°. — b) Ś1 Ko.1.4 प्रपश्यन्सरितस्तथा. — c) Ś1 K2 प्रवणान्; Ñ1 श्रावनं. D1.2 भक्षन् (for कुर्वन्). — d) S धनं ददौ (G1 ददौ धनं). Ñ2 B3m D (except D1.2.3) च गाः (for वसु).

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
राजा प्रभंकरो नाम कुले *अस्मिन्बभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

---

9 b) K3 Ñ3 B D (except D5) S (except M3) तीर्था° (for पुण्या°). — G3 om. 9c–10b. — c) Ñ1 पुण्यानि (for सर्वाणि). — d) K2 Ñ3 B3 Da1 Dn1 D1.3 T2 G2.4 पुण्या° (for तीर्थां°). — f) Ś1 K0.3.4 Ñ1 D5 transp. धनं and ददौ. S (G3 om.) पुनः (for ततः).

10 G3 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K0.1 D5 कलिंगद्वारराष्ट्रेषु; K3 Ñ1 V1 B1.3 Da2 D1.2 T1 G1.5 M (except M3) °द्वारे तु; T2 G2.4 °द्वारेण. — c) K3 T1 G1.5 M3.5 °नुज्ञाप्य.

11 c) K1 Ñ3 B1.3 वीरः; G1–4 शूरैः. — d) Ñ3 B D (except D5) यत्र (for येन). Ś1 N (except K) M3 सागरः.

12 b) Ñ1 D5 तीर्थान्यायत°. — c) Ñ3 B6 Dn D5 हर्म्याणि; B1.3 Da D1.2 T G (except G1) वनानि. — d) Some MSS. प्रेक्ष्य°. — After 12, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2030* शूर्पाकारमथासुत्य सागरानूपमाश्रितः ।
[M4.5 °कारमतिक्रम्य. G1 °सागतः.]

13 a) K0.1.3 B1.3 Da1 Dn2 D1 महेंद्रं; K4 माहेंद्र°. — After 13ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2031* गोदावर्यां ततः स्नात्वा सामतीत्य महाबलः ।
कावेरीं तां समासाद्य संगमे सागरस्य ह ।
स्नात्वा संपूज्य देवांश्च पितृंश्च ऋषिभिः सह ।
[(L. 2-3) D4 T G1–6 अथासाद्य (for समा°) and मुनिभिः (for ऋषि°).]
— d) N मणिपूरं.

14 a) Ś1 K1 transp. सर्वा° and तीर्था°. — After 14ab, T2 G (except G1) ins.:

2032* अथ चयोदशे मासे मणलूरेश्वरं प्रभुम् ।
— c) N मणिपूरे°. — After 14, D4 (marg. sec. m.) T G (except G1) ins.:

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वास्त्रज्ञमकल्मषम् ।
धर्मे सत्ये दमे शौचे शौर्ये चैव विशेषतः ।
द्विजराजऋषीणां च धार्मिकाणां महीतले ।
कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मविदुत्तमम् ।

D4 (marg. sec. m.) cont.: K (except K1) D5 ins after 14:

2034* स च तं प्रतिजग्राह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 b) K3 चारुहासिनी. — K3 om. 15c–16b.

16 K3 om. 16ab (cf. v. l. 15). — a) S एव (for च). Ś1 तं °रोहा. — b) Ś1 K1 चैव भामिनीं; D5 चारुहासिनीं. — c) B6m D5 तस्याः स्वपितरं ज्ञात्वा; D1 तस्याः पितरं गत्वाथ; T2 G3–4 °म्य महात्मानं; M4 °म्य महाराज. — d) Ś1 K Ñ1 D5 आचख्यौ (K4 कथयित्); Ñ2 Dn D4 अवदत्; Ñ3 संजल्पत्; B अजल्पत्; B6m D5 D1.3 °म्यज्ञपत्. — After 16cd, Ñ3 Dn D1.3.4 ins.:

2035* देहि मे स्वविधमां राजन्क्षत्रियाय महात्मने ।
तच्छ्रुत्वा त्वब्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम् ।
उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 1) Dn2 D1.3 स्वसुतां (for स्वविमां).]
— Ś1 K1 om. 16ef. — e) D5 °वाच तथा रा°; G3 °च महाराजा. — f) V1 सान्त्वपूर्वम्.

17 Before 17, S ins. चित्रवाहनः. — a) K (except K1) Ñ2 Dn D4 M5 प्रभंजनो; Ñ3 D5 T G M6–8 प्रभंकरो. — b) Ś1 कुलेऽस्मिन्; K0.2.4 Ñ2 °ऽहे ह्यस्मिन्; K1 M7 °ऽहे ह्यस्मिन्; K3 Ñ1.3 V1 B D T G M6–8 °ऽस्मिन्नं. (all avoiding the hiatus in different ways) — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 सपुत्रः. — d) Ś1 K तपोऽत्युग्रं (K3 सुदुष्करं); Ñ1 D5 तदात्युग्रं; T1 पुरोत्तमं; T2 G3–6 M6.8

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८

स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९

तेषां कुमाराः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०

पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१

एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २२

स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३ C. 1. 7837 B. 1. 215. K. 1. 235.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तमं; G1.5 स चोत्तम; G6 च चोत्तमं (sic).

18 a) Ś1 Ko 3 4 D5 M3.5 चैव (for तेन). — b) K2.3 Ñ2.3 V1 B D देवदेवः पिनाकधृक् (Ñ2 V1 Dn1 n2 °धृत्); Ñ1 तापितोभून्महेश्वरः; S प्रणिपत्य प्रणम्य (M3 प्रसाद्य) च. — Ñ1 om. 18cd. — c) K2.3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) पार्थ; S तात (for तेन). — d) Ñ2 B Dn D1.5 देवदेव.

19 a) Ñ3 स च तस्मै वरं प्रादात्. — b) Ko.3 4 Ñ1 एकं हि; V1 एकं वै (for एकैकं). S एकप्रसवजं कुलं. — c) M6-8 एकतः. M6 8 प्रसवात्. Ñ1 ह्यस्माद्. — d) V1 भविष्यति (for भवत्यस्मिन्). Ñ1 ततः; G2 M6-8 तदा.

20 ab) T G transp. सर्वे° and पूर्वे°. Ś1 K1 समः; T1 इह; G1 अभि- (for मम). — c) K4 T2 G2-5 च (for तु). G1 transp. तु and मम. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2 5) एका (K3 एषा) तु (N2 Dn च) मम कन्येयं. — d) Ś1 °स्योत्सादनी; K1 °स्योत्सादि°; V1 T G1.4 M3.5.7 °त्पादिनी. K2.3 Ñ3 B D (except D1.2.5) भृशं.

21 a) Ñ B D अयं (for इयं). — b) K2.3 Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) D (except D5) पुरुषर्षभ (cf. 21d) — After 21ab, Ñ1 D5 ins. 2036*. — c) Ś1 K1 पुत्र° (for हेतु°). — d) V1 संस्कृता; T G2-4 °मिता; G5.6 °मता. Ś1 K2.4 N1 M पुरुषर्षभ. N (except Ś1 K1) ins. after 21 (Ñ1 D5, after 21ab):

2036* तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ।

22 a) Ś1 K1 भवत्यस्याः; T G3-6 °त्वस्यां; M6-8 भवेत्तस्याः. — b) Ś1 transp. कुलकृत् and जायतां. K2 भृगं; K4 D1 S इति (for इह). — G1 om. 22c-23d. — d) S (G1 om.) भारत (for पाण्डव).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — Before 23, G3 ins. वैशं°. — b) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 transp. कन्यां and तां. K3 कन्यां तु परिगृ°; T2 G3-6 स तां कन्यां प्रगृ°. — After 23ab, S (except G1) ins.:

2037* मासे त्रयोदशे पार्थः कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।

— c) G2 शयने (for नगरे). — d) K1 त्रिचतुः- (for त्रिहिमाः). K3 Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.4 तिस्रः कुंतीसुतः समाः (Nilp हिमाः); Ñ1 कौंतेयश्च समात्रयं; S (G1 om.) मासांस्त्रीन्स तया सह. Cd cites त्रिहिमाः समाः (as in text). — After 23, Ñ2 Dn D1.2.4 ins.:

2038* तस्यां सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् ।
आमन्त्र्य नृपतिं तं तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B D3 Dn1.n3 D1.2.4.5 M3.5 अर्जुन(D5 om.)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name.* Ś1 Ko 1 2.4 D5 चित्रांगदालंभः (K4 °लाभः; D3 अर्जुनस्य चित्रांगदालाभः). — *Adhy no.* (figures, words or both): Dn3 214; D4m 224; D5 165, T1 220, T2 G1 4 175; G2 172; G3 176; G5.6 M 174. — *S'loka no.* Dn 27; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7816.

208

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) Ko D3 Dn3 समुद्र-. — b) D1 पुरुषर्षभ; some MSS. °र्षभ. — c) K3 B1 D2 D1 2 T2 G3.4 स (for सु). — d) T G (except G1) रहितानि (for शोभि°). — After 1, M6-8 read 1 207. 4c-6b!

2 G1 (hapl.) om. 2. — a) T2 G4 वर्जयस्त्रिव. Ś1 K1 D1 G2.3 च; Ñ1 हि (for स). — b) Ñ2 B1 Dn D2.4 transp. पञ्च and तत्र. Ś1 K1 यत्र (for तत्र). K3 D5 सु, Ñ2 B1 Dn D2.4 स; T2 G2-4 च (for तु). — c) Ś1 Ko.1 हि; V1 च (for तु). Ñ2 संकीर्णानि च; B3 D5 आकीर्णानि तु; B3 D (except D5) M3 अवकीर्णानि; T2

२०८

वैशंपायन उवाच ।

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १
वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।
आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २
अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ।
भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३
विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ४
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।
अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ७
ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९
स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ १०
उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।
दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G2-4 M5.7.8 अवतीर्णानि. Ko.4 तान्यासन्; K2 तानि स्युः; M6-8 यत्रासन्.

3 a) Ś1 K1 कारंधमप्र°; Ko.2 करंधमप्र°; Ñ1 कर्वधंसंप्र°; D1 करं°; D2 G2 करंधमंप्र°; T1 कारंकमं प्र°; T2 G3-5 करंधर्मेप्लवं चैव; M5 °समं प्र°; M8 °धर्मं प्र°. — d) D5 °मेधपरं. Ñ2 B1 Dn1.n2 D1.5 तत् (for यत्). T1 °मेधं च पंचमं; T2 G1.2.4 °मेधं च यत्फलं. — e) K1.2 T G2-4 भरद्वा°. Ko D4 यत्; K2 Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D2.3.4 तु (for च). M6 °स्य तीर्थानि. — f) K4 परं (for महत्). T1 पापोपशमनं महत्; M8 पापप्रशमनानि च. — After 3, N ins.:

2039* एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ।
[K1.2 V1 B4 कुरुनंदनः.]

4 K2 om. 4c-5b. — a) Ñ1 °तान्यभिष्ठ°. — b) M5 भारत (for पाण्डवः). — c) D5 तानि वर्ज्यानि; G6 वर्जनीयानि. — d) Ñ1 प्राणिभिर्. Ś1 धर्मवादिभिः; D1.2 तत्त्वदर्शिभिः; T2 G4 °दर्शिभिः; M5 °चारिभिः. G2 मुनिधर्मार्थंबु°.

5 Ś1 (hapl.) om. 5; K3 Ñ3 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) Ñ3 B4.6 Dn D1.2 कुरुसत्तमः. — c) S एतानि. — d) K1 धर्मवादि°; Ñ1 धर्मचारि°; V1 B2 ब्रह्मचारि°; T G1 ब्राह्मणादि°.

6 Ś1 K1 S om. ऊचुः. — b) T1 इह (for च). T G3-4 भक्षयंति (for हरंति च). — K2 (hapl.) om. 6c-7b. — c) N1.2 B1 Dn D3.4 M5 ततः (for अतः). D1 एवाभिवर्ज्यंते. — d) K1 D5 T G1-4 M5.6 कुरुसत्तम.

7 K3 om. 7ab (cf. v. l. 6). — Ś1 K1.3.4 S om. उवाच. — a) Ñ1 °त्वा वचः पार्थो. S श्रुत्वा तु वचनं तेषां — b) K1 (before corr.) तपोधनात्; M6-8 तपस्विभिः — d) K1 V1 °ष्टुं भरतस°; K3 दृष्टानि कुरुस°.

8 a) K1 द्रौपदं (for सौभद्रं). — b) K2.3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G (except G1) सह° (for तं°). Ko.4 Ñ1 B1 D1.2.3 वीरः.

9 b) Ko D4 स्थितमंतर्जले महान्. — c) K3 Ñ V1 B D जग्राह चरणे ग्राहः. — d) S शापमोक्षाय भारत.

10 b) V1 जलेचरं; M6-8 जलेशयं. — c) M5 महात्म (for महाबाहुर्).

11 a) Ś1 K1 V1 T2 G2-4 उत्तरद; K4 आहृत; Ñ1 उत्क्षिप्त; Cd as in text. K2.3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 transp. तु and ग्राहः. T2 G3.4 तद् (for तु). Ś1 स

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३
नार्युवाच ।
अप्सरासि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।
आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१ C. 1. 7860 B. 1. 216. K. 1. 230.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K1 D2 T1 जग्राह (for तु ग्राहः). — b) Ś1 हि (for सः). Ko Ñ1 T G2-6 M1 तपस्विना; D5 G1 M3 तर°. — f) G1 M5 मनोहरा.

12 a) Ko.4 S °द्भुततमं; D5 °द्भुतमिदं.

13 Before 13, S (except G1 M3.5) ins. अर्जुनः. — b) G1 M3.5 चापि. K3 B (except B1) D (except Da1 D5) G3.6 M3.5 °चरि. Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1.3 V1 कुतो वा जलचारिणी. — c) G5.6 त्वं (for च). — d) Ś1 K1 Ñ1 ह्यसि (for पुरा).

14 Ko.4 D5 स्त्री उ°; N2 Dn D1.4 वर्गोवाच; T G M3.5 स्त्री; M6-8 अप्सरा (for नार्युवाच). *N. B.* In this instance neither Ś1 or K1 om. उवाच; both read the ref. exactly as in text! — a) K2 हि (for ऽस्मि). Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D5 °रा ह्यस्मि कौंतेय. — b) Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 V1 D5 °निवासिनी; Ñ2.3 B3.6 Da Dn D1.2.4 M °विहारिणी; T2 G4 इष्टारण्य°. — c) K2 Ñ3 अहं; B5 कांता (for इष्टा). — d) Ś1 K1 वर्षा; Ko.2-4 V1 वर्चा; Ñ1 वृंदा; B1 चर्दा; D2 T2 G M3.5 वंदा; T2 नंदा; M6-8 विंदा.

15 a) Ś1 K1 °श्च तथान्याः; G1 °श्चतुर्थान्याः. — c) Ś1 समं (for सार्धं). — d) Ś1 Ko.1.4 D5 देवराजनिवेशनं (Ko °शनात्); K2.3 °निवेशनात्.

16 a) Ś1 तथा; K1 तत्र. T1 पश्याम वै सार्धं. — b) MSS. (as usual) शंसित°, संश्रित°, शंशित°; cf. v. l. 1. 1. 2 etc. — c) Ñ3 V1 B1.3.6 m Da D1.2.5 तपस्विनं. Da D1.2 रूपवंतं.

17 a) K3 Ñ3 B1 Dn S एष (for वै). Ś1 K1.2 तेजसा; K4 तरसा. Ś1 Ko.3.4 Ñ1 D1.2.5 वीर; K1 नित्यं (for राजन्). — c) T1 °रूपस् (for इव). — d) K1 समगभा°; K3 विभोच्य भा°; Ñ1 एवावभा°; Ñ2.3 Dn D4 सर्वं व्यकाशयत्; B1.3 स हि व्यभा°; B4 D1.2 स व्यत्यकाशयत्; B6 Da एव व्यकाश°; D5 सो व्यवभा°; T G अभ्यवभासयन् (G1 तद्व्यवभासयन्); M5 तद्व्यवभा°; M6-8 °यन्.

18 b) Ko Ñ2.3 B D (except D1.2.5) °चाद्भुतमुत्तमं. — c) K3 D5 G5.6 °र्णोस्मि.

19 b) Ś1 Ko.3.4 सामेची; K1 सामैची; K2 सध्यायी; N3 सौश्रेया; D2 शमीची. K3 D5 S (except G1) °बुद्बुसा. — c) K2 transp. तं and विप्रं. — d) Ś1 K1 अभ्याग°; T2 G3-4 अभिग°.

20 a) K2 च; N2 B5 D अथ; B1.3.5 वि- (for वै). Ś1 Ko.1 Ñ1 गायंत्यो ललमानाश्च; K4 °त्यो नृत्यमानाश्च. Cd cites ललमानाः. — b) Ś1 लोभमानाश्च; Ñ2 Dn लोभयित्वा च; B5.6 लोभयंतश्च; T1 क्षोभयंत्यश्च. T2 G नृत्यंतश्च (T2 G5.6 °तो वै) वरांगनाः (G1 विशेषतः). — After 20ab, T G ins.:

2040* प्रेक्षणानि च कुर्वन्त्यो विवृतं कारयन्ति च ।
अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि हासभावविलासितैः ।
बाहूरुमूलदन्तानां दर्शनं वै वराङ्गनाः ।
कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विजं परितः स्थिताः ।

[(L. 1) G3 प्रेक्षमाणानि कु°. T1 विकारान्कारयाम च. — (L. 2) T1 आविशन्निर्; G1 आनमंतीर्; G5.6 °च्छंतीर्. — (L. 4) T2 G4 पुरतः; G3 परतः. G5.6 श्रिताः.] — c) K4 वै (for च). Ñ1 मासा°. — d) Ś1 K1 वीरः;

२०९

वर्गोवाच ।
तता वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।
शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८
यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।

K3 Ñ1 B6 Da D1 धीरः. — f) T G निर्मलः; M5 निश्चलः.

21 a) K0 सोपश्यत्. Ś1 K0.1.2 (after corr.).4 °स्माकं; K1 (before corr.).3 D5 °स्मांश्च; Ñ2.3 V1 B6 Dn G1 °स्मासु. — c) K0.4 Da1 D6 ग्राही°. — d) Ś1 K0.2.4 D6 भविष्यथ्वं; K2 भविष्यंति; Ñ1.2 V1 B1 Dn D4 T G चरिष्यथ.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M6.8 अर्जुनतीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K0.1.2 D5 अप्सरसां (Ś1 K2 अप्सरः-) शापमोक्षणं; K3 अप्सराःशापः; M6.8 वन्दाशापमोचनं (M8 °क्षणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 215; D4m 225; D5 166; T1 221; T2 G1.4 176; G2 173; G3 177; G5.6 M 175. — *S'loka no.:* Da1 Dn M8 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7830.

209

1 Ś1 K1 वर्पोवाच (sic); K0.2.4 V1 वर्चो°; K3 T1 मंदो°; Ñ1 वृंदो°; B1.3 वर्दो°; T2 G M6.8 वंदा; M6-8 विंदा. — a) Ñ1 प्रस्थिताः स्म (for प्रव्य°). — b) Ñ2 B D2.4 भारत°. — c) K0.2.4 D5 आयाताः; Ñ1 B1.3 Dn अयाम; V1 जगाम; S याचाम.

2 b) M8 मोहि° (for दर्पि°). — c) T2 G3-6 च (for स्म). — d) K4 भवान् (for द्विज).

3 a) K0 एषम्; K4 एक; T G शेष (for एष). — b) Ñ2 Da स्वयं प्राप्तस्; T2 G3.4 सा पर्याप्तिस्. — c) MSS. (as usual) शंसि°, शंशि° etc. — d) Ś1 K (except K3) D5 D2.4 Cd प्रलब्धुं. Ś1 K Ñ1 V1 D1 उप (for इह). T G (except G1) प्रलोभयितुमा°.

4 a) Ś1 K1 सृष्टौ; K2 सर्वाः. — b) Ñ2 V1 Dn D4 धर्मचारिणः. — c) T1 G3.4 अस्माद्. Ñ2 B1.3 Dn D4 वधे त्वं; B5 वर्तस्व; D1.2 वर्धत्वं (for धर्मज्ञ).

5 a) V1 D5 सर्वे° (for धर्म°). — c) K3 Ñ1.2 B1.3 Dn D2.4 एवं (for एष).

6 b) Ś1 K1 इष्टं (for शिष्टाः). — Da1 om. 6cd. — c) K0 D5 शिष्टं च (for शरणं). T G (except G1) M6 च (for त्वां).

7 Ś1 K Ñ1 D5 S om. उवाच (K0.4 Ñ1 M6 om. the ref.). — a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) T2 G3-6 स (for तु). — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 शूर (for वीर). — d) Ś1 °शुचिप्रभः; G5.6 °शशिप्रभः.

8 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. K3 विप्र उ°; K4 ऋषिरु°. — a) T G M6.8 विश्वं (for शतं). K3 Ñ2.3 B (B5 marg.) D (except Da) T1 G3.6 शतसहस्रं; V1 सहस्रमखं; B5 सहस्रं त्रिशं; T2 G1-4 M6.8 शतं सहस्रं (for सहस्रं विश्वं). Ñ2.3 B (B5 marg.) Dn G2 M8 तु (for च). Cd as in text. — b) K (except K1) Ñ V1 B D M6.8 °मक्षय्य°; Cd as in text. — c) T2 G3.4 °शतानां; G1 °शं तु तं. Ś1 K1 D5 त्वेवं; K0.2 Da त्वेव; Ñ1 चैवं; T1 G1 चैतं; T2 G3.4 चैतत्. — d) Ñ2 B D नेदम् (D4 एतदे°); Ś1 V1 सत्यं. K0.2 Ñ1.2 V1 B (B5 marg.) D T1 M6.8

त्कर्पति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११

वर्गोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात्सुदुःखिताः ॥ १२
क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३
ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
सर्वा हृष्टाः स तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्यथिताननाः ॥ १५
स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८
तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । C. 1. 7879 B. 1. 217. 19 K. 1. 237. 19

अक्षय्य°; Ñ3 नाक्षय्य°.

9 a) K0 ग्रहीभूत्वा; K2 ग्रहो भूत्वा; K4 ग्रहीभूता. — b) K0.1.4 Ñ1 B2.5 Da Dn1.n3 T2 गृह्णती:; K3 गृह्णीते; V1 B6 D1 गृह्णीतः; G2.3.5 M6-8 गृह्णंति. — c) V1 उद्धरिष्यति; D5 उत्कृष्यति; T G उत्तारयेज्; M उद्धरिष्येज्. K2 Ñ3 B (except B6) D (except D1.2.6) तस्मात्; G1 कश्चित्; G2.3.4 (before corr.).6 किंचित्. — d) K (except K3) D5 स्थले; M6-8 पदा.

10 a) G2.3.4 (before corr.).5.6 सर्वे; M6-8 स्वस्थाः. — b) Ś1 K3 Ñ V1 B Da2 Dn1 D2.4.5 M6.8 स्वं (for स्व-). — d) Ñ1 स्वैरेष्वपि; D6 सहसापि; G5.6 भवितापि. B6 कथंचन; T3 G2-4 न किंचन.

11 a) Ś1 K1.3 तत्र; K0.4 ततः (for तानि). T G transp. सर्वा° and तीर्था°. — b) K3 Ñ1.2 B (except B6) D M ततः (for इतः). K (except K3) D6 T G3.4.5 हि (for ह). — c) Ś1 K1 तानीह; K0.3.4 D5 ह्येतानि; D1 चैवेह; M6 यान्येह (for नाम्नेह). — d) V1 चैव ह (for सर्वशः). D1 नाम्ना ख्यातानि सर्व°. — f) Ś1 च सर्वशः; T1 विशेषतः (for मनी°).

12 Ś1 K1 वर्पोवाच (sic); K0.3.4 V1 वर्चोवाच; K2 नंदो°; B1.3 वर्दो°; T1 नंदा; G1 M8 वंदा; M6-8 विंदा; D5 T3 G2-6 M5 om. the ref. — a) D2 तीर्थानि (for तं विप्रं). — b) K3 Ñ2 Dn D4 S अपि (M6-8 अभि-) (for मृत). — c) K4 चिंतयाना शुपक्रांताः; Ñ2.3 Dn1.n2 D4.5 आचिंत°; B1 आचिंतयामोपसृताः; B3 आचिंतयामास सृताः; B5 संचिंत्य मोहापसृताः; B5m M5.7 °यामाप°; B6 अचिंतयन्त्यापभृताः; T1 अचिंतयमपासृत्य; T3 G2-3 चिंतयंत्यो पसृत्याथ; G1.4.6 M8 °यामावसृत्य.

13 b) K4 स्थिताः कालेन; M5.6 कालेनानेन. B1 (m as in text) जनं (for नरं). — c) Ñ3 V1 अभि° (for समा°). — d) K4 आदाय तत्; Da1 T1 M6-8 आसादयेत्; G5.6 आवापयेत्.

14 a) K1.2 B D1.2 चिंतयित्वेह; K4 N Da Dn D4 S °त्वैव. — b) S1 K0.1 D2.5 मुहूर्तम्. — c) Ś1 K1 दृष्ट°. K0 B5 D6 महात्मानं; D1.2 T3 G1.3.4 °भाग. — d) Ś1 K1 महर्षिमुत; K0.3.4 Da1 °र्षिसुत; K3 Ñ1 T3 G4 °र्षिमथ; D1.2 °र्षिं तत्र.

15 a) K2 Ñ2.3 B D (except D6) संप्रहृष्टाः; Ñ1 ततो हृष्टाः. K2 सर्वाः (for दृष्ट्वा). — b) G6 अमरद्युतिं. — c) Ñ1 विप्रं (for पार्थ). K4 om. 15c–16c. — d) M6-8 स्थित्वा. K1 प्रव्यथि°; K3 Ñ V1 B D स्म व्रीडि°; K3 स व्यथी°; S व्रीडितचेतनाः (T1 G3 M5 °लोचनाः).

16 K4 om. 16abc (cf. v. l. 15). — a) Ñ1 G3 दुःखहेतुं. — b) K0 Ñ2.3 Dn D6 M6-8 तं; B6 Da2 T1 यत्. K2 °त्योथ तं वयं. — After 16ab, Ñ1 ins.:

2041* क्व गच्छामो वयं सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुनः ।

— c) Ñ1 एतत् (for श्रुत्वा). K0 D5 स च; K2 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 तत्र; Ñ1 श्रुत्वा; B3 तत्तु; B6 तं च; D2 तं तु (for तच्च). Ś1 K1 यथातथ्यं; K0 Ñ1 °तत्त्वं; V1 G1 तथा°.

17 Before 17, S (except M5.8) ins. नारदः. — a) K2.3 सागरोपांते; Ñ1 संगतानीह; D5 सागरद्वीपे. — b) Ñ1 यानि (for पञ्च). — d) V1 तत्र (for तानि). K4 G2 M गच्छथ.

18 a) Ś1 K0.3.4 D1.2.5 तत्रस्थाः; K1 Ñ1 तत्रस्थः; M5 तत्र वः. — b) K0 Ñ2 V1 B5.6 D (except Da2) पांडवेयो; K2 °वो वै; Ñ1.3 G1.3.5.6 M °घोष. — c) Ś1

दिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१
उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२
तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणलूरपुरं ययौ ॥ २३
तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

K1 Dn3 धर्मात्मा — After 18, D4 (marg sec m) S (except M8) ins

2042* इत्युक्त्वा नारद सर्वास्तत्रैवान्तरधीयत ।

19 M6 7 read 19ab twice, once with the S reading and again with the N reading ! — a) S (M6 7 first time) तस्मात्सर्वा (T1 सर्वास्तस्माद्) — b) M6 7 (both second time) s वाचम् (for वाक्यम्) K2 Ñ2 B1 Dn2 n3 D4 इतोगता (for इहा°) S (M6, 7 first time) निवसामा(T1 M6 5 °मो)त्र नित्यश — c) T2 G4 5 सर्वम् (for सत्यम्) T G3 4 अत्र (for अद्य)

20 a) K2, 3 V1 D2 च (for तु) K2 Ñ3 3 B D (except D5) G3 ता (for वै) Ś1 transp वै and सख्य — b) K1 शतद्रोण्यां (for चतस्रोऽन्या), see below Ko 1 4 V1 जल, S ह्रदे K Ñ2 3 V1 B1m Da Dn1 n2 D4 श्रिता (K2 चरा) (for स्थिता) Dn3 जलस्थिता ; D5 जलाश्रि° Ś1 शतद्रोणाजल श्रिता — c) S (except M6 8) एता अपि महाबाहो — d) Ñ1 3 B3 5 शापाद्, D1 2 पापाद् (for सर्वा) Ś1 ताश्चाप्याशु विमो°, Ko 1, 3 4 एताश्चाप्याशु मोक्ष°, V1 एता शापात्प्रमोचय, B5 एता अप्याशु मोचय, B6m Da एता शापाद्विमोचय; D5 एता स्त्याश्च मोचय S मुनिशापाद्विमो° (M6-8 एताश्चैवापि मोचय) K3 N2 B1 Dn D4 as in text

21 Ś1 K1-3 D2 T G M6-8 om उवाच, Ko, 4 V1 Da D5 M8 om the ref — a) S (except M6-8) तच्छ्रुत्वा (for ततस्ता) G3 पाडवस्तत्र — b) M6-8 °वा भरत सत्तम — c) G2 transp तस्मात् and शापात् Ś1 °पाद्विनीतात्मा

22 a) K2 V1 D1 G2 M (except M8) तु (for च) S (except M6-8) सर्वा (for तस्मात्) — b) D1 स्वत (for वपु) K4 D1 स्वय S (except M6-8) transp वपु° and स्वक — c) Ś1 Ko 3 4 Ñ1 तास्तत, K3 M6-8 तास्तथा; T1 तस्माद् — d) S पुरम् B1 (m as in text) तत्रैवांतरधीयत

23 a) S अथ (T2 G3 4 च) (for तु) — b) [illegible] °ज्ञाप्य ता — d) Ś1 मणिपूर°; Ko-3 4 Ñ1 V1 B6 D D1 5 मणिपूर°; K3 Ñ3 B1 3 5 मणपूर°; N2 Dn D4 मणिपूर पुनर्, T1 G1 3, 6 मणलूरु°

24 a) K3 Da Dn2 n3 D1 4 तां (for त) — After 24c, Ñ2 D4 (marg sec m) S ins a passage given in App I (No. 112) N B This passage, though included in all other printed edns, is missing even in Dn MSS, of v 1 1 96 6 (998*) ! — d) Ś1 K °भितो गत, V1 °र्णाभिमुखो ययौ, D1 2 G2 °भितो ययौ — After 24, almost all edns ins the following stanza which is not found in any MS hitherto collated except Ñ2

2043* आद्य पशुपते स्थान दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुज प्राप्नोत्यभयद पदम् ।

— illuminating for the growth of the epic corpus !

Colophon om in B6 — Major parvan T2 G M सभव° (for आदि°) — Sub-parvan Ś1 K N2 B (B6 om) Da Dn2 n3 D1 3 4 M8, 8 अर्जुनतीर्थयात्रा (B1 °वनवास), T1 सभव — Adhy name Ś1 K1 M8 8 बभ्रुवाहनजन्म (M8, 8 °नोत्पत्ति); Ko 4 अप्सरसां शापमोक्ष ; D5 चित्रागदाप्राप्ति — Adhy no (figures, words or both) Dn3 216, D4m 226, D5 167, T1 222, T2 G1 4 177, G2 174 G3 178, G5 6 M 176 — Śloka no Dn 24, M8 35 — Aggregate śloka no Dn3 7873

210

1 Ś1 K (except Ko) S om उवाच (G3 om. the ref) — a) K2 °पराण्येव; Ñ2 V1 °पराण्यप; D5 °पराण्यपि M8 (inf lin as in text) 6-8 °परांतानि K1, 3 तीर्थे — Ś1 K1 (hapl.) om 1c-2b — c) B1 G5 6 च (for

२१०

वैशंपायन उवाच ।
सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
प्रभासदेशं संप्राप्तं बीभत्सुमपराजितम् ।
तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।
किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
पुरुषाः समलंचक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९
प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।　C. 1. 7896 B. 1. 216. 12 K. 1. 233. 81

एव). Some MSS. °पूर्वेण.

2 Ś1 K1 om. 2^ab (cf. v. l. 1). — ^ab) V1 °द्रे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभः. — ^c) S transp. सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 ^a) Ś1 K1 °देशे. T G (except G1) प्रभासं समनुप्राप्तं. — ^c) K3 तं; M6–8 तु (for च). Ñ2,3 B (except B6) Dn D4 सुपुण्यं रमणीयं च. — After 3, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2044* चारणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 ^a) M (except M8) तत्राप्यगच्छ°. — ^b) K1 नृप (for नाम). K4 Ñ V1 B D सखायं तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Ś1 K1 om. 5; G1 (hapl.) om. 5^a–8^b. — ^b) K0,2,3 N1 G2 (after corr.) जने; Da1 मुने; T1 G3,5,6 M पथि; T2 G2 (befor corr.) जले (for वने). — ^c) V1 रमेतां (for आस्तां). — ^d) K4 Ñ1 V1 उभौ (for ऋषी).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^b) G5,6 तं च पार्थो ह्यपृच्छ°; M तत्कार्यं पर्य°. — G5,6 om. 6^cd. — ^c) K3,8 Ñ2,3 B D (except Dn2 D1,2) एतानि (for इमानि). T1 °र्थं पार्थ सर्वाणि; T2 G2,4 °र्थं पावनानीति. — ^d) Ś1 K1,2 तीर्थान्युपच(K1 °स)र°; K3 °न्यनुसर°; D4 °न्यनुसरासि च.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — Before 7, T1 M2 ins. वैशं°. — ^a) Ś1 K (except K3) Ñ1 B3 Da D1 तस्य (for ततो). — ^c) V1 S (G1 om.) transp. उवाच and च. Ñ1 वाचं (for उवाच). Ś1 K Ñ1 स (for च). — ^d) S (G1 om.) त्वेवमे° प्रभो.

8 G1 om. 8^ab (cf. v. l. 5). — ^b) T1 समेतौ (for प्रभासे). Ś1 °पार्थिवौ. — ^d) Ś1 K3 M6–8 उप°; K1 अप° (for अभि°).

9 ^b) G1 M8,5 तु (for तं). — ^c) K2 Ñ1,3 V1 B D (except D1,5) समंतात्; B1m पुरस्तात्. K1,3 Ñ2,3 B D (except D5) मंडयांचक्रुः; T2 G3,4 तमलं°. — ^d) Ś1 K0,1,4 सर्वकामसमृद्धिभिः.

10 K2 (hapl.) om. 10^c–11^b.

11 K2 om. 11^ab (cf. v. l. 10). — ^a) N V1 B D (except D5) °ज्ञाय तान्; S (except M6–8) °ज्ञातवान्. — ^b) M6–8 तु (for च). — ^c) Da D1,2 transp. सत्कृतं and शयनं. — ^d) K0,3,4 Ñ1 D5 T G3–6 M सहाच्युतः; K2 G1,2 सहार्जुनः; Ñ2,3 Dn D4 महामतिः; B (except B6) समद्युतिः. — After 11, N (except K0,1 Ñ1) ins.:

2045* ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।

12 T G M6 om. 12. — ^a) Ñ3 B Da1 Dn D4 नदीनां (for तीर्थानां). N2,3 B D (except D1,2,5) पल्वलानां च (for दर्शनं चैव). — ^b) K2,3 Ñ3 Dn D4 तथैव च; Ñ3 B Da D5 च दर्शनं (for च भा°). — ^c) Ś1

आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
कौन्तेयोऽपहृतस्तस्मिञ्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
स कृत्वावश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
अलंकृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
दिदृक्षवश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।
नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।
समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

K1 सात्वतः; M (except M5) सत्वतः.

13 a) Ś1 K0.1.4 D5 स तथा; K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 एवं स; G1 कथां स; M6–8 स कथं. — c) Ñ2.3 B3 Da1 Dn D4.5 °योपि ह°; B5 कुंतीपुत्रो ह°. — d) K2.3 Ñ V1 B D °संनिभे; T G (except G1) सत्यविक्रमः.

14 a) Ś1 K1 M6–8 च; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) एव; M5 सु- (for स). — b) T G (except G1) वाद्यशब्देन. Ś1 Da M6–8 भारत; K1 वानघ; Ñ3 Dn D1.5 चैव ह. — cd) M6–8 transp. बुबुधे and स्तुतिभिर्.

15 a) M5 कृत्वा च (for स कृत्वा). Ś1 K0.3 B3 D5 °कर्माणि. — b) Ś1 °वंदितः. — After 15ab, S ins.:

2046* वार्ष्णेयं समनुज्ञाप्य ततो वासमरोचयत् ।
तथेत्युक्त्वा वासुदेवो भोजनं वै शशास ह ।
यतिरूपधरं पार्थं विसृज्य सहसा हरिः ।
[(L. 1) M6–8 °ज्ञाप्य.]

— d) Here and below Ś1 द्वारिका (for द्वार°).

16 S (except M6–8) om. 16cd. — c) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D1) M6–8 कुंतीसुतस्य. — d) K0.4 D1 अभि-; Ñ1 अथ; M6–8 इह (for the first अपि). K0 M7.8 निष्कुंट°.

17 a) Ñ3 B5 D दिदृक्षंतश्च. S गोविंदं. — d) Ñ1 स्तुवंतश्च सह°. — After 17, T G (except G1.3) ins.:

2047* क्षणार्धमपि वार्ष्णेया गोविन्दविरहाक्षमाः ।
कौतूहलसमाविष्टा भृशमुत्प्रेक्ष्य संस्थिताः ।
[(L. 1) T1 G5.6 °क्षताः.]

18 a) Ś1 K (except K1) Ñ1 D3 अथावलोके (for अव°). — b) V1 शर्मिस्तु शतशस्तथा. — d) V1 °बोभयन्महान्.

19 a) K1 सत्कृतः (for स तथा). M3.5 transp. and तथा. — b) Ś1 K Ñ1 D1.3.4 °कादिभिः. — c) °द्याभिवाद्यार्हान्.

20 Ś1 om. 20; G1 (? hapl.) om. 20ab. — a) सत्कृतो; T2 G3–6 सर्वतो. — b) K0 D5 °वंदितः; K1–4 V B5 °पूजितः; Ñ2.3 B1.3.6 Dn °चोदितः; M3 (inf. lin. as in text).5 °नंदितः. — d) K4 आभाष्य. K1 D1 (except T1) च (for स).

21 b) Ñ1 वृष्णिभोजस°. — For 21, S subst.:

2048* कृष्णः स्वभवनं रम्यं प्रविवेश महाद्युतिः ।
प्रवासादागतं सर्वा देव्यः कृष्णमपूजयन् ।
[(L. 1) M3.5 दिव्यं (for रम्यं). G1 M3.5 महायशाः. — (L. 2) T2 G3–5 प्रभासाद्.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan.* K Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.4.5 M5 अर्जुन(B6 om.)तीर्थयात्रा (B1 °वनवास); T1 संभव; to it K0.4 add समाप्त. — *Adhy. name* · Ś1 K1 रैवतकगिरिम(Ś1 °स)हः; K0.2.4 D5 द्वारका(K3 °काभि)गमनं; M3 वासुदेवागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 217; Dam 227; D3 168; T1 223; T2 G1.4 178; G2 175; G3 179; G5.6 M 177. — *Śloka no.:* Dn 21; M3 40. — *Aggregate śloka no.:* Dn1 7894.

211

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — In Ś1 the portion of the text from कतिपया° (in a) up to

वैशंपायन उवाच ।
ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्रैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १
तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २
प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।
स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३
वादित्राणि च तत्र स्म वादकाः समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४
अलंकृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चूर्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ५
पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९
अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विडूरथः ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ । C. 1. 7019 B. 1. 219. 11 K. 1. 230. 11

°मभवत् (in ^{c}) is lost on a broken part. — ^{a}) T1 G1.2 M °पयाहस्सु. — ^{b}) S तत्र रैव°. — ^{d}) K1.3 Ñ2 B D (except D5) उत्सवो नृपसत्तम.

2 Ś1 missing for 2^{bc}. — ^{b}) K (except K1) Ñ V1 Dn D5 ब्राह्मणेभ्यः. — ^{d}) K3 m.4 V1 Dn1 D5 महेंद्रस्य; K3 महांतश्च; T1 महत्यस्मिन्; T2 G1.4 (after corr.) M2 महे तस्मिन्; G2.3.4 (before corr.).5.6 M6–8 मखे तस्मिन्. Ñ3 गिरस्तथा; S गिरौ तथा (G1.3 M6–8 °दा). Cd cites महः.

3 ^{a}) Ś1 K0.1.4 Ñ1 पादपै (for प्रासादै). — Ś1 missing from च (in ^{a}) up to दीप (in ^{d}). K1 S (except M6–8) तु (for च). — ^{b}) K0.3 Ñ3 V1 तत्र (for तस्य). K4 समीपतः. — G1 om. 3^{cd}. — ^{c}) K1 °शः पूजितो. — ^{d}) K2 फल°; Ñ1 B (except B5) D कल्प°; Ñ3 V1 नदी°; Cd Arjp दीप° (as in text). Ś1 K4 च सर्वतः; K0.2 S (G1 om.) च शोभितः (M3.5 समंततः).

4 V1 (hapl.) om. 4–5. Ś1 missing from स्म (in ^{a}) up to जगुर्गा° (in ^{d}). — ^{a}) K3 Ñ B D तत्रान्ये (Ñ3 तान्येव); T2 G3–4 तत्र स्युर्. — ^{b}) K0 चाथ वादयन्. — M6–8 om. 4^{c}–5^{d}. — ^{c}) K0.4 D1.6 चापि (for चैव). — ^{d}) K2 Ñ3 B Da Dn1.n2 D4 गेयानि; K4 सामानि; Ñ3 तत्रैव; Dn3 D1.2 S (M6–8 om.) गीतानि. Ñ3 Dn3 D2.3 S (M6–8 om.) गायकाः.

5 V1 M6–8 om. 5 (cf. v. l. 4). — Ś1 missing from स्र (in ^{a}) up to चञ्चूर्यन्ते (in ^{d}). — ^{b}) K3 Ñ2.3 B3.6 D T2 G2–4 M3 (*inf. lin.* as in text) सुमहौजसां. — Ñ1 om. 5^{c}–6^{d}. — ^{c}) K1 कांचन° (? gloss); K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) हाटकचित्रैश्च. — ^{d}) K2 B1.3 च (for स्म). M3.5 भारत (for सर्व°).

6 Ñ1 om. 6 (cf. v. l. 5); M3 (? hapl.) om. 6–7.

7 M3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś1 K (except K3) D5 हलायुधः. — ^{b}) Ś1 K1 रेवत्या. — ^{c}) Hypermetric! cf. 8^{c}. Ś1 K D5 अनुगीय° (K2 m as in text); T2 G2 अभिगम्य°; G3 अभेद्य°. T G M5 बहुभिर्. — K1 D1 (hapl.) om. 7^{d}–8^{c}.

8 K1 D1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). — ^{c}) Hypermetric! K2 प्रगीय°; K3 Ñ Dn D2.4.5 अनुगीय°; V1 B1.3 Da अनुगम्य° (cf. 7^{c}); B3 अनुगीतः स.

9 ^{a}) K2(m as in text).4 G3 M3 रौहिणे°; Cd as in text. Some MSS. शांबश्च. — ^{b}) K3 D2.5 S (except M3) समर(M6–8 परम)दुर्जयौ. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 Da1 D5 °माल्यांबर°.

10 ^{b}) K3.3 Ñ B D (except D5) गदो बभ्रुर्. N (except Dn1) T1 G1.2.5.6 विदू(Ś1 °भू)रथः; cf. 1. 90. 42. — ^{c}) Ś1 निषद°; K1 °शाह°; K2 °सित°; K3 °पथ°; T2 G4 निःशठ°; G2.3 निःशंक°.

11 ^{b}) K0.4 D5 भृंगकार; K2.3 भद्रकार; T1 G1 भंगाकार-. K0.2.3 Da -सहाचरौ; K4 -महाबलः; Ñ1

हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २०

वासुदेव उवाच ।

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।

-महाबलौ; Ñ2 B Dn D4 -महारवौ; D1.2 -महोदरौ; M5 -सखेचरौ; M6-8 -सहायकौ. — c) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °थ उद्धवश्चैव.

12 After 12, S ins.:

2049* वासुदेवो ययौ तत्र सह स्त्रीभिर्गुणान्वितः ।
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यः परिव्राजमपश्यत ।

13 a) Ś1 K0.3.4 D3 ततः; K2 B1.3.5 चित्रे; K3 तत्र; N1 D1.2 तथा; Da1 Dn D4 चित्र-. Ñ2 Dn D4 S (except M5.6) कौतूहले. — b) K2 m.3 Ñ V1 B D (except D5) महाद्भुते; K4 महे शुभे; S महोत्सवे.

14 a) Ś1 K0.1 ततः (for तत्र). Ñ1.2 B (except B1) Dn D2.4 G1 M5.8 चंक्रम°; D6 चंक्रममाणानां. — c) K0.3.4 N1 V1 S (except G1 M6.7) स्वलंकृतां. — d) K1 V1 B3 Dn1.n3 T G (except G3.6) M5 सुभद्रां ददृशुस्तदा; D1.2.4 सुभद्रां ददृशेऽर्जुनः.

15 a) G3 दृष्ट्वैतामर्जुनस्यास्य-. — c) K0 D5 S स्व(T2 G2-4 घा)नेकाग्र°; K3-4 B3.6 D1.2.4 (after corr.) तदेकाग्र°; Ñ3 B1.4 Da Dn D4 (before corr.) तदैकाग्र°; Cd अनेकाग्र°.

16 a) Ñ2 B3.6 D (except Da D5) अब्रवीत्पुरुष व्याघ्रः; S अब्रवीत्पुंडरीकाक्षः.

17 a) M6-8 ममैव. — b) T G सहोदरी. — After 17ab, K2-4 N2.3 V1 B D ins.:

2050* सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।

— d) B3 D1.2 °रं स्वकं. — After 17, M6-8 (which om. the ref. before 18) ins.:

2051* अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षं प्रहसन्निव भारत ।

(cf. 16ab and v. l.).

18 Ś1 K1 S om. उवाच (M6-8 om. the ref.). — b) Ś1 K4 Ñ1 एव च; Ñ3 B1 Da1 Dn चैषा (for चैव). G3 रूपयौवनसंपन्ना. — d) B (except B1) Dn3 (by corr.) कमेवैषा; G1 कथं चैषा. K0 D5 न क्षोभयेत्; G1 (before corr.) मनो हरेत्.

19 b) K3 स्वयमेव भ°. N1 स्वयं (for ध्रुवम्). — T2 G2-4 ins. after 19ab; G5.6, after 19:

2052* देववृन्दः सदा त्वां तु स्मृत्वा विजयतेऽसुरान् ।
तव संदर्शनात्स्वाभिप्रापयं न हि तत्किमु ।

— c) G (except G1.4) वार्ष्णेय.

20 a) Ś1 K0.1.4 B3 प्राप्तौ च; G1 प्राप्तुं तां. T1 तत्प्राप्तौ क उपायं मां. — b) Ś1 K0.1 तत्प्रब्रूहि; K2.3 Ñ1 V1 B1.6 D S (except M6-8) तं म°; K4 तद्ब्रूहि त्वं. — c) K2 Ñ V1 B D M6-8 तदा; K4 G1 M5 यथा; T1 G6 इति तत्. — d) K3 कर्तव्यं मानुषेण तत्; D2 यदि शक्यं जनार्दन.

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K4 क्षत्रियर्षभ; M6-8 पुरुषोत्तम. — c) B3 M5 स तु. Ś1 K1 संगमितः पार्थे; D2 संशयितार्थश्च. Cd cites संशयितः (as in text). — d) K3 निवाहस्यानि°; S (except G1.3 M5.8) स्वभाव[:]स्यावि°.

22 b) K1 विशिष्यते; G3 विशां पते. — c) Ñ1.3 M5 निवाहहेतुः. S कन्यार्थं. — d) T2 G2-4 वेदविदो.

हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
शीघ्रगान्पुरुषान्राजन्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४
धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १
वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २
रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । C. 1. 7235 B. 1. 220. K. 1. 244.

---

23 ^{a}) Ś1 K0.1.4 N1 अतः प्रचिंत्य क°. — After 3^{ab}, T2 G (except G1) ins.:

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।

— ^{c}) Da तस्याः; S चा(G3 वा)स्याः. — ^{d}) K0 D5 कस्ते (द; D1 को वेद वै (by transp.).

24 Before 24, only Dn2 ins. वैशं° उ° (as in text), and G1.2 M6-8 वैशं°; the rest om. the ref. — ^{b}) Ś1 K1 विनिश्चित्य विहृत्य च (Ś1 त्वौ). — ^{c}) K2 Ñ2.3 B D अन्यान् (for राजन्).

25 ^{b}) K0.3.4 °प्रस्थ(K4 °स्थे)स्थिताय वै; T1 °प्रस्थनिवासिने. — ^{c}) T1 G1 M महाबुद्धिर्. — ^{d}) K1 च रांडवः; T1 ससारसष्कः; T2 G2-4 समाहितः; G1 समावृतः; G5.6 M (except M5) समावृकः. — After 25, S ins.:

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्यं स मन्यते ।
इत्येवं मनुजैः सार्धमुक्त्वा प्रीतिमुपेयिवान् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K N2 B3.5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M3.5 सुभद्राहरण (K3 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण); B1 अर्जुनतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K0.4 वासुदेवार्जुन(K4 °नयोर्)मंत्रः; K1 वासुदेवमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 213; Dn2 218; D4m 228; D3 169; T1 224; T2 G1.4 179; G2 176; G3 180; G5.6 M 178. — *S'loka no.:* Dn M5 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7919.

212

☞ The sequence of st. 1–8 in S (which om. 6^{cd}, 7^{c}–8^{b}) is: 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{cd} (followed by passage No. 114 given in App. I, see below), 3–5^{ab}, 8^{cd}.

1 K1.3.4 D2 S om. उवाच; K2 om. the ref. Ś1 om. up to संवादि- (in ^{a}). — ^{a}) K0.3.4 संनिश्चिते; K1 N1 संचारिते; Ñ3 V1 B3.6 समु°; B1.5m संव°; Da संमु°. S चारैः संचारिते त°; Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd cites संचारिणा (= वार्ताहरेण). — T2 G2.4 om. 1^{cd}. — ^{c}) S (T2 G3.4 om.) रैवतकात्. — ^{d}) K2 विनिश्चित्य शुभाननां; S (T2 G2.4 om.) प्रविष्टां द्वारकां प्रति. — A passage given in App. I (No. 114) is ins. in S after 1^{cd} (in T2 G2.4, which om. 1^{cd}, after 7^{ab}); in D4, suppl. fol. *sec. m.*, after 2^{ab}.

2 For the sequence of S cf. v. l. 1. — ^{a}) K2 ततोर्जुनोभ्य°. After 2^{ab}, D4 ins. a passage given in App. I (No. 114); cf. v. l. 1. — ^{c}) Ñ2 Dn D2.4.5 आदाय; S आस्थाय. — ^{d}) K4 पुरुष°; Some MSS. °र्षभ. — After 2, S ins.:

2055* वृत्तैः सहोत्सवैरेवं कृष्णयोऽप्यगमत्पुरीम् ।
[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half).]

3 For sequence of S cf. v. l. 1; G3 om. 3–5^{ab}. — ^{b}) Ś1 K0-3 S (G3 om.) सैन्य- (as in text); B5.6 सैव्य; the rest शैब्य-.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) K0 Ñ1 V1 D2.5 T2 G4-6 -वर-; K2 -रथ-; D1 इव (for -रव-). — ^{c}) T2 G4 ज्वलितार्क°. — ^{d}) T2 G4 °नाशिना.

5 G3 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). K3 reads 5^{abc} in marg. — After 5^{ab}, S (except G3) ins.:

2056* युक्तः सेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

मृगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६
प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेनाकाशगेनैव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।

[T2 G4.6 शुस-; G5 शुसः (for शुक्तः).]
— S om. 5^{cd}. — ^{d}) Ñ1 चानघ. K3.4 Ñ3 B3 D1.2 स (B3 प्र-) ययौ भरतर्षभ (Ñ3 D1 °भः); V1 ययौ रैवतकं गिरिं; B5.6 Dn D4.5 प्र(B5 स)ययौ पुरुषर्षभः.

6 For sequence of S cf. v. l. 1. — ^{a}) K2 S ॰त्वथ. — ^{b}) Ś1 K1 °भ्यर्च्य मह-; K0 °भ्यर्च्य स ह; K2.3 corrupt; N1 समभ्यर्च्य च; Ñ3 B (except B1) D (except D5) °भ्यर्च्यैव हि. M (except M8) दैवतं.

7 ^{a}) Ś1 K0 Ñ2 Dn D3.4.5 गिरेः; K3 स्वयं. — After 7^{ab}, Ñ1 ins.:

2057* सुभद्रां कृष्णभगिनीं स्त्रीभिः परिवृतां तदा ।,
while S reads 1^{cd} (om. in T2 G3.4; cf. v. l. 1). — S om. 7^{c}–8^{b} (G2 om. 7^{c}–14^{d}). — After 7, K (except K1) Ñ3 V1 B D ins.:

2058* सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीडितः ।

8 S om. 8^{ab}, G2 om. 8^{cd} also (cf. v. l. 7). — ^{c}) Ś1 K1 आकाशवेगेन; K2.4 Ñ2 V1 B1.2.6 Dn1.n3 D4 कांचनाङ्गेन; Ñ1 कामयानेव; Dn2 D1.2 कामवे(D2 °यो)गेन. — ^{d}) K4 G1.6 स्वपुरीं.

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{b}) K3 N3 V1 B D T1 °का जनाः. — ^{c}) K0 T2 G1.4-6 व्या(K0 G1 व्य)क्रोशत्. K3 Ñ3 V1 B D T1 विक्रोशन्तो(D5 T1 व्याक्रोशन्प्रा)द्रवन्सर्वे.

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 7). — ^{b}) T1 G1 M संनाद्यं(G1 °धीं)स्तदा; T2 G3 सांनाद्यं(?)स्तदा; G4.6 सांनाह्यस्तदा.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ1 क्रुद्धास् (for क्षुब्धास्). T2 G3-6 क्षोभितास्तेन; G2 क्षुधर्मास्तेन (all these om. अथ). — ^{b}) Ś1 K0.4 B1 तथा; Ñ1.2 तत°. — After 12^{ab}, S (except G2) ins.:

2059* अन्तर्द्वीपारसमुत्पेतुः सहसा सहितास्तदा ।
[G1 M5 सभां वै; M6-8 तथैव (for सहसा). T1 सहसैव क्रुते तदा.]

— ^{c}) Da D1.2 अथापास्य (by transp.); S (G2 om.) अपाहाय. Ś1 K1 Ñ1 °पानाद्य(°नम)पास्यैव. — ^{d}) K3 Ñ3 V1 B D (except Da2 D5) T2 G3.4-6 समंततः; Ñ3 तत सभां (by transp.).

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ3 V1 B5.6 D सत्र. — ^{b}) K2 T2 G3.4.6 परार्ध्यास्तरणानि; G2 चित्रास्तरण°.

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 7). — ^{b}) G1 M1-4 °महाबलाः. — D1 om. 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) Ś1 K0.2.4 Ñ1 बहुशः. — ^{d}) K1 काष्ठानीव. T2 G3.4 दीप्यमानानि सर्वशः.

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{b}) T2 G (except G1) संगमे. — ^{d}) Ñ1 सभानुगः; T1 तथाविधं; G1 सभागुरु°; M समागतः (M1.2 °तान्) (for सहा°).

16 ^{a}) Ñ1 °त्वा वृष्णि°. — ^{b}) Ñ3 V1 B6 D (except D5) मदसंरक्त°; B3 क्रोध°. — ^{c}) K3 B पार्थिव. — ^{d}) K0.4 D5 असमर्पिताः; T2 G (except G1) महायशाः (for अहं°). T1 यादवाः सहसा द्रुताः.

17 ^{a}) G1 योजयित्वा. — After 17^{a}, S ins.:

2060* नागानश्वांस्तथैव च ।
कवचानाहर क्षिप्रं.

धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
सूतानुच्चुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
वनमाली ततः क्षीबः कैलासशिखरोपमः ।
नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
अस्य भावमविज्ञाय संक्रुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।
तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।
मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
ईप्समानश्च संबन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् । C. 1. 7062 B. 1. 220. 2 K. 1. 244. 6

[(L. 2) T2 G2–4 °चान्याहर (G2 °रत्); G5.6 °चानाहरन्; G1 °चानक्षतान्.]
— K3 (hapl.) om. 17c–18b. — d) G1 M3 तोमराणि. B8 Da D1.3 महांति च.

18 K3 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) Ñ1 च चुक्रु°; T2 G (except G1) विचुक्रु°. — b) K0 रथानायोजयेति; D3 रथानां योजयेति; T1 रथानाहरतेति. — d) Ñ1 T1 हेमपरिष्कृतान्. Ś1 K1 आनिन्युर्हेमभू°; N3 B6 D1,2,4 अयुंजन् हेमभू° (D1 हेममालिनः).

19 a) T2 G3–6 महत्सु (for ध्वजे°). — c) D1 आक्रंदे च; G5.6 महास्कंधे. Ś1 K1.2 M5.6 °क्रंदेन वी°; T2 G3–4 महायादववी°. — d) K2.3 Ñ3 V1 B Da D3.5 G1 तुमु(or °म)लं; M6–8 क्रंदनं.

20 a) K2 B (except B6) D1 तदा (for ततः).

21 a) Ś1 K2 D1.6 °ताम्रा°; K0.1 N3 °ताम्र°; N1 पुरुषाः प्रा°; T1 M स्वकृतप्र°; T2 G चाकृतप्र° (G1 तु कृतं प्रा°). — K0 (? hapl.) om. 21d–22a. — d) Ś1 K1 G3–6 M5 मेघ°; K3.4 D5 किमु गर्जथ (K3 °त); D1 मोह°; D3 साहच°.

22 K0 om. 22a (cf. v. l. 21). — b) Ś1 K2 D1.3 G2.5.6 आख्यातुं स्वं; G1 M आख्यातीव. B8 सु- (for स्वं). T2 G (except G1) °तु मम यद्धृदि. — c) Ś1 K0.1.4 यदस्मै; K3 यद्यस्य. K2–4 B1 Dn D2 G1 M5.6 रुचिरं. T1 corrupt.

23 a) Ñ1 M5 °स्तद्वचनं; T2 G (except G1) °स्ते वचनं. — c) K0.3 D1.2.3 G3 M5 तूष्णीभूतास् (D3 °भूत्वा). — d) Ś1 K0.1.4 D5 T1 अथ (for च).

24 a) K0.3.4 सु(K4 स)संवादं; B1 D2.4.5 समं वाचो; B3.5 सर्वे वाचं; B6 सर्वे व°. K0 D5 निशम्यैते; Ñ3 B8 Da Dn D4 °म्यैव; B1.3.5 °म्याथ. K3 V1 D1 समं ततो(V1 समवाये)थ निःशब्दे; T1 G5.6 समवाच(°वोचं)स्तु निःशब्दा; T2 G3–4 यादवास्त्वपि (G3 om. तु) निःशब्दा; G1 समा वाचा तु निःशब्दा.

25 ab) K2.3 Ñ3 B (except B6) वचो रामो वासु°; Ñ3 Dn D4 वासुदेवं वचो रामः; T1 G1 M वासुदेवं कामपालः (by transp.). Ś1 K1 अरिंदमं; K4 Ñ2 B D M (except M3) परंतपः. — After 25ab, S ins.:

2061* त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभव्यभविष्यकृत् ।

[Before the line, T1 ins. कामपालः; G1 बलः; M5–8 बलदेवः.]

— c) T2 M6–8 किमिवागोप°; T2 G3.4 किमुपांशूप°; G5.6 किमु वाग्रोप°. — T1 om. 25d–26a. — d) V1 मुहुर्मुहुः; S (T1 om.) जनाकुलं.

26 T1 om. 26a (cf. v. l. 25). — b) G1 M (except M3) अर्चितः (for अच्युत).

27 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D1.2.4 भुक्त्वैव (Ñ1 °क.वाति; D2 °क्त्वा हि) तत्रान्नं; G6 तत्रैव भित्वाग्रां. — b) G3 पापकृद् (for भाज°). Ś1 K1 भक्तुम्. T1 G5 भोक्तुमर्हति पापकृत्; G6 अपीमां भोक्तुमर्हसि. — c) Ś1 K (except K3) D5 जन्म; T2 G3 M5 जातः (for जातम्).

28 a) K2 Ñ3 B3.4 D1 ईप्सन्नेव हि; Ñ3 B1.6 Da Dn D4 इच्छन्नेव हि; D2 °मानः स्व-. — b) K3.4 Ñ2 B1.3.5 D (except Da2 D5) M6.8 कृतं (for कृत-). T1 सुमारयन्; G1 समानवै; M समानयेत् (M5 °नयन्; M8 °पयत्).

29 30 प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।
न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१
तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।
उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।
संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।

— c) Ś1 Ñ1 D1 मवेक्षार्थी; T G °दर्थी. — d) K1.2 समाचरन्; S चरेद्बुधः.

29 a) S सोऽवमत्य. K3.4 Ñ1.3 V1 B3.5.6 Da Dn D2.4.5 तथास्माकम्; K3 च नः सर्वान्; B1 तथा चास्मान्; T2 G1 च नैवास्मान्; G2 च नास्मासु. D1 सोऽवमन्यत तानस्मान्. — b) S अवमत्य (for अना°). — c) K3 B6 (before corr.) Da2 D3 कृतवान्.

30 a) D5 ते; T2 G1-4 तु (for हि). T2 G1-4 सात्वतां मध्ये. — b) K0.2.3 Ñ3 B D (except D1) transp. पदं and कृतं. M5 महत् (for मम). T1 पादं संनिहितं मम; T2 G1-4 कृत (G3 °तः) मोद्घाटकः (G3 °कं) कथं. — After 30ab, T2 G (except G1) ins.:

2062* त्वया चेदाभ्यनुज्ञातो धर्षयिष्यति माधव ।
[G5.6 मर्षयिष्यामि.]

— c) Ñ1 न सहिष्यामि; T2 G (except G1) न मर्षयिष्ये.

31 a) T2 G2-4 पूर्ता; M उर्वी (for पृथ्वीः). — b) G1 M °मि न संशयः. — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 D2.3.5 अर्जुनेन (Ś1 Ñ1 °नस्य) पराभवः. — After 31, T2 G (except G1) ins.:

2063* तमहं भ्रातृभिः सार्धं निहन्मि कुलपांसनम् ।

— After 31, M1-3 (erroneously) read 1. 213. 4c-5b।

32 Before 32, T G ins. वैशं. — a) S रौहिणेयं गर्जमानं. — b) D2.3 °गंभीर°. — c) Ś1 K2 D3 अन्व°; M5 °वर्तत. — d) Ś1 K2 Ñ2 B3.6 Da Dn3 D4.5 G2.6 तथा; T1 M ततः. T2 G2.4 °वृष्ण्यंधकेश्वराः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.3.4.5-T2 G3-5 M3.4 सुभद्राहरण; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 वृष्ण्यंधककोपः (K2 °कप्रकोपः); K0.2.4 D1 बलदेवक्रोधः (K0 °क्रोधनः; K3 °कोपः); T2 G3-5 बलभद्रकोपः (G5 °कोपनं); M5 समाक्षोभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): *Dn3 219; Dm 233; D4 170;* T1 229; T2 G1.4-6 M 183; G3 181; G2 184. — *Śloka no.:* Dn 32; M5 63. — *Aggregate śloka no.:* Dn3 7950.

213

1 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — a) Ś1 K0.1.4 तदा वाक्यं; K2.3 Ñ3 B1.3 Dn1.n2 D4 T2 G1.4 यथा वीर्यं; B1m 3 D1 M5 यदा वीर्यं; Dn2 यथा वा°; D4 तथा वा°. — b) G1 M1.2 सर्वयादवाः. — d) K4 Ñ1.3 B D (except D1) °संयुतं. Ñ1 वाक्यं धर्मार्थसंहितम्. — After 1, S ins.:

2064* मयोक्तं न श्रुतं पूर्वं सहितैः सर्वयादवैः ।
अतिक्रान्तमतिक्रान्तं न निवर्तेति कर्हिचित् ।
शृणुध्वं सहिताः सर्वे मम वाक्यं सहेतुकम् ।

2 a) K (except K0.1) Da2 D1 सम्मानो. — d) Ñ Dn3 D2.3.4.5 T G2.4 M1-3 °यमसंशयः; Ñ B3.6 Dn1.n2 °यं न संशयः; G1 धर्मसंश्रयः.

3 a) G2.3 अपि धर्मान्. K0.1.4 न वः; K3 अथ Ñ1 स वः; D5 अयं; T2 G (except G1) च वः (for न वः).

4 G1 (hapl.) om. 4-5. M1-3 read 4c-5b after 1. 212. 31; — a) T1 एवं; G1 M इव (for अपि). — b) K2.3 Ñ1.2 V1 B D G1 °मन्यते; T2 G2-4 M1-4 °मंस्यति. Ñ1 पशुवत्कान्न मन्यते. — c) G2.6 तथार्थं पु°.

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
स च नाम रथस्तादृङ्मदीयास्ते च वाजिनः ।
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥९
तमनुद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।
निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ।
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
पुष्करेषु ततः शिष्टं कालं वर्तितवान्प्रभुः ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥१४
तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा । C. 1. 7978 B. 1. 221. 17

---

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — c) Ñ1 D3 कृतवान्; D5 हरणं; T2 G3.4 बलवान्.

6 Ś1 K1 om. 6. — a) T2 G (except G1) अपि (for एव). — b) Ñ2 B6 D5 सुभद्रां and °स्विनीं. M6.8 om. and M7 has lacuna for च यशस्विनी. — c) K0 B1 D1 एष वा; K4 एषा वा. T2 G (except G1) M8 एतस्याः (M8 एषोपि) सदृशः पार्थः. — d) K0.4 B5 T1 हृतः; T2 G M अतः (for इति).

7 a) K3 B5 T G2-4 जातः. — b) Ñ V1 B D3 Dn शांतनोश्च. Ñ2 Dn D4 यशस्विनः. T1 G1 M शंतनोः पौत्रमद्य वै; T2 G2-4 शत्रुघातं(G2.3 °स)नकृत्तथा; G5.6 शत्रुघातनमद्य वै. — d) K2 T2 G (except G1) M8 क्व (for को). T1 बुभूषेच. Ś1 K1 को नु दूषितवानगुं. G1 corrupt.

8 a) K4 G1 तं (for न). T1 M (except M8) तं (for यः). — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) M8 विजयेत रणे बलात्; M6-8 °ण तु यो जयेत्. — After 8ab, Ñ1.3 B3 Dn D5 ins.:

2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।

— c) K2.3 लोके सर्वे (by transp.). — d) Ś1 K1 सेंद्ररुद्रवसुष्वपि; K4 सेंद्रैरपि च मा°; Ñ1 सेंद्ररूपेण मानवः; D1.2 सेंद्रैरपि सुरासुरैः; T2 G (except G1) सदेवमनुजेषु च (G5.6 °जेष्वपि).

9 a) M6-8 स च मानी. T2 G2-4 रथस्तावत्. — After 9ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2066* मम शस्त्राण्यशेषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।

— c) T2 G (except G1) स (for च). — f) Ś1 K (except K1) D2.5 T1 कोर्जुनेन (D5 °नस्य); G2 कोन्यस्तेन.

10 a) B1 G3 तद् (for तम्). K2.3 Ñ2.3 B D T2 G4 अभिद्रुत्य (B6 अतिक्रम्य). — c) K3 Ñ2.3 V1 B D1.n2 D4 नि(Ñ2.3 Dn1.n2 न्य)वर्तयत. S हृष्टाः सर्वे निवर्तध्वं. — d) G1-3.4 (before corr.) °मा गतिः.

11 a) Ś1 K1 नः पार्थो. — b) K0.3.4 D1 युक्तो गच्छेद्; G1 युद्धाद्°. D5 T2 G2-4 स्वयं पुरं. — c) T1 नः; G3 नो (for वो). K4 यशः सर्वं. — d) K3 वः; D1 च (for तु). — After 11, S ins.:

2067* पितृष्वसायाः पुत्रो मे संबन्धं नार्हति द्विषम् ।

12 Before 12, K2.3 T2 G (except G1) ins. वैशं°; D5 वैशं° उ°. — b) S तथा कर्तुं. Ś1 K1.4 Ñ1 V1 D2.5 G1 M5.8 नराधिप (D2.5 °पाः); K0 B6 D3 M8 जनाधिपाः. — After 12ab, K4 (marg. sec. m.) D4 (suppl. fol. sec. m.) S (which latter om. 12c-16d) ins. a passage given in App. I (No. 115). — d) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.4.5) कृतवान्प्रभुः.

13 S om. 13 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K1 उषितस्तत्र. — After 13ab, N (except Ś1 K1) ins.:

2068* विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ।

— c) K3 Ñ2.3 B6 Dn पुष्करे तु. K3 Ñ2 B D ततः शेषं. — e) Ś1 पूर्णे द्वादशवर्षे तु. — f) K3 Ñ1.3 V1 B D (except D1.2.5) °प्रस्थमागतः.

17 सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते ॥ १५
तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनंजयः ।
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ १६
सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७
साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।
ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ १८
ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ १९
प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
सस्वजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ २०
ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

---

14 Ś1 S om. 14 (cf. v. l. 12). — a) Ñ2 B3 Dn D4 च (for स). — b) Ñ2 B3 Dn1.n3 D4 नियमेन. B4 समंन्वितः. — d) K2 N1 उपजग्मिवान्.

15 S om. 15 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K1 D2.4 विनयात्. Ś1 पांडुनंदनं. — Ś1 K2 om. 15cd. — e) Ñ1 स्वबंधस्यापि. N1.3 V1 भावस्य. — f) K4 Ñ1 Dn3 D2.3 पूर्वो बंधः.

16 S om. 16 (cf. v. l. 12). — d) Ś1 K3 क्षामयामास; V1 कामया°; D1.3 शमया°.

17 a) T2 G3-6 त्वरमाणां. D4 S तु (for च). D1.3 सुभद्रां चानयामास. — b) Ś1 K1-3 Ñ1 पीत-; D3 क्षौम- (for रक्त-). K0.2 D2 M5 (inf. lin. as in text).6-8 वाससीं; K3.4 Ñ V1 B Da Dn D3 T2 G3-6 -वासिनीं° (for -वाससम्). — d) Ñ1 कृत- (for कृत्वा). K3 D4 T2 G गो(G3 गौ)पालिकं वपुः.

18 b) D4 T G4 यमौ कृष्णसहोदरा. — After 18ab, S ins.:

2069* गोपालिकामध्यगता प्रययौ प्रजिनं पुरम् ।
तत: पुरवरश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थं यशस्विनी ।
त्वरिता खाण्डवप्रस्थमाससाद विवेश च ।

G1 om. 18cd. — c) D4 T1 सा गृहद्वार°; T2 G3-6 सा पुरश्रेष्ठ°; G5.6 M6-8 सा गृहश्रेष्ठ°. — d) Ñ1 नवांगना; D4 S (G1 om.) यशस्विनी. — e) Ñ2 पृथिवी साक्षात् (for पृथु°). — f) D4 T G4 पांडवमातरं; G1-3.5.6 M भद्रा पितृष्वसां. — After 18, K4 Ñ2.3 V1 B D (except D1) ins.:

2070* तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।
प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलाम् ।

[(L. 2) K4 °र्युंजती सदा; Ñ3 V1 आशिषोयुंक्त चातुला.]

19 b) K3 D4 T1 G (except G1.4) °शानना.

20 a) K3 N2.3 B Da Dn D5 सदा; K3 ततः; D4 G3-6 M तु तां (for च तां). D4 T2 G3-6 M देवी (G3 M3.7.8 °वी) (for कृष्णा). T1 गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते; G1 प्रत्युपस्थाय तां देवी. — b) Ś1 Ñ1 D1.4 ह; K0.1.4 Ñ3 V1 Dn D3 च (for ताम्). D4 S कृष्णा कृष्णसहोदरीं (T1 G3.6 M °रीं). — c) V1 आलिंग्य. D1 चाब्रवीत्; D4 सावदत्; T2 G (except G1) चाभवत्. Ñ2 B Da D3 D2.3 परिष्वज्यावदत् (Da °ज्याब्रवीत्); D5 परिष्वज्य तदा; M3.5 सस्वजानावदत्. K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 M प्रीत्या; D2 कृष्णा (for प्रीता). — After 20cd, T2 G (except G1) ins.:

2071* वीरसूर्भव भद्रे त्वं भव भर्तृप्रिया तथा ।

T2 G3-6 cont.: D4 (marg. sec. m.) T1 G1 M ins. after 20cd:

2072* ओजसा निर्भृता यद्वीरुवाच परमाशिषः ।

[D4 T1 M निर्जिता; G1 निर्मिता (for निर्भृता).]

— f) D4 S तथा (for एवम्). — After 20, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage given in App. (No. 116).

21 D4 orig. reads 21 as in text, suppl. fol. sec. m. as in S. — b) D4 (suppl. fol.) पांडवाश्च महा°. — For 21cd, D4 (suppl. fol.) S subst.:

2073* युधिष्ठिरमुखाः प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।
कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सततं तथा ।,

followed by a colophon (adhy. no.: D4 suppl. fol. 235; T1 230; T2 G3-6 M 185; G1 184; G2 183; G4 186). — D4 (suppl. fol. sec. m.) cont.:

वैशंपायनः ।

2074* अथ शुभाय निर्वृत्ते वृष्णीनां परमोत्सवे ।
अर्जुनेन हृतां भद्रां चाहुश्चक्रगदाधरः ।
पुरस्तादेव पौराणां संशयः समजायत ।
जानता वासुदेवेन चालितो भरतर्षभः ।
लोकस्य विदितं ह्येतद् पूर्वं विश्रुता यथा ।
सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो भद्रया सह संगतः ।
दित्सता सोदरां तस्मै पत्रप्रियस्केतुना ।
अर्हते पुरुषेन्द्राय पार्थायायतलोचनाम् ।

न्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१
श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ २३
भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ।
अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिंदमः ॥ २५
अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ।
साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशाः ॥ २६
सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च ॥ २७
चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विपृथुरेव च ।
सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमत् । C. 1. 7905 B. 1. 221. 2 K. 1. 247. 2

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठं प्रेषयामास चार्जुनम् ।
भद्रया सह बीभत्सुः प्रापितो वज्रिणः पुरम् ।

22 D4 reads 22 orig. as in text; the readings of the suppl. fol. are shown below. — a) Ś1 K (except K2) Ñ1 Dn3 D1.2.6 ज्ञात्वा तु; D4 (suppl. fol.) ततस्तु; T1 ततः स. — b) K0.4 Ñ2.3 B1.2 Dn1.n2 D2.6 स्वं; K1 सु- (for स्व-). N1 V1 समासं पुरुषोत्तमं; D4 (suppl. fol.) संप्रतस्थे पुरोत्तमं; T1 संप्रतीयात्पुरो°. — c) D4 T1 पुरुषश्रेष्ठं. — d) G (except G1.4) तथा. — After 22, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

2075* यियासुः खाण्डवप्रस्थमामन्त्रयत केशवः ।
पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुकं मधुसूदनः ।
राजा विपृथुरक्रूरः संकर्षणविडूरथौ ।
पित्रा च पुरुपेन्द्रेण पुरस्तादभिमानितः ।
संप्रीतः प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दनः । [5]
अभिमन्त्र्याभ्यनुज्ञातो योजयामास वाहिनीम् ।
ततस्तु यानान्यासाद्य दाशार्हपुरवासिनाम् ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।
योजयन्तः सदश्वांश्च यानयुग्यं रथांस्तथा ।
गजांश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णयः । [10]

[(L. 3) M (except M5) तथा (for राजा). D4 T1 संकर्षणभयेन ते; G3 M1 °गदोद्भवाः; M5.6–8 °भये सखौ. — (L. 4) D4 T1 G6 M पिता च (M4 पितेव). T2 G2–4 °दनुमोदितः; G5.6 °दनमानितः. — (L. 5) T2 G2–4 स प्रीतः. G1.5.6 वृष्णिराजा. — (L. 6) G1 ततस्तु यादवैः सार्धं.]

23 S om. 23ab. — b) K2 Da रामेण सह (by transp.) — c) Ś1 K3.4 D1 G1 °सहामात्यैः; K0 D2.4.6 G2 °महामात्यैः; K2 °महार्थैहैः. — d) K2 B6 Da महावीरै(K2 °र्यै)र्; T2 स हि वीरैर्; G2–4 सिंहवीरैर्.

24 b) Ñ2 B6 Dn D1.6 बहुभिर्वृतः; D2 सहस्रौ वृ°.

25 a) G5.6 दानपरः. T1 G (except G5.6) M5 श्रीमान्. Ñ1 सत्योदारमतिर्धीमान्. — b) T1 G1 M जगाम स (T1 G1 M7 सु-) महा°.

26 a) Ś1 K (except K0) D1 अनावृष्टिर्; T1 °धृतिर्; T2 G2–4 °धृष्यो; G5.6 °धृष्णिर्. — K2 (hapl.) om. 26cd. — d) K3 Da2 महात्मनः; K4 Ñ B Da1 Dn D1.4 T1 G1 M महामनाः.

27 ab) T2 G (except G1) सात्यकिश्च महाबाहुः कृतवर्मा महारथः. — c) K3 B (except B6) Dn1.n2 D2 शांबश्च. — d) Ś1 K1 निषधः; T2 G (except G1) निः(G2.3 नि)शंकुः (cf. v. l. 1. 211. 10c).

28 K3 (hapl.) om. 28ab. — a) Ś1 K1 दली; K0 B6 T G झल्ली; N2 जल्लिर्; V1 मंदी; D1 पृथुर्; D4 शिनिर् (for झिल्ली). K4 च पृथुरे°. M5 यल्लली पृथुरे° (sic). — c) G2.5.6 महातेजा.

29 b) D1 भोजवृष्ण्यंधकास्; D2 वृष्णयश्चांधकास्. K2 B6 Da D2 तदा. — d) D2 भरणं प्रति; D4 द्रविणं बहु. Cd cites हरणं. — After 29, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2076* अन्वाहारं समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमाः ।
प्रययुः सिंहनादेन सुभद्रामवलोककाः ।
ते त्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादवाः ।
पुरमासाद्य पार्थानां परां प्रीतिमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) D4 T2 G2–4 उपहारं. — (L. 2) T2 G2–4 अवलोकितुं. — (L. 3) T1 अदीर्घेणैव कालेन.]

30 ab) K0 D2 श्रुत्वा राजा (by transp.). — d) Ś1 K1 यानं (for यमौ). Ś1 K2–4 Da D1 T1 G (except G3.4) M6–8 प्रस्थापयत्. T2 G (except G1) गृहाद्.

31 a) K3 Ñ2.3 V1 B D T2 G तु (G1 तं) (for तद्).

33/22 विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३२
दह्यतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।
मूर्ध्नि केशवमाघ्राय पर्यष्वजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— [b]) K2.3 N2.3 B D (except D1.2.5) T2 G1–4 M3 महर्धिमत्. — D1 om. 31[c]–32[a].

32 D1 om. 32 (cf. v. l. 31); T2 G2–4 (hapl.) om. 32[ab]. — [a]) K3 संमृष्टसंसिक्तपथं; Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn1.n2 D4 संमृष्टसिक्त° (by transp.). — [b]) B3 °शोभनं; T1 °वासितं; M3 °भूषितं. — [c]) T1 सुचंदनरसैः.

33 [a]) Ś1 दहता. Some MSS. (mostly S) अगरुणा. K0.4 दह्यमानेनागु(K4 °ग)रुणा. — [b]) T2 G (except G1) सुगंधितं (G5.6 °नं). — After 33[ab], Ś1 K (except K2) Ñ1.3 V1 D2.5 ins.:

2077* गन्धोद्दाममिवाकाशं बभूव जनमेजय ।
[Ś1 गंधोद्दिग्धम्; K1 गंधोद्दिष्टम्; D5 गंधादानम्.]

— [c]) Ś1 K1 असंसृष्ट°; K3 Ñ3.3 B D T2 G3.4 हृष्टपु(B1m °तु)ष्ट° (D3 सुविसृष्ट°); T1 ससमृद्ध°.

34 [a]) Ś1 K0.1.4 N1 D2.5 रामेण सह (by transp.). — [c]) K2 Ñ2.3 V1 B Dn D3.4 °कैस्तथा भोजैः; Da °कस्तथा भोजैः; T2 G2–4 °कैर्महाबाहुः. — [d]) K2.3 Ñ1.3 B D (except D1.3.6) समेतः.

35 [a]) Ś1 K0.1.4 G3.5.6 तु; D5 तैः (for च). — [b]) Ś1 तु (for च). V1 °णैश्चैव सर्वशः.

36 [b]) Ś1 K (except K2) N1 D1.2 °गम्य यथा°. — [d]) K2.3 Ñ3.3 B D (except D3) T1 बाहुभ्यां परिषस्वजे; T2 G (except G5.6) परिष्वज्य च बा°; M6–8 परिष्वजत बा°.

37 [a]) K3–4 N V1 B D T1 M प्रीयमाणः; G1 पूजयानः. K2 गोविंदं; K3 N B Da Dn D4.6 गोविंदो; D2 कृष्णस्य. — [c]) Ś1 K (except K2) D2 विजयं प्रत्य(D2 पर्य)पूजयत्. — K1 N1.3 D1 (hapl.) om. 37[cd]. — [d]) Ś1 पर्यपूजयत्; G1 प्रतिपूज°.

38 [a]) K0.3.4 भोजवृ°. — [b]) K3 N2.3 B D (except D1.3.5) कुंतीपुत्रो युधि°. — [c]) Ś1 K1 प्रीतिं ज°. — [d]) K2.3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 यथाग(Da1 °म)तं; K1 D1.3 T G (except G1) यथोचितं; Ñ1 यथावयः.

39 [a]) T1 विधिवत्पूज°. — [c]) K1 अभ्यद्रवत्; T2 G (except G1) चाभ्यवदत्. T1 G1.2 M प्रीतः (for प्रेम्णा). — [d]) K0 चाप्यभिवादितः; K3.4 चाप्यभि°; N1.3 °भिवंदितः. — After 39, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2078* ततः पृथा च पार्थाश्च मुदिताः कृष्णया सह ।
पुण्डरीकाक्षमासाद्य बभूवुर्मुदितेन्द्रियाः ।
हर्षादभिगतौ दृष्ट्वा संकर्षणजनार्दनौ ।
बन्धुमन्तं पृथा पार्थं युधिष्ठिरममन्यत ।
ततः संकर्षणाक्रूरावप्रमेयावदीनवत् ।
भद्रवत्यै सुभद्रायै धनौघमुपजह्रतुः ।
प्रवालानि च वस्त्राणि भूषणानि सहस्रशः ।
कुथास्तरपरिस्तोमान्व्याघ्राजिनपुरस्कृतान् ।
विविधैश्चैव रत्नौघैर्दीप्तप्रभमजायत ।
शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशनम् ।
ततः प्रीतिकरो यूनां विवाहपरमोत्सवः ।
भद्रवत्यै सुभद्रायै सहस्राग्रमवर्तत ।

[(L. 1) *D4 T2 G3–6* सहिताः (for मुदिताः). — (L. 5) M8.5 अभीतवत् (for अदीन°). — (L. 7) T1 G1.3 हाराणि; M वज्राणि (for वस्त्राणि). — (L. 8) M व्यालाजिनपुर°. — (L. 9) T2 G3–6 तथाभरणरत्नौघैः. M3 विविधानि च रत्नानि दीप्तमत्यमजायत. — (L. 11) M3 नृणां (for यूनां).]

40 [a]) K2 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1) तेषां (for ततो). K2.3 N2.3 B D (except D3) हृषीकेशो (for वासु°). — [b]) Ś1 K1 N3 जन्यार्थं; K3 V1 D1.4 (by corr.) G2 कन्यार्थे (K3 °र्थं). K4 वरस्नेहार्थमुत्तमं. — [c]) K0.3.4 D5 च (for वै). Ś1 K (except K2) सुभद्रायै.

41 [a]) D2 G1 M7 कांचनानां च. — [b]) Ś1 K1

चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलसंमतैः ।
सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४१
श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३

स्नापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेषाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् । C. 1. 8013 B. 1. 221. K. 1. 247.

°शोभिनां. — ^{c}) Ś1 K1 चतुर्युजैरुपे°; B6 हस्त्यारोहैरुपे°. — ^{d}) K2 Ñ2.3 B D (except D4.5) G1 कुशलशिक्षितैः; T1 परमसंमतैः. — After 41^{cd}, T1 ins.:

2079* बाह्लीकसिन्धुजातानां काम्बोजानां शतं शतम् ।
हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनेश्वर ।

— ^{f}) S नियुतम् (for अयुतम्).

42 ^{a}) D2 उपाहृतान्यदे°; T1 M6-8 शुक्लवर्णसवत्सानां (T1 °सुवर्णानां); T2 G2-4 उपावृत्य (G2 °वर्त्य; G3 °कृत्य) सहस्राणां; G1 शुद्धानां तु सुवंश्यानां; G5.6 M3.5 उपपाद्य (M3 शुक्लवर्ष्स; M5 *inf. lin.* उपावर्त्य) तु वश्यानां. — ^{b}) Ñ1 श्वेतानां पुण्य°. — After 42^{ab}, Ś1 K1 D2.5 ins.:

2080* ददौ पार्थाय शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।

D5 cont.: Ś1 K1-3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins. after 42:

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।
मेघाभानां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणः ।

— After 42^{ab}, S reads 47–48. B3 (hapl.) om. 42^{cd}; M3 om. 42^{cdef}. — ^{c}) Ś1 K1 विशुद्धानां; K0.4 सुशुभ्राणां; K2 Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) च शुद्धानां. — ^{d}) M3 °समतेजसां. — ^{f}) K2 Ñ2 B6 D (except D4.5) °भूषितं; K3 °भूषिणां; S (M6 om.) °मालिनां. — After 42, Ś1 K1-3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins. 2081*; while S ins.:

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशङ्खैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।

T1 G1 cont.:

2083* हयानां चन्द्रसंकाशं श्यामकर्णान्ददौ शतम् ।

43 ^{a}) D2 गजानां नित्यमत्तानां (=prior half of line 1 of 2081*). — ^{b}) K0.4 दांतानां च सुवर्चसां. — ^{c}) S (except G3) °केशानां. — ^{d}) Ś1 K1 सुता°; T2 G3.4 शता° (for श्वेता°). — After 43, S (except T1 M3) ins.:

2084* शिबिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

T2 G2 (om. line 2).3-6 cont.:

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां वाह्लीकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) G3 कृष्णानामपि चाश्वानां (for prior half).]

44 T1 om. 44^{a}–45^{b}. — ^{a}) K0.3 D5 T2 G2-6 M3.5 स्ना(T2 G3.4 स्न)पनाच्छादने; K4 स्नापनोद्वर्तने; B (B3 marg.) स्नानपा(B3 orig. °दा)नोत्सवे; D2 स्नानपानोदनैश्च. G2 सर्वकर्मणि निष्णातं (cf. 2086*). Cd cites उत्सादनं. — After 44^{a}, T2 G3-6 ins.:

2086* भोजने पाचने तथा ।
आधानोद्वासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।
अनुलेपे च गन्धानां पेषणे च विचक्षणम् ।
सर्वकर्मणि निष्णातं.

— ^{b}) K3 V1 D2 संयुक्तं; Ñ2 B3 Da Dn D5 प्रयुक्तं; S (T1 om.) युक्तं च. — K2 (? hapl.) om. 44^{d}–45^{c}. — ^{d}) Ś1 K1 B D1 सुवेशानां; T2 G2-4 सुवेणीनां; M3 सर्वेषां तु.

45 K3 om. 45^{abc} (cf. v. l. 44); D2 T G1-3 om. 45^{ab}. — ^{a}) Ñ3 B (except B3) Da सुवर्णनिष्क°; G5.6 °कीर्णानां; M3 °कर्णानां. — ^{b}) Ñ3 B3.5 Dn D5 अरोमाणां. K0.4 G1 सुवर्चसां; K3 N2.3 V1 B D (D2 om.) G5.6 स्वलंकृतां (K2 B1.3.6 Da3 D1 °तं). — After 45, N ins.:

2087* पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां बाह्लिजानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्राख्यं कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) Ś1 कृष्णानाम्; K2 पृथूनाम्; Ñ1 V1 D1.3.5 पुष्टानाम्; B3 श्रेष्ठानाम्; Cd पृष्ठ्यानाम् (as above). K0.2.3 Ñ D (except Da) बाह्लिकानां. — (L. 2) K3 Da °सहस्राक्षं; N3 B3.6 D4.5 °सहस्राणि. Line 2 = line 2 of 2085*.

46 K0.3 om. 46. — ^{b}) K2 Ñ3 B3.6 S °स्य सुवर्चसः. — ^{c}) K2 अतुल्यभारान्; T2 G1-4 महार्हभा°; M3 हिरण्यभा°; M6-8 मनुष्यसारान्. — ^{d}) S प्रददौ प्रयुतं तदा. — After 46, S (T1 M om. line 5) ins.:

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।

53 40 गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
क्लृप्तानां पट्टघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
रामः पाद्ग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ४९
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५०
पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।
पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५४
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्बहून् ।

मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

[(L. 3) T G3–6 तथा वै शयनासनान्. — (L. 4) M7.8 °पीठं च महार्घास्तरणास्तृतं.]

47 S reads 47–48 after 42^{ab}. — a) N1 विभिन्नानां. — b) Ś1 K0.1.3 D5 °प्रकाशानां. — After 47, S ins.:

2089* सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

48 For S cf. v. l. 47. — a) Ñ3 V1 ह(V1 क्लृ)प्तानां बद्धघंटानां; D1 क्षिप्तानां पंचघं°; D5 कृष्णानां पट्टघ°; T1 द्विपानां स्वर्णघं°; T2 G (except G5) M6–8 क्लृप्तानां पर(M6–8 वर)घंटानां (T2 G3.4 °पादानां; G1 °वर्णानां; G2 °वादानां). Cd cites क्लृप्तानां. — b) K3 Ñ2.3 V1 B D चारूणां (D2 क्लृप्तानां); M6–8 करिणां. — M4 om. 48^{cd}. — c) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D3.5 सादिभिः समुपेतानां. Cd cites सादिभिः. — d) Ś1 साहसप्रिय; B6 Da M (M5 om.) साहसप्रियं; T G (except G1) सहसा प्रियं. — K4 D4 (marg. sec. m.) ins. after 48; D6 (om. line 1), after 49:

2090* स्थितानां बद्धघण्टानां गतानां गोचरं भुवः ।
मद्विषीणामदाद्भूरिपयसामयुतद्वयम् ।;

while S ins. after 48:

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्ञया तदा ।

49 a) N (K2 marg.) T2 G3–6 पाणिग्र(K1.2m °ग्रा)हणिकं; G1 पदग्र°; M पादा(M8.5 °द)ग्रहानीकं; Cd पादग्रहणकं. T1 ददौ रामः संनहनं (see below); G2 काम्यरूपगुणैर्युक्तं. — b) V1 पार्थस्य. T1 पार्थाय जनमेजय (see above). — d) K0.2.4 Ñ V1 B D T2 G3–6 M6–8 संबंधं; K3 M5 संबंधः; G1 संबंधात् (for संबन्ध-). K0.2.4 N2 V1 B D1.5 प्रति(D1 परि)पादयन्; K3 प्रीतिमानयन्; N1 प्रत्यमानयत्; N3 Da प्रतिपालयन्; Dn D2.4 प्रतिमानयन्; T1 G1 M प्रीतमानसः; T2 G3–6 प्रेम काम(G3 कार)वत् (for -प्रीतिमावहन्). — After 49, D5 ins. line 2 of 2090*.

50 a) B5 Da स (B5 सु-) महान्धन°. — c) S महारथगजग्राहः. — d) T1 M6–8 जात्यश्वः; T2 G3–6 महाश्वैः; G1 M5.8 जात्यश्वैः (for पताका-).

51 a) K3 S °सागरमाविद्धं; Ñ1 °सागर आविद्धः. Cd cites आविद्धं. — b) Ś1 K Ñ V1 Dn D1.5 M1.7.8 महाधनः; B1(m as in text).5.6m D1.2 G1 °धनं; M5 °बलः (inf. lin. °धनः). — c) T G (except G1) °पूरयन्तेषां. — d) T2 G (except G1) अभीष्टं (G5 °ष्ट) सर्वभोगवत्.

52 a) Ś1 K2 Ñ2 °ह सं चापि. — After 52^{a}, D4 (marg. sec. m.) ins.:

2092* बलदेवस्ततो मधु ।
दिवारात्रं च सततं सानुजैरधिकं मधु ।
द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कापिशायनमेव च ।
दिव्यमाक्षिकसंमिश्रमासवं च मनोरमम् ।
पद्मरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु व्यवस्थितम् ।
रौप्यसौवर्णमुख्येषु चषकेषु पपुः सुराम् ।
पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा-

— b) S धनौघं वै (T1 तं) युधि°. — c) Ś1 K1.4 N2 D1.3 तांश्चापि; K0 D5 तान्सर्वान्; T1 तत्सर्वं.

53 a) Ś1 K1 इत्युपेत्य म°. — K3 repeats 53^{cd} after 56^{ab}.

54 ab) = 1. 201. 31^{ab}. — a) Ś1 K1 N3 V1 B D3 D5 T1 °यानैः; Dn D1.2.4 °नादैः (for °पानैः). — After 54^{a}, S ins.:

2093* आसवैश्च महाधनैः ।
पीत्वा पीत्वा तु मैरेयान्

[(L. 1) G1 M5.6–8 महारसैः. — (L. 2) T1 G1 मैरेयम्] — b) T1 G1 M (except M5) °तलताडिताः; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ।
व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९
अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
स सात्वत्यामतिरथः संबभूव धनंजयात् ।
मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ६१
यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ६२
दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
पितॄणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ६४ C. 1. 8031 B. 1. 221. 7 K. 1. 217. 6

---

text. — c) N1 ययायोग्यं. Ñ3 ययोत्साहं.

55 a) T1 G1 M पूर्वं बहुविधैर्भोगैर्. — b) D2 वजह्रुर्दिव°. — After 55^{ab}, S ins.:

2094* पूज्य पार्थान्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।
केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।
[(L. 1) T1 पार्थान्पृथां च संपूज्य सुभद्रां यदु°.]

— d) N1.2 V1 Dn D1.2.4 प्रति (for पुरीम्).

56 S transp. 56^{ab} and 56^{cd}. — b) G2 यादवानां महारथाः. — After 56^{ab}, K3 repeats 53^{ab}; while S ins.:

2095* रामः सुभद्रां संपूज्य परिष्वज्य स्वसां तदा ।
न्यासेति द्रौपदीमुक्त्वा परिदाय महाबलः ।
पितृष्वसायाश्चरणावभिवाद्य ययौ तदा ।
तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास तं तदा ।
वृष्णिप्रवीराः पार्थैश्च पौरैश्च परमार्चिताः ।

57 ab) T2 G3-4 च (for तु). T1 स वासुदेवः पार्थेन. Ś1 K1.4 N1 D3.6 तत्रैव पार्थेन (Ś1 K1 पांडवैः) सह; D1 पार्थेन सह तत्रैव (by transp.). — After 57^{ab}, S ins.:

2096* चतुर्विंशदहोरात्रं रममाणो महाबलः ।

— c) K3 T1 °रे तत्र. — d) N1.2 Dn D4.5 M3 महात्मना. — e) Ñ1 B6 Da G1.5.6 विचरन् (Da1 °रद्); T2 G2-4 विहृत्य. K3.5 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) यमुनातीरे. — f) Cf. 57^{b}. N मृगया स (D5 °यायां) महायशाः. — After 57, N ins.:

2097* मृगान्विध्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरीटिना ।

(*cf.* 1. 36. 10^{a}; 165. 5; 166. 2); *while* S (*except* T2) ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* T1 231; G1 185; G3 184; G2 188; G4-6 M 186. G3.4.6 M3.5 cont. सुभद्राहरणं समाप्तं).

58 Before 58, S ins. वैशं° (cf. v. l. 57). — b) Ś1 K1.4 V1 D2 G5.6 स्वसा प्रिया (by transp.); B6 T2 G3-4 प्रियस्वसा. — d) Ñ2.3 D (except D1) ख्यातिमंतम्; B6 ह्यभिमन्युम्.

59 a) K3.5 Ñ3 V1 B D महोरस्कं; Ñ3 महास्कंधं (for °सत्त्वं). — b) Ś1 K1 कमलाक्षम्; K3 Ñ B5.6 Dn D1.4 T1 वृषभाक्षम्. Ś1 K1 महाद्युतिं; D1 महामतिं. — T1 om. 59^{cd}. — d) Ś1 Ko.2.4 Ñ1 D1.3.5 महाबलं; K3 B2 D4 नरर्षभ.

60 a) Ñ1.3 V1 Da Dn1 G1 M3 अभिश्च. — b) T2 G3-4 ततस्तु रिपुमर्दनं. — c) K2 V1 B1.5 Da T G M3 मन्युरिति. — d) S ब्राह्मणर्षभाः.

61 a) Ko.4 सुभद्रायामतिरथः. Cd cites सात्वत्यां. — c) T2 G (except G1) यथा (for मखे). K2 D1.2 G1 वै; T2 G3-6 तु; Cd वा (as in text). K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 मखे निर्मं(K3 °र्मं)थनेनेव; T1 M (M3 before corr.) मखे निर्मथ्यमानेव.

62 a) Ñ1.2 V1 D1.2 T1 M (except M7) तस्मिञ्जाते. K3.5 Ñ2.3 B D (except D1.2) महातेजाः. — c) Ko.3 Ñ1 D5 M5.6(before corr.).7.8 अयुतं गवां (hypermetric!); M5.6 (after corr.) अयुतं गां; K1 गावायुतं; T1 अति प्रीतो. Ś1 द्विजातिभ्योयुतं गवां (diiambic close!). — d) K (except K1) Ñ V1 B D च भारत (D2 सर्वशः); T1 M5-8 तथैव च (for च तावतः).

63 a) S लालितो. — b) D1.2 धर्मराजस्य; M5-8 तदाप्रभृति. T1 M5-8 सोभवत्. — D1 om. 63^{cd}. — c) Ś1 एव; K1 अपि; Ñ2.3 Dn इव (for चैव). G1 सर्वेषां दर्शनीयोभूत्.

64 a) D1 बाल्यात्प्रभृति (cf. 63^{b}). — b) T1 सर्वे (for तस्य). Ś1 K1 क्रियाश्च ताः; T1 G1 M क्रियां शुभां. — d) D1 G3 M5-8 शशी यथा (by transp.).

72 68 चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दुर्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
कृष्णस्य सदृशं शौर्ये वीर्ये रूपे तथाकृतौ ।
ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ७०
पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्शुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः ॥ ७५
श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

65 ᵇ) V1 °वेंदमशेषतः. — ᶜ) K0.3.4 Ñ1 D5 T G1–4.6 M3(*inf. lin.*).6–8 वेदज्ञात् (as in text); the rest °ज्ञः. — ᵈ) G5.6 देवमानुषं.

66 ᵃ) Ñ1 विज्ञाने चापि. K1 T1 M3.5 शास्त्राणां; N1 V1 Dn3 M7 शास्त्रा°. T2 G2–6 ज्ञानेष्वपि च शा(G5.6 शा)स्त्राणां; G1 विज्ञाने च तदस्त्रा°. — ᵇ) K0 D5 T2 G (except G1) सौष्ठवेषु; K2 °वेन. Ś1 K0.4 महाबलं; K1 °बले; K3 बलाबलं. — ᶜ) Ś1 K1 हि (for च). M6 °स्वपि समस्तासु. — ᵈ) Ś1 K1 अभ्यशिक्षयत् (K1 °क्षत); K2 B2.5 अन्वशिक्ष°; Ñ3 °शिक्षत.

67 ᶜ) Ñ3 B Dn D2.4.5 M7 °मिवात्मना. — ᵈ) Some N MSS. प्रेक्ष्यमाणो.

68 ᵃ) Ñ1 D1.2 G1 सिंह°. — ᵈ) Ś1 K N1 V1 D1.2 व्यादितास्यं (K1 °स्य; K2 पद्मानन-). Ś1 महाबलं; K V1 D1.2 महाभुजं; Ñ1 यथांतकं; S इवांतकं. B1.5 °ननमहाभुजं (B1m °महोरगं).

69 ᵇ) K0.3.4 N1 D5 G3 M (except M5) °गामिनं. — ᶜ) D5 °गंभीर°.

70 ᵃᵇ) D1 वीर्ये शौर्ये (by transp.). Ś1 Ñ1 B6 Dn3 रूपे वीर्ये (by transp.); V1 रूपेण च. K1 चैव (for रूपे). T1 G3.4 M3.5 तथा कृतं. — ᵈ) K3.4 S जयंतं मघवानिव.

71 ᵃᵇ) K2 हि; N V1 B D (except D1.2) M3 तु (for च). K0.3.4 D5 पतिभ्यो देवरूपिणः; K1 Ñ1 M6–8 पतिभ्यः शुभलक्षणान्; D2 शुभलक्षणलक्षितान् (for ᵇ). T2 G M5 पूर्वं(M5 तूर्णं)मेव तु पांचाली पंचभिः पतिभिः शुभा. — ᶜ) M3 शुभा लेभे सुता°. — Ñ3 (hapl.) om. 71ᵈ–73ᶜ. — ᵈ) K3.8 Ñ2 V1 B D (except D2) श्रेष्ठान्; T G1-धरा; G1 M पंच (for शुभान्). G1 अनलानिव.

72 Ñ3 om. 72 (cf. v. l. 71); M8 om. 72–74ᵃᵇ. — ᵇ) K0 V1 D1 G2 श्रुतसोमं; Cd as in text. — ᶜ) K शुभकर्माणं; K3.4 V1 श्रुतकीर्तिं च (V1 तु). — ᵈ) T1 G2–4 नाकुलं.

73 Ñ3 om. 73ᵃᵇᶜ; M8 om. 73 (cf. v. l. 71, 72). — ᵃ) Ñ1 V1 सुतसोमं (cf. 72ᵇ). — ᵇ) Ś1 श्रेतान्; Ñ1 चैतान्; D2 सुतान्. Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 महाबलान्. — ᵈ) T1 पंच पंचाग्नितेजसः.

74 M8 om. 74ᵃᵇ (cf. v. l. 72). — ᵇ) M3 आहुर्विप्रा. B1 युधिष्ठिरे (m as in text); D4 (by corr.) T G (except G1) °ष्ठिरात्. — ᶜ) Ś1 K (except K1) D2 °रणे ज्ञाने; G5.6 °रणाज्जाते. — ᵈ) Ś1 K1 प्रतिविंदुर्! S (except M8) भवत्स्वयं.

75 ᵃ) Ś1 D1 G2.6 सुत-; K1 सुतं; T1 G1 सूते. K0 Dn3 D1 सोमं; K3 B5 सोमे (for सोम-). Ś1 °सहस्रेषु; D2 °स्रे च. — ᵇ) G1 M सोमादित्यस(M7 सु)तेजसं. — ᶜ) T2 G (except G1) °सोमं महाप्राज्ञं.

76 ᵃ) Ś1 K1 M6–8 श्रुतकर्म (M6–8 °र्मा). — ᶜ) V1 जातमात्रस्. K0.4 Ñ2.3 B1.5 Dn3 T1 G1–3.6 तथेत्येवं (T1 G2.3 °व); K3 तयोस्त्वेवं; Ñ3 B3 Dn1 D1 तदेत्येवं; B6 D5 D6 इतीत्येवं; T2 G4 तथान्येव. — ᵈ) B6 D2 M3.5 सुतोभवत्; T1 तु तं विदुः.

77 T1 (? hapl.) om. 77–78. — ᵇ) Ś1 D2 T2 G3.4 K3.4 M6–8 °नंदन; K0 कुरु°; K1 °सत्तम; Ñ1 °सत्तमः.

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयानि च ।
चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्व ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।
न्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान् ।
ासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ १
श्राश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।
पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिषेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्मसमान्बन्धून्बन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव । C. 1. 8053 B. 1. 222. 4 K. 1. 248. 4

Ñ2.3 B (except B6) Da Dn D4.5 कौरव्यस्य महात्मनः. — d) Ś1 Ko.1.4 कुलवर्धनं; D1.2 G3.5.6 M °वर्धनः; G2 प्रीतिवर्धनः.

78 T1 om. 78 (cf. v. l. 77). — a) Ñ1 D1 °जनत्पुत्रं. — b) D2 विष्णुदैवते; T2 G (except G1.6) चाग्निदै°. — c) G1 M °देवसुतं. — Ñ1 damaged from 78a–80a. — d) D1.2 Da श्रुतसेनं तु; T2 G (except G3.6) °सेनं च. Ñ2.3 Dn D4.5 G3.6 यं; V1 तद् (for तं).

79 a) Ko.3 Ñ2 V1 Dn T G (except G1) M6 स्वेते; K2 Ñ3 B (except B3) Da D2.4.5 M8 स्वेवं; K4 चैव; D1 ते तु (for स्वेव). — c) D2 कौरव्य (for राजेन्द्र). — d) K1 Ñ Dn D4 °हितैषिणः.

80 a) M (except M6) °कर्माद्यानु°. — b) K1 चूडोपकरणानि; S (except G2) चौलोप°. — Da om. 80cd. — d) Ko.4 D5 पुरुषसत्तमः (D5 °म).

81 a) T2 G M (except M8) तु (for च). T1 अधीतवेदास्ते पंच. — c) D1 संजग्मुः सर्वमप्यस्त्रं.

82 a) K2 Ñ2 B6 Dn D4.5 दिव्यगर्भो°. — b) N2 B5.6 Dn D4 G2 महारथैः; Ñ3 महाभुजैः; V1 महात्मभिः. — c) Ko.3 D1.2 S (except G3.6) °शार्दूलाः. — d) Ko D5 मुदमुद्वहन्; Ñ1 D1.2 पुरुषर्षभाः (D2 °भ); Cd मुदमावहन्.

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 सुभद्राहरण and हरणहारिका; Ko B5 हरणहारिका; K1 अर्जुनतीर्थयात्रा, सुभद्राहरण and हरणहारिका; K2.3 Ñ3 B1 Dn1.n3 D1.2.4 सुभद्राहरण; B3.6 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; Da अर्जुनतीर्थयात्रा. Ś1 K1.2 Ñ3 B6 D1 read समाप्त after सुभद्राहरण; Ko, after हरणहारिका; K1, after both. — *Adhy. name*: Ś1 Ko.1.4 D5 द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म (D5 °जन्मवर्णनं); K3 T2 G3-5 सुभद्राद्रौपदीपुत्र(K3 °द्री अपत्य)जननं; D1 द्रौपदीसुतोत्पत्तिः; D2 सात्वत्यां पुत्रोत्पत्तिः; M8 पांडवपुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 220; D4m 136 (? for 236); D5 171; T2 G4-6 M 187; G1 186; G2 185; G3 189. — *S'loka no.*: Da1 88; Dn 87. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 8013.

214

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — b) Ñ1 जिग्युरन्यान् — d) Ś1 तथा; T2 G (except G1) राजन् (for राज्ञः).

2 b) Ko.3.4 D5 °लोकोभवत्सुखी; Da G1 °लोक वसन्सुखं. — c) K3 D1 °संपन्नं; G1 M (except M8) °धर्माणं; Cd as in text. — d) Ko D2 M6-8 Cd देहिनां; G1 (by corr.) °ना.

3 a) D1.2 G2 °कामार्थं. — b) K3.3 Ñ V1 B1.3 Dn D1.3.4 T G भरतर्षभ. — c) B Da D5 त्रीणि धा(Da चा)त्म°; D1 भ्रातॄनात्म°; D2 भ्रातृभ्रातृसमान्. — d) K3 N2.3 V1 B Da Dn D4.5 नीतिमान्. K2 Ñ3 B (except B1) Da1 अ(K2 स)विमान°. D1.2 बंधुवत्सर्वमानवान्.

5 a) N वेदान्; G1 M7 देवाः. — b) N महाध्वरे. — c) Ś1 K2 N1.3 V1 Dn3 D1.3 शुभान्वर्णान्; Ko.3.4 D4 च (K4 तु) वर्णानां; K3 B1.3.5 शुभं वर्णान्; N2 B6 Da

53 2.4 8.4 घभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४
अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं घभौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
तं तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेमिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०
न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५

वासुदेव उवाच ।

कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1.n2 D4 शुभांल्लोकान्. — d) Dn2 D1 मेनिरे (for लेभिरे). Ñ1 V1 तं नराधिपं. — After 5, T1 ins.:

2098* चत्वार इव ते वर्णा रेमिरे तं जनाधिपाः ।

6 b) S मही; Cd मतिः (as in text). — c) K2 N V1 B D वर्धमानोखिलो. T G लोकः; M3 वर्णः (for धर्मः). Cd cites बंधुमान् (as in text). — d) Ñ2 B1.6 D (except Dn2 D2) T2 G5.6 °क्षितां.

7 b) T2 G (except G1) अधिको. D2 ततः (for घभौ). — c) B1 (m as in text) S (except G5.6) °मानो. D1.2 T2 G2-4 विततैर्; Cd as in text. — d) G1 M6-8 देवैरिव.

8 a) T1 नृपं (for तं तु). — c) T2 G1 M °समं (T1 °मा) मुख्या. — d) T1 पितामहमिव. G5.6 अध्वरे (for अमराः).

9 a) Ś1 K0.2.4 Ñ V2 B D द्युति° (D3 धुति°); K1 त्वति°; K2 G1.3 M द्युमि°; T1 प्रजाः प्रीताः; T2 G2-6 [ऽ]प्यभि°. — b) Ś1 K3 इवातुले; Ñ1 D1.2 G1 इवांबरे. — c) G2 नित्यं; Nilp तुल्या (for तुल्यं). — After 9, Ñ1 ins.:

2099* रञ्जयामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 a) G1 यथा (for न तु). Ñ1 D1.2 केवलमेवैनं; T2 G3(before corr).4 केवलदेहेन; G1 देवाश्च दैवेन. Cd cites दैवेन. — b) Ñ2 B5 प्रभावेन च. K1 B6 D1 मेनिरे; M8 भेजिरे. — c) K3 स बभूव; K4 यच्च पूतं. — d) K4 Da1 D2 G1 चकार यत्.

11 a) K0 Ñ2 चाशक्यं; T1 G1 M दैन्यं च; T2 G3.4 चावश्यं; G2.5.6 चापथ्यं. Cd cites असत्यं. — b) Ñ2 B Da Cd Nilp नाहितं (for नानृतं). Ñ2 Dn1.n2 D4 नासह्यं न चाप्रियं. Cd cites विप्रियं (as in text). — c) Ñ1.2 °भावस्य; B (except B6) °हासस्य. — d) K1 सदा (for जज्ञे). G1 M3 भारती (for धीम°).

12 b) G1 हितमाकांक्षते सदा. — After 12ab, K0 ins.:

2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।
पुष्पितानि वनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।

— c) Ñ2 B D (except Dn2 D1.2.5) चिकीर्षन्. Ś1 K V1 Dn2 D1.2 T1 G1-3 स महा°. — d) Ś1 K1.2 Ñ V2 B Dn D1.3.4 G1.2 °सत्तम.

13 a) K2 सु; T1 G1 M1.2 स; M6-8 च (for तु). — c) T2 G (except G1) अजयन्. — d) Ś1 K1 Ñ2 Da Dn D4.5 तापयंतः. D2 त्रायंतः स्वेन तेजसा.

14 a) S (except T2 G3.4) °पयाहस्सु. — Before 14cd, M3 ins. अर्जुनः. — c) Ñ1 उष्णाहाः. T1 वर्धते Ś1 K1 वृष्णयो(Ś1 lacuna after वृ)श्चैव वर्तते; M कृष्ण उष्णानि वर्धते. — d) K2.3 G2.6 M3 गच्छाव; Ñ2.3 V1 B1 D (except D1) °वो; T1 G1.3 M6-8 °म. Ñ2 °नां नदीं.

15 a) N2.3 V1 B D (except D1) T2 G (except G1) °वृतौ तत्र. — c) Ś1 K0.2 °ह्नेव(Ś1 °व)सरिष्यामो; K1 °ह्नेत्यागमि°; Ñ1 °ह्नेषु समेष्यामो; Ñ2.3 V1 B D (except D1) °ह्ने पुनरेष्यावो; T1 G1 M °ह्ने विचरिष्यामो (T1 M6-8 °वो); G5.6 °ह्ने विनिवर्तावो.

16 Ś1 K1 D1 S वासुदेवः; D2 कृष्णः (for वासु° उ°). — a) T1 G (except G3.4) कुंतीसुत. T2 G (except

वैशंपायन उवाच ।
आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः ॥ १७
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।
गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९
आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।
यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०
वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।
यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१
द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे ॥ २२
काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २३
रुरुधुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४
वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स्म तद्वनं सुसमृद्धिमत् ॥ २५
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ । C. 1. 8075 B. 1. 222. 2 K. 1. 248. 3

G1) समाप्येप. — b) T1 यमुनाजले. V1 हृद्यर्थः परिवर्तते. — c) K1 Ñ1 °वृतास्तत्र; D5 °वृतौ पार्थ. — d) Ś1 K1 विहरेम; D5 M विहराम.

17 Ś1 K1.3.4 D1 om. उवाच; K2 S om. the ref. — a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) T1 G1 M आमंत्र्य तौ धर्मराजं. — b) G2 मातरं (for भारत). — After 17, S ins. a passage (with colophon) given in App. I (No. 117).

18 Before 18, S ins. वैशं° (cf. v. l. 17). — b) Ko °समावृतं; K2.4 D5 °लतावृतं; Dn2 D1.2 T1 G1 M °लताकुलं. — Ko (hapl.) om. 18d–19a. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D1.5) S (except T1 G1 M2.5) °पुरोपमं.

19 Ko om. 19abc (cf. v. l. 18). — a) Da T1 भक्ष्यभोज्यैश्च (T1 °भोज्यसु-). — c) Ñ2 B3.6 D (except D1.2.5) गंधैर् (for युक्तं). — d) K3.4 तथा; V1 B5 ततो; T1 गृहं; T2 G (except G1) तदा (for युक्तं). Ś1 K1 °पार्थिवैः; Ko.3.4 D5 T2 G3–6 °पांडवौ; G2 °पांडवं. — After 19, G1 ins. 2102* (cf. v. l. 21).

20 G1 (hapl.) om. 20–21. — a) Ko.3.4 D5 गृहं विविशतुः पूर्णं (Ko °र्णं); Ñ2 B6 Da Dn D5 विवेशांतःपुरं तूर्णं; N3 आविवेश पुरं तूर्णं; V1 B1.3.5 D1 विवि(B3 °वे)शतुः पुरं तूर्णं (B1.3 पूर्णं; V1 तत्तु); M5 आविवेश रतास्तूर्णं. — b) D1.2 °वचैस्तथा. — c) D2 यथोपयोगं. T1 सर्वत्र. — d) T1 राजंश्चिक्रीड. — After 20, N (except Ś1 Ko.2 Ñ1) ins.:

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः ।
मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचनाः ।

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). — ab) K4 T2 G3–5 (all three times) कांश्चित् (for काश्चित्). T1 वापीषु (for वेश्मसु). N1 °द्वेश्मकुटीगताः. — c) Ko.3.4 D5 यथायोगं (K4 °ग्यं). — d) Ś1 K (except Ko) Ñ3 Dn D1.2 T1 M5 पार्थकृष्णयोः (by transp.). — S (except M5) ins. after 21 (G1, which om. 20–21, after 19):

2102* वासुदेवप्रिया नित्यं सत्यभामा च भामिनी ।

22 c) K1.3 B D5 T1 प्रायच्छेतां; Ñ2.3 Da Dn D2.4 प्रायच्छतां; T2 G3–6 प्रा(G2 प्र)यच्छेते. Ñ2 Dn महाराज. — d) G1 ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स्म). T1 महोत्सवं; T2 G (except G1) मदोत्कटाः; M6–8 °त्कटैः.

23 a) T2 G (except G1) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा). — b) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.5 तत्र तत्र (N1 जगुस्तत्र) वरांगनाः. — c) K4 Ñ B Dn1.n2 D4.5 T2 G (except G2.3) च परा. — Ś1 Ko (?hapl.) om. 23d–24a. — d) D5 वरस्त्रियः; M6–8 सुरासवं.

24 Ś1 Ko om. 24a (cf. v. l. 23); D2 om. 24. — a) K1 Ñ V1 B1(m as in text).3.5 Da1 Dn D2.4 रुरुधुश्च. G2.3 च पराः. K1.3 D1.2 नार्यः (for तत्र). Ñ1 रुरुधुश्चावमा नार्यः. — b) K3 जघ्नतुश्च; K4 प्रजहृश्च; Ñ3 प्रतिजघ्नुः; G1 M6–8 जघ्नुश्चान्याः (G2 °श्चैव). — Ko (hapl.) om. 24cd. — c) T1 अन्योन्यं; T2 G3–4 अन्यैश्च. — After 24, S ins.:

2103* काश्चिन्माल्यानि चिन्वन्ति काश्चिन्माल्यानि दधिरे ।

25 a) B6 Da T1 M6–8 वीणावेणु° (by transp.). — b) K1 N3 पणवानां च स°. — c) K4 N B6 Da Dn D1.4 T1 G1 शब्देन पूर्यते; B1.3 शब्दैरापूर्यते. Ñ Da2 Dn हर्म्यं; T1 सर्वं; T2 G3–4 तत्र; G5.6 तद्वत् (for ह स्म). K2 शब्देनापूर्य तद्वेश्म. — d) K2 N2.3 V1 B D (except D1.2) G1 सु(K2 D1 च)महर्धिमत्.

26 a) Ñ2.3 Da D1 G1 तदा (for तथा). T2 G3–4 तस्मादावर्तमानौ तु (G2 तौ). — K1 om. 26b–27a. — b) Ś1 Ko.4 Ñ1 V1 B6 Da D1 °सत्तमौ; D2 °संमतौ.

978 22.27 48.80 समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ संनिषीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वं व्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९
बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

— c) Ko.2.4 D5 समेतौ; N B3 Dn T1 G1 M5 समीपं. Some MSS. किंचित्. — d) B5 Da Dn1.n3 D4 °मनोरमं. Ko.2.4 D5 वनोद्देशं मनोहरं (Ko D5 °रमं).

27 K1 om. 27a (cf. v. l. 26). — c) Ko.4 N1.3 D1.5 महार्हशयनौ (Ñ1.3 °ने). — d) K3 T2 G2 तत्र तौ. Ś1 K1 B1 D1 G1 °पेदतुः; N3 V1 °षीदतां.

28 a) B3 Da1 Dn3 D2 G1.2 M5 पूर्वं. B3 अतीतानि. — b) K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 T2 G (except G1) इतराणि; T1 M1 महांति; M5 बहूनि; M6–8 कृतानि (for रतानि). D2 विक्रांतचरितानि च. — c) Ñ2 V1 B1.3 कथयंतौ तौ (B3 तु). — d) T2 G (except G1) जिष्णुमाधवौ.

29 G3 om. 29ab. — c) K2.4 Ñ3.3 V1 B D T2 G2–4 M2.7 अभ्याग°. — After 29, D1 ins.:

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 a) Ś1 Ko.1 S बृहत्साल°; D1 °ताल°. — b) K2 D1 तप्तजांबूनद°; Dn1 आतप्त°; D2 संतप्त°. — c) D5 हरिवर्णो. K3 Ñ2 B D (except D5) °पिंगोज्ज्वल(K3 Dn3 D1.2 ज्वलत्)श्मश्रुः. — d) Ś1 प्राणायामरतः समः; Ñ1 प्राणायामी ततः समः; G5.6 प्रमाणादायतः समः.

31 b) K3 N2.3 B D (except D1.5) चीरवासा. — c) Ko.2.4 N1 V1 D5 पद्मपत्रेक्षणः श्रीमान् (Ñ1 V1 पिंगः). — After 31, S ins.:

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिधक्षन्खाण्डवं वनम् ।
[T2 G2–4 M3 दिधक्षुः.]

32 a) Ś1 K1 उपविष्टं; Ko °सृप्तं; K3 N1 D1.2.5 °सृत्य; K4 °सृतं; Ñ3 °विष्टः; Da °सृष्टुं; T2 G1.4 °हृत्य; G3 °सृज्य. Ś1 Ko 1 2.4 Ñ3 V1 T2 G2–4 ततः; K2 B3 तु तौ (for तु तं). K2 कृष्णं; B1.5 Da3 Dn3 D2.4 G5.6 कृष्णौ; T1 G1 M दृष्ट्वा. — b) Ś1 K1 V1 T1 भ्राजमानौ. Ś1 K1 द्विजोत्तमः. — After 32ab, T2 G (except G1) ins.:

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— d) T2 G (except G1) तूर्णीमुत्पत्य.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–2.4 Ñ3 Da Dn D1.2 T2 G3–6 M2.8 खांडवदाह. — *Adhy.* Ś1 K1 अग्निसंप्राप्तिः; Ko.4 D5 वैश्वानरा(K4 °नराभि°) K3 कृष्णार्जुनक्रीडाविहारे जातवेदसागमनं; D1.2 °र्जुनक्रीडायां (D2 अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा-) खांडववनप्रह(D1 °क)रणं. — *Adhy. no* (figures, words or both): Dn3 221; D3m 237; T2 G4–6 M 189; G1 188; G2 187; G3 191. — *S'loka no.:* Da1 Dn 33; M5 17. — *Aggregate s'loka no.: Dn3 8046.*

215

1 Ś1 K (except Ko) D2 S (except M1) om. — a) Ko.2.4 D5 विप्रौ (for चैव). — b) T1 G1 M च माधवं.

2 d) T1 मुख्यां तु°. K1 Ñ V1 B Da D1.2.5 T2 M3 प्रयच्छतं.

3 a) Ñ3 ततोमूर्ता; M6–8 तदामूर्ता. — b) K2 N1 B (except B5) तावुभौ; Ñ1 तत्रस्थौ; T2 विप्रं तौ. — c) B5 T1 G1 M भवांस्तुष्येत्; D5 भवत्तृप्तिः. — d) Ś1 K2.3 B5 D1.5 M5 यतामहे.

4 a) Ś1 K1 B1.3 G1 तु (for स). — b) Ś1 अब्रवीत्तौ तत उभौ (unmetrical transp.); K2 Ñ3 B (except B5) °वीत्पावकस्ततः; D2 °वीत्स उभावपि. — c) Ś1 K1 N1 V1 Dn3 M3 तथा; M5 तु तौ (for तदा). — d) Ñ1 V1 D5 किमर्थं; N3 तदर्थं.

5 Before 5, Ś1 K1 D2 S ins. ब्राह्मणः; the rest ब्राह्मण उ°. — a) T1 G1 M बुभुक्षेयं; T2 G3–6 बुभुक्षुर्वै. — b) A few MSS. मा (for मां). Ś1 K3 G1 M5–8

तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ॥

२१५

वैशंपायन उवाच ।
र्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
वीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
ाह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २
मुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ५
इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।
तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६
वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स्म प्रसङ्गतः ।
तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८
स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रवर्षति ।
ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः ।
दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १०
युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
एवमुक्ते प्रत्युवाच बीभत्सुर्जातवेदसम् । C. 1. 8165 B. 1. 224. 13 K. 1. 230. 13

निबोधतां; Ko.3 (m as in text).4 Da °धत्त; T2 G2-4 °ध वै. — ^{c}) K4 T2 G2-4 वै (for मे). — ^{d}) Ś1 K (except K3) D5 T1 G1.5 M5.6.8 °यच्छतां.

6 ^{a}) B1.3 Da D1 ह्यमिंद्रः. Da घोरं; T2 G2.4 दावात् (for दावं). — ^{b}) T1 G1 M परिरक्षति खांडवं (T1 पांडव). — ^{c}) K3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) न च शक्नो°. T2 G3 जग्धुं.

7 ^{a}) Ko.4 G6 अस्मिन्; G3.6 अस्य (for अत्र). T1 सर्वेंद्रस्य; G1 M सखा चास्य (M5 चात्र). — ^{b}) Ko.3.4 D5 पन्नगोत्तमः. — ^{c}) K2 सनागः. K3 स्वकृते; K6 सत्कृते; G1 सत्कृतो. D1 स नागस्य कृते दावं. — ^{d}) V1 T1 वज्रधृक्; Da1 °वत्. Ko.4 D5 खांडवं परिरक्षति (= 6^b).

8 ^{a}) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र). — ^{b}) Ko Ñ3 B (except B6) Dn D2.5 T1 रक्षते; Ñ2 रक्षति; T2 G3.4 रक्ष्यति; G2.5.6 रक्षंति. K2 Ñ3 B (except B6) Dn D2.4.5 G1 M5 अस्य; T1 M2 तत् (for स्म). — After 8^{ab}, Ko.3.4 D5 ins.:

2107* बहूनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।

— ^{c}) Ko D5 दग्धुं तस्यैव; K2 तद्धि दग्धुं न; K3.4 तं दग्धुं नैव; N1 D1.2 तत्प्रदग्धुं न; T1 G5.6 M तच्चिदं (M6-8 °द)ग्धुं न; T2 G2-4 न तं दिधक्षुः. G1 तं तु दग्धुं न शक्तोस्मि. — Ś1 K1.2 T1 G3 (hapl.) om. 8^d-9^c. — ^{d}) K3.4 Ñ1 D1 T2 G2-4.6 दावं; G1 M रक्ष्यं (for दग्धुं).

9 Ś1 K1.2 T1 G3 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) Some MSS. मा (for मां). — ^{b}) K3.4 Ñ1 D1.2 मेघेनाभिप्र°; T2 G2-4.6 मेघैरद्भिः प्र°; G1 मेघेनैव प्र°; M मेघैरे(M °घेनै)वाभि°. — ^{c}) K2 B (except B6) सोहं; T2 G2-4.5 अतो; M6-8 तथा (for ततो). K4 प्रदग्धुं तं न श°. — ^{d}) B6 दावमीदृशं.

10 ^{a}) T1 तद् (for स). Ko °भ्यां महात्मभ्यां; K1 °भ्यां सहायत्वे. — ^{b}) Ś1 K1 शस्त्रविद्भ्यां; Ñ1 मंत्रविद्भ्यां. — ^{d}) Ko.3.4 D5 वृणोम्यहं; T2 G2-4 अहं वृणे; G5.6 मया वृतं (by transp.).

11 ^{a}) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D1.2 G1 युवामुदक°. G2 युवाभ्यां वर्षधाराश्च. — ^{d}) T G1-4 M सर्वथा (T1 °दा). Da2 G3.5.6 M5 °यथ; T G1.4 M6-8 °यतः (T2 घातयिष्यतः). — After 11, N ins. a passage given in App. I (No. 118); while T2 G2-4 ins., irrelevantly, a shorter version of the same at the beginning of adhy. 217, given in the same App. (No. 120); and, finally, Ś1 Ko.1.4 ins. yet another version, given there (No. 121), as a separate adhy., after adhy. 225 (i. e. at the very end of this parvan), meant probably as a परिशिष्ट. The episode is *entirely* missing in T1 G1.5.6 M only.

12 Before 12, V1 T1 G2 M6-8 ins. वैशं°. — ^{a}) T1

दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान्बहून् ॥ १३
धनुर्मे नास्ति भगवन्बाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ १४
शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥१५
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।
रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १७
उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

G3, 5, 6 एवमुक्त॰ G5 6 अब्रवीच्छूरो (for प्रत्यु॰). N तच्छ्रुत्वा वचन श्वसेद् (Ko Da एतच्छ्रुत्वा तु वचन) — b) D5 °वेदस ; M3 °वेदसा — After 12ab, N ins.

2108* अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्कालसदृश वच ।

— c) K (except Ko) M3 5 दिधक्षु॰; T3 G2-4 °क्ष (sic) — d) D1 अभ्यागम्य, T3 G2-4 कामसस्य; Cd अका॰ (as in text)

13 Before 13, Ś1 K3 4 ins अर्जुन ; Ko 2 3 Ñ V2 B D अर्जुन उ॰ — ab) T1 °णि दिव्यानि लघूनि च ब॰. — c) T3 G2-4 रोद्धुं (for योद्धु) — d) T1 G1 M वज्रभृतो K3 भुवि (in बहून् as in text)

14 c) T1 °रे कर्म — d) T G1 M वा (for यद्) K3 N2 3 B Da Dn D4 6 विषहेन्मम G5 6 वै (for मे)

15 a) V1 °श्च घोरैर्, D1 2 °श्च मेर्थे; S शरैस्त्वदर्थे (M °थैं) — b) K3 शीघ्रमस्यत — After 15ab, M6-8 ins.

2109* उपासगौ च मे न स्त प्रतियोद्धु पुरदरम् ।

— c) T1 G5 6 न हि योद्धु — d) T3 G2-4 यथेप्सित

16 b) S पाडरान् K1 बहुरहस

17 d) G1 विहन्यान्; M स हन्यान् Ñ1 वने (for रणे)

18 a) K3 Ñ2 3 B D (except D1 2 3) G1 कर्मसिद्धौ च (G1 तु), M6-8 कर्मससिद्धौ — b) Ko 2 4 Ñ1 Da D1 3 T1 कर्तुमर्हसि — K3 (hapl) om 18c-19c — c) T1 G1 M देवेंद्र (for येनेन्द्र) — d) T3 G (except G1) महाशनिं

19 K2 om 19 (cf v 1 18) — b) T3 G (except G1) तत्कर्ताह Ko 3 T3 G (except G1) स्म Ko D1 2 T1 G3 5 6 पावक, K1 4 °के — M6-8 om 19cd — c) Ko 3 करणानि च सर्वाणि; K4 उपकरणानि सर्वाणि (hypermetric), D5 कारणानि समेतानि — d) D1 G2 भगवान् Ś1 K1 B दातुमर्हति

Colophon om in T1 — *Major parvan* T3 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ3 B D3 Dn1, n3 D1 4 5 M3 5 खाडवदाह — *Adhy name* Ś1 Ko 1 3 4 D5 अर्जुनवाक्य, M6 कृष्णपावकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 *223*, *D4 m 239* D5 23 (1 for 223), T3 G4-6 M 190, G1 189, G3 188, G2 192 — *S'loka no* Da1 Dn 17, M5 18 — *Aggregate s loka no* Dn3 8165

216

1 Ś1 K (except Ko) D3 S om उवाच; D1 om the ref — a) K3-4 N V1 B D T2 स (for तु) — b) T1 नराधिप (for हुता॰) — e) D1 भगवान् (for वरुण) — M5 om 1ef — ef) D5 उद्दिश्य चोदकेष्वेव निव॰. T3 G2-4 त (for नि) T1 G1 M (M5 om) श्वेतकुडलिन देव सर्वाभरणभूषित Cd cites आदित्य

2 Ś1 K1 (hapl) om 2abcd — a) T1 अपि; G1 M तु (for च) T3 G (except G1) स (for तद्) — d) Ñ3 8 V1 B1 6 Dn D4 प्रतिगृह्य, T1 वरुण त — T1 (hapl) om 2ef — f) K3 3 N1 3 B D (except D1 3 4) देवदेव सनातन — After 2, K1 ins.

2110* स ध्यातमात्रो वरुण समायातो महाद्युति ।
अथेम नृपशार्दूल वह्निर्वचनमब्रवीत् ।

3 a) G5 6 सोमाय राज्ञे Ñ1 D1 2 न्यस्त (for दत्त) G2 सोमे दत्तेन दत्त तु; G3 4 सोमेन दत्त तु धनु॰ — b) N1 V1 B1 तौ, T1 G1 5 ये; M6 8 मे (for ते) G1-4 त्वयि ते इषुधी शुभे — e) G1 4 M1 5 दिव्य (for क्षीप्र) T1 प्रयच्छ चोभय दिव्य; M6-8 प्रयच्छ भगवन्दिव्य — After 3cd, S ins

2111* रथमश्वौ सव्यसाचिने ।

२१६

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम्।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम्।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम्।
सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च।
सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम्।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः।
प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम्।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ११ C. 1. 8187 B. 1. 225. 14 K. 1. 231. 14

दिव्यैरश्वैः समायुक्तं.

4 a) Ko-2 Ñ V1 B D (except D2) च (for हि). — d) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) तन्ममाद्य; K4 V1 °दर्थे. — Before 4ef, T1 G1.3.6 M (except M5) ins. वैशं°. — e) K (except K1) Dn3 D1.5 T2 G2-4 ददामी°. — f) Ś1 K1 प्रत्यपद्यत.

5 a) N2.3 Da Dn तदद्भु°. T2 G transp. 5cd and 5ef. — c) V1 °श्चैरधृष्यं च. — d) Ś1 Ñ1 D2 °प्रबाधि च; Ko.4 D5 °प्रमर्दनं; K1 °प्रबोधि च; K3 T2 G3.6 °थिनं; T1 सर्वकायावतारणं; G1 M सर्वकायप्रहा(M6-8 °दा)रिणं; G2-4 °शत्रुप्रमाथिनं. — T1 om. 5ef. — f) Ś1 K1 °सेनावि(K1 °ब)कर्षणं; K3.4 Ñ3.3 B D (except D1.2) M6-8 °सैन्यप्रधर्षणं; K2 °प्रकर्षणं; Ñ1 °प्रधर्षकं.

6 K2 om. 6. — a) T1 पिनाकादि सह°. — d) Ś1 सूक्ष्मम् (for श्लक्ष्णम्).

7 a) T2 G (except G1) देवगंधर्वरक्षिभिः. — After 7ab, Ko.2.4 Dn3 D4.5 ins.:

2112* तद्दिव्यं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा।

— c) Ś1 Ko.2.4 प्रादाद् स (S1 तद्) वै धनूरत्नं; K1.3 V1 B2.3 Da D1 G1 °द्वै तद् (G1 स) धनूरत्नं; Ñ1.2 B1 Dn D2.4 °दाचैव धनूरत्नं; B4 T1 °दात्तस्मै धनूरत्नं. — d) K2 Ñ3 B5 M (except M3) अक्षय्ये च; B1.3 G1 तदक्षय्ये (G1 °य्यौ). Ś1 K1 तथेषुधी.

8 a) Ś1 K1 दिव्यावरणं; K2 Ñ1.3 V1 B1 Dn3 T1 G2.3.8 °श्वयुतं. Ko.4 D5 रथं दिव्याश्वसंयुक्तं. — b) T2 G (except G1) °लक्षणं. — c) T2 G (except G1) कामगैर् (for राजतैर्). Ś1 शार्ङ्गैः; Ko.3 चाश्वैः; K1 चांगैः. — d) Some MSS. गंधर्वैर्. — e) S पांडरा°.

9 b) Ś1 अजेरयं; K2 D1 G1.5.6 अजेयं; K3 असह्यं; Ñ1 D2 अक्षय्यं; Ñ3 अक्षयं. — d) K1 B3.5 Da T1 M (except M5) °मनोरमं; Ñ2.3 B1.6 Dn D4 सर्वरत्नमनोरमं.

10 a) Ko N2.3 B Da Dn D2.4.5 T1 G1 M यं (for यत्). K3 च; K4 Ñ V1 B (except B5) Da Dn D3.4.5 M5 सु- (for स्व-). D1 येन (for यत्स्व-). — b) Ś1 भावनं; Ñ V1 B Dn D4 Cd भौमनो; S (except G5) भुवने. Ko.3 D5 T2 भुवनेश्वरः; G1 भुवने प्रभुः. K4 विश्वकर्मा वनेश्वरः. — c) V1 विनिर्देश्यं. — d) K4 अपि (for इव).

11 a) Ko.3.4 Dn1 यस्मिन्; B5 यं स; Dn3 D5 यं तु; T2 G3.4 यं च. T1 शुभ्रांशुं यं समा°; G5 ये रथं सोम आरुह्य. — c) Ś1 नागमे°; K1.3.5m Ñ V1 B D M5 नवमे°. — d) N1 तेजसा (for च श्रिया). — After 11, T1 ins.:

2113* सुरारियोपित्सौवर्णश्रुतिताटङ्कनाशनम्।

17 1. 14 1. 14 आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्विविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६
तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽशृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २१

---

12 a) K3 T2 G1–4 आश्रित्य; Ñ1 D1.2 °तो; Ñ2.3 B6 Dn D4 °तौ. K0.2.4 च; Ñ1 D1.2 अयं (for तं). K0.2.4 रथे य(K2 त)स्मिन् (for रथ°). — b) K3 D1 °समं; K3 इंद्रायुध°; K4 D5 इंद्रयष्टि°; Ñ B3 Dn D4 °समौ; V1 °समो; S शक्रध्वजसमा (T2 G1–4 °सं; M6–8 °मो). K3 V1 B1.5.6 Da D1 S बभौ; Ñ B3 Dn D4 उभौ (for शुभा). K0 इंद्रयष्टिरनुत्तमा. — K0 om. 12cd. — c) Ś1 चप°; K1.2 Ñ1 D2 तप°. B3 °नीया स्र; T2 G3.4 °नीयास्र.

13 a) Ś1 K Dn2 D5 यस्यां. K3 D1 च; T1 स (for तु). — b) Ñ1 S °लांगूल°; Ñ2 B3 Dn D4 °केतनः; Ñ3 B1.5.6 °लांगूलकेतनः; Cd as in text. — After 13ab, K0.2.4 D5 ins.:

2114* हनूमान्नाम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।
नादेन च महारौद्रो भूतकोटिसमावृतः ।;

while T1 ins.:

2115* यः पुरा वायुसंभूतो रक्षोगणविनाशनः ।

— cd) Ś1 K0.1.4 B5.6 D2.5 विनदन्निव; K2 विवर्ध°; K3 विनर्दति च; Ñ2 Dn D4 दिधक्ष°; T2 G2–6 निर्दह°; G1 M6 भीमो ननर्द; M8 भीमो नदंस्तु; M6–8 भीमो ननाद. Ñ V1 B D (except D1.5) G1 M तत्र स्र. Ñ1 मूर्ध्न्यशोभयत्; D5 T2 G (except G1) मूर्ध्नि शोभते. T1 तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्वह्नशोभत.

14 ab) T2 G2–4 ध्वजैर्. K3 भवानि. M (except M8) चात्र (for तत्र). D3 विचित्राणि. T1 हनूमान्परितस्तत्र भूतानि विविधानि च. — Ś1 K1 (? hapl.) om. 14c–15b. — c) T2 G (except G1) पर° (for रिपु°). — d) K2 V1 Dn1.n3 D1 श्रुत्वा; G1 तेषां (for येषां). D2 विनश्यति.

15 Ś1 K1 om. 15ab (cf. v. l. 14). — Before 15, T1 ins. वैशं°. — a) T1 अथ; T2 G1–4 M स तु. — b) Ñ2.3 Dn1.n3 D4 S (except T1 M8) रथसत्त°. — c) MSS. देवता°, देवते°, दैवता° also.

16 b) K2 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 °ग्रकः. — After 16ab, D4 marg. sec. m. ins.:

2116* विष्णोराज्ञां गृहीत्वा तु फल्गुनः परवीरहा ।

— T1 (? hapl.) om. 16c–18b. — c) K2 Ñ2.3 V1 B Dn D2.4 T2 G3–6 तदा; Da जयः (for रथं). — d) T2 G2–4 सुकृतिर्.

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) M8 तस्य (for तच्च). — b) M6–8 यत्सृष्टं ब्रह्मणा पुरा. — d) Ś1 K1 °तोत्र सः; K0 Ñ1 T2 G3–6 Cd °तो जयः.

18 T1 om. 18ab (cf. v. l. 16). — a) K2 Ñ V1 B Dn1.n3 D4 G3 पुरस्कृत्य (for नम°). — b) Ñ2 तदभि; T2 G3–6 तदति; G1 M6 तमपि; Cd तदपि (as in text). Ñ3 V1 B1.3 प्रतस्थे सहकेशवः. — c) K0.4 D5 गांडिवं श्रेष्ठं; D2 रथमास्थाय. — d) K1 तज्ज्यया; V1 ज्यया प्र-; Da ज्यया तद्; T1 यज्ज्यया; M6 ज्यायां सं- (for ज्यया च). Ś1 ज्यया (sic) हि युयोज च; K0.1.4 D5 ज्यया (K1 मौर्व्यां) चैव युयोज ह.

19 a) Ś1 K1 मौर्व्यांस्. Ś1 °नाया; K0.2.4 Ñ V1 B Dn1.n3 D1.2.4 योज्य°; K1 योजमानाया. K2 मौर्व्यामुन्मुच्यमा°. — b) Ś1 K1 च; K3 D2 हि (for ह). T1 G1 M पांडवेन बलीयसा. — c) T G (except G1) तस्य (for तत्र). — d) Ś1 K1 N1 V1 विव्यथे; K2.3 B3 M6 व्यथते (for व्यथितं).

20 a) Ś1 transp. लब्ध्वा and रथं. G1 M (except M8) transp. रथं and धनुः. — c)–29b. T2 G3–6 सह°; Ñ2.3 B Dn D2.5 T1 M6–8 °क्षये. — d) G1 हृष्टश्च (for प्रहृष्टः). Ś1 K1 Ñ1 Dn2.n3 D2.4 सह°; V1

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिबर्हणे ॥ २३
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २४
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ स्वो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७

अर्जुन उवाच ।

चक्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९ C. 1. 8205 B. 1. 224. 32 K. 1. 231. 32

B5.6 Da सज्य°.

21 a) Da °तुल्यं; T2 G3–6 °नाभिं. Ko.2 Ñ1 G1 M तुनश्चक्रं; T2 G3–6 च चक्रं च. — c) B1.3 (m as in text) दिव्यं तत्; G1 दैतेयं (for दयितं).

22 a) Ko.3 N2.3 B5 Dn D2.4.5 T2 G3–5 एवं; K2 एतं (for एनं). — b) T1 G1 M (except M5) अनेन (for एतेन). T2 G2–4 रिपुसूदन. — T1 om. 22^{c}–23^{a}. — d) K2.3 N2.3 B D (except D1.2) जेष्यसि त्वमसंशयं (K3 Dn3 त्वं न संशयः; B5.6 Da D5 त्वमसंशयः).

23 T1 om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — a) Ñ2 Dn D4 तु (for त्वं). A few MSS. मानुषाणां. — c) Ś1 M5 om. च. K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तथा; D2 G1 तदा (for सदा). Ko D5 T1 नागा(Ko देवा)नामपि चाहवे (T1 चाधिकः). — e) B5 D2 G3 भविष्यति; D5 विजेष्यसि. — f) Ś1 K1 °निहाहवे; Ko °बर्हणं; K2 °बर्हण; K3.4 °बर्हणः; Ñ2.3 B3.6 Dn D2.4 प्रवरोपि निब°; D1.5 प्रवरोरि°; T1 G1 °रारीजि-ह्म्रणे; T2 G2–6 °निवारणे. — After 23, T2 G (except G1) ins.:

2117* तवैतच्चक्रमस्त्रं यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।
तच्चास्मिन्नर्पय विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।
[(L. 1) G5.6 सुदर्शं नाम नामतः (for नामतश्च etc.]

24 a) Ñ1 D2 सदा; T1 G1 M (except M5) त्वया (for रणे). K (except K1) Ñ1 V1 B6 D (except D4.5) T1 G1 M (except M5) एव (for एतत्). — b) T1 युधि; M (except M5) सदा (for त्वया). Ś1 K1 सत्तम (for शत्रुषु). — c) T2 G2–4 कृत्वा (for हत्वा). Ko B2.6 हत्वाप्रत्तिरयं; T1 हत्वा हत्वा रिपून् (for हत्वाप्रति°).

25 Before 25, T2 G (except G1) ins वैशं°. — a) T1 पाशी पुनर् (for वरुणश्च). G1 ददौ तस्मै गदामग्निर्. — b) G1 दिव्याम् (for गदाम्). Ko D5 अशनिसंनिभां; Ñ1 D1 चाशनि°. — c) Ko G3 °कारिणीं; K1 D2 °करिणीं. — d) Ś1 हरौ; Ko असि; K1 नृप; K2 प्रभुं; N2.3 B1.3.5 D (except D2.5) प्रभुः; V1 तदा; B6 तया (for हरेः). — After 25, Ko.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins. a passage of 11 lines given in App. I (No. 119).

26 b) K2.3 Ñ3 B Da अच्युतार्जुनौ; N2 Dn D4 अर्जुनाच्युतौ; G6 कृष्णमाधवौ. — d) Ñ1 D1.2 T1 G1 M transp. रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko.3.4 D5 धर्मिणौ (for ध्वजिनौ).

27 a) T1 G3.5.6 M (except M3) स्व (for स्वो). — c) K4 चैव (for एकेन). — d) A few MSS. °गार्थे. Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B (except B6) Da2 Dn2 D1.2.5 S (except M3.5) युयुत्सता.

28 Ś1 K1 T2 G2–6 om. उवाच; T1 G1 M om. the ref. — Ś1 K (except K4) D2.5 ins. after अर्जुनः (resp. अर्जुन उ°): Ñ1.2 B3.6 Dn G2, after 28^{ab}:

2118* चक्रेण भस्मसात्सर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।
[Ś1 K1 प्रकुर्यादेव वीर्ये°; B3.6 °न स्वतेजसा.]

— K4 Ñ1 D1.2 om. 28^{ab}. — a) Ś1 Ko.1.3 D5 गदां (for अस्त्रं). K2 Ñ3.3 V1 B D (except D5; D1.2 om.) चक्रपाणिर्हृषीकेशो. — b) K2 Ñ2.3 V1 B1 D (except D5; D1.2 om.) विचरन् (for विसृ°). — After 28^{ab}, Ñ1.2 B3.6 Dn G2 ins. 2118*. — cd) M3.6–8 असौ (for तत्). M5 transp. तत् and यत्. N T2 कुर्यात् (V1 हन्यात्); T1 M5 दद्यात्; M6–8 जय्यात्.

29 a) Ko.2 गांजीवं. V1 transp. गाण्डीवं and धनुरा°. T1 अक्षय्यौ (for आदाय). — b) = 20^{b}. Ñ2.3 B Da Dn °क्षयये; T1 समादाय; G1 अक्षय्ये च. — After 29^{c}, T1 ins.:

2119* स सुरासुरमानवान् ।
किं पुनर्वज्रिणैकं तु
(cf. 27^{bc}). — d) T1 अपि (for युधि).

सर्वतः परिवार्यैनं दावेन महता प्रभो ।
कामं संप्रज्वलायैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१
सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।
ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२
परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।
मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३
दह्यतस्तस्य विबभौ रूपं दावस्य भारत ।
मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

---

30 ᵃ) K0 D5 एतद्; K2.3 N2.3 B5 D1 एवं; N1 इमं; V1 B1.3.6 Da Dn D4 M5 एव. — ᵇ) Ś1 K1 देवेन; T2 G1-6 नादेन (for दावेन). K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) दावमेतं महाप्रभो (B1.3.6 °भं); T1 दावं सुविपुलं प्र°; G1 M5 दावं सुविहितं प्र°; M6-8 भावं सुविहितं प्र°. — ᶜ) K0 D5 संधुक्षया°; K4 संधक्षया°; B1 स्वं प्र°; T1 सुप्र°. — ᵈ) T2 G2.4 स्थितौ (for कल्यौ). Ś1 K1 सर्व°; K3 साध्य°; Ñ1 B3.6 D (except D1.4.5) सह्य°; V1 सव्य°. G3 (corrupt) स्थितौ स्वस्यास्य कर्मणि. — After 30, S ins.:

2120* यदि खाण्डवमेष्यति प्रमादा-
स्सगणो वा परिरक्षितुं महेन्द्रः ।
शरताडितखण्डकुण्डलानां
कदनं द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[ᵃ) G1 °शाग्र°; G3 °कर्ण° (for °खण्ड°). — ᵈ) M व्यसनं (for कदनं).]

31 Ś1 T2 G1.3-5 M om. उवाच; the rest except N3 om. the ref. — ᵃ) K0 T2 G (except G1) तु (for स). — ᵇ) T2 G (except G1) सहायेनार्जु°. K3 चैव; T2 G (except G1) ह (for च). — ᵈ) K3.4 Ñ1 V1 D1.2 S (except G1) transp. दावं and दग्धुं.

32 ᵇ) Ñ1 संप्राप्तो (for सप्तार्चिर्). Ś1 K1 ज्वलनप्रभः; K0.3.4 V1 D5 T1 G1 M6-8 °स्ततः; K2 Ñ B2.5 Dn1.n2 D1 °स्तथा. — ᶜ) Ś1 T1 क्रुद्धे; K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D2.4 दावं (for क्रुद्धो).

33 ᵃ) K2 Ñ2.3 B D (except D2) प्रतिगृह्य. Ś1 K1 समाविष्टो; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.3) °विश्य; V1 °दिशः. — ᵇ) K2 दावं; Ñ1 धनुः (for वनं). Ś1 वपजारमतुः; K0.3.4 V1 D5 T1 G3.6 M मनुजर्षभ; K1 मनुजारमतुः; Ñ1 D2 पुरुषर्षभ. — ᶜ) =1. 22. 4ᶜ. Ś1 K0.1.3.4 V1 D5 मेघदुंदुभिनिर्घोषः (Ś1 K1 °षं); K2 D1 T2 G2.4 °निर्घोषैः; Ñ2.3 B1m.6 Da Dn T1 G1.2.3.5 M °निर्घोषः. — ᵈ) Ś1 °भूतान्यनिर्दहत्; K2 Ñ2.3 B1.2.3 Dn D1.4 °तान्यकंपयत्; K3 °नि कंपयन्; V1 B5 Da °नि सोदहत्

34 ᵃᵇ) Ś1 K1 M2.3 दहतस्. T2 G3-5 दह्यमानस्य N2 B D (except D1.2.5) च (for वि-). Ñ1 दहनस्य वनी रूपं सह दा° etc. — ᶜ) K0 गिरेः (for मेरोः). G3 महीध्रस्य (for नगे°). — ᵈ) K3 N2.3 B (except B6) D (except D1.2.5) कीर्णस्यांशुमतोंशुभिः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M2.3 खाण्डवदाह; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K0.1.2.4 D5 कृष्णा(K0 अ)र्जुनयोरग्निप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 224; D3m 240; D5 24; T1 233; T2 G3-6 M 191; G1 190; G2 189; G3 194. — *S'loka no.:* Da1 37; Dn 36; M2 38. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8181.

217

☞ At the beginning of this adhy., T2 G3-6 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an *abbreviated* version of the Śvetaki episode), given in App. I (No. 120); cf. v. l. 1. 215. 11; T2 G3-6 are the *only* S MSS. which contain some vestige of this episode.

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच (T2 G3-6 om. the ref.). — ᵃ) K2 N2.3 B D स्वयोगी (Dn2 मरणे; D1.2.3 as in text); T2 G (except G1) सुपुष्पाढ्य. — ᵈ) T2 G (except G1) सदा (for महत्).

2 ᵃ) K2 B1 सह; Ñ2.3 B2 D (except D1.2.5) च (for हि). — ᶜ) K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D2 प्रवीणे तौ; K3 D1.2 S (except G1.3.6 M3) ततस्तत्र (for तत्र तौ). — ᵈ) K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D5 तत्र तत्राग्यथा°.

3 ᵃ) K3 Ñ2.3 B Da Dn D1.2 न च; T2 M6-8 न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।
तौ रथाभ्यां नरव्याघ्रौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ५
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन्मातॄंस्तथापरे ।
त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
जलस्थानेषु सर्वेषु क्वाथ्यमानेषु भारत ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः । C. 1. 8221 B. 1. 220. 11 K. 1. 232. 11

(by transp.); G1 न च; M3 नैव. Ś1 K1 छिद्रेणापि विशंतौ तौ; D1 छिद्रं तत्र न पश्यंति. Cd cites छिद्रं (as in text). — b) K0 द्रुतयोराशु°; K2 Ñ2.3 B D (except D1.5) रथयोराशुचारिणोः (D3 °णः). — c) Ñ V1 B1 Dn1.n2 D2 एव (for इव). Ś1 दृश्येतां; N1 V1 दृश्यंतौ; D1.2.6 G1.2 M3 दृश्यंते. — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 रथाभ्यां तौ. Ś1 K (except K2) D6 महारथौ; V1 नरोत्तमौ; M रथोत्तमे.

4 b) K2 Ñ2 भूताः शतसह°; N3 B D (except D1.2.5) भूतानि शतसंघशः. — d) K3 B1 (m as in text) D3 विनदति; Ñ1 निनदंतो. K2 Ñ2.3 B D (except D2) समंततः.

5 a) K0.3.4 D5 दग्धैकपार्श्वा; B6 °शेषा; D2 दग्धाश्च देशा. — b) Ś1 K1 विनद्धा°; K0.3.4 Ñ1 विनष्टा°; K2 निकृष्टा°; D5 निविष्टा°; G6 निक्षिप्ता°; Cd as in text. — c) V1 G3–4 स्फुटिताश्च. Ś1 K1 विचेष्टाश्च; D5 °णांगा; T1 अथ शीर्णांगा; M3 °र्णाक्षा; M5 विकर्णाश्च. — d) Ś1 K D5 G3.4 विप्लुष्टाश्च; T1 G3.6 M °ताक्षा; G1 °तांगा. Ś1 K1 विचेतनाः; K2 Ñ2.3 B1.5 Da Dn तथापरे; D1.2.4 सहस्रशः; T2 G3–4 विशेषतः.

6 a) Ś1 K1 समाश्लिष्य; T2 G3–4 °सीनान्. K2 N3 B Da D1 तथान्योन्यं. — b) Ś1 K1 मित्रान् (for पितॄन्). N भ्रातॄन्. Ñ V1 B1.6 Da1 Dn D5 अथापरे. M3 भ्रातॄनन्ये पितॄंस्तथा. — c) B6 °कुः कृच्छ्रेण. — d) N (except Ś1 K1 N1 V1) G2 तत्र (for तथा).

7 a) K1.4 Da D1.2 T1 G2 M3 अन्यैः (for अन्ये). K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 संदष्टदशनाश्चान्ये. — b) K0.3 Da D5 G1 M खमुत्पेतुः; D2 समितो नु. K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4 अनेकशः. — T1 (hapl.) om. 7c–9d. — c) K0.3.4 Ñ1 V1 B6 Da D1.2 G1 M एव; D5 अव- (for वि). K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4 ततस्ततेतीव (K2 °तैव) घू°; T2 G3–6 तत्र पक्षौ विधून्वंतः. — d) K1 B1.6 प्रपेतिरे.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K1 G1 M विवेष्टंतो; T2 G3–6 व्यवेष्टंत. — c) S (T1 om.) प्र- (for स्म). — d) K0.3 D5 दह्यमानाः; K4 दृश्यमानाः; G1 विनदंतः.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 7). — a) K2 Ñ2.3 B D (D1 corrupt) जलाशयेषु. K2 Ñ V1 B D (D1 corrupt) T2 G (except G1) तप्तेषु; M दग्धेषु. D1 corrupt. — b) K3 D2.3 G2.3.5.6 क्वथ्य°; T2 G4 मथ्य°. K2 Ñ2.3 B D वह्निना (for भारत). — d) M3 मत्स्याः शत- (for कूर्म°). Ñ2 Dn D4 समंततः (for सह°).

10 D5 om. 10. — a) K2 N3.3 B1.6 Dn1.n2 D1.4 अपरे दीप्तैः; B3.5 Da Dn2 अपरैर्दीप्तैः; G1 संप्रवित्तैश्च. — b) Ś1 K1 इवाद्रयः. — c) Ñ3 प्रदृश्यंत; G1 अदह्यंत. N2.3 B D1 Dn D4 तत्र (for तस्मिन्).

11 a) K0.3 Ñ V1 B D का(D1.2 का)श्चिद्; K3 तांस्तदा; T1 स तांस्तु (for तांस्तथा). T2 G2–4 तांस्तांस्ततस्ततः पार्थः. — b) Ś1 विच्छिद्य. K0.3.4 D5 सर्वशः; Ñ1 खांडवे.

दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११
ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२
शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।
विरावः श्रूयते ह स्म समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३
वह्नेश्चापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।
जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४
ततो जग्मुर्महात्मानः सर्वे एव दिवौकसः ।
शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।
कच्चिन्न संक्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७
महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८
ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९
असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०
ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्बहु ॥ २१
अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नुसघोषवत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

— c) Ko.2 N V1 B D पातयामास विहगान्. — d) Ko.2 Ñ V1 B D प्रदीप्ते; K3 प्रापतन्; K4 T2 G2-4 प्रसभं; T1 G1 M3 सहसा; M5-8 सहसं; Cd as in text. Ko.2 Ñ B Da D1.2 वसुरेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मन्. — Ñ1 D2 repeat 11 with v. l. [a) Ñ1 तदा. Ñ1 D2 उत्पतितान्. — b) Ñ1 खांडवे (for खण्ड°). — c) D2 दीप्यमानं ततः पश्यन्. — d) Ñ1 प्राह°; D2 प्रसभं.]

12 a) Ko.2 G1 ते शरार्दित°; T2 G2-4 समंताल्लुप्त°. — b) Ñ B D (except Da) T1 निनदंतो. — c) K2 निपत्य; T1 उत्प्लुत्य. — d) Ñ2 B1.6 Da Dn D4 खांडवे पुनः; D2 पावकोत्तमे.

13 T1 om. 13c–14c. — b) K2 B3 D1 सहसाथ; Ñ2.3 Dn संघशः स्म; B1.2 Da D4 संघशोथ; B6 सहसोथ (for दह्यतां च). — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.3) शुश्रुवे (for श्रूयते). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 घोरः; Ñ1 G3.6 हि स्म; V1 तस्मिन्; D2 तत्र; D3 T2 G2-4 तस्य; G1 ह्यस्मिन्. — d) Ko.3.4 सागरस्येव. D1.3 मंथने. — After 13, G3 ins.:

2121* उपलभ्य समुत्पेतुः समुत्पेतुर्महीधराः ।

14 T1 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) T2 G2-4 अग्नेश्चापि. Ko.3.4 D3 G3.6 M3 विवृद्धस्य; K3 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 प्रदीप्तस्य; Ñ1 V1 D2 T2 G2-4 M5.6-8 प्रवृ(D2 °वि)द्धस्य. — b) K3 Ñ3 Da D1 समुत्पत्य. — After 14, Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) ins.:

2122* तेनार्चिषा सुसंतप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः ।

15 cd) K2 Ñ B Da Dn1.n2 D4 शतक्रतुं (B1 m.! शरणं तं) सहस्राक्षं देवेशमसुरार्दनं; T1 शरणं देवराजं ते सुधर्मायां समास्थितं.

16 Ś1 K Ñ1 S om. देवा ऊ°. — a) Ś1 K V1 B3 Dn D4 T1 G1 किं त्विमे (K4 किमर्थं); N2 D1.2 किं नु वै; T2 G2-6 किमिदं. K2 B6 मानुषाः; V1 B5 दानवाः; T1 प्राणिनः Cd मानवाः (as in text). — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.3) चित्रभानुना. — c) B1 नु; T2 G2-4 च (for न) Ś1 K1 संक्षयं; K4 B1.5 G1 संशयः. Ś1 K1 प्राप्ता. — d) Ś1 K1 न महेश्वर (for अमरे°). — After 16, T2 G (except G1) ins.:

2123* इत्याक्रोशमकुर्वंस्ते लोकाः सर्वे भयान्विताः ।

17 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (T2 G4 om. the ref.). — c) Ś1 D2 प्र- (for वि-).

18 a) K2 B1.2.4 Da मेघवृंदेन; Ñ2.3 B3 Dn D4 रथवृंदेन. — b) K2 Ñ1.2 B D (except D1.2.3) वासवः; V1 T1 G6 वज्रधृक्; T2 G2-4 वज्रधृत्. — c) Ñ2 Dn D4 समवाकीर्य; B6 Da G1 M3 समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; T2 G2.4 समसाच्छाद्य; G3 तं समाच्छाद्य; G3.6 समसास्तीर्य.

19 a) T1 G1 M तत्र (for ततः). T2 G2-4 अंतरिक्षात् (for अक्षमात्रा). Ś1 K1.3 व्यसृजत्; K2.4 B D (except D2) T1 M3 व्यसृजन्. — b) K2 D1 वारिधाराः सह°; D2 धारारूपा सह°. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2)

२१८

वैशंपायन उवाच ।
तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाक विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः । C. 1. 8233 B. 1. 227. 6 K. 1. 238. 6.

चोदिता देवराजेन. — d) K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 जलदाः; V1 खांडवे; D2 पांडवं (for पावकं). V1 पावकं प्रति; T1 सह खांडवं.

20 D2 om. 20c–21b. — a) Ñ1 अप्रासास्तु (for असंप्रासाः). Ñ1 ततो; V1 तु ते; T2 G (except G2) तदा. M transp. ताः and धाराः. — c) D5 स्वयं च; G1 खांडवं; M6.8 खमेव.

21 D2 om. 21ab (cf. v. l. 20). — b) K3 T2 G (except G1) ततः; V1 T1 M (except M5) तथा (for तदा). — c) Ko ताः; K2 N1 V1 स (for तम्). Ś1 K1.4 D1.3 °चाभ्यवर्षत; K2 Ñ1.3 B Da Dn D2.4 °व महामेघैः; T2 G °वातिवर्षेण (G1 °व प्रवर्षत). — d) Ś1 दधः (sic); o अपः; D5 आपः; G1 मेघाः (for अम्भः). Ś1 प्रविसृजद्. 1 वार्यंधो विसृजद्दहु; K2 Ñ1.3 B Da Dn D2.4 अंभांसि पसृजद्दहु; K3 तदांभो व्यसृजन्व°; N1 तदंभः प्रसृतं च°; V1 तदंभः प्रसृजन्मुहुः; T1 अंभः प्रविविशुः सृजन्; T2 G2–6 वर्षं बलसूदनः (G5.6 °वृत्रहा).

22 a) Ñ1 अद्रिर्; G2 अथ. Ś1 °संविद्धं; Ko.1.4 संवृद्धं; B6 °संनद्धं. T2 G2–6 संतताभि(G2 °पा)श्च धाराभिः. — b) K4 °द्युत्ससंकुलं; T1 सघोषस्तनयित्नुवत्; T2 G2–6 वंशधूम(G3.4 °धूप-; G5 °द्रुम)समाकुलं; G1 M स्तनयित्नुसघोषवत् (G1 °त्नुमघोषयत्); cf. 22d. — B3 om. 22cd. — c) K2 B5 D1 सर्वं (for घोरं). — d) Ś1 K1 °त्नुमघोषयत्; K2 N2.3 B (B3 om.) D °द्युत्समाकुलं; K4 °त्नुसघोषयन्; Ñ1 V1 °त्नुरिवांबरे; T1 G1 M धूमविद्युत्समाकुलं (T1 °वृतं); T2 G2–4 त्नुसधूमवत्; cf. 22b.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2–4 N3 B Da Dn1.n2 D2.4.5 G5 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 K1 इद्रांग्निसमागमः; Ko D5 इंद्रप्रवर्षणं; K3 इंद्रवर्षः; K4 इंद्रद्रावणं; M5 इद्राभिवर्षः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 225; D4m 241; D5 25; T2 G4–6 M 192; G1 191; G2 190; G3 195. — *S'loka no.:* Dn M6 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8203.

218

1 Ś1 K (except Ko) Da2 S om. उवाच (T2 G3–5 om. the ref.). — a) V1 ततः (for तस्य). K2 Ñ2.3 B D (except D1) अथ; G3.4 अपि (for अभि-). T2 G (except G1) धाराः (for वारि). — b) T G1.2.4.6 M3.5 खांडवं; G3.5 (corrupt) पांडवं.

2 ab) Ko.2 Ñ2.3 V1 B D (except D1) खांडवं च वनं सर्वं पांडवो बहुभिः शरैः. — cd) D2 T1 G1 सर्वं (for वर्षं). K3 अपाकर्षत; K4 G6 अपकृत्य; T2 G3.4 अपाकृष्य; G5 अपाकृत्य. K1 तपोवनात्; Ñ2 D2 च तद्वनं. Ko.2 Ñ2.3 V1 B D प्राच्छादयमेयात्मा नीहारेणेव चंद्रमाः.

3 =(var.) 1. 219. 24. — D1 om. 3ab. — a) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्). — b) Ś1 K1 भूतो; M6–8 भूतैः. K1–3 निःसरितुं. — After 3ab, K4 (om. line 2) V1 B6 (om. line 1) D4 (marg. *sec. m.*; om. line 1) ins.:

2124* तद्दृष्ट्वा वारितं तोयं नाराचैः सव्यसाचिना ।
आश्चर्यमगमन्देवा मुनयश्च दिवि स्थिताः ।

— c) T1 संसृज्यमानैः; G2 निस्तीर्यमाणैः; M5 संस्तीर्यमाणैः; M6–8 संछिद्यमानाः. K2 D1 बाणौघैः; Ñ2.3 B Da Dn D2.4.5 खे बाणैः; T2 G (except G1) गगने; Cd खगमैः (as in text).

4 a) T1 स तक्षको (for तक्षकस्तु). Ś1 K1 transp. तु and न. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) नाग- (for सर्प-). — c) K4 ततः (for वने). T2 G (except G1) °ने तु तस्मिंस्तु. — d) K2 Ñ2.3 B D °त्रं गतो हि सः; T2 G (except G1) °त्रे तदाभवत्.

5 a) K2 Ñ2.3 B Dn D1.4 °सेनोभवत्तत्र. — b) V1

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पन्नगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
तस्यास्तीक्ष्णेन भल्लेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०
शशाप तं च संक्रुद्धो बीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
योधयामास संक्रुद्धो वञ्चनां तामनुस्मरन् ॥ १२
देवराडपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
स्वमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थोऽजनयन्मेघाञ्जलधाराुचोऽऽकुलान् ॥ १४
तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र (for स) — d) K2 Ñ2 3 B Dn D4 °र्थं जातवेदस

6 a) Ś1 K1 Ñ1 च, K2 Ñ2 B1 6 D (except Da1 D1 2) S (except T2 G2–4) स (for वि-) K3 नि सर्तुं — b) K2 D1 रुद्धोर्जुनपतत्रिभि , Ñ2 3 B Da Dn D4.5 निरुद्धोर्जुनपत्रिभि — c) T2 G3–4 मोचयामास — d) K0 पन्नगोत्तमा, K3 4 भुजगोत्तम, T1 M (except M5) °त्मज

7 a) T1 ग्रस्त्वा — b) K2 D1 2 तस्य (for अस्य) K2 B6 D4 T2 G3 4 न गीर्यते, Ñ1 D5 निगीर्य च Ś1 K1 पुच्छमास्येन गृह्य च, T1 पुच्छ पुच्छेन वेष्ट्य च — c) T1 G1 M अत्यक्रमत्, T2 G2–6 अभ्यगमत् (for आच°) K2 D1 गतु (for सा तु) Ñ2 3 B Da Dn D4 निगीर्यमाणा साक्रामत् — d) T1 °वर्धिनी, G1–3 °गार्धिनी K2 Ñ2 3 B Da Dn D1 4 सुत (K2 D1 तस्य; N3 ख त; B3 हुत) नागी मुमुक्षया

8 a) K2 N2 3 B Da Dn D1 4.5 T1 G1 M क्षु(D1 क्षु)रेण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन भ°) Ñ1 लोहेन; V1 क्षुडेन; D2 धारेण (for भल्लेन) — K1 (hapl) om 8c–9b — c) Ś1 तां चापश्यत् Ñ3 3 B D (except D2.5) शचीपति

9 K2 om 9ab (cf v l 8) — a) K0 1 4 T2 G (except G6) तां (for त) — c) K0 D3 T2 G (except G1) तत्काले — d) T2 G (except G1) ह्यश्वसेन

10 a) Ś1 T2 G (except G3 6) M3.4 ततो; K2 तथा; M6–8 ददौ (for तदा) — b) T2 G3–4 घोर (for घोरां) — c) Da transp द्विधा and त्रिधा K2 D1 गतास्त्रय; K3 स चिच्छेद; Ñ2 3 B Da Dn D4 च खगतान् — d) K3 Ñ2 3 B D (except D2 4) प्राणिन पाण्डवोच्छिनत्; V1 S खगतान् (V1 वेगवान्; T G1–4 M1 खगतो) भरतर्षभ (T1 G1.3 6 °भ)

11 K1 (hapl) om 11c–12a. — ab) K1 Ñ1 D1 2.3 transp. संक्रुद्धो and बीभत्सु T2 G (except G1) तत° (for च स) — cd) K4 Ñ V1 B Da Dn D °श्चाप्यप्रतिष्ठो, D2 5 °श्च न प्रति°, T1 °श्च ह्यप्र° (all avoid the hiatus in different ways!) Ñ V1 B D T2 G भविष्यसि, T1 G1 M3 5 भवेदिह

12 K2 om 12abc (cf v l 11) — a) Ś1 K1 G1 M खे (for ख) Ñ2 3 B D (except D1) G1 M आशुगै शरै , Arjp इषुभि शितै (as in text) T2 G खे विमानगत शरै — c) T2 G3.4 पोथ- (for योध), त (for स)

13 a) K0 2 Ñ V1 B D G6 (sup lin) देवराजोऽपि — b) K1.2 G1 M3 सक्रुद्धम् T1 स क्रुद्धम् K0 Ñ1 V T1 M3 m 6–8 अति; K1 M3 4 अथ; K4 D5 G2 3 4 इति; अपि (for इव) Ś1 K1 फल्गुण; K0 3 4 Ñ1 V1 फाल्गुन K2 Ñ2 3 B Da Dn D1 3 4 °रुष समरेऽर्जुनम् — c) Ś1 K1 स्वशस्त्रम् V1 व्यसृजत् K2 Ñ2 3 B Dn D2 4 तीव्र; D1 दीप्र (for दीप्त) T1 वायव्यम व्यसृजन्, T2 G1–4 M दिव्यमस्त्र च विसृजत् (T2 G3–4 °जन् G1 विधिवत्, M3 m व्यसृजत्); G5 6 दिव्यास्त्र विधिवद्दीप्त — d) K0 3 4 सततानाखि°; K2 Ñ B D छादयित्वाखि°; T G2–4 विततानाकुल (T1 °खिल); G1 वायत्तेनाकु°; G5 6 ययतो नाखि° — After 13, T2 G2–4 ins

2125* सुभद्रजवमाद्दीस सदा वायु विसर्ज ह ।

14 K1 om 14ab — a) Ñ1 G3.6 महाघोर°; T2 G3–4 सदा घोर (G2 °र) (for महा°) — b) V1 °धम्सचराचरान्; T G (except G1) क्षोभयामास साग°. — c) Ś1 वियत्स्थे; K0.2.4 वितस्थे; K1 विग्रस्त; K3 m वियस्थे; Ñ1 विपन्स्थाः; T1 G1 M विततो; T2 G3–6 वीर्यस्थो — d) Ś1 K1.4 B Dn Da D4 5 °धारासमाकुलान्; K0.3 T1 G1.3 M3.5 °मुचो मुचान्; K2 D1 °मुचो बहून्; Ñ V1 °मुचोत्तरान्; D2 °धाराः ततोमुर्ला; T2 G2 4 °मुचोनिलान्; M6–8 °धारा मुमोचिरे; text as in G2.6! — After 14, K2 Ñ2.3 V1 B D ins.

ायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
ानेन्द्राशनिमेघानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
ालधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
ाणेन चाभवद्व्योम संप्रशान्तरजस्तमः ।
ाुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ।
ाजज्वालातुलार्चिष्मान्स्वनादैः पूरयञ्जगत् ॥ १८
कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।
प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २०
तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरुर्ज्वलिताननाः ॥ २१
तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोषान्दृश्य खेचरान् ।
विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २४
तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् । C. 1. 8258 B. 1. 227. 26 K. 1. 253. 26

2126* ततोऽशनिमुचो घोरांस्तडित्स्तनितनिःस्वनान् ।

15 a) T1 तथा तत्प्रतिघातार्थं. — b) Ś1 K1 Ñ1 D1.2 °स्त्रमस्त्रविद्; K4 T2 G (except G1) °स्त्रमद्भुतं. — c) K2 Ñ2 B D T1 °व्यमभिमंत्र्याथ (T1 °ऽथैव); Ñ3 °व्यमभिसंधाय. — d) Ñ2 मंत्रप्रतिवि°; T2 G2-4 शार्क्षं प्रतिवि°; G5.6 शस्त्रं प्रति वि°.

16 a) S (except T1 G5.6) °मेघाभ्यां. — b) T2 G2-4 यत्कृतं (for वीर्यौजस्). — c) T1 G1 °धाराच्युताः. T1 तेन (for शोषं). — d) T1 शोषं स° (for नेशुश्च).

17 a) Ñ1 तत्क्षणेनाभव°. — Ñ1 om. 17cd. — c) K1 °शीताकुल°; K3.4 Ñ2.3 B D (except D5) G5 °वहं; T2 G2-4 °गुणः. — d) Ñ3 सुप्रकृष्टार्क°; T2 G2-4 प्रसन्नश्चार्कमंडलः (G2.3 °लं).

18 a) K2 °हृष्टांगो; T2 G2-4 निष्प्रतीघात°. — b) M6-8 बहुभिर् (for हुतभुग्). — After 18ab, K2.4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

2127* सिच्यमानो वसौघैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः ।
[K4 प्राणिदेहविनिःसृतैः.]

— c) Ñ1.3 °ज्वाल तु सोर्चि°; Ñ2 B3 Dn D4 °ज्वालाथ सोर्चि°; V1 °ज्वाल स चार्चि°; D2 G5.6 °ज्वालातुलोर्चि°; D5 संप्रजज्वाल्य सोर्चि°; T2 G4 °ज्वाल महार्चि°; G1.2 M °ज्वालाकुला(M5 °लो)र्चि°. — d) Ko.2.4 स्वैर्; K2 Ñ1 Da स; D1 सं° (for स्व°). T2 G (except G1) दिशः (for जगत्).

19 ab) K2 D1 कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन° (for तं च). — c) K1 (by corr.) D5 समुत्पेतुर्. K2 Ñ2.3 B D (except D2.3) महाराज. — d) D1.2 सौपर्णा°; T1 वेगवंतः.

20 a) Ko.4 गारुडा; K2 गरुत्मत्; N2.3 B3.4 Dn D4.6 गरुत्मान् (B5m गारुडान्); B6 D2 गरुडो. — b) K1 Ñ1 B1.6 Da Dn3 D1.2 G2.5.6 तदा (for तथा). — c) K2 हंतुकामाः समापेतुः; Ñ2 B (except B1) Dn D4 °कामो न्यपतत्; Da D2 °मा न्यपतन्. — d) Ś1 K1 यत्र तौ; Ko.3.4 Ñ1 V1 D5 पृकतः; T1 G1 M आकाशं.

21 a) D2 °संकाशाः; T2 G (except G1) °संघाश्च. — b) T2 G (except G1) खांडवस्य स°. — d) K2 Ñ2.3 B D (except D2.3) नि(Ñ3 B1.3.6 D4 निष्; Dn3 निः)पेतुर्; T2 G (except G1) निचेरुर्. — After 21, T2 G2-4 (T2 G4 om. posterior half and 22a) ins.:

2128* तांश्चार्कसदृशैरस्त्रैः परपक्षसमाश्रितान् ।

22 T2 G4 om. 22a (cf. 2128*). — a) M (except M3) सरोषं. Ś1 Ko.1.3.4 D1.2 सरोषा(Ko.4 स्वरोषा; D1 सविषा)न्प्रदृशोचिरान्; K2 Ñ3 B1.5 °न्निविषाविलान्; Ñ2 V1 Da स्वरोषान्निसमन्वितैः (V1 °समुद्धतैः); Ñ2 B3.6 Dn D4.5 °न्नि समुक्षितैः; G5.6 सरोषां समखे°. — c) K2 Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 G5.6 विविशुश्चापि तं (K2 Ñ1 B1 D1 ते); D2 विदेहश्चापि तत्; T1 °शा अभवन्; T2 G3.4 °शाः प्राविशन्; G1 °शा विविशन्; G2 शांश्चापतन्; M6-8 °शाश्चाभवन्. T1 G2 दीप्ते. — d) T1 G3 पावके; G1 खांडवं.

23 a) Ś1 K1 देवाः; Ko.3.4 Ñ D (except D1.2) M3 असुराः. — c) Ñ1 °तुमुलं (for °मतुलं).

24 ab) Ś1 K3 T1 G1 M अयः(G1 रसरुत्)कनक(Ś1 कांचन)चक्राश्म(Ś1 K3 G1 °सि-; T1 °णि); Ko.1.4 Ñ V1 D1 °चक्रासि° (Ñ3 °णि); T2 G2-6 अयःकंटकचक्राश्म (G5.6 °सि-). Ś1 भुशुंड्युद्धतवाहनाः; Ñ3 °ड्युत्कृत्य बा°; T1 G1 M गदामुसल(T1 °मुद्गर)पाणयः; T2 G2-6 मुसलोद्यो(G2 °द्य)तपाणयः. — d) G1 क्रोधात् (for क्रोध°).

25 a) Ko.3.4 V1 D5 S अपि; Dn N2.3 अति° (for

S 26.20 प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २५
कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २६
अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
वेलामिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
ततः शक्रोऽभिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ २८
अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तदा ॥
कालदण्डं यमो राजा शिबिकां च धनेश्वरः ।
पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥
ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
जगृहे च धनुर्धाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ३१
पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३
प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्यमा अपि ।

अभि-). D5 T2 G3-5 प्रहर° (for -व्याहर°). — b) Ś1 K1 Ñ2.3 D2 प्र-; D5 वि- (for च). — d) T1 वेगितैः (for निशितैः).

26 a) Ś1 K1 तु (for च). — b) G1 शक्रेण. K (except K1) Ñ2.3 B Dn D1.2.4.5 °विनाशन: (K0.3.4 °शिना; D1 °शिनः); V1 °ण चिच्छिदे ततः; D5 °विदारणः; T1 G1 M6-8 °निपातनः (M6 °ना); T2 G2-5 °विघातिना; M3.4 °निसूदनः.

27 a) T2 G (except G1) अपरे तु (for अथापरे). — K4 (? hapl.) om. 27b-28a. — b) Ś1 K1 °वेगेरितैः; K3 D1 °वेगार्दिताः; T3 G4 °वेदीरिताः; G2 शक्रवेगैरिताः; G5.6 °वेगैरिताः. Ñ2.3 V1 B D तथा; T2 G2-6 ततः. T1 °वेगैर्विदारिताः; G1 M3 °वेगैर्निपातिताः; M5-8 °वेगैर्निवारिताः. — d) K0.2.3 Ñ1.2 V1 B D5 D2.3 T1 G1 M व्यतिष्ठंत; T2 G2-4 व्यवेष्टंत; G5.6 विवेष्टंत. Ś1 K1 V1 हतौजसः. Ñ3 Dn D2.4 व्यतिष्ठन्नमितौजसः. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

2129* शेरते रुधिरक्लिन्ना इन्द्रगोपकसंनिभाः ।

28 K4 om. 28a (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K0.1 N1 V1 D2 अथ (for ततः). Ñ3 B D (except D1.5) M3 [ऽ]तिसंक्रु°; Ñ3 भृशं क्रुद्धो; T1 M4 [ऽ]पि संक्रु°. — c) S (except T2 G3.4) पांडरं. T2 G2-4 आरुह्य (for आस्थाय). — d) Ś1 K0.1.2.4 Ñ1 T1 D2 °भिद्रुतः; K3 Ñ2.3 V1 B D5 Dn D1.4.5 समुपाद्रवत्.

29 a) K3 Ñ2.3 B D (except D2) वेगेनाशनिमादाय (D5 °साद्य). — b) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1) च सोऽसृजत्; K3 अथास° (for अवा°). S वज्रं घोरमय वाहये. — c) T1 G1.3 M निपतितावेति प्रा°; T2 G2.4 प्रतेति (G3 न चेति) चैतौ प्राहासौ; G5.6 निपतेति च सौ प्राह. — d) K0.2.4 असुरमर्दनः; T2 G (except G1) शत्रुनिषूदनः.

30 b) Ñ1 महात्मना; G1 समुद्यतं (for महा°). — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 D1.2 सर्वे जगृहुरस्त्राणि. — d) सुरास्ततः; N2.3 Dn D4.5 °स्तथा; T2 G2-4 G5.6 ततस्तदा.

31 a) Ñ2.3 B D (except D1.2) राजन् (for — b) K3 N2.3 V1 B D G1.3.6 गदां चैव (for च). T1 गदां पुण्यजनेश्वरः. Cd शिबिकां (as in Nīlp शिबिकां and शिबिकां. — c) K3 Ñ B (D (except D5) T2 G (except G1) पाशान् (for पाश Ñ2.3 B D (except D2.5) transp. वरुणः and तत्र. पाशी पाशं त्रिशूलं च. — d) K1 त्रिचक्रं; K3.4 Ñ1 V1 T2 G3-6 त्रिशूलं; Ñ2.3 B (except B3) D5 Dn D4 विचित्रां; D2 शूलं च; G1 M पिनाकं; Cd विचक्रं (as i text). Ñ2.3 B (except B3) D (except D1.2) तथाशि G1 सदाशिवः. T1 तथेशानस्तनूनपात्. — After 31, (except K3) Ñ2.3 V1 B D (except D1) ins.:

2130* स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्थौ मेरुरिवाचलः ।
[K (except K1) Ñ3 V1 B1.3 D5 गिरिः (for मेरुः).]

On the other hand, T1 ins. after 31:

2131* शक्तिं खड्गं पावुराजः समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 a) Ś1 K1 Ñ1 D2 °ते तथाश्विनौ; K3 T2 G3 M °तेऽश्विनाविव; T1 °तेऽश्विना उभौ. — c) D5 अरित्रकं; G1 मुसलिः; a few MSS. मुशलिं. Ñ2.3 Dn तु (for च). Ś1 ततः; K1 G5.6 तदा. T1 विधाता मुसलं तथा.

33 Ś1 transp. 33ab and 33cd. — ab) Nīlp विचर्म परि- (for पर्वतं चापि). T1 जग्राह भूधरं त्वष्टा क्रुद्धो वीर्य महा°. — c) Ñ1 T2 G3-4 M स्कंदः; Cd अंशः (as in text). T1 अंशो जग्राह शक्तिं च; G1 स्कंदस्तु शक्तिं प्रगृह्य. — d) Ñ1 D1.2 मृत्युश्चापि; T2 G3-4 मृत्युश्च; G1 आमरूपि. A few S MSS. °श्वं.

34 a) T1 वीर (for घोरं). — b) G1 प्रचचार; M प्रचचार. G5.6 भगः (for अर्यमा). K1 T1 तदा; T2

मेत्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
त्वा भगश्च संक्रुद्धः सविता च विशां पते ।
गाचकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
वेश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।
न्यवारयेतां संक्रुद्धौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
असकृद्भग्नसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियुः ॥ ४१
दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो दिवि विष्ठिताः ॥ ४२
शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ४३
ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडथ ॥ ४५ C. 1. 8270 B. 1. 227. 47 K. 1. 258. 47

M8 -वि च; D5 स्वपि. — d) Ś1 ततः स्थितः; T2 G (except G1) व्यवस्थितः; M (except M8) प्रतिष्ठितं (for व्यति°). K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) चक्रमादाय तस्थिवान्.

35 a) K0.3.4 D1.2 G1 संक्रुद्धौ. — b) T1 °स्ता वरुणस्तथा. — d) K3 N2.3 B D (except D1.2) T1 °पार्थौ प्रदुद्रुवुः; Ñ1 कृष्णं पार्थमभि°; T2 G (except G1) °र्थावभिद्रवन्.

36 ab) K1 N1 V1 D1.2 G1 M5 transp. वसवः and मरुतः. D5 सर्वे (for चैव).

37 d) K1 D2 परीयुर्; M5 प्रययुर्. G3.6 °धास्तथा.

38 a) K0.3.4 ततः (for तत्र). — b) T1 G1.3 M विविधानि. K0.4 Ñ1 D2 S महावने. — d) K4 Da भूतोच्छेदाय; B5 °त्पातीनि; S °त्पाताय (T1 M °त्पाताश्च; G1 °द्रासश्च). G1 सर्वशः (for भारत). K3 Ñ2.3 B (B5 marg.) Dn D1.4 भूतसंमोहनानि च.

39 a) K0.4 D5 T2 G transp. तु and दृष्ट्वा. G1 M6-8 संक्रुद्धं (for संरब्धं). K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 M5.7 तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं (M5.7 °क्रुद्धं); T1 दृष्ट्वा तथा सुसंक्रुद्धं. — d) Some MSS. सज्य°.

40 a) V1 आयातान् (for आग°). Ś1 तदा (for एव तान्). K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) आगच्छतस्ततो (K3 B6 °स्तु तान्; B1.5 Da °श्च तान्) देवान्; T1 दृष्ट्वा तानागतान्भूयो; G1 M भूयस्तांश्चैव दृष्ट्वा तु (M5.6 दृष्ट्वैव). — b) K3 सौ दृष्ट्वा; M6-8 वेगेन (for देवान्). Ś1 K3.4 D2 T2 G2-4 तथा; G5.6 तदा (for ततः). N2.3 B Da Dn D4.5 उभौ युद्धविशारदौ. — c) K0 निवार°; K3 आवार°; Ñ2.3 Dn °रद°; B2 न्यताड°. V1 संरब्धौ. T2 G (except G1) वारयेतां सुसंक्रुद्धौ. — d) K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) शरैर् (for बाणैर्). Ś1 B5 D1.2.4 G2.3 M6-8 तथा; T1 शितैः (for तदा).

41 b) K3.3 बहवः (for बहुशः). K3 सदा; T1 G1.2 M क्षताः (for कृताः). T1 शरैः सुबहुशः क्षताः; T2 G3-6 सुराः शरबहुक्षताः. — D1 (hapl.) om. 41c–42c. — c) T1 स्वनायुधान् (for भया°). — d) Ñ3 °वाभिभेजिरे; B3 °वाशु शि°.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) T1 निराकृतान्. — *c) G1 भूयः (for तत्र). M8.8 विस्मयं च गमंस्तत्र.* — d) K2.4 Ñ1 V1 D2 धिष्ठिताः. K3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 °यो नभसि स्थिताः.

43 a) K2 M5.7 ततो (for तयोर्). — d) K3 T1 °श्चैवाभ्य°; D2 °श्चैनम°.

44 ab) S तथा (for ततो). V1 G2 असृजत् (for सुमहत्), and सुमहद् (for व्यसृजत्). — Ñ3 (? hapl.) om. 44c–45d. — c) T2 G तथा (G1 महा-) (for तदा). — d) T1 °सुः पांडवस्य हि-. — f) V1 स प्र- (for प्रति-). N2 Dn1.n2 °मर्षितः.

45 Ñ3 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) M4 विभागं (for विफलं). Ś1 K0 D1.2 च; Ñ1 D5 S (except T1) तु (for तत्). — b) K0.4 D5 तत्संप्रेक्ष्य; K2.3 Ñ2 V1 B Da Dn D4 समवेक्ष्य; Ñ1 स तं प्रेक्ष्य; T1 सर्वं प्रेक्ष्य; M °क्ष्य तु. M8 शचीपतिः (written over शतक्रतुः). — c) T1 M6-8 रोषं; G1 M5.8 रोषाद् (for भूयः). — d) T1 G1 M सर्वं (for वर्षं). K3 Ñ3 B D पाकशासनः; V1 देवराड्रणे; T2 G (except G1) °राडपि.

800 सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाट्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाक्पतता दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।
तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्वृक्षवनौकसः ।
द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्विग्ना विससृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

46 a) Ñ1 T1 om. सः. V1 महाघोरैः. — M8 (hapl.) om. 46d–48c. — d) K2 Ñ3 B (except B1) D तथा (D1.2 रणे); Ñ2 वने (for तदा).

47 M8 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) K1.3 Ñ B Da Dn D2.4 तत उत्पाट्य; V1 T1 स समुत्पाट्य; D1 तत उत्थाय; D5 °त्पाट्य च; T2 G समुत्क्षिप्य (G1 तमुत्पाट्य) तु. T1 बाहुभ्यां. — b) T1 दधार; T2 G4 (by corr.) महीध्रात्; G1 विमनाः (for मन्द°). T1 गिरेः (for महत्). — c) G1 M (M8 om.) सवज्रं. V1 B6 क्रोधात्; G1 भद्रैः (for शक्रो).

48 M8 om. 48abc (cf. v. l. 46). — a) B3 पार्थो (for अर्जुनो). — b) T2 G (except G1) ज्वलितानल-संनिभैः. — c) K2.3 Ñ2.3 B D (except D2.5) शरैर् (for बाणैर्). B6 जिघांसयामास. — d) K0.3.4 G5.6 °स्रशः. Ś1 K1 मंदराच्छिखरं महत् (=47b)!

49 a) N2 D2 T2 G2–4 °दीर्य°; Ñ3 °सृज्य°; V1 D1 °दार्य°; T1 G1.5.6 M °कीर्य°. — b) K0.4 T1 G1 M transp. तदा and बभौ. — d) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.3.5) G2 परिशीर्यतः; N1 °दीर्य°; V1 प्रति°.

50 ab) Ś1 K1 तेनाथ प°; K0.3.4 D5 तेनाधः प°; K2 N2.3 V1 B Da Dn D1.4 तेनाभिप°; N1 D2 तेनावप°; T2 G3.4 M8 तेनावांक् प°; G1.5.6 M6 तेन चाप°. Ś1 K (except K1) N2.3 V1 B1.3.6 Dn D1.4.5 दावं; Ñ1 D2 चैव; B5 राजन्; G5.6 देशे. T1 संकीर्णैः शृंगपाषाणैः पत-न्निस्थैः समंततः. — c) T2 G (except G1) ततः (for हताः). K2 N2.3 B5 D (except D2) शृंगेण निहतास्तत्र. — d) T2 G (except G1) प्राणिनां प्राणसंक्षयः.

Colophon. — Major parvan: T2 G M2.5.7 संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.3.4.5 T2 G3.4 M3.5 खांडवदाह; T1 संभव. — Adhy. name: Ś1 K0.1.4 D5 शक्रा(Ś1 K1 इंद्रा)र्जुनयोर्युद्धं; M4 अमरार्जुनयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 226; D4m 242; D5 26; T1 233; T2 G4–6 M Dn3 193; G1 192; G2 191; G3 196. — S'loka no.: Da1 53; Dn M8 51. — Aggregate s'loka no.: Dn3 8254.

219

1 Ś1 K (except K0) Da1 D2 S om. उवाच. — a) M7 तथा हि शैलपा°. — b) S पीडिताः (G1 यक्षिताः; M8 प्राणिनः); cf. 1. 218. 50d. — d) Ś1 K1 तिर्यगृक्षवनौ°; K2 Da D2 तरक्षर्क्षव°; K3 सतरक्षा व°; K4 तरक्षश्च व°; Ñ1 तरक्ष्वाद्या व°; T2 G2–4 तरक्षुर्वृकपक्षिण°; G1.5.6 तर(G1 °रु)वृक्षव°. Cd cites तरक्षाः and ऋक्षाः. — e) D (except D1.2.5) द्विजाः. — f) K2 D1 व्याघ्राः; T1 क्रुद्धाः (for सिंहाः). K0.3.4 सिंहा(K1 द्विपा)श्चारण्यजातयः.

2 K3 (? hapl.) om. 2; K2 Dn1.n3 (hapl.) om. 2ab. — a) K0 Ñ1 B6 Da D1.4 S (except T1 M7) स- (for the first च). Ñ3 V1 B3.5 देवा महर्षयश्चैव; B1 मृगा व्याघ्राश्च महिषाः. — b) D2 transp. शतशः and पक्षिणः. Da शरभाः (for शतशः). — c) Ś1 K1 विमम्नुः; K1 Ñ1 B6 D1 विससृजुः; T2 G2–4 मृगगणाः. K0 विद्रुताश्च समुद्विग्नाः.

3 a) K2 Ñ3 B Da D1.4.5 समुदैक्षंत; K2 Ñ1 V1 D2 G1 °दीक्षंत; Ñ3 समुपै°; T1 चाभ्युदी°; G3 समुदीक्ष्याथ. T2 G2–4 तथार्जुनं समुद्वीक्ष्य; G6 तं दानवं समीक्ष्याथ. — b)

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन *संत्रासित इवाभवन्* ॥ ३
स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनार्दनः ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
अदृश्यन्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशूंश्चापि सहस्रशः ।
निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ९
तयोर्बलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः । C. 1. 8237 B. 1. 228. 13 K. 1. 234. 13

' K1.2 D1 °ष्णौ चाप्युद्यतायुधौ; T1 °ष्णौ तायुध°; T2 G2-6 °गं चाभ्युद्यतायुधं; G1 M कृष्णावभ्यु(M3.5 °प्यु)द्यता°. — b) K3 तच्छैलनाद°; Ñ1 V1 तेषां तथार्त- (V1 °दार्त-); B3 °रां तु नाद°; Da D2 G3 उत्पातानाद°; T1 G1 M तत्पातनाद°; 5.6 उत्पादितेन. — d) Ś1 K1 संत्रासिन; Ñ1 सर्वत्रस्त; Ñ3 a Dn (erroneously) Nilp संचारित (Ñ3 Da °तं); V1 पूरित; B सर्वं सुरधं (B6 °रघ); D4 °त्रासितं. K0.3 घासित:; K1 इवासत; K2 Ñ2 Dn1.n2 D2.5 इव स्थिता:; K4 V1 Dn3 इवास्थिता:; Ñ1 B1.3.6 इवाभवत्; Ñ3 B5 वास्थितं; Da D4 इव स्थितं. D1 खं वारितदमिच्छता (sic); S त्रासिता इव चा(T1 G1 M3 विवशा)भवन्. The emendation presupposes an irregular shortening of the final of संत्रासिता (for °सिता:), *metri causa.* — K1.2 (om. lines 1–4).4 Ñ V1 B D ins. after 3 (D5, after the first occurrence of the vulgate reading of 4ab; see below):

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा ।
कृष्णमभ्युद्यतास्त्रं च नादं शुश्रुवुरुल्बणम् ।
तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ।
ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।
ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ।

[(L. 3) B6 Da transp. नादेन and रौद्रेण. — (L. 4) K3 Da1 रराज; K4 निरस्तं. — (L. 5) K4 °हुः तेषां नाशाय केशवः.]

— In D5, 2132* is followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4ab (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः).

4 a) K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 चक्रं व्यसृजदत्युग्रं (Ñ3 °क्रं प्रासृजदत्युग्रं); D2 T2 G2-5 °जोभास्करं च°; D5 °जोभासुरं च°; T1 तेजसा भास्वरं च°. — b) K0.1 G3.5.6 M °सर्जातिवेगवत्; K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तेषां नाशाय केशवः; K4 D2.5 T2 G2.4 °सर्जातिवेगवान्. — After 4ab, D5 ins. the vulgate reading of 4ab (v. l. प्रासृजत् for व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition of the vulgate reading (cf. v. l. 3). — c) K2 तेनार्ताः सर्वतः; N V1 B D तेनार्ता जातयः; T1 (corrupt) तेनयंताक्षयाः; T2 G2-4 तेन चक्रेण ते; G5.6 ते नानाजा°. Ś1 K (except K2) V1 D1.2.5 सर्वाः (for क्षुद्राः). — V1 (hapl.) om. 4de. — e) D1 च शनैः (for शतशः). B6 T2 G2-5 सर्वे; D1 तत्र; T1 G1 M पेतुः (for सर्वा). — f) T2 G2-6 अनले. T1 प्राणिनः खांडवालयाः (=1. 218. 50d); G1 M3.5 अनलं प्राणिनः क्षणात्; M6-8 अनलं प्राणसंक्षयात्.

5 a) Ś1 K1 अदृश्या; V1 G1 M व्यदृश्यन्; T1 प्राद°; T2 G2-6 न्यपतन्. M त्रस्ताः (for तत्र). K2 Ñ2.3 B D (except D2; D1 corrupt) तत्रादृश्यंत ते दैत्याः. — b) Ñ1 D1.2 °निपातितान् (Ñ1 °तिताः). — c) K1 °स्पृष्टाः; K2 m V1 B3.5 °युक्ताः; Ñ D1.2 °रक्ताः; B6 °सिक्ताः; T1 °रक्ताः..

6 a) T1 G1 M राक्षसान् (for पक्षिणो). — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) एव (for अपि). — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 D1.2 चचार (for चरति).

7 a) K0.3.4 Ñ1 V1 D1.2 T1 G1 M च तत्; K2 Ñ2 B5 Dn D4.5 G3 पुनः; Ñ3 ततः; B1.3.6 Da तु तत्; T2 G2.4 हि यत्. — b) V1 T2 G (except G1) °स्यामिततेजसः; D4 T1 M7.8 °मितघाति°. — c) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) छित्वा. K0.4 transp. अनेकानि and सत्त्वानि. K3 Dn D4 T1 G3.4 M3 नैकानि; Ñ1 D1.2 सर्वाणि (for अनेकानि). Ś1 सर्वाणि; T2 G (except G1) भूतानि (for सत्त्वानि). — d) K0.4 पुनः पाणौ समेति (K4 °त्य) च.

8 a) T1 कृष्णस्य (for तथा तु). K0 Ñ1 D1.2 वि- (for तु). — b) T1 M3 सर्वभूतानि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पिशाचोरगराक्षसान्. — c) T2 G (except G1) उग्रं वै (for अत्युग्रं). — d) Ñ1 D1 सर्वभूतांतकृत्तदा.

9 a) K3 Ñ3 B5.6 Da Dn1.n2 तु; V1 T2 G (except

नाशक्नुवञ्शमयितुं तदाभूवन्पराङ्मुखाः ॥ १०
शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
बभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
निवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ १४
नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।
भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
इति वाचमभिश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G1) हि (for च). Ñ2 B6 Dn D4 सर्वेषां (for देवा°). — b) T1 °नां सहस्रशः. — d) D1.2 कृष्णयोरुभयोः. Ko.3 D5 युधि; G1 तथा (for मृधे). V1 मृधे तौ कृष्णपांडवौ.

10 a) B1m Da परिश्रांतं. Ko.3.4 T1 तयोर्बलपरिघ्रातं. — Da (? hapl.) om. 10b-c. — b) Ko.3.4 T2 G2-4 तत्; D1.2 न (for तं). K2 G1 M तु दावं (by transp.); Ñ B Dn D4.5 च दावं; D1.2 तं दावं. T2 G2-4 च (for तु). T1 G5.6 तदा दावं (for तं दावं तु). D5 तदा; G1 यथा. V1 G1 M5.6 अमराः (for सुराः). — c) Ñ1 शक्नुवञ्च (for नाश°). T2 G3-5 वंचयितुं (for शम°). — d) K2 ते तदासन्; D1.2 तदा भूता.

11 a) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except D1.2.5) तु (for च). Ko.3.4 D5 तान्; V1 वि- (for सं-). — K1 T1 (hapl.) om. 11b-12a. — b) Ko.4 विमुक्तान्. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) अमरांस्तथा (B1.3.6 Da °दा). — c) K2 परमः; Ñ2.3 B D मुदितो (D1.2 अवस्थितान्); V1 संस्थितः; G2 चास्थितः. Ñ2.3 B D (except D1.2) राजन्; G5.6 लोकः (for प्रीतः). M स (M1 सं) बभूव स्थित प्री°. — d) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) केशवार्जुनौ (for कृष्ण°).

12 K1 T1 om. 12abc (cf. v. l. 11). — a) K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 अथ; Ñ1 D1.2.5 G1 M6-8 च (for तु). V1 T2 G (except G1) विनिवृत्तेषु दे°. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) समाभाष्य; Ñ1 च संप्रेक्ष्य. — d) Ko.3.4 D5 मेघगंभीर°; D1 विमुखांतर्गता च सा; T1 G6 तदा गंभीर°; G5 भज्यमानं गिरौ वनात्.

13 Before 13, M (except M8) ins. वागुवाच. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) भुजगो° (for पन्नगो°). — d) Ś1 Ko.3.4 °क्षेत्रे.

14 a) K1 M तु; T1 हि; G1 तौ (for च). K2 Ñ2.3 B (except B5) D (except D5) युधा (for त्वया). — b) D1.2 G1 M समुपस्थितौ. K2 Ñ2.3 B Da Dn D… कथं (K2 कदा) चिदपि वासव. — c) K2 Ñ2.3 B D (except… D1.2.5) एतौ (for शक्र). — d) Ś1 K1 त्वं (for इदं) K2.3 Ñ3 B1.3 वचनं; B3 Dn D5 वचनात् (for इदं वचो)

15 Before 15, T1 ins. वायुरुवाच। — a) Ko.… Ñ2.3 B D (except D1.2) T1 G5.6 एतौ (for देवौ) — b) Ś1 ताविमौ; Ko D5 यावेतौ; Ñ1 D1.2 द्वावेतौ; T… भूतले. Ś1 K1 संश्रितौ; Ko.4 D5 संस्थितौ (for विश्रुतौ) T1 G1 M transp. विश्रुतौ and दिवि. K2.3 Ñ2.3 B D… Dn D4 पूर्वदेवौ दिवि (K2 B1 °देवाविति) श्रुतौ; T2 G… °तौ लोकभा(G2 °पा)वनौ. — c) Ko.3.4 °नपि हि जा°; D… °नथ विजा°; T2 G (except G1.6) न तावदभिजानासि.

16 Ñ1 om. 16ab. — a) K3 तौ न; M3 न तौ. D… सुदुर्धर्षौ. — b) Ko.4 अमितौ; T2 G (except G1) अमरौ… (for अजितौ). T2 G (except G1) अपि (for युधि)… — c) V1 देवे° (for लोके°).

17 c) K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 यक्षराक्षसगंधर्व… (B1 Da1 D4.5 °र्वैः); D1.2 स यक्षोरगगंधर्व- (D2 °र्वैः)… G5.6 M (except M8) °गंधर्वैः. — d) Ś1 K2.3 -पितृकिं°… Ko.4 T2 G2-4 M3.5 -नृपकिं°; G6 -नृपपन्नगकिंनरैः.

18 c) Ś1 K1 Ñ1 T2 G2-4 दृष्टं. Ś1 K1.2 अत्र पश्य… G1 अनुपश्यैः; M3.5 अनुपश्येः. T2 G2-4 एनं; G1 M2.3 तं… (for एतत्).

19 Before 19, Ś1 S (except T2 G2-4) ins. वैशं°… D… — a) G5 तस्य (for इति). Ñ B (except B5) D… (except D1.2) G6 वाक्यं; T2 G2-4 मंत्रं (for वाचं). K… Ñ2.3 B D (except D1) G6 उपश्रुत्य; V1 अभिश्रुत्य… — b) K2 तथास्त्विवस्य°; V1 अभिश्रुत्या°. — c) K2.3 Ñ… B D (except D1) क्रोधामर्षौ; T1 G1 M रोषा°. Ñ1 D…

त्वरिताः सहिता राजन्ननुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान् ।
व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
न च स किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २४

नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ।
रुरुदुर्वारणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषाः ॥ २८ C. 1. 8316 B. 1. 228. 32 K. 1. 231. 32

रित्यज्य. — d) Ko.3.4 B5 D5 प्रति (for तदा).

20 a) B3 T2 G M3 सं- (for तं). — b) T2 G सर्वे च (G1 संप्रेक्ष्य त्रि-) दिवौ°. — c) K3 Ñ2.3 B1.5 Dn D4.6 हिताः (for त्वरिताः). Ko Ñ3 D (except Da D1) नया; K2 Ñ3 B1.3 त्वरया (for सहिता). K3 B3 transp. रिताः and सहिताः. — d) K1.2 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुरंदरं (for शत°).

21 a) Ko.4 Ñ1 D3 T1 G1.6 M तथा यांतं; V1 रथायांतं; G2 सहायांतं. T2 G3.4 °राजसहायं तं. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) अवेक्ष्य; K4 निरीक्ष्य. Ko.3.4 B1 च; Ñ1 तं; D1.2 T1 तौ (for तु). — After 21^{abc}, T1 repeats 11b-12c [v. l. विमुक्तान् (for विमुखान्), and विवुधेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे°).] — K3 (? hapl.) om. 21d-22c.

22 K3 om. 22^{abc} (cf. v. l. 21). — a) N1 D1.2 स्वर्गे; V1 तस्मिन् (for राजन्). — b) Ñ3 Dn D4 °ष्टौ केशवार्जुनौ. — c) Ko.3.4 D1.2 G1.3.6 M (except M7) निर्विशंकौ; Ñ1 विनिःशंकौ. Ś1 K1 तदा दावं; Ñ2.3 B D (except D1.2) वनं वीरौ.

23 b) V1 शमयित्वा (for नाश°). N1 °नः शरैः. — c) K4 °संधानैः; Ñ V1 B (except B3) D (except D1.2.5) °संघातैः. — d) K3.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 देहि° (for प्राणि°).

24 =(var.) 1. 218. 3. — a) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्). G5.6 शक्तोभूत् (for शक्नोति). — b) Ś1 K1 भूतो (for भूतं). — c) Ś1 K1 G1 संभिद्यमानः (G1 °नं); D2 M7.8 °मानः; T2 G2-6 संछाद्य°.

25 a) Ko.3.4 N2.3 V1 B Da Dn D4.5 नाशक्नुवंश्च; K1 D1.2 T1 M3.5 °कंश्चात्र; K3 न शक्नुवंश्च; Ñ1 न शेकुश्चात्र; G1 नाशकचात्र; G3-6 °कंश्चापि. — b) G1 M महात्मानं (for महान्त्यपि). — c) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 अमोघास्त्रं; D2 न मोक्षेतु. — d) Ko.3.4 युगांतार्कसमप्रभं; K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) योद्धुं चापि कुतो रणे.

26 a) Ñ3 B3 Dn D4.5 शतं चैकेन वि°. — b) Ñ3 Dn D4.6 शतेनैकं पतत्रिणां (D4 च पत्रिणां); T1 तं चैकेन पतत्रिणा. — c) Ñ1 (? gloss) गतप्राणाः (for व्यसवस्ते). Ñ1 S (except M3) पतंति (for अपतन्). Ś1 Ko.3.4 V1 वह्नौ (for अग्नौ).

27 b) K1 V1 D1.2 अपि (for च). Ko.3.4 D4 शरपावकपीडिताः. Cd cites रोधःसु. — c) Ko.4 °निकायानां. — d) M6 संत्रासः. Ko.4 Ñ1 D1.2 S उपजायते (for अप्यजा°).

28 a) Ś1 K1 V1 T2 G °संघ(G1 °घाः)सहस्राणि; K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) °संघाश्च बहवो; T1 सहस्रशो भूतसंघाः. — b) Ś1 K1 दैत्याः; Ñ1 दीनं. Ko.3.4 D5 महारवं; T2 G (except G1) °स्वनान्. — c) Ś1 K Ñ V1 D (except Da2) T1 G1 M रुरुदुः; T2 G2-6 रुरवः. Ś1 Ñ1 D1.2 वानराः; T1 G1 M दारुणाः (for वारणाः). Ñ1 सर्वे (for चैव). — d) G3 तथान्ये. K3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) तथा मृगतरक्षव°. — After 28^{cd}, D5 ins. 2134* (see below). — e) Ko D6 वित्रस्ताः. — f) T1 °गताः; T2 G2-4 महोदधि°; G5.6 गंगामपि च°. Ko.3 D5 झषा मत्स्या जलाशयाः. — After 28, Ko.3.4 Ñ1 V1 D1.2.5 S ins.:

2133* अप्सु न व्यचरंश्चैव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[Ko.3 °प्सु चैव न्यमज्जंत; K4 D5 °प्सु चैव निमज्जंतः; T1 °प्सु नैव चरंश्चैव. Ñ1 °न्ये जलचारिणः.]

— K3.4 V1 cont.: Ko.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 ins. after 28: D5, after 28^{cd}:

2134* विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ।

न ह्यर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवान्नागाञ्जघ्ने चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्यात्तमहाननः ।
दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ३३
तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
बभूव मुदितस्तृप्तः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
देहवान्वै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ३६
स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।

[K2 Ñ3 B5 Dn1 दिवौ° (for वनौ°).]

29 a) K2 Ñ2.3 B D (except D2) न तु; K3 तथा; V1 नापि (for न हि). K3 महामोहात्; Ñ1.3 D2 तथा पार्थं; Ñ2 B (except B1) Da Dn D4 महाबाहो; D1 तदा पार्थं; T1 G1 M महावीर्यं. — b) K1 N B D (except D5) जनार्दनं; T2 G (except G1) जगत्पतिं. — c) Ś1 Da2 D1.3 T2 G2-6 न; K1 हि; Ñ1 Da1 च; T1 G1 M वा (for वै). — d) V1 कथंचन; D3 पुनः पुनः (for कुतः पुनः). G1 M transp. कुतः and पुनः.

30 Ñ2 om. 30ab. — a) T2 G2-4 ये काननग°; G6 एकयानग°; M7 एकानपि ग°; Cd as in text. T2 G2-4 च (for ऽपि). — b) K0.3.4 Ñ1 निष्पतंस्तत्र; K2 Ñ3 V1 B Da Dn D1.3.4 निष्पे(D2 °पे)तुस्तत्र; D5 T1 G1 M निपतंस्तत्र; T2 G2-4 निष्टनंस्तत्र; G5.6 निविशंस्तत्र. — c) N (except Ś1 K1) M6-8 राक्षसा दानवा नागाः.

31 a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) ते तु भिन्न°; K4 ते छिन्नशिरसो ग्रीवाः; G1 M5 तेपि भिन्न°; M6 तेपि भग्न°. — b) V1 D5 S चक्र(T2 G2.3 °क्रे)वेगगता(T1 °हता)-सवः; B1 महाकायाङ्गतासवः. — c) K4 Ñ V1 B D T2 अन्ये (for आस्ये). B1 छिन्नग्रीवाः; T2 G2-4 °काये. — d) K3 N1.3 B D प्रदीप्ते वसुरेतसि. Cd cites वसुरेतसः (as in text).

32 b) Ś1 D1.2 T2 G (except G2.4) M5.6.8 मेदोघैश्च; K0.4 Ñ1 V1 मेदोभिश्च; K1 मेदसा; K3 वसाभिश्च; T1 वायुना. K0.3.4 D5 समंततः. K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 वसाभिश्चापि (or °श्चैव) तर्पितः. — c) T2 G2.4 °र्योकोद°. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) भूत्वा (for वह्निर्). — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 T1 G1.2 M समपद्यत; D1 समदृश्यते; D2 T2 G3-6 इव दृश्यते.

33 b) K3 N1.3 B D संप्रदीप्त°; K4 व्यात्तदीप्त°; T1 दीप्ताक्षोति°; G1 दीप्तदिव्य°; G2 M6.8 दीप्तास्यात्त°; M5 (inf. lin. as in text).5 दीप्तव्यात्त°; M7 दीप्तस्यात्त — Ñ2 (? hapl.) om. 33c-35d. — d) K0.3.4 D5 पपौ T1 भक्षन्; T2 G विष्वक् (G1 शश्वत्) (for पिबन्). Ś1 K वपुः; K0.3 Ñ1 V1 B5 Da वसाः; T1 G1 वपां; G5.6 वा° M वपाः.

34 Ñ3 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) G1 कृष्णार्जुनकृत चैव. — b) B5 वसां; Cd सुधां (as in text). — c) T1 (except G1) स्वच्छ (for तृप्तः). — d) A few MSS निर्वृत्तिम्.

35 Ñ3 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) Ñ1 B Dn D4 G1 M7 तथा (for अथ). D1.2 °सुरो मयो नाम. — b) Ñ1 D1 विद्रवंतं च; T2 G3.4 प्रविद्रवंतं. — d) Ś1 K0.1 D5 ददृशे.

36 a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) शरीरवान्; T देहवान्स. V1 जटां कृत्वा. — d) K0.4 Ñ1 V1 G1 नर्दंश्च; D1.2 ननाद; T1 विनर्दन्; T2 G4 (after corr.) विनदन्; G3.5.6 (before corr.).4.6 नदन्स. K2.3 Ñ B Da Dn D4.5 नद(K3 °दं)न्निव बलाहकः. — After 36cd, K2.3 Ñ2 D5 ins.:

2135* ज्ञात्वा तं दानवेन्द्राणां मयं वै शिल्पिनां वरम् ।
[Ñ3 विज्ञाय (for ज्ञात्वा तं).]

— e) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) तं; K4 तु (for च). — f) K (K1 corrupt) Ñ2.3 B D (except D धिष्ठितः. — After 36, T1 ins.:

2136* जिह्वया लेलिहानोऽग्निर्मयं दग्धुं समन्वगात् ।

37 b) K0 D1 तं (for च). K2 Ñ2.3 V1 B D5 D4 दिधक्षंतं च पावकं; D3 दिधक्षंतं हुता°. — c) Ñ T1 अभिगम्या°; D5.6 T2 G अभियाया°; T1 आयाव°. cites अभियाय (as in text) — d) G1 अथ (for D5 T2 G (except G1) पांडव (for भारत). K2.3 Ñ Da Dn D4.5 मयत्रात्विति चाब्रवीत्.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चुक्रोश भारत ॥ ३७
तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।
न हन्तुमैच्छद्दाशार्हः पावको न ददाह च ॥ ३९

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्वदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्शार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २
तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्शार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४ C. 1. 8634 B. 1. 220. 4 K. 1. 233. 4

---

38 a) Ko.4 चार्तस्वरं; Ñ1 V1 D1.2 तद्वचनं; Dn2 G1 D3 भीम°; D5 चार्त°; T2 G2-4 हीनस्वनं (G3 °रं). — d) K3 नारिघ (for भारत). — After 38, K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) ins.:

2137*. तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 a) M6-8 अभयोक्तेन (for अभये दत्ते). G1 M2.3 पार्थस्याभय(G1 °स्य वर)दानेन. — c) T1 हंतुं चैच्छच्चक्रपाणिः; M2.5 तं हंतुं नैच्छदा°; M6-8 हंतुं न चैच्छदा°. — After 39, Ñ2 Dn ins.:

2138* वैशंपायन उवाच ।
तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।
ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ।

40 a) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 Da D1.2 चै (for च). — c) N (except Ś1 K1) T1 G1 M एव (for अपि). — d) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तथा; Ñ1 V1 D1.2 T2 G (except G1) M2 अपि (for इति).

Colophon om. in T1; G6 reads it in marg. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M2.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 D6 मयमोक्षः (Ko D5 °क्षणं); M2 अमरपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 227; D4m 243; D5 27; T2 G4-6 M 194; G1 193; G2 192; G3 197. — *S'loka no.:* Da1 45; Dn 46; M2 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8300.

220

1 Ś1 K1 Da1 Dn2 S om. उवाच. — a) Ñ3 भगवान्; a few MSS. शार्ङ्गिकान्. K3 वह्निर् (for अग्निर्). — b) =4b. Ñ1 Dn2 D1.2 महामुने (for तथागते). — d) Ko.2.4 ब्रवीहि; K3 V1 T1 वदस्व; Ñ1.2 V1 B D T2 G2-6 प्रचक्ष्व; Ñ3 G1 M विचक्ष्व. T1 G1 M नः (for मे).

2 a) T2 G (except G1) नागस्य (for अदाहे). Ko.3.4 D6 च; T2 G (except G1) अपि (for हि). T1 अश्वसेनस्य चादाहे. T2 (hapl.) om. 2^{d}–3^{a}. — d) Ko.1 Ñ V1 B D (except D1.2) T1 M6 °काणां न; M6-8 °कास्य च.

3 T2 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — a) Dn2 D1 कर्म (for ब्रह्मन्). — b) Ko.4 शार्ङ्गकानां (Ko °णां) च कारणं; K1 V1 M2 शार्ङ्गाणामवि°; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) शार्ङ्गकाणा(Da Dn2 D2 °ना)मनामयं; Ñ1 शार्ङ्गकाणामना°; T2 G1.5.6 शार्ङ्गकानां विनाशनं; G2-4 शार्ङ्गकानां विमोचनं. — c) Ś1 K1 कथयस्व. T1 G1 M अग्निसंतर्पे. T2 G2-4 °र्पेस्व मम ब्रह्मन्. — d) T2 G2-4 कस्मात् (for कथं). Ko.2 प्रधर्षिताः (for विना°).

4 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — b) =1b. V1 विशां पते (for तथागते). — After 4ab, K3 ins.:

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतभयंकरः ।

— c) G1 तत् (for ते). T2 G (except G1) सम्यक् (for सर्वं). K2.3 Ñ2.3 B1.3.4 D (except D1.2) प्रवक्ष्यामि (for यथावृत्तं). B6 तत्तेहं संप्रव°. — d) T2 G (except G1) कीर्तयिष्यामि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2)

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
स मार्गमास्थितो राजन्नृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ९
तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मञ्जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृच्चासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
पुंनाम्नो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क्व नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथाभूत(K2 3 Ñ3 B1 3. 5 °वृत्त)मरिंदम

5 a) K2 3 B1 मुख्यतर ; V1 पुण्यतम , T2 G (except G1) अन्यतम — b) K3 3 B6 Dn3 D1 3 4 शासितव्रत .

6 a) K1 2 Ñ2 3 B D (except D1 2) G1 आश्रितो (for आस्थितो) T2 G2–6 मार्गं समास्थितो रा° — c) D1 2 T2 G M3. 5 कर्म° (for धर्म) — d) Ñ1 D1. 2 G1 नियतेंद्रिय

8 a) D1 2 तान् (for स) D1 2 निष्फलान्; G1 M3–5 अखिलान्, M3 आवृतान् (for अफलान्)

9 Before 9 all MSS ins मदपाल उ° (resp मद्पाल) G1 (hapl) om 9–10 — K3 transp 9ab and 9cd — b) G3 6 मया (for मम) S इह (for एते) — c) B6 transp किं and मया T1 किं मयापकृ°. K1 कर्म (for तत्र) — d) Ś1 K1 कस्य (for यस्य) K2 3 Ñ2. 3 B D (except D1) एतत् (for इद)

10 G1 om 10 (cf v 1 9) — a) Ś1 K1 तदह; K4 श्रुत्वाह — b) K0 2 4 च समावृ° (for इदमावृ°) T1 चे नेमानागत पुन — After 10ab, T1 ins

2140* आप्नोमि सफलाल्लोँकांस्तत्कर्म मूत माचिरम् ।

— d) Ś1 K1 M3 कथयतु, K4 °यति; V1 प्रयच्छत्व — After 10, Ś1 K (except K3) Ñ3 B3. 6 Da D1 ins an addl colophon (*adhy name* Ś1 K1 मदपालवाक्य; K0 4 मदपालप्रश्न)

11 K1 S om ऊचु° (T2 G3–5 om. the ref) — a) K0 राजन् (for ब्रह्मन्) — b) K0 Ñ1 V1 S सर्वे जायति तस्य°; K4 जायते द्विजसत्तम — c) T2 G2–4 प्रजाभिर् (for क्रियाभिर्) T1 G1 3 6 M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन — d) Ś1 K1 पूजया, D1 2 G1 तपसा M6–8 transp च and न T2 G2–4 स्वाध्यायतपसा तथा

12 a) K2 4 तद्यथा क्रि°, T2 G2–4 तदेह क्रि° — b) Ñ2 3 B6 Da2 Dn2 n3 D4 5 श्रुते ; T1 व्रतै (for सुतै) — c) K0 3 4 धर्मकृच्चासि, G1 °कृच्छ्रादि, some MSS. °कृच्चापि — d) N2 3 B1 3 Dn D4 5 च (for तु)

13 a) B6 इति मे; T2 G2–4 तदेव (for त इमे) — b) D1 ते च (for तव) B4 मया° (for समा) — c) T2 G2–4 प्रजा (for ततो) — d) Ñ2 3 B6 D (except D1 2) T1 उपभोक्ष्यसि K2 3 Ñ2 3 B D (except D1 2) पुष्कलान्

14 14ab=(var) 1 68 38ab — a) K3 पुत्रा° (for पुत्रस्) — b) Ś1 K0. 1. 4 त्रातेति; K3 Ñ V1 B1 त्रायते; G1 त्रायती Ś1 K0 परम; B3 (corrupt) पितरौ (m पितर); T1 पितरौ K2 सुत ; Ñ2 3 B1 5 D (except D1 2) श्रुति ; B3 5 यत (B3m सुत) K3 पितर् त्रातौ सुत ; G3 6 त्रायतेति पुरातन — d) K3 3 Ñ3 B1 D5 ब्रह्मवित्तम; Ñ2 B3. 5 6 Dn D3 4 ब्रह्मसत्तम M6–8 पु° यत्र द्विजोत्तम

15 Ś1 K1 3 D2 S om उवाच (T2 G3 5 om the ref.) — ab) T1 मदपालर्षि K2. 3 Ñ3 3 B Da Dn D° वचस्तेषां; D1. 2 दिव्यां वाच (for तेषां वाक्य) G1. 6 एवमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महानृषि — c) D1 कुत (! for क्व नु) T2 G2–4 नु भगवान् (for अपत्य स्यात्) — d) K1 यद्विस्वयमर्थितवत्; T1 इति स्थानान्यपश्चि°; T2 G2–4 अपत्य दापयिष्यति; G3 6 बहु चेति व्यचिंत°

16 D1 om 16 — a) Ñ1. 2 B Da Dn D4. 6 तुष्टुवु°

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
अपत्यस्नेहसंविग्ना जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनण्डगतान्वने ।
नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
बभार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ १९
ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
मन्दपालश्चरंस्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०
तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१
मन्दपाल उवाच ।
त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
त्वदृते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्धुताशन ॥ २४
तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५ C. 1. 8356 B. 1. 229. 27 K. 1. 235. 27

— c) K3 D2 G5.6 M3 शार्ङ्गको. K (except K3) N V1 B (except B1) Da Dn D4.5 T G3–4 M8 शार्ङ्गिको; G1 शार्ङ्गिका.

17 ab) D1.2 स जन° (for अजन°). G5.6 स तस्यां जनयामास चतुरः शार्ङ्गकानृषीन्. — c) K1 G5.6 च; M3 तु (for स). — d) T1 तदा (for प्रति). — e) Ñ2.3 Dn G1 स तान् (for सुतान्). T2 G3–4 अंडगर्भान्; G5.6 अंडभूतान्. — f) K3 Ñ V1 B D (except D5) transp. मात्रा and सह.

18 G1 (hapl.) om. 18a–19b. — c) K2.4 Ñ2 B1 (m as in text).5.6 Dn D4.5 °संयुक्ता. — d) V1 शार्ङ्गी पुत्रानचिंत°.

19 D1 om. 19; G1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) K1 Ñ1 V1 G1.2.6 M3.5 नाजहाद्; K3 Ñ3.3 B D (D1 om.) न जहौ. K0.4 °कान्माता; K1 °कामार्ता; K2.3 Ñ V1 B D (D1 om.) °शोकार्ता; T1 G1 M °कांस्तांस्तु; T2 G2–6 °कानार्तान्. — d) K2.3 Ñ2.3 B D (D1 om.) सुतान् (for नृप). — e) M6–8 एव (for एतान्). — f) T1 G2 संवृत्य; T2 G3–6 सुवृत्या.

20 b) M7 भगवान् (for दृष्ट°). K2 B1 मुनिः (for ऋषिः). — cd) K1 transp. चरन् and वने. K3 ततः (for वने).

21 a) T1 G1 M transp. तं and संकल्पं. K3.4 Ñ2.3 B D (except D1.2) °त्वाग्नेर्; T1 °त्वा तु; G1 M (except M3) °त्वाथ. — b) G1 M तु (for च). T2 G2–6 °त्वा बालांश्च पुत्रकान्. — T2 G2–5 subst. for 21cdef; G6 ins. after 21ab:

2141* महर्षिर्मन्दपालोऽसौ वधात्स्तोतुं प्रचक्रमे ।
[G6 वह्निं (for वधात्).]

— c) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 B6 Da D1.2.5 सोऽग्निं (for सोऽभि°). — d) M1 महाप्राज्ञो (for ब्राह्मणो). — K2 om. 21ef. — e) Ś1 परिदधन्; K0 G1 परिदधद्; K1 प्रतिवधन्; K3 परिदद्याद्; Ñ V1 B Da Dn D2.4 T1 प्रतिवदन्; G6 प्रतिददौ. D1 पुत्रान्संप्रति भीतो वै; D5 स्वपुत्रदाहाद्भीतोयं. — f) T1 G1 M °के महौजसि.

22 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) Ś1 V1 D1 सर्वभूतानां; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 T2 G5.6 सर्वलोकानां. — D1.2 (hapl.) om. 22bc. — b) M6–8 हव्यभुक्. — 22cd = (var.) 1. 5. 23ab. — d) K3 D1.2 M8 अंतः; T2 G2–4 गूढं; Cd as in text. T2 G2–4 जानासि (for चरसि). B5 (m as in text) हव्यवाद्; B6 पुत्रक; M6–8 साक्षिवत् (for पावक).

23 a) T2 G (except G1) मुनयः (for कवयः). — b) T1 एव (for आहुः). T2 G (except G1) त्वामेवाहुस्त्रिधा पुनः. — d) S यज्ञवाटम् (G1 यज्ञे भूतान्). K1 S (except G5.6 M3.5) °कल्पयत्.

24 a) K0.3.4 Ñ1 D1.2 त्वयि. K0.4 Ñ1 D1.2 सर्वं; K3 B3 विश्वं (for सृष्टं). Ñ2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4.5 transp. सृष्टं and विश्वं. K3 T2 G सर्वं; B3 श्रेष्ठ (for विश्वं). — c) T2 G2–4 त्वां (for त्वद्). T2 G (except G1) अपि; M6–8 अति (for हि). D5 S सर्वं (for कृत्स्नं). — d) K3 Ñ V1 B D T G (except G1) नश्येत् (for न स्यात्).

25 b) V1 D1.2.5 G5.6 °विहितां; T2 G2–4 °विदितां.

त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
जातवेदस्त्वयैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥२९

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्ततस्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

— c) M6-8 आगच्छत् (sic) (for गच्छन्ति). — d) T1 G1 M पुत्रैर् (for सुतैर्).

26 a) T2 G1-4 एके (for अग्ने). — c) D1 द्युतिश्च; T1 निघ्नंति (for दहन्ति). — d) K1 निर्गत्य; Ñ1 D2 3 निःसृत्य; B3 निर्गम्य; T1 अनुसृत्य. Ś1 K (except K3) Cd हायनैः; Ñ V1 B D हेतयः; G2 (? orig. gloss) चार्चिषाः.

27 a) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1 4 T2 G (except G1) त्वयैवेदं; K4 Ñ1 D3 तथैवेयं. — b) K3 Ñ2 3 V1 B D (except D2.5) T2 G (except G1) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टिर्). — c) K1 4 V1 तथैव; Ñ1 तत्रैव. K3 transp. कर्म and विहितं. — d) T1 कर्म (for सर्वं).

28 a) K3 B (except B3) Da D4 5 त्वय्यापो; T1 त्वयोप; G1 त्वया हि. — c) Ś1 K1 त्वत्तो (for त्वयि). — d) T2 G2-4 संप्रकीर्तितं.

29 a) Ś1 K1 अग्निस्; K4 Ñ1 V1 D1.2 अग्नेस्. V1 दहनः (for ज्वलनः). K3 Ñ2 3 B Da Dn D4.5 त्वमेव दहनो (K3 ज्वलनो) देव. — b) D1.2 प्रजापतिः; Cd बृह° (as in text). K4 त्वं विधाता बृह°. — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 D1.3 Cd यमः सूर्यः; B1.3 Da3 Dn3 T1 M3 यमो मित्रः; T2 G1-4 यमौ चित्रः; G2 यमौ चित्र (for यमौ मित्रः). — d) Ś1 Ko Dn3 D3 T2 G (except G1) चानलः (Ko °निल; Dn3 °नल); Cd as in text. D2 सोमसिद्धं च चानलः (sic). — After 29, Ko.3.4 D4(marg. sec. m.).5 ins.:

2142* महा भवान्समुत्पत्तौ स्थितिहेतुर्जनार्दनः ।
प्रलये चैव कालाग्नी रुद्ररूपी विभावसुः ।
जरायुणावृतं गर्भं पासि देव जगत्पते ।
त्वमात्मा जगतः स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) Da.5 समुत्पत्ती and स्थितिहेतोर्. — (L. 2) D4 प्रतिदिन°; D5 विभावसो. — (L. 4) K3 देव धर्मं.] — T1, on the other hand, ins. after 29:

2143* मम पुत्रांश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।
गृहं क्षेत्रं पशून्रक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — a) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 तदा तेन; M5.6 ततः प्रीतः. D1 T2 G (except G1.3) एवं स (D2 च) संस्तुतस्तेन. — b) B1 चानलः (for पावकः). — c) G1 M हव्यवाहस्तु (for तुतोष तस्य). K3 transp. तस्य and नृपते. T1 नृपते प्रीतिहोत्रः स. — d) Da अपि च (for अमित-). — f) Ñ1 अहं; D1.2 G1 इदं (for इष्टं).

31 G2 (hapl.) om. 31c-32b. — c) T2 G3-5 संदहन्खांडवप्रस्थं. — d) Ś1 K (except K3) विवर्जयेः; B1 G3 विसर्जयेः. — After 31, T1 ins. (cf. 2143*):

2144* भार्यां रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।
पतन्तु हेतयः सर्वे त्वन्यदस्मत्तवाभिभो ।
सर्वत्र सर्वदास्माकं शिवो भव हुताशन ।

32 G2 om. 32ab (cf. v. l. 31). — Before 32, S (except M1; G2 om. 32ab) ins. वैशं°. — a) Ko.4 D5 स तथेति; K3 तथेति सं; K4 B3.4 Da T1 तथेति तं. Ko.3.4 V1 प्रतिज्ञाय. — c) Ś1 T1 G5 M खांडवं. — d) Ko.4 Da दिदृक्षया; G1 M (except M3) बुभुक्षया.

Colophon om. in T1 M3. — *Major parvan:* T2 G M5.6-8 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2 4 5 M3 खांडवदाह; to it Ś1 Ko.3 B3 Da D5 M3 add शार्ङ्गको(B3 Da2 D5 शार्ङ्गों)पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) mentions only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K2 मंदपालस्यापत्यचिंता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 228; Dam 245; D4 28; T2 G3-6 M5.6-8 195; G1 194; G2 193; G3 198. — *Śloka no.:* Da2 24; Dn 33; M3 34. — *Aggregate śloka no.:* Dn1 8533.

२२१

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रज्वलिते शुक्रे शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
निशाम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषां तपस्विनी ।
जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
अयमग्निर्दहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
जगत्संदीपयन्भीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
अबर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
त्रासयंश्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४
अशक्तिमन्तश्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
आदाय च न शक्तास्मि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ॥ ६
किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
सारिसृक्वः प्रजायेत पितृणां कुलवर्धनः ॥ ८
स्तम्बमित्रस्तपः कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदुत्तमः । C. 1. B. 1. K. 1.

221

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) K3-4 Ñ2.3 V1 B D वह्नौ; Ñ1 शोचौ; Cd शुक्रे (as in text). — b) Some MSS. शार्ङ्गि°. — c) T2 G (except G1) बभूवुः (for व्यथिताः). — d) G5.6 नागच्छंत (for नाधि°).

2 a) Ś1 K1 Ñ V1 B D T2 G1-4 M5 निशम्य; Cd as in text. D1.2 T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्बा°). — b) Ś1 अथैषां; K1 T1 G1 M चैषां (for तेषां). K3 यशस्विनी; Cd तप° (as in text). — c) K3 T2 G2-6 पुत्रशोकार्ता; K3 B1.3.5 D (except D1.2.5) दुःखशोकार्ता; Ñ2.3 V1 B6 T1 G1 M शोकदुःखार्ता. — d) Ś1 V1 D5 जनेश्वर; K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 T2 G (except G1) सुदुःखिता; D1.2 आकुलेंद्रिया.

3 Before 3, Ś1 K1 G1.5.6 M ins. जरिता; K0.2-4 N V1 B D जरितोवाच. — a) T1 अखिलं निर्द°. — b) K1 चायाति. T2 G3.4 चोष्मणा. — c) Ś1 K1.3 स दीप°; K4 संभीपयन्; D2 स्वं दीप°; M2 संताप°. — d) D2 दुःखं विवर्धयन्.

4 a) T1 [ऽ]पि (for च). Ś1 K1.4 Ñ1 मा (for मां). T1 M मार्गयंतीह; T2 G कर्षयंतीह (G1 शार्ङ्गा आयांति) (for मां कर्ष°). Cd कर्शयंति; Devp कर्ष°(as in text). — M7 om. 4c–5b. — c) Ñ V1 B D G3 परायणाः; Cd as in text. — e) K0.4 D4 नाशयन् (for त्रासयन्). N1 Dn3 च समायाति; T2 G2-4 सर्वभूतानि (for चायमा°).

5 M7 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) K2.3 Ñ2.3 V1 B D अजातपक्षाश्च; Ñ1 अशक्तिमंतश्च. T G (except G1.2) M5 सुतान्. — b) Ś1 K1 अशक्ताः; T2 G (except G1.3) M5 अशक्तान्. T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — c) T2 G2-4 आदातुं. G5.6 तान् (for च). K3 Ñ2.3 B (except B6) D (except Da) G1 M शक्नोमि. K0.3.4 अशक्ताश्च (K0 न शक्ता वा)हमादाय. — d) Ñ1 वै गंतुम्; Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.5 T1 तरितुम्; D4 त्वरितुम्; B6 आगंतुम्; G1 त्वरितम्. K2 Ñ1.3 V1 B (except B6) Dn D4.5 आत्मना; D1.2 S अंततः. K0.3.4 क्वचिद्गंतुमितः सुतान्; Nilp निःसारयितुमंततः. Cd cites निःसरितुं and अंततः.

6 a) D1.2 न तु त्यक्तुमशक्ता च. — b) Ś1 K1 दहति; K0 V1 D1.2.5 दीर्यते; Ñ1 B1.5 दीर्यति; T2 G3.4 द्रवति (for दूयति). K0 V1 D1.2 च मे; D5 मम (for इव मे). — After 6ab, K0.3.4 D4 (marg. sec. m.).5 ins.:

2145* कथं प्रदीप्ताज्ज्वलनाद्विमुच्येरन्सुता मम ।
मन्दभाग्या सपुत्राहं किं करिष्यामि शोचती ॥

— c) K1 B3 D2 G6 M5.7 किं नु; K2 किं तु; K3 Ñ2.3 V1 B5 Da1 Dn D1.3 T2 G1.2.4 कं तु; G3 कथं. Cd cites नु (वितर्के). T2 G (except G1) त्यज्याम्यहं; M6-8 जह्याम्यहं. — d) G3.4 (before corr.) प्रयाम्यहं.

7 T2 G2-4 om. 7ab. — a) V1 दृढं (for कृतं). Ñ1.3 B3.6 D1 कृत्यं; B1.5 Da कर्म; Dn D1.4 कृत्ये (for कृत्वा). — b) K3 Ñ3 B Dn D2.4 किं वा मन्यत पुत्रकाः. — c) Ñ1 D1.2 चिंतयंती. G5.6 अपि (for वि-). Ś1 S वै (for वो). — e) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.4) छादयिष्यामि; S °त्वा हि. — f) Ś1 K1 त्विह (for सह).

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ ९
कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥१०
नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
एवं ब्रुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ११
स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट् ।
अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्याद्यत्कुलस्य नः ।
तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव ॥ १३
मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।
न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४

जरितोवाच ।

इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ १५
ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
रोचतामेष चोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७

शार्ङ्गका ऊचुः ।

अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयमिदं न शक्ष्यामो निषेवितुम् ॥ १८

---

8 a) Ś1 K1 T1 जरितारि, G1 जरितानां K1 3 हीन, K3 Ñ2 3 V1 B D (except D1 2 5) G1 ह्येतत्, K4 चेद्, G2 हीति — b) Da श्रेष्ठत्वेन, T1 G2 °त्वे च, T3 G3 4 °ष्ठ एव, G1 °त्वे तत्, G5 M3 °ष्ठे त्वेव; G6 M5 8 °ष्ठे त्वेव Ś1 Ko 3 4 D1 2 5 प्रकल्पित, K1 °कल्पयेत् — c) Ś1 सारिसक, Ko 3 4 सारिसृक्ष, K1 शारिसृक, K2 सारिसृक, Ñ V1 B1 3 6 Da1 Dn D2 4 5 सारिसृक्क, B5 T3 G3 4 M3 5 शारिसृक, D1 सारितर्कं, T1 सारीसृक, G1 2 शारी°, G5 6 M6 8 शारि° only Da2 exactly as in text! The variants of this name are ignored in the sequel. — d) K3 4 D5 वंशवर्धन, V1 कुलभूषण

9 b) K2 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) ब्रह्मविदां वर — d) Ñ3 B6 T3 G (except G1) वै (for वो) — After 9, S ins

2146* सहैव चरितु बालैर्न शक्नोमि तपोवने ।

[G1 M बाला T3 G2-4 शक्नोति T2 G1 तपोवनात् M वन स्वपितया सह (for the posterior half)]

10 a) Ñ1 शक्येह, Ñ2 3 B6 D (except D2) शक्येय, T1 शक्नोमि — b) V1 B Da तर्तुं (Da1 कर्तुं) (for गन्तुं) K1 कस्यापद तत, Ñ V1 B D (except D2) कष्टापदुत्तमा — c) Cf 7a K2-4 Ñ1 Dn1 ns D2 5 G2 तु (for नु) Ś1 K (except K3) Ñ1 B4 D1 2 5 मे स्यात् (for कृत्वा) T3 G3 4 कथ (for कृत)

11 a) K4 जरिता, B5 6 Da M5 सुधिया, T3 G3 4 सा धिया, G5 6 साधु या — b) Ñ1 सा (for स्व) T2 G2 4 सदा बलात् — Before 11cd, all MSS except T2 ins. वैश° उ° (resp वैश°) — c) Ś1 K1 वदतीं; K2 Ñ2 3 B D ब्रुवाणां T2 तां; G1 2 5 6 M तु (for ते) — d) Ś1 तत्र; Ñ1 V1 इति; D2 इव; S ते स्व- (for अथ)

12 b) T1 याहि (for पत) — c) K (except K1) Ñ V1 B Da Dn D4 5 इह; D1 2 G2 च, T3 G3-6 अपि, G1 सु (for हि) T3 G (except G1 2) हि, M3 प्र- (for वि) — e) G2 3 हि नष्टायां (for विन°) — f) D1 2 transp न and न Ñ3 G (except G3 4) M तु, T1 हि (for न)

13 b) K4 Ñ V1 B Dn1 D4 T3 G4 क्षेम, D1 2 योक्तु, Cd as in text D1 2 असत् M3 यस्स्यात् (by transp) Ś1 K1 B6 स्व (for यत्) Dn3 D1 2 च, T3 G (except G1) तु (for न) — c) Ś1 Ko 3 4 T G (except G1) परं (for पर) G5 6 कामो

14 a) K3 4 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) T1 त्व (for वै) K2 Ñ2 3 B Da Dn D4 सर्वविना°, D1 2 कुलविनाशेन — c) Ko 3 4 B1 च, K2 वै, B5 अल, S (except T3 G3 4) ते (for न) — d) Ñ1 B5 मे, B5 वै (for न)

15 Ś1 K1 S om उवाच — c) Ñ1 त्वरित — d) Ñ1 D1 2 तत्र (for अत्र) T1 न वह्नेरत्र (by transp) D1 G5 6 च नो (for न वो)

16 a) K (except K1) B D (except Dn) पांशुना; T1 पांसुभिश्छ — b) G1 पिधायास्यामि पु° — c) Ś1 K1 तथा (for एव)

17 b) K3 4 Ñ1 B1 3 निहर्तुं; Ñ2 Dn D5 विहर्तुं; Ñ3 निर्हर्तुं, V1 उद्धर्तुं, B6 निहर्तुं Cd as in text K (except K1) B (except B6) Da Dn1 D1 2 पांशुसंचय (Ko 3 4 °चयान्), G1 पांसुसंचयात् — c) Ś1 K1 चोपायो K3 Ñ3 V1 B1 3 D4 S वो योगो, Ñ2 B5 6 Da Dn वो वादो (for चोपायो) — d) K3 4 Ñ2 B (except B6) D (except D1 2 5) मोक्षार्थं च; K4 विमोक्ष्यामि; Ñ3 विमोक्षार्थं

18 Ś1 शार्ङ्गा ; K1 B1 6 D (except D1 2 4) शार्ङ्गा ऊ°;

कथमग्निर्न नो दह्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः ॥ १९
बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम् ।
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ २०
गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना खादता बिले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।
अस्माद्बिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।
अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्तनम् ।
मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ४

K3 पक्षिण ऊ°; S (G3 om.) शार्ङ्ग(T3 G2 M6-8 °ङ्गि)काः. — a) Ñ1 नवर्हान्; T3 G2-4 अर्भकान्. B3 मांसपिंडाश्च. — b) T1 एप (for आखुर्). — c) T3 G (except G1) पश्य मातर् (for पश्यमाना). T1 बिलं (for भयं). Ko.3.4 D5 चेदं (for इदं). — d) Ś1 K4 D1 शक्यामो; T1 शक्ष्येम; T3 G (except G1.2) M5 शक्ष्यामि; M6-8 शक्ष्याम. K3 प्रवेशितुं. K2 Ñ2.3 B Dn D3.4.5 प्रवेष्टुं नात्र शक्नुमः; Ñ1 V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) बिलं वयं.

19 a) K3 Ñ2.3 B6 D धक्ष्येत्; T3 G (except G1) हन्यात् (for दह्यात्). — b) K3 Ñ2.3 B D (except D1.2.3) नाशयेत् (for भक्ष°). — d) K4 चरेत; S Cd धरेत. D1.2 चरेद्धनं (for ध्रियेत नः).

20 a) Ñ1 V1 Da बिलम्; S बिलाद्. — b) T3 G2-4 M7 °चारिणः. — d) Ś1 K1.2 G5 M8 श्रेयो; T1 श्रेष्ठो. G1 M (except M8) आखोर् (for दाहो).

21 V1 om. 21ab. — a) Ś1 K1 भक्षणं (for मरणं). Ko.4 नो; K1.2 Da T G1.3-6 M न; Ñ1 D1 2 G2 हि (for नः). — b) K2.3 Ñ B D भक्षिते (Ñ1 D1.2 खादिते); K4 खादिता; T1 खादनाद्; T3 G (except G1) तु तदा; M5 खादनं. — c) K1 शिष्टदिष्टः; K2 शिष्टैर्हृष्टः; Ñ3 दृष्टादृष्टः; B1.3.6 दृष्टश्चैव; Da शिष्टैर्दिष्टः; D1.2 दिष्टया दिष्टः; T1 G2 शिष्टैरिष्टः; T3 G3-6 M5.6-8 शिष्ट इष्टः; G1 विशिष्ट इष्टः (sic). Cd cites शिष्टैः and दिष्टं. — d) Ñ1 Dn3 D3 S हुताशने. — After 21, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2147* अग्निदाहे तु नियतं ब्रह्मलोके ध्रुवा गतिः ।

[D4 शुभा (for ध्रुवा). T1 अग्नेर्दा° °यता °लोकोद्भवा गतिः.]

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.3.4.5 T3 G3.4 M5 खांडवदाह; to it Ś1 B3.6 D1 M5 add शार्ङ्गो(Ś1 M5 °ङ्गको)पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 D5 शार्ङ्गकसं(D5 °वि)लापः; Ko.3.4 शार्ङ्गिकाविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 229; D4m 246; D5 30; T1 234; T3 G4-6 M5.6-8 196; G1 M5 195; G2 194; G3 199. — *S'loka no.:* Dn 22; M5 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8355.

222

1 Ś1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) Ś1 Ko.1 D5 T1 निपतितं; B1 M6-8 निष्पतंतं. — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) M5 आखुं श्येनो (by transp.). — cd) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च (B6 तु) यातो नात्र भयं हि वः.

2 K1 B3.6 Da Dn D4 शार्ङ्गो; K2 T1 G2-4 शार्ङ्गिका. Ś1 K1 S om. ऊचुः. — a) B (except B6) तु (for तं). K3 B6 T1 G1 M विद्म. T3 G2-4 एकमेव हृतं विद्म; G5.6 नापाहृतं वयं विद्म. — d) Ś1 तेभ्यस्तु. K2.3 भयमस्ति (K3 °मेति) नः. D1.2 तेभ्योपि हि च नो भयं.

3 a) N3 B6 M संशयं. K3 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4.5 वह्निराग°. B6 Da संशयोग्निरिहाग°. — c) Ś1 K1 इत्युक्त्वा भयमाखुभ्यो. — d) Ko.3.4 T3 G2-4 °संशयः. K3 Ñ2.3 V1 B (except B6) D (except D1.2) बिले स्यात्नात्र संशयः.

4 a) Ś1 जननि त्वं; Ko Ñ1 चर त्वं वै; K1 जनय त्वं; K2 D2.4 खेचरि त्वं; K3 Ñ3 B (except B6) D1.3 खे चर त्वं (by transp.); K4 चरत्वेवं; T1 चरत्वैव; T3 G (except

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं बिलमन्तिकात् ।
संचरन्तं समादाय जहाराखुं बिलाद्बली ॥ ५
तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषकं बिलात् ॥ ६
यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
अविज्ञाय न शक्ष्यामो बिलमाविशतुं वयम् ॥ १०

जरितोवाच ।

अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूषकम् ।
अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना भरस्यस्मान्का सती के वयं तव ॥ १३

G1) M6-8 चर वै त्व Cd cites चर (=गच्छ) as in text Ś1 K (except K4) Ñ1 D1 2 5 यथाकाम — ^{d}) K3 8 N V1 B D G4 5 आ(D4 G4 6 प्रा)प्स्यसि, T2 उत्सृज्य, Cd वत्स्यसि (as in text) Ś1 K1 शोभने

5 K1 S om उवाच — ^{a}) K3 N2 3 B (except B6) Dn D4 अहं वेगेन त यात — ^{b}) D1 2 महात (for अद्राक्ष) K3 Ñ2 3 B (except B6) Dn D4 पतता वर (for बिलम°) — ^{c}) K3 8 N3 3 B (except B6) Dn D4 बिलादाखु Ś1 K0 1 4 Ñ1 V1 D1 2 5 तमादाय — ^{d}) T1 M8 बलादाखु Ś1 K1 N1 V1 T1 G1-3 4 (by corr) बलाद्बली K3 3 N3 3 B1 3 6 Dn D4 श्येन पुत्रा महाबल

6 ^{a}) K3 N3 3 B (except B6) Dn D4 5 त पतत महावेगात् — ^{b}) Ñ1 Dn2 D1 पृष्ठतोन्वया, T3 G3-4 पूर्वम॰वगा, G3 5 6 M6 8 पृष्ठमन्वगा — After 6^{ab}, K4 reads 9, repeating it in its proper place — ^{d}) S हरत K1 3 N V1 B Da Dn2 D4 5 S मूषिक Ś1 D1 2 G1-3 बलात् — K3 ins after 6 D4 (marg *sec m*), after 7^{ab}

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवत्त्वया ।

7 ^{a}) Ś1 K0 2 4 N1 D1 4 5 °माश्रय — ^{b}) K3 श्येनीपुत्र Ś1 K0 3 4 Ñ1 हरसुत, S विधावसि — After 7^{ab}, D4 (marg *sec m*) ins 2148* — ^{c}) K0 3 4 M6 8 चिरमास्थाय, V1 द्दिवमासाद्य — ^{d}) D4 श्येन राजो हिर°.

8 ^{a}) Ś1 K1 यदा परोक्षितस्त; K3 3 N3 3 V2 B (except B6) Dn D4 3 स यदा भ°; D1 2 यदासौ भ° — ^{b}) K3 3 Ñ3 3 B (except B6) Dn D4 5 श्येनेनाखु पत°; M6-8 क्षुधितेन च पक्षिणा — ^{c}) Ś1 D1 2 S (except G1) अनुज्ञाय, B3 °प्राप्य — ^{d}) N1 D1 2 प्रस्थिता स्वान् K1 प्रह प्रति; K3 3 Ñ3 3 B (except B6) Dn D4 5 पुनर्गृहं (K3 D4 °र्गृहान्, Dn1 n3 °र्गृहे), D2 गृहानपि

9 ^{b}) K1 T1 G2 विस्रब्धा; Ñ3 B (except B6) D4 विस्र(Ñ3 °श्र)ब्ध, T3 G1 3-5 M विस्रभात् (M6-8 °भा) K3 Ñ3 B1 3 D4 नात्र, B3 मात्र — ^{d}) Dn3 D1 हृतश्चाखुर् K3 Ñ3 3 B (except B6) Dn1 n3 D4 महात्मना (for न स°)

10 K3 T1 G2 शार्ङ्गिका ; B1 3 Dn D4 T3 G4-6 M6-8 शार्ङ्गा Ś1 K1 S om ऊचु D2 शार्ङ्ग उवाच — T1 G3 M8 (hapl) om 10-11 and the ref before 12 — ^{a}) K0 4 V1 B1 5 6 D1 G1 2 4 विद्मो वै, K3 3 Ñ3 3 B3 Da Dn D3 4 5 T3 M (M5 om) विद्महे, G5 6 विद्म ते K3 3 Ñ3 3 B (except B6) D (except D1) हृत (for वय) — ^{b}) Ś1 Ñ1 V1 D1 2 हृत आखुर् G4 तत पुरा K3 3 Ñ3 3 B (except B6) D (except D1 2) श्येनेनाखु कथचन (=2^{b}) — ^{d}) K3 3 N V1 B3 Dn D1 4 प्रवष्टु विवर भुव (K3 °वि), B1 3 प्रवेष्टु च बिल भुव , B6 Da प्रवेष्टु बिलमद्य वै

11 T1 G3 M8 om 11 (with ref , cf v 1 10) Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) K0 D2 हृत प्रजा°, K3 3 N3 3 B (except B6) Dn D4 5 तमभिजा°, D1 तात प्रजा°, S (T1 G3 M8 om) हि त (G4 हृत) विजा° — ^{b}) Many MSS (mostly S) मूषिक — ^{c}) K3 N3 3 V1 B (except B6) Dn D4 नास्ति वोद्य भय पुत्रा ; K3 corrupt

12 T1 G3 M8 om the ref (cf v 1 10). K3 4 D4 G2 शार्ङ्गिका , B1 3 Dn D4 शार्ङ्गा Ś1 K1 S om ऊचु — ^{a}) K3 3 Ñ3 3 B D (except D1 2) भयाद्धि न ; G3 6

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेषणे ।
अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४
वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।
जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६
ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागाज्ज्वलितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गा बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
ते शार्ङ्गा ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८ G. 1. B. 1. K. 1.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

भयं मम.

13 ᶜᵈ) Ko Dn1 D2.5 G5.6 पीड्यमानान्. K3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 विभर्त्यस्मान्; T1 G2 M6-8 हरस्यस्मान्. Ś1 K1 °ना भवस्व(Ś1 °स्य)स्मत्कृते के ते (Ś1 ते के) वयं तव.

14 ᵃ) K4 S भर्तृपो(G2.4 °तो)षणे; Dn3 D2 भर्तुरीदृशी. Cd cites एषणे (as in text). — ᶜ) K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 °गच्छ पतिं मातः; K3 °गच्छस्पतिर्मातः; D1.2 °गच्छसि भर्तारं. — ᵈ) Ś1 Ko.1.4 वेत्स्यसि; Dn3 D1.3 T1 प्राप्स्यसि; G2.3.6 M लप्स्यसि. T2 G1.5.6 M शोभने.

15 Ś1 (? hapl.) om. 15ᵃᵇ. — ᵃ) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.3) वयमग्निं समाविश्य. — ᵇ) Ko.4 Ñ1 V1 Dn3 D1.3 T1 प्राप्स्याम शोभनान्; K1.3 Ñ3 B6 Dn1.n2 D4.5 G1 आप्स्याम शोभनान्; Da आप्स्यामहे शु°. — ᶜ) D5 यदास्मान्; T1 अस्मांस्तु. K3 दहत्यग्निर्. — ᵈ) Ko.3.4 S अंत्रायाः; K3 स्वमामाः (for आयास्त्वं). — After 15, D4 marg. *sec. m.* ins.:

2149* समागमश्च भविता त्वं वै शोकं च मा कृथाः ।

16 Ś1 K1.3 D3 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — ᵃ) K (except K1) Ñ V1 D (except D4.5) T1 G2 M उक्त्वा. Ś1 K1 तदा; G5.6 तथा. K3.4 Da1 D2 शार्ङ्गी. — ᵇ) Ś1 Ko.1.4 D3 सुतानुत्सृज्य; Ñ1 तानुत्सृज्य च. — ᵈ) Ś1 K (except K3) V1 निराश्रयं; Ñ1 D1.2 निरामयं; Ñ2.3 B3m Dn D4.5 अनामयं.

17 ᵃ) B3 तीक्ष्णाग्निर्; D1.2 कृशानुर्; G1 तीक्ष्णांशुर्. K3 अभ्यायात्. — ᵇ) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) G1 त्वरितो हव्य°.

18 Dn2 om. 18. — ᵃ) K3 N B (except B6) Dn1.n2 ततस्ते; T1 G1.6 M तं शार्ङ्गाः; T2 G2-5 शार्ङ्गकाः. K3 Ñ B (except B6) Dn1.n2 D4 उद्गलितं. — ᵇ) K3 Ñ B1.3 Dn1.n2 D1.4 G1.5.6 ज्वलनं; B2.6 Da D2 T1 M ज्वलंतं. K3 Ñ B (except B3) Dn1.n2 D4 ते विहंगमाः (for स्वेन ते°). — After 18ᵃᵇ, S ins.:

2150* व्यथिताः करुणा वाचः श्रावयामासुरन्तिकात् ।

— ᶜ) Ś1 K (except K3) Ñ V1 B3 D (except D4; Dn2 om.) ततो वाक्यं; G5.6 M ततो वाचः.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2.4 B1 D1.2.5 G3.4 खांडवदाह; to it Ś1 Ko.4 B1 D1.2.5 add शार्ङ्गको(B1 D1 शार्ङ्गाँ)पाख्यान. K1.3 N3 B2.3.6 Da Dn1.n2 D4 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B2.3 Dn1.n2 D4 शार्ङ्गाँ)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 जरिता(K1 शार्ङ्गी)पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 230; D4m 247, D5 31; T2 G4-6 M3.6-8 197; G1 M5 196; G2 195; G3 200. — *S'loka no.:* Dn1.n2 18; M3 19.

223

1 Before 1, K4 ins.:

2151* कथं नाम पितास्माकं दु.खापन्ना वशंरिवते (sic) ।

— Ś1 K1 S om. उवाच; B6 om. the ref. — ᵃ) V1 पुरस्तात्कृच्छ्र°. — ᵇ) M3 (*sup. lin.* as in text).5 श्रीमान्. — ᶜ) T G (except G1) संप्रेक्ष्य. K3 कृच्छ्रकालं च सं°. — ᵈ) Ko.4 B3 Da2 Dn1.n2 D1.5 T1 G1.2 M5 नैवेति; K1 नावैति; K3 corrupt. D5 व्यथते नैव क°; M6-8 व्यसनं वेत्ति क°.

2 ᵃ) T2 G (except G1.2) यत्तु. K (except K1) Ñ V1 B D अनुप्रासं. T1 यः कृच्छ्रमभिसंप्रासं. — ᵇ) D5 विवेकी. S विश्वासाद्यावबुध्यति (T1 °ते). — ᶜ) Ś1 K (except K4) B3 D2 °कालव्यथितो. — ᵈ) K2.3 Ñ2.3 B (except B3) Dn D4 न श्रेयो विंदते महत्.

3 Ś1 K3 D5 S om. उवाच. — ᵃᵇ) Ko D5 G2.4 वीरस्त्वमसि. Ś1 वद; K4 D1.2 वचः; G2 तु नः (for च नः). K3 एवमुक्तो भर्तृभिस्तु जरितारिर्विभावसुं. — ᶜ) K2.3

२२३

जरितारिरुवाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागर्ति पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ १
यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किंचन ॥ २

सारिसृक्व उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्बमित्र उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।
अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक्व उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः
पक्षाश्च नो न प्रजाताब्जकेतो ।
न नस्त्राता विद्यतेऽग्ने त्वदन्य-
स्तस्माद्धि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९
यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

Ñ2.3 B D (except D1.2) प्राज्ञः शूरो (by transp.); S नमस्तेस्तु. Ñ3 V1 च (for हि). — d) K0.3.4 D5 नरोत्तमः; K3 कुले गुणी; S (except G3.6) गुणाधिकः.

4 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) K2.3 B6 D1.3 G1.3.4 भ्राता; Ñ2.3 Dn D4 त्रातो (for भ्राता). T1 अग्र भ्रातृष्वनेकेषु. — c) Ś1 K हि जानाति; Ñ3 विजानाति.

5 Ś1 K1 D2 S (except M1) om. उवाच. — a) G6 °रेतास्त्वरति. — b) T2 G2-4 च (for नः). Da1 T2 G2-4 स्वयं (for क्षयम्). — c) N (except Da) °जिह्वाननः (D1 °नः); T1 G1.6 °जिह्वानलः. K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4 क्रूरो; Ñ1 V1 D1.3 क्रोधो; G1 सर्वान्; M3 क्षेमो; M1-3 क्षिप्रं (for क्षामो). M1 °जिह्वोनिलसखो. — d) K0 प्रसर्पति; K2-4 Ñ3 B1 Dn D4.5 T G3.6 M1-3 विसर्पति; K1m Ñ3 B1.2.3 Da विसर्पिता; V1 अपसर्पति; G2-4 अपि सर्पति; M2 धनस्स्तीन्.

6 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ab) Ñ1 स एवमुक्तो भ्रातृभिर् (for a). K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 एवं संभाष्य ते(K3 D5 पा)न्योन्यं मंदपालस्य पुत्रकाः. — c) K0.4 D1 प्रणतो भूत्वा. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 तुष्टुवुः प्रय(K3 °ण)ता भूत्वा. — d) K3 Ñ2.3 B1.2.3 Dn D4.5 यथाग्निं; Ñ1 V1 B6 Da D1.2 यथावच्. Ś1 K1 Ñ1 D1.2 शृणु भारत; K3 शृणु तन्नृप. G1 M2.3 यत्तच्छृणु नराधिप.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 M5 (sup. lin.) वायुः पवनः; K4 Ñ V1 B D वायोर्ज्वलन. — b) K2 B6 Da अपि; Ñ3 B3.6 Dn D1.3.4 T1 असि; D5 पुण्य- (for उत). Ś1 K1 Cd वीरुधः. T2 G2-4 शरीरांतरचार्यसि. — c) Ś1 K1.3.4 Ñ V1 Dn D1.4.5 शुक्रं; M5 sup. lin. शुक्र. G3.4 योनिरापोंसिह्योयस्य. — d) G1 M3.6.7 चांभसां; G3.4 यर्वसः.

8 a) K1 ऊर्ध्वंबाहुश्च. K1 Ñ2.3 B D (except D1.3.5) सर्पंति. — b) Ś1 विस्फुरंति; D4 विसर्पते. G1 इव (for च). S शाश्वताः (G3.4 M1.7 °तः). K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा; Ñ1 दिवि सर्पंति पा°. — c) Ś1 मर्चीषि ते.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ B D (except D5) प्रणष्टा; V1 विपन्ना; T1 G1 M प्रयाता; M5 (sup. lin.) Cd as in text. T2 G2-4 पितरं विपन्ना. — b) K4 जाता; G1.6 M सुजाता (for प्रजाता). K1.4 धूमकेतो; M3.4 मपादे. K3 Ñ V1 B D (except D5) पक्षा जाता नैव नो(Ñ1 च)धूम-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैषिणः ॥ १०
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो
नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।
ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्व
परेणास्मान्प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ १२
त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।
मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४
त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो
भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च ।
विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले
सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६
त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः । C. 1. B. 1. K. 1.

केतो; T1 पक्षाः सुजाता न हि धूम°; T2 G2–4 वयं कृशा भगवन्नः प्रसीद. — c) K0 नानाख्याता; K3.4 ना(K4 नो)न्यस्त्राता; G1 स नस्त्राता; M8 जनस्त्राता. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) विद्यते वै; T1 G1.2 M (except M8) विद्यतेऽस्य. — d) K2 Ñ B D S तस्मा(G1 भया)दस्मान्; V1 तस्मादेतद्. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) त्राहि बालांस्त्वमग्ने; T G परिपाह्येकवीर; M6–8 परिहृत्यैव गच्छ.

10 a) G3 यच्च तेऽग्ने. G1 विश्वरूपं. — b) Ś1 K1 याश्च ते; K0 येत्र ते; K2 यच्च ते; K3 यत्र ते; G1 यच्चैते. — c) K0.3 परिविध्यद्य; K2 Da °विद्धि त्वं; K4 °विध्यस्मान्; Ñ1 °पाह्यद्य; Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D1.4 °पाहि त्वं; B1.5 °वीक्षस्व; D5 °रक्षस्व; S °रक्षेथाः (M6–8 °रक्षंतु). — d) K2 Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn D1 आर्तांश्च:; K4 पंडितान्; Ñ1 रक्षितान्; D2 आर्ताः स्म; D4 आर्तांस्ते; S पीडितान्; Cd as in text. Ś1 K1 शरणैषिभिः; K2 शरणागतान्.

11 a) K0 Cd तमसे; K2 G2 तपसो; K3 तप्यसे; D2 M8 (sup. lin.) तपसा. M6–8 जातभावो. — b) Ś1 K1 D1.2 तदा; K2 त्वत्तो; Ñ1 त्राता; B5 गोप्ता (for तप्ता). Ś1 K1.4 Da2 G1 देवः. — c) K4 ऋषींस्त्वस्मान्. K3 पालय त्वं. — d) Cf. 19a. B D5 G3 प्रेहि. T1 G1 चेद्; G2–4 M च; G5.6 हे (for वै). — Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 भवत्(D1.2 तव)प्रसादाज्जीवितं प्राप्नुयाम.

12 Ś1 K1 S om. उवाच. B6 om. the ref. — a) S (except T1 G2 M5) त्वमेकस्तु. — d) T2 G (except G1) भुवनं च बिभर्ति च.

13 Before 13, S ins. द्रोणः (M1 वैशं°). — a) D1.2 S त्वमग्ने. D1.2 हव्यकव्यश्च; S हव्यवाहश्च (G1 M5.6 °भुवचैव). — b) T2 G (except G1) परमा गतिः. — cd) B5 तां; D2 G3.5 त्वं (for त्वां). K4 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 जानंति. K3 चैकमेव च; Ñ2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4 चैकधापि च; G1 चैकयापि च; G5 चैकदापि च. K2 एकधा बहुधा चैव यजंति त्वां मनीषिणः.

14 a) K2 Ñ2.3 V1 B (except B6) D (except D1.2.5) काले प्राप्ते (by transp.). Ñ1 D1.2 दहसि (for पचसि). T1 M6–8 समिद्धं; G1 त्वमिद्धः; G2 समिद्धमेतत्. — c) K3.4 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 त्वं सर्वस्य; B3 त्वं सर्वस्रष्टा; B6 D1.2 त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य). — d) K1 त्वमेवाग्निर्; Ñ1 D1.2 °वास्य. K3 प्रभवसि; Da पचसि. Ś1 त्वमग्नं; Cd प्रतिष्ठा (as in text).

15 Before 15, K2 B1.3.5 D (except D1.2.5) ins. द्रोण उवाच. — a) K2 N2.3 B D प्राणिभिर् (D1.2 प्राणिना). K4 M6–8 भुंक्ते; T G M3.5 भुंक्षे. — b) Ś1 K1 अंतर्भूतं. — c) Ś1 K1 Ñ V1 B6 Dn2 T1 G5 नित्य- (for नित्यं). B5 प्रवृद्धं; D2 समृद्धः. K0.3.4 D5 चरसि.

16 K1 om. उवाच. K2 Ñ2.3 B D (except D2) S om. the ref. (cf. v. l. 13, 15). — b) Ś1 K1 भूमिरंभो; S भूमेरापो. Ś1 K1 V1 B (except B5) Da भूमिजानां. Ś1 K1 रसानां. D1.2 भूमिजातं रसं च. — c) K2 विश्वस्यादाय; S विश्वं चा(G1 °श्चाश्चा-; G3.4 °श्वं त्वा)दाय. Cd cites विश्वान् (as in text). K2 Ñ2.3 B1 D (except D5) उत्सृज्य काले; T2 G3–6 उत्सृ(G3.4 अप उत्सृ)जसि काले. — d) Ś1 K1 सृष्टिं; K2 Dn1.n3 D4 वृष्टया; K3 B1 Cd सृष्टया; K4 स्मृतो; Ñ2.3 Dn3 दृष्ट्वा; D2.4 दृष्टया; G2 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K2 T1 G1 M3 सृष्टया (T1 °ष्ट्वा); B6 भूयो; T2 G2–5 दृष्ट्वा; G6 दृष्ट्या (for वृष्टया). G3.6 इव (for इह). K0 शुक्रे; K3.4 Da1 T1 G3 M5.6 °क्रः; Dn1 D1.5 °क्रं.

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मान्नद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रैहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।
वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३

द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सबान्धवान् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तथा तत्कृतवान्वह्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

---

17 a) Ś1 K (except K1) G3.4 स्वत्त एव; Ñ1 धन्यास्वत्तः; G1 स्वत्तो ह्येताः. — d) Ñ2 B Dn D1.6 सुभद्रश्च; Cd Nilp as in text. G2 समुद्राश्च महौषधीः.

18 a) Ñ1 इदं च; T2 G2-4 इमं वै; G5.6 शोभनं. V1 संप्रति; T1 स्तुति; T2 G2-4 सर्व॰ (for सद्म). K3.4 D4 G1.3.4 तिग्मांशोर्. — c) Ñ1 जीवप्रदो (for शिव°). Dn3 D2 सदा (for भव). — d) Ñ1 न (for मा).

19 a) T2 G3-6 पिंगलाक्ष (G2 °क्ष) हयग्रीव; M6-8 पिंगलाक्ष मितद्रमथो. — b) K0 D1.2 T G कृष्णवर्त्मे. — c) Cf. 11c. K2 Ñ V1 B Da T1 G1 प्रेहि; Cd प्रैहि (as in text). M1 परेण रे प्रहिण्वास्मान्. — d) Ś1 K1 गृहान्प्रति; D1.2 गृहाणि च.

20 Ś1 K2.3 Da2 D2 T2 G2-4 M6-8 om. उवाच. B6 T1 G1.2.4 M1 om. the ref. — a) K3.4 D2.3 T1 G3 जातवेदो. — b) K1 Ñ1.2 B D (except D1.2.3) द्रोणेन महावादिना. — c) K4 च प्रीतात्मा; D2.3 प्रतीतोऽस्मि; D4 प्रणीतात्मा. G1 M3.4 तं द्रोणमाह प्रीतात्मा.

21 Before 21, all MSS. ins. अग्निरुवाच (Ś1 K1 S om. उवाच). — a) K4 T2 G2-4 ऋषे. T1 G2 द्रोण महाप्राज्ञ.

22 a) K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वै यूयं; D3 पूर्वं हि. — c) K3.4 Dn1 T1 G5.6 वर्जयेत्. — d) M6.8 इह (for इति).

23 a) D1.2 यद्युक्तं (for यच्च तद्). K1 Ñ1.2 B Da Dn D4 तस्य तद्वचनं (K1 °नाद्) द्रोण. — c) K2 Ñ V1 B (except B1) D गरीयस्तु; K4 °यस्य; S °यस्त्वाद्. — d) Ś1 ते; K1 तत् (for हि). Ś1 हि; K3 च (for ते). — f) K0 B D1.2.5 T2 G5 ब्रह्मस्तो°; M6 स्तोत्रेणानेन. Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K2 Ñ2.3 B D (except D1) सत्तम (for ते विभो).

24 K1 S om. उवाच. — After द्रोणः, T2 G2-4 ins.:

2152* त्वद्भक्तान्सर्वदेवेश जातवेदो महायशाः ।

— b) Ñ1 D1.2 भृशम् (for नित्यम्). — c) K2 दंष्ट्रान्वै; Ñ2 Dn D1.2.4.5 दग्धांस्त्वं; Ñ3 V1 B1.6 Da दंष्ट्राग्रे; B1.3 दंष्ट्रयोः; G1 धक्ष्वाशु. — d) K3 Ñ2.3 B D हुताशन; S (except M6-8) हव्यवाड् त्वं.

25 Ś1 K1.3 D2 T G2-4 om. उवाच; K2 Ñ2.3 B Da Dn1.n3 G5.6 M om. the ref. — a) K2 G4 स; Ñ2 च (for तत्). K2 Ñ2.3 B D (except D5) T2 G1.6 M6 अग्निः (for वह्निः). — b) K4 Da G2 शार्ङ्गिकान्. — c) K2 दाहं; Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.3) दावं; S चापि (for चैव). — d) T2 G (except G1) संप्रेक्ष्य (for समिद्धो).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-3 B1.2 *Dn1.n2 D1.2.4.5* G1.4 M3.4 खाण्डवदाह; to it Ś1 K0-3 B1.2 Dn1.n2 D1.2.4.5 M6 add शार्ङ्गको (K2 शार्ङ्गिको; B1.2 Dn1 D4 शार्ङ्गो) पाख्यान. K3.4 Ñ3 B3.6 Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (Ñ2 B6 शार्ङ्गो)- पाख्यान. — *Adhy. name:* K4 अग्निस्तवः; T1 शार्ङ्गिकास्तवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 231; Dn3 218; D2 31; T1 235; T2 G1-3 M3.6-8 193; G1 M1 197; G4 196; G5 201. — *Śloka no.:* Dn 25; M1 25. — *Aggregate śloka no.:* Dn1 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
कथं न्वशक्ताः प्लवने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
कथं नु सरणेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।
संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्वः कथं च मे ।
स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७
न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
तथाग्नौ ते *परीताश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन । C. 1. [illegible] B. 1. K. 1.

224

1 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच. — a) V1 D1.2 °पालस्तु. B4 राजेन्द्र; G2 कौरव्यः. — b) K2 °मानः स वै सुतान्; Ñ1 D1.2 चिंतयन्स्वसुतांस्तदा (Ñ1 °था); Ñ2.3 B Da Dn D4.5 चिंतयामास पुत्रकान् (Ñ3 B Da वै सुतान्). — c) Ko.3.4 °वानथ शीतांशुं; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 उक्तवापि च (K2 चापि) स तिग्मांशुं; Ñ1 D1.2 °वानपि (D1.2 °नेप) दीप्तांशुं. — d) T2 G2 सस्मार; G1 सन्न न (for स स्म न). Ko.3 पुनः पुनरतप्यत; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नैव शर्माधिगच्छति; Ñ1 D1.2 नैव सस्मार तद्वचः.

2 G2 om. from पुत्रार्थे (in 2a) up to विमोक्षाय (in 3c). — a) G1 M3 तप्यमानः सुतस्यार्थे (M3 सुतार्थे स). — Ñ1 om. 2cd. — c) Ś1 K3.4 D2 नु; Ko G1 च (for नु). K3 कथं नु सरणेशक्ताः; Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 कथं नु (B1 Dn D4.5 न्व- or त्व-) शक्ताः शरणे; T G3-4.6 M कथं नु (T1 G3 M2.6-8 त्व-) शक्ताः पतने. Cd cites प्लवने (as in text).

3 G2 om. 3abc (cf. v. l. 2). — b) K2 Ñ B D (except D1.2.5) चाशु (for शीघ्रं). Ś1 K1 प्रवाहिनि; T2 G3.4 प्रवाति च. — Ñ1 om. 3cd. — cd) K1 हि; T2 G4 अपि (for वि-). B (except B6) transp. विमो° and भवि°.

4 a) Ś1 Da D1 नु शक्ता; K2 T2 G3-6 नु (G2 त्व-) शक्ताः; K4 corrupt; B3 Dn D4 नु शक्ता; M3 च शक्ता. G1 कथं च सरणेशक्ता. — c) K2 Ñ2.3 B D °ष्यति हि शोकार्ता. — d) Ś1 Ko.1.2 °मभीप्सती.

5 a) Ś1 Ñ3 नु शरणे; Ko.3.4 तु स(K4 श)रणे; K3 B1 D1 उड्डयने; Ñ2 B5.6 Da Dn D2.4.5 उड्डीयने; B3 S च सरणे (G5.6 संचरणे). — b) K4 पुतानेव; G1 पतने वा. K4 भविष्यंति ममात्मजाः. — c) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D1.2.5 °मानानभितो; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 °माना बहुधा; K4 °माना पुरतो; S °माना भीता च (G1.5.6 M6-8 वा). — d) Ś1 वाश्यमाना; Ko.3.4 B (B5 marg.) Da D2.5 वास°; K1 वध्य°; K2 समंताच्च; S ग(T1 G1 M6-8 श)मनाय. K2 Ñ2.3 B (except B3) Da Dn D1.4 T2 प्र-; D2 वि- (for अभि-). Ko.3.4 B1.3 Da Dn1.n2 D2 S (except T1 G1 M3) -धावति.

6 b) Ñ3 T2 G3.4 कथंचन; G1 M कथं भवेत्. — d) K3 G1 वा सा; Ñ1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M3 वा च (for सा च).

7 Before 7, N1 ins. वैशं° उ°; S ins. वैशं°. — b) Ś1 Ko.1.3 D5 तपोवने; K4 तदा वने; Ñ1 ततो वने.

8 Before 8, V1 ins. लपितोवाच; S लपिता. — a) Ko.3 Ñ3 B3 Da Dn D4.5 पुत्रेषु (for सुतेषु). K3 G1 M3 (inf. lin. as in text).7.8 अपेक्षा. Ś1 K1 न तेषु पक्षा आयाता; D1.2 न तेषु ते ह्यवेक्षास्ति. — b) Ś1 damaged. K3 Ñ V1 B D (except D1.2) यान् (for तान्). T1 G2 गुणवानसि. K1 इति तदुक्तवानसि. — c) T1 तेजवंतो; T2 G3.4 महाभागाः; G2 ते वीर्यवंतो (for वीर्य°). — d) Ś1 K1 विद्यते भयं.

9 a) K2.3 N2.3 B D त्वयाग्नौ. N परीताश्च; S दायाग्नेः परिदत्ताश्च (T2 G3.4 °तहेन). — b) K2 Ñ2.3 B D स्व(Da

समर्थास्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०
तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।
ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११
न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः ।
अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
एष हि ज्वलमानोऽग्निर्लेलिहानो महीरुहान् ।
द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया). G5.6 M6-8 च (for हि). — c) T G (except G3.4) तदा. S तेन (M6-8 °पां) (for चेति).

10 a) K2 Ñ1.3 B D (except D5) न तां वाचं (B6 न तावत्ते). — b) V1 S न च. K0 Ñ2.3 B D (except D5) उक्त्वा मिथ्या करिष्यति. — c) K2 चापि; K4 तेपि (for ते च). N3 संसत्तु (for वक्तारो). Ñ2 B6 Dn D3.4 समक्षं वंधुकृत्येन; V1 B1.3.5 Da संसत्तु चापि ते शक्ता; T1 G5.6 न समर्थस्त्वया वक्तुं (G5 वक्ता; G6 वत्स); T2 G1-4 M समर्थस्त्वं च वक्ता वै. — d) Ś1 K1 V1 B3 Da D5 T2 G (except G1.2) न ते (K1 V1 B3 ह्येतु; T2 G3.4 न हि; G5 नैते) ते स्वस्ति मानसे (B3 D5 T1 G3-6 °सं); Ñ1 D2 न तेषां ज्वलनाद्भयं; Ñ2.3 B1.5.6 Dn D3.4 तेन (Ñ3 B1.5 ह्येतु) ते स्वस्थमानसं.

11 a) B1.3 त्वं (for तु). K0.3 Ñ B D T1 G3 Cd °मित्रां; G1.5 °मित्रं. V1 तामेवमुत्तमां मैत्रीं; T2 G3.4 तामेव मत्सपत्नीं त्वं.

12 a) Ñ1 न्याय्यो; T2 G (except G1) भाव्यं. T1 M3 (*sup. lin.* as in text) पक्षपातोपि (M3 orig. हि) न न्याय्यो. — c) T1 G3 पीड्यमाना; G5 बध्यमानम्. Ś1 K1.3 उपाद्रष्टुं; K4 उपस्रष्टुं; S (except G1) उप(G3 इव)स्रष्टुं. — d) Ś1 K1 D5 शक्तो नात्मा; T2 G4 अशक्तानां; T1 G1.3-6 M शक्यो (G1 शंके) नात्मा. — After 12, T1 G2 repeat 10cd.

13 b) V1 S यस्यार्थे (for यदर्थं). Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 यया (Ś1 °था) हीनोय (Ñ1 °नो तु; D5 °नाथ) तप्यसे; D1.2 यस्या हेतोर्हि त°. — c) Ś1 K1 चरिष्यामि. B (except B6) अहमप्येका; T1 G1.2 M5 अहमपीच; T2 G3.4 अथ वै प्रायं; G5.6 अथ चैवैका; M6-8 अहमपीका. — d) Ś1 K1 ययान्य; K0.3.4 D1.2 M यथा कु-; Ñ2 V1 यथोभा (for यथा का-). T2 G3-6 M स्वतः (for तथा). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 यथा कु(Da -न्न)पुरुषाश्रिता.

14 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 om. 14a-15a. — a) Ñ1 D1.2 लोकान्. — b) K3 चाभि-; G1 अव-, G2 अपि (for अभि-). Ñ1 D1.2 यथा त्वं मन्यसे शुभे. — d) V1 कृच्छ्रगतिर्; T2 G (except G1) कृच्छ्रतरं. M3.5 तच्छ्रद्धेयतरं मम.

15 T1 om. 15a (cf. v. l. 14). — a) K2 D1.2 भविष्यार्थे; Ñ2.3 B Da Dn च भाव्यर्थे; V1 भविष्येथ; B6 m D4 चरिष्यामि; T2 G3-6 भविष्यं वै; G1 M5.7 भविष्यत्वे. G2 पुत्रान्भार्यां परित्यज्य. — b) K (except K1) Ñ2.3 V1 B Da Dn1 D5 योवलंवेत्स (K0 D5 त्सु-); B6 m लपितेदं सु-; D2 जातं चेतसि; D4 पलितेयं सु-; S यो रमेत स (T1 G5.6 M5 सु-). — c) Ś1 K1 अथ मन्येत तं; K4 अवमन्येत्ततो; S अवमस्य तथा (M6-8 पतिं). S लोकान् (M6-8 °के).

16 a) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) प्रज्वलन्नग्निः V1 एष प्रज्वलितो ह्यग्निः. — c) K4 D1.2 दृश्यते; Ñ1 दुःखं हि; Ñ2.3 B1.5.6 Da Dn D4 आविग्ने; G2 द्वेषोग्नि; M3 तदेष; M5 तद्द्वेष्यं. B3 च न; D2 इह (for हृदि). V1 दुःखं हि त्वयि संतापं; G1 हृदि सर्वानवेष्यं हि. — d) K4 D5 अनिशं; G5 M5 अशुभं (for अशिवं). K3 Dn1.n3 D4 तथा (for मम). K1 जनयिष्यंति यत्तव.

17 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — a) K0.3 Ñ1 D5 अपक्रांते. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) पुनः (for ततः). — d) Ñ2.3 B (except B6) D (except Da) G1 जरिता. T1 G6 °मंधिनी; G1.2(before corr.).3.4 °गार्धिनी.

18 b) Ś1 K1 वियुक्तान्; K3 Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 विमुक्तान्; Ñ1 नियुक्तान्. — c) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 रोरूयमाणान् (Dn1.n3 °माणा) ददर्श; D2 °माणांस्तांस्त्वरयान्. — d) Ś1 K1.4 D1.2 सुतान्सद्बाभवद् (D1 महा-; D2 तदा) वने; K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वने पुत्राश्चिराम(Da1 °श्र)यान्;

रोरूयमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८

अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९

ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०

लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।
नोचुस्ते वचनं किंचित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
मः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२

एव ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानसि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३

जरितोवाच ।

किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा । C. 1. B. 1. K. 1.

$\tilde{N}_1$ V_1 सुतान्दृष्ट्वा तदामयान् (V_1 तदा वने).

19 K_2 om. 19^{ab}, reads 21^{ab} in its stead (om. the latter in its proper place). — ^{a}) $\tilde{N}$ V_2 B D अश्रूणि सुस्रुचे; T_1 सुश्रद्धयैव तद्; T_2 $G_{3.4}$ न श्रद्दधे ततस्; G_1 न श्रद्धेयं ततस्; G_2 सुश्रद्ध एव तद्. Cd cites अश्रद्धेयं. — ^{b}) $\tilde{N}$ V_1 B D दर्शनात्. — ^{c}) T G_{2-6} M_{6-8} पुत्रांस्तान् (by transp.); G_2 पुत्रांश्च. $\acute{S}_1$ K_1 V_1 एकैकस्यैव सा पुत्रान्; $K_{0.3}$ $\tilde{N}_{2.3}$ B Da Dn $D_{3.4}$ एकैकश्येन (Dn_3 °स्वेन) तान्सर्वान् ($K_{0.3}$ सा पुत्रान्); K_3 एकैकं पतितान्सर्वान्; K_4 $\tilde{N}_1$ D_5 एकैकमेव ($\tilde{N}_1$ °कं चैव) सा पुत्रं; D_1 एकैकं श्रावयत्पुत्रं. — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 B_6 T_2 G_{3-5} °मनान्व(T_2 G_{3-5} °न)पद्यत; $\tilde{N}_1$ °माना प्रपद्यते; V_1 °माना उपेत्य तत्; G_1 °मानांतिके सुतान्. — After 19, G_1 ins. 2154*. — K_4 S ins. after 19 (G_1, after the repetition of 19^d; see below):

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रस्नेहादचुम्बत ।

20 ^{d}) T_1 G_2 $M_{3.5}$ ना(T_1 अ)भ्यजानंत; G_1 अभिजानंति; M_{6-8} अभ्यजायंत. $\acute{S}_1$ K_1 पुत्रकाः; D_5 T_1 G_1 $M_{6.7.8}$ ते सुताः. K_2 $\tilde{N}_{3.8}$ B Da Dn $D_{3.4}$ नाभ्यनंदं(K_2 $\tilde{N}_3$ $B_{3.5}$ °जानं)स्तदा सुताः; $G_{5.6}$ अभ्यजानंत तं सुताः. — S ins. after 20 (G_1, om. line 4, after 19):

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।
अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षाः प्रसादतः ।
एवमुक्तवतां तेषां प्रतिनन्द्य महातपाः ।
परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्ध्न्युपाघ्राय बालकान् ।
पुत्रस्पर्शात्तु या प्रीतिस्तामवाप स गौतमः ।

[(L. 2) $G_{3.6}$ आवेदयामहे. — (L. 3) T G_{2-4} यथाविधि (for महातपाः). — After line 5, G_1 reads 21^{ab}, omitting it in its proper place; then repeats 19^d (v. l. °मानानपद्यत), which is followed by 2153*.]
— G_1 ins. after 20:

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गताः ।

21 K_3 reads 21^{ab} in the place of 19^{ab}; G_1 reads it after 2154*. — ^{a}) $K_{0.2}$ V_1 B_3 Da लालप्यमानां; T_1 G_1 M °मानः. K_4 चैवैकां; V_1 चैकैकं; Da एवैकां; G_1 एवैकं. — After 21^{ab}, G_2 ins. 2156* (cf. v. l. 23). — G_2 om. 21^c–23^d. — ^{c}) K_2 $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{1.2}$) न चैवोचुस्तदा; T_1 G_{4-6} M उच्यते ($M_{3.5}$ उवाच) वचनं. — ^{d}) $\acute{S}_1$ K (except K_2) तमथो; $\tilde{N}_1$ शिशवः; Da तमर्थं; T_1 $G_{5.6}$ M न स ते (T_1 चै; $G_{5.6}$ तैः; M_3 सा) (for तमृषिं).

22 G_1 om. 22 (cf. v. l. 21). $\acute{S}_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) T_1 इतरः; $G_{5.6}$ M (except M_3) कतरः. G_1 ज्येष्ठः सुतस्तनुतरः. — ^{b}) $K_{0.3}$ $D_{2.5}$ तदनंतरं; K_2 $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn D_4 तस्य चानुजः. S (G_2 om.) तथा(T_2 $G_{1.3.4}$ M_3 °तो; $G_{5.6}$ °द)नुज्येष्ठ एव च. — ^{c}) $\tilde{N}_{2.3}$ B Dn $D_{4.5}$ चैव (for पुत्रः). — ^{d}) $K_{0.2.3}$ $\tilde{N}_{2.3}$ B D (except $D_{2.5}$) कनीयान् (for कनिष्ठः).

23 T_1 G_2 om. 23 (cf. v. l. 21). — ^{a}) B_6 M_3 ब्रुवाणं. — ^{b}) $\acute{S}_1$ K_1 किं नु (K_1 न) मां; V_1 कस्मान्न. A few MSS. मा (for मां). G_1 परिभाषसे. — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_1 कृतवान्किं च; $K_{0.3}$ कृतवत्यपि; $K_{2.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D G_1 M कृतवानपि (M_3 °सि). $\acute{S}_1$ हव्याशो; $K_{0.3}$ हव्येशे; K_2 $\tilde{N}_{2.3}$ $B_{3.5.6}$ D हि (D_1 यस्) त्यागं; K_4 हंन्यासे; $\tilde{N}_1$ B_1 वस्त्यागं; V_1 दुःखे वै. — ^{d}) $\acute{S}_1$ K (except K_2) अतो; G_1 उपा- (for इतो). — T_2 $G_{1.3-6}$ M ins. after 23: G_2 (which om. 21^c–23^d), after 21^{ab}:

2156* एवमुक्त्वा तु तां पत्नीं मन्दपालस्तथाब्रवीत् ।

24 $\acute{S}_1$ K_1 S om. उवाच (T_1 om. the ref.). — ^{a}) G_1 M ज्येष्ठसुते. $K_{2.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D किं नु ज्येष्ठेन ते (K_4 °ष्ठे सुने; D_5 °ष्ठे सुते) कार्यं. — T_1 (hapl.) om. 24^{bc}. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}$ B Dn $D_{4.5}$ ते; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ G_1 M_7 च (for वा). $\acute{S}_1$ $K_{0.1}$ किमनंतरजे तव. — ^{c}) $\acute{S}_1$ मध्यमे पुत्रे; K_1 °मेनैव. K_2 $\tilde{N}$ V_1 B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं मध्यमेन वा कार्यं). — ^{d}) M_3 कनिष्ठे वा (for किं क°). $\acute{S}_1$ तपोधन. K_2 $\tilde{N}$ V_1 B D °ष्ठेन वा पुनः (V_1 Da द्विज).

25 ^{a}) B_1 Dn $D_{2.4.5}$ यां त्वं; B_3 यत्त्वं; $B_{4.6}$ Da यदि; S यत्र (M_{6-8} यां च). K_2 $\tilde{N}_{2.3}$ B Dn $D_{4.5}$ $G_{5.6}$ M_3 त्सर्वतो. G_1 भीतां (for दीनां). $\tilde{N}_1$ V_1 Da यथे(Da

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किंचिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८
अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजान्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

°दि)मान्सर्वतो हीनान् — ᶜ) Ś1 K (except K3) Da D5 आशु (for असि) G5 6 उत्सृज्य विगत पुरा — ᶜᵈ) Da transp लपिता and तरुणीं

26 Ś1 K1 S om उवाच — ᵃ) T2 G2-4 न स्त्रीषु — ᵇ) Ñ3 B6 Dn D4 5 अमुत्र G5 6 पुरुषांतर, Cd as in text — ᶜ) K2 G1 2 5 सापदयकम्, V1 M6-8 सापत्नताम्, T2 G3 4 6 सापत्यकम् Ś1 K0 1 3 4 सापत्न(K0 °व्य)कक्रते T2 G3 4 6 सापत्यकम् — ᵈ) K3 Ñ B D नान्यदर्थं(Da G1 चापि (for लोके) — ᵈ) K3 Ñ B D नान्यदर्थं(Da °स्ति)विनाशनं, T1 न वक्तव्य कथचन, G1 corrupt — After 26 K3 4 Ñ V1 B D ins

2157* वैराग्निदीपन चैव भृशमुद्वेगकारि च ।

D5 cont

2158* स्त्रीणां सदा हि सापत्न्य भवितव्य हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26ᵈ]

27 Ñ1 om 27ᵃᵇ — ᵃ) V1 सुप्रीता K3 अपि च; N2 3 B D (except D1 2) चापि; V1 अपीह, T1 ह्यसि — ᵇ) K0 4 T2 °लोके परिश्रुता (K4 °स्कृता), Ñ2 B3 5 6 Dn D4 5 °भूतेषु विश्रुता; Ñ3 B1 D1 2 °लोकेषु वि°. — ᶜᵈ) K3 Ñ B D °ती महात्मान (D1 2 पर्यचरद्) वसिष्ठं पर्यशङ्कत (B6 ऋषिसत्तम)

28 ᵃ) Ś1 K1 °भाव भक्त च, Da °भावमत्यर्थं — ᵇ) V1 B6 भार्याहिते — ᶜᵈ) K2-4 B1 6 D1 धीरं; S विप्र (for वीर) Ś1 K (except K3) सा (for तं) K1 पतिं (for मुनिम्) N3 ऋषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठ पुरुषोत्तम

29 G1 om 29ᵃᵇ — ᵃ) K0 3 4 T1 G6 M अप(T2 G6 M5-8 °व)ध्याता च; G2-4 अवध्यानेन; G5 अवध्याते च — ᵇ) N1 V1 T2 G2-4 धूम्रारुण°; G5 6 ततो धूम्रारुणाकृति°; M6 °समन्विते — ᶜ) K3 4 T1 लक्ष्म्यालक्ष्या; B6 तेजोहीना, G6 अलक्ष्यता K2 D1 2 T2 G2-4 6 M5 नातिरूपा (M8 °ढा), Da साभिरूपा; T1 अधिरूढा च V1 लक्ष्यालक्ष्याणि रूपाणि, G5 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M5 नालक्ष्या नातिरूपा हि; M6-8 दृश्यादृश्या नातिरूढा — ᵈ) Ś1 K1 इति, K4 M7 इह (for इव) Ñ3 B5 6 Dn D4 पश्यति; Da दृश्यते D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते, T1 तदाप्रभृति ल°; M3 नि°मित्तादुपल°.

30 ᵃ) Ś1 K (except K3) D5 सतत — ᵇ) D1 2 तथा त्वमसि भाविनि — ᶜ) N1 °गता; Da हि ते; G5 6 °गत (for गते) Ñ2 3 B1 3 5 Dn D1 4 5 G1 2 हि त्वं; V1 Da1 हत्वा, B6 हि त्वां D1 इष्टमेवागते हि त्वां — ᵈ) T2 G2-4 सा तथा त्व Ś1 K1 तु; K3 Ñ B Dn D1 3 अद्य (B3 °स्य) (for च) Ś1 K1 वर्तसे; K3 Ñ V1 Dn D1 3 4 G1 5 6 M3 (sn/ lin as in text) 5 वर्तते

31 ᵃ) K0 3 S (except T1) न वै; K3 N B D (except D1 2) न हि, V1 मा वै — ᵇ) Ś1 K3 D1 T G2-4 M5 1 पुंसां, V1 स्त्रीणां G1 कथ कार्यं; M3 पुसा कार्यं (by transp) — ᶜ) T1 G1 2 अपध्याति V1 Da अनुध्यायति — ᵈ) K3 Ñ B D (except D1 2 3) G1 नारी नो कार्यं (for भार्या)

32 Ś1 K1 om 32 (with ref) K3 D2 S (except M3) om उवाच — ᵃ) T1 सर्वेऽप्यथैनं; T2 G1 2 सहिता स्नात — ᵇ) K0 4 उपासदन्; K3 Ñ V1 B3 Da Dn D1 4 °सते; K4 °लभन्; D1 2 3 °गमन् (B1m °सते); D1 °लभेत्; D2 °लपन् — ᶜ) M6-8 सर्वान् (for च तान्) K3 Ñ V1 B D (except D1 2) सर्वान् (for राजन्) — ᵈ) K3 N V1 B D (except D1 2 3) उपत° (for आरभत्).

२२५

मन्दपाल उवाच ।
युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य पुत्रान्स्तु भार्यां चादाय भारत ।
मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयञ्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थं माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८

C. 1. 8468; B. 1. 234. K. 1. 260. 8

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K3.4 B1.3 Da D2.4.5 T1 M3 खांडवदाह (T1 संभव and खांडवदाह), followed by शार्ङ्गको(B1.3 D2.4 शार्ङ्गों)पाख्यान. K0-2 Ñ3 B5.6 Dn1. n2 D1 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 Dn1 शार्ङ्गों)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1.4 सपत्नीवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 232; D4m 249; D5 32; T1 236; T2 G1.4-6 M 199; G2 197; G3 200. — *S'loka no.:* Dn 32; M3 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8430.

225

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ2.3 B1.3 D (except Dn2 D1.2) अपवर्गार्थं. — b) Ñ1 विश्वस्तो; V1 संस्तुतो. K2 ह्यनलो (for ज्वलनो). — c) T2 G3.4 तेनैव च. D1.2 G1 M3 तथेत्येव. — d) D5 सर्वमेव. D1.2 M6-8 परिश्रुतं. K2 Ñ V1 B Da Dn D4 प्रतिज्ञातं महात्मना.

2 a) T2 G3-6 वचनमादाय. — b) Ñ1.3 अर्थज्ञतां. K2.4 D1.4 G1 वचः (for च वः). — c) K2 Ñ B D (except D1.2.5) भवतां (for युष्माकं). K2 चोपकारार्थं; G1 परिरक्षार्थं. — d) K2 Ñ B D (except D1.2.5) पूर्वं नाहम् (by transp.).

3 b) K2 दहनं प्रति; N1 हृदि संप्रति; Ñ2.3 B D (except D1.2.5) हृदि मां प्रति; T1 मातरं प्रति; G1 ह्यनलं प्रति. — c) Ś1 K (except K2) V1 D5 वै; D2 च (for अपि). — d) K1 T G3-6 M ब्रह्मैतद्; G2 ब्रह्मणा. D1.2 व्याहृतं; T1 विदिता; T2 G (except G1) त्रिदितं; M3 कथितं. K2-4 Da1 D1.2 वचः; B (except B6) G1.2 M हि वः; T1 भुवि.

4 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — a) Ś1 विश्वास्य; B6 आभाष्य. K2 Ñ1.3 V1 B Da D4 तान्पुत्रान्; Dn3 D1.2 S पुत्रांश्च. Ñ2 Dn1.n2 D4 एवमाश्वासितान्पुत्रान्. — b) K0.2.3 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D4.5 T2 G (except G2) M3 भार्यामादाय; Dn3 D1.2 °मपि च. Ñ B D (except D1.2.5) स द्विजः (for भारत). — c) Ś1 K (except K2) D1.2 ततो देशं; T2 G3.4 ततोद्देशं. — d) Ś1 K (except K2) क्षेममन्यं; V1 देशमन्यं; D1.2 क्षेममस्य; T G2.4.5 M6-8 अन्यदेशं; M6 अन्यं लोकं. T2 G3.4 उपागमद् (for जगाम ह).

5 b) Ś1 K1.4 Dn3 D1 G1 M3.5 समृद्धं; Ñ V1 B5 Dn1.n2 D4.5 G2.5.6 M6-8 समिद्धः. K2 Ñ B D (except D1.2.5) ततः (for वनम्). — cd) Ñ2 D (except Da D5) हितं (for ऽभयम्). S ददाह परमप्रीतः कृष्णाभ्यां परिरक्षितः.

6 a) B1.6 वशा°; D4 °मेदोद्वहाः; G3 °मेदोद्वदाः. T2 G3.4 कूलाः; Cd as in text. — b) K0 स; G2 अथ (for च). V1 B (except B6) हुताशनः (for च पावकः). — c) K2 Ñ B Da Dn D4.5 जगाम. K0.1.4 T2 G3.4 M6 परमां प्रीतिं; K2 Ñ1.3 B (except B6) Da तृप्तिं परमां (by transp.). D1.2 T1 G2 अभ्यगच्छत्परां प्रीतिं (D1.2 तृप्तिं). — d) D1.2 पांडवं (for चार्जुनम्).

7 a) B D5 °न्तरीक्षाद्. — b) T2 G3.4 अतिक्रम्य. Ñ B D (except D1.2) पुरंदरः; V1 S शतक्रतुः. — c) Ñ2.3 B3.6 Dn D4.5 मरुद्गणैर्वृतः; V1 S मरुत्(V1 G2 देवैः)परिवृतः. — d) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) केशवं चेद(N3 वाक्य)मब्रवीत्.

8 Before 8, S ins. इंद्रः. — K4 transp. 8ab and

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२
वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ १३
दत्त्वा ताभ्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^{cd}. — ^{ab}) Ś1 transp. कर्मेदम् and अमरैर्. V1 D1.2 यत्कर्म; T1 कदनम्; G1.2.5 कर्मैतद् (for कर्मेदम्). D1.2 दुर्लभं (for दुष्करम्). V1 दुष्करं अमरैरपि (by transp.). — ^{c}) K2.3 Ñ V1 B D (except D1.2) G1 वरं. Ś1 T1 M6-8 वृणीतां; K0 T2 G °त; K2.4 °प्व. — ^{d}) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) दुर्लभं पुरुषेष्विह; G3 M2.5 °भानपि मानुषैः.

9 Before 9, B6 D (except D1.2) ins. वैशं° उ°. — G1 reads 9 after 11; M2 om. 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place. — ^{b}) Ś1 K (except K2) D1.2 भारत (for सर्वशः). — After 9^{ab}, K0.3.4 D5 ins.:

2159* अर्जुन उवाच ।
अस्त्रं पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।
दिव्यान्यस्त्राणि धान्यानि ददस्व हरिवाहन ।
देवराज उवाच ।
ऐन्द्रादीन्गृह्यतां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।
अस्त्रं पाशुपतं दिव्यं त्र्यम्बकस्ते प्रदास्यति ।

— K3 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) N2 Dn D5 प्रदातुं; a few MSS. गृहीतुं. K4 D1 स च; B5 G1 M2 तत्र. K2 Ñ B D शक्रस्तु (B5 °श्च); V1 T1 G1 M5-8 शक्रो वै; T2 G2-5 M3 शक्रोपि. — ^{d}) V1 देशं (for तदा). K2 Ñ B D कालं (Ñ1 °मं) चक्रे महाद्युतिः; S ददौ कालं च कर्म च.

10 Before 10, D2 ins. इंद्र उवाच; S (except T1 G1.2 M2) ins. इंद्रः. — K3 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — M2 repeats 10^{ab} here (cf. v. l. 9). — ^{c}) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) तदा तुभ्यं (by transp.).

11 T2 G3.4 om. 11^{ab}. — ^{b}) K0.3 वक्ष्यामि. K2 कुरुसत्तम; M3 भरतर्षभ. — ^{c}) V1 पार्थं (for चापि). K4 महता तपसा चैव. — ^{d}) K0.3 Ñ1 V1 B6 D3 भवतो (B6 °ते) ह्यहं; K2 भवतस्तदा; K4 भवतेऽयहं (sic); Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.2.4.5 भवतोप्यहं. S तव दास्यामि तानहं (T1 G1.2 M2.5 तान्यहं; M6-8 तथ्यहं). — After 11, G1 reads 9.

12 ^{a}) K0.3 D5 आग्नेयादीनि. T2 G3.4 दुर्धर्षं (for सर्वाणि). — ^{b}) K2 Ñ B D (except D1.2.5) च सर्वशः; T2 G3-5 धनंजय (for तथैव च). — ^{c}) D2 महांति यानि सर्वाणि. — ^{d}) D1.2 °ष्यसि न संशयः.

13 Before 13, Ś1 K (except K2) N1.2 B3.5 D1.2 S ins. वैशं°; K0.3 Ñ1.2 B3.5 D1.2 cont. उवाच. — ^{ab}) Ñ1 जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वरः; S °देवोपि (G1 °देवेन) पार्थेन प्रीतिं वव्रे च (G3.4 -य; M2.5 तु) शा°. — ^{c}) D1.2 स (for च). Ś1 T1 तस्मै च (by transp.); K1 तस्मिंश्च. Ś1 K1 D1.2 देवेशः. K2 Ñ V1 B D3 Dn D1.2 D3 ददौ सुरपतिश्चैव (K2 °श्चापि). — ^{d}) K1 तांस्तस्मै; D1.2 वरांस्तु; G3.4 M6-8 तद्वरं. K2 Ñ2.3 V1 B D3 Dn D4.5 वरं कृष्णाय धीमते.

14 G5.6 om. 14. — ^{a}) K0.1.3.4 वरान् (for वरं). K2 Ñ2.3 V1 B6 D (except D1.2) एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां; B1.3.5 एवं ताभ्यां वरं दत्त्वा. — ^{b}) K2 सहस्रशः (for मरु°). — ^{c}) Ś1 K (except K2) T2 G3.4 °मनुज्ञाय. — ^{d}) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D1.2) प्रभुः; M2 (*inf. lin.* as in text). 5 प्रति (for पुनः).

15 ^{a}) K3 Ñ V1 B D (except D5) च (V1 D3 तु) तदा (for चापि तं). G1 दृष्ट्वा; M5 दग्ध्वा (for दावं). — ^{b}) M5 वनं (for दग्ध्वा). Ś1 K D5 सपशु(K2 °मृग)पक्षिकं (K0.3.4 D5 °णं). — ^{c}) K2.3 नव (for पञ्च). S अहोभिरेकविंशद्भिः (M6-8 अहानि चैव विंशच्च). — ^{d}) K3 आशु; T G (except G1.2) स (for सु-).

16 ^{a}) Ś1 K1-3 V1 B5 D1.2 दग्ध्वा; Ñ1 भुक्त्वा. K2 वनानि (for मांसानि). T1 G2 पीत्वाग्निः. — ^{c}) K3 तुष्टः; B6 हृष्टः (for युक्तः). — T2 G3.4 om. 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) D1.2 तावुभौ च. K2 अच्युतावुभौ; Ñ B1.5.6 D3 Dn D4.5 अच्युतार्जुनौ (for विशां पते). V1 वाक्यं चेदमुवाच ह; B3 तावुभावच्युतार्जुनौ.

युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९ G. 1. B. 1. K. 1.

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

17 Before 17, G1.3.6 M ins. अग्निः. T2 G3.4 om. 17ᵃ (cf. v. l. 16). — ᵃ) Ko.3.5 D1 °पाग्राभ्यां; K4 °पाभ्यां च. T1 G1.2 अहं युवाभ्यां शूराभ्यां. — ᵇ) Ñ1.3 B1 Da तर्पितोहं. D2 यथारुचि. — ᶜ) K4 अनुजानीहि. K2 B6 तौ; K4 Da1 G1 मां; V1 उभौ (for वां). — ᵈ) Ś1 सरतां; Ko D2 चरतां; K3.4 गम्यतां; D1 वदतां; T1 दिविता; T2 G M2 भविता (G2 भवत्यां); M5 भवता; M6-8 भवतां. Ś1 यांछतः; Ko.3.4 वांछथ; K1 वांछथः; Ñ1 स्वेच्छया. — After 17, Ko.3.4 D2.4.5 ins.:

2160* गाण्डीवं च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
कपिध्वजो रथश्चायं तव दत्तौ महारथ ।
अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।
विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, T2 G3-6 M2 ins. वैशं°. — ᵃᵇ) Ñ1.3 अनुज्ञातास्ततः सर्वे अग्निना च म°. — ᶜ) K1 दानवोपि; K4 मायावी च. B6 तथा मयः (by transp.); G5.6 मयस्तदा. Ś1 मयोपि दानवस्तथा.

19 ᵃ) T1 G3 आक्रम्य च. Ko ततस्ते तु; K2 ततो राजन्. G1 परिरभ्य त्रयः सर्वे. — ᵇ) K2 मुदिता जनाः; Ñ1.3 B6 Da1 D5 पुरुषर्षभ (B6 Da2 °भाः); Da1 भरतर्षभाः. — ᶜ) K3 B6 नदीतीरे. — ᵈ) K2 Ñ1.3 समुपागमन्.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 B Dn D1.3.4.5 T2 G2-6 M2.5.7 खांडवदाह; T1 संभव and खांडवदाह; to these Ko.3.5 B1.3 D1.2 T1 G1.2 M2.5 add शार्ङ्गको(B3 शारंगो°; G2 शार्ङ्गिको)पाख्यान; B3 मन्दपालोपाख्यान. K4 G1 (both om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(G1 शार्ङ्गो)पाख्यान. — MSS. mostly add समाप्तं after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna name; some add it after each of them. — *Adhy. name:* Ś1 K1 वरदानं; T2 G2-5 अग्निवचनं; G1 वरग्रहणं; M2.5 इंद्रप्रतिनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 233; D4m 250; D5 33 (? for 233); T1 237; T2 G1.4-6 M 200; G2 198; G3 203. — *S'loka no.* Da1 Dn1.n3 M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8449.

☞ After adhy. 225, Ś1 Ko.1.4 ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 121), which is a variant version of the famous S'vetaki episode and seems to have been added here as supplementary matter, since these same MSS. also contain, at the proper place, the longer version which other N MSS. ins. after I. 215. 11 (cf. App. I, Nos. 118, 120).

After the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), Ś1 K1 ins.: समाप्तं चैतदादिपर्व । अस्यानु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥

आदिपर्वण्यमी वृत्तांताः ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged here in parallel columns: the central column giving the names common to both MSS.; the lateral columns, those peculiar to each of the two MSS.):

Additional in Ś1	Common to Ś1 K1	Additional in K1
	अनुक्रमणी।	
	पर्वसंग्रहः।	
	पौष्यं।	
	पौलोमं।	
		द्रौपदीस्वयंवरः।
	अमृतमथनं।	
	सौपर्णं।	
	अंशावतरणं।	
	शाकुंतलं।	
	यायातं।	
	पुरुवंशानुकीर्तनं।	
	संभवः।	
	अस्त्रदर्शनं।	
		वारणावतयात्रा।
	जतुगृहदाहः।	
	हिडिंबवधः।	
		घटोत्कचोत्पत्तिः।
		एकचक्राप्रवेशः।
		बकवधः।
		ब्राह्मणवाक्यं।
	द्रौपदीसंभवः।	
		व्यासागमनं।
	अंगारपर्णं।	
	तापत्यं।	
	वासिष्ठं।	
	और्वं।	
		पंचेंद्रोपाख्यानं।
	द्रौपदीविवाहः।	
	राज्यलाभः।	
		नारदागमनं।
	सुंदोपसुंदोपाख्यानं।	
	अर्जुनतीर्थयात्रा।	
		उलूपीसमागमः।
	सुभद्राहरणं।	
	हरणहारिका।	
		अभिमन्युजन्म।
		जलक्रीडा।
		श्वेतक्युपाख्यानं।
खांडवदाहः।		
	शार्ङ्गकोपाख्यानं।	
	श्वेतकेतूपाख्यानं।	

Then follow the stanzas (cf. 1. 2. 95-6):

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम्।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा।

त्रिंशच्चैव तथाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा।	
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च।	अष्ट श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना।

Then follows in Ś1 a repetition of 1. 2. 242. The MSS. end the parvan with namaskāras (Ś1 ॐ नमः शिवाय; K1 श्रीकृष्णाय नमः).

— K0, after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), ins.:

2162* अतः परं सभापर्व द्वितीयं पुण्यवर्धनम्।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः।

Then follows 2161* (with वैशं° उ° before it); then 4 lines of दानप्रशस्ति; and finally: वृत्तांतामी। अनुक्रमणी १। पर्वसंग्रहः २। पौष्यं ३। पौलमं ४। आस्तीकं ५। अमृतमथनं ६। सौपर्णं ७। सर्पयज्ञं ८। कथासंक्षेपः ९। व्यासोक्तिः १०। अंशावतारं ११। प्रजासर्गः १२। शाकुंतलं १३। यायातं १४। उत्तरयायातं १५। पुरुवंशानुकीर्तनं १६। भीष्मोत्पत्तिः १७। धृतराष्ट्रोत्पत्तिः १८। कर्णसंभवः १९। दुर्योधनादिजन्म २०। पांडुजन्म २१। पांडुदाहः २२। नगरागमनं २३। पांडुसंस्कारः २४। श्राद्धदानं २५। कुमारचेष्टा २६। कृपोत्पत्तिः २७। अश्वत्थामाजन्म २८। अस्त्रशिक्षा २९। अस्त्रदर्शनं ३०। वारणावतगमनं ३१। जतुगृहदाहः ३२। हिडिंबवधः ३३। घटोत्कचोत्पत्तिः ३४। एकचक्रागमनं ३५। बकवधः ३६। द्रौपदीसंभवः ३७। व्यासदर्शनं ३८। अंगारपर्णं ३९। तापत्यं ४०। वासिष्ठं ४१। और्वं ४२। द्रौपदीस्वयंवरः ४३। पंचेन्द्रोपाख्यानं ४४। द्रौपदीविवाहः ४५। विदुरागमनं ४६। * * * * (?राज्यलंभः) ४७। सुंदोपसुंदोपाख्यानं ४८। अर्जुनतीर्थयात्रा ४९। कृष्णार्जुनसमागमः ५०। सुभद्राहरणं ५१। हरणहारिका ५२। ब्राह्मणदर्शनं ५३। श्वेतकेतूपाख्यानं ५४। खांडवदाहः ५५। देवैर्युद्धं ५६। मयमोचनं ५७। शार्ङ्गकोपाख्यानं ५८॥

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम्।
अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तथापरे।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्।

आदिपर्व अध्याय २१८ श्लोक ८९८४। सभापर्व अध्याय ७८ श्लोक २५११। वनपर्व अध्याय २५९ श्लोक ११६६४। विराटपर्व अध्याय ६७ श्लोक २५००। उद्योगपर्व अध्याय १८६ श्लोक ६६२०। भीष्मपर्व अध्याय ११७ श्लोक ५८८४।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९ । कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९०० । शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२० । गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७० । ऐपीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५ । विशोकस्त्रीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५० । शांतिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५ । आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८००० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२० । आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * * । महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२० । स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २० । हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२००० । भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K_1 see above.

— K_2 ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), four stanzas of phalas'ruti.

— K_3 ins., after the colophon, 2162*, 2161* (as in Ko above); then cont.:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायाश्च तथा प्रोक्ताः शतद्वयमुदारधीः ।
द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।
श्लोकाश्च नवसाहस्राः संख्याताः परमर्षिणा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्व्यासेनोक्ता महात्मना ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्दद्याच्चैव गुडौदनम् ।

अथादिपर्वणि वृत्तान्ताश्चामी । Then it enumerates the episodes as in Ko (om. only श्राद्धदानं), with the serial numbers, and cont.: इति वृत्तांताः समाप्ताः । ग्रंथ ९०८४ । संवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे वलक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पंचम्यां तिथौ अभिनंदनवासरे श्रीवटपत्रपुरप्रतिबद्धशमीपालग्रामनिवासिनान्धुराज्ञातिवर-उपाध्यायशिवदासात्मजभट्टश्रीभाणसुतानामध्ययनार्थं श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकांदलाजग्रामनिवासिसाद्वद्रानागरवरपंडितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम् ।

सूनुना कालिदासस्य नांजीसंज्ञेन धीमता ।
पुस्तकं लिखितं सम्यगादिपर्वाख्यमुत्तमम् ॥
यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः ।
यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिदं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकूकरजग्रामनिवासिलाटवंशोद्भवपरमवैष्णवपरमधार्मिकमंत्रिवरश्रीकान्हविजयतेजसां भार्या उभयकुलानन्ददायिनीबाईमधूसुत-उभयकुलोद्धरणमंत्रिवरश्रीकीणदासेन इदं पुस्तकमादिपर्वाख्यं शमीपालग्रामनिवासि-उपाध्यायशिवदासनांधुरान्वयप्रदीपः तस्य सुतभट्टभाणकस्येदं पुस्तकं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या समर्पितम् । भगवान् श्रीलक्ष्मीपतिः प्रीतोऽस्तु । लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥छ ॥ श्रीरस्तु ॥

— K_4 ins., after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends with अतः सभापर्व.

— $K_{5.6}$ were discontinued after adhy. 2. The colophons of these and of $Ñ_{1.2}$ V_1 were not collated.

— $Ñ_3$ ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति.

— B_1 ins. after the colophon: समाप्तं चेदमादिपर्वेति । अस्यानंतरं सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*. Then it cont.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ तत्सत् । श्रीहरिः शरणम् । शकाब्दाः १६६२ ।

युगलऋतुयुगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके
शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।
अनुपदमनुसर्तुं कृष्णरामद्विजेन
लिखितमखिलयत्नैर्भारतस्यादिपर्व ॥
जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।
पराशरात्सत्यवती महर्षिं
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B_2 breaks off in the middle of the Āstīkaparvan.

— B_3 ins., after the colophon: 22 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपर्व । अस्यानंतरं सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।; and then 2161*, ending with शकाब्दाः १६८१ मार्गशीर्षके ।

— The fragm. MS. B_4 breaks off in the middle of the Saṁbhavaparvan.

— $B_{5.6}$ ins. after the colophon, अस्यानंतरं सभापर्व (B_5 cont. भविष्यति) । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।; then 2161*, which in B_5 is followed by शकाब्दाः १७०८ ।

— Da Dn_3 ins. after the colophon: श्रीरामाय नमः । अस्मिन्पर्वणि वृत्तांताः । अनुक्रमणिकाध्यायः । पर्वसंग्रहः (Da_1 om. from श्रीरामाय up to °संग्रहः) । पौष्योपाख्यानं । तत्रैवोत्तंकोपाख्यानं । पौलोमं । अग्निशापः । प्रमद्वरोपाख्यानं । आस्तीकं । अमृतमथनं । सौपर्णोपाख्यानं । सर्पसत्रं । वरप्रदानं । वैशंपायनानुशासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशावतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महाभिषोपाख्यानं । वसूनां शापः । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । काशिराजसुतास्वयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । मांडव्योपाख्यानं । गांधार्यादिविवाहः । पांडोर्दिग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । तन्नामकीर्तनं । पांडुमृगया । ब्रह्मशापः । पांडवोत्पत्तिः । द्रोणोत्पत्तिः । कृपोत्पत्तिः । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषादिदानं । पाताललोकगमनं । अस्त्रदर्शनं । पांडवविवासनं । जतुगृहदाहः । हैडिंबं । घटोत्कचोत्पत्तिः । एकचक्रागमनं ।

(Da3 ins. here बकवधः ।) द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्ण । तापत्यं । वासिष्टं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । द्रौपदीविवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । बभ्रुवाहनोत्पत्तिः । सुभद्राहरणं । द्रौपदेयाभिमन्यूत्पत्तिः । खांडवदाहः । शार्ङ्गोपाख्यानं । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then: इदमादिपर्वं समाप्तं । अतः परं सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, which is followed by 2161*.

— Da1 cont.: इत्यादिपर्वणि फलश्रुतिः समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ ६ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while Da2 cont.: शुभमस्तु ।, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, Dn2 cont.: श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु । श्रीगुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ सांब ॥ श्री ॥

— Dn1 ins. after the colophon: ईश्वरसंवत्सरे मार्गशीर्षशुद्धत्रयोदश्यां लिखितं । आदिपर्वं समाप्तिमगमत् ॥

— Dn3 ends with the colophon; for Dn2 see above.

— Dr was discontinued after adhy. 2.

— D1 ins. before the colophon, 2 stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: समाप्तमादिपर्वं । अतः परं सभापर्व ।, followed by 2161*.

— D2 ins. after 1. 225. 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: शुभं भवतु । संवत् १६५२ समये आषाढसुदि १२ भृगुवासरे लिखितमिदं वाराणस्यां गोविंदब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशंकर ॥, followed by 2161*. Then follows: अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रहः । पौलोमाख्यानं । सर्पसत्रं । तक्षकयज्ञमोक्षः । गरुडोत्पत्तिः । शासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशावतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महाभिषोपाख्यानं । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । अंबास्वयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । मांडव्योपाख्यानं । गांधारीविवाहः । पांडोर्दिग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तनं । पांडोर्मृगव्यवाये ब्राह्मणशापः । पांडवोत्पत्तिः । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषभक्षणं । अस्त्रदर्शनं । जतुगृहदाहः । हिडिंबवधः । घटोत्कचोत्पत्तिः । बकासुरवधः । द्रौपदीसंभवः । तापत्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । पांडवानां विवाहः । विदुरागमनं । राज्यलाभः । इंद्रप्रस्थागमनं । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । ४२ ॥

> अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
> अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
> श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।

Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनुक्रमणिकाध्यायः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

— The fragm. MS. D3 breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— D4 (marg. sec. m.) ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon): इतः परं सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*.

— D5 ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with:

> इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अस्मात्तु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*; then follows: आद्यपर्वण्यमी वृत्तांताः । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रहः । कथासंक्षेपः । व्यासोत्पत्तिः । अंशवर्णनं । राजसर्गः । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । शंतनोर्विवाहः । शंतनोर्विपत्तिः । अंबिकाविवाहः । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्तिः । पौलस्ये गुरुशिक्षा । अश्विस्तोत्रं । पौलोमे भृगुवंशवर्णनं । पुलोम्नो वधः । शार्ङ्गोपाख्यानं । आस्तीकसर्पसत्रं ॥ शुभं भूयात् ॥ संवत् १८५८॥

— D6, 7 were discontinued after adhy. 53; D8-14, after adhy. 2.

— T1 ins. after the colophon: ॐ शुभमस्तु । संभवपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS. T2 is missing.

— T3 ins. after the colophon: करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ श्रीत्यागेश्वराय नमः । श्रीवेंकटेशाय नमः ॥ मंगलं ॥ श्री ॥ श्रीर्जयतु ॥ ६ ॥

— G1 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

> आदिपर्व महापुण्यं वत्सरे पिङ्गले शुभे ।
> अयने दक्षिणे पुण्ये लिखितं वाञ्छितप्रदम् ।

— G2 ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापन; and finally श्रीरंगनाथपरब्रह्मणे नमः । श्रीसुंदरराजपरब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । आदिपर्व समाप्तं । श्रियै नमः ॥

— G3 ins. after the colophon: श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दानप्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।, followed by 3 stanzas of नमन; then:

> अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
> किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
>
> *श्रीवैशंपायनः ।*
>
> शृणु राजन्नवहितश्चरितं पूर्वजन्मनः ।
> मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।

आदिपर्व समाप्तं । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरास.

— G1 ins. after the colophon: हरिः ॐ। शुभमस्तु। संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः। श्रीमत्स्वामिने नमः। श्रीनिवासाय नमः। राघवस्य लिपिः॥

— G2 ins. after the colophon: हरिः ॐ। शुभमस्तु। कल्याणसुंदर्यै नमः। असद्गुरुभ्यो नमः॥

— G6 ins. after the colophon: हरिः ॐ। शुभमस्तु। श्रीकृष्णाय नमः। करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः। आदिपर्व समाप्तं। श्रीवेदव्यासाय नमः। श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः। श्रीहास्यपतये नमः। श्रीरामचंद्राय नमः।. Then follow the date and other details in Tamil. The MS. was copied by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepporumāl Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village), on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi Saṁvatsara.

— G7 was discontinued after adhy. 2.

— The incomplete MSS. M1.2.4 end with adhy. 53 (*q. v.*)

— M3 ins. after the colophon: १०१३ संवत् [*ca.* A. D. 1837–38] मिथुनमासे २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवणनक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्ने द्वियाद्नवेलायां लिखितं। नारायणेन लिखितमिदं॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु॥ शुभमस्तु॥

— M5 ins. after the colophon, one stanza of Malayalam; then follows: श्रीवेदव्यासाय नमः। संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु। श्रीगुरुभ्यो नमः॥

— M6 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु॥

— M7 ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय नमः। करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः॥

— M8 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं। शुभमस्तु॥ कोलं १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनियाळ्च तिरिञ्ञु ओरटियाकुंपोळ मीनराशिक्कोंड एळुदितीर्न्न पुस्तकं संभवमूलं व्याख्यानं ग्रंथं उळच्चाणूर कळरिक्कल् रामन्करलिखितं॥ The date given here is Malabar year 1017 (*ca.* A. D. 1841–42) the 26th day of the month of Dhanus, which was a Saturday; the copyist was Uḷaccānūra-Kaḷarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

$D_{6\ 8}$ T_3 G_{3-6} M (M_1 om lines 1–56) ins after 62 D_{14} $G_{1\ 2}$, after 26 K_5 (suppl fol) $_6$ Dn Dr $D_{3\ 4\ 5}$, after 53[ab] $D_{7\ 9\ 6-12}$, after 60 T_1 G_7, after 30* K_5, after 62[a1]

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायन प्रभुः।
कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यमचिन्तयत्।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेर्द्वैपायनस्य च।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरु स्वयम्।
प्रियार्थं महर्षेश्चापि लोकानां हितकाम्यया।
त दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलि प्रणत स्थित।
आसन कल्पयामास सर्वदेवगणैर्युतम्।
हिरण्यगर्भमासीन तस्मिंस्तु परमासने।
परिवृत्यासनाभ्याशे वासवेय स्थितो नत।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना।
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाण सुविस्मित।
उवाच स महातेजा ब्रह्माण परमेष्ठिनम्।
कृत मयेद् भगवन्काव्य परमपूजितम्।
ब्रह्मन्वेदरहस्य च यच्चान्यत्ख्यापित मया।
साङ्गोपनिषदाना च वेदाना विस्तरक्रिया।
इतिहासपुराणानामुन्मेष निमिष च यत्।
भूत भव्य भविष्यच्च त्रिविध कालसज्ञितम्।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम्।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम्।
चातुर्वर्ण्यविधान च पुराणार्थं च कृत्स्नश।
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययो।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाण च युगै सह।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्म तथैव च।
न्याय शिक्षा चिकित्सा च ज्ञान पाशुपत तथा।
इति नैकाश्रय जन्म दिव्यमानुषसज्ञितम्।
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशाना चैव कीर्तनम्।
नदीना पर्वताना च वनानां सागरस्य च।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम्।
वाक्यजातिविशेषांश्च लोकयात्राक्रमश्च य।
यच्चापि सर्वग वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि।

1

(L 1) $K_{4\ 6}$ Dn Dr $D_{2\ 3\ 6\ 8}$ तदाख्यानवरिष्ठ स D_{9-11} T $G_{5\ 7}$ M_{1-4} कृष्णद्वैपा° — (L 2) K_6 Dn_3 Dr $D_{2\ 8}$ G_4 $M_{5\ 6}$ शिष्यानित्यन्वचिंतयत्, Dn_1 n_2 शिष्यानेवं व्यचिं°, $D_{5\ 4\ 6-12}$ G_6 M_2 °नित्यभ्यचिं°, T_3 G_5 स शिष्यानित्यचिं° — (L. 3) K_4 D_3 G_6 M_{2-4} तस्य चिंतयमानस्य, K_6 $D_{5\ 6-12}$ तस्य तच्चिंतयानस्य, K_6 Dn Dr $D_{2\ 8}$ तस्य तच्चिंतित ज्ञात्वा — (L 4) K_6 Dn Dr $D_{2\ 8}$ तत्र (for स्मृत्वा) — (L. 5) $K_{4\ 6}$ Dn Dr D_{2-11} T_2 प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षे G_{1-3} महर्षेश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हित° — (L. 7) MSS सर्वैर् (for सर्व), मुनि (for देव), and वृत or वृत (for युतम्) in different combinations — (L. 9) K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} [ऽ]भवत् (for नत) — (L 10) G_{4-6} कृतिना (for कृष्णस्तु) — (L. 11) K_{4-6} Dn Dr D_{2-12} सुविस्मित (for सुवि°) — (L 14) K_{4-6} Dn Dr $D_{2-12\ 14}$ M_3 स्थापित (for ख्यापितं) — (L 15) $K_{5\ 6}$ Dn D_{2-12} T $G_{2\ 4\ 5\ 7}$ M_2 °निषदां चैव — (L 16) K_{4-6} Dn Dr $D_{2\ 4\ 5}$ निर्मित (for निमिष) — (L 17) K_{4-6} Dn Dr $D_{2\ 4-8}$ T_1 भविष्य च — (L. 18) $G_{1-5\ 7}$ $M_{2\ 3}$ °निश्चय (as in text), the rest °निश्चय — (L. 20) $D_{6\ 14}$ G_2 M_2 पुराणाना, $G_{3\ 6}$ $M_{2\ 4}$ पुरुषाणां — (L 24) K_{4-6} Dn Dr $D_{2\ 3}$ दान (for ज्ञान) — (L 25) $K_{4\ 6}$ Dn Dr $D_{2\ 8}$ हेतुनैव सम, T_3 $G_{1\ 4-6}$ इत्यनेकाश्रय — (L. 30) $K_{4\ 6}$ Dn Dr $D_{2\ 8}$ तच्चैव प्रतिपादित — After line 30, K_4 ins

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि।

K_4 cont K_6 Dn Dr $D_{2\ 8}$ ins after line 30

परं न लेखक कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते।

— (L 31) K_{4-6} Dn Dr D_2 $G_{2\ 7}$ विशिष्टाद् (for वसिष्ठाद्) K_6 Dn Dr D_2 मुनिसंचयाद् — (L. 32) $K_{4\ 6}$ Dn Dr D_{2-12} M_3 श्रेष्ठतर त्वां वै, $G_{2\ 3}$ श्रेष्ठमपि त्वा° — (L. 33) K_{4-6} Dn Dr $D_{2\ 4\ 5}$ वेद्मि — Lines 35–36 = (var) 187* — Dn D_{2-12} ($D_{3\ 4\ 6-12}$ om lines 2 [with सौति°], 4–5, 8, 12 14, 19–20) ins after line 36 $K_{4\ 6}$ Dr after line 39

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेश स्मर्यतां मुने।
सौतिरुवाच।
एवमाभाष्य त ब्रह्मा जगाम स्व निवेशनम्।
तत सस्मार हेरम्ब व्यास सत्यवतीसुत।
स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरक।
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यत स्थित।
पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ।
लेखको भारतस्यास्य भव त्व गणनायक।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च।
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम्।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम्।
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित्।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखक।
ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिगूढं कुतूहलात्।
यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम्।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च।

ब्रह्मा ।
तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
जन्मप्रभृति सत्यां ते वेद्मि गां ब्रह्मवादिनीम् ।
त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
जडान्धबधिरोन्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ।
संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ।
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ।
कर्णपर्वचितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ।
सूत ।
एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि ।

☞ After the above passage, $D_{5, 7-11}$ ins 27*, while D_{12} $G_{1, 2}$ *repeat* 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1 1 53[ab] and passage No 1 given above, K_{6} marg ins the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata'

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।
भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि ।

[Line 2 = line 57 (*q v*) of passage No 1 $D_{4, 6-11}$ (which om. lines 2, 4–5, 8, 12, 14, 19–20) read in line 3 स्मरणादागतो हि स (for °व्यास सत्य°), for line 7, ले° भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च, for lines 9–10,

श्रुत्वावोचद्गणेशस्तु यदा मे नैव शाम्यति ।
लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा मुने ।

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोऽप्यनुध्वा, for line 12, इत्यभूल्लेखको देव सर्वज्ञ कृतनिश्चय, and, finally, for lines 17–18 इति संश्राव्य भिद्यते नाद्यापि मथ्यो दृढा]

— K_{4} Dn $D_{3, 5}$ om lines 37–38 K_{4} repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Gaṇeśa interpolation —(L 39) K_{6} Dn Dr $D_{3, 5}$ अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टत — (L. 40) K_{6} Dn Dr $D_{3, 5}$ नेत्रोन्मीलनकारक — (L. 42) K_{4-6} Dn D_{2-5} G_{3} तथा (for त्वया) — (L. 43) K_{4-6} Dn Dr $D_{3, 7, 10}$ °ज्योत्स्ना प्रकाशिता° — (L 44) K_{6} Dn Dr $D_{3, 5}$ नृबुद्धिकै(MSS mostly °कौ)रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं — (L 48) K_{4-6} Dn Dr $D_{3, 5-8}$ G_{4-6} सभारण्य° (as in text), the rest सभापर्व°. — (L 49) S (mostly) आरण्यपर्व°, a few MSS अरणीपूर्व°. — (L 51) K_{4-6} Dn Dr $D_{3, 5-8}$ °सितै (for °चितै°). — After line 51, D_{9-11} ins

गदापर्वापक्वफलैरैषीकेपत्फलोदयै ।
सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L 52) G_{6} स्त्रीपर्वैकात° K_{4-6} Dn Dr D_{3-11} G_{4-6} °महा° (for °बृहत्°) — After line 52, K_{4} ins

अनुशासनिकं पर्व रसमित्यभिधीयते ।

— $K_{5, 6}$ $D_{3, 5, 7}$ om. lines 53–56, $D_{5, 8}$ $M_{3, 8}$ om 55 56, M_{4} om 53 54 — (L. 53) Some MSS स्वाश्रम° (for त्वाश्रम°) — (L 56) K_{4} Dr D_{14} पक्षिणां, $D_{4, 10, 11}$ $G_{4, 5}$ आश्रयो (for अक्षयो) — $K_{4, 6}$ Dn Dr $D_{3, 5}$ read line 57 (which is om in $D_{7, 9}$) of the Brahmā passage after line 1 of Gaṇeśa interlude — (L. 58) Om in K_{6} Dn Dr $D_{3, 5, 7, 9, 11}$. Some N MSS. मुनिदेव गणैर्वृत (or °र्युत) — (L 59) K_{4} D_{14} T_{1} G_{4-6} शाखा पुष्प°, G_{3} पावत्पुष्प°

3

After the colophon of the first adhy., $G_{3.5}$ ins.:

श्रीसूतः ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।
स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिणः ।
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिताः ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषभस्य महात्मनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एष प्रकृत्यैव यतो लोकः सक्तोऽर्थकामयोः ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् ।
मुनिनापि च कामार्थौ मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्द्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ ।
वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनिः ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ ।
इतिहासैर्विचित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रय. ।
अज्ञानतिमिरान्धे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
एतद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्यं श्रद्धासमन्वितैः ।
अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः ।

G_3 cont.:

श्लोका ये भारते वापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिताः ।
तुल्यार्थांस्संहितां पुण्यां योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं कः कृत्स्नान्भारते क्षमः ।
योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यतः ।
किं तु भारतभक्तिर्मां विवशां समचूचुदत् ।

Colophon.

4

After line 20 of 178 (v. l. 1. 2. 233), K_4 ins.:*

अध्यायास्त्वेकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृषिः ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वाण्युक्तानि धीमता ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
एषा वै पर्वणां संख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमतः ।
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षितः ।
विरोधश्चाभवद्राज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य ऋत्विजैः ।
विश्वावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वणां संख्या खिलान्याह ततः परम् ।

5

After 1. 2. 236, B_4 ins.:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एवं विज्ञाय तत्त्वज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यसंशयः ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।
प्रबन्धं भारतस्येमं चकार भगवान्प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनः पुत्रं पूर्वमध्यापयच्छुकम् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते काचिद्यश्च कश्चित्क्रियाविधिः ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237**, which is followed by:

अधीयीत यथान्यायं वेदज्ञो वेदपारगः ।
वेदैश्चतुर्भिः समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

For lines 1-2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3-4, 22-23, cf. 66* (v. l. 1. 1. 191). — Lines 10-11 = (var.) 1. 56. 33.

5

Lines 1-2 = 1. 56. 33. — Lines 4-5 = (var.) 1. 56. 31. — Lines 6-7 = (var.) 1. 1. 191***. — Lines 8-9 = (var.) 1. 56. 32.

भविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमब्रवत् ।
न चास्य कवयः केचिद्भविष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
शुभूपते महाख्यानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदधीतं तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (cf. v. l. 1. 5. 6), Ñ2 V1 ins.:

भृगोर्वंभुवुः पद पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरश्मिः सप्तरश्मिश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृत्समदः प्रभुः ।
गृत्सस्यापि सुतस्तस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् ।
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्वः श्रुतवतां वर ।
ऊर्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः ।
वत्सस्यापि वितिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपाः ।
भृगोर्वितिन्दस्य सुतः सचो नाम बभूव ह ।
सचस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सूनुर्बभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् ।
ऊर्ध्वः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभः ।
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मनः ।
रुमण्वांश्च सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महात्मा रेणुकासुतः ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।

7

After 1. 11. 3ab, G1 ins.:

मैवं सर्पेण बाधेथाः सखे भीराविशन्मम ।
शप्तश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुशोक्तोऽहं सर्पके त्वात्मणे (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीनं घेपयामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in M3-4 the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p. 111). At the indicated place, M3 ins.:

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ।

इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।

नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।;

M3 ins.: हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।;
M4 ins.: हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।.

9

After 1. 16. 15, S (except M1) ins.:

वासुकेर्मथ्यमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्मिथितं तोयं तदा भार्गवनन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विषं तीक्ष्णं समुद्भूतं हालाहलमिति श्रुतम् ।
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह ।
अपाक्रामंस्ततो भीता विषादमगमंस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवाः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽमृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरुष्व ह ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दध्यौ लोकेश्वरं हरम् ।
त्र्यक्षं त्रिशूलिनं रुद्रं देवदेवमुमापतिम् ।
तदाथ चिन्तितो देवस्तज्ज्ञात्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचचक्षे प्रजापतिः ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेप्सया ।
अपिबत्तद्विषं रुद्रः कालानलसमप्रभम् ।

6

Ñ2, which om. lines 8-10, has the following v. l.: — (L. 4-5) कवेश्च तनयः पूर्वं स्मृतः सुमेदः प्रभुः । सुमेदस्यापि सुतस्तस्य सावेदसोऽभवत् ।. — (L. 6) वर्चा (for ऊर्वः). — (L. 7) वर्चसस्य (for ऊर्वस्य). — (L. 11) भृगोर्विंदस्य सुतः सचो etc. — (L. 12) सचस्य तनयो ब्रह्मन्सवितो नाम वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वित्तस्य तु). — (L. 17) ब्रह्मसृष्टं सहायेन येन etc.

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीताः पुनर्जग्मुश्चक्रुर्वै कर्म तत्तथा ।

S (except G6 M1) end the adhy here, beginning the new adhy with

सूत ।
मथ्यमानेऽमृतस्याथ भूयो वै देवदानवैः ।,

which in T2 G (except G5) is followed by a *repetition* of 1. 16 15, an unmistakable sign that the passage is an *interpolation*!

10

After 1 16 27, K4 ins

एतस्मिन्नन्तरे जातं वासुकेर्मुखनिःस्रवात् ।
कालकूटं विषं घोरं सर्वसत्त्वभयंकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विषे कालानलप्रभे ।
संत्रस्तासुरदेवौघा दिशः सर्वाः प्रपेदिरे ।
येन विष्णुः कृतः कृष्णो विषेण महता तदा ।
यत्र हाहाकृतं सर्वं जगदासीच्चराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विषं घोरं प्रत्यक्षं दैवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवाश्च मुनिदानवाः ।
ततः कण्ठमनुप्राप्तं विषं दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छंभुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहलं घोरं नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।

11

After 1 16 36, K4 ins

भ्रममाणस्य तु गिरेर्मन्दरस्य तु विप्रुषः ।
तेभ्यश्चाप्सरसो जज्ञे षष्टिः कोट्यो वराङ्गनाः ।
अजरामराश्चारुरूपाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
यासां संदर्शनान्मर्त्य उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

After adhy 19, Ñ1 2 (both om lines 1-6) V1 B D (which all transp 1 19 17) ins an addl adhy

सौतिरुवाच ।
ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परमप्रीते परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।
तिमिंगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाधृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् ।
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ।
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ।

☞ In Dn D1-4 this passage is *immediately preceded* by passage No 13 given below (*q v*), it *is uniformly followed by* 1 19 17 and colophon

13

K (except K1) V1 (marg) Dn D5-7 G1.3 4.5 ins. after सूत उ° (resp its v 1) of 1 20 1 - Dn D1-4, after सौतिरु° of passage No 12 above

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिताः ।
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

12

(L. 2) Dn D1 परया प्रीता (for परम°) — (L. 5) Ñ1.2 Dn D1 सहसा, some D MSS सहितं (for महता) — D1 om lines 6-16 — (L 13) Ñ1 2 V1 Dn शुभं (for शुभ).

13

(L. 1) G1 2 4 5 नागास्तु सहिता कृत्वा Dn कद्रोश्चैव [illegible] निश्चया; D5 कद्रोश्चैव च तद°. — (L 2) K (except K1) D2 असेहाद्वै; D5 निस्नेहा वै, G1 2 4 5 विस्नेहा हि D1 [illegible] (for दहेत्) — (L 3) Dn प्रसादयामो पदेव (for prior half) Dn D1 4 [illegible] — (L 4) G1.2.4.5 [illegible] (for न सं°) — (L. 5) K (except K1) D5 D5-7 G1.2.4.5 इति (for हि) K (except K1) D2 [illegible]; D1.4 [illegible]; G1 2.4.5 तस्य (for तस्य). K (except K1) D2 तु (for ते) G1.2 4.5 पुच्छं (for पुच्छे) Dn D1 [illegible] (for स्थिता). — (L. 6) G1 2.4.5 [illegible] (for सपत्न्यौ)

☞ In Dn D1-4 this passage is followed by passage No 12 above, in K (except K1) V1 Da D1-7, by 1 20 1, and lastly in G1 2 4 5 *irrelevantly* by 294*.

14

After adhy 20, K4 (marg) N V1 B D (except D5, D3 on a suppl fol) T1 G1 2 4 5 ins

सौतिरुवाच ।

स श्रुत्वाथात्मनो देह सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मन समुपचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ।

सौतिरुवाच ।

अरुण चात्मन पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् ।
तत कामगम पक्षी कामवीर्यो विहगम ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युत ।
तत्रारुण स निक्षिप्त दिश पूर्वां महाद्युति ।
सूर्यतेजोविनिहतांल्लोकान्दग्धु महारथ ।

रुरुरुवाच ।

किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा ।
किमस्यापकृत देवैर्येनेम मन्युराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।

चन्द्रादित्याभ्यां यदा राहुराख्यातो ह्यमृत पिबन् ।
वैरानुबन्ध कृतवाश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
बध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मा प्रति ।
बह्वनर्थकर पापमेकोऽह समवाप्नुयाम् ।
सहाय एक कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमान मा सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न सशय ।
एव कृतमति सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् ।
ततोऽर्धरात्रसमये सर्वलोकभयावह ।
उत्पत्स्यते महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशन ।
ततो देवा सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् ।

देवा ऊचु ।

भगवन्किमिद चाद्य महद्दाहकृत भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्य क्षयेय न प्रभाति च ।
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरद्यन्तुमुद्यत ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधान च विहित पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिविश्रुत ।
महाकायो महातेजा स स्थास्यति पुरो रवे ।
करिष्यति च सारथ्य तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकाना शान्तिरेव स्यादृषीणा च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।

तत पितामहाज्ञात सर्वं चक्रे तदारुण ।
उदितश्चैव सविता अरुणेन तदावृत ।
एतत्ते सर्वमाख्यात यत्सूर्य मन्युराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभु ।
भूय एवापर प्रश्न शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon

G2 ins lines 1-4 of the above passage before 1 21. 1, G5 6 ins line 6 after 1[45]

14

G1 2 om lines 1-2, G5 om 1-4 — (L 1) Ñ3 स तु श्रुत्वात्मनो, B Da स तच्छ्रुत्वात्म°, T1 स्तव श्रुत्वाप्य°, G4 वच श्रुत्वात्म° — (L 4) T1 G1 2 4 समुद्विग्नानि रूपा मे इति तेज समाहरत् — After line 4, G1 2 ins a colophon, while G4 repeats 1 20 15, which latter is then followed by a colophon — Da Dn D1 2 T1 G1 2 4 5 transp lines 5 and 6 — (L 5) Ñ3 अभिरोप्य G1 2 4 5 उपारोप्य (for आरोप्य स) — (L 6) G1 2 4 5 महा° (for काम°), and महाबल (for विह°) — (L 7) G1 2 4 5 आगम्य (for आगच्छत्) N3 Dn D1 2 T1 पर तीर महोदधे (for the posterior half) — (L 8) G1 2 4 5 पुरोदेशे महाद्युते — K4 om lines 9-38 — (L 9) This is the reading of B Da which is unintellegible and appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendat ons D3 4 सूर्यस्तेजोभिरि°, Ñ1 2 V1 Dn D1-4 6 7 T1 सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रै, G1 2 4 5 सूर्यस्तु सहिता ल्लोकान् G1 2 4 5 तदा (for लोकान्) Ñ2 V1 B1 महाबल, Ñ3 महातपा, G1 2 4 5 समुद्यत (for महारथ) B5 Dn D1-4 6 7 T1 लोकान्दग्धुमना यदा — D4 (by corr) G1 2 4 5 शौनक (for रुरु) — (L 11) B3 Dn D1 2 °स्यापहृत — D3 सूत उ°, D6 T1 प्रमति G1 2 4 5 सूत (for प्रमतिरु°) — (L 12-13) G1 2 4 5 चद्रार्काभ्या (for चन्द्रादित्यै and °दित्ये) — (L 14) B4 ग्रस्यमाणे, G1 2 4 5 बाध्यमाने — (L 15) G1 2 4 5 सुरार्थ यस्तमुत्पन्नो दोषो राहोस्तु साम्प्रत — (L 16) G1 2 4 5 अहोह (for एकोऽह) — (L 17) Ñ1 2 V1 Dn D1 2 T1 G1 2 4 5 एव, D3 4 6 7 एव (for एक°) Dn D1 2 T1 न च कृ° दृश्यते — (L 18) G1 2 4 5

15

After विनता of 1. 24. 6, M1.8 (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
शुक्लवस्त्रः शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
वैणवीं धारयन्यष्टिमुपवीतं कमण्डलुम् ।
एतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नखरोमाचितं विप्रं चीराजिनजटाधरम् ।
वनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी काषायी कमण्डलुधरो यतिः ।
एतैस्तु लक्षणैः पुत्र विद्धि तान्ब्राह्मणानृजून् ।

16

K4 ins. after 1. 25. 2:

कथं च त्वमिहायातो निषादानां महालयम् ।
अस्पृश्या याजिनां नित्यं सत्यं च वद मे द्विज ।;

after 3ab:

ब्राह्मण उवाच ।
मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं भ्रमन् ।
ततो निषादान्संप्राप्तो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्यं धनं धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
निषादा मे प्रयच्छन्ति सततं प्रियकारिणः ।
निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तम ।
तया सह वसन्नित्यं रतिमभ्यासमवाप्तवान् ।;

and after 3cd:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, Ko.4 ins. a *phalas'ruti*:

न चाग्निजं चोरनृपाश्रयं वा
क्षुद्रसर्पवेतालपिशाचजं वा ।
भयं भवेद्यत्र गृहे गरुत्मतो
तिष्ठेत्कथेयं लिखितापि पुस्तके ॥
यः संस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गरुत्मतो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।
ॐ पक्षिराजेति जपंश्च सर्वदा
तस्यासु सर्पा वशगा भवन्ति ॥

18

After 1. 33. 1, Ko.4 Da1 *ins.:*

कश्च तेषां भवेन्मन्त्रः सर्पाणां सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त शापजं भुजगोत्तमाः ।
वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, Ko.4 Da1 ins.:

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माणं पन्नगोत्तमाः ।
मातृशापविमोक्षार्थं न शेषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ° of 1. 35. 8, K3.4 *ins.:*

मातृशापो नान्यथार्थं कर्तुं शक्यो मया सुताः ।
यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, Ko.4 *ins.:*

कामं क्रोधं तथा लोभं यस्तपस्वी न शातयेत् ।
विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं ध्रुवम् ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः ।
वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

वध्यमानं (for प्रस्त°). B1 Dn D5 T1 सहवे वै; G1.2.4.5 सह लोवैर्. — (L. 19) Ñ1.2 V1 Dn D1-4.6.7 T1 °विनाशार्थं. G1.2.4.5 व्यवतिष्ठे. — After line 20, B1 (om. line 1).2 Dn D1-4 T1 ins.:

तस्माल्लोकविनाशाय संतापयत भास्करः ।
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ।

— (L. 21) Ñ1 Dn D1-4.6 T1 अपार्धरात्र°; B1 Da D1 अपररात्र°; B3 अपूर्वो रात्र°; G1.2.4.5 अर्ध° रात्रे°. — (L. 22) G1.2.4.5 उत्पत्स्यति महाबाहुः. — After 23, B1 ins.:

कद्रुहृद्रिमनन्तः सर्वलोकविनाशनम् ।;

while D4.6 ins.:

कद्रुविनयमास्थाः [illegible] सर्वतो भुवम् ।

— Ñ1.3 Da Dn D1.3 T1 G1.2.4.5 om. देवा क°. — (L. 24) Ñ1.3 Dn D1.3 T1 अनुवर्तिष्यते [illegible]. G1.2.4.5 [illegible] तिमिरं देव भव भानुदर्शं भयम्. — (L. 25) V1 Dn D1-3 T1 [illegible] पतिष्यति च. — (L. 28) V1 D1.2.5 [illegible]. D4.6.7 [illegible] दृश्यते च हि; G1.4 दृश्यते हि. Ñ B Da Dn G1.6 [illegible]. — (L. 30) Dn D1.3 T1 [illegible] (for [illegible]). — (L. 33) Ñ3 Dn D1.3 T1 [illegible] (for [illegible]). G1.2.4.5 [illegible] (for [illegible]). — (L. 34) Ñ1 G1.2.4.5 [illegible]. — (L. 35) Ñ V1 B (except B3) Da Dn D1-4.6.7 T1 [illegible]. Ñ1.3 V1 Dn D1.3 T1 [illegible]; G1.2.4.5 [illegible]. — (L. 37-38) G1.2.4.5 [illegible] (for [illegible]), and [illegible] (for [illegible]). — Colophon om. in T1 G1.2.4.5.

22

After 1. 37. 27, K$_{o.4}$ ins.:

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रब्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1. 38. 8, K$_{o.4}$ ins.:

तेऽत्र धन्याः शुभधियो ये धर्मे सततं रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K$_4$ ins.:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, cf. 1. 38. 14^{cd}.]

24

After 1. 39. 17, K$_{o.4}$ ins.:

तद्धनं तस्य यो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39. 19^{cd}, D$_5$ ins.:

दशको प्रस्तं मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विंशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1. 41. 21^{cd}, B$_4$ ins.:

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यच्च कुदारसंतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्तात जायंते सर्व एव हि मानवाः ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युस्त्रिदिवौकसाम् ।
त्वं तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञः सन्न वेत्सि किम् ।

27

After 1. 42. 3, K$_{o.4}$ Da$_1$ ins.:

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटनाः कर्पटबद्धगात्राः ।
क्षुत्क्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकाः प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि यांल्लोकान्पुत्रिणो गताः ।

28

After 1. 42. 20, B$_3$ ins.:

रुरुरुवाच ।
किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।
प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation) of 1. 13. 35–36.

29

D$_1$ (marg. *sec. m.*) ins. after 1. 50. 1: D$_5$ T$_2$ G$_6$, after 1. 50. 5:

दिलीपराज्ञो नहुषस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतबिन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

30

After 1. 50. 6, D$_2$ ins.:

नहुषस्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

31

After 1. 55. 3, K$_4$ ins.:

शौनक उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसत्रान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै तन्नो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।
सूत उवाच ।
सर्पसत्रे च संपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः ।
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुषुपुस्तदा ।
तेषु सुप्तेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव निद्रा कार्या कथंचन ।
इति स्मृत्युक्तवचनं स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमन्त्रितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः ।
प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्तं तु चिकीर्षवान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोचुश्च जनमेजयम् ।
धिग्धिक्के चेष्टितं राजन्ब्राह्मणान्हतवानसि ।
ब्रह्महत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाक्रान्तं राजानं जीवयन्निव ।
ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निळीयुतम् ।
अष्टादशारत्निकं च तद्वासः परिधाय च ।
पाण्डवानां कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
शृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदितः ।
वासस्तदुक्तं वासित्वा व्यासं सत्यवतीसुतम् ।
प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्वजां कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि शृणुध्वं भो मुनीश्वराः ।

Colophon.

32

For 1. 56. 29-32, D_5 S subst.:

यस्तु राजा शृणोतीदमखिलामश्नुते महीम् ।
प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या चाशु प्रदीयते ।
वणिजः सिद्धयात्राः स्युर्वीरा विजयमाप्नुयुः ।
आस्तिकाञ्श्रावयेन्नित्यं ब्राह्मणाननसूयकान् ।
वेदविद्याव्रतस्नातान्क्षत्रियाञ्जयमास्थितान् ।
स्वधर्मनित्यान्वैश्यांश्च श्रावयेत्क्षत्रसंश्रितान् ।
एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
ब्राह्मणाच्छ्रवणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूयः पठेन्नित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोकं वाप्यनुगृह्णीत तथार्धं श्लोकमेव वा ।
अपि पादं पठेन्नित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथास्तात इह गन्धर्वरक्षसाम् ।
इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तरः ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वनानां पर्वतानां च नदीनां सागरस्य च ।
देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तथैवाग्र्यो वीर्यमप्रतिमानुपम् ।
इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।
रथाश्ववारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते ।
नाभीतिरुपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्राः शृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च ।
कुलस्य वृद्ध्ये राजन्नायुषे विजयाय च ।
शृणु कीर्तयतः कृत्स्नमितिहासं पुरातनम् ।
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् ।
प्रातर्यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ।
रात्र्यां यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ।
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादितः ।

33

After 1. 56. 31, N ($Ś_1$ missing; *for* K_{0-4} *see footnotes*) *ins.*:

भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ।
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ।
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ।
तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ।

32

$G_{3,5}$ read line 3 after line 6; M, after *11*. — (*L.* 6) D_5 T $G_{3,4,5}$ शूद्राश्च द्विजसंश्रितान्. — (L. 9) D_5 T_1 G_{4-6} भूयो वा यः. Some MSS. transp. गच्छेत् and स. *Lines* 12, 17-18, 22-23 occur (with v. l.) in passage No. 1 of this App. — (*L.* 13) D_5 T_1 इदं मंत्रं पठन् ज्ञात्वा; T_2 $G_{3,4,5}$ इमं मंत्रमपि ज्ञात्वा; M इदं मंत्रं परं वेदं (M_5 इमं मंत्रं परं ज्ञात्वा). — (L. 17) G_{4-6} देशानां (*for* दर्शनं). D_5 T_1 $G_{2,6}$ कीर्तनं. — (L. 19) $G_{1,2,6}$ पुण्यानां (*for* दिव्यानां). — (*L.* 20) D_5 G_{1-4} °यंमप्रतिमं°. — (L. 22) T_2 G_{4-6} रथाश्वेभनरेंद्राणां; G_3 रथाश्वानां नरेंद्राणां. T_1 G_1 कल्पानां युद्ध°. — With lines 24-25, 31-32, 40-41, 42-43 cf. I. 56. 27, 29, 31-32. — T_1 G_5 M om. lines 28-29. — Lines 36-39 = (var.) 190*.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि ।
निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ।
शृण्वञ्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ।
उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
पारिक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च ।
कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1. 56. 33, K_4 ins.:

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभिः सह ।
स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
पर्वाण्यष्टादशेमानि व्यासेन कथितानि वै ।
यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, $D_{3.4}$ (suppl. fol, *see. m.*) T G ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
क कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।

मत्स्यगन्धा ।

अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
सहस्रजनसंपूर्णा नौर्मया वाह्यते द्विज ।

पराशरः ।

शोभनं वासवि शुभे किं चिरायसि वाह्यताम् ।
कलशं भविता भद्रे सहस्रार्धेन संमितम् ।
अहं शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नौः ।

वैशंपायनः ।

मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नावं वाहयती जले ।
वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः ।
जन्म शोकाभितप्तायाः कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।

पराशरः ।

दिव्यज्ञानेन दृष्टं हि दृष्टमात्रेण ते वपुः ।
प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
बर्हिषद इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता ।
अच्छोदं नाम तद्दिव्यं सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
संभूता मनसा तेषां पितॄन्स्वान्नाभिजानती ।
सा त्वन्यं पितरं वव्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितॄन् ।
नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुपुत्रं महीश्वरम् ।
अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विष्ठितम् ।
सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगाद्भ्रष्टा पपात सा ।
अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
त्रसरेणुप्रमाणांस्तांस्तत्रापश्यत्स्वकान्पितॄन् ।
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानङ्गैरङ्गेष्विवाहितान् ।
त्रातेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा संस्थिता दिवि ।
ततः प्रसादयामास स्वान्पितॄन्दीनया गिरा ।
तामूचुः पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ।

33

K_{0-4} have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3–11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25^{cd}, 26^{ab} (both latter repetitions with v. l.); then 491*, and 1. 56. 28–30, 31 (repetition); and finally lines 1–2, 12–15, 18–21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — Ñ$_1$ om. lines 3–11; Ñ$_2$ V_1 B Da $D_{4.5}$ om. 3–4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16–18, cf. 1. 56. 27, 15^{ab}. — Dn ins. after line 19: $D_{1.2.4}$, after 1. 56. 33: K_4, after line 2 of passage No. 34 below:

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T_1 also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, $G_{1.2.4.5}$ repeat (with v. l.) 1. 57. 21. — (L. 42) D_4 $G_{1.3-4.6}$ महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half). — (L. 43) D_4 $G_{4.6}$ चित्रवीर्यं यवीयसं. — (L. 53) T_2 G_{4-6} विस्मयाद्दृष्ट°.

अदृश्यर्थो स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवताः ।
मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ।
तस्मात्त्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
पितृहीना तु कन्या त्वं वसोर्हि त्वं समागता ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्ब्रह्मायमुनसंगमे ।
पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि ।
यो वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
महाभिषवसुतस्यैव शंतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीर्यं च विश्रुतम् ।
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
व्यतिक्रमात्पितॄणां च प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् ।
अस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
अद्रिकेत्यभिविख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जनित्वा गता दिवम् ।
तस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।

वैशंपायनः ।

विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

36

After 1. 57. 68[a3], D3 T3 G (except G6) ins :

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंवृतम् ।
वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
तूर्णीभूता तदा कन्या ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः ।
स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
शिष्टाः श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
धर्मे तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
तत्रेष्टफलभाग्धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
त्रिवर्णेतरजातीनां गान्धर्वासुरराक्षसाः ।
पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
सामर्षां व्यङ्गितां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा ।
वृद्धां प्रव्राजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
उपाध्यायर्त्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूत्तमाः ।
एतैर्दत्तां निवेशेत नादत्तामाददीत च ।
इत्येवं ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि ।
यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदृषिः ।
क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेद्वेदविदांवरः ।
एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावितात्मनः ।
ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिषत्तदा ।
तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् ।
पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्माकं मानसीं कन्यामच्छोदापेन वासवीम् ।
यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां गृहीष्व भाविताम् ।

वैशंपायन ।

पितॄणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठ प्रत्युवाच ह ।
महर्षीणां वच सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् ।
पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशजः ।
एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
ऋषयोऽभ्यागमंस्तत्र नैमित्तारण्यवासिनः ।
विवाहं द्रष्टुमिच्छन्त शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
अरुन्धती महाभागा भर्तृसहिता सहैव सा ।

36

(L. 2) T3 G1. 3. 4. 5 ध्यानी (for योगी) — (L. 6) G1 °शिरो [illegible] — (L. 8) G1 [illegible] — (L. 20) G1. 4. 5 [illegible] (for [illegible]) — (L. 21) [illegible]). — (L. 36) MSS वसिष्ठ (for °ष्ठ°) — (L. 41) G1 म [illegible]; G3 [illegible]; G4. 5 [illegible] (for [illegible]). — (L. 43) G1. 3. 4. 5 [illegible]. — (L. 73) G1 [illegible] — (L. 79) G1. 4. 5 [illegible] G5 [illegible] (for [illegible]). — MSS. wrongly ins वैशंपायन after line 38 instead of inserting it before the line (as in text).

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशालां प्रविश्य सा ।
वैवाहिकांस्तु संभारान्संकल्प्य च यथाक्रमम् ।
अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
भद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् ।
आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्यां सोमदैवते ।
शुभग्रहे त्रयोदश्यां मुहूर्ते मैत्र आगते ।
विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
स्थण्डिलं चतुरस्रं च गोमयेनोपलिप्य च ।
अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः ।
जलपूर्णघटैश्चैव सर्वतः परिशोभितम् ।
तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य बृसीं मुनिवरं तदा ।
सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नातं सर्वौषधैरपि ।
कृत्वार्जुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितः ।
गन्धानुलिप्तः स्रग्वी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
अपदातिस्ततो गत्वा वधूज्ञातिभिरर्चितः ।
स्नातामहतसंवीतां गन्धलिप्तां समुज्ज्वलाम् ।
वधूं मङ्गलसंयुक्तामिषुहस्तां समीक्ष्य च ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् ।
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
वैशंपायनः ।
तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
श्रुत्वा तु पितरः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेदं वचोऽब्रुवन् ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।
वसुः ।
सत्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
अहं प्रभुः प्रदाने तु प्रजापालः प्रजार्थिनाम् ।
पितरः ।
निराशिषो वयं सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
कन्यादानेन संबन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
कर्मभूमिस्तु मानुष्यं भोगभूमिस्त्रिविष्टपम् ।
इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोकं न संशयः ।
इह लोके दुष्कृतिनो नरकं यान्ति निर्घृणाः ।
दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।
दक्षिणाबन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगारूढां विशां पते ।
सुतात्वं तव संप्राप्तां सतीं भिक्षां ददस्व वै ।
वैशंपायनः ।
इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
याज्ञवल्क्यं समाहूय विवाहाचार्यमित्युत ।
वसुं चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
विवाहं कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।
वसुः ।
पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।
वैशंपायनः ।
वसोस्तु वचनं श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः ।
कृतकौतुकमङ्गल्यः पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
प्रभूताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
त्रिरग्निं तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतर्प्य च ।
लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
पराशरे कृतोद्वाहे देवाः सर्षिगणास्तदा ।
हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1. 57. 69, D_5 T (T_1 contains only line 1) G ins.:

जातमात्रः स ववृधे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
स्नात्वाभिवाद्य पितरं तस्थौ व्यासः समाहितः ।
स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
गृहीत्वा कलशं पार्श्वे तस्थौ व्यासः समाहितः ।
ततो दाशभयात्पत्नी स्नात्वा कन्या बभूव सा ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ पुत्रं जग्राह पाणिना ।
स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
मम पित्रा तु संस्पर्शान्मातस्त्वमभवः शुचिः ।
अद्य दाशसुता कन्या न स्पृशेर्मामनिन्दिते ।
वैशंपायनः ।
व्यासस्य वचनं श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा ।
मनुष्यभावात्सा योषित्पतिता मुनिपादयोः ।
महाप्रसादो भगवान्पुत्रं प्रोवाच धर्मवित् ।
मा त्वमेवंविधं कार्षीर्नैतद्धर्म्यं मतं हि नः ।
न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ ।
धारणाद्दुःखसहनात्तयोर्माता गरीयसी ।
बीजक्षेत्रसमायोगे सस्यं जायेत लौकिकम् ।
जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषस्त्रीसमागमे ।
मृगीणां पक्षिणां चैव अप्सराणां तथैव च ।
शूद्रयोन्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगाः ।
ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्रः कण्वो बर्हिसुतस्तथा ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च उर्वश्यां जनितावुभौ ।
सोमश्रवास्तु सर्प्यां तु अश्विनावश्विसंभवौ ।
स्कन्दः स्कन्नेन शुक्रेन जातः शरवणे पुरा ।
एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभवः ।
लोकवादप्रवृत्तिर्हि न मीमांस्या बुधैः सदा ।

वेदव्यास इति प्रोक्तः पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मनेता महर्षीणां मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वासवी योगचारिणी ।
मत्प्रीत्यर्थं महाप्राज्ञ सस्नेहं वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृषिः ।
तस्मात्स्वमातरं स्नेहात्प्रब्रवीहि तपोधन ।
वैशंपायनः ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं मातुरङ्कमथाविशत् ।
पुत्रस्पर्शात्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
व्यासं कमलपत्राक्षं परिष्वज्याश्ववर्तयत् ।
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमाघ्राय मूर्धनि ।
वासवी ।
पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्वं हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः ।
तस्मात्त्वं मामृषेः पुत्र त्यक्तुं नार्हसि सांप्रतम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्ततः स्नेहाद्व्यासो मातरमब्रवीत् ।
त्वया स्पृष्टः परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाघ्रायितो मुहुः ।
एतावन्मात्रया प्रीता भविष्येथा नृपात्मजे ।

38

After 1. 57. 70, D_5 T_2 G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या भवत्विति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपदं पुण्यमदृश्यन्त्याः पराशरः ।
जातकर्मादिसंस्कारं कारयामास धर्मतः ।
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत ।
वेदानधिजगे साङ्गानोंकारेण त्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57. 75, D_5 T_2 G ins.:

ततः सत्यवती हृष्टा जगाम स्वं निवेशनम् ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्गन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत् ।
दाशराजः ।
त्वामाहुर्मत्स्यगन्धेति कथं बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं केन दत्ता सुगन्धता ।
सत्यवती ।
शक्तेः पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुतः ।
नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं योजनाद्गन्धतां ददौ ।
ऋषेः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिमुपागमन् ।
एवं लब्धो मया गन्धो न रोषं कर्तुमर्हसि ।
वैशंपायनः ।
दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
एतत्पवित्रं पुण्यं च व्याससंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except $G_{4,5}$.

40

After 1. 58. 8^{ab}, $K_{0,4}$ ins.:

प्रनष्टमुद्धृतं राजन्यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1. 61. 83, $K_{3,4}$ $Ñ_{1,3}$ V_1 *B D* (*except* D_5) ins.:

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह ।
दुर्मदो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विरोचनः ।
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ।
उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ।
जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेनः क्षेममूर्तिस्तथैव च ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधनः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः ।
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ।
नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy. 108 (*q v*)

42

After 1. 61 86, K3.4 N V1 B D (except D5) ins·

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयासमपि जीवितात् ।
समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
तत्र यास्यत्ययं वर्चा न च स्थास्यति मे चिरम् ।
ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
तत्र षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ।
अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति चासुराः ।
विमुखाञ्शात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः ।
बालः प्रविश्य तं व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति ।
महारथानां वीराणां कदनं च करिष्यति ।
सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुशो रणे ।
दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति ।
एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकसः ।
प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः ।

43

After 1 61 88, K4 N V1 B D (except D5) ins :

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापरः ।
नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।

41

N3 D1.3 om line 1, after line 1, B1 reads (for the first time) line 30 (v l चैव शताधिका for चैका प्र°). K3 om lines 2-31. — (L 2) V1 सेना, Dn D1 दर्पा (for चैव) — (L 9) K4 B Da3 D1-3 चित्रोपचित्रश्च — (L. 11) Dn D1.2.4 पद्मनाभ° (for सुना°) — (L 13) N3 V1 B1m Dn D1.4 दुर्विरोचन — (L 15) Da बलमर्दन , Dn D1.4 भीमविक्रम . — (L 17) Ñ1 B (except B5) दृढधन्वा (for °वर्मा) Ñ2 Dn D1 अनूदर , Ñ3 V1 जयोदर — (L. 19) Ñ2.3 V1 Dn D1.4 क्षेममू(Ñ2.3 V1 °धू)र्तिस्तथैव च (for the posterior half) — (L 20) Ñ2 दुरासद ; B4 °युध , Dn D1 °धन . — (L 22) K4 नागदत्तश्च याजिनौ, B3 Da °प्रगामिनौ, Dn D1.4 नागदत्तानुयायिनौ — (L. 23) Dn D1.4 दण्डी (for पाशी). — (L 27) Da Dn D1.3.4 व्यूढोरु N1 Da कनकस्तथा, Dn D1.4 कनकांगद , D3 कनकस्तर . — (L. 28) Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 कुण्डजश्चित्रकश्चैव. — L 29 = L. 1. — (L. 34) K4 समग्र°; V1 संसक्त°, Dn D1.4 संग्राम° (for संसर्ग°) K3 V1 दिव्याभिज्ञानशो°, K4 विद्याविज्ञान°, Ñ3 °जनसंमता . — (L 36) K4 Ñ3 V1 Dn D1.4 °ला समये राजन्.

42

(L 1) Dn D1.3.4 इदं (for वच) — (L 2) K3.4 Ñ1.2 V1 B3m Da Dn D1.3.4 मम प्राणैर्गरीयसं. — (L 5) B से (as in text), the rest वै — (L 9) K3 B Dn3 D3 तत (for तत्र) K3.4 N1.2 V1 B3m वत्स्यते (for स्थास्यति) — (L 11) K3 तत्राद्भुत, K4 D3 यत्राश्चर्यं, Ñ V1 B3 यत्र शक्रा (for यत्रांशा व) Ñ3 V1 B1.3 Dn D1.2.4 वीरनिषूदन (for दानव°) — (L 13) K4 ये सुरा , B6 ते सु°; Dn D1 च सु°. — (L 14) K3.4 Ñ1.2 B3 Da D1.2 द्रा(or धा)रयि°. — (L. 19) K3.4 Ñ3 V1 Dn D1.3.4 बहुशो रणे. — (L 21) K4 N1.2 V1 Dn D1.3.4 transp वीरं and पुत्रं.

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अददत्कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ।
तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
निगूहयन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापाच्च तदा जजाप जपतां वरः ।
यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यपराक्रमः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः ।
ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ।
उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कुण्डले कवचं च तत् ।
शक्तिं शक्रोऽददत्तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मिन्क्षेप्स्यसि दुर्धर्ष स एको न भविष्यति ।
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेणेति विश्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ।

☞ This passage (from line 3 onwards) is an anticipation of adhy. 104 (*q. v.*).

44

After 1. 67. 14[ab], D5 ins.:

त्वयैवं का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सराः ।
न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
चार्वङ्गी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिनि ।
कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
निगूढगुल्फा रक्तोष्ठी सुरक्तनखपङ्क्तिः ।
ईषच्च गद्गदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
यौ तौ जातौ सुसंश्लिष्टौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
अनर्हं धारयन्नित्यमलं वा चीरवल्कलम् ।
इदं शैलकुशाकीर्णं पल्लवैरुपसेवितम् ।
सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् ।
वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूतवत् ।
अर्हसे हर्म्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमान् ।
स्वास्तीर्णतल्पमुदितान्कान्तस्वरविभूषितान् ।
इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
मुमूर्षुं मदनाश्लिष्टं त्राहि मां शुभचारिणम् ।
न स्मृतिं चाभिजानामि न दिशं गतचापल ।
अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्गराः ।
पतन्ति स्म शरीरे मे पादमूर्धशिरांसि च ।
पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
कामाग्निना सुसंदीप्त तपस्येव ममाङ्गकम् ।
हृदि मौढे सुतीक्ष्णाग्रे मध्ये भैषज्यमीदृशम् ।
प्रेम्णा संभाषणं स्पर्श स्मृतिर्दृष्टिः कृपामपि ।
विनान्यौषधकामिन्यः प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
एवमेतन्महाभागे सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

B ins. after 1. 67. 23:

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचचार सा शनैः ।
ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K4 Ñ1.3 V1 D1.4 सुतकर्मा; D1.2.4 सुतसोम: (for सुतसोमः). — (L. 16) K4 Ñ1 B D1.4 प्रसादात्तस्य तस्यैव; D5 प्रसादात्त्वं देवपुत्रान्. K4 Ñ1 B D1.2.4 पुत्रं त्वं (D5 पुत्रान्हि) जनयिष्यसि. — (L. 22) Ñ1.3 V1 Da D1.4 °भूषितं (for °भूषणम्). — (L. 23) V1 Bcm Da D1.4 निगूहमाना. — (L. 30) V1 Da D1.4 वैरोचनि च सर्वाणि; Da D5 आ पृष्ठसंतापात्. — (L. 34) Ñ1 V1 Da ददौ तत् (for तत्). — (L. 35) Ñ1.3 V1 Da D1.4 कवचं कुण्डले तदा (for the posterior half). — (L. 36) Ñ V1 Da Da D1.4 स्व° (for शक्र). — (L. 39) Ñ1 V1 Da D1.4 वैकर्तनः स्मृतः.

45

With lines 2–3, 11–12, and 15–19, cf. 1. 67. 33–34.

प्राक्षालयच्च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः।
न चैनं लज्जयाशक्नोदक्षिभ्यामभिवीक्षितुम्।
शकुन्तला च सव्रीडा तमृषिं नाभ्यभाषत।
तस्मात्स्वधर्मात्स्खलिता भीता सा भरतर्षभ।
अभवद्दोषदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययन्त्रिता।
स तदा व्रीडितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत।

कण्वः।

सव्रीडेव च दीर्घायुः पुरेव भविता न च।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय।

वैशंपायनः।

ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत्।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तं जग्मुषी पतिम्।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सव्रीडा श्रीमती तदा।
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिस्मिता।

शकुन्तला।

राजा ताताजगामेह दुःषन्त इलिलात्मजः।
मया पतिर्वृतो योऽसौ दैवयोगादिहागतः।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि।
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि।

☞ The above passage is ins. in *all* S MSS. after 1. 67. 23. The reservation in the footnotes to 1. 67. 23–24 that T_2 G_{1-6} ins. it after 24 is unnecessary and should be *deleted*.

46

After 1. 68. 9, D_4 (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत्।

कण्वः।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्कायचेष्टितैः।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव।
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याँल्लोकानवाप्य च।
तस्मात्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम्।
तस्माद्भद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह।
स्वयं नायाति मत्वा ते गतं कालं शुचिस्मिते।
गत्वाराधय राजानं दुःषन्तं हितकाम्यया।
दौःषन्तिं यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि।
देवतानां गुरूणां च क्षत्रियाणां च भामिनि।
भर्तॄणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम्।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः।

वैशंपायनः।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय पौरवम्।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःषन्त इति विश्रुतः।
तस्याग्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता।
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं त्वया सह सुमध्यमा।
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव।

वैशंपायनः।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत्।
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातपः।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातु यथेष्टतः।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि वः।
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा।
त्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम्।

वैशंपायनः।

एवमुक्त्वा तु संश्लिष्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुरोद शकुन्तला।
स्नेहात्पितुश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता।
निशाम्य रुदतीमार्तां दौःषन्तिर्वाक्यमब्रवीत्।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले।
गन्तव्यं काल्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत्।

शकुन्तला।

एकस्तु कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः।
भोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते।
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम।
निःसृतान्कुञ्जरान्नित्यं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै।
वनं च लोडयन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम्।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन।

46

(L. 18) T_1 G_1 M नाम (for इति). T_1 G_1 ते पिता (for विश्रुतः). — (L. 23) T_1 $G_{1,3}$ M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व). — (L. 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L. 36) M तां तु (for आर्तां). — T_2 M_4 om. line 40 (which appears to be redundant!). — (L. 51) M तथ्यं (for पथ्यं).

दूषितो भगवांस्तात तस्मादावां विवासितौ ।
अहं न गच्छे तु एवं नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भावितात्मनः ।
वैशंपायन ।
एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयोः ।
एवं विलपतीं कण्वश्चानुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानानृशंस्याद्धितं वचः ।
कण्वः ।
शाकुन्तले शृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्हित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टाः सर्ववरप्रदाः ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थे च भामिनि ।
पतिप्रसादात्पुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् ।
तस्माद्गत्वा तु राजानमाराधय शुचिस्मिते ।
वैशंपायन. ।
शकुन्तलां तथोक्त्वा वै शाकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिलिलस्य महात्मनः ।
शृणुष्व वचनं सत्यं प्रब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै वाग्भिरुक्त्वा पृथग्विधम् ।
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्तस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभिः सह पौरव ।

47

After I. 68. 11, D1 (suppl. fol.; sec. m.) S (except G2) ins.:

वैशंपायनः ।
धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपात्प्राप्य चानुज्ञां मुमुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छेति चासकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्वं च मातरं पौरवोऽब्रवीत् ।
किं चिरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् ।
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुष्यन्तस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरवः ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् ।
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरश्रूण्यवर्तयत् ।
अब्भक्षान्वायुभक्षांश्च शीर्णपर्णाशनान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनो दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् ।
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्वल्कलाजिनसंवृतान् ।
समाहूय मुनिः कण्वः कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् ।
द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शाकुन्तलपितामहः ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वश्या सहितः पुरा ।
अनूपजाङ्गलयुतं धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायमुनसंगमे ।
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्वं महातपाः ।
अन्यथा तु भवेद्विघ्नो ह्यपनो गमने मम ।

48

After I. 68. 13, D1 (suppl. fol.; sec. m.) S ins.:

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सलाः ।
ते वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि निकुञ्जांश्च ह्रदानि नगराणि च ।

47

(L. 5 and 11) T1 G1 M भद्रे (for मात°), and कारयत्° (for तद्भवान्). — (L. 20) T1 G1 M2 [illegible]

48

G1 om. lines 1–14. — (L. 5) M [illegible]. — (L. 8) T1 M1 °[illegible], M2–3 °[illegible]. — (L. 15) T1 M1 (orig. lin.) [illegible]; M1 [illegible]; M2–3 [illegible]. M (except M1) [illegible] — (L. 18) T1 [illegible]; M1 [illegible]; M2–3 [illegible] — (L. 19) M1, 2–3 [illegible] (M1 °[illegible]). — (L. 20) M (except M1) [illegible] (for [illegible]). — (L. 21) M [illegible] (for the posterior half). — (L. 25) M °[illegible]. — (L. 26) M (except M1) [illegible] (for the first [illegible]). — (L. 28) T1 G1 [illegible]; M [illegible]. — (L. 29) T1 [illegible]; M1 [illegible]; M1 (orig. lin.), 2–3 [illegible]. — (L. 30) M [illegible] ([illegible]). — After line 30, M (except M1) ins.:

[illegible]

— (L. 32) M (except M1) [illegible] (for [illegible]). — (L. [illegible]) M (except M1) [illegible] (for the posterior half). — (L. 46) M (except M1) [illegible]. — (L. 53) M (except M1) [illegible] (for [illegible]). — (L. 60) M (except M1) [illegible]. — Colophon. [illegible] T1 [illegible]; T1 [illegible] G[illegible] M [illegible]. — [illegible] T1 G[illegible] M (except M1) [illegible] line [illegible]. — (L. [illegible]) T1 G[illegible] M1 [illegible] ([illegible]).

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमाः ।
शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समाययुः ।
तां पुरीं पुरुहूतेन ऐलस्यार्थे विनिर्मिताम् ।
परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि ।
शतघ्नीशतयन्त्रैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
मण्टपैः ससभै रम्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् ।
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्मङ्गलैरुपशोभिताम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् ।
वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थैर्नित्योत्सवसमाहितैः ।
धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रत्नपूजितैः ।
क्रतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरग्निहोत्रपरैः सदा ।
वर्जिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकजिगीषुभिः ।
एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
इन्द्रसद्मप्रतीकाशं संपूर्णं वित्तसंचयैः ।
तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
तस्यां सभायां राजर्षिः सर्वालंकारभूषितः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृतः ।
संस्तूयमानो राजेन्द्रः सूतमागधवन्दिभिः ।
कार्यार्थिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
शकुन्तानां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् ।
ऋषयः ।
शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति नः ।
कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुवं राज्ञी भविष्यसि ।
अस्मिंस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।
वैशंपायनः ।
वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षयः ।
प्रविशन्तं नृपसुतं प्रशशंसुश्च प्रेक्षकाः ।
वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरवः ।
इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् ।
द्रष्टुकामा नृपसुतं समपद्यन्त भारत ।
नागराः ।
देवतेव जनस्याग्रे भ्राजते श्रीरिवागता ।
जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।
वैशंपायनः ।
इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षीनिदमब्रुवन् ।
अभिवादयन्तः सहिता महर्षीन्देववर्चसः ।
अद्य नः सफलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् ।
एवं ये स्म प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चसः ।
इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
हैमवत्याः सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
ये केचिदब्रुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदृक्षवः ।
कृष्णाजिनेन संछन्नान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापसान् ।
पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिणः ।
विना संध्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
क्षुत्पिपासार्दितान्दीनान्वल्कलाजिनवाससः ।
त्वगस्थिभूतान्निर्मांसान्धमनीसंततानपि ।
पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्दीर्घदन्तान्निरूदरान् ।
विशीर्णकानूर्ध्वहस्तान्दृष्ट्वा हसन्ति नागराः ।
एवमुक्तवतां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना ।
पुरप्रवेशनं नात्र कर्तव्यमिति शासनम् ।
किं कारणं प्रवेक्ष्यामो नगरं दुर्जनैर्वृतम् ।
त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
तस्माद्गमिष्याम वयं गङ्गायामुनसंगमम् ।
एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्रं संगृह्य पाणिना ।
मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारकाः ।
तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः ।
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्वै राजमार्गेण पौरवः ।
हर्म्यप्रासादचैत्यांश्च सभा दिव्या विचित्रिताः ।
कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।
सर्वे ब्रुवन्ति तां दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् ।
मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् ।
स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।
रक्ततुङ्गनखौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ ।
एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःषन्तनगरे जनाः ।
पुनः पुनरवोचंस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
सिंहेक्षणः सिंहदंष्ट्रः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
सिंहोरस्कः सिंहबलः सिंहविक्रान्तगाम्ययम् ।

पृथ्वंसः पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्वनः ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःपन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति ।
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशशंसुः सहस्रशः ।
युक्तिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणभृतः स्त्रियः ।
बान्धवा इव सस्नेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा तूष्णींभूता शकुन्तला ।
वेश्मद्वारं समासाद्य विह्वलन्ती नृपात्मजा ।
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राज्ञ्याजसमक्षतः ।
अघृणा किं नु वक्ष्यामि दुःपन्तं मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, Da1 ins.:

ब्रह्मा सुरासुरगुरुः सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याशु ब्रह्माण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दंपत्योः समुपाश्रितः ।
देवतातिथिभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुम्भिः शक्यते कर्तुमृते भार्यां कथंचन ।
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुभार्यासंग्रहेण वा ।
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपपद्यते ।

50

After 1. 68. 57[ab], Da1 ins.:

अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।
नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, S ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तैरभिगुप्ता च तस्मादस्मि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः ।
न्यासभूतामिव मुनेः प्रददुर्मां दयावतः ।
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स मारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्नुक्रोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाहं वर्धिता मुनिना नृप ।
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मां नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथः ।
वाग्भिस्त्वं सूनृताभिर्मामपत्यार्थमचूचुदः ।
अकार्षीस्त्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् ।
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादित्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरणं गता ।
तस्मान्नार्हसि संश्रुत्य तथेति वितथं वचः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् ।
स्वनाथां लोकनाथस्त्वं नार्हसि त्वमनागसम् ।

52

After 1. 88. 12, D4 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गानि संनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि ।

51

(L. 1) G_3 धर्मवत्सलाः; M (except M_8) धर्मतत्पराः. — (L. 2) T_1 $G_{1.4}$ M (except M_8) स्तैर् (for तैर्). — T_2 G_{3-6} M_{6-8} om. line 6. — (L. 9) M (except M_8) दयया (for राजन्वै). T_1 $G_{1.3}$ M (except M_8) परमर्षिणा (for वर°). — (L. 12) T_1 G_{3-5} M_8 तदा (for वने). — (L. 15) M (except M_8) अवोचः (for अकार्षीः). S (except $G_{3.6}$ M_8) वाचः (for वासं). T_1 G_3 M (except M_8) °मिश्रिताः; T_2 G_1 °निश्चिता°; G_1 °संमिताः. — (L. 21) T_1 G_{1-3} अनापदि; M_8 अपोदितं (for अनागसम्).

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्नराः ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता ।
यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य भृशविस्मिता ।
आघ्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचार सा ।
यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
असंस्पृशन्तं वसुधां ययातिं नाहुषं तदा ।
दिविष्ठं प्राप्तमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा ।
तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।
वसुमनाः ।
भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
कोऽयं देवोपमो राजा याभिवन्दसि मे वद ।
माधवी ।
शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः ।
पूरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशाः ।
वैशंपायनः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाद्भ्रष्टेति चाब्रवीत् ।
सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संभ्रमाविष्टचेतना ।
माधवी पितरं प्राह दौहित्रपरिवारितम् ।
माधवी ।
तपसा निर्जिताँल्लोकान्प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ।
पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठकाः ।
तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।
ययातिः ।
यदि धर्मफलं ह्येतच्छोभनं भविता तव ।
दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पैतृके ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
भोक्तारः परिवेष्टारः श्रावितारः पवित्रकाः ।
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ।
तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।
रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं यतिभिर्भुक्तमक्षयम् ।
लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् ।
स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
सर्वे ह्यवभृथस्नातास्त्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92. 24^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
अमात्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषवित् ।
वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् ।
वेदानागमयत्कृत्स्नान्राजधर्मांश्च सर्वशः ।
ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
रथैरुच्चावचैर्गोभिर्ग्रामैरश्वधनैरपि ।
वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च ।
ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
तं महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः ।
शंतनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् ।
नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखा विशः ।
ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनावथ राज्यस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
स हस्तिनाह्वे धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुना च समो बले ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
स वनेषु च रम्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94. 1–17 (*q. v.*)

52

(L. 5) T_2 G_{4-6} वपायास्तु (for च पापिष्ठा), and नराधिपाः. — (L. 23) G_6 subst. for the posterior half:

मानाकृष्टो नृपोत्तमः ।
अयमित्यब्रुवन्पुत्रा माधवीं मातरं तदा ।

— (L. 24) G_6 पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T_2 G_{4-6} वेदपारगाः (for धर्मपा°). — After line 32, T_2 G_{3-6} ins.:

भविष्यति न संदेहः पितॄणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T $G_{1,2,6}$ सत्तमः; M_2 विश्रुत° (for संमतः). — (L. 7) M चाग्र° (for भूरि°).

54

After I. 94. 64, S (which om. 65-66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सूतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
त्वं सारथे पितुर्मह्यं सखासि रथधूर्गतः ।
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाचक्ष्व मे पृष्टः करिष्ये न तदन्यथा ।

सूतः ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गतः ।
वृतः स नरदेवेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्गर्भः स राजा त्वदनन्तरम् ।
नाकामयत तं दातुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयस्तस्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एवं ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायनः ।

ततः स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति ।

☞ The passage is followed by I. 94. 67 (*q. v.*).

55

After I. 96. 53*, K4 (suppl. fol.) *D4* (suppl. *fol.* sec. *m.*) S ins.:

नैनामैच्छत्कथंचन ।
अम्बामन्यस्य कीर्तयन्तीमब्रवीच्चारुदर्शनाम् ।

विचित्रवीर्यः ।

प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।
परतल्पोपभोगे मामार्ये नायोक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

प्रतिष्ठितः शंतनोरेयं तात यस्य त्वमन्वयः ।
अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मतं तव ।
इत्युक्त्वाम्बां समालोक्य विचित्रवाक्यमब्रवीत् ।
विसृष्टा ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।
नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोक्तुं भ्रातरं प्रियम् ।
अन्यभावगतां चापि को नारीं वासयेद्गृहे ।
अतस्त्वां न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।
अहमप्यूर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।
न संबन्धस्त्वयास्माकं भविता वै कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुरं प्रति ।
अथाम्बा साल्वमागम्य साब्रवीन्मनसा वृता ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतास्मि वरानन ।
देवव्रतं समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।
तथैवमुक्तः साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य राजसु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विसृष्टां तेन चाल्पयाम् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।
इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ।
अम्बाब्रवीत्ततो भीष्मं त्वयाहं सहसा हृता ।
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व त्वं भर्ता मम धर्मतः ।
यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।
राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्ध्रुवम् ।
अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।
तस्मादुद्वहस्व मां भीष्म निर्जितां संसदि त्वया ।
ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।
भीष्मं सा चाब्रवीद्गच्छ यथाजैषीस्तथा कुरु ।
एवमन्वगमद्भीष्मं षट् समाः पुष्करेक्षणा ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।
तमेव साल्वं गच्छ त्वं यः पुरा मनसा वृतः ।
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।
अन्यसक्तां वधूं कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।
नाहमुद्वाहयिष्ये त्वां मम भ्राते यवीयसे ।
विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्टं गम्यतामिति ।
भूयः साल्वं समभ्येत्य राजन्गृह्णीष्व मामिति ।
नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।
अम्बा भीष्मं पुनः साल्वं भीष्मं साल्वं पुनः पुनः ।
गमनागमनैरेवमनैषीत्षट् समा नृप ।
अश्रुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी ।
पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।
वर्षाकाद्भिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।
सा ततो द्वादश समा यातुधानमितो मतिम् ।
पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समाददे ।
संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।
पादाङ्गुष्ठेन तातिष्ठत्क्रमशस्तत ततः पुराः ।

54

(L. 5) G2 रथमार्गतः; G1.3 रथधूर्गतः; G5 रथधुर्यतः. — (L. 6) T2 G1-4 भव (for अभि-). — (L. 8) T1 G1-4 M दाशकन्या. G1.3 M2 तत्र (for तत्र).

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहबुद्धिमान् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः ।
मानयन्राजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभां स्रजम् ।
एषा पुष्करिणी दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
अम्बे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
एतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति ।

Colophon.

अम्बा ।
अन्यपूर्वेति मां साल्वो नाभिनन्दति बालिशः ।
साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
इयं वः क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं घातयिष्यति ।
वैशंपायनः ।
तस्याश्चङ्क्रम्यमाणायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
नाभवच्छरणं कश्चित्क्षत्रियो भीष्मजाद्भयात् ।
अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
सत्यसंधं महेष्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
सा समाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् ।
पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।
अम्बा ।
भीष्मेण हन्यमानां मां मज्जन्तीमिव च ह्रदे ।
यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्ब्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
उभौ च लोकौ कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हृतौ ।
क्रोशन्त्येवं न विन्दामि राजन्यं शरणं क्वचित् ।
किं नु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
त्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् ।
प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।
यज्ञसेनः ।
जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयाम्यहम् ।
अन्यस्मात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे ।
तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः ।
न हि शांतनवस्याहं महास्त्रस्य महारिणः ।
ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।
वैशंपायनः ।
इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रवत् ।
व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
तामन्वगच्छद्द्रुपदः सान्त्वं जल्पन्पुनः पुनः ।
स्रजं गृहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसञ्जय ।
अम्बा ।
एवमेव त्वया कार्यमिति स प्रतिकाङ्क्षते ।
न तु तस्यान्यथा भावो दैवमेतद्यमानुषम् ।
यश्चैनां स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षते ।
स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।
वैशंपायनः ।
तां स्रजं द्रुपदो राजा कंचित्कालं ररक्ष सः ।
ततो विस्रम्भमास्थाय तूष्णीमेतामुपैक्षत ।
तां शिखण्डिन्यबध्नात्तु बाला पितुरवज्ञया ।
तां पिता त्वत्यजच्छीघ्रं त्रस्तो भीष्मस्य किल्बिषात् ।
इषीकं ब्राह्मणं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
उपचाराभितुष्टस्तामब्रवीदृषिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव ।
तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरुं प्रियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
अहमप्यत्र सांनिध्यं कर्तास्मि तव शोभने ।
तं तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K_4 was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the footnotes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अंशां (for एनां). — (L. 3) K_4 D_4 M_6 पापस्य फलम्; M_8 कलस्य°; M_{6-8} असार° (for प्रलय°). — (L. 5) D_4 M प्रातिष्ठच्छांतनोर्वंशः. — (L. 16) K_4 D_4 M प्रतिपूज्य तम् (for मनसा वृता). — (L. 18) T_1 $G_{1.2.6}$ M_8 पुरुषर्षभ (for भरत°). — After line 25, G_1 ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं वृता ।

— K_4 T_1 M (except M_5) om. lines 27–30; T_2 om. 27–31; G_6 om. 27–33. — (L. 31) M (except M_5) पूर्वमेवोक्तवांस्तव (for the posterior half). — K_4 T_2 M_8 om. lines 34–44; T_2 om. 34–48. K_4 D_4 T_1 M (except M_8) om. lines 46–48. — (L. 57) K_4 D_4 $G_{1.2.4}$ M_8 समुपासिता. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 97; T_2 47; G M 48. D_4 $G_{2.4}$ M_{6-8} om. line 78. — (L. 88) K_4 T_2 M_8 अभिपजेय; T_1 G_6 अभिभवेत; $G_{1.2}$ अभिद्रवेत् (for भीष्मो दहेत्). — After line 88, $G_{2.4.6}$ M_8 ins.:

न प्रत्यगृह्णंस्ते सर्वे किमित्येव न वेद्म्यहम् ।

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवर्तत ।
तत्र द्वावचशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
तयोरेकः समीक्ष्यैनां स्त्रीभूपुरुवाच ह ।
इदं गृह्णीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
नियमं चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चैव तावुभौ ।
ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा ।
स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशाः ।
ततो वृद्धुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युतिः ।
स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेष्वासः कृताञ्जलिः ।
उवाच भवता भीष्माच्च भेतव्यं कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

अम्बायां निर्गतायां तु भीष्मः शांतनवस्तदा ।
न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयाग्निसंनिधौ ।

☞ This passage (55), which is followed by a *repetition* (with v. l.) of 1. 96. 53[ab], is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of 1. 96. 53[ab], is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

S ins. after 1. 98. 17: Dn, after 1038*: D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), after line 1 of 1038*:

पुत्रलाभाच्च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ।
प्रद्विषन्तीं पतिर्भार्यां किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत् ।
पत्नी ।
पतिर्भार्यानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुता सदा ।
नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः ।

भीष्मः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ।
नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा ।

दीर्घतमाः ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ।
अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
अपतीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् ।
यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गामानीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

☞ It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of 1. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 723f. (with footnote).

57

After वैशंपायनः of 1. 99. 3, S (which om उवाच) ins.:

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसंहितम् ।
माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— G_6 (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (L. 100 and 107) K_4 T_1 G M_8 अजानती (for अवश्या), and परिचरेर्विभुं. — (L. 114) K_4 D_1 M स्त्रीत्वे पुरत्वे च तावुभौ. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 98; T_2 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn °लाभा च. — (L. 2) Dn G_4 मां द्वेक्षीति. — (L. 3) Dn T_1 M भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्मृत°. — (L. 4) Dn D_4 T_1 G_4 ससुतां. — (L. 9) Dn D_4 M_{6-8} — (L. 10) Dn T_2 $G_{2.6}$ transp. यथा and दुःखकारणम्. — (L. 12) G (except $G_{2.6}$) यथा (for नन्दी). पुरा. — (L. 13) T_2 G (except $G_{2.6}$) तस्मिन्न पर. — (L. 17) — (L. 13) T_2 G (except $G_{2.6}$) तस्मिन्न पर. Dn D_4 G_6 M_{6-8} नित्य Dn T_1 M (except M_8) °वाराश्च. — (L. 18) Dn M_8 इति (for तस्य). तासां (for नित्यकालं). — (L. 19) Dn D_4 गंगायां नं प°.

सत्यवती ।
औचथ्यमधिकृत्येदमङ्गं च यदुदाहृतम् ।
पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत ।
यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तथानघ ।
मम पुत्रस्तव भ्राता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ।
धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।
भीष्मः ।
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
जानीषे यत्तदा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
तस्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव ब्रवीमि ते ।
तत्र जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् ।
ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
त्यजेच्च घोषमाकाशः सोमः शीतस्वमुत्सृजेत् ।
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुरथोष्णताम् ।
वृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।
उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।
सत्यवती ।
जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर ।
इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्सृजेरन्यानरिंदम ।
यथा तु वः कुलं चैव धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च सुहृष्टाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
भीष्मः ।
त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
पुरुषांश्चापि मायाभिर्बह्वीभिरुपगृह्णते ।
सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे ।
यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।
वैशंपायनः ।

☞ Lines 7–30 above are a *repetition* (with v.l.) of 1. 97. 8–10, 13–18, 20 and 22.

58

After 1. 104. 9, N ins.:

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
कुन्त्युवाच ।
कश्चिन्मे ब्रह्मवित्प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये ।
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यदा ।
सूर्य उवाच ।
वेदाहं सर्वमेवैतद्यद्दुर्वासा ददौ तव ।
संत्यज्योभे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L. 1) T G_{4-6} वचनं (for तु वचः). — (L. 6) T_1 तदा कुरु; $G_{1.2.6}$ तथानघ (for तवा°). — (L. 14) T_2 $G_{4.6}$ मयि वर्तते (for परमा मयि). — (L. 17) T_2 G_{4-6} कुर्यां (for कार्यं). — (L. 27) T_2 G_{4-6} सत्य सत्यपराक्रम; G_2 धर्मं सत्यं परंतप. — (L. 33) T_2 $G_{4.6}$ सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K_3 $N_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) °सितापाङ्गि. — (L. 3) Ko महर्षि.; $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.6}$ D (except D_2) ब्राह्मणः (for ब्रह्मवित्). — (L. 4) $Ko._4$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D तद् (for यद्). — (L. 5) $Ko._4$ $\tilde{N}_2$ V_1 B D एतस्मिन् (for तदस्मिन्). $\tilde{N}_2$ V_1 Dn D_1 अहं (for अभि·). — (L. 6) $Ś_1$ K_1 स्वा(K_1 स्व)पराधे; $Ko._{3.4}$ D_2 सापराधा; $\tilde{N}$ V_1 B_6 Dn_2 D_1 स्वाप°. Several MSS. नित्यशः. K_2 D_4 सापराधा अपि प्रभो. — (L. 7) B $D_{2.4}$ transp. यद् and दुर्वासा. $Ko._4$ $\tilde{N}_2$ V_1 D (except D_5) वर ददौ (for ददौ तव). — (L. 8) $\tilde{N}_1$ संभेद्य शांतभावेन; V_1 Da_1 Dn D_1 संत्यज्य भयमेवेह; $\tilde{N}_3$ त्यज्यतां भयमेवेह; D_4 सत्य तेभिक्षित भद्रे. $\tilde{N}_3$ V_1 *D* (except $D_{2.4.5}$) मम (for मया). — (L. 10) $\tilde{N}_{1.3}$ प्रसज्यमाहानि; $\tilde{N}_2$ V_1 B_5 D (except $D_{2.4.5}$) °ह्वानेपि. $\tilde{N}_{1.3}$ दोषोपि स्याद-निच्छत°; $\tilde{N}_2$ V_1 D (except $D_{2.4.5}$) दोषः स्यान्नात्र संशय°. — (L. 11) $Ko._{3.4}$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D om. सा. $Ko._{1.4}$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D सांत्वपूर्वं (for सान्त्वं कूर). — (L. 12) K_3 भास्कर; V_1 Dn $D_{1.3}$ भारत (for पार्थिव). — (L. 13) $Ko._4$ $\tilde{N}$ V_1 B (except B_3) D (except D_5) यशस्विनी (for तप°). — After line 15, D_4 marg. *sec. m.* reads passage No. 59 given below. — (L. 16) $Ko._4$ V_1 D (except $D_{2.4}$) स (for तु). $K_{1.2}$ $\tilde{N}_{1.3}$ V_1 B_3 D (except $D_{2.4}$) °राज° (for °भोज°).

वृथाह्वानाद्धि ते भीरु दोषो हि स्यादसंशयम् ।
वैशंपायन उवाच ।
सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्वं सूर्ये विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च तपस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ।
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा ।

59

S ins. after 1. 104. 9: D4 (marg. sec. m.), after line 15 of passage No. 58 above:

साम्नवीद्भगवन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रतः ।
सूर्यः ।
आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम् ।
विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमर्कं शुचिस्मिते ।
पुत्रस्ते निर्मितः सुभ्रु शृणु यादृक्शुभानने ।
आदित्ये कुण्डले बिभ्रत्कवचं चैव मामकम् ।
शस्त्रास्त्राणामभेद्यं च भविष्यति शुचिस्मिते ।
नास्य किंचिददेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह ।
कन्या पितृवशा चाहं पुरुषार्थो न चैव मे ।
सूर्यः ।
यद्येवं मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम् ।
यदि मामवजानासि ऋषिः स न भविष्यति ।
मन्त्रदानेन यस्य त्वमवलेपेन दर्पिता ।
कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
कुन्ती ।
प्रसीद भगवन्मह्यमवलेपो हि नास्ति मे ।
ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम् ।
सूर्यः ।
व्यपयातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्ष्यसे ।
मया त्वं चाप्यनुज्ञाता पुनः कन्या भविष्यसि ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता ततः कुन्ती संप्रहृष्टतनूरुहा ।
संगता च ततः सुभ्रूरादित्येन महात्मना ।

60

After 1. 104. 17, D4 (marg. sec. m.), S ins.:

ततः काले तु कस्मिंश्चित्स्वप्नान्ते कर्णमब्रवीत् ।
आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।
प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासवः ।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।
निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवचं कुण्डले तथा ।
अतस्त्वां बोधयाम्येष सतांसि वचनं मम ।
कर्णः ।
शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।
कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्म्यवबोधितः ।
विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियमिच्छताम् ।
तं देवदेवं जानन्वै न शक्तोऽस्म्यवमन्त्रणे ।
सूर्यः ।
यद्येवं शृणु मे वीर वरं ते सोऽपि दास्यति ।
शक्तिं त्वमपि याचेथाः सर्वशत्रुविघातिनीम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा द्विजः स्वप्ने तत्रैवान्तरधीयत ।
कर्णः प्रबुद्धस्तं स्वप्नं चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1. 105. 4-7, K4 N B D subst.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपतिः ।
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम् ।
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डोर्यशस्विनः ।
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ।

59

(L. 9) D4 T2 G3.4.5 दास्यत्येव हि विप्रे°. — (L. 18) T1 G1 M2.3 प्रसविष्यसे; G2 प्राप्स्यसे शुभे.

60

(L. 9) D4 G3 M6-8 प्रियं मे (M6-8 प्रियम्) इति ब्राह्मणाः. — (L. 13) D4 G3.6 M8 °शत्रुविनाशिनीं; D5 °शत्रुनिपातिनीं.

61

D5 om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) Dn D1.3 कन्यार्थे (for कृत°). — (L. 30) Ñ1 Dn D1 अनादिरः (for मह°). — (L. 41) K4 B1.3 Dn D1.4 पुरीं (for पुरं). K4 Ñ B1.4.6 Da3 D1.4 महतो. — (L. 49) K4 Ñ B1 Dn1.2

सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
बलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं बाह्लीकपुंगवः ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ।
दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः ।
आगतं मां विजानीहि वरार्थिनमरिंदम ।
श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
युक्तरूपो हि संबन्धे त्वं नो राजन्वयं तव ।
एतत्संचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ।
तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे ।
व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
कुलधर्मः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
तेन त्वां न ब्रवीम्येवदसंदिग्धं वचोऽरिहन् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः ।
धर्म एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुसंमता ।
इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः ।
गजानश्वान्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ।
ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः ।
आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् ।
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं माद्र्याः पाण्डुर्नराधिपः ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् ।
स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।
ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः ।
जिगीषया महीं पाण्डुर्निश्चक्राम पुरात्प्रभो ।
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च ।
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
स राजा देवराजाभो विजिगीषुर्वसुंधराम् ।
हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रूननेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in G3 after 1. 107. 24, is not an insertion peculiar to G3, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS. and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS. was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS. except Ś1 K0-3 (V1 missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा ।
कथं त्विदानीं भगवन्कन्यां जातां ब्रवीषि मे ।
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
कथं तु संभवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे ।
यथार्हमिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् ।
वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

D1.3 निर(or रा)क्रामत्. — (L. 53) B3 D (except D2.3) om. च. — After line 53, Ñ1 ins. (with v. l.) 1. 105. 6. — (L. 55) Dn D1 देवगर्भाभो. — (L. 56) Dn D1.3 °पुष्टबलैः.

63

(L. 2) S ऋषेर्मैतात्पुत्रशतं. S तु (for च). T2 G2.3 M2.3 अत्र (for प्र-). — (L. 3) K4 B3 T2 G वेश्या°. S एतदेकशतं द्विज (for the posterior half). — S om. line 4. — (L. 5)

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तदा नृप ।
घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा ।
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ।
दुहितृस्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
मनसाचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
भविष्यति न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि ।
एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
ततो दौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौ पतिर्मम ।
अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका ।
कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता ।
यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः ।
गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् ।

व्यास उवाच ।

पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता ।
दैवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽन्यं घृतकुम्भं तु समानाय्य महातपाः ।
तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः ।
एतत्ते कथितं राजन्दुःशलाजन्म भारत ।
ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After 1. 113. 10, D1 (marg. sec. m.), S ins.:

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह ।
अभ्यागच्छद्द्विजः कश्चिद्वलीपलितसंततः ।
तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शास्त्रतः ।
स्वागतेन च पाद्येन मृदुवाक्यैश्च भारत ।
शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
क्षुत्पिपासाश्रमैरार्तः पूजितस्तु महर्षिणा ।
विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्द्विजस्तदा ।
उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानृतम् ।

S जन्मापि धृत[? read धार्त]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा. — S om. lines 6-8. — (L. 6) Ñ1.2 B4 त्वं प्र-; Ñ3 Da2 Dn D1 त्वं तु (for जातां). — (L. 9) S हि (for तु), and ब्रवीहि (for वदस्व). — (L. 10) Om. in S. Ñ3 D (except D2.4.5) यथावदिह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महामुनिः (for °तपाः). — (L. 13) T G सिंचन्वै; M संसिंचन् (for आसिच्य). T G अधारयत् (for अकल्पयत्). — (L. 14) S कल्प्यते भागः. T G तं तु धात्र्यस्य वै पृथक्; M तं तु धात्री पृथक्पृथक्. — (L. 15) B4 D2.3.5 M कुम्भेषु; T2 G2.4.5 चैकैकं (for कुण्डेषु). — (L. 16) Ñ2.3 सुमहामना; S सुमहायशाः. — After line 16, S ins.:

नाब्रवीच्च ऋषिं किंचिद्गौरवाच्च यशस्विनी ।

— (L. 17) Om. in S. Ñ B1 Dn दुहितुः स्नेह°. — After line 17, B3 ins.:

महर्षिमब्रवीत्किंचिद्गौरवात्सा तपस्विनी ।

— (L. 19) S न चर्षिर्मां वदेदन्यथा (M °वे मृषा). — (L. 20) T G M3 वै (for इयं). M3.6-8 भवेन्मम परा तुष्टिर्. — (L. 21) S शतस्यापि (for भविष्यति). — (L. 22) S °प्रजाल्लोकानवाप्तः स्यात्पतिर्मम. — After line 22, S reads line 25; while D1 ins.:

अपूर्वं कृतमेवैनद्दुहित्रा सह संगताः ।

— (L. 23) S अधिकं, and जामातुभिर्. — After line 23, D5 S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपत्यं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्नुयाम् ।

— (L. 25) S अहं च कृतकृत्या स्यां दुहित्रा सह संगता. — (L. 26) S वा मे (for तप) and गुरवस्तोषिता यदि. — (L. 27) S सुकृतं चेह लोकेऽस्ति (G1.6 M6-8 °केऽस्मिन्) तथा°. — (L. 29) K4 Ñ1 B5 व्यभज्यत; Ñ2.3 Da Dn D5 व्यभजत्स; D4.6 व्यभजत्तां (for विभज्य तां). S व्यभजत्सहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसंभवां. — (L. 30) S गण्यमानेषु कुंडेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.:

अभवच्चापरं खण्डं वामहस्ते तदा किल ।

— (L. 31) T1 कुंभं; T2 G शेष; M शेषत् (for त्वेतत्). S वागुदीरिता. — (L. 32) K4 Da Dn D1.6 दौहित्रयोगाय भाग; B3 दौहित्रयोगाद्भागोय. Ñ3 D1 परिशिष्टः; S एको दृष्टः. — (L. 33) Several MSS. शुभगा. — (L. 34) S अन्यद्. D4 S घृतकुंडं. S आनाय्य सुमहा°. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा राजन्कन्याभाग परंतप. — After line 35, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

संभूता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।

— (L. 36) S वीर (for राजन्). Ñ1.2 चैव हि; S चैव तु (for भारत). — (L. 37) S ब्रूयते पांडुनंदन (for the posterior half). — For details of colophon see foot-notes on p. 480.

ऋषिपुत्रः कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।
उद्दालकः ।
मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता ।
मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।
अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।
तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायणः ।
लोकज्ञः सर्वलोकेषु विश्रुतः सत्यवाग्घृणी ।
ब्राह्मणः ।
अपूर्वो भार्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतक्रियः ।
प्रजारणीं तु पत्नीं ते कुलशीलसमाधिनीं ।
सदृशीं मम गोत्रेण वहाम्येनां क्षमस्व वै ।
पाण्डुः ।
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ।
यष्ट्याधारः स्खलद्गात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।
स्वव्यापारामक्षमां तामचिन्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1. 113. 12, D_5 8 ins.:

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।
दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावान्ब्रह्मवित्तमः ।
शापानुग्रहयोः शक्तस्तूष्णींभूतो महामतः ।
तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।
पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।
अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुञ्च मे ।
एवमुक्त्वा तु याचन्तं विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः ।
प्रत्युवाचद्विजो राजन्नप्रगल्भमिदं वच. ।
अपत्यार्थी श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुष' ।
पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।
ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृहः ।
मम को दास्यति सुतां कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातपः ।
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्तः श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

66

After 1. 113. 40^{ab}, D_4 (*suppl. fol. sec. m.*) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूयं स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।
दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ।
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।
एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिः ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तत्र पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् ।
योगशास्त्रं च सांख्यं च तत्र लोकायतं तथा ।
तत्र ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नव विस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणां यज्ञसंहिताः ।
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।
नानार्थानि च सर्वाणि ततः शास्त्राणि शंकरः ।
प्रोवाच भगवान्देव कालज्ञानानि यानि च ।
चतु.षष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।
इत्येताः शांकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंहिताः ।
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः ।
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ताः वेदवादाश्च ते स्मृताः ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।
विद्यानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः ।
शक्रः स्वायंभुवश्चैव मनुः परमधर्मवित् ।

64

After line 6, D_5 reads 1189*. — After line 24, ins.:

पुत्रमेकं समुत्पाद्य पितॄणामृणमोचकम् ।
प्रदास्यामि पुनस्तेऽहं पुत्रारणिमिमां तु ते ।

65

(L. 8) T_2 G_{4-6} M_{6-8} प्राणदानेन.

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।
अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह ।
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्नृपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यतेऽऽश्रमिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः ।
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After 1. 115. 28, D_4(suppl. fol. *sec. m.*).s (partly; and at a different place) S ins.:

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्भीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापसोऽभूत्तपश्चरन् ।
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रब्रुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककर्शिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोष्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः ।
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विससर्ज पुरोहितम् ।
युक्तानि च कुमाराणां पारिबर्हाण्यनेकशः ।
कुन्तीं माद्रीं च संदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।
गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शार्यातेः पृषतः पुत्रः शुको नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा स महात्मा महामखैः ।
आराध्य देवताः सर्वाः पितॄनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपबृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः ।
असिचर्मणि निष्णातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शार्ङ्गं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददतां श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् ।
विपाठक्षुरनाराचान्गृध्रपक्षानलंकृतान् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपर्याप्तान्स्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिंदमाः ।
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a *repetition* of 1. 115. 28 —a clear sign of interpolation—and a *colophon* (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

67

☞ This passage occurs also in D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), which was inadvertantly omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to 1. 115. 28. D_4 ins. lines 4–44 of the passage after 1. 116. 1[ab], om. the rest.

(L. 3) D_4 *आगता यादवाः सर्वे*. — (L. 5) D_4 तत्रैव न्यवसत्पाण्डुः शतशृङ्गे महामनाः. — (L. 7) D_4 तपः परममास्थितः (for the posterior half). — (L. 8) D_4 दृष्ट्वा तु कुशलं तेषां पप्रच्छुरितरेतरं. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L. 11) D_4 दिनानि कतिचित्स्थित्वा सुप्रीतैस्तत्र पूजिताः. — (L. 12) D_4 वसुदेवपुरोगमाः. — (L. 13) D_4 प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानागम्य सकाशतः. — (L. 15) D_4 तत्र पुरोहितो राजन्नपुराद्वा विनिर्गतः. — (L. 16) D_4 वसुदेवाज्ञयादाय (for the prior half). — (L. 18) D_4 इत्यन्यत्ययनानि चलकर्माणि च. — Colophon. *Adhy. no.:* D_4 123; T_1 115; T_2 65; G_3 M 66. — After the colophon, D_4 ins.:

जनमेजय उवाच ।
कस्मिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाह्वयम् ।
समागमन्त देवेभ्यः तेषामत्युग्र निरतम् ।
यदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशपायन ।

पाण्डवाना तथायुस्त्व शृणु कौरवनन्दन ।
जगाम हास्तिनपुर षोडशाब्दो युधिष्ठिर ।
भीमसेन पञ्चदशे बीभत्सुर्वै चतुर्दशे ।
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जग्मतुर्नागसाह्वयम् ।
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रै सहोषिता ।
षट् च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कच ।
षण्मासानेकचक्रायां वर्षं पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रै सहोषित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् ।
द्वादशाब्दानथैक च विभ्रमद्यूतनिर्जिता ।
भुक्त्वा षट्त्रिंशत राज्य सागरान्ता वसुधराम् ।
मासै षड्भिर्महात्मान सर्वे कृष्णपरायणा ।
राज्ये परिक्षित स्थाप्य इष्टा गतिमवाप्नुवन् ।
एव युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तर शतम् ।
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुज ।
कृष्णात्सकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबल ।

☞ The passage is immediately followed by 1 116 1 (*without* वैश°)

68

After 1 116 22, D_4 (marg *sec m*) S ins

वैशपायन ।

तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुम ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममलाम्बरसवृतम् ।
अलकारकृत पाण्डु शयान शयने शुभे ।
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहीति च ता कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयो पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारतीम् ।
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजान विललाप सा ।
त तथाशायिन पाण्डुमृषय सह चारणै ।
अभ्येत्य सहिता सर्वे शोकादश्रूण्यवर्तयन् ।
अस्त गतमिवादित्य सशुष्कमिव सागरम् ।
दृष्ट्वा पाण्डु नरव्याघ्र शोचन्ति स्म महर्षय ।
समानशोका ऋषय पाण्डवाश्च बभूविरे ।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।

हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दाया कथ माद्रीं समेत्य वै ।
निधन प्राप्तवान्राजन्मद्भाग्यपरिसक्षयात् ।
युधिष्ठिर भीमसेनमर्जुन च यमावुभौ ।
कस्मात्पुत्रान्प्रियान्हित्वा प्रयातोऽसि विशा पते ।
नून त्वा त्रिदशा देवा प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्र ते चरित विप्रससदि ।
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिव शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहावाभ्या गमिष्यामीति नस्त्वया ।
प्रतिज्ञात कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः ।
आवाभ्या त्वेव सहितो गमिष्यसि विशा पते ।
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्चितां तव ।

वैशपायन ।

विलपित्वा भृश त्वेव नि सज्ञे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुखा सर्वे पाण्डवा वेदपारगा ।
तेऽप्यागत्य पितुर्मूले नि सज्ञा पतिता भुवि ।
पाण्डो पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवा ।

— (L. 49) D_4 भीम पचदशाब्दे तु म वन्दे वै धनजय , G_6 M_8 पचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनजय (!) — (L. 56) T_1 $G_{1.2}$ बभूवु , G_6 M_8 बभ्रमु (for विभ्रम-) D_4 वने वैराटके तथा (for विभ्रम°) — After line 56, D_4 (which om line 57) ins

सधौ युद्धे त्वतिक्रान्त मासषट्कं नृपोत्तम ।
चतु पञ्चाशद्वर्षेण निराशास्तुर्वसुधराम् ।

— (L. 58) D_4 तपोनिष्ठा वनेभवन् (for the posterior half) — After line 58, D_4 (which om line 59) ins

महाप्रस्थानिकविधौ शेष मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D_4 इत्येवमादित्त प्रोक्त (for the prior half). — (L. 62) D_4 वर्षेण बलभद्रोपि कृष्णाज्ज्येष्ठ प्रकीर्तित — After line 62, S (except $G_{2,3,6}$) ins.,

रामो वृकोदराज्ज्येष्ठ त्रिभिर्मासैर्महाबल ।,

while D_4 ins

पाण्डु पञ्च महातेजास्ता पश्य पर्वते सुतान् ।
रेमे स काश्यपसुत पत्नीभ्यां तु भृशं तदा ।
यस्मिन्पक्षे समुत्पन्न पार्थस्तस्य च धीमत ।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।
पुरोहितेन सहितो ब्राह्मणान्पर्यहर्षयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संशितव्रतान् ।
पूजयामास विधिवद्वासोभिर्दक्षिणाभिस्तै ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D_4 after 1 116

युधिष्ठिरः ।

हा विनष्टाः स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्तेम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्राः स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता ।
नास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्याः सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कर्तव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

हित्वा राज्यं च भोगांश्च शतशृङ्गनिवासिना ।
त्वया लब्धाः स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मांसं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्वन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मनः ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः ।
अभुक्त्वैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
तस्मिंस्तपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्तारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ।
एतच्छ्रुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजयः ।

यमौ ।

दुःसंचयं तपः कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महतः शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावाप्तं किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After 1. 116. 30, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विनः ।
सुभगे बालपुत्रे तु न मर्तव्यं कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेष्वर्थजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् ।
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्र्याश्च बलिनां श्रेष्ठः शल्यो भ्राता महारथः ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः ।
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
यमैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विद्म शोभनम् ।

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे ।
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये संतृप्ता न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् ।
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
पादौ परिचरिष्यामि तथार्याद्यानुमन्यताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्रराजसुता शुभा ।
ददौ कुन्त्यै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षीन्सा परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय बहुशः पार्थानात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

---

30 — (L. 10) T_1 $G_{1.3}$ M_3 भारत (for भारतीम्). — (L. 35) Noteworthy is the phrase पितुर्मूले ! Cf. line 30 of passage No. 46. — (L. 38) T_1 $G_{1.2.6}$ M_3 जीवाम (for वर्तेम). — (L. 55) T_1 G (except $G_{4.5}$) M_3 °पुत्रैश्च पंचभिः.

69

Line 22 = line 7. — After line 22, D_4 ins.:
न च मे तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च तथा न मे ।
— (L. 35) D_5 वृद्धोपासनसंसक्ताः; T_1 G_1 M_3 वृद्धानुशासने सक्ताः; G_3 बुध्याद्युपासने सक्ताः; G_6 वृद्धानुपासनायुक्ताः.

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठश्चतुर्णां धर्मतः सदा ।
वृद्धाद्युपासनासक्ताः सत्यधर्मपरायणाः ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
तस्मात्सर्वे कुरुध्वं वै गुरुवृत्तिमतन्द्रिताः ।
ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
धन्या त्वमसि वार्ष्णेयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया ।
वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
ऋषीणां संनिधौ चैषा मया वागभ्युदीरिता ।
दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः ।
ज्येष्ठा वरिष्ठा त्वं देवि भूषिता स्वगुणैः शुभैः ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
यथा तथा विधत्स्वेह मा च कार्षीर्विचारणाम् ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी ।
अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भामिनि ।
संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथाः शाश्वतीः समाः ।
ततः पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारगः ।
हिरण्यशकलानाज्यं तिलान्दधि च तण्डुलान् ।
उदकुम्भं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
अश्वमेधाग्निमाहृत्य यथान्यायं समन्ततः ।
काश्यपः कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
पुरोहितोक्तविधिना पाण्डोः पुत्रो युधिष्ठिरः ।
तेनाग्निनादहत्पाण्डुं कृत्वा चापि क्रियास्तदा ।
रुदञ्शोकाभिसंतप्तः पपात भुवि पाण्डवः ।
ऋषीन्पुत्रान्पृथां चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119. 7, G1 ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्व एव हि ।
पाण्डवाः कौरवाश्चैव राज्यैश्वर्यमदान्विताः ।
पृथ्वीनिमित्तमन्योन्यं घातयिष्यन्ति निर्घृणाः ।
कुरुपाण्डवयोरर्थः पृथिवीक्षयकारणः ।
अन्योन्यं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् ।
रुधिरौघनिमग्नां च बालवृद्धावशोषिताम् ।
घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
दृष्टानन्दसुखं प्रीत्या दृष्ट्या मातः शृणुष्व ह ।

71

After 1. 119. 30ab, K4 Ñ B D ins. (cf. No. 73 below):

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ।
न्यवेदयंस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् ।
विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलैः सांचारिकैरपि ।
संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
जलं तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह ।
उपच्छन्नान्बहून्कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः ।
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीच्छितं च भीमेन तं वै दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः ।

71

D5 ins various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N B1.3 उत्पादितं; Dn1.n2 उपपादितं; D4 दृष्ट्वा कृतं. — (L. 11) Da प्रविशंति (for विशन्ति स्म). — (L. 14) Dn D3.4 यंत्रैः (for जलैः). — (L. 16) Ñ1.3 तथा श्रीकुब्जकैरपि; D2 तथा पद्माकरैरपि. — (L. 20) Ñ B1.3.5 Da D3.4 उपपन्नान्. — (L. 26) N1.3 D2 भ्रातृबंधुः; N3 Dn मरैवच. — (L. 27) N3 Dn D1 चक्रु (for वक्त्रे). — (L. 28) K4 प्रतिक्षिप्तं; Ñ Dn D3.4 प्रतीक्षितं; Da D1 प्रतिष्ठितं.

ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After 1.119.38ab, K4 Ñ B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्वराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अथ नरो वै नागेन्द्र अप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विपरीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ।
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबल ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिंदमः ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
धृतक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन परं साधु समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः ।
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ।
क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचितानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः ।
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः ।
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता ।
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः ।
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।

72

(L. 1) Ñ3 B6 Dn D1.5 सर्वे (for सर्पा) — (L. 3) Dn D1 ह्यप्सु — (L. 7) Ñ B1 Dn D1 transp. तं and त्वं — (L. 22) Ñ1.2 B1.3 Dn D1.4 स (for सन्) — (L. 25) Ñ3 B (except B1) D2.3 नागदत्ते — Colophon om. in B D3.5 Adhy. no. Dn1 D2 128, Dn2 127. Aggregate śloka no. Dn1 5037 — (L. 33) K4 नाविंदन्; Ñ1.2 Dn ह्यविंदन्; B1 D2 अविदन्; B3 ह्यविंदन्; D6 चिंतयन् — After line 36, D5 ins.:

नेति साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं व्यचिन्वंस्ते स पाण्डवाः ।
भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्त वनं सर्वे न पश्यन्ति स्म मारुतिम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) Ñ3 Dn भ्रातस्वावित — After line 54, B3 ins.:

विदुर उवाच ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।
ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमेत्युच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तो वनं सर्वे ते न पश्यन्ति तं जनाः ।
आगम्य नगरं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो महाबलः ।

निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।
विदुर उवाच ।
मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ।
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यत्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि ।
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
भ्रातरस्ते तु तप्यन्ति त्वां विना कुरुपुंगव ।
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः ।
भुक्तवान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबलः ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामन्त्र्य पाण्डवः ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाज्जलरुहेक्षणः ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्दनः ।
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः ।
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।
तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।
ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमाः ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्ये च महति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने जलस्थले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च ।
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सूदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धार्तराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्त्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च वाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानं स्माथ पश्यन्ति भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुद्धैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सूपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिल्पिभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा कारण्डकैरपि ।
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

(cf. the ins. in D_5 given above). — (L. 61) D_5 दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं दत्ता देवैरभिष्टुतैः. — (L. 67) N_3 B_3 Dn $D_{1.3}$ प्रतिबुध्यंतं. — (L. 71) $Ñ_{1.3}$ $B_{1.6}$ Da $D_{4.5}$ °च स्वगृहं स्नातो दिव्यैरेभिः शुभैर्जलैः. — After line 94, K_4 $Ñ_2$ $B_{1.3}$ D (except D_5) ins.:

इतः प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृताः ।

73

The first few lines of this passage are found in D_5 also. — (L. 2) $G_{1.4.5}$ प्राणवान्. For lines 5–6, cf. 1. 119. 29; for 7–8, cf. 1310*; for 9, cf. 30[ab]. Lines 10–40 are an almost verbatim repetition of lines 1–31 of passage No. 71 above. — (L. 14) T_1 G_{1-3}

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्तत ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपम ।
सत्कृत्य भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया ।
प्राक्षिपद्वै स्वयं भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
ततस्ते सहिता सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य कुरुनन्दना. ।
विहारायतनेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा व्यायामाभ्यधिक जले ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ।
स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषत ।
श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधन स्वयम् ।
शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाज्जलमपातयत् ।
सशेषत्वाच्च संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डव ।
पपात यत्र तत्रास्य शूल नासीद्यदृच्छया ।
स नि सज्जो जलस्यान्तमवाप्यैव पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
तत समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषै ।
दश्यते पाण्डवस्तत्र विषदिग्धो महाविषै ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्पविषेणाशु स्थावरं जङ्गमेन तु ।
तत प्रबुद्ध कौन्तेय स तरसंछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान्कांश्चित्प्राणैर्व्ययोजयत् ।
ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययु ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेशित ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्त स च दष्टो ह्यनेकश ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु न ।
पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्ट सन्पृथायाश्चार्यकेण तु ।
ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डव ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकि सुमहायशा ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्र किमस्य क्रियतामिति ।
प्रियं धनौघं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबल ।
बलं नागसहस्रस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नाग वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागै. कृतस्वस्त्ययन शुचि ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रस पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्तदा कुण्ड पिबति स्म महाबल ।
एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दन. ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुज ।
शेते स्म च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु ।
दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशीविषह्रदे ।
प्रक्षिप्य कृतकृत्य स आत्मानं मन्यते तदा ।
प्रभातायां रजन्यां तु वनाद्यविविशु पुरम् ।
वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव सः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि ।

गमामिमां न(T1 च; G1 प्र)यामोच — After line 16, G1 ins.:

जानन्नप्यनुमेने तद्भेदबुद्धिभिया तदा ।

— After line 31, G1 ins ·

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।
खेलन्त' प्रहसन्तश्च विघृतेषु कुमारका ।

— For line 34, G1 reads

स* * क्षेपयामास स्वयमुत्थाय मित्रवत् ।
बहिर्मधुरया वाचा हृदयेन क्षुरोपम ।

— For lines 41-49, cf 1 119 31-34. — After line 48, G1 ins

खानयित्वाप्सु शूलानि प्रदेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L 49) G1 लतापाशैर्दृढं बद्ध्वा — For lines 52-57, cf 1312*, for lines 58-59, cf 1. 119 38[ab], for 60-85, cf. lines 1-26 of passage No 72 above — (L. 64) T1 G1 विषाविष्टोंतर प्रा°, G6 निश्चेष्टोसावनुप्रा°. G1 s दष्टोप्यने°; G5 e दष्टोन्वबुध्यत — For lines 69-71, G1 subst :

अथ वासुकिना भीमो दृष्ट स्पृष्ट' सुहृत्तम' ।
परिष्वक्तश्च सस्नेह भीम प्रीतोऽभवत्तदा ।
वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीममाहामृत वच ।

— (L 88) T1 G4 s प्रविवेश पुर तत' — For lines 89-93, cf. lines 30, 33-36 of passage No. 72 above. — After line 89, G1 ins :

इति स पृच्छतां नृणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा सं नानुपश्यति।
उपगम्य ततः पार्था मातरं मातृवत्सलाः।
अभिवाद्याब्रुवंस्ते वै अम्ब भीम इहागत.।
नेति साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन्।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं विचिन्वन्ति स्म पाण्डवा ।
भीम भीमेति ते वाच निलमुच्चैरदीरयन्।
विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स्म पश्यन्ति भ्रातरम्।
आगताः स्वगृह भूय इदमूचु पृथां तदा।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो वने चित॰।
विचितानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा।
ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम्।
उवाच क्षत्तर्बलवान्भीमसेनो न दृश्यते।
उद्यानान्निर्गता॰ सर्वे भ्रातरो भ्रातृभि सह।
तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह।
न च प्रीणयते चक्षु॰ सदा दुर्योधनस्य तु।
तत॰ प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम्।
विदुरः।
मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षण कुरु।
प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह।
दीर्घायुष सुतास्तुभ्य तथा ह्यृषिरभाषत।
आगमिष्यति ते पुत्र प्रीतिं ते वर्धयिष्यति।
वैशंपायन।
एवमुक्ता तदा कुन्ती नि श्वसन्ती मुहुर्मुहु॰।
शय्यापरा महाभागा पुत्रै परिवृता तदा।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डव।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली।
ओषधीभिर्विषघ्नीभि सुरभीभिर्विभूषित।
भुक्त्वा तु परमान्नं च नागैर्दत्त महाभुज।
उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाज्जलरुहेक्षण।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापित पाण्डुनन्दन.।
अन्तर्दधुश्च ते नागा पाण्डवस्यैव पश्यत।
तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वक गृहम्।
अभिवाद्य परिष्वक्त समाघ्रातश्च मूर्धनि।
प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे परगुनं ततः।
अभिवादितश्च तैर्वीरै सस्वजे च यमावपि।
तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स्म वृकोदरः।
यदा स्वचनमंसते वै पाण्डवास्तस्य मर्म तत्।
न स्वेय बहुलं चक्रु प्रयता भ्रातृरक्षणे।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमात्मनितिम्।
दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डव पुनरागतम्।
नि श्वसश्चिन्तयश्चैव अहन्यहनि तप्यते।
एवं दुर्योधनः पाप॰ शकुनिश्चापि सौबल।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमा।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः।
अभिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते।

Colophon.

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71-72 above, which latter are Northern interpolations It is worth nothing that this (addl) adhy. ends (lines 130-133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D_1 (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy , which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly — Cf. also footnote under 1 119 29.

74

After 1 121 21, B_1 ins

प्रयच्छ भगवन्मह्य वरमेतन्मया वृतम्।
कृतार्थं च भविष्यामि वर लब्ध्वा द्विजोत्तम।

— (L 91) T_1 G_4 नायात स स पश्यति, G_1 तेषामेवासमजसं.
— (L 100) G_1 उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च
— After line 100, G_1 ins

विचिन्वाना न पश्यामो भीममम्ब कुतो गत।

— For lines 101-105, cf lines 51-52 of passage No. 72 above — (L 105) G_1 न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति — After line 105, G_1 ins

दुर्योधनो न हि स्वच्छस्तास्तच्छङ्केत मे मन।

— For lines 107-114, cf. lines 59-66 of passage No. 72 above — After line 112, G_1 ins :

विचिन्वन्तो वने भीम पाण्डवा प्रत्यहं दिवा।
दु खाकार गोपयन्त दु खिता॰ [शेरते] निशि।

— For lines 115-124, cf lines 74-75, 80-89 of passage No 72 above — (L 123) G_1 ते॰ सर्वैरर्जुन परिष्वक्ते — (L 124) G_1 यमावपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदयत
— After line 124, G_1 (which om line 125) ins •

तक्षागलोकवृत्तान्त प्रत्यागमनमेव च।
प्रत्यानंस्ते यदा कर्म दुर्योधनकृत नृप।

— (L 126) T_1 प्रयत्नं तस्य रक्षणे, T_2 G_6 प्रयतंतास्य रक्षणे, G_1 प्रचक्रुस्ते स्मर॰, G_{3} $_{2}$ प्रयतुस्तस्य र॰, G_5 प्रयतंतश्च र॰. — (L 130) T_1 G_{1} $_{2}$ वर्णी (for पाप)

राम उवाच ।
प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव ददाम्यद्य यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् ।
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्वरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except $Ś_1$ Ko-$_8$ ins.:

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् ।
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ।
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु ।
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ।
अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च ।
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया ।
नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया ।
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारः सौमकिं गतः ।

76

K_4 N B D T_2 $G_{1,4,5}$ ins. after 1. 122. 47: G_3 after 41^{ab}:

अभ्ययास्तु ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः ।
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) K_4 अहं तु वाक्यं नित्यं च स्मरन्नेवाभवं तदा; S उक्त(T_2 $G_{4,5}$ तत्तु)वाक्यमहं ज्ञात्वा (T_2 $G_{4,5}$ हित्वा) प्रहृष्टेनांतरात्मना. — (L. 2) = (var.) 1. 121. 11^{cd}. S पितृनियुक्तत्वात्. — (L. 3) D_5 T G शारद्वतीं; M नातिवेशीं. T_2 $G_{1,6}$ M महाभाग. K_4 S समाहितः (G_1 विधानतः) (for महाव्रताम्). — Lines 4–5 = (var.) 1. 121. 12. — (L. 4) K_4 $N_{1,2}$ B_6 Dn D_1 सत्रे; S धर्मे (for सत्ये). — (L. 5) S आत्मजं (M_8 अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) K_4 धनिकान्वीक्ष्य पुत्र°; S धनिनां सुकुमारकान्. — (L. 9) S °रुदत्तात (T_2 $G_{4,5}$ °दन्दृष्ट्वा; G_2 °ददावन्; G_3 M_8 °दंस्तात) दिशो दश विमोहयन्. — After line 9, S (except T_2 $G_{4,5}$) read lines 14–15. — (L. 10) S स्वकर्मणि. — (L. 11) S नागच्छामीति यानंस्थानहं देशान् बहूनपि (T_2 $G_{1,4,5}$ भ्रमन्नपि). — S (which om. line 12) ins. after line 11: K_4, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सतन धनैर्हदितम् ।

— (L. 13) S मयाचित्वा परिश्रान्तमाप्नगच्छं धनं क्वचित्. — (L. 15) S नृत्यति महरान्स स (T_2 $G_{4,5}$ स स नृत्यति पीत्वा तु) पीतक्षीरोऽहमित्यपि. — S om. lines 16–17. — (L. 18) S तं दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व(T_2 $G_{4,5}$ M_{6-8} °मुप)पद्यत. — After line 19, S (which om. lines 20–23) ins.:

क्षीरास्सज्ञः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।
अश्वत्थामा तु धिङ् मां तु यः पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except T_2 $G_{1,4}$) न (for च). M पुरे (for पुरा). Ñ $B_{1,5}$ Dn $D_{1,2}$ वने (for भृशम्). S वर्जितो गर्हितो भृशं. — (L. 25) K_4 S पापिष्ठामाचरेयं धनाशया. — (L. 26) S (except $G_{1,2}$) प्रियं पूर्वं वचार यातो गिरं. — (L. 27) K_4 पूर्वसरयनुसंबद्धः; S पूर्वसंगतसंसिद्धः (°द्धं or °द्धि). S सोमकं.

76

(L. 1) Om. in T_2 $G_{1,4}$. $G_{5,6}$ अभिजग्मुस्तदा द्रोणं. — After line 1, D_4 ins. a colophon (*adhy. no.* 33). — (L. 2) T_2 $G_{1,2,4,5}$ बुद्ध्या भुजबलोद्योगैः. — (L. 4) T_2 $G_{1,2,4,5}$ लाघवादौष्ठवेन च. — (L. 5) $Ñ_{1,2}$ शिष्याणामेव; T_2 $G_{1,2,4,5}$ सर्वेषां तु (for सर्वे°). — (L. 6) T_2 $G_{1,2,4,5}$

एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ।
कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् ।
द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः ।

77

T3 G3 ins. after 1. 123. 6ab; G1.4, after 6: G2, after 7:

अस्त्रवास्त्राग्नियेपाख्यं यथा त्वं नाद्य कश्चन ।
धनुर्ग्रहेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
एतद्धृदि तदा जिष्णोर्ववृधे द्रोणशासनम् ।
परमं चाकरोद्यत्नं धनुर्वेदे परंतपः ।
अर्जुनो नरशार्दूलः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविविंशती ।
अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
शिशुकं मृण्मयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः ।
चक्षुषी वाससा चैव बद्ध्वा प्रादाच्छरासनम् ।
शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
तत्क्षणेनैव बीभत्सुरावार्पेद्दशभिर्वशी ।
पञ्चकैरनुविव्याध मग्नं शिशुकमम्भसि ।
तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यस्य विद्येत पाण्डव ।
ससंहारप्रयोगं च त्वमधीष्व व्रतं चर ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ।
यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
बाधते मानुषाञ्शत्रून्यदा चामानुषः क्वचित् ।
तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् ।
तथेत्येव च बीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
अवाप्तास्त्रं तु बीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da1 D5 S ins. after 1. 128. 4ab: K4 Dn D2, after 4: D3 (suppl. fol. *sec. m.*), after 1. 127. 11ab:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ।
ततो रथपदात्योघाः कुञ्जराः सादिभिः सह ।
प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम् ।
भ्रातृभिः सहितो राजा त्वरया निर्ययौ गृहात् ।
ततस्तु कृतसंनाहा यज्ञसेनसहोदराः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् ।
ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेनः शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

…पैन्द्रं तु विषमं द्रोण उपदेशेऽभ्यभाषत (G1 °णो धनुर्वेदचिकीर्षया). — (L. 7) T2 G1.2.4.5 एकः सर्वं विव्याध शरमुत्तमम्. — (L. 8) T3 G1.2.4.5 प्रायच्छदुदकानये. — (L. 10) T2 G1.2.4.5 यावन्नाभ्यधि(G2.4 यावत्तेनाभि)गच्छंति तावदस्य परा गतिः. — (L. 11) D2 कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं; D5 जिष्णुस्तत्कर्म चासदान्; T2 G1.2.4.5 तज्ज्ञे शंकयान्वितं. — (L. 12) T2 G1.2.4.5 पर्जन्येनैव मोक्षेण. — (L. 13) T2 G1.2.4.5 गुरुमायात्स फल्गुनः. — (L. 15) K4 नावसीदति; D4.5 न प्रहीयत; T2 G1.2.4.5 न चाहीयत. Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः; T2 G1.2.4.5 पार्थः शस्त्रभृतां वरः.

77

G2 om. lines 1, 17–29. — After line 23, G2 reads 1. 123. 76. — After the above passage, G1 *repeats* 1. 123. 7ab with v. l. ततश्चित्रान्धनुर्मार्गान् (for 7a); the repetition is followed by 1386*.

78

☞ Da2 was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da1 Dn D2.4 वररथारूढाः; D5 T1 G1-3.5 रथवरारूढाः. Da1 Dn D2.4.5 T1 G1.3.6 कुमाराः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Da1 Dn D2.4 °संनाहो, and यज्ञसेनो महीधरः. — (L. 10) Da1 Dn D2.4 °दुः सर्व एव ते. — (L. 14) Da1

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दर्पोत्सेकः कुमाराणामवार्यो द्विजसत्तम ।
एषा पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् ।
कुमारैरशक्य पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव सः ।
द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् ।
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने ।
सिंहनादश्च संजज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृश्य गगनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्जयः ।
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः ।

अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सबालवृद्धाः काम्पिल्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् ।
अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुह्य पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्याशु मा युद्धमिति पाण्डवः ।
माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फल्गुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्मदन्स्थितः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः ।
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः ।
गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn D2 4 दर्पोद्रेकात् K4 T1 आचार्य द्विज°, Da1 Dn D2 4 M8 आचार्य °त्तम, G1 अनिवार्यो द्विजोत्तम — (L. 16) Hypermetric! Da1 Dn D2 4 5 T1 G1 3.6 एतैरशक्य पां°, T2 G4 5 एतैरशक्यो यज्ञसेनो — (L. 19) Da1 Dn D4 5 G1 M8 प्राधा°, T2 G2 4 5 संप्रधावत — (L. 22) Da1 Dn D2 4 5 तत्र (for सर्वे) — (L. 26) T2 G2 4 5 शुश्रुवुः सिंहनादांश्च पांडवाः सुमहाबलाः — (L. 27) Da1 Dn D2 4 संस्पृश्य गगनं महान् — (L. 28–29) Da1 Dn D2 4 transp दुर्योधन° and दुःशासन Some MSS संक्रुद्धाः — (L. 34) MSS अवाकिरत्, अपातयत्, अताडयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्) K4 चचार च ववर्षं च, T2 G2 4 5 शरवर्ष(G2 4 °पातै)रवाकिरत् — After line 34 T2 G (except G2) ins

दुःशासनं द्वादशभिर्विकर्णं विंशकैः शरैः ।
शकुनिं विशिखैस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शरैः सर्वाङ्गसंधिषु ।
अष्टाविंशतिभिः सर्वे पृथक्पृथगरिंदमः ।
सुबाहुं पञ्चभिर्विद्ध्वा तथान्यान्विविधैः शरैः ।
विन्याध सहसा भूयो ननाद बलवत्तरम् ।
विनद्य कोशत्पाञ्चाल सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धनूंषि रथपञ्च च हयांश्चिच्छ्वजानपि ।

चक्रे सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
— (L. 35) Da1 Dn D2 4 5 T1 G2 3 6 मुसलैर्यष्टिभिस्तदा — (L. 36) K4 M6–8 अभ्यद्रवत M8 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा वर्षमाणा इवाम्बुदा — (L. 37) K4 D8 पांचाल्या, Da1 Dn D2 4 ते पौरा (for काम्पिल्या) — (L. 38) Da1 Dn D2 4 कौरवानेव, D5 T1 G2 3 6 कौरवाणां च (for नागराणां च) — (L. 39) K4 m न तिष्ठति, T1 G1 रुदति स्म (for नदन्ति स्म) — After line 39 D4 (marg sec m) T2 G (except G2) ins

पाञ्चाल्शरभिन्नाङ्गो भयमासाद्य वै तदा ।
कर्णो रथादवप्लुत्य पलायनपरोऽभवत् ।

G2 4 5 cont

न पाण्डुपुत्राः द्रोणमेकं एव वनं ययौ ।
— (L. 41) Da1 Dn D2 4 रथानारुह्य तदा — (L. 42) Da1 Dn D2 4 5 मा युध्यस्वेति पांडवं, T1 मा युध्येति च पौरवं — (L. 44) Da1 Dn D2 4 5 G2 3 6 सदागुरुरथा सह, T1 तदा तस्मिन्रणोत्सवे, T2 G2 4 5 गदापाणिपरोरिहा (T2 °रो रणे); M8 तदा दण्डसहायवान् — (L. 45) Da1 Dn D2 4 शङ्खमर्नं; D5 T1 G1 3 शंखस्वनं K4 Da1 Dn D2 4 T1 G2 M6–8 हत्वा (for कृत्वा) — (L. 46) Da Dn D2 4 रथेनानरथदिश–

कान्यग्रथनागाश्चान्सचचार वृकोदर ।
भारद्वाजप्रिय कर्तुमुद्यत फल्गुनस्तदा ।
पार्षत शरजालेन क्षिप्र प्रच्छाद्य पाण्डव ।
हयौघांश्च गजौघांश्च रथौघांश्च समन्तत ।
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चाला सृञ्जयास्तथा ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वश ।
सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
तद्युद्धमभवद्घोर सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वन श्रुत्वा नामृष्यत धनजय ।
तत किरीटी सहसा पाञ्चाल समभिद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ।
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तर ददृशे किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विन ।
न दिशो नान्तरिक्ष च तदा नैव च मेदिनी ।
नादृश्यत महाराज तत्र किंचन सयुगे ।
बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना ।
पाञ्चालानां कुरूणा च साधु साध्विति नि स्वन ।
ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खाना च महास्वन ।
सिंहनादश्च सजज्ञे साधुशब्देन मिश्रित ।
तत पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्र शम्बरो यथा ।
महता शरवर्षेण पार्थं पाञ्चालमावृणोत् ।
ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायान्त सत्यजित्सत्यविक्रम ।
पाञ्चाल वै परिप्रेप्सुर्धनजयमभिद्रवत् ।
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।
तत सत्यजित पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभि ।
विव्याध बलवद्गाजस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
तत शरशतै पार्थं पाञ्चाल शीघ्रमर्दयत् ।
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेग चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
तत सत्यजितश्चाप छित्वा राजानमभ्ययात् ।
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वससूत सरथ पार्थं विव्याध सत्वर ।
स त न ममृषे पार्थ पाञ्चालेनार्दितो मृधे ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वर व्यसृजच्छरान् ।
हयान्ध्वज धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुन पुन ।
हयेषु विनिकृत्तेषु विमुखोऽभवदाहवे ।
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयता वर ।
तस्य पार्थो ध्वज छत्र धनुश्चोर्व्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूत च सायकै ।
तत उत्सृज्य तच्चापमाददान शरावरम् ।
खड्गमुद्धृत्य कौन्तेय सिंहनादमथाकरोत् ।
पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसानदत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनजय ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्त नागमिव सोऽग्रहीत् ।
ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
दर्शयन्सर्वसैन्याना बाह्वोर्बलमथात्मन ।
सिंहनादस्वन कृत्वा निर्जगाम धनजय ।
आयान्तमर्जुन दृष्ट्वा कुमारा सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगर द्रुपदस्य महात्मन ।

— (L 51) Some MSS स (for सु) — (L 57) Da1 Dn D2 4 5 पदातींश्च रथांश्चैव K4 Da1 Dn D2 4 5 G2 न्य(D2 4 G2 ज)वधीत् (for नावधीत्) — (L 59) Da1 Dn D2 4 5 T2 G1.2 4 5 चालयन् Da1 Dn D2 4 5 रथनागाश्च, and सचचाल — (L 61) Da1 Dn D2 4 क्षिप्रमागात्म पाडव — (L 65) K4 Da1 Dn D2 4 5 सद्याय — (L 66) Da1 Dn D2 4 5 सिंहना मुखे (D3 गदद्) कृत्वा — (L 68) Da1 Dn D2 4 नामृष्य पाकशासनि — (L 69) K4 पांडव, Da1 Dn D2 4 5 पाचालान् (for पाञ्चाल) Da1 Dn D2 4 समरेद्रवत् Dn D2 om lines 73 77 — After line 73, K4 D2 G4 5 M ins

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L 74) Da1 D5 T G1-3 6 om न — (L 79) K4 m सह सत्यजिनेन च — (L 83) K4 Da1 Dn D2 G3 M3 महासिंहो — (L 85) Da1 Dn D2 4 °जयमदुद्रुवु — (L 87) Da1 Dn D2 4 5 सैन्य, T1 G3 सैन्ये, T2 G1 4 5 सेना — (L 89) Da1 Dn D2 4 गाढ (for राजन्) — (L 90) Dn आर्दयत् — (L 96) Da1 Dn D2 4 युधि, M3 5 रणे (for मृधे) — After line 98 G2 ins

मदयामास सक्रुद्ध पार्थं प्रौढपराक्रम ।

— (L 100) Da1 Dn D2 4 5 विनियुक्तेषु, T2 G4 5 पतितेष्वेव, M3.5 विनिपक्तेपु — (L 102) Da1 Dn D2 4 5 G3 अभ्यवर्षत Dn पांडव (for पार्षतम्) — (L 104) Da1 Dn D2 4 धनुश्छित्वा ध्वज (for ध्वज छत्र धनु) — (L 106) G1.6 M आददान — (L 107) Da1 Dn D2 4 उद्धृत्य, D5 T G2 4 5 उद्यम्य (for उद्धृत्य) — (L 108) Dn D4 T1 सहसापतत्, T2 G4.5 °सा बली — (L 110) Da1 Dn D2 पार्थे (for तार्क्ष्ये) — (L 111) M (except M5) व्यद्रवत — (L 112)

अर्जुन ।
संबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तम ।
मा वधीस्त्वद्बलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।
वैशंपायन ।
भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारित ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्तत महारथ ।

79

After adhy 128, K_4 $D_{5\ 6}$ (all suppl *fol sec m*) S ins

वैशंपायन ।
द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नाशशंसे पराजयम् ।
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदस्त्वमर्षान्नृपति कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यं धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्द्रोणाप्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नास्ति वीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वियादिमाम् ।
प्रभावशिक्षाविनयाद्द्रोणस्यास्त्रबलेन च ।
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।
अभित सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपति ।
तत्र नास्नातक कश्चिन्न चासीदव्रतो द्विज ।
तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ ।
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मज ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
अरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स उपामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रित ।
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्त प्रियकृत्सर्वकामद ।
पाद्येनासनदानेन तथार्घ्येण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्तत ।
केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे ।
कुतश्चाय समुद्योगस्तद्ब्रवीतु भवानिति ।
स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।
उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपद स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्र स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी ।
उपयाज चरस्वैतत्प्रदास्याम्यर्बुदं गवाम् ।
एवमुक्तस्तु तेनर्षि प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थी द्रुपद योऽर्थी स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैव स वै सज्जनसंनिधौ ।
आराधयिष्यन्द्रुपद स तं पर्यचरत्तत ।
तत संवत्सरस्यान्ते द्रुपद द्विजसत्तम ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं च फलादाने नायं कुर्यात्कथंचन ।
यो नापश्यत्फलं दुष्टं दोषांस्तस्यानुबन्धिकान् ।
विविनक्ति न शौचार्थं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।
संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञान्निरूप्य च ।
भैक्षमुञ्छेन सहितं भुञ्जानस्तत्तदा तत ।
कीर्तयस्येव राजन्य भोजनस्य रसं पुन ।
संहिताध्ययनं कुर्वन्वने गुरुकुले वसन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स सततं तदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामथ प्रीतो मुहुर्मुहु ।
एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा ।

Da_1 Dn $D_{3\ 4}$ स बाह्योबलमास्थित (Da1 $D_{3\ 4}$ °स्थित) — L. 115 = (var) 1 128 4[cd] — (L 116) M गुरोर्नौ द्रुपदो राजा संबंधी सुमहामति ($M_{3\ 5}$ °बल) — After line 116, T_1 ins

गृहीतोऽयं मया युद्धे साहसेनैव वीर्यवान् ।

— (L 119) $G_{1.6}$ धर्मयुद्धेषु M युद्धकरणे Da_1 Dn $D_{3\ 4\ 5}$ महाबल — After line 119, D_4 (marg *sec m*) T_1 $G_{1\ 3\ 4\ 5}$ ins

नागच्छत्तस्य नगरीं काम्पिल्यां कुरुनन्दन ।

79

The sub-group T_2 $G_{1.3}$ *offer* many variants for this passage, but being intrinsically unimportant they have been mostly ignored in these notes

— (L. 4) Hypermetric! K_4 द्रुपदोऽत्यमर्षितो राजन् D_5 द्रुपदोऽमर्षितो राजन् D_6 द्रुपदस्त्वसज्य राजा तु $G_{1\ 6}$ °स्त्वमर्षणा द्राजा $G_{2\ 3}$ अमर्षाद्द्रुपदो राजा $M_{3\ 5}$ ततस्त्वमर्षाद्द्रुपद M_{6-8} °स्त्वमर्षाद्राजेन्द्र — After line 10 D_5 ins

क्षात्रेण च बलेनापि चिन्तयन्नान्वपश्यत ।

— After line 23, G_3 ins

तोषयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रित ।

— K_4 T_3 $G_{2\ 3}$ M om line 30 — For line 31, D_5 subst

उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ।
यच्च तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनस सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं च ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशय ।

— (L. 50) K_4 M_6 तमहं; D_4 $M_{3\ 5}$ तं वै, G_1 मन्ये (for

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिः फलानां कलुषां गतिम् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
भृशं संपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ।
गोयुतानि ददाम्यष्टौ याज याजय मां विभो ।
द्रोणवैरान्तरे तप्तं विषण्णं शरणागतम् ।
ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवांस्त्रातुमिहार्हति ।
भारद्वाजाग्निना दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्रास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
ततो द्रोणस्तु मा जैषीत्सखिविग्रहकारणात् ।
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ।
द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् ।
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
प्रतिहन्त्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
कार्तवीर्यसमो ह्येष खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् ।
क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
नैषवस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् ।
ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ।
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
मा भैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाव्यग्रः संभारांश्चोपकल्पय ।
एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः ।
याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
गुर्वर्थं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे सं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
कौकिलीं नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिनः ।
सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रेहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।
पृषती ।
नालिप्तं वै मम मुखं पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।
याजः ।
याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रेहि तिष्ठ वा ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंमितः ।
ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
धीरः सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।
सोऽभ्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
जातमात्रे कुमारे च वाक्चान्तर्हिताब्रवीत् ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मन्त्रिते ।
कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतर्षभ ।
पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एवं). K_4 D_4 T_2 G_4 M मन्ये; G_1 तं वै (for तस्मात्). K_4 D_4 T_1 $G_{1.6}$ M भ्रातरं (for मन्येऽहं). — (L. 56) T_2 G °वैराभितप्तं मां त्वं हि त्रातुमिहार्हसि. — K_4 D_4 M om. lines 57–58. — T_2 G_2 ins. after line 62:

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।

— K_4 D_4 M om. lines 68–70, 72–73; D_5 om. lines 69–70. — (L. 75) K_4 T_2 $G_{1.2.6}$ M_6 क्षत्रं ब्रह्मपुर°. — K_4 D_4 M om. line 80. — (L. 81) K_4 $D_{4.6}$ M प्रददाम्यर्बुदं. — (L. 84) K_4 D_4 M °श्चोपपादय. — After line 85, D_6 G (except G_2) ins.:

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।

— K_4 D_4 G_2 M om. lines 86–87. — (L. 107) K_4 D_4

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ।
तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतर्षभ ।
श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृषती राजन्प्रपेदे सा सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ।
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
धृष्टत्वादप्रधृष्यत्वाद्धर्माद् द्युम्नभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतस्तदा ।
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय द्रुपदात्मजम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः *प्रतापवान् ।*
अमोक्षणीयं दैवं हि भावितत्वान्महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यर्थरक्षणात् ।
सर्वास्त्राणि तु स क्षिप्रमासवान्दृष्टमात्रया ।

Colophon.

जनमेजयः ।

द्रुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवाप्तवान् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।
कौतूहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।

वैशंपायनः ।

राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थी पुत्रकारणात् ।
वनं गत्वा महाराजस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
आराधयन्प्रयत्नेन तत्रापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते ।
कालस्तु सुमहान्राजन्प्रत्ययात्सुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समाददे ।
किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैवं तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महान्राजन्प्रत्ययान्नृपसत्तम ।
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
नियमस्थः स राजासीत्तदा भरतसत्तम ।
ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर ।
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददर्श तु सा राजंस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्रं राज्ञोऽपतद्भुवि ।
तच्च राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
पद्भ्यामाक्रमतायुष्मंस्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
पुत्रः समभवत्पादात्पादान्तस्यान्तरेण तु ।
ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः ।
नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्भरद्वाजस्य भारत ।
ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं *गतवान्प्रभुः ।*
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः ।
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदांश्चाधिजगे *साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।*
परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैवं वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
कालान्नातिचिराद्राजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् ।
स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्वभिषेचितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M धनुर्विस्फारयन्मुहुः. — K4 D4 M om. lines 103–110, 131–133. — (L. 138) K4 D5 T2 G2.4.5 M8 द्युतिसंभवादपि; G1 द्युम्नस्य संभवात्. — (L. 140) D4 G1.3.6 M6–8 °वामलकृष्णा. — K4 D4 M om. line 142. — (L. 145) K4 D4 भवितेति; D5 स तु मत्वा; G1.3.6 एवं मत्वा; M6–8 एवमुक्त्वा. K4 D4 M om. line 147. — Colophon. *Adhy. no.:* T2 G2–4 M 82; G1.6 83; G3 84. — (L. 174) K4 D4 T2 G2.4.5 M पादात्; D5 राजन् (for पादात्). K4 D4 M पादौ तस्यांत°; T2 G2.4.5 पादयोरन्तरे तु तः. — (L. 175) K4 D4.5 तेनास्य ऋ°; T2 G3 4.5 तस्य चाप्यृष°; M तेन चास्य°. — (L. 188) K4 D4 T2 G1.4.5 M धर्मात्मा धर्मेण. — After line 188, D4 ins.:

कथितं जन्म राजेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om. in G1.4. *Adhy. no.:* D4 110; T2 G2.5 M 83; G1.6 84.

एतन्मया ते राजेन्द्र यथावत्परिकीर्तितम् ।
द्रुपदस्य जन्म राजर्षे धृष्टद्युम्नस्य चैव हि ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दनः ।
युधिष्ठिरमजानाद्वै समर्थं राज्यधारणे ।
यौवराज्येऽभिषेकार्थममन्त्रयत मन्त्रिभिः ।
ते तु बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

☞ The first adhy. of this passage is an *anticipation* (with v. l.) of adhy. 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

80

N V_1 B Da Dn $D_{1.2}$ ins. after adhy. 128: K_4 $D_{4.5}$ S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् ।
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे ।
प्रगाढदृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा ।
क्षुरनाराचभल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित् ।
ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ।
बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः ।
ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निवेश्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत्पृथिवीमपि ।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया ।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ।

80

(L. 1) D_5 (orig.) S (except T_1) पांडुपुत्रो महायशाः (for the posterior half). — (L. 2) S यौवराज्ये (for पाण्डु°). — T_2 om. lines 3–5; G M om. lines 3–4. — (L. 4) Dn $D_{4.5}$ °मनुकंपार्थं. — (L. 5) G_1 M_{6-8} अथ दीर्घेण; $G_{3.4-6}$ अदीर्घेण च; $M_{5.8}$ अथादी°. — (L. 6) T_2 G M_8 पित्र्यां; $M_{5.6-8}$ पैत्रीं (for पितुः). — (L. 7) G_2 रथोद्योगे; $G_{7.6}$ रथे याने (for गदायुद्धे). $\tilde{N}_1$ अस्त्रयुद्धे; D_5 $G_{1-3.6}$ बाहुयुद्धे (for रथयुद्धे). T_2 $G_{4.5}$ M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च पांडवः. — (L. 8) D_5 $G_{1-3.6}$ संकर्षणाच्छिक्षितवान्; T_2 $G_{4.5}$ M अगृह्णाद्बलदेवात्तु. Some MSS. transp. शश्वत् and शिक्षां. T_2 $G_{4.5}$ M बाहुयुद्धं च वीर्यवान्. — After line 8, $G_{1-3.6}$ ins.:

ते तं बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

— (L. 9) D_5 S (except T_1) समाप्तविद्यः सोप्यासीत्. G_3 M (except M_8) °समो बली. — After line 9, T $G_{3.4.6}$ repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D_5 S गदाबलाभ्यां सं°. — (L. 11) D_5 T_2 G लाघवे चातिवेधने. — After line 11, D_4(marg. *sec. m.*).$_5$ S (except T_1 $G_{1.3}$) ins.:

लक्ष्यवेध्ये च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च ।

$D_{4.5}$ T_2 $G_{3.4-6}$ M cont.: T $G_{1.3}$ ins. after line 11:

असिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुनः ।

— (L. 12) D_5 T_2 G M सुतेजसां; $\tilde{N}$ ($\tilde{N}_3$ om.) V_1 Dn D_1 T_1 च भारत (for च तत्त्ववित्). — (L. 13) D_5 T_2 G M पांडवो (for फाल्गुनो). — After line 13, D_4 (marg. *sec. m.*) S (except $G_{1.3.6}$) read lines 33–34. — (L. 14) T_2 G लाघवात्सौष्ठवाच्च. — (L. 15) S (except T_1) बीभत्सोः स°. D_5 S (except T_1) द्रोणोभ्यभाषत. — After line 15, $G_{1.3.6}$ read lines 33–34, 31–32; while T_2 $G_{4.5}$ read lines 31, 32; G_2, on the other hand, read the lines 8, 12, 13 of the passage given under line 30, followed by lines 31–32. — (L. 16) S (except T_1) अथाब्रवीत्तदा द्रोणः फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) $\tilde{N}_1$ $D_{4.5}$ S (except T_1) सदा (for पुरा). — (L. 19) $D_{4.5}$ M_8 °र्थं गतः पार्थं; T_2 $G_{1.2.4.5}$ तीर्थादधिगतः पार्थं; $G_{3.6}$ °र्थं गतं पार्थं; M_{5-8} °र्थागतः पार्थं. S (except T_1) मया संक्रामितं त्वयि (M °तस्त्वयि). — (L. 20) S (except T_1) इदं (for यत्). — (L. 21) $\tilde{N}$ M इमां (for अपि). — (L. 22) S (except T_1) ददता चास्मि संदिष्टो. — (L. 23) $G_{1.3.6}$ M प्रयोक्तव्यं. T_2 $G_{2.4.5}$ प्रयोक्तव्यं त्वया वीर. D_5 $G_{1.3.6}$ M अस्त्रं संयुग(M संग्राम)मूर्धनि; T_2 $G_{2.4.5}$ प्रदेयं च तथैव हि. — After line

यस्त्वयाप्तमिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशां पते ।
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।
स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा ।
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां ववृते वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः ।

23, K4 D5 S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूत किंचिद्युध्येत हि त्वया ।
भारद्वाज सदा तेन हन्यास्त्वस्त्रेण संयुगे ।

[L. 1) T G °युद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G शस्त्रेण (for अस्त्रेण).] G1 cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद्वै गुरुशासनम् ।
महातेजस्तदेतेन हन्याः शस्त्रेण सयुगे ।

— (L. 24) K4 B1 Dn T1 त्वया प्राप्तमिदं वीर; T2 G M अवाप्तं तत्त्वया वी°. K4 दिव्यं नानार्थसाधकम्; T2 G M नान्यो दिव्य (or दिव्यं नान्यस) त्वदर्हति. — (L. 25) T2 G4.5 M बल्वान्समयो रक्ष्यः; G1-3.6 समश्च रक्ष्यो बलवान्. Ñ3 मुनिनोक्तो; Da मन्निसृष्टो; T2 G4 5 इति दृष्टो; G1-3.6 ईदृशो हि; M इति शिष्य. — (L. 26) M ज्ञातिसग्राममूर्धनि. — (L 27) Om. in M. Many MSS. ददामीति. D4 T G फल्गुनेन. — (L. 28) T2 G °मानोप्यहं रणे; M °मानो हि संयुगे. — T1 G4 5 ins. after line 28: T1 (om. line 1), after line 29: G1 (lines 30–42 only), after line 30:

त तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।
द्रोणो जगाद वचन समालिङ्ग्य तु फल्गुनम् ।
यन्मयोक्त पुरा पार्थ तव लोके नरः कश्चित् ।
सदृश कारये नैव सर्वप्रहरणे युधि ।
तत्कृत च मया सम्यक्तव तुल्यो न वर्तते ।
देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धु दैत्या न दानवाः ।
नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽस्मि किं पुनर्मानवा रणे ।
पर्स्तवाधिको लोके यो हि वृष्णिकुलोद्भवः ।
कृष्णः कमलपत्राक्षः कसकालीयसूदनः ।
स जेता सर्वलोकाना सर्वप्रहरणायुधः ।
नैतावता ते पार्थाह भवाम्यनृतवागिह ।
तदधीन जगत्सर्वं तत्प्रलीन तदुद्भवम् ।
तत्पदं न विजानन्ति महेशानादयोऽपि वा ।
तस्माभिप्रभवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्ममे ।
स एव कर्ता भोक्ता च संहर्ता च जगन्मयः ।
स एव भूत भव्यं च भवच्च पुरुषः परः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽय सनातनः ।
प्रादुर्भवति योगात्मा पालनार्थं स लीलया ।
तत्तुल्यो हि न जायेत न जातो न जनिष्यते ।
स हि मातुलजोऽभूत्ते चराचरगुरुः पिता ।
को हि तं जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।
श्यालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणवल्लभः ।
स्नेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।
न तेन भवतो युद्ध भविता नर्मतोऽपि वा ।
अपि चार्थे तव पुरा शक्रेण किल चोदितः ।
गोकुले वर्धमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।
ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तमः ।
कौन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।
भुवो भारापहरणे साहाय्य ते करिष्यति ।
तदर्थमभय देहि पाहि चास्मत्कृते प्रभो ।
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्रेण फल्गुन ।
तमुवाच ततः श्रीमाञ्शङ्खचक्रगदाधरः ।
जानामि पाण्डवे वंशे जात पार्थं पितृष्वसुः ।
पुत्र परमधर्मिष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
पालयामि त्वदशं त जीवलोकमहाभुजम् ।
आवयोः सख्यसदृश न च लोके भविष्यति ।
यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्त द्वेष्टि स मामपि ।
यन्मे वित्त तु तत्तस्य त विनाहं न जीवये ।
इति पार्थ पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।
तस्मात्त्वापि सदृशस्त्र विनाभ्यधिकः पुमान् ।
न चेह भविता लोके तमेव शरण व्रज ।
शरण्यः सर्वभूताना देवदेवो जनार्दनः ।

— (L. 29) S तत्तथेति प्रति°. — (L. 30) S युधिष्ठिरवशोऽभवत् (for the posterior half) — After line 30, D5 ins.:

सर्वामधीतवान्नीतिं पाताल्लाधिपतेस्तथा ।
जितवान्सकलान्निखिलांल्लोकान्बुद्धिमतां वरः ।

— After line 15, T2 G4.5 M read lines 31–32; G1.3.6, lines 33–34, 31–32. — (L. 31) T2 G (except G3.6) अभवत् (for अगमत्). — (L. 33) D4 T2 G3 4.5 M गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च; T1 G1.3.6 गजयुद्धेऽश्वयुद्धे च. T2 G (except G3.6) भारत (for पाण्डव°). — After line 33, T G (except G3.6) ins.:

दिव्यमानुषसंभूतानथाप्य सुमहायशाः ।
सर्वाण्यथाविमानस्त्राण्युक्तानि च तथा गुरोः ।

— (L. 34) M पारगो धनुर्युद्धे च. — (L. 35) S (except

चित्रयोधी समाज्ञातो बभूवातिरथोदितः ।
त्रिपर्वकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः ।
न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः ।
अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरून्प्रति ।
विपुलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन धीमता ।
दत्तमित्रमिति ख्यातं संग्रामकृतनिश्चयम् ।
सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः ।
भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः ।
एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः पुरा ।
ततो बलमभिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निशि ।

Colophon.

☞ In some MSS. this passage is followed by passage No. 81 below.

81

K4 Ñ V1 B D Ms-8 (the latter four MSS. om. lines 49–103) ins. after passage No. 80 above: T G2.4.5, after passage No. 83: G1.3.6, after adhy. 130: M8 (om. lines 49–103), after 1. 129. 1:

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजसः ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ।
तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम ।
तत्र मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।
कणिक मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

T1) उद्धवात्सवत्वां नीतिं भोजाद्बुद्धिमतां वरः. — After line 35, S ins.:

अस्त्रे शस्त्रे च शास्त्रे च रथनागाश्वकर्मणि ।

— (L. 36) S (except T1) अचरत् (for ववृते). — (L. 38) V1 Dn T1 समाख्यातो. D2 °रथोधिकः; T2 G4.5 °रथो भुवि. G1 बभूवास्त्रविदां वरः; M °बास्त्रविशारदः. — (L. 39) S °कृतयत्नैस्तु गांधाराणां°. — (L. 40) Ñ3 वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). D5 S सौवीराः and हताः. — (L. 42) K4 D6 S स राजा (for राजासीद्). — (L. 43) S बलसंमत्तस्त्वस्ति (T2 G4.5 °भि) मानी. — (L. 44) K4 D5 S कुंतलो; Ñ V2 विपुलो; B6 Da वितुलो (for विपुलो). D5 S दांतः (for शस्तः). — (L. 45) Dn दत्तामित्रः; D5 S दं(or दां)तवक्रः (or °क्रं). D5 S पुरं (D5 G1 M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T1 सर्वं समृद्धिमत्; G4 संप्राप्य तेजसा; G5 M °स्य तेजसा). — After line 45, D5 (which om. line 46) ins.:

जितः स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T1 G2.5 M5) अमित्रं. G (except G2.5) अमर्दयत्. T2 G1.3.4–6 M मृधे; G3 रणे (for शरैः). — (L. 47) K4 Ñ V1 B5.6 Dn D1 रथानां; D5 T1 G3 गत्वा वै; T2 G1.3.4–6 हत्वा च (G1 यो; G2.6 चै); M सरथो (for रथिनो). K4 Ñ V1 B6 Dn D1 अयुतं च सः; D5 T1 मरुधन्वनः. — After line 47, S (except T1 G3) ins.:

प्रतीच्यान्समरे राजञ्जिगाय भरतर्षभ ।

— (L. 48) Om. in M. T2 G transp. प्राच्यान् and सर्वान्. — (L. 49) T2 G जित्वा (for गत्वा). M तथा वै कौरवो जित्वा. D5 S दाक्षिणात्यान्नराधिपान्. — (L. 50) M धनौघान्. — After line 50, S (which om. lines 51–52) ins.:

अतः पञ्चदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार सः ।
तं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्राणां ततो भयमजायत ।
स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्विप्रचकार ह ।
भीमसेनो महाबाहुर्बलाद्बलवतां वरः ।
अदुष्टभावं त दोषैर्जगृहुर्दुष्टबुद्धयः ।
धार्तराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाद्भीमस्य कर्मणः ।
तान्दृष्ट्वा कर्मभिः पार्थान्सर्वानहितलक्षणान् ।
बलाद्बहुगुणांस्तेभ्यो बिभियुर्दोषबुद्धयः ।

— (L. 53) Some MSS. अतिख्यातं. — S om. line 55. — Colophon om. in K4 Ñ V1 D1. *Adhy. no.:* B1 136; B5 132; Da2.n3 138; D1 141; T1 134; T2 G2–5 M 84; G1.3.6 85.

81

T1 G3 M om. lines 1–7; T1 G1–4.5 om. lines 1–3. — S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिङ्क. — (L. 4) D1 मंत्रं पप्रच्छ कणिकममात्यं मंत्रवित्तमम्; G (G5 om.) ततः कणिकमानाय्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्. — (L. 5) T1 तेभ्योऽसूयाम्यहं द्विज; G (G5 om.) तेभ्योऽसूयामि वै सदा. — (L. 6) G (G5 om.) तस्य मे सदपुत्रस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम्. — (L. 7) Ñ3 B1.3 त्वं समाचक्ष्व; Dn D5 त्वं ममाच°; D1 एतन्ममा°; G (G5 om.) तत्त्वमा° (for मतमाच°).

वैशंपायन उवाच ।

स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।

कणिक उवाच ।

शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ ।
न मेऽसूयसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् ।
नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् ।
सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् ।
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।
दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् ।
हन्यात्त्रीन्पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वशः ।
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ ।

D2 मनसाचक्ष्व कणिक. Dn करिष्ये वचनं तव; G (G3 om.) करिष्यामः कथं वयं. — After line 7, D3 S (except T1 G6) ins.:

वैशंपायनः ।
दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।
कणिकमुपसंगम्य मन्त्रिणं सौबलस्य च ।
पप्रच्छुर्भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्प्रति नैकधा ।
प्रवृद्धाः पाण्डवा ह्येते नित्यं तेभ्यस्त्रसाम्यहम् ।
अत्र मे सहपक्षस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम् ।
कणिक तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामः कथं वयम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T G3 उपपन्नाय; G1-4.6 संप्रपन्नाय) तस्मै स परिमृश्यार्थं (T2 G6 परिपृष्टार्थं; G1.2 °पृष्टोर्थं; G3 °पृष्टोस्मि) चिंतया. — (L. 9) Da राजधर्मार्थदर्शनं; Dn राजशास्त्रार्थदर्शनं; D1 नीतिशास्त्र°; S (except T2 G4.5) °निदर्शनात्. — S (except T1) om. lines 10-11. — (L. 12) T2 G1.2.4.5 उद्यत°; G3.6 M च वृत° (for विवृत°). — T G1.3.4.5 ins. after line 12:

नित्यं च ब्राह्मणाः पूज्या नृपेण हितमिच्छता ।
सृष्टो नृपो हि विप्रस्य पालने दुष्टनिग्रहे ।
उभाभ्यां वर्धते धर्मो धर्मवृध्द्या जितावुभौ ।
लोकश्चार्थं परश्चैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— G6 om. lines 14–18. — (L. 15) S (G6 om.) भूतानि (for कार्याणि). K4 B1.3 D2 प्रसाधयेत्; S (G6 om.) अभिपालयेत् (for विधारयेत्). — After line 15, T G1.3.4.5 ins.:

कृतापराधं पुरुषं दृष्ट्वा यः क्षमते नृपः ।
तेनावमानमाप्नोति पापं चेह परत्र च ।
यो विभूतिमवाप्यो वै राज्ञो निकृतेऽधमः ।
समानपित्वा हत्वा च दद्याद्दीनाय तद्धनम् ।
नो चेद्धुरि नियुक्ता ये स्यास्यन्ति वशमात्मनः ।
राजा नियुञ्ज्यात्पुरुषानाप्तान्धर्मार्थकोविदान् ।
ये नियुक्तास्तथा केचिद्राष्ट्रं वा यदि वा पुरम् ।
ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्यदि वा न वा ।
परीक्षणार्थं विसृजेदान्तांश्छन्नरूपिणः ।
परीक्ष्य पापकं जह्याद्धनमादाय सर्वशः ।

— G3 M6-8 om. line 16. — Before line 19, G3.6 (om. line 1) ins.:

न श्रुत्वानक्षराजेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।
न शत्रुपक्षादुत्पन्नो विमोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S °को हि दुरुच्छिन्नः. — M7.8 om. lines 21–27; M6-8 om. lines 21–28. Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28 after line 35; G1.2 read lines 21–27 after line 35. — (L. 21) K4 B1.3 °चीर्णं; Ñ3 Da T1 °स्तीर्णं (for °दीर्णं). T2 G सुविक्रांतं सुविस्तीर्णं. T G (except G1.2) सुपलायनं. — (L. 22) T2 G आपद्गामय (G3.4 °गम-) कालेषु कुर्यान्नात्र विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परियास्यामो न च शयामहे वयम् ।
दासत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कर्हिचित् ।

(cf. ins. in B3 after line 35). T2 G om. lines 23-24. — (L. 25) S (except T1) संश्रयेत्. — T2 G om. lines 27–28. — (L. 29) S हत्वा च रिपुगोत्रमा (for the posterior half). — (L. 30) S दंडेन (for दानेन). S (except T1) हन्यात् (for तथा). — (L. 33) S ततोस्मान्तर पक्षाश्छिन्द्यात्सर्वानशेषतः. — (L. 35) T2 G M3 तिष्ठेयुः; M6-8 जीवेयुः. — After line 35, Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28; G1.2, lines 21–27. — After line 35, B3 ins.:

कथंकारं उपागोऽन्याश्चाशयामहे कथम् ।
दासत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कस्यचित् ।

cf. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36–42.

एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ।
अश्याधानेन यज्ञेन कापायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वा च ततो लुम्पेद्यथा वृकः ।
अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे ।
आनाम्य फलिनीं शाखां पक्कं पक्कं प्रशातयेत् ।
फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
ततः पर्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ।
अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् ।
कृपा तस्मिन्न कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ।
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् ।
अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।
जम्बुक उवाच ।
असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।
युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः ।
ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।
कणिक उवाच ।
जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।
दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः ।
शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ।
अथाजगाम पूर्वं तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।
व्याघ्र उवाच ।
किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वरः ।
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ।
जम्बुक उवाच ।
शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् ।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ।
गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये ।
व्याघ्र उवाच ।
ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।

— (L. 36) T_2 G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वसंस्तात), and °दर्शनं (for °दर्शकः). — $Ñ_1$ om. lines 37–46. — (L. 37) $Ñ_3$ राजन्क्षत्रसपत्नेषु; B_6 राजा राज्यं स°; Dn राजन्नित्यं स°; T_2 G राजन्न (G1.3.4 राजानः; G_6 राजन्ना) क्षत्रसंपन्नो. K_4 सदा भवेत; T_2 G ततो भवेत् (for समा°). — (L. 39) T_2 G लोकं प्रत्याप(G_3 °क्षाल; $G_{5.6}$ °लाप)यित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for °धारणे). — (L. 41) $Ñ_{2.3}$ V_1 B_1 Dn फलितां. $Ñ_1$ B_5 Dn8 D_5 फलं पक्कं; T G पक्त्वा पक्कं. — T_2 G om. line 42. — (L. 44) $Ñ_1$ Dn T_1 प्रत्यागते. T_2 G M ततः काल(T_2 $G_{1.4.5}$ सार)मुपादाय. — (L. 45) K_4 T_1 $G_{3.5.6}$ अमित्रस्तु न मोक्तव्यः; $G_{1.2.4}$ अमित्रो न च मुच्येत; M °त्रो नास्य मुच्येत. — (L. 46) Some MSS. transp. तस्मिन् and न. K_4 दुःखं तस्य न कर्तव्यं; S दुःखममित्र कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T_1) तथा भेदेन दंडेन. For प्रशातयेत्, MSS. °साध°, °पात°, °शांत°, °ताप°. — M om. lines 49–103! — (L. 49) T_2 G भेदैर्दंडैरथापि वा. — (L. 51) T_2 G वने वसति जंबुकः. — T_2 G om. lines 52–53. — (L. 54) T_2 G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको नकुलमूषिकौ. — (L. 55) G (except G_4) हि वने (for विपिने). — (L. 56) T_2 G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B_6 D_5 S (G_1 om.) चरणान्. — (L. 60) V_1 B (except B_6) Da D_5 मृद्नातु (for गृह्णातु). K_4 T_2 $G_{3.5.6}$ ततो व्याघ्रः प्रधावतु; $G_{2.4}$ मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा. — All MSS. except Dn8 om. कणिक उ°. — (L. 63) T_2 G अहनत् (for अवधीत्). — T_2 G om. line 64. — (L. 64) Ñ Dn दृष्ट्वाचेष्ट°. — (L. 65) T_2 G रक्षामि मृगयूथपं. — After line 66, V_1 $B_{5.6}$ $D_{4.5}$ T G ins.:

संचिन्तयन्तो मनसा मांसतृप्तिं पुनः पुनः ।

— V_1 B_5 D_4 T G om. line 67. — (L. 68) T_2 G अथागच्छत्तु पूर्वं हि. — (L. 69) V_1 B_6 $D_{4.5}$ T_2 G जंबुकश्चाभवत्तत्र (V_1 B_5 $D_{4.5}$ आस्ते च जंबुकस्तत्र) तदा चितापरो (*or* °कुलो) नृप. — (L. 71) T_2 G पिशितस्याशितारोऽद्य वि° सुखम्. — (L. 72) T G महाप्राज्ञ. T_2 G यद्वचो ($G_{3.6}$ यां वाचं). — (L. 74) T_2 G तृप्तिर्यस्य भविष्यति. — (L. 75) T_2 G तस्यैवं गर्जितस्त्वद्य (T_2 $G_{1.5}$ गर्जतस्तद्वत्) ततो etc. — (L. 76) T_2 G (G_2 om.) यद्येवमब्रवीत्तस्मात्काले चास्म्यवबो°. — (L. 77)

एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वच ।
जम्बुक उवाच ।
शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं संत्रस्त प्राद्रवद्भयात् ।
तत स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप ।
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संचोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
वृकावलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशन ।
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुल जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ।
नकुल उवाच ।
मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः ।
निर्जिता यस्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाप्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।
एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानस ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिपः ।
भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यून तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजञ्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्तव्या भूतिवर्धना. ।
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुन ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ।
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूप स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ।
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि पर सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभि. ।
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठत. ।

T2 G हनिष्यामि. — (L. 78) T2 G खादिष्यामि तु मांसा°. — After line 79, G3 ins.:

वध्यस्य मूषिकस्येति नकुलायाब्रवीद्वच ।

— (L 80) Om in Ñ3 T2 G. Ñ2 3 Dn D4 °प्रेक्ष्य — (L 82) B1 6 D2 T1 शव (for गरं). V1 B6 Da रोचये T2 G नथमसद्भिषस्य तत् (for the posterior half) — (L. 84) N2 Da Dn D1 °स्त प्रगतो (Da °ययौ) बिल. — (L. 85) T2 G तत स्नातस्तदा तत्र त्वाज°. — T2 G (except G1.2) om line 86. — (L 87) T2 G °द्धो न न° साधु करिष्यति. — (L 90) K4 वृकोप्यनशन कृ°; Ñ1 2 V1 Dn D1 4 5 ततोवलुपन कृ°, Ñ3 वृकोदरमल कृ°, T G भीतो(T1 वृको)वरिष्ठ कृत्वाथ. — (L 92) T2 G ततो राजन् (for महाराज). — (L 93) T2 G1 3 4 5 °स्ते मया हता, G2 6 °स्ते समागता — (L 97) K4 न त्वया उत्स°, Ñ V2 B3 Da Dn D1 T1 न त्वयाप्युत्स°, D2 न तेदुत्स°, G1 2.6 नाहमप्युत्स°, G2 न ह्यह हुत्स°, G4 न त्वह हुत्स°, G3 न त्वामप्यु° K4 D1.4 5 °क्त्वा सोप्युपाक्रमत्, B1 3 °क्त्वा सावपाग°, T2 G °क्त्वा गां विवेश ह. — (L. 98) B1 3 T2 G तेप्वपयातेषु — (L. 99) T2 G (except G3.6) स्तेव मन्त्रनिश्चयात् — G6 om lines 100–102 — (L. 100) Om. in T G1-5. Ñ1.2 V1 Dn D1 एधेत. Dn भूपति. — (L. 102) T2 G (G6 om.) सत्स्येनैव समीभूतं (for the posterior half) — (L. 103) T2 G1 3 4 5 मम, G3 6 नृप (for तथा). — (L. 104) S (except G3 6) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि- — (L. 105) S (except T1) अर्थे (G1 M नात्र) पर्यवतिष्ठेरन्- K4 Ñ V1 B1m D2 4 5 T G1 4.5 हतव्या K4 Ñ V1 B1m Dn1 D2 4.5 T1 भूतिमिच्छता, B3 5 6 Da G1 6 भूमिवर्धना, T2 G3 4 M2 3 भूरिवर्धना. — (L 106) S (except T1) °रिं हन्यान्न दोष इति भार्गव. — S (except T1) om. line 107. — (L 108) Om. in Ñ2 B3.6 Da D4 5 S (except T1) उभावपि शपेयातां श्रद्धानस्तु वध्यते (M6-8 हीयते). — (L. 110) T2 G1 4-6 M6-8 दृष्टो, G2 M2 3 धार्ये (for न्याय्यं). T2 G1 4-6 शोभन, M6-8 शासन — (L. 111) T1 G3 M शुद्ध; T2 शक्य, G1 शायया, G2 सत्य, G3-5 शक्य (for स्मित) — (L. 113) K4 Ñ2 V1 B6 न चाप्यन्यायविध्वस्तः; S न चैन क्रोधसंदीप्त K4 Ñ2 V1 B6 D4.5 विधाय इत्यादिना, S विधात्व श्रित्यथचन. — (L. 114) Ñ3 कृपोपेत, T1 M कृपा देन; T2 G1.3 4 5 प्रिय ब्रूयात् S शोचन्निव रुदन्निव — (L. 115) Ñ2 V1 B3 5 Da T1 सान्त्वदानार्थ°; T2 G1.3 4 5 सामदान दं°; T1 G2.6 M सात्वा धर्मा°. — (L. 116) D4 5 Da आश्वास्य; T1 G2.6 M त्वास्य (for अथास्य) K4 Ñ3 अथ तं; T2 G1.2.4.5 तदा तं; S विचलिते- V1 B3.5 D2 विचरते, Ñ1 Da D1 विपन्ने; — (L. 117) T1 M अपकारापराद्धस्य — (L. 118) K4 T2 G1.2.4.5 अपि; G2.6 M अपि (for स्थित). T2 G1.2.4.5

स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः ।
यः स्यादनुप्रासवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ।
अधनान्दाम्भिकांश्चोरान्विषये स्वे न वासयेत् ।
प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः ।
अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
वाचा भृशं विनीतः स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ।
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् ।
आशाकरणमित्येकं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् ।
धर्मं विचरतः पीडा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थं स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजैः सह ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ।
यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ।
योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।

घनैरर्कं (for शैलो मेघैर्). — M om lines 119-20 — (L. 119) T2 G यस्य स्यात्तु वध प्राप्तस्तस्यागारोपदीपन — (L 120) Ñ2 B (except B6) Dn T2 नास्तिकान्, T2 G भिक्षुकान् (for दाम्भिकान्). T G विषकर्मसु योजयेत्. — (L 121) S (except T1 G3.6) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती D5 S °दंष्ट्र इवोरग — (L 123) B6 D1 5 S (except T1 G3 6) अशङ्किताच्च S (except T1 G3 6) नित्यं शङ्केत शङ्कितात् — (L. 124) T2 G (except G3 6) शङ्किताद्भयमुत्पन्नं समूलमपि कृन्तति — (L. 126) S (except T1) आप्नोति (for उत्पन्नं) S (except T1) तस्मात् सर्वेन नाश्वसेत् (G1-4 सर्वांश्च विश्वसेत्) — (L 127) B1 5 T2 G1.2.4.5 चारस्तु (B1 5 °र सु) विदित था°, G3 6 चारास्तु विदिता कार्या, M (except M8) चारे सुवित्त यत्नार्थं — (L. 128) T2 G1 2 4 5 M पाषण्डादीनविज्ञातान्, G3 6 पाषण्डब्राह्मणादींश्च — After line 128, T G (except G3.6) ins :

स्वराष्ट्रे विदितांश्चारा परीक्षार्थे मुहुर्मुहु ।
स्वकीयान्वीरदोषेषु रक्षार्थं विसृजेन्नृप ।

— (L. 130) Ñ1 V1 B Da D2 4 वेश्यासु, T2 G1-5 देशेषु, M वा राजन् S (except T1) चत्वरेषु सभासु च — (L 131) Ñ1 2 Dn D1 कूपेषु (for द्यूतेषु). T2 G1 2 4 5 M द्यूतेषु जनपानेषु (M °वारेषु), G3 6 ब्राह्मणायतने धूते — (L. 132) S (except T1) तीर्थेषु (for सर्वेषु) — (L. 134) Ñ2 V1 B3.6 Dn D1 2 4 5 T1 स्मित-; T2 G1 2 4 5 M मृदु-; G3 6 शुद्ध (for श्लक्ष्ण) B2 Da S रौद्राय कर्मणे — Ñ1 om. lines 135-146. (L. 135) K4 Ñ2 3 V1 B1 Dn D1 5 अञ्जलिं शपथ — (L 136) T2 G1 4 5 अत्र, G2 3 6 M एतद् (for एवं) — (L 137) M पुष्पित स्यादनारूढो. S दुरारोह फलान्वित — (L 138) S (except T1) कस्यचित् — (L. 140) S °बंधास्तु सेवेत — (L 141) S (except T1) धर्मोतिचरित पीडा सह द्वा° — (L 142) Ñ2 B1m 3 Dn3 G3 M8 5 अर्थे चाप्यर्थे°, Da Dn2 D2 T2 G3-6 M6-8 अर्थेश्चाप्य(Da °स)र्थे°. Ñ2 B1m 3 Dn3 काम चातिप्र°, S कामश्चातिप्रसंगिन — (L. 143) S (except T1 G3 6) सान्त्वशीलेन चोज्ज्वल (M °लो व पेक्षिता) — (L. 144) S मन्त्रयेत्तद्विधै (T2 G3 6 °येत द्विजै, M6-8 °येद्विविधै) सह — (L 145) Ñ3 V1 Dn1 n3 तेनैव, Dn2 T G1 2 4 5 M केनैव (केनापि *or* केनेह) G3 6 मृदुना केनचिद्राजन्कर्मणा दा° — (L 146) S (except T1 G3 6) पश्चाद्धर्मं समाचरेत् — (L 147) T2 G (except G3 6) असंशयम् K4 Ñ1 3 Dn D1 2 S अनारुह्य (G1 2 4 5 अथारुह्य) — (L 148) T2 G1 2 4 5 वा न वा (for पश्यति). — (L 149) T2 G1 य सुबुद्धिं, G2 4 य सुबुध्या, G3 M6 8 यं स्वबुद्धिं, G5 ऋजुबुद्धिं G6 बुद्धिं परिभवेत्तस्मादतीतेन हि सा° — (L 151) G3 6 वैरिणा, सधिमास्थाय — (L. 152) S (except T1) पतनेन (G3 M °नैव) प्रबुध्यते — T2 G1 2 4 5 ins after line 153:

न रात्रौ मन्त्रयेद्विद्वान्न च कैश्चिदुपासित ।
प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।
समन्तात्तत्र पश्यद्भिः सहासैरेव मन्त्रयेत् ।
नैव संवेशयेत्तत्र मन्त्रवेश्मनि शारिकाम् ।
शुकान्वा शारिका वापि बालमूकजडानपि ।

आकारश्चात्मनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालित ।
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
कर्शितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ।
परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ।
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थं नास्ति संगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ।
संग्रहे विग्रहे चैव यत्न कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितानि च ।
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नर ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ।
अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुर स्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रय ।
नै श्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थिति ।
तालवत्कुरुते मूलं बाल शत्रुरुपेक्षित ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट क्षिप्रं संजायते महान् ।
अग्निं स्तोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नर ।
स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुत ।
क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशित कालसाधन ।
प्रतिच्छन्नो लोमवाही द्विषतां परिकर्तन ।
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ।
सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चय ।
तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप ।
भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत्कर्तव्यमरिंदम ।
सपुत्र शृणु तद्राजञ्श्रुत्वा च भव यत्नवान् ।
यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वास्य मन्त्रयेद्धार्मिकैर्द्विजै ।
नीतिशैर्न्यायशास्त्रज्ञैरितिहासे सुनिष्ठितै ।
रक्षा मन्त्रस्य निश्छिद्रां मन्त्रान्ते निश्चयेत्स्वयम् ।
वीरोपवर्णितात्तस्माद्धर्मार्थाभ्यामथान्मना ।
एकेन वाथ विप्रेण ज्ञातबुद्धिर्विनिश्चयेत् ।
तृतीयेन न चान्येन व्रजेन्निश्चयमात्मवान् ।
षट्कर्णश्छिद्यते मन्त्र इति नीतिषु पठ्यते ।
नि सृतो नाशयेन्मन्त्रो हस्तप्राप्तामपि श्रियम् ।
स्वमतं च परेषां च विचार्य च पुन पुन ।
गुणवद्वाक्यमादद्यान्नैव कुर्याद्विचक्षण ।

— (L. 154) Ñ1 2 Dn D1 T1 आकारमभिरक्षेत T2 G (except G5 6) M °र चात्मनो रक्ष्य T2 G (except G5, 6) चारयोग्य च सर्वदा M विवृत कायनाशन — (L 155) S (except T1) दुष्कर (for दारुण) — (L 156) G1 4 5 प्राप्नोति महतीं लक्ष्मीं नाहत्वा मत्स्यघातवत् — (L 157) S (except T1 G1 4 6) तृषित (for व्याधित) T2 G2-4 शांत G1 5 6 M श्रांत (for क्लिन्न) T2 G1 3 4 6 M विपरीतम् (for अपानीयम्) K4 S (except T1) अनायक (for अघा°) — (L. 158) K4 Ñ1 V1 T G °स्तमस्तं च B1 2. 4 °स्तमानं च Da °स्तमत्तं च D2 मत्तं च परिविश्वस्तं M °स्तकल्पं च S रिपोर् (for अरेर्) — (L 159) T G नानर्थेनार्थवांस्ति M न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते — After line 159, K4 ins

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।

— (L. 160) Dn D1 5 T1 साध्यानि (for कार्याणि) — (L 161) T2 G निग्रहे (for वि°) — (L 162) S वि(T1 सं)ग्रह कालयुक्तश्च — (L 167) T G दैवेन (for दण्डेन) K4 B1 T G उपहत N3 उपहित V1 उपगत T2 G सं(G3 6 प्र) गृह्णाति यदा नृप — (L 168) K4 T G उपगृह्णाति, Ñ1 2 V Dn D1 4. 5 उपगृह्णीयाद् — (L 169) K4 T2 G उपस्थित — (L 170) K4 S अतिक्रान्तमपेक्षयेत् (T1 G1, 2. 6 °मवेक्ष्यते M3. 6 8 °मवेक्षयेत् M5 °मुपेक्षयेत्) — S (except T1) om line 171 which is a repetition of 162 (q v) — (L. 172) S सेन्या (for दैव) — (L 173) S नि श्रेयसौ हि तौ ज्ञेयाविह चामुत्र च स्थितौ — (L. 174) S बलवत्कुरुते रूप बाल्याच्छत्रुरु° — (L 175) T2 G1 2 4 6 संपद्यते M °दधते — (L 176) S पण्डित (for यो नर) — After line 177, S ins

आत्मैव ददानीति प्रियं कुर्यान्निरर्थकम् ।
[T1 M आदातव्यं न दातव्यं]

— (L. 180) T2 G दहन्नेव M दहन्नेव (for हरेत्प्राणान्) T2 G3 5 6 कटुवारित G1 कालमारत G3 4 M कटुयापन — (L. 181) Dn लोमहारी G (except G1) M प्रच्छन्नो रोमवारी (M °धाती) स्यात् M द्विषतामपकारिणां — (L. 182) S पाण्डवाश्च तथा राजन्नन्यांश्चापि कुरून्प्रति — (L. 184) Om in T G1 4 5 M G1 2 6 न हि कुर्यात्समुपासनिष्टा इति निश्चय — (L. 185) G (except G3 6) M विशेषेण (for नरा°) — (L. 186) Ñ3 Dn D1 2 S भ्रातृभ्या S (except T1) बल्वंस्ते (for बलिनो यस्माद्) — Dn om lines 187-9; Ñ3 D1 S (except T1) om 188-9, S (except T1) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः ।
धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्तः समपद्यत ।

Colophon.

K_4 Ñ V_1 B D T_1 cont.:

वैशंपायन उवाच ।
ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ।
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् ।
दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।
तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।
पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः ।
ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।
एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिवंशप्रणाशनः ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।
इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा ।
नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।
नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ।
ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः ।
धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम् ।
निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि ।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ।
स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।
वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्राः सहानुगाः ।
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा ।
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रितात् ।
ततस्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।
दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ।
प्रेषयामासु राज्ञे च यथावृत्तं निवेदितुम् ।
संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ।
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः ।
तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।
प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः ।
पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः ।
जनमेजय उवाच ।
पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ।
दाहं जतुगृहस्यैवं पाण्डवानां च मोक्षणम् ।
सुनृशंसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम् ।
कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु विस्तरशो राजन्वदतो मे परंतप ।
दाहं जतुगृहस्यैतत्पाण्डवानां च मोक्षणम् ।

82

S (except $G_{3.6}$) ins. after 1444*: D_4 (om. lines 21–36), after passage No. 81 above (cf. v. l. 1. 130. 1):

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमरिंदमम् ।
जानन्धर्माप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।
राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने ।
न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।
अर्थशास्त्रं मयाधीतं साङ्गा वेदाश्च पुत्रक ।
धार्तराष्ट्र स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा ।
रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।
पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् ।
ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ।
कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाक् च ।
बहूनां भ्रातॄणां (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

---

190. — (L. 192) T_2 $G_{1.2.4.5}$ M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा; $G_{3.6}$ तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. *Adhy. no.:* B_1 T_1 137; Dn_{2}.n_3 139; T_2 G_5 86; $G_{1.2.6}$ 88; G_3 87; G_4 M 85. — *Śloka no.:* Dn_2 5635. — (L. 229) Dn $D_{1.5}$ T_1 वदतो (for ब्रुवतो).

82

(L. 3) M (except M_5) पूर्वं (for तात). — (L. 8) D_4 M धर्मकारणात्. — (L. 10) D_4 M तपसे (for वासाय). T_2 $G_{1.3.4.5}$ om. lines 13–16. — (L. 13) $M_{2.5}$ धर्मसंस्थापनार्थाय; M_3(*inf. lin.*).$_{6-8}$ °धर्मं समास्थाय. — (L. 18) D_4 M लोकद्वयहितैषिणः (for the posterior half). — (L. 19) D_4 M धर्मे च प्रसवे चैव ज्येष्ठाः पांडुसुतास्तदा. — M om. lines 20–21, and after line 23 ins:

ततः शांतनवो भीष्मः सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
पूर्वमुक्त्वा तथा वाच नाथ राज्यं ग्रहीष्यति ।
विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।

— (L. 24) Cf. 1. 129. 7. $G_{1.2}$ M पांडवश्रेष्ठ. — Lines 26–27 = 1438*. Lines 28–29 = (var.) 1. 129. 8. — L. 35 = (var.) 1. 130. 15^{cd}.

कनीयानपि स ज्येष्ठ श्रेष्ठ श्रेयान्कुलस्य वै ।
तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मभृतां वर ।
तस्य पुत्रा गुणै ख्याता अर्थे च कृतनिश्चया ।
कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथा ।
धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरता सदा ।
पौरजानपदाना च प्रीतिरेषु विशेषत ।
कथ नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।
दुर्योधन ।
पौरजानपदै सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यश ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राज्यरक्षणे ।
ते वय पाण्डवश्रेष्ठ तरुण वृद्धशीलिनम् ।
राजानमभिषिञ्चाम सत्य करुणवेदिनम् ।
स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशा ।
सत्कृत्य नित्य पूजार्हान्पाण्डव पूजयिष्यति ।
पितामह शांतनव धृतराष्ट्र च धर्मत ।
सपुत्र विविधैर्भोगैर्वासयिष्यति मानित ।
इत्येव विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहु ।
राजन्दु खशताविष्टा पौरा शतसहस्रश ।
तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवानि च ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां परितप्स्यामि भारत ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु ।
वैशपायन ।
एव तस्य वच श्रुत्वा प्रविश्य च गृह महत् ।

☞ In M the above passage is followed by adhy 129-130, in T2 G3 4 5 by a *repetition* (with v l) of the same two adhy (for the text of the repetition of adhy 129 see under No 83 below), and finally in G1 by adhy 131! See the *conspectus of interpolations on p 573*

83

☞ There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the *repetition* of adhy 129-130 in T2 G3 4 5 to which attention must be drawn here The v l given under adhy 129-130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy 129 and for the second occurrence of adhy 130, accordingly the texts given *here* in this App are that of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129

T2 G3 4 5 ins after (the *first* occurrence of) adhy 129 a passage which is a repetition (with v l) of adhy 130 (see conspectus on p 573)

वैशपायन ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव सचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्र ।
धर्मवृत्त सदा पाण्डु सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषत ।
नात्र किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति ।
निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वर ।
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तदा धर्मपर सदा ।
गुणवाँल्लोकविख्यातो नगरे च प्रतिष्ठित ।
स कथ शक्यतेऽस्माभिरपकर्तु नरर्षभ ।
राज्यमेष हि न प्राप्त ससहायो विशेषत ।
भ्रातृभि पाण्डुनामात्य बल च सतत धृतम् ।
धृता पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषत ।
ते तथा सत्कृतास्तात विषये पाण्डुना नरा ।
कथ युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्यु सबान्धवान् ।
नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मत्यागे विशेषत ।
ते वय कौरवेयाणामेतेषा च महात्मनाम् ।
कथ न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।
दुर्योधन ।
मध्यस्थ सतत भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थित ।
यत पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र सशय ।
कृप शारद्वतश्चैव यत एव वय तत ।
भागिनेय ततो द्रौणिं न त्यक्ष्यति कथचन ।
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्मासु प्रच्छन्नस्तु यत परे ।
न ह्येक स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ।
सुविस्रब्धान्पाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ।
विनिद्राकरण घोर हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूत कर्मणा तेन नाशय ।
Colophon

☞ This passage is followed by passage No 81

T2 G3 4 5 ins after passage No 82 above, a passage which is a *repetition* (*with v l*) *of* adhy 129 (see conspectus on p 573)

वैशपायन ।
प्राणाधिक भीमसेन कृतविद्य धनजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मति ।
तथा वैकर्तन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
अनेकैरप्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथाबलम् ।
उद्भावनमकुर्वाणा विदुरस्य मते स्थिता ।
गुणै समुदितान्दृष्ट्वा पौरा पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ।
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ।
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चापि संतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
श्रुता मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः ।
आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः ।
ध्रुवं लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्नुमः स्वयं राज्यं मध्यस्व सहानुगैः ।

Colophon.

84

After 1. 134. 18, T_1 $G_{1.3.4}$ ins.:

दर्शयित्वा पृथग्गन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
अशुभं वा शुभं वापि तैर्वसाम सहैव तु ।
अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
रूढमूलो भवेद्राज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
तदीयं च भवेद्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः ।
तस्मात्सहैव यास्यामो गच्छन्त्वत्पदा वयम् ।
अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप ।
आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपराङ्मुखः ।
बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
अस्मदीयो भवेद्द्रोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ्नृप ।
अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमैः ।
क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रत्सु मनुजेश्वर ।
किं न कुर्युः पुरा मह्य किं न दत्तं पुरा विषम् ।
आशीविषैर्महाघोरैः सर्पैस्तैः किं न दंशितः ।
प्रमाणकोट्यां संनह्य निद्रापरवशे मयि ।
सर्पैर्दृष्टिविषैर्घोरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
किं तैर्न पातितो भूप तदा किं मृतवानहम् ।
आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
अस्मानरक्षद्यो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
चराचरात्मकं सोऽद्य यातः क्व नु नृपोत्तम ।
यावत्सोढव्यमस्माभिस्तावत्सोढास्मि यत्नतः ।
यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तदा पश्याम नो हितम् ।
किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

☞ In the footnotes to 1. 134. 17-18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G_3 after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K_4 N V_1 B D M ins. after adhy. 136 : T G, after 1. 137. 17 :

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।

85

$G_{1.4}$ ins. after line 2: G_3, after line 129 of passage No. 86 below:

हत्वा तं खनकेनोक्तं कौन्तेयोऽन्नमादितः ।

आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।
गङ्गासंतरणार्थाय ज्ञानाभिज्ञानवाचकम् ।

— (L. 3) K_4 $\tilde{N}_1$ D_5 यथोद्दिष्टं ; S (except T_1) वनोद्देशे. K_4 $\tilde{N}_1$ S (except T_1) वने प्रेक्षत (K_4 $\tilde{N}_1$ °पश्यत) पाण्डवान्-

जनन्या सह कौरव्य मापयामास्रदीजलम् ।
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः ।
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ।
सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् ।
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ।
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया ।
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।
इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्माद्देशान्न संशयः ।
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।
विदुरो मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च वो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः ।
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः ।

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1. 137. 17^{cd}, a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) K_4 $Ñ_{1.3}$ S (except T_1) सह मात्रा नरव्याघ्रान्. K_4 $Ñ_{1.3}$ D_5 प्रयाताञ्जाह्नवीं नदीं; T_2 G $M_{6.8}$ अनयञ्जाह्नवीं ततः; M_{6-8} अनर्हां यादवीं तदा. — After line 4, D_4 (marg. *sec. m.*) ins.:

उवाच चैनान्निभृतं पाण्डवान्भयपीडितान् ।

— (L. 6) N_1 S (except T G_3) तत्रस्थस्यापि चा°. K_4 N_1 D_5 S (except T_1) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) K_4 $Ñ_{2.3}$ V_1 Da Dn_3 D_4 प्रवासितो; $Ñ_1$ D_5 संप्रहितो. S (except T_1) ततो धर्मविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8) Om. in S (except T_1). $Ñ_1$ *B* (except *B_6*) *D_5* पार्थान्संदर्श°. — (L. 9) T_2 G *सर्वगां जवनां नावं*. T_2 G युक्तारित्रां प°; M शुक्तां चित्रप°. — (L. 10) K_4 $Ñ_1$ D_5 S (except T_1) विश्वास्यै(K_4 $Ñ_1$ D_5 °श्वस्तै)र्मनुजैर्वृतां. S (except T_1), which om. lines 11–12, ins. after line 10:

पाण्डवान्दर्शयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।

— (L. 13) S *कक्षघ्न शिशिरघ्नं च महाक*(G_{1-3} M_2 °कु)क्षिबिलौकसं. S (except T_1), which om. line 14, ins. after line 13:

बोद्धव्यमिति यत्प्राह विदुरस्तदिदं तथा ।

— (L. 15) T_2 G विश्वस्तं वै (G_3 नौरेषा तु) महात्मना; M *विश्वासजननाय वै* (M_3 *विश्वासार्थमिहानघाः*). — (L. 16) T_2 G अब्रवीच्च महाबाहुः (*or* °बुद्धिः). K_4 Da S (except T_1) सर्वधर्मवित्; $Ñ_{2.3}$ B (except B_6) सर्वशास्त्रवित्. — After line 16, K_4 B_3 (both with v. l.), D_4 S (except T_1) ins.:

अधिक्षिपन्धार्तराष्ट्रं सभायत्नमुदारधीः ।

— (L. 17) K_4 S (except T_1) कर्णं च दुर्मतिं क्रूरं शकुनिं चापि सौबलम्. — (L. 18) S (except T_1) दुर्योधनः कुलस्यास्य कीर्तिधर्मप्रणाशनः. — After line 18, K_4 S (except T_1) ins.:

गान्धारराजसहितः पितरं पातयिष्यति ।

K_4 S (except *T_1*) cont.: *D_4* ins. *after line 18*:

राजा चाप्यपरिज्ञातः स्नेहबद्धो दुरात्मसु ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

T_2 G cont.:

वैशंपायनः ।
पाण्डवाश्चापि गत्वाथ गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
निषादाधिपतिं वीरं दाशं परमधार्मिकम् ।
दीपिकाभिः कृतालोकं मार्गमाणं च पाण्डवान् ।
ददृशुः पाण्डवेयास्ते नाविकं त्वरयान्वितम् ।
निषादस्तत्र कौन्तेयानभिज्ञानं न्यवेदयत् ।
विदुरस्य महाबुद्धेर्म्लेच्छभाषादि यत्तदा ।
नाविकः ।
विदुरेणास्मि संदिष्टो दत्त्वा बहु धनं महत् ।
गङ्गातीरे निविष्टस्त्वं पाण्डवांस्तारयेति ह ।
सोऽहं चतुर्दशीमद्य गङ्गाया अविदूरतः ।
चारैरन्वेषयाम्यस्मिन्वने मृगगणान्विते ।
प्राप्तवन्तोऽद्य भद्रं वो नावमारुह्य गम्यताम् ।
युक्तारित्रपताकां च निश्छिद्रां मन्दिरोपमाम् ।

— (L. 19) K_4 S (except T_1) तथैव (for नौरप्सु). — (L. 20) S (except T_1) मृत्युपाशात्प्रमोक्ष्यति. — (*L.* 21) K_4 S (except T_1) तान्सर्वान् व्यथितान् (M सहितान्) सर्वान्सह मात्रा परंतपान्. — (L. 22) K_4 S (except T_1) प्रयातः (K_4 M प्रयातान्) पुनरब्रवीत्. — (L. 23) K_4 मुदुः; *N* V_1 Dn $D_{1.3.4}$ वचो (for च वो). — *After line 24,* T_2 G ins.:

86

After 1. 137. 16, S ins.:

ततः प्रव्यथितो भीष्मः पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति ताञ्श्रुत्वा विललाप रुरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनंजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारास्ते सर्वे तत्रैव संस्थिताः ।
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिरम् ।
परासुत्वं न पश्यामि पृथायाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS. only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तत्तु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिरः ।
पृथिव्यां चरतां श्रेष्ठो भविता स धनंजयः ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथं कालवशं प्राप्तः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु यः ।
सह मात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशं गतः ।
परिपालितश्चिरं कालं फलकाले यथा द्रुमः ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृतं यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मार्यवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परप्रेक्षी हृदि शोकं निधाय मे ।
कालेन स हि संभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दुःखभागिनी ।
पुत्रगृध्नुतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।
अल्पकालं कुले जाता भर्तुः प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा ।
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चारुबाहुर्मेरुकूटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्दधाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः ।
प्रवृत्तिमाँल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसंभ्रान्तो महावीर्यो महास्त्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्रः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिताः ।
ख्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् ।
यस्मिञ्जाते विशोकाभूत्कुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णुः कथं कालवशं गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावरिनिबर्हणौ ।

वैशंपायनः ।

तस्य विक्रन्दितं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चतः ।
देशकालं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्वं नरव्याघ्र जहि शोकं महामत ।
न तेषां विद्यते पापं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रपिञ्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुत्थाय कौरवाणामशृण्वताम् ।
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाष्पोत्पीडकलस्वरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तात जीवन्ति पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
कथमस्मत्कृते पक्षः पाण्डोर्न हि निपातितः ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L. 25) S (except T_1) इत्युक्ताः सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता महाभयात्. — S (except T_1) om. lines 26–29. — (L. 30) K_4 च भृशं; S (except T_1) कौन्तेयाः (for वेगेन). K_4 S (except T_1) वनं जग्मुर्यथासुखं ($G_{1,2}$ °र्महानिशि). — After line 30, T_2 G ins.:

ततस्तां तत्र तीर्त्वा तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।

— T G om. colophon.

86

In $G_{1,2,4}$ the passage is preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
केनायं विधिना सृष्टः कौटिल्य कपटालयः ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राज्ञो विदुरो विदुषां वरः ।
लोकानां दर्शयन्दुःखं दुःखितैः सह बन्धुभिः ।
मनसा चिन्तयन्पार्थान्क्वियद्दूरं गमिष्यति ।
सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T_1 G_1 °व्यां च नरश्रेष्ठो; $G_{2,3,6}$ °व्यां च रथश्रेष्ठो. — After line 39, T_1 $G_{1,2,4}$ ins.:

क्व गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरम् ।
हा शुभे वत्से वार्ष्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के त्वभुवः शकुनाः पथि ।
एवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथासुताः ।
संशप्ता इति कैर्यूयं वत्सान्दर्शय मे विभो ।
ममैव नाथा मन्नाथा मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहशिशवो मम ।
मातङ्गा हा मदोन्मत्ता हा ममानन्दवर्धनाः ।
मम हीनस्य युष्माभिः सर्वे लोकास्तमोवृताः ।
कदा द्रक्ष्यामि कौन्तेयांस्तरुणादित्यवर्चसः ।
दृष्ट्वा युष्मान्कदा रंस्ये पूर्ववन्मम नन्दनाः ।
का गतिर्मे क्व यास्यामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

कथं मत्प्रमुखा॰ सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात् ।
जननी गरुडेनेव कुमारास्ते समुद्धृता ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु कौरव्य कौरवाणामश‍ृण्वताम् ।
आचचक्षे स धर्मात्मा भीष्मायाद्भुतकर्मणे ।

विदुरः ।

धृतराष्ट्रस्य शकुने राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविनिश्चयः ।
तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् ।
त जिघांसुरहं चापि तेषामनुमते स्थित ।
ततो जतुगृहं गत्वा दहनेऽग्निनियोजिते ।
पृथयाश्च सपुत्रायाः धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
तत॰ खनकमाहूय सुरङ्गां वै बिले तदा ।
सगुहां कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा ।
निष्कामिता मया पूर्वं मा स्म शोके मन॰ कृथा ।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम् ।
दत्वाभयं सपुत्रायै कुन्त्यै गृहमदाहयम् ।
तस्मात्ते मा स्म भूद्दु ख मुक्ता॰ पापात्तु पाण्डवा ।
निर्गता॰ पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपा ।
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायत॰ ।
मा स्म शोकमिमं कार्षीर्जीवन्त्येव च पाण्डवा ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्यय ।
तस्मिन्युधिष्ठिर काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवा ।
विमल कृष्णपक्षान्ते जगच्चन्द्रमिवोदितम् ।
न तस्य नाशं पश्यामि यस्य भ्राता धनंजय॰ ।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत ।

Colophon

मा गच्छत निवर्तध्व मयि कोप विमुञ्चताम् ।

— After line 48, T1 ins

कथं पश्चात्त्वया क्षत्त पाण्डो पक्षः समुध्दृत ।;

while G3 ins.

कथं तव कृत पक्ष पाण्डोर्नापि निपातित ।

— For line 67, G1 reads:

भवान्भीष्म मन शोकं मा कार्षी पाण्डवान्प्रति ।
मुक्ता जतुगृहादग्ने सम्यग्जीवन्ति पाण्डवा ।

— After line 72, G3 6 ins a colophon (*Adhy no* G3 94, G6 95), while T G1, 2 4 5 ins

वैशंपायन ।

तत संहृष्टसर्वाङ्गो भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।
युक्त चैवानुरूपं च कृतं तात शुभं त्वया ।
वय विमोक्षिता दु खात्पाण्डुपक्षो न नाशित ।
एवमुक्त्वा विवेशाथ पुरं जनशताकुलम् ।
कुरुभि सहितो राजा नागरैश्च पितामह ।
अथाम्बिकेय सामात्य सवर्णो सहसौबल ।
सात्मज पार्थनाशस्य स्मरंस्तथ्यं जहर्ष च ।
भीष्मस्तु राजन्दुर्धर्षो विदुरश्च महामति ।
जहर्षाते स्मरन्तौ तौ जातुषाग्नेर्विमोचनम् ।
सत्यशीलगुणाचारै राष्ट्रजानपदोद्भवै ।
द्रोणादयस्तु धर्मैश्च तेषां तान्मोचितान्विदु ।
शौर्यलावण्यमाहात्म्यै रूपैं प्राणबलैरपि ।
स्मरन्पार्थानमन्यन्त पौरजानपदास्तदा ।
अन्ये जना॰ प्राकृताश्च स्त्रियश्च बहुधा तथा ।
शङ्कमाना वदन्ति स्म दग्धा जीवन्ति वा न वा ।

Here follows a colophon.

12 G1 2, 4 cont:

वैशंपायन ।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते ।
म्रियमाण महाक्लेशैर्भवान्मा समजीवयत् ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्त भवता तदा ।
न व्यक्तं तत्त्वया तात यत्र कुत्रापि न क्वचित् ।
इतोऽपि प्रेषयित्वाप्तान्योगक्षेमं विचारय ।
दूराद्दूरतर पार्थान्प्रस्थापय वनाद्वनम् ।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानाप्तान्शुभास्तव ।
योगक्षेम पाण्डवानां गूढ सम्यग्विचारय ।
भीष्मेणेत्थ समादिष्टो विदुर खनक पुन ।
गुप्त स प्रेषयामास खनकं जनमेजय ।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रा दृष्ट्वा सिद्धवटे तदा ।
म्लेच्छभाषा वदन्नेव विदुरेण पुरेरिताम् ।
रात्रौ पाण्डुसुता दृष्ट्वा सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत् ।

खनक ।

आयुष्मद्भिर्न भेतव्यं भवद्भि कौरवा न हि ।
जानन्ति जीवतो युष्मान्निश्चितोऽभूद्वध मृतौ ।
जानाति युष्मान्गाङ्गेयो विदुरेण प्रबोधित ।
शनै शनैश्च गन्तव्य न भीत्या त्वरया न च ।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य वटवाननमुत्तमम् ।
विद्यते भारतश्रेष्ठास्तत्र गच्छन्तु निर्भया ।
सर्वप्रवास एतावान्भवता पुण्यशीलिनाम् ।
क्षमावता च युष्माकं शुभोदर्कं भविष्यति ।
इत्याह विदुरो युष्मान्मया तत्कथितं शुभा ।
युष्मभ्य यामि भद्र वो गच्छतारिष्टमार्गगा ।

वैशंपायन॰ ।

निवृत्ते खनकेनेत्थं पाण्डवा जनमेजय ।
किमकुर्वत ते सर्वे शृणु राजन्पितामह ।

87

After 1. 143. 15, S ins.:

महतोऽत्र स्त्रियं कामाद्बाधितां त्राहि मामपि ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सलाः ।
दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
तस्माद्वक्ष्यामि वः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् ।
अद्यासाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
श्वः प्रभाते महद्भूतं प्रादुर्भूतं जगत्पतिम् ।
व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
धृतराष्ट्राद्विवासश्च दहनं वारणावते ।
त्राणं च विदुरात्तुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा ।
आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ।
वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यतः ।
तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
कादम्बाः सारसा हंसाः कुरयैः कुररैः सह ।
रुवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठ मयोक्तं शृणु भारत ।
राक्षस्येषा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै ।
भावेन दुष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
भजतां पाण्डवं वीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1. 143. 18, S ins.:

प्राक् संध्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यशः ।
एवं रमस्व भीमेन यावद्गर्भस्य वेदनम् ।
एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभनं त्वया ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चाङ्केऽधिरोपिता ।
भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।
शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
वनस्पतितलं गत्वा परिमृज्य गृहं यथा ।
पाण्डवानां च वासं सा कृत्वा पर्णमयं तथा ।
आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
पाण्डवास्तु ततः स्नात्वा शुद्धाः संध्यामुपास्य च ।
तृषिताः क्षुत्पिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधार्तान्पाण्डवांस्तदा ।
मनसा चिन्तयामास पानीयं भोजनं महत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विश्रान्ताः पृथया सह ।
यथा जतुगृहे वृत्तं राक्षसेन कृतं च यत् ।
कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
कुन्ती राजसुता वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तव ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हितं कुरु ।
निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतबुद्धिना ।
दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर ।
तस्मात्कतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्यामो यथासुखम् ।
इदमद्य महद्दुःखं धर्मकृच्छ्रं वृकोदर ।
दृष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञ अनङ्गेनाभिचोदिता ।
युधिष्ठिरं च मां चैव वरयामास धर्मतः ।
धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि ह्यावाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After 1. 143. 26, D_5 S ins.:

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
स तथा परमप्रीतस्तया रेमे महाद्युतिः ।
शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।
रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
सा रेमे तेन संहर्षादतृप्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
अहःसु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
आनीय वै स्वके गेहे दर्शयामास मातरम् ।
भ्रातृभिः सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्श्वेऽवसन्निशाम् ।

88

M om. lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v. l. 1. 143. 18. — For lines 5-7, M subst.:

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्ब्या सह भारत ।

89

M om. lines 1-6. — (L. 5) = (var.) 1. 143. 27^{ab}. — (L. 7) $G_{1.2}$ M रमयंती (for विचरन्ती).

कामांश्च सुखवासादीनानयिष्यति भोजनम् ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामाजगाम महाव्रतः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सस्नुषा चैव माधवी ।

90

This passage was found to be only a *repetition* (with v. l.) of 1. 145. 25-37, and is therefore not cited here *in extenso*. *The passage is followed by a* colophon (*adhy. no.* 61).

91

After 1. 148. 5, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथं त्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसंस्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनश्चापि दुरात्मवान् ।
अन्नं मद्यैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः ।
ईडितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूदयति राक्षसः ।
अथैनं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मासान्कामाद्भवी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसोदनं प्रभो ।
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्तं व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
सज्जश्चित्रास्तिलान्पिण्डाँल्लाजापूपसुरासवान् ।
शृताशृतान्पानकुम्भान्स्थूलमांसं शृताशृतम् ।
सर्पिःकुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्बहून् ।
अद्य सिद्धैः समायुक्तैस्तिलचूर्णैः समाकुलान् ।
कुलात्कुलाच्च पुरुषं बलीवर्दौ च कालकौ ।
प्राप्स्यसि त्वमसंक्रुद्धो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्माकमित्ययाचन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वचः प्रत्यगृह्णत ।
परचक्राच्च बिभ्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं बली ।

92

For 1. 151. 1, D_5 (see footnotes) S subst.:

वैशंपायनः ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।
भीमसेनः ।
आपदस्त्वां मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मां ददातु बलिं भवान् ।
इह मामाशितं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम ।
अथात्मानं प्रदास्यामि तस्मै घोराय रक्षसे ।
त्वरध्वं किं विलम्बध्वं मा चिरं कुरुतानघाः ।
व्यवस्येयं मम प्राणैर्युष्मान्रक्षितुमद्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तत्समाख्याय ददावन्नं सुसंस्कृतम् ।
पिशितौदनमाजह्रुरथास्मै पुरवासिनः ।
सघृतं सोपदंशं च सूपैर्नानाविधैः सह ।
तदशित्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रौदनचयान्बहून् ।
ततोऽपिबद्दधिघटान्सुबहून्द्रोणसंमितान् ।
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपार्जितम् ।
उपजह्रुर्भूतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिप्लुतम् ।
समारह्यान्नसंपूर्णं शकटं स वृकोदरः ।
प्रययौ तूर्यनिर्घोषैः पौरैश्च परिवारितः ।

91

(L. 1) Hypermetric! T_2 G_3 पुरुपादेन रौद्रेण ; T_3 G_{4-6} M तेनेयं पुरुपादेन. — (L. 7) M स कुलान्येव. — (L. 8) M (except M_8) सैन्ययोज°. — G_6 M om. lines 11-12. — (L. 13) T_1 G_{1-3} पिंडाल्लाजांस्तथापूपान्सर्वं बहुविधोदनं. — M om. lines 14-16. — (L. 14) $G_{1.3}$ °शृतानि मांसानि पानपूर्णघटानपि. — After line 14, $G_{1.3}$ ins.:

वन्यमाहिषवाराहं माहूकं च शृताशृतम् ।

— (L. 17) M °षं युवानं बलिनं प्रभो. — For lines 18-19 T_1 G_{1-3} subst. एतद्भागं प्रदास्यामः समये यदि तिष्ठसि. — (L. 20) M वचः प्रतिगृहीतवान्. — (L. 21) T_1 $G_{1.3}$ परचक्राटवीकेभ्यः; G_3 °क्रात्तु भूतेभ्यो; M °क्राटवीभ्यश्च.

92

D_5 (which has many v. l. *mostly* ignored here) ins. lines 2-17 of this passage after 1. 151. 1^{ab}, and lines 19-46 after 1^{cd}. — (L. 2) T G (G_3 om.) एवर (for चेदम्). — (L. 5) M °ह मामशितं क°. T_2 स्वके गृहे; G_3 M सहृद्दे; G_6 मवद्दहे (for द्विजो°). — After line 5, D_5 ins.:

श्रमेण मे गता रात्रिर्भुक्त्वा प्र बल्वानहम् ।

(L. 17) G_4 महाभागं; M भूते भागं. — (L. 41) $G_{1.3}$ M °ज्ये हि ($G_{1.3}$ स्याद्) दावरपर्वो.

आत्मानमेषोऽसभूतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
तरुणोऽप्रतिरूपश्च इव औदरिको युवा ।
वाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
चुचोद स बलीवर्दौ युक्तौ सर्वाङ्गकालकौ ।
यादिश्राणां प्रणादेन ततस्तं पुरुषादकम् ।
अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्वृतः ।
संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
पुरुषादभयाद्भीतस्तत्रैवासीज्जनमजः ।
स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् ।
यथोपदिष्टमुद्देशे ददर्श विटपद्रुमम् ।
केशमज्जास्थिमेदोभिर्बाहूरुचरणैरपि ।
आर्द्रैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
गृध्रकङ्कबलच्छन्नं गोमायुगणसंकुलम् ।
उग्रगन्धमचक्षुष्यं श्मशानमिव दारुणम् ।
तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास वीर्यवान् ।
यावन्न दृश्यते रक्षो बकस्तु बलदर्पितः ।
आचितं विविधैर्भोज्यैरन्नैर्गिरिनिभैरिदम् ।
शकटं सूपसंपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षसः ।
तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा ।
अभोज्यं च शवं स्पृष्ट्वा निगृहीते बके भवेत् ।
स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
उपविष्टः शनैरन्नं प्रभुङ्क्ते स्म परं वरम् ।
ते ततः सर्वतोऽपश्यन्द्रुमानारुह्य नागराः ।
नारक्षो बलिमश्नीयादेवं बहु च मानवाः ।
भुङ्क्ते ब्राह्मणरूपेण बकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins. after 1. 151. 18: T G, after 1. 151. 20:

जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।
आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
आलिङ्ग्यापीड्य चैवैनं न्यहनद्वसुधातले ।
भीमो व्यसर्जयच्चैनं समाश्वसिहि चेत्यपि ।
आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् ।
समुत्पत्य ततः क्रुद्धो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
विरूपः सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षसं भीमदर्शनम् ।
भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदर्शनम् ।
भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् ।
ततः क्रुद्धो विसृज्यैनं स भीमस्तस्य रक्षसः ।
स्वां कटीमीषदुत्क्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
उत्क्षिप्य चावधूयैनं पातयन्बलवान्भुवि ।
तं तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रमः ।
उरस्येनं समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
स संक्रुद्धः समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भृशम् ।
व्यात्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहतः ।
मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वे समाहतः ।
एवं निहन्यमानः सन्राक्षसेन बलीयसा ।
रोषेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
तावन्योन्यं पीडयन्तौ पुरुषादवृकोदरौ ।
मत्ताविव महानागावन्योन्यं विचकर्षतुः ।
बाहुविक्षेपशब्दैश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
वेत्रकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
समागतौ च तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
अश्मभिः पादवेगैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
अथ तं लोळयित्वा तु भीमसेनो महाबलः ।

93

(L. 3) T_1 G_{1-3} M आविध्य (for आपीड्य). — (L. 5) M उत्तिष्ठस्वेति चाब्र°. — (L. 6) M transp. समुत्पत्य and ततः क्रुद्धः. — (L. 7) M सहसोत्तस्थौ. — (L. 9) $G_{1.2}$ अंसे (G_2 असौ) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M बाहु° (for भुजा°). $G_{1.2}$ जानुभ्यां पीडयित्वाथ पातयामास भूतले. — (L. 11) $G_{1.2}$ राक्षसं क्रोधदीपितम्; M भीमस्तस्य तु रक्षसः. — For lines 17–19 $G_{1.2}$ subst.:

क्रुद्धः सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रुषा ।
उद्यम्य पाणियुगलं भीमस्योरस्यपातयत् ।
व्यात्ताननेन घोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
दक्षिणं बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगितः ।
क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहतः ।

— (L. 20) $G_{1.2}$ जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G_{3-5} वामे पार्श्वे समर्पितः. — (L. 25) M व्यपकर्षतुः. — (L. 28–29) =(var.) 1. 151. 20. — After line 30, $G_{1.2.4}$ ins.:

गिरिभिर्गिरिशृङ्गैश्च पाषाणैः पर्वतच्युतैः ।

— (L. 31) $G_{1.2.4}$ अन्योन्यं ताडयन्तौ तौ; M आहतनः पादवेगेन. — After line 31, $G_{1.2.4}$ ins.:

आयामविस्तराभ्यां च परितो योजनत्रयम् ।
निर्महीरुहपाषाणं गिरिकुञ्जलतावधम् ।
चक्रतुर्युद्धदुर्मत्तौ कूर्मपृष्ठोपमां महीम् ।
मुहूर्तमेवं संयुध्वा समं रक्षःकुरूत्तमौ ।
ततो रक्षोविनाशाय मतिं कृत्वा वृकोदरः ।

अगृह्यात्परिरभ्यैनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
विस्फुरन्तं महाकायं विचकर्ष महाबलः ।
विकृष्यमाणो भीमेन कर्षंश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ।

94

After adhy. 155, D_4 marg. *sec. m.* ins.:

ब्राह्मण उवाच ।

ततः सा ववृधे बाला याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं द्रुपदो हृष्टमानसः ।
यदृच्छया संचरन्तीमास्थाने समभाषत ।
अर्जुनाय ददामीति हृदयं व्याकुलोत्तदा ।
श्रुत्वा द्रुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुभद्रो नाम शनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महेष्वासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृषतात्मजाम् ।
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं द्रुपदं दृष्ट्वा पुरोधा ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्राजन्न दग्धान्नेत्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रक्ष्याम्ये कथं द्विज ।

ज्ञानसागर उवाच ।

स्वयंवरेण द्रक्ष्यासि तत्कुरुष्व नराधिप ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि सप्तम्यामितः सप्ततिमेऽहनि ।
मञ्चांश्च कारयामास राजयोग्यान्बहून्नृपः ।
मेरुमन्दरसंकाशान्स्वर्णरत्नपरिच्छदान् ।
द्रुपदश्च धनुश्चित्रं दुरानामं क्षितीश्वरः ।
कारयामास शुल्कार्थमर्जुनस्य दिदृक्षया ।
मत्स्ययन्त्रं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणेमं जलेचरम् ।
पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति ।
इतस्तदुत्सवदिनं समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्यां ये विलासिनः ।
प्रयान्ति च तथा विप्राः सूतमागधवन्दिनः ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्यार्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिः प्रयतध्वं द्विजोत्तमाः ।
इति वः सर्वमाख्यातं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

95

After adhy. 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मणः ।

श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं द्रुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः ।
वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु संहृष्टो धृतराष्ट्रः सबान्धवः ।
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अल्पशोकः प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञ कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिष ।
अथ पाण्डुमृतः क्षत्तः पाण्डवानां विनाशने ।
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्ररुदत्तत्र धृतराष्ट्रः ससौबलः ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं कार्यस्य कर्ता तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा ।
एतद्वृत्तं महाराज पाण्डवान्प्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः शोचेदौरसस्य विनाशने ।

दन्तान्कटकटीकृत्य दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।
नेत्रे संवृत्य विकटं तिर्यक्प्रैक्षत राक्षसम् ।
अथ जानुप्रहारैश्च मुष्टिभिर्वज्रसंनिभैः ।
घोरैः पादप्रहारैश्च क्षोभयामास राक्षसम् ।

— After line 33, $G_{1.2}$ ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि जघ्निवान् ।
भग्नोरुपादकूर्चैश्च विस्रंसदेहबन्धनः ।
प्रस्वेदो दीर्घनिःश्वासो निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
अजाण्डास्फोटनं कुर्वन्नाक्रोशह्रासस्वंचयैः ।
भूमौ निपत्य लुलुठे दण्डाहत इवोरगः ।

Lines 34–37 *repeat* (with v. l.) 1. 151. 17[cd], 18[cd], and 19. — (L. 34) T_1 G_3 M बाहु° (for जानु°). — (L. 36) $G_{1.2}$ M °माणो वेगेन पाण्डवेन बलीयसा.

95

After line 15, T_1 $G_{2.3.6}$ M_{6-8} ins.:

तस्माद्भागीरथीं गत्वा कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।

— (L. 18) T_1 $G_{2.3}$ M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
समाहूय प्रकृतयः सहिताः सर्वबान्धवैः ।
कारुण्यादेव पाञ्चालः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवाः ।
भ्रातृभिः सहितो मात्रा सोऽदह्यत हुताशने ।
किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रमः ।
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
याजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानघाः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्तद्वेद यच्चैव तथा याजेन नः श्रुतम् ।
याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितावुभौ ।
धृष्टद्युम्नश्च कृष्णा च मम तुष्टिकरावुभौ ।
किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
इत्येवमुक्त्वा पाञ्चालः शुशोच परमातुरः ।
दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चालं चेदमब्रवीत् ।
पुरोधाः सत्त्वसंपन्नः सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
वृद्धानुशासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्वं मनुजाधिप ।
ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् ।
बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
नष्ट इन्द्रो बिसग्रन्थ्यामुपश्रुत्या विदर्शितः ।
उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थे मया श्रुता ।
यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैष्यन्ति पाण्डवाः ।
यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शितः ।
स्वयंवरस्तु नगरे घुष्यतां राजसत्तम ।
यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
दूरस्था वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः ।
श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशयः ।
तस्मात्स्वयंवरो राजन्घुष्यतां मा चिरं कृथाः ।
श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः प्रीतिमांस्तदा ।
घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।
पुष्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ।
दिवसैः पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयंवरः ।
देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषतः ।
यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् ।
को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
तस्मात्सपुत्रा गच्छेथा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रियाः ।
नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तॄणामयाचितम् ।
अहं च तत्र गच्छामि समैभिः सह शिष्यकैः ।
एकसार्थाः प्रयातास्मो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।
वैशंपायनः ।
एतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।
Colophon.

96

After adhy. 157, S (except G6) ins.:

वैशंपायनः ।
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।
युधिष्ठिरः ।
प्रयातानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः ।
ब्राह्मणाः ।
एकसार्थं प्रयाताः स्म वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्राप्यद्भुतसंकाश उत्सवो भविता महान् ।
ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

G3.5 M तथार्जुने (for अर्जुनस्य वै). — (L. 46) T1 G2 °सुतेनाहं; G2.6 M6-8 °मुखेनाथ (for °मतेनाथ). — After line 63, T1 G1 M6-8 ins.:

तत्रस्थस्तदहं श्रुत्वा सगृहोत्सवबान्धवः ।
अर्धार्धी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यथ सत्तमाः ।

— (L. 71, 73) T1 G1.3.5 M6-8 आमंत्रणम् (for आगन्तॄणाम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. Adhy. 119 no : T1 162; T2 G3.4.5 115; G1 117; G2 112; G6 M 116.

96

(L. 6) M भवंतो हि (M8 °तोभि; M5 °तोपि) विजानंतु. — (L. 11) G3.5 M यज्ञसेनस्य दुहिता (for the prior half). — After line 12, G4 ins.:

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रो प्रतापिन ।
जातो य पावकाच्छूर सशर सशरासन ।
सुसमिद्धान्महाभाग सोमकाना महारथ ।
तस्मिन्सजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष मृत्युश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
क्षीरवमसितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पल यथा ।
तां यज्ञसेनस्य सुता द्रौपदीं परमस्त्रियम् ।
गच्छामस्तत्र वै द्रष्टु त चैवास्या स्वयवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणा ।
स्वाध्यायवन्त शुचयो महात्मानो धृतव्रता ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदा ।
महारथा कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपा ।
ते तत्र विविध दान विजयार्थे नरेश्वरा ।
प्रदास्यन्ति धन गाश्च भक्ष्य भोज्य च सर्वश ।
प्रतिलभ्य च तत्सर्व दृष्ट्वा कृष्णा स्वयवरे ।
य च सा क्षत्रिय रङ्गे कुमारी वरयिष्यति ।
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तका सूतमागधा ।
नियोधकाश्च देशेभ्य समेष्यन्ति महाबला ।
एतत्कौतूहल तत्र दृष्ट्वा वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानो मात्रा सह निवर्त्स्यथ ।
दर्शनीयाश्च व सर्वानेकरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्सगत्यान्यतम पतिम् ।
अयमेकश्च वो भ्राता दर्शनीयो महाभुज ।
नियुध्यमानो विजयेत्सगत्या द्रविण महत् ।
युधिष्ठिर ।
परम भो गमिष्यामो द्रष्टु तत्र स्वयवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवम् ।

☞ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy 175 All S MSS hitherto examined read it in fact at *both* places, here (i e after adhy 157) and in its proper place (i. e after adhy 174) The printed editions of the S recensions however generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy only at its first occurence in S MSS namely, after adhy 157 only the Grantha edition (Sarfojirajapuram) *repeats* the adhy in its proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition — The remark at the end of the footnotes to adhy 156 to the effect that passage No 96 of this App is ins in S (except G6) *after adhy 166* is erroneous and should be deleted

97

D4 (marg *sec m*) T3 G (except G3) ins after 1 165 40 T1, after 1 165 41[ab]

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्ट स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपाश्च नाराचान्क्षुरान्भल्लान्महामुनि ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे ।
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूय शत्रुनिपातन ।
दिव्यास्त्रवर्ष तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुषा ।
आग्नेय वारुण चैन्द्र याम्य वायव्यमेव च ।
विससर्ज महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मण सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्त प्रपेदिरे ।
युगान्तसमये घोरा पतगस्येव रश्मय ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्मयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूता पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ।
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति पर शौर्यं तद्दर्शय मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिप ।
नोवाच किंचिद्व्रीडाढ्यो विद्रावितमहाबल ।

☞ In T1 G1 this passage is followed by a *repetition* of 41[ab]

98

After 1 176 29[ab], D4 (*suppl fol sec m*) ins

मैत्रे मुहूर्ते तत्तस्या राजदारा पुराविद ।
पुत्रवत्य सुवसना प्रतिकर्मोपचक्रमु ।
स्वर्णपात्र च कौशेय दूर्वासिद्धार्थसयुतम् ।
निधाय तैल स्नानार्थं निन्युर्बाला हरिप्रिया ।

दर्शनीया पृथुश्रोणी अर्धरूपा बृहत्स्तनी ।
— (L. 16) M पावकाच्च (for सोम°) — (L. 22) M संगच्छाम वय द्रष्टु — (L. 29) M प्रतिगृह्य — (L. 32) G1–3 M (M4 om) समवेता महा° — (L. 34) M बहूनेकान् (for महात्मानो) — (L 35) M देवरूपान् (for एक°). — (L. 37) M (except M4) °मेवत्रयो भ्राता — (L. 38) M नियन्तवानरि जयेत् — Colophon is om in M *Adhy no* T3 G4.5 117, G1 119, G2 136, G3 115

लोध्रकल्कहृताभ्यङ्गतैलं कालेयचन्दनम् ।
चतुष्काभिमुखीं निन्युरभिषेकाय योषितः ।
वैडूर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
सतूर्यं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितैर्जलैः ।
तां निवृत्ताभिषेकां च दुकूलद्वयधारिणीम् ।
निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं वै सुपरिष्कृताम् ।
निवेश्य प्राङ्मुखीं हृष्टां विस्मिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्यं व्यलोकयन् ।
धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभावं व्यपोहयन् ।
बबन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
दूर्वामधूकरचितं माल्यं तस्या ददुः करे ।
चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्गं कुचद्वये ।
रेजे सा चक्रवाकाङ्का स्वर्णदीर्घसरिद्वरा ।
अलकैः कुटिलैस्तस्या मुखं विकसितं बभौ ।
आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिबिम्बं जिगाय तत् ।
कालाञ्जनं नयनयोराचारार्थं समादधुः ।
भूषणै रत्नखचितैरलंचक्रुर्यथोचितम् ।
माता च तस्याः पृषती हरितालमनःशिलाम् ।
अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
अलंकृतां वधूं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
माता न मुमुदे तस्याः पतिः कीदृग्भविष्यति ।
सौविदल्लाः समागम्य द्रुपदस्याज्ञया ततः ।
एनामारोपयामासुः करिणीं कुथभूषिताम् ।
ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोरुभयोर्ययुः ।
जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यः पुरो ययुः ।
कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
धृष्टद्युम्नो ययावग्रे हयमारुह्य भारत ।
द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युतः ।
तस्थौ व्यूह्य महानीकं पालितं दृढधन्विभिः ।
तस्यां वराङ्ग्यामायान्त्यां मञ्चस्था नृपसत्तमाः ।
तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
कश्चिद्भ्रामयन्नूर्ध्वः कमलं सुमनोहरम् ।
लोलपत्रं चलद्भृङ्गं परिवेष्टितकेसरम् ।
कश्चिद्विलासी गलितं लग्नमङ्गदकोटिभिः ।
प्रालम्बमकरोदंसे साचीकृतमुखाम्बुजम् ।
लिलेख पीठं पादेन हैमं तिर्यङ्मुखत्विषा ।
केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
नखाग्रैः पाटयामास कुशालेखविशारदैः ।
कश्चित्कमलशोणेन मत्तेन स्वस्तिपाणिना ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्वानक्षानवासृजत् ।
यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाच्चलिता तथा ।
कश्चिद्व्यापारयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
भूयानेवंविधांस्तत्र द्रौपदी कमलेक्षणा ।
नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयत् ।

99

T3 G3-5 ins. after 1. 181. 25: G6, after 1. 181. 24: D4 (*marg. sec. m.*) T1 G1, after 1. 181. 26ab:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्वारयामास धर्मराट् ।
आकारज्ञस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
धर्मराजश्च कौरव्यं दुर्योधनममर्षणम् ।
एतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्बाणेन नतपर्वणा ।
दुर्योधनमभिघ्नन्तं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दण्डाहत इवोरगः ।
प्रत्ययुध्यत राजानं यत्नं परममास्थितः ।
छित्त्वा राजा धनुः सज्यं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
अभ्यवर्षच्छरौघैस्तं स हित्वा मार्दवद्गुणम् ।
दुःशासनस्तु संक्रुद्धः सहदेवेन पार्थिव ।
युद्ध्वा च सुचिरं कालं धनुषा स महारथः ।
विसृज्य च धनुः संख्ये वर्म चादाय भास्वरम् ।
असिमाकाशसंकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

D4 (which om. line 4) ins. after line 3: T2 G1.2, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
ततो दुर्योधनस्तं तु वारयामास च त्रिभिः ।
वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।;

— After line 4, T1 G6 ins.:

सुमहच्चापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
भनुगौ यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डवः ।
ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायशाः ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो राजानं समयोधयत् ।
भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः ।;

while G3.4 ins.:

जितमात्रे जिते त्वस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।
आयोधनाद्रणे राजन्पश्यतां च महीभृताम् ।
दुर्योधनो धर्मसुतं तौ यमावप्ययोधयत् ।
कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
चिन्तयन्नमिति ज्ञात्वा राजा विप्राकृतिस्तदा ।

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः ।
दुःसहो नकुलाच्चापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
निवर्तन्तां भवन्तो वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
न चेमे केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
द्वावत्र ब्राह्मणौ क्रूरौ द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् ।
एवं संभाष्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
प्रजहुर्ब्राह्मणास्तत्र समेतं राजमण्डलम् ।
प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

D4 (suppl. fol. *sec m.*) S ins. after adhy. 188: K4 (with a few additions, some omissions and many variants), after I. 189. 49:

व्यासः ।

मा भूद्राजंस्तव तापो मनःस्थः
पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
मातुरेषा पार्थिव प्रार्थिता स्या-
त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
याजोपयाजौ धर्मरतौ तपोभ्यां
तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवाप्ता
भार्या कृष्णा मोदतां वै कुले ते ।
लोके नान्यो नाथवांस्त्वद्विशिष्टः
सर्वारीणामप्रधृष्योऽसि राजन् ।
भूयस्तु मे शृण्विदं त्वं विशोको
यथागमं पञ्चपतित्वमस्याः ।
एषा नाळायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
आराधयामास तदा कुष्ठिनं तमनिन्दिता ।
त्वगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्ष्युं सुकोपनम् ।
सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् ।
स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
ततः कदाचिदङ्गुष्ठो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
अन्नादुद्धृत्य तच्चान्नमुपभुङ्क्तेऽविशङ्किता ।
तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा ।
वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वव्रे वरं तदा ।

ऋषिः ।

नास्मि वृद्धो न कटुको नेर्ष्युर्नैवातिकोपनः ।
न च दुर्गन्धवदनो न कृशो न च लोलुपः ।
कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
वद कल्याणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि ।

व्यासः ।

सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
भर्तारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं प्रत्युवाच ह ।

नाळायनी ।

पञ्चबाणातिविद्धाहं मन्मथस्य महामते ।
पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुतः ।
रमय त्वमचिन्त्यात्मन्पुनश्चैकत्वमास्थितः ।

व्यासः ।

तां तथेत्यब्रवीद्धीमान्ब्रह्मर्षिर्वै महातपाः ।
स पञ्चधानुभूत्वा तां रमयामास सर्वदा ।
नाळायनीं सुकेशान्तां सुदतीं चारुहासिनीम् ।
आश्रमेष्वधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः ।
विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः ।
यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
सुधामृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
पूज्यमानस्तथा शच्या शक्रस्य भवनेष्वपि ।
महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्दिरंसया ।
सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः ।
पर्युपेत्य पुनर्मेरुं मेरौ वासमरोचयत् ।
आकाशगङ्गामाप्लुत्य तया सह तपोनिधिः ।
अंशुजालेषु चन्द्रस्य उवास च यथानिलः ।
गिरिरूपं यदा दध्रे स महर्षिस्तदा पुनः ।
तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी ।
यदा पुष्पाकुलः सालः संजज्ञे भगवानृषिः ।
लतात्वमथ संवेदे तमेवाप्यनुवेष्टती ।
पुपोष च वपुर्यस्य तस्य तस्यानुगं पुनः ।
सा पुपोष समं भर्तुः स्कन्धेनापि चचार ह ।
ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत ।
तथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादृषिसत्तमः ।
विजज्ञुपी च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
स च तां तपसा देवीं रमयामास योगतः ।

— After line 9, T1 G6 ins.:

नाराचेन सुतीक्ष्णेन कायावरणभेदिना ।
हरिं विध्याथ भूयोऽस्य वक्षोऽरसि चार्दयत् ।

— (L. 13) D4 T2 G1.3.5 भानुभ्यामेव कौरवः (for the posterior half). — (L. 14) D4 T2 G1.3.5 पार्श्वं त्वभिदुद्राव सोऽपि समरे धर्मं च.

100

D4 G1.3.6 om. (? hapl.) lines 4-6. — (L. 17) T G3.6 नेर्ष्युर्वा नाति°; G1 नेर्ष्युर्नैवाति°; G1 नेर्ष्युर्नैवाति°. — K4 D4 G1.3.6 M1 om. line 23. — (L. 27) K4 स नैव पंचधा भूत्वा; G6 स पंचधानुभू°. — Colophon. *Adhy. no.: D4 (after corr.)* 200; T1 196; D4 (before

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
अरुन्धतीव सीतेव बभूवातिपतिव्रता ।
दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
एतत्तथ्यं महाराज मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ।
एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
राजंस्तवात्मजा कृष्णा वेद्यां तेजस्विनी शुभा ।
तस्मिंस्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन ।
तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।

द्रुपदः ।

ब्रूहि तत्कारणं येन ब्रह्मज्ञाता तपस्विनी ।
सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।

Colophon.

व्यासः ।

शृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वरः ।
यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी ।
अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः पौर्वदेहिकम् ।
इन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
मौद्गल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तया ।
संवत्सरगणा राजन्व्यतीयुः क्षणवत्तदा ।
ततः कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्व्यरज्यत ।
अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
उत्ससर्ज स तां विप्रः सा तदा चापतद्भुवि ।
मौद्गल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावितः सदा ।
कामभोगातुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

इन्द्रसेना ।

प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्स्रष्टुमर्हसि ।
अवितृप्तास्मि ब्रह्मर्षे कामानां कामसेवनात् ।
मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।

ऋषिः ।

यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का ह्यवक्तव्यं प्रभाषसे ।
आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
भविष्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मनः ।
भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।
तैः सार्धं मधुराकारैश्चिरं रतिमवाप्स्यसि ।

व्यासः ।

सैवं शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
भोगैरतृप्ता देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
निराशीर्मारुताहारा निराहारा तथैव च ।
अनुवर्तमाना त्वादित्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् ।
वरं प्रादात्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
भविष्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुव्रताः ।
महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रसमविक्रमाः ।
तत्रस्था च महाकर्म सुराणां त्वं करिष्यसि ।

नाळायनी ।

एकः खलु मया भर्ता वृतः पञ्चापि मे कथम् ।
भविष्यन्ति ममैकस्याः पतयस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वरः ।

पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहाः ।

नाळायनी ।

धर्म एक. पतिः स्त्रीणां पूर्वमेव प्रकल्पितः ।
बहुपत्नीकता पुंसां धर्मश्च पितृभिः कृतः ।
स्त्रीधर्मः पूर्वमेवायं निर्मितो मुनिभिः पुरा ।
सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिकः ।
आपत्सु च नियोगेन संतानार्थं परः स्मृतः ।
गच्छेत या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
एवं गते धर्मपथे न वृणे बहुपुंस्कताम् ।
अलोकाचरितात्तस्मात्कथं मुच्येय संकरात् ।

महेश्वरः ।

अनावृताः पुरा नार्यो ह्यासञ्शुध्यन्ति चार्तवे ।
सकृदुक्तं त्वया नैतत्राधर्मस्ते भविष्यति ।

नाळायनी ।

यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथ. ।
कौमारं च भवेत्सर्वैः संगमे संगमे च मे ।
पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् ।

corr.) T2 G4-6 148; G1,3 150; G2 147; M6 149. — After line 60, K4 ins.:

कृष्णा मतिमतां श्रेष्ठ तव सा पूर्वमीरिता ।

— (L. 66) D4 T1 G3,6 M6 तप्तकामो (for तृप्तः कामाद्). D4 G1,3,4,6 M6 om. lines 70, 73–74. — After line 111, G3 ins.:

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मताम् ।

— After line 116, K4 ins.

एवं कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
गमिष्यसि हि ताँल्लोकान्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

Colophon. *Adhy. no.:* D4 201; T1 177; T2 G4-6 149; G1,3 151; G2 148; M6 150.

महेश्वर ।

रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
अभोगा लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्त्वताम् ।
अन्यदेहान्तरे च त्व रूपभाग्यगुणान्विता ।
पञ्चभि प्राप्य कौमार महाभागा भविष्यसि ।
गच्छ गङ्गाजलस्था च नर पश्यसि य शुभे ।
समानय ममाभ्याश सुरराज शुचिस्मिते ।

व्यास ।

इत्युक्ता विश्वरूपेण रुद्र कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम गङ्गामुद्दिश्य पुण्या त्रिपथगां नदीम् ।

Colophon

101

After the (additional) colophon following 1 189 40, D4 (*marg sec m*) S *ins the foll addl adhy*

व्यास ।

इद चापि पुरावृत्त तन्निबोध च भूमिप ।
कीर्त्यमान नृपर्षीणा पूर्वेषां दारकर्मणि ।
नितन्तुर्नाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुत ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा बभूवु पञ्च भूमिपा ।
साल्वेय शूरसेनश्च श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
तिन्दुसारोऽतिसारश्च क्षत्रिया क्रतुयाजिन ।
नातिचक्रमुरन्योन्यमन्योन्यस्य प्रियवदा ।
एतान्नैतन्तवान्पञ्च शैब्या चात्र स्वयवरे ।
अवाप सा पतीन्वीरान्भौमाश्वी मनुजाधिपान् ।
वीणेव मधुरारावा गान्धारस्वरमूर्छिता ।
उत्तमा सर्वनारीणा भौमाश्वी ह्यभवत्तदा ।
यस्या नैतन्तवा पञ्च पतय क्षत्रियर्षभा ।
बभूवु पृथिवीपाला सर्वे समुदिता गुणै ।
तेषामेकाभवद्भार्या राज्ञामौशीनरी नृप ।
भौमाश्वी नाम भद्र ते तदा रूपगुणान्विता ।
पञ्चभ्य पञ्चधा पञ्च दायादास्ता व्यजायत ।
तेभ्यो नैतन्तवेभ्यस्तु राजशार्दूल वै तदा ।
पृथगाख्याभवत्तेषां भ्रस्त्रानां पञ्चधा भुवि ।
यथावत्कीर्त्यमानांस्ताञ्शृणु मे राजसत्तम ।
साल्वेया शूरसेनाश्च श्रुतसेनाश्च पार्थिवा ।
तिन्दुसारातिसाराश्च वशा एषां नृपोत्तम ।
एवमेकाभवद्भार्या भौमाश्वी भुवि विश्रुता ।

Colophon

102

After 1 189 46, T3 G3-6 S *ins*

सैव नाळायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्गल्य पतिमासाद्य सिवाद्वरमवाप्य च ।,

which is followed by I 189 47^{ab} T3 G3-6 cont.

शृणु गुह्य महीपाल वदत सावधानत ।
सश्रद्धस्व वचो मह्य तत पश्यसि पाण्डवान् ।
हत्वा वृत्र सुरपतिस्त्वाष्ट्र स्वर्गात्स ह च्युत ।
ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
ऐन्द्रो धर्मो यममगाद्बल वायुमथाविशत् ।
वीर्यं वर ज्ञानरूपे नासत्यावभिजग्मतु ।
ह्रीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च सनतिर्मतिरेव च ।
एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ता समाश्रिता ।
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि ह्रियाद्या द्रौपदीं तथा ।
तदिमे पाण्डवा राजन्निन्द्र एको न सशय ।
एकैव द्रौपदी राजन्पौलोमी से न सशय ।
शृणु गुह्यतम चान्यद्रहस्य देवनिर्मितम् ।
यच्छ्रुत्वा सशयस्तेऽद्य शतधा विफलिष्यति ।
सद्योजातमुखादीनि मुखानि च महेशितु ।
पाण्डवा पञ्च तानि स्यु पार्वती द्रौपदी स्त्रियम् ।
इदमन्यद्रहस्य ते देवगुह्य सनातनम् ।
भवत प्रत्ययार्थं च नि सशयकरं महत् ।
चत्वारश्च भुजा विष्णो शङ्खचक्रादिलाञ्छिता ।
धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
अर्जुनस्तु स्वय विष्णु पाञ्चाली कमलावती ।
चतस्रो मूर्तयो विष्णो स्वय विष्णुश्च सिन्धुजा ।
चतुर पाण्डवाञ्जिष्णु कृष्णां विद्धि महीधर ।
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहो वासुदेवादिभि सह ।
अवतीर्णो महीं विष्णु पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनसज्ञश्च पञ्चमूर्ति सदाशिव ।
निवृत्तादिल्यान्पञ्च पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
तस्मात्ते सशयो मा भूत्पाण्डवेभ्य प्रदीयताम् ।
कृष्णा तव सुता राजन्पञ्चभि पूर्वसभवात् ।
पञ्चाग्नय पाण्डवा स्यु स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

☞ The passage is followed by a *repetition* of I 189 47^{ab} (v I ततो for हि सा), a sure *indication* that the passage is interpolated!

101

In the footnotes to I 189 40 the number of lines in this passage is *erroneously stated* to be 25, the correct number is 22. — *Colophon. Adhy no.* D4 200, T1 199, T3 G3-6 151, G1.2 153, G5 120; M2 152.

103

After 1. 192. 7, K4 D4 (both on suppl. fol; *sec. m.*) S ins.:

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातुः प्रियहिते रतान् ।
यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।
वैशंपायनः ।
ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्राः स्म भारत ।
मन्त्रयन्ते ततः सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।
शकुनिः ।
कश्चिच्छत्रुः कर्शनीयः पीडनीयस्तथा परः ।
उत्सादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।
एवं पराजिताः सर्वे यदि यूयं गमिष्यथ ।
अकृत्वा संविदं कांचित्तद्वस्तप्स्यत्यसंशयम् ।
अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।
न चेदेवं करिष्यध्वं लोके हास्या भविष्यथ ।
यमेते संश्रिता वस्तुं कामयन्ते च भूमिपम् ।
सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।
यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।
चैद्यश्च पुरुषव्याघ्रः शिशुपालः प्रतापवान् ।
एकीभावं गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
दुराधर्षतरा राजन्भविष्यन्ति न संशयः ।
यावत्त्वचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।
तावदेव व्यवस्यामः पाण्डवानां वधं प्रति ।
मुक्ता जतुगृहाद्भीमादाशीविषमुखादिव ।
पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविशेत् ।
तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।
अन्तरे दुष्करं स्थातुं मेषयोर्महतोरिव ।
हलधृक्प्रगृहीतानि बलानि बलिनां स्वयम् ।
यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।
तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् ।
एतदत्र परं मन्ये प्राप्तकालं नरर्षभाः ।
वैशंपायनः ।
शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मतेः ।
सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।
प्रकृतीः सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।
तथा देशं च कालं च षड्विधांश्च नयेद्गुणान् ।
स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।
समीक्ष्याथाभियुञ्जीत परं व्यसनपीडितम् ।
ततोऽहं पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।
बलस्थान्विक्रमस्थांश्च स्वकृतैः प्रकृतिप्रियान् ।
वपुषा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनांसि च ।
श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्यर्जुनो नृणाम् ।
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन भेजिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ।
न ह्ययुक्तं न चासक्तं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती ।
तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नान्राजलक्षणैः ।
न तान्पश्यामि ये शक्ताः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।
प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।
तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थेष्वभ्यधिका सदा ।
मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिरः ।
अमित्रं यतते जेतुं न रोषेणेति मे मतिः ।
परिक्रीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।
मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवस्ततः ।
अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवैः ।
एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
श्रेयश्च यदि मन्यध्वं मन्मतं यदि वो मतम् ।
संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।
गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतल्पशतैरपि ।
गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतदद्भिश्च संवृतम् ।
तृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्त्रायुधौषधैः ।
युक्तं बहुकपाटैश्च द्रव्यागारतुषादिकैः ।
भीमोच्छ्रितमहाचक्रं बृहदट्टालसंवृतम् ।
दृढप्राकारनिर्यूहं शतघ्नीजालसंवृतम् ।
ऐष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति यः स्मृतः ।
प्राकारकर्तृभिर्वीरैर्नृगर्भस्तत्र पूजितः ।
तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।
सालेनानेकतालेन सर्वतः संवृतं पुरम् ।
अनुरक्ताः प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।
दानमानार्चिताः सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
प्रतिरुद्धानिमाञ्ज्ञात्वा राजभिर्भीमविक्रमैः ।
उपयास्यन्ति दाशार्हाः समुद्यम्योच्छ्रितायुधाः ।
तस्मात्संधिं वयं कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवैः ।
स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्याप्तं वचनं मम ।
एतन्मम मतं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते ।
एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
सौमदत्तेर्वचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं वचनमर्थवत् ।

103

(L. 17) T2 यावत्प्रबलतां; G5.6 यावदलवरतां; M6 यावद्बलवतां. T1 G2.4 M6 नाशु°. Colophon. *Adhy. no.:* D4 205; T1 203; T3 G4-6 155; G1.3 157; G3 153; M6 156.

वचनं नाभ्यसूयामि श्रूयतां मद्वचःस्थितिः ।
द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वकर्मसु मानवैः ।
द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
संप्रयाणासनाभ्यां तु कर्शनेन तथैव च ।
नैतच्छक्यं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्याप्यशोभनः ।
अवमर्दनकालोऽत्र मतश्चिन्तयतो मम ।
यावन्नो वृष्णयः पार्ष्णिं न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
प्रभवन्तो हृष्टतुष्टाः स्वबाहुबलशालिनः ।
प्राकारमवमृद्नन्तु परिघाः पूरयन्त्वपि ।
प्रस्रावयन्तु सलिलं क्रियतां विषमं समम् ।
तृणकाष्ठेन महता खातमस्य प्रपूर्यताम् ।
घुष्यतां राजसैन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
नागमश्वं पदातिं वा दानमानं स लप्स्यते ।
नागे दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
रथे वै द्विगुणं नागाद्वसु दास्यन्ति पार्थिवाः ।
यश्च कामसुखे सक्तो बालश्च स्थविरश्च यः ।
अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
प्रदरश्च न दातव्यो न गन्तव्यमचोदितैः ।
यशो रक्षत भद्रं वो जेष्यामो वै वयं पुरम् ।
अनुलोमाश्च नो वाताः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
अग्नयश्च विराजन्ते शस्त्राणि कवचानि च ।
ततः कर्णवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रप्रियैषिणः ।
निर्ययुः पृथिवीपालाश्चालयन्तः परान्रणे ।
न हि तेषां मनःसक्तिरिन्द्रियार्थेषु सर्वशः ।
यथा पुनररिघ्नानां प्रसवो युद्ध एव च ।
वैकर्तनपुरोवातः सैन्धवोर्मिमहास्वनः ।
दुःशासनमहामत्स्यो दुर्योधनमहाग्रहः ।
स राजसागरो भीमो भीमघोषप्रदर्शनः ।
अभिदुद्राव वेगेन पुरं तदपसव्यतः ।
तदनीकमनाधृष्यं शस्त्राग्निज्वालदीपितम् ।
समुत्फुलितमाज्ञाय चुक्षुभुर्द्रुपदात्मजाः ।
ते मेघसमनिर्घोषैर्बलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगरद्वाराद्भासयन्तः परान्रणे ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः ।
चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च वीर्यवान् ।
पुत्रा द्रुपदराजस्य बलवन्तो जयैषिणः ।
द्रुपदश्च महावीर्यः पाण्डरोष्णीषकेतनः ।
पाण्डरव्यजनच्छत्रः पाण्डरध्वजवाहनः ।
सपुत्रगणमध्यस्थः शुशुभे राजसत्तमः ।
चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पौर्णमास्यामिवोदितः ।
अथोद्धूतपताकाग्रमजिह्मगतिमव्ययम् ।
द्रुपदानीकमायान्तं कुरुसैन्यमभिद्रवत् ।
तयोरुभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
बलयोः संप्रहरतोः स्रवन्त्योः सरितोरिव ।
प्रकीर्णरथनागाश्वैस्तान्यनीकानि सर्वशः ।
ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरे ।
उत्कृष्टभेरीनिनदे संप्रवृत्ते महारवे ।
अमर्षिता महात्मानः पाण्डवा निर्ययुस्ततः ।
रथान्वै मेघनिर्घोषान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्थाय भरतर्षभाः ।
ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्तकार्मुकान् ।
नृपाणामभवत्कम्पो वेपथुर्हृदयेषु च ।
निर्यातेष्वथ पार्थेषु द्रौपदं तद्बलं रणे ।
आविशत्परमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
स मुहूर्तं व्यतिकरः सैन्यानामभवद्भृशम् ।
ततो द्वन्द्वमयुध्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
जघ्नतुः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सव्यसाचिनः ।
अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथसुतं तत्र जघान पितुरन्तिके ।
वृषसेनादवरजं सुबाहुं वै धनंजयः ।
कर्णपुत्रं महावीर्यं रथनीडादपातयत् ।
तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
नामृष्येतां महाबाहू प्रहारमिव सद्गजौ ।
तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथं प्रति ।
प्रतिमुक्ततलत्राणौ त्रायमाणौ परस्परम् ।
संनिपातस्तयोरासीत्फल्गुनेन महामृधे ।
वृत्रशम्बरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
त्रीन्हयाञ्जघ्नतुस्तत्र फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
ततः किलिकिलाशब्दः कुरूणामभवत्तदा ।
तान्हयान्निहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
निमेषान्तरमात्रेण रथमश्वैरयोजयत् ।
उपयातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरौ ।
सौबलः सौमदत्तिश्च समेयातां परंतपौ ।
तैः पञ्चभिरदीनात्मा भीमसेनो महाबलः ।
अयुध्यत बलैर्वीरैरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः ।
तैर्निरुद्धो न संत्रासं जगाम समितिंजयः ।
पञ्चभिर्द्विरदैर्मत्तैर्निरुद्ध इव केसरी ।
तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
सारथिं वाजिनश्चैव निन्युर्वैवस्वतक्षयम् ।
हताश्वात्स्यन्दनश्रेष्ठादवरुह्य महारथः ।
चचार विविधान्मार्गानसिमुद्यम्य पाण्डवः ।
अश्वस्कन्धेषु चक्रेषु युगेष्वीषासु चैव ह ।
व्यचरत्पातयञ्शत्रून्सुपर्ण इव भोगिनः ।

— (L. 99) K_4 D_4 T_1 G_1 M_6 यथा परपुरघ्नानां. K_4 D_4 G_4 प्रसभो; T_1 प्रभवं; G_1 प्रभवं; G_6 प्रसरो; M_6 प्रसंगो.

विधनुष्कं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम् ।
अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ ।
तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत ।
तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं समभिवाभवत् ।
रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्पुनः ।
समापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः ।
कर्णोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वज्रसंनिभान् ।
त्रीन्शरान्संदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
तैः शैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् ।
अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम् ।
ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम् ।
विवेश समुदग्रांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम् ।
गिरा गम्भीरया वीरः समाश्वासयतासकृत् ।
धार्तराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः ।
घृतं तत्पुनरेवासीद्बलं पार्थप्रकम्पितम् ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः ।
अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुषं स्मरन् ।
ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम् ।
आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुच्छ्रतम् ।
महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली ।
अभिपेदे परान्संख्ये वज्रपाणिरिवासुरान् ।
भीमसेनभयार्तानि फल्गुनाभिहतानि च ।
न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितुम् ।
तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च ।
दिशः प्राकालयद्भीमो दिवीवाभ्राणि मारुतः ।
तान्निवृत्तान्निरानन्दान्हतवारणवाजिनः ।
नानुसस्रुर्न चाजघ्नुर्नोचुः किंचिच्च दारुणम् ।
स्वमेव शिबिरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षताः ।
परेऽप्यभिययुर्हृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः ।
मुहूर्तमभवद्वैरं तेषां वै पाण्डवैः सह ।
यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम् ।
सुवृत्तं चक्रिरे सर्वे सुप्रासामब्रुवन्वधूम् ।
कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि ।
तेषां तदभवद्दुःखं हृदि वाचा तु नाब्रुवन् ।
ततः प्रयाता राजानः सर्वे एव यथागतम् ।
धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
प्रागेव पुररोधात्तु पाण्डवैरश्वसादिनः ।
प्रेषिता गच्छतारिष्टानस्मानाख्यात शौरये ।
ते त्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ।
ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ ।
कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः सान्धकवृष्णयः ।
आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ताञ्जातुषाद्गृहात् ।
समाजे द्रौपदीं स्माहुर्लब्धां राजीवलोचनाम् ।
आत्मनः सदृशीं सर्वं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः ।
सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः ।
तत उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
सेवां समुपयात्तूर्णं पाञ्चालनगरं प्रति ।
ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः ।
यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजग्मतुः ।
पितृष्वसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि ।
द्रौपदीं भूषणैः शुभ्रैर्भूषयित्वा महाधनैः ।
न्यायतः पूजितौ राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon.

104

After 1. 197. 29, T3 G2–4 ins.:

अजय्याः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु तैः खलु मानवैः ।
दैवानुकूलाः कौन्तेया दैवं तेषां परायणम् ।
प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जतुगृहानलात् ।
जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम् ।
पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्ष्यममानुषम् ।
अनर्घ्यं धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
चैद्यमागधकर्णाद्यैः किं कृतं तत्र भूमिपैः ।
आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति ।
जेतुं शक्या न मन्येथा अजय्याः पाण्डवाः सुरैः ।
यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववंशजः ।
मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः ।
प्रणतार्तिहरो योगी केशव. क्लेशनाशनः ।
भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तवेश्मगृही तथा ।
चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि ।
धर्मात्मजो महाराज तावत्त्रैलोक्यमर्हति ।
अलं कर्णानया बुद्ध्या नोत्साहय सुयोधनम् ।
शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कौरवैः सह ।
पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपाला. सबान्धवाः ।

Colophon of No. 103. Adhy. no.: K4 D1 206; T1 204; T2 G4–6 156; G1 158; G2 154; G3 M1 157.

वृष्ण्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहकेशवाः ।
सर्वे संभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवाः ।
बोधयध्वं तथा यूयं तथैव शरदां शतम् ।
मा पुत्रवशगो भूप तव पुत्रः सुदुर्मतिः ।
आनीय पाण्डवान्साधून्पुत्रांश्च सह सर्वशः ।
अभेदेन निरीक्षस्व न भेदं चक्षुषो कुरु ।
मनसा स्नेहपूर्णेन निर्भेदो नखमांसवत् ।

धृतराष्ट्र ।

पार्थिवार्थे प्रियं ब्रूहि नाप्रियं सूतनन्दन ।
पुत्रं त्वं च न मे ब्रूहि पार्थानामहितं क्वचित् ।
दुर्योधनमसन्मार्गान्निवर्तय महामते ।

105

After 1.199.9, D4 (marg. sec. m.) S ins.

वैशंपायन ।

पृथायास्तु तथा वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ।
पादौ स्पृष्ट्वा पृथायास्तु शिरसा च महीं गतः ।
दृष्ट्वा तु देवरं कुन्ती शुशोच च मुहुर्मुहुः ।

कुन्ती ।

वैचित्रवीर्य ते पुत्राः कथंचिज्जीवितास्त्वया ।
त्वत्प्रसादाज्जतुगृहे त्राताः प्रत्यागतास्तव ।
कूर्मश्चिन्तयते पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गतः ।
चिन्तया वर्धयेत्पुत्रान्यथा कुशलिनस्तथा ।
तव पुत्रास्तु जीवन्ति त्वं त्राता भरतर्षभ ।
यथा परभृतः पुत्रानरिष्टा वर्धयेत्सदा ।
तथैव तव पुत्रास्तु मया तात सुरक्षिताः ।
दुःखास्तु बहवः प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।
अतः परं न जानामि कर्तव्यं ज्ञातुमर्हसि ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा तु स्वार्ता शुशोच परमातुरा ।
प्रणिपत्याब्रवीत्क्षत्ता मा शोच इति भारत ।

विदुर ।

न विनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः ।
अचिरेणैव कालेन स्वराज्यस्था भवन्ति ते ।
बान्धवैः सहिताः सर्वैर्मा शोकं कुरु माधवि ।

106

After 1.199.11, D4 (marg. sec. m.) S ins.

सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिन्नकरटामुखान् ।
अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वशस्त्रसमन्वितान् ।
सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् ।
चतुर्युजां भानुमच्च पाञ्चालः प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिबर्हाणां वरचामरमालिनाम् ।
जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्रं प्रददौ नृप ।
दासीनामयुतं राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् ।
हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि धान्यानि च गोधनानि ।
पृथक्पृथक्चैव ददौ स कोटिं
पाञ्चालराजः परमप्रहृष्टः ।
शिबिकानां शतं पूर्णं वाहान्पञ्चशतं वरान् ।
एवमेतानि पाञ्चालो जन्यार्थे प्रददौ धनम् ।
हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेयं तु सौमकिः ।
धृष्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।
नानद्यमानो बहुभिस्तूर्यशब्दैः सहस्रशः ।

Here follows a colophon, which is followed by वैशंपायन.

107

After the additional colophon following 1.199.22, D4 (marg. sec. m.) S ins.

वैशंपायन ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभिः सहिता तदा ।
पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।
पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।
ववन्दे तत्र गान्धारीं माधवी कृष्णया सह ।
आशिषश्च प्रयुक्त्वा तु पाञ्चालीं परिषस्वजे ।
परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।
पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।
सा चिन्त्य विदुरं प्राह युक्तितः सुबलात्मजा ।

105

In the footnotes to 1.199.9 the passage is erroneously stated as containing 18 lines; the correct number is 17. — (L. 5) D4 T1 G1.3 M गता° (for त्राता°). — (L. 8) D4 G1.3 M त्वद्रूपया (for त्वं त्राता). — G1 M om. lines 13-17.

106

Line 11 — (var.) 1931*. — (L. 16) Some MSS. सौमकिः. — Colophon om. in T1 G1 M1. Adhy. no.: D4 214, T1 G4 165, G2 162, G3 166, G5.6 164.

107

(L. 3) G2-4 M2.3 सतीं श्रियमिवापराम्.

कुन्तीं राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् ।
पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
यथा सुखं तथा कुन्ती रंस्यते स्वगृहे सुतैः ।
तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवांस्तदा ।
नागराः श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य अकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।
एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् ।

108

☞ In entire supercession of the remarks in the footnotes (p. 789) to 1. 199. 24-25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199. 25, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

केशवो यदि मन्येत तत्कर्तव्यमसंशयम् ।;

and after 1. 199. 26[ab]:

वासुदेवेन संमन्त्र्य पाण्डवाः समुपाविशन् ।
धृतराष्ट्रः ।
अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठाः श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विशेषतः ।
पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
अङ्गदे मकुटं क्षत्तर्हस्ताभरणमेव च ।
मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीन्कुण्डलानि च ।
कटिबन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् ।
अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
अभिषेकोदकक्लिन्नं सर्वाभरणभूषितम् ।
औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् ।
सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् ।
जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः ।
वैशंपायनः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।
श्रीवासुदेवः ।
युक्तमेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।
शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा वार्ष्णेयस्त्वरयामास तं तदा ।
यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव ।
तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्गणैः ।
मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।
कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वेद्यपुरस्कृताः ।
अभिषेकं तदा चक्रुर्भद्रपीठे सुसंयतम् ।
जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरर्षभान् ।
राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
स्नात्वा ह्यवभृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह ।
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आशीर्भिः प्रत्यपूजयन् ।
मूर्धाभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।
जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।
सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।
औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः ।
राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागसाह्वयम् ।
प्रविवेश तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।
मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।
गान्धारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः ।
ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्नृपम् ।
समक्षं वासुदेवस्य कुरूणां च समक्षतः ।
अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
आयुः पुरूरवा राजन्नहुषश्च ययातिना ।
तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।
राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।
विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।
तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः ।
त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।
पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

108

(L. 41) D4 G1 M6-8 त्वाज राजानुगतैः. — (L. 44) T2 G2-4 मूर्द्धाभिषिक्तं पांडोस्तु सुतमभ्यर्णपांडवाः (G2.4 °बांधवाः). — (L. 53) T1 G (except G4.5) बुध° (for मुनि°). — Line 59 is a *repetition* of 1. 199. 26[ab].

तस्माद्रक्षस्व कौन्तेय भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वैशंपायनः ।

Then follows a *repetition* of 1. 199. 26^{ab}; and finally:

रथैर्नागैर्हयैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After 1. 199. 35^{ab}, *S ins.:*

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।
तोरणद्वारसुमुखां द्वात्रिंशद्द्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारां प्रविवेश महाद्युतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति ब्राह्मणगिरः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसत्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।
ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणायुतम् ।
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिस्तदाभवत् ।

110

After 1. 199. 49, D1 (marg. *sec. m.*) S ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विसृज्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विसृज्य च नराधिप ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वार्ष्णेय राज्यं प्राप्तं मयानघ ।
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राष्ट्रं सुदुर्गमम् ।
तवैव तत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
गतिस्त्वमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
मातास्माकं पिता देवो न पाण्डुं विद्महे वयम् ।
ज्ञात्वा तु कृत्यं कर्तव्यं पाण्डवानां त्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
त्वत्प्रभावान्महाभाग राज्यं प्राप्तं स्वधर्मतः ।
पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यथेष्टं पालय महीं सदा धर्मधुरं वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्ब्राह्मणान्भर कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सत्वरः ।
आदत्स्व तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।
जातुषं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आर्येणापि तव ज्ञातं कुन्तिभोजेन चानघ ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां दरिद्राणां विशेषतः ।
सर्वदुःखानि शाम्यन्ति तव संदर्शनान्मम ।
स्मरस्यैतान्महाप्राज्ञ तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।
करिष्यामीति चामन्त्र्य अभिवाद्य पितृष्वसाम् ।
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहानुगः ।

111

After 1. 200. 9^{ab}, D1 (marg. *sec. m.*) S ins :

आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः ।
तथा नक्षत्रजुष्टेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभःस्थलेन दिव्येन दुर्लभेनातपस्विनाम् ।
भूतार्चितो भूतधरां राष्ट्रं नगरमालिनीम् ।
अवेक्षमाणो द्युतिमानाजगाम महातपाः ।
सर्ववेदान्तगो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
परेण तपसा युक्तो ब्राह्मेण तपसा वृतः ।
नये नीतौ च नियतो विश्रुतश्च महामुनिः ।
परात्परतरं प्राप्तो धर्मात्समभिजग्मिवान् ।
भावितात्मा गतरजाः शान्तो मृदुरृजुर्द्विजः ।
धर्मेणाधिगतः सर्वैर्देवदानवमानवैः ।
क्षीणकर्मसु पापेषु भूतेषु विविधेषु च ।
सर्वथा कृतमर्यादो देवेषु विविधेषु च ।
शतशः सोमपा यज्ञे पुण्यकर्मकृदग्निचित् ।
ऋक्सामयजुषां वेत्ता न्यायवृत्तान्तकोविदः ।

109

In the footnotes to 1. 199. 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

110

(L. 20) D4 G1.2 °न भाति न द°; T1 °न्ति च न दा°; G1 M6 °न च न भाता°.

111

(L. 13) D4 T1 G1.2 M6-8 भूतेषु; G1 देवेषु (*for* भू°).

ऋजुरारोहवाञ्शुक्लो भूमिष्ठपथिकोऽनघः ।
श्लक्ष्णया शिखयोपेतः संपन्नः परमत्विषा ।
अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे ।
महेन्द्रदत्ते महती बिभ्रत्परमवाससी ।
जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन वै ।
अश्यर्कसदृशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्चसम् ।
प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाप्लुतः ।
संहितायां च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
गाथासामानुसामज्ञः साम्नां परमवल्गुनाम् ।
आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यवित्तथा ।
योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः ।
विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
अर्थनिर्वचने नित्यं संशयच्छिदसंशयः ।
प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
लोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिषु ।
एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक् श्रुतीन् ।
पृथगर्थाभिधानं च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
समस्थानेषु सर्वेषु समाम्नायेषु धातुषु ।
उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
अभिसंधिषु तत्त्वज्ञः पदान्यङ्गान्यनुस्मरन् ।
कालधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संवृतम् ।
विभाषितं च समयं भाषितं हृदयंगमम् ।
आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
एषां स्वराणां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
बोद्धा च परमार्थांश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
अभेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः ।
वचनानां च विविधानादेशांश्च समीक्षिता ।
नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नशः ।
परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
प्रत्ययांश्च समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च ।

☞ In the footnotes to 1. 200. 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— ^{cd}) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः", as well as the *wavy line* under 9^{cd} of the constituted text.

112

After 1. 209. 24^{ab*}, Ñ$_2$ D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

चित्रवाहनमब्रवीत् ।
चित्राङ्गदायाः शुल्कं च गृह्णेमं बभ्रुवाहनम् ।
अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
चित्राङ्गदां पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनिः ।
इहैव भव भद्रे त्वं बभ्रुवाहनवर्धना ।
इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रंस्यसे ।
कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं भ्रातरौ मे कनीयसौ ।
आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
बान्धवैः सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
धर्मे स्थितः सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्यां नृपसंज्ञिताः ।
बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्रं पालय मा शुचः ।
बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिश्चरः ।
तस्माद्भरस्व पुत्रं वै पूरुवंशविवर्धनम् ।
चित्रवाहनदायादं धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
पाण्डवानां प्रियं पुत्रं तस्मात्पालय सर्वदा ।
विप्रयोगेन संतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते ।
चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After 1. 210. 2, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. वेदेषु (for देवेषु). — (L. 27) D$_4$ G$_{5.6}$ M$_{6-8}$ सर्वस्य (for धर्मस्य). — (L. 44) D$_4$ G$_{5.6}$ श्च(D$_4$ व)कीर्तितेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) D$_4$ G$_{3.5.6}$ वनानां विविधानां च देशानां च समी°.

112

(L. 2) Ñ$_2$ D$_4$ T$_1$ M (except M$_8$) त्वं (for च). — (L. 3) D$_4$ T$_1$ M ऋणमुक्तो. — (L. 10) N$_2$ D$_4$ G$_1$ M कौन्तेयोथ (for कुन्ती°). — (L. 11) D$_4$ G$_1$ M कृत्स्नां (for सर्वां). — After line 21, D$_4$ T$_2$ G$_{5.6}$ ins.:

सागरानूपमाश्रितः ।
स्थानं दूरं समाप्लुत्य दत्त्वा बहुधनं तदा ।
केरलान्समतिक्रम्य.

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपद्गुणानि च ।
भ्रातुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
वेषवैकृतमापन्नः परिव्राजकरूपधृक् ।
कुकुरान्धकवृष्णीनामज्ञातो वेषधारणात् ।
भ्रममाणश्चरन्भैक्षं परिव्राजकवेषवान् ।
येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकसुन्दरीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदाभवत् ।
त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी अक्षमालाङ्गुलीयकः ।
योगभारं वहन्पार्थो वटवृक्षस्य कोटरम् ।
प्रविशन्नेव बीभत्सुर्वृष्टिं वर्षति वासवे ।
चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रणतार्तिहरं शंभुं मायारूपेण वञ्चकम् ।
केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
केशवः सहसा राजञ्जहास च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम् ।
सत्यभामा ।
भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् ।
भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
वक्तुमर्हसि लोकेश तच्छ्रोतुं कामये ह्यहम् ।
श्रीभगवान् ।
पितृष्वसायाः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणात्समयात्तदा ।
तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थं चापि मां पुनः ।
चिन्तयन्नेव तां भद्रां यतिरूपधरोऽभवत् ।
यतिरूपप्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम् ।
येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा भवतिव्ये मनोरथम् ।
एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ।
योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमास्थवान् ।
ईदृशं मां विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् ।
वैशंपायनः ।
भ्रातरं तव पश्येति सत्यभामामदर्शयत् ।
तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः ।

114

S ins. after 1. 212. 1[cd] (T1 G3.4 after 7[ab]): D4 (suppl. fol. *sec. m.*), after 2[ab]:

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्टः शिलातले ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
सालतालाश्वकर्णैश्च बकुलैरर्जुनैस्तथा ।
चम्पकाशोकपुंनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
कर्णिकारैरशोकैश्च अङ्कोलैरतिमुक्तकैः ।
एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
यदृच्छया चोपपन्नान्वृष्णिवीरान्ददर्श ह ।
बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेष्णं विदूरथम् ।
भानुं च निशठं चैव पृथुं विपृथुमेव च ।
तथान्यांश्च बहून्पश्यन्हृदि शोकमधारयत् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे यतिं दृष्ट्वा समुत्सुकाः ।
वृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
ततोऽर्जुनः प्रीतमनाः स्वागतं व्याजहार सः ।
आस्यतामास्यतां सर्वे रमणीये शिलातले ।
इत्येवमुक्ता यतिना प्रीतास्ते यादवर्षभाः ।
उपोपविविशुः सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डवः ।
आकारं गूहमानस्तु कुशलप्रश्नमब्रवीत् ।
सर्वेषां कुशलं चोक्त्वा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
प्रसादं कुरु मे विप्र कुतस्त्वं चागतो ह्यसि ।
त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व वदतां वर ।
पर्वतांश्चैव तीर्थानि वनान्यायतनानि च ।
वैशंपायनः ।
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।
आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरे न्यवेदयत् ।
श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यपूजयत् ।
ततस्तु यादवाः सर्वे मन्त्रयन्ति स्म भारत ।
अयं देवातिथिः श्रीमान्यतिलिङ्गधरो द्विजः ।
आवासं कथुराधिस्य वसेत निरुपद्रवः ।
इत्येवमुक्तवन्ते वै रौहिणेयं तु यादवाः ।
ददृशुः कृष्णमायान्तं सर्वे यादवनन्दनम् ।
एहि केशव तातेति रौहिणेयोऽब्रवीद्वचः ।

113

D1 T3 G1 M6-8 om. line 35. — After line 35, G1.3 ins.:

[illegible]

114

(L. 40) D4 [illegible]; T1 M6 [illegible] (*for* मां वर). — (L. 47) T1 G1.3 M6-8 [illegible]. — After line 51, T1 ins.:

[illegible]

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षरात्रनिवासार्थमागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।
त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मतः ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मां वद ।
वैशंपायनः ।
सुप्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबलः ।
आरामे तु वसेद्धीमांश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः ।
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवाः ।
वासुदेवः ।
बलवान्दर्शनीयश्च वाग्मिच्छ्रीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्ता च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव ।
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेवः ।
अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिलिङ्गधरो ह्येष को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् ।
निवेदय सुभद्रायै मद्वाक्यपरिचोदितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ ।
तां पुरीं प्रविवेशाथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेदयामास रुक्मिणीसत्यभामयोः ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्भृशम् ।
मनोरथो महानेष हृदि नः परिवर्तते ।
कदा द्रक्ष्याम बीभत्सुं पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थो दुःखमवाप्नुवत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरुत्तमाभिरपूजयत् ।
स तं प्रियातिथिश्रेष्ठं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
अयं देशातिथिर्भद्रे संयतो व्रतवानृषिः ।
प्राप्नोतु सततं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्मात्त्वरस्व वार्ष्णेयि भक्ष्यैर्भोज्यैर्यतिं सदा ।
एष यद्यदभिब्रूयात्कार्यमेव न संशयः ।
सखीभिः सहिता भद्रे भवास्य वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुव्रताः ।
ते बभूवुर्दशार्हाणां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिताः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यशस्विनि ।
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्णं करिष्यामि यथात्थ माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमार्चितः ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् ।
पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गूहयन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरुणात्मजाम् ।
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजयः ।
न सस्मार सुभद्रायाः कामाङ्कुशनिवारितः ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतैर्वृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनः पश्यन्स्वाहामिव हुताशनः ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विनः ।
समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामर्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितः पुरा ।
क्रुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरुषाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् ।
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अर्जुनस्य समो वीर्ये भव तात धनुर्धरः ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरुषाद्भरतर्षभम् ।
सत्यसंधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिसंघानां गदस्य च निशम्य सा ।

बलवानिन्द्रियग्रामो न जाने किं भविष्यति ।
— After line 55, T_1 (which om. lines 56–57) ins.:
कृष्णः ।
कन्यापुरे यतेर्वासः सुखोदर्कोऽथवा भवेत् ।
सुखोदर्को भवेद्वापि नाहं जाने यदूद्वह ।
भवता परवानस्मि यावदाचन्द्रतारकम् ।
Colophon om. in T_1. *Adhy. no.:* D_4 229; T_2 G_4 180; $G_{1,2,5}$ M_5 179; G_3 177; G_2 181. — (L. 129)

अदृष्टे कृतभावाभूत्सुभद्रा भरतर्षभे ।
कीर्तयन्ददृशे यो यः कथंचित्कुरुजाङ्गलम् ।
तं तमेव सदा भद्रा बीभत्सुं साभिपृच्छति ।
अभीक्ष्णशः परिप्रश्नादभीक्ष्णश्रवणात्तथा ।
प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समपद्यत ।
भुजौ भुजगसंकाशौ ज्याघातेन किणीकृतौ ।
पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंशयमजायत ।
यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्षभम् ।
तथारूपमवेक्ष्यैनं परां प्रीतिमवाप सा ।
सा कदाचिदुपासीनं पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
कथं देशाः कथं शैला नानाजनपदाः कथम् ।
सरांसि सरितश्चैव वनानि च कथं यते ।
दिशः काश्च कथं प्राप्ताश्चरता भवता सदा ।
स तथोक्तस्तदा भद्रां बहुनर्मानृतं ब्रुवन् ।
उवाच परमप्रीतस्तस्या बहु तथा कथाः ।
निशम्य विविधं तस्य लोके चरितमात्मनः ।
कथापरिगतो भावः कन्यायाः समपद्यत ।
पर्वसंधौ च कस्मिंश्चित्सुभद्रा भरतर्षभम् ।
रहस्येकान्तमासाद्य हृष्यमाणाभ्यभाषत ।
यतिना चरता लोकान्खाण्डवप्रस्थवासिनी ।
कच्चिद्भगवता दृष्टा पृथास्माकं पितृष्वसा ।
भ्रातृभिः प्रयतैः सर्वैः कच्चिदार्यो युधिष्ठिरः ।
कच्चिद्धर्मपरो भीमो धर्मराजस्य धीमतः ।
निवृत्तसमयः कच्चिदपराधाद्धनंजयः ।
नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रियेतरे ।
क नु पार्थश्चरत्यद्य बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
सुखोचितो ह्यदुःखार्हो दीर्घबाहुररिंदमः ।
कच्चिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतार्जुनः ।
निशम्य वचनं तस्यास्तामुवाच हसन्निव ।
आर्ये पृथा च कुशला सपुत्रा च सहस्नुषा ।
प्रीयते पश्यती पुत्रान्कुरुक्षेत्रं च पश्यती ।
अनुज्ञातस्तु मात्रा च सोदर्यैस्तु धनंजयः ।
द्वारकामावसत्येको यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
पश्यन्ती सततं कस्मान्नाभिजानासि माधवि ।
निशम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
निःश्वासबहुला तस्थौ क्षितिं विलिखती तदा ।
ततः परमसंहृष्टः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनोऽहमिति प्रीतस्तामुवाच धनंजयः ।
यथा त्वय गतो भावः श्रवणान्मयि भामिनि ।
त्वद्गतः सततं भावस्तथा शतगुणो मम ।
प्रशस्तेऽहनि धर्मेण भद्रे त्वयमहं वृतः ।
सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्तव ।
एवमुक्त्वा ततः पार्थः प्रविवेश लतागृहम् ।
ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ।
मुमोह शयने दिव्ये शयाना नतथोचिता ।
कन्यापुरे च संवृत्तं ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
शशास रुक्मिणीं कृष्णो भोजनादिकमर्जुने ।
तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्वै धनंजयः ।
आस्ते स्म स तदारामे कार्येणैव सहाभिभूः ।
सुभद्रापि न च स्वस्था पार्थं प्रति बभूव सा ।
कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
निःश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् ।
न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ।
एवं शोकपरां भद्रां देवकी वाक्यमब्रवीत् ।
मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि धृतिमालम्ब शोभने ।
निवेदयिष्ये त्वां रामे कृष्णे चैव नरर्षभे ।
पश्चाज्जानामि ते वार्तां मा शोकं कुरु माधवि ।
एवमुक्त्वा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
निवेदयामास तदा भद्रामानकदुन्दुभेः ।
रहस्येकासना तत्र भद्रास्वस्थेति चाब्रवीत् ।
आरामे तु यतिः श्रीमानर्जुनः सोऽथ नः श्रुतः ।
अक्रूराय च कृष्णाय आहुकाय च सत्यके ।
निवेद्यतां महाप्राज्ञ श्रोतव्यं यदि बान्धवैः ।

वैशंपायनः ।

वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अक्रूराहुकयोस्तदा ।
निवेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रयामास नैकधा ।
इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेवं विनिश्चितम् ।
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च सत्यकश्च गदेन च ।
पृथुश्रवाश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
विवाहं मन्त्रयामासुर्द्वादशेऽहनि भारत ।
अज्ञातं रौहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत ।
विवाहं तु सुभद्रायाः कर्तुकामो गदाग्रजः ।
महादेवस्य पूजार्थं महोत्सवमिति ब्रुवन् ।
चतुर्भिर्द्वादशाहोरात्रं सुभद्रार्तिप्रशान्तये ।
नगरे घोषयामास हितार्थं सत्यमाधिनः ।

D1 प्रयैाः; T1 G1.2 M6-8 प्रीयते (for प्रयतैः). — (L. 137) G1.2.3 कुशलिनी (for च कुशला). D4 T1 G1 M6-8 आर्या कुशलिन्नी पुत्री. D4 T1 G (except G1.4) सहपुत्रा (for सपुत्रा च). — (L. 156) D1 G2 M6-8 कार्येणैव; T1 कार्येणेन. G2 कार्येण भृशार्दित. — After line 181, G1.2 ins.:

वमात्यस्य देवस्य महोत्सवार्थिनः ।

— (L. 182) G1.2 काले नृपतयः (for the posterior

इतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम् ।
सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सबान्धवैः ।
गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः ।
कृष्णरामाहुकाक्रूरप्रद्युम्नशिनिसात्यकाः ।
समुद्रं प्रययुर्हृष्टाः कुकुरान्धकवृष्णयः ।
युक्तयन्त्रपताकाभिर्वृष्णयो ब्राह्मणैः सह ।
समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवासिनः ।
ततस्त्वरितमागम्य दाशार्हगणपूजितम् ।
सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमब्रवीद्यतिशासनात् ।
कृतवान्द्वादशाहानि स्थित्वा स भगवानिह ।
तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्यो विशेषतः ।
तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः ।
त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वशवर्तिनी ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्ममवेक्ष्य च ।
तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
संविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी ।

वैशंपायनः ।

एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः ।
ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
ततस्तद्द्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विज_ः कुकुरान्धकाः ।
सप्तयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम् ।
बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः ।
सेतुपुष्करिणीजालैराक्रीडैः सर्वसारवताम् ।
वापीपल्वलसंघैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः ।
बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजह्रुः कुकुरान्धकाः ।
विचित्रमाल्याभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः ।
विहाराभिमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः ।
सुनृत्तगीतवादित्रै रममाणास्ततोऽभवन् ।
तत्र वासे दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि ।
सुभद्रोद्वाहनं पार्थः प्राप्तकालममन्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धककुरास्तस्मादपयातं च पाण्डवः ।
विनिश्चित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम् ।
कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
महोत्सवं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहुकः ।
अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सबान्धवैः ।
मम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः ।
तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत् ।
समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा ।
वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च ।
द्वारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
धर्मतो वरयित्वा तु आनीय स्वं निवेशनम् ।
न्यायेन दत्ता तारुण्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।
जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव भाषतः ।
दाराः पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः ।
चतस्र एवाभिसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकारणात् ।
आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती ।
गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ।
मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
अयनं चैव मासश्च ऋक्षं पक्षस्तथा तिथिः ।
करणं च मुहूर्तं च लग्नसंपद्यथाद्य वै ।
विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम् ।
वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुभ्र एव च ।
नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि ।
लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां बवस्तथा ।
मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य भावयोः शुभकर्मणि ।
सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति ।
भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः ।
नारायणो हि सर्वज्ञो नानुबुध्येत विश्वकृत् ।
धर्मसंकटमापन्ने किं नु कृत्वा शुभं भवेत् ।
मनोभवेन कामेन मोहितं मां प्रलापिनम् ।
प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि ।

---

half). — D_4 T_1 $G_{5.6}$ om. line 183. — L. 216 = line 208 above. Colophon om. in T_2 G_{1-4}. *Adhy. no.:* D_4 230; T_1 226; $G_{1.5.6}$ M_6 180. — After line 224, G (except $G_{5.6}$) M_{6-8} ins.:

विवाहं बहुधा वत्से वर्णानां धर्मसंयुतम् ।

— (L. 236) D_4 G_1 M_{6-8} गृहे (for स्थिते). G_1 M_{6-8} या (for सा). G_{2-4} दाने गृहीता या नारी. G (except $G_{5.6}$) M_{6-8} सा भार्या (for भार्या च). — After line 238, D_4 G_1 M_{6-8} read lines 242–43. — After line 260, G_{1-4} ins.:

वैशंपायनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनार्दनम् ।
प्रोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
रागोन्मादप्रलापी स्यादर्जुनो जयतां वरः ।
चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।
चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शच्या शचीपतिः ।
सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः ।
अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।
चिन्तितं च सुभद्रायाश्चिन्तयित्वा जनार्दनः ।
निद्रयापहृतज्ञानं रौहिणेयं विना तदा ।
सहाक्रूरेण शिनिना सत्यकेन गदेन च ।
वसुदेवेन देवक्या आहुकेन च धीमता ।
आजगाम पुरीं रात्रौ द्वारकां स्वजनैर्वृतः ।
पूजयित्वा तु देवेशं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
कुशलप्रश्नमुक्त्वा तु देवेन्द्रेणाभिपूजितः ।
वैवाहिकक्रियां कृष्णस्तथेत्येवमुवाच ह ।
आहुको वसुदेवश्च सहाक्रूरः ससात्यकिः ।
अभिप्रणम्य शिरसा पाकशासनमब्रुवन् ।
देवदेव नमस्तेऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।
वयं धन्याः स्म लोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।
कृतप्रसादास्तु वयं तव वाक्येन विश्वजित् ।
एवमुक्त्वा प्रसाद्यैनं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।
अभिषेकं ततः कृत्वा महेन्द्रः पाकशासनिम् ।
लोकपालैस्तु सहितः सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ।
किरीटाङ्गदहाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः ।
भूषयित्वा तु तं पार्थं द्वितीयमिव वासवम् ।
पुत्रं परिष्वज्य तदा प्रीतिमाप पुरंदरः ।
शची देवी तथा भद्रामरुन्धत्यादिभिस्तदा ।
कारयामास वैवाहं मङ्गल्यं यादवस्त्रियः ।
सहाप्सरोभिर्मुदिता भूषणैश्चाभ्यपूजयन् ।
पौलोमीमिव मन्यन्ते सुभद्रां देवयोषितः ।
ततो विवाहो ववृधे कृतः सर्वगुणान्वितः ।
तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु मन्त्रहोमपुरस्कृतम् ।
यथा तस्यैव हि पिता शच्या इव शतक्रतुः ।
सा जिष्णुमधिकं भेजे सुभद्रा चारुदर्शना ।
पार्थस्य सदृशी भद्रा रूपेण वयसा तथा ।
सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सदृशो रूपलक्षणैः ।
इत्यूचुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।
एवं निवेश्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
आमन्त्र्य यादवान्सर्वे विप्रजग्मुर्यथागतम् ।
यादवाः पार्थमामन्त्र्य अन्तर्द्वीपं गतास्तदा ।
वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच यदुनन्दनः ।
द्वाविंशद्दिवसान्पार्थ इहोष्य भरतर्षभ ।
मामकं रथमारुह्य सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सुभद्रया सुखं पार्थ खाण्डवप्रस्थमाविश ।
यादवैः सहितः पश्चादागमिष्यामि भारत ।
यतिवेषेण निरतो वस त्वं रुक्मिणीगृहे ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा प्रचक्राम अन्तर्द्वीपं जनार्दनः ।
कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।
तस्यां चोपगतो भावः पार्थस्य सहसागतः ।
स तया बुबुजे वीरो भद्रया भरतर्षभः ।
अभिनिष्पन्नया रामः सीतयेव समन्वितः ।
स हि जिष्णुर्विजज्ञे तां ह्रीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।
द्वादशानां वरस्त्रीणां रूपेणासदृशीं सतीम् ।
स प्रकृत्या श्रिया दीप्तः संदिदीपे तयाधिकम् ।
उदारसहस्रदीप्तांशुः शरदीव दिवाकरः ।
सा तु तं मनुजव्याघ्रमनुरक्ता मनस्विनी ।
कन्यापुरगता भूत्वा तत्परा समपद्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।
विनिश्चित्य तथा पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
द्विजानां गणमुख्यानां यथार्हं प्रतिपादय ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च कामैश्च प्रयच्छ प्रतियास्यताम् ।
आगमश्च समुद्दिश्य महाप्रततसमापनम् ।
गच्छ भद्रे स्वयं तूर्णं महाराजनिवेशनम् ।
तेजोबलजवोपेतैः रथैर्हयवरोत्तमैः ।
सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं तूर्णमिहानय ।
क्रीडार्थमिति भाषिया सखीभिः सुभगे सह ।
क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वायुधानि च ।
अनुकर्षान्पताकाश्च तूणीरांश्च धनूंषि च ।
सर्वाण्यपवरे गुर्वाः सोत्सेधाश्च महागदाः ।

बहुप्रकारमुक्तापि अर्जुनेन महात्मना ।
तत्सर्वं विरचीटस्य चिन्तयन्ती जगद्गुरुम् ।

After line 317, Ms-s ins.:

शच्यद्व्या पौलोमीना दमयन्ती यथा रतिः ।
सीता च रुक्मिणी कृष्णा सत्यभामा तिलोत्तमा ।
अरुन्धती च यथा-

वैशंपायनः ।
अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
जगाम नृपतेर्वेश्म सखीभिस्त्वरिता सह ।
क्रीडार्थमिव तत्रस्थान्प्रक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।
रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।
सुभद्रयैवमुक्ते तु जनाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।
योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।
यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भामिनी ।
क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।
रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् ।
स्वस्ति याहि यथाकामं कुरून्कौरवनन्दन ।
निवेद्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वसु ।
स्नेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।
यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च ।
तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वसूनि च ।
ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाशिषः ।
सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।
रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
तस्मात्सा पूर्वमारुह्य रश्मीन्प्रगाह माधवी ।
सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्ययना हयान् ।
वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्लवासा धनंजयः ।
महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।
अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे ।
ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुलः समपद्यत ।
दृष्ट्वा रथगतं पार्थं खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।
अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।
ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।
सर्वे कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि ।
वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।
सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।
यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।
उपपन्नस्त्वया वीरः सर्वलोकमहारथः ।
स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।
भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।
ततश्चामरहस्ता सा सखी कुब्जाङ्गनाभवत् ।
ततः कन्यापुरद्वारात्सघोषमभिनिःसृतम् ।
ददृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतनिःस्वनम् ।
सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो स्वनम् ।
मेघस्वनमिवाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।
सुभद्रया च संपन्ने तिष्ठन्रथवरेऽर्जुनः ।
प्रबभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गया ।
पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः ।
पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।
सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण ह्रियमाणां यशस्विनीम् ।
चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य बहवो जनाः ।
दाशार्हाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति ।
अथापरे हि संक्रुद्धा गृह्णीत प्रत माचिरम् ।
इति संवार्यमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।
स तेन जनघोषेण वीरो गज इवार्दितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोपयत् ।
मुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा ।
प्रासादवरसंघेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
मुमोच निशितान्बाणान्न च कंचन रोपयत् ।
क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरुत्मानिव सागरम् ।
प्रेक्षन्रैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभः ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विपृथुश्रवाः ।
प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपमः ।
संबभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।
प्राप्य पाण्डवनिर्याणं निर्ययौ विपृथुश्रवाः ।
निशम्य पुरनिर्घोषं स्वमनीकमचोदयत् ।
सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददर्श पुरुषर्षभम् ।
निःसृतं द्वारकाद्वारादंशुमन्तमिवाम्बुदात् ।
सविद्युतमिवाम्भोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।
पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत ।
उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।
उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।
ओजस्तेजोद्युतिबलैराचितस्य महात्मनः ।
पार्थस्य वै सारथित्वे भवेथा इत्यशिक्षयम् ।

Colophon om. in T_1. *Adhy. no.:* D_4 231; T_3 $G_{1.4-6}$ M_{6-8} 181; G_2 179; G_3 182. — (L. 329) D_4 T_1 $G_{1.3}$ M_{6-8} शुक्रैः; $G_{3.6}$ श्लक्ष्णैः (for रत्नैः). — (L. 357) D_4 T_1 G_1 M_{6-8} व्यत्ययित्वा; $G_{3.6}$ प्रतिलभ्य. — T_3 G_{2-4}

117

After 1 214 17, S ins

विहरन्खाण्डवप्रस्थे काननेषु च माधव ।
पुष्पितोपवना रम्या ददर्श यमुना नदीम् ।
आलय सर्वभूताना खाण्डव खड्गचर्मभृत् ।
ददर्श स तु त देश सहित सव्यसाचिना ।
ऋक्षगोमायुसंघुष्ट हससारसनादितम् ।
शाखामृगगणैर्जुष्ट निकेत सर्वरक्षसाम् ।
द्वीपिगोमायुसिंहर्क्षवराहरुरुवारणै ।
नानामृगसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
माननार्हं च सर्वेषा देवदानवरक्षसाम् ।
आलय पन्नगेन्द्रस्य तक्षकस्य महात्मन ।
वेणुशाल्मलिमाल्याङ्कैरुपेत वेत्रसवृतम् ।
शाकपद्मकतालैश्च शतशाखैश्च रोहिणै ।
निरुद्देशतमप्रख्यमावृतं गजसस्थितै ।
गुल्मै कीचकवेणूनामाशीविषनिषेवितम् ।
विगतार्कमहाभोगवततिद्रुमसंकटम् ।
स्नुहिवेत्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्तालैश्च समावृतम् ।
व्यालदष्ट्रिगणाकीर्ण वर्जित सर्वमानुषै ।
रक्षसा भुजगेन्द्राणा पक्षिणा च महालयम् ।
भूताना सर्वदेवेश सर्वलोकविभागवित् ।
पीताम्बरधरो देवसद्वन बहुधा चरन् ।
सद्रुमस्य सयक्षस्य सभूतगणपक्षिण ।
खाण्डवस्य विनाश स ददर्श मधुसूदन ।

Colophon

118

After 1 215 11, N ins

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवानग्नि खाण्डव दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाण महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ।
न ह्येतत्कारण ब्रह्मसल्प संप्रतिभाति मे ।
यद्ददाह सुसंक्रुद्ध खाण्डव हव्यवाहन ।
एतद्विस्तरशो ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
खाण्डवस्य यथा दाह पुरा समभवन्मुने ।
वैशपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पुराणमृषिसस्तुतम् ।
कथामिमा नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ।
पौराण श्रूयते तात राजा हरिहयोपम ।
श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसयुत ।
यज्वा दानपतिर्धीमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
ईजे स च महासत्रै क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणै ।
तस्य नान्याभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ।
सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ।

117

(L 9) T1 वनार्हाणां च, G1 नानार्हाणा च, G3 6 माननार्हस्य, M मानार्हस्य च — (L. 11) G2 M °शाल्मलिबिल्वार्कै G3 शब्दतमालिगै G6 °शाल्मलितालिगै — (L 13) T1 खरक्रोडै G2 रुरुद्रस्या M समप्रख्य — (L 14) T2 G1 M कटक° (for कीचक°) — (L. 15) T2 विहगैश्च समाकीर्णं प्रतानकम संकट G1 2 विहगौघमहामासवृतान° (G2 °हिंताल) G5 6 °कै महाभोगवितान°, M3 5 विहितार्कमहारश्मिप्रतान°, M6-8 विहाराधम संबाधप्रतान° — After line 16, T1 ins

नानाकण्टकवृक्षैश्च तथा कण्टककुञ्जकै ।
कण्टकीकुब्जगुल्मैश्च कण्टकाचितभूरुहै ।
निम्नोन्नतप्रदेशैश्च तीक्ष्णपाषाणसंकुलम् ।
अत्यगाधमहागर्तैर्वनापगमहाभयम् ।

Colophon *Adhy no* T1 222, T2 G3-6 M 188, G1 187, G2 186, G4 190

118

For the addl lines given here, of passage No. 121 and the notes thereon — After line 1, Ñ1 D5 ins

यस्य वा विधिवं कर्तुं परस्य वा प्रियमेव च ।

D1 cont N1 subst. for line 3: K4 ins after line 3

न ह्यन्ये परतो वदितिस्म कर्तुमर्हति ।
दहन प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मति ।

— (L 6) Some *MSS transp* यथा and पुरा — After line 6, Ñ1 ins

तथा मे कारण ब्रूहि परं कौतूहल यत ।

— *After* वैश°, Ñ1 3 K3 ins

शृणु मे ब्रुवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।
यन्निमित्त ददाहाग्नि खाण्डवं पृथिवीपते ।,

a stanza copied faithfully by almost all printed ed ! — (L. 7) K0. 3 D1 5 पुराणो Ñ V1 B D4 D5 D6 पौराणी K0. 3 Ñ V1 B D4 D5 D6 °संस्तुतां K4 °तपन D1 °संमतं D5 °संस्तुतां — (L. 8) Ś1 विनाशिनी: K0. 4 B (except B1) D5 विनाशनी — (L 9) K0. 2. 4 Ñ3 D5 D6 राजन् (*for* तात) — *After* line 9 K3-4 Ñ1 *ins* :

इक्ष्वाकूणामभिरतो यस्मा [illegible] ।

— *After* line 11, K (*except* K1) Ñ1 D5 *ins* :

जग्राह दीक्षां स [illegible] ।
तस्य सत्रे तदा [illegible] ।
[illegible] ।

— (L. 12) Some MSS. transp स and च Ś1 [illegible] K1 °सत्र°; N1 V1 B1. 3 D (except D1) °सत्रे — *After* line 14 K (*except* K1) Ñ1 D5 D6 *ins* :

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये ।
सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मन ।
स तु राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जन ।
प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशा ।
ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्द्रित ।
ते चास्य तमभिप्राय न चक्रुरमितौजस ।
स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वित ।
यद्यहं पतितो विप्रा शुश्रूषायां न च स्थित ।
आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सित ।
तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां व्याघातयितुमुत्तमाम् ।
अस्थाने वा परित्याग कर्तुं मे द्विजसत्तमा ।
प्रपन्न एव वो विप्रा प्रसाद कर्तुमर्हथ ।
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वत कार्यवत्तया ।
प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्न कार्यं द्विजोत्तमाः ।
अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् ।
ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधना ।
एतावदुक्त्वा वचन विरराम स पार्थिव ।
यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परतप ।
ततस्ते याजका क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
तव कर्माण्यजस्रं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम ।
ततो वयं परिश्रान्ता सततं कर्मवाहिन ।
श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि ।
बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
साधिक्षेपं वच श्रुत्वा संक्रुद्ध श्वेतकिर्नृप ।
कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थित ।
आराधयन्महादेवं नियत संशितव्रत ।
उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च ।
ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचल ।
षण्मासानभवद्राजा श्वेतकि सुसमाहित ।
तं तथा नृपशार्दूल तप्यमानं महत्तप ।
शंकर परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।
उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
प्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजस ।
प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षि प्रत्यभाषत ।
यदि मे भगवान्प्रीत सर्वलोकनमस्कृत ।
स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ।
उवाच भगवान्प्रीत स्मितपूर्वमिदं वच ।
नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ।

रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहित ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्त प्राप्स्यसि तं नृप ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिप ।
तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावन ।
उवाच परमप्रीत श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा ।
याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ।
अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तम ।
दुर्वासा इति विख्यात स हि त्वां याजयिष्यति ।
मन्नियोगान्महातेजा संभारा संभ्रियन्तु ते ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनरार्जयत् ।
तत संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भि सहितो धीमानेवमीने स भूमिप ।
ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचना ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
तत प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपति ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च वै क्रतुम् ।
ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिप ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरै सह ।

— (L 25) N_2 B_6 Dn अद्य तां D_4 उद्यतां (for उत्तमाम्) — (L. 31) Some MSS द्विजोत्तमा (for तपो°) — After line 39, K_4 ins

अन्य को वा याजयिता तस्माच्छर्वाद्भवे प्रभो ।

— (L. 43) K_3 भूत्वा $\tilde{N}_3$ B_1 Dn D_4 राजन् — (L 49) K_3 $N_{2,3}$ Dn D_4 परमप्रीत्या — $\acute{S}_1$ K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{3,5,6}$ D_a Dn om line 50 — (L 51) MSS नृपशार्दूल, and नरशा° also — After line 61, $\acute{S}_1$ $K_{1,3,4}$ $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{3,6}$ $D_{1,4}$ ins an addl colophon — After line 67, K_4 ins

भर्गं पशुपतिं स्थाणुमादिदेवं नरेश्वरम् ।
पुन प्रसादयामास तपोभिर्नियमै शुभै ।

— (L 70) $\acute{S}_1$ K_1 त्वयैव स्वेन K_3 D_1 त्वयेहानेन $\tilde{N}_1$ D_2 त्वयेह मह N_3 B_1 Dn D_1 त्वयेहाद्य — After line 78,

संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ।
त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ।
एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम् ।
बाढमित्येव वचनं रुद्रमृषिरुवाच ह ।
ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ।
तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः ।
दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ।
ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः ।
सोऽपि राजा महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ।
ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत ।
तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ।
स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ।
तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भगवान्सर्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ।
त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ।
तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ।
मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भस्मसात्कृतम् ।
आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् ।
तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्ष्यसि किल्बिषात् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्च्युतम् ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः ।
सहसा प्रज्वलत्यग्निः क्रुद्धो वायुसमीरितः ।
प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्म तत्र निवासिनः ।
परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये ।
करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
सिषिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
बहुशीर्षास्तथा नागाः शिरोभिर्जलवृष्टयः ।
मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्छिताः ।
तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः ।
विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतोत्तम ।
अनेन तु प्रकारेण भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत्संक्रुद्धो हव्यवाहनः ।
तच्च सर्वं यथावृत्तं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।

Ko.3.4 D5 ins.:

उवाच च महीपालः प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

— (L. 85) K1 B1 मुनिर्; Ñ3 B3.5.6 Da Dn स्तूपिर्. — (L. 87) Dn D4 यथाकामं यथोक्तं च सत्रं सुबहु°. — (L. 91) Ñ3 B1.6 Dn D4 राजन् (for राजा). — After line 91, Ko.3.4 Ñ1.2 D5 (marg. sec. m.).5 ins.:

पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
बन्दिभिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ।
एवंवृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्नृपसत्तमः ।
कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
तस्य सत्रे पपौ वह्निर्हविर्द्वादश वत्सरान् ।
सततं चाज्यधाराभिरेकाभे तत्र कर्मणि ।
हविषा न ततो वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चेच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ।

— After line 96, Ko.3.4 Ñ1.2 Dn1 D1.2.5 ins.:

भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।

— (L. 99) K3 B3 °त्वा तु भगवान्; Ñ3 B1 Dn D4 °त्वा हुतवहाद्. — (L. 101) Ñ3 B1.6 Dn D1.4.5 यथा (for व्यथां). — After line 101, Ko.4 Ñ1.2 B5 Da D1.2.5 ins.:

अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्य वै ।

Ko.4 D5 cont.:

मयैतु तमुवाचाथ भगवन्तं हुताशनः ।
तमुवाच ततो ब्रह्मा खाण्डवं तं दहेर्यदि ।

— After line 103, Ko.3.4 D1.5 ins.:

गतप्रायादात्मरुचिः स्वयमेव यदि वह्ने भविष्यति ।

— (L. 113) Ko Ñ2.3 B1 Dn प्रागम्य; K3 Ñ1 प्रागम्य; K6 प्राद्रवच; K4 प्रागम्य; B3 Da प्रागम्य; D1.2 प्रागम्य. K3 B6 Da वह्निः; Ñ1 हुतः; D1.2 सम (for वह्निः). — (L. 114) Ñ1.2 B6 Dn D1.4 स्तु (for स). — (L. 118) Ñ3 V1 B3.6 D (except D1.2.5) जलवृष्टी. — (L. 121) Ñ1.2 D5 D (except D5) भरतर्षभ. Colophon. Adhy. no.: Dn1 222; D1 135; D2 173. Ślokas ...

उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शतक्रतोः ।
नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो ।
संप्राप्तौ मानुषं लोकं कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितौ वह्ने खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि ।
तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम ।

☞ Cf. Nos. 120–121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. version! See further the note (p. 841) under 1. 215. 11.

119

After 1. 216. 25, Ko.$_4$ D$_4$ (marg. *sec. m.*)$_4$ ins.:

तदाग्नेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
उवाच पार्थं वार्ष्णेयः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
अजितः फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
जितमित्येव बीभत्सुं प्रत्युवाच जनार्दनः ।
प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
पावकाय नमस्कृत्य ववन्दे गाण्डिवं धनुः ।
रथमास्थाय बीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्धनुः ।
मौर्वी कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजन्तृशदारुणम् ।
कूजन्ती सापतत्तूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

120

Before 1. 217. 1, T$_2$ G$_{3-4}$ ins.:

जनमेजयः ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
वैशंपायनः ।
श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
निरन्तराज्यधाराभिर्हूयमानो विभावसुः ।
तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण पीडितः ।
नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्धव्यवाहनः ।
श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् ।
ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
खाण्डवं दग्धुकामः सन्गत्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् ।
सप्तकृत्वो विघातं च वहन्खाण्डवदाहकम् ।
ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
तेनापि च समादिष्टस्तद्धि पाण्डरविग्रहः ।
नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफल्गुनौ ।
भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ प्रार्थय महाशूरौ साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215. 11; cf. passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (T$_2$ G$_{3-4}$) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu!

Dn$_2$ 8124. — (L. 126) Ñ$_1$ B$_6$ Dn D$_4$ यथान्यायं. Ś$_1$ Ko.$_{1.2}$ Dn D$_{1.4}$ स (for सं-). — (L. 128) Some MSS. अनघ (for अनल). — After line 128, Ko.$_{2.4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_6$ D$_{1.2.4}$ ins.:

काले च कंचित्क्षमतां ततः संधक्ष्यते भवान् ।
भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।

अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।

— (L. 129) Ñ$_2$ Dn D$_4$ शचीपतेः (for शत°). — (L. 131) N$_2$ Dn D$_{1.2}$ मानुषे लोके. — (L. 133) K$_2$ Ñ$_2$ B$_{1.2.3}$ D$_2$ चेद्द; Ñ$_2$ Dn D$_{1.2}$ एहि (for वह्ने). B$_6$ Da तावुभौ हि स्थितावत्र. — (L. 139) Ko.$_4$ D$_2$ त्वाभ्य°; Ñ$_1$ B$_6$ Da D$_{1.2}$ प्रत्य°; B$_1$ अभ्य° (for त्वभ्य°).

120

Line 1 = line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, cf. lines 130 and 133, of the same passage.

		Javanese Text	Crit Ed.			Cal Ed		Mad Ed		
		I								
Page	2	प्रथमं च तदनुश्रूयताम्		.	.				.	
		जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्र महात्मना । . .	±	1	8^{ab}	±	9^{cd}	±	1	8^{ab}
		त्रेताद्वापरयो सन्धौ	±	2	3^{a}	±	272^{a}	±	2	3^{a}
	3	सर्पेण विपुल रक्तञ्चापनाञ्जलि		.	.		.			
		तस्मात्समन्तपञ्चकम्		.	.		. .		.	
		कलिद्वापरयोः सन्धौ	±		9^{b}	±	282^{b}	±		9^{b}
		अष्टादशेषु पर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते । . .		.	.		. .		.	.
		एको रथो गजश्चैव नराः पञ्च पदातय । } अश्वश्चैव तुरंगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥ } .	±		15	±	289	±		15
	4	मयेन्द्रियाग्निभुतशून्यशताङ्कसंप. . .		.			. .		.	.
		आकाशचन्द्ररसपट्पयन		.	.		. .		.	.
		त्रिषु वर्षेषु सत्वाय कृष्णद्वैपायनो वशी । } महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थमुक्तिका ॥ }	±	50	32	±	2333	±	51	33,53
	5–6	Contents of the different parvans (171)								
		II								
	7	ततः शाखमेयमागमत्		.	.		.		.	.
		अयं मे दारकोवैरकृताग्नि भवनै चातिभोक्ति [यस्मादभिहतोऽनपकारी]		.			.		.	.
		तस्माददृष्टभयमागमिष्यते .	±	3	8	±	670	±	3	9
	8	तत प्रस्तुतो दिग्जय.	~		18	~	682	~		20
		III								
	8	अयोध्याविषया अन्य धौम्यमाह्मणसंस्थित ।	~		19	~	684	~		21
	9	यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि सस्थित । } तस्मादुद्दालको भूत्वा उद्दालकस्त्वमाहणि ॥ }	~		29	~	695	~		29
		श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु	~		30	~	696	~		30
		स्वयमाश्रमयमकोपजीवन					.			
	11	चक्षुररोग्य भवति								
		सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि								
	12	उपाध्यायेनानुज्ञात	cf		83	cf	743	cf		87
	13	मूत्रपुरीप भक्षयस्व	cf		102	cf	762	cf		108
		लघु देहो अत					.			
		यस्मादशुच्यन्न ददासि	cf		126	cf	779	cf		132
	14	यस्मादन्न दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि	cf		127	cf	780	cf		133
		न चिरात् शपथ मम . .	.							
		ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णवास्त्वर । } विपरीतक्षत्रिय }	±		132^{abc}	±	786^{abc}	±		138^{abc}
		न शक्तोऽहं शापमन्यथा कर्तुम्	cf		133	cf	787	cf		139
	16	तथा सुखमुपलभ्यते 17 वज्राहत इवाचल	±		187^{d}	±	842^{d}	±		186^{d}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	IV			
Page 18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छमि भार्गवम्।	= 5. 3^{ab}	= 865^{ab}	= 4. 13^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17^{d}	± 958^{d}	± 7. 19^{d}
22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. .	. .	. .
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	. .	. .	. .
	संजीवतु मम प्रिया	= 9. 4^{d}	= 967^{b}	± 8. 4^{d}
	आयुर्नास्ति गतायुषः	± 6^{d}	± 970^{b}	± 7^{d}
	पूर्वकर्मफलं च तत्	. .	. .	. .
	आयुषोऽर्धं प्रदेहि त्वम्	± 10^{a}	± 973^{c}	± 11^{a}
	V			
23	नागतार्क्ष्योद्भवस्तत्र	. .	. .	. .
	क्षीरोदोच्चैःश्रवास्तथा	. .	. .	. .
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्वयम् जरत्कारुरिति स्मृतः	~ 36 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः।	= 41 6^{ab}	= 1818^{ab}	= 37. 6^{ab}
	तापसः कृतबलेन	. .	. .	. .
	तपव्रतकर्म वयम्	. .	.	. .
	उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये श्रतो।	~ 16^{d}	~ 1829^{b}	~ 16^{d}
26	नरः दुष्कृतिनो यथा	± 13. 17^{b}	± 1039^{b}	± 10. 13^{b}
	यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च।	± 42. 11^{ab}	± 1859^{ab}	± 38 11^{ab}
28	अयुक्तो मर्यादः स्त्रीणां	. .		. .
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथया मि ते।	± 14 4^{ab}	= 1072^{ab}	= 11. 4^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते।	± 15^{cd}	± 1085^{cd}	± 16^{cd}
	स होमेऽपि कुतो मता	. .	. .	. .
	तस्माद्दासी भविष्यसि	— 17^{d}	= 1087^{d}	— 18^{d}
31	उत्साहकार्यपीडिता.	. .		. .
	एकादश सहस्राणि	= 16 3^{a}	= 1114^{a}	= 13 3^{a}
	अधो भूमेः सहस्राणि	± 3^{c}	± 1114^{c}	± 3^{c}
33	ततः क्षीरादभूद्धृतम्	= 27^{d}	= 1139^{d}	= 40^{d}
	देवा यतस्ततो जग्मुः	± 36^{c}	± 1148^{c}	± 52^{c}
	धन्वन्तरिस्ततो देवः	= 37^{a}	= 1149^{a}	± 53^{a}
	ममेदमिति जल्पताम्	= 38^{d}	= 1150^{d}	= 54^{d}
	अनवद्याङ्गवयवा	. .	. .	. .
	सर्वे तद्गतमानसाः	= 40^{d}	= 1157^{d}	= 56^{d}
34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गतः	~ 17. 20^{a}	~ 1178^{a}	~ 14 21^{a}
	ज्वलितहुताशनप्रभम्	± 21^{a}	± 1179^{a}	± 22^{a}
	आदित्ये लोहितरक्ते	± 15^{d}	± 1173^{d}	± 17^{b}
	अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते।	= 14^{cd}	= 1172^{cd}	= 15^{cd}

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
		VI			
Page	35	भक्षति रविचन्द्रौ	~ 17. 8^{cd}	~ 1166^{cd}	~ 14. 9^{cd}
		वर्धःश्वयाश्वमुत्पाद्यः	. .	. .	. .
		श्वेत पृथाश्वराजश्च	± 18. 3^{a}	± 1191^{a}	± 15. 3^{a}
		सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । . .	= 8^{ab}	= 1196^{ab}	= 8^{ab}
	36	एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्भवः । . .	± 20. 4^{ab}	± 1239^{ab}	± 17. 4^{ab}
		गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा । . .	± 8^{cd}	± 1245^{cd}	± 8^{cd}
		त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः । . .	= 10^{ab}	= 1249^{cd}	= 10^{ab}
	37	त्वं प्रभु प्रभुस्तपनः	± 10^{c}	± 1249^{c}	± 10^{c}
		त्वं नस्त्राणमनुत्तमं	= 10^{d}	= 1252^{b} (1)	= 13^{b}
		मातुरन्तिकमागच्छत्	= 21. 1^{c}	= 1279^{c}	= 18. 2^{a}
		दासीभूतास्म्यहं पुत्र	± 23. 9^{a}	± 1316^{a}	± 20. 9^{a}
	38	पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः । शिरसि मारुतश्चाग्निः सर्वदेव शरीरकः ॥ .	± 24. 8	± 1333	± 20
	39	वयं मे ब्राह्मणो वधः	± 25. 2^{c}	± 1341^{c}	± 21. 2^{c}
		पापेष्वपि रतः सदा	= 2^{d}	= 1341^{d}	= 2^{d}
	40	हस्तित्वं समवाप्स्यसि	= 16^{d}	= 1361^{b}	= 19^{d}
		कच्छपस्त्वं भविष्यसि	± 17^{d}	± 1362^{b}	± 20^{d}
		कूर्मस्त्रियोजनदेहः	~ 24^{c}	~ 1369^{a}	~ 27^{c}
		यद् उच्छ्रितो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायतः । .	± 24^{ab}	± 1368^{cd}	± 27^{ab}
		शतयोजनमायतं	± 32^{b}	± 1382^{b}	± 35^{b}
	41	मरीचिः पिबेत्	. .	. .	. .
		भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ । . .	= 26. 26^{cd}	= 1413^{cd}	= 22. 27^{cd}
	42	अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः । . .	= 27. 18^{ab}	= 1453^{ab}	= 23. 18^{ab}
		न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं	= 19^{a}.	= 1454^{a}	= 19^{a}
		भवतीन्द्रस्तु पथगः	~ 20^{ab}	~ 1455^{ab}	~ 20^{ab}
		पतङ्ग वालखिल्यानि तपसः फलमुत्तमः । . .	~ 27	~ 1462	~ 27
	43	सुस्राव शोणितमन्धकः	± 28. 15^{d}	± 1485^{d}	± 24. 15^{d}
		तीक्ष्णधारमयस्मयं	= 29. 2^{d}	= 1497^{d}	= 25. 2^{d}
		सदा चानिमिषेक्षणौ	= 7^{b}	= 1501^{b}	= 7^{b}
	44	अपि च दीप्तलोचनः	± 5^{d}	± 1499^{d}	± 5^{d}
		वरदोऽस्मीति खेचर	± 13^{b}	± 1507^{b}	± 13^{b}
		अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् । . .	= 14^{cd}	= 1508^{cd}	= 14^{cd}
		सुरेषां यत्र वक्ष्यामि	~ 20^{a}	~ 1515^{c}	~ 20^{c}
	45	इदमानीतममृतं	= 30. 15^{a}	= 1536^{c}	= 26. 15^{a}
		स्नाता मङ्गलसंयुक्ताः	= 15^{c}	= 1537^{a}	= 15^{c}
		VII			
	48	यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12^{a}	± 1633^{a}	± 30. 12^{a}
		ततः प्रभृति नागिनीं वासुकिः पर्यरक्षत । . .	± 35. 2^{ab}	± 1642^{ab}	± 31. 2^{ab}

		Javanese Text.	Crit. Ed.			Cal. Ed.		Mad. Ed.		
		VIII								
Page	48	गोविन्दप्रियः संयुक्तः	~	45.	12^{a}	~	1945^{a}	~	41.	13^{a}
	49	पष्टिवर्षाण्यपालयत्	±		15^{d}	=	1949^{b}	=		15^{d}
		यथा पाण्डुर्महाबाहुः	=	36.	9^{a}	=	1665^{a}	=	32.	9^{a}
		क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	=	37.	7^{b}	=	1698^{b}	±	33.	7^{b}
		मा शृङ्गिन्गर्वितो भव	=	36.	24^{d}	=	1683^{d}	=	32.	26^{d}
	50	पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी.	~	37.	3^{cd}	~	1694^{cd}	~	33.	3^{cd}
		कोपसंरक्तनयनः	=		10^{c}	=	1701^{c}	=		10^{c}
		पश्य मे तपसो बलं	=		4^{d}	=	1695^{d}	=		4^{d}
		मर्तव्यं सप्तरात्रेण	~		14^{ab}	~	1705^{ab}	~		14^{ab}
		श्रुत्वेमां धर्षणां तात	=		17^{c}	=	1708^{c}	=		17^{a}
	51	नैष धर्मस्तपस्विनां	=		20^{d}	=	1711^{b}	=		20^{b}
		द्विजो भूत्वा वयोतिगः	=	38.	34^{d}	=	1760^{d}	±	34.	37^{d}
		क्व भवांस्त्वरितो याति	=		35^{c}	=	1761^{c}	=		38^{c}
	52	नृपं कुरुकुलोत्पन्नं	=		36^{a}	=	1762^{a}	=		39^{a}
	54	किंचिद्दूनो युधिष्ठिरः		. .			. .			. .
	55	स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः।	=	47.	14^{cd}	=	2030^{ab}	=	43.	15^{cd}
		श्वसन्तश्च महोष्ट्रिमान्	~		21^{ab}	~	2036^{ab}	~		22^{ab}
	56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञः	±	50.	1^{ab}	±	2097^{a}	±	45.	30^{a}
		कृष्णः सर्वगुणोपेतः	±		15	±	2111^{b}	±		45^{b}
		रामो यथावशास्त्रवित्	±		16^{b}	±	2112^{b}	±		46^{b}
		दुष्प्रेक्षणीयश्च भगीरथोपमं बलं	±		16^{d}	±	2112^{d}	±		46^{d}
		नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे	=	51.	1^{b}	=	2114^{b}	±	46.	1^{b}
	57	सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष। जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर॥	cf.		463*	±	2190			
		सत्रं ते विरमत्वेतत् न पतेयुरिहोरगाः।	=	51.	17^{cd}	=	2135^{cd}	=		23^{cd}
		सुवर्णं रजतं गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम।	±		19^{ab}	±	2137^{ab}	±		25^{ab}
	58	धनं शतसहस्राणि	~	53.	11^{cd}	~	2176^{cd}	~	48.	11^{cd}
		अहं प्रातः सुपर्वनामरूपः लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि। धर्माख्यानं येन च युक्तमेदं तेषांश्च युसद् धनमेव किंचित्॥	±		20	±	2186	±		20
		IX								
	58	किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने।	±	52.	1^{ab}	±	2142^{ab}	±	47.	1^{ab}
	59	सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च।	=		2^{ab}	=	2143^{ab}	=		2^{ab}
		योजनस्य तु विस्ताराः	±		21^{c}	±	2164^{a}	±		22^{a}
		सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे।	±		20^{ab}	±	2163^{cd}	±		20^{b}
		शतसहस्रशः पात		. .			. .			. .
		जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा।	±	56.	19	±	2302^{cd}-03^{ab}	±	51.	21
	60	महीं विजयते कृत्स्नां शत्रूंश्चैव पराजयेत्॥								
		श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे	±		29^{ab}	=	2318^{a}	±		49^{ab}

		Javanese Text.	Crit. Ed.			Cal. Ed.		Mad. Ed.		
Page	60	अक्षय्यं तस्य तत्प्रसादं	=		29^{c}	=	2318^{c}	±		49^{c}
		उपावर्तेरिवप्रन् हि तत्	±		29^{d}	±	2318^{d}	±		49^{d}
		X								
	63	अस्माद्गिनिष्कृतो महत्		.	.		. .		.	.
		द्वीपे संस्थः स्वयं बलं	±	57.	71^{e}	±	2416^{a}	±	53.	154^{a}
		पुनः कन्या भविष्यति	±		63^{d}	±	2408^{b}	±		121^{d}
	65	इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां वंशमादितः। .	±	62.	2^{ab}	±	2800^{ab}	±	59.	2^{ab}
		पृथिव्याः सागरान्तायाः	±		3^{c}	±	2801^{c}	±	79.	2^{c}
		पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां	=	64.	22^{a}	=	2869^{a}	=	81.	27^{a}
		वानरर्क्षनिषेवितां	=		21^{d}	=	2868^{d}	=		26^{d}
	69	सह सर्वानियाशयन्		.	.		. .		.	.
		चक्राङ्कितकरतलः	±	68.	4^{c}	±	2991^{c}	±	85.	19^{c}
		यौवराज्येऽभिषिष्यतां	=		15^{d}	=	3001^{b}	=	86.	25^{d}
		यौवराजन्सुपुत्रकः		.	.		. .		.	.
		कस्य त्वं दुष्टतापसि	=		18^{d}	=	3006^{d}			
	70	एकोऽहमस्मीति	±		27^{a}	±	3015^{a}	±		38^{a}
		साक्षात्पश्यति कर्माणि	~		30^{c}	~	3018^{c}	~		41^{c}
		आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥ . . .	±		29	±	3017	=		41
		परिपस्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः। . .	=		52^{ab}	±	3040^{ab}	±		74^{ab}
		पितुराश्लिक्ष्यतेऽङ्गानि किमिहास्त्यधिकं सुखम्॥ .	±		52^{cd}	±	3040^{cd}	±		74^{cd}
	71	अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम्। .	=		78^{ab}	±	3066^{ab}	±		114^{ab}
		कथयन्ती न लज्जसे	=		76^{b}	=	3064^{b}	=		112^{b}
		यथेष्टं गम्यतां त्वया	=		80^{d}	=	3068^{d}	±		124^{b}
		भरस्व पुत्रं दुश्यन्त	±	69.	29^{c}	±	3102^{c}	±	88.	2^{c}
		सत्यमाह शकुन्तला	=		30^{d}	=	3103^{d}	=		2^{d}
	72	येनेदं भारतं कुलं	=		49^{b}	=	3122^{b}	=		12^{b}
		XI								
	72	शुश्रुमस्तच्च मां विप्र पूर्वांशसंभवे मम: . .		.	.		. .		.	.
		शृणु राजन्मम सोमं		.	.		. .		.	.
	73	पुर द्वैपायनव्रते		.	.		. .		.	.
		पञ्च वर्षाणि चिराणि	~	71.	25^{a}	~	3209^{a}	~	60.	28^{a}
	74	तं विना न हि जीवेयं	±		29^{c}	±	3214^{c}	±		33^{c}
		मृतं संजीवयाम्यहं	=		30^{b}	=	3215^{b}	±		34^{b}
		आयुष्यः न चिरं मृतः		.	.		. .		.	.
	75	अथ प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः . .	±		42^{a}	±	3237^{a}	±		58^{a}
		तव पश्येत्स्वविदितं नास्ति शङ्का समुद्भवः .		.	.		. .		.	.
	76	यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चित् . .	=		54^{a}	=	3250^{a}	=		71^{a}
		मांसं पानं तथा मोहात्पास्यति दुर्बुद्धिः ब्रह्महत्या निशापयेत् . .	~		54^{bc}	~	3250^{bc}	~		71^{bc}

		Javanese Text.	Crit. Ed.			Cal. Ed.		Mad. Ed.		
Page	77	भक्तिमत्यन्तावर्जितः		.	.	.	.		.	.
		गुरुपुत्रीन्तव मम	±	72.	7^{d}	±	3262^{d}	±	61.	7^{d}
		विद्यासिद्धिं न ते भतः	~		16^{cd}	~	3271^{cd}	~		18^{cd}
		ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति। .	=		19^{cd}	=	3274^{cd}	±		21^{cd}
	78	का त्वं ताम्रनखी श्यामा	=	73.	17^{a}	=	3295^{a}	±	62.	20^{a}
		तस्य शुक्रस्य कन्याहं	=		19^{c}	=	3297^{c}	=		22^{c}
	79	हे वर्जितं विदितोऽहं		.	.	.	.		.	.
	80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम्। .	±	75.	9^{ab}	=	3341^{ab}	=	64.	16^{ab}
		वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम्। .	=	76.	33^{ab}	=	3392^{ab}	=	65.	45^{ab}
	81	कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति	=	77.	12^{d}	±	3408^{d}	=	66.	20^{d}
		न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ } . . .	=		16	=	3412	±		25
		देवयानीमहं दासीं		.	.	.	.		.	.
	82	वाइयं दासी नृपेन हि		.	.	.	.		.	.
		मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष। . .	=	78.	35^{cd}	=	3459^{cd}	±	67.	60^{cd}
		तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया। . .	=		30^{cd}	=	3454^{cd}	±		54^{cd}
	83	भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः	=		33^{d}	=	3457^{d}		.	.
		अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान्। . .	=		34^{cd}	=	3458^{cd}	=		59^{cd}
		जरेयं न विशेद्य मां	±		37^{d}	=	3461^{d}	±		62^{d}
		नाहं मृषा ब्रवीम्येतत्	=		38^{a}	=	3462^{a}	±		63^{a}
		सितश्माश्रवयेदिय	~	79.	5^{a}	~	3471^{a}	~	68.	5^{a}
		तां जरां नाभिकामये	=		6^{d}	=	3472^{d}	±		6^{d}
	84	यत्त्वं मे हृदयाज्जातो	=		7^{a}	=	3474^{a}	±		7^{a}
		तस्मादराज्यभुक्तात	±		7^{c}	±	3474^{c}	±		7^{c}
		तस्मात्प्रजा समुच्छेदं	=		11^{c}	=	3478^{c}	=		12^{c}
		तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित्। .	=		18^{cd}	=	3485^{cd}		.	.
		जरादोषस्त्वयोक्तोयं तस्मात्त्वं प्रतिभासते। .	±		22^{cd}	±	3490^{cd}	±		19^{cd}
	85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं सोऽहम्। .	±	80.	10^{ab}	±	3516^{ab}	±	69.	10^{cd}
		भ्रातरोऽन्त्याधिपाः स्मृताः	±	82.	5^{d}	±	3555^{d}	±	71.	5^{d}
		अब्भक्षः शरदस्त्रिशद्	=	81.	14^{c}	=	3548^{c}	=	70.	17^{a}
		वायुभक्षः पुनः पुनः	±		15^{a}	±	3449^{a}	±		17^{c}
		एकपादस्तु षण्मासान्	±		16^{ab}	±	3550^{ab}	±		18^{cd}
	86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	±	83.	1^{d}	±	3564^{d}	±	72.	1^{d}
		नाहं देवमनुष्येषु	=		2^{a}	=	3565^{a}	=		2^{a}
		क्षीणे पतितास्यराजन्	±		3^{d}	±	3566^{d}	±		3^{d}
		तवेदं दौहित्र इति		.	.	.	.		.	.
		कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन् . .	±		7^{a}	±	3570^{a}	±		7^{a}
	87	अहं ययातिनामो नहुषपुत्रः	±	84.	1^{a}	±	3577^{a}	±	73.	1^{a}
		पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्	=		1^{b}	=	3577^{b}	=		1^{b}
		यं लोकविधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं . . .		.	.	.	.		.	.
		क्षीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	±	88.	3^{c}	=	3666^{c}	±	77.	3^{c}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	XII			
Page 68	यदोर्जातास्तु यादवाः तुर्वशोर्यवनाः स्मृताः । द्रुह्योश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas	. .	. .	. .
92	सुदुः लोचनमाकृति	. .	. .	. .
	दान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18^{e}	= 3882^{e}	= 90. 21^{e}
93	दिव्याभरणभूषिता	= 27^{b}	= 3891^{b}	= 49^{d}
	संवत्सरान्गतान्मासान्	± 42^{cd}	± 3906^{cd}	± 91. 1^{ab}
94	यत्समयं कृतं राज्ञा	± 48^{d}	± 3912^{d}	± 11^{d}
	स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	~ 93. 19^{cd}	~ 3938^{cd}	~ 92. 20^{ef}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति	= 39^{d}	= 3950^{d}	= 43^{f}
	षट् त्रिंशद्वि न संगमः	. .	. .	. .
96	धीरं पुत्रं गृहाणेमं	~ 94. 36^{cd}	~ 4005^{cd}	~ 93. 37
97	सत्यं वादं हि ते पुत्रं	. .	. .	. .
	ब्रह्मचर्याद्य मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति ।	~ 88^{ab}	~ 4060^{ab}	~ 94. 66^{ab}
	भीष्मोऽयं निग्रहं श्रुवान् (sic)	. .	. .	. .
98	सत्यवत्या मते स्थितः	= 95. 5^{d}	= 4071^{d}	= 95. 6^{d}
	प्रमादादमृतमतुः देहक्षि (sic) धर्मवादिनः ।	~ 96. 11^{cd}	~ 4091^{ef}	~ 96. 17^{cd}
102	रोगपीडितयक्षाभिभूतसंगमः	~ 57^{d}	~ 4142^{d}	~ 98. 7^{d}
103	पाणिग्राहस्य तनय	= 98. 5^{a}	= 4177^{a}	= 99. 10^{a}
	अयोग्यस्ते भगवन्त	. .	. .	. .
	भरास्यन्तस्तव रेतः	~ 10^{a}	~ 4183^{a}	~ 15^{a}
104	सर्वभूतहितं कर्म	~ 15^{b}	~ 4191^{b}	~ 20^{b}
	विनिकल्पं तपोकर्म तव दर्श प्रवक्ष्यामि	. .	. .	. .
105	मुखाश्रुपाता यथेच्छा	. .	. .	. .
	भीष्मस्य मम संमतं	~ 99. 32^{cd}	~ 4255^{cd}	~ 101. 38^{cd}
	तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sic)	. .	. .	. .
	यथा सद्यः प्रपद्यते	± 40^{a}	± 4262^{a}	± 45^{a}
	मित्रवरुणमञ्जयः	~ 38^{b}	~ 4260^{b}	~ 43^{b}
	विरूपोऽहं विसहितं	~ 42^{e}	~ 4265^{e}	~ 47^{e}
106	नागायुतसमप्राणः	= 100. 9^{a}	= 4282^{a}	± 102. 11^{e}
	मातुः विगुणहेतुना	~ 10^{cd}	~ 4283^{cd}	. .
	सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कुतं वाधकमात्मजम् ।	. .	. .	. .
	पाण्डुरस्य तु संदेहः	. .	. .	. .
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291^{ab}	~ 19
	XII (bis)			
107	किं कृतं कर्म धर्मेण	= 101. 1^{a}	= 4305^{a}	= 103. 1^{a}
	कश्चिद्ब्राह्मण दण्डं स्यात्	. .	. .	. .
108	मौनव्रत सदाकाल प्रतिपत्ति निगद्यते ।	~ 3^{d}	~ 4307^{d}	~ 4^{d}
	पातङ्गानां सुचेः पुच्छं निशितं दर्भघातकम् ।	~ 24^{ab}	~ 4332^{ab}	~ 32^{ab}

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	108	अल्पदोषस्त्वपराधो धर्मं दण्डस्य दुष्कृतः। शूद्रयोनौ भविष्यसि	~ 101. 25	~ 4333	~ 103. 34
	109	चतुर्वर्णेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः। परे न कुर्वते पापं	~ 26^{cdef}	~ 4334^{cdef}	~ 36
		यमो विदुरजन्मना	~ 27^{e}	~ 4335^{e}	~ 37^{c}
		सर्वकुशलगुणनिपुण	~ 28^{a}	~ 4336^{a}	~ 38^{a}
	110	यदुश्रेष्ठ	cf 104. 1^{a}	cf. 4382^{a}	cf. 105. 1^{a}
		पितृव्रतयुशेषाय	cf. 2^{a}	cf. 4383^{a}	cf. 2^{a}
		देवतातिथिपूजने	= 4^{b}	± 4384^{b}	± 4^{b}
	111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देव	cf. App. I, No. 58	cf. 4393–01	. .
		बन्धुपक्षभयात्सदा	± 104. 13^{b}	± 4402^{b}	± 105. 24^{d}
		वसुना सह जातोऽयं	= 15^{e}	= 4404^{e}	± 27^{e}
		. .	. .	.	
		XIII			
	112	कथं पुत्रशतं जज्ञे	= 107. 3^{a}	= 4485^{a}	. .
		संवत्सरद्वयम्	cf. 9^{a}	cf. 4491^{a}	cf. 110. 24^{a}
	113	मन्त्रमात्रेण मासजैः	. .	. .	. .
		जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः।	± 24^{cd}	± 4506^{cd}	± 40^{cd}
		यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा। तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः॥	cf. 1142*	± 4507^{cdef}	. .
	114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः। प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः।	= 26	= 4511	~ 69
		अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति।	= 27^{ab}		± 70^{ab}
	115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 78!)			
		आयुः स च स्यादधिकः.	. .	. .	. .
	116	अरण्ये नित्य सततं	. .	. .	. .
		अहं किंदमतुनामः	± 109. 26^{a}	± 4585^{a}	± 106. 65
		त्वयाहं हिंसितो यस्मात्	= 25^{a}	= 4583^{a}	± 64^{a}
		प्राप्य स्वेच्छहितं सदा	~ 28^{cd}	~ 4788^{ab}	~ 68^{cd}
	117	इष्टं दत्तं तपस्तप्तं	= 111. 24^{a}	= 4668^{a}	= 108. 23^{a}
	118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112 31^{cd}	~ 4712^{cd}	~ 68^{cd}
	119	व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्यां	= 113 17^{a}	= 4732^{a}	= 109. 43^{a}
		भ्रूणहत्याकृतं परं	± 17^{c}	± 4732^{c}	± 43^{c}
		अनुज्ञाता त्वया देवं	= 37^{a}	= 4751^{c}	= 67^{c}
	120	संवत्सरं गतं मासे	~ 114. 1^{a}	~ 4759^{a}	~ 110. 14^{a}
		इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठे शुक्लाष्टमे मासे। दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णे सुपूजिते॥	± 4	± 4764	± 20
		एष धर्मविधिः श्रेष्ठः	± 6^{a}	± 4766^{a}	± 22^{e}
		सर्वबलिनां श्रेष्ठः	± 10^{e}	± 4773^{a}	± 50^{c}
		शिला वज्रे विचूर्णिता	± 11^{d}	± 4775^{d}	± 54^{d}

Javanese Text.			Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	121	पस्मिन्काले तु भीमेति शब्दो भरतसत्तम । दुर्योधनश्च जयते	± 114. 14^{abc}	± 4776^{cd}–77^{ab}	± 110. 66
		अप्रमेयबलोत्साहः	= 17^{c}	= 4779^{b}	= 113. 3^{c}
		जातमात्रे कुमारे तु	= 28^{a}	= 4792^{a}	= 17^{a}
		कार्तवीर्यसमः कुन्ति	= 29^{a}	= 4794^{a}	± 19^{a}
	122	रूपसत्वगुणोपेतौ	= 115. 18^{a}	± 4852^{a}	± 114. 23^{c}
		अनुसंवत्सरं जाताः	= 21^{c}	= 4856^{a}	~ 35^{a}
	123	कामभोगान्परित्यज्य	= 117. 20^{c}	= 4918^{c}	= 116. 24^{a}
	124	व्यतीतं चाश्रमे स्थितः	. .	. .	. .
		बालक्रीडाय तत्पराः	~ 119. 14^{ef}	~ 4978^{cd}	119. 2^{cd}
		यथैके परिके शतम् एक एवं विधन्यतः	~ 17	~ 4981	~ 5
		विश्रान्तो मदमोहितः	± 33^{b}	± 5016^{b}	± 22^{b}
	125	जातः सह शरैः	± 120. 2^{d}	± 5072^{d}	± 121. 2^{d}
		कूर्पं जातः परीप्सुश्च	. .	. .	. .
	126	वेदोपवेदसर्वाश्चः सर्वास्त्रकुशल	. .	. .	. .
		द्रोणे समभवद् द्रोणः	± 121. 5^{a}	± 5106^{a}	± 122. 14^{a}
		अश्वत्याकाशे जातः प्रतिशब्दाश्वगतं अश्वत्थामेति बालोऽयं	~ 14	~ 5116	~ 23
	127	नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य हीनदीनो वरः सखा । नाराजा संगते राज्ञा सखिपूर्वात्मसंगते ॥	± 122. 9	± 5144	± 123. 11
	128	मम कार्यमिति किंचित्	~ 42^{a}	~ 5216^{a}	~ 124. 59^{c}
	129	त्वत्समो भविता लोके	= 123. 6^{c}	= 5237^{c}	= 125. 6^{c}
		विमोक्षादानसंधाने	= 14^{c}	= 5245^{c}	= 16^{c}
	130	यदि शिष्योऽसि मे पुत्र	± 33^{c}	± 5264^{c}	± 35^{c}
		पक्ष्याकृति गङ्गस (sic)	. .	. .	. .
	132	समदाविव कुञ्जरौ	= 124. 31^{d}	= 5344^{d}	127. 43^{d}
	133	अनाहूतोपदिष्टानाम्	± 126. 16^{a}	± 5396^{a}	± 129. 17^{a}
		सभेयं समसमृध्या	~ 19^{a}	~ 5397^{a}	~ 18^{a}
		बलं धर्मोऽनुवर्तते	= 19^{d}	= 5397^{d}	= 18^{d}
	134	सुशक्तिरप्रमेयश्च	. .	. .	. .
		अङ्गनाथो भविष्यति	~ 35^{cd}	~ 5414^{cd}	~ 36^{cd}
	135	न ते महाक्षत्रियसूतद्वन्द्वः प्रतोदो गृह्यतां तेन	~ 127. 6	~ 5424	~ 130. 6
		XIV			
	136	क्षमिणो ब्राह्मणा वयं	= 128 8^{d}	= 5505^{d}	= 131. 76^{d}
	137	श्रुतं मे जग(? °ल्प)तां वाक्यं	± 129. 12^{a}	± 5666^{a}	± 135. 12^{a}
	138	अलोहं निशितं शस्त्रं	= 133. 19^{c}	= 5755^{a}	= 140. 20^{a}
		आग्नेयमिति हे भीम	~ 134. 14^{ab}	~ 5781^{cd}	~ 141. 14^{cd}
	143	तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः	= 140 2^{d}	± 5963^{d}	= 148. 2^{d}
		वारणौ षष्टिहायनौ	= 141 23^{d}	= 6003^{d}	± 149. 23^{d}
	144	उदासीनो निरीक्षस्व	= 142 20^{a}	= 6026^{a}	= 150 21^{a}
		किमनेन चिरं कालं	± 21^{a}	± 6027^{a}	± 24^{a}
	146	बालोऽपि यौवनं प्राप्तः	= 143 31^{a}	= 6076^{a}	± 153. 30^{a}

Javanese Text			Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
Page	146	घटोपम कचोवेशी तस्माद्घटोत्कच (नाम)	~ 143 31	~ 6079	~ 153 33
	147	भीमसेनार्जुनबलात्	= 144 14^{c}	= 6090^{e}	= 14^{a}
		अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबल ।	= 145 6^{cd}	= 6103^{cd}	± 154 10^{cd}
	148	मा पिता क्रन्द मा मातर्	± 147 21^{a}	± 6201^{a}	± 156 23^{a}
		अनेनाह वधिष्यामि राक्षस पुरुषादकम् ।	± 22^{cd}	± 6202^{cd}	± 24^{cd}
	150	शुश्व (sic) हे राक्षसा सर्वे			
		XV			
	152	एष द्रोणस्य मृत्यवे	± 155 40^{d}	± 6307^{b}	± 162 68^{d}
		साक्षादग्नि महाबल			
		आज्याहोतिफल लभेत्			
		कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी	± 42^{a}	± 6399^{a}	± 70^{a}
	153	नीलकुञ्चितमूर्धजा	= 42^{b}	= 6399^{b}	= 70^{b}
		पद्मकेसरगन्धनम् अस्या शुश्वा तथा क्रोशात्	~ 43^{ab}	~ 6400^{cd}	~ 71^{ab}
		धृष्टत्वात् धर्माद्युत्सभवात्	~ 49^{ab}	~ 6406^{cf}	~ 78^{ab}
	154	पतिं देहि (5 times) धर्मज्ञ, शूर, बलवान्, कृतविद्या, प्रियवद	~ 157 10 ff	~ 6430 ff	~ 164 22 ff
	156	कामवर्णं कामगम	± 158 51^{a}	± 6489^{a}	± 167 17^{a}
		शतसख्या सुसिद्धेच्छा			
		तत्प्रवृत्ति मित्रदढम्			
	158	अस्मृत स्मृत हे नाथ			
	160	क्षत्रियाणा बल तेजो ब्राह्मणाना क्षमा बलम् ।	= 165 28^{ab}	= 6676^{ab}	± 173 52^{ab}
	161	तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ।	= 166 9^{cd}	= 6708^{cd}	= 174 15^{cd}
	163	यस्मादसदृश शाप	= 35^{a}	= 6734^{a}	= 41^{a}
	164	परमात्मन्महाद्विजात्			
	165	सुदासोऽह महाभाग	± 168 8^{a}	± 67 4^{a}	± 176 8^{a}
	167	उर्वे भित्त्वोज्जात मध्याह्न इव भास्कर	~ 169 21^{abcd}	~ 6815	~ 177 23
	168	आपोमय जगत्सर्वं	± 171 18^{b}	± 6859^{b}	
	177	कुम्भकारस्य शालायां	= 176 6^{c}	= 6950^{c}	= 181 6^{c}
	178	शृण्वन्तु पार्थिवा सर्वे धृष्टद्युम्न इदो वच । तदिद धनुश्च लक्ष्यमिमे पञ्च बाणा ।	~ 34	~ 69 8	~ 35
		भ्रमाद्ध्वंस्य दर्पस्य	~ 179 7^{a}	~ 7040^{a}	~ 183 7^{a}
	180	कस्त्व यथा क्षत्र धनुर्धरज्ञ	~ 181 16	~ 7101	~ 184 °0
		नास्मि कर्णं धनुर्वेदो	= 19^{c}	= 7104^{c}	= 26^{a}
		ब्राह्मणोऽस्मि युधा श्रेष्ठ	= 19^{c}	= ¬105^{a}	
	181	कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञ ।	= 183 4^{cd}	= 7150^{cd}	± 185 25^{cd}
		स्वेच्छापि दृष्टा कुरवोऽभ्यनन्दन् तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय ॥	± 5^{ab}	± 7151^{ab}	± 26^{ab}
	182	समो वय भुक्तिरस्त दमनम्			
	183	वय हि क्षत्रिया राजन्	= 187 9^{a}	= 7206^{a}	= 188 9^{a}

	Javanese Text.		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	184	एकस्य भार्या विहिताः	± 187. 26^{a}	± 7244^{a}	± 188. 23^{a}
	185	यथा [च] प्राह कौन्तेयः तथा धर्मो न संशयः ।	= 188. 19^{cd}	= 7271^{cd}	± 56^{cd}
	186	स्थाणुरिवावतस्थे	± 189. 16^{d}	± 7291^{d}	± 190. 16^{d}
	187	पश्च रात्रीः पुनः कन्या	~ 190. 14^{cd}	~ 7312^{cd}	~ 191. 39^{cd}
	189	न रोचते विग्रहो मे	= 195. 1^{a}	= 7441^{a}	± 195. 76^{a}
		XVI			
	193	एकशीलसमाचारौ	= 201. 4^{c}	= 7624^{c}	= 200. 3^{c}
		आत्ममांसानि होमन्तौ	± 8^{a}	± 7627^{c}	± 7^{a}
		अमण्ये च पितामहाः	. .	. .	. .
	194	प्रणष्टनृपतिद्विजा	= 202. 32^{b}	= 7673^{b}	= 52^{b}
		सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः ।	± 203. 10^{ef}	= 7689^{cd}	± 68^{cd}
		तिलं तिलं समानीय	= 17^{a}	= 7696^{a}	± 77^{a}
	196	द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ।	± 204. 28^{ab}	= 7740^{cd}	± 123^{ab}
	197	का च त्वं कस्य चात्मजा	± 206. 17^{d}	± 7792^{d}	= 202. 17^{d}
		ऐरावतकुलोत्पन्नः	± 18^{a}	± 7793^{a}	± 18^{a}
	200	प्राहभूता त्वं	. .	. .	. .
	202	दुहिता वसुदेवस्य	= 211. 18^{a}	= 7923^{c}	= 206. 19^{c}
		कमिवैषा न मोहयेत्	. .	. .	. .
	203	कैलासशिखरोपमः । नीलवासा	± 212. 20^{bc}	± 7950^{bc}	± 209. 50^{bc}
		कः कुर्यात्पुरुषो भुवि	= 213. 4^{d}	= 7966^{d}	= 210. 5^{d}
		XVII			
	205	अभीतो मन्युः तस्मादभिमन्युनामः	~ 60	~ 8037	~ 212. 3
		कृष्णस्य सदृशः शौर्ये	± 70^{a}	± 8037^{a}	± 13^{a}
		एकवर्षान्तरे पुत्राः द्रौपदेया तपस्विनः ।	± 79^{ab}	± 8046^{ab}	± 22^{ab}
		तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासाः	± 214. 31^{ab}	± 8081^{ab}	± 214. 15^{ab}
	206	पावकायाशनं दद्यात्	. .	. .	. .
	207	पाणिमेष्यति से पुनः	= 216. 24^{d}	= 8199^{f}	= 135^{d}
		दैत्यान्तकरणौ घोरौ	= 25^{c}	= 8200^{c}	= 136^{c}
		युगान्ताग्निसमप्रभाः	± 32^{a}	± 8208^{a}	± 144^{d}
	209	नात्र सखा ते संस्थितः	± 219. 13^{a}	± 8300^{a}	± 216. 14^{a}
	211	त्वमन्तः सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावकः ।	± 220. 22^{cd}	± 8353^{cd}	± 68^{cd}
		त्वां धर्मांहुश्च साधनं त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ॥	± 23^{ab}	± 8354^{ab}	± 69^{ab}
	213	सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो	= 223. 16^{a}	= 8410^{a}	= 217. 34^{a}
		शिवत्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ।	= 18^{cd}	= 8421^{cd}	= 36^{cd}
		XVIII			
	214	परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ । ******** सहिताः समुपाविशन् ॥	± 225. 19	± 8479	± 218. 53

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

☞ In the article entitled 'On the South-Indian Recension of the Mahābhārata', Prof Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed (Śaka 1799), *Ind Ant* 27 (1898) 69-81, 92-104, 122-133 The extracts comprise (according to the Bombay text) 1 1 1-150, 252-275, 2 33 205, 370-396, 3 186-188, 5 30 to 6 1, 8 25, 12 4 to 13 6*, 14 6 to 15 11, 16 22-25, 20 10-16, 21 14 to 22 12, 23 21*-27, 26 5 to 27 4, 59 9-10 — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahabharata*, Leipzig 1908, Prof. Luders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS (belonging to 6 different "versions) selected from Mbh MSS deposited in the following European Libraries India Office, British Museum, Royal Asiatic Society (London), Bibliothèque Nationale (Paris), Königl Bibliothek, Berlin, University Library, Edinburgh, University Library, Cambridge, Bodleian (Oxford), Königl Universitatsbibliothek, Gottingen, Gesellschaft der Wissenschaften, Gottingen — Our important MS K1 (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus

The introductory stanza नारायण नमस्कृत्य etc is missing in S, it is therefore surely not original It is retained here merely as an old mangala

☞ At the end of the footnotes (p 5, column 1) to the salutational stanza (नारायण नमस्कृत्य etc), it has been erroneously stated that "M1.3 4 do not contain any introd portion', the fact is that the introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS are not available at the Institute for collation

1 Dev reads सूत (as in text), *not* सौति (as in the Vulgate)

3 *) In the footnotes, for "D1-8" read "D1-3. 5-8, since D4 (which om the whole of 3*) does not contain the word in question at all

5 For the reading लोमहर्षणि, cf 1 2 70, 4 3, 5 1, and v 1 of these stanzas

8 The reading of M (like that of T G) is सूत (and *not* सूत उ), in fact, the whole of S has सूत here as elsewhere, in the sequel

11 *) Recurs *verbatim* at B 5 79 1. — *f*) Recurs in the Gita (1 25*)

15 In the footnotes, add 'S om ऋचु "

19 For the reading स्मिता of Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I, *JBBRAS* (NS) 4 158 ff

23 Recurs at 1 56 12 with S reading! — With line 3 of 21*, cf 1 69 23*(रावेदाभिगमन सर्वे*)

26 For 22*, cf Ram 1 3 2 (ed Bombay = Gorresio)

29 *cd*) Cf Manu 1 11*ab* (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्य in the posterior half, like D11 S (except T1 G4-6)

30 *d*) The two Arjunamis ra MSS, which (erroneously) read परमेष्ठ्यम (as in text) are contaminated from the Vulgate, the true Arj reading as follows quite conclusively from the comm itself, is परमेश्वर (as in B2 D3 5 Cd) Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 65, and Sukthankar, 'Epic Studies II', *ABI* 11 167 ff.

37 Recurs at B 12 233 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि (but there again with v l यथर्तावृतु° in some MSS), and another variant in the last pāda. Śaṃkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhasya on the Brahma Sutra (1. 3 30), Ānandā srama ed p 313, but here again, one MS reads (as in text) यथर्तावृतु°. The Ācarya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1 30)

यथर्तुलिङ्गान्यृतव स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिन ॥

42 ^{d}) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 161 ff

49 For the reading संक्षेप, cf Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, 'Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 164 f

53 For the Ganes a interpolation in passage No 1 of App I, cf Winternitz, *JRAS* 1898 380 ff , Venkatachellam, *Notes of a Study* 24 ff , Luders, *Deutsche Literaturzeitung,* 1929, Sp 1144

57 ^{cd})=1 54 21^{cd}.

60 Line 1 of 27*=(var) 1 56 13^{ab} (v 1 शतसहस्र हि for °सहस्राण्य), where it, no doubt, ori ginally belongs — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{cd}, is *repeated* in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1 56 13^{cd} (cf 486*) It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed of the Vulgate text, when it is found neither in Nil MSS , nor in the Cal ed !

62 In अनुक्रमणि which is in apposition to अध्याय, there is an irregular shortening of the ī of °क्रमणी, *metri causa* cf Weller *ZII* 6 167, and Sukthan kar, 'Epic Studies I,' *JBBRAS* (NS) 4 165 ff — 62* – 199*.

63 28*=(var) 1 57 75^{cd} (v 1 प्रकाशिता for प्रतीर्तिता) — 29*=(var) B 18 5 54–55 For 29*, cf also, Winternitz *Ind Ant* 1898 80

64 =(var) B 18 5 56 (v 1 for 64^{cd} रक्षो यक्षा शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु) It is interesting to note that when the name of Vaiśampayana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargarohaṇa, or in the Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner!

65–66=(var) B 5 29 52 53 (v 1 सुयोधनो for दुर्योधनो, शाखा for शाखा both times, माद्रीपुत्रौ for माद्रीसुतौ and त्वह for कृष्णो)

79 ^{a}) Text shows the reading of K1 The un usually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीत्याखिलान्), which is not preserved in any MS collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 ^{a}) The Nil reading (as follows plainly from the comm) must be क्षान्त्या, though the MSS read कुन्त्या (as in text). — For the reading कुन्त्या, cf. 1 2 213, where कुन्ती is described as गुरुशुश्रूषणे रता

87 N MSS ins line 2 of 34* again after 1 105 18^{ab}, but it is lacking in S *at both places*

91 ^{d})=B 2 49 4^{b} (cf 7^{b} also)

96 ^{cd})=184^{ab}

102 The number of यदाश्रौष stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Visamas lokatika (Bombay Govt Colln MS No 81 of 1869–70, fol 8a) as 67, the constituted text contains only 57 stanzas of that type

104 Stanzas 35*–38* coming after 104 which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102–104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यदाश्रौष passage, the opening, in fact of a *variant version* This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions the different versions were simply *juxtaposed,* with absolute disregard of perspective — That K1.3 4 6 contain some of these interpolated verses shows that these MSS of the K group are contaminated from the other Northern versions

106 ^{c}) Cf B 2 67 31^{c} (दु शासनो नाथवदीमनाथवत्)

125 द्रव्यरूप = प्रधानभूत (Dev).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B 6 20 2^{ab} (केषां जयन्त्यो सोमवर्यौ सवाप् केषां सेनां आपदाश्चाभपन्त ।) For a discussion of the readings of this stanza, cf Wintern tz, *Indol Prag.*

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 171–175.

131 For "संसप्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संशप्तकान्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. l., which were omitted through oversight: Ko.2–4.6 B4 Da Dn1.n3 Dr1.r3.r4 D1–4.6.7.10.14 T1 संसप्तकान्; K1 B1–3 Dn2 Dr2 D5.8.9.11.13 T2 G (G1.3 om.) संशप्त°; V1 शंसप्त°; K5 D12 missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमौ लुठितान् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nil.) चतुष्पोत्थ्याऽऽप्लुत्य.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

168 ^{c}) In the footnotes, for "चैय" read "चैव".

173 Kaṅka (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819, for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, Index of names.

180 ^{d}) For the reading पुत्रैसैदृशमाः, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 175 ff.

184 ^{ab}) = 96^{cd}.

191 66* = Lines 22–23 and 3–4 of passage No. 3 of App. I.

192 Cf. lines 4–5 of 494* (in adhy. 56):

देवा महर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

194 ^{cd}) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. l. प्रवदन्ति for कथ°).

199 ^{a}) = 1. 1. 62^{a}. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 ^{b}) For the reading अमृतं (v. l. अनृतं), cf. Edgerton, *JAOS.* 48. 189; Luders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Luders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. l. of 203^{c}, after "except Dr1.r3.r4;" ins. "for Da see above;". — Many of stanzas 203–209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāyu 1. 201; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{cd}–18^{ab}.

208 ^{a}) = K. 3. 61. 17^{a}. — ^{c}) In the footnotes, for "V1 B D", read "V1 B D (for D11 see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 93.

209 ^{a}) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

2 In the footnotes, for "T G सूतः," read "S सूतः". — For the reading of 2^{ab}, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 181 f.

4 ^{a}) Cf. 1. 55. 42 (and v. l.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिषिधुः = शिक्षितवन्तः or निषिद्धवन्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निधनं" for "नधनं".

13 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

14 ^{b}) = 149^{b}.

15 In the footnotes, for "K1 T G" read "K1 S". — The entire stanza is cited (with v. l.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{cd}".

34 In आदिवंशावतारणं there appears to be a lengthening of the final of त *metri causa*; elsewhere the sub-parvan is called अंशावतरण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 ^{b}) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 186 f.

49 ^{a}) Hypermetric! The N MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS* 48. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 172 ff.; and Venkatachellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोमहर्षणिना, cf. the v. l. of लोमहर्षणि, in 1. 1. 5, 8; 4. 3; 5. 1.

71 ^{a}) In the footnotes, for "D (except D1.14) B (except B1)" read (in reverse order) "B (except

B1) D (except D2,14)'. It would have been better to join 71ab on to 70, and 71cd on to 72, making two three-lined stanzas out of 70-72.

84 Line 2 of 100* =(var.) line 10 of 476* (adhy. 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nil. MSS. and there it is ins. after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed (containing that line) after 83ab! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 170.

89 For the reading °शासनम्, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 187 f.

95-6 Though this adhy. is missing in Ś1, stanzas 95-6 are cited in that codex at the end of the Ādi. The only important variant in Ś1 is in 95c: त्रिंशच्चैव तथाख्याता for अष्टादशैव चाख्याता. See facsimile of fol. 155a of the Śaradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 188 ff.

102 Add 'D8 Dn Dr' to the list of MSS. reading द्रौपदी Cf B 2 72 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11. 171. Cf further B. 3. 293. 2.

103-4 The stanzas are cited (with v. l.) in the S'aradā codex, at the end, in the colophon of its Sabha.

135 cd) Cf. Ruben, *Acta Orient* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11. 277 ff. — In the v. l. of 135cd, for "D (except D2 14)" read 'D (except D2, for D14 see above)'.

149 b)=14b.

159 d) In the footnotes, after "असिन्पर्वणि" and "तस्मिन्पर्वणि", add "कीर्तिता (or ता)".

177 श्लोकाग्र = श्लोकसंख्या (Dev).

235 Cf. Vayu 1. 200, and Padma 5. 2. 51.— 186* =(var) 1. 56 21.

Towards the end of his comment on *adhy 2*, Dev. cites the foll mnemonic stanzas:

> [19]एकोनविंशतिकपर्वभिरादिपर्व
> ख्यातं सभा [9]नवभिरष्टभिरप्युक्ते [18] ।
> आरण्यकं ननु विराटकथा [4]चतुर्भि-
> [11]रेकाधिकैर्दशभिरप्यमामनन्ति ॥ १
> भीष्मं तु [5]पञ्चभिरथो गुरुरष्टसंख्यै
> [1]रेकेन वर्णमथ शल्यकथा चतुर्भि [4] ।
> सौप्तं [3]त्रिभिस्तदनु [5]पञ्चभिरङ्गनानां
> शान्तिश्चतुर्भिरनुशासनमेकेनैव ॥ २
> द्वाभ्यामुशन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-
> मानुर्त्रिभिर्मुसलपर्व तथैककेन ।
> एकैकशो[?] गमननाकगती [?]दयाभ्यां
> यशो हरेरिति कृता [100]शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (*with slight* v l) in the comm. of Arj

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Bohtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie* (revised ed. by Garbe Liepzig, 1909³), with collations of two Berlin MSS, No. 392 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Porzig's translation of this adhy. in *Das Schlangenopfer* (Ind. Erzähler, Bd. 15 = Die wichtigsten Erzählungen des Mbh, Bd II)

38 Cf. Weller, *ZII* 7. 92

60 For the metre of the As'vin hymn, cf. Weller, *loc cit*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, cf. Weller, *ZII* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utanka (of Bengali MSS. and the *Cal* ed) or *Udaṅka* (*of the* Southern rec.) is to be preferred in view of 1. 46 25 अस चर्पेरुत्तङ्कस (— ⏑ — — | — — — ⏓), where उत्तङ्कस is distinctly harsh, while उतङ्कस or उदङ्कस would give a better line (*pathya*).

94 =(var) Manu 2 111 (v *l.* अधर्मेण च य प्राह for 94a, and वा for च in 94d)

138 *For 204*, 205*, cf* K 14 58 30 ff. (particularly 34, 36-39)

150 d) In the footnotes, for "षड् वै" read "षड् वै"

164 The correct reading मनागसि मया न शप (a *lect. diff.*) was already given by Bohtlingk in his *Chrestomathie* (p 63)

179 a) *Cf* Weller, *ZII* 7 92

185 b)=(var) 1. 46 36d.

5

6 216* contradicts 1 60 40:

> महर्षो हृदयं भित्त्वा नि सृतो भगवान्भृगु ।

26 *With regard to the* MSS containing 220*, it should be remembered that T2 G2 4 5 are *conflated*

MSS, contaminated from some Northern source, cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11. 269 ff — The passage is actually missing in Ko 2 4 D5 T1 G1 2 6 M, and is unquestionably an interpolation, *contra*, Winternitz, *Ind Ant* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence That there was nothing more of Agni's speech in that adhy after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed भृगोरित्यब्रवीच्छनैः The point of this answer appears in the next adhy, in Bhrgu's own words (1 6 9)

केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥

The Raksas *suspected* (1 5 22) that she was Bhrgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable

6

8 In the footnotes, for "fol 10ᵃ" read "fol 10 a"

7

10 *) The reading देवतानां, which is documented directly by K1 B G3 M3 4 with many D MSS, and indirectly by Dn3 G2 M5 6, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation

25 Add "Dn" to the list of MSS (B1-3 D1 3-5), which ins 222* after 25 — For 222*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126

8

Bohtlingk's *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig, 1909[3]) contains collations of two Berlin MSS already mentioned for adhy 8-11, edited there by him — Cf also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*)

9

5 For 233*, cf Sukthankar, 'Epic Studies III', *ABI* 11 263 Also Weller *ZII* 7. 92

10 भविष्ये = भविष्यत्पुराणे (Dev)!

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायगृहो" read "यत्रसायगृहो" (cf 1 41. 1) The phrase recurs at B 12 262 44ᵈ.

34 In the list of MSS which ins 37*ᵃᵇ after 255*, for "D (except D1 5)" read "D1 3 4". — For 255*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126

Colophon The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstīkaparvan (see the details of the Southern colophons on p 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic *began* with the Āstīkaparvan (cf मन्वादि भारत केचिदास्तीकादि तथापरे 1 1 50), to which then the first twelve adhy (of this ed) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadru and Vinata has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit Chresthomathie* The Notes contain collations of two Berlin MSS already mentioned (see above, adhy. 3 and 8) — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstīka episode, cited above, contain collations of the ed and some valuable text-critical remarks.

15

9 उद्भिद = उन्नत (Dev)

16

Stanzas 18-35, 37-40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap 249 69-82, 250 1-4, 251 5-8 (Ānandāśrama ed) See notes on the next adhy also — The Mañj (1 103 f) mentions the same *seven* jewels (Soma, Śri, Sura, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amrta) mentioned in 33-37

17

The whole of this adhy recurs (almost *verbatim*) in Matsyap 251 9-36 The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings Is there secondary interrelationship between S and Matsyap, or has S (and the Matsyap) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

19

6 Dev.: तिवस्यदेऽसिजिति निवन्यन (v.l. of य नन्यनं).

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F. Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K1 Ñ B T G3 6 M (being found only in Ko 2-4 V1 marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS G1, 2 4 5) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS, in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G1, 2 4 5, see Sukthankar, "Epic Studies III' *ABI*. 11. 269 ff.

2 *) Hypermetric! Hence the variants. Text as in Ko-3 Ñ3 D2 T G1-3 M.

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128.

4 a)=(var) 1 19 5*. — In the footnotes, for "Suparnādhyaya, 5. 2, read "Suparnadhyaya 7. 2'.

23

4 a) This is the reading of Ko G2 4 5 M. I conjecture that the original reading was probably उपजिघ्रद्दिविवाकाश (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव)

6 d) In the footnotes, in "D3 D (except D2-3)', *delete* "D3'.

11 a)=B 3 180 10a Cf Charpentier, *OLZ* 1930 1039

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मण परिकीर्तित), which is faithfully transmitted in all old printed ed (as well as in many new) was found only in Ñ B1! The ed have all copied the line probably from the *editio princeps*!

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G1 2 4 5, cf Ruben, *Acta Orient.*, 8 249 ff, and Sukthankar, "Epic Studies III', *ABI* 11 269 ff.

28 c) In the footnotes, for 'G1-4 6" read 'G2 4-6'. — Before 'K (except K3)", add " — d) ".

26

For stanzas 1-3, cf Ruben, *Acta Orient*, 8 255 f, and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 279 ff

42 d) In the footnotes, for "D (except D3)' read "D (except D1 3)".

28

14 d) In regard to विक्षिप्ता in 15*, the reading व्यक्षिपत् (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS evidence, to व्याक्षिपत् of the text

19 The omission of 19ab in Ś1 K1 4 supports rather the S sequence, in which 18ab and 19ab are contiguous, the omission in Ś1 K1 4 being then haplographic If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one

29

23 c) In regard to 1 30 7*, perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्तम् of the text) is to be preferred

30

2 ab)=B 5 168 34ab

31

The list of the Nagas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom ed) with which our list has many names in common.

32

Bohtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed of this adhy in his *Sanskrit Chresthomathie*

Colophon The first adhy. no (43) which appears in the Sarada MS, is at the end of this adhy, it is, inexplicably, already (43-32=) 11 adhy in advance of our enumeration!! The other adhy numbers in the colophons of this adhy are (in N

MSS) 29, 33, 34, 36, and (in S MSS) 19, 20, 21. that is, all below 361

34

6 Dov तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेष ।

36

8 The story of Pariksit has been ed by Böhtlingk in his *Sanskrit Chresthomathie* The notes contain collations of two Berlin MSS

12 [a]) The wrong reading पर्यन्वेष तत्त° has crept into the text through oversight Substitute for it पर्यन्वेषतत्त°, the reading of Ś1 K G1 2 6 M1-4

22 Adopt the reading पृथिवान् (for ईथिवान्), which is better documented than the text reading

37

26 For line 10 of 402*, cf Hopkins, *JAOS* 11 256

38

9 [cd])=B 3 29 43[ab].

25 In the footnotes, before 'K8 मृत्युभयाद्राजा', add " — [a]) '

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed of adhy 41–44, in his *Sanskrit Chresthomathie* (Leipzig 1909[3])

22 [a]) The text reading यत्तु (based on Ś1 K1-4 B1 3 D2 4 7 T G2 M2 4) is perhaps only a mislection, the reading य तु (which is equally well supported) seems preferable

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction ऋषिरुवाच (resp ऋषि), because the *usual* reference in this section reads जरत्कारुरुवाच (resp जरत्कारु)!
— For line 3, cf 7 f below

46

10 427*=1 37 13[cd]

25 For सत्कृत्स, see above the note on 1 3 86 — In the v l of 430*, for Nilp सहत', read 'Nilp संहत°"

26 It is not impossible that stanzas 26–32 which are missing in Ś1 K (except K4) Ñ1 3 G2 M1 5 are also an interpolation! They appear to have crept into the Southern MSS T G (except G2) M (except M1 5) by contamination from some late Northern source Here again, perhaps, the Kas'mIrI MSS, should have been followed!

34 The remark दुर्धरमिलादि etc in the v. l of 431* is no part of the comm of Nil (as erroneously stated in the footnotes), it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed), which was mistaken for a remark by Nil

47

9 [a]) In the footnotes, read 'ब्रह्मविद' " for 'बह्मविद '

50

2 In the footnotes, for 'reads", substitute 'read", and for 'G3 यथातथ', read 'G2 यथातथ'.

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm of Dev should be read thus गां चक्र चान्तरा उष्णो रथाङ्गस्य मध्ये सभय इति यावत् ।

34 [d]) Perhaps the reading कथ्यति (for सृजत of the text) is on the whole to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev & Arj The reading सर्वरत्नमयीमिमां of the printed editions was not found in *any* MS ! The reading of Nil is as in text!!

54

10 [a]) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a wavy line below the letters श्र सह सौवल of 8[b], and below the whole of 8[cd] (since S has a v l which is equally valid)

11 [ab])=(var) 1 119 35

56

19 [ab]) Recurs at B 5 136 18 there applied to the episode Vidulaputranusasana, which shows that Jaya is a *generic* name applicable to different works and not a specific name of the Mbh at all, as believed by some writers — This and several of the foll stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v l)

57

11 [cd]) Cf 1 58 19[cd]

21 [a]) दास(? read हास्य)रूपेण = क्रीडावताररूपेण (Dev)

38 In line 2 of 513*, read "पुन्नागे" for 'पुन्नागे'

49 f) In the footnotes, for 'Ñ V1 Dn1' read 'Ñ1 V1 Dn1'.

102-3 For the readings of the names, cf 1 90 82

59

12 = (var) Bṛhaddevatā 5 144 (v l दनायु for अनायु, विश्वा for मावा वरिष्टा for अरिष्टा, सुरभिर्विनता for विनता मपिला) It should not be supposed that the Bṛhaddevatā stanza is *necessarily* the original of our stanza

25 [d]) For the v l of this pada given in the footnotes substitute G4 कौपय° (for कापय°) N (Ś1 missing) कुपट कपट° (N1 कुपट परक°, Ñ1 कपटा कपदा°), G3 कुपदा कोपद°

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prava (or Pradhā) and Ariṣṭā For 47*, MSS point to the reading प्रावासुत महाभागा, which has been adopted in the text and which was probably the original reading But the progeny alloted here to Prava may be that of Ariṣta who otherwise would be without progeny *remaining wholly unnamed* K MSS try to smuggle in Ariṣta (or Variṣtā) in 46 while the Grantha MSS bring her in at stanza 47 On the whole the latter course seems the best We may adopt for 47* the reading of T1 G1-3 अरिष्टासुत सुभगा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy should be compared with those given in adhy 61 with which the present adhy is intimately associated

60

3+ In the footnotes, for 'B° MSS रीढ़े' read B MSS 'रीढ़े'

61

57 [a]) In the footnotes for 'दानव, नाम य°', and 'भूमिप' read 'दानव, नाम य' and 'भूमिप' respectively, and finally, for 'दुर्जय' read नामत

Colophon For the limits of the sub parvan Ādivamsavataraṇa cf the remarks of Buhler (re Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind Stud* 2 38 According to Dev also, the Aṃsāvataraṇa ends with this adhy!

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for '1-19' read 1-16" — Further, the remarks (in lines 5 ff of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply *equally well* to G1 2 In other words in G1 2 (as in M) adhy 61 is immediately followed by (the *first* occurrence of) 1 89 1-16, the passage occurring *twice* in G1 2 (as in M) once immediately *before*, and again immediately *after* the Yayāti episode The *repetition* in G1 2 M may prove to be a factor of considerable text-critical importance though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present

3 In an Appendix to his translation of the Śakuntala episode (*Liebesgeschichten* Die wichtigsten Erzahlungen des Mbh, Bd I = Ind Erzahler, Bd XII) W Porzig has given collations of three Berlin MSS (Chambers 570 and 527, and ms orient fol 324) Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed — D van Hinloopen Labberton *JRAS* 1913 11-19 has given an English translation of the Jav version

4 Belloni Filippi *Giornale della Soc As Ital* (NS) 2 135 140 has discussed the readings of the constituted text of adhy 62-69 giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3 1-5) of the Śakuntala episode

10 [b]) 1 102 2[b] (*q v*) The reading सत्त्ववति of Cd given in the footnotes stands probably for मदवति Cf also Belloni Filippi *op cit* p 137 — Dev वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः!

14 [cd]) Dev धर्मपरैरभिप्रायै पुन पुनरवधारित समीपे कुर्वन् नाविदित नाप्यधार्मिकतया विदितम्!

63

18 [a]) For *karpaṇa* (a kind of spear) cf Belloni Filippi *op cit* p 137

64

2 ईरिणं = ऊषरं (Dev.).

8 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिक्रुद्धः प्रतिससर्जैलन्वयः ।

66

12 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 = 1. 161. 13.

11-12 11^{cd}–12^{ab} = (var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T3 G1-6 after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T3 G1-6...cf. v. l. 23".

30 *) In regard to निधाय of S, the reading of K D5 निधाय कायकं तच्च (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate विनिधाय ततो भारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 303) enclosed within square brackets for "encerpted" read "excerpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 = B. 5. 42. 37.

27 *) Adopt the reading तस्मान्तिके, which is slightly better than the text reading; यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 *) Add "Dn" to the list of MSS. which read वियात*.

63 *) Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 279.

7 इतरं = अपरं (Dev.).

26 Dev.: त्वादृशो आत्मनो मम नास्ति संगतम् ।

29-30 Recur (with v. l.) at 1. 90. 31-32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. l.). The reading (of many S and a few N MSS.) माता भस्त्रा (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55-71, which also contains a *summary* of the Yayāti episode.

28 प्रियवाससि = जायायां (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzahler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmaṇas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā uber die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Hohepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), I. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Porzig (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुगायमाना = अनुगवदाचरन्ती (Dev.).

73

12 समुच्छ्रयः = अहंकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghūrṇikā) were found in only *one* of the six MSS. collated for the Ānandāśrama ed. (p. 51) of the Matsyapurāṇa!

74

1 For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 f.

75

15 768* = 1 107 32 — संमदीत्री = धात्री (Dev.).

78

23 ᵃ) The reading तूर्णं (for त्वरितं) of the printed ed in this hypermetric pāda was not found in *any* MS hitherto consulted !

79

5–6 For 824* and 826*, cf Kirfel, *op cit* pp 387 (stanza 26), 388 (stanza 29)

18 829* is missing even in the Purānic parallels ! See Kirfel, *op cit* p 390 Cf this passage with lines 15–17 of 830*

80

8 For 838*, cf Kirfel, *op cit* p 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf Porzig, *op cit* p 112, and Kirfel, *op cit* p 396 (stanzas 89 ff)

82

6-8 = (var) B 12 299 15, 16, 8, see next note — Dev रुशती अकल्याणीं हिंसामिति यावत्

11 Recurs (with the same v l ना for वा) at B 12 299 9, see previous note

85

19 विवशा = संदेह (Dev)

24 = B 5 33 73

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayati and his grandsons seems to link up directly with the end of adhy 83, the intervening eschatological discourse between Yayati and Astaka which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation, cf Holtzmann *Das Mahabharata* 2 28 See adhy 88 where Astaka *again* asks Yayāti who he is and compare Yayātis reply (stanza 21) with 1 84 1 In the original story, the grandsons Astaka and others offer their merit to Yayāti of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayati — Stanzas 6–7 repeat partly what has been said above in adhy 84 in a slightly different form

12 ᶜᵈ) Cf 17ᵉᶠ below, and 1, 88 4ᶜᵈ

88

12 Passage No 52 of App I is ins in D₁ on suppl fol

19 Dev हीरेवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स ह्रीनिषेध

21 प्रकाश = प्रकट (Dev)

89

1 Like M, G₁ ₅ *repeat* stanzas 1–16 of this adhy, reading the passage both before and after its Yayāti episode See the note on 1 62 2 above (p 990)

16 Like M₆–₈, the two occurrences of the adhy in G₁ ₅ have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively)

90

The two genealogies (adhy 89–90) differ the first having many names as in Puranas but probably corrupt in places, and the second omitting Rau drāsva and Rceyu, but inserting a group of ten kings (Sārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahamyāti and Matināra For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts see Pargiter *Ancient Ind Hist Trad* pp 110 ff, and Pradhan *Chronology of Ancient Ind*, pp 69 ff

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev)

24 In the footnotes for "27 lines read, '28 lines

93

14 For 953*, cf 1 165 13ᵃᵇ and v l

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf 19ᵃᵇ and 20ᵃᵇ of the same adhy

96

6 Of the Northern Mbh editions the interpolation 998* is actually found in Ganpat Krishnajis ed (Bombay, Śaka 1799), Leles ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed (Bombay 1913),

Chitrashala ed (Poona 1929), C V. Vaidya's ed (Bombay 1932), — all of which ed have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS of Nil.

53 In the footnotes, for "129 lines" read '125 lines'.

98

6 For the Puranic versions of the story of Mamata and Dirghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp 526 ff

13 It is worth noting that the addl passage 1036* (which is ins only in Ks s Ñ3 B D) is *not* found even in the Puranic versions, cf Kirfel, *op cit*, p 527

17 For 1038*, cf the Puranic version (Kirfel, *op cit* p 527 f), which is more explicit

31 The Puranas have a slightly different version, cf Kirfel, *op cit* p 530

32 B1 Dn D1 s om 32^{ab} (and *not* 32, as erroneously stated in the footnotes) Moreover, in consequence of that, 1042* is ins in these MSS *not* after 32^{ab} (as implied in the footnotes) but after 31 — For 1042*, cf the Puranic versions (Kirfel *op cit* p 531)

99

8 After 8, almost all our modern ed (the Cal ed is again an honourable exception!) ins a line उक्त जन्म कुल मह्यमस्मि दाशसुतेत्यहम् !, which is not found in any Northern MS hitherto collated and which is but a v l of the Southern *interpolation* 1048*!

43 Line 1 of 1067* — (var) 1 100 10^{ab}.

100

19 1080* = (var) 1 100 7^{cd}

30 Lines 1-2 of 1088* = (var) 1 102 1

101

N B Utgikar, *Proc. and Trans of the Second Orient Conf* (Calcutta 1922), pp 221 ff, has made a comparative study of the various versions of the Ani-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^{b}) = 1, 62 10^{b} (with the same v. l)

104

4-7 Cf 1 113 32 ff

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om 11^{ab}"

107

A part of this adhy has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit Chresthomathie* The notes give collation of two Berlin MSS

8 In line 6 of 1135*, for "द्' read "इद्'

108

16 ^{cd}) For the reading of this line, cf the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No 41 of App I — ससर्गविद्या is mentioned again in B 12 230 19

ससर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सवत्र पूजित ।

109

9 Dev बुध्यङ्ग इति पाठे तु बुद्धिरूपेणाङ्गेन रहितेत्यन्वय ।

110

7 The stanzas 7-10, 12^{ab}, 13-19, 30-35 recur (with v 1) in Śānti 9 (Bomb ed) The *important* variants are given here for ready reference — 7 = (var) B 12 9 12 [v 1 — ^{d}) क्षपयिष्ये कलेवरम्]

8 = (var) ibid 13 [v 1 — ^{a}) पांसुभि समभिच्छन्न]

9 = (var) ibid 14 [v 1 — ^{c}) निर्ममो भूत्वा (for निर्नमस्कारो)]

10 = (var) ibid 17 [v 1 — ^{d}) सर्वेंद्रियसुसंयत]

12 ^{ab}) = (var) ibid 23^{ab} [v 1 — ^{b}) श्रीनथ द्वे च पञ्च वा]

13 = (var) ibid 21, which reads

अल्प वा स्वादु वा भोज्य पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरल्ँलाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* = (var) ibid 24^{ab} [v l सति (for यदि)].

14 = (var) ibid 25 [v l चिन्तयन् (for मध्यायन्)]

15 = (var) ibid 24^{cd}-25^{ab}

16 = (var) ibid 26 [v l — ^{c}) समभिलज्य (for समतिक्रम्य) — ^{d}) निमेषादिष्य"]

17 = (var) ibid 27 [v l — ^{a}) तेषु नित्यमसक्तश्च- — ^{c}) अपरित्यक्तसंकल्प]

18 =(var.) ibid. 28 [v. l.: — a) विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः].
19 =(var.) ibid. 37abcf [v. l.: — a) धूत्वा (for वृत्वा). — c) संस्थाप° (for संधार°)].
30 =(var.) ibid. 4 [v. l.: — a) हित्वा ग्राम्यसुखाचारं. — b) अरण्ये (for वल्कली). — d) मृगैः सह (for महावने)].
31 =(var.) ibid. 5 [v. l.: — a) जुह्वानोऽग्निं यथाकालं].
32 =(var.) ibid. 6 [v. l.: — b) °क्षमक्षमः. — c) विविधैरेव (for दुश्चरेणेदं)].
33 =ibid. 10.
34 =(var.) ibid. 9 [v. l.: — c) आचरिष्यामि (for आचरन्नाद्य)].
35 =(var.) ibid. 11 [v. l.: — cd) सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्].

113

32 =(var.) 1. 104. 4.
33 ab)=ibid. 5ab. — cd)=(var.) ibid. 5cd.

114

31 Dev. cites कुरुलक्ष्म (=कुरुचिह्नं) as in text!

116

13 cd) In the footnotes, before "चुक्रोश" add "S". The line-reading given in the footnotes is that of S.

117

24 ab) In the footnotes, for "repectively" read "respectively".
30 a) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned, though only just above and in the previous chapter it was narrated that the bodies had been *cremated*; cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and Meyer, *Sexual Life*, p. 236 (footnote [2]).

119

6 Cited (as by Maharṣi Vyāsa) in Ānandavardhana's Dhvanyāloka (ed. Kāvyamālā), p. 155 (v. l. °दिवसा for °दिवसाः).
16 Dev.: काकनिला(*or* ली)वने क्रीडाविशेषे।
35* Stanzas 35–40 =(var.) B. 3. 12. 80–85 (*q. v.*).
43 In the footnotes, for "after 43", read "after 43:".

122

1 =(var.) 1. 154. 14.
9 =(var.) ibid. 15.
11 1353* =(var.) line 4 of 1375*.
37 =1. 154. 15.
Colophon. In the footnotes pertaining to the colophon (in line 3 of the para) for "49" read "47".

125

6 d) °निभस्त्वनं, which is documented by Ś1 K and a number of other MSS. of different versions, should have been adopted in the text.

126

34 Dev.: तत्कुलीनः तेषां राज्ञां कुले भवन्।

128

In the long explanatory note (p. 574) between adhy. 128 and 129, it has been stated that the Kaṇi(ṅ)kanīti is wholly ignored in the Telugu adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That is an error; Nannaya clearly refers to this passage; but there remains plenty of evidence to make us suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For "N" in line 1 of the footnotes, read "Ñ".
☞ In the sequel, in very many cases, the diacritical sign of Ñ has unfortunately come out only faintly or even broken off completely, in many copies, in the course of printing. The context generally shows whether one has to read N or Ñ.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this stanza, for "(probably, 1458*)", read "(probably, 1457*)".

137

16 In the footnotes (p. 597), for "S (except G1.2)" read "S".

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for "जयूह" read "जतुगृह".

139

Bopp's ed. of the Hidimbavadha included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for चद्र)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "liew" read "lieu". Delete: "and a colophon ... which S om.".

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20". See last note.

145

14 ^{ab}) = (var.) 1. 150. 13^{cd}.

150

1 In the footnotes for "D_2" read "D_5", in line 5 of the para.

13 ^{cd}) = (var.) 1. 145. 14^{ab}. — 1642* = (var.) ibid. 14^{cd}.

151

8 For examples of Word Haplology in the Ṛgveda, cf. Geldner, "Worthaplologie im Ṛgveda", in Festgabe Kaegi (1919).

156

Delete the para (marked by ☞) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The addl. adhy. mentioned here is ins. in S (except G_6) *not* after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the Ādi in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgāraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsiṣṭha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Caitraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 ^{a}) Adopt the Southern spelling विमीपिका, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Caitraratha-parvan, cf. Buhler, *Ind. Stud.* 2. 38.

175

In the para (marked by ☞) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमहोत्सवः = स्वयंवरः (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal.!

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1960*", read "1860*".

192

7 For the reading प्ररोचन- (for पुरोचन-) of Ś$_1$ K$_1$, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nil. MSS.!

201

Bopp's ed. of the Sundopasundopākhyāna (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzahler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षाः = शुचयः (Dev.).

210

15 [f]) = 1. 212. 3[a].

212

2 [a]) *In the footnotes, for "Some" read "some".*
3 [a]) = 1. 210. 15[f].

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "D4 (suppl. fol. *sec. m.*)" add "S".

61 Dev.: वाशब्द उपमायां । वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पार्थमाधवौ (as in the constituted text).

215

2 [d]) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छतम्, which suits the context better.

220

For the Śārṅgakopākhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Ṛgveda*, pp. 44 ff., and especially p. 46. — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit Chresthomathie* (Leipzig 1909[3]).

224

19 [a]) In the reading of Ś1 K1 B6 etc. for "°मन्तान्व" etc. read "°मातान्व" etc.

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४
सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७ C. 1. 5124 B. 1. 130. K. 1. 140.

°न्वपद्यत). T1 G1-3 अविंदत (G1 °त्तां) महायशाः.

12 a) Ś1 K1.3 D1 वेदे (for धर्मे). — b) Ñ1 शमे; T1 G1 यमे. T1 G2.3 नियतां; G1 निरतं. Ś1 K1.4 Ñ3 B1.5 Dn G1.6 रतां; K0.3 D5 रतं; T1 G1-3 सदा. — c) K0 D5 सालभद्; K2-4 लेभे च. B5 गर्भं (for पुत्रं). — d) S अच्युतं (for एव च).

13 c) G2.3 जातमात्र तु तं भूतं. — d) T1 °क्षगम°; T2 G4.5 °रिक्षे तदाब्र°.

14 a) K3 G1.2 अश्वस्यै°; K4 अश्ववच्चास्य. Ś1 K (except K3) D4.5 M3.5 यत्थाम; T G यद्धाम (T1 °ध्वानं). — b) K1 मरुत्सः; G1 दिशश्च (for नद°). — cd) K1 च; T2 G4.5 इति; G1 अथ (for एव). S1 K1.2.4 D5 transp. बालः and नाम्ना. K0 लोकेयं; T2 G4.5 नाम्ना वै (for बालोऽयं). G1 तेन (for तस्मात्). T2 G4.5 प्रख्यातोत्र महारथः (G5 भविष्यति).

15 a) T2 G4.5 पुत्रेण. T1 G2.3 अनेन (for तेन). Ś1 T2 संप्रीतो. — b) K0 B3 T1 G1.2.5 भर°. Ś1 K1.2 Ñ3 T1 G1.4.5 तदा; D5 G2 तथा. — c) Ś1 D4 प्रवसन्; K3 T2 G4.5 चावसद्.

16 a) K1 शुश्राव च. Ś1 K1 महाभागं. — b) K2 Ñ1.2 B3 °तपः; Ñ3 D2 °तप; D5 अनुत्तमं. — After 16ab, K4 Ñ3 B D (except Da; D2.4 marg. *sec. m.*) ins.:

1340* सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

[Ñ3 B1.3 D2 °शास्त्रविदां. K4 धर्मशास्त्रविशारदं.]

— d) K4 D1 G1 सर्वतः. — After 16, K4 Ñ B D (D5 om. lines 1–2, 7, 9–10) S (om. lines 7 and 10) ins.:

1341* स रामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह ।
श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।
ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ।
वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः ।
क्षान्तं दान्तममित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम् ।
ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् ।
आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसः कुले ।
निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।
ततस्तं सर्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा ।

[(L. 1) K4 चासकृत् (for चैव ह). S °र्वेदे दिव्येषु विविधेषु च. — After line 1, G1 ins.:

1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णातं श्रुत्वा तत्र समागतम् ।

— (L. 2) G1 सोप्यस्त्रेषु; G2.3 श्रुत्वात्मनो; G6 दिव्यास्त्रेषु; M °त्वास्त्रेषु. K4 चाभ्यसनं (for तेषु मनः). S मतिं (for मनः). K4 °स्त्रे तथानघ; S °स्त्रेषु कौशलं (T2 G5 °स्त्रे तदानघ). — (L. 3) K4 ततः शिष्यैस्तु व्रतिभिः; S °तः समानव्रतिभिः. — (L. 4) T2 G5 महेंद्र वै; G3 भरद्वाजो. T2 G5 द्रोणश्च (for महेन्द्रं). K4 धरणीधरं; Ñ1 B5 Da1 D5 पर्वतोपमं; S वसुधाधरं. — (L. 5) T1 G1-3 महायशाः; T2 G4.5 प्रतापवान्. — (L. 6) T G क्षत्रघ्नं तममित्रघ्नं (T1 °घ्नं तमजं धीरं; G2 क्षत्रियघ्नमजं घोरं; G3 °घ्नं तमजं घोरं). — (L. 7) K4 °ष्यैर्जामदग्न्यं समभ्ययात्. — (L. 8) K4 संगम्य चा°; Da आचक्षाचा°; D1.4 आचख्य चा°; D5 आचख्या°; S स रामाया°. K4 T1 G3 M °रसे; D5 T2 G5 °रसां. — (L. 9) S (except G3 M6-8) °वेद्यांगिरसो भू°. T G M3.5 अस्य; M6-8 अपि (for चैव).]

— S ins. after line 9 of 1341*: K4 Ñ B D, after 17 (D5, after line 8 of 1341*):

1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ।
स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।
एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ।

[(L. 1) G6 ततो ब्रह्मन्. B3 Da D4.5 महात्मानं; S महातेजाः (°जा *or* °ज). D5 क्षत्रियैः कुलमर्दन; S क्षत्रहा विप्र(T2 G1-6 द्विज)सत्तमः (G1 M3.5 °मं). — (L. 2) S स्वागतं कुशलं तेस्तु किमिच्छसि महाद्युते (G1-3 °तपः). — Before line 3, T2 G5.6 ins. वैशं°. — (L. 3) S स (for तु). Ñ1 ततः; G2 सुतः (*sup lin.* वचः); G6 द्विजः.]

— In K4 N B D (except D5), 1343* is followed by 1345*.

17 S om. 17ab (G1 om. 17). — For 17ab, K4 Ñ B D (except D5) subst. जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजोऽब्रवीदिदं, and thereafter ins.:

1344* भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ।

राम उवाच ।

हैरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किंचन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

[$B_{1.3}$ $D_{3.4}$ चेद्याम्; B_3 चैनम्, B_6 चेमाम्; Da च माम्] — ^{cd}) Ñ B Da Dn $D_{1.2.4}$ द्विजोत्तम (B_3 D_3 महामते); D_5 $G_{3.5.6}$ $M_{3.5}$ द्विजर्षभ T_2 $G_{4.5}$ सप्रास वसुकाम (T_2 °कामान्) मा वेत्तुमर्हसि सुव्रत (T_2 °त) — After 17, K_4 Ñ B Da Dn $D_{1.2.4}$ ins 1343*, which is followed by

1345* राम प्रहरतां श्रेष्ठ दित्सन्तं विविधं वसु ।
अहं धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K_4 repeats 17^{cd} (with v l)

18 K_1 T $G_{1.4-6}$ M om उवाच G_2 जामदग्न्य, G_3 जामदग्नि — ^{ab}) K_0 transp मम and वसु $K_{0.2}$ B_1m D_2 किंचित्र S हिरण्य पशवो रूप्य (T_1 G_4 °वोप्यर्थं, $M_{3.5}$ °वो रौप्य) K_3 S यच्चान्यद् (K_3 विद्यते, T_2 $G_{4.5}$ यच्चापि) वसु किंचन, $Ñ_3$ Dn $D_{1.5}$ वसु किंचिदिह स्थित — ^{d}) Ś1 B_3 Dn D_1 एतत् (for एव)

19 ^{a}) G_1 द्विजेय वसुधा दे°, M_{6-8} °य वसुमती — ^{b}) K_1 सपर्वता — ^{c}) Ñ S काश्य° — ^{d}) K_3 सर्वां (for कृत्स्ना) $Ñ_3$ सागर°

20 ^{a}) D_5 T_2 $G_{4.5}$ °मेवात्र — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ K_3 Dn D_1 S (except T_2 $G_{4.5}$) मम (for मया) K_3 T_2 $G_{4.5}$ एतद् (for इदम्) Ś1 K_1 परिरक्षित (for अवशे°) — ^{c}) $M_{3.5}$ समग्राणि (for महा°) — After 20^{cd}, all MSS except Ś1 $K_{0.3}$ D_5 ins

1346* अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।
[$Ñ_{1.3}$ $B_{1m.5.6}$ Da D_1 वरमेतन्, B_1 धनमेतन् S महाक्षत्राणि वा पुन]

— After 1346* T_1 reads 23^{ab} repeating it in its proper place — ^{f}) T_1 G_4 क्षिप्रं, T_2 G_5 मह्य (for तुभ्य) $K_{0.3}$ $Ñ_{1.3}$ S वदस्व, $K_{2.4}$ D_5 ब्रवीहि (for वदा°) S (except T_2 $G_{4.5}$) मा (for तत्)

21 K_1 S om उवाच, K_3 द्रोणाचार्य उ° — ^{a}) B_3 शस्त्रा° Ś1 $K_{1.2.4}$ च (for मे) G_6 समग्राणि — ^{b}) K_3 भारत, $Ñ_3$ T_2 $G_{4.5}$ सर्वश — After 21, B_1 ins a passage of 9 lines given in App I (No 74). — D_4 (marg sec m) S ins. after 21 (T_2 marg, after 23)

1347* एतद्वसु वसूनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS except K_3 $Ñ_3$ Dn_3 D_5 T_2 G_{4-6} om वैश° उ°, K_3 T_2 G_{4-6} om उवाच — G_4 om 22^{cd} — ^{c}) N_1 T_1 G_3 $M_{3.5}$ °हस्य व्रत, D_1 °हस्यान्वित — ^{d}) T_1 °द विशे°

23 T_1 reads 23^{ab} after 1346* (cf v l 20). repeating it here — ^{a}) $Ñ_3$ D_2 $G_{2.3}$ च G_1 स (for तु) K_0 तत (for तु तत्) — ^{b}) $Ñ_3$ $B_{1.6}$ T_1 G_2 M — ^{d}) $G_{2.3}$ °म कृतार्थो B_1 हि द्विजोत्तम (for द्विज) — ^{d}) $G_{2.3}$ °म द्रुपदात्मज — After 23 T_2 marg ins 1347*

Colophon om in T_2 G_4 — *Major parvan* $G_{1-4.6}$ M सभव° (for आदि) — *Sub-parvan* Ś1 $K_{0.2.4}$ Ñ $B_{3.5}$ Da Dn $D_{2.5}$ T_1 सभव — *Adhy name* K_0 द्रोणोत्पत्ति, K_3 द्रोणस्य दिव्यास्त्राप्ति, $N_{1.3}$ द्रोणस्य भार्गवादस्त्रप्राप्ति, M द्रोणास्त्रपरिग्रह — *Adhy no* (figures, words or both) B_1 127, Dn_3 129, D_4m 131, T_1 123, $G_{1.2.4.6}$ 74 G_3 M 73 — *Sloka no* Dn_1 63 Dn_2 62 Dn_3 64, M_3 37 — *Aggregate sloka no* Dn_1 5134

122

1 Ś1 $K_{0.1.3}$ $D_{2.5}$ S om उवाच (T_2 G_5 om the ref) — ^{a}) S (G_1 *sup lin*) °मागम्य (cf 33^{a}) — ^{c}) K_3 $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) पार्थिव रा°; T_1 $G_{2.3}$ M_5 पुरुषव्याघ्र; G_1 M_{6-8} पुरुषव्याघ्र ; G_6 M_3 पुरुषव्याघ्र — ^{d})

१२२

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

द्रुपद उवाच ।

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३
सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ४
न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।
कामो वैनं विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ५
मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६
न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।
शूरस्य न सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७ C 1 5142 B 1 131 9 K 1 141 9

=33^d Ñ2 B1 3 Dn D1 मामिह — After 1, all MSS except Ś1 K0-3 ins

1348* इत्येवमुक्त सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वर ।
भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।
स क्रोधामर्षजिह्मभ्रू कषायीकृतलोचन ।
ऐश्वर्यमदसंपन्नो द्रोण राजाब्रवीदिदम् ।

[(L 1) D5 एवमुक्त स सख्या वै Da प्रीतिबद्ध, T2 G4 5 पाचालाना D (except D1 4 5) नरेश्वर — (L 2) Ñ2 3 °ज च, M6-8 °जोपि S (except G2) पाचाल B3 वचोर्थवत् S क्रोध(T2 G6 M6 8 रोषात्, G5 रोष, M3 5 कोपात्)संरक्तलोचन — (L 3) S नामृष्यत वच सख्यु प्रीति(T2 G2 4 6 प्रीत्या)पूर्वमुदाहृत — (L 4) K4 B D2 4 °समत्तो, T1 G1 3 6 M स चै(G3 6 वै)श्वर्यमदोन्मत्त (M °मदादध), T2 G1 6 स एवमैश्वर्यमदाद् T G1 4 5 इद वचनमब्रवीत्, G2 6 M इद राजाब्रवीद्वच, G3 इद राजा वचोब्रवीत्]

2 =(var) 35 — K1 om उवाच, S (except M7 8) om द्रुपद उ° — ^a) Ñ1 B5 D1 प्राकृ°, Cd as in text G1 न च (for तव) G1 3 ब्रह्मन् (for प्रज्ञा) — ^b) Ñ1 2 Da Dn1 n2 D2 4 °जसा, D5 °त्वभिसमञ्जसा G1 निष्फु ज्ञानासम° (s c), G2 3 प्रज्ञा नाति° — ^c) Ś1 K1 M मा, T2 G4 5 त्व (for मा) — ^d) T2 G4 5 प्रभो (for द्विज) Da सखाहमिति तेजसा (Da2 ते द्विज)

3 =36 — ^b) G1 एवभूतेन वै क° — ^c) Ś1 K1 धर्मात्मन् — ^d) T1 G (except G4 5) क्रियाहीनै°, Cd as in text

4 ^a) T1 G1 6 सख्यान्यपि च Ś1 K1 जीवते, B1 3 °र्यंति, T1 जायते, G5 जन्यते — ^b) K0 2 3 Dn3 D1 5 T2 G1 3 4, 6 M3 5 °जीर्यतां, Ñ B Da Dn1 n2 D4 M6-8 °त (Da1 °ते), D2 G2 3 °त — ^c) K2 पर (for त्वया) — ^d) Ś1 K1 G1 सामान्य°, K3 °र्थ्येत कृत

5 ^b) Ñ2 B1.3 Da Dn D1 2 हृदि; G5 साधु (for जातु) Ś1 पश्यति, Ñ1 3 दृश्यति, Ñ2 B1 2 6 Da Dn D1.2 4 तिष्ठति K0 2 4 D5 T2 G1 5 6 M दृश्यते जातु, B4 ह्यवतिष्ठति; T1 दृश्येत्तज्जातु (for जातु दृश्येत) K0 3 Ñ1.2 B (except B3) D G4 6 कस्यचित् — ^c) Ñ B D (except D2 5) काल K0 Ñ3 D5 G6 चैन; Ñ2 Dn D1 ह्येन, B5 -थैन, D2 वैतत्, T1 चैव, G1-4 चैत, M (except M5) वेग K (except K1) B3 6 Da D1 2 5 निर्हरति, S नाशय°. — ^d) Ś1 चैव, K3 Ñ1 2 B1 3 6 D (except D2 5) वैन, B5 थैन; T1 चैव, T2 G4 5 चैतत् K3 प्रविश्यति, N1 3 T1 °वर्ध°, Ñ2 B5 Da Dn D1 2 हरत्युत, B1 रहत्युत, Da, 6 D2 न मृष्य°, D5 °कर्ष°, T2 G M प्रमर्द° (G3 प्रसीद°, M7 विमर्द°) — After 5 K3 ins

1349* कालेन सविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T2 G5 M om 6^ab — ^a) K4 नैव, T1 G2 स वै, G1 3 4 6 न वै K3 उपाविष्टा, Ñ1 B3 °सीस्त्व, Ñ2 B1 3m 6 Dn D1 4 °स्व त्व, N3 T1 G1 2 4 6 °तिष्ठ; B5 °सीथा, Da °स्स त्व, D2 °सि त्व, D5 °शिष्ट, G2 °यांति — ^b) K0 3 4 D2 नवमुपाकृधि, K3 Ñ3 नैवमुपाकृधि, Ñ1 B1 5 D4 भवदुपाधिकृत् Ñ2 Dn D1 भव वपाकृधि, B1m 3 6 Da भवदुपाकृधि, D5 तव मया कृधि, G1 नवमत कुरु, G2 नवमपा°; G6 तावदुपा° — K1 om 6^c-7^c — ^c) T1 अथ स्त्वेव, T2 G3-6 M आदस्त्वैन (M6 8 °व), G1 आधरस्त्वेद, G2 असस्त्वेन T1 नरश्रेष्ठ, G2 3 नरव्याघ्र — ^d) S सौहृद ह्यर्थं(T2 G5 स्वर्थं, G1 ह्यात्म-; G3 8 स्यर्थं, G4 चार्थं, M5 ह्यक्ष)बधन

7 K1 om 7^abc (cf v l 6) — ^b) K0 विद्वांश्चाविदुष

10 10 ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १०
स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

— After 7^{ab}, T2 G3-5 read 9^{cd}, G3 5 repeating it in its proper place, in T2 G4 5, moreover, 9^{cd} is followed by 9^{ab}. In other words, 7–9 occur in T2 G4 5 in the following sequence 7^{ab}, 9^{cd}, 9^{ab}, 7^{cd}, 8 — After (the first occurrence of) 9^{cd}, G3 5 ins 1350* — T1 om 7^c–9^b. — ^{c}) Ñ1 2 B1 5 Dn D1, 5 S (except G3, T1 om.) transp शूर° and च T2 G4 5 M3, 5 भीरु (for क्लीब) — ^{d}) = 9^d, 37^d T2 G4 5 सख्यं पू°, G3 6 सखापू° G1 M6 करिष्यते Cd as in text

8 D1 (hapl) om 8–9, T1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) D4 चित्त, T2 वृत्त — ^{b}) K0 2 Ñ2 3 B1m Dn D2 5 T2 G4 5 श्रुत, B D4 बल (for कुल) G1-3, 6 M ययो प्रज्ञा ययो श्रुत — ^{c}) K0 Ñ B1 3 5 Dn D2 transp सख्य and विवाह Ś1 एव (for सख्य) K3 तयोर्विवाहो मैत्री च, T2 G4 5 तयोरेव सम सख्य, G1-3 6 M तयो सबधक तुल्य (G1 युक्त) — After 8, T2 G5 ins. 1350*, while G4 ins 1352*

9 = (var) 37 — D1 om 9 (cf v l 8), T1 om 9^{ab} (cf v l 7) T2 G3 5 read 9^{cd} and 9^{ab} after 7^{ab} After 9^{ab}, D2 repeats 7^{cd} — ^{c}) K (except K1) Ñ3 D5 T1 G6 M नाराज्ञ, G1 न राज्ञ, G2 न राज्ञा, G3 नाराज्ञे K3 सगतो, T1 G1 °मो, G2 3 °ती K0-2 Ñ3 T1 G1 2 M राज्ञा Ñ1 2 B Da Dn D2 4 T2 G4 5 नाराजा पार्थिवस्यापि (= 37^c) — ^{d}) = 7^d, 37^d T2 G4, 5 सख्य पू°, G1 नन्वपू°, G3 3 सखापू° G1 2 M7 करिष्यते — D4 (marg *sec m*) T1 G1 6 M6-8 ins after 9 T2 G5, after 8 G3 5, after *the first occurrence of* 9^{cd}

1350* त्वद्विधैर्मद्विधाना हि विहीनार्थैर्न जातुचित् ।

G2 3 ins after 9

1351* सख्य भवति मन्दात्मन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।

(= 3^c + 9^d) — T2 G5 ins after 1350* G4 after 8

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र ते क्वचित् ।
नैव तीर्णमुपातिष्ट सख्य नवमुपाकुरु ।
सखा राज्ञ कथ विप्र त्वद्विधश्च भविष्यति ।

(With line 2 above cf 6^{ab})

10 Ś1 K0 1, 3 D5 S om उवाच (G3 om the ref) — K3 (? hapl) om 10^c–11^b — ^{c}) Ñ1 2 B D चिंतयित्वा तु — ^{d}) = 38^b Ñ3 °ना च प°, T2 G5 °नापि प°.

11 K3 om. 11^{ab} (cf v l 10) — ^{b}) N (except Ś1, K3 om) G1 पाचाल्य B1 (m as in text) प्रति बुद्धवान्, T1 पटुबुद्धि°. — D5 ins after 11^{ab} D4 (marg *sec m*) S, after 1355*

1353* ता प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय या कर्तां न चिरादपि ।

On the other hand, D4 (marg *sec m*) S ins after 11^{ab}

1354* शिष्यै परिवृत श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।

— After 11, K4 Ñ B Da ins a colophon (*Subparvan* B5 सभव — *Adhy name* K4 द्रोणागमन — *Adhy no* B1 128) On the other hand D4 (marg *sec m*) S ins after 11 (T2 G5, after the colophon mentioned below)

1355* द्रोण समुदितान्दृष्ट्वा कुरून्वृत्तिपरीप्सया ।
आजगाम महातेजा विप्रो नागपुर प्रति ।
स तथोक्तस्तदा तेन सदार प्राद्रवत्कुरून् ।
[Before line 1, T G1-6 ins वैश°]

Thereafter, D4 (marg *sec m*) S ins 1353* Then follows in T2 G3 4-6

1356* स्यालस्यैव गृह द्रोण सदार प्रत्युपस्थित ।
अश्वत्थाम्ना च पुत्रेण महाबलवता सह ।

[After line 2, G3 ins a colophon *adhy no* 75)]

T2 G3 4-6 cont Ś1 K0-3 Dn D1 2 5 ins after 11 K4 N B Da, after the colophon (see above) D4, *after 1353**

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्न द्विजसत्तम ।
ततोऽस्य तनुज पार्थान्कृपस्यानन्तर प्रभु ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च त जना ।
एव स तत्र गूढात्मा कचित्कालमुवास ह ।

[Before line 1, K4 Ñ B (except B1) Da ins वैश° उ° — (L 1) K4 Ñ3 °मासाद्य Ś1 K0-3 D4 5 T2 G3 4-6 अवसत्तत्र राजेंद्र The same MSS except D1 5 om line 2 — (L 3) Ś1 K Ñ D1 5 T2 G3 4-6 स कृपस्यान्तरे पार्थान्भारद्वाज प्रतापवान् (K0 Ñ °द्वाजात्मज प्रभु) — (L 4) Ś1 K Ñ2 3 B6 D4 G3 4 5 न (G3 स) बुबोध च (G4 5 स) त कृप (B6 जन), B1 न चाबुध्यत त जना , Da नावबुध्यत त जना , D5 बुबुधे न तु त कृप । T2

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३
अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
प्रहस्य मन्दं पेशलयादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १४
अहो नु धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
एष मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः । C. 1. 5160 B. 1. 131. 27 K. 1. 141. 2

G6 बुबोध च स तं कृपः. — (L. 5) T2 G4-6 आवासे (for एवं स). Ś1 K1 कूटात्मा; K0 D5 गुसात्मा. Ś1 K (except K3) D5 °मुपावसत् (K4 °विशत्). — After line 5, T2 G4-6 ins. a colophon (*adhy. no.*: T2 G4 75; G5.6 74). — After the colophon, T2 G5 ins. 1355*.]

12 a) K0.2 Ñ2 ते (for तु). S (except G4) ततः कुमारा (for कुमारा°). G2 प्रच्छन्ना (for निष्क्र°). — b) T1 G1.3.6 M सहिता; T2 G4.5 नगरात्. T2 G3-6 M3.5 नागसाह्व°. G2 नानामिवांबरे (*sic*). — cd) D4 G4.5 क्रीडंते; T1 G1.2.6 M क्रीडया. Here and below S indiscriminately पीडा, पीटा, वीडा etc. (for वीटा). T2 G M transp. तत्र and वीराः. Ś1 K1.2 पर्यपतन्. K2-4 Ñ2 B6 D4 तदा (for मुदा). T1 तत्रैवाचरितुं मुदा. — After 12, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1358* तेषां संक्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् ।
(cf. v. l. 13).

13 ab) K0 transp. कूपे and वीटा. D4 (marg. *sec. m.*; orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T1 G1.2.4.6 °राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (cf. v. l. 12). — After 13ab, Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 ins.:

1359* ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमादृताः ।;
while D5 S ins.:

1360* तत्त्वम्भुना प्रतिच्छन्नं तारारूपमिवाम्बरे ।
दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च तं यत्नात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) G2 नष्टं पुनः (for तत्त्वम्भुना). D5 T2 G3 परिच्छन्नं. — (L. 2) Cf. 1363*. D5 तं कूपं; G1 प्रयत्नात्.]
— D5 (om. line 2) S cont.: K4 Ñ B Da Dn D1.2.4 ins. after 13:

1361* ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।
तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन् ।

[(L. 1) D5 S ते परस्पर(G1 प्रतिक्षण)मैक्षंतः कुमाराः सहितास्तदा. — (L. 2) K4 S तस्य. S om. च.]
— e) K2 चैते; S किंचित्. Ś1 K1 प्रतिप°. — D5 (om. line 2) S ins. after 13: K4 Ñ B Da Dn D1.2.4, after 1361*:

1362* तेऽपश्यन्ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ।
कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) D4 आसीनं; T1 G1-3 M2.3.5 आसन्नं. G3 मलिनं. K4 Ñ3 Da D4 आकर्णपलितं. — (L. 2) K4 T G (except G3) M5 °वंतः; Ñ1 D2 कृत°. S समीपस्थं (T2 G4.5 नरास्त्र)]
— K4 N B D (except D5) cont.:

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।
(cf. 1360*).

14 b) Arjp कृतवतः (for कृत्य°). — For 14, D5 S subst.:

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारांस्तु विचेतसः ।
ब्राह्मणः प्रहसन्मन्दं कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L. 1) T2 G2 M6 °स्तु विशेषतः. — (L. 2) M कौशल्येन. D5 प्रहसन्वदनः कोयं ब्राह्मणस्तानभा°.]

15 a) K0 Ñ1 B D (except D5) अहो वो; Ñ1 धिग्बलं; S अब्रवीत् (for अहो नु). Ñ1 वीर्यं (for क्षात्रं). — b) T1 G1.3.6 चैषां; T2 G3-5 चैनां; M चैतां (for एतां). B5 D5 च कृता°; G4.5 M अकृता°. — cd) T2 G4.5 जातो यो. Ś1 D2.4 G3.6 M (except M5) °गच्छथ; B6 T2 G4.5 °गच्छति. — After 15, all MSS. except Ś1 K0-3 (S om. lines 3-4) ins.:

1365* वीटां च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।
उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ।
एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।
कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदमः ।
ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
कृपस्यानुमते ब्रह्मन्भिक्षामाप्नुहि शाश्वतीम् ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) Ñ B (except B5) Da D4.5 G3 चैवं. K4 Ñ B (except B5) Da D2.4.5 G1-3.6 om. हि. T2 G4.5 स्वह्मेतद्द्वयं हि वः. — (L. 2) S °द्धरिष्ये त्विषी°. — With lines 3-4 cf. 1358*. — (L. 5) K4 Ñ1.3 B3 Da D4 अब्रवीच (for ततो°). S भरद्वाजं (for तदा द्रो°). — Before line 6, Ñ2 Dn D1 ins. युधिष्ठिर उ°. — (L. 6) Ñ B3 D2 °माप्नुहि. S गौतमीं च महाभागां (G1 भरद्वाज)

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
वेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ १८
अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।
कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९
द्रोण उवाच ।
आचक्ष्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।

भिक्षामश्नीत शा° — (L 7) S ततोऽब्रवीद्भरद्वाज प्र°]

16 Before 16, K4 Ñ2 Dn D1 ins द्रोण उ° — a) Ñ1 3 B3 5 Dn D5 S (except G1) एषा, Ñ3 एक. — b) K1 3 Ñ1 2 Dn T G1–4 6 M °मन्त्रिता, K2 °न्त्रित, Ñ3 °णानुमन्त्रित, D3 °ण निमन्त्रिता, G5 °णानुमन्त्रिता — c) K2 B5 D4 G2 तस्य, Ñ1 2 B3 Dn D3 5 T1 G1 3 6 M अस्या, T2 G4, 5 तस्या S समीक्ष° (G3 प्रतीक्ष°) — d) S यदन्येषु

17 a) N (except Ś1 K1 Ñ1) G6 भेत्स्या°; G2 वेक्ष्या° — b) Ko Ñ B D तथान्यया (Da ततो°); T G1 3–6 M इषीकया G2 (corrupt) तामिकामीषीका तदा — After 17ab, S (except G2) ins

1366* तामपीषीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुन ।

— c) Ko 2 4 D5 समायोज्य, Ñ3 3 B Da Dn D1 2 4 °योगे Ñ3 तामन्ययामास योगी, S अथा(G1 ततो; G2 3 6 M3 5 तथा)न्योन्यसमायोगात् (T1 G1 3 °योग, T G4 6 °योगे) — d) Ñ2 3 B D (except D5) T2 G5 M ग्रहण T1 G2 3 6 मत, T2 G1 4 5 ध्रुव, M मत — After 17, Ñ2 3 B D S ins

1367* ततो यथोक्त द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ।

[Before the line Ñ2 Dn D1 ins वैश° उ° — T G M3 5 तत्सर्वं, M6–8 तत्पूर्वं (for द्रोणे°) S कृतवांस्तत्र ब्राह्मण (T2 G5 पाटव, G3 बांधव)]

18 a) T2 G4 5 तत, G3 तदा G2 transp तत् and अपश्यन् Ñ2 B1 5 Dn D1 2 अवेक्ष्य (for अपश्यन्) — cd) S अवाप्य (for अवेक्ष्य) and °वेधिनम् K4 Ñ B D आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन् — After 18 all MSS except Ś1 Ko–3 (K4 om line 1) ins

1368* मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ।
तत स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायशा ।
शरेण विद्ध्वा मुद्रा तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभु ।
स शर समुपादाय कूपादङ्गुलिवेष्टनम् ।
ददौ तत कुमाराणा विस्मितानामविस्मित । [5]
मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारका ।

[Before line 1 Ñ2 Dn D1 4 ins कुमारा ऊ° — (L 1) D5 S विप्रेंद्र S क्षिप्र (for शीघ्र) — Before line 2 K4 ins कुमारा ऊ°, N2 Dn D4 वैश° उ° — (L 2) Ñ1 2 Dn D1 तत शर समा(Ñ1 स आ)दाय S धनुश्चापि महाबल — (L 3) K4 आकारयत्, N2 G1, 3 आहार°, T1 आवास° S शरै (for प्रभु) D5 °र्ध्वमादाय यत्नत — (L 4) Ñ3 B D2 T2 G4–6 सशर, D5 सशरं, G1 स शरात् Ñ1 3 B D2 T G2–4 M6–8 तमुपा°, Da D4 G5 6 M8 तदुपा°, D5 G1 तामुपा° Ñ1 3 B (except B6) D2 °वेष्टित, D5 °वेष्टिता; S °वेष्टक — (L 5) D5 S प्रददौ त (D5 G5 ता, G3 तु) G5 कुमारेभ्यो विस्मितेभ्यो ह्यवि° — (L 6) D5 चोद्धृ°, T1 M3 5 तूद्धृ°, G1 ता हृता, G3 M6 8 तद्धृ° S प्राब्रुवस्ते]

19 Before 19, K4 Ñ1 B6 Dn ins कुमारा ऊ° — a) Hypermetric! Da Dn S (except G6) अभिवादामहे Ś1 Ko 2 ब्रह्म, K3 4 त्वा वै — b) Ś1 K (except Ko) °दन्यस्य K3 4 दृश्यते (for विद्य°) — c) Ś1 क नाभि, Ko D5 क त्वा न, K3 S (except T2 G1 6) क त्वा वि, Ñ1 2 B Da Dn D1 3 4 कस्यासि, Ñ3 कश्चासि — d) S ब्रूहि (for वय) Ko 2 4 D5 T2 G °वाम (D5 G2 °मि) ते — After 19 all MSS except S1 K ins

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोण प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line N2 Dn T2 G5 6 ins वैश° — S तदा विप्र (M3 6–8 स विप्रेंद्र) (for ततो द्रोण)]

20 S om द्रोण उ° — a) Ko मा, K3 G1 3 M हि (for च) N3 आचक्ष्व तात, T2 G5, 6 आज्ञापयध्व, G3 आवेदयध्व, G4 5 m आख्यापयध्व K3 भीष्मस्य Ś1 K1, 2, 4 भीष्माय तावदाचक्षु — b) K3 4 शीलेन (for रूपे°) Ko D5 गैस्तथा, S °णैरपि (G1 2 °णेन च) — c) Ñ2 B1 5 5 Dn D1 2 °महातेजा, Ñ3 °महाप्राज्ञ Ko Ñ1 B6 Da D4, 5 एवमुक्तो महातेजा (Ko D5 °बुद्धि), S स मां (T2 G4, 5 वो) °बुद्धिमता श्रेष्ठ (T2 G1–4 M2 °ष्ठ) — d) S श्रुत्वा ज्ञास्यति कौरव — After 20, Ñ2 ins an additional colophon (adhy name वीटोद्धरण)

21 Ś1 Ko 1 3 D5 5 om उवाच; S om वैश° उ° — a) Ñ1 च ते गत्वा, Ñ2 Dn D1 3 च गत्वा च; B1, 3 च गत्वा ते, B5 G1 च ते गत्वा, B6 D1 T1 G2 3 6 तु ते गत्वा,

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।
अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं बत ।
बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः । C. 1. 5177 B. 1. 131. 45 K. 1. 141. 40

D4 ततो गत्वा; T2 G4.5 तथा गत्वा. — b) B5 क्रियां (for भीष्मं). N (except K D5) कुमारकाः; T2 G4.5 M महारथं (for पिता°). — Before 21^{cd}, M6-8 ins. वैशं°. — c) Ñ3 हितं (for वचस्). T1 G1.3 कृत्स्नं; T2 G4.5 M क्षिप्रं; G2.6 सर्वं (for तथ्यं). — d) Ñ2 Dn D1 तथाविधं; B6 S विशेषतः; Da °पवित्; D5 °पवान्.

22 a) S (except G4.5) transp. भीष्मः and श्रुत्वा. — b) S द्रोण इत्येव (G1 इत्यभि-) जज्ञिवान्. — c) Ś1 K1 अयुक्तरूपः स गु°. — d) Ñ3 T2 G4.5 एतेषां; M इत्येषां (for इत्येवं). Ś1 K (except K0) सः (for च). Ñ3 G3 अनुचिंतयत्; M3.5 समचिंतयत्.

23 Ś1 K1 om. 23^{abcd}. — For 23^{ab}, S subst. तत आनाय्य द्रोणं तु (G1.3 च द्रोणं) भीष्मः शांतनवस्तदा and thereafter ins.:

1370* अर्हणीयेन कामैश्च यथान्यायमपूजयत् ।

— c) K0 D5 निष्पन्नं; Cd Arjp निष्णातं (for निपु°). S ततस्तं परिपप्रच्छ. — d) K3.4 सर्वशस्त्र°. G3 भीष्मः शांतनवस्तदा. — e) K0 Ñ1.3 B3.6 Da D4 तत्र; Ñ2 Dn D1 तच्च; S सर्वं. — f) S तं द्रोणः प्रत्य(T2 सम)भाषत.

24 Before 24, Ñ1.2 B Dn D1 ins. द्रोण उ°; T1 ब्राह्म°; M द्रोणः. — a) D4 G1.3 ब्रह्मर्षेर्. Ś1 K1.2.4 B5 Dn1 D1.5 M3.5 °वेशस्य; Dn2 °रेतस्य. — b) D2 G3 सकाशाद्. G4 स्यनुकुर्वन्धनुर्गतिं. — c) K3 °मवसं; Da अस्त्रानुगमनं; D3 °गमनं; D4 शस्त्रार्थमाग°; T1 °र्थमागतो; G3 °मागमं. T1 विद्वन् (for पूर्वं). — d) Ś1 K1 Ñ2 D (except Da) °चिकीर्षया; Ñ1 °जिघीर्षं°.

25 Ś1 (hapl.) om. 25. — a) B1.2 °चारी जितात्मा च; T2 G4.5 ब्रह्मचर्यं वसंस्तत्र. — T2 G4.5 om. 25^{cd}. — c) K3.4 Ñ1.2 Dn D1 transp. तत्र and सुचि°. G1 सुमहत्. — d) Ñ1 B1.3.5 D (except D4.5) गुरुशुश्रूषणे रतः; Ñ2 °र्वेदजिघी°; Ñ3 °जिघृक्षया; S (T2 G4.5 om.) अग्निवेश्यस्य संनिधौ.

26 a) Ś1 K1 पांचाल्य; K0.2-4 Dn D1.6 °ल्यो; Ñ1 °लो; Ñ3 पंचाल्यो; B6 Da पंचाल°. K0.3 Ñ2.3 B1.6 D (except D2.5) च (for तु). — b) B1.3.5 D2 महायशाः; T2 G2.4.5 नराधिपः. — D5 om. 26^{cd}; T1 G3.4 repeat it (with v. l.) after 27 (*q. v.*). — c) K2.4 सहचरो (for सहाकरोद्). Ñ1.2 B D (D5 om.) इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्. — d) K2-4 Ñ3 B6 Da D4 S गुरौ (G1 मया). K0.3 वासं; K3.4 श्रीमान्; Ñ3 सम्यक्; B6 Da D4 विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्). Ñ1.2 B1.3.5 Dn D1.2 तस्मिंश्चैव गुरौ (D1.2 °रोः) प्रभुः.

27 a) T1 G1 सखा; G2.3 तदा (for तत्र). T1 तथा; G1 तदा (for सखा). — b) K0 °री प्रियो भृशं; T2 G4-6 प्रियवागुपचारकः. — c) T2 G4-6 मया स (T2 G6 मयोप-) रमते नित्यं. — d) Ś1 K1 गतवान्; K2 सखि त्वं; Ñ1 यतवान्; Ñ2 D (except Da D2) वर्तयन्; B5 (m as in text) व्रत°; T1 G2 कृत°; G3 स्थित°. Ś1 K1 Ñ3 तव; K0.2.3 D5 वने; Ñ1 मनः; Ñ2 B3.6 Da D1.2.4 विभो; B1.5 Dn प्रभो; T1 बुधः. T2 G4-6 संगम्य समये सदा. — e) Ñ1 कौंतेय (for कौर°). — After 27, T1 G3.4 repeat 26^{cd} [v. l. T1 विद्वान्. T1 G3.4 गुरौ तस्मिन्. T1 महात्मनि (for समा°).]

28 a) Ñ B D (except D5) स मे सखा सदा (Da तदा) तत्र; T G स मा (T1 मां; G3 मे) संप्रस्थितः पूर्वं (T2 G4.5 तत्र) (G2 समासीनं पृथक्पूर्वं); M समासाद्य तदा तत्र. — b) K0 Ñ B D G1 प्रियवादी; T2 G4.5 यथान्यायं. K1.2 प्रियं वचः; *Ñ B (except B5) D (except D5) T2 G4.5* °करः. — c) K0 अथाब्रवीदिदं भी°; G4 °चीत्प्रीतिसहितं. — d) Ś1 K Ñ3 D5 प्रीतिपूर्वकं. G4 वचः प्रीतिविवर्धनं.

29 b) D5 S एको (for द्रोण). — c) T2 G4.5 M चेद् (for मां). — d) K0 पांचाल्यो वै; T2 पांचालो मां (for स

46 47 अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा॥२९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
एवमुक्तः प्रवव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया ।
अभिषिक्तं च श्रुत्वैनं कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन्॥३१
प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनरागमम् ।
संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२
ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम् ।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

पाञ्चाल्यो) T2 G1 6 M5 पांचालो G2 प्रजा पाल्यता मया, G4 5 पांचालो मां समाहित — T3 G3 6 ins after 29 G4 after 30

1371* भविष्यति च ते भोज्य सख्यु सखि धन यथा ।

30 ᵃ) K0 2 Ñ1 2 S तद् K0 Ñ1 2 B D (except D2) भोग्य Ñ3 T G भवता Dn तात (for राज्य) — ᵈ) K0 S त्वदधीना — After 30, G4 ins 1371* — T G ins after 30 (G4, after 1371*)

1372* मम राज्य महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता ।

31 ᵃ) K1 Da D4 5 °मुक्त्वा Ñ3 B Dn D1 2 एवमुक्त्वाथ वव्राज, S °मुक्त्वा प्रचक्राम (T2 G1 5 °क्त्वाब्रवी द्राजा) — ᵇ) K3 °स्त्रोसौ Ñ1 2 B D S °स्त्र पूजितो मया — After 31ᵃᵇ, all MSS except Ś1 K0–3 ins a passage given in App I (No 75) — ᶜ) K2 4 Ñ1 2 B D (except D2) T3 G2 4 5 तु (for च) Ś1 K1 Ñ1 2 B D (except D2 5) एव (for एन)

32 ᵃᵇ) D5 transp सुप्री° and राज्य° K3 Ñ B D (except D5) S समुपागम (for पुन°) — ᶜ) Da त स्मरन् Ś1 K1–4 Ñ3 B5 D6 M6–8 सगत, G1 सगतिं G3 चेद K0 सगत सस्मरश्चैव — ᵈ) Ś1 transp चैव and तस्य Ñ3 चैतदस्य K4 तस्य तत्पूर्वकालिक

33 ᵃ) Ñ1 B3 आसाद्य (for आगम्य) — ᵇ) Da सार्थपूर्व°, G4 सखापू° Ś1 K1 3 B3 D2 विभो

34 ᵃ) N3 B D (except D5) T2 G (except G3 6) °स्थित K2 4 B5 D4 च, T2 G1 2 4 5 अस्मि, G3 त (for तु) N B D (except D5) T G M5 द्रुपद — ᵇ) Ś1 °च्चाति°, K2 °खि वाचाति°, K3 °च्चासन गत, N1 2 B D °च्चास्मि सगत (D5 °त), N3 T G M5 सखि(G3 6 °खी)वच्चापि सगत (Ñ3 °त) — ᶜ) M मा (for मा) K0 निराकरत्येव, T2 G1 5 निरुपकारेति — After 34, T2 G6 ins 1373* (cf v l 35)

35 =(var) 2 — T1 G6 om 35 — ᵃ) N1 B3 D3 प्राकृ° — ᵇ) Ñ1 2 Da D1 2 °जसा — ᶜ) Ś1 K0 2 3 D5 G3 4 यथात्थ, K4 यथा तु Ñ3 यन्मा प्रवीषि प्र° — K4 Ñ B D G2 4 ins after 35 G1, after 36 T3 G5 after 34

1373*

(Cf 4) { सगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यत ।
सौहृद मे त्वया ह्यासीत्पूर्व सामर्थ्यबन्धनम् ।
(=9ᵃᵇ) नाश्रोत्रिय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा ।
साम्याद्धि सख्य भवति वैषम्यान्नोपपद्यते ।
(Cf 5) { न सख्यमजर लोके विद्यते जातु कस्यचित् ।
कालो वैन विहरति क्रोधो वैन हर युत ।
(6) { मैव जीर्णमुपास्स्व त्व सख्य भवदुपाकृधि ।
आसीत्सख्य द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ।
(7) { न ह्यनाढ्य सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुष सखा ।
न शूरस्य सखा क्लीब सखिपूर्वं किमिष्यते ।

[(L 1) K4 B3 5 6 D2 4 G1 °र्यते D5 सौहृद न हि T2 G6 जीर्यते B6 D2 5 G4 परिजीर्यता (D5 °ते) — (L 2) T2 G1, 2 4 5 आसीत्तस्स(G4 कालान्यात्ममसगत — (L 3) °त्ते स)गत पूर्व न तु सामर्थ्यब° (G1 2 °र्थ्यवर्धन) — (L 3) T2 G1 2 4 5 °स्य नाविद्वान्विदुष सखा — After line 3 B5 6 Da ins (9ᶜᵈ with v l)

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।

— (L 4) T2 G4 5 साम्ये सख्य भवति वै T2 G1, 2 4 5 कर्हिचित् वैषम्ये नोपपद्यते — (L 5) T3 G1 2 4 5 कर्हिचित् — (L 6) B6 Da Dn D1 2 निर्हर° K4 कालेन मैत्री हरति, T2 G2 4 5 कामाद्धि रज्यते चान्य ; G1 कामश्चैतद्धा हायति D5 तुदति (for हरति) K4 ins lines 7–8 after 36 — (L 7) T2 G1 2 4 5 मा वै (for मैव) Ñ1, 2 K4 °पासीस्त्व, D5 T2 G1 2 4 5 °पासिष्ठा (G1 2 °तिष्ठ) K4 Ñ1 2 B1 Dn2 सख्य K4 यद्भवता ह्यभूत्, N1 2 B1 6 भवदुपाधिकृत्, Dn भवत्वपा°, D2 नवमुपा°, D5 भवदुपा धिक, T2 G3 5 नवमुपादधा , G1 नैवमुपादधा , G4 नीच सुपादधा — (L 8) T2 G2 4 5 आगतश्चेदनाहूतो दहेत्स्वार्थं ; G1 जगतीश्चेतनाभूतो दहेत्स्यादनि° — (L 9) K4 आन्य नाढ्यस°, T2 G1, 2 4 5 नार्किंचन स° T2 G1 2 4 5 नारथी रथिन सखा (=9ᵇ) — After line 9, G2 reads 37ᶜᵈ

सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
अभ्यागच्छं कुरून्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥३८
प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वसूनि विविधानि च ॥ ३९
शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् । C. 1 5213 B. 1 132. 3 K. 1. 142. 2

— (L 10) T2 G1 2 4 5 नाशूरस्य सखा शूर]
— After 1373*, G1 *repeats* 36 [v l वृत्ते (for भूतै) स्वस्मिन्नर्थे स नो महान् (for श्रिया etc)]

36 =3 — c) K1 धर्मात्मन् — d) T2 G5 स्वस्मिन्नर्थे स नो महान् — After 36, G1 ins 1373* (repeating 36 after the ins , of v l 35), while K4 repeats lines 7–8 of 1373* Ñ B1 3 5 Da D1 2 5 T2 G2 4 5 ins after 36 K4 B6 Dn D4, after 37 G1, after the repetition of 36

1375* अह त्वया न जानामि राज्यार्थे संविद कृताम् ।
एकरात्र तु ते ब्रह्मन्काम दास्यामि भोजनम् ।
एवमुक्तस्त्वह तेन सदार प्रस्थितस्तदा ।
ता प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय या कर्तास्म्यचिरादिव ।

[(L 1) Ñ2 3 B5 D1 2 5 कृत T2 G1 2 4 5 सगम नाभिजानामि त्वयाद्य समये कृत — After line 2 T2 G1 2 4 5 ins

1376* आदत्स्वैन द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं ह्यर्थबन्धनम् ।

Thereafter G2 reads 38ab — (L 3) D2 स देशात् (for सदार) — (L 4) D2 °स्मि बलादिव, D5 °स्मि पुरा तदा, T2 G1 2 4 5 °र्ता नचिरादि°]

37 =(var) 9 — Ñ B (except B6) Da D1.2 5 T1 G (except G3.6) read 37ab in the course of a passage (1373*) ins after 35 — b) T1 G3 (*sup lin* as in text) न धनी धनिन सखा — Ñ B (except B6) Da D1 2 T G1 4.5 M5 6 om 37cd, G2 reads it after line 9 of 1373* — After 37 K4 B6 Dn D4 ins 1375*

38 Cf 10 — T2 G1 5 om 38, G2 reads 38ab after 1375*, G4 reads 38 after passage No 76 of App I (cf v l 47) — a) Ś1 K1 Ñ1 तु (for अह) — b) Ś1 K1 4 °नाह परि°, D2 °नातिपरि° — c) K0 3 4 T1 M6–8 अभ्यगच्छन्, K2 अभ्यगच्छत्, B3 °गत , Dn3 G3 M5 अभ्यागच्छन् — d) Ñ3 गुणाधिकै — After 38, K4 Ñ B D T2 G1 2 4 5 ins

1377* ततोऽह भवत काम संवर्धयितुमागत ।
इद नागपुर रम्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।
भीष्म उवाच ।
अपज्य क्रियता चाप साध्वस्त्र प्रतिपादय ।
भुङ्क्ष्व भोगान्भृश प्रीत पूज्यमान कुरुक्षये । [5]
कुरूणामस्ति यद्वित्त राज्य चेद सराष्ट्रकम् ।
त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ।
यच्च ते प्रार्थित ब्रह्मन्कृत तदिति चिन्त्यताम् ।
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रह कृत ।

[(L 1) T2 G1 2 4 5 च (for अह) — (L 2) G1 2 4 राज्य (for रम्य) D5 नानाजनसमन्वित (for the posterior half) — After line 2, T2 G1 4 5 ins a colophon (*adhy no* T2 70 G1 5 75, G4 76) — After line 2, D5 ins (for the first time) 1380* (cf v l 40) — T2 G1 2 4 5 om उवाच — After वैश°, G2 reads 39a–42b followed by a colophon (*adhy no* 76) — Ñ3 B1.3 5 Da D2 5 T2 G1 2 4 5 om भीष्म उ° — (L 4) K4 Ñ2 B1 (m as in text) Da (Da1m as in text) D1.4 5 अधिज्य T2 G1 2 4 5 अधिज्य कुरवीराणां — After line 4 G1 reads 39a–40b — (L 6–9) T2 G1 2 4 5 °त्तमिद राज्य च कृत्स्नश (6) सर्वे वाक्यकरास्तव (7) कृतमित्यवधार्यतां (8) and ब्रह्मर्षे (9)]
— After 1377* Ñ B D (except D5) ins a colophon (*Adhy no* B1 129 Dn3 130 — *Aggregate śloka no* Dn2 5213) while T2 G1 2 4 5 ins

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।
कुरूणा सफल कर्म द्रोणप्राप्तौ तदाभवत् ।
अस्त्र चतुर्विध कृत्स्न कुमारान्प्रत्यपादयत् ।
तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन्राजपुत्रा महाबला ।
[T2 G5 ins lines 3–4 after 45]

After the colophon K4 (om lines 3 6) Ñ B D ins

1379* वैशपायन उवाच ।
तत सपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदा वर ।
विशश्राम महातजा पूजित कुरुवेश्मनि ।
विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।
गृह च सुपरिच्छन्न धनधान्यसमाकुलम् । [5]
भारद्वाजाय सुप्रीत प्रत्यपादयत प्रभु ।
[Cf 39d–40a below — (L 5) Ñ1.2 D4 गृह वसु प°.

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
कार्यं मे काङ्क्षितं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदेतं वदतानघाः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ४३
ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ४४
ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥४५
राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।
वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

— (L. 6) Ñ Da प्रत्यवेद°; B8 प्रत्यचो°]

39 Ñ B D (except D5) om 39ª–40ᵇ (cf 1379*) For G1 3 of v l 38 — Before 39, Ś1 K (except K3) G3 4 6 M ins वैश°, T1 राजा

40 Ñ B D (except D5) om 40ᵃᵇ (cf v l 39) For G3 cf v l 38 — ᵃ) Ś1 K1 2 4 D5 तान् (for स) Ñ B D (except D5) तान्, T2 G6 तु (for च) B6 महाबाहु — ᵈ) Ñ3 परिज° Ś1 K D5 वीर्यवान् — After 40, Ñ B D (D5 for the second time, cf v l 38) ins

1380* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानस ।

41 For G3 cf v l 38 — ᵃ) T1 G3 4 तु (for च) Ko D5 शिष्यान् (for सर्वां°) — After 41ᵃᵇ, G3 ins a passage given in App I (No 76), cf v l 47 — M6-8 om 41ᶜᵈ — ᶜ) D5 च, T2 G1 2 (inf lin as in text) 5 6 एतान् (for एक) — ᵈ) Ko D5 तत , K1 Ñ1 B Da Dn D1 2 4 तथा

42 For 42ᵃᵇ cf v l 38 Before 42, Ñ3 B D (except D2 5) ins द्रोण उ°, S (except T1 G4) द्रोण° — ᵇ) Ś1 मे, D5 स्व (for स) — ᶜ) K2 4 transp कृता° and तत् Ś1 K (except K3) स्यात् (for मे) D2 तु, G4 यत् (for तत्) D5 °स्त्रैर्मम देय स्यात् — ᵈ) Ko सत्य, K4 श्रुत, Ñ1 B6 G (except G4 5) M5 द्रुत, Dn एतद् (for ऋत) Ñ3 तदत चेद्वदानघा

43 Before 43 N3 B5 D (except D2 5) ins वैश° उ° — ᶜ) Ś1 K (except K3) D5 तस्य तत्, Ñ1 D4 तु हि तत्, B6 Da तु तदा — ᵈ) Ñ1 2 B5 Dn D1 5 °तप

44 ᵃ) Ñ1 2 B D (except D5) T2 transp मूर्ध्नि and तदा — ᵈ) D1 पुत्रत्वेन, G3 प्रमुमोद G4 transp मुदा and तदा — After 44 D5 (marg sec m) S ins

1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
सखाय विद्धि ते पार्थं मया दत्त प्रगृह्यताम् ।
साधु साध्विति त पार्थं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानस्मि धर्मत ।
शिष्योऽहं त्वत्प्रसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]
इत्युक्त्वा तु तदा पार्थं पादौ जग्राह पाण्डव ।

45 ᵃ) Ś1 T2 G6 पाण्डुसुतान्, Ko D5 कौरवेयान् — ᵈ) Ś1 K1 D5 मानुष्या° — After 45, T2 G3 ins lines 3-4 of 1378* (cf v l 38)

46 T2 G5 om 46ᵃᵇ — ᵃ) Ñ2 Dn °था चान्ये, D1 °थान्ये च — ᵇ) T1 G3 6 °र्षभा — ᶜ) T2 G5 तथा, G3 4 तदा — ᵈ) K2 4 Dn1 D1 5 T1 G1-4 6 °थ K1 भरतर्षभ (for द्विज°) T2 G5 धनुर्वेदचिकीर्षया (=25ᵈ) — ᵉ) K8 °स्त्वध°, T1 G1 °यो यादवा°

47 ᵃ) K1 3 Ñ1 2 T1 G4 तु (for च) — ᵇ) Dn1 n2 T1 अयात्तदा, G3 अयाचत — ᶜ) Ko D5 च (for तु) — ᵈ) Da गुरुपुत्र D5 °त्रस्त्वम°, T2 °त्रोद्यम° — ᵉ) B5 Dn °धन समाश्रि° — ᶠ) Ś1 °नभ्य°, Ko 3 नवमन्यते, K1 °नभि°, K2 °नाभिमन्यते, K4 °नाव°, Ñ3 D5 °नव°, T1 G3 4 °नत्यसर्पत, G1 °वाश्राव° Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 सोव(B5 Da °वा)मन्यत पाण्डवान् — A passage given in App I (No 76) is ins in K4 Ñ B D T1 G1 4 5 after 47, in G3 after 41ᵃᵇ

Colophon om in Ñ B Da Dn D1 3 4 T2 G1 3 4 5, D5 reads it after the first line of passage No 76 given in App I (cf v l 49 above) — *Major parvan* G3 6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 Ko-2 4 T1 सभव — *Adhy name* Ko अस्त्रज्ञान, K1 द्रोणास्त्रप्राप्ति , M द्रोण(M5 om द्रोण)शिष्यसमह (M5 द्रोणहस्तिनपुरप्रवेश) — *Adhy no* (figures words or both) T1 124, G3 M 74, G6 75 — *Śloka no* M3 79

१२३

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्तु परं यत्नमातस्थे गुरुपूजने ।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १
द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।
अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २
ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।
तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३
भुङ्क्त एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्व्यमुह्यत ।
हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।
तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४
तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ५
प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।
अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७ C. 1. 5239 B. 1. 132. 23 K. 1. 142. 37

123

1 Ś1 Ko–3 T1 G2–4.6 M om. उवाच; K4 Ñ B D T2 G1.5 om. वैशं° उ°. — a) Ko च परं; Ñ2 B D (except Da D5) परमं. — b) Ko Ñ3 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G4.5 आतिष्ठद्; G3 आस्थाय; Cd as in text. — c) K3 अस्त्रे तु; Da अस्त्रेषु. T2 G4–6 परमे योगे; Cd as in text. — After 1, K4 Ñ B D ins.:

1382* तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।;

while T2 G2.4.5 ins.:

1383* ततो द्रोणोऽब्रवीदेनं राज्ञ एव निवेशने ।

2 T2 G5 om. 2ab. — a) T1 G (G5 om.) च (for तु). K3 Ñ3 T1 G1 M3.5 समाहूय. Ñ1 B1.3.5 Dn D1.2 आहूय वचनं द्रोणो; Ñ2 आहूय तु तदा द्रोणं. — b) Ñ1.3 B1.3.5 Dn D2 रहः सूदमभाषत; D1 रहस्येदमभाषत. Da (erroneously) Arjp अन्नसाधकः (as in text). — c) Ko.4 T2 G4.5 °र्जुनस्यान्नं. — d) T2 G4.5 न च देयं. K (except K1) Ñ B D कदा°. — After 2, K4 Ñ1.3 B D ins.:

1384* न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया ।
[K4 °यं च मद्वाक्यं विजये न कदाचन.]

3 a) T2 G4.5 रात्रौ (for ततः). — b) K2.4 ववौ वायुर्धनंजये. — c) K4 तावत् (for तत्र). Ś1 Ko.1 Ñ3 B5 D5 च; K2–4 अस्य; Ñ1 असौ; D2 तु (for स). S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु). — d) Ś1 K Ñ3 D5 निवारितः (K1 नराधिपः); Dn D1 विलोपितः. S निर्वापित इति श्रुतिः (G2 श्रुतं; G3 °तः; G4 स्मृतः).

4 a) Ś1 K4 Ñ1.3 B3 D4.5 भुक्त (for भुङ्क्त). K1.3.4 भुक्तं; K2 नक्तं; N1.3 B3.6 Da D4 शक्तो (for भक्तं). Ñ2 B1.5 Dn D1.2 भुक्त (B1 Dn3 भुंक्त) एव तु कौंतेयो; S भुक्तवानेव (G2 °नपि; G3 °क्तावसाने; G6 °नेति) कौंतेयो. — b) Ś1 न चास्योस्याद्व्यमुंचत; Ko.3 न चास्यास्य व्यमु°; K2 न स्यादास्याद्विमुंचत; K3 न चास्यास्य विमु°; Ñ1 नाभ्यासे स व्यमु°; Ñ3 B1.3.6 Da D2.4.5 न चान्यत्र प्रवर्तते; B5 T1 G1.3 M3 (sup. lin.) न चास्यास्स (G1.3 सं॰) न्यवर्तत (B5 व्ययुज्यत; G3 निवर्तत); Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते; T2 G4.5 नाभ्यासात्स (G4 °च) न्यवर्तत; G2 नाभासाद्न्यवर्तत (sic); G6 न च स्यास्संनिवर्तत; M नास्याचान्नं न्यवर्तत. — c) Ñ1 हस्तस; G1 ततस्; M3.5 अतस् (for हस्तस्). Ñ1.3 B D (except D5) तस्य (for नित्यं). — d) Ś1 K D5 °धारणात्; Ñ B5.6 Da Dn D1.4 अनुग्रहण°; T G M3 (sup. lin. as in text) अभ्यासकृत(M3 °ति)का°. — e) T2 G4.5 ज्ञात्वा. — f) Ś1 K D2 °वसति; Ñ1.3 B Da Dn D1.4 G2 °वपि स; T2 G4.5 रात्र्यामपि च; G6 °वस्यापि; M3.5 °वाभ्यस्त. Ś1 चार्जुनः. — After 4, K4 Ñ1.3 B D ins.:

1385* योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ।

5 a) T2 G4.5 ततो. Da ज्याघात°; Cd as in text. — b) T G1.2.4–6 तस्मिंश्च (for भार°). G3 द्रोणस्तु श्रुतवान्निशि. — c) Da उत्पत्य. D5 °मुत्थाप्य. T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G5 आगम्य च परिष्वज्य). — d) T2 G5 सव्यसाचिनमब्र°; M6–8 °ष्वज्यैनम°.

6 Before 6, Ś1 Ko.3 Ñ B D ins. द्रोण उ°; K1 M7.8 द्रोणः. — T2 G5 om. 6cd. — d) K3 अहं (for ते). — A passage given in App. I (No. 77) is ins. in G2.4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6ab.

7 Before 7, Ś1 Ko.1.3 D2.5 T1 G3.6 M6–8 ins. वैशं°; K2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — a) T2 G4.5 ततश्चित्रान् (G4 °तश्च स) धनुर्मार्गान्. — b) K3 Ñ B Da Dn D1.4 T1 G1–3.6 M हये° (for रथे°). D2 T2 G4.5 transp. रथे° and गजे°. — After 7ab, G4 (which om.

39 1. 29 2. 38 गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ १३
परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥१७
स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ १८
तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7^{cd}) ins 1386* — c) K3 Ñ3 B1 3 Dn D1 T G1 3 6 M रथे°, B6 6 Da D4 G1 रथे च (for अश्वे°) Ñ1.2 रथे भूमावपि तथा — d) Ñ3 बाणशि°. — T2 G5 ins after 7 G4, after 7^{ab} G1, after passage No 77 of App I

1386* अश्वेषु सम्यक्चारेषु द्रोणशिष्यो व्यचारयत् ।

8 a) B6 °सियुद्धे च, D2 °द्धेषु चर्यां°, T2 G1 4 5 गदाचर्येषु प्रासेषु (G1 पाशेषु) — b) T2 G1 4 5 च्चर्मतो मरशक्तिषु — c) K1 Ñ1 B1 3 6 D (except D2 4 5) °द्धे च — d) Ñ B1 3 Dn D1 3 5 T2 G1 4 5 M कौरवान्, B6 6 Da वीर्यवान्, D4 पांडव, G3 3 6 कौरव

9 a) T2 G4 5 त विनय (for तत्कौ°) Ñ2 3 B D (except D5) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — b) K2 Ñ T1 M6 8 °जिघृक्षया, T G (except G3 6) °चिकीर्षया — d) T2 G (except G3 6) °जग्मुरनेकश — After 9, S ins

1387* तान्सर्वाञ्शिक्षयामास द्रोणः शस्त्रभृता वर ।

10 c) T1 G1 6 महावीर्यो, G2 धनुष्पाणि, G3 थ कुशलो

11 b) T2 G4 भारत (for चिन्त°) — d) Ñ1 D4 °पा धर्मान्व°, B3 (m as in text) °वानुशिक्षया, B6 D5 °पा धर्मानवे°, T2 G2 4 5 द्रोणस्तेषामपेक्ष° — After 11, S ins

1388* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो बलवत्तर ।
निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यश ।
[Before line 1, M ins द्रोण]

12 a) G1 2 नैषादिस्तस्य शि° — b) Ś1 K1 पादावादाय भारत, T2 G4 5 M पादौ (M6 8 पाणौ) सगृह्य शत्रुजित् — c) K0 6 4 B (except B6) Dn D1 2 4 T1 G3 5 6 M °समाप्य, Ñ3 °प्रास, T2 G2 4 5 °ण्य समनु°

13 b) T1 G1 परमाचार्यमास्थित, G3 4 वर्तमानो मही मये — c) K0 2 B3 D5 G (except G4 5) M इष्वस्त्र°. — d) Ś1 K0 2 transp पर and नियम Ñ1 2 B3 Da D2 4 निश्चय (for नियम) K1 4 D6 परम यत्नमा°, T2 G2 4 5 नियमेन समाहित

14 a) K0 Ñ3 D5 transp पर° and श्रद्ध° Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 °द्धयोपेतो S सत्येन (T G2 4 5 स तेन) तपसा युक्तो (T2 G2 4 5 चैव) — b) Ś1 K1 चेदेन T2 G1 योगेनाभ्यसनेन च — T2 G5 om 14^{cd} — d) K1 लाघव (for लघु°) — S ins after 14 (T2 G5 which om 14^{cd}, after 14^{ab})

1389* लाघव चास्त्रयोग च नचिरात्प्रत्यपद्यत ।

15 b) K3 कुरुपुगवा T2 G2 4 5 गृह्यो(G1 दिव्यो)प करणान्बहून् — c) Ñ3 रथेन निर्य° T2 G2 4 5 चरिष्यतो रथै राजन् — d) S1 K1 मृगया परम°, Ñ1 मृगयायामरिंदम, Ñ2 Dn D1 °मर्दन, T2 G2 4 5 जग्मु पाडुसुता बहि

16 a) T2 G4 5 °रणग्राही — b) K1 2 °श्चिद्दिदृक्षया — c) S1 उपज°, K0 D5 उपाज° T G5 5 M6 8 °मैक — d) K0 D4 वीर्यवान् (for पाण्ड°)

17 a) T2 G2 4 5 °षा धनुषि सक्तानां — b) K4 न तत्क°, T2 G2 4 5 तत्र क° Ñ B D चिकीर्षया — c) K3 4 चचार, D5 च तस्मिन् (for चरन्स) T1 G3 5 6 पथा (for वने) Ñ2 B1 Dn D1 4 गूढो, T1 सोथ — After 17, T2 G (except G3.6) ins.

1390* तस्य रोरूयमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।
शब्द शुश्राव नैषादि शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 a) K2 श्वा, K3 Ñ3 त (for स) Ñ3 B (except B1) Da3 Dn D1 T G (except G3 6) M6 8 कृष्णमल°.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३
एकलव्य उवाच ।
निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥२७
अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः॥ २८ C. 1. 5259 B. 1. 132. 49 K. 1. 142. 59

— b) Ñ B D (except D5) °जिनजटाधरं; T1 G3.6 M °जिनधरं क्रूरं; G1 °धराशुचिं. — c) K3 श्वानमालक्ष्य; D4 श्वा समालोक्य; T1 G1.4.6 M श्वा समुद्वीक्ष्य; T2 G5 श्वपचं ज्ञात्वा; G2.3 श्वानमुद्वीक्ष्य (G3 °द्दिश्य). — d) K0 रुवन्; G3 दृर्पात्. Ñ2 वनांतिके; T2 G5 °कात्.

19 a) K2.4 तथा. D2 शुनकः (for भष°). S (except M3) तस्यैकलव्यो भ°. — b) D2 सस (for शुनः). — c) K0 तत्र; B5 (m as in text) D5 आशु; G1.3.6 अस्त्रैः. T2 G2.4.5 लाघवाद्दर्पं(G2 °र्शं)यामास. — d) T2 G1(inf. lin.).2.4.5 शब्दवेध्यं विदर्शयन्. — After 19, G1 ins.:

1391* वेगमज्जन* * * * * * * *ळं वनैः ।
आयामपरिणामाभ्यां बभुस्ते तु शराङ्कुराः ।
समप्रमाणिभिर्जिह्वा क्षिप्रैर्व्याभपतः शरैः ।
यथा शैलं शिलोत्थाभिः ससार्चिभिरर्रिंदमैः ।

20 a) G2 ततः (for स तु). — b) K3 °वाननुजग्मिवान्; D2 G3.4.6 °वानां जगाम ह; T2 G5 पांडून्प्रति जगा°. — c) G2.4.5 transp. तं and दृष्ट्वा. Ñ3 ततस्ते (for तं दृष्ट्वा). G3.6 M कौरवा (for पाण्ड°). K0 शूराः; T1 G1 सर्वे; T2 G2.4.5 चापि; G3.6 M राजन्. — d) G3.6 M गताः (for ययुः). Ñ1.2 B D (except D5) परं विस्मयमागताः; T2 G2.4.5 विस्मयं चक्रिरे भृशं.

21 a) Ś1m K1 हस्तवेधि°; K2-4 Ñ3 °वेधं च; T2 G5 समतां चापि. — b) Ś1 K1 transp. दृष्ट्वा and तत्. T2 G2.4.5 चिंतयंति स्म तस्य ते. — c) Ś1 K1 तं वीक्ष्य; K3 तथेक्ष्य; G1 प्रेक्षंतो. T2 G2.4.5 आत्मन्यकार्षुर्व्रीडां च. — d) Ś1 K1 कर्म तत्; T2 G5 पांडवाः (for सर्व°). G2.4 ततस्ते पांडुनंदनाः. — After 21, T2 G2.4.5 ins.:

1392* श्वानं तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

22 a) D5 तं तथा; T2 G2.4.5 ततश्च. — D5 (hapl.) om. 22b–23a. — b) K0 विजने वनवासिनं; Ś1 वनवासनि°; S °ने वनचरेश्वरं. — K4 om. 22c–23b. — d) = 30d.

23 K4 om. 23ab; D5 om. 23a (cf. v. l. 22). — a) Ś1 K1 B1 Dn °मभिजा°; Ñ3 M5 °मनुजा°; T1 G (except G1.2) M3.6-8 °मन्वजा°. — b) Ś1 K (K4 om.) T1 तथा (for तदा). M5 तं दृष्ट्वा तत्परं तदा. — c) B1.3.6 Dn D1 M3 तथा (for अथ). K0 पर्यपृच्छंतः. — d) K0.3 D5 का सुतः; K3 Ñ1 B5 चेत्युत; T1 वेति च; T2 G1.2.4.6 M चेति ह; G5 वेति ह. K4 कस्यचित्पुनः; G3 अन्यचेदिह. — After 23, K2.4 ins.:

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om. उवाच; K4 T1 om. the ref. — a) Ś1 K1 M5 वीरं; Da धीरः. K2.4 एकलव्यं निषादं हि. — b) D5 स; M6-8 तु (for च). B D3.4 G6 मा (for मां). Ś1 K0.3 D5 G3 वेत्थ; K4 T1 M6-8 विद्धि. — d) B6 G6 M6-8 °वेदे. — After 24, B6 D4 ins. a colophon (adhy. no. D4m 134).

25 Ś1 K0.1.3 T2 G5.6 M6-8 om. उवाच; T1 G2-4 M3.5 om. वैशं° उ°. — ab) Ñ1 D4 ततः (for ते तं). M (except M5) विज्ञाय. K3 यत्नेन (for तत्त्वे°). T1 G6 (m as in text) M5 °गत्य. G2.4 एकलव्यः (G4 °व्यं) स आत्मानमाचचक्षेथ पांडवाः. — c) Ñ B D (except D5) T1 G3.6 M वने; T2 G1.2.4.5 च तत् (for च ते). Ś1 K Da D1.4.5 M3.5 सर्वे; T1 G3.6 राजन्. — d) Ś1 K1 °ख्युरंतिकात्; Ñ1 द्रोणमाचख्यु°; G1.2.4 °य प्रत्यवेदयन्.

26 c) Ñ B D (except D5) समासाद्य. T2 G (except G3.6) रहसि द्रोणमागम्य.

27 Before 27, Ñ3 D (except D2.5) ins. अर्जुन उ°. — a) Ś1 (sup. lin.) यथाहं; K1 यथावत्; Ñ1.2 B D (except D5) तदाहं (B6 तदा मां); T1 सत्वतं; M6-8

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

°चतुरः. B_6 D_4 °श्यैकं; T_1 °श्यैनं. T_2 $G_{2.4.5}$ अहं ननु :परिष्वज्य. — ^{e}) $Ś_1$ K_4 M_{6-8} °तोके; $K_{0.1}$ °तोकं. — ^{d}) K_3 °द्विषोन्यो.

28 ^{a}) K_0 D_5 अतः. $Ñ_1$ स विशि°; D_6 विशिष्टो मे. — ^{b}) T_2 G_5 मल्लोकादपि वीर्ये°. — ^{c}) $Ñ_2$ $B_{1.5}$ D_n D_1 transp. अस्ति and अन्यः. B_3 अल्पोपि; B_{3m} D_2 अन्योपि; B_6 अन्योस्तु; D_a D_4 अन्यस्तु; T_2 $G_{2.4.5}$ वने स.

29 Before 29, $Ñ_2$ B_6 D (except $D_{2.5}$) ins. वैशं° उ°; T_1 $G_{2.3.6}$ वैशं°. — ^{a}) B_5 D_5 T_2 $G_{2.4.5}$ अपि (for इव). $Ś_1$ K च; B_5 G_3 तत्; T_2 $G_{2.4.5}$ स (for तं). — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ तु (for वि-). G_1 चिंतयामास निश्च°.

30 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ स ददर्श मलादिग्धं. — G_2 om. 30^{c}–32^{d}. — ^{d}) = 22^{d}. K_0 D_5 निशितान् (for अनिशं).

31 G_2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 ततो (for तु तं). — ^{b}) T_2 G_5 आगतं (for आयान्तं). $K_{0.3}$ G_1 अंतिके; $K_{2.4}$ D_5 °कं. — ^{c}) T_2 $G_{4.5}$ °गम्य शिरः (G_4 ततः) पादौ. — ^{d}) T_2 $G_{4.5}$ जग्राह. T_2 G_4 तदा (for महीम्).

32 G_2 om. 32 (cf. v. l. 30). — ^{a}) $K_{2.4}$ च तं (for ततो). — *For 32^{b}, T_2 $G_{4.5}$ read 32^{d}.* — ^{c}) K (except K_1) $Ñ_3$ D_5 चात्मा° (for आत्मा°). — ^{d}) T_2 $G_{4.5}$ द्रोणाय स निषादजः (cf. ^{b}).

33 ^{a}) G_1 तथा; G_4 तत्र. — K_0 repeats 33^{cd} after 34^{ab}. — ^{c}) K_0 हि (for ऽसि). K_3 मे भद्र; $Ñ_{1.3}$ B D (except D_5) मे वीर (B_6 राजन्); T_1 G_{1-3} नैषादे; T_2 G_{4-6} M मे तात. — ^{d}) K_0 $Ñ_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ D_a D_n $D_{1.2.4}$ दीयतां मम; $Ñ_3$ B_6 D_4 S दीयतामिति (T_2 $G_{4.5}$ मे प्रदीयतां).

34 ^{a}) T_2 $G_{2.4.5}$ शुद्धात्मा (for तच्छ्रु°). — ^{b}) K_4 सदा; T_2 G (except $G_{3.6}$) वचः (for इदम्). — After 34^{ab}, K_0 repeats 33^{cd}. — Before 34^{cd}, D_n $D_{1.4}$ ins. एकलव्य उ°. — ^{c}) M_{6-8} कुशलं (for भगवन्). — ^{d}) D_a °पयत. $Ś_1$ G_6 $M_{5.6}$ मा; $Ñ_3$ D_a D_5 T_2 $G_{1.4.5}$ M_{6-8} मे; B_5 नो. B_5 भवान् (for गुरुः).

35 ^{b}) T_2 $G_{2.4.5}$ गुर्वर्थे (for गुर°). — D_5 ins. after 35^{ab}: B_6 D_4 subst. for 35^{cd}:

1394* यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।
एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम ।
[Before line 1, B_6 ins. द्रोण उ°; D_4 द्रोणः.]

— Before 35^{cd}, D_n D_1 ins. वैशं° उ°; D_5 द्रोण उ°; T_2 $G_{1.3.6}$ द्रोणः. — ^{c}) K_3 ततो (for तम्). $G_{1.6}$ तदा (for त्वया). T_1 $G_{1.4}$ °गुष्ठौ. — ^{d}) Ñ $B_{1.4.6}$ D_a D_n $D_{1.2}$ T_1 $G_{2.3.6}$ M इति (for मम). T_2 $G_{1.4.5}$ दक्षिणा मे प्र(G_1 मेव)दीयतां. — G_1 ins. after 35: G_4 subst. for 37^{cd}:

1395* बाढमित्येव नैषादिश्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ ततः ।

36 G_1 om. 36^{ab}. — ^{a}) G_6 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^{d}) $Ñ_3$ B D (except D_5) नियतः. T G_6 M (except M_2) तदा. $G_{2.4}$ च परिनिष्ठितः.

37 ^{a}) *G_1 °च संहृष्टमनाः; G_3 °च हृष्टमनसः.* — For 37^{cd}, G_4 subst. 1395*. — After 37, $G_{1.4}$ ins.:

1396 अविषण्णश्च तौ प्रादाच्छित्त्वा द्रोणस्य वेतनम् ।*

D_2 S ins. after 37 ($G_{1.4}$, after 1396*):

1397* सत्यसंधं च नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।
[D_2 द्रोणः (for दृष्ट्वा).]

D_2 cont.:

1398* मनीषितं त्वया वीर गुरोर्दत्तं ममौजसा ।

After 1397*, T $G_{1-4.6}$ M ins.:

1399* एवं कर्तव्यमिति वै एकलव्यमभाषत ॥

while G_5 repeats 1388*.

38 *Before 38, $M_{6.8}$ ins. वैशं°. G_5 om. 38^{a}–39^{b}.* T_1 repeats 38 and G_6 reads it after 39; G_3 also repeats 38 after 1400*. — ^{a}) K_3 T G_6 M अतः-

ततः परं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथाति पुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ।
युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४ C 1 5275, B 1 132.61, K 1 142.70

Ñ1.2 B D (except D5) G3 शर Ś1 स, K4 च (for तु) — b) Ñ1 °र्षयत्, T2 व्यकृष्यत, G2 अकर्षं° — c) K0.3 Ñ B D (except D5) M5 च स (for स तु)

39 G3 om 39ab (cf v l 38) — c) Ś1 K (except K0) D5 T1 तु (for च) Ñ1 एव (for वाग्) G4 अस्मान् (for आसीन्) — d) K1 D2 अभिभवद्, B3.6 Da Dn D1.4 अभिभविता D5 T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्, M नान्यो ह्यभवदर्जुनात् — After 39, G1 ins

1400* एवं वृत्तं दृष्टवान्तोऽथ कर्म
प्रज्ञानित्य खेचराश्चोचुरेतौ ।
द्रोणं पार्थं चात्र धी* * * *
* * *स्या गच्छता स्वं निवेशम् ॥

T2 repeats and G4 reads 38 after 39, G1 repeats 38 after the above ins [v l — b) T2 G1 अङ्गुष्ठाभ्या विनाकृत — d) T3 G1.4 निषादज (for नराधिप)] — A colophon is ins in T1 G2.3.5.6 after 39 in T2 G1.4 after the repetition of 38 (*adhy no* T1 125, T2 G3.5.6 76, G2.4 77, G6 M 75) — After the colophon T2 G1 (om line 4).2.4.5 ins

1401* वैशंपायन ।
द्रोणस्तत परां पूजां कुरुषु प्राप्नुवन्धनम् ।
चतुष्पाद कृत्स्नमस्त्रं कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।
पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबला ।
अनुजग्मुस्ततो द्रोणं कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont (cf v l 41)

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 G3.6 M ins वैश° — b) Ś1 K0.2 Ñ B D G1.2.5 °योग्यौ, K1.4 G6 °योग्यो, T1 °योग, T2 G1.4 °युद्ध Ñ1.2 B D (except D5) बभूवतु, T2 G4 अशेपत — d) K0.2.4 Ñ1 D4 T1 G2.3.6 M °मध्यग°; K1 °मभिग°, Ñ3 B (except B6) Da Dn D1.2 सदा (D3 गदा°) सरब्धमानसौ, Ñ3 °मध्यगस्थिता, T2 G3.5 कुरुष्वभ्यग°.

41 a) B3 रहस्येषु, T1 G2.3.6 M महास्त्रेषु — b) T2 G4.5 सर्वेभ्यो K3-4 अपि (for अभि) — G6 om 41cd — c) K1 G2.3 अपि, K4 तत्, T2 G5 च, G1 हि (for अति) K0 D6 खड्गे, G2 अन्यौ — After 41c, T2 G4 ins

1403* स राधेयो महाबल ।

which in G4 is followed by 41c and 41d (see below) — d) Ś1 दरकौ, K0.3.4 दारकौ, K1 मदकौ, K3 खड्गे तु, Ñ1 ताश्चैव, Ñ3 दारुकौ, Da त्सरु° Ś1 K1 अपि (for उभौ) B6 ताश्चैव तु यमावु°; D3 साधकौ तु यमावु°, S (G6 om) यमजावसिचर्मणि (G5 स राधेयो महाबल°), cf 1403* — e) T2 धनु श्रे°, G1 युधि श्रे°, G3 रथिश्रे°. — T2 G1.5 ins after 41e G4 after its repetition

1404* तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ

— f) K0.3.4 D5 सर्वत्रातिरथोर्जुन

42 c) D5 °योगे बलोत्साहे, T2 G4.5 बुद्ध्या भुजबलोद्योगै, G2 बुद्धिवीर्यं प्रसादेषु, G3 बुद्धिवीर्यं° Cd cites योग (=संहनन) — d) K0.3.4 D5 सर्वदा D5 °श)स्त्रेषु, B5 सर्वार्थेषु च, T2 G4.5 तेषु सर्वेषु Ñ3 B D G3 निष्ठित (D5 भारत) (for पाण्ड°) T1 G3.6 M5 °षु तथार्जुन, G2 °षु कृतोर्जुन; M3 सर्वत्र तु धनंजय, M6.8 °षु धनंजय

43 G2 om 43ab — a) Ś1 K0.3 Cd व्यस्त्रे T2 G4.5 नित्यानुरागे — c) K (except K0) D5 सर्वेषु (for तुल्ये°) T2 G4.5 अस्त्रप्रयोगेषु — d) Ś1 K D6 T1 G3 °वेषु च, Ñ3 Da D4 °वेनापि — f) K2 °वागिरिदारण, K4 °वारिविदारण, T1 G1.3.6 M3 सर्वभूवार्जुनोधिक, M5-8 सबभूवाधिकोर्जुन

44 T1 reads 44 after 67 — d) K0 D5 नावमृष्यन् K3 Ñ1.3 B1.5.6 D4 T1 G3.6 M परंतप (Ñ1 °पा, N3 B1 °प), Ñ2 B3.5m Da Dn D1.2 परस्पर, T2 G3.4.5 °धिपा

45 a) Ś1 K1 तत (for तांस्तु) D1 तान् (for तु) — b) Ś1 K1 सर्वशिक्षासु, K0 °शिष्यासु, K3 °शिष्यास्तु,

°67 .77 तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६
द्रोण उवाच ।
शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूंष्यादाय सत्वराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेषवः ॥ ४७
मद्वाक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९
ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारवम् ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

D2 रथ°; M6–8 सम°. Ko धिष्ठितान्; Ñ2 B Da D1.2.4 शिक्षि°; T1 निश्चि°. K4 सुशिष्यांश्च सुनिष्ठि°; Dn सर्वविद्यास्वशिक्षितान्; D5 सर्वशिक्षास्त्वविष्ठि°. — d) Ś1 K3 भरतर्षभ; Ko 1 Ñ B5 D (except D2 5) °र्षभः; S °र्षभान्.

46 a) B1m (? gloss) गृध्रं (for भासं). D5 °मं पक्षिणं रोप्य; T1 ततो भास समा°. — c) Dn अधि°; M6–8 °ज्ञातः. Ś1 समेतान्स्नातकान्सर्वान्. — d) Ś1 Ko.4 Da D1 T2 G2 4 M5 6 लक्षभूतम्; G1 स च लक्ष्यम्. Ñ1 उपाविशत्; M5 अदर्शयत्.

47 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ko D5 सर्वे हि; Ñ B Da Dn D2.4 सर्वेपि (B5 सर्वाणि). — b) T2 G1.4 5 °ध्यानस्य. K3 Ñ B D सर्वशः; T1 सत्वरं. — c) K2 4 T2 G5 एनं; D5 G8 एकं. Ko समाध्यायं; D5 समाधाय. — d) Ś1 Ko 4 Ñ3 तिष्ठतां; K1 °ष्ठंतः; Ñ1.2 B D (except D5) T2 G2 4 8 तिष्ठध्वं; T1 G1.3 6 M °ष्ठंतु. Ś1 K4 Ñ3 संहते°; Ko संततेषतः (sic), K1 G3 4 6 M सहिते°; Dn D1.4.5 संधिते°; G3 परमेषवः.

48 a) Ko चै; Ñ B D G1 M8.9 तु (for च). — b) S °कृत्यतां. — c) S1 निरीक्ष्या°; K1 निमेपाति; K2 नियोत्स्यामि.

49 Ś1 K1 3 D2.6 S om उवाच (M8 9 om. the ref.). — a) S1 वाक्यं (for पूर्वं). — b) K4 B6 °रसः सुतं; T1 G1 °रसो (T1 °स) वचः; Cd as in text — c) Ś1 K2.3 B3.6 दुधर्षं; D1 G2 धनुषि; T2 G1.4 5 क्षिप्रं तं (G1.4 त्वं). T1 शरं संधाय दुर्धर्षं. — d) Ko Dn2 G2 विमुच्यतां; K4 सुनिश्चितं; B6 D2 °मुंचत; Dn1 °चतां; Dn2 D1 4 5 T1 G2.6 M °मुंच तं; T2 G1.4.5 प्रमुंचतां (G1 °तं).

50 a) G2 चापं (for पूर्वं). T2 G1 4 5 ततः कुंतीसुतो राजन्. — b) Ko Ñ1 2 B D परंतप· (Ko B5 D5 °प); K3 महाबलः; Ñ3 महाधनु·; T1 महारथः. T2 G1.4 5 गृहीत्वा धनुरुत्तमं. — cd) = (var.) 60^{cd}. D5 G4 °स्थौ तं भासमु°.

51 a) T1 विद्धतध°. — b) Ko कुरुसत्तमं; B5 T1 M3.5 °पुंगवं. — D1 om. 51^{c}–52^{d}; D5 subst 51^{cd} for 53^{ab}. — c) M6–8 मुहूर्तम्. K3 पुनं (for इदं). — K (hapl.) om 51^{d}–53^{a}. — d) Ko G3 M5 °र्षभं; K4 कुरुनंदनं; T2 G1.4 5 पुरुषर्षभः.

52 K1 D1 om. 52 (cf. v. l. 51) — a) Ś1 पश्यसेमुं; B1 Dn पश्यैनं त्वं; D2 °सि त्वं; T2 G4.5 °स्येकं. — b) K2 नरवरर्षभ; T1 देववरा°; G1.4 5 °वरोत्तम; M6–8 °वराग्रज — Before 52^{cd}, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — c) Ś1 °त्येव माहात्म्यं.

53 K1 om. 53^{a} (cf. v. l. 51). — ab) For it D5 subst. 51^{cd}. K4 transp. पुनः and द्रोण·. Da प्रत्युवाच ह. T2 G (except G3.6) मुहूर्तादिव च द्रोणस्तं पुन· प्रत्य°. — After 53^{ab}, G1 repeats 52^{cd}. — Before 53^{cd}, Ñ1 Dn D1 ins. द्रोण उ°. — c) S पार्थं (T2 G1.3 लक्ष्यं) (for अथ). Ko Ñ1 D5 T G (except G1) मां च; D2 तां च. — d) Ko D2 चापि; K2 (om. वा) अपि.

54 a) T G4 5 अथ (for स). — cd) Ko गृध्रं; K2 वृक्षं (for भासं). T2 G4.5 भवंतमथ भ्रातृंश्च लक्ष्यं चैव द्विवि प्रभो.

55 a) B3 °वाच विसर्पं. — b) T1 द्रोणो वै अनमेजय. — c) Some MSS. लक्ष्यं.

56 K4 om. 56^{b}–57^{a}. — b) K3 महौजसः; T2 G1.5 महाबलान्. T2 G1.5 पुरस्कृत्य महारथान्. — cd) T2

ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निशम्यताम् ॥ ५८
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चेत्युत ॥ ६१
पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ६३
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७　C. 1 5298 B. 1 133. 10 K. 1 143 10

G4 5 °जातेन जिज्ञासु स नरर्षभ

57 K4 om 57ᵃ (cf v l 56) — ᵃ) T1 °न्याश्चैव स भी° — ᵇ) N2 °न्यवशजा°, T2 G2 4 5 °श्चैव विदेशकान् — ᶜ) Ś1 उक्त्वा च, K0 तथेति, K1 उवाच, K3 N1 तथैव Ñ B1 3 6 D G3 transp सर्वं and तत् K2 4 वर्तंत, B5 ते सर्वं (for सर्वं तत्) — ᵈ) K2 4 त पश्यामेति G4 ते च (for इति) G1 चाब्रुवन् (for कुत्सि°) — After 57, Ñ2 Dn D1 ins a colophon (*Adhy no* Dn3 131 — *Aggregate śloka no* Dn2 5290)

58 Before 58, Ñ2 3 Dn D1 ins वैश° उ° — Before 58ᶜᵈ, Ñ2 ins द्रोण उ° — ᶜ) Ś1 निहतव्य — ᵈ) Ś1 transp एतत् and लक्ष्य K3 Ñ3 S निपात्यता, Ñ1 2 B D विलोक्य

59 ᵃ) Ñ1 तु, T1 G3 च (for ते) — ᵇ) K0 थ, K3 4 स्मिन्, T1 G2 3 6 च K0 D5 इषु (for शर) Ñ1 °व्यो भवता श° — ᶜᵈ) S विकृष्य N1 G3 तत्र, M6-8 वीर (for पुत्र) G6 transp पुत्र and तिष्ठ

60 ᵇ) G1 मन्नकीकृत°, G5 °कृत्य कार्मुक — G1 om 60ᶜᵈ — 60ᶜᵈ=(var) 50ᶜᵈ — ᶜ) K3 N B D T1 G3 6 M भास (for लक्ष्य) — ᵈ)=50ᵈ K0 3 G3 6 M (except M3) °समाहित , K3 4 D5 °प्रणोदित , T1 उवाच च समाहित , T2 G2 4 5 गुरोर्वाक्यसमाहित

61 ᵃ) T2 G4 5 मुहूर्तम् D4 5 एव (for इव) — ᵇ) Dn1 परिभा°, Dn3 T2 G4 5 प्रत्यभा° — ᶜ) B (except B6) D2 इम (for एन) — ᵈ) K0 D5 मा चापि K0 D5 वै सुत, K3 4 चेत्पुन ; K3 Ñ1 2 B5 D2 T1 G1-3. 6 M चेत्युत, Ñ2 B6 Dn D4 चार्जुन, D1 त्वर्जुन, T2 G5 चेत्यथ , G4 चेत्यथ

62 ᵃ) N2 3 B D T2 G2 3 6 °स्येक K2 4 स्थित, D5 T1 G2 अह (for भास) K2 4 D5 T1 G2 भास, D5 द्रुमं (for इति) T2 G4 5 पश्यामि भासमेवाह — ᵇ) T2 G4 5 इति स प्रत्यभा° — Before 62ᶜᵈ, D5 ins अर्जुन उ° — ᶜ) K2 4 च, T2 G4 5 हि (for तु) — ᵈ) T1 G4 °मि भरतर्षभ, T2 G5 °मि न च किंचन

63 ᵃ) G3 अथ (for इव) — ᶜ) D5 S दुर्धर्षं — ᵈ) Ś1 पार्थिवाना K0 D5 यशस्कर, K3 4 Ñ3 T2 G3 5 नरर्षभ, Ñ1 2 B Dam Dn D1 3 4 महारथ (D1 °थ), Da महात्मना, G2 3 4 अथर्ष° K3 पाण्डव भरतर्षभ

64 ᵃ) T2 G4 5 नरर्षभ (for पुन°) — ᵈ) D5 तु गात्राणि (for गात्रम्) Ś1 K (except K3) B6 Da T2 G4 5 च (for स) T1 [ऽ]वदत्

65 ᵃ) T2 G4 5 तथा (for एवम्) — ᶜ) G1 द्रोण , G5 चाच (for पार्थं)

66 ᵇ) S1 K0 शरेण K3 G1-3 6 M स , B5 6 Dn D1 T1 च, D5 हि N3 क्षुरप्रेण शितेन स , T2 G4 5 क्षुरेणा प्रवता प्रभु — ᶜ) K2 4 D5 सहसा, T2 G4 5 तीक्ष्णेन (for तर°)

67 ᵃ) T2 G4 5 निर्वृत्ते, G3 वीर्येण (for ससि°) — ᵇ) T2 G1 2 4 6 M परिष्वज्य च Ś1 K1 फल्गुण, K0 3 Ñ B Da D2 5 M7 8 फा , K2 4 Dn D1 G1 3 6 पाण्डव T1 °ष्वज्येदमब्रवीत्, G2 लक्ष्ये च विनिपातिते — ᶜ) T2 स मेन द्रु° — After 67, T1 reads 44

68 ᵇ) G1 °रस सुत — ᶜ) K0 D5 T2 G4 5 गंगा भिमुखो, T1 G2 3 गंगासलिले — ᵈ) Ś1 K3 पुरुषर्षभ T2

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

G4 5 मज्जनार्थमरिंदम

69 a) Ś1 K3-4 G1 4 अथ, Ñ1 ततो B3 5 (hypermetric!) अवगाहमान त द्रोण — b) T2 सहसा, G4 5 सलिल° — c) T2 G4 5 °ह सुमहान् — d) Ś1 K1 M3.5 जघाया, T2 G4 5 जघया K3 4 °चोदित ; Ñ1 बल°

70 a) K3 4 T1 G3 5 M (except M5) वि- (for ऽपि) G4 समर्थस्त्वथ मो° — b) K0 transp शिष्यान् and सर्वान् K0 2 4 D5 अनोदयत्, G2 अभाषत T2 G4 5 °ष्यास्तान्समचो° — c) Ñ B3 Dn D1 °त्वा तु मोक्ष्य(Dn °क्ष)ध्व — d) T2 G4 5 इति तान्सात्वय(T2 °न्सत्वर, G5 °-सत्वर)न्निव

71 ab) K3 लघुकै , Ñ3 दशभि (for निशि°) T2 G4.5 वचनादेव बीभत्सुरावापैर्दशभि शरै — c) K2.4 D2 G3 आयसै , K3 Ñ B1 3 5 D1 भवार्यै ; B6 Da आचार्य, D5 नाराचै T1 G1-3 5 शितै , M दशभि (for पञ्चभि) T2 G4 5 शिरश्चिच्छेद दशधा — d) Ñ2 D1 3 अभस्ये नमताड°, T2 G4 5 मग्न माहमथामसि — Ś1 om 71c-72b, K1 om 71c-72d — e) K0 2 4 D1 °रेपि तु, Ñ1 °रे तु च, Ñ2 °रे त्वसि (sic), Ñ3 °रे भुवि, B3 °रेषु त्रि ; Dn D1 °रे त्वथ, M4 °रे का हि

72 Ś1 om 7-ab, K1 om 72 (cf v l 71) — a) Ñ B D G3 M1 5 तु (for च) K3 4 त दृष्ट्वा कृपयोपेत; T1 G1 तादृशांश्च क्रियोपेतान् — b) Ñ1 °णो मेने तु पा°

73 a) K1 बहुधा ; Ñ1 बहुभि M1 5 °बाणाभिहत B8 (m as in text) तस्य बाणै स ब° — b) T2 G4 5 खड खड कृतस्तदा — c) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्व) K0 अगमत्; T1 पच व (for आपेदे) — d) K0 transp जङ्घां and त्यक्त्वा B6 मुक्त्वा T2 G4.5 त्यक्त्वा जघ महात्मन°

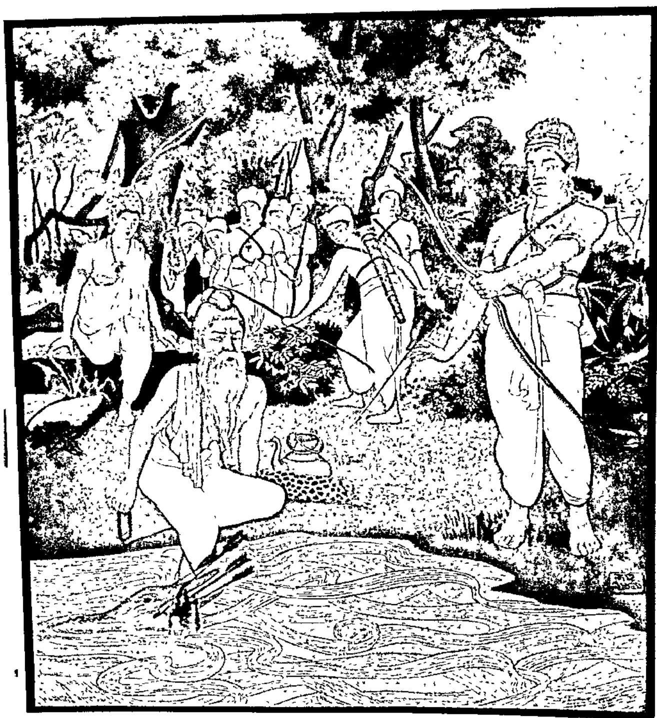
74 T2 G4 5 om 74-78 — b) Ñ3 (sup lin sec m as in text) महाबल — c) Ś1 K1.3 4 Dn1 D2 इम, K0 एन, D5 एतद् (for इद) — d) K0 D2 °मरिमर्दन, K3 °मपि दु°, Ñ1 °मिति दु°; B3 (m as in text) °मतिदुर्जय, Da °मेति दु° (sic) — e) K3 Ñ3 G2 3 6 M वीर (for नाम)

75 T2 G4.5 om 75 (cf v l 74) — a) Ñ1 पुरुषेष्वेतत् — c) M6-8 हि (for वि-) Ñ1.3 सर्वे; Dn D5 सर्वम् (for एतद्) — d) Ñ1 3 स्वल्प°

76 T2 G4 5 om 76 (cf v l 74) — a) G3 असमानम् — c) G3 °रय त्व Da सततः Arjp प्रयत — d) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M5 6 शृणुष्वैतद्

77 T2 G4 5 om 77 (cf v l 74) — a) K (except K1) B1 6 D2 6 बाधिता; T1 G1-3 बाधते S (T2 G4.5 om) कश्चिद् (for शत्रुर्) — b) Ñ2 B1 3 Dn D1.3 यदि G2 यथा Ś1 K3 च; K1 T1 M त्वा; K4 G1 त K3 समुगे; T1 पौरव; M कुत्रचित् (for कश्च°) — c) K3.4 — d) Ñ3 B (except B1) Dn D1 G1 तद्° G3 तथा

78 T2 G4 5 om 78 (cf v l 74) — c) Ñ1 ह्ताह्न

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

G4.5 मज्जनार्थमरिंदमः.

69 a) Ś1 K2-4 G1.4 अथ; Ñ1 ततो. B3.5 (hypermetric!) अवगाहमानं तं द्रोणं. — b) T2 सहसा; G4.5 सलिल. — c) T2 G4.5 °ह सुमहान्. — d) Ś1 K1 M3.5 जंघायां; T2 G4.5 जंघयोः. K2.4 °चोदितः; Ñ1 बल°.

70 a) K2.4 T1 G3.5 M (except M5) वि- (for ऽपि). G4 समर्थस्त्वथ मो°. — b) K0 transp. शिष्यान् and सर्वान्. K0.2.4 D5 अनोदयत्; G2 अभाषत. T2 G4.5 °ष्यांस्तान्समचो°. — c) Ñ B3 Dn D1 °त्वा तु मोक्षय(Dn °क्ष)ध्वं. — d) T2 G4.5 इति तान्सांत्वय(T2 °न्संत्वर; G5 °न्सत्वर)न्निव.

71 ab) K3 लघुकैः; Ñ3 दशभिः (for निशि°). T2 G4.5 वचनादेव बीभत्सुरावापैर्दशभिः शरैः. — c) K2.4 D2 G3 आयसैः; K3 Ñ B1.3.5 D4 अवापैः; B6 Dn आवार्यं; D5 नाराचैः. T1 G1-3.6 निशितैः; M दशभिः (for पञ्चभिः). T2 G4.5 शिरश्चिच्छेद दशधा. — d) Ñ1 D1.5 मंभस्येनमताड°; T2 G4.5 मग्नं ग्राहमथांमसि. — Ś1 om. 71e-72b; K1 om. 71e-72d. — e) K0.3.4 D5 °रेपि तु; Ñ1 °रे तु च; N3 °रे त्वसि (sic); Ñ3 °रे शुचि; B3 °रेषु वि; Dn D1 °रे त्वथ; M1 °रे स्म हि.

72 Ś1 om. 72ab; K1 om. 72 (cf. v.l.71). — a) Ñ B D G3 M2.4 तु (for च). K2.4 तं दृष्ट्वा कृपयोपेतं; T2 G5 तादृशांश्च क्रियोपेतान्. — b) Ñ3 °णो मेने तु पां°.

73 a) K1 बहुशः; Ñ1 बहुभिः. M6-8 °बाणाभिहतः. B3 (m as in text) तस्य बाणैः स ब°. — b) T2 G4.5 खंडं खंडं कृतस्तदा. — c) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्वं). K0 अगमद् T1 पंचत्वं (for आपेदे). — d) K0 transp. जङ्घां and त्यक्त्वा. B6 मुक्त्वा. T2 G4.5 त्यक्त्वा जंघे महात्मनः.

74 T2 G4.5 om. 74-78. — b) Ñ3 (sup. lin. sec. m. as in text) महाबलं. — c) Ś1 K1.2.4 Dn1 D2 इमं; K0 एनं; D5 एतत् (for इदं). — d) K0 D2 °मरिमर्दनं; K3 °मपि दु°; Ñ1 °मिति दु°; B3 (m as in text) °मतिदुर्जयं; Dn °मेति दु° (sic). — e) K3 Ñ3 G1.3.6 M वीर (for नाम).

75 T2 G4.5 om. 75 (cf. v. l. 74). — a) Ñ3 पुरुषेष्वेतत्. — c) M6-8 हि (for वि-). Ñ1.2 सर्वं; Dn D1 सर्वम् (for एतद्). — d) Ñ1.3 स्वल्प°.

76 T2 G4.5 om. 76 (cf. v. l. 74). — a) G3 असमानम्. — c) G3 °रय त्वं. Dn सततं; Arjp प्रयतं. — d) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M3.5 शृणुष्वैतद्.

77 T2 G4.5 om. 77 (cf. v. l. 74). — a) K (except K1) B1.6 D3.5 बाधिता; T1 G3-5 बाधते. S (T2 G4.5 om.) कश्चिद् (for शत्रुर्). — b) Ñ3 B3.5 Dn D1.5 यदि; K3 G3 यथा. Ś1 K2 यं; K3 T1 M त्वा; K4 G1 ते. K1.4 संयुगे; T1 पांडव; M कुत्रचित् (for कश्च°). — c) Ñ3 B (except B1) Dn D1 G1 तद्ध; K1 तद्वधार्थं. — d) Ñ3 B (except B1) Dn D1 G1 तद्; G3 तथा.

78 T2 G4.5 om. 78 (cf. v. l. 74). — a) Ś1 तादृ(?)

१२४

वैशंपायन उवाच ।
कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४
यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा ।
तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रवणसंस्थिताम् ॥ ८ C 1 5320 B 1 134 K 1 144

Dn1 n2 D1 स, D5 स, M3 च (for तत्) Dn2 M6-8 स तथेति प्र° — b) K4 च, Dn2 T1 G1-3. 6 M6-8 प्र (for स) Ñ1 B (except B5) Da D5 °स्तु सहता°. — cd) K4 च (for तद्) D1 स तदा (for तदाह)

Colophon om in T2 G4 5 — *Major parvan* G1-3 6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 4 Ñ1 2 B Da Dn1 n2 D1 2 4 5 संभव, to it Ś1 K1 2 4 Ñ1 B3 Da D1 2 4 Cd add समाप्त (or °स) — *Adhy name* K0 अर्जुनस्यास्त्रप्राप्ति, K3 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेश, Ñ1 2 द्रोणग्राहमोक्षण, Ñ3 अस्त्रशिक्षा, M लक्षनिपातन (M6 ब्रह्मास्त्रग्रहण) — *Adhy no* (figures, words or both) B1 130, Dn2 132, D1m 134, T1 126, G1 6 77, G2 78, G3 M 76 — *Śloka no* Dn 23 (Dn1 22), M3 42 — *Aggregate śloka no* Dn2 5312

124

1 Ś1 K0 1 2 D2 5 S om उवाच (T2 G4 5 om the ref) — ab) M6-8 transp धार्त° and पाण्डु° T1 पाण्डवांश्चैव (for पाण्डु°) T2 G4 5 तांस्तु सर्वान्कुशला-सर्वशास्त्रविशारदान् (G5 °शास्त्रभृतां वर) — c) T1 G1 2 6 M वाक्य (for राजन्) T2 G4 5 °ष्ट्वा द्रोणस्तु राजानं — d) Ś1 K1 T1 नरेश्वर, G3 प्रज्ञाचक्षुष

2 b) Ś1 K1 2 4 Da1 G2 बाह्लि° — c) T2 G4 5 अपि (for च) — After 2, T2 G2 4 5 ins

1405* त्रयाणामिव लोकानां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3 Ñ2 D1 (marg) ins द्रोण उ°, T1 G2 द्रोण — a) K1 राजन्विद्यास्त्रसंप्राप्ते — b) K0 3 G2 °सत्तमा, M3 राज° — c) K0 निदेशयेयु, G1 दर्शयेयु स्वा D2 T1 G3 तां, G1 च (for स्वां) G4 दर्शयिष्यन्ति शास्त्राणि — d) T1 राजन्निच्छया मम प्रिया, T2 G4 5 तद्वचा(G4 तद्विद्या)ननुमन्यतां

4 Before 4 Ñ3 ins वैश° उ° — a) G2 महातेजा, M3 °राजा — Before 4cd, Ñ3 B5 D (except Da D5) ins धृतराष्ट्र उ° — d) S कृतं द्विजवर त्वया

5 a) K0 Ñ B D (except D1 2 4) G1 3. 6 M2 5 यदा तु (B3 यदत्र), T2 G4 5 यदाय T2 G4 5 मन्यते Ś1 K1 काले — b) G4 काले (for देशे) Ś1 K4 Da Dn2 D4 5 T1 G2 3 4 यथा तथा — c) Ś1 यथा तथा, T1 तत्र तस्य G2 विधायस्व, G3 4 °धाय त्व D4 तथा विधानं तत्सर्वं — d) Ś1 K1 न, G6 M6-8 मा T2 G4 5 समाज्ञापय चैव मां

6 a) K0 °यामि सदा चाहं — c) K समुद्यु(K1 समृद्धि)क्तान्, Ñ3 T1 G1 3 6 M समायुक्तान् T2 G4 5 समुद्यतानस्त्रहतो — d) Ñ1 2 न (for ये) Ś1 पश्यति

7 a) T2 G4. 5 सत्कार्यं क्षत्त आचा° — b) T2 G4 5 ब्रवीमि D5 त, T2 G4 5 यत् — c) K2 4 प्रियो Ś1 म-येत्, K0 1 D5 मेन्यत्, K2 4 S मेद्य (for मन्ये)

8 Before 8 Ñ2 ins वैश° उ° — a) Ñ1 2 Da निर्गतो विदुरो Ñ3 T2 G3 °नुमतो। B Da D1 4 विदुरो निर्गतो, T1 D3 विदुरोनु°, G3. 4 M °नुमते — c) G1 महायशा (for °प्राज्ञो) — d) T1 कारयामास, G1 रूप°, G2 माप° — After 8cd, B5 (marg) ins

1406* प्रेक्ष्यागारं सुविपुलं शास्त्रदृष्ट्या यथाविधि ।

(cf 10) — e) G4 निर्जंगु — f) Ñ B1 3m 5 Dn D1 °वप्रस्रवणान्वितां (Ñ3 °वप्रसवसयुता), B3 D5 °वप्रस्रवण

9 तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ।
अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्शिबिकाश्च महाधनाः ॥ ११
तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैडूर्यमणिभूषितम् ।
शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
हर्षादारुरुहुर्मञ्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ।
दर्शनेप्सु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

स्थिता, T2 G4 5 प्रागुदक्प्रवणा शुभा, Cd उदकप्लवन सहिता (sic)

9 a) Ś1 K1 Ñ1 3 B D (except D5) °घुष्टे, T2 G4 5 °घुष्य, Cd as in text Ñ1 B D (except D5) समाजे तु (Dn D1 च), Ñ2 पुर चापि — d) Ñ B Da D2 5 T2 G4 5 वर T1 G1 - 6 M °र्थं भरत(T1 G2 पुरुष)र्षभ

10 a) Ś1 K1 रङ्ग्या भू°, K3 Ñ1, 3 B6 S रगभूमिं K3 Ñ1 3 B6 G2 4–6 °विपुला, T1 G1 3 M °विहिता — Ś1 K1 om 10^{bc} — b) K3 Ñ3 T1 G6 M °दृष्टा Ñ1 शास्त्र दृष्ट्वा, B5 6 D4 °दृष्ट्या T1 अकल्पयत्, G1 3, 6 M अकारयत् (for यथा°) T2 G2 4 5 अकरोद्दर्शनेप्सया — c) T2 G5 प्रेक्षा रग K0 3 D5 T2 G5 सुविपुल (of a), K2 4 °रुचिर — d) K0 तत्राथ, K3 Ñ3 T2 G5 ते तत्र, Ñ2 B D ते तस्य (D5 तत्रापि) (for तत्र च) — e) D5 T1 G (except G1 5) राज्ञा Ś1 K1 T1 G3 °पेता M3 5 सर्वगुणो° — f) Ś1 K1 B5 D5 नराधिप, K2 4 नरोत्तम, M6–8 द्विजर्षभ G2 4 स्त्रीणा च भरतर्षभ — After 10 T2 G4 5 ins

1407* मनस्यमञ्चान्विपुलानकरोद्दर्शनेप्सया ।
(see below)

11 T2 G5 om 11^{ab} — a) K2 4 ते (for च) — b) B5 तत्र तत्र ततो ज° — cd) S सचिवाश्च पुनर् (T2 G2 4 5 शिल्पिनश्च पृथून्) मचा-कारयामासुरच्छ्रितान्

12 a) T2 G2 4 5 ततस्तस्मिन्दिन प्राप्त — b) T2 G4 5 राजा सबलवाहन — After 12^{ab}, D4 (marg sec m) S ins

1408* सान्त पुर सहामात्यो व्यासस्यानुमते तदा ।
[D4 G3 °मतस्तदा, M3 (sup lin) व्यास चैव नरर्षभ]
Thereafter T2 G5 ins 1409* — c) T2 G4 5 भीष्ममग्रे पुरस्कृत्य — d) K2 6 Ñ D1 कृत; G3 द्रोण (for कृप) T2 G2 3 M om च Ś1 K1 2 4 °र्यमुत्त° — S ins. after 12 (T2 G5 after 1408*) D4 (marg sec m) after 13

1409* बाह्लीक सोमदत्त च भूरिश्रवसमेव च ।
कुरूनन्यांश्च सचिवानादाय नगराद्बहि ।
रङ्गभूमिं समासाद्य ब्राह्मणै सहितो नृप ।
Thereafter T2 G5 read 12^{cd}

13 a) G1 °प्रतिच्छन्न, T2 G5 मुक्तामाला° — b) K0 Ñ3 D2 5 T2 G (except G1 2) M7 8 वैदूर्य°, Ñ1 2 B Dn D4 वैदूर्यमणिशोभित्त, Da D1 °शोभित — c) T2 G4 5 °कुम्भपरिक्षिप्त — d) T1 G2 3 6 M °पारहत्; T2 G4 5 °पाविशत्

14 a) Ś1 K2 G1 5 °भाग — c) K0 2 Ñ1 2 B D (except D5) °श्च राज्ञ सर्वास्ता , M6 8 °श्च सर्वा राजस्ता° — d) Ñ3 ता सप्रक्षपरि°, T1 G1 3 6 तासा च परिचारिका , T2 G2 4 5 तेषामत पुराणि च (G2 °पुरस्त्रिय); M तेषां प्रेष्य परिच्छदान् (M3 5 °दा) — e) K0 2 B5 D4 5 G5 मच G1 3 6 कात — f) K0 दिव्यस्त्रि°, D5 दिव्या स्त्रि°

15 a) Ñ1 B5 6 Da D4 °णा क्षत्रिया वैश्या , S °क्षत्रविट्शूद्र — b) S सर्व तत्र समागत (G1 °गमत्) — After 15^{ab} T2 G4 5 (which om 15^{cd}) ins 1410* — c) Some MSS °नेप्सु Ś1 K2 4 समाभ्या° — d) Ñ1 2 B Da D2 4 विचेष्टित (for कृता°) — Ñ1, 2 B D ins after 15 T2 G4 5 after 15^{ab}

1410* क्षणेनैकस्थतां तत्र दर्शनेप्सु जगाम ह ।
[T2 G4 5 °नैकस्थया]

16 Ś1 K (except K4) om 16^{ab} — a) T1 M6 8 प्रवादितश्च, G1 °दित च — b) Bm 3 S जन(G2 6 यूनां) कोलाह° — c) T2 G5 °मेघोपरि° — d) Ś1 K1, 3 4 transp समा° and स T2 G5 °ज प्रत्यपद्यत (G5 °कुप्यत)

17 a) M (except M8) °केश

18 a) K0 D4 °म्बरे T G1, 6 तथा°. — b) Ñ3

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
ततो बद्धतनुत्राणा बद्धकक्ष्या महाबलाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २१
अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ २२
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा धृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्बाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ २४ C. 1. 5337 B. 1. 134. K. 1. 144.

सचिवैः सह; G1.6 स वि°; M5 संवि°. — c) T1 G2.3.6 वीतं; G1 युक्तं (for हीनं). — d) T G5 सांगार इव चांशु°; G3.4 सांगराग इ°; G6 सांगारुरिव (sic) चांशु°. *Cd cites* साङ्गारकः (as in text).

19 a) S (except G4) व्यासस्यानुमते चक्रे. — c) Ñ1 T1 G1-3.6 M अपि; B5 आह (for अत्र). T1 G1-3.6 M शास्त्रज्ञान्. Dn °णांस्तु सुमं°; D1 °श्चानुमं°; D2 °श्चास्त्रमं°; T2 G4.5 °णान्सर्वशास्त्रज्ञा°. — d) Ñ2 B1 Dn D1 कारया°. S (except T2 G4.5) मंगलैः. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 19 (T2 G5, after 20ab):

1411* सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
प्रददौ दक्षिणां राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L. 1) D4 M °मणिमुक्तानि. G3.6 वसूनि (for वस्त्राणि). G2.4 °स्राण्याभरणानि च.]

20 a) G2 ततः; Dn1.n2 सुख- (for अथ). D5 °घोषेण. — b) Ś1 K1 मुख्यस्य; T1 G (except G4.5) नाद°; M दान° (for पुण्य°). K2 Ñ1.2 B1.3 Dn D1.2 S समनं°. — *After* 20ab, *T2 G5 ins.* 1411*. — c) Ś1 K1 °शुश्चि-त्रमादाय; T2 G2.4.5 गृहीत्वोपविशुः सर्वे. — d) K0.3.4 D5 सर्वोप°; G2.4 रणोप°. D1 G6 नृपाः.

21 a) K0.3 Ñ3 बद्धतल°; Ñ1.2 B D बद्धांगुलि°. — b) N (except Ś1 K1 B1) °कक्षा. Ñ2 B D T2 G4.5 महारथाः. — c) G1 बद्धपत्राः; G5 °त्राणाः. *T2 G4.5* °णाश्च संनद्धा.

22 a) Ñ B D तु (for च). T1 सर्वे (for तत्र). T2 G4.5 यथाज्येष्ठक्रमं तत्र. — After 22ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।
रक्तचन्दनदिग्धाश्च रक्तमाल्यानुधारिणः ।
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचनाः ।
द्रोणेन समनुज्ञाताः गृह्य शस्त्रं परंतपाः ।
धनूंषि पूर्वं संगृह्य तप्तकाञ्चनभूषिताः ।
सज्जानि विविधाकाराः शरैः संधाय कौरवाः ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L. 2) M6-8 transp. चक्रुः and पूजां. — (L. 3) D4 सं; M सु- (for च). — (L. 4) T1 G1.3.4.6 समन्वि°; T2 G5 समन्वितं. — (L. 5) D4 T1 M3.5 °र्चंति. — (L. 6) T1 रक्तचंदनधारिणः. — *After line 8, G4* (marg. *sec. m.*) ins.:

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टांश्चेरुः सर्वे नरर्षभाः ।

— (L. 10) M6-8 °कारैः शस्त्रैः. — (L. 11) T1 G4 सर्वभू°; G3.6 °त्वा पूज्यानि. D4 M अमोहयन्.]

— c) Ś1 °रस्त्रैर्. Ś1 K0 T1 °वीराः. — d) Ś1 K1 °द्भुताः. M कुमाराद्भुतदर्शनं (M3 *sup. lin.* °नाः; M5 °राश्चाद्भुदर्शनाः). — After 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1414* केषांचित्तरमूलेषु शरा निपतिता नृप ।
केषांचित्पुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायकाः ।
केचिल्लक्ष्याणि विविधैर्बाणैराहतलक्षणैः ।
विव्यधुर्लाघवोत्सृष्टैर्गुरूणि च लघूनि च ।

[(L. 1) T2 G4.5 तत्र माल्ये°; G1 तत्पुष्ये°; G3 M3.5 तत्र मू°; M6-8 तत्र या°. M6-8 रणे (for नृप). T1 शराग्निनिपतितादू° (sic). — (L. 2) T2 G4.5 °ष्ट्वासक्ता बाणपंक्तयः. — (L. 3) D4 °णैरात्तशरासनैः; T1 G2.3 M3.5 °राहि° (M3 *sup. lin.* °राह°); T2 G4.5 °णैर(T2 °रा)हित-लक्षणाः. — (L. 4) T1 G1.2.6 M3.5 बिभिदुर् (for विव्यधुर्).]

23 T1 G1 om. 23a–24b. — a) K2 T2 G5 °च्छिरःक्षे°. — c) Ś1 K D5 मनुष्या. — d) Ś1 K1 Dn D1 M5 सुविस्मिताः; Ñ1.2 B5.6 सुवि°.

24 T1 G1 om. 24ab (cf. v. l. 23). — a) K2 ततो (for ते स्म). K Ñ B1 Dn D5 T2 G (G1 om.) M3.5 बिभिदुर् (K2 बहुभिर्). — b) Ñ2 °शोभनैः. — c) M6-8 विविधुर्. K3 °वोपेतैः. T1 G1 °धैर्बाणसंघैः; G3 केचि-द्बाणाधुधोत्सृष्टैः (sic). — d) T G (except G2.6) °ह्यंते.

338 4. 27 4 38 तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा चुक्रुशुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गान्रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
बद्धकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

25 ^{d}) T1 G1 प्रेक्षिता, G2 3 6 M प्रेक्षका Ś1 K1 विस्मय ययु, D4 °ताननाः T2 G4 5 प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मया

26 ^{a}) Ñ B D °शुश्चान्ये (D5 °त्र) G3 नागरा विविशुस्त° — ^{b}) S (except M3) शतशोथ सह° — ^{d}) T2 G4 5 नागरा, M प्रेक्षका (for भार°) T1 G1-3 6 प्रेक्षका साधु साध्विति (G3 विस्मिता).

27 G3 om 27^{bc}, D1 om 27^{b}-28^{c} — ^{b}) M6-8 वा (for च) T2 G4 5 यथाचार्यानुशासन

28 D1 om 28^{abc} (cf v 1 27) — ^{a}) T1 G (except G3 6) गृहीत्वा K2 बहुचर्मा°, T G (except G3) °र्माणि (T1 °र्माण) — ^{c}) T G1-3 5 6 शस्त्रमार्गान् G4 सहसा मार्गणोत्सृष्टा — ^{d}) T2 G4 5 °ह सर्वे नरर्षभा

29 ^{a}) D4 शिक्षां (for शोभां) — ^{b}) T2 G4 5 सुस्थितिं (for स्थिर°) — ^{c}) Ś1 वीराणां (for सर्वे°) — ^{d}) K0 3 Ñ B D प्रयोग, T1 G1 5 6 M5 7 8 °गात्, T2 G2-4 M4 6 °गान् K3 G1 °चर्मण, Ñ B D (except D5) °णो, G2 M6-8 °णि

30 ^{a}) K0 3 D5 T2 G4 5 M6 8 °संरब्धौ, K1 °संहृ°, Ñ1 °संदृ°, B3 Da D4 °संहृ°, T1 G1 3 6 °संक्रुद्धौ M4 6 अथ रणसुसंक्रुद्धौ — ^{b}) K0 3 D4 8 दुर्योधन°; T2 G4 वृकोदरसुयोधनौ — ^{c}) G3 अपि तीर्णौ — ^{d}) Ś1 सशृङ्गौ पर्वताविव, K1 T2 G4 5 सशृङ्गाविव पर्वतौ, G6 द्विशृङ्गाविव चाचलौ

31 ^{a}) N (except Ś1 V1) T1 G3 °कक्षौ (K1 °कक्ष्या), G2 °रक्षौ; G6 शूरप्रक्षा K0 D4 महाकायौ — ^{b}) D4 समय° — ^{c}) Ś1 K0 3 B D (except Dn1) T2 G3-6 बृहन्तौ; K1 बृहन्ता; K2 बृंहितौ; K4 बृहन्तौ; T1 वसन्तौ; G2 बृहन्तो; M4 बृषतो N (except K3) वासिता°

32 D1 om 32. G2 repeats 32^{cd} (with v 1) — ^{c}) Ñ3 Dn मडलगतौ, T2 G5 निर्मलावेतौ, G2 (first time) 6 चचलगतौ, G2 (second time) M7 8 °गतौ; M1p as in text — ^{d}) T2 G2 (second time) 4 5 सदर्पाविव; M °शृङ्गा° Ñ B D (except D5) T1 G (except G4 5) कुञ्जरौ (for गोवृ°), cf 13^{d}

33 ^{a}) G6 transp विदु° and धृत° — ^{b}) Ñ B D4 Dn D1 4 (before corr) गान्धार्यां S च महामतिः Cd पाडवारणि (as in text) — ^{c}) K3 D5 S न्यवेदयत Ś1 K1 3 4 D5 ता सर्वा — ^{d}) D1 पांडवानां (for कुमा°) Ś1 कृताजलि, K1 3 4 D5 कृतास्त्रतां, G6 च चेष्टित

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* T1 सभव Ś1 K Ñ B D. Dn D2 4 5 (all om sub-parvan name) mention only अस्त्र (K1 om अस्त्र; Ñ1 2 B3 4 Da D4 शिक्षा; B1 4 अस्त्रशिक्षा) दर्शन — *Adhy name* K0 रङ्गप्रवेशः; G1 रङ्गावतरण — *Adhy no* (figures words or both) K3 *sup lin* 119, B1 131, B3 T1 127, Dn2 133, D4m 135, T2 G2 3 M 77, G1 4 6 78, G3 79 — *Śloka no* Dn 35, M3 45 — *Aggregate śloka no.* Dn2 5315

125

1 Ś1 K1 2 D5 S om उवाच — ^{a}) Ñ1 2 B D (except D1) हि, T1 G3 तु (for च) T2 G1 4 5 दुर्योधने — ^{c}) G3 °घेहात् — ^{d}) K0 2 Da D1 4 G1 2 M6 8 द्वितीया°

2 ^{a}) Ś1 K D3 द्वे वीरः Ñ2 3 B1 3 Da द्वौ वीरः S अथ द्वे T2 कुरुद्वे वीरिः G1 3 कुरुवीरेति — ^{c}) Ś1 K D4 द्वे भीमः Ñ2 3 B1 3 Da Dn(1) द्वौ भीमः S अथ द्वे

१२५

वैशंपायन उवाच ।

कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १
हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २
ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्यावुभावपि ।
मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविवार्णवौ ॥ ५
ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८
काञ्चनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ९
ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः । C. 1. 5258 B. 1. 130 K. 1. 145

हा भीमेत्यपपाठः ॥ K1 इति च नदन, K3 इति स्तुन्वतां, Ñ1 3 B D इति जल्पता (D5 कुरुनदन), Ñ2 इति नर्दतां, S भीम इत्युत — cd) T2 G3 4 5 °णा °ल °द सहसेरित

3 ab) T1 G2 क्षुब्धतर (G2 °तरस्) तत्र, T2 G1.4–6 M °र्णवसम Ś1 क्षुब्धार्णवनिभ रग समालोक्याथ बुद्धि°

4 Before 4, Ñ Dn D1 4 ins द्रोण उ° — a) Ñ3 T2 G3 5 M8 वारयेता G1 महाभागौ, M6 8 °वीरौ — b) D2 कृतयोगौ; T2 G3 4.5 °विद्यौ G2 4 इह (for अपि) — c) K3 रगविभेदोय, T1 G2 रगस्य कोपोय; G3 °प्रकारोय T2 G5 पुत्र मा रगकोपो भूत् — d) T2 G5 वृकोदरसुयोधनौ — After 4 D4 (marg sec m) S ins

1415* तत उत्थाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।
गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।
अल योग्याकृत वेगमत्र साहसमित्युत ।

[Before line 1 D4 ins वैश° उ° — (L 1) D4 उत्थाय सहसा — (L 2) T1 °राज्ञा हि महती—कुरु शासन — (L 3) D4 G2 4 शिक्षाकृत, G3 योग्यौ कृत D4 रग, T1 शिक्षा, G1 2 योग (for वेग)]

5 Before 5, Ñ3 Dn D1 ins वैश° उ° — a) K2 Da1 D5 युगातानल, M8.5 युगात इव K0 2 D5 रब्धौ, K1 लब्धौ, K4 क्रुद्धौ (for क्षुब्धौ) — b) K3 Ñ B D (except D2 5) महावेलौ T2 G5 वेलयेव महार्णवौ

6 a) Ś1 K1 रगार्णव°, S (except T2 G3 5) रगांकण° — c) Ś1 K4 D5 T2 G3 5 वादित्ररव, K1 °वर — d) Ś1 K Ñ1 B5 Dn D1 5 T1 G1.6 M6 8 °निभस्वन, T2 G3 4 5 तदा मेघसम (T2 °रव)स्वन

7 Before 7, T1 M6 8 ins द्रोण — b) Dn D1 सर्वशस्त्रविशारद — c) G2 °नुजवल, M7 °त्मजसम, Cd as in text

8 a) T1 G1 2 6 °वचनात्सोथ, T2 G4 5 M °वचनस्याते — d) K4 सतूण सज्जकार्मुक

9 b) Ś1 फल्गुण, K0 2–4 Ñ B D (D4 before corr) M6–8 फाल्गुन°, K1 G3 फल्गुन (K1 °ण), T2 G4 5 पाडव — c) Da G1 सार्क°, G4 अर्क, G6 एक

10 a) K8 सर्वस्य लोकस्य — b) K3 सविस्मयभवत्तदा, Dn T1 G1 2 समुत्पिंजलकोभवत्, D5 °त्पिंडो महानभूत्, T2 °त्पचलकोभवत्, G3 6 M °त्पिंज (M6 8 °ग)लिकोभवत्, G4.5 °त्पिच्छ (G5 °च)लकोभवत् Cd cites समुत्पिंज (as in text) — c) Ś1 K1 3 B5 D1 प्रवाद्यत, K2 4 B1 3 अवा° S वादित्राण्यप्य (T2 G2 4 5 °णि प्र°; G1 °प्यस्य, M °णि च)वाद्यत (M °ते) — d) K1 शखाद्यैर K0 2 D5 च सर्वश (for सम°) T2 G2 4 तत वाद्यानि सर्वश

11 Before 11 D2 S (except G1 4) ins प्रेक्षका (D2 cont. ऊचु) — a) K3 पाडुसुत — b) Ñ2 3 B1 3 Dn D1 3 मध्यमपाडव (by transp) — c) K2 महेंद्राय — d) K0 एव, Ñ2 एक, M6–8 परि (for एष)

12 a) Ś1 ज्येष्ठ, Da लोके — b) T1 [ऽ]प्येष K0 2 धर्मविदां — c) T2 G3 4 5 °वतामग्र्य° (T2 G5 °ग्र)

12 एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
13 इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्नवसंमिश्रैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५

विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्गिरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावापतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— d) K2 शीलज्ञानविधौ; K3 सत्वज्ञानविधिः. T1 G1.3.6 M शीलरत्ना(G3 °वत्मां)करोऽर्जुनः (T2 °उज्वलः); T2 G2.4.5 एष ज्ञानवतां वरः (T2 G5 निधिः). — After 12, T2 G1.2.4.5 ins.:

1416* एष कंसविमर्दस्य साक्षात्प्राणसमः सखा ।
एष यत्प्रतिजानाति तस्य पारं गमिष्यति ।

13 Before 13, T1 G1.3.6 M ins. वैशं°. — a) Ñ2 B1 Dn D4.5 तुमुला; B6 Da बहुला; T1 मधुरा (for अतुला). — b) Ñ3 Dn D1.4 शुश्रुवुः. — c) Ś1 K4 Ñ1 G2 प्रसव-; K0 Ñ3 °स्नव; K2.3 Da2 °श्रव; D1 °स्तव-; D5 °स्ताव- (for प्रस्नव-). K0.2 -संक्लिन्नं; Ñ2.3 B D (except D5) -संयुक्तैः; T2 G5 -संमिश्रं; G4 -संयुक्तं (for -संमिश्रैः). — d) K0.2 पयःसिक्तं; K3 अश्रुपूर्णं; D5 अस्रैः सिक्तं. B6 D4 क्लिन्नांबरोभवत्.

14 D2 om. 14ab. — b) K1 T1 °रथाभवत्. — c) Ar;p नरश्रेष्ठ.

15 Before 15, S (except M1) ins. धृतराष्ट्रः. T2 (hapl.) om. 15–16 and धृत° उ° (in 17). — a) K4 S (except G3; T2 om.) °र्णवसमः. — b) K0.2–4 D4.5 T1 G1–3 सुमहान्स्वनः. — c) Ś1 दिशश्च प्रदिशश्चैव; K1 श्रूयते सुमहाभागो; G3 °वोत्थितं रंगं. — d) D2 भिंदंति च. Ś1 K3 G1.2 T1 M (except M1) नभस्थलं. G3 विभिंदन्नभसस्तलं.

16 K1 S om. उवाच. T2 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) K1 महाभाग; K3 Ñ1 G1.3.6 °बाहुः; B6 °वीर्यैः; T1 °बाहो. — b) Ś1 K1 फल्गुणः; K0.2–4 Ñ B D (except D1) G2.6 फाल्गुनः; T1 G1 M कौंतेयः. Ś1 जयतां वरः. — c) Ś1 अस्त्रलाघवदर्शयंस्ति; K1 अस्त्राणि दर्शयन्वीरः. — d) K0 तथैष; K1 B6 T1 G (except G1) M6–8 °त्रैव; B3 °दैव; D5 °स्यैष. K0.2–4 D1.4.5 सुमहान्स्वन°; S (T2 om.) जननिस्वनः (cf. 15b).

17 Ś1 K1.3 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — b) T1 G1 कृतार्थोसि; M3.5 विदुराद्य (for रक्षितो°).

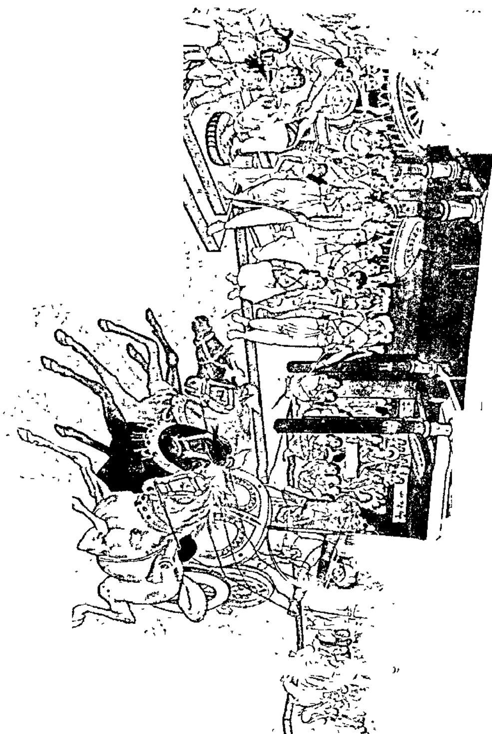
18 Ś1 K1.3 D1.5 S om. उवाच; K4 M1 om. the ref. — a) K0.2.4 Ñ B D T G प्रसुदिते; K3 पर्यु°. — b) Ñ1.2 B6 Da Dn D1 प्रसु°; Ñ3 पर्यु°; B1.3.5 D2.4 प्रस्य° (for पर्य°). — d) K0.2.4 Ñ B D °यामास°.

19 b) T1 G1 °सृजज्जलं. — c) S वायव्याद्. — d) K2.4 G2.6 पर्जन्येन; T1 G1.3 M °न्याद्.

20 a) Da1 चाविशद्; T1 अथसृजद्; T2 G2–6 M °सृजद्; G1 अप्यसृजद्; G3 स्यसृजद्. — b) Ñ B1 (m as in text).3 Dn D1 T2 G4 M1 अभवद्गिरिः; B6 D2.4 T1 G2.3.5.6 असृजद्गिरिं; M6–8 अपि पर्वतान्. — d) K1 पुनः सोंतर्हितो°.

21 a) Ñ2 transp. प्रांशुः and ह्रस्वः. — b) T2 G3 क्षणेन (cf. c). Ś1 K1 रथपूर्वतः; T1 (sup. lin.) G1 °मार्गतः; G6 °धुर्यतः. — c) Ś1 K1 क्षणाच्च (cf. a). — d) Ś1 K0.3.4 T1 G1 अव(Ś1 °व)पतन्. Ñ B D अपतन् (D5 अभ्यापतन्); T2 G1 अभ्यपतन्.

22 a) K3 तु- (for the first च). S °मारं च सूक्ष्मं(T1 G2.3.6 M1 दूरं; M3.6–8 धीर)म. — b) T G गुरुभारि; M

गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्ववलम्बिते ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चाभवत् ।
गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निस्वने ॥ २६
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ॥ २७
दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं स्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किं स्विदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्घनैः ॥ २८
रङ्गस्थैवं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो बभौ ।
पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ३०
अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१
स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२ C. 1. 5378 B. 1. 135. 32 K. 1. 145. 83

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

गुरुसेवी (M5 नित्यं चापि). — c) D5 लाघवेन. K0 Da D5 G2.4 अपि; G6 हि (for अभि-). Ñ1.2 B5 m.6 Da Dn D1 °संक्षिप्तः. — d) M5 निशितैः शरैः. For 22^d, G1 reads 23^d, repeating it in its proper place.

23 a) T2 G2.4 भ्रमरस्य. K3 चतुस्तत्र (for वराह°). G1 भूताश्वेतवराहाणां. — b) K1 Da Dn2.n3 D4 (before corr.) लौहस्य; K3 विह°; D1 लौम°; D4 (by corr.) लोक°; T2 G1.3 M सिंह°; T2 G2.4 काक°; G6 वाह°. K1 प्रमुखी; T1 G2.4.5 च मुखे. K2 स्थितः; G6 स्थितिः. — c) K0.2 D5 बाणशतान् राजन्; K1 बाणा सुसंसक्ता; K3.4 बाणान्सु(K4 °णांस्तु)सं°; Ñ1.2 B1.5 D2 बाणान्सुसंयुक्तान्; B3 Da T G बाणानसंयु°. — d) K2 प्र; Ñ B6 Dn1.n2 सं- (for स). T2 G2.4.5 निचखानैकबाण°. G1 repeats 23^d here (cf. v. l. 22).

24 a) Ñ1 मध्ये; G2 गवो; M6-8 गोप्ये (for गव्ये). B6 Da S (except G1.6) विषाणे. Some MSS. -कोपे. — b) K0.2 रज्वावलं°; Ñ1 बद्धावलं°; Ñ2 B (except B6) Dn D1.2.4.5 °लंबिनि; Da रज्वावलंबिनि. S बालरज्ज्वा(M3 °ज्व)वलं°. — c) G6 M7 महावीरः.

25 a) Ś1 K0.1.3 Da D5 °मादिषु (for °मादि सु-). K (except K3) महान् (K4 सुमहान्). T2 G2.4.5 एवमादि महावीर्यः. — b) K2 Ñ B1.3.6 D (except D5) T2 G1.3 चानघ (D2 T2 G4.5 °घः); B5 लाघवं (for चाभवत्). — c) T2 गदया; G4 लीलया; G6 गदायाः. Ś1 शास्त्रकुशलो; K0 चापि कु°; K2-4 Ñ B6 D2 S चा(Ñ1 M5 स)स्त्र°. — d) K0.2.3 Ñ3 दर्शनान्स; Ñ1.2 B D मंडलानि; T G M6-8 दर्शकानां; M3.6 नानायोग्यां. Ñ3 Dn2 व्यदर्शं°; Dn1.n3 D1 T1 G1.3.6 M6-8 प्रदर्शयन् (Dn1.n3 °त्); T2 G2.4.5 M3.5 अदर्शयत्. Cd cites दर्शनाद् (? read दर्शनान्). — After 25, S ins.:

1417* चक्रतोमरपाशानां भिण्डिपालपरश्वधाम् ।
अन्येषां चापि शिक्षाणां दर्शयामास लाघवम् ।

[(L. 1) T G2.4-6 °परश्वधैः. — (L. 2) T2 G4-6 च महाशिक्षां; G3 चापि शस्त्राणां.]

26 a) Ś1 K3 समाप्ते भू°; Cd as in text. — b) T2 G4.5 °णि चानघ. — c) T2 हर्षीभूते; G5 हर्षे°; G6 महा°. Ś1 K1 समाजेत्र. — d) D5 T1 वादित्राणां च; G1 वादित्रस्वन-. Some MSS. निःस्वने.

27 b) Ñ1.2 °सूचनः. K3 सुमहानिस्वनस्तदा. — After 27^{ab}, K0.2 D5 ins.:

1418* स शब्दः सुमहानासीत्पूरयन्निव रोदसी ।

— cd) K2 D2 T2 G5 शुश्राव; Da श्रूयते (for शुश्रु°). G5 भूरिनिस्वनः. Some MSS. °निःस्वनः. B5 अस्त्राणामभवद्घोषो वज्रनिष्पेषनिस्वनः.

28 a) S (except G3 M5) शीर्यंते. K3 T2 G4.5 गिरयः किंस्वित् (G5 सम्यक्); Ñ3 (by transp.) गिरयः किं नु. — b) G3 स्म दीर्यते; M विशी°. B6 Da D4 किंस्विच्छिद्यते मही; G1 किं नु स्विद्भूर्विदार्यते. — d) Ñ B D जलधाराघनैर् (B5 D2 °धरैर्); G5 °भारवनैर्; G6 °भारस्वनैर्.

29 a) Da मतिरभूत्; G5 समभवत्. — c) T2 G2.4.5 M3.5 द्वारस्याभि°.

30 a) K3 सर्वे (for पार्थैर्). — c) K0.2 संवृतः पंचतारेण; T2 G4.5 °तारेण हस्तेन. — d) K2 संपूर्ण इव; K4 नाक्षत्रेणेव; Cd सावित्रे° (as in text). T2 G4.5 चंद्रमाः स्वर्गतो यथा.

32 a) G1.3 तैस्तथा. — c) S अवस्थितः बभौ (M

१२६

79 1 1 वैशंपायन उवाच ।

दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः ॥ १
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ २
कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३
सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।
असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ९
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वर ।

स्थितैः). Ko.2 Ñ B D गदाग्रपाणिः समवस्थितैः वृतः (Ko D5 ततः; K2 तथा; Ñ3 स्थितः). — c) T G स्थितस्तदा; M3.5 बभौ तदा. T2 G3.4.5 यथा (for पुरा). — d) K2 T1 G1.2.6 M °गणैरिवावृतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add अस्त्रदर्शन. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1, n3 D2.4.5 M3.5 (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र(B5 शिक्षा-; Da शस्त्र)दर्शन. — *Adhy. name:* Ko अर्जुनास्त्रसौष्ठवं; G1 अर्जुनरंगावतरणं; M6-8 धनंजयावतारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 132; B5 T1 128; Dn1, n3 134; D4m 136; T2 G2.3 M 78; G1.4.6 79; G2 80. — *S'loka no.:* Dn 32; M8 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5379.

126

1 Ś1 K1.2 D5 S om. उवाच. — After वैशं°, S ins.:
1419* एतस्मिन्नेव काले तु तस्मिञ्जनसमागमे ।
— a) K3 °वसाने; S दत्तावकाशः. — b) Ś1 Ñ1.2 Dn °लोचनः. — G6 reads 1a–3d after 7.

2 ab) = 1. 57. 82ef; 104. 11ab. G3 transp. सह° and कव°. K3 °लोज्वलिताननः; Ñ1.2 °लोज्वलभूषणः. — c) K2 °बद्धतूणीरः; Ñ3 °बाणनिस्त्रिंशः. — d) Ś1 K2 पद्भ्यां°. T2 G4.5 साक्षादिव दिवाकरः.

3 a) S (except T2 G4.5) कानीनस्तु (G1.2 °मोसौ). — b) G6 पृथापुत्रः प्रतापवान्. — G6 om. 3cd; G3 om. 3c–7b. — c) T1 M6-8 तिग्मांशोर्. — d) T1 G1 °बलमर्दनः; T2 G3.4.5 °गणनाशनः.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) B1 Dn D1.5 बलवीर्य°; M6-8 तुल्यरूप°. — c) Ś1 K (except Ko) B6.8 Da Dn1 D4 T G2 °गणैः.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) D2 तुल्यः (for प्रांशुः). — d) K3.4 °स्यांगसंभवः.

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — b) Ñ3 सर्वं तद् (for सर्व°). K3.4 °मुत्तमं; B3m °मंडपं. — d) Ś1 K1 om. न. Ko.3 D5 °दृतमथा°; B1(m as in text).3 Da D3.4 °दृत इवा°; S (G3 om.) नामपूर्व(T2 G4.5 मूर्ध्ना इव)मथाक°. Cd as in text.

7 G3 om. 7ab (cf. v. l. 3). — a) T2 G4.5 समाजो; G3.6 समाजे. — b) K3 विस्मयः; D5 विस्मयात्; G1 निर्गल: (for निश्च°). Ś1 भूत°; K1.3 स्थित°; T2 G5 स्निग्ध°; G3 स्मित°. — c) Ko.3.4 B5 Da D1 T2 G6 M1 °गतः. — After 7, G6 reads 1a–3d.

8 a) Ś1 °वीर्येण; K3.4 °धारेण; Ñ2 Da D1 °गंभीर°. — b) K1 Ñ3 स्वनेन. — M6-8 (hapl.) om. 8c–10b. — c) B1.2 Da3 D1 T2 G5 °ज्ञातः. — d) Ś1 सावित्रिः.

9 M6-8 om. 9 (cf. v. l. 8); G4 om. 9a–13b. — Before 9, Ko.3 D4.5 ins. कर्ण उ°; M3.5 कर्णः. — b) T2 G3.5 सविशेषम् (for विशेषवद्). — d) Ñ3 D1 पार्थ मा (for मात्मना). S (G4 M6-8 om.) मा भूदात्मनि विस्मयः.

10 M6-8 om. 10ab; G4 om. 10 (cf. v. l. 8, 9). Before 10, D4 ins. वैशं° उ°. — a) G6 वचस् (for ततस्).

यन्त्रोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।
दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७
अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९
किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत । C. 1. B. 1. K. 1.

T2 G2.3 तस्मिन् (for तस्य). — b) K1-3 B5.6 Da1 Dn1 D1.3.4.5 T G1.5 M5 वरः. — c) G1.2 °त्क्षिप्तं. Ñ1.2 B D इवोत्तस्थौ (D5 इवाक्षिप्तं). — d) Ñ B D (except D5) क्षिप्रं वै (Ñ3 उत्तस्थे); S (G4 om.) उत्थितः (G1 आस्थितः). M3 (*inf. lin.* as in text).5 सर्वशो. T1 स तदार्जुनः.

11 G4 om. 11 (cf. v. l. 9). — a) K0 Ñ B D G3.6 मनुजव्याघ्र (Ñ1.2 Dn1 D1.4 °घ्रं); M3.5 °व्याघ्रं. T2 G2.3 ह्रीश्च प्रीतिश्च युगपत्. — b) K1 T G2.3 °मथाविशत्; K4 °मथाब्रवीत्; Ñ1.2 B D (except D5) °मुपाविशत्; G3 (*sup. lin.* as in text) °मयाचत. — c) T2 G2.3 बीभत्सोः. — d) K0.2 Ñ B D क्षणेनान्वा(K0 °न त्वा-; Ñ1 °नानु-; Ñ2 D4 °नाथा-; Da °नाभ्या-; D1 °नात्मा-; D2 °नात्या-; D5 °नाथ)विवेश ह; K1 °नान्वाविशं नृप; K3 G1 °नान्वा(G1 °न त्वा)विशत्सह; K4 °नान्वावि°; T1 G3.6 M °णेन त्वावि°; T2 G2.3 °णेन समपद्यत.

12 G4 om. 12 (cf. v. l. 9). — a)=21a. — b) Ñ3 S (G4 om.) °रणस्तदा (T2 G2.3 °रणार्णवः). — c) K0 D5 कर्म; B3 सेम (for तत्र).

13 Before 13, T1 G1.2 ins. वैशं°. — G4 om. 13ab (cf. v. l. 9). — b) Ś1 K Ñ1 D5 पार्थिवः (Ñ1 D5 °व; K0 भारतः). — cd) T1 G1-3 M तदा मुदा; G6 मुदा तदा. For 13cd, T2 G4.5 subst. line 2 of 1420* (cf. v. l. 15).

14 G4 om. 14–15. Before 14, K0.3 Ñ1.2 Dn D1.4 ins. दुर्योधन उ°; D5 सुयोधन उ°. — b) B6 कामदः. — c) K0.3 इदं; D2 धनं (for अहं).

15 G4 om. 15 (cf. v. l. 14). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M6-8 ते (for मे). S (G4 om.) राजन् (for ऽन्येन). Ś1 K Da1 D2 कृतं सर्वं ममेत्येवं; Ñ1 °तं न सर्वेणान्येन; Ñ2 Dn D1 °तं सर्वमहं मन्ये; D4 °तं सर्वं च मन्येहं; D5 °तं सर्वं ममत्वेन. — b) Ś1 K Ñ3 D2 तु (for च). S (G4 om.) भवता (for च त्वया). Ś1 K1-4 Ñ3 वृणे त्वया (by transp.); K0 D5 वृणोमि ते. — c) K3 B1.5 G3 तु (for च). — d) Ñ1.2 B D (except D5) °च्छाम्यहं प्रभो (B6 D4 प्रियं). — After 15, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G4.6) ins.:

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दीर्घोच्छ्रितभुजं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D4 M6-8 ins. वैशं°. — (L. 2) For T2 G4.5 cf. v. l. 13. D4 कर्णं दीर्घभुजाभ्यां च.]

16 G6 om. 16. Ś1 K1 T2 G2.3 M6-8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. D5 सुयोधनः. — a) B6 भुंक्त्वा भोगा°. — b) M5 यदयं (for बन्धू°). G3 मय°; M5 प्रीति°. — c) G3 रिपूणां (for दुर्हृ°). — d) M6-8 अविंदत (for मरिं°).

17 Ś1 K1.3 D2.3 S om. उवाच. — b) B6 transp. मत्वा and पार्थो. — d) Ś1 K0.1 °मिवोत्थितं (K0 °तः).

18 Before 18, K0.3 Ñ3 B3.6 D (except D1.2) ins. अर्जुन उ°; T1 G1.3 M अर्जुनः. — a) K1 °हतानां; K2-4 Ñ B D °सृष्टानां; T1 अनाहृष्टोपहूतानां. — b) K0.3 अनाघ्रातोप°; Ñ3 B3.6 Da S °जल्पतां (G3 अनाभूतोपकल्पतां; G5 अप्रश्ने बहु जल्पतां); D2 अनाघृष्टोप ज°. — c) G3 ततः; M (except M3) गतः (for हतः).

19 Ś1 K1 S om. उवाच. — ab) Ś1 K1 फल्गुण; K2-4 Ñ B Da Dn D1.2 फा°. K0 D5 °सामान्योयवा किं मन्यते

गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोजवैः ।
आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्घनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।
भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

भवान्. — c) Ko D5 बल°; B5 °श्रेष्ठांश्च; Cd as in text. Ñ B6 D (except D2.5) राजानो; B5 राजन्यान्. — After 19, Ko.3.4 ins.:

1421* वाग्वीर्या ब्राह्मणाः प्रोक्ता वैश्याश्च धनवीर्यतः ।
कर्मवीर्याः स्मृताः शूद्रा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

20 a) K1 Ñ3 B (B3m as in text) D दुर्बलायासैः; K3 बहुलालापैः; K4 °लालापैः; Ñ1.2 °लातापैः; G6 °स्यैः. — c) Ko Ñ1.2 B6 D1 G3 सकाशे (Ñ1 G3 °शं). — d) Ñ2 प्राहरेयं. Ñ1 G3.6 शितैः (for शिरः). K4 T2 G6 transp. शिरः and शरैः.

21 Ś1 K1.2 T2 G6 M6-8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — a) =12a. — c) Ñ1.2 B6 D4.5 T1 G1 °याविष्टो; G3 °यान्विष्टः; G5 °त्वरसाश्लि°; G6 °श्लिष्टैः; Cd as in text.

22 b) Ko भ्रात्रा च; Ñ1 संयातः; Da G2 सभ्राता. — c) D2 G1.2.4.6 ततः; T1 G1 तदा (for स्थितः).

23 a) Ko °घुग्लदः; K1 °शुरस्वनितैः; Cd as in text. — b) Ñ1.2 B D M Cd °गमैः. — d) Ko.3 °मालिभिः; T2 G1.3 पुरंदरपुरःसरैः; G1.3 °भासिभिः.

24 a) T2 G2.4.5 M6.8 सुतप्रेहा°. — b) K4 °सेक्रिनं; Ñ1 च रंगस्थो°; T2 G2.3.5.6 (inf. lin. as in text) °लोकनं. — c) T1 भास्करेणप्ययं नूनं (sic). — d) M6.8 समीपस्थान्यनान्प्रभुः.

25 a) B1 घन°; M6-8 °च्छायाय°. Ś1 से; K1 T1 G1.2.6 M च (for तु). B6 Da °संगूढः; T2 G2.5.6 °गूढात्मा. — c) Ko.2 चार्जुनः; K1 फल्गुणः; Ñ1.2 B D (except D5) फा(D4 फ)ल्गुनः. — c) Ś1 °क्लिष्टः; B3 °क्लृप्तः; S °व्यक्तः; Cd as in text. — d) K1 समपश्यत; K2.4 परिदृश्यते.

26 c) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो. — d) Ko भारद्वाजस्ततो°; T2 G1.2 पार्थो यत्र ततो°.

27 b) Ko °मवर्तत. — c) Ñ1.2 B (except B6) Da D3 T2 G5 °राज°; T1 G1-4.6 M कुंती°. — d) T2 G4.5 सा (for ह).

28 a) K3 ततस्तां; G3 तां तदा. N (except Ś1 Ko.4) G3.4 मोहमापन्नां; M6.8 °संविग्नां. — K2 om. 28c-30b; M6-8 (hapl.) om. 28c-30d. — d) Ś1 K (K3 om.) Ñ B Da Dn D1.2 प्रेष्याभिश्चंदनोदकैः (Ñ3 वारिभिः सुव्यक्षितांक्षरैः); D4 S (M6-8 om.) प्रोक्ष्य चंदनवारिणा (G3.6 M6.8 °भिः); D5 °नोदकैः.

29 K2 M6-8 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) Ñ1 °प्राणैस्. — b) Ñ3 transp. तौ and उभौ. Ko Ñ1.2 B D (except D5) T1 °शुभौ परिदं°. Cd cites (only) दंशितौ (as in text). — cd) Ko Ñ1.2 B D सुसंभ्रांता (D5 °ह्सा). T2 G1.3 पुत्रावज्ञाततत्त्वार्थौ मोहिता सा स्ववैक्षत.

30 K2 om. 30ab; M6-8 om. 30 (cf. v. l. 28). — a) K3 °धततारौ दृष्ट्वा; B5 °धतौ महावीर्यौ; T2 G4.6 ततस्ता(T2 तावुभा)वुग्रधन्वानौ.

31 a) K2.4 अयं पृथासुतः कर्ण(ः).

32 d) T2 G6 M किं च; T2 G3.4.5 केषां; G1 किंचिद (for येषां). G1.4 (before corr.) च; G3 (before corr.) स्व (for त्वं). Ñ B1.2.6 Dn D2.4 G5 °भूषणः; B3 D1.5

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥ ३२
एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३
दुर्योधन उवाच ।
आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ३४
यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।
काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ।
अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥ ३६
सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ ३८
एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९ C. 1. / B. 1. 136 / K. 1.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T2 G2.5 °भूषणं; T1 G1.3.6 M भूषयेः कुलं. — c) T1 G1.3.6 M च (for त्वां). — After 32, K0.3.4 Ñ B D ins.:

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ।

33 Before 33, Ś1 K1.3 D2.5 S ins. वैशं°; K0.3.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — b) T2 G2.4.5 व्रीडयानत°. — c) K0.4 Ñ2 B D (except D5) G3 वर्षांबुभिक्लिन्नं (G3 °वक्लिन्नं; B6 °वह्निन्नं); Ñ1 वर्षांबुतिक्लि°; Ñ3 T1 G1.2.6 °बुदक्लि°; T2 G4.5 हेमांबुसंक्लि°; M3.5 °बुसंक्लि°; M6-8 मेघसुसंक्लि°. — d) K3 D5 °मालिगितं; G1 °मालोलितं.

34 Ś1 K2 D5 S om. उवाच. — b) Ś1 शास्त्रविचारणे; Ñ1 पात्र वि°; S धर्मवि°. — c) Ñ Dn M5 सत्; D2 स; Cd सत्- (as in text). T2 धीर°; M3.5 वीर° (for शूर°). — d) K0.3 Ñ B (except B5) D (except D5) transp. सेनां and यश्च. — After 34, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1423* अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[= Manu 9. 321. — (L. 1) G2 ब्रह्मणः; G6 ब्राह्मणः. — (L. 2) T2 सर्वगतं.]

35 a) K2.4 यथायं. Ś1 K1 फल्गुणो; K0.3-4 Ñ B D (except D4) T2 फा°. G6 यं फल्गुनो हि युद्धेन. — b) G6 राज्ञा योद्धुमिहेच्छति. — d) T1 G1.3 M राजा (for मया). M6-8 राज्ञो (for राज्ये). K3-4 °षेचितः; T1 G1.3.6 M6.7 °षिच्यतां. — T (T2 om. lines 3–4) G M5 ins. after 35: D2.4 (marg. sec. m.) M3.6-8 (the latter three om. lines 3–4), after वैशं° (of the foll. st.):

1424* ततो राजानमामन्त्र्य गाङ्गेयं च पितामहम् ।
अभिषेकस्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।
गोसहस्रायुतं दत्त्वा युक्तानां पुण्यकर्मणाम् ।
अर्होऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभिः ।

[(L. 3) D2 °स्रादिकं; G2 °स्रयुतं. G2.4.5 द्विजानां (for युक्ता°). — (L. 4) D4 G2.4.5 °स्य द्विजातिभिरिति (G4.5 °भिरथे)रितः.]

36 Ś1 K1.3 M6-8 om. उवाच; D2 T G M5 om. the ref. — After वैशं°, D2.4 (marg. sec. m.) M3.6-8 ins. 1424* (cf. v. l. 35). — T2 M6-8 om. 36abcd. — a) G2.4.5 तथा (for ततस्). — d) S (T2 M6-8 om.) द्विजातिभिः (for महा°). — e) K0 B6 D3 D4 तु; K4 T1 G1.3.6 M स; T2 G2.4.5 च (for स). — After 36, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1425* समौलिहारकेयूरैः सहस्ताभरणाङ्गदैः ।
राजलिङ्गैस्तथान्यैश्च भूषितो भूषणैः शुभैः ।

[(L. 1) T2 G4.5 सुमाली हार°. — (L. 2) T1 G1.3.6 M3.5 ततः (for तथा).]

37 b) K0 B6 Da D4 °शब्दरवेण; K2.4 Ñ B1.3.5 Dn D1 G1 °शब्दोत्तरेण. — After 37ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1426* सभाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा ह्यमितं वसु ।

[M3 प्रदाय. D4 M3 अपि (for हि). T1 G1 संप्रदत्त्वा-मितं; T2 G2.4.5 दत्त्वा तेभ्योधिकं.]

— c) K0 Da कौरवो; D4 वचनं. Ñ1.2 Da D3 T1 राजन्; T2 G2.4.5 कर्णो. — d) K0 Ñ1.2 B6 Da Dn D1 वचनं; B1.3.5 D2 वर्धयन्; D4 सदृशं (for राजा°). S राज्ञां मध्ये (for राजानं तं). K0 Ñ2 B1.3.5 Da Dn D1.2 स (for तं). Ñ1 B6 सदृशं; D4 वचनं (for तं वृषस्). Ś1 K1 नृपः; G4 (inf. lin. as in text) M वृषा; Cd as in text. K2.4 D5

१२७

वैशंपायन उवाच ।
ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्लवः ।
अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४
तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ।
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

G6 तथा. D4m कर्णः परबलार्दनः.

38 b) K0.3.4 D2.3.5 S ददामि. — c) T1 G1.2.6 तद् (for प्र-). M6-8 कुरुशा°. — d) G6 कर्तव्यं हि (for कर्ता ह्यसि). S तवानघ (for तथा नृप). — Before 38ef, K3 D5 ins. दुर्योधन उ°; S दुर्योधनः. — e) Ś1 अत्यर्थं; B5 (m as in text) अहं तं; M अजरं (M8 अनंतं). — f) Ś1 K1.4 B5 D2 च; Ñ3 तु (for स). K3 इत्युवाच सुयो°; S त्वया सह महाबल.

39 ab) T1 G1 तदा (for ततः). T2 G2.4.5 एवमस्त्विति तं कर्णस्तदानीं. K0 Ñ1.2 B (except B1) Da D2.4 प्रत्यजानत; Ñ3 Dn D1 प्रत्युवाच तं. — After 39ab, S ins.:

1427* वैशंपायनः ।
अङ्गराजस्य युक्तांश्च दत्त्वा राजपरिच्छदान् ।
[T1 G3 M8 om. वैशं°. G4 M °राज्यस्य. G2 संयुक्तान्; M6-8 युक्तानि. M6-8 राज्यप°.]
— c) K1 S परिष्वज्य (for समा°).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T2 संभव; to it Ñ1.2 add कर्णाभिषेक. Ś1 K0.1.2 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4 M6-8 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्त्र(K0 D4 शास्त्र; M6-8 अस्त्र)दर्शन. — *Adhy. name:* K3.4 D3 G1 M कर्णाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 133; B3 T1 129; Dn2 135; D4m 137; T2 G2.3 M 79; G1.4.6 80; G5 81. *S'loka no.:* Dn 38 (Dn2 41); M3 47. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5419.

127

☞ V1 resumes with कश्चित्कर्ण° in 21b.

1 Ś1 K1.2 D5 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — a) G3 सप्रसक्तोत्तर°. — b) M6-8 सोपस्वेदः. — c) S (except G6 M6-8) °तिरथो. G6 राजन् (for रङ्गं). — d) D5 T1 यष्टिपाणिः; Cd as in text. K3-4 D1 S स्खलन्; Ñ3 ज्वलन्.

2 d) K4 S समवंदत.

3 b) K4 T1 G1.6 °संभ्रमं.

4 a) D5 मूर्धानं; S तस्यांगं (T1 °ते; G4 M °दे). — b) K (except K0) B3m Arjp Cd अतिवि°; Ñ3 अभिवि°; S अमरद्युतेः. D5 तस्यातीव स विक्ल°. — c) G2 M6-8 °राज्येभि°; G3 °भिषिक्तांगं. — d) S °भिः पर्यषिंचत.

5 b) K0 Ñ1.2 B D (except D5) T2 संचिन्त्य. — c) G2 °स्तदाचार्यं. — d) K3.4 उवाच प्र°. S (except G3.6) प्रहसन्निदमब्रवीत्.

6 Before 6, G3 M6-8 ins. भीमः; G5 भीमसेनः. — b) K3 रणे वधं कदाचन. — c) S °दृशं कर्ण (G2 सूत; M3.4 कर्म). — d) K2 marg. (sec. m.) तोदनं (as pāṭhāntara for प्रतोदो). K2 इति (for त्वया). S प्रतोदोयं प्रगृह्यतां (G3.6 °दो धार्यतां त्वया).

7 a) Ñ3 transp. च and न. K0 B6 Da D4 °राज्यमनर्हं°. — b) D5 दुरासदं (for नरा°).

8 Before 8, T G (except G1.4) M6-8 ins. वैशं°. — a) G1 तथा; G5 तदा. — c) T1 G2.4.6 निःश्वस्य

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ११
सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बाद्गुरुः कृपः ।
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १५
पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १६
यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ ॥ १९　C 1 5439 B 1 137 20 K 1 147

गगनस्य त

9 a) Ś1 K1 T2 G (except G1 6) क्रोधाद् (for कोपा°)

10 b) Ś1 K1 उपस्थि°, S (except T2 G4 5) इद वच — Before 10cd T1 M6 8 ins दुर्योधन — d) Ś1 K3 transp वच° and वक्तु

11 a) S (except T2 G3 6) श्रेष्ठ — After 11ab, D2 ins a passage given in App I (No 78), cf v l 1 128 4 — G4 om 11c-12a — d) K0 Ñ3 B D (except D5) transp प्रभवा and दुर्विदा, Cd as in text S (G4 om) प्रभवो दुर्विभावन

12 G4 om 12 (cf v l 11) — b) S (G4 om) दग्ध (for व्याप्त) — c) B6 D2 °धीचेरस्थि° Ś1 K1 दधीचास्थिकृत वज्र, K2 4 D5 दधीचरस्थिभिर्व°, K3 S (G4 om) °स्यास्थिभिर्वज्र (G5 °भि पूर्व) — d) G2 5 दानवनाशन

13 b) T1 भीष्मो G6 रौद्रिर् (for रौद्रो) — d) D2 सवदेव°, T1 G3 सर्वभूत°

14 a) K2-4 क्षत्रियाश्चैव, Ñ B (except B5) Dn D2 °येभ्यश्च, D5 T1 G3 6 M °यासु च K0 Da ते (for श्च) T2 G1 2 4 5 क्षत्रिया ब्राह्मणभ्यश्च — b) K2-4 ब्राह्मणभ्यश्च T1 G1 3 तच (for त च) N (except Ś1 K1) ते (B3 ये) श्रुता (for विश्रु) T2 G1 2 4 5 भा(G1 2 भ)विता इत्यपि श्रु° — After 14ab, K0 4 Ñ B D ins

1428* विश्वामित्रप्रभृतय प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ।,

while T2 G1, 2 4 5 ins

1429* जातानाहु क्षत्रियासु ब्राह्मणै क्षत्रसक्षये ।

— After 14c, N ins

1430*　　　　द्रोण शस्त्रभृता वर ।
　　गौतमस्यान्ववाये च

[(L 1) Ś1 K Ñ3 D5 द्रोणोस्त्रविदुषा (K3 °णोप्यस्त्रविदा) — (L 2) Ś1 K1 भरतस्या° K2 4 °न्वये चैव]

— d) K0 Ñ1 2 B D (except D5) च गौतम (for गुर कृप) — e) K3 भवतोपि — f) Ñ2 °प्याकलित, T2 G (except G1 6) °प्यवगत, Cd as in text K0 Ñ1 2 B D (except D5) मया, S (except T2 G2 4 5) नरै

15 a) K0 Ñ1 2 B D सर्वलक्षणलक्षित (K0 Da °ण) — c) N (except Ś1 B6) °सदृश — After 15c, T2 G (except G3) ins

1431*　　　　सुतोऽमु जनयिष्यति ।
　　एव क्षत्रगुणैर्युक्त शूर समितिशोभनम् ।,

repeating thereafter 15c — d) K1 हनिष्यति, Ñ3 inf lin sec m प्रजास्यति, S प्रसूयते

16 a) D4 पृथिव्या — b) Ś1 K (except K0) Ñ1 Dn1 n3 G2 जनेश्वर, M3 5 नराधिप — c) S स्वबाहुबलवी°. — d) D5 राज्ञानु°

17 a) Ñ1 येन M6 8 इह (for वा) Ñ1 मनुजेन, M2 5 मानुषस्य D4 G3 इह (for इद) — b) Ñ1 B3 5 D4 तद् (for मद्) G1 न क्षात मम चे°, G2 क्षात मम विचे° — c) K0 Ñ B D (except D3 5) स (for वा) — d) Ś1 K (except K0) D2 5 स नाम°

18 Before 18 T2 G (except G3 6) M3 ins वैश° — G3 om 18cd — c) K2 4 D5 °संयुक्त, K3 साधुकारा°, D2 °सधान, D4 °वादार्थ°, T1 °सभूत, G1 °वाद सुस°; T2 G2 4 5 °नुबद्धाश्च — d) T2 G2 4 5 अपि (for च) Ś1 K1 D5 °पागत

19 b) K2-4 Ñ B6 Dn D1, 5 S अग्र (for अथ) K4 Ñ B D (except Da D4) G1 3 M3 5 नृप, T1 M6 8 °प

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२
दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्नाभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।
द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

20 a) Ś1 T2 G2 4 5 °श्चापि सद्रो°, G1 °श्च कृतद्रो° — b) S °पा भरतर्षभ (T1 M6-8 °भा)

21 V1 resumes with कश्चित्कर्णे° in b (cf v l 1 96 37cd) — ab) K (except K1) D4 M8 जना, T2 G2 4 तत (for जन) K D4 5 T2 G2 4 M8 केचित् (for कश्चित् both times) Da वादिन (for भार°) — c) K D4 5 G2 4 M8 5 केचित् (for कश्चि°) — d) K8 स्तुवत K8 पुरे (for तदा) G3 °त प्रत्यवस्थिता

22 b) K0 2 4 D5 °लक्षित, D2 °पूजित, G5 सर्वं° — c) D5 मोहात्, G2 भूतात्, M6-8 दृष्ट्वा (for स्नेहात्) — d) Ñ1 2 B D (except D5) °रजायत

23 a) D5 सुयोध°. G5 तथा — b) Ñ1 D5 पार्थिव, T G (except G5) भारत

24 a) D2 कर्ण, T1 G1. 3 5 धीर (for वीर) Ñ1 D4 कृतनिश्चयस्तदा, B2 °शास्त्रनिश्चय, B6 कृतनिश्चमस्तदा, D2 5 °निश्चय ; G1 °सश्रम ; G3 °विभ्रम Cd cites नि श्रम — b) K2 4 G1 व्यवदत् — c) B1 D2 G3 6 सदा (for तदा) K1 °स्याभिभवत् K8 transp अभवत् and तदा Ś1 K0 1 transp तदा and मति

Colophon Major parvan T2 G M संभव° (for आदि°) — Sub-parvan T2 संभव Ś1 K Ñ B Da Dn1. n2 D1 4 (all om the sub-parvan name) mention only अस्त्र(K8 B5 शिक्षा; D2. 4 अस्त्रग्र)दर्शन; to it Ś1 K0-2 4 Ñ2 add समाप्त — Adhy name D5 कर्णाभिषेक ; G1 M6-8 भीमाधिक्षेप — Adhy no (figures, words or both) B1 134, B8 T1 130, Dn1 n2 136, D1m 133, T2 G3. 5 M 80, G1. 4. 6 81, G2 82 — Śloka no Dn M8 25 — Aggregate śloka no Dn2 5444

128

1 Ś1 K1 2 D2 S om उवाच, K4 om the ref. — After वैश°, M5 ins

1432* तत शिष्यान्समानीय द्रोण सर्वानशेषत ।,

while T2 ins 1435* below — D (except D1 4) T1 G M8 ins after वैश° उ° (resp वैश°) T2, after 1 M5, after 1432*

1433* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य स ।
गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरु ।

[(L 1) D6 च, T G M5 8 तु (for स°) — (L. 2) D5 M8 प्राप्तो G3 प्राप्तव्यमिति वै]

— After 1433*, G5 ins 1435* below, while G6 ins.

1434* कृतास्त्रांश्च तत शिष्यांश्चोदयामास चै गुरु ।,

followed by 1435* — a) K (except K1) B6 D5 T1 G1 2 Cd समाहूय; G6 समाज्ञाय — b) K (except K1) D2. 5 आचार्यस्तानचो° (K0 D5 °नो°); Ñ B1m 2 Dn D1 4 °र्यार्थे°, V1 °र्यार्थं°, T1 G1-4 चोदयामास वै गुरुः; T2 G5 6 °र्थं समचो°; M °र्योर्थमथावदत् — T1 G2-4 ins after 1ab T2, after वैश° G5, after 1433* G6 after 1434*

1435* अस्त्रशिक्षामनुज्ञातान्गङ्गाद्वारमुपागतान् ।
भारद्वाजस्ततस्तांस्तु सर्वानेवाभ्यभाषत ।
इच्छामि दत्तां सहितैर्भवद्भिः परमदक्षिणाम् ।
एवमुक्तास्ततस्ते वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।
भगवन्किं प्रयच्छाम आज्ञापयतु नो गुरु ।

पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ४
ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
भग्नदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।
प्राप्य जीवन्रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
वरं ददामि ते राजन्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ १०
अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे । C.1 5309 B 1 139.70 K.1 148.7

which in G3 6 is followed by (a repetition of) वैश° — T1 G (except G3 6) om 1^{cd} — ^{d}) Ñ3 M °णार्थे

2 Before 2, T1 G1 2 6 ins द्रोण — ^{a}) A few MSS पचाल° — K1 repeats 2^{c}–4^{d} after 5^{ab} — ^{c}) G3 प्रत्यानयत — ^{d}) Ś1 T1 साक्षात्, K1 स मे K3 मे गुरु° (for परम°)

3 ^{a}) K0 एवमुक्तास्ततस्ते तु — After 3^{ab}, K4 ins the last four lines of a passage given in App I (No 78), cf v l 4 — ^{d}) Ś1 ते द्रोणसहिता

4 ^{a}) M6–8 [ऽ]नुजग्मु T1 G1 3 6 पांचाल, a few MSS पचा° — ^{b}) D3 निजघ्नु (for निघ्नन्त) K4 D5 S क्रोशत कौरवर्षभा (T2 G2 4 5 पुरुष°, G1 °वर्षभ) — A passage given in App I (No 78) is ins in Da1 D5 S, after 4^{ab}, in K4 Da2 Dn D4 after 4, in D2 (suppl fol *sec m*) after 1 127 11^{ab} — Ś1 (*hapl*) om 4^{c}–5^{d} — Da1 D5 S (om 4^{cd} here) read it in the course of the above-mentioned passage (given in App I) K4 Da2 Dn D2 4 read it *at both places* — ^{c}) K0 समृद्ध, T2 विविशु (for ममृदु) K0 3 4 (both times) तच्च, K2 तत्र — ^{d}) K4 (both times) Da1 a2 (second time) Dn D2 4 (all second time) महात्मन (for महौ°)

5 Ś1 om 5 (of v l 4) — ^{a}) K1 D1 M (except M5) त (for ते) K3 Ñ1 T2 G4 5 M (except M5) नृपतिं, Ñ3 समरे (for द्रुप°) — After 5^{ab}, K1 repeats 2^{c}–4^{d} — ^{c}) K0 3 S उप° V1 च सामा°, G6 °मात्या — ^{d}) K2 4 Ñ1.2 V1 B D °र्षभ

6 ^{a}) T2 G4 5 °र्पं तथा हीन — ^{b}) K0 Ñ V1 B D (except Da1 D3 6) त तथा (for तथा च) Ś1 K1 विपमा° S (except T2 G4 5) तथा वशमुपागत — ^{c}) K0 D5 T2 G4 5 M3.6–8 तद् (for स) B3 स चैन, M5 वचन — ^{d}) Ñ3 T2 G3 M6 8 वचनम्

7 K1 (*hapl*) om 7^{a}–8^{b} — Before 7, D4 (marg *sec m*) ins द्रोण उ°, T1 G1 द्रोण — ^{a}) K0 G2 3 6 प्रमृज्य, Da2 Dn D1 विमृद्य, D5 °गृह्य, T1 °मृत्य; T2 °हृत्य D2 राष्ट्र, T1 राज्य — ^{b}) Ś1 मृदित ते पुर मया — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2 5) G3 M (except M3) जीव, T2 G4 पूर्वं Da विप्रवश, G2 3 नृप° — ^{d}) = 1 122 7^{d}, 9^{d}, 37^{d} G3 सख्य पूर्वं T2 G4 5 किमिच्छसि

8 Before 8 T2 G4 5 ins वैश° K2 om 8^{ab} (*cf* v l 7) — ^{a}) G6 हास (for एव) Dn एव (for पुन) — ^{b}) Ś1 K3 स्थित्वा च Ñ V1 B (except B6) D (except D2 4 5) किंचित्स, M3 *inf lin* निजित्य — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) वीर (for राजन्) — ^{d}) Ś1 कृपिणो; K1 कृपणा (for क्षमि°)

9 ^{a}) K0 2 3 च, K4 D2 S तत् (for तु) — ^{b}) K4 D2 G3 transp त्वया and मया — T1 repeats 9^{cd} after 11 — ^{c}) T2 G5 6 हृप (for स्नेह) — ^{d}) K3 4 D2 M3 त्वयि मे Ñ1 2 V1 B Da Dn D1.4 प्रीतिश्च D5 भरतर्षभ, G4 (*inf lin* as in text) क्षत्रियस्तथा

10 ^{a}) Ś1 Ñ3 S प्रार्थयेह, K0 एवमेव — ^{b}) K0 2 D5 पूर्व (for पुनर्) K0 Ñ3 V1 नराधिप, K3 4 नरोत्तम N1 2 B D जनाधिप, S नरेश्वर — ^{c}) Ś1 Ñ1 3 V1 B5 6 Da ददानि

11 ^{a}) K0 Ñ V1 B D (except D2 5) T1 G1 3 6 राज्ञ T2 G4 5 राज्ञो हि किल नाराजा, G3 पुरा किल नो राज्ञ (s c) — ^{b}) T1 नरो (for सखा) Ś1 Ñ V1 B Da1 D1 4 T1 G1 3 5 (*inf lin* as in text) 6 °र्हसि — ^{c}) K0

सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२
द्रुपद उवाच ।
अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥ १४
माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावच्चर्मण्वती नदी ॥ १५
द्रोणेन वैरं द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै स राजा तदधारयत् ।
अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७
एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

T3 तत T2 G4 5 (*sup lin* as in text) विभज्यता (for प्रय°) Ś1 K3 D5 T2 G (except G1 5) राज्य — After 11, T1 repeats 9^{cd}.

12 ^{a}) K3 राजा त्व, G2 राजास्मि — ^{b}) Ś1 K D5 जाह्नव्याम् (K0 3 4 °व्या) अहमु°, G2 °श्यास्त्वमु° — ^{c}) K2 4 विद्धि मा राजन्, T1 G2 6 मा विजानासि Ś1 K D5 पाचात्य (K1 पचाल्य).

13 K1 S om उवाच (T1 om the ref) — ^{c}) G3 भवत (for त्वयाह) D2 त तस्य, D5 विजित , T2 G4 5 सख्य च (for त्वत्त°) — D1 repeats 13^{cd} after 14^{ab} (v l सत्कृत्य चैन त्वत्त°)

14 Ś1 K1 3 T2 G4 5 M3 5 om उवाच, T1 G1 3 6 M6 8 om the ref — ^{a}) D3 4 °मुक्त्वा K2 4 Ñ3 M3 5 ततो, Ñ1 2 V1 B D स त — ^{b}) K1 G3 मोचया° — After 14^{ab}, D1 repeats 13^{cd} with v l — ^{c}) K3 धर्मात्मा — ^{d}) M3 5 राज्ये त Ś1 K1 प्रतिपाद°

15 ^{a}) Ś1 K D2 कालिंद्या , Ñ1 D5 कालिंदीं, T1 असाजें, T2 G2 4 5 मागधीं, G1.6 M3(*inf lin*) 5 आसदीं, G3 आसन्न, M3(orig) 6 8 आमर्दीं T2 G4 5 अपि (for अथ) G3 गगाया — ^{b}) Ś1 K1 °वृते, K0 2 D5 °युते, K4 D2 °श्रिते, Ñ1 °वृता — ^{c}) T2 अध्यावा°, G4 सोध्यावा°, G5 अध्याव° T1 प्रीतमना . — ^{d}) S कांपिल्य Ñ1 B6 D1 °ल्य नगरोत्तम — ^{e}) K1 G2 दक्षिणा, T1 °णा Ñ V1 B (except B6) Dn D1.2 अपि (for एव) K1 2 Ñ3 B पथा°; K3 4 °ट्यान्

16 S, om 16^{ab}–17^{cd} here reads them as lines 1–3 9 of the *first* of two additional adhy ins after the present adhy and given in App I (No 79), (the conflated MSS) K4 D4.5 read them *at both places* — ^{a}) Ñ2 3 Dn D1.4 G3 चैव (for वैर) — ^{b}) Ñ1 V1 B1 3 6 Da D2 ससोढु (B1 °रोढु), Ñ तत्स्मरन् Ś1 K1 शशास, K4 Ñ1 2 V1 B1 3 5 Da D2 °व Ñ3 B6 Dn D1.4 परिभूयाथ (D4 °तु) पालित , D4 5 (both second time) S न सुष्वाप स्मरस्तदा — ^{c}) Ś1 °लेनापन्न K1 °वन्, Ñ1 V1 °नासौ G4 °ण विजयेनास्य — ^{d}) K0 D5 (first time) °इयत्समरेजय, Ñ1 V1 नास्याशसत्प°, Ñ नाशसत्स प°, B1 6 °नाशशास प°, D4 5 (both second time) S नाशशासे प°, D4 (first time) परीप्सन्वै पराभव

17 For K4 D4 5 S cf v l 16 — ^{b}) K2 4 Ñ ब्राह्मेण च, Ñ1 2 V1 Da °णस्य, B Dn D1.4 (first time) °ह्मेण स, D4.5 (both second time) T2 °ण्येन, T1 G1 M °ह्मेणापि Ñ1 2 V1 Dn D4 (first time) तु (for च) K0 D5 (first time) °णन वलीयसा — ^{c}) Ñ2 परीप्सुर्वै D5 (first time) स्व (for वै) — ^{d}) Ś1 (hypermetric) तदवधारयत् K0 Da Dn1 D1 4 (first time) पृथिवीमनुसचरत्, Ñ1 V1 B5 Dn2 n3 पृथिवीम-वसचरत्, Ñ1 B1 3 5 D2 पृथ्वीमनुचचार ह, D4 (second time) S पृथिवीमन्व(D4 T2 G3–6 °न्वि)यादिमा, D5 (second time) पृथिवीमन्वगामिमा — ^{e}) Ś1 K0 1 3 Ñ1.3 आहि°, K3 अही°, G3 मही° Ś1 K1 B1 D4 G3 तु, D2 स्व (for च) — ^{f}) Ś1 K1–3 समभिपन्नवान् S भारद्वाजोभ्य(G3 °न्व)पद्यत

18 ^{ab}) S एव राज्यमहि(T1 G2 °भि)च्छत्र पुरा बहुधनान्वित (T2 G5 °युत) — ^{c}) G2 6 M युधा; G3 युद्धे T2 G4 5 transp निर्जि° and पार्थे° — ^{d}) S °पादित D4 दत्ता द्रोणाय भारत Cd cites the entire line 18^{cd} exactly as in text

Colophon om in G4 *Major parvan* T2 G1–3 5 6 M सभव° (for आदि°) — *Sub parvan* Ñ1 2 T1

(*Continued on p 574*)

१२९

वैशंपायन उवाच ।
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्तांञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा । C. 1. 5657 B. 1. 141 K. 1. 152.

Conspectus of interpolations after adhy. 128.†

	Bomb. adhy. 138	Kumbh. adhy. 149–150	Bomb. adhy. 139		Kankantti (= Bomb. adhy. 140)				Bomb. adhy. 141		Bomb. adhy. 142		Bomb. adhy. 143
Ś$_1$ K$_{0-3}$ (our text)	128								129		130		131
Ñ V$_1$ B Da Dn D$_{1.2}$	128		(80)		(81)				129	1444*	130		131
D$_5$	128	(79)	(80)		(81)				129		130		131
K$_4$	128	(79)	(80)		(81)	1444*			129		130		131
D$_4$	128	(79)	(80)		(81)		(82)	1444*	129		130		131
M	128	(79)	(80)	§	(81)	1444*	(82)		129‡		130		131
T$_2$††	128	(79)	(80)	129–130¶	(81)	1444*	(82)		129		130	1444*	131
G$_{2.4.5}$	128	(79)	(80)	129–130¶	(81)	1444*	(82)		129		130		131
G$_1$	128	(79)	(80)	129–130	(81)	1444*	(82)						131
G$_{3.6}$	128	(79)	(80)	129–130	(81)	1444*							131

† The numbers within parenthesis ( ) are those of passages given in App. I.
§ M$_3$ here ins. only the first st. of adhy. 129.
¶ The text is given in App. I (No. 83).
†† T$_1$ has been ignored; see below.
‡ M om. altogether st. 1–6 and 10–11 of adhy. 129, embodying st. 7–9 in passage No. 82, immediately preceding.

समव Dn D1 (all om the sub-parvan name) mention only अ(Dn5 द्र)रदर्शन, to it D1 adds समास. — *Adhy name* Ś1 K1 द्रोणराज्य, Ko D5 द्रोणविजय ; K3 4 द्रुपद(K4 °द्रा)दर्पण, K2 M8 5 द्रुपदजीव(K2 om जीव)ग्रहण, Ñ1 2 द्रुपदशासन, G1 द्रुपदराज्यप्रदान, M6-8 द्रुपदबंधन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 135, B3 T1 131, Dn5 137, D1m 139, T2 G3 5 M 81, G1 6 82, G2 83 — *Śloka no* Dn 72 (Dn1 71), M8 76

☞ All MSS except Ś1 Ko-3 ins between adhy 128 and 131 considerable amount of matter of various sorts interpolated at different points of the text, a few MSS even go to the length of repeating (with v l) some portion of adhy 129–130 in the interval The important new additions are three in number passages No 79, 80 and 81 given in App I No 79, which is found in S and in only three (obviously conflated) N MSS (K4 D4 5), occurs uniformly after adhy 128, No 80, on the other hand, is ins after No 79 in those MSS that contain the latter passage, and after adhy 128 in the rest While the position of Nos 79 and 80 is thus to a certain extent fixed and clear, that of the third passage No 81 (commonly known as the Kanikaniti) fluctuates considerably This passage (No 81) occurs in some MSS before, in others after, adhy 129–130, there is moreover, a third (small) group of S MSS in which it (along with some further interpolations) is actually sandwiched between *two* (consecutive) occurrences of adhy 129–130 in which case the passage may be said to occur both *before and after* adhy 129 130 The situation is further complicated by two other short, floating interpolations (No 82 of App I, and 1444*), which are ins at various points of the text lying intermediate between passage No 81 and adhy 131 The confusion reaches its climax in T1 whose text is in a perfectly chaotic condition, being merely a medley of fragments of all these passages following each other in a hopelessly incoherent sequence As it was considered that no useful purpose would be served by following and recording its vagaries in detail T1 has been generally ignored, at least as far as its sequence is concerned The table given on p 573 displays the varied sequence in which passages No 79, 80, 81, 82 and 1444* (in more or less divergent forms) are ins between adhy 128 and 131 in the different MSS or MS groups

With regard to passages No 79 and 81 the following points may be specially noted No 79 comprises two adhy of which the first relates how Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā (Draupadī) came forth from the flaming sacrificial altar at the conclusion of the Yāga performed for the purpose by Yāja and Upayāja at the instance of Drupada This story, as is well known, is the subject matter of a future adhy (155), included in the Caitrarathaparvan, where it occurs both in N and S, in nearly identical form In S there is thus a repetition, the story being related here evidently with a view to bringing the narration of the birth of Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā within the confines of the Sambhavaparvan, which relates the births of all the other important *dramatis personae* With regard to the other long interpolation (No 81), the Kanikaniti, which is a variant of the advice given by Bhāradvāja to Śatruṃjaya in Śānti, it is worth noting that it is not only missing in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Jav version (ca A C 1000) and in the Telugu adaptation by Nannaya Bhaṭṭa (ca A C 1050) but, what is still more significant, is *wholly* ignored in the scholium of Devabodha one of our oldest commentators The ancient *testimonia* for Ādi, therefore, not only show that the omission of Kanikaniti in the (Kasmiri) Śarada version is due to no lacuna in the archetype of K (Ś) but they vindicate the superiority of this version, proving that all the remaining versions are not only heavily interpolated but also *indiscriminately conflated*

129

☞ Some S MSS repeat (with v l) a part of adhy 129 (with 130), cf the long note above

1 Ś1 K1 2 D2 S om उवाच — a) Ñ3 V1 B D T1 G1 M6 8 दुर्मना

2 —(var) 1 119 42 M om 2–4 — a) Ś1 Ko 2 3 तथा (for ततो) K4 वैकर्तनस्तथा कर्णं, T2 G दुर्योधनश्च कर्णश्च — c) V1 T G (except G3 6) °स्त्रु° N V1 B (except B3) D G1 3 6 ते (for तान्)

3 —1 119 43 — M om 3 (cf v 1 2) — a) Ñ

कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६
ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ८
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९
स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ११
श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः । C. 1. 5766 S. 1. 141. K. 1. 152.

B1.3 Dn D1 T1 om. च. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) T G1 प्रतिचक्रुर्यथागतं (Dn1 °क्रमं; T2 G °वलं). — K1 repeats 3^{bcd} after 5^{c}. — c) Ś1 K1 Dn G2 तद्वा°; K3 (*sup. lin.* as in text) उद्घाटनम्. T2 G (except G3) अकुर्वाणा.

4 M om. 4 (cf. v. l. 2). — a) T2 G (except G3.6) प्रसुदि°. — b) T2 G जनाः (*for* पौराः). Ś1 Da2 Dn3 D4 तथा. — After 4^{ab}, Ko.3.4 Ñ V1 B D ins.:

1436* कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।
राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।

— cd) T2 G स्म ते भूयो देशे देशे. Ñ1 गुहासु च.

5 a) Ś1 *Ko D4* अचक्षुस्त्वात्; V1 T3 G अचक्षुष्मान्; D1 तथा श्रुत्वा; M (except M5) अनेत्रत्वात्. — b) T2 G जनाधिपः. M (except M5) अशक्तो राज्यरक्षणे (see below). — T1 M om. 5^{cd}. — Before 5^{cd}, G1.2 ins. प्रजाः. — c) K1.3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 न (for अ-). Ko D5 *अराजा सोऽभवत्पूर्वं*; T2 G *अशक्तो राज्यकरणे* (see above). — After 5^{c}, K1 repeats 3^{bcd}; and om. 5^{d}–6^{b}. — d) K3-4 transp. स and कथं. T2 G धारयिष्यति (for नृपति°).

6 K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) K2 कथं; M ततः (for तथा). Ñ V1 B D (except D5) T1 M transp. भीष्मः and शांत°. — b) G3 सत्यधर्मो. Ñ1 महारथः; T2 G2.4.5 °द्युतिः. M सत्यवाग्दृढविक्रमः. — c) T2 G2.4.5 तदा (for पुरा). M पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 न स; G2.6 नापि (for नाद्य). B3 (m as in text) M राज्यं (for जातु). V1 भविष्यति. — After 6, T1 M ins.:

1437* विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।
[T1 °च्च राज्यार्हेण भवेद्ध्रुवं.]

7. a) K3 G1.4 पांडवश्रेष्ठं; Ñ V1 B1.3 Dn D1 T1 G1-4.6 M3.4 °दज्येष्ठं. K3 D5 श्रेष्ठं. — b) K3 वृद्धसेविनं; T2 G °दर्शनं. — c) Ñ2 V1 B Dn1.n3 D2.5 G3 अभ्यषि°; Ñ3 °षिंचेम. Ś1 V1 साध्वग्र; K3 D5 साम्राज्ये. Ñ1 अभ्यषिंच समाहृत्य; M राजानमभिषिंचाम. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 M सत्य(T1 M °त्यं)कारुण्यवेदिनं (D5 सत्यसंधो महाबलः). — After 7, T1 M ins.:

1438* स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
[(L. 2) T1 °त्य पूज्यान्पूजाभिः.]

8 a) S (except T1) पितामहं शां°. — b) Ñ1 धर्मराट्; G1.3 बुद्धिमान्; M धर्मतः. — c) Da योगैर्. — d) Da °ष्यति वीर्यवान्; T1 वासवं नमयिष्यति; T2 G2.4.5 M5 मानयिष्यति मानिनं (M5 °तः); G1.6 नियतं वास-यिष्यति; G3 नियतं पालयिष्यति; M6-8 वर्धयिष्यति मानतः.

9 M om. 9–11. — Before 9, G1 ins. वैशं°. — b) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 जल्पतां; T2 G (G4 *sup. lin.* as in text) सर्वशः. — c) T2 G °रक्तानि.

10 M om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Ko D5 transp. स and तप्य°. K3 परितप्तः स; G (except G1.6) संतप्यमानो. — b) D5 वचस्तेषां (for तेषां वा°). — c) Ko Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.2.5 T1 चापि सं°; T2 G3.4.5 पीड्य-मानो वै; G1.2.6 मुह्यमानस्तु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 10^{d}–11^{c}. — d) T2 G उपा(T2 अभि)द्रवत्.

11 M om. 11; Ś1 K1 om. 11^{abc} (cf. v. l. 9, 10). — b) K (except K1) Ñ1 D2.5 विदुरेण; Ñ3 Dn1 परिपूज्य; T2 G परिगृह्य. Ko.2 *D2* ह; K3.4 *D5* हि; B3 T2 G च (for सः). — c) Ko.2-4 Ñ3 D5 G3.5 पृष्ट्वा (Ko.4 दृष्ट्वा; G4 श्रुत्वा; G5 उक्त्वा) पांडोः पुरावृत्तं; T2 G1-3.6 पांडोर्वृत्तं (G3 °र्वर्णं) पूर्वमुक्त्वा. — d) T2 G °मथाब्रवीत् (G4.5 °मुवाच ह).

12 Before 12, D4 marg. *sec. m.* ins. दुर्योधन उ°; T1 G1.2 दुर्योधनः. — a) K1 B2.6 Dn2.n3 D1.5 श्रुत्वा मे; M श्रूयंते. G3 जल्पितं. Ñ1 तत्र; V1 तेषां; G4.5 (both

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥१२
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ १३
पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ १५
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय. ॥ १२९ ॥

---

inf lin as in text) वाच (for तात) — b) D4 अशुभा गि° — After 12^{ab}, T1 ins

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामशिवानि च ॥,

while G4 5 ins

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वच शृणु ।

13 a) T2 G सममतत्तु (G4 5 साम्ये मतिश्च), M व्रतमे° — b) G2 transp न स and राज्य G4 5 च (for स) K0 D5 transp स and राज्य K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 M3 5 बुभुक्षति, T2 G (except G4 5) चिकीर्ष° — G4 5 om 13c 15b — c) K2 4 B6 Da D4 5 T2 च (for तु)

14 T2 G om 14 (for G4 5 cf v l 13) — c) Ñ V1 B D T1 त्वमधगुण°, M6 8 त्वमस्य गु°

15 G4 5 om 15^{ab} (cf v l 13) — a) K3 पाडोर्येद्राज्य, T2 G (G4 5 om) पाडवो राज्य — b) T2 G (G4 5 om) °मोत्यसंशय — c) K2 B Da G3 प्राप्ता (future!) — d) Ñ1 2 V1 B D (except D1 4) अपि (for इति) K0 3 4 M3 5 °परे, T2 G2 °परा

16 b) M विहीना स्म सु° — c) Ś1 K D4 T G1 2 3 6 अविज्ञाता

17 a) T2 G (except G4 5) ते वय, M3 5 सतत — b) Ś1 K1 परिपिंडो° — c) T2 G (except G4 5) भवाम — d) Ñ3 V1 B D (except D5) नीतिर् (for शीघ्र) T2 G (except G4 5) समर्थ्यता (for विधी°) — T G ins after 17 (T1 after 18)

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवशो भविष्यसि ।
[G4 5 अत (for अथ) G1 2 °वश्यो]

After 1441* T1 ins 1442* and 1443* (cf v l 18).

18 T2 G (except G4 5) om 18^{ab} — a) K3 Ñ1 2 V1 B D T1 यदि त्व हि (D5 इद त्व); Ñ3 G4 5 M यदि हि त्व (for अभ°) K0 2 4 स्थितो; K3 Ñ B D T1 G4 5 M पुरा Ñ3 B D (except D5) T1 राजन्, V1 राज्य — b) K3 नराधिप (for पुरा नृ°) K3 ह्यभविष्य स्थिरो नृप, Ñ1 2 भवमान स्थितो नृप, Ñ3 B D T1 इद राज्यमवाप्तवान् (D5 स्थिरो भवसि भूपते), G4 5 भवानास्थापितो नृप, M3 5 भवो मान्यस्थिरो (M5 °रस्ततो) नृप, M6 8 भवेर्मान्यस्थिरो भव — cd) T2 G1-3 लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च) G1 यदि वा त्व पुरा राज्ये T2 G1-3 transp वय and राज्य T2 G2 वशे जनेश्वर, G1 3 °वशा जने, G3 °वशीकृता, G4 5 °वशेन ते (for अप्यवशे जने) D5 राज्यमत्र स्ववशज — After 18, T1 ins 1441*, which is followed by

1442* यदि त्व च महाराज राजवशाच्चरिष्यसि ।
वय चैव पतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T1 cont G4 5 ins after 18

1443* स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वश्या यथा वयम् ।
सप्राभुम स्वय राज्य सञ्चयस्व सहानुगै ।

Colophon G2 has separate colophons with separate numbers for the two occurrences of this adhy (see above) — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 Dn जतुगृह; B6 जातुप, D4 T1 सभव — *Adhy name* K0 दुर्योधनवाक्य; K3 दुर्योधनस्यर्ष्यासभव, N1 2 V1 दुर्योधनेर्ष्या; M5 6 8 दुर्योधनानुशय — *Adhy no* (figures words or both) Dn1 n2 140, D4 m 143 T1 134, T2 G3 87, G1 4 6 M 86 G2 (first time) 86, and (second time) 89 (see above), G5 85 — *Śloka no* Dn 38, M5 27 — *Aggregate śloka no* Dn2 5678

130

☞ T2 G2 4 5 repeat this adhy, G1 3 6 read it *before* passage No. 81 (Kapikanīti) given in App. I (cf the long note after adhy 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
नास्य किंचिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।
निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
गुणवाँल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४
स कथं शक्यमस्माभिरपकृष्टुं बलादितः ।
पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ५
भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृतम् । C. 1. 5781 B. 1. 142. K. 1. 132

---

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — N (Ñ2 om. line 2) V1 B Da Dn D1.2 ins. after वैशं° उ° (resp. वैशं°): K4 S (T1 om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं°) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kaṇikanīti (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D4 (prefixing a वैशं°) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तः समपद्यत ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः । [5]
ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।
पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्विवासयतां भवान् ।
निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ।

[(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B5 Da एतत् (for एवं). Ñ3 तच्छ्रुत्वा तु स पुत्र°. — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half). S कणिकस्य मतं (G3 वचः) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) कार्त्स्न्येन भरतर्षभ. — (L. 4) T2 G1.3.4.5 शकुनिश्चापि सौबलः (G4 सर्वशः). — (L. 5) K4 दुर्योधनचतु°; D2 °सनस्तथा चान्ये. T2 G1.2.4.5 °सुरंजसा; M °सुरेकदा. — (L. 6) T2 G1.2.4.5 राजन्. — (L. 7) Da Dn3 T1 G1.2 M3.5 न (for नः). T2 G1.3.4.5 M अस्ति (*for* स्यात्). *T2 G1.2.4.5* °यच प्रभो; M विधत्स्व यदनंतरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G3.6) after 1444*; in D4 (om. lines 21–36), after passage No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129–130; in T2 G2.4.5, by a *repetition* of the same two adhy.; and, *finally, in G1*, by adhy. 131. — a) Ñ3 अपि (for तु). Ñ3 V1 B D (except D5) पुत्रेण; T1 G1 वचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — b) Ñ2.3 V1 B D ईरितं; G2.4.5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं(=1. 1. 95b); M पुत्रेण च समीरितं. — cd) G1M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो(G1 सुयो)धनमरिंदमं.

2 a) T2 धर्मवृत्तः; G3 स च वन्यः; G6 धर्मसूनुः. G1.6 तथा; G3 तदा. — b) K4 हितकृत्प्रियः; D5 प्रियकृत्तमः. G2 तदा; G4.5 तथा (for हितः.). Ñ2 V1 B Da Dn D1.3.4 तथा धर्मपरायणः; T2 G1.6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G2 कौरव); G3 संवृत्तो मयि कौरवाः. — c) K2.4 सर्वासु. B5 *T1 G2.6* तदा. K0 सर्वेषु सर्वकालेषु. — d) *G2.4* M च (for तु). T2 G1.4.5 मदीयेषु विशे°.

3 T2 (hapl.) om. 3–5. — a) Ñ2 V1 B D (except D5) नासौ; T1 नान्यं; G1.2.4.5 नाहं; G3 नात्र; M6–8 तस्य. Ñ2 V1 B D (except D5) विजानाति; T1 G2.4.5 विजा°; G3 M6–8 न जानाति. G6 अत्र किं च न जानाति. — b) Ñ1 G4.6 भोजनानि. — Da2 om. 3cd. — cd) B6 Da1 transp. नित्यं and राज्यं. *G1* तत्सर्वं; *G3.6* सर्वस्वं (for नित्यं हि). D5 राष्ट्रं. G1.3.6 मयि धर्मभृतां वरः.

4 T2 om. 4 (cf. v. l. 3). — For 4a, K1 repeats 2a. — b) G1.6 धर्मपरः सदा; G3 धर्मवरस्तदा. — d) D (except Da2 D1) T1 पौरवाणां सु° (D2 °वाणीव सं°); G1.3.6 ना(G6 न)गरे च प्रतिष्ठितं (G1 °तः). — After 4, G5 ins.:

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसूनुर्यथानुजः ।

5 G6 om. 5ab; T2 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) Ñ2.3 B D T1 G (G6 om.) M5 शक्यतेऽस्मा° — b) K1 B1.6 D2 T1 G1.2.4.5 M (except M5) अपाकृष्टुं; K2 V1 °कर्तुं; Ñ3 B5.6 Da Dn D1.4.5 अपाकर्तुं. V1 बलादिव; G1.3 नरर्षभः. — After 5ab, D1 reads 7. — c) Ñ1.3 G2.4.5 M °पैतागता°; G1.3.6 राज्यमेव हि नः (G6 सं-) प्राप्तः. — d) V1 स महात्मा.

भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ९
स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

---

6 K1 G6 M7 om. 6. — a) G2.4.5 भ्रात्रा (for भृता). G3 भ्रातृभिः पंच वामात्या. — b) K0 D5 transp. बलं and भृतं. D5 हि वितत्तं. G1 घृतं; G2.4.5 घृतं. — c) T2 G3 घृताः. Ś1 (by transp.) च पुत्राः. — d) G3 स्नुषा अपि वि°.

7 T3 om. 7–14. D1 reads 7 after 5ab. — a) B6 पौराः; G1 6 तथा; G3 तदा (for पुरा). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 नागराः; Ñ3 G2.4.5 M3.5 कौरवाः. G1.3.6 विषये पांडुना नराः (G1 °नंदनाः). — d) D1 नोपहन्युः. K3 हिंस्युः.

8 T3 om. 8 (cf. v. l. 7); G3.6 om. 8–14ab. — Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — a) K1 V1 B5 Dn3 D2 एव; K2 Dn1 D1 T1 एवं (for एतन्). K1 च ते; K3 पुरा; Dn1.n3 D1 T1 यथा (for मया). Ñ3 G1 2.4.5 महाराज (for मया तात). — b) K0.2.4 Ñ1 V1 B D1.5 भाविनं; G2 °ता; M6–8 भाषितं. Ś1 K1 दुष्टं (for दोषं). Dn °त्मनः. — c) V1 तात; G1.2.4 5 पूर्वं (for सर्वा). Ś1 K1 दृष्ट्वा ताः प्रकृतीः स°. — d) Ñ1.3 V1 B D (except D5) T1 पूजिताः.

9 T3 G3.6 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K1 D5 सा (for ते). — b) Ś1 K1 प्रदानतः; D2 प्रयत्न°; G1.4.5 न संशयः; G3 विशेषतः. — c) Ñ2 V1 G1.2.4 अर्थि°; Cd as in text. — d) K0 G2.4.5 °स्थो हि; K4 °स्थोपि.

10 T3 G3.6 om. 10 (cf. v. l. 7, 8). — a) K3 तात (for आशु). — b) Ñ2 विसर्जयि°. A few MSS. अर्हसि. — c) D5 मृदुनैवा°.

11 T3 G3 6 om. 11 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ñ3 राष्ट्रं. — b) Ś1 K (except K0) D5 तात (for राजन्). G1.3.4.5 भविष्यति मयि स्थिरं. — c) Ñ3 ततः. Ś1 K0.3 म(K0 स)हामात्यैः; K2–4 D5 °पत्यैः; Ñ1 V1 °मात्या. — d) G1 पुरमेष्यति. G1.2.4.5 पार्थिव (for भार°).

12 T2 G3.6 om. 12 (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — c) D5 अभिप्रायं हि; G1.2.4.5 न प्रार्थयेत्स्य. — d) K3 N3 Dn D1 एवं; D5 एनं (for एतत्). G1.2.4 एवास्तु; G5 एवास्य (for एतत्तु). Ś1 °तत्कुरु वृणो°; K1 °तत्कर्तुं वृणो°.

13 T2 G3.6 om. 13 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K हि (for the first च). — b) G1 च न (by transp.). Ś1 K3 Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D4.5 T1 G5 न च क्षत्ता न (K3 G5 च) गौ°; Ñ1 M नाश्वत्थामा न गौ°. — c) G1.2.4.5 निर्वास्य°. — d) K0.2 G2.4.5 M3 6 नानुमं°; Ñ1 B3 अन्विच्छन्त्यथ; Ñ2 B1 3.5 Dn D1 अन्विच्छं(B1 °च्छं)त्यथ; Ñ3 °मन्यंति; Da D4 अन्विच्छंतीह.

14 T2 om. 14; G3.6 om. 14ab (cf. v. l. 7, 8); K1.3 (hapl.) om. 14b–15a. — b) N3 V1 B D (except D5) T1 वयं ते चैव पु°. — c) Ś1 K0.2.4 D4.5 विवासमिच्छेयुः. — d) Da1 कृपायुक्ताः. Ś1 K0.2.4 Ñ3 D5 विशेषतः (for मन°).

15 K1.3 om. 15a (cf. v. l. 14). — a) G2.4.5 पांडवेयानां. — b) Ś1 K अन्येषां च; M3 परेषां च. K0.4 महीक्षितां; M6–8 मनस्विनां. — c) S वाच्यतां. — d) Ñ1.3 V1 B (except B1) D T1 M गच्छाम (Dn3 न स्याम; Da D5 as in text).

16 Ś1 K0.1.3 S om. उवाच. — b) T2 ध्रुवं; G3

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ १७
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ॥ १८
स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ १९
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १
धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्रमणीयतमो भुवि । C. 1. 5098 B. 1. 142 K. 144

स्थिर:; G6 ध्रुव: (for स्थित:). — c) G2.4.5 यत: सुतोप्ययं (G1 °य; G5 °याद्) द्रोणो. — d) D1 भविष्यति न सं°.

17 b) D5 त्रय: स्थिता:. Ñ T G1.3.6 यत एवं वयं तत:; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 यत एतौ ततो भवेत्. — c) T G1.3.6 भागिनेयं कृपो (T2 तथा; G3 तु ते; G6 ततो) द्रोणिं. — d) K0.3.4 Ñ B (except B5) D4 M (except M8) न संत्यक्ष्यति; G2.4 न स त्यजति. T G1.3.6 न त्यक्ष्यति कथं(G3 °दा)चन.

18 a) Ś1 K1.2 क्षत्ताय(K2 स्म)बद्धस्त्व°; Ñ2 °नुबंधस्त्व°; T2 °लुब्धस्त्वस्मासु; G1 °बंधुस्त्वस्मासु; G2.4 °लुब्धश्चा°; G6 क्षत्ता त्वलुब्धस्त्व°; G5 °र्थं बंधनस्त्वस्मान्; M °र्थं(M5 च)बंधुरस्माकं. — G6 (hapl.) om. 18bc. — b) K (except K1) Ñ1.3 V1 D4.5 T G (G6 om.) प्रच्छन्न:. Ś1 K (except K1) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2.5 T1 सं(Ñ3 प्र)यत:; B3 m.5.6 Da D4 संगत:; G3 च यत:. K2.4 Ñ V1 B D T G2 परै:; G1 परं. — c) Ś1 स न चैक: (by transp.); D5 न वै ह्येक:; T2 G3 न त्वेक: स. K4 तु; B1 G1 च (for स). — d) Ś1 K1 पांडवार्थेषु बा°; B1.5 Dn °र्थे [ऽ]धिबा°.

19 a) B5 Dn D1.2 S सु- (G3 अ-) (for स). Ś1 K1 Ñ V1 G3-5 विस्रब्ध:; B1.3.5 D2.4 विस्र(B5 °श्र)ब्धं; T G1.6 M विस्रब्धान्. K3 B Da D2.4 G3.6 पांडुसुतान्. D5 सुश्रद्ध: पांडुपुत्रांश्च. — b) Ñ2 B (except B6) Dn D1.2.4 T1 G2 प्रवासय; Ñ3 °सये:. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T2 यथा यांति तथा कुरु.

20 a) K (except K1) D5 T1 G विनिद्राक(G4 °का-; G5 °व)रणं; T2 निद्राया हरणं; M निद्रावकरणं. G2.4.5 ह्येतद् (for घोरं). — c) Ś1 K1 Ñ3 B1 D5 T2 G2.3.5 °संभूतं. — d) K3 T2 तेन; G (except G3.6) अनेन (for एतेन). Ś1 K1-3 D5 शामय (for नाश°).

Colophon. T2 G4.5 have a colophon after each occurrence of this adhy.; on the other hand, G2 (*which also repeats this adhy.*) *has only one* colophon and that after the first occurrence of this adhy. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn जतुगृह; B5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D5 G1.3 वारणावत-यात्रा; K0.4 दुर्योधनमंत्र:; K3 वारणावतं प्रति पांडवनिवास:; Ñ1.2 V1 दुर्योधनपरामर्श:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 139; B5 137; Dn2.n3 141; D4m 144; T1 136; T2 G5 (both first time) 85 and (both second time) 88; G1.2.4(second time).6 M 87; G3 86; G4 (first time) 84. — *S'loka no.:* Dn 21 (Dn3 24); M2 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5701.

131

1 Ś1 K0.1.3 D1.2 S om. उवाच (G2.4.5 om. the ref.). — ab) T1 G1.2.4 राजन् (for राजा). T1 G3.6 तु; T2 G1.2.4.5 च (for ता:). K (except K1) Ñ V1 B D (D4 before corr.) सर्वा: प्रकृतय: शनै: (V1 तथा). M धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधन: शनै:. — c) K0 D5 °प्रदानैश्च; B3 अर्थप्राण°; B6 अर्थप्रदानमानाभ्यां; Ñ3 अप्र-मान°; T1 G3.6 °दानेन. — d) T2 G1 संजग्राह. M स कौरवान् (for सहा°). Ś1 K D2.5 रंजयामास सानुज: (K3 पूजयामास भारत). — After 1, T2 G (except G3.6) ins.:

1446* युयुत्सुमपनीयैकं धार्तराष्ट्रा: सहोदरा: ।

2 a) G (except G5) M6-8 धार्तराष्ट्र°. V1 B3.6 D T G3 ते (D5 च) (for तु).

3 b) Ś1 K1 B6 D4 G3.6 °तरो. — c) Ś1 K1 प्रभुमते;

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाचक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपते (as in text)

4 ^{a}) B Da D_4 (before corr) °कीर्णे, D_5 सर्वसपरस° — ^{b}) T_2 G पुण्य(G_3 °ण्ये)देशे $K_{3\,4}$ मनोहरे D_5 पुसा गादनिवारणे — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ D_5 इत्येता T G धार्तराष्ट्रस्य — ^{d}) D_2 T_2 $G_{4\,5}$ कथा, $G_{3\,6}$ तदा

5 ^{a}) $K_{0\,3\,4}$ B_1 $G_{3\,4\,6}$ $M_{5.7\,8}$ तदा र° — K_3 om 5^c–6^b — ^{d}) K_1 मति किल

6 K_3 om 6^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) $Ñ_1$ V_1 नुमन्यत नृपो, T_1 $G_{1\,4\,6}$ त्व(G_1 त्वा)शकत नृपो, G_3 त्व शकितनृपो, $G_{3.6}$ तु (G_6 त्वा) शकितमति, M त्वशकितान् ($M_{5.8}$ °कित) राजा — ^{b}) $K_{0\,2}$ D_5 °हलानिति, K_1 °हला इव, M °हलादिव — ^{c}) $K_{0\,1}$ तानथ तदा, N_1 V_1 एनानेत्य तदा, $Ñ_3$ $D_{n1\,n3}$ एतानेत्य तदा, $B_{1\,3}$ $D_{1\,2\,5}$ T_1 M_5 एतानथ तदा, D_{n2} एतानथ तान्, D_4 चैनानथ तान्, T_2 $G_{1\,2\,4\,5}$ चैनानथ वै, $G_{3\,6}$ एतानिति तदा, $M_{6–8}$ चैनान्स तदा (for एनानथ तदा) — T G ins after 6 D_4 marg after धृत° उ° (cf v l 7)

1447* अधीतानि च शास्त्राणि युष्माभिरिह कृत्स्नशः ।
अस्त्राणि च तथा द्रोणाद्गौतमाच्च शरद्वत ।
सोऽहमेवगते तात चिन्तयामि समन्तत ।
रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सतत हिता ।

[(L. 2) $G_{2\,4\,6}$ °माच विशेषत — (L 3) G_4 काले (for तात) D_4 कृतकृत्या भवतस्तु सर्वविद्याविशारदा]

7 Before 7, $M_{6\,8}$ ins धृत°, D_4 marg धृत° उ° (followed by 1447*) — ^{a}) K_4 $Ñ_{2\,3}$ B D T_1 ममैते, T_2 $G_{1\,4\,5}$ इमे वै, $G_{2\,3\,6}$ M इमे हि G_3 पुरतस् T_2 G तात (for नित्य) — K_3 transp 7^b and 7^d — ^{c}) K (except K_1) Ñ V_1 $B_{1\,6}$ D T_1 M (except M_8) °तम; B_5 °तम

8 ^{a}) Ñ V_1 B Da Dn ते ताता; T_2 $G_{2.4}$ नीता वा; G_1 गच्छेथा, G_6 ते त हि — ^{b}) $Ñ_3$ नगरे, $G_{3\,6}$ उत्सवे — ^{c}) Dn D_1 °णा सान्वयाश्चैव, Cd Nilp as in text — ^{d}) T_2 $G_{4\,5}$ यथा दिवि, G_1 यथा दिव, G_2 सुरा दिवि

9 ^{a}) M (except M_8) अथ (for च) — ^{b}) T_2 G नटे(G_1 भटे, $G_{2\,3}$ नर; G_6 नगे)भ्यश्च विशेषत — $Ñ_3$ (? hapl) om 9^{cd} — ^{c}) $G_{3\,6}$ सप्रदध्व B_1 यथाकाल

10 ^{a}) G_3 विहृत्य स — ^{b}) $G_{3\,6}$ M अवाप्य च प° T_2 $G_{1\,2\,4–6}$ मुद परा (by transp) G_3 वारणावतमेत्य च — ^{c}) $Ś_1$ K_1 T_1 इद हि, $Ñ_1$ T_2 G इहैव (G_3 पुनर्वै) Some S MSS हस्तिन° — ^{d}) $G_{3\,6}$ सुखेन G_3 (by corr) °रेष्यत — After 10, T G ins

1448* निवसध्व च तत्रैव सरक्षणपरायणा ।
वैलक्षण्य हि तत्रैव भविष्यति परतपा ।

[(L 1) $G_{3\,6}$ पुरेक्षणपरा° — (L. 2) G_3 वस्तत्र (for तत्रैव)]

— T_1 $G_{1\,3\,6}$ cont

1449* नगर पुनरेवेदमुपयास्यथ पाण्डवा ।
[G_3 °यास्यसि पांडव]

11 Before 11 M ins वैश° — ^{b}) K_0 अथ बध्वा; $K_{2\,4}$ $Ñ_3$ V_1 $B_{3\,5\,m\,6}$ Da D_{n1} D_4 अनुबुध्य; K_3 T $G_{1\,2\,4\,5}$ M_8 अवबुध्य; $Ñ_1$ अनुबुद्धो, D_5 अथ बुद्धा; G_3 अथ बुध्या, G_6 अबुध्यत, $M_{5–7}$ अनुबुध्या — ^{c}) $Ś_1$ K_4 Ñ V_1 B_3 D_1 T_1 G_2 °श्च सहायत्व, M °श्चा(M_5 °श्च)सहायत्वात — ^{d}) $B_{1\,5}$ $G_{3\,6}$ °वाच ह

12 ^{a}) K_3 महाबुद्धिं; $Ñ_3$ B D (except D_5) T_1 M शातनव, V_1 °बाहु; G (except $G_{3\,6}$) °त्मान — ^{c}) T_2 $G_{1.4\,5}$ बाह्लिक च तथा द्रोण — ^{d}) $M_{5.8}$ सौ(M_6 सो)मदत्ति B_6 Da D_4 श(D_{a1} च)ल तथा (for च कौ°)

13 After 13^a, K_4 N V_1 B D (except D_4) T_1 ins.

1450* भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६
स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १
स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा । C 1.5717 S 1.144.3 K 1.150.4

मान्यान्मान्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
पुरोहितांश्च पौरांश्च

After 13^{ab}, T G (except G3 6) ins

1451* सर्वमातृरपस्पृष्ठ्वा(sic) विदुरस्य च योषित ।

— c) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्) K8 विद्वान्, Ñ V1 B D (except D1 4) दीन, T2 G (except G3 6) वाक्य — d) T2 G (except G3 6) उवाच वदतां वर

14 Before 14, M6 8 ins युधिष्ठिर — a) G4 गमिष्यामो (for जना°) — G4 om 14^{bc} — c) G3 सगणैस् K0 2 8 Ñ V1 B D T1 G1 2 तत्र (for तात) Ñ2 B D T1 यास्यामो T2 G5 6 सगणास्तु गमिष्यामो

15 a) Cf 16^{a} G2 4 M2 5 °वदना — b) K1 G4 पुण्यवाचो D2 विवक्षथ, D5 विमुचथ — G1 om 15^{c}–17^{d} — c) K (except K1) नदितान्, Ñ1 3 वर्दि°, Ñ2 B D (except D2 5) T1 वृद्धि° — d) M पापान् K3 वै प्रवेक्ष्यति, Ñ1 3 V1 B1.3m 5 6 Da D4 वै प्रस(B3m Da °स, D4 °श)क्ष्यति, Ñ2 Dn D5 T G (G1 om) (? Cd) प्रसहिष्यते, D2 वै भविष्यति, M वै प्रय(M3 5 °च)क्षथ

16 G1 om 16 (cf v l 15) Before 16, Ś1 K T2 G3.5 6 M3 5 ins वैश° — a) B1 5 T2 G2 5 6 M (except M3) च (for तु) — b) K4 °ण सर्वश — c) Cf 15^{a} Ś1 K1 2 4 Ñ1 °मनसो — d) Ś1 K Ñ3 V1 D5 तेभ्य(K8 अभ्य)नदत, Ñ1 तेभ्यरक्षत, Ñ2 B Da Dn D1 2 4 T1 तेन्व°, T2 G5 6 ते व्य°, G3 ते ह्य°

17 G1 om 17 (cf v l 15) — b) K3 सर्वदा — c) Ñ1 V1 मा वचो°, Ñ2 मा च भो°, T2 G3 5.6 माचो(T2 G5 °रो)च°; G2 4 न च वो°. — d) Ñ1 2 V1 B1 Dn D1 T1 सर्वश T2 G3 6 °नदनान्

18 a) T2 G ते तया (G5 °दा) नदिता (G3.6 वर्धिता) वृद्धै, M तत स्वस्त्ययनादीनि — b) Ñ1.2 B Da1 Dn D1 2 4 (before corr) °लभाय, D5 °लोभाय Dn पार्थिवा — c) K3 D5 M6 8 कार्याणि सर्वाणि (by transp) For it, K3 subst 15^{a} — d) T2 G2 4 5 गमनाय मतिं दधु°

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 B3 Dn1 n2 D2 जतुगृह, B1 5 Da जातुष, T1 सभव — *Adhy name* Ś1 K0-2 4 Ñ V1 D5 वारणावतयात्रा (Ñ3 °वतगमन), K3 M6-8 पाडवागमन, T2 G1.4 युधिष्ठिरगमनोत्साह (T2 °नोत्साहन), M5 पाडवगह(? म)नप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 140, B5 136, Dn2 142, D4m 145, T1 138, T2 G1 5 6 89, G2 90, G3 4 M 88 — *Śloka no* Dn 19, M3 18 — *Aggregate śloka no* Dn2 5720

132

1 Ś1 K1 3 D2 S om उवाच — a) D5 यातेषु (for राज्ञा तु) T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु — b) Ñ2 B D (except D5) T1 पाण्डुपुत्रेषु भारत — d) Ñ3 B1 3 Dn D1.2 अगच्छत्स (B1 °त्सु-), B5 6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम) — After 1, T G ins

1452* तत सुबलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।
दाहने सहपुत्राया कुन्त्या मतिमकुर्वत ।
मन्त्रयित्वा स तैः सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रज ।

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपते (as in text)

4 a) B Da D4 (before corr) °कीर्णं, D5 सर्वसपत्स° — b) T2 G पुण्य(G3 °ण्ये)दशे K3 4 मनोहरे D5 पुसा गदनिवारणे — c) Ś1 K1-3 D5 इत्येता T G धार्तराष्ट्रस्य — d) D3 T2 G1, 5 कथा, G3 6 तदा

5 a) K0 3 4 B1 G3 4 6 M3 7 8 तदा र°. — K3 om 5c-6b — d) K1 मति किल

6 K3 om 6ab (cf v 1 5) — a) Ñ1 V1 त्वमन्यत नृपो, T1 G1 4 6 त्व(G1 त्वा)शकत नृपो, G2 त्व शकितनृपो, G3, 6 तु (G6 त्वा) शकितमति, M त्वशकितान् (M3 5 °कित) राजा — b) K0 2 D5 °हलानिति, K1 °हला इव; M °हलादिव — c) K0 1 तानथ तदा, Ñ1 V1 एतानेत्य तदा, Ñ3 Dn1 n3 एतानेत्य तदा, B1 3 D1, 2 5 T1 M5 एतानथ तदा, Dn2 एतानथ तान्, D4 चैनानथ तान्, T2 G1 3 4 5 चैनानथ चै, G2 6 एतानिति तदा, M3, 6-8 चैनान्स तदा (for एनानथ तदा) — T G ins after 6 D4 marg, after धृत° उ° (cf v 1 7)

1447* अधीतानि च शास्त्राणि युष्माभिरिह कृत्स्नश ।
अस्त्राणि च तथा द्रोणाद्गौतमाच्च शरद्वत ।
सोऽहमेवगते तात चिन्तयामि समन्तत ।
रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सतत हिता ।

[(L. 2) G3 4 6 °माच्च विशेषत — (L. 3) G6 काले (for तात) D4 कृतकृत्या भवतस्तु सर्वविद्याविशारदा]

7 Before 7, M6 8 ins धृत°, D4 marg धृत° उ° (followed by 1447*) — a) K4 Ñ2 3 B D T1 ममैते, T2 G1 4 5 इमे वै; G2 3 6 M इमे हि G3 पुरतस् T2 G तात (for नित्य) — K3 transp 7a and 7d — c) K (except K1) Ñ V1 B1, 3 D T1 M (except M3) °तम; D3 °तमे

8 a) Ñ V1 B Da Dn ते ताता; T2 G2, 4 भीता या; G3 गच्छेथा, G6 ते त हि — b) Ñ3 नगरे, G3 6 उत्सवे — c) Dn D1 °णा सान्वयाश्चैव, Cd Nilp as in text — d) T2 G2 5 यथा दिवि, G1 यथा दिव, G3 सुरा दिवि

9 a) M (except M3) अथ (for च) — b) T2 G नटे(G1 भटे, G2 3 नरे; G6 नगे)भ्यश्च विशेषत — Ñ3 (? hapl) om 9cd — c) G3 6 सप्रदध्व B1 यथाकाल

10 a) G3 विहृत्य स — b) G2 6 M अवाप्य च प°. T2 G1 2 4-6 मुद परा (by transp) G3 वारणावतमेत्य च — c) Ś1 K3 T1 इद हि, Ñ1 T2 G इहैव (G3 पुनर्वै) Some S MSS हस्तिन° — d) G3, 6 सुखेन G3 (by corr) °रेष्यत — After 10, T G ins

1448* निवसध्व च तत्रैव सरक्षणपरायणा ।
वैलक्षण्य हि तत्रैव भविष्यति परतपा ।

[(L 1) G3 6 पुरेक्षणपरा° — (L. 2) G3 वस्तत्र (for तत्रैव)]

— T1 G1, 2, 6 cont

1449* नगर पुनरेवेदमुपयास्यथ पाण्डवा ।
[G3 °यास्यसि पांडव]

11 Before 11, M ins वैश° — b) K0 अथ बध्वा; K2 4 Ñ2 V1 B2, 3 m 6 Da Dn1 D4 अनुबुध्य; K1 T G1 3 4 5 M3 अवबुध्य; Ñ1 अनुबुद्धो, D5 अथ बुद्धा; G3 अथ बुध्वा, G6 अबुध्यत, M6-7 अनुबुध्या — c) Ś1 K4 Ñ V1 B3 D1 T1 G2 °श्च सहायत्व, M °श्चा(M6 °श्च)सहायत्वात् — d) B1 4 G3, 6 °वाच ह

12 a) K3 महाबुद्धिं; Ñ3 B D (except D5) T1 M शातनव; V1 °बाहु; G (except G3 6) °त्मान — c) T2 G1, 4 5 बाह्लिक च तथा द्रोण — d) M1, 3 सौ(M3 सो)मदत्ति D3 Da D5 दा(Da1 च)रु तथा (for च कौ°).

13 After 13a, K4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins

1450* भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेद वचस्तदा ॥ १३
रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६

स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७

ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १
स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा । C. 1. 5717 B. 1. 144. 3 K. 1. 150. 4

मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
पुरोहितांश्च पौरांश्च

After 13ᵃᵇ, T G (except G3 6) ins

1451* सर्वमातृरुपस्पृष्ट्वा(sic) विदुरस्य च योषित ।

— ᵃ) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्) K3 विद्वान्, Ñ V1 B D (except D1.4) दीन , T2 G (except G3 6) वाक्य — ᵈ) T2 G (except G3 6) उवाच वदता वर

14 Before 14, M5 8 ins युधिष्ठिर — ᵃ) G4 गमिष्यामो (for जना°) — G4 om 14ᵇᶜ — ᶜ) G3 सगणैस् K0 2 3 N V1 B D T1 G1 2 तत्र (for तात) Ñ2 B D T1 यास्यामो T2 G5 6 सगणास्तु गमिष्यामो

15 ᵃ) Cf 16ᶜ G2 4 M3.5 °वदना — ᵇ) K1 G4 पुण्यवाचो D2 विवक्षथ, D5 विमुचथ — G1 om 15ᶜ–17ᵈ — ᶜ) K (except K1) नन्दितान्, Ñ1 3 वर्दि°, N2 B D (except D2 5) T1 वृद्दि° — ᵈ) M पापान् K3 वै प्रवेक्ष्यति, Ñ1 3 V1 B1.3m 5 6 Da D4 वै प्रस(B3m Da °स-, D4 °श)क्ष्यति, N3 Dn D5 T G (G1 om) (? Cd) प्रसहिष्यते; D2 वै भविष्यति, M वै प्रय(M5 5 °च)क्षय

16 G1 om 16 (cf v l 15) Before 16 Ś1 K T2 G3.5 6 M3 5 ins वैश° — ᵃ) B1 5 T2 G2 5 6 M (except M3) च (for तु) — ᵇ) K4 °ण सर्वश — ᶜ) Cf 15ᵃ Ś1 K1 2 4 Ñ1 °मनसो — ᵈ) Ś1 K Ñ3 V1 D5 तेभ्य(K3 अभ्य)नदत N1 तेभ्यरक्षत, Ñ2 B Da Dn D1 2 4 T1 तेन्व°, T2 G5 6 ते स्य°, G3 ते ह्य°

17 G1 om 17 (cf v l 15) — ᵇ) K3 सर्वदा — ᶜ) Ñ1 V1 मा वचो°, Ñ2 मा च भो°, T2 G3 5 6 मावो(T2 G5 °रो)च°, G2 4 न च वो° — ᵈ) Ñ1.3 V1 B1 Dn D1 T1 सर्वेश T2 G3.6 °नदनान्

18 ᵃ) T2 G ते तथा (G3 °दा) नदिता (G3.6 वर्धिता) वृद्धै , M तत स्वस्त्ययनादीनि — ᵇ) N3.3 B Da1 Dn D1 2 4 (before corr) °लभाय, D5 °लोभाय Dn पार्थिवा . — ᶜ) K2 D5 M6 8 कार्याणि सर्वाणि (by transp) For it, K2 subst 15ᵃ — ᵈ) T2 G2 4.5 गमनाय मतिं दधु

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* N1 2 V1 B3 Dn1 n2 D2 जतुगृह, B1 5 Da जातुप, T1 सभव — *Adhy name* Ś1 K0–2 4 N V1 D5 वारणावतयात्रा (Ñ3 °वतगमन), K3 M6 8 पाडवागमन, T2 G1.4 युधिष्ठिरगमनोत्साह (T2 °नोत्साहन), M6 पाडवगह(? म)नप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 140, B5 136, Dn3 142, D4m 145, T1 138, T2 G1 5 6 89, G2 90, G3 4 M 88 — *S loka no* Dn 19, M8 18 — *Aggregate s loka no* Dn2 5720

132

1 Ś1 K1 3 D2 S om उवाच — ᵃ) D2 यातेषु (for राज्ञा तु) T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु — ᵇ) Ñ2 B D (except D5) T1 पाडुपुत्रेषु भारत — ᵈ) Ñ3 B1 3 Dn D1 2 अगच्छत्स (B1 °त्सु), D5 6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम) — After 1, T G ins

1452* तत सुबलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।
दाहने सहपुत्राया कुन्त्या मतिमकुर्वत ।
मन्त्रयित्वा स तै सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रज ।

ग्रथेयं मम तद्वचे स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापयेः ॥ १०
शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L 2) G3 गमने, G6 दहने — (L 3) T G2.6 दुष्टात्मा, G1 दुर्मेत्या]

2 ab) Here and below (uniformly) Ś1 K1 प्ररोचन (for पुरोचन) K0 उद्धीय चैकाते, K3 आनीय एकाते, D5 एकांतमुद्धीय, G1.5 एकाते आ(G5 ह्या)नाय, M एकात मानाय्य M (except M5) पुरुपर्षभ

3 Before 3, K3 ins वैश°, S (except T2 M5) दुर्योधन — a) G3 सर्वं° — c) K (except K1) Ñ3 T2 G य(G3 त)थैव, M (except M3) यथैषा V1 मम भद्र ते, G2.3.6 भवि(G3 °व)ता तात — d) Ñ2 मा, T1 G1.3.4.5 तद् (for ता) V1 तथा तव न संशयः; G3.6 तथा (G3 °दा) त्व द्रष्टुमर्हसि

4 a) T2 G (except G3.6) °दन्यो वै — c) K4 Ñ3 Dn D1 T G विश्वासिक(T2 G3.6 °त)तरस्, Cd as in text K1 तदा; B (except B1) Da1 D2.3.4 तथा — e) G3.6 सहायो मेसि; G3 त्वत्सहायेन

5 a) Ñ3 मन्त्र मे; T2 G (except G6) मन्त्रांश्च — b) K1.3 समुद्धर, T2 G2-4 ततो° — c) G3.6 यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु

6–7 Ś1 K1 (lapl) om 6–7

8 b) Ñ3 D1.4 G2.4 M °समत, T2 G2.4 °सम्मित — c) Ñ3 Dn D1 नगरोपान्तम् D3 आसृज्य (for आश्रित्य) — d) G1.3 महानस, Cd as in text.

9 c) Ś1 आग्नेयात्मनि; K2 °यानि च M6-8 सधीय Ñ1 T G आग्नेयान्यत्र (Ñ1 °योत्पय) कुड्ये(G3 कुड्डे)षु — d) M (except M5) द्रव्याणि Ś1 K (except K0) D1 दापये (Ñ3 °येत्; K3 °ये) Ñ3 B Da Dn D2.3.4 T1 तानि तत्र प्रदा° — After 9 T G ins

1453* बल्वजेन च समिश्र मधूच्छिष्टेन चैव हि ।

[G1 बिल्वार्जुनैश्च, G2.6 ऐरण्डजेन G5.6 °च्छिष्टानि]

10 a) Ś1 K1 चाप्यनल्पेन (for च सतै°) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 सार्पिस्तैलवसामिश्र — c) T2 G3.4 मर्दयित्वा K2 Dn3 त, N1 थ, D5 M3 तु G1.3.5 M5 च, M6.8 वै (for त्व) — d) B1 (m as in text) 3 कुड्ये प्रदापय B5.6 D (except D5) T G दापय

11 a) K0.4 °न्वशान्, K3 शणवशान्, Ñ1 शण वग (sic) K2 वसा शणामृत दारु (sup lin चोपड्ड देवदारु), N2 B D शण तैल घृत चैव (D5 सणा वशान्घृतदा°), Ñ3 शश वसा घृत दा°, V1 शणसर्जरसादीनि (= 9a), T1 G1.3 M6.8 शणवशकट दा°, T2 G2-6 शणान्सर्जरसान्लाक्षान्, M2.3 घश च कटक दा° — c) T2 G3.5 तृणाणि (for यन्त्रा°) Ñ3 B D (except D5) जतुदारूणि चैव ह (B1.6 Dn D1.2 हि) — c) T2 G1.4.5 सर्वत्र G2.3.6 वेश्मनस्तस्य सर्वत्र — d) B6 Da1 D1 प्रक्षिपेथा, G1 °वेशय; G3 °क्षेपय; G5 °वपेत, M6-8 वि°

12 a) M हि (for च) G2.3.6 तम्; G5 मां (for त्वां) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 यथा च तत्र पश्येरन् — c) Ś1 B5 G3 °यमपि G4 तत्कुड्य; M5 तत्कुर्यां — d) Ñ V1 B D (except D3) T G अपि (for इति) Ñ V1 B D G3 अपि; T2 G1.3 न (for च)

13 a) D3 धित (m as in text), G1.6 कृत K6 तस्मिन् (for तत्र) — c) K4 B1.6 Dn D2.4 M5 तत्पा° T2 G4.5 स्व (for तान्) Ś1 °मार्मितान्; K1 °मोभितान् D5 कृत्वान्यपरमार्चिति (sic). — c) Ñ3 T2 G1.4.5 M2.6-8

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्ततस्त्वया देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७
तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
प्रायाद्रासभयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ १८
स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
एवं सर्वान्कुरून्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः । C. 1. 5730 B. 1. 145. 3 K. 1. 157. 3

पांडवांश्चैव. Ñ V1 B D (except D5) T1 G2.3.5 M5 वासयेथाः पांडवेयान् (B1.2.6 D2 M8 पांडवांश्च). — d) T2 G1.4.5 °द्रूणां; G2.3 °जनान्; M6-8 °जनाः.

14 a) B D (except D5) T1 आसनानि च दिव्यानि. — b) K0 G1.3.4 M विविधानि च. — d) Ñ3 B D (except D5) T1 वै (for मे). T2 G1.4.5 तुष्येत्पिता मम; G2.3.6 तुष्येच्च मे पिता.

15 a) B4.6 D2 तथा; G6 ततो (for यथा). K0 D5 रमेयुर्. K1 corrupt. T1 G1.4.5 M विस्रब्धाः; G2.3.6 °श्वस्ताः. — d) K3 B1 G3 कालविप°. G2 त्वया पंडितमानिना. Cd cites पर्यय: (as in text).

16 a) K3 N3 B1.3.5 Dn D1.3 T G1 च (for तु). B6 तांस्तु ज्ञात्वा; Da तान्ज्ञात्वा तु; D5 तांस्तथा तु. M5 तान्कृत्वा तु. G1.3.6 ज्ञात्वा परमवि°. — b) G2.6 नितरामकु°; M छद्मस्वमकु°. — cd) K0 Ñ3 D5 G2 M तत्र त्वया (M7 तदा); K2 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 त्वया ततो (by transp.); K4 ततस्तदा; G3 तत्र तथा; G6 तस्य त्वया. T2 G1.4.5 वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशनः.

17 D1 reads 17–18ab after 19. — a) Dn D1.4 T1 दह्यमाने; G6 दग्धानेह. — b) B5 Da दग्धा इति जना विदुः; T2 G (except G1.5) दाहिताः पांडवा इति. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 न गर्हयेयुरस्मान्वै (B1.3.5 Da D2.4 °स्माकं). — d) G2.6 केचन; M किंचन (for कर्हि°).

18 For D1 cf. v. l. 17. Before 18, S (except T1 G2.4) ins. वैशं°. — a) K0.1.4 Ñ1.2 V1 B D T1 स (D1 तं; D5 तत् as in text). — For 18d, Ñ V1 B D T1 subst. 7b.

19 a) Ñ1.2 V1 B (except B6) Dn D1.2 T G1.4.5 त्वरितं. — d) K2 स्वयं चक्रे; T2 G1.4.5 चक्रे सर्वं (by transp.); G2.3.6 तथा चक्रे. — After 19, D1 reads 17–18ab; while T2 G (except G1) ins.:

1454* यथाज्ञप्तं नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।
एषां तु पाण्डवेयानां गृहं रौद्रमकारयत् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn1.n2 जतुगृह; B Da जातुप; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D5 वारणावतयात्रा; K0.4 वारणावतयात्रायां पुरोचनगमनं; K3 जतुगृहनिर्माणं; Ñ1.2 V1 पुरोचनोपदेशः; Ñ3 D2.4 जतु(D4 जातुप)गृहकल्पना (D2 °नं); B2 गृहकल्पनं; M8 पुरोचनप्रेषणं; M5 जातुपं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 141; Dn3 143; D4m 146; T1 139; T2 G1.5.6 90; G2 91; G3.4 M 89. — *S'loka no.:* Dn M8 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5739.

133

1 Ś1 K0.1.3 D2 S om. उवाच. — a) K0.3 D5 तथेत्युक्त्वा; Ñ V1 B5 Da1 G1.3.4 (before corr.) M2 °न्युंक्त्वा; D1.2.4 G3.4 (by corr.) °न्युक्तान्. — c) K1.2 आरोहमाणः (K1 °नः); S प्रयास्यमाना (G3.6 °संतस्तु).

2 a) K3 अथ; G2.3.6 तु (for च). — b) K3 तथा द्रोणस्य भारत. — d) G6 वीरस्यापि (for विदु°). Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 कृपस्य विदुरस्य च.

3 a) M (except M5) सर्वानपि कु°. K0-2 Ñ1 V1 गुरून्. D5 सर्वे (for वृद्धान्). — b) T2 G1.2.4.5 M5 च पांडवाः; G3.6 धृतव्रताः (G3 °तान्); M6-8 तु पांडवाः.

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
सर्वा मातॄस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्शिताः ॥ ५
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ।
विवास्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।

— c) Dn D1 T1 °नान्वै; T2 G1.3 समान्वापि; M समांश्चापि. G2–4.6 समांश्चापि परिष्वज्य.

4 a) Ś1 तथा दृष्ट्वा; K1 सुसूश्चैव; Ñ2 तथापृच्छ्य; Ñ3 समास्पृष्ट्वा. K3 मातॄः सर्वा उपस्पृष्ट्वा; Ñ1 सर्वानभि उपस्पृष्ट्वा; V1 गुरूनामंत्रयित्वा च; T2 G1.2.4.5 M आपृष्ट्वा मातरः सर्वाः; G3.6 सर्वानन्यांस्तदा(G6 °था)पृच्छ्य. — After 4a, S (except T1 G3.6) ins.:

1455* यथार्हममितौजसः ।
शोचन्तः पाण्डवाः सर्वे.
[(L. 2) M कृपणं (for पाण्ड°).]

— b) T2 G1.2.4.5 M कुरून्कृत्वा प्र°; G3.6 यथार्हममितौजसः (= line 1 of 1455*). — c) G1.2 M चापि (for चैव). Ś1 K सर्वास्ताः प्रकृतीश्चैव; B6 गुरुणा संत्रयित्वा च; T2 G4.5 सर्वांश्च प्रकृतीश्चापि; G3.6 प्रकृतीरपि सर्वाश्च. — d) = 1. 131. 18d.

5 a) K3 Ñ3 S (except T1) तु (for च). K1 रथानारुह्य प्रययुः. — b) T1 मुनिपुंगवाः. — c) S (except T1 G3.6) पुरुषाः सर्वे. — d) Dn अन्वियुः; D1 (by corr.) अन्वीयुः; D5 बभूवुः; T2 G (except G3.6) ह्यन्वयुः. Some N MSS. °कर्षिताः.

6 a) K4 केचित्तत्र (by transp.); G3.6 M (except M3) ततः के°. G3.6 वदंति स्म. — b) T2 G (except G3.6) नागरा (for ब्राह्म°). B Da D2.4 पौरजानपदा भृताः. — G3.6 om. 6c–7b. — c) Ñ3 B D (except D5) T1 दीनान्दृष्ट्वा पांडुसुतान्. — d) K3 G1.2.4 पुरुषर्षभ (K3 °भाः); Ñ2 B D (except D5) T1 भृशदुःखिताः.

7 G3.6 om. 7ab (cf. v. l. 6) — a) K3 पश्यति नृपः. — b) Ś1 K3 D5 सर्वदा. Ñ2 B D (except D5) T1 स सुमंदधीः. — c) K3 T2 G4.5 °राष्ट्रस्तु; G2 °राष्ट्रस्य. Ñ3 B D (except D5) T1 कौरव्यो (Da °वो) धृतराष्ट्रस्तु (Ñ2 B5 °श्च); G3.6 °राष्ट्रो महीपालो. — d) B3 Da D4 तु (for च). G3.6 न धर्ममनुप°.

8 a) K3 पापमपाप्मासौ. — c) G1.2 भीमोपि. — f) Ñ2 B D (except D5) T1 M5 महात्मानौ.

9 a) Ñ V1 B (except B5) D (except D5) T1 तान्; T2 G1.3.4.6 M यत्; G5 मत् (for तद्). Ñ V1 B (except B5) D (except D5) T1 प्रासान्. — b) = 11d. Ś1 K D5 G5 न मृष्यति; G2.3.6 प्रबाधते. — c) T2 G M °र्मं(G6 M °र्मं)विपुलं. Ś1 K1 किं न; K0.2–4 Ñ1.3 V1 D5 किं तु; G6 क्षंतुं. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 अधर्म्यं(Da °र्मं)मिदमत्यंतं. — d) Ś1 धृतराष्ट्रः; Ñ2 B D (except D5) T1 कथं भीष्मो. Ś1 K1.2 V1 अनुपश्यति; K3 नावबुध्यते; K4 नानुपश्यति; Ñ1 D5 इति मन्यते; G3.6 अनुवर्तते. — e) B5 एतान्यो (for अस्थाने). — f) Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) नगरे योभि(B1 °नु-; B3 °व)मन्यते; B5 नगरे वारणावते.

10 a) G6 समोस्माकं. — b) G5 तदा (for पुरा). D5 बभूव ननु वः पुरा. — c) G2.5 वैचित्र°.

11 a) T1 तस्मिंश्च; G1.2 M3 तस्मिंस्तु; M5 तस्मिन्हि (for स तस्मिन्). — b) Ñ2 V1 B (except B1) D (except Da) देवभावं; Cd as in text. — c) K3 इमान् लोभाद्. — d) = 9b. K (except K3) Dn1 मृष्यति.

12 a) T2 G1.2.4.5 M वयमेवम्. Ñ3 नियच्छंतः; B D (except D5) T1 अनिच्छंतः. G3.6 से वयं सर्वमेवेदं. — b) G3.5.6 त्यक्त्वा ह्यद्य (G3 सर्वे त्यक्त्वा) पुरोत्तमं. — c) G3.5.6 दारानादाय ग°. — d) Ñ3 V1 B D (except

वाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिरभिनन्द्यै
पौरेषु तु निवृत्तेषु
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
यो वेत्ति न तमाघ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विपः ॥ १९
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलौकसः । C. 1. 5750 K. 1. 145. 23 K. 1. 157. 22

D5) T G3.4 गंता; Ñ3 राजा (for याति).

13 K1.3 (hapl.) om. 13. — a) Ś1 K0.2.4 Ñ1.3 V1 D5 °वदतः पौरान्; T2 °वादनपरान्; G4 °वादिनः सर्वान्. — b) D4 दुःखितो; G3 दुःखार्तान्. D4 G2.3.6 शोक(D4 दुःख)कर्शितान्. Some N MSS. °कर्पितः. — c) Ñ2 B D (except D5) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा. — d) Ñ3 D5 G1 धर्मपुत्रो; T2 G4.5 तत्र यान्वै.

14 c) G2.3.6 अस्माभिः (for तत्कार्यं). — d) G2.3.6 कर्तव्यमिति. B3 नो ध्रुवं.

15 a) Da चरंतः सुहृ°. — K4 (hapl.) om. 15b–16a. — b) Ś1 K1 तस्मात्कृत्वा. — c) Ñ1.3 V1 ins. च after आशीर्भिः (cf. 17). K3 अभिनंद्यैतान्. Ñ2 B D (except D5) T1 प्रतिनंद्य तथाशीर्भिर्. — K3 (hapl.) om. 15d–17c. — d) K0.2 Ñ1 T2 G1.4 M (except M5) °गृहान्.

16 K3 om. 16; K4 om. 16a (cf. v. l. 15). — b) Ñ1 इति मन्यते; D1 G1.4 M उपपद्यते. — c) T G1.3–5 तथा. K4 G3–5 करिष्यत. Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अस्माकं (for मम).

17 K3 om. 17abc (cf. v. l. 15). — Before 17, T2 G4 ins. वैशं°. — For 17, D5 repeats 15 (v. l. यतो गृहान्). — a) Ś1 K0–2 तथेति च (K0 ते); Ñ1 M6–8 ततस्तथेति. Ñ2 B D (for D5 see above) T1 एवमुक्तास्ततः (Ñ3 B1 °दा) पौराः. — b) Ś1 Ñ2 B D (for D5 see above) T1 चापि; K1 चाभि-; K2 Ñ1.3 M5 चैनान्; K4 चैषां; V1 चैनं. — c) = (var.) 15c. After आशीर्भिः, Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G1.2) ins. च. K0.2.4 Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G3) एतान्. — d) M ययुर्नगर°.

18 a) Ś1 D4 अथ; K0 Ñ V1 B Dn D1.2.5 T1 G2 M3 वि-; Da T2 G3–5 M5–8 च (for तु). — cd) K1 आहूयं; D5 बांधवः (for बोधयन्). Ś1 K0–2 Ñ1.3 V1 पांडवं (Ñ1 °व-) ज्येष्ठं. G2.3.6 अनु(G2 °न्व)गच्छत्स कौंतेयं बोधयंश्चेदम-ब्रवीत्. — Before 18ef, T2 G1.2.4.5 M6–8 ins. विदुरः. — e) D2 प्राज्ञ; M राजा (M5 राज्ञा; M8 inf. lin. प्राज्ञा); Cd प्राज्ञः (as in text). Ś1 प्राप्य प्र°; K0 प्राज्ञफलापेक्षः; K1 पापप्र°; K2 D3 प्रज्ञाप्र°; K3.4 Ñ V1 B3.5 Dn2.n3 D2.4 (by corr.) M3.6–8 प्राज्ञप्र°; B6 च विप्र°; Dn1 T M5 Arjp प्राज्ञः प्र°; G1.4 प्रज्ञाबलः प्रज्ञः; G2.6 कुशलवृत्तश्च; G3 प्रज्ञाफलः प्रज्ञा; G5 प्राज्ञः फलेवशः (for प्राज्ञं प्र°). — f) Ñ2 B5.6 Da °तत्त्ववित्; Ñ3 B1.3 Dn D1 प्रलापज्ञमिदं वचः; D2.4 सुप्रलापमिदं वचः; D5 सर्वधर्मा°; T1 धर्मकार्यार्थदर्शनः; T2 G1.5 °दर्शनः; G3 °दर्शितान्; G4 °दर्शितः. — After 18, B1 ins.:

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।;

while Dn ins.:

1457* प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ।(!)

— K4 Ñ V1 B Da D1.2.4 T1 ins. after 18 (B1, after 1456*): Dn, after 1457*:

1458* यो जानाति परप्रज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।
[B5 °शास्त्रार्थदर्शिनीं; D2 स नरः सुखमेधते.]

With reference to some line of his text (probably, 1458*) Nil. observes: ❀ अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते । ❀

19 a) G1.4 विज्ञानं (for °ज्ञाय). Ñ2.3 V1 B1 m Dn D1.5 T1 इह; B1 G1.4 तु; B3.6 Da D4 च; B5 तत्; D2 तं; M6–8 एतत् (for इदं). — b) B6 निस्तरेत सः. — c) T2 G4 निर्मितं शस्त्रं; Cd as in text. — d) K1.2 (both before corr.) Da2 °कीर्तनं; K3 D5 S °कृंतनं; Ñ1 Cd °वर्तनं. — e) V1 यो वेद. Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D4) न तु तं (Ś1 तथा; K3 हि तं) घ्नंति. S ये विदंति (G2 पतंति; M3.5 वदंति) न तान् घ्नंति (G3.5 M6–8 हंति). — f) Ś1 K1 °घातविदो; V1 °घातकृतं; B6 D5 M6–8 °घातमिदं; M3 °घातमिमं (inf. lin. °विदो); Arjp प्रतिकार°. T2 G प्रतिघातविद(G4 °धि)स्तथा (G3 °दा).

20 a) S °घ्नं शिशिर(G1 च शिरो)घ्नं च. — b) T G1.3

23/22 न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २०
नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
नाधृतिर्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २२
चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २३
अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमामन्त्र्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २६
यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विषादग्नेश्च बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

M8.8 महाकक्ष-; G1-3.6 M8 °कुक्षि; Da (erroneously) Arjp महाकक्षे (as in text); Arj. (?) महाकक्षं. T2 G2.4.6 M विलौकसं; G1.5 विलोपनं. — c) S न सहेते (T1 °ये)ति (T2 G1.4 नासह्यं वेत्ति). T2 G4 पंथानं (cf. 21a).

21 b) T2 G1.3 °क्षुर्वेत्ति वै. — Ś1 K1 T2 G4 (hapl.) om. 21c–23b. — c) K0 M6 भूमिम्; Ñ1 V1 B2 G3 बुद्धिम्; Da धृतिम् (for भूतिम्). — d) D1.4 T1 G3.5.6 एनं; M (except M6) एतत् (for एवं).

22 Ś1 K1 T2 G4 om. 22 (cf. v. l. 21). M ins. युधिष्ठिरः before 22ab; G2, before 22cd. — ab) S (T2 G4 om.) नानाप्तैर्दत्त°, and धीरः (G3 हीनः; M6 गिरः) (for नरः). — c) K0 °त्सलिलम्; K2.3 B (except B1) Da (erroneously) Arjp Cd °च्छललम्; G1.3.5 °च्चरणम्; Arj. °च्छरणम् (as in text). — d) K2 प्रमुच्येत पुनःशनात् (m विमुच्येत हुताशनः); M8 inf. lin. मुच्यते दहनादपि.

23 Ś1 K1 T2 G4 om. 23ab (cf. v. l. 21). — a) D6 चौरैर्मार्गं तु; G6 परं मार्गान्वि°. — b) G1.5 °त्रैश्च तथा. G6 °निशं (for दिशः). — c) Ś1 K1 आत्मनश्चात्मना (by transp.). — d) K1 नातिपी°; G2.3.6 न स पी°; M8.8 नाभिपी°; Cd as in text. — After 23, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1459* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ॥

24 Before 24, K0 ins. वैशं उ°; K3.4 S (except T1), वैशं°. — a) Ś1 K B6 Da D5 G1 M6-8 Cd अनुशिष्य; Ñ V1 B1.3.5 Dn D1.3.4 °शिष्य. Ñ V1 B D (except D5) T1 अनुगत्यैता(V1 °ना)न्. — b) Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 चैव (B3 °वं); D5 G2.3.6 चैतान्; T2 G1.4 M पार्थान्. — After 24ab, S (except G2.3.6) ins.:

1460* अभिवाद्य ततः कुन्तीं रुदन्पाण्डुमचिन्तयत् ।
[M8.5 °वाद्य पुनः. G1.4 दशां पांडोरचिंतयत्.]

— c) T2 G1.4.5 समनुज्ञाय. — d) Ś1 K2 D1.8 G2 गृहं. T2 G1.4.5 विदुरः संन्यवर्तत; M विदुरः प्रत्ययाद्गृहं.

25 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T चापि (for चैव). — b) G3.6 °जनेपि च. — c) Ñ1.2 V1 B Da D1 S (except G2.3.6) °शत्रुमासाद्य. — d) T2 G1.4.5 कुंती वाक्यमथाब्र°.

26 Before 26, D4 marg. sec. m. ins. कुंत्युवाच; T2 G1.5 M6-8 कुंती. — b) T2 G4 रुदन्निव; Arj. explains both ब्रुवन्निव and अब्रु°, which latter is Devp. — K2 om. 26c–27b. — c) K0 Ñ2.3 B D T1 G2.5 स; K3 ते; Ñ1 V1 तं (for तत्). D5 °त्युक्ते; G (except G1.5) M8.8 °त्युक्तं.

27 K2 om. 27ab (cf. v. l. 26); G4 om. 27. — a) Ñ2 B1.3 Da2 Dn D2 यदीदं; B6 Da1 D1.4 T2 G2 यदिदं. — b) Ñ2 V1 B D (except Da.5) T1 ज्ञातुं (for श्रोतुं). B (except B6) Da T2 G1.3 M8 नैव च (D5 स°) दोष°; G2.6 न च सुदोष°. — d) K0 विवादं. G2.3.6 यत् (for च).

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ2 भेतव्यम् (for बोद्धव्यम्). Ñ2 V1 B D (except D5) गृहादग्निश्च बोद्धव्य°. — b) Some MSS. मा (for मां). — K2 (hapl.) om.

१३४

वैशंपायन उवाच।

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात्।
सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १
श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः।
अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः।
कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः।
विबभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४
सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघा
अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुरथो गृहान्।
ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥
नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः।
जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च। C. 1. 5776 B. 1. 145. 9 K. 1. 158. 9

28c–29b. — cd) K0 ते (for वो). K3 D5 वो न विदितः; T1 वेदितव्यस्ते; G1 विदितः कार्यः. Ś1 K0.3.4 Ñ3 °दिति पांडव (K4 °वः; Ñ3 °वैः); Ñ2 V1 B D °दिति धर्मधीः (D1 °द्धर्मधीः द्युमान्); M6–8 °दिति सोऽब्रवीत्. T2 G4.5 पंथाश्च विदितः शुद्धः (G4 कार्यः; G5 शुद्धिः) कश्चि°. G2.3.6 पंथाश्च विदितः कश्चित्स्याच्छुद्ध (G3 °द्धिर्) इति चा°.

29 K1 G3 om. 29ab (cf. v. l. 28). — b) Ñ3 B Dn D3 T2 G2.6 M3 (inf. lin.).5.6.8 प्राप्स्यतीति. V1 स मे°; B D T1 च मे°; G4 ममा°. — c) G2.5 मे सर्वं. — d) K3 Ñ3 B D (except D5) T G (except G5) प्रत्युक्तो.

30 Ś1 K1–4 D2.5 S om. उवाच (M6–8 om. the ref.). — Ś1 (hapl.) om. 30 with colophon. — a) K1 दशमेऽहनि. — b) K Ñ V1 B D (except D1; D4 before corr.) T1 G3.4 M8 5 फाल्गुन° (K1 फल्गुण°). K1 मे; D5 च; G2 तत्; M6–8 वै (for ते).

Colophon om. in Ś1 (cf. v. l. 30). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* Ñ V1 B3.6 Dn D3.4 जतुगृह; B1.5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.4 वारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रबोधः (K4 °ष्ठिरमतिबोधनं); K2 D5 G1 वारणावत (K2 ins. here रणे) यात्रा; K3 वारणावतप्रवेशः; Ñ1.2 V1 वारणावतगमनं; M जतुगृहदाहे (M3 om. it) विदुरयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy no* (figures, words or both): B1 142; Dn3 144; D4 147, T1 140, T2 G1.5 8 91; G2 92; G3.4 M 90. — *S'loka no.*. Dn 34; M3 33. — *Aggregate s'loka no.*. Dn3 5773.

134

1 Ś1 om. the ref.; K1–3 D5 S om. उवाच. — d) T2 G4.5 वस्त्रशस्त्रैर् (for यथाशास्त्रम्). S अलंकृताः. B1m.5 Da D4 यथाशास्त्रविशारदाः.

2 a) Da D4 श्रुत्वायातान्; M3 5 अभ्यागतान्. S (except T1) पांडवेयान्. — c) T2 G °श्रेष्ठाः. — d) B1 तान्राजन्परया; T2 G1.4.5 सर्वे परमया.

3 c) K1 सर्वे प्रमुदिता हृष्टाः. — d) Ñ2 B D (except Dn3 D5) T1 परिवार्योपत°; T2 G M परिवव्रुर्युधिष्ठिरं.

4 b) S1 K2 धर्मपुत्रो. — c) K1 शुशुभे; M (except M5) बभौ स. K1 भ्रातृसहितो. — d) K3 °रिवापरः.

5 a) Ś1 ते च; Ñ2 B Da Dn D1 2.4 T1 चैव; T2 G M (except M5) तत्र (for ते तु). Ś1 B1.3 तु; Ñ2 B5.6 Dn D1 T1 ते (for च). D5 °स्ते तथा पौरैः. — b) K2 तांश्च (for पौरान्). Ñ2.3 V1 B3 Dn D1.4 5 T1 चानघ (Dn2 पांडवाः). — c) Ś1 K1 Da1 D5 G2.4 6 अलंकृत.

6 a) K4 Ñ V1 B Dn D1.2.4 G3.5 पुरीं. — b) S (except T1) ययुर्. — d) G4 युक्तानां. M3 स्वेष्टकर्मसु.

7 b) K (except K2) रथिनस्. K2 (by corr.) Ñ V1 Dn1.n2 D1 G3 5 6 M6–8 तदा. — c) D4 (by corr.) G3 °श्रेष्ठ. V1 विविशुः पुरुषव्याघ्रा. — d) Ś1 Dn3 D5 T2 G6 M °गृहाण्यपि; Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T1 °कुलान्यपि.

8 a) K3 °रैः सर्वैः. — b) G1.2.6 कौरवा; G2 पौर°. K D5 पुरुषर्षभाः (K1 °भ); Ñ V1 B (except B1) Da Dn1.n2 D1.2.4 T1 G (except G5) °र्षभ. — c) Ñ1 °थं तस्मात्. — d) Ñ2 B Dn D2.4 T1 °पुरःसराः; Da D1 °पुरोगमाः.

आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९
तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १०
दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११
तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२
तत्त्वगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।
जिघ्रन्सोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ १३
कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ।
शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४
शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्मणि ।
विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५
इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ।
आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ १६
ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।

---

9 ^{a}) K0 8 D4 M (except M1) भक्षाद्य°, K2 भिक्षाद्य°, Ñ2 B (except B6) [ऽ]द्य (Ñ2 B8 °द्य) भक्ष्यपानानि, Dn1 n2 T1 भक्ष्याणि पानानि, D1 भक्षाणि भोज्यानि, D5 रत्नानि यानानि, G5 भक्तयाद्यपानादि. — ^{b}) K3 विविधानि शु° G (except G3 8) शुभा(G8 °द्रा)नि शयनानि च — ^{d}) G4 M6–8 च (for स) — After 9, D1 reads 11^{cd}

10 For 10^{ab}, D1 reads 12^{ab} — ^{a}) D6 ख्याता (for तेन) — ^{b}) T2 G1 4 5 °च्छदैः — G2 (hapl) om 10^{c}–12^{b} — ^{cd}) Ñ3 °माना पुरत पौरै पुरनि°

11 G2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) Ś1 K1 4 T2 G4 5 च (for तु) — ^{b}) B6 तेषा तत्र (by transp) — D1 reads 11^{cd} after 9 — ^{c}) K0 G1 M2 निवेशया° — ^{d}) G5 अश्लाघ्यमशिव Ś1 K0–3 तत्र, K4 च तत्, B3 T1 G1 4 तथा

12 G2 om 12^{ab} (cf v l 10), D1 reads 12^{ab} for 10^{ab} — ^{a}) Ś1 T2 G1 6 ततस्ते, K0 (by transp) ते तत्र — ^{b}) K3 विविशुश्चापि शङ्किता and ददृशु सपरि° — K2 om 12^{c}–13^{b} — ^{c}) T2 G5 कैलास इव

13 K2 om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) K0 G1 3 तदा(G3 °द)गारम्, K3 4 तत्रा°, Ñ1 3 V1 B Dn D1 3 4 T1 तत्वा°, Ñ2 Da उच्चा°, D5 तथा° — ^{b}) Ś1 K1 °शास्त्र°, N2 B Da Dn D3 5 6 T1 °धर्मभृतां (B1 3 5 D2 °धर्मविदां) वर, D5 °कर्म° G (except G4 5) सर्वकामो(G5 °कर्मो)प शोभित — ^{c}) K1 T2 G2–5 M6 8 एव, B5 च, G1 एतत् (for एव) — Before 13^{cd}, T1 ins युधि° उ° — ^{c}) Ś1 K (except K3) Ñ1 3 V1 D5 जिघ्र (Ś1 °घ्रे) सो(K0 3 4 D5 सौ)म्य, Ñ2 Dn1 n2 D1 जिघ्राणो(D1 °ण)स्य, Da Dn3 D3 4 जिघ्रन्सोत्स्य, S जिघ्रन्सम्यग् B D2 वसा° — ^{f}) G (except G4 5) सर्पिर्लाक्षा(G2 °क्ष°, G8 °ज)वि°

14 ^{b}) K3 वसादिभि (for पर°) — After 14^{ab}, T G (except G5) ins

1461* मृदेपा व्यक्तमाग्नेयैर्द्रव्यैर्मिश्रस्य वेश्मन ।

— ^{c}) T1 G (except G4 6) °रसोपेता — ^{d}) K0 D5 योजित; Ñ2 3 V1 Dn1 n2 D1 आनीय, T1 G (except G4 5) द्या(G3 व्या)लिप्ता G (except G4 5) °भित्तिषु — D4 om 14^{cd} — ^{e}) Ñ3 अनुबधजव° — ^{f}) D1 रोच्य, S (except T1) नून (for द्रव्य) Ñ1 द्रव्य सर्जरसोक्षित, Ñ3 सर्वद्रव्यघृतान्वित — After 14, T G (except G4) ins.

1462* शणघल्वजकार्पासवशदारुकदान्यपि ।
आग्नेयान्यत्र क्षिप्तानि परितो वेश्मनस्तथा ।

15 ^{a}) Ñ3 G1 सुकृतैर्, T2 G4 6 M °भृतै(M5 °शै)र्, G2 °हृदैर्, G3 सवृतैर्, G6 °गतैर्, Cd as in text N1 व्याप्तैर्, V1 हृष्टैर्, Ñ3 S (except T1) आप्तैर्, D4 प्राप्तैर्, D6 ह्यादौ — ^{b}) Ñ3 आनीतैर्गृह°, S (except T1) विनीतैरेव (G1 3 6 °वेश्म) निर्मित — ^{c}) K0 विश्वास्तानामय पापो, D5 S (except T1) विश्वस्तानि(G1–3 M5 °नी)ह न पापो — After 15, N T1 ins

1463* तथा हि वर्तते मन्द सुयोधनवशे स्थित ।
[$\sim 21^{cd}$ Ś1 K1 3 4 °मते, K0 3 Ñ2 D5 दुर्योधनमते]
Thereafter T1 reads 20^{c}–21^{b}, repeating these lines in their proper place.

16 ^{a}) G3 इद (for इमां) Ś1 तु मा, K8 नून; B3 Da T2 G2 4 6 M तु वै, G3 तु मे G1 दृष्टवान्तामिमां बुद्धि — ^{b}) Ñ2 B5 Dn2 तथा; V1 D5 T2 G4 5 M पुरा, G3 5 6 किल G1 विदुरो धर्मवि कथ — ^{c}) Ś1 K1 येन मां, K0 3 4 यामिमा, D4 G6 M तेन मे, D5 मामिमां, T1 तु स मा, T2 तेन मा Ñ1 पार्थेद (for मा पार्थ) G1 इमामेवापद पार्थ, G2 6 असस्तेन तु मो पा°, G3 आदौ इत तेन पा° — ^{d}) D5 तदा (for पुरा) K4 स तदाभ्युक्तवा°; Ñ3 समबोधितवा°; S सर्व (G4 6 M5 °योग्) बोधितवांस्तदा (T1

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९
यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।
शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २०
नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१
अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत सः ।
धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२ 　C 1 5791 B 1 149 45 K 1 153 42

°वान्पुरा) (G1 तदाह प्रतिबोधित) — After 16, K2 ins

1464* आग्नेय रुचिर वेश्म कारित दृश्यते शुभम् ।,

while G1 ins

1465* अस्माक भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17ª, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ins

1466* 　　　　नित्यमस्मद्धितैषिणा ।
　　पित्रा कनीयसा स्नेहात्

— ᵇ) Ś1 K1 Ñ1 2 V1 B D G2 6 बुद्धिम(D5 G3.6 °व)तो, M8 5 बुध्यतो न, M6-8 बुध्यामो न — ᶜ) K0 D5 शिल्पिभि , K3 4 Ñ3 8 V2 B Da Dn D2 3 4 अनार्यै (B5 Da °र्ये) G5 सुहृद (for सुकृ°) K2 शूरै , K3 4 B2 Da मूढै , G5 गधै — ᵈ) D1 ते न दुर्योधने वशा — A passage of 32 lines given in App I (No 84) is ins in G1.2 after 17, in T1 G4 after 18

18 Ś1 K1.3 4 Ñ1 2 V1 D (except D5) भीमसेन Ś1 K1 S om उ°. — ª) K1 2 Ñ V1 B (except B5) D (except Da1 D1) M6 3 यदीद — ᵇ) B1 (m as in text) G3 2 विदित K1 मन्यते विहित (by transp) — After 18ªᵇ, K3 ins

1467* पुरोचनमिम दग्ध्वा गम्यते वारणावतात् ।

— ᶜ) V1 Dn तथैव — After 18, T1 G4 ins. a passage given in App I (No 84), cf v l 17

19 Ś1 K1 S om उवाच (G4 6 om the ref) — ª) K0 4 Ñ1 V1 D1 5 T2 G4 यत्तैर्, Cd as in text. — ᵇ) Ś1 K0 2 4 अभि (for इति) G1 कुतोऽस्मासु वृकोदर — After 19ªᵇ, G1 ins

1468* इति किं स्वयमेतावाी कमत परमापतत् ।
　　विचारयन्तो जाग्रन्त प्राणिभिर्हितकाङ्क्षिभि ।
　　इहैव वस्तव्यमिति मन्मनो रोचतेऽनुज ।

— ᶜ) K4 Ñ3 B Dn D1 3 4 T1 अप्रमत्तैर्, Ñ1 नष्टैरभि, V1 सुसैरभि , D5 T2 G4-6 M दुष्टैरिव, G1 इष्टैरिह, G2 3 दुष्टैरिव, Cd as in text. — ᵈ) S गतिमन्यां K1 दिवा गति (sic), K3 D1 T2 G3 4 5 M ब्रवीमि च (G5 sup lin न); K4 T2 G3 ध्रुवामिव, B1 D5 ध्रुवामिति, B5 धुरादित , G1 सुखप्रदां, G6 ध्रुवा मति — After 19, G1 ins

1469* इत पर ते किं कुर्युर्जिज्ञासद्भिरभीतवत् ।

20 ª) D5 विंदति, T1 विचेत G (except G5) आकार (G3 कारण) यदि जानीयाद् — ᵇ) Ś1 K1 तु, K2 च, K3 Ñ2 V1 B D M6 8 स, T1 नु (for हि) — G6 om 20ᶜᵈ — ᶜ) Ñ2 V1 B D T2 क्षिप्रकारी — ᵈ) K3 दहेत्स न , T2 G (G6 om) दहेत्तु न , M8 5 दहेत स K2 प्रसह्य विदहेत्तत ; M6-8 प्रदह्यादपि हेतुत

21 ª) Ś1 K1 Cd उपाक्रोशाद्, V1 अनु° M नैव बिभ्य(M8 5 नैप त्रिभ्र)त्यनुक्रो° — ᵇ) Ś1 नाधर्माद्वा, K4 G (except G2 3) अधर्माच्च, M अधर्मात्मा — Ñ1 2 V1 om 21ᶜᵈ — ᶜ) Ś1 M5 तथापि, D5 T2 G5 स तथा, G1-4.6 तथा च B3 5 मूढ (for मन्द) — ᵈ) Ś1 K (except K4) Ñ3 B3 D (except Da) T1 सुयोधनवशे, T2 G M दुर्योधनमते (M5 °वशे)

22 ª) Ś1 K Ñ1 V1 अपि चापीह (K3 चात्र वि), Ñ3 अग्निना ह प्र , B5 6 D2 4 5 अथवापीह, Dn T1 अपि चाय प्र ; G (except G6) अपि चास्मासु — ᵇ) K2 [ऽ]स्माक, G (except G5) कुरु (for ऽस्मासु) — K2 om 22ᶜᵈ — ᶜ) Ñ1 कोप कृत्वा, T1 G (except G6) न कुप्येत — ᵈ) Ñ V1 B D (except D5) कोपयीत स , T2 G5 कोपचेतस , G1-4 6 M कोपये(G2 °य)च्च स (G2 °चर) — After 22ᶜᵈ, K3 4 Ñ V2 Dn D1 5 S ins

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माक पितामह ।

[Cf 22ªᵇ V1 अथवा नेह K3 4 Dn3 [ऽ]स्मासु S तथा (T1 मात्रा) हि (T2 G2 4 5 पि, G1 मि) सह दग्धेषु विदुर सपि°]

— ᶜ) V1 B D (except D5) कुप्येरन् K0 2 D2 4 T1 अ(T1 न)धर्म इति कु°, T2 G1 3-6 धर्मो नेहे(G3 न ही)ति कु°, G2 द्रोण कृपश्च बाह्लीका , M धर्मो नेत्येव कु° — ᶠ) N3 V1 B D (except D5) T1 ये चान्ये — After 22, G (except G4) ins

वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३
अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २४
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ २५
ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ २६
भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ २७
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

1471* उपपन्नं तु दग्धेषु कुरुवंशानुकीर्तिता ।
कुर्युरन्यदि धर्मज्ञास्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
[(L. 1) G2 दग्धेषपा, G5 दह्येषु G1 °नुकीर्तना — (L. 2) G3 येतिधर्मज्ञा Posterior half = 22^{cd}]

23 ^{a}) T2 G यदि दाहाद्धि (G3 यदिहापद्य) — ^{b}) K4 G1–4 M6–8 बिभ्यत K (except K1) D2 4 5 S (except T1 M8 5) प्राद्रवे° — ^{c}) Ś1 K1 स्पष्ट, K3 सरैर्, K4 शस्त्रैर्, Ñ3 पार्शैर्, D4 शूरैर्, D5 परैर्, G3 4 स्वय, Cd as in text Ñ2 3 Dn D1 निर्घातयेत् (for नो घात°) Ś1 K (except K2) D5 राजा (for सर्वान्) N1 ससैन्यैर्घातयेत्स° — ^{d}) G3 राज्यबुद्धि

24 ^{b}) K0 3.4 °संवृत, K2 Ñ1 2 T2 G3–5 M °संश्रित — ^{c}) A few MSS कोष- (for कोश) — ^{d}) S1 स्पष्ट नो, K0 2 3 N3 स्पशैर्नो (Ñ3 °नौ), K1 पृष्टना, K4 शत्रैर्नो; Ñ1 समतो, D5 सर्वैर्नो, G2 प्रयत्नाद्, M प्रायो वै (for प्रयोगैर्) G5 चानयेद्ध्रुव

25 ^{a}) K0 3 B1 sm 6 Da इदं पाप — ^{c}) K3 विवचद्भिर् K0 2 4 Ñ1 2 G1 M7 8 विवस्तव्य, T2 G3 5 हि च° K1 (corrupt) वचशद्भिरिवस्तव्य — ^{d}) K1 छद्म वास, N1 सत्र, B D (except D5) T1 छन्ना°, T2 G1 4 5 जन°, G2 3 6 छन्न वीर (G3 °र)

26 ^{a}) G5 6 मृगया (G5 °या) वीरा — ^{b}) K0 2 4 D4 5 चराम, Ñ3 चरतो, T2 G5 चरम K3 G1 3 6 पृथिवीमिमा — ^{c}) K2 यथा, G1 ततो, G3 तदा — ^{d}) K4 D5 G6 पलायिनां

27 ^{a}) G1 भूमौ च — ^{b}) K3 T G (except G3) कारयाम, D5 M करिष्याम — ^{c}) Ñ3 B3 Dn2 n3 G4 गूढश्वासान्, T1 M गूढोच्छ्वास, G1 3 गूढाश्वासान्, G2 गूढवास (sic), Cd as in text. G2 M ततस्तत्र K2 गूढानस्मानतो नात्र, T2 G5 भौम च बिलमासीनान् — ^{d}) S प्र(T2 G5 M8 6 8 न)धक्ष्यति हुताशन (M5 हुताशो न प्रध°)

28 ^{a}) D5 वसामो, G (except G3) द्रवतो Ś1 K (except K3) अथ (for अत्र) — ^{b}) D5 न बुध्यति — ^{cd}) Ñ1 2 V1 [ऽ]पि वा (by transp), M8 वात्र K0 पौराश्चापि तथा कार्यं वस्तव्य वसुसवृतै

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ V1 B3 6 Da Dn1 n2 D2 जतुगृह, B1 5 जातुष, T1 संभव — *Adhy name* Ś1 K1. 2 4 D5 M5 जतुगृहदाह, K0 युधिष्ठिरवाक्य, Ñ1 2 V2 भीमसेनयुधिष्ठिरसंवाद, M8 युधिष्ठिरभीमसेनसंवाद — *Adhy no* (figures words or both) B1 143, Dn2 *145*, *D4m 148*, *T1 141*, *T2 G4 5 92*, *G2 3 93*, *G5 4* M 91 — *S loka no* Dn M8 30 — *Aggregate s loka no* Dn2 5802

135

1 Ś1 K1–3 D2 5 S om उवाच — ^{a}) M5 सुहृदस्य (for विदुर°) K0 3 सखा कश्चित् K2 (hapl) om 1^{b} 2^{a} — ^{b}) D4 खनक॰ सुहृद, T2 G3 4 कुशल खन° (by transp) Ś1 K0. 4 शुचि, K3 तदा; Ñ2 B D T1 G5 नर V1 अभवत् (for क्वचित्) — ^{c}) K0 आगम्य (for विवि°),

2 K2 om 2^{a} (cf v 1 1) Before 2 M (except M8) ins खनक — ^{a}) K3 M (except M5) प्रेषितो K3 अहं (for अस्मि) — ^{b}) Ñ2 Dn °स्तोहार्द — ^{c}) G2 इद, G4 हित (for प्रिय)

3 Ś1 K3 4 M8 (hapl) om 3 — ^{a}) D4 T2 G4 5 M6–8 उक्त — ^{b}) K0 Ñ1 3 V1 B3.6 Da D2 5 M5 6–8 त्वमसि, K2 त्वमथ, B6 तु मयि G1 भारत, M5 8 पाडव T2 G2–6 पाडवान् (T2 G5 6 °व; G4 श्रेयस्त्व) म्लेच्छभाषया (cf 6^{ab}) — For 3^{ab} K3 subst. तेनाह प्रहितस्तूर्ण यथा रक्षस्व पाडवान् — For 3^{cd}, T2 G4 5 read 6^{cd}

4 G3 6 om 4^{a}–6^{b} — ^{a}) T G3 कृष्णपक्षे Ś1 K1 त्रयोदश्या — ^{b}) K3 T1 G1 4 5 रात्र्यां K1 असि, K4 Ñ2 B5 Dn अस्या, D5 अत्र, T2 G1 4 5 आशु (for अस्य) G5 मात्रायां च पुरो° — ^{c}) K0 4 M तदा; G (G5 6 om)

१३५

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः क्वचित् ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
किंचिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६
उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपु...
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै
शुचिमाप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किंचिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥
यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि
भवतः स यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः
इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ११
स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः । C. 1. 5810 B. 1. 147. 13 K. 1. 153. 12

निशि (for तव).

5 G3.6 om. 5 (cf. v. l. 4). — b) K8 भरतर्षभाः; D4.5 °र्षभ. — c) Ñ2 B D T1 तस्य (for पार्थ). — d) K8 Ñ2 B D दुर्मतेः (for मे श्रुतम्).

6 T3 G2–6 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4); G2 om. 6. — a) K8 तेनासि; Ñ1.3 कश्चिच्च; M किंचित्त्वं (M3 प्रच्छन्नं). D5 उक्तं. — b) Ñ1 V1 B5 °भाषासि; D4 प्रच्छन्नं चासि; Cd as in text. K8 छन्नं किंचिद्वचः पथि; G1 पांडवो म्लेच्छभाषया. — T2 G4.5 (om. it here) read 6^{cd} for 3^{cd}; cf. v. l. 4. — c) Ko.2 Ñ1 तथा वित्तं (for तथे°). D5 तथेति च त्वया ज्ञातं. — d) Da2 इति (for एतद्). K8 विश्वासकारकं; Ñ3 T2 G6 M आश्वासकारकं (Ñ1 °णं).

7 Before 7, T2 G ins. वैशं°. — a) D4 तथावृत्तं (for सत्य°). — After 7^{ab}, M7.8 ins. युधिष्ठिरः. — c) G3 अनुजानामि. — d) K3 हि; M च (for वै).

8 a) G1 स्निग्धमाप्तं; G3.6 प्रथमाप्तं. T2 G भक्तं (for चैव). — b) Ś1 प्रियभक्तिकं; Ko T1 M °भक्तिनं; Ñ1 °रक्षिणं. T2 G सदा (G3 तथा) प्रियहितैषिण (G1.2 °तैषिणं; G3 °ते रत). — c) Ś1 कविः कश्चिद्; K3 कथं भीतिः; G3 [ऽ]त्र वः किंचिद्. Cd cites कवेः (as in text). — d) Ko.2 Ñ3 B3 Dn D1 T1 G5.6 अविज्ञातं (G6 °न-) प्रयो°; K3 किमिह स्याद्यथोचितं; D5 T2 G1–4 M3.6 अभिज्ञानं (D4 G4 °तं) प्रयो°.

9 a) Ko.4 स नः (by transp.); Ñ V1 B D T1 तस्य. Ko.4 त्वं च; K2 च त्वं; T2 G असि त्वं (G1 आह त्वा; G3 अपि त्वं) (for नस्त्वं). — b) K3 निर्विशंका. K4 G2 त्वया; T2 G5 त्वयि. — c) Ś1 K1 G3 स्मः; Ko G2.4 तु; Ñ1 अस्माद्; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 च (for स्म). T2 G2.4.5 य(G5 त)थात्वं. — d) Ñ2 पारयास्मान्.

10 b) D5 G5 श्रुतं; T2 श्रुतिः (for मतिः). — d) G (except G3.5) धृतराष्ट्रस्य.

11 a) Ñ V1 B Da कोपवान्; D1 G2.3.6 M कोपवान्. Da चापि (for चैव). — b) Ko सहामात्यः; Ñ1 सुसहायः. T1 तु; M3 सु- (for च). — c) Ñ3 एव (for अपि). Ñ3 B D (except D5) T1 पापात्मा. K3 वयं च कोशरहिताः. — d) K3 तेनास्मान्स; B3 नित्यमेव (m as in text); D5 नित्यं चैव.

12 a) K3 G1 मोचयत्वस्माद्; T2 G4–6 मोचयत्वस्माद्; G2 मोचयित्वास्माद्; G3 मोचयेदस्माद्. — b) K3 जतुवेश्महुता°; S (except T1) उत्पन्ना(M3.5 उल्बणा)द्दै हुता°. — c) Ko.4 अस्मास्वपि. K3 T1 वि-; K3 नि-; T2 G (except G3.6) च; M5 अरि-; M6–8 अभि- (for हि). — d) K3 कृतार्थः स्यात्.

13 b) Ko M3.5 महात्मनः. — c) Ñ B3 Dn G (except G4.5) M6 वप्रांतं; D5 दुष्प्राप्तं; Cd as in text. — d) K3 Ñ2.3 V1 B D G3.6 M आश्रित्य (for °श्लिष्य).

ततः प्रतापः सुमहाञ्शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥ १२
दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनाः ।
परिवार्य गृहं तच्च तस्थू रात्रौ समन्ततः ॥ १४
पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५
तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।
न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ १७
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥ १८
तरसा पादपान्भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

---

below) ins after 9
1478* पूर्वमेव बिल शोध्य भीमसेनो महामति ।
पाण्डवै सहिता कुन्तीं प्रावेशयत तद्बिलम् ।
दत्त्वाग्निं सहसा भीमो निर्जगाम बिलेन स ।
[T1 ins lines 1-2 before 1477* and line 3 after 1477* — (L 1) T1 सर्वमेव — (L 2) M6 °वै सहिता कुन्ती प्रविष्टा च बिल महत् — (L 3) After the prior half G1 ins
1479* गृहे तत्परित सुधी ।
गृहस्थ द्रव्यसजात]
10 a) T2 G प्रवाते (G1 °भाते, G3 °चक्रे), M8 6 °वात, — c) K M7 8 °पात — b) K0 2 D5 चापि (for चैव) — c) K Ñ1 D5 ततस्तेन, S (except T1) तत सर्वो (G3 °वै) — d) K3 स जनोखिल, D4 स जन पुर, D5 सकलो जन, G1 नागरो जन — After 10 Ñ2 3 V1 B D T1 ins.
1480* तदवेक्ष्य गृह दीप्तमाहु पौरा कृशानना ।
[Dn2 ns D5 कृशानुना]
11 S om उवाच (G3 om the ref) — After the ref, D4 marg sec m ins
1481* अहो धिक्पाण्डवा सर्वे दह्यन्त इति चुक्रुशु ।
चक्षुश्च परम यत्त नरास्तेषा प्रमोक्षणे ।
ततस्त जातुष वेश्म ददृशू रोमहर्षणम् ।
पाण्डवाना विनाशाय विहित क्रूरकर्मणा ।
— d) All MSS except Ś1 K2-4 D4 5 M च तत् — After 11, D4 marg sec m ins
1482* पुरोचनेन पापेन दुर्योधनहितेप्सया ।
12 a) Ñ3 हा हा (for अहो) — b) Ñ3 V1 Da D1 °समञ्जसा — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पाण्डुदायादान् (for पाण्डवान्बा°) — d) K3 M शत्रुभि, K3 Ñ1 3 V1 B D T1 शत्रुवत् (D5 मन्त्रिण), Ñ3 वह्निभि, T2 G निर्घृण
13 b) Ś1 K1 D5 अपि, K2 3 Ñ1 Da1 D1 T1 इति (for अति) T2 G M दग्ध्वा दग्ध पुरोचन
14 Ś1 K1 D2 S om उवाच, Ñ2 3 B1 om the ref — a) K3 4 विलपतो वै — cd) K3 D5 transp तच्च and तस्थु S (except T1) °ह सर्वे रात्रौ तस्थु सम°
15 a) N1 2 V1 B D (except D5) T G सर्वे (for राजन्) — b) K0 2 3 Ñ1 2 V1 B D T1 G3 सह मात्रा (by transp) K3 S (except T1) परतपा (of 16d) — c) K3 निष्क्रम्य, Ñ1 ते जग्मु, S (except T1) महता, — d) N1 2 तत्र, B3 5 ययुर् (for जग्मुर्) B D (except Da) T2 द्रुतम्, T3 G M वनम् (for गूढम्)
16 a) S (except T1 M8) ते तु Ś1 K D5 निद्रोपरो° Ñ3 तेभ्योपरो°, T2 G निद्रावि(G1 3 6 °नि)रो° Cd as in text — b) Ś1 (by corr) K1 तु (for च) — c) K0 3 S (except T1) त्वरित (K0 2 G3 6 M8 °ता) — d) K0 3 Ś1 K1 4 निद्रया (Ś1 Ñ3 D4 मात्रा सह (by transp) Ś1 K1 4 निद्रया (Ś1 सहसा) च प्रवृद्धया, S (except T1) सह कुन्त्या नराधिप (of v l 16)
17 cd) M om 17cd T2 G transp भ्रातॄन् and सर्वान्
18 G2 om 18, G4 reads it in marg — b) K3 (m as in text) G3 असेन (for अङ्के°) — d) Ñ V1 B D (except D5) T G2 3 सुमहाबल, G1 °महद्बली — After 18 T1 ins 1483*, G2 4 only line 4 thereof
19 a) V1 B (except B3) D (except D4 5) T1 उरसा — b) B5 विचालयन् — T1 G2 4 (the two

१३७

वैशंपायन उवाच ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३
विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४
नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।　C. 1 5662, B. 1 150. 7, K. 1 162. 9

---

latter om lines 1–3) ins after 18 G1 after 19^{ab}

1483* बिलेन योजनं दूरं गत्वा सिद्धपदे शुभे ।
निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचना ।
बिलान्निर्गत्य सहसा भ्रातॄन्मातरमेव च ।
गङ्गातीरवनं प्राप्य वहन्प्रायात्स मारुतिः ।,

G1 thereafter *repeating* 19^{ab} — c) Ñ1 अथ, Da G2 सु (for आशु) K2.4 जगामाशु (K4 °थ) स ते° — d) Ś1 K4 Dn2 n2 G1 °रहो — After 19, G1 ins

1484* अव्यक्तवनमार्गं सन्भञ्जन्गुल्मलतागुरून् ।

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ2 Da2 D1.5 M8.5 जतुगृह(D1 om गृह)दाह (K3 °हदीपन), Ñ1.2 V1 Da1 Dn1 n2 T1 जतुगृह, B D2.4 जातुष — *Adhy name* K0.4 भीमसेनविक्रम — *Adhy no* (figures, words or both) B1 145, Dn3 147, D4m 150, T1 143, T2 G5.6 94, G1.2 95, G3.4 M 93 — *Śloka no* Dn M2 22 — *Aggregate śloka no* Dn2 5843

☞ After adhy 136 K4 Ñ V1 B D M ins an additional adhy given in App I (No 85), T G ins this passage (*without* the colophon) after 1 137 17 (*repeating* at the end 17^{cd}), but Cd (like Ś1 K0–3) ignores the adhy *completely*

[The details of the colophon (om in D5) of this *additional* adhy are as follows *Major parvan* M सभव° (for आदि°) — *Sub parvan* Ñ1.2 V1 Dn D1.2 जतुगृह; Ñ3 Da M8.5 जतुगृहदाह, B D4 जातुष — *Adhy name* Ñ1.2 V1 गङ्गोत्तरण — *Adhy no* (figures, words or both) B1 146, Dn2 148, D4m 151, M 94 — *Śloka no* Dn1 n2 M2 14 — *Aggregate śloka no* Dn2 5857]

137

1 Ś1 K1.2 D2 S (except G3) om उवाच (G4 om. the ref) — a) B5 रात्र्यामतीते° — b) K0.4 स सर्वो; K3 सशेषो, Ñ3 सर्वशो, S (except T1 G3) सशोको (for अशेषो)

2 a) M6–8 निर्वाण° — b) K4 G1 तदा (for जना) K1 Ñ3 S तदा (G3 जना, T1 as in text)

3 Before 3, B3 ins पौरा ऊचुः — a) G3 एव (for इद) — b) K3 कारित (for विहि°) — cd) G4 विनाशार्थं, M7 विवासाय Ś1 K3.4 Ñ V1 B (B5 marg) D (except D5) T1 M °शायेत्येव ते (Ś1 च, K4 तत्) (for °शाय इत्येव)

4 a) D2 विदितो, S (except T1) °त — b) M6–8 धार्तराष्ट्रैर् — c) M6–8 पाण्डवान् (for दग्धवान्) K2 पाण्डुतनयान्, T2 G पाण्डवान्बालान् Ś1 दग्धान्पाण्डवदायादान् — d) B6 Da T1 एव, D5 एते, T2 G एतत् (for एनं)

5 a) Ñ1.3 M8.5 °नवो धीमान्, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °नवोऽपीह — b) Ś1 K [ऽ]प्यधर्मम् (K3 अधर्मम्) — cd) Ś1 द्रोणश्चैव कृपश्चैव Ś1 विदुरोऽन्ये च कौरवा, K3 कृपश्चान्येऽपि बान्धवा — After 5, G1.2 ins

1485* नावेक्षन्ते हतं धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।
श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसो धनवद्वशगा अहो ।
साधूननाथान्धर्मिष्ठान्सत्यव्रतपरायणान् ।
नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैवं तेषां परायणम् ।

6 a) T2 G धृतराष्ट्राय — b) D5 M प्रेषयाम T2 G दुरात्मने — After 6^{ab}, K3 reads 9^{cd} (v l अग्निर्निर्दग्धान्), repeating it in its proper place — c) K0.2 सभूतस्ते, G3 °त ते Ś1 महाकाम, G3.6 परं कामं K1 समवृत्तो महाकाम

7 a) G1.2 ततो व्यपोह्य°, G3 ततोऽप्यपोह°, Cd as in text — b) K4 दह्यमाना हुताशने — d) K2.4 D1

G2 7 2. 9 निषादीं दद्दशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १०
अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११
गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥१२
कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥१४
एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
चुक्रुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

अनागसीं, S (except T_1 G_3) °सीं — G_{1-4} (G_3 om line 2) ins after 7 T_1 after 8

1486* इत पश्यत कुन्तीय दग्धा शेते यशस्विनी ।
पुत्रै सहैव वार्ष्णेयी हन्त पश्यत नागरा ।

8 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0\,1}$ च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वेश्म गोपयता, K_0 तदेवाच्छादित — ^{c}) Some MSS पांशुभि $Ś_1$ $K_{1\,4}$ G_2 M_8 प्रत्यभि(K_1 °वि)हित, $Ñ_2$ V_1 B D (except $D_{1\,5}$) T_1 पिहित तच्च (B Da तत्र, D_1 त तु), G_3 प्रेक्ष्य पिहित, Cd as in text — ^{d}) K_0 $Ñ_{1\,2}$ V_1 B D T_1 G_3 न (for अ) — After 8, T_1 ins 1486*, while K_4 ins

1487* इत्येव सर्वे शोचन्त पृथक्चैव तथाब्रुवन् ।

9 ^{a}) $Ñ_2$ स (for ते) N_3 V_1 B D ज्ञापया° — ^{b}) B_5 °राष्ट्र च — K_3 reads 9^{cd} (for the first time) after 6^{ab} repeating it here — ^{c}) K_3 (both times) अग्निनिर्दग्धान्

10 ^{a}) $Ś_1$ K_1 च (for तु) K_3 D_{n3} D_1 °राष्ट्रस्य B_5 D_5 G_2 $M_{6\,8}$ तु, G_1 अपि, G_5 त, M_5 स (for तद्) — ^{c}) D_5 निधन, M विनाशे T_2 G पाडवेयाना (G_5 पांडवाना तु) — After 10, T_1 $G_{1\,2\,4}$ ins

1488* अन्तर्हृष्टमनाश्चासौ बहिर्दु खसमाकुल ।
अन्त शीतो बहिश्चोष्णो ग्रीष्मऽगाधह्रदो यथा ।

11 Before 11 G_1 M_8 ins धृतराष्ट्र — ^{ab}) $Ñ_3$ भ्राता राजा (by transp) $Ñ_2$ V_1 Dn मम भ्राता (by transp) B_6 D (except $D_{2\,4\,5}$) महायशा (for सुदु°) — ^{c}) $G_{1\,2\,4\,5}$ दग्धे° वीरे° (by transp) — ^{d}) K_3 सह माता (by transp) $Ś_1$ K (except K_3) D_5 महात्मसु

12 ^{c}) K_3 $Ñ_1$ D_{n8} D_4 S सत्कारयतु K_4 तान्सर्वान् — ^{d}) $Ñ_2$ B (except B_6) Da $D_{1\,2\,4}$ कुंतिभोज°, S कुंती राज° K_0 $Ñ_8$ तथा, B_5 G_5 तु ता, G_1 अपि

13 T_2 G transp 13^{ab} and 13^{cd} — ^{a}) G_1 कार्याणि, M दारुणि, Cd कुल्या° (as in text). — ^{b}) $Ñ_{2\,3}$ V_1 B D (except D_5) T_1 G_3 M शुभानि K_3 Ñ V_1 B D T_1 $G_{3\,5}$ बृहति — ^{d}) K_1 अपि तु, $Ñ_3$ V_1 B Da Dn $D_{1\,2\,4}$ T_1 यातु, G_1 तास्तु, G_3 बधु (for अर्च-तु) D_5 सुहृदाना च सर्वश — After 13 T G ins

1489* मम दग्धा महात्मान कुलवंशविवर्धना ।

14 ^{b}) K_4 यथा कारयितु, G_1 यद्यत्कार्यं प्रिय G_6 वर, M_6 हि तत् — ^{c}) D_5 कुत्या वा — ^{d}) $Ś_1$ K_1 सर्वं तत् (by transp) M इति (for धनै) — After 14, D_4 (marg *sec m*) S ins

1490* वैशपायन ।
समेतास्तु तत सर्वे भीष्मेण सह कौरवा ।
धृतराष्ट्र सपुत्रश्च गङ्गामभिमुखा ययु ।
एकवस्त्रा निरानन्दा निराभरणवेष्टना ।
उदक कर्तुकामा वै पाण्डवाना महा मनाम् ।

[T_1 M om वैश° — After line 1, $G_{1\,2}$ ins

1491* सपुत्रबान्धवामात्यास्त्यक्तमङ्गलवाहना ।
अच्छत्राश्चान्तरा राजन्गङ्गामभिमुखा ययु ।,

the last pada *repeating* the posterior half of line 2]

15 ^{a}) S (except G_3) एव गत्वा — ^{b}) K_3 स्वसुतै, G_3 बधुभि — ^{c}) T_2 G °पुत्रेभ्यो — ^{d}) G_1 °राष्ट्रो महामना

16 ^{a}) $K_{0\,1\,3}$ $Ñ_{1\,3}$ D_5 T_2 G (except $G_{1,5}$) M (except M_5) °शु कुरव, $Ñ_2$ V_1 B Da Dn $D_{1\,2\,4}$ T_1 रुरुदु सहिता — After 16^{ab}, K_4 N V_1 B D T_1 ins

1492* हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ।
हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।
कुन्तीमार्तांश्च शोचन्त उदक चक्रिरे जना ।
अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।

[(L 1) N_1 कौंतेय (for कौर°) — (L 2) K_4 हा धनंजय हा कुंति D_4 फल्गुनेति (by corr) — After line 2, K_4 ins

1493* अहो रूप तु लावण्यमथ विद्यामलं शुद्ध ।
औचित्यमथवा प्रेम किं किं शोचामहे वयम् ।

विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरूचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।
दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१
पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३ C 1 5831 B 1 150 23 K 1 151 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

इत्येव बहु भाषन्तो रुरुदुर्नागरा भृशम् ।]
— [cd]) T2 G °स्त्वल्पशोकं च (G2 4 °कश्च) चक्रे T1 G3-6 M3 5 वेद हि तत्पर, G1 M6-8 वेद हित पर — After 16, S (except G1 2) ins a passage given in App I (No 86)
17 [a]) K3 om च Ś1 K1 निष्क्रम्य, K0 2 4 Ñ1 3 D5 G2 6 M3 °गैस्य — After 17[ab], K4 Ñ V1 B D (except D5) ins
1494* नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबला ।
दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ।
[(L 1) K4 °मनुप्राप्य मात्रा सह परंतपा (cf 1 136 16[a]) — (L 2) B5 पचाना (m दाशाना), Da D1 दासाना K4 भुजवीर्येण]
— [cd]) K4 T G repeat 17[cd] (K4 with v 1) T2 G वीरा (for राजन्) G1 2 °मास्थिता K4 (first time) त्यक्त्वा नाव ययु पार्था (for [c]) Ñ2 3 V1 B D (except D5) ततो नाव परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिश — After 17, T G ins a passage given in App I (No 85) followed by a repetition of 17[cd], cf the note at the end of the previous adhy
18 [a]) Ś1 K (except K4) Ñ1 D5 M निदाघे, T G (except G1 2) विहाय (for विज्ञा°) T निद्रा (for निशि) — [b]) K1 T2 G3 6 °मुखै Ñ2 3 V1 B D T1 नक्षत्रगणसूचित (D5 नाविंदन्दक्षिणामुखा) — K2 om 18[c]-19[b] — [c]) T2 G3 6 गाहमाना, G3 जानमाना G1 2 वनाद्वन तदा राजन् — [d]) G4 गह्वर, M6-8 गतु न (for गह°)
19 K2 om 19[ab] (cf v 1 18) — [a]) T2 G1 5 तत्र याता ; G1 (by transp) श्रांतास्तत — [b]) Ñ1 3 निद्रार्तो ; T2 G1 5 प्रस्थिता ; G3 निषण्णा , G6 M नि सृता G1 2 क्षुधिता भयकातरा — [d]) K0 D5 °सेनमरिंदम
20 [a]) K0 4 D2 T1 G1-6 अत , Ñ1 D5 इद (for इत) K2 3 Ñ V1 Da1 Dn D1 G1 2 किं तु, K4 किंचिद्, D5 वीर — [c]) B D T1 विजानीमो Ś1 K1 दिशश्चैव न जा°, G3 देशा-चय प्रजा° — [d]) G1 2 चैते (for चैव)
21 [b]) Ś1 K1 यदि दग्ध प्ररोचन, G1 2 दग्धो (G2 दृष्टो) वा न पुरो° — [c]) Ś1 न, K1 3 Ñ2 V1 B (except B5) D (except Da2) T1 M7 तु, K4 Ñ1 च (for नु) Ś1 प्रतिमुच्येम, K4 विप्रमुच्येरस — [d]) Ñ1 3 वयम् (for भयाद्)
22 [a]) T2 G शीघ्रम् (G3 भ्रातान्) (for पुनर्) — [b]) G1 2 त्वरावान् (for तथै°) — [c]) G3 अस्मान्त्रातुमिहार्हसि
23 [ab]) K3 °क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सद्वल — [c]) Ś1 K1 2 4 पृष्ठमारोप्य बलवान् — [d]) B3 महाजव , G1 2 स पावनि K1 जगाम भरतर्षभ, K3 D5 M5 जगाम सु(M3 5 त)महा°

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ3 Da D5 M5 जतुगृहदाह, Ñ1 2 V1 B3 Dn1 n2 D1 2 T1 जतुगृह (T1 *int lin* सभव), B1 5 जातुष — *Adhy name* K0 4 वनप्रवेश , K3 पाडवपलायन, Ñ1 2 V1 पाडववनप्रवेश , M3 5 वनगमन — *Adhy no* (figures words or both) B1 147, Dn3 149, D4m 152 T1 146 T2 G5 6 M 96 G1 2 97 G3 4 95 — *Śloka no* Dn 26, M3 7 — *Aggregate śloka no* Dn2 5883

138

1 Ś1 K1 3 D1 5 S om उवाच The sequence of 1-2 in K4 is 1[cd], 2[cd], 1[ab], 2[ab] — [a]) Ś1 K तस्य विक्रमतस्तूर्णम्, Ñ2 V1 B D G3 तेन विक्रममाणेन (D5

१३८

वैशंपायन उवाच ।
तेन विक्रमता तूर्णमूरुवेगसमीरितम् ।
प्रववावनिलो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
स मृद्नन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २
तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
तस्य वेगेन पाण्डूना मूर्छेव समजायत ॥ ३
असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ४
कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ५
आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६
घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

तस्यातिक्रमतस्तूर्णम्) — b) Ko 1-4 Ñ1 D5 T2 G1-6 M °समीरित Ś1 K1 उर(K1 मद)वेगसमन्वित — After 1ab, K4 Ñ2 3 V1 B D (except D5) T1 ins

1495* वन सवृक्षविटप व्याघूर्णितमिवाभवत् ।

— c) D2 मारुतो (for अनिलो) Ñ2 3 V1 B Da Dn D1, 4 T1 जघावातो ययौ चास्य — d) G1-3 M6 8 शुचि Ś1 K1 D6 Cd °शुक्रागमे, Ko 3 °शश° — After 1, K4 N2 3 V1 B D (except D2) T1 ins

1496* आवर्जितलतावृक्ष मार्ग चक्रे महाबल ।

2 For K4 cf v l 1 also — a) K4 Ñ1 समृद्ध; Ñ2 B1 m 3, 5 D2 4 5 समृद्धा(B5 m °द्रा)न्; B1 6 स मृदून् Ko D5 वृक्षान् (for चैव) — b) T2 G (except G3) फलिनश्च Ko D4 समतत (for वन°) — c) K3 अभजन् (for आरुजन्) Ś1 नव, Ko 3 4 याति, K1 घन, K2 एव, D5 अथ (for दार) T2 G4 5 °गुल्म च Ñ3 V1 B Da Dn D1 3 4 T1 अवरुज्य (Ñ3 B1 5 6 Da D1 3 °द्य) ययौ गुल्मान् — d) G3 पार्श्वे, M5 फल (for पथ°) Ko D5 T2 G M3 समीपगान् — After 2, Ñ2 3 V1 B D (except D5, D2 om line 2) T1 ins

1497* स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।
त्रि प्रस्रुतमद शुष्मी षष्टिवर्षो मतङ्गराट् ।
[(L 2) B5 यथा त्रिप्रस्रुतमद (for the prior half)]

3 ab) G1 2 वृक्षास्तथा (by transp), G3 तदा वृक्षान् Ñ1 2 V1 B D (except D5) T1 गच्छतस्तस्य वगेन तार्क्ष्य मारुतरहस — After 3ab G1, 2 4 ins

1498* तस्य कक्षद्वयोद्भूतपवनध्वनिरुत्थित ।
गुञ्जिताशापदिग्भाग शुश्रुवेऽतिभयंकर ।

— c) T2 G M पचाना (for पाण्डू°) Ñ2 3 V1 B D (except D5) T1 भीमस्य पाण्डुपुत्राणा — d) D5 मूर्छा च

4 a) G1, 3 च समुत्तीर्य; M चापि सतार्य — b) K D5 दूरपारा (see below) T2 G4-6 पारावर भुजप्लवा, G1 2 भुजप्लावो (G3 °वा) नदीर्वने — After 4ab, Ś1 K D5 ins

1499* उत्ततार नदीं गङ्गां विहगास्रगवाग्मिनीम् ।
[Ko 3 4 °स्रगमालिनीं, D5 °स्रगपङ्क्तिनीं]

On the other hand, G1 3 ins after 4ab

1500* मातर च वहन्भ्रातॄनश्रमेण समीरज ।

— c) T2 G पार्थो (G2 6 पथा) (for पथि) T2 G5 प्रच्छन्नमापेदु, G1 °था चेरु, G2 °मावेदे, G3 °रूपे तु, G4 6 °मापेतु; M °मासाद्य — d) K2 D5 °भयार्दिता

5 a) Ko 3 Ñ1 3 चैकां, Ñ2 V2 B D T1 चैव, T2 G3-6 M3 5 ह्येका, M6 8 ह्येना — c) Ś1 Ko 1 4 आ(Ko 4 अ)वहन् N2 V2 B D T2 G3 स तु (for तत्र) — d) D5 समेषु, Cd रोध सु (as in text)

6 a) Ñ2 V1 B D T1 अगम(D5 °च्छ)च्च, T2 G आगम्य च Ñ1 3 M अगमन्नथ चोद्देश — d) Ś1 K (except Ko) पुरुषर्षभा, N2 V1 B D T1 °र्षभ T2 G साय समुपचक्रमु

7 a) K3 काष्ठा (for संध्या) — c) K2 4 अप्रसन्ना दि° — d) Ko D2 4 तथार्तवै, K3 तथाविधै, G3 तपस्तदा (for अनार्तवै) T2 G1-6 शनैरासस्ततस्तदा (G4 °स); G1 2 अधकारे द्रुत गता — K4 N2 3 V1 B D (except D5) T1 ins after 7 T2 G, after 8

1501* शीर्णपर्णफलै राजन्बहुगुल्मक्षुपैर्द्रुमै ।
भग्नावभुग्नभूयिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलै ।
[(L 1) T2 G वृक्षै (for राजन्) B6 °गुल्मफलैर्द्रुमै°; T2 G4 5 °गुल्मावृत°, G1 2 °गुल्मलता°, G3 °गुल्मक्षुर°; G6 °गुल्मक्षुप° — (L 2) K4 B (except B1) Da D1 भग्नावभग्न°, T1 भग्नायतन°, T2 G4 6 प्रभग्नायन°; G1, 2 प्रभग्नशाखा° T G श्च(G1, 3 श्चा)दग्धबहुलै (T G3 5 6 °ले) तदा (T1 G1 2 4 6 सदा) (for नाना°) For G1, 2 4

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति । C. 1. 5901 B. 1. 151. 20 K. 1. 163. 25

---

cf. v. 1. 8 also.]

8 a) G3 ते श्रमेण. G3 M6-8 तु (for च). D5 T2 G3-6 कौंतेयास्. Ñ1 तेन श्रमेण कौ°; G1.2 श्रमेण महता चैव. — b) K0 Dn3 T2 G3. 5 6 M3. 5 तृषया. G1 2 क्षुत्तृष्णाभ्यां च पीडिताः. — c) K3.4 तथा; T2 G (except G3) ततो. — d) G1.2 सु· (for च). K3 चात्यनल्पया (for च प्र°). — After 8, T2 G ins. 1501*. — G1.2 4 cont.:

1502* अतीव गहनं घोरं दुर्विज्ञेयपथं क्वचित् ।

— K4 Ñ2.3 V1 B D T1 (om. lines 5–6) M ins. after 8: T2 G3. 5.6, after 1501*: G1. 2. 4, after 1502*:

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ।
माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
तृष्णया हि परीतास्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् । [5]
कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ।

[(L. 1) D5 ततः; G3 वने; M तदा (for हि ते). T2 G4-6 M तत्र (for सर्वे). K4 प्राविशंस्तत्र ते सर्वे; G1.2 तत्र ते प्राविशन्घोरे. G3 घने तदा (for महा°). — T2 G ins. after line 1: T1, after line 4:

1504* रात्र्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।

— (L. 2) Ñ3 Dn D1 G1 °परिक्लांता; T2 G2-6 M °म्लाना. T2 G M कुंती वचनमब्रवीत्. — (L. 4) Cf. line 2 above. Dn1 G3.6 तृषया. S (except T1) परितप्ता(G5 °वीता)स्मि (G1.3 °हं). K4 पुत्रका भृशमत्र वै; S अ(T1 ह्यः; M वि)नाथेव (G3 अकाले च) महावने. — After line 4, T1 ins. 1504*; while T2 G ins.:

1505* इतः परमहं शक्ता न गन्तुं च पदात्पदम् ।
शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धार्तराष्ट्रा हरन्तु माम् ।
शृणु भीम वचो मह्यं तव बाहुबलात्पुरः ।
स्थातुं न शक्ताः कौरव्याः किं बिभेषि वृथा सुत ।

— (L. 5) D1 °सेनश्च; D5 T2 G °सेनस्तु (G1.3 °नः स). D5 मातुर्दुःखेन दुःखितः; T2 G मातृवाक्यप्रकंपितः; M मातृवाक्यमुदीरितं. — (L. 6) D5 परीतात्मा; T2 G मनश्चक्रे (for मनस्तप्तं). T2 G4-6 गमनायाथ सत्वरं; G1.2 गमनाय वृकोदरः; M दुःखेन च विशेषतः. — After line 6, G1.2.4 ins.:

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनादृते भुवि ।
धार्तराष्ट्राद्वृथा भीरो न मां स्वप्तुमिहेच्छसि ।
भीमपृष्ठस्थिता चेत्थं दूयमानेन चेतसा ।
साश्रुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]

9 T1 om. 9^{ab}. — b) D5 G3 विपिनं म°. — d) K2 उपाश्रयत्; Ñ1 °वहत्; Ñ2.3 V1 B D ददर्श ह.

10 b) K0 स नरर्षभः; K1.2 B3.6 S (except T G5 M5) °र्षभ. — cd) T2 G °यं मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह.

11 a) Ñ2 B1 ध्रुवंति. G5 रुचिरं. — b) M6-8 वनचारिणः. — c) K2 Cd (before corr.) जलच्छायो; K3 जलाधारो; Ñ3 जलं स्थायि; Ñ1 V1 B (except B6) D T G जल(G4 °ला)स्थानं. — d) Ñ1.3 V1 B (except B6) D (except Da) T1 महच्चेति; T2 G अर्हं(G3 भव)तीति. M भविष्यति न संशयः.

12 a) K0 2 च; M5 तु (for स). — c) Dn3 G1 M5 यत्र तत्र स्म (by transp.), T1 तत्र यत्तस्मात्; G5 तत्र तत्र स्म. D1 स जगाम वनात्तस्मात्. — d) Ñ1 V1 B D T1 M3 सारसा; Ñ3 द्रवंति. M6-8 वनचारिणः.

13 a) G1.2 तत्र पीत्वा च पा°. — b) K0.1 B1 Da1 Dn3 D1 T G3 6 M3. 5 °र्षभः; K3 पुरुषर्षभः; G1 विगतश्रमः. G2 स्नात्वा भूत्वा गतक्लमः. — After 13^{ab}, V1 B (except B1) D (except D2) T1 ins.:

1507* तेषामर्थे च जग्राह भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलः ।

T1 ins. after 1507*· M, after 13^{ab}: T2 G, after 13^{cd}:

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्बद्ध्वा जलाशयात् ।

— d) Ñ3 स जहार. K0.2 m S परंतपः; Ñ1.3 नरोत्तमः; D5 स भारत. K2 जहार भरतर्षभ; Ñ2 V1 B D T1 आनयामास भारत.

14 a) K0 Ñ3 G1 गव्यूतिमात्रम्; G2 °मार्गाद्. K (except K4) Ñ1.3 T2 G2.4-6 M आगम्य. — b) G1 त्वरया. — After 14^{ab}, N (Ś1 K1 hapl. om. the

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले ।
भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ १९
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

posterior half) T_1 ins

1509* शोकदुःखपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा ।,

while $G_{1, 2, 4}$ ins

1510* भ्रातॄंश्च मातरं चैव जलं शीतमपाययत् ।
पीतोदकास्ते सर्वेऽपि परिश्रमवशात्पुनः ।
निद्रापहृतधैर्याश्च सुषुपुर्भृशविह्वलाः ।

— S_1 K_1 (hapl.) om. 14^{cde} — ^{a}) D_5 $G_{1, 4}$ प्रसुप्तां T_2 $G_{3, 5, 6}$ M प्रेक्ष्य, $G_{1, 2, 4}$ भ्रातॄन् (for दृष्ट्वा) — ^{d}) $G_{1, 2, 4}$ निद्राविगतचेतसः — After 14^{ab}, $G_{1, 2, 4}$ ins.

1511* महारौद्रे वने घोरे वृक्षमूले सुशीतले ।
विक्षिप्तकरपादांश्च दीर्घोच्छ्वासमहारवान् ।
ऊर्ध्ववक्त्रान्महाकायान्पन्नगेन्द्रानिव भूतले ।
अज्ञातवृक्षनिलयप्रेतराक्षससाध्वसान् ।

— ^{cf}) $\tilde{N}_2$ V_1 B D T_1 शोकपरी° $G_{1, 2, 4}$ दृष्ट्वैव भृशशो° कार्तो विललापानिलात्मजः — After 14, K_4 N V_1 B D T_1 ins.

1512* अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्भ्रातॄनद्य सुमन्दभाक् ।
[(L. 2) K_4 °तॄंश्च वसुधातले]

15 Before 15, T_2 $G_{1, 2, 6}$ ins. भीम , $K_{0, 3, 4}$ भीम उ° — ^{a}) K_3 महार्हेषु (for परा°) — ^{b}) T_2 G प्रसुप्ता, M शयाना (for ये पुरा) — ^{c}) K_1 G_3 M_{6-8} नाभि°, M_5 नाति° (for नाधि°) — ^{d}) K_3 धरातले

16 ^{b}) $K_{0, 3}$ D_1 °संघातमर्दिनः , K_2 T_2 G °संघ विमर्दि(G2 °र्द)नः , K_4 °संघातभेदिनः — ^{c}) K_2 $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn $D_{1, 2, 4}$ T_1 कुंतिराज°, D_5 T_2 G M भोजराज° — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 दिव्य°, K_3 °संयुता, D_5 °लक्षिता

17 ^{b}) K_3 $\tilde{N}_3$ T_2 $G_{4, 6}$ M पांडोर्भार्यां (by transp.) $\acute{S}_1$ मनस्विनीं (for महा°) — ^{c}) $\tilde{N}_{2, 3}$ V_1 B D T_1 तथैव चास्मज्जननीं — ^{d}) $\tilde{N}$ V_1 B D T_1 पुंडरीकोदर° (N_1 °कानन°)

18 ^{a}) $\tilde{N}_3$ V_1 B D (except D_5) T_1 एनां (for स्त्रीणां) — ^{b}) $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}_{1, 3}$ अनां(K4 परां)गसमनर्हां — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_{1-4} $\tilde{N}_{1, 3}$ पश्यताद्येमां ($\acute{S}_1$ °नां), D_5 तां तथाप्येव, S अद्य पश्यामि K_0 शयनार्तां तथाप्येनां — ^{d}) T_2 G_{3-5} असुखोचितां, G_2 तां तथाविधे K_0 D_5 पश्य कालविपर्यय

19 $\acute{S}_1$ (hapl.) om. 19 — ^{a}) $\tilde{N}_{2, 3}$ V_1 B D (except D_5) T_1 वाताच्च — ^{b}) G_3 च (for या) — ^{c}) K_1 इह श्रांता — T_2 om. 19^{d}, G_6 M (hapl.) om. 19^{d}–21^{c} — ^{d}) K_1 $\tilde{N}_{1, 3}$ D_5 ह (for हि) K_4 नाहां (for ह्यद्य) $K_{0, 3, 4}$ अयथोचिता $\tilde{N}_3$ T_1 $G_{1, 5}$ शेते प्राकृतवत् कथं (G_1 विधे, G_3 तदा) ($=21^{d}$), V_1 B Da Dn $D_{1, 2, 4}$ T_1 शेते प्रासादशायिनी

20 G_6 M om. 20 (cf. v. l. 19), T_2 (hapl. om. them here) reads 20 21 after 23 — ^{ab}) K_3 किंचित् (for किं नु) D_5 दुःखम् (for द्रष्टुम्) T_2 G_{1-5} द्रष्टुं (G_3 द्वष्ट) मया शक्यम् (T_2 दुःखम्) (by transp.) — ^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{0, 2}$ D_5 इमानद्य, $K_{1, 4}$ इमान्योद्य, $\tilde{N}_1$ $G_{1, 2}$ सोहमद्य — ^{d}) T_2 G (G_6 om.) पश्यामि यानह पुरुषव्याघ्रान् धरणीगतान् ($G_{1, 2}$ °शयान्)

21 G_6 M om. 21^{abc} (cf. v. l. 19), for T_2 cf. v. l. 20 23 also — ^{a}) $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V_1 $B_{5, 6}$ Dn $D_{1, 5}$ T_1 यो राज्य, T_2 $G_{3, 5}$ वै राज्य, $G_{1, 2}$ राजत्व — ^{b}) K_3 च (for य) V_1 B_6 Dn $D_{1, 4}$ T $G_{3, 5}$ धर्मनित्यो, $G_{1, 2}$ धर्मपुत्रो $K_{2, 4}$ T_2 G_{1-5} [ऽ]र्हति प्रभु K_1 अर्हते धर्मवित्रृप , $G_{1, 2}$ धर्मतोर्हति वै नृप — ^{c}) $G_{1, 2}$ सोयमद्य K_1 इह श्रांत — ^{d}) M तथा (M_5 यथा) (for कथम्)

22 ^{a}) K_1 अयं भूमाविह श्रांत ; T_2 G अयं नीलांबुद — ^{b}) $M_{6, 8}$ °प्रतिमौ मत्स्यो, M इमौ नीलोत्पलश्यामौ — ^{b}) G_3 S_1 $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 [ऽ]र्जुन (for भुवि) G_5 (? hapl.) नीलोत्पलसमो भुवि — M om. 22^{cd} — G_5 (? hapl.)

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ २३
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत्सुसुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्षये ।
जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ३०
पास्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१ C. 1. 5026 B. 1. 151. 45 K. 1. 163. 54

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्व ॥

---

om. 22^{d}–23^{a}. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ततो (for अतो). K0 भुवि; G1.2 तु मे. — After 22, T G (except G5) ins.:

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ भुवि ।

(cf. 22^{ab} and v. l.).

23 G5 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — ^{a}) G5 अपि (for इव). — ^{b}) T2 G3.4.6 M अ(G5 M6.7 आ)श्विनौ; G1.2 अन्वितौ (for याविमौ). — ^{c}) Ñ1 °वदद्यैतौ; K3 प्राकृताविवाद्येमौ; D5 T2 G3.4.6 M तु (G3 च) प्राकृतवत् चेमौ (D5 भीमौ; T2 G3 भूमौ; G4.6 चोभौ; M3 हीमौ). G1.2 माद्रेयौ सुकुमारांगौ. — ^{d}) G1 शयाते; G2 शेरते (for प्रसु°). — After 23, T3 (wrongly) reads 20–21, having (hapl.) om. them in their proper place.

24 ^{a}) K3.4 जीवेद्विसु(K4 °सु)खं; Ñ2 V1 B D T1 जीवेत सुखं (Da जीवेत्सुसुखं-); T2 G M जीवेत्सुखितो. — ^{d}) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.3.4 T1 G2.3 ग्रामद्रुम; K1 ग्रामे वृक्ष. Ś1 K1 D3 इवैककः; K3 Ñ3 इवौकसः; Cd as in text.

25 ^{a}) Ś1 K1 एकवृक्षेपि; K0.4 Ñ1.2 एकवृक्षो हि; Da एको हि वृक्षो. — ^{b}) K0 Ñ2 D5 G1.2 पुष्प°; Ñ1 पूर्ण°; D4 फल्गु° (for पर्ण°). G3 फलेस्पत्रफला°. — D1 om. 25^{cd}. — ^{d}) B5 वचनीयः; T2 G1.2.4.5 अर्चनीयैः. G1 स पूजितः; M6–8 तथैव सः.

26 ^{b}) K0 °संमताः; K2 °संहिताः; K4 °संस्थिताः; Ñ2 V1 B D T1 °माश्रिताः; T2 G M °वत्सलाः. — ^{c}) T2 G3–6 चिरं (for सुखं).

27 ^{a}) Ñ3 सुसिद्धार्थाः. — ^{b}) G1.2 M पितृ°. — ^{c}) K0 D5 आसाद्य (for आश्रित्य). — ^{d}) G1.2 वंशाः (for द्रुमाः). K3 वनभया इव.

28 ^{b}) G1.2 दुष्पुत्रेण. — After 28^{ab}, T1 G1.2.4 ins.:

1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मन्त्रिसहितेन च ।
दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ^{c}) Ñ1 G6 च (for न). M तु (for च). — ^{d}) K3 हि पुरोहिताः; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 दैवसंश्रयात् (for तस्य शा°). T2 G M क्षत्तुर्बुद्धिपराक्रमात्.

29 ^{d}) Ś1 क्लेशं प्राप्ताः (by transp.). — After 29, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।
नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ।
प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ।
गत्वा क्रोधसमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ।
किं तु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृपः ।
धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचार युधिष्ठिरः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधसंदीप्तमानसः ।
करं करेण निष्पिष्य निःश्वसन्दीनमानसः ।
पुनर्दीनमना भूत्वा शान्तार्चिरिव पावकः ।
भ्रातॄन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदरः ।
विश्वस्तानिव संविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L. 2) K4 B1.3.5 D5 नाज्ञां मम युधि°. — (L. 4) B (except B3) न त्वाद्य. B6 Da D4 त्वां सहामात्यं. — (L. 8) K4 Da क्रोधसंदीप्त(K4 °रक्त)लोचनः. — (L. 9) K4 Ñ3 B1.3m.5 D5 संस्पृश्य; Ñ1.2 B3 संपिष्य. K4 दीनमातुरः; Ñ1.2 D1.4 T1 दीप्तमानसः; B5 दीप्तलोचनः.]

30 ^{a}) V1 B1.5 Dn D1 °दूरेण; B6 G6 °दूरेति. — ^{b}) Ś1 K1 च; Ñ वि-; G3 तु (for हि). D5 G1–3 लक्ष्यते. — ^{c}) B (except B3) Da D2.4 जागृतव्ये. — ^{d}) Ñ1.2 जागर्म्येतामहं क्षपां.

१३९

वैशंपायन उवाच ।
तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
पिशितेप्सुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ २
ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रूक्षाञ्शिरोरुहान् ।
जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

---

31 a) Ñ2 V1 प्राइयंतीमे; Cd as in text. — b) K (except K1) गतक्लमाः; G1.2.4 च दीपितं; G3 जितश्रमाः; Cd as in text. T2 G3 प्रबुद्धा विजितक्लमाः. — c) Ś1 K1 विवस्यैव; Ko D5 °स्येदं; K3.4 M3.5 Cd °स्यैवं; K3 °स्याथ; T2 G विनिश्वस्य. — d) S जागर्ति स्म (for जजा°). T2 G पतापवान्. — Cd cites the *entire* line 31cd (v. l. एवं for एव).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T1 जगृतुह(D1 om. गृह)दाह (Ñ1.2 V1 जतुगृह; B1.5 जातुप); to it K1.2 Ñ3 B6 Dn1.n2 D1.2.4.5 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko.4 भीमसेनप्रलापः; K3 पांडवप्रवासः; Ñ1.2 V1 भीमजलाहरणं; M5-8 हिडिंबवन-प्रवेशः (M6.8 °दानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 148; Dn2 150; D4m 153; T1 147; T2 G5.6 M 97; G1.2 98; G3.4 96. — *S'loka no.:* Dn 45; M8 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5913.

139

1 Ś1 K1.3 D2.4.5 S om. उवाच. — a) Ñ3 तेषु तत्र (by transp.); T2 G4.5 ततस्तेषु. — b) A few MSS. हिडंबो. — c) K3 नातिदूरे. — d) S सालवृक्षं. Ñ V1 B5.6 D (except D5) G1 समाश्रितः.

2 b) Ko महाकायो (for °वीर्यो). Ñ2 V1 B D (except D5) T1 महावीर्यपराक्रमः. — After 2ab, Ñ (Ñ3 om. lines 1–2; Ñ1.2 om. lines 4–5) V1 B D (except D5) T1 ins.:

1516* प्रावृड्जलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ।
दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेप्सुः क्षुधार्दितः ।
लम्बस्फिग्लम्बजठरो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ।
महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः ।
यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ।

[(L. 4) B5m Da महापृष्ठगल°. Ñ3 transp. विभीषणः and यदृच्छया (in line 5). — With line 5 cf. 2ef.] — G2.3.6 (hapl.) om. 2e–4b. — d) T2 G1.6 M भीमदर्शनः. — e) Ko.4 T2 G3 M6-8 सन्; Ñ2 V1 B D (except D5) G4 च; T1 G1 M3.5 स (for तान्). — f) K3 Ñ1.3 D5 अपश्यत्स; K4 अपश्यत्तान्; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 तानपश्यद्; T2 G1.4.5 M जिघ्रन्सं(M3.5 °द्रं)धं.

3 G2.3.6 om. 3 (cf. v. l. 2). — b) Some MSS. धून्वन्. Ñ1 चैव (for रूक्षान्). — c) Ñ1 महद्वक्त्रः. — d) Ś1 K1-3 Ñ1.2.3 (by corr.) ह (for च). Ko.4 D1.2 अवैक्षत; D5 उदैक्षत.

4 G1-3.6 om. 4ab (cf. v. l. 2). — a) K1 लब्धो; Ñ2.3 V1 B D (except D5) T हृष्टो; B5m कृष्णो; G4.5 M तुष्टो (M5 तृप्तो). K1 Ñ3 V1 B1.6 Dn1.n2 D1.2 T G3 M °मांसस्य; B3.5 Da Dn2 D4 G4 °मांसाशी. — After 4ab, Ś1 K B3 D5 read 1. 140. 2cd, repeating it in its proper place.

5 Before 5, M ins. हिडिंबः. — b) Some MSS. भक्ष्यो. K4 मे मनसेप्सितः; N2 V1 B D (except D5) T2 [ऽ]यं मम सुप्रियः (Ñ3 तुष्टिदः). — c) Ñ2 स्नेहस्रवं; Ñ3 °स्रवः; D2 °स्रावान्; T1 °स्रावं. Ś1 K प्रस्र(Ko.2.3 °श्र)वंती; B6 Da प्रसर°; D2 प्रसव°. D5 स्नेहास्रावातिप्रवणा; T2 G जिघ्रतः प्रसृतस्नेहा; M स्नेहात्स्रावं विसृजति. — d) M G3 वै (for मे). K2 Ñ2.3 V1 B1m.3 Da Dn1.n2 G3 सुखं; K3 सुखे.

6 a) G6 दंताः (for दंष्ट्राः). S (except T1) सिता(G1.2 समा)स्तीक्ष्णाः (G4 सुतीक्ष्णाश्च also). — b) T1 M बत; T2 G3 हंत; G1.2 मम (for आपात-). — G3 om. 6c–8b. — c) Ko.2 — c) K3 पातयिष्यामि; G4 M °यिष्यंति. — d) Ko.2

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।
जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
नाहं भ्रातृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ १५ C. 1. 6044 B. 1. 152. 10 K. 1. 164. 23

Ñ1 स्नेहेषु पि°.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ko D5 आछिद्य (for आक्रम्य). Ñ1 मूर्ध्नि; Ñ3 मूर्ध्नं; G1.2 कर्णं. — ^{b}) Ś1 Ko.2.4 D5 उच्छिद्य. K2 G1 M6-8 धमनीरपि; Cd as in text. — ^{c}) D5 नारं (for नवं). — ^{d}) K4 D2 मुहुः.

8 G3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) B1.6 G5 Cd नु (for तु). — ^{b}) K3 वृक्षमाश्रिताः.

9 ^{a}) Ñ1 इह; M6-8 गत्वा (for हत्वा). Ñ3 इमान्; T2 G M6-8 तान्. T2 G एतान् (for सर्वान्). — ^{b}) Ś1 K1 D2 आनयेह; K4 °येति; T2 G °याशु; M °येथा. Ś1 K1 मदंतिकं. Ko.2.3 Ñ1.3 D5 आनयेहांतिकं मम. — D5 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{d}) Ś1 न तेभ्यो; Ko न ह्येभ्यो; K4 ह्यन्येभ्यो; B2 मैतेभ्यो. B3 G1.2 भयमस्तु. Ś1 K (except K3) Cd नौ.

10 D5 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) K3 M तेषां; T2 G ततो. Ś1 K1-4 M6-8 सत्कृत्य; M3 चोत्कृत्य. Ko सत्कृत्य मांसानि; Ñ3 V1 B D (D5 om.) T1 उत्कृत्य मांसानि. — ^{b}) T2 G मानुषाणि. K3 विशेषतः; Ñ3 यथेप्सितं. — ^{c}) Ś1 सुखिनौ (for सहि°). T G सहितौ भक्षयिष्यावः. — ^{d}) T2 G कुरु क्षिप्रं. — After 10, K4 Ñ V1 B D (except D5) S (T2 G M om. line 1) ins.:

1517* भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ।
नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकशः ।
एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L. 2) Ñ3 B5 Da2 Dn1, n3 D1.2.4 नृत्यावः. T2 G M ततस्तुष्टौ प्रनृत्यावः प्रगीतौ करतालकौ. — (L. 3) Before line 3, S ins. वैशं°. K4 Ñ3 D1 S (except T1) एवमुक्ता हिडिंबेन हिडिंबा (G1-3 M °बी) राक्षसी तदा (K4 Ñ3 D1 तु तदा वने).]

— S cont.:

1518* आप्लुत्याप्लुत्य च तरूनगच्छत्पाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11. — ^{a}) Ko G6 त्वरमाणैव; K3 D5 T G4.6 °णा च. — ^{c}) K1 यत्र यत्र (*sup. lin.* as in text); B1.3 T2 G1.2.4.5 (by transp.) यत्र तत्र. — ^{d}) Ś1 K2.3 Ñ1.3 भरतर्षभाः; Ko पुरुषर्षभाः; D5 पृथया सह. T2 G शेरते पाण्डवा वने.

12 ^{a}) Ko गत्वा सा तत्र; Ñ1.2 V1 B5 Dn D1.3 T1 G6 यत्र सा गत्वा; T2 G4.5 सा तत्र गत्वा (by transp.); G3 तान्तत्रगतान्. G1.2 गत्वा सा ददृशे तत्र. — K4 (hapl.) om. 12^{b}–13^{a}. — ^{d}) K1 T2 G3-6 M च (for तु). Ko.2.3 Dn1 G2 जाग्रंतमपरा°. — After 12, T2 G ins.:

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपयौवनशालिना ।
सुकुमारांश्च पार्थांश्च व्यायामेन च कर्शितान् ।
दुःखेन संप्रयुक्तांश्च सहज्येष्ठान्प्रमाथिनः ।
रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L. 1) G1.2 भीमेन पालितांश्चैव (for the prior half). — (L. 2) G3 सुकुमारान्सुरूपांश्च. — (L. 4) G3.4 रौद्रा सती.]

13 K4 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{b}) Ś1 K1 S सालस्कंधमि° (G1 °स्कंधोपमद्युतिं); Ñ3 V1 B D शालपोतमि°. — G1 om. 13^{c}–14^{b}. — ^{d}) G3 स्वरूपेप्रतिमं भुवि. — After 13, S (except G1) ins.:

1520* अन्तर्गतेन मनसा चिन्तयामास राक्षसी ।

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) B6 गौरः श्या°. — ^{b}) Ś1 K1.2 सा(K2 श्या)लस्कंधो. — ^{d}) K3 युक्तो भर्ता (by transp.). — After 14, M (which om. 15–16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. l. 16).

15 M om. 15–16. — ^{a}) T G1.2 भ्रातुर्वचो; G6 भ्रातुर्वशे. — ^{b}) Ñ3 क्रूरोपबृंहितं; T2 G क्रूरमसांप्रतं. — ^{c}) T2 G पतिहेतुर्. K1 अपि; K2.3 Ñ1.3 B (except B5) Da2 D2.4 T2 G हि (for अति-). — ^{d}) Ś1 K1 पुनर् (for तथा). K3 N3 G3 °संगतं; T2 G1-4.6 °संगमः (G4m

मुहूर्तमिव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ १६
सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
केयं च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २०
नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१
तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
बिभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ २२
साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४
त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

---

as in text).

16 M om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{ab}) K2 Ñ1.3 अपि; Dn T1 G5.6 एव (for इव). Ś1 वा तृप्तिर्; K2.4 B5 तृप्तिस्तु. K1.4 ममैव हि; K3 B6 D5 ममापि च. G1-4 मुहूर्तमपि चानेन (G3 भार्या च; G4 चाद्याहं) प्राप्नुयां तृप्तिमुत्तमां (G5 वृत्तिरुत्तमां). — ^{c}) D5 मृतैर् and अमृत्वा (for हतैर् and अहत्वा respectively). T2 G6 अहं नैव (for अहत्वा तु). G1-4 भर्त्रा त्वहं वने रम्ये (G3 वनेनेन; G4 अनेनेह). — ^{d}) D5 रोदिष्ये. G1-4 बहुलाः समाः. — T G ins. after 16: M (om. line 1), after 14:

1521* हिडिम्बी तु महारौद्रा तदा भरतसत्तम ।
उत्सृज्य राक्षसं रूपं मानुषं रूपमास्थिता ।

17 Before 17, T2 G4.5 ins. वैशं°. — ^{b}) S कृत्वा मदनमोहिता (G1 °तं); cf. 1521*. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 संप्रतस्थे. K0.3 Ñ1.3 S (except T1) महात्मानं. — ^{d}) S अनिंदिता (G1.2 मनोहरा; M6 अतंद्रिता). — After 17, S ins. (M om. from line 3 onward):

1522* इङ्गिताकारकुशला ह्युपासर्पच्छनैः शनैः ।
विनम्यमानेव लता सर्वाभरणभूषिता ।
शनैः शनैः स तां भीमः समीपमुपसर्पतीम् ।
वीक्षमाणस्तदापश्यत्तन्वीं पीनपयोधराम् ।
चन्द्राननां पद्मनेत्रां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् । [5]
कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तैर्बिम्बोष्ठीं चारुदर्शनाम् ।
दृष्ट्वा तां रूपसंपन्नां भीमो विस्मयमागतः ।
उपचारगुणैर्युक्तां लालितैर्हास्यसंस्थितैः ।
समीपमुपसंप्राप्य भीमस्याथ वरानना ।
वचो वचनवेलायामिदं प्रोवाच पाण्डवम् । [10]

[(L. 1) T2 G4.5 उचिताकार°. — (L. 2)-(var.) 18^{ab}. T2 G4.5 विनम्यमाना ललना. — (L. 3) G3 धूर्तां (for स तां). — (L. 4) G3 वीक्ष्यमाणां तया. — (L. 6) G6 वक्त्रैः (for दन्तैः). — (L. 8) T2 G4-6 ललितैर्. T1 हावसंस्थितैः; G1 हासगर्वितैः; G2 हास°; G6 भाव°. — (L. 9) G1.6 भीमं साथ. T1 वरांगना. — (L. 10) T1 भीमं प्रोवाच कामिनी.]

18 S repeats 18^{ab}; cf. 1522*. — ^{a}) K3 विपज्जमानेव; M विना(M5.8 °न)म्य°. K0.4 B6 D2.5 तदा; Ñ3 V1 K1.3 च सा; Ñ2 Da नता; B3m सती (for लता). Ñ3 V1 Dn D1.4 लज्जमानेव ललना; B6 संलज्जमाना ललना; T G लज्जया नम्यमानेव. — ^{b}) T G सर्वा°.

19 Before 19, M ins. हिडिंबी. — ^{b}) K3 पुरुषोत्तम; G4 भरत°. — ^{c}) G1.3 इमे के (by transp.). — ^{d}) Ś1 K1 दिव्यरूपिणः.

20 ^{a}) N1 का चेयं; Ñ3 कथं च. Ñ3 V1 B D (except D5) T G2-6 वै (for च). — ^{b}) K (except K1) D5 M प्रासातथानघ (K3 D5 °घा); G4 तदा°. — ^{c}) G5 प्रासा — ^{d}) K3 विश्रब्धा; D5 °स्रब्धा. G6 स्वगृहेष्विव.

21 ^{a}) K3 नेयं; G6 इमं. Ś1 K1 जानासि; T2 G1.2 M °नीथ; G4-6 °नी हि. — ^{c}) K2-4 D5 दुष्टात्मा; G3 पापो हि. — ^{d}) MSS. (indiscriminately) हिडिंबो and हिडंबो.

22 ^{b}) B1(m as in text).2.3 Da D3 °न चेतसा. — ^{c}) Ś1 K3 B1.2.3m.6 G2 बिभक्षयिष्यता. — ^{d}) Ś1 K Ñ V1 B2.6 Da Dn1.n3 D1.5 M (except M3) अमरोपमाः (K1 असुरोपमः).

23 ^{a}) K3 अपि; T2 G इह (for अभि-). K0 ईक्ष्य. G3 संप्राप्य (for -संप्रेक्ष्य). — ^{c}) K3 Ñ3 अन्विच्छे (for इच्छामि). G3 भर्तारमहमिच्छामि.

24 ^{a}) Ñ3 एवं वि°. Ś1 धर्मात्मन्. — ^{b}) K4 मम (for मयि). — ^{c}) D5 °चित्तांगीं; T2 G °चित्तां हि.

25 ^{a}) K0.2.3 Ñ V1 B (except B1) D त्रास्यामि; K4 रक्षामि; Cd as in text. Some MSS. त्वा (for त्वां).

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६

भीम उवाच ।
मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७
को हि सुप्तानिमान्भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।
यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।
मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९

भीम उवाच ।
सुखसुप्तान्वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३०
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१
गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२ C. 1. 5261 B. 1. 152. 33 K. 1. 154. 50

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

— b) = 29d. — c) K (except K1) Ñ1 G1.2 चत्स्यामो; M °सि. T2 G (except G3) °श्रृंगेषु. — d) T2 G1 भर्ता त्वं मम भावय. — After 25, T G ins.:

1523* इच्छामि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।
त्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) G6 मम प्राणान्. G1 विहास्यसि. T1 मा प्राणान्भो विहासिषुः. — (L. 2) G1 त्वयास्म्यहं.]

26 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 °चरी (for °चरा). S (except T1 G3) चास्मि. — b) K2.4 D5 अहं (for च). S (except T1) कामरूपधरापि च. — c) D5 अचलां. Ś1 K1.2.4 Da1 D5 प्राप्नुहि.

27 Ś1 K1 भीमसेनः; Ñ V1 B1 D (except Da) भीमसेन उ°; S भीमः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 27a–29d and भीम उ° (before 30). — After the ref., S ins.:

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।
अनिविष्टश्च तं नाहं परिविद्यां कथंचन ।

[(L. 1) T2 परमतो गुरुः. — (L. 2) G1 अनिर्दिष्टश्च; G2 अनिर्विण्ण°; G3 अविनष्ट°; G6 अग्निमिष्ट°. G5 अनिष्टकथनं नाहं. G1.2.4.5 परिवेत्ता; G3 °वित्या.]

— b) Ñ2 B Da D2.4 अपरानपि; T2 G1.3 अपराजितान्, Ñ1.3 कनीय(Ñ3 °यां)सोपरानिमान्; V1 Dn1.n2 D1 सुखसुप्तान्कथं त्विमान्. — c) K3 G1.2 M परित्यजति; T2 G3–6 °त्यजेद्धि. — d) K3 प्रमादादिह; Ñ V1 Dn D1.4 T1 प्रभवन्निह; T2 G M भयादपि च.

28 Ś1 K1 Da om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G1.3 सुखसुप्तान्. K (K1 om.) Ñ1.3 वने भ्रातॄन्. — c) M6 तथा गच्छेत्. — d) Ñ1.3 कामार्थमिव (Ñ3 °ह) त(Ñ3 न)द्विधः. — S ins. after 28 (M om. all but line 1):

1525* राक्षसी ।
एकं त्वां मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परंतप ।
सोदरानुत्सृजैतांस्त्वमारोह जघनं मम ।
भीमः ।
नाहं जीवितुमाशंसे भ्रातॄनुत्सृज्य राक्षसि ।
यथागतं व्रजैका त्वं विप्रियं मे प्रभाषसे ।

[(L. 1) M6–8 अहं त्वां. — (L. 4) T2 G1.3.6 यथाश्रद्धं व्रजैका हि.]

29 Ś1 K1 M om. 29 (cf. v. l. 27). — T1 G1.2 राक्षसी; T2 G3–6 हिडिंबी (all om. उवाच). — a) T2 G न तेप्रियं चिकीर्षामि. — b) K2 G5 विबो°; K4 निबोध मे. — c) Ñ3 V1 B D (except D2.5) T1 अहं (for वः). — d) = 25b.

30 K0.3 Ñ1.2 V1 B1 Dn2.n3 D4.5 भीमसेन उ°; T G भीमः (om. उ°); Ś1 K1.4 M om. the ref. (cf. v. l. 27). — T2 G transp. 30ab and 30cd. — a) S (except T1) इमान् (for वने). — b) M राक्षसात्. — After 30ab, M ins. भीमः. — c) G3 न भिया.

31 b) T2 G शक्ताः सोढुं (by transp.). — d) D2 चारुहासिनि.

32 d) S राक्षसं.

Colophon om. in B1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.3 Ñ V1 B3.5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K0 हैडंबागमः; K4 हिडंबागमनं; Ñ1.3 V1 T1 भीमहिडिंबा(T1 °राक्षस)संवादः; G3 हिडिंबिसंवादः; G4 हिडिंबप्रयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 151; D4m 154; T1 148; T2 G5.6 M 98; G1.3 99; G2.4 97. — *S'loka no.:* Dn 34 (Dn3 37); M3 33.

१४०

वैशंपायन उवाच ।
तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः ॥ २
तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
हिडिम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः ।
त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ४
अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६
भीम उवाच ।
मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

140

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — b) Ś1 K1 T1 G1 नाम राक्षसः (cf. 1. 139. 1); G3 राक्षसोत्तमः. — c) Ñ3 द्रुमादस्माद्. — d) Ñ2 V1 B1.3 Dn आशु (for अथ).

2 b) K4 भयानकः; Ñ2 V1 B (except B6) D (except D2.5) T1 महाननः. — For 2^{cd}, cf. v. l. 1. 139. 4 also. — c) Ś1 M5-8 °संकाशवर्ष्मा (D5 वर्णश्) च; T2 G °श्यामो महावर्ष्मा; Cd as in text. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °ष्ट्रो भयानकः. — After 2, S ins.:

1526* तलं तलेन संहत्य बाहू विक्षिप्य चासकृत् ।
उद्वृत्तनेत्रः संक्रुद्धो दन्तान्दन्तेषु निष्पिपन् ।

[(L. 1) G1.3 विस्फार्य; M चोरिक्षप्य. — (L. 2) T2 निष्कृपन्; G1.2.6 M निष्कपन्.]

Thereafter T G1.2.4-6 read (for the first time) 17^{ab} (v. l. कोपमे) and then cont.:

1527* न बिभेति हिडिम्बी च प्रेषिता किमनागता ।

(which is a v. l. of 17^{cd}). — After 1526*, G4 ins. 1531* (cf. v. l. 20).

3 G3 (hapl.) om. 3-20. Before 3, T G5.6 ins. वैशं°. — a) T2 G2.5 तमागतं तु. — b) S (except T1; G3 om.) तथारूपं भयंकरं (M5-8 भयानकं). — Before 3^{cd}, D5 ins. राक्षस्युवाच. — c) S (except T1; G3 om.) हिडिंबी (for हिडिम्बा). D5 वित्रस्तनेत्रा सुमुखी.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, K3 ins. राक्षस्यु°; M5.6-8 हिडिंबी. — a) K1 T2 G1.3.5 एव (for एष). — c) Ñ1.3 V1 B D (except D5) साहं त्वां; T G (G3 om.) त्वं चापि (for त्वामहं).

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) K0 Ñ3 भीम; K1 भीरु; T2 G (G3 om.) चैव (for वीर). — c) S (except T1; G3 om.) आरोहेमां. Ñ3 आरुहेमं मम पृष्ठं. — d) K Ñ3 D5 नयिष्ये त्वां. B1 m D5 M3 विहायसं.

6 K1 M (hapl.) om. 6; G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — a) B (except B6) D3 एतान् (for एतान्). T2 G (G3 om.) सोदर्यान् (for संसुप्तान्). — b) T2 G (G3 om.) नरर्षभ (for परं°). — c) Ś1 विने°; K4 Ñ3 नयि° G6 ग्रही° (for गमि°). K3 °नेवाद्य नेष्यामि. — d) D निबोध त्वं; D5 नयिष्ये वो (for गृहीत्वा वो). Ñ1 विहायसः; Ñ3 B (except B6) Da D3.4 T1 नभः प्रति. T2 G (G3 om.) गृहीत्वा ख(G4 -ह; G6 ख्यो)मसत्कवत्.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 भीमसेनः; K3 D2 S (G3 om.) भीमः; K4 भीमसेन उ°. — a) Ś1 K1.3.4 Ñ3 पृथुल°; K3 V1 Dn D1 T1 पृथुसु°. — b) K0.3.4 D5 T G1.3.4.6 नैव किंचिन्. — After 7^{ab}, Ś1 K Ñ2 B3.6 Da D4.5 ins.:

1528* हिंसितुं शक्नुयाद्रक्ष इति मे निश्चिता मतिः ।

[K0.3 निश्चला मतिः. K1 prior half corrupt. K4 °क्नुयात्पापो राक्षसस्त्विति मे मतिः. D5 शक्नुयात्पापः.]

— On the other hand, D5 ins. after 7^{cd}:

1529* एतान्बाधयितुं शक्तो देवो वा दानवोऽपि वा ।

— c) G1.3 वधिष्यामि. — d) K3 T2 G (G3 om.) पश्यन्त्यास्ते. M5 नायं प्रतिबलो मम (cf. 8^{a}).

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 3). — a) K3 D5 नाल(D5 °य)मल्पबलो ह्येष (D5 भीरु); M5 बलं न सहते भीरु. — b) D1 S (G3 om.) °सापदो. — c) D5 सोढुं. Ñ3

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०

हिडिम्बोवाच ।

नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।
स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४
तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम् ।
पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
न बिभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥१७
धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८ C. 1. 5973 B. 1. 153. 18 K. 1. 160. 20

D_3 M शक्तः; T_2 $G_{2.3}$ मम (*for* युधि). M_5 परं हंतुं. — d) T G (G_3 om.) अशक्ताः (for अथवा).

9 G_3 om. 9 (cf. v. l. 3). — a) $Ñ_1$ विवृत्तौ. — b) Ko $Ñ_{1.3}$ °निभाशुभौ; K_3 °हस्तोपमाविमौ; S (except T_1; G_3 om.) °हस्तोपमौ शुभौ (G_2 शुभे; G_4 भुजौ). — d) $Ñ_3$ संघातं. $K_{1.2}$ Ñ V_1 B D (except D_5) T_1 M महत् (for मम).

10 G_3 om. 10 (cf. v. l. 3). — a) D_5 $G_{1.3}$ M महेंद्रस्य. — b) K_3 D_1 साक्षाद्; S (except T_1; G_3 om.) यथा (for साद्य). — d) $Ñ_3$ °ह मानवं.

11 G_3 om. 11 (cf. v. l. 3). $K_{0.1.3}$ हिडिंबा; T_2 G (G_3 om.) M हिडिंबी (M_5 राक्षसी); K_4 T_1 om. the ref. — a) G_2 नरश्रेष्ठ. — b) K_3 मत्वा त्वां देव°. — c) Ko दृष्टा युवानस्तु; K_2 B_3m $D_{1.5}$ दृष्टावदासस् (B_3m °नास्; D_1 °नस्; D_5 °नं) तु; K_3 दृष्टावदानास्तु; K_4 V_1 $B_{1m.5.6}$ Dn $D_{2.4}$ दृष्टप्रभाव($B_{5.6}$ °वा)स्तु; Ñ $B_{1.2}$ दृष्टा($Ñ_3$ °ष्टा)वदानं ($B_{1.2}$ °नस्) तु; Da S (G_3 om.) °प(Da T_1 °व)दानास्तु. — d) K_3 अथ; K_4 B_3m Da D_1 T G (G_3 om.) इह (for एव). K_3 $B_{5.6}$ Da S (G_3 om.) राक्षसाः. Ko राक्षसश्चैव मानवाः.

12 G_3 om. 12 (cf. v. l. 3). $Ś_1$ K_1 D_2 S om. उवाच (G_2 om. the ref.). — a) $Ñ_3$ $D_{2.5}$ T_2 $G_{1.4-6}$ M तया. $Ñ_3$ संजल्पमानस्य. — c) $G_{1.2.4}$ M_3 वचः. T_2 G (G_3 om.) श्रुत्वा ततः; M_3 श्रुत्वाभ्ययात्; M_{5-8} श्रुत्वा च (M_5 तु) ताः. K_4 तद् (for ताः). $Ś_1$ $K_{0.2.3}$ $Ñ_1$ क्षुद्रो; K_4 रक्षो (for क्रुद्धो). — d) G_1 पुरुषाकृतिः.

13 G_3 om. 13 (cf. v. l. 3); G_6 om. 13ᵃ–15ᵇ. — a) Ko D_3 निरीक्षमाणस्. K_2 M_3 तस्यास्तु; K_4 D_5 तस्यास्तु. — Ko om. 13ᶜ–15ᵃ. — c) D_5 M °शिखां; T_2 $G_{1.2.5}$ °भूषित(G_5 °षण)शिखां. — d) K_4 संपूर्णेंदु°; D_5 °शुभाननां; S (except T_1; $G_{3.6}$ om.) °निभाननां.

14 Ko $G_{3.6}$ om. 14 (cf. v. l. 3, 13). — a) D_5 T_2 $G_{1.2.4.5}$ $M_{3.5.8}$ °केशांतां. — c) K_1 °पूर्णं; K_3 °पन्नं; S (except T_1; $G_{3.6}$ om.) °युक्तां. — d) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ सुसूक्ष्मांतर°; K_{2-4} B_3 D_3 °क्ष्मोत्तर°; $Ñ_3$ सुसूक्ष्मं तनु°; S (except T_1; $G_{3.6}$ om.) °धारिणीं.

15 G_3 om. 15; G_6 om. 15ᵃᵇ; Ko om. 15ᵃ (cf. v. l. 3, 13). — a) S (except T_1; $G_{3.6}$ om.) भगिनीं (for तां तथा). $Ñ_3$ °पं कल्पं. — b) T_2 $G_{1.2.5}$ M_{5-8} °हरां; M_3 °रमां. — After 15ᵃᵇ, S (except T_1 $G_{3.6}$) ins.:

1530* स ददर्शाग्रतस्तस्य भीमस्य पुरुषादकः ।

— d) G_2 चुक्रोश; G_6 °कोप. S (except T_1; G_3 om.) स निशाचरः.

16 G_3 om. 16 (cf. v. l. 3). — a) T_2 $G_{2.5}$ M_3 तत्र; G_2 M_5 तस्य; M_{6-8} तं च (for तस्या). — b) T_2 $G_{2.5}$ M तां (M_{6-8} तान्) दृष्ट्वा; (for भगि°). $Ś_1$ भरतर्षभ; $K_{2.3}$ पुरुषादकः (for कुरु°). — c) S (G_3 om.) विष्फार्य; Cd उत्फाल्य (as in text). K_3 विकटे ने°. — d) Ko D_5 M भगिनीं; $Ñ_3$ ततस्तान्; $G_{1.3}$ हिडिंबां (G_2 °बीं).

17 Cf. v. l. 2 and 1527*. — G_3 om. 17 (cf. v. l. 3). Before 17, $M_{3.6-8}$ ins. हिडिंबः. — a) T_1 $G_{1.2.6}$ M_3 कस्मान्मे. — b) T_1 $G_{1.2}$ M दुर्मते. $K_{0.4}$ विघ्नं कर्तुमिहेच्छति. — c) T_2 $G_{2.4.5}$ हिडिंबि. K_3 T_2 $G_{4.5}$ त्वं; M मां (for किं). — d) T G_{4-6} कामाद्वै; $G_{1.2}$ केन

यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।
वधायाभिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।
भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २
मय्येव प्रहरैहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३
न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ।
भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४
त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां भीरुर्नैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

त्वं; M मत्क्रोधाद्.

18 G3 om. 18 (cf. v. l. 3). — a) S (except T1; G3 om.) धिक्त्वां पुरुषकामां वै. — b) S (G3 om.) कारिणीं (T1 °णी). — c) S (except T1; G3 om.) कुलस्य. — d) K4 अयशस्विनि; S (except T1; G3 om.) °स्करीं.

19 G3 om. 19 (cf. v. l. 3). — a) B1 आश्रिता-न्कार्षीर्. M यानिहाश्रित्य कार्षीस्त्वं. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G4 विप्रियं. K0 सुमहद्विप्रियं मम; M विप्रियाणि ममांतिके. — cd) T2 G (G3 om.) एष तानद्य सर्वांस्तु. Ñ3 सह त्वया (by transp.). D5 एतानद्य हनिष्यामि भर्त्रानेन त्वया सह.

20 G3 om. 20 (cf. v. l. 3). Before 20, S (except T1 G3 M5) ins. वैशं°. — a) T2 G (G3 om.) तां (for स). — b) K3 लोहिताशनः; M5 राक्षसेश्वरः. — c) Ś1 अनु; G2 हि; M6-8 एव (for अभि°). — d) T2 G4-6 दंतान्दंतेषु निष्पि(T2 °ष्कू; G5 °ष्कु; G6 °ष्क)षन्; G1.2 दंतान्दंतेन निष्कषन्; M5 दंतान्दंतैरनुस्पृशन्. — G3 resumes. — T G ins. after 20 (G3, after 2):

1631* गर्जन्तमेवं विजने भीमसेनोऽभिवीक्ष्य तम् ।
रक्षन्प्रबोधं भ्रातॄणां मातुश्च परवीरहा ।

21 a) T2 G आपतंतं च (T2 तु) संप्रेक्ष्य (G2 °तंतं समुद्वीक्ष्य). — d) G2 चाब्रुवन्.

Colophon om. in V1 B1.2.6 Da Dn D1.2.4 T1. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K0-2 Ñ B3 D5 M5 हिडिंबवध. — *Adhy. name*: K4 हिडिंबकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T2 G5.6 M 99; G1.2 100; G3.4 98. — *S'loka no.*: M5 22.

141

1 Ś1 K1.2 D2.5 S (except T2 G6!) om. उवाच. — a) G1.2 स (G2 तं) भीमसेनस्तं दृष्ट्वा. — c) K2 °ति संरब्धाम्. Before 2, M (except M5) ins. भीमः. — a) Ś1

2 K0-2 Ñ2 B ह्येतैर्वा; K4 तैः सर्वैः; G4 एष्टव्यं (for एतैर्वा). G1.2 D2 किं ते हिडिंबयैतैर्वा; T G3.5.6 किं ते प्रियं हिडिंबैतैः; — b) T G विबोधितैः. — c) T2 G किं कार्यं ते हिडिंबैतैः. — d) Ñ3 राक्षसानां यशोहर (=4f); मामादाय सुदुर्बुद्धे. B3 m तव नैषापराध्यति (cf. v. l. 5).

3 a) K3 प्रहरेह त्वं; D5 प्रहर त्वं वै; M6-8 प्रहरैहि त्वं. T2 G राक्षस त्वमिमां चैव. — b)-6d. — G3 (hapl.) om. 3c-6d. — c) Ś1 -नपेक्षाते; K0 नापकृतां; K3.4 -नपकृतां; B (except B1) D5 T2 G2.4.6 M नापकृते.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) Ñ3 एष (for अद्य). Ś1 अपि (for इह). T2 G4.5 मां तु कामयतेव वै; G1.2 मयि कामातुराभवत्. — c) K0.2 नोदितैषा; G1.2 संप्रेषिता. — d) G1.2 सर्वप्राणिषु चारिणा. — ef) Ñ V1 B D T1 दुर्वृत्त (D1 दुष्टेयं; D5 as in text). रक्षसां वै यशो°.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) Ś1 D2 Cd मन्नियोगेन. K4 B चैवैषा; T2 G (G3 om.) चायाता. — b) Ñ1 निरीक्षते; G1.2 M निरीक्ष्य च. — c) K2 भीरुः — M कामयते माम; T2 G (G3 om.) कामयत्येषमवशा;

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः ॥ ८
अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
पुरस्ताद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ १०
अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२

हिडिम्ब उवाच ।

गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्थेथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
न तावदेतान्हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् । C 1 5907 B 1 153 36 K 1 165 23

कामयत्यवशा भीरु — d) V1 B6 D (except D5) T1 तव (D4 तुभ्य) नैषापराध्यति (cf v l 2)

6 G3 om 6 (cf v l 3) — a) K0 4 N1 कृतो दोषो — b) K0 न मा, Ñ2 B1 नैना K2 Ñ3 V1 B D (except D5) T2 गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रा°) — After 6^{ab}, G1, 2 ins

1532* हन्तुमर्हसि दुर्बुद्धे क्रूरश्चेत्सहरस्व रम् ।

— D1 om 6^{cd} — d) = 3^{b} Ś1 K2 त्व स्त्रिय, N1 3 स्त्रिय वै (for न स्त्रिय) G1 2 यदि मा हतुमिच्छसि — After 6, G1 2 ins

1533* मदर्थं कामबाणार्तां त्वामह हन्मि राक्षस ।

7 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G2 3 समागच्छस्व मया Ś1 K1 साकं (for सार्धं) — c) V1 Dn अहमेको Ś2 D1 हनिष्यामि, K1 3 Ñ1 B5 D4 M हि नेष्यामि, D5 Nil (comm) गमिष्यामि, T2 G3-6 तु नेष्यामि, Dn (erroneously) Nilp as in text G1 2 एकोहमेव नेष्यामि

8 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अद्य मद्दलनि°, G5 तत्ते तलविनि° — b) M3 4 दीर्यते, M5-8 शीर्यते G1 2 शिरस्ते राक्षसाधम — After 8^{ab}, G1 2 ins

1534* इतधा भेदमायाति पूर्णकुम्भ इवाश्मनि ।

— cd) G6 om 8^{cd} S (except T1, G6 om) °स्येव निष्पिष्ट सिंहेनेव (T2 °नाति, G4 5 M3. 5 °न हि) बलीयसा

9 a) K0 D5 गृध्राद्या, Ñ1 चक्रागा ; Ñ2 3m V1 B D (except D5) T1 ते कका, Ñ3 वक्त्रागा, T2 G M गृध्राश्च (for क्रव्यादा) K1 क्रव्यादा अद्य गात्राणि — b) D5 ग्रन्नो, S बला (M5 व्याला, T1 श्येना as in text) Ś1 K 1-3 च ते (as in text), D5 च ये, the rest तथा — c) G3 भक्षन्तु K2 तव (for भुवि) Ñ1 3 समहृष्टास्ते Ñ3 °ष्टा वै), N2 B1 3 5 भृशसहृष्टा, B5 Da D2 4 सुभृशहृष्टा (for भुवि संहृष्टा) K0 कर्षयतु सुसहृष्टा — d) Ś1 B3 महामृधे, G3 मया रणे, G5 मया वने

10 a) S (except T1 G2) करिष्यामि — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 वनमराक्षस T2 G M वन निहत कटक — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पुरा यद्दूषित॰ K3 नून, M6-8 तस्य

11 a) K1 D5 T2 G M पाप, Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 T1 रक्ष — b) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 मयासकृत् — c) Ś1 K0 4 Ñ3 D5 द्रक्ष्यते° — d) K1 महागज

12 M om 12 — a) T2 G (except G6) निराबाध — b) Ñ2 °पासुल — c) K0 वनमेते, K4 सुखमेतच्

13 K0 3 राक्षस उ°, T1 G1 2 M5 हिडिंब, T2 G3-6 M3 6-8 राक्षस — K1 om 13^{a}–14^{b} — a) G1 2 गर्जनेन T2 G भृश किं ते — b) G1 2 6 M6 3 कत्थनेन, Cd as in text T2 G मानव — After 13^{ab}, M3 ins

1535* शारदस्येव मेघस्य गर्जित निष्फल हि ते ।

— c) Ñ1 त्वत्कृते कर्मणा Ś1 K0 2 4 D5 पूर्वं, D2 सार्धं (for सर्वं) — d) Ñ2 B6 D1 कत्थ मा, M कत्थयता (for कत्थे°) G1 3 वृथा (for कृथा) K0 D5 कथय त्व नराधिप (D5 °धम)

14 K1 om 14^{ab} (cf v l 13), B6 om 14^{a}–17^{b} — a) K2 Ñ1 यत्त्वम्, D5 S यस्माद् (G3 यन्माम्, T1 यच्च as in text) — b) Ś1 K0 3 Ñ2 3 V1 B3 Dn D1 T1 ins अपि between the two halves of the line (to avoid the hiatus) Ś1 च पराक्रम, K0 त्व न मासमुह्, K2 D2 स्वपराक्रमात् (D2 °क्रम), K4 Ñ V1 B3 Dn D1 4 सपरा°, B1 5 Da सुपरा°, M3 अपराजित G2 आत्मनस्तु पराक्रम — c) T2 G (except G3) ज्ञास्यसे K3 त्व (for अद्य) D5 समागत्य, T2 G मयागम्य (G1 2 °त्य) — d) T2 G बलहीन ततो भुवि

15 B6 om 15 (cf v l 14) — a) M6 3 एतान्

7 35/39 एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियंवदम् ॥ १५
पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७
तस्याभिपततस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।
वेगेन प्रहृतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८
निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह ।
तस्माद्देशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाद्धृतः ।
भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ २०
पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ २१
अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

T2 G नेमांस्तावद्धनि(T2 G5.6 °द्धि)ष्यामि. — b) K1.4 B5 D2 स्वपंते ते. — c) D5 दुर्बुद्धि. G1.2 हत्वा त्वां प्रथमं हन्मि. — G1.2 om. 15^{d}–16^{a}. — d) K0 निहन्म्याम॰ प्रियंवदं; T2 G3-6 हनिष्येप्रियवादिनं.

16 B6 om. 16 (cf. v. l. 14); G1.2 om. 16^{a}. — b) Ñ3 तथा; D5 च्युतं; T2 G3-6 पुनः (for ततः). Ś1 अमूनपि. G1.2 पश्चात्सुप्तानिमानपि (G2 °त्र). — c) K0 D5 T2 G3-6 M ततः क्षुद्राम्; B1 ततः पापाम्. G1.2 तत्पश्चात्कामिनीमेनां. — d) K0 एनां (for इमां). K0.3 M चाप्रियक॰. G1.2 हिडिंबीं त्वयि कौतुकां.

17 B6 om. 17^{ab} (cf. v. l. 14). Ś1 K1.3 D5 om. उवाच; B (except B5) Da D2.4 G4 om. the ref. — a) K0.3.4 ततो बाहू; Ñ2 B (B6 om.) Da D2.4 T2 G3-6 महाबाहुं (T2 G3-6 °हुः). G1.2 इत्युक्त्वाभ्यद्रवद्भीमं. — b) K3 प्रस्फोट्य; Ñ1 निगृह्य; T2 G3-6 संनदः. G1.2 संक्रुद्धो भैरवं नदन्. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अभ्यद्रवत (D1 °त्स) सं॰; T2 G3-6 °धावत्सुसं॰; G1.2 विवृत्तास्यो विवृत्ताक्षो. — d) G1.2 भुजमुद्यम्य वेगवान्.

18 a) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 अभिद्रवतस्. — c) K (except K1) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 M3 प्रहितं; Ñ1 T2 G प्रसृ॰. — d) T2 G3-6 प्रसन्निव.

19 a) Ś1 K1.3 D5 प्रगृह्य; G3 प्रहृत्य. G5 एनं (for तं). D1 निगृह्य पुरुषव्याघ्रो. — d) K3 क्रुद्धो मृगं.

20 a) T2 G तथा (G1 °दा). — b) K1 D1 बलार्दितः; Ñ3 V1 B Da Dn D2.4 T1 बलार्दितः; G1.2 बलीयसा. — c) K1 समागम्य; K3 °श्लिष्य (cf. v. l. 22). — G1 (hapl.) om. 20^{d}–22^{a}. — d) G6 भैरवस्वनं.

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). Before 21, M (except M4) ins. वैशं॰. — b) Ñ3 महाबलं. — d) B (except B5) Da D2.4 समभूदिति. — After 21, T1 G1.2 ins.:

1536* हस्ते गृहीत्वा तद्रक्षो दूरमभ्यप्र नीतवान् ।
पुच्छे गृहीत्वा तुण्डेन गरुडः पन्नगं यथा ।

22 G1 om. 22^{a} (cf. v. l. 20). — a) S (except T1 G2; G1 om.) वै (for तौ). K0 S (except T1; G1 om.) समालिंग्य; K3 °श्लिष्य (cf. v. l. 20). — c) K0.2.4 V1 Dn D1.5 T1 M5 हिडिंबो भीम॰. — d) S (except T1) भृशं (for परम्). — After 22, G3 ins. 1538* (cf. v. l. 23). — G1.2 (both om. 23^{ab}).4 (om. 23) ins. after 22: T1 (om. line 1), after line 9 of 1538*:

1537* भङ्क्त्वा वृक्षान्महाशाखांस्ताडयामासतुः क्रुधा ।
सालतालतमालाम्रवटार्जुनविभीतकान् ।
न्यग्रोधप्लक्षखर्जूरपनसानश्मकण्टकान् ।
एतानन्यान्महावृक्षानुत्खाय तरसाखिलान् ।
उत्क्षिप्यान्योन्यरोषेण ताडयामासतू रणे । [5]
यदाभवद्वनं सर्वं निर्वृक्षं वृक्षसंकुलम् ।
तदा शिलाश्च कुञ्जांश्च वृक्षान्कण्टकिनस्तथा ।
ततस्तौ गिरिशृङ्गाणि पर्वतांश्चाभ्रलेलिहान् ।
शैलांश्च गण्डपाषाणानुत्खायादाय वैरिणौ ।
चिक्षेपतुरुपर्याजावन्योन्यं विजयैषिणौ । [10]
तद्वनं परितः पञ्च योजनं निर्महीरुहम् ।
निर्लतागुल्मपाषाणं निर्मृगं चक्रतुर्भृशम् ।
तयोर्युद्धेन राजेन्द्र तद्वनं भीमरक्षसोः ।
मुहूर्तेनाभवत्कूर्मपृष्ठवच्छ्लक्ष्णमव्ययम् ।

[(L. 3) T1 °पनसानश्वकर्णकान्. — (L. 9) T1 शिलाश्च गंड॰. — (L. 10) T1 अन्योन्यमरवैषिणौ. — (L. 13) T1 °पाषाणपर्वतं. — (L. 14) T1 अग्रणं (for अव्ययम्).]

23 G1.2 om. 23^{ab}; G3.4 om. 23. — a) K1 महावृक्षं; Ñ3 V1 B D (except D5) T1 G5 M5 तदा वृक्षान्. — b) K0.2-4 शिलाः (for लताः). K0 om. च. K0.2-4 Ñ2.3 V1 B1 Dn D1.5 T1 तदा; Ñ1 तथा (for ततः). Ś1 K1 शिलाश्चैव चकर्षतुः; T2 G5.6 M3.4 लताश्च विचकर्षतुः; M6-8 लताश्चापि चकर्षतुः. — c) V1 D6 D4 Da D1 T1 च (for तु-). Ñ3 S (except T1; G3.4 om.) च (G1.2 M5

बभञ्जतुर्महावृक्षाँल्लताश्चाकर्षतुस्ततः ।
मत्ताविव सुसंरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।
सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।
प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २
कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।
केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३
यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४
हिडिम्बोवाच ।
यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैतद्धिडिम्बस्य ममैव च ॥ ५ C. 1. 6011 B. 1. 154. 5 K. 1. 160. 5

सु-) संक्रुद्धौ. — ^{d}) Ko T_2 G ($G_{3.4}$ om.) मातंगौ (for वारणौ). T_2 $G_{1.2}$ M (except M_6) षाष्टि°. — T $G_{1.2.4.5}$(om. lines 8–12).$_6$ ins. after 23: G_3 (om. lines 1, 11, 12), after 22:

1538* पादपानुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।
स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वशः ।
वित्रासयन्तौ तौ शब्दैः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भीमराक्षसयोर्युद्धं तदावर्तत दारुणम् ।
ऊरुबाहुपरिक्लेशात्कर्षन्तावितरेतरम् ।
उत्कर्षन्तौ विकर्षन्तौ प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
ततः शब्देन महता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।
अन्योन्यं तौ समालिङ्ग्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
बाहुयुद्धमभूद्घोरं बलिवासवयोरिव ।
युद्धसंरम्भनिर्गच्छत्फूत्काररवनिस्वनम् ।

[(L 5) T_1 तदा तु दारुणं युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ. — After line 5, $G_{1.2.4}$ ins.:

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

— (L. 7) Cf. 1. 142. 12^{ab}. T G_{3-6} उत्कर्षणं विकर्षणमपकर्षणमेव च. — (L. 8) Cf. 1. 142. 12^{ab}. $G_{1.2}$ तौ शब्देन विना राजन् (for the prior half). — (L. 9) $G_{1.2}$ °संघट्टनिभैः. — (L 12) T_2 $G_{4.6}$ °फूत्काराराव°.]

24 ^{a}) Dn_3 $M_{5.6}$ प्रबुद्धास्. $G_{1.2}$ पांडुसंभवाः (for ते नर°). — ^{c}) $K_{2.3}$ $Ñ_1$ V_1 B D T_1 च; $Ñ_2$ हि; $Ñ_3$ T_2 G अथ (for तु). M सह मात्रा ददृशिरे. — ^{d}) G_{1-3} हिडिंबीं. $Ñ_3$ तु स्थितामिति; T_1 समुपस्थितां; $G_{1.2}$ पुरतः स्थितां.

Colophon om. in $Ñ_3$ D_1. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K_{0-3} $Ñ_{1.3}$ V_1 $B_{1.3.6}$ Da Dn $D_{2.4}$ T_1 M_{6-8} हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K_4 D_5 भीमसेनहिडिंबयोर् (D_5 °डिंय) युद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 T_1 149; Dn_3 152; D_4m 155; T_2 $G_{3.6}$ M 100; $G_{1.2}$ 101; $G_{3.4}$ 99. — *S'loka no.:* Dn 45; M_8 25. — *Aggregate s'loka no.* Dn_3 5994.

142

1 $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 S om. उवाच; D_1 om. the ref. — ^{a}) K_1 विबुद्धास्ते. — ^{b}) T_2 G रूपमालोक्य शोभनं. — ^{c}) $G_{1.2}$ °ता रूपसंपत्त्या (cf. 2^{b}).

2 ^{a}) G_3 समेत्य (for समीक्ष्य). — ^{d}) $K_{2.3}$ D_5 G_7 वचः; K_4 यथा (for शनैः).

3 Before 3, Ko D_5 ins. कुंती उ°; $K_{3.4}$ D_4 (marg. *sec. m.*) कुंत्युवाच; M (except M_5) कुंती. — ^{b}) $K_{0.2}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B Dn D_2 G_1 M_5 वा (for च). — ^{c}) $Ñ_3$ V_1 B D (except D_5) T_1 संप्राप्ता; G_5 सुभगे (for सुश्रो°).

4 ^{a}) $Ś_1$ K_2 चास्य; Ko $M_{6.7}$ वापि; K_1 $Ñ_1$ T_2 G (except G_2) M_8 चास्मि; K_4 $N_{2.3}$ M_5 चासि; M_8 नापि. $Ś_1$ K_{1-4} V_1 Dn D_1 T_1 °स्य त्वं; Ko Ñ B D_5 T_2 G M °स्यास्य (G_3 °द). — ^{b}) A few MSS °प्सरा. — ^{c}) M भद्रे (for मम). — ^{d}) $K_{0.2}$ om. च.

5 $K_{1.3}$ $Ñ_3$ S om. उवाच. — ^{b}) $G_{1.2}$ °मेघसमप्रभं. — ^{c}) $K_{0.4}$ $Ñ_3$ D_5 M इह; K_{1-3} $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da_2 $Dn_{2.n3}$ $D_{1.2.4}$ T_1 एष; Da_1 Dn_1 एव; G_4 इति (for एतद्). — ^{d})

तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
भ्रात्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
अद्राक्षं हेमवर्णाभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९
चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १०
स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।
बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ११
विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

Ko.2.3 अपि (for एव). G1.2 नृभोजिनः (for ममैव च).

6 ^{b}) Ñ2 V1 B Da Dn1.n2 D1.2 भाविनि. — ^{d}) K2 D4 transp. त्वां and सपुत्रां. Ñ2.3 V1 B D जिघांसितुं (D5 °सया).

7 ^{a}) K2 दुष्टबुद्धेर्. — ^{b}) Ś1 K Ñ1 V1 B5.6 Dn D1.3 T1 °ता त्विह; Ñ2 B1.3 Da D2.4 °तास्मि इह. — D2 om. 7^{c}–9^{b}. — ^{c}) Ś1 K3.4 हेमगर्भाभं; Ñ1 मेघ°; Ñ3 V1 B Da Dn D1.4 T1 नवहेमाभं; D5 अब्जगर्भाभं. — ^{d}) K3 Ñ1 T2 G M वृकोदरं; Ñ2 V1 B D (D2 om.) T1 महाबलं (D5 °लः).

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{c}) Ko.2.4 D5 नोदिता; K3 देशिता. S पुत्रार्थं. — ^{d}) M3.6.7 मन्मथस्य; M6.8 °नस्य. B3 वशीकृता; M3 शरानुगा.

9 D2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ3 transp. वृतो and मया. — ^{b}) K3 वृकोदरः; T2 G त्वनिंदिते. — ^{c}) M5 अनुनेतुं; Cd as in text. S व्यवसितो (for च य°). — ^{d}) Ś1 एनं; K (except K3) S (except M1.6) एवं (for एव). K4 D1 T G M6-8 शंकितो (T1 शक्यते); M1.3 कथितो.

10 ^{b}) T2 G अयं (for स). — Ko om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Ś1 K1 तदा; M3 तथा (for तव).

11 Ko om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{ab}) S (except T1) transp. मम कान्तेन and तव पुत्रेण. — ^{c}) K2 Da1 बलार्दितो. Ko विनिष्क्रम्य; K3.4 Ñ1 D5 M1.3 °ष्कृष्य. — ^{d}) Ś1 K (except K3) V1 Dn D1.3 व्यपनीतो.

12 M3 om. 12^{a}–14^{b}. — ^{a}) G1.2 व्याकर्ष°. B3 महात्मानौ. — ^{b}) T2 G (except G3) गर्जंतौ च. K3 यथा घनौ. — ^{c}) Ko Ñ1.3 M (M3 om.) पश्यस्व; K1.2.4 Ñ2 B (except B1) Da D5 T2 G (except G5) पश्य त्वं; V1 Dn पश्यैवं; T1 पश्य तौ. — ^{d}) Ko.3 T2 G M (M3 om.) transp. एतौ and तौ. K3 तु; Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for तौ). — After 12, Ko ins.:

1540* युध्यन्तौ विजयाकाङ्क्षी राक्षसो मन्दबुद्धिमान् ।
न वाञ्छे(ऽहं) जीवितं भ्रातुः कदा ये दुष्टकर्मणः ।

13 M3 om. 13 (cf. v. l. 12). Ś1 K1.3 D2.3 T G M5 om. उवाच; M5-7 om. the ref. — ^{a}) T2 G तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा.

14 M3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś1 K3 T2 G1.3-6 ते तौ (by transp.); G2 M1.2 ततो. Ś1 Ko-3 B1m.3m Da1m D5 Cd Arjp °रायस्तौ; Ñ1 °रासक्तौ. — ^{b})–15^{b}. Ñ1 गर्जमानौ (for विक°). — K1 (hapl.) om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) K3.4 D5 युद्धे (for चैव). G1.2 विजयं कांक्षमाणौ च. — ^{d}) M मत्तौ (for सिंहौ). Ko.3 D5 G3 मदोत्कटौ; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 बलो°; M महागजौ.

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K3 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अथ (for तौ). Ś1 K3.4 D5 समासाद्य; Ko Ñ1.2 M6-8 °लिंग्य (cf. v. l. 1. 141. 20, 22). — ^{b})–14^{b}. T2 G1.4.5 निष्पिषंतौ; G2.3.6 निष्पतंतौ. Ko D5 महाबलौ; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4 T1 पुनः पुनः. — ^{c}) T2 G4 M1.3 दवा°; G1.2 °संकाशं.

16 ^{a}) M5 पांसुधारेण सं°. — Ko om. 16^{bcd}. — ^{b}) D5 वसुवासवसं°. — ^{c}) Ś1 व्यभ्रा°; K3 Ñ V1 B Da Dn1 Dn2.n3 D1 T1 D1.4 M बभ्राजतुर; K5 भ्राजेतां तौ; D5 विभ्राजंतौ; T2 G विभ्राजेते. K3 दृष्टौ (for विभ्राजतुर; D5 विभ्राजंतौ; T2 G विभ्राजेते. K3 दृष्टौ (for शैलौ). — ^{d}) Ñ3 °रेणिव सं°. — After 16, T G ins.:

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्शनकैरिव ॥ १७
भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकर्शिताः ॥ १८
साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९

भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ २२
त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४ C. 1. 6031 B. 1. 154. 25 K. 1. 160. 21

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।
[G1.2 transp. ते and पश्यंतः.]

17 a) K1 ततो; K4 Ñ1.2 V1 Dn D1 M5 तदा; T2 G बलाद्. — b) K4 कृष्यमाणौ; T2 क्लिष्य°; G3 पीड्य°. K0.3 समीक्ष्य. V1 B Dn D1 T G च; D2 ह; M तं (for तु). — After 17ab, T G ins.:

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।
[G1 चिरयुद्धौ कृतौ द°; G3 °द्धौ दृष्ट्वा च. T1 G2.4 च (for तु). G6 om. तु. G1.2 °कांक्षिणौ.]

— c) B (B1 marg.) Da D2 ततः (for वचः). K3 उवाच वचनं पा°. — d) K1 तदा (for इव). T2 G प्रहसन्निव भारत.

18 Before 18, D4 (marg. sec. m.) ins. अर्जुन उ°; G1 M अर्जुनः. — a) Ñ3 transp. भीम and मा भैर्. G1.3 M भीम (for मा भैर्). — b) Some MSS. त्वा (for त्वां). — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for प्रसु°). Ś1 K2.4 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1 °कर्पिताः (B5.6 °तं); K1 °कल्पिताः; D4 °कर्शितं; G1 °निर्जिताः.

19 a) K0 T1 M8 सहाये; K1.3.4 T2 G (except G4) सहायो. G (except G1.5) पार्श्वे (for पार्थ). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पातयि°; G1.3 यो वधिष्या°. — c) M यमौ च राजा कौंतेयो. — d) Ś1 पालयिष्य°.

20 K1 S om. उवाच. Ś1 Da1 भीमसेनः (for भीम उ°). — d) T2 G मद्भुजांतरम्. M आश्रितः (for आग°). K0 Da D5 मम बाह्वंतरे स्थितः (Da °तरं गतः). — After 20, T G (T2 G3.5.6 om. lines 1–2) ins.:

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्तो भीमसेनस्य राक्षसः ।
अमुक्त्वा पार्थ वीर्येण मृतो मा भूदिति ध्वनिः ।
अयमस्मान्न नो हन्याज्जातु वै पार्थ राक्षसः ।
जीवन्तं न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।
[(L. 2) G1.2 अमृत्वा. — (L. 4) T2 G4 हि (for प्र-).]

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — After अर्जुनः, T G ins.:

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम क्रूरेण रक्षसा ।
क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महारणम् ।
[(L. 1) G3–6 प्रयु°. — (L. 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T2 G6 °माप्तोपि; G2 °माप्तं तु. T1 G1 °रणः; G2 त्वया रणं.]

— a) B5 वीर; G1.2 भूप (for भीम). — b) T2 G दुष्टचारिणा (for पाप°). — c) K0 Ñ V1 B D T1 गंतव्ये न (D5 °व्योपि; T1 °व्यो न); T2 G नांतरेण. — d) S (except T1) परंतप (for अरिंदम).

22 a) N1 दिशा; D5 यावत्; Arj. (comm.) Cd पुरः (=अग्रतः); Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text). D5 न रज्यते काष्ठा. — b) D5 पूर्वसंध्या. — c) Ś1 बलवंति (for प्रब°). K1 ह; K4 M3.5 हि; Ñ V1 B D (except D5) T1 उत (for च). T2 G भवंति बलवंति च.

23 a) K0 भैस्त्वं; Ñ2 B1.6 हासीर्; Ñ3 भीत; S (except T1 G1) लीला (G3.5 °ल; G4 °लां) (for क्रीड). — b) Many MSS. बिभी°. — d) Ś1 K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय (K4 योधयन्); D5 जानुभ्यां साधु योजय. — After 23, T2 G ins.:

1545* माहात्म्यमात्मनो वेत्थ नराणां हितकाम्यया ।
रक्षो जहि यथा शक्रः पुरा वृत्रं महावने ।
[(L. 2) T2 G4 महाहवे; G1.2 महासुरं.]

Thereafter T G read 26–27.

24 Ś1 K1.3.4 S om. उवाच (K4 M6–8 om. the ref.). — After 24a, K4 Ñ V1 B D (for D5 see below) T1 ins.:

1546* भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।
बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ।
ततस्तस्याम्बुदाभस्य.

भीम उवाच ।
वृथामांसैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।
अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्यताम् ॥ २६
अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८
स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ २९
भुजाभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्त्वा स बलवान्हर्षयामास पाण्डवान् ॥३०
हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

D5 (om. line 1) ins. the rest after 24^{ab}, completing the last half line by repeating (with v. l.) 24^{b}. — ^{b}) N2.3 V1 B D (D5 second time) T1 रोषात्तु (for भीमस्य). K3 G1 M भीमो भीमपराक्रमः. — ^{cd}) B1 D2.4 T G M8 °प्य आमयत्. T2 G transp. देहं and तूर्णं. K0.2 D5 °प्य आमयामास. K0.2 देहं; Ñ1 देशं; B5 हंतुं (for तूर्णं). Ś1 Ñ गुणशतादपि; K0 V1 B3m.5.6 Dn D1.2.4.5 शतगुणं तदा (K0 D5 बहिः); K3.4 शतगुणादधि; K6 °शतावधि; S (except G6 M6-8) शतगुणाधिकं; Cd as in text. — After 24, T G ins.:

1547* इति चोवाच संक्रुद्धो आमयन्राक्षसं तु सः ।
भीमसेनो महाबाहुरभिगर्जन्मुहुर्मुहुः ।

[(L. 1) T2 आमयामास राक्षसं; G3 °न्राक्षमीं तनुं.]

25 T2 G M om. भीम उ°. Ś1 K1 B3 भीमसेनः; T1 भीमः (for भीम उ°). — ^{ab}) Ś1 K Ñ3 D5 °मांसो; G1.2 नरमांसैर्. T2 G4 transp. पुष्टो and वृद्धो. G1 जीवन्; G3 पुष्टो (for वृद्धो). — ^{c}) Ñ1.3 °दर्पस्त्वं; D1 °वृद्धस्त्वं. — ^{d}) Ñ2 तथैव; Ñ3 वृथैवं; D2 वृथा च. D5 वृथैव स विनंक्षसि; T2 G वृथैव विनशिष्यसि. — After 25, V1 Dn D1.4.5 S ins.:

1548* क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम् ।
न पुनर्मानुषान्हत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ।

[(L. 1) Cf. 1. 141. 10^{ab}. S (except T1) एनत् (for अद्य). D1.4.5 तथा; T2 G3-5 M वनं; G1.2.6 शिवं (for यथा). G3.5 शिवं (for वनं). T2 G4 M निहतकंट° (for वन°). — (L. 2) M6-8 मानवान्.]

26 For T G, cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच; T G om. the ref. — ^{a}) V1 B D (except D5) यदि (for अथ). — ^{b}) K0 D5 करिष्ये; T G1.2.4-6 आतिष्ठे. G3 अतिष्ठेत वनं द्वार्यं. — ^{c}) M क्षिप्रं (for शीघ्रं). Ś1 K2 Ñ3 V1 B D (except D5) एव (for एव). Ś1 K2.3 विहन्य°; Ñ V1 B D (except D5) M निपात्य°; T G तु हन्य°.

27 For T G, cf. v. l. 23. — ^{a}) G6 कथं (for अथ) G1 तु; G2.3.6 हि (for अपि). — ^{c}) Ñ1 महेष्वास (for परि°). G1.2 पूर्वं कृतपरि°.

28 Ś1 K1.3 D2 T2 M5.6-8 om. उवाच; Ñ3 Dn D1 T1 G M6 om. the ref. — ^{a}) T G इत्युक्त्वा (G3 °क्तो) भीमसेनस्तं (T2 G3-5 °स्तु). — ^{b}) K3 °नो महाबलः; T G निष्पिष्य धरणीतले. — ^{c}) Ñ1 इमं (for एनं). M8 भीमः (for भूमौ). T2 G भुजाभ्यामवपीड्याशु. — After 28, T2 G ins.:

1549* अथैनमाक्षिप्य बलात्पशुवच्चाप्यमारयत् ।,
the posterior half *repeating* (with v. l.) 28^{cd}.

29 ^{b}) Ś1 K1 सुमहास्वनं; K3 तुमलं स्वनं; Ñ1 °लं घनं; B6 Da S (except T1 G3 M7) °लस्वनं.

30 ^{a}) K4 जानु°; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 G6 बाहु° (for भुजा°). B6 पोथयित्वा; M (except M8) योज°; Cd as in text. Ñ3 B6 D1 S (except T1) तु (for तं). K0 D5 स भुजाभ्यां योक्त्र(D5 °ध)यित्वा. — ^{b}) K0 D5 राक्षसं (for बलवान्). Ś1 K1 बलात्पांडवनं°. — After 30^{ab}, T G (G3.6 om. line 2) ins.:

1550* समुत्क्रम्य शिरश्चास्य सग्रीवं तदुदावहत् ।
मध्ये भित्त्वा शिरश्चास्य सुग्रीवं तदुपाक्षिपत् ।
तस्य निष्कर्णनयनं निर्जिह्वं रुधिरोक्षितम् ।
प्रविद्धं भीमसेनेन शिरो विददानं बभौ ।
प्रसारितभुजोद्वृत्तो भिन्नमांसत्वगन्तरः । [5]
कबन्धभूतस्तत्रासीद्द्रिवज्रहतो यथा ।

[(L. 1) T1 स संभ्राम्य; G6 समुद्धृत्य. T2 G2.4 सुग्रीवं. G1 तदुपाहरत्; G3 तदुदक्षिपत्; G2.4 तदुपाक्षिपत्. — (L. 3) T2 G1.4 ततो (*for* मध्ये). G1 तदुदक्षिपत्. — (L. 4) T2 G4 प्रवृद्धं; G1 प्राविध्य; G6 प्रपीडं. — (L. 6) T1 G1 गिरिः (for अद्रिः).]

— T2 G om. 30^{cd}. — ^{c}) Ś1 K0.1 Ñ3 मुक्त्वा°; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 महाबाहुः. Ñ1 °त्वे बलिन श्रे°; M

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
नदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।
शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥३३
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४ C. 1. 6041 B. 1. 154. 56 K. 1. 168. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्व ॥

°ध्ये तु भंक्त्वा बल°.

31 b) K2 संतुष्टास्; B3 प्रहृ°. Ñ3 M3 तपस्विनः. K0 D5 हृष्टास्ते कुरुनंदनाः; T2 G प्रहृष्टास्तत्र पांडवाः (G5 बांधवाः). — After 31ab, T G ins.:

1551* हिडिम्बा चैव संप्रेक्ष्य निहतं राक्षसं रणे ।
अदृश्याश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिकाः ।
पूजयन्ति स्म संहृष्टाः साधु साध्विति पाण्डवम् ।
भ्रातरश्चापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

[(L. 1) T1 हिडिंबं; T2 G3–6 हिडिंबी. G1.2 सा च (for चैव). T1 वने (for रणे). — (L. 2) T1 अदृश्यांगाश्च. G3 सिद्धाश्च; G4 मेघस्थाः (for ये स्वस्थाः). G1 सर्वे तं (for समेता). T1 भूतचारकाः; G1 °देवताः; G3 °वादिनः; G4 सर्पचारणाः G5 °वादकाः.]
— c) Ñ1 पूजयंतो नरव्याघ्रा.

32 K0 om. 32ab. — a) T2 G अथ (for अभि-). N3 महात्मानः; M3.4 यथान्यायं. M6–8 °पूज्याथ तं भीमं. — b) Ñ3 भीमसेनपरा°. — cd) M °रेवाब्रवीद्वाक्यमर्जुनस्तु वृ°.

33 a) Ñ1.2 V1 B (except B6) Dn1.n3 D2 न दूरं; T G3–6 M अदूरे. G1 यथा तु तेन गंतव्यं. — b) G1 इह (for अहं). N1 V1 B (except B1) D (except D5) T1 विभो. — d) K0.3.4 D4.5 G3 विद्यात्.

34 a) G3 ते तु (for ततः). B6 Da transp. ततः सर्वे and तथे°. D2 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे. — b) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1 transp. सह and मात्रा. Ś1 K0.1 परंतप (K0 °पः); Ñ1.3m V1 B D (except D5) T2 G महारथाः; Ñ3 महाबलाः; Ñ3 नरर्षभाः; T1 महायशाः. — c) K3.4 ते नरव्याघ्राः; T1 M6–8 °व्याघ्र.

Colophon. *Major parvan*. T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ1.2 V1 B D (D4 *sec. m*) M6–8 Cd हिडिंबवध; to it Ś1 K0–2 Ñ1 D5 M6–8 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ñ1.2 V1 T G1 M हिडिंबवधः; G3 हिडिंबिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 150; Dn3 153; D4m 156; T2 G2.3 M 101; G1.3 102; G3.4 100. — *S'loka no.:* Dn 36; M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6030.

143

1 Before भीमः (see below), D4 (marg. *sec. m.*) (M om. lines 3, 6) ins.:

1552* वैशंपायनः ।
सा ततो न्यपतत्तूर्णं भगिनी तस्य रक्षसः ।
अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।
अभिवाद्य ततः कुन्तीं धर्मराजं च पाण्डवम् ।
अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभाषत ।
अहं ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]
क्रूरं भ्रातृवचो हित्वा सा त्वामेवानुरुन्धती ।
राक्षसे रौद्रसंकाशे तवापश्यं विचेष्टितम् ।
अहं शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्रं निषेवितुम् ।

[(L. 1) D4 ततोन्वप°; M6 ततोन्वगम°. — (L. 2) G1.2 transp. राक्ष° and पाण्डवान्प्र°. D4 पुनः (for प्रति). — (L. 4) D4 *अभिवाद्य*, and *उवाच ह* (for *अभा°*). — (L. 7) D4 राक्षसी भीमसंकाशं. — (L. 8) D4 तव पादसरोरुहं.]
— Ś1 K1 भीमसेनः; K0.3 B5.6 Dn3 D2 भीम उ°; S भीमः. — b) K0 Ñ1.2 Da D2.4 T G आस्थाय (for आश्रि°). A few MSS. मोहनीं. — d) Ñ1 तं वै; T1 G3 तत्त्वं; T2 G2.4–6 मा त्वं; G1 मां त्वां; M3 त्वं तं. Ñ2 V1 B D (except D5) त्वमिमं भ्रातृसंवितं. Cd cites भ्रातनिषेवितं.

2 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — a) B6 क्रुद्धोसि; T1 G1 ग्राहीमां; G2 °द्धो हि. — b) Ś1 K0.1.3 transp. भीम and मा स्म. K3.4 D5 M त्वं; T G च (for स्म). — c) K1 (corrupt) °हयाविदिकं; K3 °हयप्य°; K4 Ñ V1 B (except B3) Da Dn D1.2.4 T2 G1.3.6 °हयस्य°; D5 M3.4 °सास्य°; T1 G1.4 °सेर°; G2 °हया ह्य°; M6–8 °हयाप्य°. — d) K3.4 Ñ1.2 V1 B (except B3) D T G5 गोपाय. — After 2, B6 ins.:

1553* शरणागतगूढा त्वं धर्मं गोपाय पाण्डव ।,
the posterior half repeating 2cd.

१४३

भीम उवाच ।
स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ २
वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा ब्रुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ८
त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ९
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।

3 ^{a}) T G अवधीस् (for आयान्तम्). — ^{b}) M वृकोदर (for महा°). T G त्वं महाबल राक्षस (T$_2$ G$_{1.2}$ °सं). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_{1.3}$ राक्षसे. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ T$_1$ नु; K$_{3.4}$ तु (for नः). T$_1$ G$_{2.3}$ भविष्यति.

4 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_2$ S om. उवाच. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (except B$_6$) Dn D$_{1.2.4}$ तु (for च). — ^{d}) T$_1$ ततो (for इदं).

5 Before 5, K$_0$ Ñ$_{1.2}$ ins. हिडिंबोवाच; K$_3$ हिडंबा; T$_1$ G$_1$ हिडिंबा; M$_{6-8}$ हिडिंबी. — ^{b}) K$_0$ इदं (for इह). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_5$ स्त्रीणामिदमनं°. — ^{d}) K$_{0.3.4}$ D$_5$ °कृते. M महत् (for शुभे).

6 ^{a}) K$_{1.4}$ B$_{3.6}$ Da D$_{3.4.5}$ T$_1$ सोढुं; T$_2$ G साहं (see below); M (except M$_7$) गूढं. — ^{b}) T$_2$ G सहे (for मया). Ñ$_{2.3}$ B Da D$_{3.4}$ काम(Ñ$_3$ °ल)परीतया. — ^{c}) K$_0$ °मद्यागतः. — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) सुखोदयः; S सुखावहः.

7 ^{a}) K$_{0.4}$ Da D$_5$ मयाभ्युत्सृ°; K$_3$ °याभ्युत्सृष्टाः; T$_2$ G °याप्युत्सृ°. — ^{b}) T G ज्ञातीन्स्वं धर्मं(G$_2$ °न्संबंध)मेव च. — ^{d}) T$_2$ G (except G$_1$) शुभः.

8 ^{a}) K$_{0-2.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.4}$ वीरेणाहं. K$_3$ तथैतेन; Ñ$_1$ च नानेन; Ñ$_2$ तथा तेन. K$_3$ वीरेण चाहमेतेन; Ñ$_3$ D$_5$ S व(Ñ$_3$ D$_5$ T$_1$ वी)रेणानेन तु विना (Ñ$_3$ चैवाहं). — ^{b}) Dn$_1$ तथा वापि. Ś$_1$ K$_4$ Da$_1$ D$_{1.2.4}$ °स्विनी. D$_5$ S नाहं जीवितुमुत्सहे. — D$_5$ S ins. after 8^{ab}: *V$_1$ B$_3$ Dn D$_{1.4}$, after 8:*

1554* तदर्हसि कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि ।

Thereafter T$_1$ reads line 8 and M$_8$ lines 5–7 of 1556* (cf. v. l. 10). — D$_5$ reads 8^{cd} after 12; while T G read it after 12^{ab}. — ^{cd}) S एवं (for तथा). K$_4$ D$_5$ S ह (G$_{1.2}$ च; G$_6$ as in text). T$_2$ G$_{4-6}$ तथा. Ñ$_1$ तदा तदार्या ब्रुवती. K$_1$ T$_1$ प्रियां; Cd क्रियां (*as in text*). Ñ$_3$ V$_1$ B D (D$_3$ om.) प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते. — After 8, V$_1$ B$_3$ Dn D$_{1.4}$ ins. 1554*; D$_5$ ins. 1557* (cf. v. l. 12); while S ins.:

1555* भूम्यां दुष्कृतिनो लोकान्गमिष्येऽहं न संशयः ।

which, in T G$_{2-6}$, is followed by 11^{ab}.

9 ^{a}) Ś$_1$ त्वं वा; K$_{0.3}$ Ñ$_3$ T$_1$ G$_3$ तां मां; K$_1$ त्वां वा; Ñ$_1$ B$_{1.3.5}$ G$_{1.2}$ M$_5$ तन्मां; Ñ$_2$ V$_1$ B$_6$ D (except D$_3$) मत्वा; T$_2$ तां स्म; M$_{3.6-8}$ तस्मात्. Ñ$_1$ मत्वा चै; Ñ$_2$ V$_1$ B$_6$ Da Dn D$_3$ तन्मां त्वं; B$_{1.3.5}$ D$_{3.4}$ मत्वा त्वं (B$_3$ तं); G$_{1.2}$ (by transp.) मत्वा वा. — ^{b}) K$_3$ G$_{1.6}$ भक्तां; G$_3$ भर्त्रीं. K$_0$ B (except B$_6$) M$_{3.6-8}$ च (for the first वा). M$_{3.6-8}$ अनुव्रतेति. M$_5$ भक्ताचारम°. Ñ$_1$ अपि (*for* इति). B$_{1.3}$ च (*for the second* वा). — ^{c}) T G योजयस्व (for संयो°). T$_1$ शुभेन. Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ V$_1$ B$_5$ Dn D$_{1.4}$ ह; K$_0$ हि; K$_3$ Ñ$_{1.2}$ D$_5$ मां; Ñ$_3$ चै; B$_3$ तु (for ते).

10 ^{b}) M यथावद् (for यथेष्टं). — ^{c}) G$_3$ तमद् (for चैव). *Ś$_1$ K (except K$_0$)* V$_1$ Dn D$_3$ G$_{3.4}$ आनयिष्यामि- — ^{d}) Ś$_1$ B$_{3.4}$ विश्रब्धं; K$_{0.2}$ D$_5$ S विश्वासं; Cd as in

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ११
पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
सर्वमादृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।
व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४
पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।
येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।
स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ १६
स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।
भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७ C 1 6056 B 1 155. 17 K 1 167 83

---

text — T G ins after 10 M8 (om lines 1–4, 8–9), after 1554* (cf v l 8ab)

1556* अह हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपवर्जनात् ।
तत सोऽभ्यपतद्राग्नो भीमसेनजिघासया ।
यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।
तथा तथा समाधाय पाण्डव काममोहिता ।
न यातुधान्यह त्वार्य न चास्मि रजनीचरी । [5]
ईशा रक्ष सु साध्व्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।
पुत्रेण तव सयुक्ता युवतिदेववर्णिनी ।
सर्वान्वोऽहमुपस्थास्य पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।
अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहवदा ।

[(L. 1) T1 अह समुपलक्ष्यैव, G4 5 °ह समुपलक्ष्यैव, G6 °ह समुपलप्स्ये प्राक् G6 मद् (for प्राक्) G2 श्रोतुम् (for भ्रातुर्) G4 6 उपवर्ज° — (L 3) T1 यथारिमधितिष्ठ°, G1.2 तथारिमधुति°, G3 यथारिमयि ति° — (L. 4) T2 G3 5 समादाय, G6 समाधावत् — (L 5) G1 भद्रे (for त्वार्य) — (L 6) T2 G4 5 कन्या, G3 तथा, G6 ईशे (for ईशा) T1 रक्ष स्वसा ह्यस्मि, G6 रक्ष स्वाहमस्मि, M8 रक्ष सुता यास्मि (for रक्ष सु साध्व्यस्मि) G1 2 M8 राज्ञि, G3 राज्ञ T2 G3 6 °म्टकटा, G1 °कटकरी — (L 7) T1 युवती देवरूपिणी — (L. 9) T1 असह, G3 अभव (for अनह) T1 G3 6 सदा (for यदा)

11 G1 om 11ab, T G2–6 read it after 1555* (cf v 1 8) — ab) Ñ3 पथि (for सदा) S (G1 om) ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा — c) Ś1 K (except K0) विपिने, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 2 4 वृजिनात्, D5 G2 विजने, T2 G6 वृजिन, M विपमे T2 G3 6 कारयिष्यामि — d) K3 दुर्गेषि, T G दासीवच् Ś1 °र्षभ, K1 G6 °र्षभ, Ñ3 T2 G3 4 °र्षभा: Ñ1 दुर्गेषु भरतर्षभान्, Ñ2 V1 B D (except D4) °षु विषमेषु च

12 a) G2 वा, G3 च; G5 अपि (for वो) Ñ B Da D2 4 T G Nilp प्रव(Ñ3 T1 G1 °वे)क्ष्यामि, M8 3 हनि°
— b) Ś1 K1 Ñ1 2 V1 D5 शीघ्र Ś1 K1 3 B5 D4 °प्सतां, K4 Ñ1 3 B5m °प्सिता T G2–6 क्षणेन गति(T1 °त)मीप्स(G3 6 °प्सि)ता (T1 °त), G1 M विमान सुकृती(G1 M8 °ता)निव — After 12ab, T G read 8cd, followed by 1555* (cf v 1 8) — After 12, D5 reads 8cd, followed by

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिडिम्बा नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, Ś1 ins कुती, K0 D5 कुती उ°, K1 3 4 कुन्त्युवाच — a) K1 2 M3 (inf lin as in text) °स्तारणे, T G आपत्स्वस्त° — b) K (except K1) Ñ1 3 येन ह, Ñ2 V1 B D T1 तेन वा (D4 केन वा, D5 केन ह), T2 G M केनचित् — c) B6 धर्मं (for सर्वं) K2 4 D4 T2 G1 2 आहृत्य, K3 V1 B6 Dn G3 4 आवृत्य, T2 G5 आपद्दि, G6 आपत्सु — d) Ñ1 2 V2 B6 Dn G1 2 त धर्मम्, D1 धर्मेनम् (sic) K0 3 D5 °वर्तते, K2 4 Ñ3 °वर्ततां, T1 °पश्यत , T2 G4–6 °पश्यता, G1 3 M °पश्यता

14 Before 14, K3 ins हिडबो — a) Cd धारयते G2 आपद्यो धारयेत्प्राणान् — b) D5 T G स वै (for धर्मं) — D5 om 14cd

15 K4 om 15, Ś1 K1 Da1 (hapl) om 15ab — a) T G3 6 M पुण्यान् B3 धारयीत, T2 °यतीं, G3 °यत्य°, G5 °यति G1 2 पुण्याद्धा(G2 °न्धा)रयति (G3 °तीं) प्राणान् — b) S पुण्य वै (G1 2 हि) प्राणधारण — c) Ñ1 3 B3 Da S यन येन (T1 G1 M2 5 3 येन कन, G3 यनार्कों न) चरे°, Cd as in text — After 15, S ins a passage given in App I (No 87)

16 S1 K1 3 S om उवाच (G3 om the ref) — a) M3 5 एव (for एतद्) Ñ1 °थातत्व, T °थावृत्त — c) T1 कर्तव्य D5 च, G5 हि (for तु) Ñ2 V1 B D M सत्ये, T1 धर्मं — d) K3 T2 G4–6 मूया , G1 2 ब्रूहि — After 16, S ins

1558* नित्य कृताह्निका स्नात्वा कृतशौचा सुरूपिणी ।

6059 155 18 107 33 अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०
कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।
संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २२
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ।

[T1 G1, 3 M3, 5 स्नातो T2 G2, 5 स्वरू°.]

17 ^{a}) K2, 4 स्नान Ś1 K1 हुताग्निक, K3, 4 कृत्वाह्नि°. M धीरे (for भद्रे) — ^{c}) B3 (m as in text) त्यजेथास् — ^{d}) Ś1 K0, 1 M3 भागस्त गम°, T G उदिते वै दिवाकरे

18 ^{a}) T G *विचरानेन* — ^{b}) Ś1 K0, 1, 3 M (*except* M4) सहकाम, Ñ3 °काल K3 D5 °जवे, G2 °जव — ^{c}) S आनेतव्यस्त्वया भद्रे — ^{d}) S त्वय (for सदा) — After 18, S ins a passage given in App I (No 88), with a colophon after line 4 (*adhy no* T1 G1, 2 103, T2 G3, 5 102, G3, 4 101)

19 Ś1 K1, 3 *D2, 5* S *om* उवाच (T2 G1, 2 M3, 5 om the ref) — ^{a}) Ñ1, 2 B Da D2 त प्रतिश्रुत्य — After 19^{a}, K0, 3, 4 V1 Dn D1, 4, 5 S ins

1559* भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

T2 G M cont

1560* शासनं ते करिष्यामि देवशासनमित्यपि ।
समक्षं भ्रातृमध्ये तु भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
[(L 1) G3, 4 वेदशासन°]

T2 G M cont K0, 3, 4 V1 Dn D1, 4, 5 T1 ins after 1559*

1561* शृणु राक्षसि सत्येन समय ते वदाम्यहम् ।
यावत्कालेन भवति पुत्रस्योत्पादन शुभे ।
तावत्काल गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ।
[Before line 1, D4 (*marg*) *ins* भीम उ° — (L. 2) K4 T1 °त्काल च S अपत्योत्पा° — (L 3) T2 भविष्यामि, T2 G चरि°, M3, 5 वसि°, M6–8 करि°]

— Thereafter K0, 3, 4 V1 Dn D1, 4, 5 repeat 19^{a} (v l K0 D5 प्रतिश्रुत्य), while S ins

1562* विशेषतो मत्सकाशो मा प्रकाशय नीचताम् ।
उत्तमस्त्रीगुणोपेता भजेथा वरवर्णिनि ।,

which in S (except G2 which *om* 19^{b}) is followed by 19^{a} (v l T1 G1, 3, 5 M सा तथेति प्रतिज्ञाय) — *G2* om 19^{b} — ^{b}) Ś1 K1–3 Ñ1, 2 तत , B3 T1 तथा — T G ins after 19^{b} (G3 om line 1, ins after 1562*)

1563* गताहनि निवेशेषु भोज्य राजार्हमानयत् ।
सा कदाचिद्विहाराथ हिडिम्बा कामचारिणी ।
[(L. 1) G1 गत्वा त्वहनि वेश्मानि भो°.]

— ^{d}) N (except K3) सोऽध्वम् *G3* आक्रमते (*for* आच°) *K1–3 M6–8 तदा (for तत)*

20 ^{a}) Ś1 शैलपृष्ठेषु Ś1 K0, 1 Ñ1, 2 पुण्येषु T G चनेषु च सशैलेषु — Ś1 K1, 3, 4 transp 20^{b} and 25^{b} — ^{b}) M देवानामालयेषु च — After 20^{ab}, G4 (which om 23^{cd}) reads 23^{ab} G5 om 20^{c}–22^{a} — ^{c}) G3 °पक्ष्यवघुष्टेषु — ^{d}) K0 *D5* सर्वदा·

21 G5 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) S (except M3, G5 om) सा (G3 एव) (for च) Ś1 K1, 3 Ñ V1 B3, 4 D (except D5) transp परम and रूप K3 चानुपम रूप, K4 च मानुष रूप — ^{b}) Ś1 K1 °पित — ^{c}) G2 सा (for स·) — ^{d}) = 26^{d}

22 G5 *om* 22 (cf v l 20) — ^{a}) M3 गिरिदु° — ^{b}) T G (*G5 om*) पर्वत° — After 22^{ab}, G1 reads 23^{cd} — Ś1 K1 om 22^{c}–23^{b} — ^{d}) K (K1 *om*) *D5* T G (except G3, G5 om) °त्पलवनेषु, Ñ3 मणिहेमचितेषु — After 22^{cd}, G1 reads 24^{ab}

23 Ś1 K1 om 23^{ab} (cf v l 22), G4 reads it after 20^{ab} — ^{a}) Ñ1 °प्रकाशेषु, M (except M3) नदीतीर° — G5 (hapl) om 23^{b}–24^{a} — ^{b}) K0 °खचितेषु, K2, 4 Ñ1, 3 D5 T G4, 5 M °सिकतेषु; G1, 2 °विकृतेषु, G3 °निकरेषु — After 23^{ab}, T2 G2, 5 read 25^{ab}, G1, 24^{cd} — B5 T1 G2, 4 *M6–8 om* 23^{cd} — G1 reads 23^{cd} after 22^{ab} — ^{c}) *D5* M3, 5 °तोयेषु — After 23, D5 reads 26^{ab}, while K4 B D (except *D5, 6*) *ins*

1564* काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ।
प्रफुल्लशतपत्रेषु सर स्वमलवारिषु ।
[(*L.* 1) Da °*द्रुमसानुषु* (= 22^{b}) — (L. 3) D4 °प्रोत्पुल्ल°]

24 D5 T1 G4 M6–8 om 24, G2 om 24^{ab}, G1 *reads* 24^{ab} after 22^{cd}, G3 om 24^{a} (cf v l 23)

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिंदमम् ॥ २९
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान्बभूवाति स मानुषान् ॥३०
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।　C 1 6076 B 1 155 K 1 169

— ^{b}) Dn1 तापसायतनेषु (cf. 25^{d}), G1 °मयेषु, G3 6 °युतेषु — B5 om 24^{cd}, G1 reads 24^{cd} after 23^{ab}. — ^{c}) Ñ2 V1 B5 Dn D1 पल्वलेषु, M3 5 निर्झरे°. — M3 om 24^{d}–25^{a} — ^{d}) Ñ2 B1 3 Da तथैवोपवने°.

25 K3 om 25, D5 G1 2 4 transp 25^{ab} and 25^{cd}, M5 om 25^{a} (cf v l 24), T2 G3 5 read 25^{ab} after 23^{ab} — ^{a}) Ñ1 च तथा, Ñ3 G5 M (M3 om) रम्ये° (for पुण्ये°) — Ś1 K2 3 4 transp 20^{b} and 25^{b} — ^{b}) Ñ1 पर्वताना च सानुषु, D5 मानसेषु सर सु च (=26^{b}), T2 G3 5 6 तापसायतनेषु च (=25^{d}) T1 om 25^{cd} — ^{c}) Ko °ना च भवने — ^{d}) Ko पन्नगाना वनेषु च, Ñ3 देवतायतनेषु च (=20^{b}), T2 G कुलपर्वतसानुषु

26 D5 reads 26^{ab} after 23 — ^{a}) Ñ1 S °वृक्षेषु, V1 Dn D1 5 °रम्येषु — ^{b}) T G वनेषु (for सर सु) D2 सर स्वमलवारिषु, M सागरावृतभूमिषु — ^{d})=21^{d} — After 26, D5 S ins a passage given in App I (No 89), which is followed by 1 144 7–10, 11^{cd}–17, 19–20 (with v l and some additions noted below) and a colophon in lieu of the colophon at the end of the present adhy which S om — After the colophon, D5 S (except G3) ins

1565*　　वैशंपायन ।
गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वरा ।
ऊषुस्तत्र च षण्मासान्वटवृक्षे यथासुखम् ।
शाकमूलफलाहारास्तप कुर्वन्ति पाण्डवा ।
अनुज्ञाता महाराज तत कमलपालिका ।

27 D1 om 27–28 — In S, 27^{ab} is repeated (cf App I, No 89) — ^{a}) D5 T2 G M सदा (G3 6 तदा) (for तथा) — After 27^{ab}, D5 T G (G3 om line 5) ins

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्रगनुलेपना ।
एव आवृन्सप्त मासान्हिडिम्बावासयद्वने ।
पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
सुख स विहरन्भीमस्तत्काल पर्यणामयत् ।
ततोऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी ।　[5]
अतृप्ता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।

[(L 1) G1 °वस्त्रा हि, G3 °वस्त्राणि T1 दिव्यगधानु°. — (L 4) T2 सविह°, G3 6 सुविह° — (L 6) T1 G3 °सो वन गता]

— ^{d}) Ko 2 Ñ3 D5 T2 G (except G1 3) M (except M5) °बलात् — See further a special note at the end of adhy 145

28 D2 om 28 (cf v l 27) — ^{b}) K4 G4 महाबल, M5 भयावह (for विभी°) — ^{c}) V1 B D (except D5, D2 om) भीमनाद, T1 °सेन T1 विरूपाक्ष, G2 सुताम्राक्ष — ^{d}) Ko B1 6 Da D1 M महारव, Ñ3 T2 G °रथ, T1 °सुर — After 28, Ko reads 30^{c}–31^{c}.

29 K1 (hapl) om 29^{a}–30^{b} — ^{a}) Ko °महोदर (for महे°) — ^{b}) K4 M5 3 °बल, T G M3 °जव (for °भुजम्) — ^{c}) T G °काय, M3 °बल (for °जव) S (except M5) °काल (for °काय) — ^{d}) K4 भीमरूपम्, T1 महानाद, G2 M °काय (M5 °काल), G6 °पाद Ko महोदय, S महाभुज (for अरिंदमम्) — Ñ3 B D ins after 29 K4, after 30^{ab}

1567* दीर्घघोण महोरस्क विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ।
　[D2 4 दीर्घघ्राण K4 D1.2 °पिंडक]

30 K1 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{b}) S अरिंदम (for महा°) — After 30^{ab}, K4 ins 1567* — G6 om 30^{cd}, Ko reads it after 28 — ^{c}) Ś1 Ko 3 Ñ2 V1 B3 Dn D1 5 G1 4 °तीत्यान्यान्; K2 °तीता°, K4 °तीत्य° K3 महारथानतीत्यान्यान् — ^{d}) Ś1 K1 यो बभूवाति, Ko 2–4 B1 3 m M °वाति च, Ñ V1 B2 5 6 D °वातीव Ñ2 V1 B D राक्षसान् (for मानु°)

31 For Ko, cf v l 28 — ^{a}) M3 5 7 बाल्येऽपि K3 यो बल, T G विक्रम (for यौवन) M3 बाल्ये वीर्यं बल प्रा° — ^{b}) M विशेषत (for विशां पते) — ^{c}) Ñ3 (m as in text) सर्वांगेषु G3 चरो (for पर) — ^{d}) G1–3

सर्वास्वेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३
घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।
अभवत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स ह ॥ ३४
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५
संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।

प्रकाम (for प्रकर्षं) G1 अभवद् K3 M वशी (for बली)

32 a) Ñ1 2 V1 B (except B3) Dn D1 2 गर्भान् Ś1 K Ñ3 D5 राक्षसा (K3 D5 °सी) गर्भं (for गर्भं राक्ष°) G1 3 सद्यो गर्भान् (G3 गर्भां) हि रा° — b) T1 विसवति K4 प्रमुचति च कामत ; Ñ3 लभति प्रसवति च, G1 2 सूयत सद्य एव हि — c) G1 2 सद्यो (for चैव) — d) Ñ1 2 V1 B D (except D5) °रूपिका

33 a) G2 प्रविश्य D1 स पितु , Cd विकच (as in text) — b) Ś1 अनुगृह्णात्, Ñ1 अगृह्णन्स, G3 स गृह्णन्स, M उपागृह्णात् — d) N1 नाम प्रचक्र°.

34 a) Ś1 K Ñ V1 B Da Dn D1 3 4 घटो हास्यो (Ś1 K0 3 °सो) °कच, B1m Arjp Devp घटभापोत्कच, D5 घटाभहासोत्कच, T1 G3 6 घटेहमुत्कचोस्मि, T2 G1 2 4 5 M8 (inf lin) घटोहमुत्कचोस्मि, M घटोह (M5 हिं) स्यात्कच, Arjp घटोभासोत्कच, B3m Cd as in text ❀ Arj शेषपाठद्वय देवबोधपदिनीसमतमिति । ❀ — b) Ñ1 3 °र तस्य भारत, N2 V1 B D (except D5) माता त प्रत्यभा°, M5 माता त तत्र भा°, M6 8 °र तत्र भा° — c) K1 Da S अभवत् (as in text), the rest अब्रवीत्

35 Ś1 om 35^{ab} — a) Ñ1 3 T1 M5 तेनासीत्, T2 G5 तेन स्म, G6 तेनासिन् Cd cites तान् (as in text) — b) G6 °वा सघटोत्कचा — After 35^{ab}, G1 2 4 ins

1568* विकीर्णकेशो घटते पित्रोरग्रे यतस्तत ।
सुरत पाण्डवाना च तेन चासौ घटोत्कच ।

— c) Ś1 तथा (for तेषा) — d) K0 D5 M5 6 °तुल्यो, K3 °रूपो, V1 Dn D1 °नित्यो (for °भूतो) K2 4 V1 B1 6 Dn D1 5 T G ह (for स) — S ins after 35 Ñ V1 Dn3 (om lines 8 9) n3 D2 4 5 after 36

1569* घटोत्कचो महाकाय पाण्डवान्पृथया सह ।
अभिवाद्य यथान्यायमब्रवीच्च प्रभाष्य तान् ।
किं करोम्यहमार्याणा नि शङ्क वदतानघा ।
त ब्रुवन्त भैमसेनिं कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
त्व कुरूणा कुले जात साक्षाद्भीमसमो ह्यसि । [5]
ज्येष्ठ पुत्रोऽसि पञ्चाना साहाय्य कुरु पुत्रक ।
वैशपायन ।
पृथयाप्येवमुक्तस्तु प्रणम्येद वचोऽब्रवीत् ।
यथा हि रावणो लोके इन्द्रजिद्वा महाबल ।
वर्ष्मवीर्यसमो लोके विशिष्टश्चाभव नृषु ।

[Before line 1, M6–8 ins वैश° — (L 1) G3 M5 महाबाहु (for °काय) Ñ1 D1 दृष्टवान् (for पाण्ड°) — (L 2) D5 S प्रसाद्य (for प्रभा°) Ñ V1 Dn3 ता (for तान्) — Before line 3, S (except M5 6) ins घटोत्कच — (L 3) Ñ1 °करोमीह कार्यं°, T1 G1–3, 6 °करोम्यह°, M °करोहमिहार्यं° D5 T2 G4–6 M5 8 नि शका, T1 न शका — (L 4) T2 G1 2 5 इति ब्रुवत भै°; G3 इति ब्रुवत त भैम T2 G4–6 तत कुती वचोब्र°, G1 3 तत कुतीदम° — Before line 5, D4 (marg) ins कुन्त्युवाच, T M5 6 कुती — (L 5) T2 G1 5 भीमसुतो M बले (for ह्यसि) — (L 6) D1 T1 G3 6 M5 8 तु (for असि) Dn3 T2 G4 6 M6–8 ज्येष्ठपुत्रस्तु, G1 2 त्व ज्येष्ठपुत्र Ñ1 Dn3 n3 D2 4 5 T1 G3 सहाय्य M5, 8 पौत्रक. — Ñ1 Dn2 M5 8 om वैश° Ñ2 3 V1 Dn3 D4 वैश° उ° — (L 7) T G4–6 M6–8 °श्चेव° V1 M5 6 8 एव, Dn2 च, Dn3 T2 G4–6 M7 एव (for इद) D4 प्रणम्य वचसोब्र°. — (L. 8) D2 M5 5 वा (for हि) Ñ1 V1 D1 च (for वा) — (L 9) D5 T2 G3 6 M तेषा; T1 G1 2 तयोर् (for वर्ष्म) D5 S वीर्ये (for लोके) D2 वर्ष्मतो वीर्यतस्ताभ्यां D1 विशिष्टो वा समोपि वा, M °ष्टोह भवेन्नृ°]
— Thereafter S reads 37–38

36 Before 36, S ins भीम — a) S (except M5 6) सहवासो (G3 सवासोय) मया जी° — b) K (except K1) N1 3 ता (for त) D5 तदा Ñ2 V1 B Da Dn D1, 2 4 इत्याभाष्य ततस्तु तान्, S त्वया कमलपालिके — After 36^{ab}, S (M om lines 2–4) ins

1570* पुनर्द्रक्ष्यसि राज्यस्थानित्यभाषत तां तदा ।
हिडिम्बा ।
यदा मे त्व स्मरे कान्त रिरसू रहसि प्रभो ।
तदा तव वश भूय आगन्तास्म्याशु भारत ।
इत्युक्त्वा सा जगामाशु भावमासज्य पाण्डवे ।

[(L 2) G1 2 °दा मा सस्मरे — (L 3) G4 आगमिष्यामि]
— c) T1 G (except G3 4) M5 6 स्मृत्वा (for कृत्वा) — d) K1 Da Dn1, n3 प्रतिप° — After 36, S ins

1571* ततस्तु पाण्डवा सर्वे शालिहोत्राश्रमे तदा ।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ३७
स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।
ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १
मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २
जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३
क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४
ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः । C. 1. 6087 B. 1. 150. 5 K. 1. 170. 3

पूजितास्तेन वन्येन तमामन्त्र्य महामुनिम् ।
[(L. 1) T1 G1.2 ते (for तु). — (L. 2) M3.5 वाक्येन. M आमंत्र्य च (for तमा°). M5 महामतं.]

37 S reads 37–38 after 1569* (cf. v. l. 35). — After 37^{a}, G1.2.4 ins.:

1572* भवत्स्मरणमात्रतः ।
महत्कृच्छ्रे घने दुर्गे.

— ^{c}) Ś1 K0.3 D5 T G M3.5 राक्षस- (as in text); the rest रक्षसां. — ^{d}) Ñ3 ह; G3 स (for च). K1 गतिं (for दिशं).

38 ^{a}) B5 G1 दृष्टो. Ś1 T G भगवता. — ^{b}) M महाबलः. — ^{c}) K2 G1 °वीरस्य; Cd as in text. — ^{d}) Ñ3 V1 B D प्रतियोद्धा महारथः (D5 °त्मनः). Cd cites विनाशाय (as in text).

Colophon om. in S (cf. v. l. 26 above). — *Sub-parvan:* K0 हैडंबं; Ñ V1 हिडिंबवध; to it K0 Ñ1.3 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 K1–4 Ñ1.3 V1 B D घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 151; Dn3 154; D3m 157. — *S'loka no.:* Dn1 42; Dn2 45; Dn3 46.

144

1 Ś1 K1.3 D3 om. उवाच; S om. the ref. — The sequence in S is 3, 5, 1575*, 1–2, 4, 1574*, 6 etc. (but cf. v. l. 7 also). — ^{a}) V1 Dn D2.4 S गत्वा (for वीरा). Ñ3 D5 ते वने व्यचरन्वी°; D1 ते च सर्वे वने गत्वा. — ^{b}) Ś1 K1 ततो; Cd घ्नन्तो (as in text)! — ^{c}) K3 पराक्रम्य; T G अति°. T1 महाराज (for ययू राजन्). — ^{d}) K4 महाबलाः. — K2 (hapl.) om. from महारथाः upto प्रेक्षमाणाः (in 2^{d}).

2 K2 om. up to °माणाः (cf. v. l. 1). — ^{b}) T2 G3–6 °कानां वनानि च; G1.2 °कान्यवनांस्तथा. — ^{d}) A few MSS. प्रेक्ष्य°.

3 For sequence in S cf. v. l. 1. — ^{a}) K3–4 D5 जटा; D1 M6–8 जटां. — ^{c}) T G transp. सह and कुन्त्या.

4 For S, cf. v. l. 1. — ^{b}) Ñ1.3 G2 रममाणा. — After 4^{ab}, G1 ins.:

1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशनाः ।

— ^{c}) T G3.4.6 छन्नेन; G2.5 शनैश्च; Cd as in text. K (except K3) D5 वर्तंतस् (D5 °ते). — ^{d}) S (except T1 G2.3) °ग्मुः पृथया सह. — After 4, S ins.:

1574* पथि द्वैपायनं सर्वे ददृशुः स्वं पितामहम् ।

5 For S, cf. v. l. 1. — ^{a}) K (except K1) ब्राह्मयं; D2 T1 M5 ब्रह्म-; Cd as in text. Ñ1 अधीयंतो. — ^{b}) T1 तपश्चरणतत्पराः. — ^{cd}) Ñ2 धर्मज्ञं; V1 Dn सर्वज्ञा; M (except M5) धर्मांश्च. B5 transp. धर्मज्ञाः and ददृशुः. T1 न्यायज्ञानां; T2 G4 धर्मज्ञानां; G1.2 न्यायज्ञानं; G3 न्यायशास्त्रं; G5.6 धर्मज्ञानं; M न्यायज्ञानः (for ददृशुस्ते). S च पांडवाः (for पिता°). — After 5, S ins.:

1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।
[T2 G1–6 प्रीतिमनुत्तमं.]

6 D5 om. 6. — ^{abc}) S अभिप्रणम्य शिरसा पाराशर्यमुपेत्य च । ते पादौ जगृहुस्तस्य. — S transp. सह and मात्रा in 6^{a}; and, after 6, ins.:

नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६

व्यास उवाच ।

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वास्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।
दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

1576* व्यास ।
तदाधर्माद्विनिर्गमनं मया ज्ञातं नरर्षभाः ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिं ज्ञात्वा प्रीतिरवर्धत ।,
which is followed by 11 (there being in S a repetition of 11^{cd})

7 D5 S read 7–10, 11^{cd}–17, 19–20 (20^{cd} being repeated after 18^{ab}) *after a passage ins after* 1 143 26 and given in App I (No 89) K1 8 S om उवाच — ^{a}) Ś1 K (except K4) Ñ1 3 D5 M8 ममेद Ñ2 V1 B D (except D5) व्यसन (for मनसा) K (except K1) सर्वं — ^{b}) Ñ3 B Da D2 4 मनसा विदित नृपा — ^{c}) T1 यत्र Ñ1 स्थिता, Ñ2 V1 B1 6 D T2 G5 6 M8 5 तु तैर्, Ñ3 स्थ तैर्, G4 पि तैर् Ñ1 स्वधर्मै° — ^{d}) D5 M6 8 °ट्रैरमर्षणै — After 7, D5 M6 8 ins
1577* विवासिताश्च मात्रा वै पापैर्दुर्मन्त्रणै सदा ।

8 For D5 S cf v 1 7 — ^{a}) M6 8 त (for तद्) and °प्राप्ता (for °प्राप्त) — ^{b}) Ko °र्षुर्वै पर हित, K2–4 Ñ1 3 G1 3 M6 8 चिकीर्षन्वै (G3 M6 8 °न्व) परं हित (Ñ1 परस्पर), D5 °र्षन्वयसहितम् — ^{c}) M6 8 अथ (for अत्र) D5 T G °दो हि च कार्यं — ^{d}) G1 2 M6–8 °त्सुखावह — After 8 D5 T2 G ins
1578* सुहृद्वियोगज कर्म पुरा कृतमरिंदमा ।
तस्य सिद्धिरिय प्राप्ता मा शोचत परतपा ।
समास्स दुष्कृते चैव यूय चैव न सशय ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्तो भविष्यथ सबान्धवा ।
[(L 1) D5 द्विषंजन, T2 G5 °द्विरजन, G3 °द्वीरोजन, G4 °योजन, G6 °दां रजन G3 सव (for कर्म) — (L 2) G4 व्युष्टिर्, G5 वुद्धिर् G3 तस्माद्विधिमिमा प्राप्ता — (L 3) =(var) 9^{ab} G3 समास्ते दुष्कृतां D5 T2 G4–6 ते च (for चैव) — (L 4) T2 G4 6 °ष्यति G1 2 न सशय (for सबान्ध°) G3 विहरिष्यथ पांडवा]

9 For D5 S, cf v 1 7 T2 om 9^{ab} With 9^{ab} of line 3 of 1578* — ^{a}) T1 G4 5 M6–8 ससास्ते, G1 समानाद्य् T1 M6 8 दुष्कृते; G4 5 वत्सरे (for चैव मे) Ko transp मे and सर्वे Ś1 पूर्वे — ^{d}) K2 D5 G3 M6–8 पाण्डवा, V1 B1 Dn D1 M6. 8 मान° (for बान्ध°)

10 For D5 S, cf v 1 7 — ^{b}) Ñ1 युष्माक D5 T G सम्प्रति (for सांप्र°) — ^{d}) Ko 4 वक्तु, T G वचन् Ś1 निबोध मे — After 10, S reads 11^{cd} for the first time (repeating it after 11^{ab}, cf v 1 6)

11 S reads 11 after 1576* (cf v 1 6) repeating 11^{cd} here — ^{a}) A few MSS °भ्यासे — ^{b}) K4 °च मनोमय — ^{c}) Ś1 K1 वसतो हि — S ins after (the first occurrence of) 11^{cd} D5 after 11
1579* एतद्वै शालिहोत्रस्य तपसा निर्मित सर ।
रमणीयमिद तोय क्षुत्पिपासाश्रमापहम् ।
कार्यार्थिनस्तु षण्मास विहरध्व यथासुखम् ।

12 N1 3 G1–4 M om वैश° उ° Ś1 K1 8 D2 5 G5. 6 om उवाच — ^{a}) T2 G1 8 (all first time) इति सर्वान् B6 Da transp एव and स तान् B3 समाभाष्य — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) व्यास सत्यवतीसुत — ^{c}) Ñ2 B1 चाभिगतु, B3 m अभिगतु, G3 अभिरता S (*first time*) स्नेहाच्च स(G3 स्नेहात्पार्थान्)परिष्वज्य, G4 (second time) एव च तानभिज्ञातान् — ^{d}) K4 B6 D1 4 T G (except G1) °श्वासयन् S ins after (the first occurrence of) 12^{cd} D5, after 12
1580* कृपे मा रोद मा रोदेत्येव व्यासोऽब्रवीद्वच ।
Thereafter M6 5–7 ins 1585* — After 12, K4 Ñ3 3 B D1 2 ins
1581* पुनरेव च धर्मात्मा इद वचनमब्रवीत् ।;
while S ins
1582* व्यास ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३
धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्वे एव महारथाः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७
एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अब्रवीत्पार्थिवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८
इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९
स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २० C. 1. 6.02; B. 1. 155. 19; K. 1. 170. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

कुर्याच्च केवलं धर्मं दुष्कृतं च तथा नरः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।
अवश्यं लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयोः ।
दुष्कृतस्य फलेनैव प्राप्तं व्यसनमुत्तमम् ।
तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कृथाः । [5]

[M om व्यास — (L 1) M3 5 केवल कुरुते धर्मं, M6-8 केवल धर्मं कुरुते M न (for च) T1 G2 तदा न°, G6 नराधम — (L 2) G1 सतत (for सुकृ°) — (L 3) M कृती (for कर्ता) — (L 5) G3 मा शुच, M3 5 मानवि] — Thereafter S reads 18^{ab}

13 For D5 S cf v l 7 — M3 5-7 om 13-17 — Before 13, Ś1 K1 ins व्यास, K0 2-4 Ñ2 3 V1 B (except B2) D (except D5) व्यास उ° — $^{a)}$ V1 Dn D3 जीवत् Ś1 K1 3 4 वत्से, K3 D5 S (M3 5-7 om) पुत्रे — $^{b)}$ K3 4 Ñ V1 B D (except D1 5) G1 2 M3 धर्मजितो — Ñ1 2 V1 B D (except Da2 D5) transp 13^{cd} and 14^{ab}.

14 For D5 S (M3 5-7 om) cf v l 7 — $^{ab)}$ Ñ2 V1 B D (except D5) transp जित्वा and पृथिवीं, and (for 14^{b}) read महात्मा पुरुषर्षभ — After 14^{ab}, N2 V1 B Da Dn D1 2 4 ins

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् ।;

while D5 T2 G (except G1 2) ins

1584* स्थापयित्वा वशे सर्वां सपर्वतवनां शुभाम् ।

— $^{d)}$ D5 T1 M3 असशय Ś1 K1 N1 2 भोक्ष्यतेयमसंशय (Ñ1 °च); K0 2-4 Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 °ते नात्र (K3 °त्येप न) संशय

15 For D5 S (M3 5-7 om) cf v l 7 — $^{a)}$ G5 कुत्या (for पुत्रा), cf. 1 145 2^{b} — $^{b)}$ K0 2 4 Ñ B D3 M3 महाबला D5 T G पञ्चैते पुरुषोत्तमा — $^{c)}$ K4 D1 स्वे (for स्व) — $^{d)}$ K0 2 4 Ñ V1 B D T2 G4 5 सदा

16 For D5 S (M3 5-7 om) cf v l 7 — $^{a)}$ K1 यक्ष्यते, K4 जेष्यति Ñ1 च महाभागा — $^{b)}$ Ñ3 V1 B3 6 D (except D2 5) निर्जित्य — $^{d)}$ Ñ2 B1 3 बहुभिश्च Ñ3 B Da D2 4 चाप्तदक्षि°.

17 For D5 S (M3 5-7 om) cf v l 7 — $^{a)}$ Ñ1 2 °द्वर्गान्, G4 5 °द्वश — $^{b)}$ Ñ1 बले° (for धने°) G3 6 बले° (for सुखे°) Ñ3 3 V1 B D (except D5) भोगैश्वर्यसुखे° — $^{d)}$ Ś1 K N V1 Da Dn1 n2 D1 2 इमे (K3 इद, Ñ1 3 इम) D5 T G M3 आहरिष्यति (for इह भो°) — After 17, Ś1 ins (an additional) colophon — D5 T G (G3 om lines 2-3) M3 ins after 17 M3 5-7, after 1580* (cf v l 10)

1585* स्नुषा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।
वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेषा जनिष्यति ।
तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिता ।

which in S is followed by 19-20 (partly om in some MSS, see below)

18 S (which om 18^{cd}) read 18^{ab} after 1582* (cf v l 12) — Before 18, S1 K1 3 D2 ins वैश°, K0 2 4 Ñ3 3 (marg sec m.) B D (except D5) वैश° उ° — After 18^{ab}, G1 2 M read 20^{cd}, repeating it in its proper place — D5 S om 18^{cd} — $^{c)}$ K0 2 Ñ1 2 °श्रेष्ठान्, K3 पाडव ज्येष्ठ, Ñ3 V1 B (except B5) D (D5 om) पाडवश्रे°

19 S (G3 M3 5-7 om) reads 19 after 1585* (cf v l 17) — Before 19, K3 ins श्रीव्यास — $^{a)}$ S1 K2 3 4 Ñ V1 B (except B5) Dn D5 T G (G3 om) M3 इह मास (or मा स) प्र° — $^{b)}$ Ś1 K1 °काल K0 B Da2 D1 3 4 °स्वैव — $^{d)}$ S1 K1 वत्स्य°, Ñ2 V1 B Da Dn D2 4 लप्स्य°, D1 लिप्ससे, T2 G2 4 5 °ध्वे Ś1 K0 1 Ñ1 G2 M3 वै परां (for परमां) K3 लप्स्यथैव दुरासद

१४५

जनमेजय उवाच ।
एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।
पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३
चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते ।
बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४

---

20 G3 M3.5–7 om. 20^{ab}. T2 G (G3 om.) M8 जनाधिप. — S repeats 20^{cd} (see below). — ^{d}) Ñ2 V1 B D T G यथागतम्.

☞ *To guide the reader in the labyrinth of the* S interpolations and transpositions noted above, it may be observed that in interpolating another visit of Vyāsa (in the interval between the killing of Hiḍimba and the arrival of Pāṇḍavas in Ekacakrā) S rearranges the matter from 1. 143. 26 up to the end of adhy. 144 as follows:

1. 143. 26
(App. I, No. 89)
144. 7–10, 11^{cd}
(1579*)
12
(1580*)
13–17 (om. in M except M8)
(1585*)
19–20
Colophon.
(1565*)
143. 27^{ab}
(1566*)
27^{cd}–35
(1569*)
37–38, 36^{ab}
(1570*)
36^{cd}
(1571*)
144. 3, 5
(1575*)
1–2, 4, 6
(1576*)
11–12 (11^{cd}–12 are repeated)
(1582*)
18^{ab} (om. 18^{cd})
20^{cd} (repeated; see above)
Colophon.

Colophon om. in D5 and lost in G1 on a broken portion. — *Major parvan:* T2 G1–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ2.3 V1 हिडिंबवध; B5 बकवध. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D2 एकचक्राप्रवेशः (K0 °निवासः); K0.4 व्याससंवादः (K4 °दर्शनं); K3 Ñ1.2 V1 Dn D1 एकचक्राप्रवेशो व्यासदर्शनं (K3 °संवादः); Ñ3 B1.3.6 Da D3 एकचक्रायां; M3.5 घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 152; Dn2 155; D1m 158; T2 G3 M 103; G2.6 104; G3.4 102. — *S'loka no.:* Dn 19 (Dn3 20); M3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 6096.

145

1 Ś1 K1 S om. उवाच. G6 om. the rest with st. 1. — 1^{ab} = 2^{ab}. — ^{a}) T G (G6 om.) M3 गताः पार्थाः; M3.6–8 अभिगताः. — ^{b}) T2 G3 कुंतीयुक्ताः. S (G6 om.) महाबलाः. — Ś1 K3 (hapl.) om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) Ñ1 ततः परं; Ñ2 V1 B1 Dn D1.2 अत ऊर्ध्वं. — ^{d}) K0.4 D1.2.4 T1 G3 M3.6–7 °कुर्वत; K3 D5 °कुर्वंति. G1.2.4 प्रर्षिताः.

2 Ś1 K3 om 2^{ab} (cf. v. l. 1). K1 D2.5 S om. उवाच. — 2^{ab} = 1^{ab}. — ^{a}) T2 G3 ते वै; G1.2.4.5 M6–8 पार्थाः. G6 om. 2^{bc}. — ^{b}) T2 G6 पुत्राः कुंत्या (T2 °तेन). T G3 M3.5 महाबलाः. G1.2.4 ब्राह्मणाकारशोभिताः. — ^{c}) T G (G6 om.) ऊषुस्ते सुचिरं कालं.

3 G2 om. 3. — ^{b}) Ś1 हि; K3 B (except B3) D3 D1.2.4 उत (for च). K0 Ñ1 D5 वनान्युपवनानि च. — ^{c}) M6–8 पर्वतानां वनोद्देशान्.

4 ^{ab}) B1m D2 भिक्षां. T G4–6 M3 (inf. lin.).6–8 सदा. Ś1 K1 भोक्तुं (for ते तु). G1.2 भैक्षमेवाचरंतस्ते

निवेदयन्ति स च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तया विभक्तान्भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥ ५
अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७ C. 1. 6139 B. 1. 157. 7 K. 1. 171.

जटिला ब्रह्मचारिणः — (var.) line 2 of 1586*. — After 4^{ab}, S (except G1.2) ins.:

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।
भैक्षं चरन्तस्तु सदा जटिला ब्रह्मचारिणः ।

[(L. 1) M6-8 इवासते. — (L. 2) T G3 M तदा (for सदा).]

— ^{c}) M2.3 स्वैर्गुणैः (for बभूवुः). T G4-6 ते; G3 तु (for च). — ^{d}) K1 B1.6 D2 G6 स्वगुणैः; T1 G2.3 गुणैः सु- (G2 सं-); G1 गुणैर्वै; M2.3 बभूवुः. K3 अतिवर्चसः. — After 4, S (T2 om. lines 6–7) ins.:

1587* नागराः ।
दर्शनीया द्विजाः शुद्धा देवगर्भोपमाः शुभाः ।
भैक्षार्हा न च राज्यार्हाः सुकुमारास्तपस्विनः ।
सर्वलक्षणसंपन्ना भैक्षं नार्हन्ति नित्यशः ।
कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।
बन्धूनामागमाक्षित्यमुपचिन्त्य तु नागराः ।
भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।
मौनव्रतेन संयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवाः ।
माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवाः ।
त्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवयन्त्रिताः ।

[(L. 1) G2 श्रियाः शुद्धा महात्मानो (for the prior half). — (L. 2) G2 (prior half corrupt) चरंति द्विजवेश्मसु (for posterior half). — After line 2, G3.4 ins.:

1588* नैते यथार्थतो विप्राः सुकुमारास्तपस्विनः ।
चरन्ति भूमौ प्रच्छन्नाः कस्माच्चित्कारणादिह ।

— (L. 3) G1.2 वेपतः (for नित्यशः). — (L. 4) G1.2 तर्कयंतः सुरा इति. — (L. 5) G2 साधूनामागमाक्षिप्तं मुदितास्ते तु नागराः. — (L. 6) T1 G3 M भाजनानि. — (L. 8) G1.2.4 शोचंती पांडवान्प्रति; M शोचंतीति च पार्थिव. — After line 8, T1 G2.4-6 ins.:

1589* दुःखाश्रुपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।
भिक्षित्वा द्विजगेहेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L. 9) M पांडवा दुःखिता भृशं (for posterior half).]

5 ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G3 M6 तदा; T2 G4-6 M2.6-8 सदा (for च ते). G1.2 मात्रे निवेदयंति स्म. — ^{b}) Some MSS. भैक्ष्यं. K0 Ñ1 D5 कुंत्या भिक्षां; K1 भक्ष्यं कुंत्याः; Ñ2.3 V1 Da Dn D1.4 कुंत्या भैक्षं; B कुंत्यां भैक्षं; D2 T2 G3-6 कुंत्यै भै(D2 भ)क्ष्यं; T2 G3-6 M भैक्षं कुंत्यै. B5 तथा निशि; D3.4 (before corr.) M तदा निशि; T G3-6 च ते निशि; G1.2 दिवानिशं. — After 5^{ab}, G3 ins.:

1590* सर्वसंपूर्णभैक्षान्नं मात्रा दत्तं पृथक्पृथक् ।

— ^{cd}) Ñ1 B5 तदा; G4 तथा (for तया). K3 ते भागान्; K4 ते भागं; T2 G1.4 भैक्षांश्च; G3 M भिक्षांशान् (for भागांस्ते). Ś1 K1.3 G3 तया विभक्तभागांश्च (G3 °स्ते). G1.2 विभज्य भुंजतेष्टं ते यथाभागं पृ°.

6 ^{ab}) G3 आदौ (for अर्धं). T1 G3 स (for ते), and पंच (for वीराः). G1.2 युधिष्ठिरार्जुनौ कुंती यमावर्धं च भुंजते. — ^{cd}) Ś1 K1 G3 भक्षस्य सर्वस्य; K3 Ñ2 V1 B1.6 Dn1.n2 D1 G1.2.6 M6-8 सर्वस्य भैक्षस्य; T2 G1.3 अन्नस्य सततं. G4 भुंक्ते भीमो (by transp.). T2 G4-6 महाभुजः. K0 अर्धं तु भीमसेनश्च एक एव महा°. — After 6, S (T2 G3.6 om. line 1) ins.:

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणान्नभृतः पुरा ।
स वैवर्ण्यं च कार्श्यं च जगामातृप्तिकारितम् ।

[(L. 1) T1 न चापि तृप्तिर्; G1 न चाशितस्य; G2 °तं च; G3.4 °तोस्ति. — After line 1, M6-8 ins. 1593* (cf. v. l. 7). — After line 2, G3.4 ins.:

1592* आज्यबिन्दुर्यथा वह्नौ महति ज्वलिते यथा ।
तथार्धभागं भीमस्य भिक्षान्नस्य नृपोत्तम ।]

7 D2 om. 7. — ^{a}) K0.4 M वसतां तेषां (by transp.); K1 तेषां भवतां. D5 तथा तेषां तु वसतां; T G तथैव वसतां तत्र (T G3.6 तेषां). — ^{b}) K3 नगरेषु; Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 तस्मिन्राष्ट्रे; Ñ3 तत्र राष्ट्रे; T G (except G4.5) तेषां (T2 G6 सतो) राजन्. — Dn2 om. 7^{c}–8^{d}. — ^{d}) Ś1 K1.2 D5 वै; K0 च; Ñ3 हि (for ऽथ). K4 कालो भरतसत्तम. — T2 G ins. after 7; M6-8, after line 1 of 1591*:

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मिथो ब्राह्मणबन्धुषु ।
कुम्भकारेण संबन्धं लेभे पात्रं वृकस्तदा ।
स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।
तस्याद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।
तस्य भारः शतगुणः कुम्भकारमतोषयत् ।
चक्रे चक्रे च मृद्भाण्डान्सततं भैक्षमाहरन् ।
तदादाय गतं दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।
भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।
एवमेव सदा भुक्त्वा मात्रे ददाति वै रहः ।

ततः कदाचिद्भैक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
रोरूयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ १०
मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ १३
एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५

भीम उवाच ।

ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

[(L. 1) M6-8 हितो (for मिथो). — (L. 2) G1.2.6 संबंधात्. G1.2 M6-8 महत्तरं; G6 परंतपः (for सुहृत्तदा). — For line 3, G2 subst.:

1594* कुम्भकारोऽददात्पात्रं महत्कृत्वा तु पात्रकम् ।
प्रहसन्भीमसेनाय विस्मितस्तस्य कर्मणा ।

— (L. 5) G1.2 मृद्भारैः शतसाहस्रैः (for the prior half.). — (L. 6) G1.2 यावत्स कुरुते भाण्डान्सपुत्रः शरदां शतं. — (L. 7) G1.2 दृष्ट्वा भीमस्य तत्पात्रं (for the prior half.). — After line 9, T2 G (except G1) M6-8 repeat line 1 of 1591* (v.l.: T2 G2-6 न चाशितोस्मि भवति; M6-8 न चाश्नीते न भवति. G3 क्षुन्मामेव प्रबाधते).] Thereafter G2 ins.:

1595* इति पृष्टः सदा पौरैः क्षुधितः किल पाण्डवः ।

8 Dn1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Some MSS. भैक्ष्याय. — b) Ś1 K1-3 Ñ2.3 V1 Da1 Dn1 D2.4.5 पुरुषर्षभाः; T1 मनुजर्षभाः. — c) Dn3 अगत्वा; T2 G4-6 संगम्य; G1.2 संवृत्य (for संगत्या). — d) Ś1 K D6 तत्रासीत्.

9 a) Ś1 K1 अथार्तजं; Dn1 अनर्थजं. — c) G1 भृशमुत्पादितं. G6 क्रूरं (for घोरं).

10 a) K0 Ñ2 V1 B D (except D6) तान्दृष्ट्वा. — b) K0 तु सा; T1 G3 तदा (for च सा). — c) K0 Ñ1 D6 साधुवादाच्च. — d) Ñ2 V1 B D (except D6) T1 कुंती (for देवी). Ñ1 चैनस्य चक्षमे.

11 a) K4 B4 Dn3 G3 M6.8 मथ्यमानेन; D6 पीड्यमानेव. — b) Ś1 तथा; Ñ1.2 V1 B D (except D6) तदा (for ततः). G1.2 हृदये कुंतिभोजजा. — d) G3 कृपायुतम्. K0 कृपयाभिपरिप्लुता.

12 Before 12, K4 ins. पृथा उ°; M6-8 कुंती. — Ś1 om. 12ab. — a) K0.1 Ñ V1 B Dn T G1.2.4 M6 वसाम. K0 D6 पुत्र सुसुखं (by transp.). K1 तात; M नित्यं (for पुत्र). — b) T1 G1-3 ब्राह्मणस्येह वेश्मनि. — c) Ñ2 V1 B1.3m.5.6 D (except D6) धार्तराष्ट्रस्य. B2 रमणीयानि पश्यंतो. — d) Ś1 K1 संनता वी°.

13 a) D5 G3 तदा पुत्र. — b) Ś1 Ñ1.2 D5 D1.4.5 T1 किं त्वहं; K1 किं बहून्. K0 2-4 ब्राह्मणस्य कदा त्वहं. — c) S कदा प्रियं करिष्यामि. — d) K2 Ñ B D5 S यत्कुर्यांद् (G1.2 °र्यांम्). K1.2 Ñ1.2 B1.3m.5.6 D5 D4 T1 G3 M उषितः; B2 वसतः. T2 G4-6 वयं (for सुखम्). D6 यस्य पर्युषिता वयं.

14 a) G1.2 स एव पुरुषो लोके. — b) Ś1 K2 यस्य (for यस्मिन्). K0 हीयते; K3.4 Ñ3 Da1 D6 T1 पश्यति. — c) Ñ3 B3 (m as in text) T2 G4-6 अन्योन्यं; M अस्यान्यत् (M2.5 °न्यः).

15 a) T2 G4-6 तथेदं. M2.5 ब्राह्मणस्यास्य. — c) K1 सहायं यदि तत्रास्य. — d) Ś1 K Ñ3 कुर्याम (K3 °व) सहस्रं; Ñ1.2 V1 B D कुर्यामु(D5 °हु)पकृतं; G4.6 कुर्यां (G5 °र्यात्) साधुकृतं.

16 Ś1 G3 भीमसेनः; K1 T G1.4-6 M भीमः; Ñ1.2 V1 B1 D (except Dn1 D3.5) भीमसेन उ°; G2 om. the ref. — a) T1 G3 अस्य दुःखं वै. G2 भीम विज्ञायतामस्य. — b) G3 एतत् (for एव). M6-8 समन्वितं (for समु°). K4 यथैव समुपस्थितं; G1 कुतो दुःखमुपस्थितं. — c) Ñ2 V1 B D T2 G4-6 M विदित्वा. T1 G1-3 हि व्यवस्यामि (for व्यवसि°).

17 Ś1 K1 Ñ B (except B6) Da D5 T G om. the ref.; K2-4 D6 M om. उवाच. — a) K2 T G1-3 एव; K4 Ñ2 तु; M7 अपि (for हि). K4 T1 G1 तु (for तौ). Ñ1 V1 B D (except D6) G3 एवं तौ कथयंतौ तु (Ñ2 V1 B4 Dn D1 च). — b) Ś1 G1-3 M6-8 शुश्रुवतुः. K0 G1-3 ... — c) T1 आर्ति जनस्य; M6-8 °अं तत्र. G4.6 दुःखस्य स्वरं. — (for विप्र°).

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ १७
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २०
जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१
एकात्मापि हि धर्मार्थौ कामं च न निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२
आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।
अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३
अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५
यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि । C. 1. 6128 B. 1. 157. 26 K. 1. 171. 43

---

18 a) B3 D1 अभ्यंतरं; T G1. 2. 4–6 M अंतर्गृहं. K3 आर्तो गृहं तस्य ततो; G3 अंतर्नेविगतास्तस्य. — c) Ś1 K2. 4 D4 कुंती सहसा; Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 3. 4 M3 (by transp.) त्वरिता कुंती. — d) G5 M6–8 सौरभिः; Cd as in text.

19 a) G1–3 भीतं तं (for ततस्तं). — c) K3 T1 G1. 2 M7 सततं; G3. 5 वसतं (for सहि°). — d) K2 विवृताननं; K3 विगतप्रभं; Ñ1. 3 B5 विगता°; Ñ2 V1 B6 Dn D1 अवनता°; T2 G4–6 M विनता°; Cd as in text.

20 K1. 3 S (except M3) om. उवाच. — a) M3 लोलं (for लोके). — b) Ś1 K4 नन्वसारम्; K0 साल्प°; K2. 3 Ñ3 V1 Dn D1. 2–6 गत°; K2 स्वल्प°; Ñ1 G1. 2 नर°; B3 m द्वंद्व°; B5 न च सारम् (m as in text); D4 नष्ट°; G3 नांतः°; M6–8 न तु सारम्; Cd (corrupt) लडसारम्(?). — d) G5 M6–8 प्रियम् (for भृशम्). D2 G4–6 M5 °भावि च.

21 ab) Ś1 K1 D1 जीवितं (both times). — d) K0 V1 Dn D1. 2. 5 दुःखानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text). Da Dn3 D2 G (except G4. 6) ध्रुवं.

22 a) Ñ2 V1 B1 m. 3. 5. 6 D (except D5) आत्मा ह्येको हि; B1 एकात्मा चैव; T G एकात्मना हि (G3 च); M एकात्मा यो (M6–8 या) हि. K1. 2. 4 धर्मार्थौ (K2 °र्थं); G3 धर्मादौ; G1 कामार्थौ. Cd cites (as in text) एकात्मा (= एकाकी). — b) T2 G5. 6 कामः; G4 धर्मः (for कामं). Ś1 K1. 3 यश्च; K2 V1 Dn D1. 3 चैव; B3 T1 M5 च स; B6 Da D4 न च (for च न). Ñ3 निवेश्यते; T2 G4–6 निषेव्यते. — c) K0 विप्रयोगोस्य; K4 °योगश्च; K3 °योगेस्य; K4 °योगैश्च; Dn3 D1. 4 T2 G3. 5. 6 °योगेऽपि; D5 °युक्तस्य°; T1 °योगो हि. — d) K0 3. 4 भवेत्; Ñ3 G1. 2 महत् (for मतम्). Ñ1. 3 परमसंमतं; Dn परमनंतकं; D1. 3 परमिकं मतं.

23 a) M3 केचित्प्राहुः (for आहुः केचित्). — c) Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 3 तु (for च). S (M3 inf. lin.) नरकं (M3 orig. 5 परमं). Ś1 अनर्थप्राप्तौ नरकः; D2 अप्राप्तौ तस्य नरकः. K0 (hapl.) om. from च नरकः up to °प्राप्तौ (in 24b). — d) Ñ2 कृच्छ्रम्; T2 G4–6 M6–8 कृत्स्नम्. T1 G1–3 कृत्स्नमेवोपलभ्यते; M3. 5 दुःख(M3 inf. lin. कृत्स्न)मेवोपपाद्यते.

24 K0 om. up to प्राप्तौ (cf. v. l. 23). — a) K3 M3 सहदुःखं. — d) M विप्रयोगो महत्तरः (M3 °त्तमः; inf. lin. °त्तरः). — After 24, D5 (om. lines 3–4) T G ins.:

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरिष्टैर्भवन्त्युत ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ।
तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।
त्यागोऽप्ययं महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G2. 6 त्वया तु मम न श्रुतः (for posterior half).]

25 b) Ś1 G3 °यमापदि; B1. 2 मुच्ये महापदः; B3 Dn3 D4 T1 G6 °यमापदं. — d) B1. 3 Da M3 5. 8 प्रद्रवेयम्; Cd (by corr.) as in text.

26 a) K0 D5 कथितं; T2 G5 यदुक्तं; G1. 2 विदितं; G3 यदिदं; G4 उदितं; G6 अधीतं (for यतितं). K1 च; K3 S हि (for वै). — b) T2 G2. 5 स्वार्थं नो; G6 न स्वार्थं (for यथा त्वं). Ñ1 वेत्सि. Ñ2 V1 B D (except D5) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — c) K1 तथा; K2 यत्र; Cd यतः (as in text). Ñ1. 2 V1 B3. 6 D (except D5) क्षेमं यतः (by transp.). K3 तत्र; T1 मया; G3 तथा; Cd यतः (as

B 26 43 यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धास्मि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत् ॥ ३०
सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ॥
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

---

in text). — d) B5 च (for तु). K3 मम तु (by transp.). G3.6 त्वया तु न मनः कृतं; M त्वया च न च (M3.5 तु) तच्छ्रुतं.

27 a) Ś1 K0.2.4 Ñ3 सह; Ñ1.2 सा हि (for इह). K1 सह जातास्मि पित्रा वै. — b) K1 चेति; Ñ1 B Dn D1.2.4 चापि; S माता (for चेह). K3 M6-8 मतेति. K0.1.3 Ñ3 V1 B D वै; Ñ1 ह; Ñ3 वा (for च).

28 a) K1 सर्व°; G3 चारय° (for स्वर्ग°). K1 Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D5 M3 अपि; T G M6-8 च (for हि). — b) Ś1 माता चैव; K0 यथा माता; B3 तथा मम (for तथा माता). Ś1 K1 चिरंतना; K0.2.3 D5 T2 G3 चिरात्तव; G1.2 मृतापि च. — c) Ñ3 बांधवाः सुहृदश्चापि. — d) Ś1 K1 T1 M तत्र (M3 °त्रा-) वासो न कारि(T1 कामि-; M6-8 कांक्षि)तः. — After 28, T G ins.:

1597* न भोजनं विरुद्धं स्यान्न स्त्री देशो निबन्धनम् ।
सुदूरमपि कार्यार्थे व्रजेद्रूढहंसवत् ।
[(L. 2) G4.5 व्रजेत्प्राज्ञस्तु हंसवत्.]

29 a) G3 शोकस्ते. G4 बद्धकामाया. — cd) G1.4 om. 29cd. M3 संवृत्तो (for संप्राप्तो). K0 D5 शोकपरो; K1 Ñ3 शोककरो; G3 M6-8 दुःखतरो. T3 G3.6 सेयमापदनुप्राप्ता भुंक्ष्व ब्राह्मणि तत्फलं. G3 reads 29cd as in text also after 1599*. — T3 G3 ins. after 29: G1.4, after 29ab:

1598* उपस्थितं तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।

— T3 G2.3 cont.:

1599* ब्राह्मणी ।
मामेव प्रेषय त्वं तु बकाय करमद्य वै ।

Thereafter G3 reads 29cd as in text. — G2 (om. the ref.) ins. after 1598*: G4, after 1599*:

1600* द्विजः ।
त्यागोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।
तव वा तव पुण्यान्न अत्र वासस्य तत्फलम् ।
न शृणोषि वचो मह्यं तत्फलं भुङ्क्ष्व भामिनि ।
अथवाहं न शक्ष्यामि स्वयं मर्तुं सुतं मम ।
एवं त्यक्तुं न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 a) K1 स विनाशोयं; T1 G3 M म(T1 त)द्विनाश G3.4 अथ मद्रक्षणार्थं वा. — b) Ś1 K4 B Da शक्यामि D5 वक्ष्यामि. Ś1 K3 Ñ3 Da Dn3 G3.6 M किंचन; कश्चन. — c) M3 अहं बालां.

31 ab) Ñ1 °चरी त्वं च. D2 इत्थं सहचरीं. K0 नित्यं दांतां (by transp.). D4 पितृमातृसमां. T3 G3 तथा मातृ° सदा. T1 G1-4 स्व(T2 G3 स)धर्मचारिणीं त्वां (G3 दत्तां) पुनर् (T1 G5 तथा) मातृ(G3 °श्र)समां तथा (G °दा). M सहधर्मचरीं नारीं दांतां मातृसमां सदा. — c) सखीं च (G5 हि) (for सखायं). — d) Ñ1 परिमितां D4 पारमिकां; G3.6 परमकां. K D5 S (except G1.4 M3) रतिं; Ñ1 रतिः; Ñ3 चितिं (for गतिं).

32 a) N (except Ś1) M6 पित्रा मात्रा (by transp.). K0.4 D4 तु (for च). Ñ1 विहिता; G3 M6-8 रहितां; M3 निहितां. — b) Ñ1 °भागिनी. G3 सा गार्हस्थ्यस्य भागिनीं; G6 सदा दाक्षिण्यभागिनीं. — d) M परिगृह्य च.

33 a) Ś1 K1 G3 M3 रूपसंपन्नाम्; Ñ1 सत्य°. G4 गृहमेधां प्रियां भार्यां. — b) Ñ1.2 V1 B6 Dn D1 अपि; T1 इमां; G6 अथ (for मम). — c) Ś1 K0-2 Ñ3 D1.3 G3.6 M (except M1) ताम् (for त्वाम्). — d) G4 शुश्रूषां सुपकारिणीं; M3 साध्वीं दमपरायणां. — e) Ś1 K1 D1.2 D5 D2 शक्यामि; G1.3 शक्नोमि. — f) G1.3 परमनुव्रतां. — After 33, M (om. lines 1-2) ins. 1602* (cf. v. l. 34).

34 M transp. 34ab and 34cd. — a) G3 कुतो पुत्र°. — b) N (except Ś1 K1) T1 G1-3 सुतं; T2 कन्यां; G3 पुत्रं. Ś1 B3 शक्याम्यहं. — G3 om. 34cd. — c) K (except

भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजाँल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३५
मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यावुभौ मतौ ॥ ३६
यस्मिँल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३७

आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्ये प्रेतवशं गतः ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिक्कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ।
सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४० C. 1. 6142 B. 1. 157. K. 1. 171.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

K1) Ñ2 B D T2 G3.5 बालम्. G1.2.4 अप्राप्तयौवनं बालं. — d) D5 T1 अज्ञात°; G3 विजात°. — After 34, K3.4 D5 ins.:

1601* सुतां चैनां न शक्ष्यामि परित्यक्तुं कथंचन ।

— T G (except G6) ins. after 34: M (om. lines 1–2), after 33:

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्स्वर्गफलानि च ।
दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तुमिहोत्सहे ।
यस्य जातस्य पितरो मुखं दृष्ट्वा दिवं गताः ।
पितॄणामृणनिर्मुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारकं भुवि । [5]
मम पिण्डोदकनिधिं कथं त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L. 1) G3 परां प्राप्तिं. — (L. 2) G3 दैवतं तं कथं बालं. — (L. 4) G1.4 अहं मुक्तः पितृऋणाद्; G3 अहं मुक्तोस्मि पितॄणां. — (L. 6) T1 कथं द्रक्ष्यामि.]

— After 1602*, T G2.4.5 ins.:

1603* कुत एव परित्यक्तुं पुत्रीं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।

[T1 G2 सुतं शक्ष्याम्यहं स्वकं (for posterior half).]

35 a) Ñ1 B3 निक्षिप्तं. — b) D5 G3 महात्मनः; T1 स्वयंभुवा. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) यया; G3 यत्र; M अस्यां. — d) Ñ3 पितृभिः समं. — e) T1 G1.2.4.5 उत्पादितां बालां.

36 b) T1 G1–3 पितुर्जनाः. — c) K3 इति चाप्यन्ये; Ñ1.3 नेति तु मनो; Ñ2 V1 B D (except D5) केचिदपरे; T1 G1–4 मातुरित्यन्ये; T2 G5.6 M अपरे केचिन् (for नैव तु पुनः). — d) K0.2 D5 मतावुभौ (by transp.); Ñ2 उभौ तु तौ; V1 B Da Dn D1.3.4 उभौ स्मृतौ; T1 G3 इमौ मतौ; G1.2 इमौ सुतौ.

37 a) Ś1 K1 अस्मिन्; K0.3.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्यां; D3 अस्यां (for यस्मिन्). K3 प्रसूयंते. T1 G3 यस्याः कामप्रसूतिश्च; T2 G4–6 M यस्यां लोके प्रतिष्ठा च; G1.2 यस्याः कामं प्रसुतं च. — b) T1 G1–3 प्रीतिर्; T2 G4–6 चरं; M रतिर् (for स्थिता). — c) S (except M3.5) कथं (for अहं). — d) T1 G1–3 अहमुत्स्रष्टुमु°; T2 G4–6 M6–8 उत्स्रष्टुमहमु°; M5 उत्स्रष्टुं कथमु°. — After 37, T G (G4.6 om. lines 1–2) ins.:

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषुमनहंकृताम् ।
तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ।
काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 b) T2 G4–6 तप्स्यां. K4 प्रेतगतिं. K4 G4.5 गताः; T2 मयि. Ñ2 V1 B D (except D5) तप्स्यामि परलोकगः; T1 G1–3 M गते प्रेतवशं मयि. — After 38ab, D5 marg. *sec. m.* ins.:

1605* स्वयं च न परित्यक्तुं शक्तोम्येतानहं यथा ।

— c) D5 त्यक्तं ह्येतन्; T1 त्यक्त्वा ह्येव. S सर्वे (for व्यक्तं). — d) Ś1 K3 M6–8 न हि; Ñ1 ते न; G1–3 नैव (for नेह). Ś1 शक्ष्यंति.

39 a) M om. च. — G6 M om. 39cd. — c) K0.4 D5 चापि; K3 चैव; G3 चेह (for चेमे).

40 a) K0 N1 सुकृच्छ्राम् (Ñ1 °च्छ्रम्); K3.4 Ñ3 T G1.2.4–6 M स कृच्छ्रम् (T1 सत्कृच्छ्रम्). G3 न कृच्छ्रवशमापन्नो. — b) G3 स (for न). M तद्वि(M5 °स्य)मोक्षणे. — f) Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.5 च; T1 G1–3 M3.5 हि (for तु). K (except K1) D2 T G M5 जीवितुं. Ñ1 क्षणं; D5 G3 M5 क्षमः.

Colophon lost in G1 on a broken portion. — *Major parvan*: T2 G2–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K Ñ V1 B3.6 D M5 बक(K4 बकासुर)वध; B1.2 एकचक्रायां बकवध. — *Adhy. name*: K4 M5 ब्राह्मणप्रलापः; Ñ1.2 V1 ब्राह्मणचिंता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 153; Dn3 156, D4m 159; T1 154, T2 G3 M 104; G2.6 105; G3.4 103. — *S'loka no.*: Dn 40; M5 50. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6136.

१४६

ब्राह्मण्युवाच ।
न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ४
तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५
एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्षाम्यहं तव ।
अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
अहंकृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

146

1 S om उवाच. — d) K3 दैन्यस्य च तव प्रभो; K5 तव अद्यैव वि°; T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T1 G3 °षं भोः G5 6 °स्य हि).

2 a) D2 इव; G3 इति; M सह (for इह). D2 M बांधवै. (for मान°). — c) B1 6 अवश्यंभा°. Ś1 K (except K2) N1 D5 °न्यर्थेस्मिन्; T G °श्यकरणीये(G6 °या)र्थे (G2 °श्यं करणीयेर्थे; G3 °श्यं करणीयार्थे); M °श्यभाविते(M3 °भापिके)र्थे वै. — d) Ś1 K1.3 हि; G6 एव (for इह). B6 वर्तते (for विद्य°).

3 a) S च (for अथ). — b) K1 °र्थे विद्यते. — c) K (except K1) Ñ3 Da D2 स्वबु°. T G3–6 °थां च जहि बु°; M °थां जहिहि सु°. — d) K4 G1 M3.5 अहं (for स्वयं). Ñ2 V1 Dn D1 च; G2 सः (for वै).

4 a) Da1 M6–8 नार्यां; G4 न्यार्यं. D5 एतदेव वरं ना°. — b) G1 परं (for कार्यं) Ñ1 सदा भवेत् (for सना°). G1 लोके यश° सनातन°. — d) Ś1 K1 या (for यद्). K4 Dn1 D2.3 यद्भर्तुर्हित°; S भर्तुर्हि हित°.

5 a) Ko D5 T1 G3 M6–8 transp तच्च and तत्र. D4 तच्च (for तत्र). Ś1 transp. तत्र and कर्म. B6 हितं (for कृतं). — b) V1 Dn D1 इदं; T1 G1–3 च; M6 हि (for इह). — d) G3 transp. लोके and अस्मिन्, and om. च.

6 a) Ko D1.3 एष वै गुरुधर्मोयं. — b) G2 सं (for यं). T2 G1–3 M (except M1) पुनः (for तव). — c) D5 चेत् (for the first च). Ñ3 पुत्र° (for धर्मः). — d) K2 भूयांस्तत्र प्रपद्यते; D5 भूयो नात्र प्रवर्त°; T1 भूयादत्र प्रशस्°.

7 a) D2 इह ते (for इष्य°). — b) Ś1 K2 transp. प्राप्तः and सोऽर्थ°. D5 अपि; G3 मम (for मयि). — c) G6 transp. कन्या and कुमार°. B D (except D5) एका (for एव). — d) B1 8 °हमपि चानृणा.

8 a) Ś1 सुतार्थः; K2 स्वशक्त°. G1 तोषणे. Ś1 B5 Da2 D4 S (except T1) चापि; K2 चैव. — b) G3 सुतापा. M °योरन्ववेक्षणे. — cd) K3 चैव (for शक्ता). Ko तयोः; K3 शक्ता (for तथा). K1 तथा पोषणरक्षणे. G3 नाहं शक्ता तयोर्नाथ रक्षणे पोषणेन्वहं.

9 a) T G अपि (for हि). G3 तव हीना°. — b) Only M3.5 as in text (Is न = इव?). M6–8 सर्वे (for सर्व°). Ś1 Ko.1 3 Ñ1 3 सर्वकामध(Ñ1.3 °मं ज)नेश्वर; K3 °कामैर्धनेन च; K4 Ñ2 V1 B D सर्वप्राणधनेश्वर (D5 °कामा अकामदा); T1 °मानकामद; T2 G °मानमानद. — c) Ko °चोभौ; D5 चैतौ (for बालौ). — d) V1 B (except B5) Dn D2.3 भरेयं; B1m तरे°. K1 B1.6 Da त्वहं. S वृत्ति(G1 वृत्ति)र्वा(M ज्ञा)पि कथं भवेत्.

10 a) Ś1 K2 °था नाम; Ñ1 °था नारी; T1 G1 °था नाथ; T2 G4.6 M3.6–8 °था बाला. M5 अहं कथं हि विधवा. — b) S transp. विना and त्वया. — d) G1.3 लोके (for स्थिता).

11 a) Ś1 K1 अहो (for अहं°). Ñ3 G6 °हं किलाप°; T G1.2 4 °वलेपैश्च; M6–8 °हंकाराव°. — b) Ś1 प्रभो (for सुताम्). — c) K1 3 Ñ1.3 D4 T2 G4–6 M संबंधैः. — G3 om. 11c–13a. — d) Ko D1.4.5 G1 श्रीविष्टु (for रक्षि°)

अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम् ।
प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्क्षा इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् । C. 1. 6168 B. 1. 158. 21 K. 1. 172. 24

---

12 Ś1 K1 om. 12–14; G6 om. 12 (cf. v. l. 11). — c) K0.4 D2.5 नराः; K2 Ñ1.2 B3 G2 तथा (for जनाः). G2 हीनां (for सर्वे). — d) K0 V1 B6 Dn D1.8 G3 पतिहीनां. K2 Ñ1.2 नराः (for तथा).

13 Ś1 K1 om. 13; G6 om. 13a (cf. v. l. 11, 12). — a) K0 एवं; D3 अपि; G4 हि; M तु (for वै). G1.3 °हं विचार्य चारमानं. — b) M क्लिश्यमाना. — d) K3 D1 सज्जनानां; Da G3 °नेषु; D5 °नोक्ते. K3 कथंचन (for द्विजो°). G1.3 सज्जनस्त्रीनिषेविते. — After 13, G1.2.4 ins.:

1606* स्त्रीजन्म गर्हितं नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
मातापित्रोर्वशे कन्या ऊढा भर्तृवशे तथा ।
अभावे चानयोः पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्ह्यते ।
अनाथत्वं स्त्रियो द्वारं दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
वस्त्रखण्डं घृताक्तं हि यथा संकृष्यते श्वभिः । [5]
दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्वर्यगर्वितैः ।

14 Ś1 K1 om. 14 (cf. v. l. 12). — ab) M सुतां च (for कुलस्य). K (K1 om.) Ñ3 M transp. एकां and इमां. K2.3 Ñ3 असत्कृतां; Ñ1 सुसत्कृतां; Ñ2 V1 B1m.6 D (except D1.3.5) अनागसं; B1 अलंकृतां. T G कथं (G2 अहं) तव सुतं चेममेकं बालमसंस्कृतं. — d) S नियंतुं (for नियोक्तुं).

15 b) Ñ1 °णान्दातुमभीप्सि°. — d) S °दर्शनः (T3 G1.2.4 °न; G5 °ने). — After 15, G1(partly mutilated) 2.4 ins.:

1607* आद्वादशाब्दं बालोऽयं दुश्चरित्रं चचार ह ।
मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
शिक्षये तत्पिता माता सत्पुत्रश्च चरित्रतः ।

16 a) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां). Ś1 T1 मे (for ते). — b) T2 M5 तां (for माम्). — c) K3 °श्रुतीम्; Ñ1 °श्रुतीर्; Ñ3 °स्मृतीम्. K0.3 N1.3 D5 इव (for यथा).

17 a) K0 तु दातुं; K4 T1 चेदिह (for चेदहं). Ś1 K1 हिंसेयं. D5 तां दातुं यदि नेच्छेयं. — b) D5 G1.3 M सद्गुणैर्. — c) B3m प्रमाथ्य मां; G1 °थ्य मां; G2 °थ्यैमां. — After 17abc, G2.4 ins.:

1608* कोऽस्याः कर्ता भवेदिति ।
पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निष्कृपाः ।
अनाथत्वात्सुतां विद्वन्.

— d) K0.1 S °ध्वरे.

18 a) Ś1 K (except K3) B6 Da D2.4 T1 G2 संप्रेक्ष्यमाणा (T1 °णां); Ñ3 D5 G5.6 °णाः; G1.3.4 °णां. Ñ3 पुत्रास्; S पुत्रीं. — b) Ñ3 °रूप; G3–6 M °रूपा. G1.3 ह्रीयमाणां दुरात्मभिः. — c) Ñ3 असमर्थवश°. — d) For it, G1.3 subst. 19d, repeating the pāda in its proper place.

19 T G om. 19ab. — a) Ñ2 V1 B D लोकेषु. Ś1 K1 अज्ञाता सर्वलोक°. — b) B3 अजानतां; Da °नता; M6–8 अरक्षती. — c) G1 अकुलीनैर्; M6.5 अभिमृष्टा. T G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्). M6–8 अवश्यमवशा म°. — After 19abc, G1.3 ins.:

1609* ह्रीयमाणामनागसाः ।
अशक्तत्वादनाथत्वात्.

After 19, T2 G6 ins.:

1610* मृते त्वयि मयावश्यं सहागमनमिष्यते ।
मृते भर्तरि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 ab) T1 द्वौ (for तौ). Ñ2 V1 B D (except D3 5) च (for वि-). T1 यथा (for त्वया). K4 वापि (for चैव). K1 तव; Ñ3 B D (except D5) T2 G3.4.6 तथा (for मम). G2 त्वया चेमौ मया हीनौ बालावेतौ त्वदात्म°.

21 24 त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परा गतिः ।
न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥२४
तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।
इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७
स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

---

21 a) S °या सर्वं (G_5 ब्रह्मन्). — b) K_2 D_5 T_2 $G_{1.2.6}$ °शयः. — c) T_2 त्वां; G_{4-6} मा; $M_{3.5}$ मां (for त्वं). — d) T_2 G_{4-6} $M_{3.5}$ परित्यक्तुं त्वमर्हं°.

22 a) $Ś_1$ बुद्धिर्ह्येषा; D_5 इष्टा ह्येषा. S इष्टा ह्येषा कुलस्त्रीणां. Cd cites व्युष्टिः (as in text). — b) K_4 transp. पूर्वं and भर्तुः. $K_{0.2.3}$ Ñ V_1 B D M_7 परां गतिं. — c) N (except K_1; for D_5 see below) गंतुं (for न तु). K (except K_1) $Ñ_3$ $B_{1.6}$ Arjp ब्रह्मन्न-; $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{3.5}$ D (for D_5 see below) ब्रह्मन्स- (for ब्राह्मण). D_5 S अनिष्टमिह पुत्रा°. — d) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) इति धर्मविदो विदुः. — After 22, $G_{1.2.4}$ ins.:

1611* हरिद्राञ्जनपुष्पादिसौमङ्गल्ययुता सती ।
मरणं याति या भर्तुस्तद्दत्तजलपायिनी ।
भर्तृपादार्पितमनाः सा याति गिरिजापदम् ।
गिरिजायाः सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।

S ins. after 22 ($G_{1.2.4}$, after 1611*):

1612* मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं का पतिं नाभिनन्दति ।

[(L. 1) G_6 माता (for भ्राता). — (L. 2) T_1 M प्र- (for हि). M भर्तारं का न पूजयेत् (for the posterior half).]

23 a) S एव (for अयं). — b) G_3 च (for इयं). — c) $Ś_1$ N_1 सदा; $Ñ_2$ यथा. $Ś_1$ दुहित्री भीतया तथा. — d) K_1 त्वत्कृते. $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ मम (for परित्यक्तास्. — d) ... च मे).

24 b) $Ñ_1$ व्रतैः (for दानैः). — c) G_3 भक्त्या (for भर्तुर्). — d) K_0 °हिते रता; T_1 °हितेप्सया; T_2 $G_{1.4-6}$ °हितेप्सुता; G_3 °हितेप्सिता; G_2 च प्रियलिप्सुता. — After 24, T_1 M (except M_5) ins.:

1613* आश्रमाश्राग्निसंस्कारा जपहोमव्रतानि च ।
स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।
क्षमा शौचमनाहारमेतावद्विहितं स्त्रियाः ।

25 a) $D_{2.4}$ अहं (for इदं). — b) K_4 $Ñ_{2.3}$ V_2 T_1 G_{1-3} M_{6-8} धर्मं. $Ś_1$ K_1 °संस्कृतं; $Ñ_1$ °संमितं; °संभृतं; T_2 G_6 °कं मतं; $G_{4.5}$ °कर्म तव; M °कं ... — c) K_4 च वि- (for the first चैव). K_0 D_5 इष्टं प्रभो ह्येतत्. — d) T_1 तवास्यैव.

26 a) $Ś_1$ B_1 एव (for अपि). — b) $Ś_1$ तदा; K... तथा; D_5 श्रियः; M_3 (sup. lin. as in text).$_{6-8}$ च ये (... प्रियाः). — c) K_0 Ñ V_1 B (except B_3) D (exc... D_5) T G M_8 °प्रमोक्षा°. — d) $K_{0.1}$ D_5 चापि; B_1 G_1 ... चैव (B_1m चेति). $Ñ_{1.3}$ B_3 $D_{2.4}$ M °तां मता; T_1 ... सबांधवाः; T_2 $G_{4.5}$ मनस्विनी; G_6 महात्मनः. — After 26, $K_{0.3.4}$ $Ñ_1$ V_1 Dn $D_{1.2}$ (om. line 2).$_{4.5}$ ins.:

1614* आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ।

[(L. 1-2) = (var.) Manu 7. 213 (v. l. आपदर्थं).]

27 K_0 om. 27. — a) T_1 एकं तव; M एकेन ... $M_{3.5}$ सर्वं (for कृत्स्नं). — b) M आत्मना (for आत्मा व ...) $K_{1.2}$ °नंदन; $K_{3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da D_3 T_1 G_{3-6} °वर्धन ... T_2 °धर्मतः. $G_{1.2}$ आत्मा चैवैकतस्तथा. — G_1 (part mutilated).$_2$ (which both om. 27^{cd}) ins. after 27... G_4, after 27:

1615* उभयोः कोऽधिको विद्वन्नात्मा चैवाधिकः कुलात् ...
आत्मनो विद्यमानत्वाद्भुवनानि चतुर्दश ।
विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्यः सदा त्वया ।
आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।
एतस्मादिदं सर्वमात्मना न समं स्थितम् ।

— $G_{1.2}$ om. 27^{cd}. — c) $Ś_1$ पूर्वमे°; $K_{3.4}$ सर्वमेतद्वि; ... °मेवैतद्; D_5 °मेतद्वि-. — After 27, G_4 ins. 1615*.

28 b) $Ś_1$ पुत्रं; K_1 पुत्री; G_4 सुता (for सुतौ). T G ... ते; M च (for मे). $G_{1.2.4}$ त्वं सुतौ (for सुतौ मे).

धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥
जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
उत्सृज्यापि च मामार्य वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३३
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् ।
आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६ C. 1. 6160 B. 1. 158. 20 K. 1. 172. 48

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

K3 Ñ2 V1 B D (except D5) °पालय; Ñ3 °रक्षय; S °रक्ष मे (T G3.6 °क्ष वै; G3 °क्षणैः). — After 28, G1.2.4 ins.:

1616* किं चान्यच्छृणु मे नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।
श्रुत्वावधार्यतां तन्मे ततस्ते तद्धितं कुरु ।

29 a) N (except Ñ3 B1 D3.4) अवध्यां. Ś1 K1 प्रियम्; K0.2-4 Ñ1.2 V1 B3.6 D (except D3.4) G1.2 स्त्रियम्. Ñ1 B6 Da अपि (for इति). — b) K1 प्रिय° (for the second धर्म°). — c) K0.3.4 Ñ3 D5 °क्षसांश्चाहुर्. — d) K0 D3 इति (for अपि). Ś1 K1 °न्यात्कुलमापदि; K4 °न्यात्सोथ मा°. G1.2 तत्र हन्यात्स मा°.

30 a) V1 B (except B1) Dn D1.4.5 °संशयं; M6-8 न संश°. — b) M वधः स्त्रीणां स (M6-8 च) संशयः.

31 a) G2 शुभं (for भुक्तं). — b) Ś1 K1-3 Ñ V1 B5 D (except D2.5) महान् (for मया). G2 धर्मश्चोपार्जितो मया. — After 31ab, G1.2.4 ins.:

1617* त्वच्छुश्रूषणसंभूता कीर्तिश्चाप्यतुला मम ।

— c) D5 मत्प्र°. G2.3 °सूताः प्रियाः प्रासं. — d) Ś1 K1 Ñ Cd °प्स्यति जीवितं; K0.2 °ति वै मृतं; K3 °ति मारणं; K4 D5 °ति जीवितुं. T1 मा तप्येप्यद्य जीवितुं; T2 G3-6 आतप्स्ये त्यज्य जी°; G1.2 आतप्स्ये जीवितं त्यजे; M3.5 तस्मात्त्यक्ष्यामि जी°; M6-8 मामेव त्यजतामतः.

32 G6 om. 32ab. — a) Ś1 K3 विवृद्धा; K1 प्रवृ°. — c) Ñ3 Da S तद् (for एतद्). — d) Ś1 अहं; S च (M3 वः; M5 वै) (for अतः).

33 a) K4 T1 G1-3 transp. अपि and च. D5 अद्य (for अपि). D5 अपि; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 हि (for च). — b) Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 प्राप्स्यसि; Cd as in text. Ś1 T1 M7 प्रियां (for स्त्रियम्). G2 स्त्रियमन्यां यदीच्छसि; G3 वेत्स्यन्यामपि च स्त्रि°. — G1.2 (which latter om. 33cd) ins. after 33ab: G4, after 33:

1618* लभस्व कुलजां कन्यां धर्मस्ते भविता पुनः ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमात्रमपि द्विजः ।

— d) Ñ1 पुनः (for तव).

34 b) Ñ V1 D G3.4 °पत्नीकृतां (D5 °तं); T1 M3.5 °कृतो; M6-8 °कृते. — c) Ś1 स्वधर्मः; K1-3 Ñ1.2 G6 M स्वधर्मः. G1.2 कल्याण (for सुमहान्). — d) K0.1 T G3-6 लंघनं. G1.2 बहुभर्तृकता तथा.

35 b) Ñ1 व्यवसायं करोम्यतः. — After 35ab, K4 ins.:

1619* कुरु वाक्यं मम विभो नान्यथा मानसं कुरु ।

— c) Da आत्मार्थं. Ñ3 V1 B Dn D1.2.4 तारयाद्याशु; Da °यत्याशु; T G °य मद्यन्. — d) K0 Ñ1.2 T1 G2 मम च; D5 T2 G3-6 च मम; G1 धर्मं च (for चेमौ च). D5 दारकैः; G5 °रकं.

36 Ś1 K (except K4) Ñ3 G4 om. वैशं° उ°; D2.5 S om. उवाच. — a) G2 तथा; G5 तदा (for तया). — After 36, K4 ins.:

1620* ततोऽनन्तरमेवास्य दुहिता वक्तुमुद्यता ।;

while D5 T1 M ins.:

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।
न त्वां भार्यां त्यजेत्प्राज्ञः पुत्रान्वापि कदाचन ।
विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।
त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेन्न ह्यात्म्यानिमान्सदा ।
न वेत्ति धर्ममर्थं च कामं मोक्षं च तत्त्वतः ।

[Before line 1, D5 ins. ब्राह्मण उ°. — (L. 1) D5 -स्व; T1 त्वं (for सु-). T1 चेह (for गेहे). — (L. 2) D5 T1 तु (for त्वां). D5 पुत्रवंतीमनुव्रतां. — (L. 5) D5 धर्मकामौ स. D5 न मां मुंचेत तत्त्वतः (for the posterior half).]

— Thereafter, D5 ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 90).

१४७

181 9. 1 3. 1 वैशंपायन उवाच ।
तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १
किमिदं भृशदुःखार्तौ रोरवीथो *अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किंचिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लववन्मया ॥ ४
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

Colophon om. in D5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0–2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकासुरवध; M6 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 Ñ1.2 V1 ब्राह्मणीवाक्यं (K4 °णीविलापः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 154; Dn3 157; D4m 160; T1 155; T2 G5 M 105; G1.2.6 106; G3.4 104. — *S'loka no.:* Dn 38; M3 39. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6174.

147

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (G3 M3 om. the ref.). — *b*) Ñ1.3 G3 निशाम्य. K3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु; D5 S सा (for तत्). — *c*) Ñ2 V1 B D (except D5) G2 M3.5.6 ततो (for भृशं). G3 °परीतां ते. — *d*) G3 सा कन्या (for कन्या तौ). Ñ3 अप्यभा°; D2 अन्वभा°; G3 त्वभ्य°.

2 Before 2, M ins. कन्या. — *a*) Ñ2 V1 B D (except D5) एवं (for इदं). G3 बहु° (for भृश°). — *b*) Ś1 रोरवेथाः; K0 Ñ1 रोरवीथः; K2 G2 रोरवीथाः; K3 रोरवीथाः; Ñ2 V1 Dn रोरूयेतां; B D3 रौरूयेथां; Da D1 रोरूयेथां; D4 रौरूवीथां; T2 रोरवी*; G1 रोरवीथाः. Ś1 K1 स्वमात्रवत्; K0.2–4 Ñ1.3 स्वनाथ°; D4.5 T G ह्यनाथ°. M कष्टं विलपिष्यथ. — *c*) Ñ2 V1 B D (except D5) वाक्यं (for किंचिच्). — *d*) K0 तत्कृत्वा; G3 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा च). Ñ2 यत्; T1 G3 अपि; G1.2 तत् (for च). T1 G1–3 क्षमः (for क्षमम्).

3 *a*) K0 युवाभ्यां. — K1 om. 3*c*. — *d*) V1 Dn D1.4.5 G1.6 त्राहि; Da G1 त्रातुं.

4 *a*) T2 G4.5 अत्यर्थम्. G1 इत्थमेवेष्यते°. — *c*) K0 Ñ3 V1 B (except B1) Dn D1.5 T1 अस्मिन्. Ś1 K (except K0) अभ्यागते (for उपस्थि°). — *d*) Ś1 K1 D4 तर त्वं; K0 Ñ2 V1 B3 D2.5 तरध्वं; Ñ1 M6–8 तरतः; Ñ3 भवतः; G2 तारितं; G3 तरते. D5 तु वयं; T1 G1–3 व्यसनं; T2 G4–6 M प्लवया; Cd प्लववत् (as in text).

5 *a*) Ñ3 T G दुःखात् (for दुर्गात्). — *b*) M6–8 कन्या (for उत). V1 B Dn D1 भारत (for तारयेत्). — *c*) Ñ3 तारणात्. — *d*) = 1. 68. 47*b*. S आत्मा वै पुत्र उच्यते. — *After 5,* T2 G (except G3.5) ins.:

1622* पुन्नाम्नो नरकात्त्राणात्तनयः पुत्र उच्यते ।

(*cf.* 1. 68. 38).

6 *a*) S आकांक्षंति (G3.4.6 M6–8 °ती). T G1.2 M3 हि; G6 M6–8 ह (for च). Ś1 K D2.5 दौहित्रात्. — *b*) Ñ V1 B3 Da Dn D1.4 मयि; S यदि (for अपि). Ś1 K D2.5 त्रातुं मातामहाः सदा. — *c*) Ś1 K (except K0) Ñ3 V1 B3 D1.4 तत् (for तान्). T1 G1–3 अहं (for स्वयं).

7 *a*) S हि (for च). — *b*) M6–8 अमुं (for गते). D4 T G M3.5 लोकांतरं; M6–8 लोकं गते (for लोकममुं). — *c*) K3 Ñ3 न- (for अ-). — *d*) K0 D1.5 विनश्यति न सं°; K3 °श्येत नात्र सं°; K4 °श्येतात्र सं°; T1 विनशिष्येत सं°; T2 G4–6 विनशिष्यत्यसंशयः (G4.6 °यं); G1.3 °श्येतैव सं°; G3 °श्ये नैव सं°; M °श्येद्धि न सं°.

8 *a*) Ś1 K1 Ñ3 M6–8 ताते च हि; K0.2 D5 °ते त्वपि; K3 °ते चापि; K4 °तेपि च; G1 °तेप्यपि; G3 तथापि हि. T1 ततोहमपि ते स्वर्गं. — *b*) D5 विभ्रष्टे; M3 मम°. — *c*) K0.4 om. हि. B1.3 T2 G4–6 M6–8 विशिष्येत; D3 उच्छिद्यात्; T1 G1–3 छिद्येत. — *d*) D1 न तेषां; T2 तयेषां. Ñ3 V1 B D (except D5) M6–8 विशिष्टं. G1.2

पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्येत्तत्तेपामप्रियं भवेत् ॥ ८
पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
अनाथा कृपणा बाला यत्रक्वचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा बत ॥ १२
अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात्सबान्धवे । C. 1. 6197 B. 1. 150. 17 K. 1. 173. 17

ततस्तेपां (G4 न तत्तेपां) प्रि°.

9 ^{ab}) T1 G1.2 त्वया (for तथा). K3 पित्रा मात्रा च संत्यक्ता. Ś1 K1.4 D5 T1 G1.2 transp. मात्रा and भ्रात्रा. S (except M3) एव (for अहं). K1 D4 न संश°; B5 Da D5 °शयः; S (except M3) न संशयः. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 °मनुप्राप्य; K3 B1 G3 °तरं प्राप्ता. — ^{d}) Ś1 K1 म्रियेयम्; K3 तवेयम्; K4 नश्ये°; Ñ3 D3 भवे°; Da D4 T1 G3 म्रियेहम्; G1 भ्रंशे°; M गच्छे°. K0 न तथोचिता.

10 ^{a}) = 18^{a}. D5 त्वयि शोकविनि°; G1.2 त्वारोगे त्वयि नि°; G6 °यि रोगविनि°. — ^{b}) D5 च ते; M5 पुनः. B1 Da D1 पितः; B3 D2 पितुः; M5 पिता (for शिशुः). M3.6–8 मात्रा भ्रात्रा पुनः पिता. — K1 om. 10^{cd}. — ^{c}) Ś1 K (K1 om.) Ñ3 D5 M संतानं. D5 पिंडस्य; G1 पुत्रश्च. — ^{d}) G5 प्रतितिष्ठति. K4 D4 T2 G5 असंशयः; T1 G1–3 M (M3 *inf. lin.*) शाश्वतं (T1 °तीं).

11 ^{a}) T1 धाता (for पुत्रः). T1 G3 सखी. — ^{b}) K3.8 B5 कृच्छ्रं हि; T1 G1–3 °च्छ्रं च; G4 कृपणात्. — ^{d}) K0 3.4 Ñ2 V1 B D G3 धर्मे नियोजय.

12 ^{a}) M3.5 विवशा (for कृपणा). — ^{b}) S (except M7) °शायिनी (T2 G5 °संशया). — ^{d}) G3 विहीनं. T1 G2.3 कृपणं. Ś1 K3 Ñ3 तव; K0.2 ततः; K1 Ñ1 इव ते; Ñ2 V1 B5.6 Da Dn D1.4 सदा. B1(m as in text).3 D3 विहीना तत्क्षणादहं.

13 ^{a}) Ś1 अथवा न; K0 D5 °घास्य; T G अतस्त्वहं; M (except M5) अन्यथाहं. G4 प्रवक्ष्यामि (for करि°). — G5 (hapl.) om. 13^{b}–14^{a}. — ^{b}) K0 D5 °स्याहं; G1 बालस्यास्य; G3 काल°. K0 Ñ1.2 V1 B D विमोचनं; Cd as in text. — ^{c}) T1 M चालसं°. M (except M8) करिष्या°. — ^{d}) G1 कामं (for कर्म).

14 G5 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). — ^{a}) K3 अथ त्वयास्मि सततं. — ^{b}) K3 संत्यक्ता (for त्यक्त्वा मां). K0 D5 वै द्विजोत्तम (for द्विज°). — ^{d}) S तच्चावेक्ष° (M3.6–8 तातावेक्ष°). K0 इति; T1 G2 M3(*inf. lin.* as in text).6–8 अतः; T2 G1.4.5 उत; G3 इतः (for अपि).

15 Da om. 15^{ab}. — ^{a}) S त(G5.6 अ)तोऽस्मदर्थं (G4 अतः सुतार्थं). K0 वै तात; Ñ1 D5 धर्मार्थे. — ^{b}) Ś1 समवार्थं(sic); K1 अन्वयार्थं. — ^{d}) K0.3.4 Ñ1.2 D5 S मां परित्यज (T2 G4–6 °जेः).

16 ^{a}) B D4.5 G3 अवश्यं. Ñ V1 B D (except D5) M3 च (for ऽर्थे). Ś1 K1 Ñ3 G2.3 °रणीयार्थे (Ñ3 °र्थं). — ^{b}) D5 च; S स्म (for त्वां). B1 कालोतिगा°; D2 °त्यगा°; T2 G4–6 कालव्यतिक्रमः; M कालो व्यतिक्रमेत्. Ś1 K1 मा विकल्पोत्य(K1 °भि)गा°. — M om. 16^{cd}. — N reads 16^{cd} after 1623* (cf. v. l. 18). — ^{c}) G4 अथ (for त्वया). — ^{d}) N G1.2 भविष्यंति हिताय वै (Ś1 K Ñ D5 मे).

17 ^{a}) Ś1 K (except K1) Ñ2 V1 B3 Da2 Dn D1.4.5 त्वतः; D2 अतः; T1 तु तत्; G3 तस्मात्. Ñ1 T2 G1.2.4–6 किं तु (G1.2.4 नु; G6 तत्) तस्मात्परं दुः°; M किं चातः (M3 न्वतः; M5 त्वतः) स्यात्परं दुः°. — ^{b}) G1.2 यथा स्म; G3 अस्ति मे (for यद्वयं). — ^{c}) K0.1.4 B5 G1–3 याचमाना; K3 °मानां. G1.2 M परान्नं; G3 परान्नं तत. — ^{d}) T1 G1.2 °धावे मही; G3 °धावामहे. K0.2 (*sup. lin.*) D5 इतश्चेतश्च धावति.

18 ^{a}) = 10^{a}. D2 T G (except G3) त्वयि रोगविनिर्मु°. — ^{b}) T1 G2 °तेव (*or* °ते व-) सतां. Nīl. reads अमृतेव (=जीवन्तीव). Cd cites अमृते (=मरणरहिते) as in text. Ś1 K1 अतीवाहं सती क्लो°. — After 18, N ins.:

1623* इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम् ।

followed by 16^{cd} (Cd cites इतः प्रदाने). On the

197 9. 17 3. 17 अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ १९
ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१
ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

---

other hand, after 18, S ins.:

1624* इत्येतदुभयं तात निशाम्य तव यद्धितम् ।
तद्वचस्य तथाम्बाया हितं स्वस्य सुतस्य च ।
मातापित्रोः पुनः पुत्रा भवितारो गुणान्विताः ।
न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यतः ।

[(L. 1) T2 G (except G3) निशम्य. — (L. 3) T G2.3 °पित्रोश्च पुत्राश्च; G1 °पित्रोस्तु पुत्रास्तु.]

19 Before 19, Ś1 K1.2 D5 S (except M6.7) ins. वैशं°; K0.2.4 V1 Dn D1.4 वैशं° उ°. — b) Ñ3 निशाम्य. K2 Ñ1 T2 G4.5 °देवनं. — c) T2 G4-6 M transp. पिता and माता. Ś1 अपि (for च). — d) B3 Da G1.2 M च (for प्र-).

20 a) S तथा (for ततः). — b) S तु (G1.2 स) (for अथ). Ñ2 V1 Dn D4 M8 तदा (for तयोः).

21 a) Ñ1.3 V1 B1.3 Dn1 D1.2 T1 पितः; B5.6 तात; Dn2 D4 पितः; T2 G M8.8 पितो (for रोदीस्). Ñ2 Da transp. रोदीः and तात. Ñ1.3 V1 B Dn1 D1.2 रुद; Dn2 D4 क्रंद; T G M8.8 रोद (for तात). Ś1 K1 D5 G1.2 transp. मा and मातर्. Dn3 मा पितर्मा रुदे मातर्; M6-8 मा रोद मातर्मा तात. — b) K1 तां (for त्वं). K4 Ñ3 ब्रवीत् (for ब्रुवन्). Ñ2 V1 B D (except D5) स्वसस्त्विवति चा(Da °स्त्विदम)ब्रवीत्; S स्वसश्च (G6 M °सेति) पुनः पुनः. — c) K0.2.3 Ñ3 S transp. सर्वान् and तान्. — d) Only K0 D2 G4.6 M as in text! Ś1 K1 Ñ3 °कं क्रो(K1 सो)पतिष्ठति; K2 °कं स्रोपसर्प°; K3 °कं चोपतिष्ठते; K4 °कं सोभितिष्ठत; Ñ1.2 B1.5.6 Da D1.4 T G1-3 °कमुपस°; V1 B3 Dn °कमनुस°; D5 °कं समुस°; G5 °कमपस°.

22 a) K0 स तृणं तु समादाय. — b) K3 इदम् (for पुनर्). — c) Ñ2 V1 B D T2 G4 अहं (for तं). — After 22, G6 ins. a colophon (adhy. no. 107).

23 Before 23, G4-6 ins. वैशं°. — b) Ñ3 निशाम्य तत्; S निरीक्ष्य च. — cd) S तथा (G3 °दा) ब्रुवंतं तं बालं, and तदा (for महान्).

24 Before 24, T1 ins. वैशं°. — a) T2 G1-6 M इदमंतरमित्येव (T2 G6 °थं); cf. 1. 51. 16c. — b) K0 तत्र प्रविश्य; D4 समभिसृ°; T1 G1-3 समनुसृ°. K0 च (for तान्). — c) K4 D2 G1-4 M (except M3) एव (for इव). — d) G4.6 M8.6-8 सांत्वयामास वै गिरा; M3 (inf. lin.).8 सिंचंती वाक्यमब्र°.

Colophon om. in G6. — Major parvan: T2 G1-4 M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ś1 K0-3 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.5 M8.8 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकराक्षसवध. — Adhy. name: K0.4 बालोपश्रुतिः; Ñ1.2 V1 ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्यं; G1 पुत्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 155; Dn2 158; D4m 161; T1 156; T2 G4 M 106; G1.2 107; G3.4 105. — S'loka no.: Dn 24; M3 26.

148

1 S om. उवाच (which, here, is not om. in Ś1 K1!). — a) G4 °मूलफलं. — c) Ś1 K2 V1 B3.5 Dn D4 M8.8 °त्वाप्यपक°; K0 Ñ3 D5 M3 (inf. lin.) °त्वा ह्यपक°; K3-4 Ñ1.2 B1.3 Da D1.4 °त्वा ह्यपक°; T G M6-8 तद्विद्वित्वापकर्षेयं (T1 °कर्षामि). — d) Ś1 चेदप्यकरि°; D1 T1 चेदपि क°; G4 चेदं व्यपोहितुं; G6 चेदं परीक्षितुं.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — c) K0 अत्र; T1 G1 तव (for तु). — d) Ś1 मानुष्याणां; B4 मनुष्येण. — After 2, S ins.:

1625* तथापि तव्यमाण्यास्ये पुतदुःखस्य संभवम् ।
वाक्यं वा यदि वात्सर्थं गणु भद्रे यथातथम् ।

[(L. 1) G2.3 M3 दुःखस्यैतस्य; M4 दुःखस्येकस्य; M5-8

१४८

कुन्त्युवाच ।
कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराण्नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४
नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ९   C. 1. 6214 B. 1. 160. 9 K. 1. 174. 22

दुःखस्यैवास्य (for एतद्दुःख°). — (L. 2) G2 यथातथा.]

3 ^{b}) Ś1 नामास्ति; T2 G नामेह (for वसति). — After 3^{ab}, S ins.:

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागह्वरे गुहा ।
तस्यां घोरः स वसति जिघांसुः पुरुषादकः ।
बको नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M यस्यां. — (L. 3) T G2.4 transp. नाम्ना and वै. M3 दुरात्मा. G1.2 बकाभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः.]

— K1 om. 3^{c}–4^{b}. — T1 G1-3 repeat 3^{cd} (with v. l.) after 8, M3 after 9. — ^{d}) M3 (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च). Ś1 Ñ2 D1 अस्य (for च). — After 3, S (G3 *om.* line 1) *ins.*:

1627* प्रलम्बकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।
तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L. 1) T1 बलंब°; G3 प्रलंबाक्षः; M3 °लंभकः. T2 G4.5 मायिकः कामरूपी स; G2 M2(*inf. lin.*).5 प्रबलः (G2 लंबः) कामरूपी च. G1.2 M2 (*inf. lin.*) सु (for वै). - (L. 2) T1 M6-8 वर्षाण्यत्र; G1 °र्षाण्यद्य.]

4 K3 om. 4; K2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). T1 G1-3 M repeat 4^{ab} with v. l. (cf. v. l. 8, 9). — ^{a}) Ś1 K0.2.4 °ष्टो. Ś1 K2 Ñ3 °मांसस्य; K0.4 °मांसादो. — ^{b}) M (second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः. — In S, 4^{ab} is followed by 5^{c}–8^{d} (T G om. 6); cf. also v. l. 8, 9. — ^{d}) Ś1 K3.4 D5 T1 G1-3 इदं (for इमं). Ś1 K1 वशी for बली).

5 For S cf. v. l. 8 and 9. — ^{a}) K3.4 B (except B1) D4 T2 G M3 °न्वितं; D2 °समुच्छ्रितं. — ^{c}) T1 सत्कृते. — ^{d}) M2 पापेभ्यश्च. — After 5, S ins. a passage given in App. I (No. 91).

6 T G om. 6. — ^{a}) Ś1 transp. तस्य and विहि°. — D2 om. 6^{c}–7^{b}. — ^{c}) Ś1 K Ñ3 D5 महिषः (K3 °पं). Ś1 °श्चैव. — ^{d}) Ś1 K3.4 Ñ3 D2 D4.5 तम् (for तद्).

7 D2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) S एकैकं. Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) अपि (for एव). S पुरुषं. — ^{b}) S संप्रयच्छंति वेतनं. — ^{c}) K1 B1 संवारो; K2 न वा°; G2 सवार्यो; G3 सदारो. G2 विप्रैर् (for वर्षैर्). — ^{d}) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G1-3 °सुकरो; Cd as in text. K0 D5 नृणां. T2 G4-6 M भविष्यत्यसुखाय वै (M3 °य नः; M5 तिष्ठेत समये कृते).

8 ^{a}) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) केचिद् (for चापि). — ^{b}) K4 Ñ V1 B D2 Dn2 D3.4 यतंति; Dn1.n3 D1 वदंति; T1 यततः. — ^{d}) K0 D5 भक्षयेत्पुनः; T G भक्षयिष्यति. — After 8, T1 G1-3 repeat 3^{cd}–4^{ab} and then read 4^{cd}–5^{ab}; on the other hand, after 8, T2 G4-6 read 4^{cd}–5^{ab} (cf. v. l. 9).

9 ^{a}) Ś1 K (except K4) °प्रहो; Ñ3 °गृहो; G1.4.5 °पुरे; G3 विप्रकीर्यरुहे (sic). — ^{b}) Ñ1 B5 बकः; D5 न्यायं; T2 G2 ह्येवं; G3.4 ह्यपि (for नायं). K1 Da2 M6-8 नायम्; Ñ1 B5 स्वयम्; D5 G M3.5 न्यायम् (G6 न्यायाद्). Ñ1 इहागतः; T2 उपास्थितः; G उपाश्रितः. T1 द्वे चान्यायमुपाश्रिताः. — After 9^{ab}, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

10 एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०
ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२
विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ १३

सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४
न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।
सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्ष्यामि कथंचन ।
गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १५
सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुतरे भृशम् ।
सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।
ततो नः सहितान्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ।
— ^{c}) K4 जनपदे (for जन°). — ^{d}) Ñ3 यो वै तस्याद्य शाश्वतः; S न करोतीह (G1.2 °तीति; G3 °ति हि; G5 °ति ह) शा°. — After 9, M5 repeats 3^{cd}–4^{ab} and 5^{cd}, and then reads 4^{cd}–5^{ab}; on the other hand, after 9, M3.6-8 repeat 4^{ab}, 5^{cd}, and then read 4^{cd}–5^{ab} (cf. v. l. 8).

10 ^{b}) Ñ3 ते; D1 मे (for ये). S (except T2) दुर्बलाश्रये. — ^{c}) V1 Nil. (comm.) नित्यवास्तव्याः; D1 यस्य तूद्विग्नाः; Dn (erroneously) Nilp as in text. S सत्सु चान्येषु देशेषु. — ^{d}) S कु(G4 अ)राजविषये रताः (G1.2 °यं गताः). — After 10, K4 ins.:

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।
परित्यागं नेच्छमाना वसामो नगरे ततः ।
एकचक्रापि वसतिः स्ववाचो दुष्परित्यजः ।
दीयमाने नरकरे सततं बकराक्षसे ।

11 ^{a}) D4 पुरुषाः (for ब्राह्मणाः). K4 Cd वस्तव्याः; B6 Da D2 वास्त°. — ^{b}) M3.7 सर्वं तच्; M5 सर्वे स्व; M6 सर्वं तं (for कस्य वा). G1 वांछंति (for वा छंद-). K (except K1) D4.5 ब्रह्मचारिणः. — ^{c}) Ś1 K1.4 B1.5 Dn2 D1.3.4 M (except M5) °रेतैर्हि; Ñ1 °रेतैर्न. K1 वासं°; K4 B5 Da वस्यं°; Ñ3 रंस्यं°; Ñ2 V1 M वत्स्यंति; B6 वस्स्यं°; D2 वास्यं°. D5 °रेतैर्विहीनस्य; T G °रेते वसंत्येव.

12 After 12^{ab}, G1.2.4 ins.:

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।
— ^{c}) T G त्रयेण; M6-8 त्रयाणां. K3 Ñ V1 B D संचयेनास्य (Ñ2 उपचयेनास्य; D5 °येनेह); T G संचितेनेह. — ^{d}) Ś1 वर्जयेत्; K1.3.4 D5 वर्ध°; K3 वृद्ध°; Ñ1.3 V1 B D (except D5) तार°; M6-8 कार°.

13 ^{a}) Ñ3 कथं (for मया). K0 D5 सर्वं; D1 भेदा; S स्वेतत् (M6-8 त्यत्र) (for चेदं). — ^{b}) Ś1 transp. त्रयं and सर्वं. K0 D5 एतद् (for सर्वं). K1 उपाश्रितः. Ñ अस्माभिः समु°; S त्रितयं (M3.8 त्रयं च) समुपार्जितं (M6 °पाश्रितं). — ^{c}) K0.3 Ñ3 ताम्; K4 तम्; Ñ1.2 V1 B D त्व (for त). T G त्विमां. — ^{d}) K3 Ñ1.2 V1 B D तप्यामहे.

14 ^{b}) T1 हेतुः; G3 पापः (for वारः). — ^{c}) T G1.2.4 पुरुषं. T1 G1.2 M6-8 चैकं; G6 पेयं. — ^{d}) K0.1.4 D5 तथा; K3 यथा (for मया).

15 K3 om. 15^{cdef}. — ^{d}) D2 शक्नोमि. K0 V1 Dn D2 T1 कदाचन. B (except B1) Da D4 न च (B5 हि) शक्ष्यामि कंचन. — ^{e}) Ś1 V1 Dn D1 चैव; S चान्यां (for चापि). — ^{f}) K0 भामिनि; S राक्षसात्.

16 ^{a}) Ñ3 शोकार्णवे. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B3.5 D (except Da) T2 G °त्यसुकरे; T1 सुदुरस्त्यनुकृतो. — ^{c}) Ś1 K0-3 B1m D5 एभिरद्य; K4 B5 G1-3.5 M तैरद्य; G4 इह; G6 अहं (for एतैर्). — ^{d}) Ś1 सह (for अद्य). — ^{e}) Ś1 K1 निःसहितान्; K0 D6 स हि बकः. Ñ3 क्रुद्धः; S रक्षः (for क्षुद्रः). — ^{f}) Ś1 °भुक्ष्यति; K1.3 Ñ1.3 D4 T1 G3 °भोक्ष्यति; K3 °भोक्ष्यते; K4 सर्वांस्तो घातयिष्यति; B1.3 °भोक्ष्यते; D1 °नेवाद्य भो°; G4 °न्वै भक्षयिष्यति; M6-8 °नेवाद्यभो°. — After 16, T G ins.:

1631* दुःखमूलमिदं भद्रे मयोक्तं प्रसतोऽनघे ।
[G1.2 °क्तं पृच्छते भृशं.]

Colophon om. in Ś1. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: K0-4 Ñ V1 B Da Dn1.n3 D1.3.4 T2 M5 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name*: K3 ब्राह्मणप्रश्नः; K4 G1 ब्राह्मणवाक्यं; Ñ1.3 V1 कुंतीप्रश्नः; D4 कुंतीं प्रति ब्राह्मणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 155; Dn1 159; D4m 162; T1 157; T2 G3 M 107; G1.2.6 103; G2.4 106. — *S'loka no.*: Dn 17; M3 30. — *Aggregate s'loka no.*: Dn1 6216.

१४९

कुन्त्युवाच ।
न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४
न त्वेवदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ६
ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ७
न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किंचिन्मयि विद्यते ॥ ८
अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९ C. 1. 6229 B. 1. 161. 9 K. 1. 175. 9

149

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K (except K0) संतापः (for विषादः). — b) K1 कदाचन; T1 न किंचन. — c) Ñ3 परिदिष्टः; G4 (sup. lin. as in text) किं नु दृष्टः. K4 मे (for ऽत्र). — d) Ñ1 T G3-6 M राक्षसात् (for रक्षसः). G1.2 मोक्षयेहं निशाचरात्. — After 1, S (except M5) ins.:

1632* नैव स्वयं सपुत्रस्य गमनं तत्र रोचये ।

[Cf. 2cd. — T स्वपुत्र°; G2.4 सुपुत्र°; G3 न पुत्र°.]

2 G4 om. 2. — a) Ś1 K1 चैव (for तव). — b) Ś1 एका (for कन्या). Ś1 कन्या; K3 चैव; T1 एका च (for चैका). — c) Ś1 K2 D5 तु; K0.3.4 नु; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4 T G च (for ते). All MSS. (except K1 Ñ3 M) एतयोः (for तयोः). — d) Ś1 K1 Ñ2 V1 B6 D (except D2.4.5) तव (for तत्र).

3 b) G1 भविष्यति (for गमि°). — c) K3 T1 G4.6 M2 तदर्थं; K4 यद्°. — d) K3 दुष्टस्य (for पाप°).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K1 Ñ1 °तार्थे; D2 G2.6 °तार्थं; M (except M5) °ताय. K4 कदाचन. — d) V1 Dn D1.5 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 Ñ3 वियोजयं; V1 B3 Dn D1 वियोजयन्.

5 ab) S न त्वेतद् (T2 G6 त्वेतं; G1.2 ह्येतद्; G4 वेचं) धर्मनिस्थानां (M °निस्थत्वात्) कुलीनानां सुदुष्करं. — c) Ñ V1 Dn D1.5 M (except M5) °णार्थं. — d) K2 S चापि (T1 सोपि; M5 as in text). Ś1 K (except K0) Ñ1 Da G3 वात्म°.

6 a) K0 G1 च (for तु). T1 मम; G1.2 वधः (for मया). — b) Ś1 K0.1.4 V1 B6 Da2 G1 (before corr.) M रोचते; Dn1 योजये. — c) Ś1 K D5 ब्रह्महत्यात्महत्या वा; S °त्मवध्याभ्यां. — d)=7d. Ś1 K3.4 D1.5 श्रेयो नात्म°; K0.2 Ñ V1 B Da Dn D2.4 T1 G3.4.6 M °यानात्म°; K1 T2 G1.2.5 °यो ह्यात्म°. — After 6, G3 ins.:

1633* ब्रह्महत्या परं पापं श्रेयानात्मवधो मम ।

(cf. 7).

7 Ś1 K1 om. 7. — a) K (K1 om.) D5 G3 ब्रह्महत्या. Ñ3 °ध्याफलं प्राप्य. — b) D4 तु; G3 इह (for अत्र). — After 7ab, M5 ins.:

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रयः समाः ।

— G1 (hapl.) om. 7c–8d. — c) Ñ1 हि; B5 तु (for अपि). K3.4 °पूर्वकं कृत्वा. — d)=6d. K0.2.3 श्रेयो नात्म°; K4 °यां नात्म°; Ñ1.2 V1 B D व(Da प)रमात्म°; Ñ3 G2 M कृतस्त्वात्मवधो (Ñ3 °तो); T G3.4.6 कृतस्त्वात्म°. G5 प्रत्यवायो ह युध्यते.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Ñ1 धर्मं (for वधं). — b) B1 (m as in text) आत्मवधाद् (for एवात्मनः). M6-8 सखे (for शुभे). — d) D4 T2 G3-6 M6 मम; D5 अपि (for मयि).

9 a) Ś1 K1-4 D5 त्वस्मिन्; G1.2 ह्यस्मिन्. — b) G4 कृते (for वधे). — c) Ś1 K1 एव; K0.2.4 अस्य; D1 T G हि (G3 इह); D5 अत्र; M6-8 अनु- (for प्र-).

10 a) Ñ V1 B (except B1) Da Dn2.n3 M गृहं.

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कथंचन ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— c) K_0 D_5 हि (for च). — d) $Ñ_3$ महत् (for मतम्). $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) नृशंसो गर्हितो बुधैः.

11 a) $Ñ_3$ transp. कुर्यान् and न. K_0 B_5 अ; S (except G_3) च (for न). $M_{5.5}$ पापकं; M_{6-8} पापकृत् (for निंदितं). — b) K_0 G_4 transp. न and नृशंसं. V_1 B_1 Dn $D_{1.5}$ T G कथंचन. $Ñ_3$ न च कर्ता कदा°. — c) $Ś_1$ K_{0-2} T_1 पूर्वं. — d) S प्राहुर्धर्मविदो जनाः.

12 a) $Ñ_3$ M (except M_5) श्रेयस्तु; T G श्रेयसे. S (except $G_{1.2}$) सह दारेण. — b) D_2 °शोयं. M विनश्येयमहं स्वयं. — d) G_3 अनुमन्ये. $K_{1.2}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 B D M (except M_8) कदाचन.

13 K_1 S om. उवाच; $Ś_1$ om. the ref. — b) D_2 मम; G_4 पूज्या (for रक्ष्या). $Ś_1$ G_6 स्थिता; K_1 स्थितः; T G_{3-5} स्थितिः; $G_{1.2}$ ध्रुवं; M_{6-8} स्मृताः.

14 b) G_3 ममापत्यवि°. — c) K_0 D_4 मंत्रसंसिद्धः. — d) $Ñ_1$ T G तपस्वी. K_0 मम पुत्रो महाबलः.

15 a) $Ñ_3$ स; D_4 तु (for च). — b) G_1 transp. प्राप° and भोज°. — c) S मोचयि°.

16 a) T_2 G_1(before corr.)$_{.3-5}$ वीर्येण.

17 a) G_1 त्वयेदं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ कस्यचिद्; G_3 केन°. — b) $Ś_1$ K_1 नाहंतव्यं (sic). $G_{1.2}$ कदाचन.

18 a) K_4 D_2 चाम्यनु°; Da Dn_3 M_{6-8} चाप्यनु°; T_1 -हमनु°; G_2 चानु°. — b) $Ñ_{1.2}$ B_1 m.$_{2.6}$ Dn_1 D_4 यत्; Dn_3 D_2 यः (for यं). — c) $Ś_1$ K_4 Ñ V_1 $B_{3.6}$ Da_1 Dn $D_{1.2}$ तथा; K_1 तदा; B_5 यथा; D_4 तु यत् (for तया). T G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं. — d) D_2 विज्ञायेति. T G इत्युवाच गुरुर्हितं.

19 K_1 om. 19–20. $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4}$ T_1 om. वैशं° उ°; $Ś_1$ K_{2-4} $D_{2.6}$ T_2 G M om. उवाच. — a) $G_{1.2}$ स (for तु). — b) $G_{1.2}$ पुत्रः (for विप्रो). S transp. भार्यया and सह.

20 K_1 om. 20 (*cf.* v. l. 19). — a) $Ś_1$ transp. कुंती and विप्रः. — c) $K_{0.2.4}$ तदाम्°; M तदम्°. — d) S प्रतिजज्ञे तथेति सः ($G_{1.2}$ तथा हि सः; G_2 °थेति च).

Colophon om. in K_1. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{0.2.4}$ Ñ V_1 B D T_2 बकवध ($B_{1.6}$ एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K_4 ब्राह्मणसमाश्वासनं; $Ñ_{1.2}$ V_1 भीमबकवधाधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 157; Dn_1 160; Dnm 163; T_1 158; T_2 G_4 M 108; $G_{1.3}$ (*sup. lin.*)$_{.5}$ 109; G_{2-4} 107. — *Śloka no.:* Dn 20; M_1 21. — *Aggregate śloka no.:* Dn_1 6235.

१५०

वैशंपायन उवाच ।
करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३
कुन्त्युवाच ।
ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् । C. 1. 6243 B. 1. 162. 9 K. 1. 170.

150

1 Ś1 K (except Ko) D5 S om. उवाच. — a) B1.3 D5 S करिष्यामीति (G6 प्रतिज्ञाते तु; cf. 1b). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) अथ (for तु). G6 करिष्यामीति भा°. — c) T G °ग्मुः सहिताः सर्वे. — d) Many MSS. भैक्ष्य°. — After 1, D2 (om. lines 3–4) S ins.:

1635* भीमसेनं ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।
बुबोध धर्मराजस्तु हर्षितं भीममच्युतम् ।
हर्षितुं कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरुः ।
स समीक्ष्य तदा राजञ्श्रोतुकामो युधां पतिः ।

[(L. 1) D5 ह्यापूर्ण°; T1 G3 संपूर्ण°. — (L. 2) D5 G1–3 M6–8 हर्षितं. D5 वीरमुत्तमं; G4 भीममुद्धतं. — (L. 3) T1 G3 हर्षितं; T2 भाषितं; G1.2 तोषस्य; G5 भाषितुं; G6 हृषितुं. T1 °सावोधयद्गुरुः; G4 M3.5 °साचिंतयद्गुरुः. M6–8 °यन्प्रभुः. — (L. 4) T1 स सम्यक्तु; M प्रसमी°. M6–8 राजा. G1.2 योद्धुकामं; M6–8 ज्ञातुकामो. T1 पृथां; T2 G6 विशां (for युधां).]

2 a) Ś1 Ko.1 B3 m M5 तज् (for तं). — b) Ko.2.3 कुंती° (for पाण्डु°). — c) G6 एतत् (for एकस्). Ś1 K1 रहस्यनुप्रविश्यै°; T2 G1 रहस्यमुपवि°. — d) Ś1 तत्र; T1 सुतः; G6 परि· (for ततः). M5 ततोपृच्छत्स मा°.

3 Before 3, Ś1 T1 ins. युधिष्ठिरः; K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) युधिष्ठिर उ°. — c) K1.3 D5 T1 G1–3 M भवत्यानु°. T1 G1–3 M किंचिद्; Cd as in text. — d) Ś1 K D5 सदयं (Ś1 K1 अयं वा; D5 स्वयं वा) कर्तुमुद्यतः; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 M स्वयं (Ñ1.3 B3 M अयं) वा कर्तुमिच्छति.

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G3 एष (for एव). Ko G (except G1.5) M (except M3) एव; Ñ1 एतद् (for एष). — b) Ś1 K1 Ñ3 T1 परंतप. — c) K4 G5 °णार्थे. Ko.3.4 महत्कर्म; Ñ1 परं कृ°; D5 महाकृ°. — d) Ś1 Ko.1 मोक्षाय भरतर्षभ; G1.2 मोचयन्नगरं च यत्. — After 4, G1.3.4 ins.:

1636 बकाय कल्पितं पुत्र महान्तं बलिमुत्तमम् ।*
भीमो भुनक्ति संपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L. 2) G1 भुनक्तु. G3 संपुष्टिम्. G3 °हं तु तर्पयत्.]

5 Ś1 K1–3 S om. उवाच. — a) G4 इदं तु (for किमिदं). Ñ1 तीव्रं (for तीक्ष्णं). — b) Ñ3 V1 B D (except D1.3) M3 दुष्करं.

6 b) Ś1 G1.2 स्वपुत्रं; K3 स्वं सु°. Ko °कुमर्हसि. — c) Ś1 °वृद्धि°; Ko 3 m Ñ3 D5 °वृत्त°; K3 °वृद्ध°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 °वेद°; T2 G3–6 °विरुद्धस्; G1 लोके बुद्धिविरुद्धश्च; G2 °वृत्तिषु रुद्धस्तु. Ś1 T1 वा; Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि; T2 G M च (for वै). — d) K3 D5 T G °त्यागः. T G कृतस् (G3 त्वया). M3 transp. कृतं and त्वया. B3 मया; G3 कृतः (for त्वया).

7 a) Ñ3 बाहुं. — b) T2 G5 वयं (for सुखं). Ñ1.2 V1 B D शयामहे; G3 वसा°. — d) K (except K1) उज्जिहीर्षा°; D2 तज्जिहीर्षा°; D5 जेतुं हर्षा°. K4 M5 वयं (for पुनः).

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विप्लुता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो *नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैष ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।

---

8 D2 om. 8ab. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रजनीः (for वसतीः). — d) K4 दुष्टः (for दुःखाच्).

9 a) G2 सूर्यवीर्यस्य. — b) G3 भयात् (for वयम्). — c) G1 M अमात्यश्चापि पापात्मा. — d) B3 D5 M स (for च). Ś1 K1 प्ररोचनः (cf. v. l. 1. 132. 2).

10 a) K0 वीर्यमनुश्रि°; K2.4 Ñ3 G1-3 °र्येमुपाश्रि°; T2 G4.5 बाहुमुपा°; G6 बाहू समा°; M विक्रममासाद्य. — After 10ab, G1.2 ins.:

1637* भोक्तुमिच्छामहे मातः निःसपत्ना महामनः ।

[G2 राज्यं (for मातः) and महात्मनः (for महाम°).]

— c) G1.2 इमानन्याननुप्रासान्. — After 10, G1.2 ins.:

1638* कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ।

11 b) G3 तां तव (for कां त्वया). — c) K0.1 G1 कश्चित्; K3 G1 किंचित्; K4 B1m D2 कथं; Dn1 क्वचित्. K3 Ñ3 V1 B1.3 Da Dn1.n2 D1.6 M3.5 नु; B1m D2 T1 तु (for न). Ñ1 तु (for ते). B3 कथं नु दुःखैर्दुर्बुद्धिस्; G3 कच्चिद्दुःखेन बु°. — d) Ś1 K0 Ñ V1 B1.5 D (except Da) M3.8 विप्लुता; B3 ते लुप्ता. Ś1 K T1 G3 M3 °चेतना; G2 °सा; M5 °सं.

12 G1 om. 12. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M3 transp. युधि° and न. — b) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया कार्यो वृकोदरे (Ś1 °र्यः परंतप). — d) Ś1 धृतो (for कृतो). — After 12, T G (except G1) M3 ins.:

1639* न च शोकेन बुद्धिर्मे विप्लुता गतचेतना ।

[Cf. 11cd. G6 जानीतार्थे वृकोदरे (for the posterior half).]

13 G6 om. 13. — a) D4 विपत्तौ विप्रभवने. — After 13ab, N (except N3.8 Da) ins.:

1640* अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ।

— c) M3 अस्य (for तस्य). K4 V1 B D (except D5) M1 पार्थ; T1 सम्र (for तात). — d) T G (G6 om.) मयैषा (T1 °ता). T2 G1.4.5 °मीक्ष्यते; G3 °क्ष्यता. — M om. 13ef. — e) G3 एतावतैव पुरुषैः (sic). — f) T2 G (G6 om.) कृते. Ś1 K1 B3 यस्य (for यस्मिन्). Ñ Da1 G3 पश्यति (for नश्य°). — After 13, T G (except G6) ins.:

1641* ब्राह्मणार्थे महान्धर्मो जानतीत्थं वृकोदरे ।

[T1 जानान्यर्थं; G1.3 जानामीत्थं; G3 जानीतार्थं; G4 जानातीत्थं. G2 वृकोदर.]

— On the other hand, Ñ2 V1 B (except B1) D ins. after 13:

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ।

14 T1 om. 14. — a) T2 G1.3.5 वीर्यं; G3.4.6 M3-8 वयं (for महत्). — b) M3 वने; वीर° (for भीम°). D1 तं दृष्ट्वा भीमवि°. — Ś1 K1 (hapl.) om. 14c–15b. — c) K4 हैडंब°. Ñ1 वधे. Ñ V1 Dn D5 M3 चैवं. — d) G6 विश्वासोयं.

15 Ś1 K1 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) Ñ3 बाहोर. K (K1 om.) D2.5 बलं and भीमस्य. B6 Da D4 तु (for हि). — b) Da M (except M3) °युतबलं. Ñ3 मतं (for महत्). — c) Ś1 K1 Da M6 तेन; T2 ते च. K4 G1.3 जगत् (for गज-). — d) Ś1 °ढा गजसाह्वयात्. Ñ1p निगूढा.

16 a) M च (for न). Ś1 K Ñ3 D4 °बले(Ś1 K1 बलान्)नान्यो; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 वृकोदरेण सदृशो (B1 orig. सहितो); D2 भीमसेनबलेनान्यो; T G वृकोदरादन्यो (G1.6 हन्यो sic). — b) Ñ3 S जातो (G1 जातु) (for भूतो). Ñ3 T2 G1.4.6 M3 न जनिष्यति; G1.3 M3-8 न जनिष्यते; M5 जनयिष्यति. Ñ1.2 V1 B D (except D1.5) बलेनान्यो न विद्यते. — c) Ś1 K1 °भ्युपेयाद्; Ñ V1 B (except B3) D1.2 यो स्पर्धीयाद्; T2 G1.3 यो हि युध्याद्; G1 योभियुध्येद्; G6 °भ्युपायाद्; M3-8 यो दुरीयाद्. — d) Ñ3 V1 B6 Dn D1 चक्रधरं स्व°; B1 D2 T1 G (ex- →

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे श्रुतम् ॥ २१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शूद्रं तु मोक्षयन्राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्द्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं स भगवान्व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ २७ C. 1. 6213, B. 1. 153. 3, K. 1. 177. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G4.5) M8 °धरः स्वयं.

17 a) Ko.1 Ñ3 B1.3 D (except D1.5) T2 G3 चैव; K3 त्वेष; G1 -प्येष; G2.4 ह्येष. — c) K1.2 Ñ V1 B D G3 M3.6–8 अस्य; T1 G1.2.6 M5 यस्य. — d) = 1. 114. 13c. Da T2 G6 °चूर्णिताः. G5 गात्रेण चूर्णिताः. — After 17, M3.5 ins.:

1643* तथा हि दृष्टं स्वप्नं तु मया गतनिशे महत् ।
भुक्त्वा भीमो बकं हत्वा नागरैः परिवारितः ।
हृष्टः पुनरिमं वासमायातोऽलंकृतः शुभैः ।

18 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D6) ज्ञात्वा (for स्मृ°). — b) G5 पार्थिव (for पाण्ड°). — Ś1 K1 om. 18c–20b. — c) Ko.4 D4 प्रतीकारे च; K2.3 T2 G1.4–6 प्रती°; Ñ1.2 V1 B1.3.6 Dn D1.2 °कार्ये च; B5 प्रतिकारे च; D5 °काराय; G3 M3 °कार्यं च. K (K1 om.) वासस्य (for विप्र°).

19 Ś1 K1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ab) S च (for इदं). K3 T G M3.5 transp. लोभात् and मोहात्. M3 दौर्बल्यात् (for चाज्ञा°). K4 विनिश्चयं; T G M3.5 न च प्रमात्. — cd) K2–4 Ñ1.2 Da1 D2.5 M5 धर्मज्ञ. K2 महान् (for मया). T G M3.6–8 इदं व्यवसितं वीर बुद्धिपूर्वमिदं कृतं.

20 Ś1 K1 om. 20ab; K3 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) S °पि (M3.6–8 °मि-) निर्वृत्तौ. — c) Da1 T1 G M6–8 प्रतिकारः (G4 प्रतीकारं). Ñ1 अथ; B6 तु; G5 -स्य (for च). Ñ1 B3 D4 विप्रस्य (for वास°). — d) K4 Ñ B5 °मश्राच°. T1 परमो (for चरितो). D3 मया (for महान्).

21 c) Ñ1 S (except G5) केषुचित् (for कर्हि°). — T1 om. 21cd. — c) K3 transp. क्षत्रियः and स. — d) Ñ V1 B D (except D5) आप्नु° (for प्राप्नु°). Ñ2.3 V1 B D (except D5) मे मतिः; T2 नः श्रु°; G1 विश्रुतं; G2 न श्रुतः; G3–5 M न श्रु°; G6 निश्चितं.

22 ab) Ñ1.3 V1 B D (except D5) read क्षत्रियः after कुर्वाणः. — d) G1 लोकेषु च.

23 a) Ś1 K3 transp. एव and तु. Ko.3.4 D5 यदि; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 अर्थे च; Ñ3 T1 G2 चैव; T2 G4–6 एच च; G2 इह च; G3 इत्येह; M एव हि (for एव तु). — b) Ś1 विधिं; K1 मृधे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) मुवि (for युधि). — c) Ñ3 काले° (for लोके°). K3 °र्वेष्वेषु लो°; T2 G4–6 °र्वेषु च लो°; G1 सर्वेष्वपि च लो°; M (except M8) स वै सर्वेषु लो°. — d) B1.3 D2 रंजयति.

24 a) K3 V1 B1.5.6 Dn D1 M6–8 मोचयेत्; K4 Ñ3 B3 Da D2.4 °चयन्; Ñ3 °क्षयेत्; T1 M5 °क्षयत्. D4 राजन्; S पुत्र (T1 प्राज्ञः). — b) Ñ1.3 D2 °णा(D2 °णं)गतम्. Ś1 आवृतं. S उद्विग्नं शरणार्थिनं. — c) K1 Da D1 हि; G1.2 सत् (for इह). G3 जातः (for जन्म). — d) Ś1 K1.4 V1 B Dn3 D5 T2 G2.3 M6–8 सद्द्रव्ये; Da °द्रव्यैः; G4 स दिव्ये. Ko °सेविते; V1 Dn D1 °पूजिते; T1 °संस्कृते.

25 a) K3 Ñ V1 B D (except D2) मां; S हि (for स). — b) N (except K1) M5 पौरव°. — c) Ko °च

१५१

वैशंपायन उवाच ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २
ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरमस्त्र:; K2.3 D2 °चासुतरम्र°; Ñ2 V1 B1 Dn D4 °चासुकरम°; Ñ3 °चासुतराम°; B2.5.6 D3 Cd चासुतरम्र°; G2 °च स सुतां व्यासः. — [d]) G2 प्राज्ञ (for तस्माद्). Ś1 चैतच्; K2 एतं; Ñ2 V1 B D एवं (B3m D3 धात्रु) (for एतच्). — Ñ2 V1 B D (except D5) end the adhy., and read the colophon, after 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy.

26 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — [cd]) Ñ2 V1 B D (except D5) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्यं च विप्रेषु सानुक्रोशवती भव. — [ef]) S ध्रुवमेष (G3.4.6 M6.7 °व) महाबाहुर्विजित्य पुरु°. — After 26, N ins.:

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि ।

D2.5 cont.:

1645* मन्वादिमुनिभिः प्रोक्तं वेदविद्भिर्महात्मभिः ।
　　गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।
　　मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्तारो ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, S ins.:

1646* आगन्ता नगरं चैव तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।

27 [a]) M कथं (for यथा). B5 न्विसं; T1 G1 चैनं; T2 G3.4–6 चैवं; G2 चैतं; M चेदं. T G न नो (G1 नरो; G2 न ते) विदुः. — [b]) D4 जना (for नरा). — [c]) G3 किमर्थं; M5 तथैव. — [d]) D5 परिगृह्णेत; T G °गृह्य च; M (except M8) प्रतिग्राह्यश्च. K2 परिगृह्य पुनः पुनः. — After 27, S ins.:

1647*　　　　वैशंपायनः ।
　　युधिष्ठिरेण संमन्त्र्य ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
　　कुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्त्वयामास भारत ।

Colophon om. in G6; Ñ2 V1 B D (except D5) read it after st. 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy. — *Major parvan:* T2 G1–3 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ V1 B D3 Dn D1.2.4 T2 M3.5 बकवध (B1.3 D1 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K4 युधिष्ठिरसंवादः; Ñ1.3 V1 कुंती° युधिष्ठिरसंवादः; D5 कुंतीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*): B1 158; Dn3 161; D4m 164; T1 159; T2 G4 M 109; G1 110; G2–4 108. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6259.

151

☞ *Ñ2 V1 B D (except D5) read the last two st. of the preceding adhy. (with 1644*) at the beginning of the present adhy.*

1 Ś1 K D2.5 T1 om. उवाच; T2 G M om. the ref. — [a]) Ñ3 रात्र्यामतो°. — For 1, S subst. a passage *of 46 lines given in App. I (No. 92); D5 ins. lines 2–17 of this passage after 1[ab], and lines 19–46 after 1[cd].*

2 M6–8 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1 K2 B6 D5 भवनं; K0 T G1.6 च वनं; K3 भुवनं; G2–4 वचनं. — M8 om. 2[cd]. — [d]) K3m °भुंजयन्; V1 B1.3 (m as in text) Dn D1.2 °पादयन्; G1.2 °भोजयन्.

3 [a]) N3 V1 B3 D (except D5) क्रुद्धो (for श्रुत्वा). — [b]) N2 V1 B D (except D5) भीमस्य वचनात् (B1.3.5 D3 वचनं) तदा.

4 After 4[ab], K4 N1.3 V1 B D (except D5) ins.:

1648* लोहिताक्षः करालश्च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ।
　　आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णो विभीषणः ।

[(L. 1) Dn करालश्च. K4 लोहिताक्षः सुदंष्ट्रश्च (*for the prior half*). — (L. 2) K4 आकर्णदारितास्यश्च; Dn D4 आकर्णभिन्न°.]

— [c]) MSS. भ्रुकुटीं, भ्रुकुटिं *also.* K3 बद्ध्वा (*for कृत्वा*).

5 [c]) M विवृत्य नेत्रे संक्रुद्धः.

6 Before 6, K3 ins. बक उ°; M (except M8) बकः. — [b]) K3 परिकल्पितं; M समुपाहृतं. T1 मदर्थं पुरुषादकः.

विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः ॥ ७
ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ ८
तथापि परिभूयैनं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९
अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥ ११
ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः ॥ १३
क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् । C. 1. 6264 B. 1. 163. K. 1. 177.

— ^{d}) B5 यमसंदिरं.

7 Before 7, T2 G3 M6-8 ins. वैशं°. — ^{a}) Ś1 K1.2 V1 Dn D1 ततः (for तु तद्). — ^{b}) = 14^{d}. — ^{d}) Here and below many MSS. भुक्त (for भुङ्क्त).

8 ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रवं (for ततः). N2 सु- (for स). Ś1 K2 भैरवो. Ś1 K1 दृष्ट्वा; S कुर्वन् (G1.2 क्रोशन्). [भैरवं for भैरवं रवं (Word Haplology)?] — ^{c}) Ś1 अभ्याद्रवद्; K1 अभिद्रवन्; D4 °धावद्.

9 ^{b}) N प्रे(K1 ई)क्षमाणो. — ^{c}) K4 G2 भुक्तवानन्नं. — G3 subst. for 9^{d} पापिनं बकमोजसा, which G2 ins. after 9^{d}.

10 ^{a}) Ś1 Ko B3 G1.2 सु- (for तु). — ^{b}) Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 कुंतीपुत्रं वृकोदरं; D3 G2 °पुत्रं स रा°. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G पृष्ठे; M3 पूर्वे. — ^{d}) G3 ततः (for स्थितः). D1 पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 ^{a}) S (except M6-8) ततो. — ^{d}) For it G6 subst. 7^{d}. — After 11, G1.3.4 ins.:

1649* भीमोदरगताः पिण्डाः सान्तरालाः परं शतम् ।
रक्षःपाणिप्रहारेण संश्लिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below). — ^{a}) K4 D5 G3.6 संभूय; M3.5 तु भूयः. G1 ततः स भृशसंतप्तो; M6-8 ततो भूयः सुसं°. — ^{b}) K4 वृक्षमुत्पाट्य; M6-8 वृक्षानादाय. — ^{c}) Ś1 पुनः (for तदा). — ^{d}) Ś1 तदा ह्यभ्याद्रवद्बली; N1 पुनरभ्यपत°.

13 S transp. 13 and 14; G3 om. 13^{ab}. — ^{b}) Ko.4 भरतर्षभः (K4 °भ); T1 G4.6 M3 पुरुषर्षभ. — ^{c}) Ko संक्रुद्धः; D3 °हृष्टः; G4 °स्पृष्टः. — ^{d}) T G तस्थौ गिरिरिवाचलः (G1.2 °परः). — (After its transposition) G1.3.4 ins. after 13:

1650* स्थित्वा मुहूर्तं विश्रम्य वीरासनमुपाश्रितः ।
भ्रामयन्तं महावृक्षमायान्तं भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वोत्थायाहवे वीरः सिंहनादं व्यनादयत् ।

T1 ins. lines 1–9 of the foll. passage after 13 (after its transposition), and the rest after 14: T2 G3.5.6 M ins. the whole passage after 13 (after its transposition): G1.3.4 ins. the passage after 1650*:

1651* भुजवेगं तथा स्फोटं क्ष्वेडितं च महास्वनम् ।
कृत्वाह्वयत संक्रुद्धो भीमसेनोऽथ राक्षसम् ।
बहुकालं सुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य न त्वं भूयस्त्वशिष्यसि ।
अद्य मद्बाहुनिष्पिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् ।
अद्य प्रभृति स्वप्स्यन्ति विप्रकीर्यं निवासिनः ।
निरुद्विग्नाः पुरस्यास्य कण्टके सूद्धृते मया ।
अद्य युद्धे शरीरं ते कङ्कगोमायुवायसाः ।
मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।
[Here follows a colophon in T2 G (except G3).]
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा सुसंक्रुद्धः पार्थो बकजिघांसया ।
उपधावद्बकश्चापि पार्थं पार्थिवसत्तम ।
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवत् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G4 ins. after line 2:

1651a* हवाचाशनिशब्देन ध्वनिना भीषयन्निव ।,

and after line 3:

1651b* द्विपचतुष्पन्मांसैश्च बहुभिश्चौदनाचलैः ।

— Details of the colophon. *Adhy. no.*: T2 G3.6 110; G1.2 111; G4 109. — Line 12 = 4^{ab}; line 14 = (var.) 4^{cd}.]

— After the above, S *repeats* 12 and 14.

14 S transp. 13 and 14 (repeating 14, with

18 40 सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥ १४
ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्बहुविधान्बली ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः ॥ १५
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
घोररूपं महाराज बकपाण्डवयोर्महत् ॥ १६
नाम विश्राव्य तु बकः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ १७
भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
विस्फुरन्तं महावेगं विचकर्ष बलाद्बली ॥ १८
स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ॥ १९
तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २०
हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।

---

partial variation, after the repetition of 12; see above). — a) Ś1 Ko.1.3 D5 ग्रस्तं; T2 (first time) क्षतं; G1.2 (both first time) न्यस्तं; M6-8 (all first time) क्षिप्तं (for क्षिप्तं). — c) =7b. T1 (first time) दक्षिणेन स भुंजति; G1.2 (both first time) दक्षिणेनाप्यभुंक्त ह. — (After the transp. of 13 and 14) G1.2.4 ins. after (the first occurrence of) 14:

1652* शकटान्नं ततो भुक्त्वा रक्षसः पाणिना सह ।
गृह्णन्नेव महावृक्षं निःशेषं पर्वतोपमम् ।
भीमसेनो हसन्नेव भुक्त्वा त्यक्त्वा च राक्षसम् ।
पीत्वा दधिघटान्पूर्णान्घृतकुम्भाञ्शतं शतम् ।

After (the repetition of) 14, G1.2.4 ins:

1653* तद्रक्षःप्रहितं वृक्षं महाशाखं वनस्पतिम् ।
गृहीत्वा पाणिनैकेन सव्येनोद्यम्य चेतरम् ।
रक्षोवदनमुद्वीक्ष्य भृकुटीविकटाननम् ।
दर्शयन्रक्षसे दन्तान्प्रजहासाशनिस्वनः ।

15 a) K1 पुरुषादस्य; T1 पुनरुद्धृत्य. — b) G3 नृप (for बली). — d) G6 तांश्चैव (for भीम°). D5 रक्षसे (for पाण्ड°). G1.2 भीमोऽपि बलवान्रणे. — After 15, G1.2.4 ins.:

1654* सर्वानपोहयद्वृक्षान्स्वस्य हस्तस्थशाखिना ।

16 a) G6 वृक्षयुद्धमभूद्भीमं. — b) G1.2 वृक्षपं(G1 °दं)डविना°; G3 अहो महिविना°. — c) T G3-6 सु(G3 अ)घोरं वै (for घोर°). K Ñ1.2 M तदा राजन्. G1.2 सुघोररूपं राजेंद्र. — d) T G3-6 तदा (for महत्). Ñ3 V1 B D (except D5) नरराक्षसराजयोः; Ñ2 नरराक्षसयोर्महत्.

17 a) Ś1 K1 वाचा वि(Ś1 श्र)द्राव्य (for नाम वि°). G1.2 स (for तु). — b) Ko समभिद्रुत्य. — D2 (hapl.) om. 17c-19b. — c) Ś1 K1 G4.6 प्रतिजग्राह. — d) Ñ3 T1 M महाबलः; D4 °बली.

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) M तु (for अपि). — b) Ñ1 S परिगृह्य; D2 °त्स्वज्य. Ñ1 D1 M6-8 °भुजं. — 18cd is repeated at the end of passage No. 93 of App. I. — c) B1 विस्फुरन्. V1 Dn D1 °बाहुं; T1 °वेगाद्. — d) B3 M °र्षे महाबल°. — After 18, Ko ins.:

1655* परिभ्रमणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणावसर्पैस्तावन्योन्यं प्रत्यरुन्धताम् ।
उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।

A passage given in App. I (No. 93) is ins. in M after 18, in T G after 20

19 D2 *om.* 19ab (cf. v. l. 17). — a) M वि° (for स). — b) M कर्षंश्च (M8 च कर्षन्) युधि पांडवं. — c) D5 G1.2 सम(D5 °मा)युध्यत; G3 समायु°. — d) Ñ V1 B1.6 Dn D1.4 T1 क्रमेन (Ñ2 क्रमेण); G1.2 वेगेन. — S repeats this st (with v. l.) at the end of passage No. 93 of App. I (cf. v. l. 18).

20 S *repeats* this st. (*with* v. l.) *in the course* of passage No. 93 of App. I. — b) M तत्र भूमिरकंपत. — c) G1.2 °मात्रान् (*for* °कायान्). M पादपान्वीरुधश्चैव. — d) *Dn T2* घूर्णया°. Ko.2.3 D5 G3 भूशं; M च तौ (for तदा). — After 20, T G ins. a passage given in App. I (No. 93), which is ins. in M after 18.

21 a) M सं भीमो (for तद्रक्षः). G1.2 हीयमानबलं रक्षः. — b) T2 G3-6 संदृश्य; M8 निरी°. Ko Ñ2 V1 B D (except D5) M पुरुषादकं; Ñ2 भरतर्षभः; T1 G1-3 पुरुषर्षभ°. — c) T2 G3.4.6 निष्पीड्यमान°. M8 निक्षिप्य; M6-8 निहत्य. T1 भीमो; G1.2 पश्चात् (for भूमौ). Ñ1 M पादा°; V1 B D (except D1) जानु°; T G3-6 पश्चात् वै; G1.2 भूमौ तु (for पाणि°). — d) M समाहत्य महाबल°.

22 a) G1.2 जानुनी भूमौ. — b) T1 परिपीड्य; M6 अभि°. Ñ2 बलादरिः; T G3-6 महाबलः; M वृकोदर°. G1.2 दक्षिणेतरपाणिना. — c) Ś1 K2 प्रतिजग्राह. G1.2 संपीड्य पाणिना राजन् (see below). — d) M6-8 °पार्श्वं. — After 22, G1.2 ins:

1656* जानुभ्यारोप्य तत्पृष्ठं महाकायं यमक्षय ह ।
निक्षिप्य भूमौ पाणिभ्यां पार्श्वौ भिन्दिवेव ह ।

23 K1 om. 23abc; G1.2 om. 23cd. — a) S (G1.2

निष्पिष्य भूमौ पाणिभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ २१
ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।
बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २२
सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ २३
ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात्प्रादुरासीद्विशां पते ।
भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।
तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः ।
निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ १
तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।
सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ २
न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् । C. 1. 6298 B. 1. 164. 4 K. 1. 178. 5

---

om.) तु (for च). — c) Ś$_1$ रक्षसः (for पाण्ड°). T$_2$ G$_{4-6}$ M वास(G$_{4.5}$ °सां)स्यादाय पांडवः. — cd) S (for G$_{1.2}$ see below) बभंज तद् (G$_3$ स) तदा रक्षो (for c). — K$_2$ D$_4$ M वि(M$_{6-8}$ व्य)नदद्भैरवं रवं; Ñ$_3$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.2.5}$ G$_3$ र(B D$_{1.2}$ रु)वंतं (B$_3$m G$_3$ नदंतं) भैरवं रवं (D$_5$ °वान्रवान्). G$_{1.2}$ नदंतं भैरवरवान्विसृजंतं जलं मलं.

24 b) T G प्रसुस्राव वि°. — c) K$_4$ भ्राम्यमाणस्य; T$_2$ G$_{4-6}$ हन्य°. — d) M तदा (for तस्य). — After 24, K$_4$ reads 1657* (cf. v. l. 1. 152. 1); while T$_2$ G$_{5.6}$ M read 1. 152. 1^{ab}, M repeating it in its proper place. *In G$_{1.2.4}$, on the other hand, 24 is followed by (the* first occurrence of) 1. 152. 6 (reading for 6^{cd}: नगरद्वारमासाद्य पादावादाय चाक्षिपत्), which (*viz.* 1. 152. 6) M reads (also for the first time) after (the *first* occurrence of) 1. 152. 1^{ab} (reading for 6^{cd} नगरद्वारमासाद्य व्युत्ससर्ज महाबलः).

Colophon om. in Ko T$_1$; G$_3$ reads the colophon after 1658*, G$_4$ after 1. 152. 1, and T$_2$ G$_{5.6}$ after 1. 152. 1^{ab}. — *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan.* Ś$_1$ K$_{1-4}$ Ñ V$_1$ B Da Dn$_{1.n2}$ D$_{1.2.4.5}$ T$_2$ M$_8$ बकवध (B$_1$ एकचक्रायां बकवध). — *Adhy. name:* N$_{1.2}$ V$_1$ बकभीमसेनयुद्धं; G$_{1.2-6}$ M$_{2.6-8}$ बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_1$ 159; Dn$_2$ 162; D$_4$m 165; T$_2$ G$_{5.6}$ M 111; G$_{1.2}$ 112; G$_3$ 109; G$_4$ 110. — *S'loka no.:* Dn 28; M$_2$ 32. — *Aggregate S'loka no.:* Dn$_2$ 6287.

152

1 Ś$_1$ K Da$_1$ D$_{2.5}$ S om. उवाच; Ko Ñ$_3$ T$_1$ om. the ref. — M reads 1^{ab} after 1. 151. 24, repeating it here. — Ñ V$_1$ B D (except D$_3$) ins. after वैशं° उ° (resp. its v. l.): K$_4$, after 1. 151. 24:

1657* ततः स भग्नपार्श्वाङ्गो नदित्वा भैरवं रवम् ।
शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्बकः ।

[(L. 1) K$_4$ भग्नपृष्ठांगो. B$_{1.3}$ D$_2$ नर्दित्वा; Da नादित्वा.] — b) T G जनः सर्वोथ. Ñ$_3$ तु (for अथ). — After 1^{ab}, G$_2$ again reads 6 (cf. v. l. 1. 151. 24), while T$_2$ *G$_{5.6}$ read the (transposed) colophon.* — d) *M* सर्वे च (for सहैव). Ko$_{.3.4}$ D$_4$ परिचारकैः; G$_{1.2}$ °वारिभिः; M$_{3.5}$ °चारकाः; M$_{6-8}$ °चारिणः. — After 1, G$_4$ reads the colophon. — T G ins. after 1 (G$_4$, after the transposed colophon):

1658* ततस्तु निहतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।
बालाः परमसंत्रस्ता भीमं शरणमाययुः ।

[(L. 1) G$_{1.2}$ तं (for तु). — (L. 2) T$_1$ वातिकाः (sic); G$_{1.2.4}$ पौराः (for बालाः). — After the prior half of line 2, G$_{1.2.4}$ ins.:

1659* बकस्य परिचारकाः ।
आरामोद्यानचैत्यस्थाः क्षुद्रदेवालयाश्रिताः ।
भीमं दृष्ट्वा शौर्यराशिं.]

After 1658*, G$_3$ reads the colophon.

2 a) T$_2$ G$_3$ भीमान्; M$_3$ गतान् (for भीतान्). D$_2$ विगतान् ज्ञात्वा. — bc) G$_{1.2}$ दृष्ट्वा च शरणागतान् । बलवान्सांत्वयित्वा तान्. — d) G$_3$ समयेव (for समये च).

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।
आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।

T_1 अपि; $G_{1.2}$ स (for च). D_5 M समयं च न्य(D_5 ॰नि)वेदयत्.

3 ^{a}) M_{6-8} भूमौ (*for* भूयो). — ^{b}) K_2 अभि; V_1 B D इति (for इह). — ^{c}) $Ś_1$ S च (for हि). K_1 गतिः शीघ्रं. — ^{d}) K_2 D_5 S भविष्यति (for भवे°).

4 Before 4, T_2 G_{4-6} M_{6-8} ins. वैशं°. — K_1 (hapl.) om. 4^c–5^b. — ^{c}) D_n G_6 संप्राहुः; G_4 तं चाहुः. T_1 G_{1-3} एवमेवास्त्विति प्राहुः ($G_{1.2}$ प्रोच्चवा). — ^{d}) $G_{1.2}$ गृहीत्वा; $G_{4.5}$ जजल्पुः (for जगृ°). M_{6-8} तत् (for तम्). G_3 समयं जगृहुः (by transp.). — After 4, S ins.:

1660* सगणस्तु बकभ्राता प्राणमत्पाण्डवं तदा ।

[$G_{1.2.4}$ भीमसेनं प्रणम्य च; M प्रणिपत्य च पांडवं (for the posterior half).]

— Before 1660*, $G_{1.2.4}$ ins.:

1661* तत्पुरोपवनोद्यानचैत्यारामान्विसृज्य ते ।
विभीतककपित्थार्कप्लक्षशाल्मलिकाननम् ।
प्रपेदिरे भयत्रस्ता भीमसाध्वसकातराः ।

(cf. 1659*); and after 1660* they ins.:

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पितृकाननम् ।

5 K_1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) $Ñ_1$ तानि (for तत्र). — ^{c}) K_1 प्रतिद°. — ^{d}) T G यथा (*$G_{1.2}$* तथा) नगरवासिनः.

6 After 6^{ab}, S (*$G_{1.2}$ om. lines 3–4*) *ins.:*

1663* निष्कर्णनेत्रं निर्जिह्वं निःसंज्ञं कण्ठपीडनात् ।
कुर्वन्तं बहुधा चेष्टां स भरादमकर्पत ।
स एव राक्षसो नूनं पुनरायाति नः पुरीम् ।
सयालवृद्धाः पुरुषा इति भीताः प्रदुद्रुवुः ।

[(L. 1) T_1 निष्कीर्णनेत्रं; G_3 विकीर्ण°. $G_{1.2}$ कर्णपीड°; G_3 करपीड°. — (L. 2) T_1 G_1 चेष्टाः. T_1 M पुरद्वारं समकर्षत. — After line 2, $G_{2.4}$ ins.:

1664* आच्छिद्य बाहू पादौ च शिरश्च स वृकोदरः ।
द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्त्वा पुनरागात्स मारुतिः ।

— (L. 3) T_1 G_3 पुरं. — (L. 4) G_3 इति मत्वा.]

— ^{d}) S नगरस्य जगाम तं (G_3 M ह). — After 6, N *ins.:*

1665* दृष्ट्वा भीमबलोद्धूतं बकं विनिहतं तदा ।
ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजग्मुस्ततस्ततः ।

7 ^{a}) $K_{0.2.4}$ तु; K_1 स्म (for स). $Ñ_3$ तद्धत्वा. G_3 ततो भीमो बकं हत्वा. — ^{b}) K_2 °वेश्मनि; G_3 °वेश्मसु. — After 7^{ab}, D_5 T G ins.:

1666* बलीवर्दौ च शकटं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T_2 G_{4-6} सशकटं. G_3 निवेद्य च (for न्यवेद°).]

$G_{1.2.4}$ cont.:

1667* तूष्णीमन्तर्गृहं गच्छेत्यभिधाय द्विजोत्तमम् ।
मातृभ्रातृसमक्षं च गत्वा शयनमेत्य च ।

— ^{c}) S च ततस्सर्वं (for यथा°). — ^{d}) *$Ś_1$* $K_{1.3}$ राज्ञे; $K_{0.2.4}$ राजन्. S राज्ञौ (M राज्ञे) युद्धमभूद्यथा. — After 7, $G_{2.4}$ ins.:

1668* अक्षितोऽस्म्यद्य जननि हतिर्मे दशवार्षिकी ।

8 ^{a}) $G_{1.2}$ केचिन्नरा. S (*except M_8*) विनिष्क्रम्य. — ^{b}) *Some MSS.* कल्यम्; *Cd as in text.* $K_{0.4}$ $Ñ_{1.2}$ *D_5* तं; K_2 च (*for* तु). — ^{c}) K_{0-3} निहितं. $Ś_1$ K_1 तं तु; $K_{0.2.4}$ D_5 तत्र (for भूमौ). — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_3) D_5 घोरदर्शनं (for रुधिरो°).

9 ^{a}) S °प्रतिमं. — ^{b}) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 भयानकं. — After 9^{ab}, K_4 $Ñ_{1.2}$ V_1 B D ins.:

1669* दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागराः ।

— ^{c}) S पुनर् (for ततो). — ^{d}) T G अददुः. $Ś_1$ K• • $G_{3.6}$ M_8 परे (for पुरे).

10 ^{a}) D_1 सहस्रशस्तदा राजन्. — ^{b}) *G_3* नानाजना — ^{c}) K_3 तत्र गच्छन्; D_n ततो जग्मुः; *D_5 T_1 $G_{1.2.4}$* त जग्मुः. — ^{d}) G_3 सस्त्रीका वृद्धबालकाः. — After 1 *$G_{2.4}$ ins.:*

1670* ददृशुस्ते बकं सर्वे विस्मितास्तं गिरोपमम् ।

दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्वे एव विशां पते ॥ ११
ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥१२
एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५
प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥१६
स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ १८
ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९　C. 1. 6315 B. 1. 164. 2 K. 1. 178. 2

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं बकवधपर्व ॥

निःशृङ्गवृक्षं निर्गुल्मं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।

11 After 11^{ab}, G2.4 ins.:

1671* विस्मयोत्फुल्लनयनास्तर्जन्यासक्तनासिकाः ।

— ^{c}) S अर्चयामासुः. — ^{d}) B1 T G M5 सर्वाण्येव विशां पते (G2 प्रार्थनानि पुरा भयात्).

12 M6-8 om. 12^{ab}. — ^{a}) Ko.3 M8 परिणयामासुः; K2.4 Ñ1 M8 ते गणया°; D5 चागणया°; T G परीक्षया°. — ^{b}) G2 रक्षसः (for भोज°). — ^{d}) K (except K1) D5 T G सर्वमेव. Ñ V1 B D (except D5) ते (for तत्).

13 ^{a}) Ñ1 सु-; Ñ2.3 V1 B D स (for तु). S पृच्छ्यमानो (M एवं पृष्टो) बहुविधं (T1 -थ विविधं). — ^{b}) Ś1 K तु; M स (for च). — ^{c}) M इति (for इदं). Ko.3.4 इदं ब्राह्मणसत्तमः; T G काश्यपो नामत(T1 गौतम)स्तदा.

14 Before 14, T G ins. ब्राह्मणः. — After ब्राह्मणः, G3 ins.:

1672* अद्य ते राक्षसो वारः पूर्वमुद्घोषितो मम ।
　　ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरौकसः ।

— ^{a}) Ś1 K2.4 Ñ3 मामशनं; Ko च मापन्नं; K3 च मामार्तं; S मामनिशं. — ^{b}) G1.2 बंधुभिः सह (by transp.); M3.5 सह बांधवैः. — ^{d}) G3 मंत्रशिक्षा-. Ñ2 V1 B D (except D5) महामनाः.

15 ^{a}) Ś1 Ko.1 परिदृष्ट्वा; K3.4 Ñ1.3 D5 °पृष्ट्वा. K1 मां पूर्वं. M3.5 परिपृष्ट्वा च सर्वं मां. — Ñ1 om. 15^{c}-16^{a}. — ^{d}) N विश्वास्य प्रहस°; G1 समाश्वास्य हस°.

16 Ñ1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2.4 Ñ3 T1 G (except G3) तस्माद्. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) अन्नमेतद्. Ko दुरात्मनः. — ^{c}) S तन्निमित्तं. T1 इदं; G1 भयात् (for भयं). K (except K1) चात्र (for चापि). — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °ति चाब्रवीत्.

18 G2 transp. 18 and 19. — ^{a}) T1 M (except M5) तु (for ते). M (except M5) चैव (for सर्वे). — ^{b}) Ko.4 क्षत्रियाश्चैव वि°. — ^{c}) Ś1 त्रिदि°; K1 विहि° (for मुदि°). — ^{d}) Ś1 Ko.2.3 ब्राह्म-; D5 G3 ब्राह्मयं. Ś1 K1 -महस्तदा; D2.5 -महोत्सवं; T G M5 -महत्तदा.

19 G2 transp. 18 and 19; Ko transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{a}) Ś1 K4 B (except B3) Dn1.n3 D1.4 G1 M6-8 जनपदाः. — ^{b}) Before आजग्मुः, Ś1 Ko.1 ins. हि; K3 अपि; T2 G1.5.6 च; G3 तु (to avoid hiatus!). M5 तत्पुरं (for नगरं). G2 M3.6.7 आजगाम (G2 समाजग्मुः) पुरं प्रति. — ^{c}) T1 G1.2.4 M5 तम् (for तद्). D5 G3 तदद्भुतमिमं. N M5 दृष्ट्वा. — ^{d}) S चाभवन्. — After 19, K2.4 ins. (the *phalas'ruti*):

1673* श्रुत्वा बकवधं यस्तु वाचकं पूजयेन्नरः ।
　　तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।
　　नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।
　　महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् ।;

while S (except T2 G3) ins.:

1674* वेत्रकीयगृहे सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
　　विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।
　　न वै न संभवेत्सर्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
　　इति सत्कृत्य तं पौराः परिवव्रुः समन्ततः ।
　　अयं त्राता हि नः सर्वान्पितेव परमार्थतः ।　[5]
　　अस्य शुश्रूषवः पादौ परिचर्य उपास्महे ।
　　पशुमद्दधिमच्चान्नं परं भक्ष्यमुपाहरन् ।
　　तस्मिन्हते ते पुरुषा भीताः समनुबोधनाः ।

१५२

जनमेजय उवाच ।
ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् ।
अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३
स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।
उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५
कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।
राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः संप्राद्रवन्पार्थाः सह मात्रा परंतपाः ।
आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवाः संशितव्रताः ।
वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिणः ।
अवसंस्ते च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।
मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकालं सहोषिताः ।

[(L. 1) M °गृहाः सर्वे. — (L. 3) T2 G1.4.5 इहैव; G3 न चैव (for न वै न). — (L. 5) G1 M3.6–8 परमार्थवित्. — (L. 6) G1.5 परिवार्य; G6 प्रतिवारम्. — (L. 7) G3.6 °न्नं वरं. — (L. 8) T2 G1.4 समबोधयन्; G2 अनुबोधनात्. — With lines 11–12 cf. 1. 153. 2. — (L. 13) G2 °कालं समाहिताः.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–3.4 Ñ V1 *B* *Da* Dn1 n2 D1.2.4.5 T2 M6 बकवध (B1 एकचक्रायां बकवध); to it Ś1 Ko–3.4 Ñ V1 D1 M6 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 ब्राह्मणमहोत्सवः; K6 बकासुरवधः; Ñ1.2 V1 बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 (in figures) 163, and (in words) *160*; *D4m* 166; T1 160; T2 G3.6 *M* *112*; *G1.2* *113*; *G5* *110*; G4 111. — *S'loka no.:* Dn 21; M6 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6308.

153

1 K1 D5 S om. उवाच. — a) B1 D2 तत्र (B1m as in text); S सदा; Cd तथा (as in text). — K6 T1 (hapl.) om. 1c–2b. — c) N1 अतः परं. T2 G3–6 M सदा महान्; *G1.2* नरव्याघ्राः; *G3* द्विजश्रेष्ठ. — d) Ś1 K (K6 om.) Da D1.4 G1.2 M किमकुर्वत.

2 K6 T1 om. 2ab (cf. v. l. 1). Ś1 *K2.3* *D2.5* *S* om. उवाच. — a) *T2* *G* तत्र ते न्य°. — c) *T2* *G* नरव्याघ्रा (G3 °घ्र) (for परं ब्रह्म). Cd cites ब्रह्म (= वेदः).

3 a) D4 M कतिपयाहस्तु; T G कदाचित्काले तु. — b) Ko.3–4 Dn (erroneously) D3 N1lp शंसित°; K1 N3 संश्रित°. G1 ब्राह्मणाः संशितव्रताः; G3 ब्राह्मणस्य यतव्रतः. ❀ Nil.: शंसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शंसा प्रशंसा संजाता यस्य तत् शंसितं व्रतं यस्य सः। प्रशस्तव्रत इत्यर्थः।❀ — c) Ś1 K1 Ñ1 V1 °श्रयार्थे; *K3.4* B D °र्थी; Ñ3 °महार्थी. — d) Ñ1.3 V1 Da Dn D1 ब्राह्मणस्य जगाम ह; S °स्यागमत्तदा (G1 °गमंस्तदा).

4 a) G3 संयमात् (for स सम्यक्). T G1.4–6 तु; G3 तान्; *M6* (both) तु and तं. — *D1* (hapl.) *om.* *4b–5c*. — b) Ñ1.3 V1 B D विप्रं (for विद्वान्). Ś1 महर्षभम्. G1.2 विद्वान्महर्षिसत्तमान् (*G2* °मः). — *K2* om. *4cd*. — d) S तथा (T2 G1.6 सदा). Ñ1.2 V1 *B* *Da* *Dn* *D2* °तिथिव्रतः; D4 T1 °तिथिप्रियः; *T2* *G4–6* °तिप्रियंवदी; *G1.2* M °तिथीन्प्रति.

5 D2 om. *5abc* (cf. v. l. 4); K3 reads *5* after *9ab*. — b) Ś1 K1 नरर्षभ. S कुंती च भरतर्षभ. — d) *Ñ2* V1 B Da Dn D1.4 कथयंतं; *D2* *T* *G* (except *G2.4*) *M5.8* °यंतः. N1.3 V1 *B* *D* शुभाः; *G3–4* तथा; *G1* (both) तथा and सदा.

6 a) N (except *Ñ1*) च (for स). — b) Ñ1.3 V1 B D (except *D5*) सरितस्तथा (*Ñ2* °दा). — Ś1 K1 Ñ1 *G2* (hapl.) om. *6cd*. — c) *Ñ2* V1 B D (except D5) T G1.4–6 राज्ञश्च. Ñ2 V1 B D (except D5) °श्चर्यान्; T1 *G1.4–6* °श्चकारान्; G3 °श्चर्येशान्. — d) Cf. 6b. Ñ1 V1 B D (except *D5*) देशांश्चैव पुराणि च; T2 G1.4–6 M1.6 पुराणि च वनानि च.

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९

कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १
सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा । C. 1. 6330 B. 1. 160. 3 K. 1. 180. 3

---

7 a) Dn1.n3 तथा (for तत्र). — c) Ñ2.3 V1 B5.6 D4 पंचालेषु. — d) M5 °सेनीस्वयं°.

8 a) T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्). — b) T1 चोत्पत्तिं; T2 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिं). — d) K1 G3 महामते.

9 a) G1.3.6 तम् (for तद्). K1 D2 °मिमं; D4 °मिदं (for °तमं). K1 दृष्टे (for श्रुत्वा). — b) K2.4 तस्य लोके (by transp.); K3 ब्राह्मणस्य. T G पांडवाः सत्यविक्रमाः (G2 °वास्ते महाबलाः). — After 9ab, K3 reads 5. — d) K3 तां कथां (by transp); K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) कथां ते (or कथांते); cf. 7b. Ś1 K2 Ñ3 मनुजर्षभं (Ñ3 °भाः); K0.2–4 D5 मनुजोत्तमाः; M5 भरतर्षभाः.

10 Before 10, Ś1 K0.1 T2 G1.4–6 M6–8 ins. पांडवाः; K2–4 Ñ V1 B D पांडवा ऊचुः. — b) T1 संभवः (for पाव°). — cd) A few N MSS. वेदी°. S संभवो वेदिमध्ये (M °ध्यात्) च (T1 G2 तु) कथं कृष्णा व्यजायत.

11 a) G2 द्रोणो. T1 G3 M5 महेष्वासः. — b) T1 om. 11b. Ś1 K D5 सर्वास्त्राण्युपशिक्षत (K1–3 °क्षितः; D5 °क्षतः); T2 G °शिक्षयत्. — After 11ab, S ins.:

1675* धृष्टद्युम्नो महेष्वासः कथं द्रोणस्य मृत्युदः ।
[T1 om. prior half.]

— c) Ñ V1 B (except B1) D (except D2.4.6) विप्र सखायौ; T1 G2.3 प्रियसहायौ. — d) K2 तु; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T2 वा (for च). G (except G1.3) कृतेनघ.

12 Before 12, Ś1 K1–3 D2.5 S (except T1) ins. वैशं°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — a) Ś1 K1 M3 संचोदितो; K0 D5 तैर्नो°; K3 संनो°; Ñ3 वै चो°; G2 तैः क्रोधितो. S विप्रो (for राजन्). — b) D1 विप्रश्च; T G राजन्स; M पांडवैः. D1 पुरुषर्षभः; G3.5 (inf. lin.) °र्षभाः; M भरतर्षभ (M6.7 °भैः). — d) M6–8 द्रौपद्याः सं°. Ś1 T1 तथा.

Colophon om. in T G2.3.5. — *Major parvan:* G1.4.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan.* K0 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it K0 Ñ1.2 V1 B5 add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1.2.4 Ñ3 B6 Da Dn1.n3 D1.2.5 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B6 Da D1.2 संभव). — *Adhy. name:* K0.4 D5 पांडवप्रश्नः; K3 द्रौपदीसंभवकथनं. — *Adhy no* (figures, words or both): Dn3 164, D4m 167; G1 114; G4 112; G6 M 113. — *Śloka no.:* Dn M3 12. — *Aggregate śloka no.:* Dn3 6320.

154

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 121–122 and 128.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — Cf. 1331*. — a) G4 गतो (for महान्). — b) T2 G4.5 बभूव स; G3 बहुवर्षं (for बभूवर्षिर्). — c) A few MSS भार°. K (except K1) D5 महातेजाः. — d) K0.2.3 B6 Dn1.n3 D2 शंसित°; K1 D5 संश्रित°.

2 Cf. 1331*. — a) Ś1 K1 Dn2.n3 (both latter erroneously) G1–3 Nilp ततो (for गतो). — b) T2 G1 M नदीं (for सतीम्); see below for T1. — 2cd – (var.)

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ३
तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९

राम उवाच ।

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

---

1. 121. 3^cd. — ^c) T1 सतीं ददर्शाप्सरसं. — ^d) K1 निशि; G2 मुनिः (for ऋषिः).

3 3^ab =(var.) 1. 121. 4^ab. — ^b) K1 वसने. T2 G (except G1.6) व्याहर°. Ko.3.4 D2.5 M वासो व्य(M6.8 व्य)पहर°. — For 3^cd cf. 1334*. — ^d) Ñ1.2 V1 B D (except D1) तदा (for ततः).

4 Cf. 1334*. — ^a) Ś1 K1.2 Ñ1.3 T1 G3 M5 तस्य (for तस्यां). G3.6 संरक्त°. — ^b) K3 T1 G2.3 कौमारव्रत°. — After 4^ab, G2.4 ins.:

1676* पश्यतो योनिसंस्थानमन्यावयवसौष्ठवम् ।

— 4^cd =(var.) 1. 121. 4^cd. — ^c) Ñ2 V1 B D (except D5) चिर° (for हृष्ट°). T2 G1.3.6 तस्य रेतस्तु च°. — ^d) Ś1 Ko.1 D1 T1 G2.4.5 आददे.

5 =(var.) 1. 121. 5. — ^c) Ś1 T2 G4 transp. स and च. — ^d) G3 कृत्स्न° (for सर्व°).

6 =(var.) 1. 121. 8. — G3 (hapl.) om. 6–8. — ^a) Ś1 T1 G2 भार°. K1 G2 च (for तु). T2 G1.4–6 °द्वाजसखा ह्यासीत्. — ^d) Ś1 K1 तथा (for तदा).

7 =(var.) 1. 121. 9. — G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^b) K4 पार्थिव; G2 पार्षदः. — ^d) Ś1 K1 भरतर्षभ; Ko.3 चरितव्रतः; M6.8 °र्षभ.

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 6). — 8^ab =(var.) 1. 121. 10^ab. — ^b) Ko पार्थिवो (for द्रुपदो). — For 8^cd cf. 1. 121. 16. — ^d) G3 सर्वतः (for °शः).

9 =(var.) 1. 121. 17. — ^a) T2 हेन (for वनं). — ^b) K (except Ko) D5 °द्वाजस्य; T1 G2 सं (for सु). — ^d) M3 transp. विद्धि and द्रोणं. Ñ V1 B D (except D5) द्विजोत्तम; G (except G2) °र्षभं; M6-8 नरर्षभ.

10 Cf. 1. 121. 20. — K1 S (but not Ś1) om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^a) Ñ3 D5 अत्र; G3 अन्यद् (for अद्य). — ^b) Ñ1.2 V1 B3.5.6 Da Dn D1.2.4 मया सम°; Ñ3 ममैतम°; D5 M6-8 ममेदम°; T2 G (except G3) M5 ममैतद°. — D5 om. 10^cd. — ^c) Ko-2 D1 च for the first वा, and Ś1 च for both. — ^d) K (except K1) अन्यतमं; Ñ2 V1 Dn D1 एकतमं; B D3.4 एकतरं; T1 अत्यंतरं; M6-8 अद्य परं. K1 M6-8 शृणु.

11 Cf. 1. 121. 21. — K1 S (but not Ś1) om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^a) G1 transp. च and एव. — ^b) K (except K1) ससंहाराणि भार्गव. — ^d) A few MSS. अर्हसि. Ś1 मां; Ko.3 नो; B5 वै (for मे).

12 G2 M6-8 om. ब्राह्मण उ°. K1 वैशंपायनः; K2 Ñ3 वैशं°; T1 G3 ब्राह्मणः; T2 G1–6 रामः. — ^ab) =(var.) 1. 121. 22^ab. G3 ब्राह्मणः स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगु°. — 12^cd =(var.) 1. 121. 23^cd. — ^c) Ñ1.3 D5 T2 G3 M3.5 तु तद्; Ñ2 V1 Dn D1 सदा; T1 G1.4.5 तु सं; G6 च सं (for ततो). D5 सर्वं (for द्रोणः). G3 द्रोणोऽपि प्रतिगृह्यास्त्रं.

13 M6-8 om. 13^a, transp. 13^b and 13^c, and om. 13^d! — ^a) Ko.2.4 संहृष्टमनसश्चापि; Ñ V1 B D M3.5 °मना द्रोणो. — ^b) T G सद्यो न्यपर्सद; M6-8 °संमतात्. — ^c) Ñ1 Dn3 (erroneously) D1 T2 G1.6 °मुप्राप्य (apapāṭha acc. to Nīl.); Ñ2 V1 Dn1.n2 °मुप्राप्य. Ñ3 महायसमनुसंप्रा°; M6-8 महायशास्त्रनुसंप्रा°. 🙰 Nīl.: प्राप्ये.

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४

द्रुपद उवाच ।

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७
द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
आचार्यवेतनं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तदृतं वदतानघाः ॥ १९
यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्रमाः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्ध्वा ससचिवं तदा ॥ २२ C. 1. 6340 B. 1. 166. 72 K. 1. 160. 24

स्वपाठः। प्राप्येत्यपि पठंति ।ꕥ — d) D1.4.5 °त्वप्यधि°.

14 =(var.) 1. 122. 1. — a) Ko.4 आगत्य; K2.3 आगम्य (for आसाद्य). — Ko om. 14^{cd}. — c) Ś1 K1.3 T2 G2.4.6 °व्याघ्र; D5 G1 M3.5 °व्याघ्रं; Mo-8 समनुप्रासं.

15 =(var.) 1. 122. 9. — Ko om. द्रुपद उ°; K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — After 15, K4 B3 ins.:

1677* ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ।
[=(var.) 1. 122. 8. — (L. 1) B3 समं धनं. — (L. 2) B3 °विवादो मैत्री च.]

16 =(var.) 1. 122. 11. — N1.3 om. ब्राह्मण उ°; T G M3.5 om. उवाच. Ś1 K1.2 Mo-8 वैशं°; B6 वैशं° उ°. — a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) पूर्वं नि°; K1 सर्वं नि°; B5 परिनि°. — b) S (except G3) पांचाले. — a) Ñ3 सकाशं (for नग°).

17 17^{ab} =(var.) 1. 122. 39^{cd}. — a) Ko पुत्रान्; T G (except G2.5) पार्थान्. T G M8 समानीय. — b) D5 अस्त्राणि (for वसू°). — d) G3.5 शीघ्रं (for शिष्यान्).

18 a) Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko T1 तदा (for ततः). N2 V1 Dn पार्थान् (for सर्वान्). M °ष्यान्समाहेदं (M8 °मादाय). — M om. 18^{bc}. — Cf. 1. 122. 41^{ab}. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) तु तान्; T G ततः (for तदा). Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 T1 G शिष्यान् (G3 धीमान्); B1.3.5 D3.4 T2 सर्वान् (for विद्वान्). — d) Ś1 द्रुपदस्य सखाय वै (marg. °स्य विरोधता); K1 दस्य विधायतां. — After 18, M (which om. 18^{bc} nd 19^{cd}) ins.:

1678* द्रोणः ।
गुरुशुश्रूषणं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 =(var.) 1. 123. 42. — M om. 19^{ab}. — Before 19, T G (except G2.3) ins. द्रोणः. — b) Ñ V1 B D हृदि यद्वर्तते (Dn3 संवर्तते) मम; T G प्रदेयं परि°. — c) T G (except G1) संप्रदेयं; M8 तत्र देया (cf. 1678*). Ñ1 मे (for स्यात्). — d) Ñ1 नानृतं. — After 19, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

1679* सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा ।;

while S ins.:

1680* तथेत्युक्त्वा च तं पार्थः पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।

G2.3 cont.:

1681* विद्यानिष्क्रयजं वित्तं किं देयं ब्रूहि मे गुरो ।

Cf. 1679* and 1680* with 1. 122. 43.

20 G3 om. 20^{ab}. — a) Ñ1 ये ते (for यदा). K (except K1) तु (for च). Ś1 K Ñ1 Da D5 कौर° (for पाण्ड°). M5 चान्ये (for सर्वे). — b) B3 कृतार्थाः. K3 Ñ3 B3.5 D (except Da) कृतनिश्चयाः; M सर्वतोभवन्. — c) T2 G1-6 तदा (for ततो). — d) M दातव्या गुरुदक्षिणा.

21 a) K4 पार्थिवो; D1 T2 G1.6 M5 पार्षदो. — b) G1 चित्रवत्यां; G2 येत्र°; M5 शत्र°; Cd as in text. K1 महेश्वरः. — c) Ś1 (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य; Ko अद्यापहृष्य; K2 Ñ1.2 V1 B D M3 तस्मादा°; K4 आदाया°; N3 तस्मास्म°; T1 तस्याव°; Mo-3 तत्राप°. — After 21, D1 (marg. *sec. m.*) S (except G3) ins.:

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः पाञ्चालान्पाण्डवा ययुः ।
यज्ञसेनेन संगम्य कर्णदुर्योधनादयः ।
निर्जिताः संन्यवर्तन्त तथान्ये क्षत्रियर्षभाः ।
[G3 ins. lines 2-3 after 1683*.]

22 Cf. I. 123. 4f. — c) G2 °य प्रशशंसुस्ते. — d) Ñ3 समुचितं तदा; G6 समधिगं तथा. — After 22, D1 (marg. *sec. m.*) S ins.:

23 .27

द्रोण उवाच ।
प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४
ब्राह्मण उवाच ।
असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवम् ।
महेन्द्रपुत्रः पाञ्चालं जितवानर्जुनस्तदा ।
तं दृष्ट्वा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजसः ।
व्यस्मयन्त जनाः सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवाः ।
नास्त्यर्जुनसमो वीर्ये राजपुत्र इति ब्रुवन् ।

[(L. 2) G6 M5 पांचालान्. — (L. 3) M महद्वीर्यं.] — After the above, G2 ins. lines 2–3 of 1682*.

23 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — 23^{ab} =(var.) 1. 128. 10^{ab}. — a) G2 प्रार्थये च. T1 पुनः (for त्वया). — b) Ś1 सह; T1 आवां (for एव). — 23^{cd} =(var.) 1. 128. 11^{ab}. — c) T G नाराजा. G3 खलु (for किल). K0.3 D5 राज्ञां.

24 24^{ab}=1. 128. 11^{cd}. — a) D1 G2 प्रयाचितं. K0 G3 राज्यं. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया सह (D1 किल) (for मया तव). M6–8 नृप (for तव). — 24^{cd}=1. 128. 12^{ab}. — c) T G1–3 राजासीद्दक्षिणे. G5 M8 तीरे. — d) Ś1 K जाह्नव्यामह°. — After 24, K (except K1) D5 ins.:

1684* तथेति द्रुपदेनोक्ते वचने द्विजसत्तम ।
संपूज्य द्रुपदं द्रोणो मेषयामास तत्त्ववित् ।,

which in D5 is followed by lines 1–2 of 1686* (cf. v. l. 25). On the other hand, after 24, Da ins. 1686*, while S ins.:

1685* कन्याकुब्जे च काम्पिल्ये वसेथास्त्वं नरोत्तम ।
ब्राह्मणैः सहितो राजन्नहिच्छत्रे वसाम्यहम् ।

[(L. 1) T2 G3 भजेथास्त्वं. G1 नरेश्वर; M नृपोत्तम.]

25 M om. ब्राह्मण उ°; T G3 om. उवाच. Ś1 K1.2 Ñ3 वैशं°. — Ñ2 V1 B Dn D1.2,4,5 (here lines 3–6 only) ins. after ब्राह्मण उ°: Da, after 24: K4 D5 (here lines 1–2 only), after 1684*:

1686* एवमुक्ते हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।
उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ।
एवं भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ।
सख्यं तदेव भवतु शाश्वदभिमन्यसे ।
एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । [5]
अगमतां द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिंदमौ ।

[Before line 1, Da ins. वैशं° उ°. — (L. 2) B1.3,6 Da D1.2,4 श्रेष्ठं. — (L. 4) K4 °ख्यं तद्भवत्ते वै.] — a) Ś1 D4 तु; K B5 D5 T1 G1.2 च; T2 G4,5 सु (for स). Ś1 K1 Ñ3 V1 Da Dn D1 G3 तु; G5 स (for सु). — b) Ś1 K1.3 इव (for अपि). K3 सः; G3 च (for तु). — After 25^{ab}, T1 ins.:

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मनाः ।

— c) K0.3,4 Ñ2 V1 B D नापैति; K1 G3 न वेति; G1 सर्वेति; M न व्यैति. Ñ1 तेन (for राज्ञो).

Colophon om. in T1 G2,3 — *Major parvan:* T2 G1,4–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 D5 चैत्ररथ; *to it* K0 Ñ1.2 V1 D5 add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1–3 Ñ3 B1.3,6 Da Dn1.n3 D1.4 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभवः; D1 द्रौपदीस्वयंसंभव) — *Adhy. name:* K0.4 द्रुपदवैरारम्भ (K4 °वैराख्यानः). B5 द्रौपदीस्वयंवरः; D5 पांडवान्प्रति वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 *165*; D4 *168*; T2 G4,5 113; G1 115; G6 M 114. — *S'loka no.:* Dn 28; M2 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6348.

155

☞ This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 79 of App. I, a passage interpolated in K4 D1 (both *sec. m.* on suppl. fol. शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present adhy. should be compared.

1 Ś1 T1 G2,3 om. ब्राह्मण उ°; K1 M om. उवाच. T2 G1,4–6 वैशं° (for ब्राह्मण उ°). — M subst. for 1^{cd}: G2,4 ins. after 2^{ab}:

1688* द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।

[=(var.) I. 128. 15^{ab}; and line 1 of passage No. 79 of App. I.]

— M (which om. 1^{cd}), transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — a) K3 D5 Da D1,2 अमर्षात्; G3 राजर्षिः. Ś1 K0.1,4 Ñ3

१५५

ब्राह्मण उवाच ।
अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ॥ १
पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निःश्वासपरमश्चासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५
तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ॥ ११ C. 1. 6368 B. 1. 167. 12 K. 1. 181. 12

द्रुपदस्त्वमर्षी (Ko.4 °मर्षात्; K1 °दश्चमर्षी) नृपतिः; D5 नृपस्त्वमर्षी द्रुपदो. — b) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्.

2 M transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — a) Ś1 K Ñ1.3 D5 M5 स (for वै). — After 2^{ab}, G3.4 ins. 1688*. M5 here om. 2^{c}–4^{b}, but cf. passage No. 79 of App. I. — c) G4 सुतश्रेष्ठं. Ñ2 V1 B D अपत्यं मे (for ममापत्यं). — d) T2 G2 इति निश्चित्य चिंतयन्; M6-8 इति चिंत्यं विचिंतयन्.

3 T2 om. 3^{a}–4^{d}; M8 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) G3 जातपुत्रान्. B (except B6) D2.5 G3 निर्वेदान्. — b) K1 दिग्यहू°; K3 धिगेता°; G1.4-6 धिग्यहू°; M8 (inf. lin. as in text) धिग्वसू°. G2 धिक्कुलेति च सोब्रवीत्. — c) Ko.3 D5 निःश्वासः; T1 G1.2.4.5 निर्वेदः. G6 निर्वेदश्चाथ तस्यासीत्. — d) Ko प्रतिजिगीषया. G (except G2.3) द्रोणाभिमर्षि°.

4 T2 om. 4^{abcd}; M8 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2, 3). — a) K (except K1) एव; T1 तु (for च). — c) K1 नानुपद्यते; K4 °न्वपद्यते; Ñ1 °न्वपश्यत; Ñ2 V1 B D (except D5) M5 नाभ्यगच्छत. T2 G परा(G1.4 परं; G2 पुरा)जेतुं हि नाशकत्. — M8 om. 4^{ef}. — e) G6 अप्राप्तवान्; M (M8 om.) प्रतिकर्तुं. T G नरश्रेष्ठो.

5 a) K1 T2 अपि (for अथ). — b) Ko.4 D5 गंगातीरे.

6 a) G3 चासीद् (for कश्चित्). — b) Ś1 K1 एव (for च). Ko B3 (m as in text) कश्चित् (for द्विजः). G1 (corrupt) अतिथिद्विजः; G3 M (except M8) अप्रतिद्विजः. — c) K4 D2 तौ; Ñ2 V1 Dn D1 च; Ñ3 B3.5 स (for ना°). S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ. — d) Ko.2.3 Dn1 D1 शंसित°; Ñ3 संश्रित°.

7 a) K1 विप्रर्षी. — b) D3 संपन्नौ; D4 भ्रातरौ; T1 तपंतौ; T2 G (except G2) श्राम्यंतौ. Ñ3 V1 B D परमेष्ठिनौ.

8 a) K4 T G1.3-6 M तरुणौ. D3 रूपयुक्तौ (for युक्त°). G1 तु (for तौ). Ñ3 V1 Dn °णे यौ युक्तरूपौ; G5 युक्तरूपौ च तौ दृष्ट्वा. — c) K Ñ1.3 S स उपा(K1 स तमा)मंत्र°.

9 a) Ñ1 तथा (for बुद्ध्वा). Ñ2 V1 B D (except D5) transp. तयोः and बलं. N1 बुद्धिं (for तयोर्). Ñ3 V1 B D (except D5) तत्र (for बुद्धिं). T G स बुद्ध्वा (T1 समिष्ट्वा; G4 बुद्धवान्) बाल(T1 जाल)बुद्धिं तु. — c) M (except M5) उपयाजं (for कनी°). — d) M6-8 कनीयांसं (for उप°). T1 G3.4 °व्रतः; G1.2 M दृढव्रतः.

10 a) G2 शक्तः (for युक्तः). — b) Ś1 K1 M5 प्रिय(K1 °या)वत्; Da1 प्रीयवान्; T1 प्रियवान्. — c) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D G3 M अर्चयित्वा. Ñ3 यथाकामं. — d) D1 T G (except G3) ह (for सः).

11 a) Ś1 K1 येनैव; T1 G3 यदि (for येन मे).

यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्राजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६
दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

— ^{b}) Ś1 K1 पुत्रो द्रोणस्य मृ°. — After 11^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D4 T1 M या (for वा). G2 भार्यार्थमर्जुनस्यापि कन्या स्याद्वर°.]

— ^{c}) T1 ब्रह्मन् (for तस्मिन्). — ^{d}) D4 G2 दास्यामि. G2 च (for ते). K1 भवान् (for ऽर्बुदं). M3 दाताहमर्बुदं.

12 ^{a}) D4 T G यदन्यत्ते द्वि°. — ^{c}) K3 तु (for तत्). G2 सर्वं त्वेतत्. S प्रदास्यामि (M6–8 °तव्यं). — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D transp. अस्ति and अत्र. G2 मे तत्र सं°.

13 M6–8 here om. 13–29, but cf. passage No. 79 of App. I. — Before 13, T2 G (except G2) ins. ब्राह्मणः. — ^{a}) K0.2.4 इत्युक्ते. D2 T G (except G2) एव (for एवं). — ^{b}) Ñ2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत. — After 13^{ab}, G3 (which om. 13^{c}–33^{d}) ins. 1690* (cf. v. l. 30). — ^{d}) Ñ V1 Da2 Dn2 परिचरन्. Ś1 K पुनः परिचरन्मुदा.

14 G3 M6–8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{b}) K2.3 °दं द्विजसत्तमः. — T2 G1.2.4–6 here om. 14^{c}–29^{d}, but cf. passage No. 79 of App. I. — ^{cd}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 transp. राजन् and काले.

15 T2 G M6–8 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) Ñ3 V1 B D (except D5) °रम्याहने वने.

16 T2 G M6–8 om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) B3.6 D5 T1 तं (for तद्). — ^{c}) B1 (m as in text).3 Cd विमार्गसं°. — ^{d}) B1 (m as in text) तर्कं (for नायं). Dn D1 कदाचन.

17 K2 reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after गन्धर्वे in 1. 158. 51*: an error due probably to the transposition of loose folia of the exemplar. — T2 G M6–8 om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) B1 फलं तु; B5 फलं च; M3.5 फलं स. — ^{b}) K0.4 Ñ V1 B D T1 M3.5 दोषान्; K2 दोषम्. K1 येस्यापि बंधकः; K3 अस्यानुबंधिकं; K4 °बंधकाः; Ñ V1 B D T1 M3.5 पापा(Ñ3 योस्या; D1 अन्या°; M3.5 तस्या)नुबंध(B1.3 °बंधि; D5 °बंति)कान्. — ^{c}) Ś1 K4 शौचे.

18 T2 G M6–8 om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — ^{b}) K0 °कुलेषु यः. Ś1 K Ñ1 D5 सः (for यः). — ^{c}) Ś1 K0.3 B Dn1.n3 D2.5 भैक्ष्यम्; K1 D4 भक्ष्यम्. Ś1 उद्दिष्टं; K0.2.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D5 M3.5 उत्सृष्टं; K1 उद्दिश्यं; K3 उत्सृज्यं. K2 सर्वेषां. — ^{d}) K0 D5 चैव; Ñ3 V1 B3 B5 D2 स स; Dn1.n3 D1.4 स्म च; B1 Da Dn2 T1 च स्म; B3 D2 स स्म; B5 च स (for चापि). Ñ3 भुंजति स्म; M3.5 स भुंक्ते स्म (for भुङ्क्ते चापि). K0 D5 शिशुः सदा; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 M3.5 यदा सदा; T1 यथा तथा. — ^{f}) K3 घृणी यत्र; M3.5 अघृणी यः. N1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

19 T2 G M6–8 om. 19 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) Hypermetric! K0.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) D — ^{b}) B6 m तं वै (for तमहं). K2.3 फलार्थिनं सं मन्येहं. — ^{b}) M3.5 कर्म- (for तर्क-). — ^{c}) D4 गच्छाय. — ^{d}) M3.5 स त्वा संयोज°.

20 T2 G M6–8 om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) M3.5 अजुगुप्समानो नृपते (hypermetric). — ^{b}) Ś1 K1.2 च; B K0.3.4 स; Ñ1 सु; Ñ3 M3.5 न; T1 एवं (for इदं). — ^{d}) K3 तं यथौ; M3.5 (except B6) Da T1 अचिंत°. — ^{d}) Ñ3 V1 B (B3 marg.) D (except D5) द्रुपदः (for नृपतिः). — ^{f}) Ś1 transp. ऋषिं and याजं. Ñ3 V1 B Dn D1.2.4 T1 याजस्याश्रममभ्यगात्; T1 corrupt. — ^{f}) Ś1 K1.2.4 Ñ1.2 D5 M3.5 सः (for ह).

21 T2 G M6–8 om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — ^{a}) K3.4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्लादयितुमर्हसि ॥ २१
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
तस्माद्द्रोणः पराजैषीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५

क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ २९
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् । C. 1 6386 B. 1 167 31 K. 1 181 22

Dn1 n3 D1 5 T1 M3 5 ददाम्यष्टौ — b) M3 5 याज (for गवा) Ś1 K1 M3 5 मा (for मां) Da प्रभो — c) Ñ1 °भितप्त मा — d) K1 Ñ3 V1 B D T1 प्र°; Ñ1 त्वा; M3. 5 मा (for त्वं)

22 T2 G M6-8 om 22 (cf v l 13, 14) — a) K3 Ñ1 D5 धर्मविदां — b) Ś1 K1 3 क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे, K1 क्षात्र) चाद्ये ह्यनुत्तम, K0 2 4 क्षात्रे धर्मे ह्यनु°; N1 3 M3 5 क्षत्रास्त्रे (Ñ1 °स्त्रै) चाप्य° — c) Ñ3 V1 Dn पराजैष्ट, B (B5 marg) Da D1 T1 °जेष्ट — d) K4 समैतत्, D5 यस्मा वै, T1 मा चैव

23 T2 G M6-8 om 23 (cf v l 13, 14) — a) Ñ1 नान्यस्, N3 B5 नास्य, D5 नापि K0 Ñ1. 2 B5 D5 तुल्योस्ति, K1 त्वल्पस्य, Ñ3 V1 B1 Da Dn D1 2 4 तस्यास्या, B3 6 तुल्योस्या, T1 तत्तुल्यो — c) M3. 5 भारताचार्य°

24 T2 G M6 8 om 24 (cf v l 13, 14) — b) Ñ3 प्रसह्यत न वै भुवि — c) B5 D5 T1 षड्रत्नि (T1 खड्गानि) कार्मुकं चास्य (B5 यस्य) — d) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 °ते परम M3 5 तत्समाप्रमनुत्तम

25 T2 G M6-8 om 25 (cf v l 13 14) — a) K3 ब्राह्मण्य वे°, K4 N3 3 V1 B5 6 Dn D1 4 5 T1 °वपेण Cd cites वेगेन (=सत्कारेण) — b) K3 M3 5 क्षत्रवेगम्, B5 क्षत्रवेपम्, D1 5 °त्र वेपम् D5 अधारयन् (for असशयम्) — d) Ś1 K महातपा (K3 °बल) (for °मना)

26 T2 G M6-8 om 26 (cf v l 13, 14) — a) Ñ1. 3 B3 6 T1 विहित; D1 जानीतो — b) Ñ3 B5 D2 T1 °दग्न्यम् Ś1 K D5 इवापर, N1 इवोद्यत; Ñ3 B5 6 D2 T1 इवोत्थित, B1. 3 Da Dn3 D1 4 इवोत्थित, M3. 5 इव स्थित — c) K3 D2 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°) — d) N3 V1 B D T1 अ(D5 न)प्रधृष्य M3 5 परैर् B3 अपि (for भुवि)

27 T2 G M6-8 om 27 (cf v l 13, 14) — a) Ñ3 V1 B1 3 D सधारयन् (for उच्चा°) — c) K0. 2 transp समेत्य and स — d) Ś1 क्षत्र ब्राह्म°, K0 ब्रह्मक्षत्र°; Ñ1 3 M3. 5 °पुर सर, Ñ3 V1 Dn क्षात्रधर्म°; B5 क्षात्रधर्मपुरःसर, B6 D1 क्षात्र धर्म°, Da D2 क्षात्र ब्रह्म°, D4 T1 क्षात्र ब्रह्मपुर सर; D5 क्षत्रर्षभमहाबल — f) N3 V1 B D (except D2 4 5) ब्राह्म तेजो

28 T2 G M6-8 om 28 (cf v l 13, 14) — a) K0 2. 4 Ñ1. 3 V1 B1 3 Dn3 n2 D1 5 T1 क्षात्राद्द°; Ñ3 B5 D2 4 क्षत्राद्द°, Da साक्षाद्द° Dn (erroneously) D1 Nilp भीतो (for हीनो) — b) K0 1 B (except B5) D (except D1) ब्राह्म तेज, K3 4 ब्राह्म ते°

29 T2 G M6-8 om 29 (cf v l 13, 14) — a) B5 मन्ये (for पुत्र) — b) K1 (before corr) दुर्लभ (for दुर्ज°) — d) N3 3 V1 B D T1 वितरामि, M3 5 प्रदास्यामि

30 G3 om 30 (cf v l 13) T2 G (G3 om) M6 8 transp 30^{abcd} and 30^{ef} — a) T2 G1 4-6 यज्ञ; G2 राज्ञ (for याजो) — b) Ś1 K4 यज्ञार्थे सम°, K0. 2 3 याज्यार्थे सम°, Ñ1 °र्थे विप्रकल्पयन्, B1 3 6 Da1 T1 °कल्पयन्, T2 G (G3 om) M3 (orig) 6-8 पुत्रकामीयमारभत् (T2 °माहरत्), M3 (inf lin) 5 याज्ञा(M5 यागे)र्थेभिप्रकल्पित — c) K3 Ñ V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 M3 (inf lin) गुर्वर्थं (as in text) the rest °र्थम् D5 अपि (for इति) K4 T2 G4 5 M6-8 चा(K4 वा)काम, B6 D4 वाकाम, D5 चेत्काम, M3 inf lin सोकाम; M5 सोकाम — d) Ś1 K1 °याजमयाज°; K0 2-4 °याजमयोज°; S (G3 om) °याजश्चकार ह (T1 °याजमरोचयत्) — T2 G M (except M5) ins after 30^{cd} (G5, after 13^{ab})

1690* याजस्तु यजतां श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^{ef}, M6-8 ins ब्राह्मण — f) Ś1 -थ तस्य, T1 तदापि, T2 G (G3 om) तथापि; M3. 5 6 तथेति (for तथा

36 7.32 1.33 गुर्वर्थं इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविधः ॥ ३२
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

देव्युवाच ।
*अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च
सुतार्थेनोपरुद्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।
याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।
एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

च). — After 30, T2 G (except G3) M6-8 ins.:

1691* पाण्डोः स्नुषार्थं कन्या च भवेदिति मतिर्मम ।;

while T1 ins.:

1692* तथेत्युक्त्वा तु तं राज्ञः पुत्रकामीयमारभत् ।

(which is a v. l. of 30ab; see above).

31 T2 G M6-8 om. 31-33. — b) Ñ1 महायशाः. — After 31, M8.5 ins.:

1693* यथोक्तं कल्पयामास राजा विप्रेण तं क्रतुम् ।

32 T2 G M6-8 om. 32 (cf. v. l. 31). — ab) K2 B6 transp. °वीर्यो and °तेजा. K0.3.4 महोत्साहो (for °तेजा). — d) D4 यथाविधः.

33 T2 G M om. 33 (cf. v. l. 31). — b) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 भूपतिः. — c) Ś1 आजहुस्. K1 स तदा (for तत्तथा). B6 Dn D5 सत्रं (for सर्वं). B3 °ह्रे तं महासत्रं.

34 a) D1 याजस्य; G2 स याजः. S सवन°. — b) Ś1 K0.3 आह्वाययत्; K1 आह्वाह्व°; Ñ2 V1 B3 D आज्ञाप°; T1 G1-3 आवाह°; M5 अन्वाप°; M6 आह्वाव°. — c) K2 Ñ V1 B (except B6) Dn1 D5 G1 M8 प्रेहि. Ś1 K2 B6 T G1.4-6 M मा (M8 वै) (for मां). K3 पृषत; B2.3 Nilp पार्षेति; Cd as in text. G3 प्रयाहि याज द्रुपदं. — After 34, S ins.:

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिवंशविवृद्धये ।

[T G1.2 °विवर्धये; G3 °विवर्धया; M पितृवंश°.]

35 Ñ2.3 V1 B D राज्ञ्युवा°; S देवी (T1 G3 om. the ref.). — a) Hypermetric ! Ś1 स्वलिप्तं; K (except K1) Ñ1.3 D5 आलिप्तं; T G1.3-6 M नालिप्तं (for अव°). T1 च; T2 G1-6 वै (for मे). T2 G3.6 मम (for मुखं). K0.2.4 D5 विप्र; T2 G3.6 सुखं; G1 पुण्यान् (for ब्रह्मन्). K1 Ñ2 V1 B D4 Dn D1.2.4 om. मे. G2 (corrupt) राज्ञीमालिप्त मे ब्र° (of which the राज्ञी is from the re to speaker). — b) Ñ3 V1 B D (except D5) दिव्यान G1.4 गंधान् (for पुण्यान्). G1 न च; G4 चापि (f गन्धान्). K1 विवर्पि; K3 D1 G3 बिभर्पि. — c) K0.3 पुत्रार्थिन्यवरु°; Ñ2.3 V1 B D °तार्थे(D4 °र्थं)नोपलब्धास्मि S न पत्नी (G1.2 न पति; G3 सपत्नी; G4 पत्नी न) तेस्मि (G तेस्मिन्; M8.8 तेस्ति) सुत्यर्थं (T2 G1-3 °र्थे). — After 3 G2.4 ins.:

1695* राज्ञा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।
तत्सर्वं सहमानश्च महातेजोनिधिः स्वयम् ।

[(L. 2) G2 गर्वं (for सर्वं).]

36 Ś1 K S om. उवाच (G4 om. the ref.). — a) Ś K2 Ñ (m as in text) °न भावितं; K0 M °न श्रावितं; K3 M हवि D1 T2 G3 °न श्रावि°; G1.2.4-6 °नाश्रावि°. K3 M हवि (for हव्यम्). — b) Ñ V1 B (except B6) D (except D °याजाभिमंत्रि°; G3 °याजनिमंत्रि°. — c) Ñ3 G1 कामात सं°; G2 (corrupt) कथाम्र सं°. — d) Ñ V1 B1.2.3 Dn विप्रेहि; B6 चै प्रैहि. Ś1 सा त्वेवं तिष्ठ; K0 साध्वे त्वं तिष्ठ K1 मत्वेवं प्रीहि; K3 साध्वेवं प्रैहि; K4 साध्येवं तिष्ठ; T2 G (except G3) M2.3 पृषति (G1 M5 °षती; G3 °पंति; M पृषति) प्रैहि. Ś1 K3 D5 प्रैहि; G3 याहि (for तिष्ठ). D मां (for वा).

37 Ś1 K1 वैशंपायनः; Ñ1.3 B1.6 वैशं° उ°; S ब्राह्मणः (G2 M2.3 om. the ref.). — a) Ś1 °मुक्तस्तु; K1 Ñ °मुक्तेन; Ñ1.2 V1 B D G4 °मुक्त्वा तु. — c) K3 G1 संस्तुते; Dn1.n2 D1 सत्कृते.

38 a) T2 G1.4.5 महा (for घोर°). — b) D4 वर्म. — c) D1.2 T G सखड्गं सशरं. — d) T2 G (except G1) धनुषा. Ś1 त्रिमदः; D1 विधुवन्(!); G3 ह नद्न्.

39 a) Ś1 सोप्यारुह्य; K3 सोभ्यारो°; S आप्या(G

05 7.51 1.84 तौ दृष्ट्वा पृषती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
धृष्टत्वादत्यधृष्णुत्वाद्धर्माद्द्युत्संभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T1 °ष्णां कृष्णाभूत्सा ह वर्णतः (cf. 50ab).]
— Ms–8 om 46cd; T2 G om. 46c–48b. With 46cd cf. 1696*. — c) Ś1 B1.6 T1 M8.5 चैनान्. B6 °संयुक्तान्.

47 B3 T2 G om. 47 (cf. v. l. 44, 46). — a) Ś1 K1 तां (for तौ). Ñ3 V1 B (B3 om.) D (except Da1 D5) T1 पार्षती (for पृष°). Ś1 K राजन् (for याजं). — b) Ś1 K प्रपेदे हि; M प्रतिपेदे. — d) Ś1 जनेया°; K0 जानीयै°; M °नीये°. Ś1 K1 °मामिति.

48 B3 om. 48 (cf. v. l. 44); T2 G om. 48ab (cf. v. l. 46). — a) D5 °त्युक्त्वा तु. K1 Da3 Dn D1 तं (for तां). — After 48ab, M6–8 ins. 1700* (cf. v. l. 46). — d) K (except K1) ते (for सं°).

49 B3 om. 49 (cf. v. l. 44); G3 om. 49ab. — a) Ś1 K0.2.3 transp. धृष्ट° and धृष्णु°. K1 Ñ1.3 B (B3 om.) Da D2.4.5 T G4–6 °तिधृष्टत्वात्; K4 °दप्र (B3 om.) ... Ñ2 V1 °दत्यमर्षित्वात्; G1.2 °दप्रधृष्यत्वात् द्युम्नत्वात्; — b) K1 द्युम्नं बलं भवाद्; K3 धृष्टाद्युत्सं°; K4 धर्मार्थोत्सं°; Ñ2.3 V1 Dn D1.5 द्युम्नाद्यु°; T1 धर्मद्युम्नभ°; G1 धर्माद्युम्नोद्भ°. K4 K1.3 G2.3.6 इति (for अपि). — K3 om. 49cd. — c) K4 °रोसौ. Ś1 K2 (hapl.) om. from भव° to द्रुपदस्य in 50d. — d) T2 G4–6 अयं; M6.8 इह (for इति). K0 D5 °स्य महात्मनः; G3 °दस्याभवत्स्वयं. ✿Dev.: धृष्टत्वात् धृतिहेतुत्वादिति अक्षरसाम्यादर्थसाधर्म्यमथा(द)र्थान्तरमतिपत्तिनिगमः। एकारसाधर्म्याद् धृतिहेतुत्वं गम्यते। अतिधृष्टत्वादतिप्रागल्भ्याद् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः। अतिप्रागल्भ्यं च मर्थ (corrupt) कवचस्य समर्थ(? corrupt)स्योत्पत्तिः [।] धर्मार्थधर्माद् द्युम्नत्वा(? read द्युम्ना)दित्यपि निगमः। धर्मार्थकामानां तु संभव उत्तयः(।) अत्र द्युकारसाधर्म्याद् ॥ — Arj. (corrupt): धृष्टत्वात् अतिधृष्टत्वाद् धर्माद् (।) द्युत्संभवादपीति [।] धृष्टत्वाद् तेजस्वित्वाद् सहिष्णुत्वाद्। धर्माद् आमद्‌पाद्। द्युत्संभवादग्निसंभवादित्यर्थः ॥ द्युशब्दोऽग्निवाची [।] द्योतत इति द्युत् क्विप्। धृष्टत्वादतिधृष्ट(sic)त्वात् इति पाठे धृष्ट(? read धृष्ण)त्वाद्(।) धृतिहेतुत्वात्। एकारसाधर्म्यात्(॥) धृतिहेतुत्वं गम्यते॥ अतिधृष्टत्वादतिप्र[ा]गल्भ्यादिति व्याकरणव्युत्पत्तिः। अतिप्रागल्भ्यं च सरथकवचधनुर्बाणस्य सम्भवस्य जातत्वात्[॥] ध(र)र्माद्द्युत्संभवादिति च पाठे धर्मार्थकामानामुत्सव (? read मुत्संभव) उद्भवो यस्मात्॥ अत्र द्युम्नसाधर्म्यं अत्र (? read अर्थं)प्रतिपादने। एकैकमक्षरं गृहीत्वा ... इति धातो रूपमेतत्साध्यं [॥] द्युम्नभवादिति यदुपुस्तकेषु पाठः [।] स च प्राचीनटीकाकृतामस्वरसतो हेय एवेति [॥] — Nīl.: धृष्टत्वात्प्रगल्भत्वात्। धृष्णुत्वादिति पाठे ... शक्तत्वात्। अत्यंतं अमर्षः। शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्वं ... द्युम्नं वित्तं तच्च राज्ञां बलमेव कवचकुंडलादिकं वा ... तदादिर्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् द्युम्नादि तस्य ... उत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ॥✿

50 B3 om. 50 (cf. v. l. 44). — After 50ab, M6–8 ins.:

1701* निषण्णकर्पणाद्भूमे रसाद्य हविषोऽभवद् ।

— a) K0.3.4 transp. तथा and तत्. G1 अथ (for तथा). Dn1 G1 तं; T1 तु (for तन्). — d) G3 महामखे.
— After 50, K3.4 ins.:

1702* क्रियासु चैव सर्वासु कृतवान्द्रुपदेन ह ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतः परम् ॥

while S ins.:

1703* धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।
सोऽभ्यारोहद्रथवरं तेन संप्रययौ गृहम् ।
कृष्णा च शिबिकां प्राप्य प्रविवेश निवेशनम् ।

[(L. 1) M (except M6) मंदयन्. — (L. 2) = (cf.) 39ab. T2 G4–6 सोऽभ्यरो°. G2.3 गृहान्.]

51 B3 om. 51 (cf. v. l. 44). — a) K1.2.4 T2 ... च; G3 स (for तु). D6 T1 G1 पांचालं; T2 °ल्यो; G1 °लो; G4.6 °ली. — b) T1 G1 अभयत्. K0.3 सु (K3 स्व)निवेशनं; Da1 Dn3 D1 G4.6 M6 स्वनिवे°. — After 51ab, M6–8 ins.:

1704* द्रोणः संप्रेषयामास शत्रुः पुत्रगुरुस्तथा ।

D6 (marg. sec. m.) S ins. after 51cd (M6–8 after 1704*):

1705* द्रोणं संप्राप्य विधिवद्धनुर्वेदमधीतवान् ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १
ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २
चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।
रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३
यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ४
पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे । C. 1. 6415 B. 1. 168. 6 K. 1. 183. 7

परिदाय तु तं शिष्यं धृष्टद्युम्नं तु सोमकः ।
अहो राज्ञः प्रसीदेति प्राब्रुवन्प्रियवादिनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च संभवम् ।
[(L. 1) T1 G2.3 °पूजयामास विधिवद्गुरुधर्मतः. — (L. 2) G1.2 कृतं (for तु तं). D4 T2 G1.4-6 सोमकाः. — (L. 3) T1 G2.3 अस्त्राख्याणि; G1 अहोरात्रं; M3.5 अथो रा°. G3 च सर्वाणि; G3 प्रदेयानि. T1 G2.3 प्राब्रवीत्प्रियवादिनं.]
— °) G3 °स्वभेदान्.

52 B3 om. 52 (cf. v. l. 44). — a) T2 G1.4-6 न; G2 क (for अ-). Ś1 च; K0.2.3 तु; K4 तत् (for हि). — b) Ś1 K स तु; T1 G2.3 भाव्यं (for भावि). D2 भावित्वाच्च. T1 महाजनाः; G2.3 °मनाः; M2.6.7 °द्युतिः; M3 °नृपिः. — c) K0.4 D3 transp. तथा and तत्. M7 अथ (for तथा). Cd as in text. — d) Ś1 K1.2 D1 °र्त्यानु°; T1 M °र्त्यर्थं°; T2 G °कीर्त्यर्थंकारणात् (G2 °कीर्तिः सुरक्षणात्). Cd cites कीर्त्यनुरक्षणं. — After 52, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1706* सर्वाख्याणि स तु क्षिप्रमास्तवान्दृष्टमात्रतः ।

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B3 चैत्ररथ (followed by द्रौपदीसंभव). K1.2.4 Ñ3 B1.3 Da Dn D1.2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D4 संभव). — *Adhy. name:* Ś1 K0.3.4 धृष्टद्युम्नोत्पत्तिः; D5 धृष्टद्युम्नद्रौपदीसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 166; D4m 169; T1 161; T2 G3.4.5 114; G1 116; G2 111; G6 M 115. — *S'loka no.:* Dn 56; M3 58.

☞ After adhy. 155, D4 (marg. sec. m.) ins. a passage of 31 lines given in App. I (No. 94); while S ins. a different passage given in the same App. (No. 95).

156

1 Ś1 K (except K0) D3 S om. उवाच. — a) G6 M एवं श्रुत्वा. T1 G1-4 ततः सर्वे (for तु कौ°). T2 G5 तच्छ्रुत्वा पांडवाः सर्वे; Cd as in text. — After 1a, T G ins.:

1707* पाण्डवा भरतर्षभ ।
मनसा द्रौपदीं जग्मुरनङ्गशरपीडिताः ।
ततस्तां रजनीं राजन्-
[(L. 1) T2 G4.6 ब्राह्मणात्संशितव्रतात्.]
— b) K0 D5 शल्यप्रोताः; Cd as in text. — cd) Ñ2 V1 B D (except D5) °बलाः (for °रथाः). T1 G1-3 व्युष्टायां दुर्मनाभूताश्चास्वस्थमनसोभवन्.

2 b) Ś1 K1 Ñ1.3 विक्रांतान्; G1 विख्यातान्. G3 गतचेतनान्. Ñ2 V1 B D सर्वांस्तद्गतचेतसः. — d) K0.2.4 D4.5 सत्यवादिनं.

3 Before 3, Ś1 K1 T2 G1.4-6 ins. कुंती; K4 Ñ2.3m V1 B D कुंत्युवाच. — a) Ś1 K1 दिनारान्युषिताः; M3.5 चिरकालो°. Cd cites चिरराग्नं. — d) Ś1 K B (except B5) Cd लब्धलक्ष्याः; (B1m °भक्ष्या); D2 भक्ष्यं बहु. Ñ3 V1 B Da Dn D1 महात्मनः; D4 महाबलाः (for युधि°).

4 a) G3 वा (for इह). — c) K (except K1) D2 G2 तानि सर्वाणि (by transp.); T1 G1.3 सर्वाण्येव तु. M3 युक्ता° (for दृष्टा°).

5 Ś1 om. 5cd, reading 5ab after 6ab. — a) K1 पुरा दृष्टानि; K4 Ñ V1 B Da Dn पुनर्द्रष्टुं हि (K4 न); D1 पुनर्दृष्टं हि. Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) इह; G4.5 एवं (for एव). — b) B1.5 D1 प्रेरयंति. K3.4 B3 D1.2.3 मनस्तथा. T1 G1-3 M6-8 तथा न प्रीणयंति च. — c) Some MSS. भैक्ष्यं. — d) B6 Da M कुरुपुंगव.

6 ab) K0 om. 6cd, reading 6ab after 7ab. K1 Ñ3.3 V1 B6 Da D5 पंचालान्. D2 G1-3 गच्छामः पांचालान् (transp.). After 6ab, Ś1 reads 5ab. — G2 (hapl.)

बिभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ॥ ४४
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६ C. 1. 6404 B. 1. 167. 50 K. 1. 181. 52

°ध्या)रो°. G5 ददरथं (for रथ°). — b) G2 स तेन (for तेन च). Ñ3 T1 G5 M सं; T2 G1.4.6 स: (for च). — cd) K1 transp. प्रणेदुः and प्रहृष्टाः. K0.1 Ñ2.3 V1 B5.6 D5 M8.5 पंचा°. — After 39, N (except Ñ3 B3) ins.:

1696* हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुंधरा ।

[=(var.) 46cd. — Ś1 K1.2 °ष्टान्सुतश्चैव; K0.3.4 D2 °ात्मनश्चैव; B1 (m as in text) °ष्टांस्तंभमानान्. K0.3.4 मान्से°; K1 न सेहे तां.]

40 a) K0.3.4 M (except M6) भयावहो; G2 भया°रा. — b) Ñ2.3 V1 B1.5.6 G1.2 M8.5 पंचा°. — d) K1.3 G5 एवं (for एष). M8.5 च (for वै). B6 द्रोणनाशकृत्. — G3 om. 40ef. — e) M5 इत्युक्त्वा च.

41 M5 om. 41ab. — b) S (M5 om.) अर्जुनार्थे च (M तु) निर्मिता (see below). — c) M हुते द्वितीये सुभगा (M6 दिव्यस्त्री). — d) Ś1 (sup. lin.) K1 तनुमध्या; Ś1 (orig.) वेणीमध्या. K2m रूपयौवनशालिनी; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 स्वसितायतलोचना; D5 S वेदिमध्यात्समुत्थिता (M6 सुभगा चारुदर्शना) = 41b (see above).

42 M5 om. 42. — After 42ab, K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1697* ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ।

— c) G2 मानुषीं तनुमास्थाय. — d) S (M5 om.) श्रीः साक्षादेव (T1 साक्षाच्छ्रीदेव) वर्णिनी (G4 M8.6-8 °रूपिणी).

43 b) Dn1 G (except G6) केशात्. Ś1 Ñ2 V1 D1.2 G4 प्रधावति; K1 °वीयति; Ñ1 B3 D4.5 G2 °वाति च; Ñ3 B1.5 M8.5 °वाति वै; B1m G1 °याति वै (G1 च). — c) S (except M5) बिभर्ति परमं (G1 मानुषं) रूपं. — d) G3 नान्यत् (for नास्ति). K1 T2 G (except G2) समा (G3 समं) (for उपमा). K0.3-4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (K0 °रिवोत्थिता). — After 43, M8.5 read 50ab (for the first time), repeating it in its proper place. — N ins. after 43: M8.5 after (the first occurrence of) 50ab:

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।

[D1 om. from ईप्सि° up to 45a. K1 Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D4 ईप्सितां °रूपिणीं; Ñ1 °ता कामरू°.]

— On the other hand, after 43, T G M6-8 (the three latter MSS. om. line 2) ins.:

1699* सदृशी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।
ऊचुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृताः ।

[Cf. 1689*, 1691*. — (L. 1) M6 सुदृशा; M7.8 सदृशा. G3 फाल्गु° (for अर्जु°). M6-8 भद्रिका (for भारत). — (L. 2) G2 राजपत्नी°.]

44 B3 om. 44–52; D1 om. 44 (cf. v. l. 43). — a) G3 पांचाल- (for तां चापि). T1 बालां (for जातां). — c) Ñ3 °द्वरां कृष्णां. — d) K0.4 क्षत्रं; K3 कृत्स्नं; D5 क्षात्रं (for क्षयं). K0.4 D5 अंतं (for क्षत्रं). K1 निषीषते (sic); K4 निनिष्यति; Ñ1 D5 °षती; Ñ3 °षतीं; T1 करिष्य°; M5 निरीक्ष°; M7 निषीद°. Ñ2 V1 B (B3 om.) Da Dn D3.4 निनीषुः क्षत्रियान्क्षयं.

45 B3 om. 45; D1 om. 45a (cf. v. l. 43, 44). — a) Ś1 G3 इदं (for इयं). Ñ1 B6 S (except G2.3) लोके (for काले). — c) Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D5) कौरवाणां (for क्षत्रि°). — d) K1 °त्स्यते; Ñ1 °त्पतते.

46 B3 om. 46 (cf. v. l. 44). — a) Ś1 °त्वापि च पां°; K1 °त्वा चापि पं°; K2 °त्वा सह पां°; Dn3 M3.5 °त्वा सर्वपंचा°. — T (T1 om. line 3) G ins. after 46ab; M6-8, after 48ab:

1700* पाञ्चालराजस्तां दृष्ट्वा हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
परिष्वज्य सुतां कृष्णां स्नुषां पाण्डोरिति ब्रुवन्
अङ्कमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप सः ।

[(L. 1) T1 °जस्तु तथा. — (L. 2) G2 M6-8

15 8.6 3.7 अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६

सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७

एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।
अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०

तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।
प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २

समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।

---

om. 6c–8d. — c) Ś1 K1 G2 अपूर्वं दर्शनं; G3 °दर्शनात्. Ñ2 V1 B D (except D2.5) M3 वीर (for तात).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Ś1 अभिक्षाश्च; D2 सुभिक्षं. K1 Ñ V1 B3.5 पंचालाः. — b) Ś1 K Ñ1 D2.5 शत्रुसूदन (K1 °नंदन); B1.3.5 °कर्षन; D4 [ऽ]मित्रकर्शन. — After 7ab, K0 reads 6ab. — c) T1 G1 M (except M3) तु (for च). G3 पांचालो (for राजा°). — d) Ś1 K1.2 D (except D1.5) शुश्रुम; K0 °श्रुः; G1 विश्रुमः; G5 सुश्रुतं.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 6). — a) Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3 °वासश्च; D4 °संवासः; S (G2 om.) °वासोयं. — b) K0 B6 T2 G2.6 क्षेमो. — c) Ś1 K1.2.4 Ñ1.3 तेन्यत्र साधु; D2 तस्मादन्यत्र; S (G2 om.) तस्मात्तत्रैव (see below). — d) K3 तात; T1 G1.3 M साधु (for पुत्र). T2 G4–6 वयं यदि च (G6 तु यदि) मन्यसे.

9 Ś1 S युधिष्ठिरः; K1 श्रीवैशंपायनः (all om. उवाच). — a) K (except K1) D2.4 यद्भवत्या मतं (by transp.). — b) G6 त्विहास्माकं. K3 हितं परं (by transp).

10 Ś1 K D2.3 S वैशं° (K1 युधिष्ठिरः) (T1 G2 M3 om. the ref.). — a) K0.4 अर्जुनं यमलौ; K3 अर्जुनौ यमजौ; D2.5 अर्जुनं च यमौ; T1 G2.3 (by transp.) यमजावर्जुनं. G1 तदा; M6–8 उभौ (for तथा). — c) T1 G1.3 M °च वचनं. — d) S (except T1 G1.3) तां तथेत्य(G6 तथैवा)ब्रुवन्. K1.2.4 D5 T G3–5 M6–8 तथा; G6 यथा (for तदा).

11 K0 om. from आमन्त्र्य up to रम्यां. — b) G3 M3.5 राजसुतैः. — c) Ś1 K1 नगरे; D2 च पुरं; T1 G1 नगरं. D3 T1 G1.3 रम्यं; G3 सम्यग्. G4 प्रतस्थे नृपनगरीं. — d) K0.4 °स्य निवेशनं.

Colophon om. in T2 G1.2.4–6 M. — *Major parvan*: G3 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*. K0 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it K0 Ñ1.2 V1 B5 add द्रौपदीसंभवः; K0 cont. समाप्तः. Ś1 K2–4 Ñ3 B3 Da Dn1.n3 D1.2 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभवः; K2.4 Ñ3 cont. समाप्तः. — *Adhy. name*: Ñ1.2 V1 पांचालदेशयात्रा; D5 पांचालाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 167; D4m 170; T1 163; G3 113. — *S'loka no.*: Dn 11. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 6415.

☞ After adhy. 156, S (except G6) ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 96), which is a variant of adhy. 174.

157

1 Ś1 K2.3.4 D2.6 S om. उवाच (T2 G2.4–6 M om. the ref.). — a) T2 यातेषु तेषु. Da धृतेषु (for तेषु). T1 G2.3 यातेषु छद्मचर्याभिः (G3 °चर्येषु); G1 गुप्तेषु प्रयातेषु. — b) Ś1 स तान्; T2 तथा; G3–6 तदा (for अथ तान्). K0.2.4 D5 ततो धीमान्; K3 स तान्द्रष्टुं (for अथ तान्द्रष्टुं). — d) T2 पुनः (for व्यासः). T1 G1–6 कृष्णद्वैपायनस्तदा (T1 तथा; G3 कृती).

प्रसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ २
अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८

तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी । C. 1. 6434 B. 1. 169. 14 K. 1. 184. 14

---

2 b) Ś1 K1 °तप. — d) K4 D3 T1 तथा; T2 G (except G2.3) M अग्रतः (for तदा).

3 a) K4 समनुप्राप्य; D2 °ज्ञाय; T1 तमनुप्राप्य; T2 तमनु°. — b) T1 G2.3 ऋषि° (for मुनि°). — c) Ñ2 V1 B3m Dn D1.4.5 प्रच्छन्नं (D5 °न्नः); B5 G6 °सन्नं; G3.4 °सन्नं. G3 पार्थान्.

4 Before 4, T2 G2.5.6 M6–8 ins. व्यासः. — a) K0.3 Ñ2 V1 Da Dn2 D3.4.5 अयि (for अपि). T1 G1.2.4 धर्मेषु. T2 G2.4.5 वर्तध्वे; G6 वर्धध्वं. — b) Ñ3 सत्येन च; T2 G5.6 M6–8 शास्त्रेणैव. T1 G1–3 अपि स्वेषु नरर्षभाः (G2 नरेश्वराः; G3 नरर्षभ); G4 परेषु स्वेषु भूमिप. — c) K0.1 Ñ2 V1 B1 Da2 Dn1 D2.4.5 G3.4 अयि; T2 G5.6 M6.8 अथ. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) पूजा वः (by transp.). — d) T1 G1–4 च विद्यते; T2 G5.6 M यथाविधि.

5 a) T2 G1.3 M8 °र्थविद्वाक्यं. — c) K4 T2 G5.6 M तु (for च). — d) Ñ1 T G (except G6) °रेवाब्रवीदिदं.

☞ The rest of the adhy. is *repeated* (with some variation) at the end of adhy. 189.

6 Before 6, K0 Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn D1.4.5 ins. व्यास उ°. — a) T2 G4 तपोनिधेः; G5 तपोधना; G6 उपवने. — b) T1 G1 ऋषिकन्या. T1 G1–3 तपस्विनी; T2 G4–6 M मनस्विनी (for महा°). — d) G5 सर्वरूपगुणान्विता.

7 a) K1.2 Ñ1.3 B3 Da M8 सुकृतैः; T2 G1.4.5 स्वैः कृतैः. — c) K4 T2 G (except G6) M8 नाभ्यग°. K4 सा तु पतिं (by transp.); T G (except G6) पतिं कंचित्.

8 T2 G5.6 om. 8ab. — a) K3.4 Ñ V1 Da1 Dn1 M1 ततस्तप्तुम्. Ś1 तपारेभे; G2 समा°. — b) K (except K1) °सुखात्; D1 °सुखी; S (T2 G5.6 om.) °सुखं. Ś1 K1 यतः; M4 तपः. — c) G6 °मास महता. — d) T G भगवंतं महेश्वरं (G6 तपसोग्रेण शंकरं).

9 a) G2 M (except M8) तु (for स). M6–8 शंकरस्तुष्टः. — b) K3 Ñ V1 B (except B5) D T G M8 यशस्विनीं. — c) T G1.3 M भद्रे त्वं. — d) Ñ1.3 भारत; Ñ2 V1 B D शंकरः (for भामि°). S वरदोस्मि यथेप्सितं.

10 b) T1 G1 स; G2 तु (for सा). T G हितं वचः (by transp.).

11 a) K3 G3 तामथो. — b) Ñ3 T2 ददतां वरः. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G4 (by corr.) भारताः (D1 °त) (for शंक°). — After 11, Ñ2 V1 B D T1 G4 (marg.) ins.:

1708* एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ।
[B5 T1 G2 वरदमीश्वरं; D2 वचनमब्र°.]

12 K3 G4 M7 (? hapl.) om. 12ab; G4 ins. the reading of the vulgate in marg. — a) K0 N1.3 पतिं (for प्रति-). T2 G2.5.6 M (M7 om.) प्रति(G5 इति)-ब्रुवाणां (T2 °णा). T2 सा कन्या (for एकं मे). Ñ2 V1 B D T1 G4m एकमिच्छाम्यहं देव; G1 ब्रुवाणमेवं देवेश. — b) K0 G2.6 M5.6.8 शंकरः; K2.4 T2 शंकर. Ñ2 V1 B D T1 G4m त्वत्प्रसादात्पतिं प्र(B5 वि)भो. — c) S °मघीदेनां. — d) T G (except G6) देवो (for इदं). Ñ1.3 M6–8 °मुत्तरं.

13 a) Ś1 K0.2.3(*sup. lin.*).4 त्वयास्म्युक्तः; K1 °स्म्युक्तः; K3 Ñ V1 B D T G1.4 त्वया ह्युक्तः (Da T2 °म्युक्तः); G2.3.6 M °प्युक्तः; G5 त्वया सूक्तः (all avoiding hiatus in different ways). — b) D2 यत्; T1 अथ; G6 मां (for अहं). K Ñ1.3 मुहुः (for पुनः). — c) K3

434 39. 15 34. 13 निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५
एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्त्र्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

वैशंपायन उवाच ।
ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १
ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यथोक्तं; K_3 तथोक्तं. G_6 M वै (for तद्).

14 Before 14, T G (except G_6) ins. व्यासः. — ^{a}) Ko D_5 गृहे (for कुले). N जज्ञे (Ś$_1$ ज्येष्ठे) (for जाता). — ^{b}) Ñ V_1 $B_{3.4}$ Dn सा कन्या (by transp.). K_4 दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी. — ^{d}) M_{6-8} कन्या (for कृष्णा).

15 ^{a}) Some MSS. पंचाल-. Ñ$_2$ V_1 D (except D_2) -नगरे; G_6 -नगरीं. — ^{b}) Ś$_1$ प्रवसध्वं; Ñ$_3$ V_1 $B_{3.4.6}$ Dn $D_{1.4}$ निवस°; B_1 Da निवि°; D_2 निर्वि°. $K_{0.4}$ D_5 महारथाः; Ñ$_3$ सबांधवाः; G_2 नराधिपाः. Ñ$_1$ प्रजताशु नरर्षभाः. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 सुखं वस्ताम्. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ G_1 भविष्यति; D_2 °ष्यंति. K_3 अथ (for न). G_1 धनंजयः (for न संशयः). — After 15, G_6 M ins.:

1709* राज्यं चैवागतं पार्थां इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य ह ।

[G_6 प्राप्ता (for पार्थां). G_6 गमिष्यथ; M_8 प्रविश्य वः; M_8 (inf. lin.).$_8$ भविष्यथ.]

16 Before 16, $K_{0.3.4}$ G_6 $M_{8.9}$ ins. वैशं° (Ko cont. उवाच). Ś$_1$ K_1 (? hapl.) om. 16 (with colophon). — ^{a}) Ñ$_1$ एतदुक्त्वा. Ko ततो राजन्; K_3 B_3 G_6 °भाग; G_1 °बाहुः. — ^{b}) Ñ$_3$ V_1 B D M_8 पांडवान्स (D$_1$ °न्प्र°). — ^{cd}) $K_{0.4}$ B_3m Da $D_{1.4}$ महायशाः. Cd पार्थान्संमंत्र्य कुंतीं च प्रातिष्ठंश्च (sic) परंतपाः.

Colophon om. in Ś$_1$ K_1 (cf. v. l. 16). — *Major parvan*: T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: $K_{0.4}$ अंगारपर्ण; Ñ$_{1.3}$ V_1 B_3 चैत्ररथ. — *Adhy. name*: $K_{0.3.4}$ $G_{1.4}$ व्यासवाक्यं; Ñ$_{1.3}$ V_1 द्रौपदीजन्मांतरकथनं; Da$_1$ द्रौपदीसंभवः; D_5 $M_{8.9}$ व्यास(M_9 °सा)गमनं; T_1 द्रौपदीस्वयंवरे व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_2$ 168; D_4m 171; T_1 164; T_2 $G_{3.4.5}$ 116; G_1 118; G_2 114; G_6 M 117. — *S'loka no.*: Dn 16; M_8 37. — *Aggregate s'loka no.*: Dn$_2$ 6431.

☞ After adhy. 157, S (except G_6) reads (for the first time) adhy. 175, *repeating* it (*with* v. l.) in its proper place (*i. e.* after adhy. 174).

158

1 Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.5}$ S om. उवाच (T_2 G_{3-6} om. the ref.). — After वैशं (resp. its v. l.), $K_{3.4}$ Ñ$_3$ V_1 B Dn $D_{1.2.4}$ ins.:

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्टमानसाः ।,

after which $B_{3.6}$ ins. 1711*. *Cd appears also to* om. 1710*. — ^{a}) K_4 उपतस्थुः. $K_{0.2.3}$ D_5 महात्मानः; G_6 पुरस्कृत्वा. — ^{b}) Ñ$_1$ B_1 D_4 T_2 G_{4-6} भरतर्षभाः. *$K_{0.2.4}$ D_5 G_2 मात्रा सह ($K_{0.3}$ सह मात्रा) परंतपाः* (=I. 55. 20^{d} etc.). — *K_4 Ñ$_3$ V_1 B_6 Da $D_{2.4}$* (marg. *sec. m.*) ins. after 1^{ab}: $B_{3.6}$, after 1710*:

1711* आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।

— ^{c}) B_3 Da शनैर् (for समैर्). Ś$_1$ K_1 तदुन्मुखा; B_1 Da D_1 उदङ्मुखा; G_3 तैरुन्मुखैर्. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 परंतप; $K_{2.3}$ महौजसः; *T G (except G_6)* च भारत.

2 ^{a}) Ko °रात्रात्; K_3 °रात्रान्. Ñ$_3$ V_1 B D (D_5 erroneously) Arjp ते ध्यगच्छन्नहोरात्रात् (Da_1 $D_{1.5}$ °रात्रं); T_1 G_2 अहोरात्रेणाभ्यगच्छन्; $G_{1.3}$ तेऽभ्यगच्छंस्त्व(G_3 °च्छन्त)होरात्रं. — After 2^{a}, S ins.:

1712*   पाञ्चालनगरं प्रति ।
अभ्याजग्मुर्लोकनदीं गङ्गां भागीरथीं प्रति ।
चन्द्रास्तमयवेलायामर्धरात्रे समागमे ।
वारि पैवानुमज्जन्तः.

[(L. 2) G_2 स्वर्गनदीं त्रिपुरारिशिरोगृहां. — (L. 3) M_{6-8} चंद्रास्तमनवे°. — (L. 4) T_1 $G_{2.3}$ चक्रवाकैः समुद्रुष्टं; M ते चैवाप्यनुमज्जंतः.]

— ^{b}) Ñ$_3$ V_1 Dn D_1 सोमाश्रयायणं; Ñ$_3$ B_4 D_2 सोमा°

प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशाः ॥ ३
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलक्रीडामुपागतः ॥ ४
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ५
स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिस्त्रुटैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्ता निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्नृपतीनपि ॥ १०
आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम । C. 1 6443 B. 1 170 14 K. 1 186 14

थवा(B5 °मा)ह्वय ; B1.2.6 Da D3.4 T1 सोमाश्रमा° (D4 by corr T1 °वा°) ; G3-6 सोमाश्रवा° — T G M5 om 2cd — c) K4 M6.8 °ह्याग्र

3 a) T1 G2 समुद्यम्योल्मुक दीप्त — c) G1 तत्र ययौ (by transp) — d) Ñ V1 B D T G1.3 महारथ (Da °बल), G6 M6-8 धनंजय, M5.8 परंतप (for महा°)

4 a) M5 ततो (for तत्र) G6 अथ तत्र जले — b) K2 विचित्रे, G6 विजने — c) T1 G4 तदा, G2 रत्सु ; Cd ईर्ष्येन् Ko 2.4 गंधर्वराज स, Ñ1.2 V1 B3.5.6 Da Dn D1.2.6 °राजो वै, Ñ3 D5 G1.6 °राजस्तु, B1 °राजोसौ, T1 °राजस्य, T2 G2.4.5 °राजश्च — d) K1 °र्थमागत, B1.2 Da °मुपास्त ह

5 a) Ko 3.4 तेषा शब्द (by transp) D3 स शब्द तेषा शुश्राव — c) M5.6 चाविष्टस्त् — d) T G3.5 च बलाद्बली, G6 M2.5 सहसा बली, M6.8 स महाबली

6 b) K3 Ñ3 मात्रा सह (by transp) Ś1 K1 °तप — c) D4 S (except G2.6) विस्फारयन् (G5 °यत) T2 G3 धनुर्घोष, G5 निर्घोष

7 a) K4 सवर्तते, T1 °रज्य°, G1 समीक्ष्यते Ñ3 (m sec m घोरा as in text) M6.8 प्राची — b) Ś1 K1 सर्वरात्रा° B1(m as in text).2 M3 °गमे तु या, T1 G2 °गमे तदा, T2 G1.3.6 M6-8 पूर्वं(M6.8 °र्वा)रात्रा(M6-8 °त्र्या)गमे च या Cd cites आगमे — c) Ñ3 by corr रुधैर् (for त्रुटैर्) Ś1 K2 V1 हीना Ko 1 अशीतिस्तुभिर्हीन (K1 °ना), N1.2 B D अशीतिभिर्लवैर्हीन, T1 अशीती तु विहीनाना, T2 G4.5 अशीतित्रुटिहीनांस्तान्, G1-3.6 M अशीतित्रु(M °तु)टिभि° हीनान् (G1 छिन्नान्, M5 हीना) — d) Ko 2.4 N V1 B D (except D5) तन्मुहूर्तं, S त्रि(G6 M त्रीन्)मुहूर्तान् K4 प्रवर्तते

8 a) Ś1 Ko 2.3 विहिता, S °तान् S कामचाराय (G1 काममाचारान्) — b) Ś1 यथा (for यक्ष) — c) Ś1 Ko 2.3 क्षणमन्ये, K1 रक्ष मान्ये (sic), D5 क्षण मन्ये — d) T1 G1.2 इति (for इह) Ś1 K1 कर्मसु स्वेषु वर्तता, Ko 2-4 D4 कर्मचारेषु वर्तता, Ñ V1 B3.5 Dn D1.2 कर्मचारेषु वै स्मृत, B1.6 Da D5 कामचारेषु वर्तता Cd cites कर्माचारा

9 a) B1 लोभात्सर्वान्प्रचरत — c) Ś1 अपक्राता, Ko 2 Ñ1 B5 Da3 Dn1 n2 D2 M Cd उपक्रातान्, T1 G2 अपकृष्य, T2 G1.4-6 उप(G2 °पा)क्रम्य

10 a) Ñ2 V1 B D (except D5) अतो रात्रौ, T G अहो निशा, M अतो निशा (M6 ततो रात्र्यां) Ś1 Ko 4 Da D1 G3 प्राप्नुवतो, B1 m D4.5 M2.5 °वति, T1 M6.8 प्राप्तवतो (T1 °ता) — b) D4.5 ब्रह्मद्विषो Ś1 जनान्, K1 जल S भूयिष्ठ (T2 G5.6 °ष्ठा, G1 °ष्ठ) पा(T1 M3.5 प्रा)पचेतस — K1 om 10c-11d — c) Ñ1.2 गर्हति पुरपान्सर्वान् S गर्हयेतान् (T1 G2 असाम तान्, G3.4 °य्येषां, M निभर्त्सेते) नित्यमेषु — d) K2 स्थलस्थान्, Ñ3 गृह°, Da वन°, S क्षणेषु (for बलस्थान्)

11 K1 om 11 (cf v 1 10) — a) M2 दूरात् (? gloss). T G च (T1 G2 प्र) तिष्ठता(G3 °तो)स्माक — b) B (except B6) D2.6 अनुसर्पत T G समीप (G1 °पे) नोपगच्छत (G3 °थ, G4 °सर्पत) — c) Some MSS मा (for मां) B1.6 S °जानीथ

12 Ko (hapl) om 12 — a) T G5.6 M2 °रवर्णं G1.2 अहमंगारगंधर्वो — b) K2.4 Ñ1.2 T1 G2.3 विद्धि, Cd वित्त (as in text) S प्रबला° — c) Ś1 सेर्ष्युं, K1 सौर्ष्युं T G1.4.5 प्रेष्य, G2 प्रेष्य, G3 श्लाघ्य

13 a) T G (except G3) M2 अंगारवर्णम् Ñ1.2 V1

84

449 10 14 80. 14 अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥१३
न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४
अर्जुन उवाच ।
समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ १५
वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥१६

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७
इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ १८
तथा पितॄन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्व यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९
असंबाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

B D (except Ds) एवं (for च). — b) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) ख्यातं चेदं वनं मम; S वनं ख्यात(G1 प्रख्य; G3 ज्ञात)मिदं मम. — c) Ñ1.2 V1 D4 (by corr.) T2 G4-6 M6-8 अनुगंगं. Cd cites अनु (=अनंतरं). K1 B1.3.6 Da च राकां च; K4 च वासो मे; Ñ1.3 B5m D1 च वासं च; B6 च कासं च; B6m च वाकी च; Dn D4.5 चरन्कामान्; D2 प्रयागं च; S महत् (M8 inf. lin.5 वनं) चित्रं. Cd cites वाकां. — d) T1 G2.3 M यस्मिन्; T2 G5.6 अस्मिन्; G1.4 तस्मिन् (for चित्रं). Ś1 वस; Ñ1 यस्मिन्; S नित्यं (for यत्र). Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.4 रमाम्यहं; B3.6 Da D2 चरा°.

14 G1 om. 14ab. — a) Ś1 K3 न कूनसा; K0 नत्तनासाः; K1 न क्रणपाः; K3 न कुनासाः; K4 D5 नर्क्तचराः; Ñ V1 B3m.6 Da Dn D2.4 S (G1 om.) न कौणपाः; B5m Cd Arjp न शकुनाः; D2 शकुना वा. — b) T1 G2 चारणाः (for मानुषाः). K2 T2 G3.5.6 M6-8 न च देवा न चारणाः (K1 °मानुषाः); K3 B3 (m as in text) M3.5 न च देवांजनस्रजः; G4 द्विपदो वा न चारणाः. — K4 B3 repeat 14cd (with v. l.); in D4 14c is deleted. — c) K3.4 B3 (latter two second time) D4 (marg. corr.) T G (except G6) कुबेरस्य यथोष्णीषं (G3 °धानं; G3 °हितं). — d) K3.4 B3 (latter two second time) T G किं मां (G3 तं किं) (for तत्किं). Ñ2 V1 B1.3 Dn3 G3 समनुसर्पथ. ✥Nil.: न नंहसाः शृंगिणो वा न च देवांजनस्रजः । कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥ इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।... कौणपा इति पाठे तु राक्षसाः ।... न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थः ।✥ कुबेरस्य यथोष्णीषं is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nil. here says)!

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G6 °वत्प्रांते. — b) Ś1 वेलाया वसुधातले; K1 गहने कानने वने. — c) Ś1 संध्यां च; K0 T2 G1-3.6 M सं(G3 सि)धौ वा; K3 Ñ V1 B D संध्यायां. — d) Ś1 क्लिष्टः; Ś1 (sup. lin.) N2 V1 B D Dn3 D2.4.5 गुप्तः; T1 क्लृप्तं; G1 लिप्तः; G3 कल्पः; G3 लुप्त — After 15, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins.:

1713* भुक्तो वाप्यथवाभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ।

16 a) G3 एवं (for वयं). T1 G1.3 हि (for च) — b) Text as in D1 G1.4.5! Ś1 K1 त्वामधृष्णवः K0.2-4 त्वां प्रधृष्णवः; Ñ V1 B1.3m.5.6 Da Dn D2.4 त्वामधृष्णुम (B1m त्वावधृष्णुवः); B3 D5 त्वामधृष्णुवः; T1 M3.5 चापि धृ°; T2 G6 त्वां च धृ°; G2 चावधृ°; M6-8 त्वां विधृ°. G3 अकालेष्वपि धृ°. Cd cites अवधृष्णवः. — c) Ñ2.3 V1 B D (except D5) M5 रणे (for क्षणे). N2.3 V1 B D (except D5) G6 क्रूरः; Ñ2 क्रूरान् (for क्रूरे). G6 अशक्ता भवने क्रूरान्.

17 a) G3 पूष्टा (for चैषा). — b) T2 G4 मेरुशृंगाद् (G4 °शृंग-). A few MSS. विनिसृता; K1 G1 विनिर्गता. — c) G6 गंगा प्रतिदिशं गत्वा. — d) Ñ1 प्रत्यपद्यत; Ñ2 V1 B D समपद्यत. — After 17, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins.:

1714* गङ्गां च यमुनां चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम् ।
रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।
अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।

18 a) T1 वेला; T2 G3-6 एषा (for इयं). — c) B3 यत्र त्वं (for गन्धर्व). — G3 (hapl.) om. 18d-19c. — d) K0.2-4 N1.3 B1 °दान्दतां (for °नन्दतां). Cd cites अलकनंदा. Ś1 प्राप्नोति चलदान्दतां; K1 °स्येवैकनान्दतां. — After 18, K4 D5 (corrupt) ins.:

1715* बहुभेदा चोत्तरगा हिमवत्पर्वनिःसृता ।

(cf. 17b).

19 G3 om. 19abc (cf. v. l. 18). — b) Ś1 K दुस्तरा; T1 दुस्तरं. Cd cites दुःपरा. — c) G6 शुचि च (for भवति). Ñ2 V1 B D (except D5) वै प्राप्य (for गन्धर्व). — d) Ñ2 V1 B D (except D5) कृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंबाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ २२
उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

बिभीषिकैषा गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्व गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६
भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्याद्गुरुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विप्लुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातृन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१

गन्धर्व्युवाच ।

त्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२ C. 1. 6470 S. 1. 170 35 K. 1. 126 35

---

20 a) G3 अंबा या तु देव°. — b) B (except B1) D1.2.4 °संपादिनी; S सर्वेषां पावनी. D5 त्रिषु लोकेषु विश्रुता.

21 a) Ś1 K1 पुनर्वार्यमसं°; K0.3.4 Ñ3 B1.3.5m D5 अना(K3.4 °न)वार्यमसं°; K2 अवार्यमथ सं°; G1.3 M अनाश्रयमसं°.

22 Ś1 K (except K0) D2.5 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) T2 G (except G3) M3 अंगारवर्णस्. — b) Ś1 K1-3 क्रुद्धस्त्वानम्य; K0.4 D5 °श्चान(K4 °ना)म्य; Ñ1.3 B3 Da Dn D1 S °द्ध आयम्य. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) °च बाणान्निशितान्. — d) Ñ1.3 G3.4.6 M अहीन्(G3 विष°) दीप्ताननानिव; B3 अहीनाशीविषोपमान्; D5 महानाशीविषानिव; T1 G1.2 अहीन् (G1 विषान्) पंचाननानिव; T2 G5 अमीन् (T2 °क्षि°) दीप्तानिवासकृत्.

23 a) D2 G3 M6-8 भ्रामयस्तूर्णं. — b) K3 स्वमयोत्तमं; Ñ3 V1 B6 Dn1.n2 D4 G3 चर्म चोत्तरं; Ñ3 चर्म चोदयन्. G3 वर्षमाणं शरोत्तमान्. — c) K2 M5 अपोवाह; Ñ V1 B (B1m as in text) Dn D1.4 G4 व्यपोहत; Cd as in text.

24 Ś1 K2 S अर्जुनः (G3 धनंजयः) (all om. उवाच). — a) Ñ3 S (except G2) विभीषिकां. N V1 B D चै (D1 उच्चैर्; D5 as in text); S हि (for एषा). — b) Ś1 वियुज्यते; Ñ3 प्रयोजयेत्; S प्रयोजय. Ñ1 नास्त्रज्ञैः संप्रयु°. — c) Ñ V1 B D T2 G3.6 M3.6 प्रयुक्तेयं; T1 G1.2.4.5 M6-8 °क्तोयं.

25 ab) Ñ3 काम° (for लक्ष°). Ñ1 मानुषानेति गंधर्वं गंधर्वानुपलक्षये. — d) D1 नैव (for न तु).

26 ab) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पतेः. — c) Ś1 K2.4 भार°; Ñ1.2 V1 B D भ(Da1 D5 भा)रद्वाजाय. S तस्मादगाद्भरद्वाजं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गुरुर्मान्यः; T1 G1.2.6 M °पुत्रं.

27 a) S °द्वाजात्ततो रामं (T2 G4.5 M3.5 °मो). — b) Ś1 K0.1.3 त्वग्निवे°; B6 द्रोणस्तस्मात्; D2 ह्यग्निवे°; S भार्गवाच्च. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) साध्विदं. K0 Ñ V1 B D मह्यमददत्; G2 ह्यददान्मह्यं. G6 तस्मादहमिदं वेद्मि.

28 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — d) Ś1 K1 रथोत्तमं; B6 S रथं ततः (T2 G4-6 °दा).

29 a) S रथात्तु (for विर°). K2.4 विद्रुतं. — b) A few MSS. महाबलः. S गंधर्वं सुमहा°. — c) Ñ1 °तेजोविमूढं. Ś1 K1.2 Da तु (for च). M6-8 °तेजःप्रसंमूढं. — d) Ñ1.3 M6 पराङ्मुखं; G2.3 अधोमुखं.

31 d) Ś1 K0.2.3 Ñ1.3 G1.6 M5 परित्राणम्.

32 Ś1 K1-3 D1 G1.6 M6-8 गंधर्वीं; T G2.5 कुंभीनसी; G1.3.4 M3.5 om. the ref. — a) Ś1 K0 D5 त्वं मे; G3 स त्वं; M3.6 मां त्वं; M6-8 त्वं मा. K3.4 Ñ3 V1 B D (except D5) त्रायस्व मां. Ñ V1 B D महाभाग. — b) G1.2 पतिं चैव. — c) Ś1 K Ñ V1 Dn2 D1.5 G3

471
70 89
80 85

युधिष्ठिर उवाच ।
युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।
को नु हन्याद्रिपुं त्वादृङ्मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३३
अर्जुन उवाच ।
अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।
प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४
गन्धर्व उवाच ।
जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७
संभृता चैव विद्येयं तपसेह पुरा मया ।
निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८
संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।
योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९
चाक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
ददौ स विश्वावसवे मह्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०
सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।
आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१
यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किंचन ।

गंधर्वी. Ś1 Ko.1 Ñ V1 D4 G3 माशा. — ᵈ) Ś1 Ko.1.3 Ñ V1 B6 Dn1.n2 D4 G3 °नसी. Ko.4 B5 G4 (*sup. lin.*) विभो. — After 32, K4 ins.:

1716* दीनं वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह ।;

while Da Dn3 ins.:

1717* दृष्ट्वोवाच महाबाहुः फाल्गुनं वै युधिष्ठिरः ।;

and, finally, T G (except G1.3) ins.:

1718* दृष्ट्वानुग्रहभावाच पार्थः पार्थमुवाच ह ।

33 Ś1 K S om. उवाच (K4 om. the ref.). — ᵃ) S जितं युद्धे (*by transp.*). — ᶜ) Ñ3 V1 B3.6 Da Dn D4 नि; B1.3 D2 हि (for नु). K (except K4) तादृङ्; Ñ V1 B D तात. S धनंजय महाबाहो. — ᵈ) K1 D2 S अरिसूदन (T2 G4.5 °मर्दन).

34 K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — ᵃ) Ñ1 अग्निमं; Ñ2 V1 B D जीवितं; T G2.4–6 M अंगेमां; G1 अंगदं; G3 अंगता. — ᶜ) Ś1 Ko.1.3 Ñ1.3 B5 तेयं; G6 तेत्र. M6–8 प्रतिदिश्यत्ययं तेद्य. — ᵈ) Ś1 K धर्मराजो. — After 34, G3 *ins.* (*an additional*) *colophon*: इति संभवपर्वणि षोडशशततमोध्यायः.

35 Ś1 K1 S om. उवाच. — ᵃ) Ś1 K N1.3 B6 D4 पूर्वजं. — ᵇ) T2 G (except G3) M8 °वर्णतां. — T1 om. 35ᶜ–36ᵈ. — ᶜ) Ś1 K2 Dn1.n2 D1 न च श्लाघ्ये; K4 B3 (m as in text) न च श्लाघ्यो; Ñ1 न वशामि (sic). Ñ3 V1 B (B1 as in text) D (except D3.4.5) अंग (for अद्य). S (T1 om.) यशोहीनं न च श्लाघ्यं. — ᵈ) S (T1 om.) स्वनाम (for न नाम्ना).

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 35). — ᵃ) G3 जितवान्. B1(m as in text).6 कामं (for लाभं). — ᵇ) Ñ3 D4 G1.3 M6–8 सोहं; G6 यो हि. — ᶜ) Ś1 Ko.4 Ñ3 गंधर्व्यां; Ñ1 गांधर्व-; S (T1 om.) गंधर्व-. K4 Ñ2 V1 B D इच्छामि; G1 चोत्कम्; G3 योत्तुंम्; G6 चोर्ध्वम् (for योद्धुम्). — ᵈ) Only Ś1 as in text! Ko यः सम्य[ग]त्वरो वरं; K1 इच्छाम्यवयमांबरं (sic); K2 इच्छाम्यमरयोधिनं; K3 इच्छाम्यवरजो वरं; K4 Ñ2 V1 B D संयोजयितुमर्जुनं; Ñ1 इच्छाम्यभयगोचरः; Ñ3 इच्छाम्येव च वो वरं; T2 G3 इच्छाम्य(G3 °मि)वरया वरं; G1.2.4.5 इच्छामि परया प(G4 व)रं; G6 इच्छाम्यमितपौरुषं.

38 ᵃ) Ś1 K1 चेह; S त्वेव (G1 सैव; G4 त्विह) — ᵇ) *Ś1 K D5 तपसा वै*; D1 G4 °सैव; T2 G5 °सेयं N1.2 V1 B3.6 *Dn D1 T G (except G3)* मया पुरा (by transp.).

39 ᵃ) Ñ2 V1 B D संस्तंभयित्वा. S च (for हि). — ᶜ) K1 *corrupt*. K4 Ñ2 V1 B D G3 यो रिपुं योज°.

40 ᵃ) S (except M5.6) मनुर्ददौ (by *transp.*). — ᶜ) D1 तां ददौ विश्वा°; G1.3 स विश्वावसवे मह्यं. — ᵈ) Ko.2.3 Ñ V1 B D मम; G1.3 इमां (for मह्यं). K4 विश्वावसुर्ददौ मम.

41 ᵇ) Ko -पि नश्यति; K3.4 विन°. — ᶜ) G1.3 आगमोक्ता. Ś1 K1.2 यथा (for मया). Ś1 K1.2 G1.5 प्रोक्ता; G3 प्राप्ता. M5.6 अर्हसि त्वमिमां लब्धुं. — ᵈ) K Ñ3 वीर्यं त्वयि (K1 त्वं च); Ñ1 नाम वीर्यं. Ś1 वीर्यं त्वमपि बोध मे; S तस्या (T1 °स्य) वीर्यं निबोधत (T1 G3 °त).

42 ᵃ) Ñ1 त्रिलोकेषु च किं पुनः. — ᶜ) S °श रूपं.

43 ᵃ) K4 Ñ2 V1 B (B3 marg.) D (Da *erroneously*) Arjp एकपादेन (B3 orig. समपद्येन); Ñ1.3 (m as in text) समानपद्यः; G1 समानविद्यः; G3 अन्यसमानः; M5.6 जिज्ञा°

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
समानपद्ये षण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
गन्धर्वजानामश्वानामहं पुरुषसत्तम ।
भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥४६
पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिबर्हणे ।
दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यत्साधनं किंचित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥४८
वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१

अर्जुन उवाच ।

यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२

गन्धर्व उवाच ।

संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते । C. 1. 6451 B. 1. 170. 56 K. 1. 180. 53

समानः; Cd as in text. M6-8 विद्यासमाना विद्यासां ❀ Arj.: एकपादेनेति ग्रंथेषु स्पष्टार्थं । ❀ — c) Ñ1.2 S (except T2 G3-6) अन्वानेष्यामि; Cd as in text. D1 अद्य (for अहं).

44 b) K2-4 Ñ1.2 B1m Da D1 विशेषतः; S °षिणः; Cd as in text. — c) Ś1 K1.2 Ñ2 अवशिष्टं (Ñ2 °ष्टाः); K0 D5 अनुसृष्टं; K3.4 अविशिष्टं; Ñ1 अनुशिष्टाः; S अनाहार्याः (M6-8 अनहाल्पाः). Ś1 K (except K2) D5 तु (for च). — d) Ś1 K (except K4) Ñ1 अनुभावं प्र°; Ñ2 V1 B D °दर्शिनः (D5 °वर्तितां); T1 G2.3 M °वर्तिनः; T2 G4-6 °वर्तनाः (T2 °नः); G1 °कीर्तितः. — Cd appears to have read अवशिष्टश्च देवानामनुभावः प्रवर्तिता.

45 b) Ś1 भरतसत्तम. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) तुभ्यं च (for पञ्च°). — d) G2 पृथग्भूतं.

46 b) K4 Ñ2 V1 B D दिव्यवर्णाः. Ś1 K Ñ1.2 B1 D2.3 °रसाः; B3m Da Dn D1 S °जवाः. — c) K (except K3) Ñ V1 B D (except D1) G3 क्षीणाक्षीणा; T1 क्षणे क्षणे; T2 G5.6 क्षणे क्षीणे; G1 अक्षीणाश्च; G2.4 M क्षीणे क्षीणे; Nilp as in text. S भवंत्यन्ये. — d) Ś1 K1 हि (for च). K3 G1.4 M8 रंहसा; Cd as in text.

47 b) K0.3 Ñ2 V1 B D °निबर्हणं; M6 °निसूदने.

48 ab) Ñ1 भागीकृतं and वज्रभागम्. S तस्य भागः पृथग्भूतः सर्वैर्भूतैरुपास्यते. — c) Ñ2.3 V1 B6 Dn यशोधनं किंचित्; B1.2.3 D4 यः साधकः कश्चित्. Cd cites साधनं (=हस्त्यश्वादि). — d) K4 B1.2.3 स वै; Ñ1 तद्वै; Ñ2.3 V1 B6 Dn2 सैव. K4 D1.2.5 स्मृतः; G1 स्थिता.

49 ab) Arjp वज्रधरं (for °रथं). S ब्रह्म वज्रं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां रथं विदुः. — cd) Ś1 K1 धन° (for दान°). K0 D5 स्युः (for च). S वैश्यवज्रं तु (G1 हि) वै सीरं (G3 शीलं) शुश्रूषा हीन(G3 शूद्र)योनिषु.

50 a) K0-3 क्षत्रस्य वाजिनो वज्रं; K4 क्षत्रस्य वाजिवज्रं हि; Ñ1 V1 B D क्षत्रवज्रस्य भा(D1 °भो)गेन (D2 क्षत्रस्य वज्रभागेन); S साधनं क्षत्रधर्मस्य (G1 °धर्माणां). — b) Ś1 K0.1 ह्यवध्या; S मनोज्ञा. — c) T1 G1.3-6 M3.5 च तथा; T2 G2 च रथाः (G2 °थः); M6-8 च ततः; Cd वडवा (as in text). S सूतो. — d) Ñ2 V1 D (except Da) शूराः (for सूताः). S धनुश्च भरतर्षभ.

51 a) K0 D5 °वीर्याः (for °वर्णाः). K0 D5 T G °गमाः; M °बलाः. — b) T1 G1.3 M3.5 कामगाः; M6-8 °दाः. — c) Ñ2 V1 B D (except Da1) इति (for इमे). — After गंधर्वं in 51c, K1 (erroneously) reads 1. 155. 17 — 1. 158. 13, the portion which had been om. previously. — d) Ś1 Ñ2 V1 B3 Dn2 D5 मे हयाः; G1 तेर्ज्जुन.

52 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1-3 यदप्रीतेन. Ñ2 V1 B (except B5) D मे; G3 ना; M5 वै (for वा). — b) K2 D2 च; T2 G5.6 वै (for वा). — c) Da D1.2.4 T2 G4.6 विद्यां. Ñ2 V1 B1.2.3 D (except D5) धनं; B5 बलं (for वित्तं). S शुभं (for श्रुतं). B5 T1 G1-3 चापि. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) रोचये (B5 °ते) (for काम°).

53 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1.2 Ñ1 B3(m

जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ह्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

अर्जुन उवाच ।
त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।
कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिंदम ॥ १

गन्धर्व उवाच ।
अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

---

as in text). 5.6 Cd संभोगो; G3 सुयोगो. — b) Ko. 2.4 Ñ1.3 G1.4 M स सत्सु; Ñ3 V1 B D महत्सु; T1 G2.3 सत्सु सं; T2 G6 संपत्सु.

54 a) Ñ V1 B D (except D5) त्वत्तोप्यहं. — b) Ś1 G1 ह्यस्त्रम्; G4 चास्त्रम्. — c) Ñ2 V1 B3 Dn D5 योग्यं (for सख्यं).

55 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S अस्त्रेणास्त्रं वृणे त्वत्तः. — b) Ko. 2.4 Ñ1.3 नः; S मे (for नौ). — K3 om. 55^{cd}. — c) Ś1 K1 स चै त°; Ko. 3.4 समेत°; D2 सर्वं त°; D5 सामेत°. S सखे गंधर्व तद्ब्रूहि (G3 तथ्यं वा). — d) Ś1 K1 युष्मत्तो; K3.4 Dn2.n3 D1 M6-8 °भ्यो. K1 बलं; G5 भवं (for भयं). Ñ3 V1 Dn भवेत्; D5 जयेत्.

Colophon om. in K3 Ñ2 V1 B Da Dn D2.4. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*. Ś1 Ko. 1.3.4 Ñ3 अंगारपर्ण; B6 चैत्ररथ. — *Adhy. name*: Ko. 3.4 D5 गंधर्वार्जुनयोः सख्यं; M2.5 अंगारपर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 166; T2 G M 118 (G1 120; G3 117) — *S'loka no.*: M3 77.

159

1 Ś1 K1 S om. उवाच; K3 Ñ2 V1 B Da Dn D2.4 om. the ref. D1 वैशं° उ°. — G5 (hapl.) om. 1^{b}–3^{a}. — b) K3.4 D5 M6 तद्येनास्म; G1 तथ्येन हि. — cd) S (G5 om.) यत्ता (G3 °त्तं); Cd as in text. Ñ3.3 V1 B (G5 om.) यत्ता; Cd as in text. Ñ2 V1 B D (except Dn D1 वेदविदः; Cd as in text. Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वे संतः (by transp.). K3 Ñ1.2 V1 B6 D (except D5) अरिंदमा°.

2 G5 om. 2 (cf. v. l. 1). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S (G5 om.) धर्षिताः स्थ ततो यूयं. — b) Ñ1.3 V1 B D मया वै पांडुनंदनाः. — After 2, G1.2 ins. 1719*.

3 G5 om. 3^{a} (cf. v. l. 1). — a) K2.4 S (G5 om. — E °गंधर्व°. — b) Ko. 3.4 Ñ2 V1 B D M °दानवाः — K (om. line 5) T1 G4 (om. lines 2–5) M ins. after 3^{ab} G1.2, after 2:

1719* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न ब्राह्मणपुरस्कृतान् ।
जानता च मया तस्मात्तेजश्चाभिजनं च वः ।
इयमग्निमतां श्रेष्ठ धर्षितुं वै कृता मतिः ।
को हि वस्त्रिषु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।
स्वैर्गुणैर्विस्तृतं श्रीमद्यशोऽग्र्यं भूरिवर्चसाम् ।

[(L. 2) K4 °भि न वंचिताः; T1 °पि जनं च नः; G1 °रि धनंजय; G3 °भिजनं वचः. — (L. 3) K4 इत्यभिप्रायतः; T इयं मतिमतां; G1 इदमग्निमतां. K4 धर्षणाय; G1.3 धर्षित वै. G2 पुरा मतिः; G3 पुरो मतिः. — (L. 5) T1 विश्रितं, G1 विस्मितं; G3 विहितं (for विस्तृतं).]

— After the above, M *repeats* 3^{ab} (v. l. पन्नगाः for दानवाः). — c) B5 T2 G (except G5) M6 विस्तारं. — d) K4 B5 Da1 D1 धीमतः; Ñ1.2 V1 B2.6 Da2 Dn D2.4 धीमंतः; B1 सततं; M6 विस्तारात् (for श्री°). D5 ये; T1 G2 मे (for ते).

4 a) G3 °प्रमुखानां. K3 Ñ2 V1 Dn1.n3 D5 तु (for च). — b) S महर्षीणां. Ś1 K (except K3) मया श्रुतः. S मया पुरा (G3 पुरा मया). — Ś1 K Ñ1.3 om. 4^{cd}. — cd) S श्रुतं कथयतां पार्थ कुरूणां वंशमादितः.

5 Da om. 5^{ab}. — a) Ko D5 सर्वा (for कृत्स्ना). K4 T — d) Ś1 K1 प्रभावं; Ñ1 °वात्; D1 G3 °भवः.

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ५
वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
पाण्डुं च कुरुशार्दूल षडेतान्कुलवर्धनान् ।
पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
धर्षणामात्मनः पश्यन्बाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०
नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११
सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ १६
वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः । C. 1. 6517 B. 1. 170. 75 K. 1. 180. 79

G1.2.6 प्रभा(T1 °म)वस्य. K0 स; K3.8 D2.5 च; Ñ2 V1 B3.6 Dn1.n2 सु-; Dn3 D4 तु (for स्व-). S च (for ते).

6 b) S (except M8) च (for ते). — After 6, S ins.:

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं धनुष्यङ्गिरसां वरम् ।
[(L. 1) T1 G3 M3.5.7 °शास्त्रभृतां]

After the above, T2 G1.4.5 *repeat* 3ab and 1719* (G4 om. line 1).

7 a) G2 शक्रं च वायुं (by transp.). — b) G6 अपि (for तथा). — c) K1 B1.3 D2.5 कुरशार्दूलं; S नृपशार्दूल (G1 M °लं). — d) Ś1 K1 पांडवान् (for षडेतान्). K0 वंश°; K3 Ñ2 V1 B3.6 Dn1.n2 D1.5 कुरु°; S कीर्तिवर्धनान् (T G2.6 M8 °न). K1 पांडुं वा कुलवर्धनं. — D1 om. 7ef. — ef) G6 पुत्रान् (for पितॄन्). K1 °सत्तमम्.

8 b) K2.8 सर्वे (for सर्व-). K0 °शास्त्रभृतां; G1 °शस्त्रविदां. Ñ1 सर्वशास्त्रविशारदाः. — cd) G6 transp. शूराः and सर्वे. S (except T1) च (for सु-).

9 a) K2 *corrupt*. Ñ V1 B D च (for तु). T2 G4-6 मनोवृत्तिं. K0.3.4 उत्तमामप्यहं बुद्धिं. — c) K0.3 हि; K4 ह (for च). K3.4 T2 G M8 पार्था°. — d) Ś1 इव (for इह). K2 Dn3 धर्षणं. K1 कृतवान्धर्षणामिमां; S °वान्संप्रधर्षणं (G2 °णां; G3 °णः).

10 a) T G1-3.5 तु; M8 [ऽ]पि; M6-8 हि (for च). T1 G1-3 कौंतेय. — G2.3 (hapl.) om. 10b-11a. — b) K (except K0) D5 कः (for न). — c) Ś1 K उद्यतः (for आत्मनः). — d) Ś1 K (except K4) B6 G1 आत्मनः (for आश्रितः).

12 a) Ñ1 त्वया हि; G1 त्वयैव. — b) S (except M8) सखे; Cd as in text. Ś1 K कौरव(K0.3 तापत्य)नंदन (K4 °नः); Da1 °वर्धनः; Cd as in text. — c) K0.3 येने°; K4 T1 G1-3 M केने° (for तेने°). T2 G4-6 येनेह विधिना सर्वं.

13 a) K1 °चर्यां परो; K8 °चर्यं परो; G3 °चर्यपरो. T1 तपो धर्मः; G6 पुरोधर्मः. — b) G1.2 सदा विनियतस्; G3 स चापि विनयस्; M6 स चापि निहितस्. Ś1 G2 त्वया. — c) K4 यस्माद्दातास्म्यहं पार्थ; M6 यस्मादहं पार्थ विभो. — d) K3.8 Ñ2 V1 B D T G4 M8.6 रणेस्मि वि°; Ñ1 योस्मि वै वि°.

14 b) M6-8 कामवृत्तिः. K0 Da Dn1.n3 D1.5 M8 परंतपः; Ñ1.3 B (except B6) D2 कथंचन. — c) Ś1 प्रवियुध्ये च; K1 प्रवितुध्येषु; G1.3 युधि युज्येत (G1 मध्येत). T1 नक्तंचरं च युध्येत. — d) Ñ1 नासौ जीवेत्. B (except B6) असंशयं (for कथं°).

15 b) Ñ2 V1 B D (except D5) पार्थ (B1.6 स्याच्च) ब्रह्मपुरस्कृतः; S राजा राजीवलोचनः. — c) K0 G6 राजन् (for सर्वान्). — d) B1(m as in text).3.6 स धूर्गतपुरोहितः (by transp.).

16 b) Ñ1 इहोच्यते; G2 इहोदितं. B6 नृपाणां श्रेय ईप्सितः. — c) Ñ1 ये योज्या (for योक्त°). — d) Ñ1 धर्मात्मानः; T1 G1-3 M (except M6) यतात्मानः (G2 °त्मा स). G2 पुरोहित°.

17 K4 G3 om. 17. — a) D8 वेदे शास्त्रे च. G4 वेदे°

10 0.75 0.79 धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥१७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्शुचिः ॥ १८
लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।
प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।
तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

स्वर्गे च. T1 G2.6 M3.5 नियताः; G1.4 M6-8 निष्णाताः. — d) T1 G2.4.6 M8 स्युर्नृपस्य; G1 सूनृतस्य; G5 स्वनृपस्य; M5-8 ये नृपस्य.

18 a) Ś1 निहितो; K1.3 Ñ1 निर°. K2 राज्ञा; K4 राज्ञां; G3 राजन्; M7 राज्ञे. — b) Ñ3 °नंतरः. Ś1 K1 स्वर्गश्चास्य निरं(K1 तदं)तरः; K2 Ñ1.2 V1 B1.3.6 Dn स्वर्गश्च त(Ñ1 °श्चान्य)दनंतरं; K3 B6 Da D4 D1.2.5 स्वर्गस्तस्मादनंतरः.

19 a) Ś1 K1.4 N1 Da B5 6 लाभं लब्धम्. Ko Ñ1 B1 च; K4 Ñ2 V1 B3.5.6 D वा (for हि). S अलब्धस्य च लाभाय. — b) Ñ2 V1 B6 Dn D1.2 वा (for च). S लब्धस्य परिरक्षणे.

20 b) Ñ3 V1 B D इच्छेद्भूतिमात्मनः. — c) Ś1 K1 T1 G3 M7.8 प्राप्तं; K3 प्राप्तां. Ko.2.3 Cd मेरुधरो°; K4 Ñ2 V1 B D वसुमतीं सर्वां (K4 कृत्स्नां); T1 मेरुवनो°; G3 तेन वनोत्तंसां. — d) K (except K1) B1 सर्वतः. S सागरांबरधारिणीं.

21 a) G3 न हि ते बल°. — b) Ś1 K (except K4) Ñ1.3 D5 वा (for च). — c) Ko जयेत्त्वा(ब्रा)°; K3 Ñ1 यजेदब्रा°; G3 जयेथा ब्रा°. — d) T G M3 भुवि (for भूमिं). Da1 भूमिधरः.

22 b) K2 Da1 M5 °वर्धनः; T2 G4-6 कीर्तिवर्धन. — d) Ñ1 भुवि; T2 G5 जगत्; Cd चिरम् (as in text).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan.* K Ñ3 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it Ko-2 add समास. Ś1 (om. the sub-parvan name) mentions only अंगारपर्ववृत्तं, followed by समासं; B1.6 Da Dn D1.2 (likewise) mention only तापत्य. — *Adhy. name:* Ko.3.4 पुरोहितप्रशंसा; Ñ1.2 V1 गंधर्वपराभवः; B3 D4 गंधर्वोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 169; D4m 172; T1 167; T2 G M 119 (G1 121; G3 118). — *S'loka no.:* Dn 79 (Dn3 78), M8 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6510.

160

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G1 तापत्यम्. Da1 D1 G1.4 तद्वाक्यम्. Cd as in text. — b) M6-8 इति (for असि). K2 मेनघ; D2 यन्मम (for मामिह). — c) Ś1 तदलं; Ñ3 B5 D4 तमहं. Ko.3 4 D5 G1-3 M6-8 ज्ञातुमिच्छामि. — d) Ñ2 V1 तापत्यार्थं विनिश्चितं.

2 c) D1 तात; G5 सोयं (for साधो). — d) M5 एतदिच्छामि; G2.4.6 M3.6-8 यत्तदि°. — After D2 ins.:

1721* तत्सर्वं त्वमशेषेण तद्ब्रूह्यङ्गारपर्णक ।

3 Ś1 K (except Ko) D2 5 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — a) Ñ1.3 T1 G3 तु (for स). D2 एवं पार्थ संपृष्टः. — b) D2 शुद्धभावेन भारत; S प्रत्युवाच यशस्विनं. — c) K4 Ñ2.3 V1 Dn विश्रुतं; S अर्जुनं. — d) Ñ ... कथां. S विश्रुतं श्रुतविद् (T1 अमवीद्; G4 श्रुतवान्) ...

गन्धर्व उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ धर्म्यां धर्मभृतां वर ॥ ४
उक्तवानसि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।
स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥ ९
न तस्याः सदृशं कंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि । C. 1. 6530 B. 1. 171. 15 K. 1. 187. 15

---

4 Ś1 K1 S om. उवाच (G6 M6–8 om. the ref.). — a) K4 T2 G3 अहं ते. — b) S अति- (for एतां). T1 G1.2 M मनोहरां; G3 महत्तरां. — c) B6 G3.6 अखिलं; Da आर्यिनं. — d) K2 G8 धन्यां; Ñ1 सर्व- (for धर्म्यां). Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वबुद्धिमतां वर.

5 a) B6 पार्थ त्वां; T G यद्वाक्यं. — b) Ś1 K1 त्रिर्वच: (Cd cites त्रि:); D3.4 तद्वच:. Ñ1 इति ते निखिलं वच:. — c) Ś1 K2–4 Ñ1 कीर्तयिष्यामि; T1 संप्रवक्ष्यामि. — d) K4 Da1 Dn D1 भव; S नृप (for मम).

6 a) T1 दीप्यन्वै; T2 G1.2.4–6 तेजस्वी; G3 M3.5 दीपि(G3 °वि)ष्यन्; M6–8 दीप्तांशुर्; Cd धिष्ण्येन (as in text). — b) T2 G5 लोकं (for नाकं). — c) Here and below Ś1 तापती (for तपती). — d) N (except K4 Ñ1.3) T1 G3.5 बभूव सदृशी. G1 reads both शुभा and सुता.

7 a) T1 °स्वतोस्य. N2 V1 Dn देवस्य (for कौन्ते°). — b) Ś1 K1.3.4 शुभा; K0.3 M3.5 सुता; T2 नृप (for विभो). — d) T2 G4–6 तपसान्विता.

8 a) T1 चैषा; M5 यक्षी (for चैव). — b) M5 नोरगा for न यक्षी). S न च किंनरी. — d) T1 M तथारूपा हि; °2 G1.4–6 °रूपा न; G3 °कारा न; G8 °चारा न.

9 b) K2.4 G6 सुस्मिता°; T1 G1.3 M5 स्वंचिता°. — d) Ś1 °शीला; K1 Ñ3 D1 Dn2 D2 °वेषा. Ñ2.3 3 (except B5) Da D2 भाविनी.

10 a) B1.3 D1 न ह्यस्या:. D2 G6 सदृशः; T1 G2.4 °शी; G2 °शा. Ś1 K0.2.4 B3 Dn1.n3 D1.4 T2 G1.2.5 M5 कंचित; K1 D2 G6 कश्चित्; T1 G3.4 काचित्. — b) Da1 विद्यते (for भार°). — c) G4.6 स पिता मेने. — d) K1 °कुलान्वितैः; K3 T2 G1–6 °कुलैः श्रुतैः; Ñ1 रूपौदार्यकुलश्रुतैः; Ñ2 V1 B D °गुणश्रुतैः.

11 b) D5 S देवो (for देयां). K (except K2) ततः; Ñ1 च तां; B5 तदा; D2 तथा; S शुभां. — After 11ab, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1722* द्व्यष्टवर्षां तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।
[T1 तां पश्यद्व्यष्टवर्षां स; G1 स द्व्यष्टवर्षां तां पश्यत्; G2 M5–8 द्विर(G2 °अ)ष्टवर्षां तां पश्यन्.]

— c) Ś1 K3.4 तदा (for ततः). — d) Ś1 K1 संप्रदायं (K1 °तुं) तु चि°; K2 प्रदानमनुचिं°; K3.4 B (except B6) D4 °दानं स चिं°; Ñ1 °दानमाचिं°; D5 °दानं च चिं°.

12 a) Ñ1 Da D2 M5 अथार्क्ष°. D4 तामवेक्ष्य तु कौं°. — K1 om. 12b–36a. — b) K0 प्रथितो (for ऋषभो). Ñ1 वसन्; S (except T1) युवा. — d) Ś1 संवरणोति हि; D4 G3 °णस्तथा.

13 K1 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) K0.4 Ñ1.3 अर्घ्ये-माल्यो(Ñ3 °पाद्यो)पहाराभ्यां; K3.3 अर्घमाल्योपहारैस्तु; Ñ2 V1 B D °पहाराद्यैः (D5 °णां). — b) K2 S स (for च). S (except M3.8) तदा (for यतः). Ñ2 V1 B D (except D5) गंधैश्च नियतः शुचिः. — d) Ś1 विविधैस्तथा.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 12); G6 om. 14a. — b) S (except T2) शश्वत् (for शुचिः). Ś1 K0.2 Ñ1.2 V1 B5 T1 G1.3.6 M6–8 पौरवनंदन; G2 कौरवनंदन. — d) K0.3.4 D5 G5 बुद्धिमान्.

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 12). — a) K2 Da2 G5 कृतज्ञ; T1 G1–4.6 °ज्ञो. K2 G3 धर्मज्ञ; T2 G4–6 नृपतिं;

30 : 15 : 15 तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०
स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
स मृताश्वश्चरन्पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः ।
ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G2 °ज्ञः. — c) Ko.2.4 D1 तपत्या. — d) K4 G4 प्रति (for पतिम्).

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 12). — a) K2 तामैच्छत ततः कन्यां. — b) D4 ततः (for तस्मै). D2 वै (for ताम्). — c) K3 कौंतेय (for कौर°). — d) Ko.2.4 Ñ2 V1 Dn D1.5 T1 M5 च.

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 Ko.4 दीप्त्या (for दिवि). — b) Ś1 K2 प्रतापयति; Ko.3.4 D5 प्रकाश°; G3 प्रसाध°. — T2 (hapl.) om. 17c–19b.

18 K1 T2 om. 18 (cf. v. l. 12, 17). — a) Ś1 K3.4 Ñ1.3 यथार्हयंति; Ko यथा चार्हंति. G1 वा नित्यं (for चादित्यं). — b) Ś1 धर्मवादिनः. — d) B5 ब्राह्मणप्रमुखाः.

19 K1 om. 19; T2 om. 19ab (cf. v. l. 12, 17). — a) Ś1 K (K1 om.) D2.4.5 इव (for अति). K3 Ñ1 G2.3 M6–8 कांतित्वाद्; D1 कांतं च; D2 कामत्वात्. — b) Ś1 K (K1 om.) D2.4 इव; G3 सम- (for अति). — c) T1 नंदनस्तापनश्चासीत्. — d) D2 दुर्हृदां सुहृदाम् (by transp.). Ś1 तथा (for अपि).

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 12). — ab) Ko भारत (for कौर°). K4 एवंपुण्यस्य नृपतेस्तस्य वृत्तस्य भारत; S एवंगुणाय नृपते तथावृत्ताय नित्यशः (M5 कौरव). — c) Ś1 ततश्चक्रे. — d) K3 °नः शुभां.

21 K1 om. 21 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 राजन्. — b) K3 G6 उरु (K3 sup. lin. कुरु) यथा भुवि; Ñ1 उदयगोचरः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.3 अमित(B1.3 D3 अतुल)विक्रमः; Ñ3 D4 T G1–3 M3.5 उरुयशोभुजः. — c) Ś1 मृगयामास (sic).

22 K1 om. 22 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 Ko.2.4 D1 G1 तत्र (for तस्य). — b) Ko.2.4 D2 °श्रमातुरः; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 °समन्वितः. — c) B1 D2.4 पपा° रा°. — d) G3 जवेनाप्रतिमो.

23 K1 om. 23 (cf. v. l. 12). — a) B3 G1 ... हताश्वस्. — b) Ś1 K (K1 om.) D5 M6–8 नृपो गिरौ (by transp.). D2 T G3 नृप. Ñ1 वने तस्मिन्महागिरौ. — c) Ś1 °प्रतिमां; G2 °सदृशां.

24 K1 om. 24 (cf. v. l. 12). — a) Da1 एवमेकाम ... T1 एकः स एकाम्. — b) Ś1 अरिसूदन; Ñ2 V1 B ... K3.4 G (except D5) M3 परबलार्दनः; G5 °मर्दन. — c) K ... °शार्दूल; M3 स नृपशा°. Ñ1 वितस्थे नृपशा°. — d) K ... °सपि चलेक्षण °सपि विचक्षणः; D2 °सविकलेक्षणः; G2.6 M3 °सपि चलेक्षण ...

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 12). — b) K2 रूपेण. G ... — c) Ñ1 B1 T1 G1.2.6 M6–8 स तर्क°. — d) Ś ... नृपते. — d) ... K4 भ्रष्टामिव नष्टाम्; Ñ1 मुक्ताम्; G6 वण्णाम् (for भ्रष्टाम्). K4 ... प्रभां रवेः (by transp.). — After 25, K4 Ñ1.3 V ... B D ins.:

1723* वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव विभावसोः ।
प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ।

[(L. 2) Ñ3 B6 Da Dn1.n3 D1 °त्वे च. D3 कांतित्वे.]

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 12). — a) K3 Ñ2 V1 B3 m Dn D1 गिरिपृष्ठे; Cd as in text. — b) K3 स्वसित° ... T1 चासित°; Cd as in text. — After 26ab, K4 Ñ1.3 V1 B D ins.:

1724* विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ।
तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।

[(L. 1) K4 वपुषा रतिरेव हिर°. — (L. 2) Ñ1 समन्वितः (for विशे°).]

— c) Ś1 स च वृक्षेपुपल्लवो; K3 सवृक्ष°; K4 सवृक्ष° ... D5 गुल्मोपपल्लवो; D3 साश्मवृक्ष°; D2 सम(m स स)वृक्ष°; D5 ...

स सद्वृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २६
अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
तया बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुबुधे न च किंचन ॥ २९
अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।
जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अप्रगल्भां प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३४
त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा । C. 1 6550 B. 1 171. 41 K. 1. 187. 41

समं वृक्षैरुपलतो; Ds स हि वृक्षोऽप्युपलतो; S स स(T1 स न; G1 न स°; M6-8 तत्र)वृक्षलतागुल्मो (G3.4 °ल्मा; M6-8 °ल्मं). Text as in Ko.2 Ñ V1 B1.6 Da Dn D1.2; Cd cites क्षुपः. — d) K2 इवावभौ. — After 26, K4 ins.:

1725* तां तु दृष्ट्वा स चार्वङ्गीं राजा राजीवलोचनाम् ।

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 12). — a) S (except M3.8) स (for च). — b) Ko °भृतां वरां; K2 Ñ2 V1 B1.2.3 D2 °लोकेषु (K2 B1 °के स) योषितः; Ñ1.3 D5 °भृतां वरः; Da °प्राणिभृ°; S °भृतां स्त्रियः (G3.5 M7 °यं). — c) Ś1 B6 om. च. K3 B1.3 (m as in text) D3.4 जन्मनो; D5 वांततो (for चात्मनो). — d) Ś1 T1 चक्षुषोः फलं.

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 12); T1 om. 29a–30b. — a) Ś1 तथा; B (except B6) D5 तस्याः; S (T1 om.) तस्यां (for तया). — b) Ś1 Ko.4 B5 D2.3 G3.5 तथा; D1 ततः (for तदा). — c) S (T1 om.) नातिचक्राम तं देशं. — d) Ś1 न स किं°; Ñ1 न कथंचन.

30 K1 om. 30; T1 om. 30ab (cf. v. l. 12, 29). — a) Ñ1 D5 G3 तस्या. — c) B6 रूपं; Dn2 D2 G1 M8 लोके; T1 तस्यां; G2 लौक्यं. K3 मात्रेदं; B6 धात्रैकं; T2 धात्रेदं; M6 चात्रेदं. — d) D2 °ष्कृतं परं.

31 K1 om. 31 (cf. v. l. 12). — a) S इति (for एवं). Ñ V1 B (except B1) Dn2 D1 संतर्क°; S तां तर्क°. — G1 om. 31cd. — c) Ś1 असदृशां; M8 समदृशीं.

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 तां च वै दृष्ट्वा; Ko तां च दृष्ट्वाय; K3.4 तां चैव दृष्ट्वा. — d) Ko.3.4 Ñ1.3 °ताडितः; K2 Ñ2 V1 B3.5.6 Da Dn D1.3.4 M6 कामबाणेन पी°; B1 कामबाणप्रताडितः; D5 G3-5 °मार्गेण पी(D5 ता)डितः.

33 K1 om. 33 (cf. v. l. 12). — a) G6 दुह्यमानः. G6 M7.8 सु (for स). D4 तीक्ष्णेन. — b) G1 मदनाग्निना. — c) K4 अप्रगल्भ्यं; Ñ1 T1 M °ल्भः; T2 G (except G1) °ल्भं. K3 Ñ1.3 B1.3.5 D2.4.5 G1.2 प्रगल्भः सन्; K4 प्रगल्भ्यां स; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 प्रगल्भस्तां; T G3-6 M प्रगल्भां तां. — d) Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 तदोवाच मनोहरां; D3.4 S उवाचाथ यश°.

34 K1 om. 34 (cf. v. l. 12). Before 34, M6-8 ins. संवरणः. — b) Ś1 om. च. — d) Ś1 K3.4 D2 वसस्येका.

35 K1 om. 35 (cf. v. l. 12). — a) Dn3 त्वं च; G1.2 तत्त्वं. Ś1 B (except B5) Dn1 D1 °वद्यांगि. — d) Ś1 G1 °प्सितां; Ñ1.3 D4.5 T G2.5 M °प्सिता; G3.4.6 °प्सता.

36 K1 om. 36a (cf. v. l. 12). — a) Ñ1 च (for चैव). — b) S (except M6) न च किंनरीं. Ko.3.4 न गंधर्वीं न राक्षसीं. — M6-8 om. 3(
— d) Ś1 Ko.3 न यक्षीं न च मा°; K1.4 न च यक्षीं न र

37 a) D2 याश्च; G3 यावद् (for या हि). Ś1 Ko T1 G2.3 काचिच्. — b) Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 D5 श्रुतपूर्वा; G3 श्रुताश्चापि. Ś1 G3 M8 वरांगना; K1 मयांगना; तथांगनाः. — d) Ko D5 G6 °गामिनि (D5 °नीं; G5 °नी K4 T1 G1-3 M3.5.7 °काशिनी (M7 °नीं). — After 3
K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।
वदनं पद्मपत्राक्षं मां मथ्नातीव मन्मथः ।

[(L. 1) D5 चारुजघने. — (L. 2) B1 मामथ्नातीव;]

कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।
वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०
अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।
अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंघानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथाबभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।
तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे नराधिपः ।

अंतःपातीव.]

38 Before 38, S ins. गंधर्वः (G1.2 वैशं°). — c) T2 G3 कामार्तां; G1.2 तस्मार्तं; G6 कन्या सा.

39 a) S तथा (M5 तस्य) (for ततो). G1.2 चालप्य-मानस्य. — b) Ś1 K1 °स्यासिते°. — c) K1 भ्रात्रैषु (sic); Ñ1.2 V1 B1.5 D (except D2) चाभ्रेषु. Ñ3 B3.6 °सिनिरिवाभ्रेषु. — d) = 1. 93. 43 etc.

40 a) Ś1 अन्विषन्; K1 अनृप्यं (sic); Ñ2 V1 Dn D1 अन्वेष्टुं; Cd as in text. — b) K4 Ñ2 V1 B D सर्वतः; Ñ1.3 तां तदा (for तत्तदा). — c) Ś1 K1 °पत्राक्षो. — d) K1 corrupt. D5 उन्मत्तमानुषः. Ś1 K2.3 ततः; Dn1.n2 D1 सदा (for तदा). Ñ3 भ्रमंतं मत्तवत्ततः.

41 a) M5 स तदा. — b) K1 व्यलप्य; B6 प्रलप्य. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) पार्थिवश्रेष्ठो. — d) G3 न व्यतिष्ठत; M6-8 समति°.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add तपत्युपाख्यान. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.3.4 M (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य; (K3 B3 M तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 D5 तपतीदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 170; D1m 173; T1 168; T2 G M 120 (G1 122; G2 119). — *S'loka no.:* Da 44; M2 42.

161

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G1-3.6 भावमोहितः (G3 °लोभितः).

2 b) G1 वधता; G3 व्यथिता; G5 यायया सा (for अथ सा). G6 चारुवर्णिनी. — G2 (! hapl.) om. 2d–3a. — d) Ś1 K (except K4) तर्कयामास(!).

3 G3 om. 3a (cf. v. l. 2); B1.6 D2 G6 (! hapl.) om. 3ab. — a) K2 अथाह भावकल्याणी; T1 G4.5 आबभाषेथ क°. — b) Cf. 5b. Da G6 गिरा; D1 भृशं; M2.3 तदा (for नृपम्). — G1 (hapl.) om. 3c–6d. — d) Ś1 °चेतनं; K3 G5 काममोहित°; Ñ2 कामाहितम°; B1 कामोपहत°; G2 कामाभिगत°. — After 3, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

1727* उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव (!) ।

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, M ins. कन्या. — d) K4 B1m D1 S (except G1; G1 om.) Cd आविष्कृतं; Nilp °ष्कृता. T2 G4-6 कृतं (for क्षितौ). D1 गंतुमर्हसि भारत.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). Before 5, S (except G3 M2.3) ins. गंधर्वः. — a) T G4-6 स; G2.3 तु (for अथ). — b) Cf. 3b. G1 सया; M2.3 तया (for वाचा). K1 Ñ1.2 B6 सया; K3 सदा; D2 गिरौ; S (G3 om.) गिरा (for तदा). — d) K2 Ñ2 V1 B2.6 Da Dn D1.4.6 S (G3 om.) अभिमुखे (as in text); the rest °मुखीं.

मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ।
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्याप्नुहि शुभानने ॥ ९
त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभाषिणि ।
चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।　C. 1. 6577 B. 1. 172. 10 K. 1. 166. 10

---

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — a) G1.2.3 °पांगाम्. — b) Ś1 तां बभाषे नरा°; Ñ1 V1 B6 Da Dn D1 आबभाषे स पार्थिवः; B1.2.3 D2.4 बभाषे चारुहासिनीं. — B3 om. 6cd. — c) D2.4 T G (G3 om.) मन्मथाभि° (G2.4 °पि°). — D3 om. 6d–7a. — d) Ñ1 बाष्पसंदिग्धया; Cd as in text.

7 D3 om. 7a (cf. v. l. 6). — Before 7, S (except T1) ins. संवरणः. — a) Ñ2.3 V1 B1.2.6 D (D3 om.) त्वम् (for माम्). K0.1.4 Ñ V1 B1.2.6 D (D3 om.) G1.3 असितापांगि (or °गी). B3 पुनः पीनायतश्रोणीं. — b) K3.4 G2 कामार्थं; G1 कामुकं. K0 D5 °गामिनि; T1 G3.5.6 M5.7.8 °काशिनी. — cd) K1 वै; Ñ3 त्वं (for मां). Ś1 K जीवो हि (K3 -पि) प्र(Ś1 वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा नाहं प्राणास्त्यक्ष्यामि शुचिस्मिते.

8 a) Ñ V1 S त्वदर्थे. — c) N1.3 T1 M6–8 °पद्माभे; B (except B6) D2.4.5 °पद्माक्षि; G3 °गर्भांगे.

9 a) Ñ3 V1 B1m.3 D (except D2.5) दृष्टमेवम्. T1 M3.5 ग्रस्तमेव(T1 °क)मनाक्रंदं; T2 G6 दृष्टं सस्तमनाक्रांतं; G1.2.6 दृष्टं ग्र(G6 स्र)स्तमनाक्रंदं; G3 ग्रस्तं ग्रहमनादृत्य; G4 ग्रस्तं स्रस्तमनाक्रंदं; M6–8 ग्रस्तमेवमनुक्रंदं. Cd cites अनाक्रंदे (–शोकशून्ये) as in text. — b) T G (except G1.2) M3.5 °महाग्निना. — c) K0.2 T1 G1.2.5 M मां त्वं; K3 त्वं मां; K4 G6 मां च. T G1.2.4.5 M (except M7) °श्रोणी; G6 पीनघनश्रोणी. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) मामाप्नुहि. Ñ V1 B D (except D5) वरानने. S संजीवयितुमर्हसि.

10 a) K1.4 Ñ1.2 V1 B D G3 M6–8 त्वदधीना. T G1.2.5.6 M च (for हि). G4 त्वया विना न मे प्राणाः. — b) K0.4 D1 G M5.6.8 किंनरोद्गी(G6 °रागी)तभाषिणी. — c) K4 Da1 Dn1 S (except T1 G3.4) °वद्यांगी. — d) Ñ2 V1 B D °प्रतिमानने.

11 a) K1 न हि त्वं (for न ह्यहं). Ś1 K (except K3) Ñ1.2 D5 G3 M6–8 त्वामृते. T1 शक्ष्ये (for भीरु). — b) D5 शक्नो; T1 क्षणं (for शक्ष्ये). Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 शक्ष्या(B5.6 D2 °क्या)मि खलु जीवितुं. — After 11ab, K4 Ñ3 V1 B D (except D5) ins.:

1728* कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।
[–(var.) 8cd. D5 प्रतिबाधति.]

— d) K1 °क्रोपमंगलं; K3 °क्रोशमातुरे.

12 a) Ñ1 भज माम्. K1.3 B Da2 Dn D2.4.5 G1.3 असितापांगि; K4 Da1 D1 °पांगी. — c) Some S MSS. मा (for मां). B3 प्रीतियुक्तेन (m as in text). — d) Ñ2 V1 B D (except D4.5) भाविनि. — After 12, Ñ3 V1 B D ins.:

1729* त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् ।
न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।

[(L. 2) Ñ3 V1 B6 Dn रोचते. — (L. 3) Cf. 12d. D4.5 भामिनि.]

— Ñ3 V1 B5.6 Dn D4.5 cont.:

1730* दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ।
अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिभिः ।
मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ।
प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्लादयस्व मे ।
पुष्पायुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् ।　[5]
त्वद्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः ।
उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ।

[(L. 1) D5 भृशदारुणः. — (L. 4) B6 °संयोगसिक्ताभिर्; D5 °शीलाभिर्. — (L. 6) Cf. 8. D4 दुःसहं; D5 दुःसहैः. — (L. 7) Cf. 12d. D4.5 भामिनि.]

13 –1. 67. 4. — a) Ñ2.3 V1 B D (except D5) गांधर्वेण विवाहेन; M6–8 °र्वेणेहि मा भीरु. — b) Ś1 K1.2 D5 T2 G1.2.5.6 M5 एव; K4 Ñ3 हि; G2 इव; G4 M6–8 च (for एहि); cf. v. l. 13a. Ñ2 V1 B D (except D5) मामुपैहि वरांगने (B1.2.3 Dn2 D1.2 वरानने). — c) K1 हि सुश्रोणि. — d) Cf. 1. 67. 20ab.

14 K1 S om. उवाच. Ñ V1 S (except G3) कन्या (for तपती). — b) K1 °वती गृहं; D1 °मतीत्यहं; M6–8

विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३

तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६
का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७
तस्मादेवंगते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १
अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरश्वं पतितं क्षितौ ।

°वशा ह्यहं.

15 ^{a}) K4 मम प्राणाः; G1 मयि प्रा°. — ^{b}) S संहृ(T1 G2 M8 °हि)ताश्च. M6-8 नराधिप. — K0 om. 15^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1-3 D1.2.4.5 S (except T1 G4 M8) ममाहर; D8 समाहरः.

16 ^{a}) B5 दानस्य; G2 देवी स्यात्; G3 ते मान्य (for देहस्य). — Ñ3 om. 16^{c}–19^{b}; G3 om. 16^{d}–18^{a}.

17 Ñ3 G3 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{c}) D8 नाभिनयेन्. K2 T1 M नाथ. — ^{d}) K4 अनाथं (for भर्तारं). Ś1 G1 भर्तृ°; B3.5 D8 भक्ति°.

18 Ñ3 om. 18; G3 om. 18^{a} (cf. v. l. 16). — ^{c}) Ś1 K D5 K0.4 M (except M8) °गते कार्ये. — ^{d}) °सा च दमेन.

19 Ñ3 om. 19^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{b}) K2-4 तुभ्यं माम्. Ñ1.2 V1 B6 D8 Dn D1 अरिसूदन. — ^{c}) Ś1 Ñ2.3 V1 B1 Dn D1 अद्य (for अथ).

20 ^{a}) Ś1 K D5 नाम्ना (K2 °म्नी). — ^{b}) G1.3 साविञ्या°. — ^{c}) B1.3 D2.4 तस्य. G1 °प्रवीरस्य. — ^{d}) K0 सवितुश्च विवस्वतः.

Colophon. *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñ1.2 V1 चैत्ररथ (followed by तपत्युपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D M5.8 (all om. sub-parvan name) mention only तापत्य (M5.8 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name*: K0.4 तपतीचारयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 171; D4m 174; T1 168; T2 G M 121 (G1 123; G3 120). — *S'loka no.*: Dn 25 (Dn1 22); M8 20. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 6576.

162

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — After 1^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1731* तपती तपतीत्येवं विललापातुरो नृपः ।
प्रास्खलच्चासकृद्राजा पुनरुत्थाय धावति ।
धावमानस्तु तपतीमदृष्ट्वैव महीपतिः ।

[(L. 1) T1 G तपतीत्येव. G1 °व्याकुलो नृपः. — (L. 2) G1.6 M प्रस्खल°. — (L. 3) T2 G4-6 महीपते.]

— After 1, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1732* अन्वेषमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।

[Ñ1 °माणः संत्रस्तं etc. K4 मार्गमाणाः सपरास्तं राजानं नृपसत्तम; B1.3 D2 मार्गमाणः सबलस्तं (D2 स तु वने) राजानं नृपसत्तम.]

2 ^{a}) Ś1 K Ñ1.2 V1 B6 D च (for तु). — ^{d}) Ś1 (sup. lin. as in text) D1.2 G4 (by corr.) °मिवोन्थितं; Dn1 °मिवोच्छ्रितं.

3 ^{b}) K0.4 Ñ V1 Dn निरस्त्रं; D3m.4m निरसुं. — K4 (hapl.) om. from पतितं (in 3^{b}) up to रितेव (in 5^{b}). Ś1 K (K4 om.) Ñ2 V1 Dn D1.4 M2 भुवि (for क्षितौ). — ^{d}) D2 संदीप्त इव चाग्निना.

बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९
ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्थावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितममित्रघ्नस्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः॥१४
तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
आबभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६　C. 1. 6600 S. 1. 173. 17 K. 1. 189. 18

---

4 K4 om. 4 (cf. v. l. 3); N1.3 om. 4ab. — a) S चोपसंगृह्य. — K3 om. from 4c up to पितेव (in 5b).
5 K3.4 om. up to पितेव (cf. v. l. 3, 4). — c) S तपसा. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) नयेन च.
6 a) Ś1 K सोमात्यस्तं. — c) S (except M5) कल्याणं. — f) K (except K1) Ñ V1 B D G3 भद्रमस्तु.
7 a) N1.3 S °श्रमार्तं तु (Ñ1 हि; Ñ3 स; M तं). — b) Ñ V1 B D (except D5) M5 वै (for तं). — d) Ñ1.3 G1 महीपते.
8 a) Ñ V1 B D च; G4 स (for अथ). Ś1 K वारिणा सुखशीते(K0 °ले)न. — b) T मुखं (for शिरस्). Ñ1 S तस्यावसेच°; D2 °भिषेच°. Ś1 K नृपतिं काममोहितं (=4d). — c) S1 K अस्पृशच्च (K2.3 °स) मुखं; Ñ1 संस्पृशन्मु°; Ñ2 V1 B5 Dn अस्फुरन्मु°; D5 अथास्पृशन्मुखं. S (except G3) मकुटं. — d) Ś1 K1 °गंधि सः.
9 a) Da1 Dn1 G (except G4.6) M5 °गतः प्राणस्. — D5 om. 9c–10b.
10 D5 om. 10ab (cf. v. l. 9). — b) Ś1 K1 संप्रतस्थे. A few MSS. महाबलं. — c) K2 स च राजा; T1 राजा तस्मिन्. — d) T1 G4 धीरः पुनरु°. — After 10, K0 ins.:
1733* चिन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
उन्मत्तक इवासंज्ञस्तदासीद्भरतर्षभः ।
11 D5 om. 11–12. — a) S (except M5) स तु (T1 G4 स्नात्वा) तस्मिन्. — c) Ñ1 आराधयिषुरादित्यं. — d) Ñ2 V1 Dn ऊर्ध्वमुखः. — After 11, K0.4 D5 ins.:
1734* पूजयानो दिनकरं भक्तियुक्तो महीपतिः ।
12 D5 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) G1-4 M6-8 चैनं. Here and below K4 B D4.6 (mostly) वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). — c) Ñ2 V1 B (except B3) Dn D1 T1 G (except G3.5) °मित्रघ्नं.
13 a) Ñ1 B3 D2.4 T G (except G1.2) नक्तंदिवम्. Ś1 K1.2 अथावस्थे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) अथैकत्र. — b) Ś1 M6-8 नराधिपे; D2.4 G3 जनाधिप. — c) K0.4 आजगामाथ (by transp.). T1 ब्रह्मर्षिः. — d) K1.3 T1 स तदा (T1 वसिष्ठो) द्वादशेहनि.
14 b) Ś1 K D4.5 हृतचेतसं (Ś1 K1 °नं). — c) Ś1 T1 चक्षुषा; Ñ1 मनसा; Cd विधिना (as in text). Ñ1.3 ध्यात्वा. G5 दिव्येन विद्धि राज्ञस्तद्. — d) Ś1 महानृषिः.
15 M (except M5) om. 15a–16b. — a) K1 निवृत्ता°; G1.5 नियमा°; G3 नियंता°. — b) Ś1 Ñ1.3 नतं; K1 चैतं; T G M5 तं वै (for स तं). Ñ2 V1 B D तं नृपं मुनिसत्तमः. — Ñ1 om. 15cd. — d) G3 M5 तस्मै पार्थं चि°. — After 15, Ś1 K1 ins.:
1735* भद्रं ते राजशार्दूल तपती याचते ह्यहम् ।
विवस्वतस्तदर्थं चेत्युक्त्वागादृषिसत्तमः ।
16 M (except M5) om. 16ab (cf. v. l. 15). — b) K0 °तो मुनिसत्तमः. — After 16, D5 ins. stanzas 1–3 of 1737*. — S ins. after 16: D5, after stanza

601 173. 17 189. 19 सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।
महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।
यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
तां त्वां संवरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ १
स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।
युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।
प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

---

3 of 1737*:

1736* योजनानां तु नियुतं क्षणाद्गत्वा तपोधन: ।

[T1 नियुतं योजनानां स (for the prior half). D5 क्षणेनागात्तपोधन: (*for* the posterior half).]

18 c) Ñ V1 B6 Da Dn D1.2.5 S यथेप्सितं; B1.3.5 D4 °च्छकं. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 18 (D4 T2 G3–6 *before* the colophon, T1 G1.2 M *after* it): *D5 ins. stanzas 1–3 after 16, stanza 4 (with* सूर्य °उ°) after the last line of 1739*:

1737* गन्धर्वः ।
1) योजनानां चतुःषष्टिं निमेषात्त्रिशतं तथा ।
अश्वैर्गच्छति नित्यं यस्तत्पार्श्वस्थोऽब्रवीदिदम् ॥
वसिष्ठः ।
2) अजाय लोकत्रयभावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्याय सर्गप्रलयालयाय
नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
3) विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
स्वयंभुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
सूर्यः ।
4) स्तुतोऽस्मि वरदस्तेऽहं वरं वरय सुव्रत ।
स्तुतिस्त्वयोक्ता भक्तानां जप्येयं वरदोऽस्म्यहम् ॥

[D4.5 गंधर्व उ°. — D5 वसिष्ठ उ°; D5 om. वसिष्ठः. — (3d) G1.2 सुरोत्तमायाति(G2 °य त्रि)गुणात्मने नमः. — After stanza 3, D4 (marg. *sec. m.*) T G1–6 ins.:

1738* नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने ॥

— D5 सूर्य उवाच (for सूर्यः). — (4a) T1 M स्तुतो (M5 °तोहं). — (4d) T1 जपतां; G1.2 जप्येहं; जप्याहं.]

— On the other hand, Ñ1.2 V1 B D ins. after 1 (D5, after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।
तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ।
एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।
प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ।

[(L. 2) B Da सुदुर्ददं; Dn D1 सुदुष्करं. After line 2, D3 reads the colophon. — (L. 4) Da D1 महातपं. — In D5, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.) *after the last line of 1737*; the whole passage is in fact in utter confusions, being a clumsy composite of variant versions.*]

Colophon om. in K4 N2 V1 B1.3.4 Da Dn D1.4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. K0–2 Ñ2 B6 D5 M2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य (M1.6 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* K0 D5 वसिष्ठागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 170; T2 G M 122 (G1 124; G3 121). — *S'loka no.:* M1 19.

163

1 Before 1, T2 G1.2 M ins. 1737*, D5 only the final st. (4) thereof. — S1 K1 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — a) G M5–8 एषा (G1 या हि). — c) A few MSS. त्वा (for त्वां).

2 d) G1 शुभांगम; G6 विधङ्गम.

3 S1 K1 T G M5–8 om. उवाच; K0.2–4 N V1 B

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ ७
कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।
लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ११
ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु बलेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ १३
ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तयैव सह भार्यया ॥ १४
तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५ C. 1. 6621 B. 1. 173. 33 K. 1. 169. 44

Dn D1.2.5 M2.4 om. the ref.; D4 reads it in marg. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) स तदा तेन. — b) K (except K1) Dn2 T1 G2-4 ददामी°.

4 Before 4, B3 ins. सूर्य उ°; M6-8 आदित्यः. — b) S ऋषीणां त्वं (by transp.). K (except K1) महामुने (K2 °मुनिः); M5 परो °मुने. — d) Ś1 (gloss?) दानात् over न्यत्राप; cf. the comm. of Dev. Ñ1 किमन्नावर्जनं तव; B1m Dn D1.5 M6-8 किमन्यदपव°; G3 M5 किमन्यत्रापि च°; Cd as in text.

5 Before 5, D2 ins. गंधर्व उ°; S गंधर्वः. — b) K2 सुतां (for स्वयम्). — d) M4 वसिष्ठस्य. — f) K0 D5 स्वयं (for तदा).

6 a) K0.2 Ñ1.2 निसृष्टः; Cd as in text. K0.3 Ñ1.2 V1 B D तु (for च). K4 वशिष्ठो वरयित्वा तां; D3m वसिष्ठस्तु महर्षेस्तु (sic). — e) M4 °कीर्तीनां (om. स).

7 c) B3 T G M6-8 दृष्ट्वा तु (T2 G2 स दृष्ट्वा). — d) B3 तपतीं तपनः स्वयं (=5c). — f) K1 प्रहृष्टो; G1.2 स हृष्टो. Ś1 K D2.3 -भ्यधिकोभवत्; Ñ1 -स्वधिको बभौ. — After 7, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1740* ददृशे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात् ।
सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती स्वतेजसा ।

[(L. 2) Ñ2 V1 Dn D1.4 दिशास्त्विषा (for स्वते°).]

8 a) K0.4 Ñ1.2 V1 B1m.5.6 D (except Da1) G1 कृच्छ्राद्; M3 व्रते; M3 (inf. lin.) Cd as in text. — b) Ś1 K Ñ2 V1 B1m.5.6 Dn D1 Cd समाहिते; G3 समीपगः.

9 a) M3 ततस्त्वाराध्य. — d) S च (for एव).

10 a) K3.4 गिरौ श्रेष्ठे; Da D4 गिरिप्रस्थे. — c) K0 D5 पाणिं विधिवत् (by transp.). — d) K0.3.4 नृपसत्तमः; D4 G4 स नराधिपः; D5 भरतर्षभः (for स नर°).

11 c) G4 उवासोत्तमराजर्षिर्. — d) K1 भार्यया सह (by transp.).

12 a) K0 पुरे च राष्ट्रेषु; D2 क्रमेषु राष्ट्रेषु; D5 S पुरेषु राष्ट्रेषु. — b) Ñ2 V1 B6 Dn D1.2.4.5 वनेषूपवनेषु च; B1 Da वाहनेषु वनेषु च. — After 12, K3.4 ins.:

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।
तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।

[(L. 1) K4 दत्त्वा च भूपाले. — (L. 2) K4 त्वमाराध्य.]

13 a) D2 G6 तमनु; T1 G2 समनु-; T2 G1.4.5 चाभ्यनु- (for त्वभ्यनु-). Ñ2.3 V1 Dn D1 S -ज्ञाप्य (for -ज्ञाय). — b) B1.3 Da D2 G1.3 M6-8 अथ प्रचक्रमे; T1 G2 अगारस्वमाश्रमं. — c) Ñ2 V1 B5.6 D (except D2.3) सोथ; G6 स हि (for सोऽपि). — d) Ñ2 V1 Dn D1 °मरो यथा.

14 a) Dn °वर्षेषु(!). — b) Ñ2 V1 B (except B3) D (except D5) T1 वने° (for जले°). — d) K4 Ñ2 V1 B3 Da2 Dn D1 तथैव. D5 S सहितो (D5 तपत्या) भार्यया सदा (D5 G1 सह; T1 G2 M3 तया; G3 M5 तदा; G6 यदा).

15 b) Ñ2 V1 Dn D1 सत्तम; T2 G3-6 कृत्स्नशः (for सर्व°). — d) Ñ2 V1 B (B1 marg.) D (except D5) G1.2 M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपतेः); T1 G2 तस्य महीपतेः. T2 G3-6 रक्षितेथ नरेश्वरे (G3 नृपे तदा). — After 15, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

26 43 49 तत्क्षुधार्तैर्निरानन्दैः शवभूतैस्तदा नरैः ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ १६
ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहितं राजन्नुषितं द्वादशीः समाः ॥ १८
ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९
ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यथा मतः ॥ २२
तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

1742* ततस्तस्यामनावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिंदम ।
प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वाः सस्थाणुजङ्गमाः ।
तस्मिंस्तथाविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
नावश्यायः पपातोर्व्यां ततः सस्यानि नारुहन् ।
ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीडिताः । [5]
गृहाणि संपरित्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः ।
ततस्तस्मिन्पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः ।
परस्परममर्यादाः क्षुधार्ता जघ्निरे जनाः ।

[(L. 2) B_6 स्थावरजंगमाः. — (L. 4) K_4 नाल्पापोपि; D_5 न चाल्पाप: (*for* नावश्यायः). — (L. 6) K_4 B_5 $D_{2,4}$ दश (for दिशः).]

16 [a]) G_1 तृट्क्षुधार्तैर्. K_4 $Ñ_{1,2}$ V_1 B D निराहारैः. — [b]) $Ś_1$ K_{0-3} श्यामभूतैस्; K_3 शवी°; K_4 $Ñ_3$ D_a M Cd श्याव°; Arjp शव° (as in text) and शर°. $Ś_1$ K_4 Ñ V_1 B D (except D_2) T_1 G_3 तथा. ❀Arj.: शरभूतैरिति पाठश्चित्यः। ❀ — After 16[ab], B_6 ins.:

1743* श्वास्वस्थिशेषैर्निर्मांसैर्धमनीसंततैर्भृशम् ।

17 [a]) K_3 $Ñ_{1,3}$ $B_{1,6}$ $D_{1,4}$ T_2 $G_{3,5,6}$ तं; B_1 D_2 तु (for तत्). — [c]) $Ñ_3$ V_1 D_n D_2 अभ्यवर्पत(!); $B_{1,3}$ D_3 प्रत्यपद्यत; T_1 $G_{2,3}$ अभ्यद्रवत. — [d]) Ñ V_1 B_6 D_a D_n D_1 मुनिसत्तमः; $B_{1,3}$ D_3 ब्रह्मवित्तमः; B_5 धर्मवित्तमः; D_4 भगवानृषिः; S नर(G_4 नृप)सत्तमं.

18 D_1 om. 18[a]–19[b]; G_6 om. 18[ab]. — [c]) T_2 G_{4-6} तत्र (for राजन्). — [d]) K (except K_2) Ñ V_1 B_5 D_n D_5 व्युषितं. $Ñ_2$ V_1 $B_{5,6}$ D_a D_n D_4 शाश्वतीः समाः; Cd as in text. S वर्षे द्वादशमे गते.

19 D_1 om. 19[ab] (cf. v. l. 18). — [a]) $Ś_1$ K (except K_2) B_1 D_a D_3 T_1 $G_{1,2,5}$ प्रविष्टः; T_2 $G_{4,6}$ M_{6-8} °हृष्टः. T_2 $G_{5,6}$ पर्जन्यो; M_8 तत्राथ (for तत्रासीद्). — [b]) S यथाकालं. G_6 अरिंदम. — [c]) D_1 तं च पार्थिवशार्दूले. — [d]) T_2 G_{4-6} नगरीं. — After 19, $Ñ_{1,3}$ V_1 B D ins.:

1744* प्रववर्ष सहस्राक्षः सस्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 [a]) B_5 $D_{4,5}$ स राजा; G_3 स्वराष्ट्रं. — [b]) K_1 D D_4 तत्परं; D_1 प्रचुरं. — B_1 om. 20[cd]. — [c]) [illegible] पार्थिवसिंहेन.

21 [b]) $G_{1,3,6}$ M (except M_8) जनाधिपः. — [c]) $Ñ_1$ V_1 B D (except D_5) तपत्या सहितः पत्न्या. — [d]) $Ñ_2$ V D (except $D_{3,4,5}$) T G_{4-6} यथा शच्या.

22 Before 22, $Ś_1$ K_1 ins. गंधर्वः; $K_{0,2-4}$ $Ñ_3$ V $B_{1,6}$ D (except D_4) गंधर्व उ°. — [a]) $Ś_1$ $K_{1,3,4}$ B महाभाग; G_3 महाराज. — [b]) K_2 तात (*for* नाम). K पूर्वजा; K_4 पूर्विकी; $Ñ_1$ D_5 S पू(D_5 T_2 G_6 पौ)र्विका; Cd पौर्विका. — [c]) T_2 G_{4-6} सैषा वैवस्वती कन्या. — [d]) $K_{1,4}$ G_{1-3} यथा (for यथा). T_2 G_{4-6} लब्धा संवरणेन च.

23 [a]) $K_{0,2}$ B_2 D_1 M (except M_8) स जन°. — [d]) $B_{1,3}$ $D_{a1,n3}$ $D_{1,4}$ यथा मतः (cf. 22[d]); G_2 अतोऽर्जुन; G_3 इतो°; M (except M_8) मतो°. — After 23, K_4 D_4 (*marg. sec. m.*).$_5$ ins.:

1745* दश वर्षसहस्राणि विहृत्य स तया सह ।
अभिषिच्य कुरुं राज्ये तपसा ह्यतपोधनः ।
आदित्यलोकं च ततो जगाम भरतर्षभ ।;

while T_1 $G_{2,3}$ ins.:

1746* कुरूद्वहा यतो यूयं कौरवाः कुरवस्तथा ।
पौरवा आजमीढाश्च भारता भरतर्षभ ।
तापत्यमखिलं प्रोक्तं वृत्तान्तं तव पूर्विकम् ।
पुरोहितमुखा यूयं भुङ्क्ष्व पृथिवीमिमाम् ।

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (*for* आदि°). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1,3}$ V_1 चैत्ररथ. $Ś_1$ K $Ñ_3$ B D T_2 G_2 $M_{4,5}$ (all om. the sub-parvan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।
स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १
उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
वसिष्ठ इति यस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३
य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४
गन्धर्व उवाच ।
तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ८
यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १० C. 1. 6643 B. 1. 174. 11 K. 1. 180. 12

---

only तापत्य (K3 तपत्याख्यान; M3.5 तापत्योपाख्यान); to it Ś1 K0–3 Ñ3 B3 Dn D1.2.4.5 T2 G1 M3.5 add समाप्त (K3 संपूर्ण); Ñ1.2 V1 तपत्युपाख्यानसमाप्ति. — *Adhy. name:* K0.4 तपतीप्राप्तिः; M3.5 संवरणविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 172; D3m 175; T1 171, T2 G M 123 (G1 125; G3 122). — *S'loka no.:* Dn 50; M3 28.

164

1 Ś1 K (except K0) D2.5 S om. उवाच. — a) T1 G1.2 तथा (for तदा). A few MSS. °र्षभः. — c) D4 परम॰ (for परया). K4 Ñ2 V1 B1.2 Dn D2.5 भक्त्या; M1 भीत्या.

2 a) T2 G4–6 महाप्राज्ञो; G1 महीपालो (for महे°). — c) Ś1 कौतूहलं ममातीव; Ś1m K0.3–4 कौतूहलपरोतीव (K0 °वीर); K1 कौतूहलपुतो° (sic). — d) D5 °हं श्रुतवान्यदा.

3 Before 3, D4.5 ins. अर्जुन उ°; S अर्जुन॰. — a) Ñ2 V1 Dn M1–3 तस्य; T1 G1–3 M3 कस्य (for यस्य). — b) D4.5 त्वयोदितं; G4 समी°; G6 तवे°. — d) T1 G1–3 M यथावत्तद्व(M3.5 °वत्प्रभ)वीहि मे.

4 a) T G1.2.5.6 स; G4 क (for य). T2 G5.6 एव (for एष). — c) B3 चैतन्; T1 G2 एतं. Ś1 K1 समाचक्ष्व. — d) K0.4 °ष ऋषिसत्तमः. — After 4, D5 ins.:

1747* सुभिक्षं राज्यं लब्धं वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś1 K2 S om. उवाच. — After गन्धर्व उ° (resp. its v. l.), Ñ1.2 V1 D (except Da) S ins.:

1748* ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपतिः ।

— c) Ś1 K1 G3 तस्य. — After 5, Ñ2 V1 ins.:

1749* इन्द्रियाणां वशकरो वशिष्ठ इति चोच्यते ।;

while S (except G6 M3) ins.:

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरैः ।
जितारयो जिता लोकाः पन्थानश्च जिता दिवः ।

6 a) Ś1 K Ñ3 स; S (except T2 G5) च (for तु).

7 b) Ñ3 V1 B D (except D2.5) °नप्यशक्तवत्. — d) K1.2 (both marg.) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 न चक्रे. T2 G4–6 मेने कर्म न (T2 G5 सु) दारुणं.

8 a) T1 G1–3 M3–5 आनेतुं; Cd आहर्तुं (as in text). — b) K0.3 Ñ2 V1 B3.6 Dn2 D1.5 S शक्तः (for यः स). — c) Ñ1 °तं नाक्रमदसौ.

9 a) Ñ1 विदिता°; B1 (m as in text) Da1m Cd Arjp विश्रुता°; G2 पूजिता°. — b) Ñ1 विदितात्मवरा°; G1 वसिष्ठमृषिसत्तमं. — c) K0.2 Ñ1.3 B1m T2 G4–6 M ऐक्ष्वा°.

10 a) Ñ2 V1 B D (except D4) M3 °हितमिमं (D2 °तमनु). — c) Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) M3.5 चैव (for चापि). — d) Ś1 कुरुवर्धन; D5 °सत्तम.

11 b) Ś1 K2 °चास्त्रास्तपसस्त°; B5 °तिनंदनान्. — c) M3.5 महर्षिः. G3 पार्थिव°. — After 11, T G (except G3) ins.:

12 13 स हि तान्याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२
क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १३
महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४
स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकर्शितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह सौदासः संगतस्तदा ।
रक्षोभिर्विप्रयुक्तस्तु विश्वामित्रेण योजितैः ।
तथा द्विजसहायाद्वै न गन्धर्वा न राक्षसाः ।
शक्ताः प्रार्थयितुं वीर मनसापि महाबलाः ।

12 a) T1 G3 °ब्रह्मप्र°; T2 G4.5 °प्रधानस्तु. — b) S वेदशास्त्रवि° (T2 G4.5 °दीपितः; G6 °प्रदीपितः). — c) T1 G3 ज्ञान° (*for* गुण°). — d) Ñ2 प्रविमृश्य°; Ñ3 V1 B (B3 marg.) Dn D1.2.4 प्रतिदृश्य° (B3 orig. प्रतिमृग्य°); Da प्रतिपाद्य°; D5 G3 परिगृह्य°; T1 G2 परिमृश्य°; T2 G1.4-6 M परिमृग्य° (M5 प्रतिगृह्य°).

13 a) Ñ3 V1 B (except B1) D T1 G3 °येणाभि- (D2 °याणां हि); T2 G3.6 °ण तु; G2 °णापि; G4 °णानु°. — d) S राज्यविवृ°.

14 a) Ś1 K D5 विजयता; Ñ3 °षता. Ñ1 G2 जिगीषतो राज्ञां. — b) S पुरस्कृतं. — c) T1 G1-3 M विद्वान् (*for* कश्चिद्). — d) Ñ1.2 V1 B D °णवान्विजितेन्द्रियः; Cd as in text. — *After* 14, K4 Ñ1.2 V1 B D *ins.*:

1752* विद्वान्भवतु यो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ।
[K4 Ñ1 B3.5 Da D4.5 °धर्मोक्षवित्.]

an addition which was lacking in the text of Dev. !

Colophon om. in D4 T2 G1.4-6. — *Major parvan:* G2.3 M संभव° (*for* आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B1.3.4 Da D2 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K2 वसिष्ठो-पाख्यान). — *Adhy. name:* K0 D2 वसिष्ठमाहात्म्यं; K4 वसिष्ठवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 173; T1 172; G2 M 124; G3 123. — *S'loka no.:* Dn1.n2 15; M2 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6619.

165

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — c) G6 वसिष्ठस्याश्रमे. Ñ1.2 T1 G1-3 M रम्ये; Ñ3 V1 B D दिव्ये; T2 G4-6 तत्र (*for* पुण्ये). — d) S सत् (*for* नः) and मे (*for* तत्).

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — b)=1. 13. 6b. D1 संप्रचक्ष°; M2 परिवर्त°. — c) K3.4 काले° (*for* लोके°). — d) Ñ3 यथावृत्तं निबो°.

3 a) Ñ V1 D4 S कान्याकु°; B D1 कान्य°. — d) Ñ2 V1 B D (except D4) कुशिकस्यात्मसंभव.

4 K2 om. 4ab. — d) T2 G2.3 रिपुनाशनः.

5 a) B6 (m as in text) बभूव. Ś1 सहामात्यं; K4 D1 G1 M2 महा°; G3 समा°. Ñ1 विश्वामित्रस्तु सामात्यो. — b) T2 G4.5 °वो स महावने; G1 °गयाधर्मे महावने. — c)=1. 166. 2a. T G (except G1) विध्यन् (*for* विध्यन्). — d) D4 समेषु; T2 G4-6 चचार (*for* रम्ये°).

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।
षड्रसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं नृपः ॥ १२
षडायतां सुपार्श्वोरुं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३ C. 1. 6661 B. 1. 175. 14 K. 1. 191. 10

---

6 ^{a}) A few MSS. °कर्पितः. T_2 G (except G_3) व्यायामार्तः स तु तदा. — ^{b}) G_1 °लिप्सामुपागतः. — ^{c}) $K_{2.4}$ $G_{3.4}$ M_8 °श्रेष्ठः; $\tilde{N}_3$ रथश्रेष्ठ; T_2 $G_{5.6}$ रथिश्रेष्ठः; G_2 नृपश्रेष्ठः; M_8 नरव्याघ्र.

7 ^{a}) D_2 आयांतं (for आगतं). T_2 G_{4-6} वसिष्ठस्तु स तं दृष्ट्वा. — ^{b}) K_3 D_2 T_1 G_1 श्रेष्ठवागृ°; B_6 श्रेष्ठतापसः; D_1 G_3 °वानृषिः. T_2 G_{4-6} राजर्षिमतिथिं तदा. — ^{c}) Ś1 K नृपश्रेष्ठं; T_2 G_{4-6} सशिष्यो वै.

8 ^{a}) $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 Dn D_1 °नीयैस्तं; B Da $D_{2.4.5}$ M_5 °नीयैस्तु (B_6 M_5 °श्च); T_2 G_{4-6} पाद्येनार्घ्यप्रदानेन. — ^{b}) T_2 G_{4-6} तं नृपं (for भारत). — ^{c}) K_2 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_1) परिजग्राह. T_2 G_{4-6} प्रतिजग्राह धर्मात्मा. — ^{d}) K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.6}$ Dn_2 $D_{1.4}$ T_2 G_{4-6} तदा; T_1 G_{1-3} M (except M_8) मुनिः.

9 ^{a}) T_2 G_{4-6} तस्यैव. G_1 कामधेनुस्तु. — ^{c}) K_3 D_1 दत्तान्का°. T_2 $G_{5.6}$ उक्ता नंदिनि धत्स्वेति. — ^{d}) Ś1 K D_5 *transp.* सा and कामान्. $\tilde{N}_2$ V_1 $D_{1.3}$(m as in text).$_6$ D (except D_3) G_4 दुह्यते. $\tilde{N}_3$ V_1 B Da Dn_1 $D_{1.2.4.5}$ $G_{4.5}$ सदा; $Dn_2.n_3$ T_2 G_6 तदा. — After 9, S ins.:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्ठानानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् । [5]
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

[T_1 $G_{2.4}$ ऊष्माढ्य°; G_1 उष्णाढ्य°; $M_{2.5}$ सबाष्प°. — (*L.* 2) T_1 G_2 मृष्टान्ना°; G_4 सुमृष्टा°. — (*L.* 3) T_2 G_{4-6} दधि° (for घृत°). T_2 G_{4-6} गुडानां (for भक्ष्याणां). — (*L.* 4) G_1 व्यंजनानि; M भाजनानि. T_1 G_3 M_{6-8} गौळाषानि; G_3 सगौळानि; $M_{2.5}$ रौप्यादीनि (for तत्र तत्र). — (*L.* 5) T_1 G_2 ऐक्षवान्मधुलाजां°; G_1 °न्मधूनि लाजां°.]

10 ^{a}) D_5 T_1 °रण्यान्. Ś1 $\tilde{N}_2$ V_1 B_6 Da Dn $D_{1.4}$ चौषधीश्च; Ko $\tilde{N}_3$ औष°; D_5 G_2 औषधींश्च; G_1 M_{6-8} औषधीस्तु. T_2 G_{4-6} °रण्यौषधांश्चैव; $M_{2.5}$ °रण्यानि दिव्यानि. — ^{b}) $M_{2.5}$ (*inf. lin.* as in text) पक्वापक्वानि सर्वशः. — ^{c}) Ś1 K $\tilde{N}_{2.3}$ B_6 Da Dn $D_{1.5}$ °मृतनिभं (K_1 °मिदं); $B_{1.3}$ D_2 °मृतप्रख्यं; G_2 °मृतोपेतं. — ^{d}) G_4 रसास्वादम्; Cd as in text.

11 ^{a}) Ś1 पानानि; $Ko_{.3.4}$ D_5 भक्ष्याणि (for पेया°). — ^{b}) $Ko_{.3.4}$ D_5 लेह्यानि (for भक्ष्या°). — ^{c}) $Ko_{.3.4}$ D_5 चोष्याणि (for लेह्या°). — ^{d}) Ś1 K_1 दूष्याणि; $Ko_{.3.4}$ D_5 पेयानि; T G (except G_1) शोष्याणि (for चोष्या°). T_1 G_{1-3} M तथा पुनः. — After 11, K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D ins.:

1754* रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च ।
[B_1 D_2 रुचिराणि (for विवि°).]

12 ^{a}) G_{4-6} °संपन्नैः. T G_{1-3} M यस्य यस्य यथाकामं. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ V_1 $B_{3.5}$ Dn $D_{1.4}$ च; B_1 D_2 तु (for स). T_1 G_3 स स तेन सुतर्पितः. — K_3 om. 12^{cd}. — ^{c}) Ś1 $K_{1.2}$ सगण° (*for* सबल°). T_2 G_{4-6} तत्र (*for* चैव). — ^{d}) $\tilde{N}_2$ Da T_2 $G_{4.5}$ $M_{2.5}$ सुभृशं; $D_{2.4}$ G_3 M_{6-8} सदृशं; G_1 च भृशं. K_1 ततः; K_4 पुनः; $\tilde{N}_3$ V_1 B_6 Da $Dn_2.n_3$ D_1 T_2 $G_{1.3-6}$ M (except M_8) तदा (for नृपः). T_1 G_2 तर्पितस्तोषितो भृशं. — After 12, K_4 (marg.; om. lines 3 and 6) D_5 ins.:

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्नापुच्छमहस्तनाः ।
शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।
पृथुभिः पञ्चभी रन्ध्रैः समावृत्तां षडायताम् ।
ललाटं श्रवणे चैव नयनद्वितयं तथा ।
पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूनां पञ्च सूरिभिः ।
मण्डूकस्येवचुच्छूने * * यस्याः षडायताम् ।

13 ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_1 Dn $D_{1.3.4}$ T G Arjp षड्न्नतां; Cd as in text. Ś1 K_1 सुपार्श्वां तां; G_3 त्रिपार्श्वो°. — ^{b}) N (*including Cd*) पृथुपंचसमावृतां ($Ko_{.3.4}$ Dn $D_{1.4.5}$ °वृतां).

14 ^{a}) K_4 $G_{5.6}$ $M_{2.5}$ °लघ्वीं. Ś1 K_1 G_1 M_{6-8} °कर्णी. — ^{b}) K_1 $\tilde{N}_1$ B (except B_1) Da_2 $D_{1.5}$ °शृंगीं. $\tilde{N}_1$ T_2

6676 175. 29 191. 31 क्षमा मां भजते तस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं मां प्रभाषसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥२९

वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना बद्ध्वैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३०

गन्धर्व उवाच ।

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२

कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३

आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४

असृजत्पह्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५

पुण्ड्रान्किरातान्द्रमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।
तथैव दरदान्म्लेच्छान्फेनतः साससर्ज ह ॥ ३६

28 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T2 G2 read 28 after 24 (cf. v. l. 23). — a) G6 वीर्यं (for तेजो). — b) Ñ1.2 Dn3 T1 G3.5 M transp. क्षमा and बलं. — c) B D2 मे; M (except M5) मा (for मां). B D3 वृणुते (for भजते). Ñ1.2 V1 Dn D3.5 T2 G3-6 यस्माद्. — After 28, T2 G2 repeat 26ab, which is followed by 1766* (cf. v. l. 26).

29 T2 G2 read 29 after 27 (cf. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G3 om. the ref. Ñ2 V1 B3.6 D (except D2.5) नंदिन्युवाच; T2 G1-6 नंदिनी; G2 कामधेनुः (for गौरु°). — b) Ś1 K1.3.4 सं; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 त्वं (for मां). B1.5.6 D2.4 त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — c) B4 अमुक्ता°; T2 G5 नात्यक्ता°; G1.4.6 न त्यक्ता°. — d) Ś1 K न शक्या नेतुमंजसा (K0 °मोजसा); Ñ2 V1 B D नेतुं शक्या न वै बलात्; T1 G2 नेतुं शक्या बलान्न हि; T2 G1.4-6 शक्या नेतुं बलादितः.

30 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — b) G1 रोच° (for शक्य°). — c) K0 D2 T1 G2 पुष (for एष). — d) Ś1 K1 अपि (for ते). Ś1 आह्रियते; M नीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वत्सो निवार्यताम् ।

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 M3.4 om. the ref.). — b) Cf. 15b. D4 T2 G6 M5 (inf. lin. as in text) यशस्विनी. — c) D4 ऊर्ध्वाकृत°; Cd as in text. — d) T1 G2 सा बभौ; G1.4.5 प्रभावाय. Ñ1.2 S बाढ°; Ñ3 V1 B D रौद्र°.

32 a) D4 क्रोधदीप्ते°. — b) N3 Da °राव°; B6 हंभा°; D6 हुंभा°; T1 °स्वनैः; T2 G3-6 हुंकारवघनैः स्वनैः; G1 हुंभारावघनैः स्वनैः; G2 हुंकारवघनस्वनैः; M हुंभाराव(M3.4 °रव)घनस्वनैः. — d) K4 विद्रावयति; D4 द्रावयामास; T2 G1.2 प्राद्रा°; G5 विद्रा°; M6-8 प्रद्रा°.

33 33ab = (var.) 22cd. — a) Ś1 K1.2 कषा(K1 °शा)दंडप्रतुदिता; K0.3.4 कशादंड(K4 °डैः)प्रव्यथिता; Ñ1 अभ्रदंडप्रणिहिता; B1.6 कपाल° (B1m पाषाण°); B4 कशा-दंडप्रतिहता. — c) Cf. 32a. Ñ1.2 V1 B D T1 G1.6 M क्रोधरक्तेक्षणा (D2 °णात्). Dn3 D1.6 सा गौः (for क्रोधं). — d) Ś1 पुनरेव; Dn3 D4.5 क्रोधं भूयः (for भूय एव). K0 समाययौ; Ñ1.2 V1 B5.6 Dn1.n2 D1.4 T2 G1.2.4 °दधे.

34 b) K0.3.4 दीप्तरश्मिवपुर्यथा. — d) T1 पालकर्जनवीजनैः; T2 G1-6 मुहुर्वातान् (G4 °वैर्; G6 °र्वातं) [illegible]

35 Before 35, Ś1 K1 ins. गंधर्वः (cf. v. l. 34). — a) D4 स बहून्; T1 M पह्लवान्; T2 G पल्लवान्. G1 म्लेच्छान् (for पुच्छात्). — b) Ñ V1 B D S प्रस्रवात् (for शकृतः); see below. Ñ2 V1 B D द्राविडान् (for शबरान्). — After 35ab, Ñ2 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनाञ्छकृद्देशाच्छकांस्तथा ।
[Ñ2 V1 Dn °च्छकृतः शबरान्बहून्.]

— c) K (except K1) M सायम°; G3 ससर्ज. Ñ1 म्लेच्छान्; Ñ2 V1 B3 कांश्चिद्; B1.4.5 D कांचीन् (Dn1 कांचि; Dn2 कांचीत्; Dn3 कांचीद्) (for चापि). — After 35ab, K4 ins.:

1769* 　　 बर्बरांश्चैव पार्श्वतः ।

प्राणतः मारुतप्रेषं.

— d) T2 G1.3-6 M मेदिनी (for यवनान्); cf. 1765*. K0.2 Ñ1 °मूर्च्छितान्. Ñ2 V1 B D शबरां(D2 शरवां; Dn3 D5.6 शरमां)श्चैव पार्श्वतः; T1 G6 म्लेच्छानाभीरिकिरातकान्.

36 a) K4 पुंड्रान्; Ñ1.2 V1 B D पौंड्रान्; G6 ओंड्रान्.

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ३९
विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०
दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४ C. 1. 6695 B. 1. 175. 48 K. 1. 191. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) Ñ1 G3 द्रविडान्; Ñ2 V1 B D यवनान्. — b) K4 G3 transp. सिंह° and बर्ब°. T1 G2 तुरुष्कान् (for सिंह°). M3 मालवान्. Ñ2 V1 B3 Dn1 D1.2 खसान्; B1.3.6 Da Dn2.n3 D4.5 खशान्; G3 तदा. — After 36^{ab}, Ñ2 V1 B D ins.:

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्हूणान्सकेरलान् ।

— c) Ñ1 शबरान्; Ñ3 T2 G1.3-5 M6-8 दर्दरान्; G6 बर्बरान्; M3 दर्दुरान्; M5 बर्बुरान् (for दरदान्). Ñ2 V1 B D ससर्ज फेनतः (B1 Da शकृतः) सा गौः; T1 G2 पारसीकांश्च सिंहांश्च. — d) K4 योनि°; G3 पार्श्व°; M5 क्षीर°; M6-8 फेनकान् (for फेन°). Ś1 संससर्ज सा. Ñ2 V1 B D म्लेच्छान्बहुविधानपि.

37 a) K3 B1.6 Dn3 D1.2 G3 महासैन्यं; Ñ V1 B3 Dn1.n2 D4.5 महासैन्यैर्. — b) Ś1 K0 B1.5 D4.5 T G M5 तथा (for तदा). — G5 om. 37^{cd}. — c) B1 T2 G1.3.4 नानाभरण°. — d) T2 G1.4 °युधशतैस्; G6 °युधशौरस्. T1 G2 अपि; G6 तदा. — e) Ś1 S (except T1 G2) अवकी°. D5 तत्सैन्यं; T1 G2.3 M संनद्धैर्. — f) =38f. D5 संरब्धै म्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T1 ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D1 om. 38; T1 reads 38 after line 17 of a passage given in App. I (No. 97). — a) K4 एकैकः स; S °कैकशस्. T2 G1.4-6 तस्य; G3 तथा (for तदा). Da योधैः; D5 S योधाः. — b) D5 S वृताः. — c) K (except K1) Ñ1.3 T2 G1.4.6 M शस्त्र°; G3 शर°. T1 G2 महता शरवर्षेण. — d) Ñ1 मथ्यमानं; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) T2 G1.4-6 वध्य°; T1 G2.3 M हन्य°. K3 हि तत्; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) तदा. — e) K3 Ñ1 G3 M सर्वशस्. Ś1 तत्र (for त्रस्तं). K1 °ग्नं सर्वशस्त्रैस्तु; Ñ3 °ग्नं सर्वशस्त्रं हि; T2 G3 °ग्नं सर्वशस्त्रं; T2 G1.5 °ग्नदर्पं संत्रस्तं; G4.6 °ग्नं दर्पसत्रस्तं. — S ins. after 38 (T1, after 37):

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।
प्रभग्नं सर्वतो घोरं पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 a) T1 G1.4.5 स्म (for च). K1.2 Ñ3 G2.4 M3.5 व्ययुज्यंत; K3 Ñ2 V1 B D °ज्यंते; K4 व्यमुंचंत; Ñ3 विमुच्यंत. — b) K1 ततः (for तदा). Ñ1 B6 Da D1.3.4 केचित्तत्रापि सैनिकाः; Ñ2 V1 B1.3.5 Dn D5 °चित्तत्रास्य सैनिकाः; Ñ3 किंचित्ते सैनिकं तदा; S तदा (G3 तत्र) केचन सैनिकाः. — D1 om. 39^{c}–41^{b}; K3 om. 39^{cd}. — c) G4 वैश्वामित्रैश्च. Ś1 K (K3 om.) Ñ1.3 G3 संक्रुद्धा. — d) Ś1 K1 वासिष्ठी; K0 Ñ1.3 G3 वासिष्ठा; K2.4 वसिष्ठा; G2 वासिष्ठो. G4 चैव भारत (for भर°). — After 39, Ś1 K3.4 Ñ1.2 V1 B (except B1) Dn D4 (om. posterior half).5 ins.:

1772* सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39); D4 om. 40^{a}. — a) Ñ2.3 V1 B D (D1.4 om.) तत्सैन्यं (for सैन्यं तु). — cd) M5 °नं भृशोद्विग्नं त्रा° नाधिगच्छति. — A passage given in App. I (No. 97) is ins. in D4 (marg. *sec. m.*) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41^{ab}. — In T1 G2 this passage is followed by a *repetition* of 41^{ab}.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 39). — a) G6 transp. दृष्ट्वा and तत्. M6-8 तु (for तन्). — b) K0.4 T1 G2.3 M °तेजोद्भवं बलं (K0.4 तदा); T2 G1.4-6 °तेजोबलं बलं (=42^{b}). — After 41^{ab}, T1 ins. a passage given in App. I (No. 97). — c) Ś1 क्षत्रबलान्.

पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी ।
नापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
एवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥२४
गन्धर्व उवाच ।
बलान्नन्दी बलानां भरतर्षभ ।
। वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५
गौरुवाच ।
पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६
गन्धर्व उवाच ।
एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् । C. 1. 6676 B. 1. 175. 29 K. 1. 191. 31

---

xcept G4, which om. 22) ins.:

61* सा तदा ह्रियमाणा च विश्वामित्रबलैर्बलात् ।

2 G1 om. 22. — 22ab–(var.) 33ab. — a) Ko. Ñ2 V1 B1 D3 °प्रणुदिता; K1 G2 °प्रमृदिता; K4 Dn2 तिभिः; Ñ1 कशाप्रदंडप्रचुदिता (cf. 33ab); Ñ3 T1 G3 M दिता; B3 °प्रतुदिता; Da2 °प्रतिहतां; Dn1.n3 D5 देतां; D1 °प्रतुदितां; T2 G1.5.6 °प्रहारैश्च. — b) K4 ताड्यमाना; Ñ2 V1 Dn1.n2 °मानाम्; T2 G6 (corrupt) माना (G5 °नाम्). Ñ3 V1 Dn1.n2 G5 इतस्ततः; T1 यत°. — c) D2 जृंभायमाणा; D4 M हुंभा°; D5 रंभा°; 1.2 हुंफा°; Arjp हंबा°; Cd as in text. T2 G1.5.6 माणा तथा (G6 ततस्) सेन.

3 a) Ś1 K1 °भिमुखं; T2 G2 °भिमता; G3 उद्यया- ता; G4 °स्याथाब्रवीत्. — b) Ś1 K1 तस्माभवदुदङ्मुखी; 2-4 स्थिताभवदुदङ्मुखी; D2 तथौ दुःखादवाङ्मुखी; B3 विनदनोन्मु°. — c) T1 G3 सुभृशं (for भृशं च). सं- (for च). Ñ3 V1 B D (except D4.5) वै (for). G1.2.6 °र्शं संतप्यमा°; M3 °शं सा कथ्यमा°. d) D4.5 तदा (for ततः). — After 23, T1 G3 ins.:

762* बलानि तेषां निर्धूय छित्वा पाशनिबन्धनम् ।;

le T2 G1.4–6 ins.:

763* आश्रमाञ्चैव गच्छन्ती हुम्भारावैर्ननाद च ।

V. B. The sequence from 23cd onwards in T1 G3 3cd, 1762*, 25cd (om. 25ab altogether), 26, 24, 26ab (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc.; in G1.4.5, d, 1763*, 25, 26ab, 1766*, 24, 26 (G4.5 om. 26ab, G1 repeats it), 27 etc.

24 T2 G6 transp. 24 and 25. For sequence of T1 .2.4.5 cf. v. l. 23. — Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3.4 G3 वरं (for एवं). — b) Ko नदंत्या वै; K1 विरुदंत्याः; G1.4.5 निन°; G6 रुदंत्या वै; M2.3 मां क्रंदंत्या. S मुंहुः (for पुनः पुनः). — For B1.3 D1.2 see below. c) T2 G. 6 ममासि (for ह्रियसि). Ś1 K1 वत्से (for नन्दि). K3 गृह्यसे मे बलाद्नंदि; Ñ1.2 V1 B3.6 D (for D1.2 see below) ह्रियसे त्वं बलान्नदे; M2.3 बलान्दि ह्रियसे नंदि. — Ñ1.2 V1 B3.6 Da Dn D4.5 ins. after 24c: B1.3 D1.2 (all om. the first half) subst. for 24c:

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्यं मया तत्र.
[For the latter half Ñ1 reads 24c.]

After 24, T1 G3 read 28 (cf. v. l. 23, 24).

25 T1 G3 om. 25ab; T2 G6 transp. 24 and 25; For the sequence of T2 G1.2.4.5 cf. v. l. 23. S om. गन्धर्व उ°; Ś1 K1 om. उवाच. — After गन्धर्व उ°, Ñ1 B3 ins.:

1765* अथैनां नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिकाः ।
सर्वतः समकाल्यन्त कशापाषाणपाणयः ।

— a) Ñ1.2 V1 B D सा भयान्नंदिनी तेषां. — b) Ś1 K (except Ko) पुरुषर्षभ. — D1 om. 25cd. — d) K3 B3 Da D1.5 °गता.

26 T1 G4 om. गौरु°; G3 M om. उवाच. T2 नंदिनी; G1.5.6 नंदी; G3 कामधेनुः (for गौरु°). — For the sequence of T2 G1.2.4.5 cf. v. l. 23. — a) Ñ2 V1 B1.3 6 D कशाप्रदंडा°; B5 कशादंडप्रतिहतां; G6 पाषाणदंडै- र्निहतां; Cd as in text. — b) K3 रुदंतीं माम्; Ñ3 V1 B6 Dn D1.5 M2.3 क्रोशंतीं माम्; D2 क्रंदमानाम्. — G1.4.5 ins. after 26ab: T1 G3, after the repetition of 26ab:

1766* उपेक्षसे कथं ब्रह्मन्भक्तां गादाञ्जसेविनीम् ।

— cd) T1 G3 गाधिजेन (G3 गाधेयाति-) बलान्नीतां धन्वा- न्किमु°.

27 For the sequence of T2 G3 cf. v. l. 23. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3 T2 G (except G2.3) तथा (for तदा). Ñ3 V1 B D (except Da D5) नंदिन्यामेवं (Dn1.n3 D1 °व) क्रंदंत्यां. — b) G3 तदा (for महा-). — c) G3 M2.3 स (for the second न). Ñ1.2 V1 B D तदा धैर्यान् (for न धैर्याच्च). Ko.3.4 चुक्षुभे न स वै धैर्यान्; T2 G1–6 न चाक्षुभ्यत धै°. — d) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B D T1 M3 न (for वि-). T2 G1.4–6 नैव कोपं समाददे.

29 31 क्षमा मां भजते तस्माद्रम्यतां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं मां प्रभाषसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥२९

वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना बद्धैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३०

गन्धर्व उवाच ।

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ३१
क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२
कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३
आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४
असृजत्पह्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्छिता ॥ ३५
पुण्ड्रान्किरातान्द्रमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।
तथैव दरदान्म्लेच्छान्फेनतः साससर्ज ह ॥ ३६

---

28 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 G2 read 28 after 24 (cf. v. l. 23). — a) G6 वीर्यं (for तेजो). — b) Ñ1.3 Dn3 T1 G2.3 M transp. क्षमा and बलं. — c) B D2 मे; M (except M8) मा (for मां). B D3 वव्रुणे (for भजते). Ñ1.2 V1 Dn D1.5 T2 G3–6 यस्माद्. — After 28, T1 G2 *repeat* 26^{ab}, which is followed by 1766* (cf. v. l. 26).

29 T1 G2 read 29 after 27 (cf. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G3 om. the ref. Ñ3 V1 B3.6 D (except D1.5) नंदिन्युवाच; T2 G3–6 नंदिनी; G2 कामधेनुः (for गौरु°). — b) Ś1 K1.3.4 सं°; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 त्वं (for मां). B1.3.5 D2.4 त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — c) Ś1 B5 अमुक्ता°; T2 G5 नात्यक्ता°; G2.4.6 न त्यक्ता°. — d) Ś1 K न शक्या नेतुमंजसा (K0 °मोजसा); Ñ3 V1 B D नेतुं शक्या न पै बलात्; T1 G2 नेतुं शक्या बलान्न हि; T2 G1.4–6 शक्या नेतुं बलादितः.

30 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — b) G1 रोच° (for शक्य°). — c) K0 D2 T1 G2 एव (for एष). — d) Ś1 K1 अपि (for ते). Ś1 आह्रियते; M नीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वत्सो निवार्यताम् ।

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G2 M3.8 om. the ref.). — b) Cf. 15^{b}. D4 T2 G5 M3 (*inf. lin.* as in text) यशस्विनी. — c) D5 ऊर्ध्वीकृत°; Cd as in text. — d) T1 G2 सा बभौ; G1.4.5 प्रभावाप्. Ñ1.3 S चारु°; Ñ3 V1 B D रौद्र°.

32 a) D5 क्रोधदीप्ते°. — b) N3 Da °राव°; B6 हुंबा°; D4 हुंभा°; T2 °स्वनैः; T2 G3–6 हुंकारवघनैः स्वनैः; G1 हुंभारावघनैः स्वनैः; G2 हुंकारवघनस्वनैः; M हुंभाराव(M5.8 °रव)घनस्वनैः. — d) K4 विद्रावयति; D4 द्रावयामास; T1 G1.3 प्राद्रा°; G5 विद्रा°; M6–8 प्रद्रा°.

33 33^{ab} = (var.) 22^{ab}. — a) Ś1 K1.2 कषा(K1 °शा)दंडप्रतुदिता; K0.3.4 कशादंड(K4 °डैः)प्रव्यथिता; Ñ1 अभ्रदंडप्रणिहिता; B1.6 कषाग्र° (B1m पाषाण°); B5 कशा° दंडप्रतिहता. — c) Cf. 32^{a}. Ñ1.2 V1 B D T2 G1.3 M क्रोधरक्तेक्षणा (D3 °णात्). Dn3 D4.5 सा गौः (for क्रोधं). — d) Ś1 पुनरेव; Dn3 D4.5 क्रोधं भूयः (for भूय एव). K0 समाययौ; Ñ1.2 V1 B5.6 Dn1.n2 D1.4 T2 G1.3.5 °दधे.

34 b) K0.3.4 दीप्तरश्मिवपुर्यथा. — d) T1 वालव्य° जनवीजनैः; T2 G3–6 मुहुर्वातान् (G4 °वैर्व; G6 °र्वातैः) मुखाद्वमन्; G2 वालव्यसनजीविनैः; G5 मुहुर्वालाधिकं महत्; M मुहु(M6 बहु)र्वालधिनो (M3 °ना) महत्. — After 34, Ś1 K1 ins. an additional colophon.

35 Before 35, Ś1 K1 ins. गंधर्वः (cf. v. l. 34). — a) D5 स बहून्; T1 M पलवान्; T2 G पल्लवान्. G1 — b) Ñ V1 B D S प्रस्रवात् म्लेच्छान् (for पुच्छात्). — b) Ñ V1 B D S प्रस्रवात् (for शकृतः); see below. Ñ3 V1 B D द्राविडान् (for शबरान्). — After 35^{ab}, Ñ3 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनाञ्छकृद्देशाच्छकांस्तथा ।
[Ñ3 V1 Dn °च्छकृतः शबरान्बहून्.]

— c) K (except K1) M सासृज°; G2 सासृजत्. Ñ1 म्लेच्छान्; Ñ3 V1 B3 कांचित्; B1.4.6 D कांचीन् (Dn1 कांचिं; Dn2 कांचीत्; Dn3 कांचीर्) (for चापि). — After 35^{abc}, K3 ins.:

1769* बर्बरांश्चैव पार्श्वतः ।
प्राणतः मारजचैवं.

— d) T2 G1.3–6 M नंदिनी (for यवनान्); cf. 1765*. K0.3 Ñ3 °मूर्छितान्. Ñ3 V1 B D शबरां(B1 शरबां; Dn1 D1.5 शरभां)श्चैव पार्श्वतः; T1 G2 म्लेच्छानाश्रितशिखरकान्.

36 a) K4 पुंड्रान्; Ñ1.2 V1 B D पौंड्रान्; G2 आंध्रान्.

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ३९
विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥४१
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४ C. 1. 6605 B. 1. 175. 48 K. 1. 191. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) Ñ1 G3 द्रविडान्; Ñ2 V1 B D यवनान्. — ^{b}) K4 G3 transp. सिंह° and बर्ब°. T1 G2 तुलुष्कान् (for सिंह°). M8 मालवान्. Ñ2 V1 B3 Dn1 D1.2 खसान्; B1.2.6 Da Dn2.n3 D4.5 खशान्; G3 तदा. — After 36^{ab}, Ñ2 V1 B D ins.:

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्हूणान्सकेरलान् ।

— ^{c}) Ñ1 शबरान्; Ñ3 T2 G1.2-5 M6-8 दर्दुरान्; G6 बर्बरान्; M8 दर्दुरान्; M6 बर्बुरान् (for दरदान्). Ñ2 V1 B D ससर्ज फेनतः (B1 Da शकृतः) सा गौः; T1 G2 पारसीकांश्च सिंहांश्च. — ^{d}) K4 योनि°; G3 पार्श्व°; M6 क्षीर°; M6-8 फेनकान् (for फेन°). Ś1 संससर्ज सा. Ñ2 V1 B D म्लेच्छान्बहुविधानपि.

37 ^{a}) K3 B1.6 Dn3 D1.2 G3 महासैन्यं; Ñ V1 B3 Dn1.n3 D4.5 महासैन्यैर्. — ^{b}) Ś1 Ko B1.5 D4.5 T G M8 तथा (for तदा). — G6 om. 37^{cd}. — ^{c}) B1 T2 G1.3.4 नानाभरण°. — ^{d}) T2 G1.4 °युधशतैस्; G6 °युधशरैस्. T1 G2 अपि; G6 तदा. — ^{e}) Ś1 S (except T1 G4) अवकी°. D5 तत्सैन्यं; T1 G2.3 M संनद्धैर्. — ^{f})–38^{f}. D5 संरब्धैर्म्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T1 ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D1 om. 38; T1 reads 38 after line 17 of a passage given in App. I (No. 97). — ^{a}) K4 एकैकः स; S °कैकशस्. T2 G1.4-6 तस्य; G3 तथा (for तदा). Da योधैः; D6 S योधाः. — ^{b}) D6 S वृताः. — ^{c}) K (except K1) Ñ1.3 T2 G1.4.6 M शस्त्र°; G3 शर°. T1 G2 महता शरवर्षेण. — ^{d}) Ñ1 मथ्यमानं; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) T2 G1.4-6 वध्य°; T1 G2.3 M हन्य°. K3 हि तत्; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) तदा. — ^{e}) K3 Ñ1 G3 M सर्वशस्. Ś1 तत्र (for त्रस्तं). K1 °ग्नं सर्वशस्त्रैस्तु; Ñ3 °ग्नं सर्वशस्त्रं हि; T1 G2 °ग्नं सर्वशस्त्रास्त्रं; T2 G1.5 °ग्नदर्पं संत्रस्तं; G4.6 °ग्नं दर्पसत्रस्तं. — S ins. after 38 (T1, after 37):

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।
प्रभग्नं सर्वतो घोरं पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 ^{a}) T1 G1.4.5 स्म (for च). K1.2 Ñ3 G2.4 M2.5 व्ययुज्यंत; K3 Ñ3 V1 B D °ज्यंते; K4 व्यमुंचंत; Ñ8 विमुच्यंत. — ^{b}) K1 ततः (for तदा). Ñ1 B3 Da D1.3.4 केचित्तत्रापि सैनिकाः; Ñ2 V1 B1.2.5 Dn D5 °चित्तत्रास्य सैनिकाः; Ñ3 किंचित्ते सैनिकं तदा; S तदा (G3 तत्र) केचन सैनिकाः. — D1 om. 39^{c}–41^{b}; K3 om. 39^{cd}. — ^{c}) G4 वैश्वामित्रैश्च. Ś1 K (K3 om.) Ñ1.3 G2 संक्रुद्धाः. — ^{d}) Ś1 K1 वासिष्ठौ; Ko Ñ1.3 G3 वासिष्ठाः; K2.4 वसिष्ठाः; G2 वासिष्ठो. G4 चैव भारत (for भर°). — After 39, Ś1 K2.4 Ñ1.3 V1 B (except B1) Dn D4(om. posterior half).5 ins.:

1772* सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39); D4 om. 40^{a}. — ^{a}) Ñ2.3 V1 B D (D1.4 om) तत्सैन्यं (for सैन्यं तु). — ^{cd}) M6 °नं भृशोद्विग्नं त्रा° नाधिगच्छति. — A passage given in App. I (No. 97) is ins. in D4 (marg. *sec. m.*) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41^{ab}. — In T1 G2 this passage is followed by a *repetition* of 41^{ab}.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 39). — ^{a}) G6 trans दृष्ट्वा and तत्. M6-8 तु (for तन्). — ^{b}) Ko.4 T1 G2 M °तेजोद्भवं बलं (Ko.4 तदा); T2 G1.4-6 °तेजोबलं च (=42^{b}). — After 41^{ab}, T1 ins. a passage given i App. *I* (*No. 97*). — ^{c}) Ś1 क्षत्रबलान्.

१६६

गन्धर्व उवाच ।

कल्माषपाद इत्यस्मिँल्लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २
स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम् ।
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ३
अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

---

42 ᵇ) Ś1 K3 Ñ1 °तेजोद्भवं बलं (cf. v. l. 41ᵇ); Ko.2.3 m.4 °तेजो महद्बलं; Ñ3 °तेजो वरं ब°. — ᶜ) Ko.3 4 D2 S बलाबले. — ᵈ) Ñ1 G1 M6–8 transp. परं and बलं. D5 महत् (for परं).

43 ᵃ) Ś1 K1 दीप्तं; G2 स्थितं (for स्फीतं). G3 स्वराज्यस्थितमु°. — ᵇ) B D5 दृप्तां (for दीप्तां). — ᵈ) Ñ1 D1 S (except M3.5) तप एव. T1 G1 3 समा- (for मनो). T2 G3–6 ददे.

44 ᵃ) Ś1 transp. स and गत्वा. Ñ1 स लब्ध्वा तपसः सि°. — ᶜ) T G M6–8 लोकांश्च (for दीप्तौजा). M3 तताप सर्वलोकांश्च; M5 °प दीप्तवीर्यौजा. — ᵈ) G2 M6–8 ह; M5 सः (for च). Ñ2 V1 B5.6 D (except D5) °त्वमवाप्तवान्. — ᵉ) K4 Ñ2 V1 B D ततः; T1 G2–4 हुतं; G1 स्तुतं; Cd सुतं (as in text). Ś1 °वत्सततं सो°; K1 पिबश्च सततं सो°. — After 44, S ins.:

1773* एवंवीर्यस्तु राजर्षिर्विप्रर्षिः संबभूव ह ।

Colophon om. in T2 G3–6. — *Major parvan:* G1.2 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K1–3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K2 कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko.4 वसिष्ठ(K4 om. it)धेनुहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 174, Dm 176; T1 173; G1 126, G2 124; M 125. — *S'loka no.:* Dn1.n2 47; M3 52. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6666.

166

Before 1, D4 (marg. *sec. m.*) S (G3 om. lines 3–6; D4 M om. lines 7) ins.:

1774* अर्जुनः ।
कस्योरस्तु वरस्ते वैर विश्वामित्रवसिष्ठयो. ।
बभूव गन्धर्वपते ब्रूहि तत्सर्वमेव च ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मतेजसः ।
विश्वामित्रस्य च तथा क्षत्रियस्य महात्मनः । [5]
न शृण्वानस्त्वहं तृप्तिमुपगच्छामि खेचर ।
आख्याहि गन्धर्वपते विचित्राणीह भाषसे ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषसे ।

[D4 अर्जुन उ°. — (L 2) M6–8 शंस (for ब्रूहि). G1 M मे (for च). — (L 4) T1 G2 ब्राह्मण्यं प्राप्तमेव च; G1.4 M3.5 क्षत्रस्य च महा°. — (L. 6) T1 G2 सत्कथासार मेव च; T2 G1.3.4.6 शंस (T2 G6 ब्रूहि) तत्सर्वमेव मे (for विचित्रा° etc). — (L. 7) T1 G2 विचित्राणि च; G3.6 विचित्राणीह (for विश्वा°).]

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्वः (resp. its v. l.), D4 (marg. *sec. m*) S *repeat* (with variation) 1. 165. 2 (v. l.: पुण्यमुत्तमं for परिचक्षते, and विश्रुतं वि for यथावत्तन्). — ᵃ) Ñ3 V1 B D (except D4) एवं (for अस्मिन्). — ᶜ) S इक्ष्वाकूणां कुले जातः. — ᵈ) Ś1 K1 तेजसाप्रतिमो. — After 1, T1 G6 ins.:

1775* नास्ति तत्र महाराज वैश्वानरसमद्युते. ।

2 ᵃ) K1 T1 G1.3 M वने. T1 G1.3 M रम्ये (for राजा). — ᵇ) Ś1 K1 Ñ1 पुरा (for पुरात्). S मृगयाम- चरद्बली. — ᶜ)=1. 165. 5ᶜ. T1 G1.3 M निघ्नन् (for विध्यन्). — ᵈ) Ś1 K1 °मर्दन; S रिपुसूदनः. — After 2, K3.4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।
हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः ।

K3.4 Ñ1.2 V1 B D cont.: Ś1 Ko.1 Ñ3 ins. after 2:

1777* अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

[Ś1 Ko.1.2.4 °यत. Cd cites याज्यार्थे. Ś1 Ko.1.4 °मित्रस्य पश्यतः.]

3 G3 om. 3ᵃᵇ. — ᵃ) Ś1 K (except K3) च (for तु). — ᵇ) D1 मुनि° (for ऋषि°). — ᶜ) D4 transp. तृषा° and क्षुधा°. Ñ1 D3 D1.3.4 तृष्णार्तश्च; S स तृष्णा(M3.5 °षा)र्तः. — ᵈ) Ś1 K अप्येकायन° (K3 °कार्यं स); T2 G3.5 एकयान°.

4 ᵃ) Here and below N spells the name (mostly) as शक्ति. Here, only Ko.4 B1.6 Da2 शक्ति; but cf. as शक्ति.

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ५
ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ७
कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९
मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ ११
तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५ C. 1. 6714 S. 1. 176. 19 K. 1. 192. 25

---

other ref. below. K3 शकुणं सुमहा°. — d) Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °कुलवर्धनं. — ef) Ñ2 V1 B D transp. पुत्रश° and पुत्रं. T1 G2 °शतानां च वासिष्ठानां °त्मनां.

5 b) M6-8 एनं (for एवं). — c) Ś1 K Ñ1.2 तथैवर्षिर्; S स चाप्यषिर्. K (except K1) B (except B6) D3 T G2-6 इदं (for एनं). — After 5, K0.3.4 Ñ1.2 V1 D (except Da) S ins.:

1778* मम पन्था महाराज धर्म एष सनातनः ।
राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देयः पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins. शक्तिः. — (L. 2) K0.3.4 S धर्मेण (for सर्वेषु). K0 संकल्पाद्; K3.4 संकल्प्य; T1 G2.5 संदिष्टो; T2 G1.3.6 M संकल्पो; G4 सदृष्टो (for धर्मेषु).]

K4 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 S cont.: B Da ins. after 5:

1779* एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थे वाक्यमूचतुः ।
अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 6, S ins. गंधर्वः. — K1 lacuna for 6a. — a) D5 शक्तिस्तु; T1 G3 स ऋषिर्. Ś1 यत्तु शक्तिर्महाभागः (marg. sec. m. न चोवाच मुनिः किंचित्). — b) K4 तीर्थपथे; Ñ1 धर्मपथि; Ñ3 °र्म्ये पथि; G3 महापथे; Cd as in text. — c) S om. न. G4 तु तत् (for मुनेः). B6 D5 वाक्यात्; T G (except G3.5) मार्गात्; Cd मानात् (as in text). — d) B3 क्लेपाच; B5 D4.5 क्रोधं च; S क्रोधाच्च (G1 °धेन). K2 Ñ1.3 B5 (m as in text) Da1 S अप-; Ñ3 V1 B1.6 Da2 Dn1.n2 D1 अथ (for अपि).

7 b) S (except M3) ऋषिं नृपतिसत्तमः. — G3 (hapl.) om. 7c–13b. — c) Here and below Ś1 K1 Da कषा- for कशा-. — d) S (G3 om.) नृपो (for तदा).

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) S (G3 om.) राजानं (for ततः स). Ś1 K1-3 Ñ1.3 D5 मुनिपुंगवः; S (G3 om.) ऋषिस°. — c) K0 transp. तं and शशाप. T1 रुपाविष्टो (for नृप°).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 7). Before 9, T G1.3–6 M6–8 ins. शक्तिः. — a) T2 G1.5.6 यन्मां (for यस्माद्). G4 हंसि राजन्स्वयं यन्मां. — b) K1 S °पशद.

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 7). — a) Ś1 K1 G3 मानुष्य°; D1.5 T1 °विशिता°. Ś1 K1 मत्तः (for सक्तः). — d) Ś1 K B1 Da शक्रिणा.

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 7). — a) T G1.4.5 तत्र (T1 यत्र) मार्गे°; G3.6 M6–8 तत्र राज्य°. Cd cites याज्यः. — b) T G1.4.5 भूपवासिष्ठयोस्तदा (T1 °ष्ठोर्यदा). — c) T2 G1–6 यदा. K0.4 D4 तत्र; K3 G3 तत्तु. — d) S (G3 om.) °त्रोन्वविंदत (M3 5 °त्रोऽभ्यपद्यत). Cd cites अनुपद्यत.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) T G (G3 om.) M6 एव (for एवं). — c) Ś1 (sup. lin. as in text) °रात्ततपाः; Ñ1 °स्त्रश्रवाः.

13 G3 om. 13ab (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K1 G3 M6–8 °सत्तम. — c) G1.2 ऋषिपुत्रं. T1 G2 transp. ऋषेः पुत्रं and वसि°. — d) Ś1 K (except K2) °ष्ठसमतेजसं.

14 a) K0.4 तमात्मा°; K2 Ñ2 V1 B (except B6) D (except D2) ततोत्मा°; G3 तथात्मा°. — b) B5 (m as in text) हि; S तु (for अपि). — c) Ñ2 V1 B5 D4.5 अति; D1 अपि; G3 अभि; G4.6 अप- (for उप-). — d) D4 G6 चिकीर्षुर्.

15 a) Ñ3 M6–8 तथा (for तदा). — b) Ś1 K B

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तस्माद्देशादरिंदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्रक्षन्नात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०
तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २५

(except B3) Da Dn1 D1 शक्त्रिणा. T G M6-8 अथ (for वै). M3.5 °ना नृपसत्तम. — After 15ab, K4 ins.:

1780* तस्थौ तत्र च राजा तु सविषादो बभूव ह ।

— c) K3.4 B Da2 D1 शक्ति. S राजा (for शक्ति). — After 15, K4 D5 ins.:

1781* शापान्तो द्वादशे वर्षे तव राजन्भविष्यति ।
उक्तस्तु शक्त्रिणा राजा स तु तत्रैव संस्थितः ।

[D5 शापांतो तव राजर्षे द्वादशाब्दे भवि°, and ययौ स शक्तेरनयात्स तु तत्रै°.]

16 a) Ś1 K (except K3) तं; Ñ1.3 G1 M तु (M4 च) (for स). — b) K2 Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) कुरुसत्तम. — c) Ś1 K (except K3) तदा (for ततो). — d) Ś1 K1 संदि°.

17 a) K2 Ñ2 V1 B D (except D5) शापात्त(K2 °पांत)स्य तु; Ñ3 स शापं त°. Ś1 K1 विप्रस्य; Dn3 T1 G3 राजर्षेर्. — G1 om. 17c-18b. — d) K0.3.4 ततः (for तदा).

18 G1 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) K2 Ñ2 V1 B3 Da Dn D1 transp. तु and तं. Ñ1 रक्षसांतर्गृ°; T1 G2 राक्षसेन गृ°. K3.4 D4.5 तु (for तं). — b) Ñ3 ऋषिः (for मुनिः). Ñ1.3 ततः (for तदा). K2 Ñ2 V1 B D °स्वा मुनिसत्तमः. — c) Ś1 K0.1.3 Ñ1.3 D5.6 M3.5 °त्रोपचक्राम; K2 Ñ2 V1 B Da Dn1.n3 G1-3.5 °त्रोप्यपाक्रा°; K4 °त्रोपि चक्राम; D1 G6 °त्रोप्युपक्रा°.

19 a) K2.3 Ñ2 V1 B D तेन (for विद्वान्). — b) Ś1 K1 रक्षंतात्मा°; K0 रक्षत्यात्मा°; K2.3 Ñ2 V1 B D रक्षसां- K4 Ñ1.3 रक्षसात्मा°. — c) Ś1 बलवान्; K4 तर्गतेन धि; K3.3 Ñ2 V1 B D पीडितः पार्थ. — d) Ś1 बलात्सं-. K0.1.4 च (for ह). K2.3 Ñ2 V1 B D नान्वबुध्यत किंचन.

20 a) Ñ2 V1 B3 Da Dn D1 अथ; T1 G2.3 तद (for तं). K2.3 B1.2.3 D3.4.5 अथ तं ब्राह्मणः क°. — b) Ś1 तदा; Ñ2.3 V1 B6 Da Dn D1 वनं (D1 °ने); M4 पथि (for पुनः). K2.3 B1.2.3 D4.5 दृष्ट्वा पार्थिवसत्तमं; D5 दृष्ट्वा पार्थ वसन्वने. — c) Ñ2 V1 B D अयाचत क्षुधापन्नः.

21 a) K (except K3) Ñ1.3 D5 T1 G1.3 M स (for अथ). — Before 21cd, M6-8 ins. राजा. — c) Ś1 K (except K1) Ñ1.3 V1 B6 Da1 Dn D1.2.4 T G M1.5 आस्व; Ñ1 आस्तां; D5 M6-8 आस्थ; Cd आसु (sic). G3 अद्य (for अत्र). — d) Ś1 S (except G3.5 M3) इव (for इति). Ś1 K (except K3) चिंतयन् (for सान्त्व°). Ñ3 V1 B5 D (except D3.4.5) °तं प्रतिपालयन्.

22 a) S विनिवृत्तः प्रदास्या°. — c) K0 स (for प्र°). — d) K0.3.4 D5 S (except G1.2.6) स; K1 Ñ1.3 तु (for च).

23 a) T1 G2 M6-8 °गतं ततो राजा; T2 G3.5 M3.5 °गतस्ततो राजा; G1.6 अंतःपुरं गतो राजा; G2 अंतस्तस्तु तदा. — b) T1 G1.3 M ततो (for तदा). K0.3.4 राजा. — c) K3 om. सः. — d) S न सस्मार (for संवि°). — For 23, K2 Ñ2 V1 B D subst.:

1782* ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ।

The st. (23) is preserved intact only in the Kaśmīrī (Śāradā) version !

24 b) T1 G2 आहूय (for आनाय्य). K3 Ñ3 S त्वरया; G6 °च वचनं स्मृ°. (T2 as in text; G4-6 सत्तमः). — d) Ñ1.3 प्रतिश्रयं; B1.6 प्रतिष्ठितं; D5 परिश्रुतं; B4.5 Cd as in text.

25 Before 25, S ins. राजा. — a) K3 गच्छ यस्मिन् (? B3 अस्मिन्नास्ते; D2 G3 °च्छ तस्मिन्; D5 °च्छामुष्मन्; ?) G1.6 °च्छामोऽस्मिन्; तत्र तस्मिन्. K2 Ñ2 V1 B D (except D5)

एवमुक्तस्तदा सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ २८
स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९
स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
यस्माद‍भोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१
सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३
ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ३६
शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७ C. 1. 6736 B. 1. 176. 41 K. 1. 192. 43

— c) Ko.1 Ñ V1 B (except B3) Da Dn D3.4 transp. त्वं and तं. Ś1 तत् (for तं). D5 S अस्त्राधिनं त्वम° (M6-8 तम°). — d) Ñ1 °नोपहारय.

26 Before 26, Ś1 S (except M3.5) ins. गंधर्वः; Ko.4 Ñ3 V1 B4.6 D (D5 after corr.) गंधर्व उ°; K1.3 धौम्य°; Ñ1.2 B3 D5 (before corr.) वैशं° उ°. — a) Ñ2 V1 B (except B3) Da Dn1.n2 D3.4 ततः (for तदा). — b) Ś1 K (except K2) D2.5 विद्यते नामिषं क्व°. — c) Ñ2 S (except G3.4) पुनः (for तदा).

27 a) T1 G1 महीपो (for राजा तु). B1.3 D2 G3 M5 राक्ष°. — c) Ko.4 D2.5 अथैनं; G4 असेन.

28 a) K1 D5 G1 पुनः (for ततः). — c) Ś1 K1 त्वरितं. — d) G4 °सं व्यपेत°.

29 a) K3 B1.5 D2.4 T2 G2.6 ततः; K3 स च; K4 D5 स तु; Ñ1.2 V1 Dn एतत् (for स तत्). T1 G3 तत्संस्कृत्य च वि°. — b) Ñ V1 °श्लोपहृत°; B1.3 °नापिहि°; S अन्नं सामिषमाशु वै. Cd cites अपिहितं..

30 a) Ś1 (orig.) समृद्धश्च°; Ś1 (sup. lin.) K4 समिद्धश्च°; K1 स तृप्तश्च°; B3 संसिद्ध°; M4 स दिव्य°. Cd cites सिद्धचक्षुषा (as in text). T G M3.6-8 स दिव्यचक्षुर्दृष्ट्वा तु (T1 G2 तत्). — b) T1 G3 अभोज्यं (for सदन्नं). — c) K3 B (except B6) D1 न (for अ-). S अभोज्यमिति मत्वाह (G1 °थ) (T1 G3 स मानुषामिषं ज्ञात्वा). — d) T1 G2 निजगाद रुषान्वितः.

31 Before 31, K4 B D ins. ब्राह्मण उ°. — b) Ś1 K (except K2) D5 M3 transp. ददाति and स. Ñ3 V1 B3 D (except D1.5) S नृपाधमः (for नरा°). — c) G3 अस्यैव. G6 मुग्धस्य. — d) K4 B5 D5 G3 M6-8 लोलुपः (G3 °पं); T1 G1.2 लोलता; G4 लोभता; Cd as in text.

32 a) Ś1 K (except K1) °मांसस्य. — b) Ś1 K1.3 S °थोक्तं. Ś1 K B Da2 D1 शक्रिणा. Ñ3 V1 D5 तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins. गंधर्वः. — a) K Da B1 Cd °व्याहृतो; T1 G1.2 द्विजेन व्या°; M6-8 द्विरप्युद्य°. K (except Ko) Ñ1 राजा; S शप्ये. — b) Ś1 K Ñ2.3 ततः स व°; S शापो हि (G3 M3 -पि) ब°. — d) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) नृपः (for तदा).

34 a) S °सिः पार्थ. — b) Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B6 Dn D1.4.5 S रक्षसा. Ko Ñ1.2 V1 Dn1.n2 T G3-6 M अपहृतेंद्रियः; K3-4 Ñ3 Da D1 उपह°; B6 D5 G1.2 अपह°. — c) Some MSS. शक्रिणं. T1 G2.3 M6-8 दृष्ट्वा तं (by transp.); T2 G1.4-6 M3.5 दृष्ट्वा तु.

35 Ko om. 35ab. — a) K4 Dn2 D2 M3 पाप°. — b) T1 G3 यस्; G2 स (for अयं). K3.4 Ñ3 V1 B D (except D5) transp. त्वया and मयि. — d) Ñ3 V1 Dn D5 पुरुषान्; D1 मानवान्.

36 Before 36, M6-8 ins. गंधर्वः. — b) Ko-2.4 B3 Da D2.4.5 S °प्रयोज्य. K4 Ñ2.3 V1 Dn च (for सः). K3 तं च प्राणैर्वियोज्य च. — c) Ś1 Ko.1.3.4 Da Dn1 शक्त्रियं; K2 D1.3.4 T1 G2 तं शक्तिं; B सं शक्तिं; G3.4 शक्तिं तं.

37 a) Ś1 K Da शक्रिणं; B तं शक्तिं; D2-4 T1 G3 तं

2/49 स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ३९
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
शिरस्तस्य शिलायां च तूलराशाविवापतत् ॥ ४१
न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्ध्वा भगवान्संविवेश महावने ॥ ४२
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४३
स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदम्भसि ॥ ४४
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

शक्तिं; G3 शक्तिं तं; G4 शक्तिं तु. K (except K1) B D2.4.5 G4 निहतं; Ñ2 V1 Da Dn D1 तु मृतं; T1 G2 भक्षितं. — b) K0.2 ततस्ततः; Ñ2 V1 B D पुनः पुनः.

38 a) Ś1 K3 Ñ1 D6 G1.2.6 शतवरान्; K4 Ñ3 V1 B6 Da2 Dn D1.2.4 M6–8 शक्तयव°; B1.3 शक्तयव°; Da1 शक्तव°; G3.5 शतान्व°.

39 a) T1 G2 स्वपुत्रान्खादिता°. — b) S स्वान्सु° (T1 G2 रक्षसा). — c) K0 S क्रोधं; K2–4 कोपं; D5 क्रुद्धं (for शोकं); cf. 1. 167. 7 etc. — d) T1 G2 सुमेरुरिव.

40 a) D5 प्राण° (for चात्म°). — b) Ś1 M8 मतिं (for बुद्धिं). D5 ऋषिसत्तमः; S मुनिपुंगवः. K (except K1) बुद्धिं नृपतिसत्तमः. — c) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) कौशिको°. T1 G2 न तस्योच्छेदनं मेने. — d) T1 G2 मुनिं (for मेने). Ś1 K (except K3) D5 मेने स मुनिपुंगवः (K0 D5 °सत्तमः).

41 a) Ñ1 सुमेरु°. — b) B1.3 मुमुचे. — c) Ñ1 V1 B D गिरेः (for शिरः). Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn तु (for च). G1 शूलस्य च शिखायां च; G6 शिरसस्तस्य निलयं. — d) K3.4 D1 G1 तूलराशिम्.

42 a) M8 transp. न and ममार. T1 G3 स (for च). — b) S तदा स (G1 स तदा; G3 निपाते) मुनिसत्तमः (T1 G2 तदा मुनिवरोत्तमः). — c) B3 तद्; S (except T1) तथा. Ñ2.3m V1 B D (except Da) इद्धं; Cd इद्ध्वा (as in text). K (except K1) तदा (K4 इया) मिमध्ये. — d) K3 महामुनिः; G1 °नले.

43 a) Ś1 K1 तथा. K0 स; K1 स्व; G1 सु (for सु). — c) K3.4 T2 G (except G2) M8 °प्र:. G1 [ऽ]ग्निः. — d) K3.4 Da.1 T G M3.6–8 तदा (for तत॰). M8 शीतशिरोऽग्निरभूत्तदा.

44 a) K1.3 Ñ V1 B D (except Da) G1.2 °प्रेक्ष्य. Ś1 K4 समुद्रमभिसंप्रेत्य. — b) D5 क्रोधावि°. — After 44ab, K4 reads 1. 167. 1cd, repeating it in its proper place. — K3 om. 44c–45b. — c) T2 G2–6 transp. बद्ध्वा and कण्ठे. — d) N (except B1.5 D3; K3 om.) T1 G3.5 M3 तदांभसि; M6–8 महां°.

45 K3 om. 45ab (cf. v. l. 44). — After 45ab, Ñ1 D2 (marg. *sec. m.*) ins.:

1783* न ममार तदा विप्रः कथंचित्संशितव्रतः ।

— c) Ś1 K1 च ततः; K0.2–4 स तदा; S (except M6–8) सततं.

Colophon om. in B5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K0.1.3 Ñ3 B1.2.6 Da Dn D1.2 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* K0.4 वसिष्ठशोक°. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 175; D1m 177; T1 174; T2 G3–5 125; G1 127; G6 M 126. — *S'loka no.:* Dn 49; M3 50. — *Aggregate s'loka no.*. Dn3 6714.

167

1 Ś1 K1 S om. उवाच. D3 वैशं° उ°. — a) S (except T1 G1–3) स आश्रमपदं दृष्ट्वा. — c) K1.2.4 पुत्रैर्विरहितं मुनिः; M6–8 °तं तैर्महामुनिः. — d) Ñ3 V1 B D (except D5) Da1 Dn3 स (for सु-). T2 G3–6 अपि (for पुन).

2 a) D5 T2 G6 पुण्यां (for पूर्णां). — b) G1 °हे तद्दांभसा. — c) S (except T1 G1.2) पुष्करिणी (G1 °रुंसुगन्धिनः); K4 °स्मंस्य)लगीरादीन्. — d) Ś1 K0–2 Da1 T1 G1 वहंतीः;

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १
सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
वृक्षान्बहुविधान्पार्थ वहन्तीं तीरजान्बहून् ॥ २
अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवनन्दन ।
अम्भसस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४
अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलमर्दन ।
समस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः ।
विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ६
शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत ।
सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्यपातयत् ॥ ८
सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ९
ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
वध्वादृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो व्रजन् ।
अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः षड्भिरङ्गैरलंकृतम् ॥ ११　C. 1. 6756 B. 1. 177. 12 K. 1. 193. 13

वहतीं; Ñ1.2 V1 B Dn D3.4 G3 हरंतीं; D2 हरंती; D6 वहती. B6 द्रुमान् (for बहून्).

3 M6–8 om. 3^{ab}. — b) Ñ1 M3.5 मुनिः (for पुनः). Ñ3 V1 B D (except D5) T1 G3–6 कौरव°. — c) Ś1 K1 Ñ1.2 B5 G1 अंभसस्यां; M3 अस्यां नद्यां. D5 अंभस्यंगानि म°. — d) D5 M5 अतिदुःख°.

4 a) Ś1 तथा (for ततः). Ñ1 इव; G1 M6–8 तथा (for तदा). — b) Ś1 K दृढं; D5 दृढैर्. — c) K2 तस्मिन् (for तस्या). — d) G3 न्यमज्जत्स (for निम°). K3 G1 स (for सु-).

5 a) Ś1 K1 अवच्छि°; T1 G2 ततश्छि°; G3 अथ भि°. — b) B6 Dn D1 °बलसूदन. — c) Ñ3 V1 B D T G स्थलस्थं; M6 समर्थं. G4 नीत्वा. — d) T G सा समा(G3 समपा)सृजत्.

6 a) Ñ1 महा-; M6–8 जलात् (for ततः). — b) Ś1 K1.2 G3 महामुनिः (see below). — Ś1 K3 (hapl.) om. 6^{cd}. — d) K (K1 om.) Ñ3 B6 D5 M (except M3) महामुनिः (see above); G3.4 महातपाः. — After 6, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।
ऋषेस्तस्य नरव्याघ्र वचनात्तस्य धीमतः ।
उत्तीर्य च ततो राजन्दुःखितो भगवानृषिः ।

7 a) Ñ3 B2.3 Dn D1 शोक°. Ñ3 V1 B6 D (except D1) तदा; G6 तु तां (for ततः). T1 G2 शोकाविष्टं मनश्चक्रे. — b) G1 चैकत्राप्यतिष्ठ°. — cd) Ś1 स गच्छन्; S (except G1.2) सोपश्यत्. D4 transp. पर्वतान् and सरितः.

8 a) K4 Ñ3 V1 B1.2.6 दृष्ट्वा (for ततः). S (except G2 M5) च (for स). B5 स दृष्ट्वा पुन°. — c) Ñ3 V1 B D भीमां (for दृष्ट्वा). — G1 (hapl.) om. 8^{d}–10^{a}. — d) Ñ V1 Dn D1 °स्यपातयत्; B Da D3.4.5 °स्यथापतत्; S (G1 om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (cf. 10^{b}). — After 8, S (except G1) ins.:

1785* मज्जयामास शोकार्तो मरणे कृतनिश्चयः ।

9 G1 om 9 (cf. v. l. 8). — b) T2 G4–6 M उपलभ्य (for अनुचिन्त्य). — c) Ñ3 T1 G2 तस्माच्.

10 G1 om. 10^{a} (cf. v. l. 8). — b) S (except G3) आत्मानमृषिसत्तमः (cf. v. l. 8^{d}). — c) Ś1 शक्यतेत्यु°; Ñ V1 B D (except D1) शक्यामीत्यु°. — d) D6 °रेव समाययौ. — After 10, N T1 G2–3 ins:

1786* स गत्वा विविधाञ्शैलान्देशान्बहुविधांस्तथा ।

11 ab) Ś1 K4 °दृश्यंत्यानुगत; K1 °दृश्यत्यनु°; Ñ1.2 °दृश्यंत्यानुगम्य. T2 G5.6 M °मुखं. K0.4 °खो व्रजेत्; K3 °खो ययौ; Ñ6 °खोगमत्. Ñ3 V1 B D (except D5) अदृश्यंत्याप्यया वध्वाथा(B5 Da D3 °ध्वा आ)श्रमेनुसृतो ऽभवत्; T1 G2.3 अदृश्यंत्यागतश्रीमानाश्रमाभिमुखो ययौ; G1 अपि दृश्यागतश्रीमानाश्र° °खो ययौ. — M7 (hapl.) om.

6757 177. 13 193. 14 अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽब्रवीत् ।
अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं स्नुषा प्रत्यभाषत ।
शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥१५

ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं ततः स तम् ॥ १७
अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८
असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ १९
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०
त्राहि मां भगवन्पापादस्माद्दारुणदर्शनात् ।
रक्षो अत्तुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11c–13b. — c) K2 °र्थं; Ñ2.3 V1 B D °र्थं.

12 M7 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K1 अन्वव्रजत. — b) Ś1 K Ñ3 मामित्यथ; G1.3 मामिहेति. Ñ1 तु; Ñ2 V1 B D G1.3 अथ (for च). — c) K0 अहं नाम्ना त्वदृश्यंती; K2 °हं त्वदृश्यंती ना°; K3 अदृश्यंतीं त्वहं ना°; K4 °हं तु दृशती ना°; Ñ1 अहमित्यदृती ना°; Ñ2 V1 B D अहमित्यदृश्यं(D1 °शं)तीमं (B3 Da अहाहमित्यदृश्यंती); Ñ3 अहमित्यनुदृश्यंती; S अदृश्यंत्यहमित्येव. — d) Ñ3 V1 B (except B3) D सा; Ñ3 तत् (for तं). M प्रत्युवाच ह. — e) K2.3 G3 शक्ति(G3 °क्ति)भार्या; B (except B6) Da D1 शक्तेर्भार्या. T2 G1.4–6 M transp. शक्तेर् and भार्या. Ś1 K0 B3 Da D4 T1 G1.2.4 M °भागा. — f) Ñ1 S मन(T1 G2.3 यश)स्विनी.

13 M1 om. 13ab (cf. v. l. 11). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M3 भद्रे (for पुत्रि). T1 G2.3 पुत्रस्यैष हि सांग°. — b) Ś1 K1 °ध्वनिः; Ñ1 B6 Da D4 S (except G4; M7 om.) वेदाध्ययननिःस्वनः. — c) Ś1 K B (except B6) Da Dn1 शक्तेरिव. Ś1 M श्रुतं.

14 S (except T1 G1) om. उवाच. K1 D1 अदृश्यु°. — a) Ñ3 पुत्र (for अयं). K1 Ñ3 समोत्पन्नः. — c) Ś1 K Da शक्तेर्. — c) G1.3 तस्यैव. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D4) T1 G1.3 M2.3 °भ्यस्यतो; G3 °भ्यासितो. S (except G2.3) तात (for मुने).

15 Ś1 K S om. उवाच (G1 M2.3 om. the ref.). — a) K (except K1) D4 तदा; Ñ2 V1 B6 Da Dn D4 तया (for ततो). — b) T1 G3 भगवानृषिः; T2 G1.4–6 श्रेष्ठभागिनीं; G5 श्रेष्ठवागृ°. — d) Ś1 K D4 मार्गात्; पथि; T1 G3 पाशात्; G3 प्रति- (for पार्थ). K0 अवर्त K2.3 G3 निव°.

16 a) K3 तु; T1 G2.3 सन् (for स). — b) T2 G अदृश्यंत्या सहायवान्. — c) G3 आयांतं (for आसीनं). — d) K3 गहने वने; G5 विपिने तदा.

17 a) Ś1 K0–3 Ñ1 B1.3 स च; T1 G3 मुनिं. G1.6 तां (for तं). K4 स दृष्ट्वैव ततो राजा. — c) राक्षसेंद्रेण. — d) K2.3 स (for स्त). K0 ह (for तं) K1 ततः स्मृतः; Ñ1.3 V1 B D तदा मुनिं; S अथौजसा. इयेषादयितुं तदा.

18 a) Ś1 अदृश्यती; K2.3.4 T2 °शंती. T1 G3 अपि (for तु). — b) T2 G1.4–6 घोर° (for क्रूर°). Ś1 उग्रतं. T1 G2.3 अध्वनि (for अग्रतः). — c) K0.3.4 °संदिग्धया.

19 Before 19, S (except G2.3) ins. अदृश्यंती. — b) B3 भगवान्मुने. — c) T2 G3 अदृश्येन; G3 प्रगृहीतेति-. S घोरेण. — d) Ñ3 V1 B D (except D4) दारुणः (for भीष°).

20 ab) Ñ1 transp. शक्तो and नान्यो. Ś1 [ऽ]स्ति भुवनत्रये; Ñ1 भुवि कथंचन. — c) K1 त्वदृतेस्य; Ñ1 B1 G3 त्वामृतेद्य; M3 दृश्यते°.

21 a) Ñ2.3 V1 B D G3–5 पाहि. — b) K0.3 Ñ3 M6–8 तस्माद्. — c) M2.3 रक्ष. Ś1 K Ñ1 मामत्तुं; Ñ2 M6–8 आहरितुं (for अत्तुमिह). T2 अस्वायां; G3 अस्वायम्.

१६८

वसिष्ठ उवाच ।

मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्गृहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५
रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८

वसिष्ठ उवाच ।

वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९

राजोवाच ।

नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।
त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १० C. 1. 6770 B. 1. 177. 3 K. 1. 168. 24

(for छायां). $\tilde{N}_2$ V_1 B D राक्षसोयमिहात्तुं वै; T_1 $G_{1.2}$ राक्षसोत्तुमयं ह्या°; G_3 राक्षसात्तु भयं नायान्; G_4 अमर्षात्वत्तु-मित्याह; G_6 राक्षसोत्तुमिहाभ्यायान्. — ^{d}) T_2 G (except G_3) चिकीर्षितं. $\tilde{N}_2$ V_1 B D नूनमावां समीहते (B_1 महीपते).

Colophon om. in K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 B_1 Dn $D_{1.6}$. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T_1 संभव. $Ś_1$ $K_{0.1.3.4}$ $\tilde{N}_3$ $B_{3.5.6}$ Da $D_{2.4}$ M_5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ट (M_5 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_4m 178; T_1 175; T_2 G_{2-5} 126; G_1 128; G_6 M 127. — *Śloka no.:* M_8 24.

168

1 $Ś_1$ K S om. उवाच. — ^{a}) T_2 G_3 पुत्रि त्वया न भे°; G_1 न त्वया पुत्रि भे°. — ^{b}) $\tilde{N}_2$ V_1 B D राक्षसात्तु (D_2 °से); T_1 G_2 रक्षसोस्मात्; G_3 राक्षसेषु. — ^{c}) $Ś_1$ तद् (for एतद्). T_1 G_2 मुंच; G_1 तस्मात् (for यस्मात्). — ^{d}) K_3 समुन्थि° (for उपस्थि°). T_1 G_2 यं पश्यसि पुरः स्थितं.

2 ^{a}) T_1 G_2 असौ (for अयं). — ^{b}) S (except T_1 $G_{2.3}$) वीर्येण. — ^{c}) $Ś_1$ एतस्मिन्; G_3 एवास्मिन्.

3 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच ($G_{1.6}$ om. the ref.). — ^{a}) S (except T_1 $G_{2.3}$) सक्रुद्धं (for संप्रे°). — ^{d}) $Ś_1$ K D_5 पार्थिवं (for भार°).

4 ^{a}) $Ś_1$ मुनिः; $K_{0.3.4}$ D_5 M_5 ततः (for पुनः). — ^{b}) $K_{0.4}$ तदाभ्यु°. $\tilde{N}_1$ D_2 T_1 $G_{2.4}$ स(T_1 G_2 त)मभ्युक्ष्य च वा°. — ^{c}) T_2 $G_{1.4-6}$ M transp. वै and घोराद्. $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) वै शापात्; $\tilde{N}_3$ वै तस्मात्; T_1 G_2 राजानं. — ^{d}) $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) तस्माद्योगा(B Da $D_{1.2}$ °द्घोरा)न्नराधिपं; T_1 G_2 रक्षसो घोरदर्शनात्.

5 ^{b}) K (except K_1) S (except $G_{3.5}$ M_5) वासि°. $K_{1.3}$ G_1 इव; G_2 च (for एव). — ^{c}) $K_{0.1}$ D_4 T_1 $G_{1.3.5}$ एव (for इव).

6 ^{a}) $Ś_1$ $\tilde{N}_3$ G_3 विप्रयुक्तो. — ^{b}) K_4 T_1 G_2 नृपति-स्तद्वनं. — ^{d}) T_1 $G_{2.3}$ संध्याभ्राणीव.

7 ^{a}) B_6 प्रज्ञाम्. — ^{b}) M_5 प्रणिपत्य (for अभि°).

8 G_3 om. 8^{ab}. — ^{a}) $\tilde{N}_3$ महामन्त्र. — ^{b}) K_4 $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) मुनि° (for द्विज°). — ^{c}) $Ś_1$ K_3 यस्मिन्. $Ś_1$ K (except K_0) वै; $B_{1.6}$ तु (for ते). — ^{d}) G_3 ब्रह्मन् (for ब्रूहि). K_0 B_1 Da तत् (for किं). K_0 करवाम. K_0 $B_{3.6}$ D_3 $D_{4.5}$ किं (for ते).

9 $Ś_1$ K S om. उवाच. — ^{a}) K_2 कृतम्; B D_3 वृतम्. T_1 G_2 यथाकामं. — ^{b}) T_2 $G_{1.5.6}$ भुंक्ष्व (for गच्छ). $Ś_1$ K_1 G_6 तं; K_0 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ वै; M_{6-8} च

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तम ।
तत्त्वत्तः प्राप्तुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११
अपत्यायेप्सितां मह्यं महिषीं गन्तुमर्हसि ।
शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १२
गन्धर्व उवाच ।
ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३
ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।
ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ १४
तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्ययुस्तदा ।
विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५
अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
ददृशुस्तं ततो राजन्नयोध्यावासिनो जनाः ।
पुष्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ १७
स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।
अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ १८
संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ १९
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ २०
ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन्राजनि तां पुरीम् ।

(for तत्). K2-4 D5 प्रशास्तुं. — c) Ko Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 °णं तु; K1-4 Ñ1.2 D5 G3 °णांस्तु; T1 G2 M5 °णांस्त्वं; G6 °णाय. — d) Ś1 K1.2.4 Ñ1 D5 कथंचन.

10 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 G1.2 कल्मापपादः (for राजा). — a) B5 विप्र (for महान्). Ś1 K1 °मंस्यामहं प्र°; Ko.2 Ñ3 V1 Da Dn D1.4 °मंस्ये (D4 °मन्ये) महाभाग; K3.4 °मंस्ये महं प्र°; B6 °मंस्ये महाराज (m °प्राज्ञ); D6 °मन्ये महाप्र°; T1 G2 °मंस्ये महाप्र°; T2 G1.4-6 M °मंस्यामि वै प्र°. — b) K2-4 S (except G3) °ह्मणानहं. — c) B5 तद्वचः संस्थितः. Ko N V1 B D (except D5) सम्यक् (for शश्वत्). — d) Ś1 °व्यामि वै.

11 a) Ko Ñ V1 B D (except D5) च (for तु). T1 G1.2 °णां त्वयैवाहम्. — b) Ś1 तपोधन (for द्विजो°). — c) Ś1 K1-3 तं त्वत्तः; B Dn D2.4.5 T G2.3 M5 त्त्वतः; G1 तत्ततः. — d) Ñ2 V1 B Dn D1.2.5 सर्ववेद°.

12 a) Ko Ñ3 V1 B D G3 अपत्यमीप्सितं; K2.3 °प्सितं; T G1.4-6 M °प्सिता; G1 °त्यायार्पितां. S यत्त्वं (G1 मे त्वं; G3 त्वं मे) (for मह्यं). — b) Ś1 योषितं (for महिषीं). Ñ3 V1 B D (except D5) दातुमर्हसि सत्तम. — c) Ko Ñ V1 B D G3 °णोपेतम्; K1 रूपशील° (by transp.); G3 शीलवृत्त°.

13 Ś1 K1.2 om. गन्धर्व उ°; S om. उवाच. — a) K2-4 D5 M6-8 ददामीत्ये°; G3 तथास्त्वित्ये°. — b) K1 D5 T1 G1.2 प्रत्यभाषत. — d) S महातपाः.

14 a) G3 तस्मिन् (for ततः). T1 G1 तस्मिन् (for प्रति-). — b) N सह (Ś1 °हि°) तेन वै (Ś1 हि; K1-4 Ñ1 D5 ह). — cd) N ख्यातां; G3 ख्याताः. Ś1 K1.2.4 पुरि(K1 °री)वरां; Ko Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 पुरीमिमां; K3 D5 पुरीं वरां; Ñ1.2 पुरवरां; T1 परवरे. Ś1 T1 G3 M5 लोके ह्य°; K4 B3.5 D4 लोके भ°. Ko-2 Ñ V1 B1.2 D (except Da) T1 G2.3 M3.4 °श्वर.

15 a) T2 G1.5.6 M transp. तं and प्रजाः. S °नंदत्यः (G3 °नंदंति). — b) Ko Ñ3 V1 B D प्रत्युद्गतास्; K1.3 प्रतिययुस्; Ñ1.2 प्रत्युदियुस्. — c) T1 G1 अपा°. — d) Ś1 K3 M6-8 °कसम्.

16 a) Ñ1 अचिरात्तु; Ñ3 V1 Dn D1 सुचिराय; B1.2.4 D2 स चिराय; B6 °राय. — b) Ko Ñ3 V1 B D (except D5) °लक्षणां. — d) Ko Ñ3 V1 B (except B5) D (except D5) महर्षिणा (for महा°).

17 a) K1.2 ते (for तं). Ko Ñ3 V1 B D महीपालम्; T1 G2.3 तदा सर्वे; G4 m महाराजम् (G4 orig. ततो राजन् as in text). — b) Ś1 K1 नराः (for जनाः). — c) Ko.3 Ñ3 V1 B D पुरोहितेन (K4 पुरोधसा च) सहितं. — d) K2.3 N1 S (except M5) निशाकरमि°.

18 a) Ko Ñ3 V1 B6 D (except D2.5) च; B1.3.5 तु (for हि). Ñ1 G3 पूज°; G2 द्योत°. — b) Ś1 लक्ष्मभृतां. — c) G1 B1.3.5 D1.3.4 सु(B1.2 D2 स्व)लक्ष्म्या राजकुंजरः. — c) G1 तामयोध्यां व्योमशीतां(!). — d) Ko Da इवोदितः.

19 a) Ś1 K1 °क्तं मृष्टमार्गं च; K4 °ष्टमार्गं च; T1 G2.3 सिक्तसंमृष्ट°. — b) Ś1 K1 °च्छ्रायभूषणं; Ko N3 V1 B D °काध्वजशोभितं; K2-4 °च्छ्रे(K3 °च्छ्र)यभूषणं; Ñ3 °काध्वजभू°; T1 G2 °कावलिभू°. — d) Ñ1 पुरी तस्य महीपतेः; M5 तत्पुरं पुरुषोत्तम.

20 a) Ñ1 T1 G1.2 M हृष्ट°. — b) Ś1 K1.2.4 T1 पुरुनंदन. — c) K1 G4 तदानेन; M6-8 तथा तेन.

21 a) Ñ1.2 V1 B1.3.6 Dn D1.4.5 राजर्षौ; B3 Da3

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
ऋतावथ महर्षिः स संबभूव तया सह ।
देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ॥ २२
अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३
दीर्घकालधृतं गर्भं सुषाव न तु तं यदा ।
साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद तदा स्वकम् ॥ २४

द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५ C. 1. 6721 B. 1. 177. 47 K. 1. 183. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षे; S कौंतेय (T1 G2.3 राजेंद्र). — b) Ko Ñ2 V1 B D वसुपुरमुत्तमं (D1 पुरमनुत्तमं) (for राज° etc.). — c) Ko.1 Ñ V1 B D (except D5) राज्ञस्तस्याज्ञया; S तस्य राज्ञोथ सा (G3 °स्य राजाज्ञया).

22 a) K2.3 D5 च (for स). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 महर्षिः (D4 वसिष्ठः) संविदं कृत्वा; D2 महर्षिस्तु ऋतौ तत्र. — c) G3 तपसा (for विधिना). G4 वेदेन विधिना देव्या. — d) K2 D2 श्रेष्ठवागृषिः; Dn3 G3 सत्यवागृ°; D5 G2 °वानृषिः.

23 a) Ko Ñ1.2 V1 B D ततः (for अथ). Ś1 K (except Ko) Ñ3 M6-8 तस्याः. Ś1 K1.3.4 Ñ3 समापन्ने. — c) Ñ1 राज्ञातिपूजितस्. — d) Ñ2 V1 B Dn D1.4.5 मुनिः (for पुनः).

24 a) Ko Ñ1.2 V1 B D °कालेन सा (N3 तं); K2 Ñ1 G6 °कालं धृतं; T2 °कालसृतं; G5 °काले धृतं; M6-8 °कालकृतं. Ś1 °काले धृते गर्भे. — b) K (except K1) Ñ2.3 V1 B D सुषुवे. G3 स (? read न) तु सा यथा; G4 न सुतं यदा. T1 G2 न सुषाव नृपप्रिया. — c) K2 transp. साथ and देवी; Ś1 K1.3.4 Ñ1.2 D5 G3 transp. अथ and देवी. Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तदा; G1 M6-8 सा तु; M3 सा च (for साथ). Ś1 K1 आत्मना; G3 आत्मनः (for अश्मना). G2 (corrupt) सा तथेह्यशुना; M5 सा वैदेवाश्मना. — d) T1 G2 निर्दिपेष (for निर्बि°). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यशस्विनी; T1 G2.3 मनस्विनी; M3 (inf. lin. as in text).3 तदा स्वयं.

25 a) Ko.4 B6 Da G3 तु; K2 D5 च (for ऽथ). G2 M6-8 तदा (for ततो). Ñ2 V1 Da ततोपि द्वादशे वर्षे; B1 3.6 D1.2.5 ततो (D4 तदा) द्वादशमे च°; T1 G2 संपूर्णे द्वादशे व°. — b) K2-4 B1.3.5 T G (except G4) M7.8 संजज्ञे. Ko B6 Da2 D4 पुरुषर्षभे; K1 मनुजेश्वर; Ñ2 V1 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभः; Ñ3 B1 D5 T2 G4.6 °र्षभः; G3 भरतर्षभ; M6-8 मनुजेश्वरः. — c) Ñ3 नृपतिः (for राज°); — d) Ś1 K1 पालनं; Ko.2 B5 D2 G4 पत्तनं; K3.4 पौंड्रकं; Ñ1.3 सदनं; Ñ2 V1 Da Dn D1.5 पौदन्यं; B1.3 D1 पौदनं; B5 पौदानं (m नगरं); G1.3 गोदानं; G6 पातनं; Cd पाठनं; text as in T2 M. ❀ Nil.: पौदन्यमिति तु पठितुं युक्तं । ❀ Ś1 निवेश°; M4 न्यवेद°. T1 G2 इक्ष्वाकूणां कुलोद्वहः; G3 सर्वराजर्षिसत्कृतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, *followed by* वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3.5 वासिष्ठोपाख्यान); *to it* Ś1 Ko.2.4 Ñ3 D3.4 *add* समाप्त. — *Adhy. name.* Ś1 K1 अश्मकोत्पत्तिः; Ko.2 D5 कल्माषपादशाप(Ko om. शाप)मोक्षः; Ñ1.2 V1 सौदाससुतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 176; D4 m 179; T2 G2-5 127; G1 129, G6 M 128. — *S'loka no.:* Dn 46; M5 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 6761.

169

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). D2 वैशं°. — b) K3 अदृश्यंती. — cd) Ś1 K (except Ko) B1.6 Da D1 शक्ते°, and Ś1 K B (except B6) Da D1 शक्तिजं.

2 a) Ko Dn3 °द्रिकं; K2.3 °द्रिकां. — b) Ko.2.3 क्रियां. Ñ V1 B D (except D5) M3.5 °सत्तमः. — cd) M3.5 transp. पौत्रस्य and चकार. Ñ1 T1 G2.3 मनुजव्याघ्र (for भरत°).

3 a) B6 Da Dn D4 °सुः स य°; D5 °सुः संय°; T G2.5 पराशीर्णो य°; G4.6 M °सुः प्रपतंस्ते°. Cd cites परासु°. — b) Ñ2 V1 B D मुनिः (for तदा). — c) G3 पिता; M तथा (for ततो). — d) Ś1 B1 3.5 D3.4 G3 श्रुतः.

4 a) B5 Da Dn3 D1 अमन्यत्स च ध°; T2 G2.3 मन्यतेयं महाभागं. — b) Ś1 तथा; Ñ2 V1 B Da D4 मुनिः; Dn D1.3 मुनिं. — c) Ś1 K Ñ1 D5 हि; Ñ2 V1 B5

१६९

12 3.1 4.1 गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्तेः कुलकरं राजन्द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
परासुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ४
स तात इति विप्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।
अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ८
स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ९
तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०

वसिष्ठ उवाच ।

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११

Da Dn D1 3.4 तु (for च). — d) K0 G1.2 °रीव स वर्तते; Ñ2 V1 B D G3 °रीवान्ववर्तत (B1 °रीवान्वपद्यत; D5 °रीव प्रवर्तत); T1 °रीव न्यव°; G4 °तरं स व्य°; M3 °रीवाभ्यव°.

5 a) K2 N2.3 V1 B1 Dn G1.2 इव (for इति). K0.4 Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn1.n2 D2 T1 G2.3 विप्रर्षिं (as in text); the rest विप्रर्षिर्. — b) B6 अभ्यभाषत; T1 प्रत्युवाच ह. — c) S (except T2 G2.3) समीपे (for समक्षं). Ś1 K D5 कौरव्य; Ñ1 विप्रर्षिर्. — d) Ś1 त्वद°; K1 त्वदृश्यंत्या; K2 Da1 G1 M °श्यंत्या; K3 अदर्श°; D5 नाद°. S (except T1 G2.3) नराधिप.

6 a) Cf. 1. 127. 3a. — b) S (except T1 G2.3) इदं (for तन्). — d) Ś1 K0.3.4 Ñ V1 B D (except Dn3 D2.5) M3.5 शृण्वती; K1 शृण्वते.

7 a) K0.3 D5 इत्येवं; K1 Ñ1.3 M3 इति न ते (for तातेति). G5 (corrupt) माता तात ततो नेति. — b) K0.2.3 नैष; K3 Ñ1.3 T1 G2.3 M3 तात (for न ते). K1 Ñ1.3 एष (for तातो). Ñ3 T2 G3 महानृषिः. Ś1 न तातोसौ महा°; K4 Ñ2 V1 B D मृतेनं पितरं पितुः. — d) T2 G3 महातपाः; T3 G4 महामुने; G1.2 M महावने; G6 महामुनिः.

8 Da om. 8ab. — a) T2 G (except G1.3) M (except M3) तातं त्वं (for तातेति). — b) Dn1 न तु; T2 G6 न चै; G4.5 नैव; M6-8 न ते (for नैष). — c) Ñ2 V1 B D (except D5) om. तु. Ñ3 तात (for तस्य). — d) Ñ1 धर्मः (for पितुः). Ñ1 T G1.3.4-6 मनस्विनः; Ñ2.3 V1 D (except D5) यशस्विनः; G3 M तपस्विनः.

9 a) K (except K1) सर्वरक्षो°. Cd cites सर्वलोका — d) Ñ3 महायशाः; Ñ3 S °तपाः.

10 S (except T2 G2.3) om. 10ab. — b) N2 V1 B Dn D1 स महात्मा (for महात्मानं). B6 महायशाः — After 10ab, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

1787* ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्त्यधीः ।

[K4 °रमधीः; B5.6 °रव्य°; D1 °धर्म°; D2.5 °रथ°.]

— d) Ñ1 G4 अनेन (for येन). Ś1 K0.1.4 तं (for तत्). G3 °ना केनचिच्छृ°.

11 T2 G5.6 M5-8 om. वसिष्ठ उ°. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1 °वीर्येति विख्यातो. — b) Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 T1 G2.3 नृपतिर्भुवि; Ñ2 V1 B D (except D2 पृथिवीपतिः. — c) Ś1 K1 यज्वा; B1.6 Da D2 याज्ये; T2 G1.3 मान्यो. — d) K2 B1.6 Da2 D4.5 G1.3.6 °वर्षभ; T1 G2 भरतर्षभ.

12 a) T2 G4-6 अन्वगृह्णीत्; Cd अग्रभुजः (as in text). — b) Ś1 K1 G6 सोमेन; K2 G2 M3 होमांते. — d) Ś1 K1.4 Ñ1 B6 D (except D2.4.5) पते (for पतिः).

स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कदाचन ।
बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ।
ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम्॥१५
भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
अवमन्य ततः कोपाद्भृगूंस्तांश्शरणागतान् ।
निजघ्नुस्ते महेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तश्चेरुश्चैव वसुंधराम् ॥ १८
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ १९
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दाधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविवृद्धये ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
ततश्चक्षुर्वियुक्तास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः ॥ २१ C. 1. 6816 B. 1. 178. 25 K. 1. 194. 25

---

13 a) S तस्मिंस्तु (M6-8 °श्च) नृपता°. — b) K (except K1) D5 स्वर्गते. K4 B5 च; B3 Dn3 D2 तु (for ऽथ). Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D5) G1 कथंचन. — c) Ś1 K1 G4 °कुलीया°; T1 G3 °कुलीना°; Cd as in text. D5 बभूव तत्कुलजातानां (hypermetric!).

14 a) Ñ2 V1 B D (except D5) भृगूणां तु (for ते भृ°). — b) Ś1 K (except K1) D5 T2 G5.6 हि; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.4 ते (for ह). T1 G1-3 °न: संचितं बहु. — c) K1 यजिष्णवो; K3 धनार्थिनो; Cd as in text. Ś1 D1 T1 G1-2 से (for तान्). — d) K2 D5 तदा; Ñ2.3 V1 B (except B5) Dn D2.4 ततो (for तात). M5 ब्राह्मण°.

15 ab) B5 D2 भूमौ च; T1 G2 ते भूमौ. G3 निधनं (for निद°). T2 G1.4-6 M (except M5) transp. निदधुः and भृगवः. Ñ3 वदतो (for भृग°). — d) D1 क्षत्रियजं.

16 Da om. 16ab. — a) T1 G2 M6-8 च (for तु). Ś1 (sup. lin. as in text) दधुः; G1.4 ततः. — b) K0.2.4 वित्तमभीप्सि°. — d) K4 °णांतरकारणात्. Cd cites कारणांतरात्.

17 a) T2 G4.5 °तले. — d) T2 G5.6 M कश्चिच्चित् (M5 किंचित्तु) (for केनचित्). — e) K0 केचित् (for सर्वे). — f) B5 भूतले (for समे°).

18 a) S (except T1 G1) अवमत्य. Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.2.5 T2 G4-6 M (except M5) क्रोधाद्; B5 क्रुध्या; D4 क्रुद्धा. — b) S (except T1 G2) ते (for तान्). — c) Ś1 K D5 °स्ते ततः कोपात् (K3 क्रोधात्); Ñ1.3 °स्ते महीपालाः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °भुः परमेष्वा°. — d) K0.3 सर्वांस्तु; K4 सर्वान्सु; T2 G4-6 M5.6-8 बहून्वै; G1 M5 भृगून्वै. — e) Ñ2.3 V1 B D °दवकृंतंतश्च. — f) G3 कुतः (for चेरुः). Ñ2 V1 B D सर्वां; G3 चेमां (for चैव).

19 a) N1 निश्छिद्य°; S (except T1 G2.3) उत्साद्य°. — c) Ñ2 V1 B D दुर्गं (for तात). — d) G3 भानुमंतं (for हिम°).

20 a) Ś1 K1 Ñ3 अन्यतरा; Dn3 D4.5 एकतमा. — b) Ś1 भयाद्दधार; K0.2 D5 भयादाधत्त; K1 Ñ3 °द्दध्रेथ; K4 °द्धेति-; Ñ1 संदधारांति-; T2 G1.4-6 M धारयामास; K3 as in text! K4 Ñ1 D5 M3.5 तेजसं; G1 M6-8 तेजसा. Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 भयाद्दध्रे महौजसं; T1 G2.3 दधार सुसमाहिता. — c) Some MSS. वामोरूः (or °रु). — After 20cd, K4 Ñ2 V1 D (except Da) S ins.:

1788* तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।

[(L. 1) S तं (for तद्), and अथ (for आशु). K4 सा; D3 च; D4 तु; T1 G1-3 एका; T2 G4-6 M अन्या (for या). T2 G4-6 M °र्दिताः. — (L. 2) T1 G2 संगत्य; T2 G5 गर्भं वै; G1.4.6 M6-8 गत्वा वै; G3 संगत्या; M3.5 गत्वा ताः. T2 G1.4-6 M °माशुः; G3 श्रावया°. S °णामुपांतिके.] — e) Ñ2 V1 B3 D (except D5) सेयं (for तां ते). — f) B5 Da D2.4 Nilp दुद्रुवुस्तामनिंदितां.

21 a) B Da D2.4 ततो (for अथ). — c) T1 G2 दृष्टिः; G2.3.4 M (except M5) दृष्टिं. — d) M6-8 मध्याह्नम्. — D5 om. 21cd. — e) K3 G1 विमुक्तास्ते; Ñ2 V1 B D (D5 om.) विहीनास्ते. — T1 G2 (hapl.) om. 21f-23a.

ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षभाः ।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः ॥२३
भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम् ।
उपारम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥ २४
सपुत्रा त्वं प्रसादं नः सर्वेषां कर्तुमर्हसि ।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

ब्राह्मण्युवाच ।
नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १
तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
स्मरता निहतान्बन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ २
गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३
षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽयं पितृवधान्नूनं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति ।

22 T1 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) Ś1 मेघसंकाशा; K1 मेघ°; Ñ1 मोह°; Ñ2 V1 B D मोहमापन्ना. — b) Ñ1.3 S (T1 G2 om.) °ताः क्षत्रियाः पुनः; Ñ2 V1 B D राजानो नष्टदृष्टयः (D1 °बुद्धयः).

23 T1 G2 om. 23a (cf. v. l. 21). — a) K1 Da M6-8 °भागाः. — b) T1 G2 °याश्च. — c) Ś1 K1 G3 °प्रहीना; T1 G2 M6-8 °णान्; G4 °विहीना. — d) Ñ3 गतार्चिषः.

24 Before 24, B6 ins. क्षत्रिया ऊ°. — b) S (except G3) निरामयं. — c) Ñ1 B5 G3 उपराम्य; B1.6 Da D2.4 उपर°. K2 वेगेन (for गच्छेम). D1 स उपारम्य ग°; S (except T1 G2.3) पापादस्मादुपारम्य (M6-8 °पाक्रम्य). — d) K0 N V1 B6 Dn D4 °कर्मिणः; K1 °कर्मणि. S (except T1 G2.3) पश्येम च यथापुरं (G3 तथा पुनः).

25 a) G3.4 सुपुत्रा. B1.3 D2 transp. त्वं and नः. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) कर्तुमर्हसि शोभने. — T2 G5 om. 25cd. — c) Ś1 K1 Dn1.n2 T1 M3.5 °प्रसादेन. — d) Ś1 K1 राज्ञः संप्रासु°; K2 °ज्ञस्त्वं त्रा°; K3 G1.6 M क्षत्रियांस्त्रातु°; Ñ1 प्रसीद शरणा भव; B (except B6) राज्ञस्त्रातुमिहार्हसि.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan.* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.3.4.5 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (B5 वासिष्ठे और्वं; M3.5 वासिष्ठोपाख्यान; D5 calls it parvan). — *Adhy. name:* K3 और्वोत्पत्तिः; D5 और्वः; G3 और्वोपाख्यानं; M3.5 और्वोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 177; D4m 180; T2 G2-5 128; G1 130; G6 M 129. — *S'loka no.* Dn 28; M3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6789

170

1 K1.3 S om. उवाच. — a) Ś1 नानुगृह्णा°; T2 G1 M नाहं मुष्णामि. K0.3.4 D5 वस्तावद्; Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.4 वस्ताता; T1 G2 वो भूपा; G3 राजेंद्. — b) B5 G1-4 M3 दृष्टिं. — c) K0.3.4 D5 पुत्रो मे (for अयं तु) T2 G5 M नाम; G3 रामः (for नूनम्). — d) T1 G2.3 M भृशं; T2 G1.4-6 M3.6-8 ध्रुवं (for ऽद्य वः).

2 a) K (except K0) D5 तावत्; Ñ V1 B Dn3 n D1.4 ताता; T2 G2 नूनं (for तात). — b) Ñ3 V1 B D (except D5) G3 व्यक्तं को°; T G1.2.4-6 M कुपितेन — d) T2 corrupt. T1 G1.3.4.5 M आर्तानिह (M नाशितानि); G3 आहृतानि. B1.3.5 Da (Da1m Arjp as in text) D2.4 नराधिपाः; S (except G3) कथंचन.

4 a) G4 षडंगं. Ś1 K1 D2 T1 G2.3 चाखिला वेदाः; K2.4 Ñ1.3 V1 B5 G4 °लं वेदं. — b) T2 G5 M6-8 °स्थ. T1 G2 D (except D1.3) ह; Ñ1 S च (for हि). — c) Ñ1 ततः; B1 नृपाः (for भूयः). विविशुर्. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) व्यक्तं (for नू°

5 a) Ñ2 V1 B D (except D5) व्यक्तं (for नू°

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्ष्यति ॥ ६

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७
अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८
चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०
इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११
तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः ॥ १३
और्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४
नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।
वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५
आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६
निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः । C. 1. 6636 B. 1. 179. 17 K. 1. 193. 17

— c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तस्य. T1 G4–6 दीप्ते° (for दिव्ये°). — d) K2.4 T1 G2 च (for वः).

6 a) T1 G2.3 एव (for इमं). B1 (m as in text) G5 ताता; T1 G2.3 यूयं; Cd as in text. ❀ Dev.: तातेति जात्यपेक्षया। याचध्वमिति व्यक्त्यपेक्षया। ❀ — b) B5 सुतो ह्ययं. — d) S transp. तुष्टः and दृष्टीः. Ñ2 V1 B6 D (except D2.5) प्रमोक्ष्यति; S प्रदास्यति.

7 M3 om. गन्धर्व उ°; Ś1 K1 T2 G1.4–6 M6–8 om. उवाच. K0.3 Ñ2 V1 B3.6 D वसिष्ठ उ°; T1 G2.3 M5 वसिष्ठः (for गन्धर्व उ°). — b) Da °नस्तातमूरु°. — c) K0 मुदा (for तदा). — d) K0 T1 G2 ह (for सः).

8 a) T1 G2.3 transp. एव and च. Ś1 K (except K3) D5 मुहूर्तेन (for च विख्या°). — b) Ś1 K1 M5 सत्तम; K4 T1 G2.3 विश्रुतः. — c) T2 G1.4–6 M6–8 विख्यातः; G2 विप्रर्षे. — d) S विनिःसृतः (for व्यजा°).

9 a) Ñ V1 B D (except D2) प्रतिलब्ध्वा च (D5 °य). — b) T1 G2.3 °रमुनेराधिपाः. — c) Ś1 K0 D5 अथ; K1–4 अपि (for तु). Ś1 K D5 त्वौर्वः (K2 चैव) (for मेने). — d) Ś1 K D5 सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 a) K3 तपश्चक्रे स लो°. — b) K1.2 महात्मना; Ñ1 महायशः; D4.8 मतिं तदा; T1 G2.3 महायशाः; T2 G1.4–6 मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (M5 मनस्तदा).

11 a) G2 गंतुं. — b) K0 स द्विजोत्तमः; Ñ2 V1 Dn D1.5 भृगुनंदनः. — c) K2 (corrupt) °तैधिकः; K4 महतोद्धृतः; B1.2.5 Da (Da1m as in text) D2.4 महताधिकः. S तेपे तूग्रं (G1.2 -स्त्युग्रं; M7 -रुग्रं) परंतपः (G3 महता तपसान्वितः; M8.5 तेपे तूग्रतरं तपः).

12 a) K3 D2m त्रीन् लोकान्; K4 T1 G2.3 लोकांस्त्रीन्; Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 T2 G1.4–6 M6–8 तान् लोकान्; M3.4 वै लोकान् (for लोकान्स). — b) K3 °मानवान्; Ñ3 °पन्नगान्; T2 G1.4–6 स(G1 अ)सुरासुर°; M ससुरासुर-मानवान्. — c) Ś1 K1 मनसा (for महता).

13 a) Ś1 K Ñ1.3 D3.4 ते; T1 G2.3 तत् (for तं). K2 भृगवस्तात. — b) Ś1 गुरुसत्तमान्; Ñ2 V1 B3 Dn1.n3 D1.5 कुलनंदनं; B1.4.5 Da Dn3 D2.4 T2 G3–6 भृगुनंदनं. — c) K0.4 D5 °कात्समागत्य; Ñ1 G3 M5 °कादिहागम°; T2 G1 °कादिहागत्य. — d) Ś1 K1 सर्वेप्यूचु°; T1 G2 और्वमूचु°.

14 Before 14, Ś1 Ñ3 V1 B3.6 D ins. पितर ऊचुः; S (except G3 M3.5) पितरः. — b) K3 Da °स्तोऽयस्य. — c) M3 पितृलोकानां.

15 a) G1.3 M3 तादृशैर्; G4 भनीशैर्. T1 G2 स्वादृशैरपि संक्रुद्धैः. — G3 om. 15cd. — c) Ñ1 S (except M3; G3 om.) -भ्युपेक्षि°; Ñ3 V1 B D ह्युपेक्षि°. Ñ1 T2 G1.4–6 M3–8 पूर्वं (for सर्वैः). — d) T1 °णां महात्मभिः.

16 a) K0.3.4 हि प्रभूतेन; Ñ2.3 (sup. lin. sec. m. as in text) B D वि(Da -ति)प्र°. T2 G4–6 च प्र°; G3 नः प्र°. Cd cites प्रकृष्टतमेन. — c) T1 G2 सदास्माकं; G1 तथास्मा°; G3 तयास्माकं.

17 a) G1 निहितं. K0 B6 Da D1 तद्धि धैर्; K3 त्वद्धि धैर्; K4 B1.2.3 Da D1.3 यच्च वै; Ñ2 तंत्र वै; D2

किं हि वित्तेन नः कार्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजर्षभ ॥ १७
यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८
आत्महा च पुमांस्तात न लोकाँल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९
न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २०
न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

औौर्व उवाच ।
उक्तवानस्मि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
वृथारोषप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २
यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

तद्वित्तैर्. T1 G2 दृष्टिर्निखनता वित्तं. — b) Ś1 K B6 Da D1.5 भृगुभिर्भुवि (D1 °भिः पुत्र-) वेश्मनि. — c) S (except T1 G2.3) ततो (for तदा). — d) T1 क्रोधयिष्णुना; T2 G4-6 क्रोधयि°; G2 °ष्णुना. — f) T1 G2 मोक्षेप्सूनां. Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 द्विजोत्तम. — After 17, N T1 G1-3 ins.:

1789* यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत्।

[Ś1 K Ñ1.2 D5 T1 G1-3 °क्षः स्वयं वित्तमुपाहरत्. Cd cites धनाध्यक्षः.]

18 a) K1 M च (for तु). — b) Ś1 न च; K0.3.4 मास्मान्. S (except M3.5) न शक्नोति च सर्व°. — c) G1 तदास्मान्धारयन्. G3 M7.8 दृष्ट्वा. — d) T1 G1-3 सर्वशः; T2 G4-6 धर्मतः (for संम°).

19 a) T2 G5 आत्मा च. D2 यः; T2 G5 नः (for च). Ś1 K D2.5 नरः; T2 G4.6 M पुनः (for पुमान्). Ñ3 लोके (for तात). — b) M3 लोकानामुते. — c) T1 G1.2 तदास्मा°. Ś1 K B6 Da D5 G3 °क्ष्यैतत्. — d) Ś1 K0.1 Ñ V1 B6 Dn D1.3 M3 नात्म° (as in text); the rest आत्म° (om. न). Ñ1 विपादितः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) निपातितः. — After 19, T2 G5 ins.:

1790* एतस्य परिहारार्थं त्वं तु धर्मं समाचर।

20 a) G3 मूत; G4 तावत् (for तात). — b) Ś1 N1 Da G1 °तुमर्हसि. — cd) G3 °दं मनसापात्सर्वलोकभयावहात्.

21 a) N2 V1 Dn D1.4 मा यधीः; Da न हि यः; G1 न पुनः. K4 Ñ2 V1 B6 Dn क्षत्रियान्. K4 Ñ2 V1 B D तात; T2 G4.6 संति (for केचित्). — b) Ñ V1 B6 Dn D1.3 लोकान्. B1.3.6 तव; Da D2.4 ते च (for सप्त). — c) K0 D5 पूजयंति; K4 Ñ3 V1 B6 Dn D1 दूषयंतं; नाशयंति. Ñ1 हतं; Ñ3 हतः; B3.6 Da D2.4 G3 ततः; यतः; T2 G1.2.4-6 M6-8 पुनः; M3.5 च नः (for तप°). Ś1 K1 तेजाः; T1 G3 तेयं; M3.5 तस्माद् (for -तेज°). — d) G3 क्रोध उत्पतितो महान्. — Nil. ends the ad° with the remark पाठांतरमुपेक्ष्यं, but does not ment° what variant he means.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (° आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभ° Ś1 K Ñ3 B Da Dn3 D2.4 M3.5 (all om. the su° parvan name) mention only और्व (M3.5 और्वोपाख्यान°). — *Adhy. name:* K0.4 भृगूणां वाक्यं; D1 और्वोत्पत्तिः; और्वं प्रति भृगूणां वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, wor° or both): Dn3 T1 178; D4m 181; T2 G3-5 12° G1 131; G2 M 130. — *S'loka no.:* Dn M3 ° — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6811.

171

1 K1 S om. उवाच. — a) T2 G1-3 हृतवान्. Dn D2 यत् (for यां). — b) G1 अपरः (for पितरः). T G (except G3) तथा. — d) Ñ3 न मे सा; G3 तथापि°

2 a) Ñ2 V1 B D (except D5) वै; S [ऽ]हं (for हि°). — b) S तु (M6-8 हि) (for अहं). Ñ V1 B D (excep° D5) T2 G3-6 अवितुम्. — c) G2.3 अतिस्तीर्णो. K0.4 S (except G3 M3) मे (for मां). K3.4 G1-6 रोषा° — d) K4 दहाद्. Ś1 K Ñ1 गर्भं (for अग्नि°). T1 ° दुर्धनं; M °रणीं.

स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
अथौपमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत ।
यदा तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ८
प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९
यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । C. 1. 685* B. 1. 180. 15 K. 1. 190. 15

3 ^{a}) G$_3$ देशे काले तु यः; G$_{4.5}$ यो ह्यका°. Ś$_1$ K Ñ$_3$ D$_5$ कोपं; G$_1$ क्रोधात्. G$_6$ देशकालेन संजातं. — ^{b}) G$_6$ क्रोधं यः (for संजातं). Ś$_1$ K$_1$ हंतुम्; D$_2$ यंतुम्; G$_{1.3}$ हर्तुम्. K$_4$ D$_2$ इच्छसि; B$_{1.5}$ M$_3$ इच्छति. — ^{d}) T$_2$ G (except G$_{3.5}$) अभि° (for परि°).

4 G$_6$ om. 4^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.2-4}$ N V$_1$ B$_6$ D$_n$ D$_{1.5}$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_{6-8}$ नियंता (as in text); G$_3$ नियुक्ता; the rest निहंता. T$_2$ G$_5$ तु; G$_1$ [ऽ]स्ति (for हि). — ^{c}) D$_2$ अलोलुपः (for स्थाने रोषः). — ^{d}) D$_2$ T$_1$ G$_{2.4}$ नरैः; G$_3$ सृष्टैः; G$_5$ स्थाने (for नृपैः). K$_{3.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_4$) G$_4$ स्वर्ग°; G$_5$ M स्वर्गं (for स्वर्ग°).

5 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ G$_4$ °शय्यां ग°. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ आधानं (for °रावं). T$_2$ G$_{1.5.6}$ M °वं तु भृशं तत्र.

6 ^{a}) Ś$_1$ K Ñ$_2$ V$_1$ B$_3$ m.$_{5.6}$ D संहारो; G$_1$ पामरैर्; G$_2$ समर्दैर्; G$_{4.5}$ सामरे (sic). Ś$_1$ अहं; K$_1$ अथ; D$_5$ अयं; G$_{1.3}$ अस्मिन् (for हि). T G$_6$ समाहितैस्तदा. Ś$_1$ K$_{2.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_3$ D T G (except G$_3$) लोके; B$_3$ लोभैर्. — ^{c}) Ś$_1$ K Ñ$_{1.3}$ B$_{5.6}$ D$_a$ D$_{2.4}$ °त्सादनात्; N$_2$ V$_1$ B$_{1.3}$ D$_n$ D$_{1.5}$ °च्छेदनात्. N$_{2.3}$ V$_1$ D$_n$ D$_{1.4}$ क्रांतः; D$_2$ वृत्तं. Arjp आगर्भोत्सादनाक्रांतः. — ^{d}) Ś$_1$ मे; some MSS. मा.

7 ^{a}) Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) संपूर्ण°; S प्रकीर्ण(M$_3$ निकीर्ण; M$_6$ विशीर्ण)केशाः; Nīlp संपूर्णशोकाः. Ñ$_3$ B D$_a$ D$_{3.4.5}$ इव (for किल). — ^{c}) G$_1$ काले° (for लोके°). — M$_7$ (hapl.) om. 7^d–9^c.

8 M$_7$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K$_3$ transp. तान् and भृगूणां. Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) यदा; T$_2$ G$_{4-6}$ परान्. G$_3$ राजन्; M$_{6-8}$ राज्ञां (for दारान्). M$_{2.6}$ तान्भृगूक्षिप्रतो राज्ञो (M$_6$ °प्तो राज्ञः). — ^{b}) K$_0$ कश्चिन्नाभ्यपद्यते; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ D$_n$ D$_{1.5}$ G$_3$ °न्नाभ्युपपद्य°; B D$_a$ D$_{1.2}$ G$_1$ °न्नाभ्युपपद्यते; T$_2$ G$_{2.5}$ °पद्यते; M$_6$ कश्चिदन्योऽभिपद्यते. — ^{cd}) K$_3$ Ñ$_2$ V$_1$ B D माता (for यदा). T$_1$ G$_{2.3}$ तदा दधार मां माता सोरुणैकेन भामिनी.

9 M$_7$ om 9^{abc} (cf. v. l. 7). — ^{b}) Ñ$_1$ कर्मसु; S लोके न. — K$_3$ (hapl.) om. 9^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ तदा च सर्वलोकेषु. — ^{d}) S °न्नोप(G$_3$ °न्नैव; M$_{6-8}$ °न्नाव)शाम्यति.

10 ^{b}) G$_{1.3.4}$ पापान्. M$_{6-8}$ ना· (for न). — ^{c}) Ñ$_2$ V$_1$ लोकाः.

11 ^{a}) K$_3$ यदा; T$_2$ G$_{2.3}$ हि यः. — ^{c}) B$_{1.3}$(m as in text).$_5$ D$_2$ नृशंसः सोऽपि; S (except T$_1$ G$_{2.3}$) ईशः स चापि.

12 ^{a}) K$_0$ D$_5$ S (except G$_3$) °श्चेतरै°. — ^{b}) K$_{0.2}$ T$_2$ G M$_3$ यदा (G$_3$ यथा) (for यदि). — ^{c}) K$_{0.2.4}$ D$_5$ T$_2$ G$_{1.5.6}$ M$_3$ यतितास्; M$_{6-8}$ यतितस्. T$_1$ G$_{2.3}$ न लोकैरीप्सितात्त्रा°; G$_4$ शक्तैर्निवारितैस्त्रा°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ °ष्टं संदेहजी°; T$_1$ G$_{2.3}$ शक्तैः संतोखिलैरपि.

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ एवम् (for एषाम्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ G$_4$ -द्य सः; K$_4$ T$_1$ G$_2$ -पि सन्; Ñ$_1$ -पि न; Ñ$_3$ V$_1$ B D G$_3$ ह्यहं. — ^{cd}) K$_0$ Ñ V$_1$ B D T$_2$ G$_{2.3}$ च (for तु). K$_3$ Ñ V$_1$ B D transp. अहं and अलं. Ñ V$_1$ B$_1$ m.$_6$ D (except D$_{4.5}$) M$_{6-8}$ Cd समभि°; G$_4$ प्रतिनि°. K$_3$ °चो नाहमभिवर्तितुमुत्सहे. — After 13, M$_{6-8}$ read 15^{ab}.

14 ^{a}) K$_{0.3.4}$ एन.; T$_1$ G$_{2.3}$ दोषः (for एतद्). Ñ$_2$ V$_1$ B$_3$ D$_n$ D$_2$ ममापि चेन्नवेदेवं; B$_{1.5.6}$ D$_a$ D$_{1.4.5}$ ममापि च भवेदेवं (D$_{1.5}$ °देतद्). — ^{b}) G$_{4.5}$ सतो. T$_1$ G$_{2.3}$ महान्; G$_4$ [ऽ]भवत्. — ^{c}) A few MSS. उपेक्ष्य°. — ^{d}) T$_1$ G$_{2.3}$ M$_{6.7}$ °पं महत्; G$_{4.6}$ °पं भयं; M$_{6.8}$

दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥१९
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २१
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माञ्ज्ञानञ्ज्ञानवतां वर ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

°पं मतं.

15 M6–8 read 15ab after 13. — a) M6–8 य एष. Ko ऊरुजो; G6 मन्युना. T2 G1.4–6 M3.5 हि; M6–8 ते (for मे). T1 G2.3 °यं मन्युजातोऽग्निः. — G3 (hapl.) om. 15b–17a. — b) = 17b. Ś1 K2 G2.4–6 M6–8 लोकानां दा°. — K3 (hapl.) om. 15c–17b. — c) T2 G1.4–6 transp. एष and एव. G4 स (for च). T1 G3 प्रदहेदेष मामेव.

16 K3 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ñ1 चापि जानामि; B6 चैव जा°; M6–8 च विजानाति. — b) D5 G1 M5 °हितेप्सितां. — cd) Ko.3 T1 G2 वदध्वं; K4 दद°; B Da1 D1.5 विध°; G1.4.6 M हि धर्म्यं. T1 G2 transp. यच्छ्रे° and लोका°. G4 transp. मम and च. T2 G1.4.6 चेप्सया.

17 K3 om. 17ab; G3 om. 17a (cf. v. l. 15). — K1 S (but not Ś1 l) om. ऊचुः (G3 M3 om. the ref.); K3 ins. the ref. marg. sec. m. — After पितर ऊ°, K4 ins.:

1791* कुरु तात वचोऽस्माकं मा लोकान्हिंसि चाधुना ।

— a) T2 G3 एव (for एष). Ñ3 तेजो (for तेऽग्निर्). M6–8 यश्चायं मन्युजोऽप्यग्निर्. — b) = 15b. Ś1 T2 G2.3 लोकानां दा°. — c) Ś1 अप्सु; K4 ह्याशु.

18 T2 G1.3.6 M om. 18ab. — a) D1 आपोमयाद्; T1 G3–6 अम्मया हि. Ś1 K2 ह्यप्सुरसाः; Ko.2.4 T1 G2.3 रसाः सर्वे. — b) T1 G2.4 सर्वमेवाम्मयं ज°. — c) Ñ1 G1 M प्रमुञ्चेमं. — d) T1 G2.3 भृगुनंदन (for द्विज°).

19 a) Ś1 K Ñ3 Da तात (for विप्र). — b) Ś1 K1 G3 M6–8 यथेच्छ°; Da1 T2 G4.6 यदिच्छ°. — c) Ś1 K1 दहेत्. D4 अंभो; G6 लोकान् (for आपो). — d) Ś1 K1 G3 ह्लोतम्मयाः; K3 ह्लोतेप्समयाः; T G1.2.4–6 M चैवाम्मयाः. G3 लोकाश्चैव त्वया स्थिताः.

20 a) M6–8 लोके (for एवं). D4 सत्यैव. — b) T1 G2.6 transp. तवा° and भवि°. Ś1 तव चैव; K4 भवानघ; T2 G4.5 तवाद्य च. — c) N (except Ś1 K4) चैवं. — d) G3 त्वया यायात्परा°.

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 D1 औवाग्निं; K2.4 G2 ऊर्वा°. — c) B6 सदैवापः; D6 स वै चापः.

22 a) Ś1 K D6 महाद्धयशिरो. — b) K4 ति वाडवोनिलः; see below. — c) K2 तदग्निम्; M सदाग्निम्. Ś1 K1.2 Ñ V1 B3 Dn D1.4 उद्गिरद्; D उद्गमन्. K4 विनाशहेतुर्जगतां. — d) K2 °स्याप उदन्वां K4 यत्तद्वेदविदो विदुः (=22b).

23 b) Da दग्धुम् (for हन्तुम्). — c) S परं (वरं). Ñ V1 B D लोकान्; S धर्मं. — d) S ज्ञात्वा (G2.3 ज्ञानं). T1 G1 धर्मभृतां; T1 G1.4–6 M6–8 ज्ञानवि M3 (inf. lin. as in text) वेदविदां.

Colophon om. in B1. — Major parvan: T2 G संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.3 V1 चैत्र followed by और्वोपाख्यान. Ś1 Ko–3 N3 D4.6 Dn1.n3 D4.5 T G1.4 M3.5 (all om. the sub-parv name) mention only और्व (T2 वासिष्ठोपाख्यान; T2 G Ms.5 और्वोपाख्यान). — Adhy. name: Ko.4 वा(व)ड्वोत्पत्तिः; K3 वडवामुखोत्पत्तिः; G3 वडवाग्निसंभव — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 T2 17 D4n 182; D5 78 (1 for 178); T2 G3–6 1 G1 132; G2.6 M 131. — Śloka no.: Dn M3 2 — Aggregate śloka no.: Dn3 6834.

१७२

गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महामुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महामुनिः ।
आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५
तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणेव घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैरृषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक । C 1. 6575 B. 1. 181. 11 K. 1. 197. 11

172

1 Ś1 K3 S om. उवाच. — ᵇ) A few MSS. वशिष्ठेन. — ᶜ) K2.3 T2 G (except G3.4) नियच्छद्; Ñ1 व्याय°; Ñ3 न्याय°. Ñ V1 B D T G (except G1.3) M3 क्रोधं (for कोपं). — ᵈ) T1 G1-3 °भयावहं.

2 ᵇ) T1 G2 ततो (for सर्व-). Ñ1.2 सर्वधर्मविदां (Ñ3 °भृतां). — ᶜ) K0.3 G3.6 M6.8 ऋषिराक्षस°; K1 ऋषे राक्षसमंत्रेण. — ᵈ) Ś1 K1.2.4 B1.3 Da Dn1 D1 शाक्तेयो; G3 शाक्तो यो. A few MSS. परासरः.

3 ᵃ) K4 M6-8 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp.). — ᵇ) K0 G1 महाद्युतिः; K3.4 T2 G4-6 °मतिः. — D2 (hapl.) om. 3ᶜ-5ᵇ. — ᶜ) S (except T1 G2.3 M3) सत्रे (for यज्ञे). — ᵈ) Ś1 K B1.3 Da शक्तेर्.

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). — ᵇ) K1 Ñ1 वधं (for वधात्). — ᶜ) Ś1 K1 मा भंगं; T1 G2-4 मा हिंस्रां (T1 °सां; G2 °स्यात्); T2 G1.5 M मा जग्ने; G6 मा हन्यां; Cd as in text. — ᵈ) Ñ1 S इति (G1 अनु-) चिंतयन्.

5 D2 om. 5ᵃᵇ (cf. v. l. 3). — ᵃ) K0.1 Ñ2 V1 Dn D1 T1 G2.3 च (for स). — ᵇ) G1 महाद्युतिः. — ᶜ) G6 पुरस्ताद्देयानां.

6 ᵃ) T2 G4-6 M शुद्धेन; G1 चैतेन. — ᵇ) K1 हूयमाने च. Ś1 भक्तितः; K4 Ñ1.2 B1.3.6 Dn1.n3 शक्तितः; B3 Dn2 G3 शक्तिजः; Da शक्तिभिः; D5 युक्तिजः; G1 शक्तिना. — ᶜ) Ś1 उद्दीपितमिवाकाशं; K1 तदा दीपित°; K3 Dn2 G1 तद्वद्दीपित°; D2 तदुद्दीपित°. — ᵈ) K3 T2 G (except G1) M6-8 सूर्येणैव.

7 K1 om. 7ᵃᵇ. — ᵃ) A few MSS. वशिष्ठा°. — ᶜ) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) S (except T1 G2.3) तेजसा दीप्यमानं वै (T2 G1.4-6 M तु); Ñ1 °भिविदीर्यंतं; N3 °तीव दीप्यंतं.

8 ᵃ) Da G3 परमदुष्पारं; cf. v. l. 1. 53. 29ᵃ. — ᵇ) Ś1 कृत्वा; K मत्वा (for अन्यैर्). Ś1 K1 मुनिरुदार°. — ᶜ) T1 G2 ते समापयितुं; G4 M तं (G4 स) समापयिषु°. Cd cites समापिपयिषु° (as in text). — ᵈ) S निर्ऋतेः (G5 नृपतेः; G6 ऋते यं) प्रियकाम्यया.

9 ᵃ) T G (except G3) ततः (for तथा). — ᵇ) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.4.5 T1 G2 °क्रतुः; T2 G1.3-6 M °तपाः. — ᶜ) K0.2.3 Ñ1 T1 G3 M3.5 तमाजग्मुर्; K4 Ñ2.3 V1 B D तत्रा°; T2 G1.2.4-6 M6-8 तदा°. K0.2.3 Ñ1.3 T G2-4 M3.5 अमित्रघ्नं; K1 निमित्तज्ञा; K4 अमित्रघ्नं. — ᵈ) K1 G3 M7 जीवितेच्छया G3 (hapl.) om. from जीविते-प्सया (in 9ᵈ) up to रक्षसां (in 10ᵃ).

10 G3 om. up to रक्षसां (cf. v. l. 9). — ᵃ) T1 G2 स (for तु). G6 यथा तेषां. — ᶜ) T1 G2 वचोऽभ्येत्य. — ᵈ) A few MSS. परासरम्. T1 G2 अनिंदितं (for अरिं°).

11 Before 11, S ins. पुलस्त्यः. — ᵃ) K0 Ñ3 तातात्पविघ्नं ते; K3 Ñ1 तातान्य°; K4 B3 तपो ह्य(K4 sup. lin. °स्य; B3 °स्य)वि°; D2 तात न विघ्नस्ते; D5 S

1875 81 11 197 11 अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११

प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ।
राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।
निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तिः पराशरः ॥ १५
सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ १६
स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

तपस्विघ्न ते (T1 G2 3 तपसि तेविघ्न) Cd cites अपविघ्न (as in text) — c) K (except K1) ह्यदोषाणां (for अदो°)

12 a) Ś1 K2 T G (except G6) प्रजाछेदम् N1 3 Da1 T1 G3 M3 इद मह्य — b) K4 न सर्वं कर्तुमर्हसि, Ñ2 V1 B D न हि (D2 नाल) कर्तुं त्वमर्हसि, T2 G2 4 5 मा कृथा(G2 4 कार्षी)स्तापसोत्तम — After 12ab, K4 Ñ2 V1 B D (except D2) ins

1792* नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ।
शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ।

— c) Ś1 वसिष्ठ ; M6-8 महर्षि° — d) Da D5 G5.6 पराशर — After 12cd, all MSS except T2 G1 5 6 M ins :

1793* शक्तिन चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
प्रजानां च समोच्छेद न चैव कर्तुमर्हसि ।
शापाद्धि शक्तेर्वासिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।
आत्मजेन सरोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ।
न हि त राक्षस कश्चिच्छक्तो भक्षयितु मुने । [5]
आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ।
निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्र पराशर ।

[(L. 1) Om in D2 Ś1 K शक्तिण B Da Dn D1.4 शक्तिं (B °क्तिं) चापि हि; T1 शक्तिमानपि; G3-4 शक्तिना चापि K3 B (except B5) Da Dn D1 4 धर्मज्ञ; D5 धर्मिष्ठ B6 तात श्रातुमिहार्हसि; G3-4 नातिक्रमितुमर्हसि — (L. 2) N1 3 B D प्रजायाश्च K1 Ñ1 3 समुच्छेद Ś1 K2 चैव त्व कर्तुं°; K0 3-4 Ñ1 न वै त्व कर्तुं°; Ñ3 न त्वेव कर्तुं°; T1 G3-4 न वै कर्तुं त्वम° — (L. 3) Ś1 K1-3 B5 Da1 D1 शक्तेर्; T1 G3 शक्तिर् A few MSS वासिष्ठ Ñ V1 B D (except D5) तदा तदुप°; T2 G3-4 तदा (G3 तेन) शाशा विनाशिता — (L. 4) Ñ2 V1 B D स दोषेण Ś1 K (except K0) D1 3 शक्तिर् K4 गत (for नीत) — (L. 5) K2 रणे (for मुने) — After line 5, T1 G3-4 ins

1794* वासिष्ठा भक्षिताश्चासन्कौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।
शाप न कुर्वन्ति तदा चाक्शक्ता यपरायणम् ।
क्षमावन्तोऽदहन्देह देहमन्यं व्रजन्ति हि ।

— (L. 6) Ñ2 3 V1 Dn G3 दृष्टो, T1 G3 4 नष्टो (for सृष्टो) — (L. 7) K3 Ñ1 B6 D (except D2 5) निमित्तमात्रस् K2 4 प्रतापवान् (for परा°)]
— e) Da S (except T1 G2 3) तु (for च) — f) N3 V1 B D (except D5) दिवमारुह्य मोदते

13 a) K2 B1 3 Da1 शत्र्यवरा K0 3-4 D5 Cd ये शक्त्य(K3 °त्रय)वरजा पुत्रा — b) A few MSS वशिष्ठस्य K1-3 Ñ V1 B1 2 3 Dn D1.3 T2 G (except G1) महामुने; B6 Da M6 8 महात्मन ; D4 महामते — K1.4 (hapl.) om. 13e–13f — c) K3 ते सर्वे च T1 G1 3 दिव प्राप्ता (for मुदा युक्ता) — d) D4 मुदिता सु°. — e) T1 G2 3 वसिष्ठेन; a few MSS वशिष्ठस्य — f) Ś1 K3 B5 महामुने°

14 b) M7 8 एष तेषां, M6-8 एव तात — c) B6 Da निमित्तमात्रस् Ñ3 चापि; M6-8 चास्य T1 G2 3 प्रजोच्छेदस्तथा चाच — d) B1(m as in text) 4 D5 S कृतो; B5.6 Da D4 क्रतोर् (for क्रतौ) — e) Ñ2 3 V1 B6 Da सत्रस्थ K (except K1) D5 सत्राद्विरम भद्र ते.

15 Before 15, Ś1 K1 T1 G2 3 ins गन्धर्व ; K0.3-6 Ñ3 V1 B D (except Dn1) गन्धर्व उ°. — b) D5 G1 वसिष्ठेन महात्मना — c) Ś1 तद्वै (for तदा) — d) Ś1 K4.5 D1.4.5 तदा; K4 सत्तु; T1 स त (for सत्र) Ś1 K2 3 D1 4 5 शाक्तो (T1 शाक्ति ; K1.4 शक्ति ; Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.4 शाक्तो (T1 D1 °क्तो; Da1 शाक्तो); S शाक्ति° Ñ2 V1 B D महामुनि (Da महानृषि°) (for परा°)

16 a) Ñ1 स त (for सर्व) K (except K1) D4

१७३

अर्जुन उवाच ।
राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३
कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः । C. 1. 6696 B. 1. 182. 6 K. 1. 196. 11

°नाशाय; T1 G1 °संत्रासं. — b) Ś1 D4 T2 G3.6 संभूतं. Ñ2 V1 B6 D (except D2.3) तदा (for मुनिः). — d) Ś1 महामुने; K (except K1) °यशाः; G6 °मुनिः.

17 a) T1 G2 स तु तत्रापि र°. — b) K1 Ñ V1 Dn D4 T2 G M3.4 अश्मन (G3 °क); Da D2 अश्मानम्.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D T2 G1.4 M3.5 (*all om. the sub-parvan name*) mention only और्वे (D5 वासिष्ठ; T2 G4 M3.5 वासिष्ठोपाख्यान; G1 और्वोपाख्यान); Ñ3 B6 Dn D1.2.4 add समाप्त. — *Adhy. name:* K0 शाक्ते राक्षससत्रसमाप्तिः; K2 सत्रसमाप्तिः; K3 T2 G4.6 राक्षससत्रं; K4 शाक्ते राक्षससत्रं; D5 राक्षससंभ्रमं; M3.5 राक्षससत्रनिवर्तनं (M5 °त्रकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 180; D4m 183; T2 G3-5 131; G1 133; G6 M 132. — *S'loka no.:* Dn 23; M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6857.

173

1 *Before* अर्जुनः, T1 G2-6 ins.:

1795* गन्धर्वः ।

पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसया ।
अग्निं संभृतवान्घोरं शाक्तेयः सुमहातपाः ।
वासिष्ठसंभृतश्चाग्निर्विश्वामित्रहितैषिणा ।
तेजसा वह्नितुल्येन प्रस्तः स्कन्देन धीमता ।

— Ś1 K1 S om. उवाच. — b) D5 वेदविदां. — d) Ñ1.3 भार्या या. G3 संप्रयो°. T1 G2.3 भार्या सम्यङ्नियोजिता.

2 a) K (except K1) Ñ1 परमं; Ñ2.3 V1 B (except B3) Dn D1 धैं परं; D2 अपि परं. Da लौक्यं (for धर्मं). — b) K (except K1) D5 लौकिकं च; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 वसिष्ठेन; S (except G1.6) Cd लौक्यं तेन. S (except T1 G2.3) महर्षिणा. — d) Some MSS. वशिष्ठेन. Ñ1 वसिष्ठेन महर्षिणा; Ñ2.3 V1 B D कृतं (Ñ3 पुरा) तेन महर्षिणा. — After 2cd, N T1 G1-3 ins.:

1796* अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।
[Ś1 K N3 B1.6 D2 T1 G1 वशिष्ठेन. T1 G1 कृतिनापि.]

T1 G2.3 cont.:

*1797** तत्र मे संशयो जातः कार्याकार्यविनिश्चये ।

— e) N एतन्मे (K0.1.3 एतं मे) संशयं सर्वं; T1 G2.3 संशयप्रतिषेधं वै. — f) Ñ3 V1 B D (except D5) छेत्तुमर्हसि. K0.2.3 पृच्छते. T1 G2.3 तन्मे (G3 सं मे) त्वं वक्तुमर्हसि.

3 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G1 यथास्त्वम्. S (except T1 G2.3 M5) अनुपृच्छसि. — c) K (except K1) Ñ2.3 V1 D (except D2.4) M (except M3) दुर्धर्षं. — d) S (except T1 G2.3) प्रति (for नृपम्).

4 a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D5) सर्वं (for पूर्वं). — b) Ś1 K1 श्रोतुमर्हसि पृच्छतः (cf. 2d). — Ś1 K1 *om.* 4cd. — c) K (K1 om.) B3.6 Da D1 शक्तिणा. — d) *A few* MSS. वाशिष्ठेन.

5 a) Ś1 पापवशं. — b) Ñ1.3 B1.3 D2 °पर्याकुलः श्वसन्. — d) Ś1 K1 दारैः. Ś1 K1.2 Da2 D1 G3 °तप.

6 G1 om. 6cd. — c) G3.6 M5 °समाकीर्णं. — M6-8 om. 6d-7a.

7 M6-8 om. 7a (cf. v. l. 6). — b) N3 T1 G1

दद‍र्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
तौ समीक्ष्य तु वित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्बलात् ॥ ९
दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अप्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ १२
अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थश्च मे महान् ।
प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ॥ १६
यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशाः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

°लतायुतं (Ñ3 °वृतं); M3 °समाकुलं. — f) T2 G4-6 घोरसंकाशं; Cd as in text.

8 a) D5 कदाचित्स (by transp.). G6 समाविष्टो. — b) K0 Ñ V1 B D T2 G3 भक्ष्यम्. — c) Ś1 K (except K1) ददृशे. — d) K0.2.4 Ñ1 D5 गिरिगह्वरे; Ñ2 V1 Dn D1 निर्जने वने; T2 G4-6 सुमनोहरे (for वन°). — e) Ñ V1 B6 D (except D3.4) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by transp.). — f) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.2.5 M3 मिथुनाय.

9 a) K0.2.4 तं (for तौ). Ñ V1 B D तौ तं वीक्ष्य सु(Ñ1.3 D5 समीक्ष्य)वित्रस्तौ; S तौ (G1 M6-8 तं) समीक्ष्य च वित्रस्तौ. — b) D4 (by corr.) अकृतार्थावधावतां. — c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 प्र-; D4 T2 G4-6 वि-; D2 तु (for च). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 जग्राह.

10 ab) K (except K1) D5 गृहीतं प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी (D5 °णं) समभाषत. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) राजन्मम वचो. — d) Some S MSS. त्वा (for त्वां).

11 a) Ś1 °वंशसंभूतः. — b) Ś1 K D5 सर्व- (for त्वं हि). Ñ V1 B D T1 G2.3 M3 लोके परि° (B5 °षु वि°; D5 -पि वि°; G6 च वि°). — c) K0 स्थिरो धर्मे. — After 11, D5 marg. sec. m. ins.:

1798* वैष्णवोऽसि महीपाल रविवंशविवर्धन ।
येन त्वया पुरा विष्णुस्तोषितः शुभकर्मणा ।
आत्मनं तृणवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽर्पितम् ।
तदासि रक्षितस्त्वं वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 a) Ñ1.2 शापप्राप्तोपि; Ñ3 V1 B D (except D5) शापोपहत. — c) K3 भर्त्रा ह्यद्य समा°; Ñ3 V1 B5 Dn D1 भर्तृव्यसनकर्शिता; D5 भर्ता मेद्य समागतः; S भर्त्राहं (T1 G1.3 M1 भर्तारं) समुपा°.

13 a) D1 स्वयं (for ह्यहं). Ñ3 S अकृतार्थिन्यहं भ (T1 G2.3 अकृतार्थास्मि भद्रं ते). — b) Ñ1.2 V1 B1(m in text).3.5 D (except Da) प्रसवार्थं समा(B1 इहा)गत — c) Ñ3 नृपशार्दूल. — d) K (except K1) Ñ3 V1 D भयं मे; Ñ1 S मम (for मेऽयं). Ś1 K D5 विमुच्यत Ñ3 विसर्जतां.

14 a) K0.2.4 D5 लालप्यमानायाः; G1 विशोक — b) K0 तु सु; K3.3 Ñ2.3 V1 B1.6 Dn D1.5 तु स; I Ñ V1 B3.5 Dn D1.5 G3.5 -नृशंसवत्; स हि (for स सु-). — d) Ś1 K Ñ1.3 D5 पशुं (for मृगं). T1 G2 व्याघ्र मृगशिशुं यथा.

15 G3 (? hapl.) om. 15b–17a. — b) K0 Ñ3 यदा K3.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.5 यानि; S (G3 om.) तद (for यद्). K2.4 N V1 B Da Dn D1.5 T2 G1.2.4.6 M (by corr.) अश्रूण्यपतन्भुवि. D2 अश्रूण्यभ्यपतन्भुवि — c) Ś1 दीप्तः समभवत् (by transp.). — d) K1.2. व्यदीपयन्.

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) K4 शोकसंवीता Ñ1 °संप्राप्ता. — b) Ñ V1 B6 Da D2.4 °कर्शिता; B1.2 Dn D1 °कर्षिता (for °दुःखिता). — c) T1 G2.3 राजानं (for राजर्षिं).

17 G3 om. 17a (cf. v. l. 15). Before 17, B1 ins ब्राह्मण्युवाच. — a) G1 यस्मान्मय्यकृतार्थायां. — c) K3 T1 G2.3 पश्यन्त्या. Ñ1 भक्षितो ह्येष; B1m भक्षितश्चाद्य. — d) Ñ1 M3 भर्ता मम; Ñ3 V1 B1 D (except D3.4.5) प्रियो भर्ता.

18 b) K (except K1) G4 M1 °विक्षितः; Ñ1 D5 °वीक्षितः; D2 T2 G1 °दूषितः; T1 G2 °कर्शितः; G3

यस्य चर्षेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१

मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
न हि सस्मार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भृशं तदा ॥ २३
एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४ C. 1. 6912 B. 1. 182. 26 K. 1. 193. 29

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्व ॥

°पीडितः. — c) Ñ1 °स्याप्य (for °प्राप्य). — d) K1 परि- (for सद्य). — After 18, D4 (marg. sec. m.) T2 G4 (marg.).5 ins.:

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 a) K (except K1) D5 वसिष्ठस्य ऋषेर्यस्य; T1 G3 ऋषेर्यस्माद् (G2 °यस्य) वसिष्ठस्य. — b) K3 G3 त्वया पुत्रो विनाशितः. — e) T1 G6 संगम्य. — f) Ś1 K1 Ñ1 नराधिप; B1.3 m D2 नृपोत्तम; G1.3.4 M5 नराधम.

20 a) T1 शप्त्वा महीपालं. — b) S (except M5) सादांगिरसी. — d) Ñ1 पावकं प्रविवेश ह.

21 a) Ko.2 Da T2 G3.6 M °भाग. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) अवैक्षत. — c) Ś1 K1 मनसा (for महता). — d) K3.4 Da1 T G4.5 °तपः. — After 21, Ko.2 ins.:

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्मः प्रतिपद्यते ।
ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितः संप्रयच्छति ।
यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।
तदास्य परदारोत्थमधर्मस्य फलं भवेत् ।
अपकल्कस्तु राजेन्द्र निश्चीर्येतद्द्विजोत्तमः ।
नान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्यतः ।

22 a) K3 G1 तु (for च). — b) Ñ3 शापेन महता. K (except K1) D5 तदा. — c) S निपतितो. — d) S भार्यया स नि° (T G6 संनि°; G3 परि°).

23 a) Ñ2 V1 B D (except D4) स नृपः; N3 शापं तं (for नृपतिः). — b) T1 शापं तं (by transp.). Ñ3 नृपः कामेन मोहितः. — c) Ś1 K1 तद्धि वचः; Ko.2–4 तद्वचनं (for सोऽथ वचः). — d) Ñ V1 B D संभ्रांतो (for स तस्या). Ś1 Ko.1 °सत्तम. S विसंज्ञः समपद्यत. — K3 om. 23c–24d. — e) Ñ V1 B D तं शापमनुसंस्मृत्य. — f) Ś1 ततः (for तदा).

24 K3 om. 24 (cf. v. l. 23). — b) Ko.3.4 G3.5.6 M5 संनियोज°; D2 स व्ययोज°; D5 समयोज°. — c) D5 स्वपत्न्यां. Ñ3 V1 B (except B6) Da Dn D1.2 स्वदारेषु नर(B6 नृप)श्रेष्ठ. — d) G1 पाप°. — After 24, D4 (marg. sec. m.) T2 G3.5.6 (om. line 5) ins.:

1801* यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वमवाप सः ।
तदा वसिष्ठः कुरुणा यज्ञार्थं संवृतोऽभवत् ।
यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वं विसृष्टवान् ।
तदा तेनैव राज्ञा तु वसिष्ठः संवृतोऽभवत् ।
एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधाः संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T2 G1.3.4–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. Ś1 K1–4 B5.6 Da Dn D1.2 T2 G1.4 M5.6–8 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (Ś1 K1–4 D2 और्व; T2 G1.4 M5.6–8 वासिष्ठोपाख्यान); Ś1 K1.3.4 Dn D1.2 M5.6–8 add समाप्त. — *Adhy. name*: Ko.2.4 D5 मित्रसहशाप-वर्णनं (D5 °सहशापः); T2 G1.4.6 वसिष्ठापचारकथनं (G6 °चारं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 181; D4m 184; T2 G2–5 132; G1 134; G6 M 133. — *S'loka no.*: Dn M3 26. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 6882.

174

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ab) S °मनुरूपं वै त्वं हि गंधर्वसत्तम. — c) Ko.3 D5 °हितं त(K3 स; D5 त्व)माचक्ष्व; S °हितं ममाचक्ष्व.

2 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) G5 M6–8 एव (for एष). M5.6 कनीयान्वै देवलस्य. — b) T2

१७४

अर्जुन उवाच ।
अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥४
तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृषष्ठास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः ।

G3 4 5 हि तप्यति, G6 तपस्विन° — c) S (except G3) उत्कचके K1 [ऽ]त्यर्थं (for तीर्थे) — d) Ś1 K (except K3) Ñ3 D4 5 वृणीध्व, B6 G1 3 वृणुध्व, D2 वृणीथ, T G2 4–6 M वृणीध्व Ś1 यथेच्छथ, K2 यदीप्सथ, K4 D3 यदिच्छथ, Ñ3 B6 S यदी(T2 G3 4 M5 °दि)च्छसि

3 Ś1 K1–3 D2 S om उवाच, K4 om the ref — a) G1 अथोर्जुनस्तम् M तमादाय — b) Ś1 च यथा°, T1 G3 भरतर्षभ — c) B5 तत , G6 ददौ (for तदा)

4 Before 4, T2 G (except G3) ins अर्जुन — a) K2 D4 M5 तात तिष्ठतु — c) K0 3 4 Ñ2 3 V1 B D कार्यकाले, T1 G3 युद्धकाले, G2 काम्यकाले Ñ3 V1 Dn D1 4 ग्रहीष्याम

5 Before 5 S (except T2 M3 5) ins वैश° — a) Ñ1 अभिसप्रेक्ष्य, G1 °गम्य; M5 इति सपूज्य G3 तावन्योन्यौ च स° — b) Ñ1 B6 D1 5 G1 3 5 M5 पांडवश्च T1 ते, M6–8 हि (for ह) — c) G2 4 ततो (for रम्याद्) K4 Ñ2 3 V1 B D T1 G3 4 भागीरथीतीराद् (D5 °कक्षाद्), Ñ1 °कूलाद्

6 a) T1 G3 उत्कलित, T2 G1 4–6 M उत्क°; G2 उत्कोचन (cf v 1 2) — b) K0 3 B3 D5 प्रति, T1 G3 च ते (for तु ते) G6 °श्रमातिके — c) K1 अब्रुवन्; K3 समूचु° (for त वव्रु)

7 a) S ताश्चापि — b) Ś1 सर्वैः B1 D2 सर्वान् (for सर्व) Ś1 K D5 धर्मभृतां (K1 °विदां) वर — c) K4 Ñ3 V1 B D (except D2 5) धन्यन (for पाद्ये°) — d) Ś1 K4 T2 G चैव हि

8 a) Ñ1 3 B (B5 marg) Da D2 S (except T1, G3 corrupt) तेन चाशसिरे (B5 orig ते चाथाश°), Ñ2 V1 Dn D1 ते समाश°, D4 5 ते चाशश° Ś1 K0 लब्धु, D1 G3 लब्ध्वा, G1 लक्ष्य — b) G1 लब्ध (for श्रिय) — D6 reads 8c–9d after 12 — c) Ñ V1 B D ब्राह्मण त (D4 ते) — d) Ñ V1 B D (except D4) पाचाली च (Ñ3 चै), T1 याज्ञसेन्या Ñ V1 B D T1 G1 3 °वरे

9 D5 reads 9 after 12 (cf v 1 8) — a) K1 G1 तु तेनैव, B1 महेष्वासा , T2 G2 4 5 ततस्तेन K2 सह मात्रा ततस्ते वै; Ñ2 V1 B (B1 marg) D पुरोहितेन तेनाथ Cd cites मातृषष्ठा (as in text) — b) M गता (for तदा) Ś1 सगता गुरुणा तदा (by transp), T1 G3 सहिता (G3 सगता) गुरुणा तत , T2 G1 2 4–6 गुरुणा सह सगता — c) Ś1 K अथ, T1 G3 तदा (for इव)

10 After 10ab, S (for T1 G3 see below) ins

1802* वेदविच्चैव वाग्मी च धौम्य श्रीमान्द्विजोत्तम ।
तेजसा चैव बुध्या च रूपेण यशसा श्रिया ।
मन्त्रैश्च विविधैर्धौम्यस्तुल्य आसीद्बृहस्पते ।
स चापि विप्रस्तान्मेने स्वमायाम्यधिका भुवि ।

[(L. 1) T1 G3 धर्मविच्चैव — T1 G3 read line 4 after 11ab]

— c) G1 ते तु (for तेन) K0 सर्वविदा; T1 G3 धर्मविद् — d) K0 Ñ1 3 D2 सर्वविद ; Ñ2 V1 Dn3 धर्मविद°; G3 Dn1 n2 D1 धर्मविदा T1 सत ; T2 G1 2 4–6 M वृता; G3

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११
कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्बहून् ॥ २
तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४ C. 1 6928 B. 1 184 4 K. 1. 185 4

पुरा (for कृताः). G3 सर्वविद्याविशारदाः.

11 a) S मेनिरे सहिता वीराः (T1 G3 सहिता मेनिरे राज्यं). — b) T2 G1.2.4-6 M प्राप्तं राज्यं (for प्राप्तराज्यान्). After 11ab, T1 G3 read T1 G3 प्राप्तमित्येव भारत. — After 11ab, T1 G3 read line 4 of 1802*. — c) G1 तेजोवीर्य°. — d) K4 °द्देवानिवांबरान्; Ñ1 °निवामरान्; Ñ2 V1 B D (except D5) °निव द्विजः; S (except T1 G3) देवा इवापरे.

12 a) Ś1 K (except K3) मनुजाधिप (K4 °पं). — d) B3 Dn3 ते; G4 M6-8 तु (for तं). D1 पांचाल्यस्य स्वयं°; D5 पांचालनगरेप्सितं; Cd as in text. — After 12, D5 reads 8c-9d.

Colophon om. in K1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K2-4 B1.6 Dn1.n3 M6-8 द्रौपदीस्वयंवर; Ñ1.2 V1 B3 D5 चैत्ररथ; D1 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* K0.4 D2 धौम्यपौरोहित्यं; Ñ1.2 V1 D5 धौम्यपुरोहितकरणं; T2 G4.6 धौम्यवरणं (T2 °णनं); M पुरोहितवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 182; D4m 185; T1 181; T2 G2-5 133; G1 135; G6 M 134. — *S'loka no.:* Dn 12; M3 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6894.

175

☞ S (except G6) reads this adhy. (for the first time) after adhy. 156 and *repeats* it here (with v. l.); T1, however, reads here stanza 1 only of this adhy. (inserted as the first st. of adhy. 176), omitting the rest (cf. App. I, No. 96).

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. — a) Ś1 K D4 D5 Cd कुरुशार्दूला (K1 °ल). — After 1ab, T1 M3.5 ins.:

1803* ब्रह्मरूपधराः पार्था जटिला ब्रह्मचारिणः ।

— c) Ś1 लब्धुं (for द्रष्टुं). — d) Ñ2 V1 B Dn D1.4.5 T G2.4-6 देवं महो°; D3 दिव्यं महो°; Cd as in text (cf. 11, 20).

2 a) K0.4 Ñ1.2 V1 B3.6 Dn D1.4 सह मात्रा (by transp.); B1m D4 मातृषष्ठाः (D4m सह मात्रा). Ś1 K1 परंतप; D2 महाबलाः (D4m as in text). — c) T1 ब्राह्मणान्गच्छतोपश्यन्. — d) T1 पांचालान् (for गच्छतः). K1 गणशो; Ñ V1 B D G3 संगतान्; T2 G1.2.4-6 M सहितान् (for सगणान्).

3 a) K1m Ñ2.3 V1 B Dn D1.4 त (or ते) ऊचुर्; G3 तान्वब्रुर्. T1 अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः. — b) K4 Dn3 M5 पांडवा. Ñ3 B3 D4 T1 G1 धर्मचारिणः. — d) K0 च; K3 हि (for ह). K1m Ñ3 V1 B D कुतो वाभ्या(B3 °द्या)गता इह (B1 इति; D5 °गतेति च).

4 Ś1 पांडवा ऊचुः(!); K1 पांडवाः; K2.3 S युधिष्ठिरः. — G3-4 om. 4 and the ref. before 5. — a) T2 प्रयातानेकच°. — b) Ś1 K1 देवरूपिणः; K3 °दर्शनाः; Ñ2 V1 B D (except D5) एकचारिणः; G1 °वर्णिनः; G3 °शीलिनः. — c) Ś1 K2.4 Ñ1.2 G4 M3.6-8 [ऽ]भि; K1 T2 G6 M5 [ऽ]पि; Ñ3 V1 B D4 Dn D1.2.4 वै (for हि). K0 D5 T1 ह्य(T1 न्नो)भिजानंतु. — d) T2 G1.5.6 M संगतान् (for सहितान्). Ñ3 मातृसारिणः; G3 मित्रचारिणः. K1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) सह मात्रा द्विजर्षभाः (K1 प्रचारिणः); K2 जनन्या सहितान्द्विजान्.

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकसार्थं प्रयाताः स्मो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

---

5 Ś1 K1 S om. ऊचुः (T G1-6 om. the ref.). — a) T2 G5.6 गच्छामोद्यैव; M7.8 गच्छथाद्यैव. Ś1 Ñ3 B Dn1.n3 D5 G1 पंचालान्. — b) K2 Ñ V1 Dn D1 निवेशने. — cd) Ś1 स (for सु-). T2 G M8 सुमहोत्सवः. — M8.6-8 (hapl.) om. from सुमहा° up to भविता (in 6^{d}). T1 इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः.

6 M8.6-8 om. up to भविता (cf. v. l. 5). Before 6, T G ins. ब्राह्मणाः. — a) Ś1 K0-3 Ñ V1 B D G2 एकसार्थं; K3 °सार्थः; T1 एहि सार्धं; T2 G1-4 एकसार्थाः. — b) Ñ2 Ñ1.3 V1 B D (except D5) T G स्म (for स्मो). — b) Ñ2 V1 B D तत्रैव (for अप्यत्र). — c) D5 T1 अपि (for हि). — d) Da सुमहात्मनः. T1 उत्सवो भविता महान्.

7 Da D2 (1 hapl.) om. 7^{ab}. — cd) T2 G M वेदि°. K1 पद्मपत्रायतेक्षणा. T1 यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे.

8 b) K1 Ñ1.3 B3 Da T G1-3.5.6 M यशस्विनी. G4 द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8^{ab}, G4 reads 10^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — d) D5 प्रकोपिनः.

9 a) T1 जातो यः पावकाच्छूरः. — cd) K2.3 M8.8 सुसमिद्धान्महाबाहुः पावकात् etc. Ñ3 V1 B D (except D5) पावकोपमः. T1 सुसमृद्धो महाभागः सोमकानां महारथः. — After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 a) T1 स्वसा तस्यैव वेद्यां या. — b) T1 जाता तस्मिन्महामखे; G6 सुकुमारी यशस्विनी (cf. v. l. 8^{b}) — For G4 cf. v. l. 8. — cd) K1 क्रोशं; G1-3 केशात् (for क्रोशात्). Ś1 K1.4 D5 G5 प्रधावति; Ñ1.3 V1 B (except B3) Da Dn D1.3.4 M3 प्रवाति वै (M3 च) (for प्रवायति). T2 स्त्रीरत्नमभिरूपा हि श्यामा नीलोत्पलं यथा.

11 a) Ś1 Ñ3 V1 B D (except D5) यज्ञसेनस्य च सुतां; N3 G5 तां यज्ञसेनदुहितां. — b) T1 G1.2 M द्रौपदीं परम(T1 G2 °मां)श्रियं. — c) Ñ1.3 V1 B D (except D5) गच्छामो (Da Dn1.n3 D3.4 °म) वै; T2 G M संगच्छाम. T1 गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं. — d) Ñ3 V1 B D दिव्यं; T2 G5.6 देवं; G3-4 देशं (for देव); cf. v. l. 1^{d}. T1 तं चैवास्याः स्वयंवरं.

12 T2 (1 hapl.) om. 12^{b}–13^{a}. — c) K3 सुधियो (for शुच°). — d) M6-8 दमात्मानो. K1 D5 T1 धृत°; K4 जित°; Ñ3 B3 Da G M महा°.

13 T2 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12); G1 om. 13^{ab}. — a) D5 — b) K3 नानादेशात्समा°; T1 बलवंतो दुरासदाः. — d) Ś1 K D1.3 S समुपेष्यं(K0 G3 M6.7 °ष्यं)ति (T1 समेष्यंतीह). K3 भूरिदाः. G1 कृतार्थाश्च.

14 a) Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 °याः); K0.3 N1 D5 M °धान्दानान्; Ñ3 °धान्देयान्; T G °धं दानं. — b) Ñ3 D1 जनेश्वराः; G1 नराधिपाः. — d) K1.3 G1 भक्ष्यभोज्यं च; K3 T1 भक्ष्यभोज्यांश्च (T1 °ज्यानि).

15 a) T1 प्रतिलभ्य. Ś1 K3 D1 G1 तु तत्सर्वं; D3 D5 ततः सर्वं. — b) T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे. — cd) Ś1 K1-4 K0 D5 तत्र (for चैव). T1 यं च सा क्षत्रियं (?) तं च;

नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८

अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९
युधिष्ठिर उवाच ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २० C. 1. 6944 S. 1. 184. 20 K. 1. 185. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति.

16 a) Ś1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) तत्र; G1 M6-8 चात्र (for चैव). — b) G6 तत्र (for सूत-). M6-8 °मागधैः. — c) Ś1 नियोधयश्च; T1 निदेश°; T2 G3-5 निबोध°. — d) T1 समवेतान् (for समे°). B (except B6) D5 स्वयंवरं; D4 परस्परं (for महा°).

17 a) Ś1 एकं; T1 एतत् (for एवं). K4 S दृष्ट्वा (T1 तत्र) (for कृत्वा). — b) K4 S (except T1) भुक्त्वा (for दृष्ट्वा). — d) K1 पुरः प्रति-; T1 मात्रा सह; G6 रंगं प्रति-. K2 Da1 D1 T1 G2 M5 -निवर्त्स्यथ; K4 T2 -निवर्त्स्येथ; G1 -निवृत्स्यथ; G2-4 M8 -निवर्तेथ (M8 °त).

18 b) K0 S देवरूपानिव स्थि°. — d) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) संगत्यैकतमं (D2 °रं); M °तरं. T G (except G1) M8 पतिं (for वरम्).

19 a) K2 T2 G M भ्राता च वः शीघ्रं; T1 एको हि वो भ्राता. — c) Ñ2.3 V1 B3.5 Dn D1.5 G3-5 नियुज्यमानो; G6 शूरस्यमानो. Ñ V1 B1 Dn विजये. — d) Ñ1.3 भवेत्; S महत् (for बहु). B5 संगत्यान्यतमं बलं (cf. 18d). — After 19, Ñ3 V1 D5 ins.:

1805* आहरिष्यत्ययं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — a) K1 व्रजिष्यामो. T1 वयं सह गमि°; G3 परमं भोजयिष्यामि. — b) Ñ3 V1 B D चैव; G3-4 देशं; G6 दैवं (for देव-); cf. v. l. 1d, 11d. T1 द्रष्टुं तत्र स्वयंवरं. — cd) Ś1 K1 सर्वैः (for सर्वे). Ś1 K D5 पांचाल्यास्तं स्वयं°. T1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवं.

Colophon. T2 G1-5 read a col. after the first occurrence of this adhy. (i. e. after adhy. 157), and one also (after the second occurrence) here. M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy. 158. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B3.5 Da Dn1.n3 D1.2.4.5 T2 G3.4 (the latter three both times) M8 द्रौपदीस्वयंवर: Ñ1.2 V1 B1 स्वयंवर. — *Adhy. name:* K0.4 पांडवप्रस्थानः (K4 °स्थापनः); Ñ1.3 V1 पांडवागमनं; T2 G3.4.6 ब्राह्मणसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 183; D4m 186; T1 165; T2 G3.4.5 (all first time) 117, and (all second time) 134; G1.2 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; G6 M (at the second occurrence) 135. — *S'loka no.:* Dn M8 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6916.

176

1 Ś1 K D2 S om. उवाच (K0 om. the ref.). — T1, which om. 1, repeats 1. 175. 1 here — a) Ś1 K (except K4) B1.3 Da D1 एवमुक्त्वा. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 1ab (T1, after the repetition of 1. 175. 1), a *repetition* of 1803* [v. l.: T G सर्वे; M2 भूत्वा (for पार्थाः)]; cf. 1. 55. 20. — c) S (T2 om.) राजन् (for राज्ञा). Ñ V1 B D5 G1.2 M8.6 °पंचालान्.

2 a) Ñ3 V1 D1 तेषु; B1.5 D4 ते च; Dn2.n3 ते सु; D2 स्वेनं (for ते तं). — c) N2 V1 B Dn D1.4.5 वीरा (for राजन्). — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D5) मुनिं (for पथि). A few MSS. तथा.

3 T2 om. 3-4. — a) M6-8 तस्मै यथैव.. K0 तस्मै पूजां यथार्हां च. — b) Ñ1 चक्रुस् (for कृत्वा). M2 रहसि (*inf. lin.* तेन च as in text). Ñ3 V1 B3.5 D सत्कृताः (*for* सान्त्विताः). — c) Ś1 K1 चाप्यनु°; D2 तदनु°. S (T2 om.) कथयित्वाम्य(G3 °प्य)नु°. — d) K0.2.4 द्रुपदं प्रति; Cd as in text.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) K0.4 D5 वनान्युपवनानि च; T1 G6 सरांसि च वनानि च (by transp.). — c) M8.6 ते (for च).

१७६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २
तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३
पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४
स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ६
तत्र भैक्षं समाजह्रुर्ब्राह्मीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
तांश्च प्राप्तांस्तदा वीराञ्जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ७
यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८
सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९
यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

---

5 a) G3 मधुराः (for शुचयो). — b) K1 B5 मधुरः; G3 मधुकाः; G6 पांडवाः. K3 प्रियदर्शनाः. — cd) Ś1 K (except K3) Ñ3 D1 G2 आ(K4 अ)नुपूर्वेण; Cd as in text. T1 transp. संप्राप्ताः and पांचालान्. A few MSS. पंचालान्. Ñ2 V1 B D (except D5) पांडुनंदनाः.

6 a) D1 दृष्ट्वा तु (by transp.). T G पुरं तस्य. — b) K3 स्कंधागारं; T2 G °वारान्; Cd as in text. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) M6-8 निवासं.

7 a) Some MSS. भैक्ष्यं. — b) K2 Ñ1.3 B3.5 Da D2.4.5 समास्थिताः. Ñ2 V1 Dn D1 ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः. — c) Ñ3 V1 B1 Dn D1.5 तान्संप्राप्तान्; G1 प्राक्च प्रा°. K2.3 Ñ2 V1 B (except B6) Dn D1 S (except T1 G3.4) तथा. B1.5 राजन् (for वीरान्). — d) Da मानवाः (for न नराः). — After 7, D4 (marg. sec. m.) T G2-5 ins.:

1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चालो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।
ज्ञात्वात्मानं तदारेभे प्राणायामक्रियां क्षमाम् ।
अवाप्य धृष्टद्युम्नं हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।
सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्मादृयमचिन्तयत् ।

[(L. 2) D4 T2 ततोरेभे; T1 तदा लेभे; G2 तमारेभे. D4 T2 प्राणायामक्रियां. T1 G4 क्षमां क्रियां (by transp.). — (L. 4) D4 T2 स तु; T1 स्थित; G4 स ते (for सुत).] — D4 (marg. sec. m.) T2 G5 cont.: T1 G3-4 ins. after 8:

1807* कन्यादानात्तु दारुणं सोऽमन्यत महीपतिः ।
जामातुर्बलसंयोगान्मेने ह बलवत्तरम् ।

[(L. 1) D4 °दानं तु; G3-4 °दानादि. G3 सोपश्यत. — (L. 2) D4 G1-4 हि (for ह).]

8 a) Da कामं तु. T1 स कामो यज्ञसेनस्य. — c) T1 G4.6 ददानीति; G1-4 M ददामीति. T2 दास्यामि कृष्णामिति. — d) B5 न चैतं; T1 न चैनं. Ś1 तु; Cd वि° (as in text). — After 8, T2 G2-4 ins. 1807*.

9 ab) Ś1 सोन्वेष्यमाणः; D1 G6 M6 अन्वेष°. Ñ1.3 V1 B D M6-8 कौंतेयं. G6 पांचालः कौन्तेयान्. S (except T1) पांचालो. — After 9ab, D4 (marg. sec. m.) T G2.3 ins.:

1808* शंकरेण वरो दत्तः प्रीतेन च महात्मना ।
स निष्फलः स्यात्तु मे इति प्रामाण्यमागतः ।
मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।
इति निश्चित्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।

[(L. 1) T2 G3 वरं दत्तं. — (L. 2) D4 T2 G3 तन्निष्फलं.] — c) Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) D T2 G3 M6 °नानम्यं. — d) G1-4 मार्गयामास. G3-4 वै तदा (for भारत). — After 9, T G1-5 ins.:

1809* वैश्याग्रपयसोमं वै सृञ्जयस्य महीपतेः ।
तद्धनुः किंधुरं नाम देवदत्तमुपानयत् ।
आयसी तस्य ज्या चासीत्प्रतिबद्धा महाबला ।
न तु ज्यां प्रसहेदन्यो तद्धनुःप्रवरं महत् ।

[(L. 1) T G3 वैश्याग्रसाद°. G3 महीक्षितः. — (L. 2) T G3 स धनुः. — (L. 3) T2 G2.4 ज्याभासीत्.]

10 c) Ñ V1 B1.3 D (except D5) T2 G2.6 M6-8 समितं; T1 समयं. M2.3 यंत्रेण समितं लक्ष्यं. — d) G1-4 चकार स राजन् (for राजा). Ñ2 V1 B D (except D5) T G6 M कारयामास कांचनं.

तेन यन्त्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०

द्रुपद उवाच ।

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥

वैशंपायन उवाच ।

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षया ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ १५
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७
तूर्योघशतसंकीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः । C. 1. 6967 B. 1. 185. 19 K. 1. 200. 28

---

11 Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — ^{a}) A few MSS. सज्जं. — ^{b}) K3 सज्जेन; T G2–4.6 M छिद्रेण; G1 यंत्रेण. Ñ V1 B D सज्जैरेभिश्च (B6 Da D5 °स्तु) (Ñ1 सज्जैरातत-). — ^{c}) Ś1m K1 संधाय लक्ष्यं. B Da D2.4 यो विध्येत; G2–4.6 यो विध्यात्. — ^{d}) B D2.4 स लभेत्. S च (for मत्-). Ñ1 B6 Da D4.5 इमां (for इति). — After 11, Ś1 K D5 ins. an additional colophon (*Sub-parvan:* Ś1 K द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 द्रुपदवाक्यं. — *Adhy. no.:* D5 133).

12 Ś1 K (except Ko) om. उवाच; S om. the ref. — ^{a}) K1 इत्थं स; S इत्येवं (T1 °च). — ^{b}) Ñ2 V1 B D स्वयंवरमघो°; G1 सर्वलोकेष्वघो°. — ^{c}) T1 G6 पांडवाः सर्वे.

13 ^{b}) Ñ V1 Dn °दिदृक्षवः. — T1 G2–4 ins. after 13^{ab} (G2 has line 1 only after 13^{ab} and the rest after 13; G3.4 om. 14^{ab}):

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्धकवृष्णयः ।
राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
मनोज्ञरूपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमाः ।
क्रोधेन चाग्निसदृशाः क्षमया पृथिवीसमाः ।
स्थैर्ये मेरुसमा धीराः सूर्यवैश्वानरोपमाः ।
पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधनाः ।
बालवृद्धानृते सर्वे महीपालाः समागताः ।
त्रयस्त्रिंशत्सुराः सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्ठिताः ।

— ^{c}) G3.4 दुर्योधनमुखाश्चैव. — ^{d}) G2 कौरवा (for °रवो). Ko.3.4 Ñ1.3 Da D5 T G1.2.6 M6–8 नृपाः; G3.4 °युः. — After 13, G1 ins. lines 2–9 of 1810*.

14 G3.4 om. 14^{ab}. — ^{b}) K3 Ñ1 T G (G3.4 om.) M3 (*inf. lin.*).6–8 समुपागताः. M2.5 नानादेशसमागताः. — ^{c}) Ñ V1 B D (except D5) G3–4 ततोऽर्चिता; T2 ते ह्यर्चि°. G3–5 महीपाला; G6 नरेंद्रेण (for राज°). — After 14, T1 G2–4 ins.:

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधबन्दिनः ।

T1 G2–4 cont.: N ins. after 14:

1812* उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।
[T1 G2–4 राजसूपागमन्सर्वे द्रष्टु° etc.]

15 ^{a}) K4 पौरजनः सर्वैः; S पुरवरे श्रेष्ठे. — ^{b}) Ś1 K1.2 T1 G1.6 M सागरोद्धृत°; K4 °स्वनः; T2 G2–5 °रोपमनिस्वने. — ^{c}) K4 D4 S शिं(G6 शि)शुमारगिरिं (K4 °शिरं; D4 °शिरः) प्राप्य. — ^{d}) K (except K1) B5 D1.5 न्यवसन् (for न्यविशन्). Ko.3.4 D5 तत्र; B1.3 Da D4 तेथ; B5 तेषु; D2 ते स्म (for ते च). K1 पार्थिव. S न्यविशंत महारथाः.

16 ^{a}) S °त्तरे च. — ^{b}) Ñ3 M6 भूमिदेशे-

17 ^{a}) D4 T G प्राकार(T1 G6 °साद)परिघोपेतो. — ^{d}) B1(m as in text).3 संवृतः; G6 सर्वत्र (for सर्वतः). Ś1 K4 D4 समविस्तृतः; K1 Ñ2 V1 B1m.6 Dn D1.5 T2 G2–5 °लंकृतः; Ñ1 B2.3.5 Da °वस्थितः (B5 °तैः); T1 समुपावृतः; G1 संवृतस्ततः; G6 M °वास्तृतः; text as in Ko.2.3 Ñ3 D3!

18 ^{b}) Ś1 Ñ1.3 °भूपितः; Ko °रूपितः; K1 °वासितः. K2–4 Dn3 D1 S (except T1) °र्घ्यागरुधूपि(K2.3 °भूपि)तः. — G3 om. 18^{cd}. — ^{c}) B6 °नागरुसिक्तश्च; M6–8 °सिक्तैश्च. — ^{d}) Ś1 K (except K3) माल्यपुंजैश्च. Ñ1 भूपितः. Ñ2 V1 B D °दामोपशो° (D5 °दामविभूपितः); T1 °दामविशोभितः; M3 °दामभिरावृतः.

19 ^{b}) D1.2 T2 G3–6 M5–8 नभःस्थल°. — ^{c}) K3 Ñ3

सर्वतः संवृतैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः ।
हंसांशुवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलंकृताः ।
स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५

मञ्चेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनतुष्ट्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
ततः समाजो ववृधे स राजन्दिवसान्बहून् ।
रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोडशे ।
आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

V1 B D (except D2) संवृ(K3 °भृ)तः (B6 °तैः) शुभ्रैः; M (except M8) संवृतो नद्धैः. — d) Ñ2 V1 B D T G1 (by corr.). 3 (sup. lin.) M8. 5 °तोच्छ्र(Da °च्च)यैः.

20 a) T G (except G4) °जालविततैः; M8 °माला-संयुक्तैः; M6-8 °मालासंवीतैः. — b) Ś1 K2 Ñ2 V1 Dn3 °भूषणैः.

21 a) K4 °समवस्थानैः; Ñ2 V1 B1 T1 स्वाग्दमसम°; D2 °वसनच्छन्नैः. — b) Ś1 K0-2.4 °भूषितैः; K3 Ñ1.3 T2 G M °धूपितैः; T1 वितानध्वजशोभितैः. Some MSS. अगरु- (for अगुरु-). — K0 om. 21c-22b; G1 om. 21cd. — c) K3 हंसांग°; K3.4 D2.3 हंसाभ्र°; Ñ1.3 V1 B3.6 Dn D1 हंसांशु°; B1 3 Da हंसास°; S हंसवर्णैश्च.

22 K0 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) Ñ1.3 S °पथ(T2 G5 °पथि ; G1 °पदेर)द्वारैः. — b) K4 °शोभनैः; M6-8 °शोभिभिः. — c) Ś1 K (except K3) M8 °विन-द्धाङ्गैः; Ñ1.3 °नियद्धाङ्गैः; T2 G2-4 °विदिग्धाङ्गैः.

23 c) T2 G सदान्योन्यं. — d) Ñ1 निषेदुर्वसुधाधिपाः.

24 b) Ś1 K Ñ1.2 V1 D3 महाबल°; S महासत्त्वान्नृ-वरजनाः (T1 G1 °नान्). — c) M6-8 नरसिंहान्. — d) K0.3.4 D5 दिव्यचंदनभूषितान्; S मृष्टस्रगनुलेपनान्.

25 a) T1 G1 महाप्रभावान्. Ś1 Da2 D1 G3 ब्राह्मण्यान्. — b) G1 स्वराष्ट्रस्य हि र°. — c) G6 धर्मस्य लोकस्य. — d) K (except K1) D2.3 T1 G3 M8 स्वकृतैः. G3 स्वकृतैकशुभाशुभैः.

26 a) S ततो मंचातिमंचेषु. — b) Ś1 पश्यंतस्ताम-नुत्तमान्; K (except K1) Ñ2 B Da D1.3.4 °पदो जनः. — cd) Ñ2 V1 B D °सिध्य° (for °तुष्ट्य°). Ś1 पौराश्च (for सर्वतः). K0.2.3 Ñ2 B Da D1.3.4 समुपाविशत्. S उपोपविविशुः सर्वे याज्ञसेनीं दिदृक्षवः.

27 Ś1 K1.2.4 (hapl.) om. 27ab. — a) B2 T1 स्वैश्च; T2 G M चैव (G1 स्वैश्च) (for ते च). — c) Some MSS. पंचाल°. G3 पांचालदेशस्य. — d) Ś1 जानपदास्तथैव च(!); G2.4 °स्तामनिंदिताम्.

28 a) K3 B1 Da D1 G3 M ववृते. — b) G1.3 M8 स राजा. — c) K1 रंगप्रभमन° (sic); K3 °प्रधान°; Da D1.2 °प्रवाल°.

29 b) M3.5 शुरोत्तमे; M6-8 हि षोडशे. — After 29ab, D4 (suppl. fol., sec. m.) ins. a passage of 50 lines given in App. I (No. 98). — c) S आप्लुता (M6-8 °प्य) शुद्धवसना.

30 a) Ñ2 V1 Dn D1.4.5 मालां च स(D5 °विता)मु-पादाय; G4 वीरकां स्रजमादाय. Cd वीरकांस्यं (= मालां) as in text. — b) Ñ2 V1 Dn D1.4.5 कांचनीं समलंकृतां; T2 G1.4.5 कांचनैः स°. — d) K4 द्रौपदी योषितां वरा; S द्रौपदी द्रुपदात्मजा.

31 b) K0.4 ब्राह्मणर्षभः. — d) Ñ V1 B D विधि-वत्तदा; M6-8 हविषा तदा.

32 a) K1.4 Ñ V1 B (except B1) D (except Da3 D1) T2 G1.4.5 M3.5 संतर्प°; K3 तर्पयित्वा तु. — b) Ñ1.3 Ś1 K1.4 Da3 Da1 ब्राह्मणां. Ś1 K1 स्वस्ति वाचयन्.

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
निःशब्दे तु कृते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशां पते ।
रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३
इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
यन्त्रच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं
समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३५
तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः
पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
संकीर्तयंस्तान्नृपतीन्समेतान् ॥ ३६

C. 1. 6970
B. 1. 185. 37
K. 1. 200. 52

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

G4 M वादयामास. G5 सर्वं हि. — d) K1 च सर्वशः (for समन्त°).

33 a) D1 याज्ञसेनो (for धृष्ट°). — After 33ab, K4 Ñ1.2 V1 B3.6 Dn3 D1.2.4.5 ins.:

1813* कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।

— c) K3 Ñ V1 B6 Dn D4.5 G2 M6-8 रंगमध्ये; B1 D1 °मध्यं; G1 जनमध्ये. — d) S (except T1 G6) गंभीरमेस्वनः. — e) M6-8 वाच्य(M7 °च)मुच्चैर्. — f) G1 श्लक्ष्णं धर्मवदुत्तमं.

34 K3 om. 34–36. Before 34, Ko.4 D5 ins. धृष्टद्युम्न उ°; S (except M6-8) धृष्टद्युम्नः. — a) Some MSS. लक्षम्. — b) Ś1 शृण्वंत्विमे; Ñ1 °तु ये. S क्षत्रियाः (for पार्थिवाः). Ś1 नृप सर्वे (by transp.). Ñ1.2 V1 B D (except D5) मे भूपतयः समेताः. — c) Ñ2 V1 B D छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं. — d) Ko.4 समापयध्वं; K1 संमर्द°; K3 समर्थ°. Ñ2 V1 B D लक्ष्यं (Ñ3 V1 Dn D1 शरैः) शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः; G3 समाददे पंचभिश्चापि बाणैः. Cd cites खगमैः (as in text).

35 K3 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) Ñ2 V1 B D एतन्महत्कर्म करोति यो वै. — c) G1 तस्यैव. M (except M3) भविता (for भगिनी). B6 Da D3 ममैषा. — d) S (except T1 G1.2) कृष्णा स्वसा न मृषा प्रब्रवीमि.

36 K3 om. 36 (cf. v. l. 34). — a) G3 तेनैवम्; G5 तामेवम्. — b) D5 S इति (for अभि-). Ñ2 V1 B Da Dn D1-4 °दं तां भगिनीमुवाच. — d) Ñ2 V1 B3.6 D (except D5) भूमिपतीन् (for तान्नृपतीन्).

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2 Ñ3 B D2.4 T2 G1.4.6 M3.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; Ñ1.2 V1 Dn3 M5 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 द्रौपदी(Ko om.)रंगावतरणं; Ñ1.2 V1 धृष्टद्युम्नवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 184; D1 80 (read 180); D4m 187; T1 183; T2 G2.4.5 135; G1.3 137; G6 M 136. — *S'loka no.:* Dn 36; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6952.

177

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — d) Ko Ñ3 V1 B D तथा; K3 शालः; M3.5 शमः (for समः).

2 a) Ñ V1 B D वायुवेग°. — b) Ś1 भीमवेश°; Ko.3.4 °क्षेत्रोपर°; Ñ1 °क्षणपाद°; Ñ3 V1 B1.6 D2 Dn D1 G1 °वेगरव°; D2 T °वेगरथ°; D5 °वेगघन°; G3-4 °वेगरय°; G5 °वेगरत्त°; G6 °वेगश्च वीर्यवान्. — D1 (hapl.) om. 2c–3d. — c) T1 G3 बलाकश्च; G6 °किश्च. — d) Ñ2 V1 B (except B3) Dn D1 करकायुर्.

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Ko.2 D5 T G M3 सकुंडलश्च (G1 °लिश्च). Ś1 K1.2 चित्रवेदी (K1 °धी). Ñ2 V1 B Da Dn D2.4 कुंडज(Ñ3 V1 B3 Dn °क; D2.4 °ख)श्चित्रसेनश्च. — b) Ś1 सुवर्चः; K (except K1) B6 Da °र्चो. — c) Ś1 D2 M6-8 बहु°; K3 °शीली; B6 बल°. — d) Ko.3.4 कुंडलो; Ñ2 V1 B3 Dn तुहुंडो; B1.3.6 Da D2.4.5 सुकुटो; S कुंडली. B6 T1 विकचस्. — After 3, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकलः करी ।

[T1 G1 M3.5 संदीपी; T2 G2-6 सदीपी; M6-8 संजीवी.]

4 c) K4 शूराः (for वीराः). — d) Ñ1 समुपागमन्; D2 °पस्थिताः. — e) Ñ2 V1 Dn D1 असंख्याता (for

१७७

धृष्टद्युम्न उवाच ।

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १
युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २
सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३
एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ।
शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५
अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलंकृतौ ॥ ६
बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।
सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ७
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८
अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।
सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९
सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०
समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११
पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ १२
मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३
कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ १४

दात°). Ś1 महाबलाः (for °त्मानः). — f) Ñ3 V1 Dn D1 पार्थिवाः; S समेताः (for प्रथिताः). K3.4 क्षत्रिया भुवि; S देवरूपिणः.

5 a) K T2 G1.3.4 °निश्चाच(K1 °निः सब)लश्चैव; Ñ V1 B D G2 M6-8 °निः सौबल°; T1 °निश्चाशल°; G5 M5 °निश्चापल°; G6 °निश्चाचलै°. — b) S महाधनुः (G6 °रथाः) (for बृह°). — d) B6 Da D2.4 S पुत्राः. Ś1 K D2 प्रकीर्तिताः (for समा°).

6 a) D3 द्रोण° (for भोज°). — G6 om. 6c-8b. — c) Ñ1 समागतौ; M6-8 सवने सौ. — d) Many S MSS. त्वदर्थं.

7 G5 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1 बृहस्तौ(K1 °स्तो)मणि°; Ko D4 बृहत्सुमणि°; M (except M5) बृहंतौ मणि°. — b) Ñ2 V1 B D (except D3) पार्थिवः (for वीर्य°). — D3 (hapl.) om. 7c-8d. — c) Ñ V1 B D (except D3; D3 om.) सहदेवजयत्सेनौ. — d) Ñ2.3 V1 Dn D1 पार्थिवः (for मागधः).

8 G6 om. 8ab; D3 om. 8 (cf. v. l. 6, 7). — c) K3 सुपर्व्या च; Ñ2.3 V1 Dn D1 सुशर्मा च; G2 सबंधुश्च; G3 सबीज°; G1 सबिंदु°. — d) K3 पार्थिव; K4 °वाः; S वीर्यवान्.

9 a) Ñ1.3 अविभुः; Ñ2 V1 B1(m as in text).2.3 Dn D1.2 सुकेतुः; B4 D4 अविभुः; Da अविसः (for अभि°). — b) K1 Ñ1.3 V1 B3 Dn D1.4 सुनाम्ना; S Ñ2 सहपुत्रश्च. — b) K1 Ñ1.3 V1 B3 Dn D1.4 सुनाम्ना; Ñ2 सहपुत्रश्च. — K1 Ñ2 B3 Da अथ (for च). — c) Ko.2.4 Ñ V1 B1.3 Dn D1.4.5 M2.3 सुचित्रः; B2 °जितः; G1 °मित्रः. — d) K3 धृतः; G2 धृतः (for वृकः). T2 G1.3 सत्यव्रत°.

10 Ś1 K1 (hapl.) om. 10ab. — b) B2 नीलश्चोमायुध°.

11 a) T G °श्चंद्र°. — b) B (except B3) Da D1.4 चित्रसेनः; G6 इंद्र°. Ko.2.4 D5 च वीर्यवान्; S च पार्थिवः (for प्रताप°). — c) S (except G1) जरासंधः. D3 S (for प्रताप°). — c) S (except G3) जरासंधः. — d) Ko.2.3 Ñ1 स(G3-4 च; M4 सु)पुत्रश्च (G1 °त्रु). — d) Ko.2.3 Ñ1 B2.3 भद्रंदो; K4 Ñ2.3 V1 Dn D1 विदंडो.

12 c) K (except K1) B M6-8 ताम्रलिप्तश्च. G1 कलिंगाधिपतिस्तथा. — d) Ś1 K2.3 पत्तना°; D3 पट्टना°; M8 वर्तमा°. Ñ1 S महान् (for तथा).

13 b) K (except K1) S सह पुत्रैः. S महारथः. — c) K3 रुक्मांगदे विजितेन.

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
बृहद्बलः सुषेणश्च शिबिरौशीनरस्तथा ॥ १५
संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
विदूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ।
उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २२ C 1. 7004 B 1. 186. K 1. 201.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

---

14 D1 (? hapl.) om. 14^{b}–15^{a}. — ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3 Dn पुत्रश्चास्य; T1 °श्चैव; G6 °स्त्वस्य. Ś1 Ñ2 V1 Dn °रथः. — ^{c}) K0 D5 त्रयः पुत्राः. — ^{d}) K4 बलः; T1 चलः (for शलः).

15 D1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — ^{a}) A few MSS. कांभोजो. — ^{b}) K0.3.4 Ñ V1 B1.6 Da Dn D5 पौरवः (for कौ°). — ^{c}) S (except T1 G6) सुषेपश्च. — After 15, N (for D4 see below) ins.:

1815* पटच्चरनिहन्ता च कारूषाधिपतिस्तथा ।
[K (except K4) Da D5 करूषा°.]

On the other hand, S ins. after 15:

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्रास्त्रयस्त्रेताग्नयो यथा ।
आसनेषु विराजन्ते आशामागस्त्यमाश्रिताः ।

D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1815* after 1816* (v. l. in line 2 of 1816*: भूषमादित्यसंनिभाः for the posterior half).

16 ^{ab}) K1 रोहिणेयश्च (for रौक्मि°). S संकर्षणो रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्य°. — K1 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) Some MSS. सांबश्च. — ^{d}) Ś1 सारणीयो गद°; K4 सारणश्चांगद°; Ñ2.3 V1 B6 Dn D1.4 प्राद्युम्निः सगद°(D1 °गण°); M6–8 सारणो निशठस्तथा.

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K4 S स(K4 T2 सा)त्यर(G1.3 °ग)श्चैव (G6 सात्त्विकश्चैव). — D2 om. 17^{b}–18^{a}. — ^{b}) Ñ V1 B D (D2 om.) महाम(B3 D4 °द्यु)तिः. S युयुधानश्च सात्यकिः. — ^{d}) K1 तथा (for पृथुर्). M6–8 पृथिवी पृथुरेव च.

18 D2 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). — ^{a}) N (D2 om.) विदूरथश्च. K2 कद्रुश्च; T1 G3.6 M3 कण्व°; T2 M5.6–8 कङ्क°; G1.2–5 कर्ण° (cf. 1. 1. 173^{d} and v. l.). — After 18^{a}, K3 ins.:

1817* ये चान्ये यादवास्तथा ।
आगतास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः (= 17^{c}).

— N ins. after 18^{a} (K3, after 1817*; D2, which om. 17^{b}–18^{a}, after 17^{a}):

1818* शङ्कुश्च सगवेषणः ।
आशावहोऽनिरुद्धश्च.

[(L. 2) K0.3.4 B (except B3) D (except Dn) आ(B1 m यु)गावहो.]

— ^{b}) B3.5 D1.2 शमीकः; G2 समीरः. K0.3.4 समरेजयः; Ñ V1 B D G1.6 M3 सारिमेजयः; T2 सारणो जयः. — ^{c}) Ñ2 *D5 S* दानपतिश्चैव. — ^{d}) *Ś1* बल्ली; *K1* हली; *K2 D1* झल्ली; K4 भिल्ली. T1 झिल्लिवान्गरगस्तदा; T2 झिल्ली पिंगरवस्तथा; G1 झिल्ली विंगकर°; G2–5 M5.6 झिल्ली (G4.5 झल्ली; M3 सील्वी) पिंग(G2 पिंज-; G3.4 लिंग)रक°; G6 बाल्हिवांगारक°; M6–8 सल्ली पिंगरथ°. — K0 om. 18^{e}–19^{d}. — ^{f}) *K1* वृष्णयोमी प्र°.

19 K0 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) D4 अथ (for च). G1.3.6 बृहद्रथः. — Da (hapl.) om. 19^{cd}. — ^{c}) K3 बृहद्को; G6 जयद्रथो. — ^{d}) B3 महाबलः. S श्रुतायुरथ वीर्यवान्.

20 ^{a}) S कितवो. — ^{c}) Ñ2.3 V1 B D मतिमान्; G1 त्रिकांतः. — ^{d}) Some N MSS. कोशला°; T2 G (except G1) कौसला°. S महान्. — After 20, D5 S ins.:

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।
बृहद्बलश्च बलवान्राजा चैवाथ दुर्जयः ।
दमघोषात्मजश्चैव शिशुपालो महाबलः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।

१७८

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनो युवानः
परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः
सर्वे समुत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः
संकल्पजेनापि परिप्लुताङ्गाः ।
कृष्णा ममैवेत्यभिभाषमाणा
नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता
जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या-
मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४

कन्दर्पबाणाभिनिपीडिताङ्गाः
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं
द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५

अथाययुर्देवगणा विमानै
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3–4, cf. lines 2–3 of 1828*.]

T1 G2–4 cont.:

1820* प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याः क्षितीश्वराः ।

On the other hand, K4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 ins. after 20:

1821* शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।

21 [d]) Ś1 K D5 क्षितौ (for भुवि).

22 [a]) N (except K2 Ñ1) T1 G3 भेत्स्यंति; T2 G1.2.4–6 M विध्यंति. — [b]) Ś1 K1 Ñ V1 B (except B6) Dn D1 M3.5 स्वदर्थे. Some MSS. लक्ष्यम्. — [cd]) Ś1 विध्यते; K1 विद्यते. K0–2 Ñ2.3 V1 B D य इदं. B Da D1.4.5 वरयेयाद्य तं शुभे (by transp.). S वेद्धा तु यो भवेद्दे(T2 °त्ते)पां तं वरं वरयस्व वै.

Colophon. *Major parvan*. T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K1–4 Ñ2 B Da Dn1.n3 D1.4.5 T2 G2–4 M2 द्रौपदीस्वयंवर; M3 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name*. K0.2.4 D5 राज्ञां नामानुकीर्तनं; T G1–4.6 क्षत्रियागु(G3 °प्रिय°; G4 °याणां)वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 185; D1 181; Dm 187; T1 184; T2 G3.4.5 136; G1.2 138; G6 M 137. — *Śloka no.*: Dn2 24 (Dn1 25); M2 26. — *Aggregate śloka no.*: Dn2 6976.

178

1 Ś1 K (except K0) D1 S (except M3) om. उवाच. — [a]) B3 कुशलिनो (m as in text). — [b]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) नरेंद्राः (for समेताः); cf. 4[a], 4[c]. Ñ1 °रं स्पर्धया प्रेक्ष्यमाणाः. — [d]) B6 सर्वे समापेतुर. Ś1 (sup. lin.) K1 अलंकृतेन; Ñ2.3 V1 B D (except D5) उदायुधास्ते.

2 [a]) S वीर्येण रूपेण (by transp.). K0.3 Ñ1 T1 G1 बलेन चैव. — [b]) Ñ2.3 V1 B1.2.3 Da D1 शीलेन; B6 Da D1.4 तथैव (for धर्मेण). Ś1 K1 शीलेन; K3 धार्येन; Ñ3 V1 B1.6 D (except D5) वित्तेन; Ñ2 वृत्तेन; B2.3 धैर्याय; T1 धैर्येण (for चैवापि). G6 उत (for च). — [c]) Ś1 समृद्धवेगा; Ñ2.3 V1 B D समिद्धदर्पा. T2 G2 (by corr.) दशधा प्रभिन्ना; M मदवेगलिप्ता.

3 [a]) Ś1 K1 स्पर्धये. Ś1 पीक्ष°; K प्रेक्ष्य°. — K0 om. 3[bc]. — [b]) K2–4 Ñ V1 B D M अभि- (for परि). — [c]) K1 Ñ2.3 V1 Dn D1 T1 G2.4.6 ममैवेत्य°; Ñ1 ममायास्य°. — [d]) Ñ1 सहसोद्दतस्थुः; Ñ2.3 V1 B D °सोदतिष्ठन्. S नृपाः समुत्पेतुरथा(G1 समुत्पत्य तथा)सनेभ्यः.

4 [b]) Ñ1 T G (except G1) M2.4 जिहीर्षमाणा. — [c]) Ś1 K1 वरं स्त्रियं (for चकाशि°).

5 [a]) G1 °बाणेन नि°; G2 °बाणाहिनि°; M4–5 संकल्प-

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६
दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च
देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ७
हलायुधस्तत्र च केशवश्च
वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
प्रेक्षां स्म चक्रुर्यदुपुंगवास्ते
स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८
दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-
न्पञ्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान् ।
भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहा-
न्पार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ९
शशंस रामाय युधिष्ठिरं च
भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो
जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०
अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः
कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं
संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ११
तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स सर्वे
कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२ C. 1. 7016 B. 1. 187. 12 K. 1. 202. 12

जेनाभिनि°. — ^{b}) K_0 कृष्णाहृतैस्; G_2 कृष्णागतैस्. T_2 G $M_{3,5}$ तैः; M_{6-8} स्वैः (for ते). — ^{c}) Da $D_{3,4,5}$ रंगेवतीर्णां. T G (except G_1) °स्मजार्थे. — ^{d}) K_3 द्वेष्यांश्च; $\tilde{N}_1$ द्वेष्यं हि; $\tilde{N}_{2,3}$ V_1 B_1(m as in text)$_{,3,6}$ D (except D_5) द्वेष्यं च; T_1 G_3 द्वेष्याणि; $G_{1,2}$ द्वेष्यान्वि- (for द्वेष्यान्हि). G_1 च; G_6 हि (for ऽपि). *Da* ते च; S सर्वे (*for* तत्र).

6 ^{a}) T G (except G_1) च (for अथ). B_6 आदित्य-रुद्रा वसवोश्विनौ च. — ^{c}) B Da $D_{3,4,5}$ विश्वे (for सर्वे). $Ś_1$ K_1 पितरस्तथैव. — ^{d}) T G_{3-6} धर्मं; G_1 शक्रं (*for* यमं).

7 ^{b}) B (except B_6) चारणा गुह्यकाश्च (by transp.). — ^{c}) K_4 नारदतुंबरौ च; D_2 T_1 $G_{3,6}$ नारदः पर्वतश्च. — ^{d}) *$\tilde{N}_{2,3}$ B_3 Dn $D_{1,4,6}$* सहसाप्स°; $B_{1,5,6}$ *Da* D_2 T_1 सह चाप्स° (Da_1 om. च); T_2 G M सहिताप्स°.

8 ^{a}) K_1 स; $\tilde{N}_1$ T_2 G (except G_6) M_{6-8} तु (for the first च). $\tilde{N}_{2,3}$ V_1 B D (except *D_5*) तत्र जनार्दनश्च. — ^{b}) B_6 Da D_2 चापि (for चैव). $Ś_1$ $K_{1,2}$ $\tilde{N}_2$ V_1 Dn D_1 -प्रधानं. — ^{c}) S प्रेक्षांबभूवुर्. K_4 युधि पांडवाश्च. — ^{d}) S हि (for च). $\tilde{N}$ Dn D_1 महांतः (for बभू°).

9 ^{a}) $\tilde{N}$ B D तु (B_6 च) (for हि). K_3 मत्तगजेंद्र-कल्पान्; D_1 मत्तगजेंद्रविक्रमान्; G_2 पांडवयोधमुख्यान्. — ^{b}) K_0 B_5 (m as in text) T_2 G_1 पंचाभिपद्मान्; K_3 (by corr.) D_6 पद्माभिपद्मान्; $\tilde{N}_3$ V_1 °भिरूपान्; B_1 (m as in text) Da Nīlp पंचाति°; Dn_3 °तिरुद्रान्; T_1 Nīlp °तिमत्तान्; G_{2-6} पद्माभिपद्मान्; M °भि(M_6 °नि)पद्मान् (sic); Arjp (?) as in text. — ^{d}) $Ś_1$ K $\tilde{N}_{2,3}$ B D कृष्णः प्रदध्यौ. $\tilde{N}_{2,3}$ B D (except D_5) यदुवीरमुख्यः (for स यदु°). $\tilde{N}_1$ V_1 पार्थान्ददर्शाथ यदु°.

10 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $\tilde{N}$ $B_{1,3}$ Dn D_1 T_1 स (*for* च). — ^{b}) $\tilde{N}$ V_1 B_5 Da $D_{1,4}$ T_1 G_1 M स- (for the first च). K_4 च यदुप्रवीरौ; S (except $G_{3,4}$) यमजौ च वीरौ. — ^{c}) *$\tilde{N}_1$ M_8 तांश्च समीक्ष्य. $\tilde{N}_{2,3}$* V_1 B D (*except D_5*) तान्प्रसमीक्ष्य:. — ^{d}) $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 $Dn_{1,n2}$ ददर्श ह.

11 G_6 om. 11^{ab}. — ^{a}) B_3 अन्ये च; Da अन्येपि; T_2 *$G_{1,6}$* नान्ये तु.· *$\tilde{N}_{2,3}$* B D वीरा (*for* नाना-). — *For* 11^{b} V_1 subst. 5^{b}! — ^{c}) $\tilde{N}$ B D (except D_5) न तान्वै; V_1 S भ्रमंतः (for भ्रमन्तीं). — ^{d}) $\tilde{N}_{2,3}$ B D (except *D_5*) °नेत्राः; S संदष्टताम्रोज्वलदंतवक्त्राः.

12 ^{a}) S वीराः (for पार्थाः). G_6 पृथुबाहुवर्णाः. — ^{b}) S पार्थौ (G_1 तथा; G_2 पार्थौं) (for वीरौ). $Ś_1$ K चापि (for चैव). K_3 महाप्रभावौ. — ^{c}) *G_3* ते द्रौपदीं वीक्ष्य. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ B (except B_3) Da $D_{2,4}$ °बाणानुगता. — After 12, $G_{3,4}$ ins.:

*1822** देवाश्च सर्वे सगणाः समेता-
स्तां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।
रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च
शक्रं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
देवर्षयश्चाप्सरसां गणाश्च ।
[Cf. 6 and 7^{cd}.]

13 ^{a}) V_1 सुरर्षि°. K_0 च; B_1m वै (for तत्).

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
स्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंबाधमभूत्समन्ता-
त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— b) S °यक्ष° (for °सिद्ध°). — d) Ñ B D (except D5) पुष्पैर् (for माल्यैर्).

14 a) Ñ1 शंखस्वनैर्. Ko.3.4 °नादितं च. S समाहतैर्दुंदुभिभिश्च राजन्. — b) S रराज (for बभूव). — d) S °पणवाभि(G6 °वस्य; M °वानु)नादितं. — After 14, S ins.:

1823* समाजवाटोपरि संस्थितानां
　　मेघैः समन्तादिव गर्जमानैः ।
　　[G6 गर्जितानां (for गर्ज°).]

15 a) B6 D4 समेताः; G1 श्रमेण (for क्रमे°). — b) N B D कृतविक्रमास्तु (Ñ B6 Dn D1 °श्च); V1 गतविक्रमास्ते. — After 15ab, K3.4 Ñ V1 B D ins.:

1824* 1) सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्य-
　　द्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ।
　　कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा
　　विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥
　2) अन्ये च नाना नृपपुत्रपौत्रा
　　राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ।
　　किरीटहाराङ्गदचक्रवालै-
　　र्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहुवक्षाः ।
　　अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
　　बलेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥

[Cf. 1847*. — 1a) K3.4 B1.3 Da °शल्या. — K4 om. 1b and 1d. — 2a = (var.) 11a. — 2e) K4 यथाक्रमं; D2 अन्वाक्रमन्. — 2f) B3 Da D3.4 दर्पेण (for वीर्येण). Ñ1 वर्धमानाः (for नर्द°).]
— After the above, K4 ins. 1827*. — d) Some MSS. स्रष्टं. Ś1 K1.2 Ñ V1 B D मनसा (for तरसा).

16 a) B Da D2.3.5 स्फुरि(B1 °र)ताधरोष्ठा. — b) Ko.2-4 M5-8 निष्पिष्य°; K1 M8 (inf. lin.) निकृष्य°; N V1 B D विक्षिप्य° (D1 विकृष्य°); T G M8 निष्पीड्य° (T2 निपीड्य°; G6 निष्पिष्ट°). — c) T1 पतिता च भूमौ (for धरणी°). — d) K1.4 दीनाश्च दृ°; K2 दीनाः प्रदृ°. Ś1 K3 Ñ3 विभग्नचिंताः; D5 विभिन्नगात्राः. Ñ1 दृश्यंति हृष्टा प्रविभग्नचित्ताः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च (B1.3m.3 Da1 D1 °क्रमाच्च; B5.6 °प्रधानाः); S दृश्यंति (T2 G1 M °त) तत्र प्रतिभग्नदर्पाः. — After 16, K3 Ñ1.3 V1 B D ins.:

1825* गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा
　　विनिःश्वसन्तः शमयांबभूवुः ।;

while G1 ins.:

1826* पाञ्चालराजस्य सुता सखीभिः
　　दृष्ट्वा धनुःक्षोभमुदाररूपा ।
　　जहास राज्ञां बहुवीर्यभाजां
　　लीलाविलासाञ्चितलोचनान्ता ॥

17 b) K3 Ñ2.3 B3m.5 D विप्रस्तहारांगदचक्रवालं (D2 °कुंडलं च); Ñ1 निक्षिप्त°; S विभ्र(M °स्र)स्तनानाभरणांबरस्रजं (T M8 °स्रक्; G3.4.6 स्रजः). — c) K3 Ñ2.3 V1 B D विनिवृत्तकामं; S (except T1) च निवृ°. — K4 ins. after 1824*; Ñ2 Dn D3.4.5, after 17:

1827* 1) सर्वान्नृपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
　　धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।
　　उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं त-
　　त्सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥
　2) दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
　　भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
　　धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञ-
　　मत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।
कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ १८ C. 1. 703 B. 1. 187. K. 1. 202.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

---

3) दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
जंगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं
तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1°) D5 तूणं धनुरुत्तमं च. — 2°) D2 भित्वा लक्ष्यं लब्धवंतं च कृष्णां. — 3°) K4 सूर्यजः (for सूर्यं).]

— K4 Ñ3 Dn D2.4.5 cont.: S (G3 om. lines 5–10) ins. after 17:

1828* एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः ।
धनुषोऽभ्याशमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।
ततः शल्यो महावीर्यो मद्रराजो महाबलः ।
तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।

[(L. 1) D2 एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वशः — For lines 2–3 cf. lines 3–4 of 1819*. — (L. 2) D2 om. line 2. — (L. 3) K4 Dn D2.4.5 M6–8 दमघोषसुतो. Ñ3 Dn T2 G (except G1) धीरः. D2 अंतकोपमः; S (except G3.4) महाद्युतिः. — After line 3, T1 M6–8 read (for the first time) line 6 (v. l.: T1 राज्ञां समक्षतः for गिरिरिवा°), repeating it in its proper place. — (L. 4) S तमप्या(M6–8 °ध्या)रोप्यमाणं तु माषमात्रेऽभ्यताडयत्. — After line 4, T1 reads (for the first time) lines 7–8, repeating them in their proper place; while T2 G3.4.5 ins.:

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोर्व्यां वियन्मुखः ।
संरंभात्क्रोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, G2 ins. after line 4: M5, after line 6: T1 G1 M6.6–8, after 1828*:

1830* ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरारोप्यमाणं तु रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।

(After line 1 of 1830*, T1 ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except G2 M5) ins.:

1831* कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) D2 om. line 6. T1 G1.3.4.5 M5.6.7 आगम्य. For line 6, M5 repeats line 4 (with the S reading). — After line 6, S (except G2 M5) ins.:

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सर्षमात्रेऽभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T1 G1 विध्यमानस्तु. T G4–6 बाहुभ्याम्. — (L. 8) D2 om. line 8. G5 उत्थाय सहसा. G3.4 M6–8 स्वराष्ट्रमभि°. — M5 om. line 9; T2 G3–5 M5 om. line 10. — (L. 10) T1 G1 M6–8 तमप्यारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेऽभ्यताडयत्.]

— After 1828*, T1 G1 M5.6–8 ins. 1830* (T1 further ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*). Then after 1830*, T1 ins.:

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सत्त्वे त्रैलोक्यविश्रुतः ।
धनुषा सोऽपि निर्धूत इति सर्वे भयाकुलाः ।
एवं कर्णे विनिर्धूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।
[illegible]
दृष्ट्वा कर्णं विनिर्धूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः ।
निराशा धनुषोद्धारे द्रौपदीसंगमेऽपि च ।
ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।
मानी दृढास्त्रः संपन्नः सर्वैश्च नृपलक्षणैः ।
उत्थितः सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।
विलोक्य द्रौपदीं हृष्टो धनुषोऽभ्याशमागमत् ।
स बभौ धनुरादाय शक्रश्चापधरो यथा ।
स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।
आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।
मा स उत्थानमपतदङ्गुल्यग्रे स ताडितः ।
स ययौ ताडितस्तेन व्रीडन्निव नराधिपः ।

— After 1828*, T2 G2–6 (T2 G5 om. lines 2, 3, 5) ins.:

1834* तमथारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेऽभ्यताडयत् ।
स पपात महीं रङ्गादर्धयोजनदूरतः ।
तथैवागात्स्वकं राज्यं पश्चादनवलोकयन् ।
ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरभ्याशमागम्य तोलयामास तद्धनुः ।

१७९

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १
उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३
यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
वटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

तं चाप्यारोप्यमाणं तद्रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।
[Lines 4, 6 =(var.) 1830*.]

This is followed in G3.4 by lines 1–6, and in G6 by lines 7–13, 15 of 1833*.

18 a) Ś1 K1 संप्रासजने. Ñ1 समीक्षन्; G2 समासे (for समाजे). — b) Ś1 निक्षिप्तनादेषु; K1 °दानेषु; Ñ1 °पादेषु; Ñ3 °चापेषु; S नि(G1 वि)क्षिप्तशस्त्रेषु; Cd विक्षिप्त°चादेषु. Ñ2.3 V1 B D (except D5) जनाधिपेषु. — d) Some MSS. सज्ञं. M6–8 समरं (for सशरं). K (except K1) V1 D5 S च; Ñ B5 Da Dn D1.4 प्र; B1.3 6 D2 नृ (for स). G3.4 धीरः. — After 18, T2 G6 ins.:

1835* ततो वरिष्ठः सुरदानवाना-
मुदारधीर्वृष्णिकुलप्रवीरः ।
जहर्ष रामेण स पीड्य हस्तं
हस्तं गतां पाण्डुसुतस्य मत्वा ॥
न जज्ञुरन्ये नृपवीरमुख्याः
संछन्नरूपानथ पाण्डुपुत्रान् ।
विना हि भीष्मं च यदुप्रवीरौ
धौम्यं च धर्मं सहसोदरांश्च ॥

In G6 this is followed by 1837*.

Colophon om. in G6. — *Major parvan* · T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 Ñ3 B Dn1.n3 Da D1.3.4.6 T2 G1–4 M3.6–8 द्रौपदीस्वयंवर; T1 M5 स्वयंवर. — *Adhy. name:* K0.3.4 D5 राज्ञां वैमनस्यं; T G1.3.4 क्षत्रियप्रति(T2 om. प्रति)निवर्तनं; M6–8 सज्यकर्मप्रतिहतिः. — *Adhy. no.* (figures, word or both): Dn3 T1 185; D4m 189; D5 136; T2 G3.4.6 137; G1.2 139; M 138. — *S'loka no.:* Dn 29; M5 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 7003.

179

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच. G6 om. — b) Ñ2.3 V1 B6 Da Dn °कर्मणः. — After 1a M3.5 ins.:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा संज्ञयार्जुनमन्वशात् ।
गुरोरिङ्गितमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमतः ।

— d) Dn1 G1 मध्ये जिष्णु°. — T1 ins. after 1: ((which om. colophon of adhy. 178 and this st. after 1835* (cf. v. l. 1. 178. 18):

1837* ततोऽवतीर्णं रङ्गस्य मध्यं पाण्डवमध्यमम् ।

2 a) Ś1 व्यधुन्वंत; K1 विधनुं ते (sic); Ñ1 विधुनान T1 G1.2 M विधून्वंतो. T2 G1.4 6 M चै (for च — d) K2 G6 °केतुमिव प्रभुं; D5 T1 °केतुमिवोत्थितं; (चंद्रकेतु°; M6–8 °केतुमिवोच्छ्रितं.

3 a) Ś1 सुमनसः. — b) K3 Ñ2.3 B5 Dn D1 मुदान्विताः. — d) Ñ1 S (except G3) बुद्धिचिंतकाः. — cd)

4 b) Ñ2.3 B D (except D5) G1.3 क्षत्रियैर्. — च; G2 तु (for हि). B6 Da D4 नासादितं बलवद्भिर्धनु G6 °तं बलवद्भीमधनु°.

5 a) T2 G1–3 च (for तु). — b) D1 प्राणेन। — c) प्रकृत्या. Dn1 दुर्लभायसा; G3 6 दुर्बलेन च. — c) A few MSS. स G3–6 वरमात्रेण; G1 वरमंत्रेण. — d) A few MSS. स (for सज्यं). — After 5, T1 G6 ins.:

1838* सज्यं चेत्कृतवानेष वेद्धुं लक्ष्यं कथं भवेत् ।

6 a) T G (except G3.4) M3.5 अपहास्या; C.l as text. Ś1 K D4 भविष्यामो. — c) M6–8 °प्रतिरि — d) S (except G3) चापदर्पात्. Ś1 असमीक्षिते.

7 a) Ś1 K दर्पान्मोहाद्वा; S (except M3.5) दर्पाद्रो (by transp.). — b) D1.3(m)त्वथ वा (for यदि वा)

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८
केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०
न च तद्विद्यते किंचित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः । C. 1. 7049 B. 1. 188. K. 1. 203.

Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 (अ)प्यथ ब्राह्मणचापलात्; T G (except G6) M6-8 यदि ब्राह्मणचा°. — d) Ś1 Cd मा गमः; M मा गमेत्.

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2.3 V1 B D (except D3) G3 ins. ब्राह्मणा ऊचुः; K3 विप्राः. — a) Ś1 K1.4 मावहास्या; T G1.2.6 M नापहास्या; G3 अपहास्या. — b) K1 मा (for न). B (except B6) D2 आगताः; D1 आश्रिताः. — c) Ś1 न चापि द्विष्ट°; D5 न च विद्विष°; S (except G4 M5) न च विद्वेष्य° (G1 M5.6-8 °ष°). — After 8, T1 G3.4 ins.:

1839* केचिदाहुर्जयोऽस्माकं जयो नास्ति पराजयः ।
पराजयो जयो वा स्यात्कुर्यात्सज्यं धनुर्द्विजाः ।

9 a) K0 यदा; K3.4 यथा (for युवा). — b) K0.3.4 नागराजगतिर्युवा; S (except G1.2 M8) °वरो°. — c) G1 °स्कंधो महाबाहुर्. — d) Ñ3 B3.6 धैर्याच्च. — After 9, K4 Ñ V1 B D ins.:

1840* सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।

10 a) Ś1 K1 असौ; G6 तस्य (for अस्मिन्). Ś1 कस्मैचिद्; K (except K1) V1 D5 G3.4 कर्मैतद्. — b) Ś1 K2.4 T1 M6 उत्साहश्चानु°; K0 D5 उत्साहादनु°; K1 आत्मह-श्चानु°. — c) K3.4 °त्साहात्; B1 T2 G (except G4) M °साहो (M3 lacuna).

11 K4 om. 11; G3 om. 11ab. — a) S (except M1.3; G3 om.) हि (for च). — b) Ñ3 B3 Da1 D3.4 त्रिषु (for कर्म). — c) Ś1 K0-3 D5 T1 असंसाध्यं. Ñ1 V1 यत्; T2 G M वा (M3 वै) (for च). — d) Ñ2.3 B D (except D5) नृषु (for त्रिषु). K2 त्रिषु सस्थाणुचारिषु; K3 नास्त्याद्यापि च बाडवाः; T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M छत्सु(G1 M त्रिषु)स्थास्नुचरिष्णु वा (G1 च; M3 षु). Cd cites (as in text) संस्थानचारिषु (= मरणधर्मकेषु).

12 b) K3 जिताहारा. — c) K (except K1) Ñ1 B6 Da दुर्बलापि. Ñ2.3 V1 B1.3.6 Dn D1.2.4.5 दुर्बला अपि विप्रा हि. — d) Ñ2.3 V1 B D (except Da) बलीयांसः स्व(D4.5 सु)तेजसा (B6 विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 a) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.4.5) सदसद्वा. — c) Ś1 K1.3.4 दुःखं सुखं (by transp.); T G3.6 M3.5 सुख(M3 *inf. lin.* °खे)दुःखं. K1 Dn1 महद्ध्रस्वं; Ñ1 V1 °ह्रस्व; Da °ह्रास्व. — d) K0.2.4 यत्कर्म (by transp.). — *After 13, K (except K1) Ñ1(om. lines 1–2).2 D (except Da) ins.:*

1841* जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया भुवि ।
पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।
तस्माद्ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेष धनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः ।

[(L. 1) Ñ2 Dn D1 युधि (for भुवि). — After line 2, K3 ins.:

1842* वन्ध्यवृद्धिक्षयकरो वातापी भक्षितः पुरा ।
सर्वभक्षकृतो वह्निर्भृगुणा च महात्मना ।

— (L. 3) K2 D2 धनुर्महत्.]

On the other hand, T1 G6 ins. after 13:

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।
न तं पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।
मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मबलेन वा ।
जृम्भयेयुरिमं लोकममुं वा द्विजसत्तमाः ।

14 Before 14, D2 S ins. वैशं°. V1 om. 14ab. — a) K (except K1) D5 प्रलपतां. — After 14ab, T1 ins.:

1844* समवर्तत तान्सर्वाञ्शृण्वन्देवेन्द्रनन्दनः ।

T1 cont.: G3.4 ins. after 14ab:

1845* अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमथाब्रवीत् ।
एतद्धनुर्ब्राह्मणानां सज्यं कर्तुमलं नु किम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽब्रवीद्वचः ।
ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
एतेषां यो धनुःश्रेष्ठं सज्यं कुर्याद्द्विजोत्तम । [5]
तस्मै प्रदेया भगिनी सत्यमुक्तं मया वचः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्वृतः ।
ततः पश्चान्महातेजाः पाण्डवो रणदुर्जयः ।

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४
स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५
सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६
ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
समाजमध्ये च महान्निनादः ।
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः
पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ १७

चेलावेधांस्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८
शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुस्वनाः ॥ १९
तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारिनिषूदनः ।
सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २०
तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— ᵈ) Many MSS [ऽ]भ्यासे
15 ᵃ) K1 स धनुस्तत् (by transp) — ᶜ) Ñ2 3 V1 B D देव (for हृष्टो) — After 15ᶜ, K4 Ñ2 3 V1 B D ins
1846* ईशान वरद प्रभुम् ।
कृष्णं च मनसा कृत्वा
[(L 1) K4 D4 शिव (for प्रभु) — (L 2) B1 ध्यात्वा (for कृत्वा) Ñ3 विष्णुं च मनसा दृष्ट्वा]
— ᵈ) Ś1 K1 2 च परंतप, K4 B1 3 5 D2 धनुरर्जुन, Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 4 5 चार्जुनो धनु, Ñ3 धनुरुत्तम — After 15 K4 Ñ V1 B D ins
1847* यत्पार्थिवै रुक्मसुनीथवक्रै
राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।
तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः
कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ।
तदर्जुनो वीर्यवतां सदर्प-
स्तदैन्द्रिरिन्द्रावरजप्रभावः ॥
[Cf 1824* — ᵃ) K4 उग्र°; B1 3 Da Dn3 D1 5 रश्मि° (for रुक्म°) — ᵇ) Da Dn3 °शाल्वशल्यै (by transp) — ᵉ) K4 पुरस्तात्; B1 2.3 Da D1 प्रवर्ह° (for सदर्प)]
16 ᵃ) Some MSS सज्ज K4 Ñ3 D2 स; B6 Da प्र (for च) Ñ3 D4 [ऽ]थ निमेषमात्रात् (for निमिषा°) — ᶜ) Some MSS लक्ष — ᵈ) K1.2 B3 D1 4 °भिविद्ध; D3 G2 निविद्ध
17 ᵃ) Some MSS अंतरीक्षे B3 प्र (for च) — ᵇ) G3 (hapl) om 17ᵇ T2 G1–4 M (except M3) बभूव नाद (of ᵃ) — ᶜ) K2 ववर्षु देवा — After 17, Ñ1 3 Dn ins the S reading of 18ᵃᵇ (v l चेलानि for चलांश)!

18 ᵃᵇ) Cf v 1 17 also V1 B3 कोलाहल; B1.2.3 m e D विलक्षिता (D2 विलज्जिता, D4 विविसिता°) (for चेलावेधान्) B3 तत्र चक्रु, D1 तत सर्वे Cd cites चेलावधूत (=वस्त्रभ्रमण) S च(G3 4 चै)लांश्च (G1 °स्तु) विव्यधु(G3 दुधुवु)स्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रश — After 18ᵃᵇ, T1 G5 ins
1848* ननन्दुर्ननृतुश्चात्र धून्वन्तो व्यजनानि च ।;
while G3.4 ins
1849* नृत्यन्तोऽभिमुखा राज्ञा दर्शयन्तो द्विजावलिम् ।
क्ष्वेडन्तश्च हसन्तश्च विधुन्वन्तो जटाधरा ।
— ᶜ) B3 om नि D3 निपेतु, T2 G5 व्यपतन्; G2 ह्यपतन्
19 ᵃ) K4 सगीतानि च; T1 G6 शतानि चैव; G1.2.4 मृदगानि च, Cd as in text V1 शुभानि (for तूर्या) — ᵇ) Ñ B D (except D4) समवादयन्, S (except M6 8) चाभ्य(T1 °प्र)वादयन् — ᵈ) Ś1 K1.3 4 Ñ V1 B D अभ्य(D2 व्य)स्तुवन्; K2 स्तुवतस् Ś1 सुदरा°; K1 सघश ; N V1 B D (except D2) G1 सुस्वरा ; T1 निस्वना; G3 निस्वना , G2 6 M8 सुस्वन; G1 M1 6–8 पोडय
20 S reads 20 after 22 (G1 after 1853*) — ᵃ) K1 B (except B1) Da D1 सदृष्ट्वा; G1 स तदा — ᵉ) Ś1 Ñ — ᵇ) Ñ1 3 V1 B D M3 बभूव रिपुसूदन — ᶜ) Ś1 Ñ V1 B3 Dn1 T1 G3–6 M1.3 सह सैन्यैश्च (G3–6 °न्यै स); K2 सह सैन्येन; B3 Da D2 4 ससैन्यश्चैव; G2 प्रहस्याग्रे स
21 ᵃ) K0 3 4 M6 8 च (for तु) Ñ B D T1 G — ᵇ) Ś1 K2 आवासम चोप°; T1 आवसमेवाभि° प्रवृत्ते — ᶜ) Ś1 K2 आवासम चोप° — ᵈ) G1 पार्थो K (except K1) राजन् (for शीघ्र) — ᵈ) G1 पार्थौ (for सार्धं)
22 ᵃ) Da T1 च (for तु) S me MSS सर्व — After 22ᵃᵇ, K4 ins.

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ २२

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥१
अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् । C. 1. 7004 B. 1. 189. 4 K. 1. 204. 5

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
तत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।;

while S ins.:

1851* स्वभ्यस्तरूपापि नवेव नित्यं
विनापि हासं हसतीव कान्त्या ।
मदाद्दतेऽपि स्खलतीव भावै-
र्वाचं विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥

— ^{c}) Ś$_1$ °क्लं नवमाल्यदाम; K$_{0.3.4}$ Ñ V$_1$ B D G$_{2.4.6}$ M शुक्लांबरमाल्यदाम; K$_1$ °क्लं वरदाममाल्यं. — ^{d}) T$_2$ G$_{1.2.3}$ जगाह कुंती°. — After 22, T G$_{3-6}$ M read 20; while D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins.:

1852* तद्दाम पौष्पं क्षितिपालमध्ये
न्यस्तं तया तस्य कण्ठे तदानीम् ।

D$_4$ (om. 1^{cd} and 2^{ef}) cont. (marg. *sec. m.*): G$_1$ (om. 2^{ef}) ins. after 22: T G$_{3-5}$ (T$_2$ G$_4$ om. 2^{ef}), after 20: G$_6$ (om. st. 1), after 23:

1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षिप्त्वा तु तत्पार्थिवसंघमध्ये
वराय वव्रे द्विजवीरमध्ये ॥
2) शचीव देवेन्द्रमथाग्निदेवं
स्वाहेव लक्ष्मीश्च यथाप्रमेयम् ।
उपेव सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री ।
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2^b) G$_{3.4.6}$ यथा मुकुंदं.]

On the other hand, G$_6$ ins. after 22:

1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससर्ज
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ।
विन्यस्य मालां विनयेन तस्थौ
विहाय राज्ञः सहसा नृपात्मजा ॥

23 K$_0$ om. 23^{cd}. — ^{c}) K$_{1-3}$ T G$_{1.2}$ M निराक्रामद्. K (K$_0$ om.) अचिंत्य राज्ञः. — After 23, G$_6$ ins. st. 2 of 1853*.

Colophon om. in B$_3$. — *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{1.3}$ Ñ$_3$ B$_{1.5.6}$ Dn$_{1.n3}$ T$_2$ G$_{1.3.4}$ M$_8$ द्रौपदीस्वयंवर; Dn$_3$ D$_{1.2.5}$ M$_8$ स्वयंवर; T$_1$ संभव and द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* K$_{0.2-4}$ D$_5$ G$_2$ लक्ष्य(K$_3$ °क्ष)वेधः; T$_2$ G$_4$ लक्षवधः; G$_3$ लक्षणवेधः; M$_8$ लक्षनिपातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ T$_1$ 186; D$_4$m 190; D$_5$ 137; T$_2$ G 138 (G$_{1.3}$ 140); M 139. — *S'loka no.:* Dn 28; M$_8$ 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 7031.

180

1 Ś$_1$ K (except K$_0$) D$_{2.4}$ S om. उवाच (G$_6$ om. the ref.). — ^{a}) K$_0$ D$_5$ तां कन्यां; K$_{2-4}$ कन्यां तां. — ^{b}) Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) तदा नृपे (D$_1$ °प) (for महा°).

2 Before 2, Ñ$_3$ V$_1$ B D$_2$ *ins.* पार्थिवा ऊचुः; T$_1$ क्षत्रियाः. — D$_2$ transp. 2^{ab} and 2^{cd}. G$_2$ om. 2^c–4^d.

अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
अस्मिन्राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ५
न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
अथवा यदि कन्येयं नेह कंचिद्बुभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ७
ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ८
ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।
पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः ।
द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
तान्गृहीतशरावापान्क्रुद्धानापततो नृपान् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्शरणं गतः ॥ १२
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महावीर्यौ प्रतीयतुररिंदमौ ॥ १३

— ᵉ) M8 कन्यां तु (for विप्राय). — After 2, Ś1 K Ñ1 ins.:

1855* अवज्ञायेह वृद्धत्वं कालिका विनिपात्यते ।

[Cf. 1856*. — K0 क्षत्रं तु; K2.3 वृद्धं तु; K4 Ñ1 वृद्धांस्तु. Ś1m फलकाले निपात्यते; K0 बालबुद्धिर्नृपाधमः; K3 (corrupt) फलिकाले निपोत्यते (cf. Ś1m); K4 काककावनपात्यये.]

On the other hand, Ñ2.3 V1 B D ins. after 2:

1856* अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते ।

(cf. 1855*); and, finally, T1 G3 ins.:

1857* अवज्ञायेत पृषतः कार्यं तेन महात्मना ।

[Cf. 1855*. G3 °ज्ञायेह — महात्मनां.]

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ᵃ) Ś1 K G5 ते (K1 तं) हन्मैनं (K2.3 हन्यैनं); D3 T2 G6 निहत्यैनं; T1 हनामैनं; G3-4 M6-8 निहन्म्यैनं. — ᵇ) Ś1 (by corr.) K1 मद्दन्यते (for न म°). T2 यो ह्यस्मानवमन्यते. — D3 om. 3ᶜ-4ᶠ. — ᶜ) Ś1 K1.2.4 संस्कारं; Ñ B D2 Dn D1.4 संमानं (for सत्कारं). T1 G6 न चार्हत्येष स°; T2 G1-5 M नायमर्हति (M8 न चायमर्हः) स°. — ᵈ) T1 G6 न हि; T2 G1-5 M न च (for नापि). K4 वृद्धयमो; Ñ2 V1 B (except B3) M6-8 °तमो; D1.3 वृत्तकमं; G6 वृद्धो मतो.

4 G1 om. 4ᶜᵈᵉᶠ; D3 om. 4 (cf. v. l. 2, 3). — ᵃ) K3 T1 G2-4 M (except M8) हन्यैनं. — ᵇ) Ñ1 B1.3 D5 दुरात्मानं; G1 नृपाचारं. — ᶜ) T2 G2.3 M अयं सर्वान्निहाहूय. — ᵈ) B2 D4 यथाविधि (for सत्त°). — ᵉ) Ś1 T2 G6 M8 तु; Ñ2.3 B D4 Dn D1.4 भक्ष्यं; G1 अपि (for च). — ᶠ) Ñ2.3 V1 B D (except D2; D3 om.) पश्चात्सम्यते.

5 ᵃ) T2 G (except G6) °पाते; M1.2 °वाये; M6-8 °वासे; Cd as in text. — ᵇ) Ś1 (sup. lin. as in text) K0 अपि (for इव). D4 (erroneously) Arjp Cd संनये (as in text); Arj. (comm.) संसदि. — ᶜ) Ś1 K (except K3) B (except B1) D2.4.5 T G किंचित्. — ᵈ) Ś1 K1.2.4 D2 नृपतिर्. Ś1 K0.3 Ñ1 नोप°; K1.2.4 T1 नो न; T2 G M नात्र (for नैव).

6 ᵃ) Ñ1 नैव; T1 न हि (for न च). — ᵇ) T2 वरणे स्त्रियः. — ᶜ) Ś1 स्वयंवरं तु क्षत्राणाम्. — ᵈ) D4 इत्येवं प्र°.

7 ᵇ) Ñ2.3 V1 B D (except D2) न च; M6-8 न हि (for नेह). K4 Da1 D2.3 G1.6 किंचित्. — ᶜ) S क्षिप्त्वा प्रवि(G1.3-5 °ति)शय्यैनां (G1 °य्येमां). — ᵈ) Ś1 K1 D4 Da Dn3 D5 यामो.

8 ᵃ) Ñ1 V1 B3 Dn1.n3 D1.4 यदि चापल्यात्. — ᵇ) S (except T2 G2.4.6) मोहाद्वा. — ᵈ) M6 नैव वध्यः.

9 ᵃ) T G1.2 M च (for हि). — ᵇ) Ñ1 V1 Da हि (for the first च). — K0 om. 9ᶜ-10ᵇ. — ᶜ) M1.2 यत्किंचित्.

10 K0 om. 10ᵃᵇ (cf. v. l. 9). — ᵃ) D1.4.5 M6 अपमान°. K4 त्वेतत्; K3 चैतत्; Ñ2 त्वेव; Ñ1.3 V1 B D M6 चैव; T2 G6 रोषात्; T2 G2.4.5 राज्ञो; G1 M1.2.6-8 त्वेवं. G4 राजन् (for एतत्). — ᵇ) K3 कारणात् (for रक्ष°); K4 धर्मस्येव च रक्ष°; T1 G1.6 स्वधर्मपरिरक्ष°. — ᶜ) K1 सर्वेषां; Ñ1.3 V1 B D (except D2) अन्ये° (for चान्ये°).

11 Before 11, T2 G1-6 M ins. वैशं°. — ᵇ) K1 एताः; S दृष्टाः (G1 क्रुद्धाः) (for हृष्टाः). — ᶜ) K4 Ñ1.3 V1 B D G1 तु (K1 G1 सं; D2 तं) जिघांसन्तः (for संजिघृ°). — ᵈ) T1 पार्थिवाः सायुधा भृशम्.

12 ᵃ) K0.4 D5 G1 °शरासनान्; T1 G1.3 °शरासनान्; Cd as in text. — ᵇ) Ñ2.3 V1 B D (except D3) वृद्धः

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४

ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो
निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५

तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ।
तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य
पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६

तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे-
र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १७

य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
महद्धनुः कर्षति तालमात्रम् ।
एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
यद्यस्मि संकर्षण वासुदेवः ॥ १८ C. 1 7080 B. 1 189. K. 1 20

T G2 M द्रुत, G1 3-5 ध्रुव, G6 भृश (for नृपान्) — Ś1 K1 om. 12^{e}–13^{b}, D1 om 12^{e}–13^{d}, K3 reads 12^{cd} after 13 — After 12, D4 (marg *sec m*) S ins

1858* न भयान्नापि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
जगाम द्रुपदो विप्रान्शमार्थी प्रत्यपद्यत ।

[(L. 2) D4 शमार्थं, T1 G3 4 शमार्थं, G6 क्षेमार्थी]

13 Ś1 K1 om 13^{ab}, D1 om 13 (cf v l 12) — ^{b}) M3 कुञ्जरान् (for वारणान्) — ^{c}) K1 महावीरौ, Ñ2 3 V1 B D (except D3, D1 om) महेष्वासौ — ^{d}) Ś1 अरिंदम Ñ V1 B (except B6) Dn D3 प्रतियातावरि°, Da D4 प्रयातावरिमर्दनौ Cd cites प्रतीयतुर् (as in text) — After 13 K3 reads 12^{ef} (cf v l 12)

14 ^{a}) T1 तत समासेदुर्, G6 तत समानेदुर् — ^{b}) Ś1 महीभृतो N1 3 V1 B (except B6) Dn बद्धगोधाङ्गुलि° — ^{c}) S (except T1 G6) °सिंहौ — ^{d}) Ñ1 अवर्पयन्नर्जुन°, G2 ववर्पुरेतेर्जुन°

15 ^{a}) N2 V1 B D T1 G3 4 M3 °भीमकर्मा (D3 °भीमविक्रमो), Ñ3 °घोरकर्मा — ^{b}) Ś1 K1 वत्रि°, Ñ1 3 B3 D2 4 S वेग (T1 °देह), Ñ2 V1 B1 5 6 Da Dn D1 °सार — ^{d}) Some MSS. नि पत्रया°

16 ^{a}) T2 G स (G6 *sup lin* त as in text) — ^{b}) Ś1 K (except K4) B1 (m as in text) D5 M2 3 उग्र — ^{c}) T1 पुरुनरादीप (for पुरुष°) — ^{d}) N3 B (except B3) पृथ्वायतास (for पार्थस्य पार्थ) — After 16, K0 ins

1859* भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुवोल्लसित न किंचि
त्त्किं स्पृहाजनि सुता प्रति पार्थतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागत वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरु स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यास कुरुपतिरय श्रीसमुत्थैर्विलासै ।
रे कर्णाद्या श्रृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यत्र रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥,

while T1 G6 ins

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा
विज्ञाय कुन्तीं कुशला क्षणेन ।
आगम्य तस्थौ सह सोदराभ्या
पुरुषर्षभाभ्या सह वीरमुख्य ॥
2) अथाब्रवीज्जिष्णुरुदारकर्मा
मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।
मा घोरता दर्शय शत्रुमध्ये
साधारण योधय तावदार्य ॥

[1^{d}) G6 पुरुषप्रवीर (for सह वीर°) — 2^{a}) G6 तदाब्रवीत्]

On the other hand, Ñ2 3 V1 B D (except D1, 2 5) ins after 16

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि
र्जिष्णु स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
विसिस्मिये चापि भय विहाय
तस्थौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥

[^{ab}) = (var) 17^{ab} — ^{a}) Ñ3 transp प्रेक्ष्य and कर्म]

17 ^{a}) N3 transp प्रेक्ष्य and कर्म (cf v l 1861*) K (except K1) Ñ V1 B D T1 G6 °मनुष्यबुद्धिर्

18 G2 (hapl) om 18 — Before 18, Ś1 ins श्रीकृष्ण, Ñ3 D4 वासुदेव उ° — ^{a}) Ñ V1 B D T1 G6 सिंहर्षभखेल(Ñ1 °मत्त D6 °तुल्य, T1 °दर्प, G6 °दृप्त)गामी — ^{b}) T1 महाधनु — ^{c}) T1 विचारणास्ति

19 ^{a}) Ś1 K1 3 Ñ1 D5 यद्येव, K0 यश्चैव; K3 4 यश्चैक, N2 3 V1 B Da Dn D1 2 4 G3 यस्त्वेष Ś1 K0 1, 4 Ñ2

य एष वृक्षं तरसावरुज्य
राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
वृकोदरो नान्य इहैतदद्य
कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९

योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो
विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०

यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ
द्वावश्विनेयाविति मे प्रतर्कः ।
मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा-
न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१

तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो
हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
प्रीतोऽस्मि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः
पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V1 B5 Dn D1.2 तरसावभज्य; K2 Ñ2 B3 D1 °सा विभज्य; Ñ1 B1.6 Da G2 °सावरुह्य; T1 G3 °सा विरुज्य; G6 °सावरुध्य. — b) N1.3 V1 B1.6 D (except D5) राज्ञां निकारे. Ś1 K प्रवृत्ते; Ñ V1 Dn D1.2.5 प्रवृत्तः; Da -भिवृत्तः; G6 निरुद्धः. — c) N (except Ś1 K1) वृकोदराद्नान्य. Ś1 K Ñ1 D5 T1 G6 इहैतदन्यः. — d) T2 G (except G6) युधि (for भुवि). Ñ2.3 V1 B D (except D5) °र्धः समरे पृथिव्यां.

20 b) D1.2.5 विभुर्; T1 G1 तथा (for तनुर्). Ś1 K1 महासिंहगतिर्; K0.3.4 D5 महान्सिंह°. T2 G2 कुकमहा सिंह°. G3 *inf. lin.* विभाति; G6 नृवीरः (for विनीतः). — c) G6 धीरः (for गौरः). S प्रचंडोज्वल°. — d) Ñ2.3 V1 B D धर्मपुत्रः.

21 b) K1 Da T2 G3-5 तावश्विनेयौ; M (except M7) द्वावाश्विनेयौ. Ś1 K2-4 Ñ2.3 V1 B D G1 वितर्कः. Ñ1 द्वावश्विनौ तावपि मे प्र°. — c) G1 जतुगेहदा°. — After 21, G6 (which om. 22) ins. 1862* (om. 1ab).

22 G6 om. 22. — a) Ñ V1 B1.5 D (except D2) निर्जलतोयदाभो; S (except T1; G6 om.) तोयदनिर्मलाभो (G3 °लांगो; M6-8 °लाभं). — c) K1 Ñ1 V1 B (except B3) D (except Da) T दृष्ट्वा; G3.4 दृष्टा; M6 दृष्टया (for दिष्ट्या). S (except T1; G6 om.) च (for हि). Ñ1 °स्वसा तु; Ñ2.3 V1 D (except Da) °स्वसारं; B3 °स्वसा चः. — d) Ñ2 V1 D (except Da D2) पृथां विमुक्तां; B6 पृथा च मुक्ता. Ñ2 B1.3 D3 G1.2 कौरवाग्रैः. — T1 ins. after 22: G6 (which om. 22), after 21 (om. 1ab):

1862* 1) आस्से किमर्थं पुरुषोत्तमेह
योद्धुं समागच्छ न धर्षयेयुः ।
यथा नृपाः पाण्डवमाजिमध्ये
तमब्रवीच्चक्रधरो हलायुधः ॥
2) बलं विजानन्पुरुषोत्तमस्तदा
न कार्यमार्येण च संभ्रमस्त्वया ।
भीमानुजो योधयितुं समर्थ
एको हि पार्थः स सुरासुरान्बहून् ॥
3) अलं विजेतुं किमु मानुषान्नृपान्
साहाय्यमस्मान्यदि सव्यसाची ।
स वाञ्छति स्म प्रयताम वीर
पराभवं पाण्डुसुता न यान्ति ॥

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0.1.3 Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T2 G1.2.4 M5.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; K4 M5 स्वयंवर; G3 कृष्ण-; T1 संभव. — *Adhy. name:* K4 जिष्णुवाक्यं; T2 G1.3.4 वासुदेवागमनं वाक्यं; D5 लक्ष्यवेधो राजानुसूया; (G3.4 °गमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 T1 187; D4m 191; D5 138; T2 G 139 (G1.2 141); M 140. — *S'loka no.:* Dn M5 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7055.

181

1 Ś1 K (except K0) Da2 D2.4 S om. उवाच. — a) K3 °नि च पु°; T1 G6 °स्यपु°; G1.2 M °नि विपू°. — b) Da °पंभान्. — c) Ñ V1 B Dn D1.2.4 G1 ऊचुर्न्ये भीर; Da भवत्सु भीर; T2 G1-3.5.6 ऊचुः संभं (G3.6 °भो). T2 G1.3.5.6 कर्तव्यं (G6 °व्यः!). T1 ऊचुः परस्परं सर्वे. — d) Ñ1 प्रति- (for यथं). T1 G6 रिपून्; M6-8 -पी: (for परान्).

2 a) Ś1 K0-3 भावेन (for तानेवं). — d) K3 स्वयं (for पूर्वं). Ñ1.2 V1 B6 Dn D2 G1-3 M4.5 विष्णु D1.2 विष्णु.

१८१

वैशंपायन उवाच ।
अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकिरञ्शरैः ।
वारयिष्यामि संक्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३
इति तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
भ्रात्रा भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
ततः कर्णमुखान्क्रुद्धान्क्षत्रियांस्तान्रुपोत्थितान् ।
संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ९ C. 1. B. 1. 190. K. 1. 205.

3 ^{a}) K (except K1) D4 T G एतान् (for एनान्). — ^{c}) Ś1 K1.4 G3 संक्रुद्धो. — ^{d}) K2 °विषोपमान्.

4 ^{a}) B1.3 D2 T G इत्युक्त्वा; M5 ततस्तद्. Ñ1.2 V1 B D (except D5) आनम्य (Ñ2 B3 °यम्य; D4 °क्रम्य). — ^{b}) Ś1 K Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.4) °बलः (K0.3-4 °बलं) (for °रथः). — K2 om. 4^{c}–6^{d}. — After 4, K4 D5 ins.:

1863* तयोस्तत्राभवद्युद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियर्षभैः ।
दैत्यदानवसंघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
वृक्षपातैर्भीमसेनः शरजालैर्धनंजयः ।
जघान नरमुख्यांस्तान्ये तत्र पुरतः स्थिताः ।
पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन वृकोदरः ।
जघान वीरान्वृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
हस्तिना हस्तिनं जघ्ने रथेन रथमुत्तमम् ।

K4 cont.:

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वे ते दूरतः स्थिताः ।
अथ शल्यो गदां वीक्ष्य न वृक्षसदृशीमिति ।
नियुद्धमकरोत्तेन बलिना स महाबलः ।

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) दृष्ट्वा (for क्रुद्धान्). — ^{b}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) युद्धदुर्मदान्; T1 तानुपस्थितान्; T2 G1-3 M सर्वतः स्थितान्; G6 तांश्च पार्थिवान्. — ^{c}) T1 G6 आसेदतुर्; T2 G1-3 विभेदतुर्; M2.3 समीयतुर्. Ñ3 असंप्रीतौ; T1 G6 उभौ पार्थौ.

6 K2 om. 6 (cf. v. l. 4). — ^{a}) G (except G1.3) वाचं. K0.3 Da1 Dn1 D2 T G (except G1.3) पुरुषाः. — ^{b}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) युयुत्सवः (for जिघां°). — After 6^{ab}, Da (which om. 6^{cd}) ins. 1865* (see below). — ^{c}) D1 च; D4 T2 G1.2.3 M -तु (for हि). — ^{d}) G2 स्वयं (for वधो). — K4 Ñ2.3 V1 B D ins. after 6 (Da, after 6^{ab}):

1865* इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् ।

7 ^{ab}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रतिययौ रणे. — ^{c}) N T1 वासिता°. — ^{d}) K transp. गजः and गजं.

8 After 8^{ab}, T1 G6 (both of which om. 8^{cd}) ins.:

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
दुःशासनः सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
अगच्छज्जयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
न कश्चिदश्वं न गजं रथं वाप्यारुरोह वै ।
पदातयः सर्व एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
तत्र कर्णोऽगमत्पार्थमर्जुनं गूढचारिणम् ।

— ^{c}) K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T G (T1 G6 om.) सर्वे (for त्वन्ये). — ^{f}) T2 G (except G1.3) प्रत्यवि° (cf. 9^{a}).

9 ^{b}) Ñ2 V1 B1 Dn शितैः (for त्रिभिः). — ^{c}) Ñ2.3 V1 B D G (except G1.3) श्रीमान्. — ^{d}) M2.3 आकृ°. Ś1 बलवान्. — After 9, T1 G6 ins.:

1867* बलेन सुप्यवच्छिन्नैरवार्यं तमवारयत् ।

10 ^{a}) D4.5 ततः (for तेषां). — ^{c}) K0.3.4 T G2 M विमोद्य°; G6 विगाह्य°. — ^{d}) Ś1 K1.2 Ñ3 अभ्यधावत;

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ १०
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ११
कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयन् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ब्राह्मे पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

Ko.2.4 M3.5 अनुधावत; D3 अनुयुध्यत.

11 a) T1 G6 M5 सुसंक्रुद्धौ. — d) Ś1 चान्यो°; Ñ2 V1 B1.3 D (except Da D2) °विजिगीषिणौ; G3–5 °जयकांक्षिणौ.

12 b) T1 बाहुवीर्यं बलं च मे. — c) Ñ3 शूरानुवचनैः; T1 वीरौ स्ववच°; T2 G2–6 शूरौ च वच°; G1 शूरौ स्वनैर्भीमैः; M शूरौ स्ववच°. — d) Ko Ñ2.3 V1 B D (except Da) G1.6 M3.5 अभाषे°; G2 सभाषे°; G3–5 आवभाषे.

13 c) Ñ1 G1.2 M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — d) Ś1 (m as in text) Ñ3 समयुध्यत.

14 b) M3 शरान् (for बाणान्). Ś1 बलवतस्. B1.3 G6 तथा. — c) Ś1 Ko.3 Ñ2.3 V1 B6 D (except Da D1) प्रतिहन्य; K1 प्रत्यहन्य; S (except T1 G6) प्रतिगृह्य. — d) Ko.3.4 D3 M °स्तदभि°; K1 °स्तत्प्रति°; K3 तत्सैन्याः समपू°; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 सैन्यानि तद्(B3 सम)पू°.

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ko D6 विप्रवर्य. — b) G1 M3.5 °वीर्येण. K3 संमुखे. G6 °वीर्यं सुसंयु°. — c) M2.5 °पादेन चानेन. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D3) G3.4 °स्त्रविज°; T1 °स्त्रे वि°; T2 शस्त्राणि त्रिणय°; G2 स्थितिस्त्रिणयनस्य; G5 °स्त्रनयनस्य.

16 b) Ś1 रामो विप्रर्षिसत्तम; K4 Ñ3 Da1 °सत्तमः. — c) M3 किं त्वं (for अथ). — d) K1 हरिर् (for विष्णुर्).

17 a) Ś1 K D5 त्वं; M3 वा (for वै). — c) Ñ3 B (except B6) D4 विहाय. N1 G3 M5 एव; Ñ3 एकं; D4.3 इमं; T2 G1.2.4.5 M3.6–8 एवं (for इदं). — d) Ñ3 V1 B6 D (except D2.4.5) मन्ये (for ततो). Ñ3 B (except B6) D1.4 M5 °योत्स्यसे; G1 °विप्यसे.

18 a) D3 प्रहरेत् (for आहवे). — b) Ś1 K M (except M6) पुरार्जुन साक्षात् (for साक्षात्). — d) ... T (for किरीटिनः). — After 18, D1 (marg. sec. m.) T (G6 om. lines 1, 2) ins.:

1868* दग्धा जतुगृहे सर्वे पाण्डवाः सार्जुनास्तदा ।
कस्त्वं यदार्जुनो विप्र पिनाकी स्वयमेव वा ।
अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।
त्वामासाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।
इत्युक्त्वा चार्जुनमिदं प्रत्याहन्तुमशुक्रुवन् ।
[With line 3–4 cf. 19ef, 20ab.]

19 N (except Dn3) T om. वैशं° उ°; G M om. ... — a) Ś1 तात; T1 G6 पार्थः (for तत्र). — b) Ś1 ... फल्गुनः; Ko.3–4 Ñ V1 B D G5 फाल्गुनः; G3.4 पाण्ड... T1 G6 प्रत्यभाषत वीर्यवान्. — After 19ab, T1 G3.4 ins.:

1869* न्यस्तहस्तो धनुष्कोट्यां मन्दस्मितमुखाम्बुजः ।

— Before 19cd, T ins. अर्जुनः. — cd) K3–4 Ñ3 ... D1.4 T2 G3–5 अपि; G2 हि (for अस्मि). M5 मत्प्रहारे ... किं कर्ण धनुर्वेदो न चास्म्यहं. — After 19cd, T1 G3 ins.:

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं कश्चिदन्यो बलान्वितः ।

— G6 om. 19ef. — e) K3.4 B Da1 श्रेष्ठ. T2 G (... om.) M नापि (G3 साक्षाद्) विष्णुर्न (M5 रामो न) देवः ... — f) Ś1 K1 सर्वधर्म°; T2 G (G6 om.) M ब्राह्मणोऽस्° (... ब्राह्मणोहमरिंदम). — After 19, M (except M5) ins.:

1871* योद्धुं वेयुध्यतां वीर मो चेत्प्रतिनिवर्ततात् ।

20 a) G3 M5.7.8 ब्राह्मे (for चास्त्रे). T1 G6 ब्रा... चास्त्रे च वेदे च. — b) K3 Cd विष्ठितो; D1 वि°. — Af...